Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 27 (13627) | 1988 чылдың февраль 2, вторник | 1925 чылдан үнделиштинген | Өртээ 3 кеп.

БИСТИҢ ҮЕЖИВИС

Самбуу Шавыраевич Монгуш (чурукта) — «Сүт-Хөл» совхозтуң шалыпчыларының бирээзи. Ол кадайы Бопукай Мартан-ооловна-биле 18 чыл дургузунда хойжулап келген. Малды ажаап азыраар талазы-биле оларның дуржулгазы улуг. Эрткен юбилейлиг чылда олар социалистиг чарышка киришкеш, 100 хойдан-на 95 хураганны камгалап доруктурган.

Амгы үеде оларның кодан̈ында 252 хою барык шупту оолдапкан. Хураганнары онча. Чедиишкинниң чылдагааны хөй талалыг. Малчыннарның боттарының кызымак чоруундан аңгыда совхозунуң улуг дузазы херек деп, С. Монгуш чугаалап турар. Ынчангаш боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып алыр чаңчылдыг. Кажаа-хорааның чурттаар бажыңының үүрмек септелгезин боттары кылыр. Мал чемин белеткээр, өдек бөлер талазы-биле планын күүсетпейн барган таварылга турбаан.

Малчынның кандызы ооң өдек-кыштаандан-на билдине бээр болгай. Шынап-ла, Самбуу Шавыраевич биле Бопукай Мартан-ооловна Монгуштарның коданы арыг-силиг. Кажаалары чылыг болгаш чырык, кургаг. Мал чемин ыяап-ла савага каап бээр. Болар ажылынынге кирбейн..., хөй урут-дарыглыг, оларның өөредилге кижи..дилмези эки. Самбуу Шавыраевичиниң бригадазының коммунистери партия эге организациязының секретарынга соңгуп алганы таварылга эвес. Хөй ниитиниң даалгазын бо коммунист ак сеткилдиг күүседип чоруур.

В. КЭНОНОВТУҢ сөзү, фотозу.

«Фермаларыңарда байдал кандыгыл?» деп чугааны уламчылап тур бис

ЧАРЫГДАЛДАРГА САНААШКЫН ХЕРЕК

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң Арыг-Бажы СБФ-зы. Үндүрүккиирик эрги кажаалар. Оларның үстүү талазында чанында өглер тиккилеп каан, эрги-даа бажыңнарлыг бичии сууржугаш. Ындамында туттунган кажааларны тудуштур узун дургаар, сиген кажаалааны ышкаш, бөрбак курлуг шеттер-биле херимнеп каан. 1960 чылдарның сөөлзүреди ол үениң төлевилелин барымдаалап туттунган кажааларлыг ферманың даштыкы хевири ындыг.

Фермада кызыл-булуң, столовая, магазин, «Хүнчүгеш» уруглар ясли-садиги ажылдап турар. Кижи факторун экижидеринче кичээнгей салдынып, тудуг-суурну калбартып, ажылчын турушта таарымчалыг байдалдарны тургузуп, хол-биле кылыр ажылдарны чиигедип, кажаа-хорааны механизастаан.

Ажыл-агыйның девискээри туржук, чурттакчы-даа бажыңның аян-шинчизи херим иштинден эгелээр болгай. Ындыг турбуже, кажаалар даштында инек өдээ оваалаңган, хүн бүрү аштаттынмайн турары илден.

Ферма эрткен чылын элээн хөй оруглгы совхозка киирген. Ол хирезинде сүт бүдүрериниң бот-үнези бир центнерге онаашпыр планда көрдүнгениниден 2 рубль чедир улгадып турар.

Коллективтиң ниити чедиишкинин дээш кижи бүрүзүнүң кызымак чүткүлдүүнден продукцияның шынары экижиир, сүт саалдазы көвүдээр, күш-ажылчы көргүзүглер бедиир дээрзин ферманың коллективи эки билип турза-даа, бар аргакурлавырларны чедир ажыглавайн турар.

Бо чылдың эгезинде 6 бызаа чидириглиг болган. Укжаажыдылганы экижидер, продукцияны көвүдедир дээш эвээш хемчеглер алдынып келген. Мал чеми чедишпезинден рацион өзүгаар чемгербейн турар. Курлавырда бар-ла чүве — саваң. Мал чеми кызагдадып келген берге байдал турза-даа, сүт саалдазы эрткен чылдыындан кудулаваан. Инектен-не 6.3 литр сүттү хүн-бүрү ап, 205 инекти сагбышаан. Бо кварталда күрүнеге 140 тонна сүт садар. Январь айда 43 тоннаны дужааган.

Бир дугаар кажаада чүгле саар инектер бар. Оларны чемгерерде кажаа иштинге таарыштыр чоруп турар тракторнуң тергезинден саваң, силосту дужур октар, үлеп бээр. Оон-даа өске чүүлдер механизастаттынган. Сугну хоолайлар дамчыштыр аксыптарга, инек бүрүзүнүң дужунда тавакчыгаш дораан дола хона бээр.

Төрүүр инектерни тускай кажаада тургузуп азырап турар. Улгады берген бызаалар турар кажаа механизастаттынмаан-даа болза, ооң иштиги чылыг, кургаг. Үгек иштинде бызааларның адаан кургаглап, чыдар черин саваң-биле дөжек кылдыр кылынныдыр салып турар.

Мал чеми болбаазырадыр цехте механизмнерниң долу күчүзү-биле ажылдаарынын арга-шинээзи чедишпес. Хээндектээн саваң болбаазырадыр механизмниң бирээзи ажыглалдан үнген, анаа турар. Өскези амдыгында үрелиишкин чок үргүлчү ажылдап келген. Ынчалза-даа ооң иштинде саваңны кезип хээндектээр кезектери доктаамал хайнып турар ийиг сутта туруп келгенинден буступ, чирлип, элеп эгелээн. Үрелиишкинниң түңнелинде эргижиреп, сандан үнген, солаан кезектер шала кырында шагжая берген чыткылаар. Сүт саалдазын көвүдедиринге магадылалды берип турар мал чеми болбаазырадыр цех бөгүн, даарта туруп алза хоңнү дээрзин ооң ажылчыннары дүвүрээзин-биле чугаалап турар.

Мал чеми болбаазырадыр цех ээн турган черинге база таварыштывыс. Инек кажаазынче үнген эжикти артында-ла ажык каапкан. Сүт турнуктурар улуг доскаарларын адаа дошталгылап калгылаан. Саванга холуур будумелдерни эдме-сескелиг салбаан. Саазын шоодайларның чамдыктарының аксын төчара деже соп каан, чер быдаргай чыткылаар. Кымдаа чок хирезинде цехтиң механизмиерин ажылдадып, хайгаарал чокка октапкаш барган. Бистер ынчан, январ 27-де, дүъш соонда дөрт шак үезинде чораан бис.

Ол-ла чоруткаш, чаа төрээн бызаалар кажааларынга келдивис. Ажаакчыларын тыппадывыс. Хырны дыртылып бады баргылаан, аштаан чамдык бызаалар чем эреп, үгектиң хана кылдыр кадаан ыяштарын үрээр чыгыы чүткүп турлар. Ол бызааларның адаанта дөжектелдир салган саваң өске бөлүкче шимчээн улуг бызааларнындан чуга, шала адаандан үрүп кээр сооккa чагаак болбайн турар. Январьда төрүттүнген 52 бызааның 5-и ижин аарыгларындан, бир бажы өлүг төрүттүнгеш, ниитизи-биле алды бызаа когараан. Чаа төрүттүнген чаш мал төлүп дагпыш черде тырып каан. Ындыг кевирлиг чогуур хайгаарал чогундан чамдык бызаалар аарып турары таварылга эвес. Чаш бызааларны шак мынчаар ээн черге арттырып, ээ-харысалга чок ажаап тежээп турарга болур бе?

Төрүүр инектерни хирлиг шала кырында хондуруп турарындан оларның саарларында кара малгаш чыштынган, олчаан кадып калгылаан. Совхоз пилорамазында ыяшты хүн бүрү диллирип турар хирезинде инекке дөжээр хирээндини экелбейн турар.

Саар, сагбас инектерни чаңгыс коданга аңгы кажааларга таарыштыр дөрт бөлүкке үскеш, саалданың технологиязын өскертип, сүт бүдүрериниң хемчээлин улам улгаттырар дээн сорулганы бөгүнге чедир шиитпирлеп шыдаваан. Санаашкыннар кылдынмаан. Коллектив кежигүннери эртемге үндезилеттинген депшилгелиг аргаже кирериндеи дидинмейн турар. Оон ужурунда сүт бүдүрериниң шуушторулга-цех системазын шиңгээдири боттанмайн турар.

«Хүнчүгеште» чем хайындырар сакпыцнарның баалыкчары хоорлуп, тоглап турар болганындан уруглар ясли-садикче барбайн турар. Хөмүрге камналгалыг болурунче сагыш човааш, кызыл-булуңну доктаамал одавайн турар, магазин турар өрээл база соок.

Фермада коскү агитация четпес. Кызыл-булуңда көргүзүглер эмир чылгы хевээр, эргижирээн. Зооветөөредилге система чок эртип, бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын талазы-биле айтырыгларже ханылап кирбээн.

Баштай көөрге үүрмек ышкаш сагындырар үстүнде чыскаал санаанывыс четпестер күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге шаптыктап турар. Оларны чайладырының оруктарын ферма эргелекчизи А. М. Иргит коллективтиң чөвүлел кежигүннери-биле сүмележип, шын шиитпирин үндүреринге бүзүрелдиг. Анатолий Маадырович сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларын, бодалдарын биске мынчаар тайылбырлай-дыр:

— Кажаа-хоран септелгезин чайлагдан көжүп келген дораан эгелээн бис. Үе кызыы болганындан сагышка киир кылдынмаан ажылдар хөй. Кышка хынамчалыг эвес, белеткел кошкак киргенивис шынныг. Хол-биле кылып турарывыс кадыг ажылдарны механизмнер дузазы-биле солууру, чаа чүүлдү нептередири — баштайгы сорулгавыс ол. Мал чеминиң үлелгезин механизастаан. Чаш бызааларга шай хайындырып бээр шанактыг демир дөскаарны кылып белеткээн бис. Чер казар тракторнуң хымыжын адырып каапкаш, силос-даа, саваң-даа тудүрер херексел кылдыр чогаадып алдывыс.

Инектиң семиртилгези четпес болган. Одар чедишпес. Ферма дужунче өъткаарарга огород тараа шөлү, алаакче кииреге — сиген шөлү, чавыс кажааларлыг сараатгар. Ынчап кээрге, инекти кадарарда чаңгыс черге тырааш туруп бээр. Ынчангаш күскү одар дугайында айтырыгны амдыгаанчан совхозтуң удуртулгазынга тургускан бис.

Инек кажааларынга капитал септелге херек. Бир эрги кажааны эде дерип эгеледибис.

Дөрт чарыгдалдарның кызырылганындан алыр шалың көвүдээр, амыдырал экижиир деп чүвени бот-акшаланыышкынче шилчиишкин көргүстү. Бүдүрүп турар продукцияга артык чарыгдалдар хөй болгаш, сүттүң бот-өртээ улуг болуп турар. Ооң ужурунда ажылчын бүрүзүн чарыгдалдарны санап ажылдаарынга өөредири бүдүрүлгениң ажыктыын бедидеринге эргежок чугула негелде кылдыр санап турар бис.

Ол чоп. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын камналгалыг чорукка өөредир. Эрткен күзүн коллектив кежигүннериниң соңгуп алганы Арыг-Бажы фермазының чаа эргелекчизи Анатолий Иргит ажылчыннарга бүгү-ле эки байдалдарны тургузар дээш тывынгыр бодалдарны үндүрүп, чогаадыкчы дилээшкиннерин кылып турар. Чылыг хүннер дүжери билек, ферманың девискээрин херимнээр. Амгы хүннерде 8 кезек черде хөмүр одап, хөй акша-хөреңгини үндүрүп турар болганда, одалга системазын электрижидип, төпчүдерин планнап турар. Чем болбаазырадыр цехте хөй чарыгдал үнүп турарын өөренип көргеш, бо чылын саваңны хоолулуг чүүлдери хевээр чыдар кылдыр чер алдынга шыгжап белеткеп алырын дугурушкан. Чайлаг-Хемге чайгы саалда аппарадын эптеп тургузар дээш оон-даа өске кылыр чүүлдер, хемчеглер-ле эндерик.

Саанчыларның, кадарчыларның сонуургалы продукция бүдүрерин көвүдедир, чарыгдалдарны эвээжедиринче угланган болганда, ажыл-агыйның бүгү адырларының экономиказын быжыглаарынга кижи бүрүзү салыышкынның киирип, санап өөрениринче ханылаары чугула.

Ч. КУУЛАР, районнуң ветбаклабораториязының директору.
Д. МОНГУШ, бактериолог-эмчи.
Д. САЛЧАК, бистиң корр.

СЭКП ТК-ГА СЕМИНАР-ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Январь 20-30-де элээн каш эвилелдежикен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының бирги секретарьларының чурттуң Европа зоназының республикаларының, крайларының болгаш областарының агроүлетпүр комитеттериниң даргаларының киржилгези-биле СЭКП ТК-га семинар-чөвүлел хурал болган. Колхозтарны болгаш совхозтарны долу бот-орулга-чарылгаже шилчидер, мал чемин бүдүрер болгаш мал ажылын интенсификастаар, ооң үндезиниге мал ажылының продукциязын бүдүрер талазы-биле партия ажылын организастап чорударының айтырыгларын чугаалажып көрген.

Семинар-чөвүлел хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери В. И. Воротников, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, СЭКП ТК-ның секретары Г. П. Разумовский, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазы В. С. Мураховский, ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазы С. И. Манякин, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелдериниң харыысалгалыг ажылдакчылары, Көдээ ажыл-агыйның эртемнериниң В. И. Ленин аттыг академиязы ы ы н (ВАСХНИЛ-дың) эртемденнери киришкен.

Мал чемин бүдүрерин болгаш мал ажылын интенсификастаарының үндезининге аъш-чемни көвүдедир талазы-биле партия организацияларының ажылының дугайында дыңнадыгларны СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары В. К. Месяц болгаш СЭКП Орёл обкомунуң бирги секретары Е. С. Строев олар кылган.

Мал чемин бүдүрериниң болгаш мал ажылының айтырыгларының талазы-биле эртем шинчилелдериниң кол угланыышкыннарының болгаш түңнелдериниң дугайын Бүгү-эвилелдиң мал ажылының эртем-шинчилел институдунуң директору Н. И. Стрекозов, Бүгү-эвилелдиң мал чеминиң эртем-шинчилел институдунуң директору В. Г. Игловиков, Тараа ажыл-агыйының Курган эртем-шинчилел институдунуң директору И. А. Сикорский илеткээннер. Ажылдың дуржулгазының дугайын «Раменский» агроүлетпүр комбинадының чиңгине директору К. В. Куницкий, Липецк областа «Рапс» эртем-бүдүрүлге системазының директору И. В. Артемов чугаалааннар.

Семинар-чөвүлел хуралдың киржикчилери «Шапово» дуржулга-көргүзүг ажыл-агыйының, Ленинск районда М. Горький аттыг болгаш Красногорск районда «Ильичиниң чагыы» колхозтуң партия организацияларының болгаш мал ажылының фермаларының күш-ажылчы коллективтериниң интенсивтиг технологияларны, адырга күш-ажылды организастап чорударының болгаш ижиг бээриниң, бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны нептередир талазы-биле ажыл-биле танышканнар. «Ленинниң чагыы» колхозка ог-бүле фермазынга кээп байдалынга мыйыстыг улуг бода малдың чаш төлдерин өстүрүп турарының дугайында Пятаваевтериниң ог-бүлези-биле делгерең чугаа болган.

Подольскиге олар эът комбинадынга болгаш сүт заводунга чораннар. Ол бүдүрүлгелерге малдың продукциязын болгаш сүттү ханы, артынчы чокка болбаазырадып кылырының технологиязын, аъш-чем продуктуларының калбак ассортиментизин бүдүрүп үндүрериниң хандырып турар адачурттуң чаа дериг-херекселдерин көргүскен.

Семинар-чөвүлел хуралдың түңнелин СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев кылган.

Бистиң партиявыс эде тургустунуушкунуң эң берге үе-чадазынче — сорулгазы совет кижилерниң материалдыг болгаш угаан-бодал амыдыралының дециелин бедидери болур эде тургустуушкунуң политиказын херек кырынга боттандырып чорударының, ону боттуг система болдурарының үе-чадазынче шилчип кирген. Эң баштайгы соңгаарладып болбас херектерниң аразында аъш-чемниң бедик шынарлыг болгаш янзы-бүрү продуктулары-биле чурттакчы чонну хандырары туруп турар. Ол айтырыг хүнүң доктаамал айтырыы болуп турар, ону шиитпирлээри чаңгыс черге турбас ужурлуг.

Чурттуң АҮК-теринде ажыл-херектиң байдалын тодаргайлап, мал ажылының сорулгаларынга СЭКП ТК-ның секретары делгерең-йи-биле доктааган. Сөөлгү он чылда ында бүдүрүлгениң кол фондуларының өзүлдезиниң темпилери мал ажылының продуктуларын бүдүрериниң немей өзүлдезин мурнап турган. Ооң чылдагааны техниктиг баазаны быжыглаарын өзүлүг бот-орулга-чарылганы калбаа-биле нептеретпейн, мал чеминиң бүдүрүлгезиндем коорук чорудуп турганында болур. Амгы үеде хамыктың мурнунда бүгү күштерни болгаш акша-хөреңгини адырны бүгү хемчеглер-биле интенсификастаарынче, малдың болгаш куштуң продуктулуун мал чеминиң баазазын быжыглаарының болгаш мал чемин эң дээре ажыглаарының күсели-биле бедидери эргежок чугула.

Республикаларда, крайларда болгаш областарда мал чемин бүдүрүп турарын, мал ажылының хөгжүлдезин сайгарып кергеш, колхоз, совхоз, район болгаш область бүрүзүнде бар курлавырларның күсели-биле мал чеминиң баазазын быжыглаар талазы-биле партия болгаш ажыл-агый органнарының ажылының кол угланыышкыннарынга Е. К. Лигачев доктааган.

Чүтаа болза хамыктың мурнунда тараа шөлдеринге, мелиорастаттынган черлерге мал чеми культураларының дүжүткүрүн улам ындай бедидерин хандырарының дугайында болуп турар. Хөй-хөй районнарда ховуга мал чеминиң бүдүрүлгези колдуунда экстенсивтиг арга-биле, нургулайында мал чеми культураларының тарылга шөлүн калбартырының күсели-биле болгаш оларның дүжүткүрүнүң өзүлдези чокка чорудуп турар.

Мал чеминиң чайгаар бүткен черлерин ажыглаарының эргежок чугулазынче кичээнгейни Е. К. Лигачев угландырган, ооң күсели-биле бо беш чылда бедүүн болгаш чулуктуг мал чемнериниң барын-ла чартыын алыры төлевилеттинген.

Мал ажылы бедоктуг мал чеми-биле хандырарының айтырыы онза чидиг болуп турар.

Партия комитеттери комбикорм бүдүрүлгелериниң партия организацияларының ажылынче кичээнгей салыр, технологтуг сагылгачурумну сагыырын болгаш комбикормнарның шынарын бедидерин хандырарынче онза кичээнгей салыр ужурлуг. Комбикормнарны күрүнеге хүлээп алыышкынынче дүрген шилчидер үе келген.

Малдың чем баазазының чедиишкинниг хөгжүлдези мал чемин бүдүрерде күш-ажылды организастаарының болгаш төлээриниң мурнакчы хевирлериниң калбаа-биле нептередириниден колдуунда хамааржыр. Сорулга болза мал чемин бүдүрерин специализастаттынган кылдыр чорудары, ажыл-агый бүрүзүнге отрядтар болгаш бригадалар тургузары, оларны эргежок чугула чүүлдер-биле хандырары, кергее болгаш өзүлүг бот-орулга-чарылгаже шилчидери болур. Малдың быжыг чем баазазы-биле холбашкан айтырыгларны партия эге организацияларынга болгаш бүгү деннелдерниң партия комитеттеринге соңгаарлатпайн чугаалажып көөрүн сүмелээн.

Эрткен чылдынынга бодаарга, бо чылын колхоз болгаш совхоз бүрүзүнге бедүүн болгаш шыктыг мал чемнерин малдың чижеглеп алган баш санынга онаашпыр мал чемнериниң эге хемчеглерин 4—5 центнер хойну белеткээр апаар. Чүгле ындыг байдал турда чедип алган чүүлдерни быжыглап база мал ажылының продуктуларын бүдүрериң бедик темпилер-биле көвүдедип болур.

Малдың чем баазазын быжыглаары-биле холбаштыр мал ажылын интенсификастаарының болгаш ажыктыын бедидериниң кол аргаларының бирээзи бүдүрүлгени специализастаары болгаш моөңнээри, ону амгы индустриалдыг үндезинче шилчидери болур. Ында кайгамчык улуг болдунар аргалар барын дуржулга көргүскен. Мал ажылын специализастаарының болгаш моөңнээриниң амгы бар планнарынче катап эгдир, чаа болдунар аргаларны, чедип алган дуржулганы, эртем-техниктиг депшилгени барымдаалап, оларга эдиглерни киирер болгаш оларны боттандырары-биле кызымак бурунгаарлаар херек.

Амгы кыштаглаашкын үезинде эът, сүт болгаш оон-даа өске продукцияны бүдүрериниң өзүлдезиниң чедип алдынган темпилерин чүгле ол хевээр арттырары эвес, харын оларны дыка улгаттырары чугула. Өлче чылдың баштайгы айларындан эгелеп партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының, күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-чорудулгазын ыңдай угландырар ужурлуг.

Ам часкы хову ажылдарынга белеткел эң шыңгыы кичээнгейни негеп турар. Халас үе эрттирбейн, үрезиннер талазы-биле немелде хемчеглерни алыр, техника септелгезин чогуур үезинде доозар, кадрларны белеткээр херек.

Оон ыңай СЭКП ТК-ның секретары партия комитеттериниң болгаш АҮК бүдүрүлгелериниң бот-орулга-чарылгаже база бот-акшаланыышкынче шилчилгези-биле холбашкан ажыл-агый органнарының сорулгаларынга доктааган. Агроүлетпүр комплекзинге ажыл-агый чорударының чаа байдалдарынче шилчилге талазы-биле хемчеглерни боттандырарын кедээде партия комитеттериниң ажылының кол угланыышкыннарының бирээзи кылдыр көөр ужурлуг.

Көдээге организаачы болгаш политиктиг ажылды аъш-чем айтырыын шиитпирлээрин дүргедеринче, аъш-чем продуктулары-биле чонну доктаамал хандырарынче угландырар херек деп, Е. К. Лигачев түңнелинде чугаалаан. Чогум-на ол чүүлдер-биле совет кижилер эде тургустунуушкунуң политиказының чедиишкинниг болуру холбаштырып турар.

(СЭТА).

Допчу медээлер

МАЛЧЫН КОДАННАРДА

«Дөң-Терезин» совхозтуң малчыннары кыштан малды хүр ажырар дээш кызымак ажылдап турарлар. Хой оолдап эгелээн. Малчыннар К. Лопсанның, И. Монгуштуң чаш хураганнары меңди.

Арып, баксырап турар шээр малды тургузу азырай берген. Малчын Б. Монгуш 430 баш эрткен чылдагы анайны, С. Тадар-оол 120 хураганны аңгы азырап турар. Совхозтуң төвүнде тургускан бир звено чаш болгаш улуг шээр малга бээр тускай брикеттерни кылып турар. Шиви будуун дээрбедеп эгелээн. Ону малга бээр. Фермада саваңны, сигенни хээндектеп турар.

Совхозта сарлык болгаш инектиң тос коданы бо чылдан эгелеп бригада керээзи-биле ажылдаар аргаже, 22 малчын ог-бүле керээзи-биле ажылдаар аргаже шилчээн. Бо үстүнде бригадалар, малчыннар-биле совхоз чогуур документацияны кылып, керээлерни чарып алган.

Суурнуң чурттакчылары агитквартиралар ааjы-биле бүгү-ле ажылдарга улуг-хуузун киирип турарлар.

Б. БАГЫТ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

ОН БАЖЫҢ НЕМЕШКЕН

Сүт-Хөлде АКМК-2-ниң бригадалары 1987 чылда пландан ажыр 78 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Боттарының күжү-биле кылыр ажылдарны 108 хуу, чуртталга тудуун 104 хуу күүсеткен.

Бора-Тайга суурда 200 олуттуг Культура бажыңын, ийи аал чурттаар он бажыңнарны ажыглалга киирген. В. Содунамның, А. Кууларның, А. Хомушкунуң бригадалары планныг онаалдаларын 120 хуу чедир боттандырып, социалистиг чарыштың тиилекчилери болганнар.

Бо чылгы тудуг программазы база кужениишкиниг. Миллион ажыг рубльдиң ажылдары кылдынар. Чылда үш миллион туйбу бүдүрер цехти, Октябрь 30 чылы аттыг совхозка 140 олуттуг уруглар садын, Ишкинге 300 олуттуг Культура бажыңын, ийи аал чурттаар чеди бажыңны тудар.

А. ХОВАЛЫГ.

Кызылчыларның кичээнгейинге

1988 чылдың февраль 5-те 8 шактан 13 шакка чедир хоорай чурттакчыларын транспорт-биле хандырып турарының талазы-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы Дөзур-оол Лайзапович Тиимей-биле телефон дамчыштыр дорт чугаалажып болур. Телефонунуң дугаары — 2-28-45.

СЭКП ОБКОМУНУҢ VII ПЛЕНУМУ

НЕГЕЛДЕЛИГ БАЙДАЛГА, ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ АЖЫЛДААР

Январь 30-де эрткен СЭКП обкомунуң пленумунга бюронуң эде тургустунуушкунну удуртуп турарының дугайында отчёт илеткел соонда саналдар эгелээн.

Санал бергеннер чер-черде эде тургустунуушкунга обкомнуң бюроның, ооң секретарьларының кандыг салдар чедирип турарының, кандыг сорулгаларже кичээнгейни углаттырарының дугайында негелделиг болгаш шүүмүктүлелдиг үнелелди берип, партия, совет, ажыл-агый органнарының ажылын улам ыңай дээштиг, боттуг болдурарының талазы-биле саналдарын киирип турган.

УГЛАНЫЫШКЫННАР ТОДАРАП ТУРАР

СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары В. А. БАКУЛИННИҢ саналындан

Партия обкомунуң бо пленуму ооң мурнундагыларындан бир аңгы онзагай талаларлыг эртип турарын демдеглеп болур: аңаа белеткелдиң үезинде дыка хөй өскерилгелер кылдынып, бюронуң отчёдунуң талазы-биле илеткелдиң тезистерин СЭКП обкомунуң кежигүннеринге болгаш кандидаттарынга таныжар, сүмелерин, саналдарын, шүгүмчүлелдерин киирер арганы берген. Олар эвээш эвес-даа болган.

Сөөлгү үеде СЭКП обкомунуң бюрозунуң ажылының стили элээн чаартынып өскерилген. Ажылгерекчи байдал тургустунуп, хуралдаар чорук кызырлып, адакы звеноларже саазын-бижиктер чорудары эвээжээн, чер-черде байдалды сайгарып көөрү боттуг апарган, ажылды үнелеп көрүп турар үеде негелде бедээн.

Ынчалзажок эде тургустунуушкунну удуртур талазы-биле ажылда эки талалар чүгле тодарап келген дээрден башка, ниити бурунгаарлаашкынын, үндезин базым дугайын чугаалаары эрте. Мону район звеноларындан тода көрүп болур. Чижээ, бистиң районда экономикада, ылангыя агроүлетпүр комплекизинде, садыг, амыдырал хандырылга болгаш коммунал ачы-дуза бүдүрүлгелериниң ажылында четпес талалар шүүштең эттинип турар. Дыка хөй коммунистер боттарының амыдыралды идепкейлиг туружун тодаратпаан, а чамдык эштер ажылга, амыдырал-чуртталгага үлегер болур туружук, боттары сагылга-чурум үреп, даандырган ажылынга харысалга чок, даалгаларны күүсетпейн баар таварылгалар ам-даа бар.

Эде тургустунуушкун кадрлардан кажангызындан-даа артык негелдени салып, оларның ролюн негеп турар. Специалистерни шилииириниң, ажылга таарыштыр тургузарының болгаш кижилерниң талазы-биле чаа бедик деңнелдиг ажылды чедип алыры эргежок чугула. А ам дээрезинде бо талазы-биле байдал сагышты өөртпейн турар. Чижээ, бүдүрүлге, совхоз удуртукчузун специалистерден шилип алыры кончуг берге. Оларның дыка хөйү кижилер-биле ажылдап шыдавас азы экономиканы, планнаашкынны, бүдүрүлгени организастаарын болгаш удуртуп башкарарын чедир билбес боор-дур.

Ниитилел амыдыралының улам демократчыдылгазының үезинде социалистиг чарышты организастаарын эде көөрү негеттинип турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, чамдык угланыышкыннарда дыка четпес чүүлдер тыптып келген. Чижээ, сөөлгү чылдарда мурнакчылар чыыштары, тиилекчилерни, чемпионнарны мактап-алдаржыдары болбастаан. Бо дээрге шаңнал-макталдың моральдыг талаларын херекке албайн барганывыс ол эвес бе? Экономиктиг, материалдыг идиг бериишкиннери улуг салдарлыг апарганда, моральдыг идиг бериишкиннерин куду деңнелге тургусазы чугула.

Кижилерниң херектел-негелделеринге кичээнгей чок чоруктуң эрги чаңчылдары ам-даа хевээр артып турары хараадаанчыг. Бис район иштинге болгаш Сарыг-Сепке автобус харылзаазын ажылдар талазы-биле дөрт чыл дургузунда айтырыгны чаңгыс черге шиитпирлеп чадап кагдывыс. Баштайында бистен автобус кирер гараж тудуп алырын негеп турду — тудуп алдывыс. Ооң соонда кудумчуларны асфальтылаарын негээн — база бүткен. А адактың соонда иштинге автобус аргыжылгазын айыдары экономиктиг ажык чок деп түңнел үндүрген. Ажылчы чоннарның негелде-херектеринге мындыг тоомча чок чорук-биле эптежип болур бе? Чок.

Черле ынчаш шиитпирлээр айтырыглар хөй, оларны шалыпкын, дүрген шиитпирлээри негеттинип турар.

ИДЕОЛОГТУГ «РЕНТГЕН».

«Тыва даг-дүгү» комбинатының директору Ю. Т. КОМАРОВТУҢ саналындан

Пленумга илеткелдиң телевизилели-биле баш удур кичээнгейлиг таныштым. Эде тургустунуушкун үезинде бюро, СЭКП обкомунуң секретарьлары, килдис эргелекчилери эде тургустунуушкунну канчаар удуртур ужурлугул деп айтырыг туруп келир чорду. Министерстволарның, ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң болгаш каттышкыышкыннарының эрге-ажыы дээш СЭКП обкому мооң мурнунда республика, эвилел деңнелинге айтырыгны тургузуп келген. Ам бо талазы-биле ажылдың салым-чолун кым харылаары? Ажыл-агыйны холгаарлаары, удуртукчуларның тускай эртемниглерниң оруунга ажылдаары чаңчылчаан турган. Ам ол байдалдан үнүп алыры белен эвес болганы бүдүрүлге амыдыралының чижектери-биле бадыткап болур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биске Кызылдан демир-бетон кылыглар материалдарын алырын чөпшээреп турар шиитпирни үндүрген. А ооң удуртукчулары дедир тепкеш чыдыпкан. Маңаа республиканың үлетпүрүн харылап турар СЭКП обкомунуң секретарының, тудуг килдизиниң эргелекчизиниң айтыышкыны база херек чүве болуп тур ийин.

Бир эвес ол черден материал алыры шуут болдунмас чүве болза, Абакандан, өске-даа черлерден сураглаттынар алаар. Бо таварылгада орук ыраар, чарыгдал көвүдээр. Хөй шүүделди үндүрүп-даа турган болза чуртталга тудуун уламчылаар бис.

Ажыл-агый аргазы-биле чуртталга бажыңнарын тудуп турар бис. Мооң мурнунда турганы-биле деңнээрге, чуртталга бажыңнарының тудуунуң темпизи үш катап өскен.

Тудуг талазы-биле план шуут күүсеттинмес болур чүве-дир. Ылангыя чуртталга, культура албан черлериниң тудуглары бергедээшкинге таваржып турар. СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа тудугну ийи кезекке чарып турар деп бодаар мен. Бирээзи «бодунуу», артканы өскениң. Улус ажыл-агыйының тудугларын кол тудуг деп санап турар. Пөс-таавы фабриказының тудуун Ак-Довуракта доозупкан. Аңаа ажылдаар ужурлуг кижилерге херек чурттаглга тудуу, уруглар садын шуут туттунмайн барган. Чурттаглга тудуун кол объект кылдыр санавас болза, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары берге.

Партия организацияларында кампаниялаар, чаңгыс талалаар чорук ам-даа бар. Ооң чайлап үнери чугула. 1986 чылда ажык чагаа хүннери, удуртукчуларның чон-биле ужуражышкыннары колдап турган. 1987 чылда удуртукчуларның отчёттары, оларга хамаарышкан анкеталаашкын улашкаш туруп берген. Чаңгыс чылдың дургузунда беш-алды катап аңгы-аңгы черлерге отчёдум бердим. Анкетага кижиниң хууда амыдыралын безин бижип турду. Ооң ажыы чүл? Хөй удаа «байысаадырга» кымга-даа берге. Медицина рентгениниң эртинери база ойлуг болуру билдингир, а идеологтуг «рентген» база ой-чижектиг болгу дег.

БИСКЕ КЕЛБЕСТЭЭН

«Кызыл тараачын» совхозтуң механизатору С. Г. СТРЕМИЛОВТУҢ саналындан.

СЭКП обкомунуң бөгүнгү пленумунга илеткел бир янзы болду. Мооң мурнундагы пленумнардан ооң ылгалы — партия обкомунуң бюрозунуң эде тургустунуушкунну удуртур талазы-биле ажылын бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле көргени болур. Партия обкомунуң бюрозунуң болгаш ооң бүгү аппаратының ажыл-чорудулгазында өскерилгелер черле бар. Партияның область организациязының ол кужениишкиннерин бүгү сеткилим-биле деткип тур мен. Бо пленумнуң айтыр сорулгалары база амыдыралга ыяк боттаныр ужурлуг.

Ооң-биле чергелештир СЭКП обкомунуң бюрозу, обкомнуң кежигүн бүрүзү идепкейжи, чогаадыкчы ажылдап болур эде тургустунуушкун штавы болган турары күзенчиг. Партия обкомунуң аппаратының ажылдакчылары-даа, бюро кежигүннери-даа бистиң-биле, соңгуттурган актив-биле херек кырында ажыл чорудуп турар. Бис боттарывыстың эргелеривисти, хуралдагелеривисти билбес, партия организацияларында быжыглаттынмаан бис. Бисти СЭКП обкомунуң пленумнарынга, бюрога көөр айтырыглар белеткээринге киириштирбейн турар.

Бот-орулга-чарылгаже шилчииринде улуг четпестер бар. Бо талазы-биле чугаа хөй болган-даа болза, ооң чогум билдингени ховар. Ажылчыннар туржук, инженер-техниктиг ажылдакчылар безин ажылдаарының чаа хевирлерин орта билбес. Ындыг турбуже, эрткен чылын партия обкомунуң болгаш республиканың агроүлетпүрүнүң ажылдакчылары биске келбээн. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң соонда бистиң МТМ-де болгаш автогаражта партияның цех организациязынга, ооң отчёттуг хуралдарынга безин келбээн. Чаңгыс аай политхүннерге база келбейн турар. «Кызыл тараачын» совхозка ажылдап келген үем дургузунда обкомнуң, Министрлер Чөвүлелиниң, Агроүлетпүр комитединиң ажылдакчыларының политхүннерде биске чүве чугаалап бергенин чаңгыс-даа катап көрбээн мен. Обкомда лекторлар бөлүү безин бар болгай. Лекция пропагандазында айыттынган четпестер — СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзайның болгаш обкомнуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи Л. С. Зоринаның чедир кылбаан ажылы-дыр.

Илеткелде айтып турары болза, Аъш-чем программазын боттандырып турарын. Ынчалза-даа хөй четпестер бар. Бистиң ону боттандырып турар амгы аргаларывыс-биле ол айтырыгны шиитпирлеп шыдавас бис. Солуннарда дузалал ажыл-агый дугайын бижип турза-даа, ындаар ёзулуг кичээнгей эвээш. Кижилерге мал чеми өстүрер шөлдер быжыглаары чугула. Мал чеми чокта, бо ажылды экижидери берге. Керээлиг бот-орулга-чарылганы дидим нептередир херек. Районнар төптеринге комбикорм садар магазиннер ажыдары чугула.

Ооң ыңай партия обкому, Министрлер Чөвүлели 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира-биле канчаар хандырыптарын санап көрген ирги бе? Бистиң-не районувуска ону шиитпирлээри кончуг берге. Чүге дээрге, тудугну дыка оожум тудуп турар бис, а бажыңы чок кижилер эвээжевейн, улам көвүдеп турар. Чуртталга айтырыын шиитпирлээрде чурттакчыларның бажың тудар акшазын кииришти-рери чугула.

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ, КЫРГАННАРГА ДУЗАЛААР

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министри С. Д. КИРОВТУҢ саналындан.

СЭКП ТК, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш ВЦСПС «Назылап кырааннарның база инвалидтерниң хандырылгазын улам экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды 1987 чылдың январьда хүлээп алган. Ону бистиң республикага хамаарыштыр боттандырары-биле Кызылда кырганнарның бажың-интернадын алгыды тудар дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Күрпланга тургускан бис. Чүге дээрге амгы үеде Бажың-интернатта нормадан 50 кижи артык. Ооң аңгыда, ээлчегде 50 кырганнар болгаш инвалидтер бар. Оларның саны чыл санында немежип турар. Бистиң ол саналывысты чогуур черлер деткээн, ынчалза-даа СЭКП обкомунуң секретары А. И. Ванжа удур болган. Ооң соонда чүгле Г. Ч. Ширшиге киреривиске, ол айтырыгны чүүлдүгзүнүп деткээн.

Бии-Хем РАҮК-түң даргазы И. В. Шушеначев районда мал ажылының ниити байдалын аажок эки тайылбырлаар, а ынчалза-даа чеже пенсионер уламчылап ажылдап турарын, чоокку үеде кадарчылардан пенсиялаар каш кижи барын билбес болган. Черле ынчаш, республикада мурнунда малчыннап турган, пенсия назыны чеде бээрге, суурларда бажыңы чок болганындан, көдээде чурттап чоруур кырганнар кайы хөй. Чижээ, «Өөк» совхозта хойжу Д. Б. Ооржак пенсиялаа-ла 2 чыл болган. Тос уруглуг, урууларының кези база чок, ынчалза-даа суурда бажыңы чок, ооң уламындан малчыннап ажылдавышаан. Бо дугайын райкүүском-даа билир, ук хойжуга бажың бээр дугайын дирекция бодавайн турар. Ол өг-бүле ам кая чурттаарыл? «Тээли» совхозта малчын Б. Ч. Хертек 59 харлыг турган, инвалид апарган, суурда бажыңы база чок, ону ыяап-ла бир кижи азырап хайгаараар ужурлуг. Бажың чокта ол канчаарыл?

Мөңгүн-Тайганың совхозтары назылап кырааннарынга бажыңнарны тудуп берип эгелээн. Өске ажыл-агыйлар база оларның дуржулгазын эдерери чугула.

БАЙДАЛДЫ БИЛБЕС БОЛЗА...

СЭКП Мөңгүн-Тайга районнуң бирги секретары В. Д. ХЕМЕР-ООЛДУҢ саналындан.

Үндезин экономиктиг реформаның байдалдарында социал, амыдырал хандырылга айтырыгларывысты боттарывыс шиитпирлээривис билдингир. Ынчалзажок обком, райком, оларның бюроларының кежигүннери, удуртукчулар кижилер-биле күш-ажылчы коллективтерге ажылдаар болгай. Бо талазы-биле обкомнуң-даа талазындан бүгү-ле чүве эки эвес. Эрги ёзунуң тевии, эрги туруш, көрүш ам-даа күштүг болуп турар. Чер-черлерге четпес, ында байдалды билбес болза, кайы-бир адырны удуртуру берге болгай. Чижээ, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының даргазы Г. Шубник, «Тыва хамааты тудуг» трестиниң эргелекчизи В. Потокин районга чоокку үеде келбээн. Ук тудуг организацияларын харылап турар обком секретары А. И. Ванжа ындыг удуртукчулардан четпес негел чогуур үнелелди оларның ажылынга бербейн турар-дыр. Ол боду-даа бистиң районнуң байдалын тода-ла билбейн турар. Чурттаглга-коммунал ажыл-агый министри В. Поповка, респотребсоюз даргазы Х. Монгушка бо чугаа база хамаарыжыр. Обкомнуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң ажылынга үндезин өскерилгелер болдурарын чедип албаан. В. Левченко аазаашкын берип турда амыр кижи, ынчалза-даа күүселде эвээш.

Черле ынчаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылда хүлээп алганы «Мөңгүн-Тайга районнуң экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниң хемчеглериниң дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле чамдык черлер кошкак ажылдап, ылангыя социал-культура-амыдырал объектилерин тударын янзы-бүрү чылдагааннар-биле соңгаарладып келген. Бо талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң даргазы В. Е. Серяков чогуур инициативаны болгаш принципиалдыг чорукту көргүспейн турар деп болур. Ол ышкаш бодунуң оралакчыларындан негелдези, кадрларының ажылынга контролю ам-даа четпес. Обком секретарьлары Ш. Д. Ооржак, А. К. Канзай ажылдың кабинет стилинден шуут адырлып, сургакчылап баар черлериниң калбартып, харылап турар черлериниң ажылын үндезини-биле экижидери негеттинип келген. Районнарга обкомнуң бюро кежигүннери, секретарьлары кижилер-биле ужуражып, оларга отчёттар бергилээнин солуннардан номчудувус. Биске таныжып кээрү-биле чоруткан илеткел ийи-ле хонук бурунгаар келгени эдептиг.

САЙГАРЫЛГА ЧОК ЧЫТПЫШААН

«Тудуг кезектери» комбинаттың арматура цегиниң каңпакчызы В. И. ЛЕОНТЬЕВТИҢ саналындан

Амгы үеде чурттаглга тудуун дүргедедири эң-не чугула айтырыг, ону бистиң комбинаттың ажыл-ишчилери кончуг эки билир. Улуг панелдиг бажың тудуунуң чаа цегинде ажылды шуудаткан, планныг онаалдалар багай эвес күүсеттинип турарындан эвээш эвес продукцияны бүдүрген. Олар амдызында кандыг-даа сайгарылга чок чыдар. Ажылдаарынга шаптыктыг болурга ындай-бээр дажыглаарынга өйлешкен бис. Ону дүрген сайгарып, бажыңнар тударының аргазы чок деп турар. Ооң чылдагааны — тудар бажыңнарның төлевилелдери кылдынмаан. Чурттаглга тудуун дүргедедириниң айтырыы чидиг-биле тургустунуп турар амгы үеде ону шапкынчыдары СЭКП обкомунуң, хоорkомнуң, тудуг организацияларының удуртукчуларындан негеттинип турар-дыр.

Ол ышкаш комбинатты тудуг ыяжы-биле хандырып турары багай. Ыяш-үлетпүр ажыл-агыйының берип турар материалдарының шынары куду, соңгалар рамалары, эжиктер кылырынга таарышпас. Бо айтырыгны шиитпирлээри ажылды экижидеринге дузалаар.

Партийжи удуртулгада мындыг четпести айтыр бодаан мен. Коллектив планныг онаалдаларны күүсетпейн турар үеде партия обкомунуң ажылдакчылары комбинатка үргүлчү кээп турган, а кажан бердинген даалгаларны күүседип эгелээривиске олар келбестээн. Партия хуралдарынга олуржур, лекция, беседа кылыр, ужуражылгалар эрттирер партия ажылдакчылары база чок болуп турар.

БОТТУГ ШИИТПИРЛЭЭР

СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары Ю. К. ГУБАРЕВТИҢ саналындан

Районнуң партия эге организацияларынга, райком пленумунга эде тургустунуушкунну удуртуп турарының талазы-биле отчёттарның үезинде боттарывыстың ажылывысты сайгарып, чедир кылбаан чүүлдеривисти эдерин, мурнувуста сорулгаларны тодарадып алган бис. СЭКП обкомунуң, ооң бюрозунуң, секретарьларының бистиң ажылывыска практиктиг дузазы ооң мурнундаазындан күштелгенин билип турар бис. Чоокта чаа СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов бистиң районга келгеш, шиитпирлээр айтырыгларны тодарадып, оларны боттандырар талазы-биле практиктиг дузаны чедирди.

Чөп-биле сүмележиринии ажыл-херектерге оларның киржилгезин идепкейжидериниң аргаларын нептередирин кызыдып турар бис. Чоокта чаа районга партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле аныяктарның, бүдүрүлге мурнакчыларының ужуражышкынын эрттирдивис.

Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге чамдык шаптыктап турар чылдагааннарга, чүүлдерге доктаап көрээлиңер. Бисте культура албан черлери дыка чавыс деңнелдиг ажылдап, ажылчы чоннуң негелдезин чедир хандырбайн турар. Районда культура албан черлериниң ажылдакчылары 38 кижиниң чүгле ийизи дээди эртемниг, 4 кижи ортумак тускай эртемниг, артканнары ниити ортумак билиглиг. Маңаа боттарывар чүге өөренип албас силер деп айтырыг салыры чадавас. Эрткен чылын райондан 6 кижи өөренип турду, оларның ийизи доосkаш, Культура министерствозунуң хуваалдазы-биле ажылдап турар.

Районнуң Бай-Хаакта Культура бажыңының шуут эң багай байдалдаазы кымга-даа билдингир. Ынчалзажок бо айтырыг — чаа Культура бажыңының тудуу мынчага шиитпирлеттинмээн. Бо чылдың планында база киирттинмээн.

Районнуң ажыл-агыйларының малчыннарының турлагларын электрижидерниң айтырыын кичээнгейниң төвүнде тудуп, ону шиитпирлээриниң болдунар хемчеглерин ап турар бис. Көдээ ажыл-агыйга ажылчын кадрларны белеткээри кайда-даа чидиг болгаш нарын айтырыг. Бо талазы-биле бисте бар профессионал-техниктиг училищениң баазазын быжыглаары, кадрлар белеткелиниң шынарын экижидери бир чугула ажыл. Эрткен чылдың эгезинде аңаа чөвүлел хурал эрткен, чамдык шиитпирлер хүлээп алдынган турган. Бо талазы-биле хемчеглерни боттандырарын аазаан республика органнары сөзүн ээлевейн барган.

Партия ажылын, эде тургустунуушкунну удуртурун экижидер талазы-биле ажылдың мурнакчы дуржулгазын тарадып, нептередири хүннүң чугула айтырыы. Бо талазы-биле СЭКП обкомунуң партийжи-организастыг ажыл килдизиниң идепкейлиг ажылын, дузазын манап турар бис.

ААЗААНДА — КҮҮСЕДИР

Тес-Хемде «О. Шынаа» совхозтуң хойжузу В. А. АРАКЧААНЫҢ саналындан.

Мал ажылында ажыл-ишчилерниң социал айтырыглары кончуг четпес шиитпирлеттинип турар. Бистиң ажыл-агыйывыста хойжуларның элээн каш өг-бүлелери өгге чурттап орар. Кышкы үеде бо байдал, соок дөртен градус ажып турар болгай, нарын болуп турар. Идик-хеп аймаа база үзүктели бээр-дир. Бродни идиктер көзүлбестээн. Пряник, печенье, чигир аймаа безин келбестей бээр. Ол чижектиг айтырыгларны, пленум кежигүнү кижи болурумга, чон мензэ тургуза бээр-дир. Аңаа харыы бээри чиик эвес.

Материалдыг болгаш моральдыг идиг бериишкин дугайында каш сөс. Ыракта чурттап турар улус — малчыннар. Суур чедер безин чай чок апаар. Малчыннарга автомашина садарының ээлчээн дүргедедири күзенчиг. Каш чыл бурунгаар малчыннарның солун байырлалы — наадым болуп турду. Аңаа уткуштур социалистиг чарышка кижи бүрүзү карак кызар чүве. Кызылга чедип келгеш, республиканың сураглыг хойжуларынга ужуражыр, оларның арга-дуржулгазын дыңнаар турган. Ам ол чорук шуут читкен ийин.

Электри чырыы-биле хандырылга бистиң ажыл-агыйда кончуг багай. Бир катап М. Е. Абрамов биске бо талазы-биле дуза чедирерин аазаан дарга болгай. Идегеп-даа турдувус. Аазаашкын күүсеттинмейн барган. Суурда эвээш күштүг шимчедикчи бар. Ынчалза-даа ооң-биле теледамчыдылга көөр арга чок. Чырык багай боорга, школаның башкылары безин өскээр көжүп чоруп турар.

Телефон харылзаазы багай. Суурнуң дыка хөй бажыңнары радиожуттунмаан. Ыржым болгаш шыпшың, ооң уламындан амыдыралдан чыдып каап турар бис. Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги В. Г. Левченко суурну радиожударының айтырыгларын кичээнгейге албайн, ону шиитпирлевейн турар. Бир эвес социал айтырыгларны болур-чогууру-биле шиитпирлептер болза, совхозтуң ажыл-ижинге, ында кижилерге таарымчалыг байдал тургустунуп келир ийик.

ЧУРУМЧУДАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ саналындан.

СЭКП обкомунуң болгаш ооң бюрозунуң ажылын шүгүмчүлекчи болгаш бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрүп турар-дыр. Демократчыдылга улам калбарган. Ынчалзажок СЭКП обкомунуң болгаш ооң бюрозунуң ажылының стиль, методунда четпестер ам-даа хөй. Ылангыя саазын-биле ажылдаар, кабинеттен удуртур чорук бар болуп артпышаан. Чамдыкта бичии айтырыгны безин шиитпирлээрде дугуржулга кылырынга хөй үе чарыгдаттынып турар. Алдынып турар хемчеглер эде тургустунуушкуннуң негелдезинге четпейн турар.

Мээң ажылымда база четпестер бар. Дыка хөй айтырыглар амдыгаа чедир депутаттарның калбак киржилгези чокка шиитпирлеттинип келген. СЭКП обкомунуң болгаш райкомнарның удуртукчу ажылы сула. Дээди Советте партия организациязы депутаттарның отчёттарын албайн турар.

Кадр айтырыында бергелер бар. Сөөлгү чылдарда Советтер күүскомнарының даргаларының 60 хуузу, а секретарьларының 50 хуузу солуттунган. Депутаттарның хөй-ниити ажылдарының талазы-биле чүъгү база улуг болуп артпышаан. Бо болгаш өске-даа айтырыгларны экижидеринге партия организациялары киржир ужурлуг.

Депутаттарның чурттакчы чон мурнунга отчёттар бээри чугула. Бо чорук депутаттарның ролюн бедидип турар, демократчыдылга база калбарар. Депутаттарның бүгү кезектериниң соңгудар хуусаазын 5 чыл кылдыр доктаадыр, оларны дедир кыйгыртырын база чурумчудар деп саналдыг мен.

ХАРЫЛЗААЛЫГ, ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

«Шын» солуннуң редактору В. С. ШАРАВИИНИҢ саналындан

Эде тургустунуушкунну удуртур талазы-биле обкомнуң ажылының талазы-биле илеткелде түңнелдерге база санал берген эштерниң бодалдары-биле каттыжып тур мен.

Республикада массалыг информация аймааның ажылынга илеткелчи аажок доп-чузу-биле доктаады, солуннарның, радионуң база телевидениениң ажылында колкол четпестерни айытты. Парлаар материалдарның шынарын экижидип, тода эвес чүүлдерни мооң соңгаар болдурбас дээш «Шын» солуннуң редакциязы чогуур түңнелдерни үндүрер. Четпестерни, таарымча чок чүүлдерни улам чидиг-биле сойгалап, шүгүмчүлээр бис.

Эде тургустунуушкун ийи күчүлүг күшке — партия организацияларынга база массалыг информацияның болгаш пропаганданың чепсектеринге даянып ужурлуг дээрзин СЭКП ТК-ның Чиге секретары эш М. С. Горбачев айыткан. Аңаа дүүштүр илеткелге массалыг информация аймааның дээштиниң, парлалганың шүгүмчүлелдиг материалдарын партия, совет органнарының чамдык удуртукчуларының талазындан шын эвес көөрүнүң фактыларын киирип чугаалаан болза эки. «Шын» солун болза, партия обкомунуң органы болгай, эде тургустунуушкунну чорударынга ол тепкииш болур ужурлуг. Баштайгы үеде солунга эде тургустунуушкунну чырыдары берге турган, чүге дизе мурнунда хоругдулуг деп турган айтырыгларны солун көдүрүп эгелээн. СЭКП ТК-ның айтыышкыннарын күүсетпишаан, солун хөй-ле мактаддыг, таңмалаттынган материалдарны бербестей берген. Шүгүмчүлелге чамдык эштер таарышпайн, ажы-биле ону шын эвес деп-даа турганнар.

Ийи чыл мурнунда бистиң солунувус номчукчуларның чагааларынга үндезилээш, СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң, райкүүскомнуң кадрлар-биле ажылының стиль база методунуң, социал чептиг чорукту үреп турарының, районнуң чамдык удуртукчуларының кара туразында аажы-чаңының, хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайын шүгүмчүлеп бижээн. Ол чүүлге СЭКП райкомунуң ынчаардагы бирги секретарының база райкүүском даргазының адын киирген турган.

Элээн үе эрткенде ол материалды СЭКП обкомунуң секретариадынга чугаалашкан. Аңаа эштер О. Н.-С. Шагдыр-оол биле К. С. Дилакты база чалаан. Секретариаттың ол хуралы чогуур түңнелдер үндүрер боор деп бодаан мен. Херек кырында байдал көңгүс өскерилген. Партия обкомунуң ийиги секретары эш Г. Н. Долгополов баштай мени кээп тургускаш, тайылбыр бээрин негээн.

Ук чүүлде хамык фактылар шын, хынаттынган-даа болза, солун буруулуг, а эштер Шагдыр-оол биле Дилак каражадаан кижилер апарган. Ол хуралга СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү эш В. М. Евтешин солуннуң дидимин кайгап, харын партия обкомунуң бюрозунуң хүлээлгезин күүседип бергенин чугаалады. Өске эштер база-ла ындыг янзы бодалдыг болганнар. Ол хуралга частырыг дээш мени буруулуг деп шиитпирлээш, мени база ийи эшти Мөңгүн-Тайгаже баргаш, райкомнуң пленумунга чүве чугаалааш, частырыг дээш азы солунга чүүл дээш буруунарны миннинер деп даалга берген. Ооң соонда хамык чүве өскерилген. Каш хонганда Г. Ч. Ширшин шөлээден чедип келгенде, секретариаттың ол шиитпирин күш чок болдурган.

Мону мен эрги чүүл коптарар дээш эвес, а бо ийи чылдың иштинде кайы хире өскерилгелер болу бергенин деңнээр дээш чугаалап турарым бо. Хамаарылга ам өскерилген. Кичээнгей улгаткан. Бистиң солунувустуң чидиг шүгүмчүлелдиг элээн каш материалдарын партия обкомунуң бюрозунга база секретариатка деткээн болгаш ол талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынган, мурнунда ындыг таварылгалар ховар тургулаан. Сөөлгү үеде СЭКП обкомунуң килдистери солуннуң чидиг шүгүмчүлелдиг материалдарын контрольга ап турар апарган.

СЭКП обкомунуң секретары эш Ш. Д. Ооржак бистиң редакция-биле харылзааны доктаамал тудуп, өг-бүле керээзиниң хой ажылының продукциязын көвүдедир талазы-биле солуннуң материалдарын деткээн. Ол темага холбаштыр эртем-практиктиг конференцияны эрттирер деп шиитпир хүлээп алдынган.

ТОДАРГАЙ АЖЫЛДААР УЖУРЛУГ

СЭКП Кызыл хоорkомунуң бирги секретары Б. П. СВИНЦОВТУҢ саналындан

Сөөлгү үеде обком бюрозунуң ажылы тодаргай, ажык-чарлыг апар чыдар. Холун эрттир организастаар, саазын шокарлаар чорук эвээжээн. Ынчалза-даа ам аппараттың ажылын дээштиг эде тургузары чугула хире. Саазыннар эвээжээн, ынчалзажок килдистерден телефон дамчыштыр айтыышкын бээри көвүдээн. Ындыг стильден чайлаар болза эки. Амгы үндезин реформа байдалдарында болуп турар өскерлиишкиннериниң партийжи-политиктиг хандырылгазын улам тода болгаш ханы чорудар, бүгү-ниити экономиктиг өөредилгени организастаарынга, күш-ажылчы коллективтер-чөвүлелдериниң ажылының айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаары чугула болгу дег.

Оргпартажыл килдизиниң эргелекчизи В. М. Евтешин партия кадрларының өөредилгезинче кичээнгейни угландырары негеттинип турар. Бисте-даа, райкомнарда-даа ол ажыл система чок. Ол ышкаш кадрлар-биле ажылда система чогу оларны далаш шилип алыр, шын эвес шилиишкин кылырынга чедирип турары илден.

Обкомнуң бир пленумунга А. И. Ванжаның тудуг комплекизиниң бүгү айтырыгларын бодунга төптүдүп турарын шүгүмчүлээн кижи мен. Альберт Иванович бо талазы-биле эде тургустунуп турар, ынчалза-даа чүнү, кажан тударын, төлевилээрин шиитпирлевишаан хевээр.

Хоорайның социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге хоорkомну, хоорkүүскомну солуй бээр практиказындан В. Е. Серяков ойталаар, бодунуң оралакчыларын база ойталаарын негезе чогуур боор. Дарганың оралакчызы В. П. Болбат бистиң бажывыс ажыр хоорайга Советтер шугуму-биле чүнү тударын «Тыва тудуг» трестке сүмелей бээр. Ооң эрткеш, 56 квартиралыг бажыңны хоорkүүскомдан алгаш, Күрхандылыгже шилчиткен, ол дээрге чер-чер Советтериниң керээлиг ажылдарының лимидиниң күсели-биле ын-

(Тончузу 3-кү арында).

СЭКП ОБКОМУНУҢ VII ПЛЕНУМУ

НЕГЕЛДЕЛИГ БАЙДАЛГА, ХАРЫСАЛГАЛЫГ АЖЫЛДААР

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

чаар кылдынганы ол, а ол лимиттер чедишпейн турар болгай. Эрткен чылын 409 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген, бичии өзүлде бар. Эрткен ийи чылда оочурда турар 31,6 кижи бажың алган, а оочурга бүдүн чартык муң кижи ол-ла үеде немешкен. Келир чылын хоорүгүском шугуму-биле чүгле 358 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлү дужаагтынар. Трест ведомстволарның чуртталга бажыңнарын тудуп турар, а оларның чамдыктары, чижээ, боду СТУ-лут комплекстиг геология экспедициязы, КМК-лыг «Тыва автоорук» эргелели тус-тузунда чартык миллион болгаш ийи миллион рубль чедир тудуг ажылдарын кылып болур, кылыр-даа ужурлуг.

Садыг хандырылгазын экижидер талазы-биле айтырыгларның кошкаа бисти дүвүредип турар. Консерватизм, инерция күжү, ажылдың эрги майык хевирлери ам-даа бар болганындан. Садыг министерствозунуң болгаш Респотребсоюзтуң ажылының төнчү түңнелдери чавызап турар. Садыг министерствозунуң, Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозунуң ажылын дыңнап турган. Чөөн-Хемчик, Кызыл райкүүскомнарының ажылының стилиниң болгаш методтарының дугайында айтырыгны көрген. Кайы-даа черлерниң эде тургустуушкуну оожум. Кылып чорудар ужурлуг практиктиг ажыл-херектер саадап турар.

Адыр аайы-биле килдистерни Министрлер Чөвүлелинге 1985 чылда тургусканы таарымчалыг чамдык байдалды берген. Айтырыгларны шиитпирлээринге ол чорук эптиг болуп турар. Агар айтырыгларны боттуг шиитпирлээринге, дакпырлаашкынны болдурбазынга хамаарышкан хемчеглер кылдынып турар. Саазыннар, документилер-биле ажылдаары 35 хуу кызырылган. Хуралдарны эрттирерин эвээжедириниң хемчеглерин ап турар. Ол база чамдык өске-даа өскерилгелер социал айтырыгларны шиитпирлээринге шак-үени күштүг курлап алырын магадылап турар.

Чоннуң херетлел бараан-нарын бүдүрери ой сес хуу өскен. Чоңга хаван оолдарын, дагаа чуургаларын садары немежип турар. Чер-чер Советтерниң объектилерин, уруглар садтарын, школаларны, чуртталга бажыңнарын тударынче кичээнгейни доктаамал углаар.

Бүгү-эвилелдиң партконференциязынга үткүштүр мындыг саналым бар: партия обкомунуң пленумун чылда ийи катап эрттирер кылдыр доктаадыры күзенчиг.

лерин, кол специалистерни соңгуурунуң дугайында айтырыг черле ам дээрезинде таарышпас. Аңаа, шынап-ла, билиглиг, шуут белеткеп каан кижи херек болгай.

Демократчыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук биске херек, оон чайлавас ужурлуг бис. Ынчалзажок оон-биле чагдынып болбас. Чылдың болгаш ниитизи-биле беш чылдың планныг даалгаларын күүседир херек. Бо дугайын бис кажан-даа уттпас ужурлуг бис.

КАДРЛАРНЫ ӨӨРЕДИР, ДУРЖУЛГАНЫ НЕПТЕРЕДИР

СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Б. С. НУРЗАТТЫҢ саналындан.

Партия обкомунуң килдистериниң ажылынга хамаарыштыр чамдык бодалдарымны илередир бодадым. Олар ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээрин колдаткаш, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазынче ханылап кирбейн турар. Партия обкомунуң партийжи-организастыг ажыл килдизи, оон эргелекчизи СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү В. М. Евтешин партия организацияларының ажылынга практиктиг дузаны эвээш чедирип келген. Кадрларны өөредир хемчеглерни ап турза-даа, ёзулут шуудаваан. Ылаңгыя экономиктиг өөредилгени үндезини-биле экижидери эң чугула турбуже. Бо чугула херекче ханылап кирбээн. Кадрлар курлавыры-биле ажыл амгы үениң негелдезинге четпес.

Мурнакчы дуржулганы нептерединче сагыш салыышкын четпес, оларның адрестери билдинмес. Дуржулгазын өөренип алыр мурнакчы ажылдыг партия организациялары бүдүрүлгелер ам-даа тодараттынмаан. Бир эвес ындыг черлерни тодарадыптар чүве болза, аңаа баргаш, чаа, эки чүүлдерни көрүп, өөренип алыр болгай. Солуннарда, телевидениеде, радиода чамдык коллективтерниң мурнакчы дуржулгазын бижип, дамчыдып турары эки-дир. Ындыг турбуже, партия обкомунуң килдистери ону тодаратпайн, сүмелевейн турар.

СЭКП обкомунуң бюрозунга чүгле партия райкомнарының бирги секретарьларының отчёттарын дыңнааш, өске секретарьларның отчёттарын дыңнавайн турары четпес. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарынга чүгле райкүүскомнар даргаларының отчёттарын дыңнап турар.

Республика солуннарынга чаа чаңчылдар, ёзулалдар дугайында мурнунда элээн бижип турган, ам шоолуг биживестээн четпес. Оон аңгыда эде тургустунуушкуннуң баштакчыларының дугайында парлалгага чыгары кончуг күзенчиг-дир.

ШЫН ЧЫРЫДАР

Кызылдың куш фабриказының директору А. П. КИЛИННИҢ саналындан.

Демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң калбарып турар үезинде массалыг информацияның чепсектериниң ролю канчаар-даа аажок бедээн. Ол дугайында чоокта чаа СЭКП ТК-га болган ужуражыышкын база херечилеп турар. Аңаа СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев амыдыралдың бүгү талаларын билдилиг, сагыш-сеткилди доюлдуруп турар кылдыр бижиирин онзалап айыткан. Мен бодумнуң саналымга бистиң республика солуннарының чамдык чүүлдеринге доктаксап тур мен.

Бо чылдың эгезинде «Шын» солунга «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазын шүгүмчүлээн. Оон улаштыр каш хонганда, ол чүүлдү сайгарып, харыы берип четтикпээнде, «Тувинская правдага» ол-ла ферманы мактап каан чүүл костүп келген. Бо таварылгада ийи солуннуң кайызынга бүзүрээр, кайызының шын дээр арга чок, ийиниң аразында байдал тургустунган.

Оон аңгыда, ийи-чаңгыс фактыга даянып алгаш, улуг түңнелдер, буруудадыышкыннар кылыры канчап-даа таарышпас деп бодаар мен. Ак-Довурактан бир өг-бүле ээзиниң чагаазын «Тувинская правдага» парлаан болгай. Ында бистиң фабрикавыстан чоңга садары-биле чорудуп турар дагаа оолдары күш чок, сула, кашдаа хонмас, кол кезии өлүп каар, а Саян артындан эккеп турар дагаа оолдары барык шупту дириг артар, азыраарга өзүүчел деп бадыткап турар. Чүүлдү бис коллективге сайгарып, чугаалаштывыс. Бир талазында, авторнуң бижээнинде маргыш чок шын чүүлдер бар. Ону бистиң специалистеривистиң кол кезии деткиди. Ынчалзажок, ийиде, Ак-Довуракка саткан дагаа оолдарының шыдашпайн барган чоруунга автомашинаның чолаачызы база буруулуг. Ол дагаа оолдарын Бай-Тайга районга садары-биле алгаш баткан. Аңаа баарга, эвээжин алган болгаш дедир чанып орааргканын Ак-Довуракка садып турган болган. Садар хонук-хуусаазы эрткен дагаа оолдарын ол сайгарбас, келгеш актыладыр ужурлуг турган. Чүгле бо фактыдан ажык-кончаа, орулга сүргеп деп түңнел үндүргенинге таарзынмайн турар бис.

Ынчангаш бистиң массалыг информация чепсектери кандыг-даа чүүлдү белеткеп тура, эң кичээнгейлиг, бүгү талалыг сайгарылгалыг болурун күзээр-дир мен.

КИЧЭЭНГЕЙНИ—СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАРЖЕ

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. СЕРЯКОВТУҢ саналындан.

Совет органнарының ажылында бар болуп турар четпестерни ниитизи-биле шын билип турза-даа, Министрлер Чөвүлели, оон удуртукчузу, мен, оралакчыларымга, аппараттың ажылдакчыларынга эргежок чугула негелдени тургуспайн, бодаашкыннарының болгаш хөделиишкиниң тургустунуп келген байдалындан ону чайладырының дээштиг хемчеглерин чедир албайн турар деп илеткелде шүгүмчүлээни чөптүг. Министрлер Чөвүлелиниң, хоорайсоветтер күүскомнарының аппараттарының инициативазы, дидим, тодаргай ажылы илдең-не четпес. Оон түңнелинде, дыка хөй боттуг айтырыгларны төнчүзүнге чедир шиитпирлевейн турар.

Ол байдалдан үнери-биле Советтерниң ролюн чер-черге бедидери, оларның ажылын эде тургузары чугула. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң ал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыглары Советтер-

КӨСКҮ ТҮҢНЕЛДЕР ЧОК

ИХМ-ниң политкилдизиниң начальниги Б. С. ШЫЫРАПТЫҢ саналындан.

Сөөлгү үеде партия обкому, оон бюрозу социалистиг хоойлу-дүрүмнү, чурум-сагылганы быжыглаарын, арагалаар чорукту болгаш өске-даа таарымча чок болуушкуннарны болдурбазының айтырыгларын ханызы-биле көрүп турар апарган. Бистер, иштики херектер органнарының ажылдакчылары, партия органнарының ол дузазын үргүлчү көрүп келдивис.

Иштики херектер органнарының ажылында эде тургустунуушкунда бергелер бар-даа болза, кылдынып турар ажылдар бар дээрзин чугаалаксап тур мен. Организакчы ажылдың төвү районнарже чайлып турар. ИХМ-ниң хоорайорганнарының, милицияның участок инспекторларының болгаш өске-даа ажылдакчыларның бүдүрүлгелерге, организацияларга, ажылчы чоннуң чурттап турар черлеринге отчёт бээри чаңчыл болуп бар чыдар. Чер-черде бистиң кезектеривистиң ажыл-херээн экижидеринге, ылаңгыя кадр айтырыын шиитпирлээринге партия эге организацияларының харысалгазы болгаш ролю улгадып турар.

Шүгүмчүлекчи ёзу-биле чугаалаарга, кылдынып турар хемчеглер шиитиниң корум-чурумун быжыглаарынга болгаш кем-херек үүлгедии-биле демиселге амдызында көскү түңнелдерни бербейн турар. Ылаңгыя кадрлар-биле ажыл болгаш социалистиг хоойлу-дүрүмнүң сагыыры шыңгыы айтырыг болуп артпышаан. Ынчангаш ажылдакчы бүрүзү-биле харысалганы, кижизидикчи ажылды күштелдирип турар бис.

Сөөлгү ийи чылда эки турачы улусчу дружиналарның кежигүннериниң үнүүшкүнү ийи катап кызырылган. Чамдык черлерде удуртукчулар оларның ажылынче кичээнгейни шуут салбастаан. Оон дугайын Ч.-Д. Б. Ондар, В. Е. Серяков, А. К. Канзай олар билип тургашла, дружиналар ажылын экижидеринче чер-черде партия, совет органнарының харысалгазын бедидер хемчег албайн турар.

Республика солуннарынга «Барлык» совхозтуң директору турган Доржулааның херээн соксадыр дугайында медээлер парлаттынган. Республика прокуроруу А. Г. Гореловтуң негелдези-биле ону ажылдан болгаш СЭКП кежигүнүнден үндүрткенин сактып тур мен. Аңаа удур улус база турган, ынчалзажок истелге ийи чыл уламчылаан. Ол депутат хүлээлгезинден дүжүрткен, хорутдалга база тыткан, үр үеде ажылдаваан. Оон уржуунда кадайы, хоочун башкы, инвалид болган. Бо бүгүнү кым харылаарыл? СЭКП обкому ону көөр ужурлуг.

Прокуратура органнарында ажылын экижидериниң орнунга кижилер балдырлаар, «бодунуң алдарын» камгалаар ажылдакчылар ам-даа бар. А прокурорнуң бирги оралакчызы Н. А. Ондар айтырыглар шиитпирлээрде далаш, ужур-барымдаа сагывас, бо-ла «хемчег алыр», «херек оттурар», «олуртур» деп сөстерден черле адырылбас. Кандыг-даа дүжүлте, ылаңгыя прокурор эрге, бот-тогдунарынга болгаш өрү кордүнеринге черле таарышпас.

ЭРТЕМГЕ ҮНДЕЗИЛЭЭР

Күрүнениң Кызылда педагогика институдунуң партбюро секретары С. К. ЧОКСУМНУҢ саналындан.

Обкомнуң эртем болгаш өөредилге черлериниң килдизиниң адрезинге чамдык саналдар киирер бодай-дыр мен. Оон ажылынга билдинмес чорук четпейн турар. Килдис болуушкуннарның түңнелдерин, уржуктарын сайгарарынга ойлежип турар, оларның чылдагааннарын тып, олар-биле ажылдавайн келген. Ат салбаан хоп чагаалар баарга, бир дугаарында сегирип алыр.

Бис бодаарывыска, чылдагаан — кошкак кадрлар-дыр. Кадрларны белеткээр херек. Килдис ону холга алыр эвес чоор бе? Биске университет доозукчулары херек. Кымнарны аңаа хүлээп ап турары, оларның кайнаар барып турары дээн ышкаш айтырыглар аңаа хилис эртип турар-дыр.

Институтта партийжи өзек улам кырып бар чыдар. Ол билдингир: партияга кирген студентилер доозуп чоруй баар. Курлавырда кадрларывыс чок.

Пропаганда болгаш агитация килдизи ажылын эртемге үндезилеп чорудар болза чогуур. Херек кырында ындыг эвес-тир. А бистиң башкыларывыс амыдыралдан хоорук, олар-биле кым ажылдаарыл, кым оларны хөй-ниити амыдыралынга киириштирерил? Та кажан бүдер чүве, аңаа чутаалаалы, биске эртем библиотеказы херек, аңаа кым ажылдаарыл?

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының иидиринге мындыг саналдарны киирзе деп бодай-дыр бис: бирээде, хостатпаан секретарьлар соңгуурда оларның кандидатураларын чажыт бадылаашкын бюллетенинге аңгы киирер, ийиде, оон тускай статузун тодарадыр. Ниитизи-биле чугаалаар болза, хостатпаан секретарь болуру берге херек — бүдүрүлгеде ажылдап турар кижи болза бир эвес хөй-ниитиги ажылын эки кылыр болза, бүдүрүлгечи көргүзүглери баксыраар, а бодунуң ажылын эки кылыр дээр болза, хөй-ниити ажылынга үе дөмей-ле чедишпес.

УЛАМ ХАНЫЛААР

Бай-Хаакта чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкчызы В. О. БАДЫНЫҢ саналындан

Эде тургустунуушкунну удуртурунуң талазы-биле партия обкомунуң бюрозу, республиканың партия организациялары эвээш үе эрткен-даа болза, тодаргай ажылдарны кылган. Ол дугайында пленумга болган отчёт бадыткап турар-дыр. СЭКП обкомунуң секретарьларындан, килдис эргелекчилеринден база черле удуртукчулардан эгелээш, бодуун коммунистерге чедир отчёттарын берип, оларның характеристикаларын бадылап турары эде тургустунуушкуннуң дээштиг салдары деп билип турар мен.

Районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи бодунуң удуртукчузунуң база партия организациязының секретарының отчёттарын дыңнап, оларның характеристикаларын бадылаан. Ол чорук социал-экономиктиг хөгжүлдеге, планнарны болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүседиринге улуг салдарлыг, кижилерниң харысалгазын бедидеринге дөгүм болур.

Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозу бедик мергежилдиг ажылчын кадрларны белеткээринче кичээнгей салыры эргежок чугула. Партия обкомунуң кежигүннери, аңаа кандидаттар база ревизия комиссиязының кежигүннери чер-черлерде партия организацияларынга, күш-ажылчы коллективтерге боттуг дузаны чедирери эргежок чугула деп бодаар мен.

ПРОКУРАТУРАНЫҢ ЧЕТПЕС АЖЫЛЫ

Кызыл хоорүгүскомнуң даргазы Д. Л. ТИНМЕЙНИҢ саналындан

Хоорүгүском бодунуң ажыл-чорудулгазын эде тургузарының хемчеглерин ап турар. Чаагайжыдылга, кадыкшыл, чуртталга тудуу, аъш-чем, дыштанылга болгаш өске-даа программаларны боттандырарынче ажылды угландырган. Бүдүрүлгелерге күүском хуралын, депутат, хыналда, ажык чагаа хүннерин эрттирерин иделкейжиткен. Ынчалзадаа хоорүгүскомнуң ажылы оожум эде тургустунуп турар.

СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү, партия хоорукомунуң бирги секретары Б. П. Свинцовтуң дугайында каш сөс чугаалаар бодаан мен. Аар-саар чүүлдерге чардыккаш, бодунуң ёзулут ажылынче ханылап кирбес. Хоорүгүскомнуң ажыл-чорудулгазын холгаарлаар, сөлуур чоруктар ында бар. Партия хоорукомунуң ажылдакчылары ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринге хөй үе-шакты чидирип турарлар.

Сөөлгү чылдарда хоорүгүском республиканың болгаш хоорайның прокурорларының эвээш эвес удурланыышкыннарын болгаш бижиктерин сайгарып, чугаалажып көрген. Мен бодап көөрүмге, оларның ажылы эреңгей, а хөй нуруузу хоозун, түңнел чок болуп турар. № 7 школаның башкылар коллективиниң шиитпирин, хоорайның улус өөредилге килдизиниң дужаалын ёзугаар башкының арын-нүүрүнге таарышпас ажыл-чорудулгазы дээш республика прокурорунуң кадайы З. М. Гореловаңы өөредилге эргелекчизи албан-хүлээлгезинден үндүрген турган, аңаа удурланыышкынны хоорай прокурору П. М. Судеркин киирген.

База бир чөптүг эвес таварылга. Хамааты М. И. Суровцевке 15 муң ажыг рубльди төлевес кылдыр хоорүгүском шиитпир үндүрген турган, аңаа Кызылдың прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар Н. М. Сальникова удурланыышкынны бижээн. Хоорүгүскомнуң хуралынга Н. М. Сальникова ону шын эвес кылганын билингеш, ол удурланыышкынны республика прокурору А. Г. Горелов албадап бижиткенин чугаалаан.

БОДУНУҢ КҮЖҮНГЕ ДАЯНЫР

СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. ДОЛГОПОЛОВТУҢ саналындан.

Партия обкомунуң секретарьларының дугайында маңаа ёзулуг-ла ажык, принципиалдыг чугаа болду. Отчёт илеткелге ындыг чугаага ужукту бергени-даа чөп. Мээң адреземге хамаарышкан шүгүмчүлелди бүрүнү-биле хүлээп ап тур мен. Шүгүмчүлел бурунгаар шимчээшкинге шын ут-шигин тыварынга дузалап турар. Обкомнуң адырлар аайы-биле килдистеринге бис системалыг, бодалдыг угланыышкынны тургузары дээш ажылдап турар бис. Ол ажылдап кылдынган ут-шигин оон улаштыр партия эге организацияларынга чедирер, оларны дамчыштыр бүдүрүлгелерниң коллективтеринге салдар чедирер. А ажыл-агый чорудулгазының түңнелдеринден алгаш көөрге, үлетпүрнүң, транспорттуң коллективтери улам быжыг туруштуг апарып, бараанНар бүдүрери болгаш ачы-дуза чедирери көвүдеп орар.

Чедип алдынган чүүлдер бар. Ынчалзажок чүнү чедир кылбаан бис? Чүге-даа мурнунда бүдүрүлгелерниң техниктиг эде чепсеглээри, бүдүрүлгениң культуразын бедидери чедип алдынмаан. Маңаа кадрлар айтырыы кончуг чидиг боор илерееп турар. Үлетпүрде специалистерниң чүгле 13 хуузу, а транспортта — 12 хуузу дээди эртемниг. Эртем организациялары-биле кошкак харылзаавысты айтыр болза, херектиң байдалы билдине бээр. Моон уштунар аргазы чүл? Кижилерни өөредир болгаш ботталарывыс өөренир ужурлуг бис.

Партия райкомнарының секретарьларының харысалгазын онзагайлап айтыксап тур мен. Бис дыка хөй таварылгаларда ажылдың түңнелдери дээш олардан сула негелделиг боол, оларның харысалгазын бедитпейн турар бис. Мындыг чоруктан доп-дораан адырлыр херек.

Азырадыкчы хөөннер бо пленумга безин илерээп турду. Секретарьларга эргени берген-дир, ындыг болганда ону ажыглаар херек, корум-чурумну тургузар, ажылдаар херек. Хамык-ла херектп саңдарадып алгаш, Кызылдан кым-бир кижиниң келгеш, эдип бээрин манап орар херээ чок.

Амгы үеде бүдүрүлге коллективи бүгү айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар. Ынчалзажок ам безин күш-ажылчы коллективтерниң чоокта чаа тургустунган чөвүлелдери эреңгейлээшкиниң агымынга киргени черле таарышпас. Чижээ, № 3 АТБ-де чөвүлелди коллектив хүлээп көрбес бис деп медеглээн. Ону бис соңгуваан бис деп турар. Бүдүрүлгелерниң 40 хуузунда чөвүлелдерни удуртукчулар боттары баштаан, а чамдык черлерде удуртукчулар ийи-даа чөвүлелди баштап турар. Мындыг чижектерни партия организацияларының чедир ажылдаваны деп санаар апаар.

Демократчыдылга демократчыдылга-ла болгай. Ынчалзажок удуртукчуларны соңгуп турарын-даа ап көрээлиңер. Эмин эрттирип, специалист, удуртукчу бүрүзүн соңгуурунче чүткээн херээ бар бе? Директорнуң азы цех начальнигин соңгуп ап болбайн канчаар. А инженер-

МАНАВАС, БОТТАРЫ ХӨДЕЛИР

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. А. ГОРШКОВТУҢ саналындан.

Эде тургустунуушкунда эвээш-даа болза, чамдык чедиишкин бар. Сүмележип көрээлиңер даан. Ыттавайн эртип шыдавайн бардым. Бир-ле чүвени манап орар хөөн силерде бар-дыр. Оон чайлаары чугула. Республиканы ажыл-ишти чорудары чиик эвес. Орук харылзааның аразы узун, бээр кайы-бир чүүлдү чедирип алыры безин оюнчук эвес.

Кылыр ажылдар хөй, четпестер эвээш эвес болганда, даарта база соңгузу хүн ажыл-агый канчаар ажылдаар дээрзин быжырымчалыы-биле сайгарып көөр херек. Көдээ ажыл-агыйны ап көрээлиңер. Аъш-чем айтырыын шиитпирлеп турарында четпестер бар-дыр. Кылып чорудар чамдык чүүлдер артып каап турар. Чылда бир кижиге онаажтыр эъттиң хемчээли мында 54 килограмм-дыр. РСФСР-де ниитизи-биле алырга — 68 килограмм болгай. Сүт — 266 килограмм, РСФСР-де — 353 килограмм. Ол болгаш өске-даа көргүзүглер чыдып каап турар. Бо айтырыгларны чаңгыс хүн дургузунда шиитпирлээри болдунмас болбайн аан. Ынчангаш ону кичээнгейлиг көөр, шиитпирлээриниң боттуг угланыышкынын тывар херек.

Республикада [illegible] казымал байлактарның [illegible] курлавыры бар. Ону канчаар алырыл, бо талазы-биле ажылдың ыяк төлевилели херек. Ынчангаш ажылды шиитпирлиги-биле чорудар. Автотранспорттуң оруун, харылзааны сайзырангайжыдар. База ол ышкаш, чүгле автомашина оруунче көрүп олурбайн, аэродром шөлдерин немей тудар херек. Ону эки чорудар. Долу бот-орулгалыг чарылга болгаш бот-акшаланыышкын байдалдарында чер, агаар оруунга хөй чүък онаажыр, ужар чүүлдүн чүгле бараанын көөр, ону ачаа тургузар эвес. Автомашиналар, самолёттар боттарының өртээн дораан чандырар, олар туруушкун чокка ажылдаттынар ужурлуг.

Республикада харылзаа-ның, чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының ажылынга таарымчалыг тур мен. «Бериңер» дээр хөөн бар болуп турар. Харысалганы бодунга алза эки боор. Эде тургустунуушкуннуң негелдезинге дүүштүр аан.

Советтер — күүседикчи органнар. Оларга чаа туруш, чаа стиль херек. Дыка хөй айтырыглар оларже шилчээн. Ол улуг харысалганы алырынга белеткел үези эвээш. Министрлер Чөвүлелиниң аппарады эргелеп башкарылганы ам-даа тыртылчак, дидим эвес чорудуп турар-дыр. Чуртталга, социал айтырыглар талазы-биле шынгыы чугаа 1987 чылдың декабрь 31-де болганын билир силер. Ынчан М. С. Горбачев беседа үезинде чиик эвес, ынчалза-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны демдеглээн. Бо талазы-биле силерниң мурнуңарда сорулга улуг. Республикада бажың алырының ээлчээнде 13 муң өг-бүле бар. Ол айтырыгны шиитпирлээр херек. Акша-хөреңгини, курлавырларны берип турар-дыр. Ону чөптүг ажыглаар херек.

Идеологтуг ажыл дугайында. Кем-херек үүлгединишкиниң республикада 7,7 хуу кызырылган-даа болза, РСФСР-ниң ниити деңнели-биле алырга, байдал таарымча чок болуп турар. Ол дээрге таварылга эвес. Арагалаашкынның түңнелинде кем-херек үүлгединишкини болуп турар. Араганы боду кылыр чорук-биле демисел багай-дыр. Олче күштүг, кичээнгейни чедир салбайн турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң организастыг ажылының деңнелин бедидери чугула. Бистен хамааржыр чүүлдерни кичээнгейлиг өөренип көөр, чүү херек кырында чугула болуп турарын барымдаалап, ол бүгүнү чорудар бис. Ылаңгыя автотранспорт, орук айтырыгларының талазы-биле айтырыгларны кичээнгейге алыр бис.

* * *

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Бо пленумга ажыл-ишчи, негелделиг, тодаргай чугаа болду, ону манап турган бис. Эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарының дугайында партия комитеттериниң, партбюроларының отчёттары моон-биле доозулган.

Пленумнуң ажылындан кандыг түңнелди үндүрүп болурул? СЭКП обкомунуң бюрозу ажылын оожум эде тургузуп турар. Республиканың ажыл-агыйы, культура хөгжүлдезинде бурунгаар базымнар эвээш, четпестерни эдип алыр дээш чорудуп келген хемчеглер кошкак. Бүгү шүгүмчүлелдиг саналдарны хүлээп алыр-дыр мен. Оон чогуур түңнелдерни үндүрер, ону эдер, амыдыралга боттандырар дээш шудургу, кызымак ажылдаар.

Ам сорулга болза партия обкомунуң бюрозунуң, секретариаттың, аппараттың ажыл-чорудулгазын, партия эге организацияларының ажылын эде тургузары болур. СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму, республиканың Министрлер Чөвүлели ёзу барымдаалаар, эреңгейлээр чоруктаң, саазын шокарлаарындан уштунар ужурлуг.

Партияның бүгү организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажыл-чорудулгазын амгы үеде шиитпирлеттинип турар социал-экономиктиг тодаргай ажыл-херекче, кижилер-биле ажылче, оларның-биле харылзааны быжыглаарынче угландырар. Кадрлар-биле ажылды үндезини-биле эде тургузарынче кол кичээнгейни салыр. Даандырган ажыл-херээ дээш оларның хууда харысалгазын бедидер, оон күүселдези, ак сеткилдиг ажыл дээш партийжи негелдени кажангызындан-даа артык күштелдирер.

Партия эге организацияларының ажылын эде тургузарынче, дайынчы арга-шинээзин бедидеринче чылыганнарның кичээнгейни ол угландырган. Партия организациязын күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң ёзулуг политиктиг оозу болдурар дээш хемчеглерни алыр азы партия организацияларының ажыл-чорудулгазын экижидер дээш партия хоорукому, райкомнар, парткомнар дээштиг хемчеглерни алыр ужурлуг. Коммунистерниң авангардчы ролюн бедидеринче доктаамал сагыш салыр, коммунист бүрүзүнге чедир ажылды чорудары негеттинип турар.

Эде тургустунуушкуннуң үезинде удуртукчу-даа, коммунист-даа бүрүзүнден партийжи негелдени күштелдирер, ону чаа бедик чадаже көдүрериниң эргежок чугулазын ол айыткан.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле делгереңгей доктаалды хүлээп алган, партияның область организациязының эде тургустунуушкунга удуртулганы улам ыңай күштелдирер талазы-биле СЭКП обкомунуң бюрозунуң база СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуурунуң сорулгаларын ында айыткан.

ЭТ ЧАА, ЭДИЛЕЛИ ЭРГИ

1987 чылдың ноябрь айда Тес-Хем районнуң О. Шынаа суурга төөгүзүнге онзагай болуушкун болган. [illegible]

1987 чылдың ноябрь 15-те О. Шынаа суурнуң культура-спорт комплекизи ажыглалга кирген. [illegible]

С. ШАНГЫР-ООЛ, бистиң корр.

Чурттар аразының эш хуу ужуражылгазындан

Хостуг хүреш: ССРЭ—АКШ

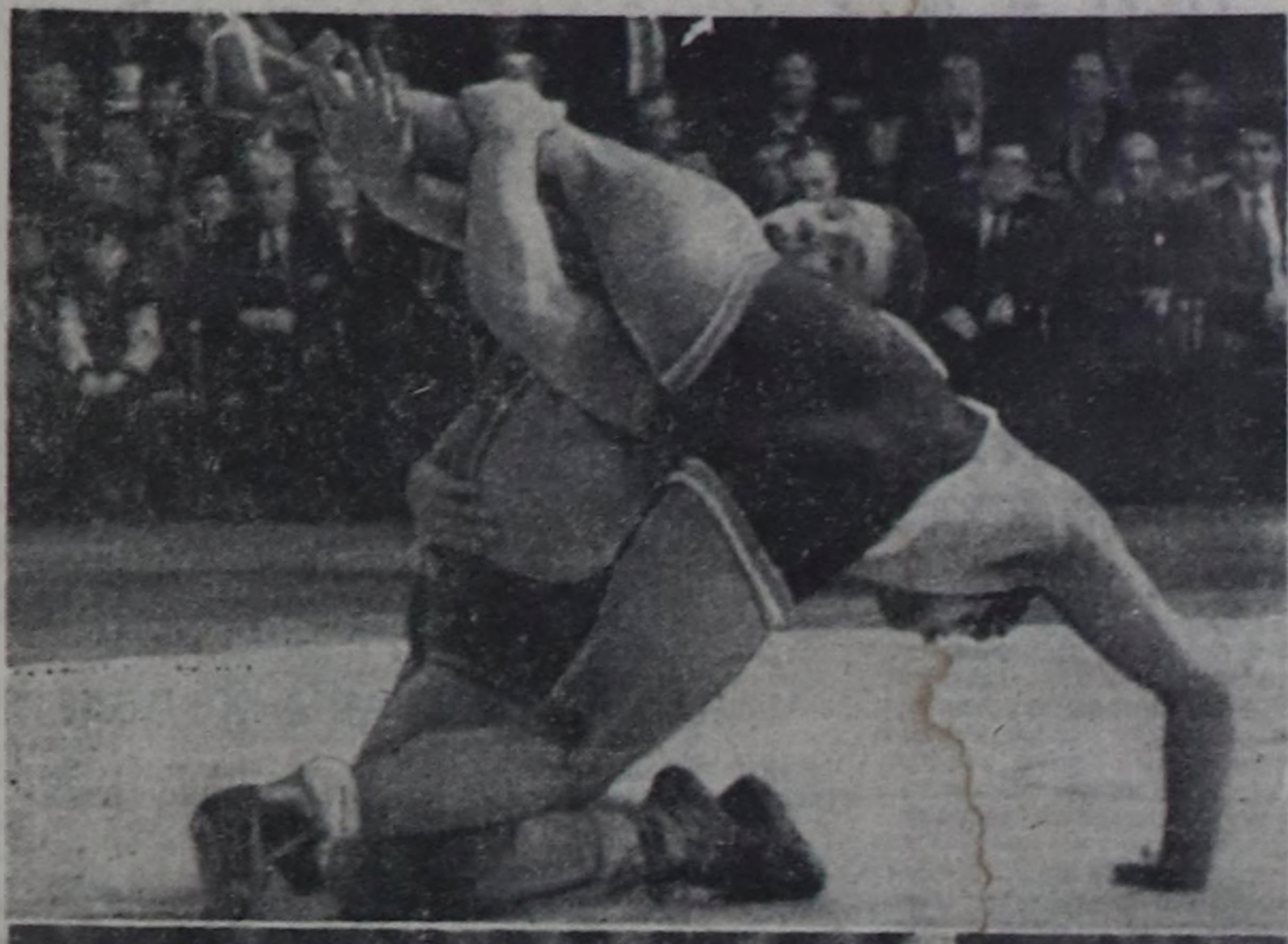

ЧУРУКТАРДА: тиилээн Александр Сафко удурлакчызының баш ажыр октап тур; ажыдыышкын үезинде. мөге Абдулла Магомедов;

М. ТУТАРКОВТУҢ фотолары.

Абаканның садыгларынга янзы-бүрү өңнерлиг «Абакан 1988 чыл. Чурттар аразының эш хуу ужуражылгазы. Хостуг хүреш» деп бижип каан вымпелдерни садып турган. Абаканчылар маргылдааны эрттирериңге эки белеткелдиин көргүскен. Оон аңгыда, ол хоорайга мячилиг хоккейге беш күрүнениң «Советская Россия» солуннуң шаңналы дээш маргылдаа база эртер дээн. Ындыг чарлалдар хөй.

Хүреш эгелээрининң мурнунда Абаканның эштир бассейнинң хуралдаар залынга журналистер-биле парлалга конференциязы болган. Журналистерниң айтырыгларынга совет тренерлер Иван Ярыгин, Дмитрий Миндиашвили, Виктор Алексеев, американ таладан Грег Штробель, Дейв Шульц олар харыылаанныар.

Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың мөгелериниң ужуражылгалары 1971 чылдан бээр болуп келген. Оон бээр совет спортчулар чаңгыс-даа аштырыышкынга таваржып көрбээн.

Кежээкиниң 17 шак. Көдээ җыл-агый техникумунуң чиик атлетика манежинге кижи кизирт чыылган. Артык билет диләэн кижилер, бистиң театрывыстың даштынга концерт көөрү-биле билет дилээн кижилер ышкаш, хөй болган.

Манежтиң иштинде ийи чурттуң туктарын азып каан. Маргылдаа эгелээрининң мурнунда янзы-бүрү туктарны туткан оолдар, кыстар акробатика элементилерин кылып турда, ырының болгаш танцының «Жарки» ансамбли номерлерин көргүскен болгаш спортчуларны орус улустуң чаңчылын ёзугаар хлеб-дус-биле уткаан.

Абаканның спорт школазының элээди оолдары национал хүрежиин — «Курестиң» аргаларын аалчыларга болгаш чыылган чонга көргүскен. Курес биле хостут хүрештиң дыка хөй аргалары дөмей деп чүве аңаа бадыткаттынган. Ийи чурттуң күрүне гимнерин күүседкен соонда маргылдаа эгелээн.

48 килограмм деңзилиг мөгелер хүрежир дээрзин кол судья — Новосибирск чурттуг А. Ананьин микрофонга чарлаан. Баштай хевис кырынче хакас Сергей Карамчаков үнүп келген. Ооң соонда америк мөге Этли Руберн көрүкчүлерже мөгейген. Ийи спортчуларны чыылган чон адыш часкаашкыннары-биле уткаан. Мөгелер чараш аргаларны ажыглап, кашпагай чоруун көргүзүп, бир-бир санны алган. Ооң соонда С. Карамчаков чараш арганы кылгаш, үш санны алган. Ниити тиилелгени хакас Сергей Карамчаков — делегей чергелиг спорт мастери, ССРЭ-ниң чемпиону чедип алган. Ооң удурланыкчызы Этли Руберн АКШ-тың чемпиону, өзүп орар спортчу. Олимпий командазының курлавыры.

Тывадан барган тренерлерниң болгаш делегация кежигүннериниң 62 кг деңзилиг мөгелерниң хүрежи дувурредип турган. Аңаа бистиң чаңгыс чер чурттуувус Роман Моңгуш хүрежир болган. Ол ССРЭ-ниң спорт мастери, РСФСР-ниң чемпиону. Ооң удурланыкчызы Джон Орр АКШ-тың 1987 чылда чемпиону.

Роман Моңгуш хевис кырынче үнүп кээрге, көрүкчүлер аажок өөрүп, адыш часкап турган. Бирги салыг ийи-ийи болуп хайымнашкан. Ийиги салыгда бистиң мөгевис турупкан. Көрүкчүлер безин оожурган калган. Ынанганы куруг болган. Түңнелинде 9:3 санга аштырган. Мөгениң аштырган бир чылдагааны — күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил талазы-биле белеткели кошкак болганында.

Аалчыларның талазындан чараш хүрешти Карл Гловер көргүскен. Ооң дүргеи хүрежи арес-кашпагайы көрүкчүлерни кайгаткан. Ол сан талазы-биле хакас Виталий Сагалаковту ойнап алган. Аңаа чараш хүрешкени дээш тускай шаңналды тывыскан.

Гродно чурттуг мөге Александр Сафко күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил талазы-биле белеткелдиин көргүскен. Кандыг-бир арганы ажыглааш, улаштыр ийи-үштү кылгаш, удурланыкчызын баш кырынга кодурүп эккээр турган. Ынчангаш ийи-бир санны албайн чедип алыр. Бирги салыг соонда, ооң мага-боду безин деритпээн. Кижи-биле хүрежип тур мен деп ындыг сагыш безин ооң талазындан эскербинмес. Сап талазы-биле ол удурланыкчызын оранчок ашкан. Александр Сафко 1967 чылда төрүттүнген, делегей чергелиг спорт мастери, ССРЭ-ниң бирги командазының кежигүнү.

Европаның болгаш ССРЭ-ниң чемпиону, делегей Кубогунуң эдилекчизи Абдулла Магомедов АКШ-тың чемпиону Джон Гюрра-биле хүрешкен. Совет спортчу күш-даа, арга-даа талазы-биле эки белеткелдиг болган. Ол бодунуң удурланыкчызын 7:0 санга тиилээн. Ооң тренери Д. Г. Миндиашвилиниң үре-түңнелдиг ажылдаанындан база спортчунуң бодунуң кызымаандан, ат-алдар чедип алдынганы моон көскү.

Ниитизи-биле он деңзиге мөгелер хүрешкен. 48 кг деңзиге Сергей Карамчаков, 57 кг деңзиге Карл Гловер (АКШ), 62 кг деңзиге Джон Орр (АКШ), 68 кг деңзиге Абдулла Магомедов, 74 кг деңзиге Кенин Мондей (АКШ), 82 кг деңзиге Александр Сафко, 90 кг деңзиге Молвин Дуглас (АКШ), 100 кг деңзиге Дмитрий Янцев, 120 кг деңзиге Николай Иванов, 130 кг деңзиге Геннадий Жильцов олар тиилекчилер болган. Ынчангаш сан 6:4 болуп, ССРЭ-ниң мөгелериниң тиилелгези-биле маргылдаа доозулган.

Хүреш соонда ССРЭ-ниң командазының кол тренери Иван Сергеевич Ярыгинден маргылдааның эрткениниң дугайында тайылбыр бээрин дилээн мен.

— Американнар-биле ужуражылга дээрге Олимпий оюннарынга белеткел болур. Ам Черкесскиге база катап ужуражыр бис. Ооң соонда Тбилисиге болур бүгү-делегей маргылдаазынга киржир бис. Маргылдаа соонда ийи дең составтыг командалар турар. Бирээзи Манчестерге (Англия) болур Европа чемпионадынга, өскези делегей Кубогу дээш Толедога (АКШ) болур маргылдааларга киржир.

Абаканга болган маргылдааны Тываның тренерлери болгаш спортчулары барып көрген. Оон түңнелдерин үндүрүп, спортчуларны күш-дамырга болгаш сагыш-сеткилге алыспазы-биле турумтуг болурунга өөредирин чугула айтырыгларның бирээзи дээрзин утпаза чогуур. Хевис кырынга аргалар өөредириинден аңгыда, хүнкүнне маңнаар, күш кирип алыры-биле штанганы база шой кодурерин чедип алыры күзенчиг. Секция үезинде хөй ажылды чорудар, дер үнмес тей бээр кылдыр өөредир болза, ынчан бөзүлуг спортчуларны белеткеп болур. Эрткен маргылдааның түңнелдериниң дугайын республиканың хүреш федерациязынга чугаалажып көөрүн күрспорт комитет болгаш профэвилелдерниң эки тура күш-культура спорт ниитилелдиң организастаары чугула.

М. ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Редактор
В. С. ШАРАВИН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

2. Вторник

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 —«Олар Ада-чурт дээш тулчуп чорааннар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.50—«Чүүден болгаш чүге». 10.10 —М. Чулаки. Симфония № 4. («Маадырлыг»). 11.00—«Ногаан чечектер». Николай Рубцовтуң поэзиязы. 11.40—11.50 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — «Семеновскиниң сувенири». 16.20 — «Оңу Сухэ-Батор дээр». Уран-чечен фильм. 17.35 — Мультфильмнер. 17.55— «Дайындан үннер» деп телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.25 — «Сээң-биле кады, чурт». Ада чурттуң Улуг дайынының дугайында ырлар. 19.15 — Бөгүн делегейде. 19.35 —«Идегелдер үези». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. С. М. Киров дугайында. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Спрут-2». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 22.55 — 00.15 — «Үзел-бодал». Аныяктар программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Крымның кежиинден Триумфалдыг хаалгага чедир». 8.35; 9.35—Төөгү. 10 класс. Латин Америка амгы үеде. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Ниити биология. Дириг амытаннарның канчаар хөгжүп келгени. 10.35; 11.35 —Бойдус эртеми. 2 класс. Харда истер. 10.55 — «Музейде дамды...» Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.05 — Француз дыл. 11.55 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». 13.05 —Симфония музыказының концерти. 13.35 — Медээлер. 13.45 — 14.50 — «Кижилер болгаш дельфиннер». Катаптаан фильмниң хүндүскү сеанзызы. Бирги фильм. 18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.45 — Уругларга фильм. 19.00 —«Школа парлалга төөү чалап тур». № 11 школаның программазы. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Ажыл-агыйжы чорукка өөренир». «Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15—«Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Уран чүүл мастерлериниң танкистер-биле Останкинога ужуражыышкыны. 23.05—23.40 — Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Херээженнер. «Динамо» (Москва) — «Уралочка» (Свердловск).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15— Ритмиг гимнастика. 18.45 —«...Он азы харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30—«Музыкалыг киоск». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Фунтик болгаш истекчилер».

3. Среда

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — «Идегелдер үези». Док. фильм. 10.30— Концерт. 10.55 — «Дириг амытаннар дугайында». 11.55 — 12.05— Медээлер. 15.25—Медээлер. 15.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45 — Танцы ансамбли «Лэз» биле улустуң аялгаларының «Куронелл» ансамблиниң оюн көргүзүү. 16.05— «Эде тургустунуушкун: дуржулга болгаш нарын айтырыглар». 16.45 — «Изиг хар». Уран-чечен фильм. 18.25 — «Киржикчилер». 19.10—Бөгүн делегейде. 19.30—«Нарын айтырыглар— дилээшкиннер— шиитпирлер». Колхоз уставының чижег телевизелин чугаалажып турары. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Спрут-2». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.45 — Бөгүн делегейде. 22.55—23.50 — «Дейв Брубек Москвада». Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Бурунгу Чер чадыг дургаар». 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Хана солунну ЭСМ кылып турар. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Кижи. 10.35; 11.35—Төөгү. 9 класс. В. И. Ленин—Октябрьның баштыңчызы. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Хоорайлар болгаш чылдар». Телефильмнер. 12.45 — А. Чайковский. «Чер бөмбүрээниң өмүнээзинден». Концерт. 13.25— Медээлер. 13.35— «Кижилер болгаш дельфиннер». Ийиги фильм. 14.55—15.30 —Гитаражы М. А. Жиролле ойнаар. (Аргентина). 18.05— Медээлер. 18.15— Татар АССР-ниң алдарлыг артизи З. Шихмурзаева ойнаар. (скрипка).

КЫЗЫЛДАН

19.00 — Уругларга фильм. 19.15 —«Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-орулга-чарылга: хүнүн херек кырында чүүлдери». «Силерни канчаар хандырып турарыл?». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Херээженнер. «Уралочка» (Свердловск)—АДК (Алма-Ата). 20.50—«Күстен часка чедир». Док. фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Уран чүүл мастерлери. ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. З. Капелян. 21.40 — Бүгү-россия конкурузунуң лауреады Ю. Евтушенко ойнаар (гусли). 23.00—00.05 — Эң шыырак хаактыларның кежээки маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 —Татар АССР-ниң алдарлыг артизи З. Шихмурзаеваның концерти (скрипка). 19.00 — Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. 19.25—Реклама. 19.30 — Архитектура болгаш ниитилел. 20.00 —20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Кол скрипка». Мультфильм. 1-ги кезээ.

4. Четверг

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35—«Экии, музыка». «Үннер долган оран». 9.15 — «Орукка кады чоруур кижи». Уран-чечен фильм. 10.35 —Концерт. 11.05 — «Өңнүктер чыглыр бажың». Телефильм. 11.55—12.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Музыка эртинезиниң шыгжамыры. С. Рахманиновтуң чогаалдары. 16.30 — «Григорий Иванович Петровский». «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 16.50—Украин улустуң ырлары. 17.15—«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 —«Демократияга өөренип тур бис». 18.30 — «Мээң эргиимде төөл олурупкан». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.40 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.25 — Бөгүн делегейде. 19.45— «Ойна, эдер-хааржак». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —«Спрут-2». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.45 — «Бодалдар... Шүлүкчү болгаш чурукчу В. Гончаров». 23.35 — Бөгүн делегейде. 23.45—00.15 — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Рюмина ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 9.15 — «Москвага аян-чорук. Ленин проспектизи». 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 4 класс. Сугну ажыглаары болгаш ооң камгалалы. 8.55 —«Бистиң бичии кенгуруларывыс». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05—Испан дыл. 9.55 — «Ховаганнарның элдептиг ораны». 10.05 —Сонуурганчыг физика. Даяныр точкадан бериңер. 10.35; 11.35 — Ф. М. Достоевский. «Херек үүлгедиишкини болгаш кеземче». 9 класс. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Изиг хар». Уран-чечен фильм. 13.45 — Концерт. 14.05 —Медээлер. 14.15 — «Кижилер болгаш дельфиннер». Үшкү фильм. 1-ги кезээ. 15.15 — 16.10 — Балет артистериниң концерти. 18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Шыянам». «Кырган дубтуң сөөлгү дужу». Андерсенниң тоожу. 18.45 — Уругларга фильм. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге». «Амыдырал хандырылгага албан черлери». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Бөмбүктүг хоккей. «Советская Россия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Ырлажылыңар, өңнүктер!». 23.35—00.25 — «Театр дугайында сактыышкыннар».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. фильм. 18.25 — «Кедээниң шагы». 19.25 — Ритмиг гимнастика. 19.55 —Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Кол скрипка». Мультфильм. 2-ги кезээ.

5. Пятница

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 9.35 —Озал-ондак чок шимчээшкин. 9.05 —Улустуң аялгалары. 9.20 —Киржикчилер. 10.05 — Баскетбол. Европа чемпионадының шилилге маргылдаалары. Эр кижилер. Франция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.05 — «Азов далай». Телефильм. 11.55 — 12.05—Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 —«Бистиң-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 16.50— Туркмен телевидениениң программазы. 17.50 — «Эртем: теория, шенелде, практика». 18.20—Баскетбол. Европа чемпионадының шилилге маргылдаалары. Эр кижилер. Франция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.00 — Бөгүн делегейде. 19.20 — РСФСР-ниң улустуң чурукчузу, ССРЭ-ниң педагогика эртемнериниң Академиязының корреспондент кежигүнү Б. М. Неменский-биле Останкиноның концерт студиязынга ужуражылга. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Спрут-2». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.45 — 00.15 —«Үзел-бодал». Кежээки информастыг, музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Тайбың проспектизи». 8.35; 9.35 — География. 8 класс. Урало-Поволжье. 9.05 —Англи дыл. 10.05— Сонуурганчыг физика. Даяныр точкадан бериңер. 10.35; 11.35 — Төөгү. 7 класс. Степан Разинниң удуртулгазы-биле тараачын дайыны. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Профессиявыс — оператор». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35 — Фильм-концерт. 13.40 — Медээлер. 13.50 — 14.55— «Кижилер болгаш дельфиннер». Үшкү фильмниң 2-ги кезээ. 18.05 — Медээлер. 18.15 — Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 — Тыва АССР-ниң Күрткелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.00 — Уругларга фильм. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Хоойлу болгаш кезээ». «Мурнуку планда — кижи». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Экранда — Сибирь». 20.35 — «Ажык рояль». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 22.45—«Силер ону шыдаар силер». 22.35—«Хөлдарыыстан четтикчиптээлиннер, өңнүктер». Авторлуг ырлар кежээзи. 23.40 — 00.10 — Шүлүктүнүң бажыны. Михаил Лозинский.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15—Мультфильм. 18.30 — «Кол чүүл — нарын айтырыг». Янзы-бүрү бодалдар. Кижиниң эргезиниң дугайында дискуссия. 19.30 — Томскиде хаак оруу. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Кирип моорлаңар!».

6. Суббота

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Мен — «Сибирь» атомоход мен». 9.05 — «Бурлактар». 9.35 — «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен «Бүгү амыдырал» дээш док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.25 — Улусчу чогаадылганың «Челээш» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Тарубтуң ырлары». (Египет). 11.00 — «Бистиң корбейч баар чуруктарывыс». 11.55 — «Социализм чурттарында». Тележурнал. 11.35 — Цимбалчылар ансамблиниң концерти. 12.25 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 12.55 — Бөгүн делегейде. 13.15 — Л. Шепитьконуң фильмнери экранда. «Өрү үнүүшкүн». 15.00 — Суббота — ада-иелер хүнү. Школа реформазының нарын айтырыгларының дугайында. 16.30 — Кара Караев. «Дон Кихот», деп симфониялыг гравюралар. 16.55 — Поэзия минуталары. 17.00 — «Билдикгир-даа болза, элдептиг». 18.00 — Улусчу дипломатия. ССРЭ болгаш АКШ-тың хөй-ниитизиниң ужуражыышкыннарының дугайында. 19.05 — Мультфильмнер. 19.15 — Совет Арминиянын болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Онза нэзнгейниң зоназында». Уран-чечен фильм. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Спрут-2». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.45 — Медээлер. 22.50 — 00.15 — Суббота кежээзинде. Телевизор дамчыштыр таныжылга. Людмила Гурченко.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур... 9.05 — Аайлашкактар: Г. Свиридовтуң чогаадыкчы ажылында Пушкинниң чогаалдарының салдары. А. С. Пушкинниң чуруктары. 10.50 — «Кадык пыл». 11.40 —«Сээң ленинчи библиотекаң». В. И. Ленин. «Эртем-техниктиг ажылдар планының чижектели». 12.10 — «Дириг амытаннар дугайында». 13.10 — Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. 14.00 — Кижи институду. 15.00 — Берлинниң аалчылары. Э. Амелине ырлаар. (Нидерланды). 15.45 — Бөмбүктүг хоккей. «Советская Россия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле Финляндияның шилиндек командалары ойнаар. 16.35 — «Совет дайынчы». Киножурнал. 16.55 — Улусчу чогаадылганың «Челээш» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Бистиң танцыларывыс». (Гвинея). 17.10 — «Эң чараш аът». Уран-чечен фильм. 18.35 — «Ырак ортулуктуң чажыды». Мультфильм. 18.55— Телефильм. 19.05—«Силерниң бодалыңар». 19.45 — «26-гы дарга». Киноочерк. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Кадык болуксазында. «Кышкы туризм». 20.30 — Орлин Горановтуң (БУР) база Б. Серкебаевке удурткан ансамбльдиң концерти. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Шилиттинген чогаалдар. «Улуг Преснядан шүлүкчү». В. В. Маяковский. 22.50 — 23.20— Эртем-тайылбырлыг фильмнер.

7. Воскресенье

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — «Ужудукчу». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга. 11.30 — Кинофиша. 12.30 — «Кедээниң шагы». 14.00 — «Кадыкшыл». 14.45 — Улусчу чогаадылганың «Челээш» телепрограммаларының делегей фестивалы. Музыкалыг маргылдаа. (Марокко). 15.15 — «Даррел Россияда» деп телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы — «Уруглар болгаш бойдус». (Березино заповеднигi). 1-ги сериязы. «Кара-куштуң ырлары». (Дарвин заповеднигi). 13-кү сериязы — «Тончу чок хүн». (Таймыр). 16.35 — Чалыы назын таңдылап, ырлап тур. 16.50 — Тоол аалдан келген. «Демир ожиктиң чажыды». 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — Улуг-хүн кинозалы. 19.25 — ТТ-ниң экранында бир дугаар. «Арыг». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35— Кежээже чалалга. Е. Петросян. 22.45 — Медээлер. 22.50 — 00.00 — ССРЭ-ниң ИХМ иштики шериглерниң бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Бистиң садывыс. 8.55 — Портреттер. Д. В. Давыдов. 10.05 —«Эрудит» кинозал. «Сылдысчыгаш». Школачыларга эртем-тайылбырлыг журнал. 11.05 — Экономика эртемнериниң үндезиннери. «Телеэко» журнал. 11.40 — «Бек-Кап ортулуктуң чажыды». Ж. Верниниң чогаалынга тургускан эртем-тайылбыр фантастиктиг фильм. 13.05 —Башкының кичээлинче. РСФСР школазының алдарлыг башкызы С. Н. Лысенкованың кичээли. 13.40 — «Панин мичман». Уран-чечен фильм. 15.10 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.30 — «Сильва». Музыкалыг телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 17.50—«Хостуг үе дугайында миф». Хостуг үени шын ажыглаарының дугайында телефильм. 18.10 — Музыкалыг телеабонемент. Күүселде уран чүүлүнүң дугайында. 19.00 — Реклама. 19.05 — Улусчу чогаадылганың «Челээш» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Тарубтуң ырлары». (Египет). 19.40 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «М. А. Шолохов дугайында». 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Кадык болуксазында». «Дагларже туризм». 20.30 — «Үш булуң». Братиславадан музыкалыг дамчыдылга. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Сөөлгү орук». Уран-чечен фильм. 23.10 — 00.05 — Павел Нилин. Амыдыралының арыннары.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Забавы молодых» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Марка Твена» 9.30. «Лиловый шар» 11.10, 13.00. «Зорро» 14.40, 19.50. «Про любовь, дружбу и судьбу» 17.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Забытая мелодия для флейты» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подростки» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Человек с бульвара Капуцинов» 18.00, 20.00 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязыр, быскан хар чаар. Агаарның температуразы дүне 35—40, чамдык черлерге 26—31, хүндүс 23—28 градус, чамдыызынга 14—19 градус соор.

Кызылга агаарның температуразы дүне 35—37, хүндүс 23—25 градус соор.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларының 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаңда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2661. ТС—00005

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 28 (13628) | 1988 чылдың февраль 3, среда | 1925 чылда үндүрүлеттинген | Өртээ 3 коп.

ПАРТИЯНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ ЫНДЫГ

КОММУНИСТ БҮРҮЗҮ КАЯА-ДАА ҮЛЕГЕР-ЧИЖЕК БОЛУР

Ленинчи партияның удуртукчу ролюнуң өскени, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле партияның салган сорулгаларының улуг хемчээлдии, нарыны коммунист бүрүзүнүң күш-ажылга, сагылга-чурумга, хөй-ниитиниң херээнге база хууда амыдыралынга үлегер-чижектиг болурун негеп турар. Ынчангаш партия эге организациялары коммунистиң идепкейин, бот-харысалгазын, ат-алдарын бедидеринче угланган ажылдарны калбарткан. Эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан партия Кызыл хоорkомунуң, райкомнарның пленумнарынга, коммунистерниң хуралдарынга ону демдеглээн.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партия Төп Комитединиң январь, июнь (1987 ч.) Пленумнарының соонда эрткен үеде партия хоорkомунуң, райкомнарның, парткомнарның, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазындан алгаш көөрге, ажылчын-даа, удуртукчу-даа — кандыг-даа коммунистерден партийжи негелдени элээн күштелдирген. Пленумнарга, парткомнарга, партия, партбюро хуралдарынга коммунистерниң, коммунист-удуртукчуларның устав негелделерин, партийжи даалгаларны, планның онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин, даандырган ажыл-херекти канчаар күүседип турарының, хөй-ниитиниң ажылынга киржилгезиниң, хууда амыдыралының дугайында отчёттарын дыңнаарын болгаш характеристикаларын бадылаарын элээн көвүдеткен.

Кызыл хоорkомунуң, Кызыл, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа райкомнарның пленумнарынга, дыка хөй парткомнарның, партия, партбюро хуралдарынга бүдүрүлгелерниң, организацияларның, совхозтарның удуртукчулары, кол специалистери, бөдүүн коммунистер отчёттарын берген, оларның характеристикаларын бадылаан. Ол болза чүгле отчёдун берген удуртукчуларның бот-идепкейин, харысалгазын бедидеринге, кижизидилгезинге салдарны чедирип турар эвес, харын партия организациязында бактаап турар өске-даа коммунистерниң, СЭКП кежигүнүнге кандидаттарның партияның Уставының, партийжи ажылдың норма-чижектериниң негелделерин эки билип алырынга, боттарының эргелерин, хүлээлгелерин улам хандыр шиңгээдиринге дузалыг чедирген. Ооң ангыда, коллективтиң мурнунда салдынган социал-экономиктиг сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээр дээш харысалгазын бедидеринге, ылангыя экономиканы эргелеп башкарарын чаартырынга, бот-орулга-чарылганы нептередиринге, күш-ажылдың сагылга-чурумун, организастыг чорукту быжыглаарынга, шугумчуледи болгаш бот-шугумчуледи калбартырынга дузалаан. Ооң түңнелинде партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзи, коммунистерниң авангардчы ролю бедип, партийжи негелде күштелип турар, ынчангаш демократияны калбартыр хандыладырынга, экономикага үндезин реформаны боттандырарынга идиг берген.

Партия эге организациялары коммунист бүрүзүнден даандырган ажыл-херээ база партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарының дугайында партийжи негелдени элээн күштелдиргенин эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарын чугаалашкан коммунистерниң хуралдарынга демдеглээн. Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң парткому, партия эге организациялары коммунистерниң күш-ажылга, хөй-ниитиниң херээнге, амыдыралга үлегер-чижектиг болурунче улуг кичээнгейни салып, оларның отчёттарын дыңнаарын чаңчыл болдурган. Ооң ачызында олар планның онаалдазының чедиишкинниг күүседип, бот-орулга-чарылганы, бот-акшаланыышкынны боттандырар дээш чаа ёзу-биле ажылдап турарлар. Совхоз эрткен юбилейлиг чылда эки көргүзүглерин чедип алгаш, республиканың социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. Ол ышкаш партия организациялары республикада эвээш эвес.

Эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарының дугайында айтырыгларны чугаалашкан пленумнарга, хуралдарынга партия кежигүннери болгаш СЭКП кежигүннеринге кандидаттар-биле ажылды негелдеге чедир чорутпайн турарын чөптүг-биле шугумчулээн. Коммунист удуртукчуларның, коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын характеристикаларын бадылаарын найысылалдың, районнарның партия эге организациялары ам-даа эвээш чорудуп турар. Коммунистерниң отчёттарын дыңнаан соонда оларга берген даалгаларның күүселдезин кайы хире чорупу турарын доктаамал хынавайн, партийжи шынгы негелдени тургуспайн келгенинден четпестер чайлаттынмайн бир чылдан дараазында чылче улажып турар. Совхозтарның хөй нуруузунуң экономиказы кошкак, мал болгаш чер ажылында четпестерни эдер, чаа ёзу-биле ажылдаар дугайында ажыл-агыйларның директорлары партия хуралдарынга каш удаа аазаан хиреэнде, үндезин өскерилгелер болбаан. Оларга «Сүт-Хөл», «Дөң-Терезин», «Тээли», «Коммунизмниң херели», «Коммунизмче орук», «Искра» болгаш өске-даа совхозтар хамааржыр. Ол ышкаш РАҮК-тер мал болгаш чер ажылын үндезини-биле эде тургузар дээш ёзулуг дээштиг хемчеглерни албайн, четпестер-биле эптежип, шүшпең ажылдап турарын солуннарга бижип, партия райкомнарының пленумнарынга, партия хуралдарынга сөөлгү үеде каш удаа шугумчулээн. Ындыг-даа болза оон кандыг-даа түңнелди үндүрбейн, эрги ёзугаар ажылдап турар. Эрзин, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, РАҮК-тер (даргалары Д. С. Хорлуу, М. Б. Кара-Сал, С. К. Долгар, Ш. Х. Серээдар) ажылын кончуг оожум эде тургузуп турда, хамаарышкан партия райкомнарының бюролары, партия эге организациялары шынгы партийжи негелдени тургуспааны четпес. Бо чылын республиканың совхозтары долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн, ынчангаш партия эге организациялары, коммунист удуртукчулар, коммунистер экономиканың үндезин реформазын чедиишкинниг шиитпирлээринче бүгү күштү, арга-дуржулганы мөөңнээри эң-не чугула айтырыг болур.

Эрткен чылын алгы заводу, Кызылдың эът комбинады, «Тудуг кезектер» комбинады, «Шагаан-Арыг тудуг» трези, «Тыва суг тудуг» трестиң демир-бетон кылыглар заводу социалистиг хүлээлгелерин күүсетпээн. Оларның удуртукчулары шынгы партийжи негелдени тургуспаанындан ол четпестер болган.

Коммунистерниң аразында планныг онаалдаларын күүсетпес, дааскан ажылынга ээ-харысалга, инициатива чок, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну хажыдар, ажылын оожум эде тургузуп турар удуртукчуларны, коммунистерни илередип турза-даа, оларның-биле партия эге организациялары кошкак ажылдап турарындан ол четпестер оожум чайлаттынып, колдуунда уламчылап турар. Ылангыя планныг онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерин күүсетпес, идепкей, инициатива чок коммунистер кайы-даа партия организациязында бар. Партия эге организациялары ол четпестерни чайладырының дээштиг хемчеглерин алыр, партийжи негелдени күштелдирер ужурлуг.

Партия обкомунуң VII пленуму чоокта чаа болуп эрткен, ооң шиитпирлеринде коммунистерниң авангардчы ролюн бедидерин, олардан негелдени күштелдирерин айыткан болгай, ынчангаш ону күүседир дээш партия организациялары дээштиг ажылдарны чорудары негеттинип турар.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел партия конференциязынга партияның XXVII съездизиниң шиитпирлериниң боттанышкынының чорup турарының, он ийиги беш чылдың бирги чартының кол түңнелдериниң болгаш эде тургустунуушкун чорудулгазын хандыладыр талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында чугаалажыр. Партияның амыдыралында ол улуг болуушкунга бүгү талалыг хынамчалыг белеткенип турар. Коммунист бүрүзү ооң мурнуку одуруунга чоруур, каяа-даа үлегер-чижектиг болуру партияның амгы негелдези ындыг.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ХООЧУННАРГА ТУРАСКААТКАН

Алдан-Маадыр суурда Самбажык аттыг Культура бажыңынга «Алдан-Маадыр» совхозтуң хоочун малчыннары Килбак Ыймаандаевич биле Солаң Сырбаевна Моңгуштарның күш-ажылчы оруунга тураскааткан кежээ болуп эрткен. Олар 40 чыл иштинде малчыннап ажылдааш, 181 тонна дүктү, 12472 анай, хураганны күрүнеге өстүрүп бергеннер. Совхозтуң директиязы, партия, профэвилел болгаш комсомол организациялары, суурнуң чурттакчылары, хоочуннарның уруглары, уругларының уруглары оларга чылыг сөстерни сөглеп, өөрүп четтиргенин илередип, аас-кежикти, кадыкшылды күзээн.

Хоочуннарга тураскааткан концерт база болган. Байырлыг кежээ үезинде Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң Москвада делгелгезинче баар хостуг путёвканы, хүндүлел бижикти малчын өг-бүлеге тывыскан.

В. ХОВАЛЫГ.

ИДЕГЕЛДИГ ДУЗАЛАКЧЫЛАР

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында бо хүнде хой оолдаашкыны кидин түлүк. Ниитизи-биле хойжуларда ам 140 хире комсомолчулар болгаш аныяктар сакманчылап ажылдап турар. Оларның кол нуруузун комсомол организациялары эвилелдеп чоруткан, малды ажаарынга чемгереринге сакманчыларны өөреткен.

Амгы үеде «Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырында мурнакчы хойжу Эрес-оол Хертектиң кодазында комсомолчу сакманчылар Виктор Хомушку, Чудурук Ооржак база Бижиктиг-Хая салбырда Долаана Моңгуш, Валентина Моңгуш, «Шеңнээр» совхозта Светлана Моңгуш, «Хемчикте» Айлаң Донгак олар хурагаларны эки ажаап, азырааш, малчыннарынга мактадып турар.

Б. БАГЫТ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

РОССИЯ: ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРГЕН

Партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның ооң соонда болган Пленумнарының шиитпирлерин херек кырында боттандырып чорудуп турар Россия Федерациязының ажылчы чону Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 70 чылында ниитилел бүдүрүлгезиниң улам ындай өзүлдезин хандырган деп, 1987 чылда Россияның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының күүселдезиниң түңнелдериниң дугайында РСФСР-ниң Статкүркомунуң дыңнадыгында айтып турар.

Үлетпүр продукциязының өзүлдезиниң төлевилеттинген темпилери чедип алдынган. Одалга-энергетика болгаш металлургия комплекстериниң бүдүрүлгелери эки ажылдап келген. Мал ажылының продукциязын бүдүрериниң хемчээли улгаткан. Бүдүрүлгелерниң техниктиг эде чепсегленииишкининче болгаш чаартылгазынче чорудуп турар акша-херенгиниң үлүү улгаткан. Арыг орулга өскен. Эргелеп башкарылганың структуразы, ажыл-агый чорударының хевирлери болгаш аргалары сайзыраңгайжып турган. Бүдүрүлгени эргелеп башкарарынга демократтыдырга чорудулгазы хөгжүп келген.

Идепкейлиг социал политиканы чайгылыш чокка боттандырып чорудуп турар. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевири, колхозчуларның күш-ажылының төлевири, хереглелдиң ниитилел фондулары өскен, чурттакчы бажыңнарын тудар талазы-биле онаалдалар күүсеттинген.

Национал орулганың өзүлдезиниң темпизинге материалдыг чарыгдалдарны эвээжедир, кодээ ажыл-агыйның ниити продукциязын бүдүрер талазы-биле онаалдаларның күүсеттинмээни, даштыкы садыгдан орулганың кызырылганы ол ышкаш эзиртир суксуннарны бүдүрүп үндүрериниң кызырылганы салдарлыг болган.

Машина тудуунуң комплекизиниң хөгжүлдезин планнаттынганындан оожум темпилер-биле боттандырып турган. Кол фондуларны ажыглалга киирериниң планы күүсеттинмээн. Бедик шынарлыг барааннарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге чурттакчы чоннуң негелдези четпес хандыртынып келген. Үлетпүрде үш бүдүрүлгениң бирээзи-ле, кержээлиг тудуг-монтаж организацияларының бештиң бирээзи-ле саң-хөө талазы-биле планны күүсетпээннер.

Чыл иштинде Күрүне хүлээп алыышкыны 33 миллион рубль түңнүг продукцияны үрей кылганы дээш шууд хүлээп албаан. Шынарның дээди категориязының продукциязын бүдүрүп үндүрер талазы-биле планны үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш каттыжыышкыннары күүсетпээн.

Бүдүрүлгениң кол фондулары 7,5 хуу чаартынган. 1986 чылга деңнээрге ажылдап турар бүдүрүлгелерниң эде чепсеглээринге болгаш чаартырынга күрүнениң капитал салыышкыннары 8 хуу, машина тудуунуң комплекизинге — 17 хуу өскен. 12,9 миллион тонна чиикеглеп алганы-биле одалга-энергетика курлавырларын, 1,2 миллион тонна кара металлдарның прокадын, 1,8 миллион тонна цементини камнап алган.

Улус ажыл-агыйының адырларында ажылдап турар ажылчыннарның, албан-хаакчыларның болгаш колхозчуларның чылда ортумак саны 72,3 миллион кижи болган. Бүдүрүлгениң бүгү немей өзүлдезин күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткени-биле чедип алдынган. Бүдүрүлге адырларында (үлетпүрде, кодээ ажыл-агыйда, тудугда, транспортта) ажылдап турарларның саны кызырылган.

Кооперативтерде ажылдап турарларның саны 69 муң хире кижи болган. Олар 168,1 миллион рубльге продукция бүдүрүп, ачы-дуза чедиргеннер.

Эрткен чылын долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынның байдалында үлетпүрнүң 1,4 муң каттыжыышкыннары болгаш бүдүрүлгелери ажылдап турган. Ол бүдүрүлгелер керээлиг хүлээлгелерин барымдаалап продукция садып саарарының планын 98,8 хуу күүсеткен. Ооң-биле кады ажыл-агый чорудуларының чаа механизминиң артык талаларын долу хемчээл-биле ажыглап шыдаваан.

Үлетпүрде продукциязын өске бүдүрүлгелерге берин барымдаалаан продукция саарарының планы 98,3 хуу күүсеттинген. Керээ сагылга-чурумун уреан каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң үлүү 26 хуу (1986 чылда — 30 хуу) болган. Үлетпүр продукциязын бүдүрери 3,5 хуу өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң немелде өзүлдези 4,4 хуу болган. Арыг орулга көвүдээн, продукцияның бот-үнези чиигээн.

1987 чылда чоннуң хереглелинге аъш-чем болгаш аъш-чем эвес бараанларны бүдүрери (эзиртир суксуннар чокка) үүрмектеп садар өртектерге 157 миллиард рубль болган, ол болза 1986 чылда турганындан 5 хуу бедик болган. Ооң-биле кады чоннуң хереглел бараанларын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирерин хөгжүдериниң комплекстиг программазында көрдүнген онаалдалардан хожудаашкынны болдурган.

1987 чылда кодээ ажыл-агыйның ниити продукциязы 101 миллиард рубль болган ийикпе, азы он бирги беш чылдың бир чылының ортумак хемчээли-биле деңнээрге 9 хуу өскен. Ындыг болзажок 1986 чылга деңнээрге ооң хемчээли 1 хуу кудулаан. Кодээ ажыл-агыйның ниитилел секторунда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1 хуу өзүлделиг болган. Агро-үлетпүр комплекизиниң продукция ажылдап кылыр адырларынга бараанныг продукция бүдүрери 1986 чылда деңнээрге 3,5 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3,9 хуу өскен.

Чамдык культураларны тарып өстүрериниң хемчээлин эвээжеткенинден РСФСР-ниң колхозтары болгаш совхозтары ооң мурнунда чылда турганы-биле деңнээрге эрткен чылын 2 миллиард рубльдиң орулгазын чедир албаан. Оларның орулгазы 10 миллиард рубль болган. Карылгалыг ажыл-агыйларның саны 1986 чылда 4,1 муң турганындан 4,9 муң чедир көвүдээн. Кара эвес хөрзүннүг зонаның агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезинде эрткен чылын үндезин чаартылга чедип алдынмаан.

Водка болгаш ликёр-водка кылыгларын бүдүрери 1986 чылда турганындан 15 хуу кызырылган.

1987 чылда ниитизи-биле 118,2 миллиард рубльдиң кол фондуларын ажыглалга киирген, ол болза ооң мурнунда чылда турганындан 5,6 миллиард рубль хөй боор турар. Бүдүрүлге тудуунга бодаарга социал адырның объектилеринге капитал салыышкыннарының өзүлдезиниң темпилери бедик болган.

Чоннуң саны 1988 чылдың эгезинде 146,4 миллион кижи болган. 1986—1987 чылдарда республикага чоннуң өзүлдези эки болган — ортумаа-биле 1,2 миллион кижи немешкен. Ынчаарга 1981—1985 чылдарда 1 миллион хире кижи немешкен турган. Күш-ажыл кылып шыдаар кижилерниң өлүп хораар чорук 1984 чылда турганынга деңнээрге 25 хуу кызырылган. Кижилерниң ортумак назыны 2,5 чыл узаан болгаш 69,9 хар четкен. Сөөлгү 25 чыл дургузунда эрткен чылын эң хөй чаштар төрүттүнген. 1987 чылда 2,5 миллион урут немешкен.

Чоннуң материалдыг кежиги болгаш ачы-дузаны алыры 1986 чылда турганындан 3,3 хуу көвүдээн. Ындыг болзажок чоннуң негелде-хереглели оон-даа хөй, чедир хандыртынмаан негелде-хереглелдер көвүдеп турар.

Күрүне болгаш кооператив садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы 193 миллиард рубль болган азы амгы өртектер-биле алырга 4,9 миллиард рубльге көвүдээн. Ындыг болзажок РСФСР-ге бараан саарылгазының планы ниити хемчээл талазы-биле 8,8 млрд. рубльге чедир күүсеттинмээн.

Чоңга күш эъди, чалаң сүттен кылган продуктулар, чуурга, үнүш үзү, крупа, макарон кылыглары садары элээн экижээн. Республиканың чамдык районнарында чоңга эът, мал үзү садарында бергедээшкиннер ажып эртинмээн. Чонну картофель, ногаа болгаш фруктулар-биле хандырарында улуг бергедээшкин тургустуна берген. Чонну дааран хептер, идик болгаш трикотаж айтмаа-биле хандырары ам-даа четпес. Чурттакчы чонну ыяш, тудуг материалдары-биле хандырары элээн экижээн. Ындыг болзажок түк черниң тудуг материалдары-биле хандырылга четпес боор турар.

Акшаландырыышкынының бүгү дөстеринден РСФСР-де ниитизи-биле 71,3 миллион дөрбелчин метр шөлдүг чагайжыды кылдынган, 1,3 миллион квартира туттунган.

Улус өөредилгези болгаш культура улам хөгжээн. Эмнелге четкизи калбарган. Болгаш амбулатория-поликлиника албан черлериниң саны көвүдээн. Ындыг болзажок чоннуң бедик мергежилдиг медицина дузаламчызынга негелдези долузу-биле хандыртынмайн турар.

(СЭТА).

ЭРТЕМ-ТЕХНИКТИГ НИИТИЛЕЛДЕРНИҢ СЪЕЗДИЗИ АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. Эртем-техниктиг ниитилелдерниң чедиги Бүгү-эвилел съездизи Кремльдиң Улуг ордузунга дүүн ажыттынган. Чаартыкчыларның хөй миллион отрядын төлээлеп турар делегаттар эде тургустунуушкунуң байдалдарында эртем-техниктиг ниитилелдерниң хөгжүлдезиниң оруктарын, улус ажыл-агыйының бүгү звеноларында оларның чогаадыкчы үлүүнүң улгадып турарын чугаалажып көөрлер.

(СЭТА).

РСФСР-де чурттап турар хөй уругларлыг иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Он болгаш оон-даа хөй уругларны божаан болгаш кижизиткен иелерге «Маадыр ие» атты тыпсыр болгаш «Маадыр ие» орден-биле шаңнаары болза:

ТЫВА АССР-ДЕН

Серенмаа Тюлюшевна **Доржу-оол** — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажылчыны, Улуг-Хем район.

Кара-кыс Седенчиковна **Иргит** — «Барлык» совхозтуң ажылчыны, Барыын-Хемчик район.

Танова Доржуевна **Ооржак** — ажылчын, Сүт-Хөл район.

Анна Маадыр-ооловна **Оюн** — ажылчын, Эрзин район.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
А. ГРОМЫКО.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары
Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың январь 22.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ТУРАР

Долу бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр «Искра» совхозтуң директиязы ажыл-агыйда чамдык организастыг хемчеглерни ап эгелээн. Ийи хойжу бригаданы улгаттыр каттыштыргаш, очу хөй ажылының фермазы кылгаш, эргелекчизинге зоотехник Григорий Хомушкуну томуйлаан.

Ажыл-агыйның девискээринде хар кылын дүшкенин барымдаалааш, дирекция база партком, кодээ Совет күүскому мал кыштаглаашкынынче кичээнгейни угландырган. Ол айтырыгны актив хуралынга чугаалашкан. Ооң шиитпирин ёзугаар суурда агиткварталдарны база күш-ажылчы коллективтерни, комсомол организациязын, хереэженнер чөвүлелин тус-тус коданнарда быжыглаан. Ол ышкаш малчыннарда автомашиналар база тракторлар мал чеми, дус, суг чедирип чорup турар. Культура ажылдакчылары база тускай график-биле малчыннар ортузунда ажылдап турар.

Эрткен чылын совхоз хураган алыр планын ыракта чедир күүсетпээн. Ам ынды чорукту болдурбазы-биле хемчеглерни ап турары ол. Бо хүннерде совхозта хой оолдаашкыны кидин түлүк. Эң ылангыя Богаандай Ондар, Чайка Иргит, Татьяна Ондар оларның коданында хөй хой төрээн болгаш хураганнары менди. Өске чамдык коданнарда хойнуң ара салыр чоруу бар.

А. ОНДАР.
Чөөн-Хемчик район

Улуг-Хемде «Найырал» совхозтуң малчыны Чыпсын Дукар-оол кыштаглаашкынга эки белеткенген. Кажаалары чылыг. Ооң чанында эккеп алган сигенин сараттап алган.

Хойлар хураганнап турар. Малчынның кадайы, уруглары сакманчылап турарлар. Чаа төрээн хураганнарның кырындан улуг күштүг электри лампалары-биле чырыдып каан.

Малчын аалдың хураганнары хораваан. Чаш хонук эртип, хураганнар дорууга бээрге, сараттаан сигенин сакманчылар баглап бээр.

Хойжу Татьяна Чыпсын уруглары Лора, Лена сут-лар-биле хойларны чылыг суг-биле суггарар, оларга чемнерни каап бээр, хураганнары иелеринче ыдар.

— Дүүн хойларны кадарып үнгенимде, кылын харлыг одарларга үш хой хураганнапкан. Оларны инчектеп алгаш келдим — деп, хойжу Чыпсын Дукар-оол чугаалай-дыр.

ЧУРУКТАРДА: сакманчылап турар Лариса Чыпсын, чанында хойжунуң баштайгы оолдары — чаш хураганнар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Бии-Хем РАҮК-туң кичээнгейинге

ДҮЖҮРБЕС БОЛЗА ЭКИ

Мен 1978 чылдан 1981 чылга чедир Бии-Хемде Билелиг суурга чурттап ажылдап турган мен. Ында сүт-бараан фермазы, клуб, библиотека, ларек, медпункт, эге школа база ясли-сад бар. Суурнуң турар чери аажок чараш чурумалдыг, кат-чимистиг, арыг агаарлыг. Багай-ла чүвези чайын хар эриирге малгашталыр, орук үстүр. Кыжын харын совхозтан автобус тускайлап каан. Суурдан ырак эвеске үлетпүр комбинадының ажылчыннары база ажылдап турду. Төрээн колхоз, совхозунга хөй чылдарда ажылдап келген хоочуннар Петр Эник-оол, Эник-оол Мөңге, Элексей Байыр, Маады Сундуй, Маады Кызыл-Уруг, Татьяна Чадамба, Таркоп Маады болгаш өскелер-даа ында чурттап чоруур.

Фермага мурнунда саар инектер турган, бызааларны база аңаа ажаап, азыраар турду. Ам сөөлгү чылдарда оларны өскээр көжүргүлээн. Ам харын совхозтуң директиязы ол ферманы дүжүрер деп келген. Ында аңаа ажылдап келген, ам чурттап турар ажылчыннарны канчаарыл, бежен ажыг өреге бар. Кажа чурттаарыл? Ол ферманы дүжүрери канчап-даа таарышпас, орукка сайдан теп алза? Одар-белчиир бар-дыр, ол тенген эвес. «Кызыл тараачын» совхозтуң удуртукчуларының ындыг шиитпири шын бе, кандыгыл?

З. МААДЫ.

Коммунист дугайында чугаа

БЕЖЕН ЧЫЛ БОЛГАН

Ады-сураа алгывааш ол бичии хемчигеш Тоора-Хем суурнуң дужунда хем кежиндир агып чыдар. Хемчигешти ук чериң чону Хөдеш хем дээрлер. Ол хемниң эриинге чурттап чораан анчы, малчын-арат Кол Шагдырның өг-бүлезинге 1917 чылдың чазынында төрүттүнген оолду Найдан деп адап алган.

Улуг Октябрьның үежизи Найдан Шагдырович Кол бодунуң үе-чергези, эш-өөрү-биле кады ойнап өзүп келгеш топтуг-томааннныг, угаанныг, ажылгыры-биле үлегерлиг турган.

1933 чыл. Найдан Кол аревэчи апарган. Ынчан кидин-не чаа нептерээн тыва бижикке сундулуу-биле өөренип алгаш, бодунуң чоок, кады өөрүн, араттарны бижикке өөредиринге киржип, хөй-ниитиниң ажылы дээш олут орбас идепкейлиг турган.

Идепкейлиг аревэчини 1937 чылда ынчангы Бии-Хем сумузунуң нам кежигүннери ТАРН-ның кежигүнүнге хүлээп ап, улуг идегелди көргүскен. Аныяк кижиниң күш-ажылчы амыдыралынга онзагай уттундурбас болуушкун ол болган. Чогум-на оон эгелээш, Найдан Кол төрээн чериинге чаа амыдыралды тургузарынга боду киржип, көшкүн чонну суурже байдалче киирер, огород, картошка тарыыр, малга сиген белеткээр, ажыл эъттарын терге, шанакка өөредир, хеме, четки дерип алгаш балыктаар, өске-даа ажылдарже эш-өөрүн эвилеңдежип эгелээн. Ынчангаш Найдан Кол районга дөртен чылдарның тончузунде эң баштай организастаан «Совет Тыва» колхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, оон баштайгы партия организациязының секретары болуп үш чыл ажылдаан. Ону хоочуннар сактып, чугаалажып-даа олурарлар. Ынчангы партия организациязының хостатпаан секретарының ажылы чымыштыг-ла турган. Ажылды хөй-ниитиниң өске-даа даалгалары-биле кады күүсетпишаан, колхозтуң кышкы үеде аът транспортун, чайгы үеде балыкчылар бригадазын ол баштап ажылдаан. Төрээн колхозун быжыглаарынга бичии-даа бол, улуг-хуузун киирери аныяк кижиниң изиг күзели болган.

Тожунуң чонунуң чаңчыл болган ажылы аң, балык тывыжындан аңгыда, аңаа чер ажылын сайзырадыры, тудуг-суурну хөгжүдери бир кол айтырыг апарган. Бо ажылдарга коммунист Найдан Кол идепкейлиг киржип, Сайлыг-Ховуда хову бригадазынга үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдаан.

Хоочун коммунист пенсияже шагда-ла үнген. Хуңдүлүг дыштанылгаже үнзе-даа аңаа олурбас кижи. Чайгы үеде совхозтуң мал чеми белеткээринге үргүлчү киржир. Аныяктарның дагдыныкчызы болуп, оларны ажыл-ишке өөредип, чагыг-сүмелерин бээр.

Оон өөнүң хереэжен ээзи Бараан Серен база ажылгырын, кезээде мурнуку одуруглаарга чоруп, чоңга үлегерин көргүскен. Ленин орденниг, сураглыг херээжен аңчы, ам-даа хөй-ниити ажылынга киржип чоруур. Өг-бүлениң ээлери көлээн Адыр-Кежиг суурнуң хоочуннарының «Чыргалдыг назын» фольклор ансамблиниң өткүт үнүг ыраажылары. Оларның уруг-дарыы адазының изин истеп, совхозунда ажылдап, чурттап турарлар.

50 чыл партия стажтыг Найдан Колга чоокта чаа «СЭКП-ге 50 чыл болганы» деп хөрек демдээн тыыскан. Чаңгыс чер-чурттуглары аңаа чоргаарланып, байыр чедиргеннер. Оон аңгыда совхозтуң, район, республика организацияларының хөй хүндүлел бижиктери, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль, «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» хөрек демдээ, ССРЭ-ниң УАЧД-ниң медальдары-биле ооң шаңнатканы чедеи хар ашкан хоочун коммунистиң чонунга телептиг бараан болуп чоруурунуң херечизи-дир.

В. ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

Бистиң үежилеривис

ШЕВЕРЛЕКЧИЛЕР

ЧУРУКТА: Кызылдың № 48 тудуг эргелелиинде Валентина Борбак-оолдуң удурткан комсомолчу-аныяктар бригадазының аныяк ажылчыннары Зинаида Ундун, Лариса Шорохова, Елена Скрыль чуртталга бажыңнарының өрээлдеринге шеверлел кылырын шалыпкын чорудуп турар.

Бо аныяктар ажылче чеди шак ажып турда, далаштыг чоруптар. Ажылдаар черинге баргаш белеткел ажылдарын эрте эгелээр дээш ындыглар. Олар кызымак ажылдап турар. Хүнде ханалар шеверлээриниң планныг даалгазын чамдыкта ийи катап ажыр боттандырып турар. Интернационалчы быжыг найыралдыг бо бригаданың шеверлекчилери январьның планныг даалгазын күүседип алган.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Номчукчунуң саналы

ЭДЕ КӨРЗЕ КАНДЫГЫЛ?

«Известия» солунда журналист И. Овчинникованың бижип турары черле шын: «...Бистер каасчараш бажыңнарны, рестораннарны, кафелерни тудуп турар бис. Чамдык конторалар ордулар биле дөмей-ле, а оларның дужунда уруглар бажыңын көрүңер даан, дээвииринде ийи-чаңгыс лампочка бүлүртүң кыпкан, стол кырында чаңгыс-даа лампочка чок... Оруннар баарында чадыглар кылдыр ойбак-дыдык эрги чоорганнар чадып каан...»

Бо бүгүнү номчуп оргаш, бисте байдалды деңнээрге, база оон өөделээр чүвевис эвээш. Чамдык чижектерни дөмейлеп көрээлиңер. Бистиң район төвүнде 50 хире улуг-биче организация, албан черлери бар, а уруглар сады — чүгле дөрт. Ол уруглар садтарынга баарга, онза каас чүве чок, эрги, чаа столдар, ында-мында эргижирээн хеп шкафтары, эрги чадыглар. Ойнаарактар салыр таптыг шкаф чок азы чедишпес, харын-даа ада-иеден акша чыып, садып алыр азы бажыңнардан ойнаарактар эккээр. Садиктер ажылында эде тургустунуушкун, чаа өскертилгелер чок.

А кандыг-бир албан черинге кире бээрге, ында шуут өске. Биске бир албан чери турду. Дарганың өрээлинче кире бергеш, кижи кайгаар — чаа өгленген уруглар бажыңы бе азы кабинет бе? Улуг өртектиг шкафтар, ону долдур улуг өртектиг аяк-тавак, шала кырында олбук. Ындыг кабинеттер ам-даа хөй.

Чүгле бисте эвес, а республиканың бүгү районнарының даргаларының кабинеттеринде улуг өртектиг стенкалар кабинетти каастап турар, а оларны чаа өгленген оолдар, уруглар магазинден садып алыр дээш тыппас болгай. Чогум оларның кабинетке черле ажыы чүл? Ооң иштинге чүү турар ужурлугул? Чамдыктарының иштин янзы-бүрү номнар долган, ону кым-даа номчувас, көзүлбес-даа, мунгаш черде. Чамдыктарының иштинде районда үнүп турар ногаа-чимис, хой дүгүн-даа делгеп каан, чамдыктарын аяк-тавак дола берген турар. Делгелге эвес, ооң ажыы бар бе? Херек болза, өске кабинеттерге, хөй-ниити черлеринге делгезе.

База бир айтырыг. Чамдык даргалар кабинеттер, өрээлдер, ылаңгыя албан черлери үргүлчү арыг-силиг турарын кончуг-ла күзээр, негээр. Ол черле шын, кымга-даа ажылдап турар чери арыг-силиг боорга, өөрүнчүг. Ынчалза-даа ол арыг-силигни негээрде шала кырынга, коридорларга ыяап-ла хевистер, чадыглар чатсын дээр. Ам ооң херээ бар бе? Олар чокка-ла арыг-силигни тудуп болур, ол чокка-ла ажылдаар херек негелде ёзугаар бүде бербес бе?

Мээң саналым мындыг: улуг өртектиг хевистер, чадыглар, стенкаларны уруглар албан черлеринге бээрэ кандыгыл? Моон сонгаар ындыг чүүлдерни албан, организация черлеринге сайгарып, эде көрзе.

Т. САНДАН.

Өвүр райкүүскомнуң кичээнгейинге

ААЗААШКЫН ЧЫЛЫГ БЕРБЕС

Чурттап орар бажыңым-биле таныштырайн. Эрткен чылдың август 30-де чаа бажыңче ийи өг-бүле көжүп кирген бис. Өөрүшкүвүс үр болбаан, кылганы шынар чок бажың болган.

Бажыңның байдалын амгы үеде кыштың соогу улам тода көргүзе берген: шала адаандан хадыыр, бажыңның азыглары, доразы хыраалап калган, шаланы чуурга доңган сугга пөс тайып турар. Эң берге чүве — батареяларны шын эвес салганы. От салырга доктаамал дагжап, печканы бус, изиг суг силгип турар, ооң уламындан печка тигленип-ле турар. Канчаар-даа от салырга, батареялар чылывас, харын-даа айыылдыы кончуг, чара тепкии дег. Ынчалза-даа бажыңның соогунга шыдашпайн, корга-корга одап турар бис. Ноябрьда 4 тонна хөмүр-даш одадывыс, а декабрьда совхозтан 1 тоннанын 17 рубль өртектиг 7.5 тонна хөмүр-даш садып алдывыс. Мынчаар одаар болзувусса, бо хөмүр-даш кыш төндүрбес хире-дир.

Бажыңывыста сес кижи бис. Бажың үш өрээлдиг, ынчалза-даа шынар чок туттунганындан дүне чаңгыс өрээлге шупту сыңмарлажып хонуп, хүндүс кухняга сыңмарлажып хүнзээр-дир бис. Өске өрээлге кижи олар, хонар арга чок: соок. Мен бодум школада өөредилге эргелекчилеп тур мен. Чурттаар байдалы мындыг берге боорга, ажылдаары берге-дир. Бичиилер болгаш боттарывыс база аарып эгеледивис. Бистиң кожавыстың өг-бүлези чеди кижилиг, эң бичии уруу 1 харлыг. База-ла бистиң-биле дөмей байдалда.

Бажыңның чедир кылдынмаан азы багай кылган черлерин эдип бээрин көжүп киргеш-ле, сентябрь эгезинден эгелеп дилеп келген мен. Бажыңны туткан организацияның начальнигинге, мастеринге, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазынга, райкүүскомга дилегни киирип, билдириишкиннерни бижээн мен. Аазаашкыннар хөй болган. Куруг аазаашкыннар беш ай уламчылап турар, ам та кажанга чедер.

Өвүр районнуң «Ак-Чыраа» совхозта чаа туттунган өске-даа бажыңнарның шынары эки эвес, батарея системазы шын эвес кылдынган. Шынары багай, чедир кылдынмаан бажыңнарны комиссия чүге хүлээп ап турарыл?

О. ТЮЛЮШ.
башкы.

Специалистиң сүмези

ХУРАГАННАРНЫ ААРЫГДАН КАМГАЛААРЫ

Чаа төрүттүнген хураганнарның чем хайылдырар органнары эки быжыкпаанындан баштайгы үеде чемни эки хуулдуруп шыдавас деп чүве билдингир. Оон чумуру аажок бичии, улуг хырны, саргыла, кергиез чем болбаазырадырынга күш четпес, ынчангаш иезиниң аа-судун бичии-ле көвүдеди ээпкеш, оон ижин-шөйүндүзү аарыыр болур. Хураганны аштадып болбас, оон иезинге эмзирерге, ол хоптактангаш, хөй сүт ээп алыр. Ол таварылгада хөй сүт улуг хырынга ирип, баксыраар, хураганның аарыыр чоруу оон үнер. Ынчан дарый хемчег албасса, ол хураган өлүп болур.

Чамдык хойлар, ылаңгыя аныяктары төлүн тоттурбас, а улуглары хөй сүттүг болур. Бо таварылгада канчаарыл? Кандыг-даа чүүл өй, луг, хемчээлдиг. Хөй хураганың тоттурбас болза, ону сүткүрүнге чагыштырар, а сүттүг хойнуң хураганын ойлеп эмзирер.

Он хонганда, хураганның чем хуулдурар органнары «быжып», хүлээлгезин долузу-биле күүседип бээр. Ынчангаш оът-сигенче кирер. Сүттен өске чемге кирген соонда, аңаа суг херек. Бистиң чамдык малчыннарывыс суланы аңаа-ла каап берип турар. Ол шын эвес, чылыг сугга хөөдүп, чымчадып бээри албан.

Хураганның өтпектээр бир чылдагааны болза, ажаалдазының баксырааны. Хирлиг сугну черле берип болбас. Өй-шаанда суггарбаска, ол ол-шык хана чылгааш, аарып болур. Изиг, чок болза соок кажаага тургузарга база ындыг.

Өкпеге дегдириишкин база-ла багай ажаалдадан хамааржыр. Кажаа иштиң үргүлчү кургаг болгаш чылыг турар. Өл-шык кажаага олар дораан аарыыр, караңгыга турарга база ындыг. Бичии-ле хүнге, кажааның кырында соңгадан азы үттен дегген хүн караанга олар бо-ла чыглы берген, дөгеленген турарын көрүп болур.

Өкпеге дегдириишкинниң демдектери: хураганның тыныжы аажок бачыдаар, шагшинек чок, суларгай болур. Бажын халайтыпкан, аары аажок чөдүрер. Хөрээ-даа хиилээр болгаш эъди изиир.

Ол таварылгада баштайгы дузаны чедирери: аарыгны өөскүткен чылдагааннарын тодараткаш, ону чайладыр. Аарыг хураганнарны аңгылаар, артканнарын эъдиниң изиин хемчээп, аарыг, кадыын илередир. Аарый бергеннеринге пенициллинни, стрептомицинни сыкыртыр. Ол эмнер малчынның аптеказынга ыяап-ла турар. Оларны ээлдирип белеткеп алырының чуруму кандыгыл? Бир флакон (бичии шил) пенициллинче 10 мл. сугну шприц-биле куткаш, ээлдирип алыр. Ону оон шприцче катап сордургаш, стрептомицинче кудуптар. Флаконда пенициллинниң, стрептомицинниң даштында «50000000 ЕД» деп бижип каап болза, хураганның 1 кг дензизинге 10000 ЕД херек. Хоймуң 1 кг дензизинге 40000 ЕД херек. Бо эмнерни ажыглаарының мурнунда хураганның аңаада эъдиниң изии 39—40.5 градус болур ужурлуг дээрзин билир херек.

Мал-маганны сыкырткан соонда, шприцтиң херекселдерин адыргаш, үстүнде айытканывыс ышкаш, эки чугааш, катап-ла хайындырар. Бир эвес ону адырбайн, чугбайн каап болза, шприц ажыглалдан үнер.

С. МОНГУШ,
мал эмчизи.

СЕПТЕЛГЕ ШУУДААН

«Кыжын терген, чайын шанааң септе» деп улустуң чугаазы бар. «Искра» совхозтуң кол инженери Л. К. Ооржак ону эки билир. Ынчангаш он ийиги беш чылдың үшкү чылының часкы хову ажылдарынга хынамчалыг белеткенир, часкы сезонну кыска үеде агротехниктиг чурум ёзугаар, организастыг эрттирер дугайын механизаторларны чыгаш, ниити хуралга чугаалап-даа турганының ужуру ында.

Септелге ам шуудай берген. Үш звенода үстүп алган он беш кижи машина-трактор септелгезинде хаара туттунган. Бо хүннерде ажыл-агыйның 37 тракторунуң барык шуптузу белениниң шугумунда кирген.

Көдээ ажыл-агыйның кожуг машиналарының чамдык үүрмек кезектери тывылбайн турза-даа, кандыг-бир арганы ажыглап, бар черинден суранып тургаш, искражылар техника септелгезин эки шынарлыг кылып турар.

Техника септелгезинде хоочун механизаторлар Л. Ооржак, С. Саая, О. Ногит болгаш өскелер-даа кызымаккай ажылдап, хүн нормазын 125—130 хуу күүсетпишаан, септелгениң техниктиг аргазын дүрген шингээдип алырынга аныяктарга дузаны чедирип турарлар.

О. АРАКЧАА.

• • •

Барыын-Хемчик районда «Хемчик» совхозтуң механизаторлары часкы хову ажылдарынга ажыглаар көдээ ажыл-агый машиналарының болгаш тракторларының септелгезин шуудады берген. Бо хүннерге чедир 27 сеялканы, 6 культиваторну, 60 илиирни, 6 андазынны, 9 тракторну септээн. Техника септелгезинде механизаторлар О. Хомушку, Р. Донгак, В. Хомушку эки ажылдап турар.

Часкы хову ажылдарынга киирер техника септелгезин февраль айның төнчүзүнде доозар деп механизаторлар шиитпирлээн.

Ш. СУВАН.

ЧОЛААЧЫНЫҢ БУРУУЗУ-БИЛЕ

«Шынга» харыы

Чолаачы О. С. Даржааның хомудал чагаазын «Бай-Тал» совхозче шилчиткен турган. Чолаачылар коллективиниң хуралынга январь 4-те чугаалажып, ону көрген.

Совхозтуң профком даргазы С. Д. Ховалыг, кол инженер (фамилиязын айытпаан) харыыны редакцияга берген.

О. С. Даржаа «Бай-Тал» совхозка сөөлгү 4—5 чыл иштинде чолаачылап келген. Капитал септелгеден үнген чаа чыгыы ГАЗ-53 (58—76 дугаарлыг) самосвалды аңаа берген турган. Ол хүлээп алырда ук машинаның техниктиг байдалы эки турганын, кабиназы, рамазы чаа салдынганын, моторун септеп кааныл харыыда бижээн. Эрткен чылын июньда Кызыл чедери-биле Шекпээр суур чоогунга чорда, машинаның масло-зу эвээжээниинден моторну соктаан (чолаачы баш бурунгаар хынап көрүп албаанындан үрелиишкин болган). Түңнелинде машинаның моторну ажыглаар аргажок кылдыр үрелгеп, блогун чара шаптырган, блок база ажыглаттынмас болган.

Совхозтуң инженериниң, механигиниң талазындан чолаачы О. С. Даржаага машиназын септеп кылыры-биле (слесарьлап ажылдаары-биле) даалганы бээрге, ол боду ойталаан. Машиназын септевейн, тайылбыр хол үжүү бижээш, ажылындан үнүп, санажып алган. Чолаачының буруузу-биле машина үрелген болганда, О. С. Даржаа совхозка үрелген кезектерниң (блок, вал) өртээн төлээр ужурлуг деп, кол инженер бижээн.

Совхозта чаа машиналарны кымга бээрин чолаачыларның чөвүлелинге чугаалажып көргеш, оочур ёзугаар берип турарын база чагаада фактылар бадыткаттынмаанын харыыда айыткан.

Күш-ажыл хоойлузун ёзугаар администрацияның буруузу-биле ажылчын кижи ажыл чок арткан болза, бир неделяның шалыңын төлеп берип болур, а О. С. Даржаага ажылды бээрге боду оон ойталаарын профком даргазы С. Д. Ховалыг харыызында дыңнаткан.

САЙГАРЫП КӨРГЕН

Бора-Тайганың чурттакчызы Анай Куударович Комбунуң хууда шарызын совхоз алгаш барганының дугайында оон редакцияже чоруткан хомудалдыг чагаазынга харыы Бора-Тайга көдээ Советиниң күүскомундан келген.

Ол үеде Ортаа-Тал фермазынга зоотехник турган Кара-кыс Монгуш болгаш ферманың өске-даа ажылчыннарының тайылбырлааны биле алырга, А. К. Комбу совхозка өрелиг турганы биле ук шарыны дугаарлап алганы шын деп харыыда бижээн. Ол дугайында чагааның авторунга база ынчаар дыңнадып тайылбырлаан болду, бир эвес чөпшээрешпес болза, районнуң улус судунче хомудап болурун хамаатты А. К. Комбуга база чугаалаан.

А. К. Комбу кадыының байдалы-биле (эмчиниң шынзылгазы-биле) фермадан суур көжерге, оон өг-бүлезинге оочур чок бажыңны бээр деп турарын көдээ Совет күүскому база дыңнаткан.

САГЫНДЫРГАН

«Тар кажаалар, доштуг инектер». Ындыг эгелиг материал январь 8-те солунга парлаттынган. Кызыл РАУК-түң даргазы А. И. Семёновтуң харыылааны болза: 1988 чылдың январь 20-де ол материалды совхозтуң техчөвүлелинге чугаалажып көрген. Материалда бижиттинген фактылар бадыткаттынган. Амгы үеде кажааның иштин аштаттынган. Адаан бүрүнү биле кургаглаан. Салгыннадыр деригер септеттинген. Соңгалары шилдеттинген. Мал чеминиң рационун ойлеп тургускан.

Ажылынга негелдени база контрольду кошкатканы дээш ферма эргелекчизи И. П. Сагоячич болгаш мал эмчизи М. П. Килиниң сагындырган.

КЫЛДЫНАР ДЕП АЙЫТКАН

Редакцияга Сүт-Хөл районнуң чурттакчыларындан Кызыл-Тайга суурда бажыңбалтат немей туттунмайн турар дээн утказыг чагаалар келгилээн. Сүт-Хөл район Советиниң күүскомунуң даргазы Ч. Б. Монгуш бистиң редакцияга харыыны чорудкан.

Кызыл-Тайга суурга моон мурнунда бажыңнар туттунмайн турганы шын. Эрткен 1987 чылда ол суурга 2-2 квартиралыг 2 чуртталга бажыңы ажыглалга кирген. Бо чылдан эгелеп Кызыл-Тайга суур өшкү ажылдыг «Ишкин» совхозтуң салбыры апарган. Моон соңгаар суурнуң хөгжүлдезинге хамаарыштыр планны тургузуп, ажылдар кылдынары чугаажок деп харыыда айыткан.

КӨДЭЭ СОВЕТ ДЫҢНАТКАН

А. К. Сайзан-оолдуң чагаазынга харыыны Торгалыг көдээ Советиниң күүскомунуң даргазы Т. Х. Кыргыс редакцияга берген.

Кара-кыс Лопсановна Түлүштү бажың-биле хандырбайн турар дээн А. К. Сайзан-оолдуң чагаазын сайгарып көрген. Ол айтырыгны көдээ Советке моон мурнунда чугаалажып көрген турган. Амгы үеде хамаатты К. Л. Түлүш бажың-биле хандыртынган. Торгалыг суурнуң Мир кудумчузунда 4 аал иштиг чурттаар бажыңның бир квартиразынга К. Л. Түлүштүң өг-бүлези чурттап турарын харыыда дыңнаткан.

ДОҢМАС-СУГ АРЫГ БОЛУР

«Бойдус булуңунга» хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелериниң хем суун хирлендирип турарын шүгүмчүлээн. Солунга үнген материалды амгы заводунуң техниктиг чөвүлел хуралынга сайгарып көргенин директор В. П. Козловский редакцияга дыңнаткан.

Бүдүрүлгениң ажыглааны хирлиг сугнуп чамдыызы Улуг-Хемниң адырын боктаандырып турары шын деп ында айтып турар. Ужуру болза, хирлиг суг турнуктурукчуга чыылган соонда, ону транспорт-биле өскээр дажыдаар. Турнуктурукчуларның бирээзиниң дувунуң дештии, үрелгени-биле Доңмас-Сугже ол кирип турар.

Эрткен чылын оон капитал септелгезин акша үндүрбээни-биле доозуп четтикпээн. Бо чайын оон дувун бетон-биле шывар. Бо ажылдар кылдынган соонда хемче хирлиг суг кирбес дээрзин директор дыңнадып турар.

Эртем болгаш практика

«СИБИРЬ» ПРОГРАММАЗЫ ДҮРГЕДЭЭШКИНГЕ ДУЗАЛААР

Сибирьниң бойдузунуң канчаар-даа аажок улуг курлавырлары (ССРЭ-ниң одаар чүүл-энергия курлавырларының 90 хуузу, арга-арыгның — 75, сугнуң база ол хире, минералдарның үштүң ийи хире кезии ында бар) оларны ажыл-агый саарылгазынче киирери база-ла ындыг улуг хемчээлдиг кичээнгейни негеп турар. Комплекстиг «Сибирь» программазын чогум-на харын олче углаан, ол чуртта баштайгы ындыг программа-дыр. Ону боттандырарынга эртем болгаш бүдүрүлгениң 700 организациязы киржип турар.

Совет Эвилелиниң экономиктиг күчүзүнүң кол кезии чурттуң Европа талазында болгаш Уралда мөөңнеттинген — мында үлетпүр продукциязының 80 хуузун, көдээ ажыл-агыйның 70 хуузун бүдүрүп турар. Оон-биле кады ССРЭ-ниң Европа талазында нефть, хөмүр-даш, газ тывыжы кызырылган, оларның немелде өзүлдези Сибирьден боор турар. Ниити эвилелге углеводородтар тывыжынга оон үлүү чоокку чылдарда 70 хуу, а хөмүр-даштың 50 хуу чедер. Үлетпүрүнүң бүгү немелде хөгжүлдези Сибирьниң чиг эдииниң күсели-биле болур.

Бистиң чуртувустуң хөгжүлдезинге одаар чүүл, металлдар, ыяш болгаш өске-даа чиг эт херек. Бир эвес оларны Сибирьден албас болзувусса, даштыкыдан садып алыр апаар бис. Ынчалзажок Сибирь кажан-даа совет экономиканың чиг эт бээр аңаа-ла бир немелде чери эвес турган. Оон барымдаазы болза Сибирьниң хоорайларында он-он улуг заводтар болгаш кончуг дүрген өзүп турар хоорайлар боттары болур-дур. Чижээ, Новосибирскиде ам безин барык-ла бүдүн чартык миллион чурттакчы бар. Сибирьде улуг энергия негээр бүдүрүлгелер, машина тудуушкуну, чаа технология-биле чиг эт болбаазырадыры прибор кылыры хөгжүп турар. Мында совет академиктиг эртем күчүзүнүң 10 хуузу мөөңнеттинген.

Эртемденнер «Сибирь» программазын ёзугаар барык он чыл иштинде ажылдап келген, дуржулга бар. Бо үениң иштинде эртемниң чүс-чүс чогаадылгалары бүдүрүлгеге шиңгээттинген. Солун эртем ажылы — Барыын Сибирьниң бурунгу (300 миллион чыл) палеозой каъттарында нефть бар деп өттүр көрүүшкүн болган. Ону геологтар бадыткаан: эртемденнерниң айытканы чогум-на ол черлерге өрүмнээшкиннер үре-түңнелдиг болган.

Казымал байлактыг черлерни дөрт аргалар-биле дилээр талазы-биле геолог эртемденнерниң саналдары улуг ажыктыг болган. Мурнундагы аргалар-биле өрүмнээр черлерни арай «боороннап» айтып болур турган, ынчангаш 100 өрүмнээшкинниң чүгле 30-и эки түңнелди берип келген. А бир ындыг өрүмнээшкин Сибирьниң байдалдарында чүс-чүс муң, харын-даа чамдыкта миллион рубль чарыгдалдыг негээр. Электри хайгыылын база алдынган көргүзүглерни компьютерлерге дүрген ажылдап кылырын хөй чалгыглыг сейсмиктиг хайгыыл-биле каттыштырар дөрт аргалар чериниң кырындан-на оон ханызында кедилиг болгу дег чүүлдерни билип алыр, казымал байлактарның хемчээлин тодарадыр аргазы берип турар. Оон ачызында 100 өрүмнээшкинниң 70—80-и эки түңнелдиг болур апарган.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының эртемденнериниң чогааткан «Гидроскоп» деп херекселдиң дузазы-биле чер иштиниң сугларын өрүмнээшкин чокка тып алыр. Ол херексел Кыдыкы Соңгу чүкте-даа, Ортаа Азияда-даа эки ажылдап турар.

«Сибирь» программазында кирип турар 43 бичии программаның чүгле эвээш кезиинде минералдыг болгаш өске-даа курлавырлар тыварын кирип турар. Дыка улуг эртем күжүн биотехнологияның болгаш биологияның, энергетиканың, чаа материалдарны чогаадырының болгаш оларны болбаазырадып кылырының айтырыгларынга мөөңнээн. Социал, медицина база ылаңгыя бойдус камгалалының айтырыгларынче хөй кичээнгейни угландырган. Чижээ, «Экология болгаш бойдус камгалалы», «Байкал хөлдүң курлавырлары», «Арыг Енисей» болгаш өске-даа.

Хөй-хөй эртем ажылдап кылыышкыннары бүдүрүлгеде шиңгээттинген. Чижээ, Новосибирскиде катализ институду күгүрзүг хейлерни болбаазырадырының мурнуңда турбаан технологиязын чогааткан, оларны өңнүг металлургия болгаш химия заводтары ам-даа агаарже кедергей улуг хемчээлдиг үндүрбүшаан болгай. Ук хейлерни амгы катализатор аргазы-биле болбаазырадыры аажок хөй хереңгини негээр. Чаа арга-биле оон дыка эвээш чарыгдал күсели-биле бараанныг күгүрнү база күгүр ажындызын ап болур. Чурттуң элээн каш бүдүрүлгелеринде ол арганы ажыглай берген, даштыкыда база ону сонуургап турар.

«Сибирь» программазынга чарыгдалдар-биле дүүштүрүп көргеш, амгы экономиктиг ажыкты санаарга мындыг: акшаландырыышкынга киирген 1 рубль-ле, 2,5 рубль арыг орулганы берген. Ону чүгле кезек черлерге киргениинден алган. Тургузугнуң шенелдеде турарлары ийи-чаңгыс адырда ажылдап турар. Ам кол чүүл — оларны ковудедири, түү-биле бүдүрери, чер бүгүдеге нептередири. Чаа чогаадылгаларны идепкейлиг нептередир болза, 1 рубль 25-тен эвээш эвести бээр деп эртемденнер санаан. Өскээр чугаалаарга, «Сибирь» программазын чедип ап болдунар ажыы канчаар-даа аажок улуг-дур.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Барыын Сибирьге чораан үезинде мынча дээн болгай: «Чурттуң салым-чолунга Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң ужур-дузазы богун аажок улуг, ынчалза-даа ол девискээрниң ролю даарта оон-даа аажок өзер деп тода көрүп турар бис». Маңаа шиитпирлиг фактор «Сибирь» программазын күүседири болур ужурлуг.

Валерий ЕРМИКОВ,
геология-минералогия эртемнериниң кандидады, «Сибирь» программаның эртемден-секретары.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

доктаамал комиссияларында

ЭРЕҢГЕЙЛЭЭШКИНДЕН УШТУНАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Садыг, нийтиниң чемненилгези болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының талазы-биле доктаамал комиссиязының хуралы ооң даргазы депутат С. Мешкорудниковтуң даргалаашкыны-биле болуп эрткен. Аңаа «Чонну, уруглар албан черлерин, школаларны, эмнелгелерни болгаш организацияларны аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидер, аъш-чем белеткелиниң шынарынга, санитарлыг нормаларны болгаш аъш-чемни сөөртүрүнүң база кадагалаарының дүрүмнерин сагып турарынга контрольду органнзастаар талазы-биле Садыг министерствозунуң болгаш респотребсоюзтуң ажылының дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Хуралга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар киржип, чүве чугаалаан.

Үстүнде айтырыглар талазы-биле дыңнадыгларны Тыва АССР-ниң садыг министри П. В. Ходырев болгаш респотребсоюзтуң даргазының оралакчызы З. А. Шишигина олар кылган. Бичии уругларны, саатты болгаш чаш уруглуг неелерни, хоочураан аарыг кижилерни аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидер, чоннуң диеттиг чемненилгезин организастаар талазы-биле садыг организацияларының чамдык хемчеглерни ап чорудуп турарын комиссия демдеглээн. Школа назы четпээн уруглар албан черлерин, школаларны болгаш эмнелгелерни хандырары-биле оларга эки ассортиментилиг аъш-чем бараан-нарын бирги ээлчегде үндүрүп берип турар.

Сүт холуксаалыг уруглар чеми «Энпит», «Малыш», «Малютка», «Деколактыны» эрткен чылын үзүктел чокка саткан. Республикада нийти билигниң 158 школаларының 98-и столоваялыг азы буфеттиг, школачыларның 69.5 хуузун изиг чем-биле хандырып турар. Эмнелге-профилактика албан черлериниң, школа кухняларының чем кылыр черлерин дериг-херекселдер-биле хандырары экижип, белеткеп турар аъш-чемниң шынарынга доктаамал контроль чорутттунуп, шын чемненилгени сагырынга хамаарышкан лекцияларны чоннуң янзы-бүрү кезектериниң ортузунга чорудуп турар.

Ынчалза-даа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы сессиязының «Чоннуң кадыын камгалаарын экижидер талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Советтериниң сорулгаларының дугайында» доктаалының алдыгы пунктузунда айыткан сорулгаларны, «Кадыкшыл» программазында көрдүнгенин ёзугаар республиканың чонун, оларның тус-тус кезектерин аъш-чем продуктулары-биле хандырарын үндезини-биле экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни садыг организациялары ап чорутпайн, эргиле стиль-биле эреңгей ажылдаанын доктаамал комиссияның хуралы демдеглээн. Хоочураан аарыг кижилерни диеттиг продуктулар, минералдыг суглар, сорбит, ксилит-биле, хлеб-булочка кылыглары-биле хандырарында шыңгыы четпестер бар.

Көдээ черлерге уруглар чемин эвээшти садып, республиканың Кадык камгалал министерствозу хуваалда кылырда ол продуктуларга херегледи, көдээде бичии уругларның дензигүүрүн өөренип көрбейн келген.

Чамдык черлерде чем белеткээр блоктар холодильник дериглери-биле четче хандыртынмаан. Чемниң хоолулуу куду болуп турар, чоннуң диеттиг чемненилгезиниң айтырыын барык шиитпирлевейн келген. Чамдык столоваялар ажылдакчыларының талазындан продуктуларны боттарынга шиңгээдир, белеткээн чемни чемненикчилерге чедир салып бербес чоруктар бар.

Школаларның, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарын, бүдүрүлгелерниң ажылчыннарын болгаш тудугжуларны изиг чем-биле хандырып турары чавыс деңнелде болуп артпышаан. Кадыкшылды камгалаар, шын чемненилге талазы-биле чон ортузунга пропаганданы, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр тайылбыр ажылын Кадык камгалал министерствозу, республиканың Санитар чырыдыышкын бажыңы четпес чорудуп турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар доктаамал комиссияның хуралынга чүве чугаалааш, республиканың Дээди Совединиң алдыгы сессиязының доктаалының алдыгы пунктузунда айыткан, «Кадыкшыл» программазында көрдүнген сорулгаларга дүүштүр чонну, ылаңгыя школаларны, школа назы четпээн уруглар албан черлерин, саатыг болгаш хөй уруглуг неелерни хандырарын үндезини-биле экижидериниң айтырыгларынга доктааган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязы бодунуң хуралынга чугаалашкан айтырыг талазы-биле шиитпирни хүлээп алган. «Кадыкшыл» программазында айытканын ёзугаар республиканың чонун, ооң тус-тус кезектерин аъш-чем продуктулары-биле хандырарын үндезини-биле экижидериниң хемчеглерин алырын Садыг министерствозунга болгаш респотребсоюзка сүмелээн.

Өөреникчилерни, сургуулдарны изиг чем-биле хандырарын көвүдедир сорулга-биле столоваяларны болгаш буфеттерни немей ажыдарының бар аргаларын Чырыдыышкын министерствозу болгаш Профтехөөредилге талазы-биле күрүне комитеди-биле кады өөренип көөрүн Садыг министерствозунга, респотребсоюзтуң баштаар черинге комиссия дааскан.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

СОФИЯ. Совет «Москвич» автомобильдиң чаа моделин чыып эптээри-биле херек кезектериниң баштайгы бөлүүн Болгарияның Ловеч хоорайында заводта чедирген. Совет-болгар автомобиль тудукчулары ийи чурттуң аразында кооперастаашкынга үндезилей ындыг автомобильдерни моон мурнунда-ла кылып турган. Оларны Болгарияның иштики рыногунга холдуунда садып саарар. Ол машиналарның эки шынарлыын чурттуң чону мактаар.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир чаа марканың 4 муң автомобилин кылып үндүрер деп планнаан.

Ийи чурттуң аразында бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылга улам хөгжүп турар. Пловдив хоорайда тудуп турар «Автоэлектроника» деп аттыг совет-болгар бүдүрүлге удавас продукциязын берип эгелээр. Ол чиик болгаш чүък автомобильдерниң электри дериглеринге херегээр түүлдерни кылыр. Ол доосттурга интегралдыг схемалар болгаш чартык дамчыдыкчылыг датчиктер кылыр бүдүрүлгени тудуп эгелээр.

ХАНОЙ. Совет-вьетнам экономиктиг кады ажылдажылгада көрдүнгенин ёзугаар чурттуң мурнуу талазында тудуп турар Чиан ГЭС-тиң баштайгы ээлчээ бир миллион киловатт-шак электроэнергияны ажылдап кылган. Чоокта чаа ооң база бир блогун күрүне комиссиязынга дужааган. Ону хүлээп алырынга ВКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ВСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Фам Фунг биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. К. Гусев киришкен.

Ол байырлалды таварыштыр вьетнам-совет найыралдың митингизи болган. Аңаа санал бергеннер бо улуг тудугнуң уламчылап келгени 3, 5 чылдарның дургузунда дериг-херекселдер-биле хандыртынганын бичии-даа үзүктелбейн турганын, совет дуржулганы калбаа-биле ажыглаанын база 25 муң кижилиг тудугжулар, инженерлер болгаш совет специалистер коллективиниң күженииишкиниң ажылдааның демдеглеп турган.

1988 чылда ийиги болгаш үшкү агрегаттар ажыглалга кирер. Ооң дараазында чылда сөөлгү блоктуң тудуу доостур. Олар бүрүнү-биле ажылдап эгелээрге гидростанция долу күчүзү-биле ажылдап эгелээр болгаш кылымал суг шыгжамыры 300 муң гектар тараа шөлүн суггарар.

ГАВАНА. Кубаның найысылалы чыл келген тудум улам чаартыны туттунуп, чаагайжып орар. Ында тудуп турар чуртталга бажыңнары бот-боттарынга дөмейлешкек эвес, янзы-бүрү хевирлиг боор турар.

Чаа чылдан эгелеп тудугжуларга чурттакчы чон база дузалажып эгелээн. Олар чурттап турар бажыңнарының септелгезин боттары кылып турар. Кайы-бир хөй каът бажыңның чурттакчылары дугуржуп алгаш, ол бажыңны каъттар азы подъездилер аайы-биле септеп турар. Оларны тускай эртемниг специалист удуртур, тудуг материалдары болгаш транспорт-биле хандырылганы тудуг-септелге бүдүрүлгелери боттандырып турар. Ындыг арга чүгле хөй чүүлдерни кылып алырынга эвес, а септелге ажылының шынарын бедидеринге кончуг дузалап турар. Чүге дээрге септелгени чурттакчылар боттары кылган болганда, ооң шынары багай болган деп чугаа турбас ужурлуг.

(СЭТА).

ПРОТОКОЛ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Көдээ ажыл-агыйга кады ажылдажылга талазы-биле совет-америк комиссияның сески сессиязы америк найысылалга бодунуң ажылын доосқан. АКШ-тың көдээ ажыл-агый министерствозунга специалистер солчулгазының болгаш көдээ ажыл-агый талазы-биле 1988—1989 чылдарда кады ажылдажылгазының программазының дугайында протоколга ат салган. Программада, чижээлээрге, көдээ ажыл-агыйны чорударының дуржулгазын өөренири, үнүш өстүреринге болгаш мал ажылынга продуктулуг чорукту бедидериниң дуржулгазын өөренири, үрезиннер солчуру, институттар аразынга дорт харылзааларны тургузары болгаш специалистер солчулгазы баш удур көрдүнген. Көдээ ажыл-агыйның экономиказынга хамаарышкан сан-түңнер болгаш методологиялар-биле солчуруп, үнүштер генетиказының, суг болгаш хөрзүн курлавырын камгалаар талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың специалистерниң дуржулгазын өөренирин төлевилээн.

Совет таладан протоколга делегацияның баштыңы ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазының бирги оралакчызы Е. И. Сизенко, америк таладан — АКШ-тың делегациязының баштыңы АКШ-тың көдээ ажыл-агый министриниң бирги оралакчызы П. Майерс олар ат салганнар.

Езулал үезинде совет делегацияның баштыңы чүве чугаалап тура, ядролуг ракеталарның бүдүн хевирин узуткаар дугайында Керээге ат салгаш, ийи чурт даартагы хүнден коргар чорук чок болур, кижи төрелгетенниң тайбың дугайында күзелин боттандырып чорударынга төөгүлүг базымны кылган үеде сессияның ажылы чорup турган деп онзалап демдеглээн. Ажылдап кылган программа ийи чурттуң кайызынга-даа ажыктыг кады ажылдажылганы хөгжүдеринге бараан болуп, чаагай кожа-хелбээ совет-америк харылзааларның улам быжыглап тургузарынга дузалаар.

Документ специалистерни ажыктыг кылдыр солчуруңга үндезинни салып, ол элээн улуг болгаш кайызынга-даа ажыктыг түңнелдерге чедирер ужурлуг деп, АКШ-тың делегациязының баштыңы демдеглээн. Эртем-техниктиг болгаш экономиктиг түңнелдерни алырының перспективазы чугула болбайн аан, ынчалза-даа ол программа бистиң чурттарывыстың аразынга бот-боттарын билчир чоруктуң өзеринге арганы берип турары оон эвээш эвес чугула деп, ол чугаалаан.

Сталинград дээш тулчуушкунуң 45 чылынга

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Алды ай ажыт үениң дургузунда уламчылап келген ат-сураглыг Сталинград тулчуушкуну 1943 чылдың февраль 2-де тиилелгелиг-биле доозулган. Ол тулчуушкунуң түңнелинде гитлерчи вермахт ниитизи-биле 1.5 миллион солдаттарын болгаш офицерлерин ышкынган.

Ынчаардагы генерал-полковник — соонда барып Совет Эвилелиниң Маршалы болган К. К. Рокоссовскийниң командылааны Дон фронтузунуң дайынчыларының 1943 чылдың январь 10-дан февраль 2-ге чедир чорутканы «Бүзээлел» деп операцияның сөөлгү хүнү ол болган.

Ол тулчуушкуннарның эгезинде-ле Сталинград девискээринге бүзээлеткен немецтерниң Ф. Паулюска командылаткан 6-гы армиязының салым-хуузу колдуунда-ла шиитпирлеттине берген турган. Совет шериглер ол армияны бүрүн бүзээлээш, ону агаардан хандырарын оралдашкан фашистерниң планын буза шапкан. Ол армияның шериглериниң ортузунга аш, аарыглар эгелээн.

Ол бүгүнү өөренип көргеш, хей черге хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннарны болдурбазы-биле бүзээлеткен дайзынны дужуп бээрин совет командылал чери сагындырган. Ол солдаттарга болгаш офицерлерге айыыл чок чорукту, а дайын соонда — чуртунче чандырып чорударын аазаан. А ол сарыылдыг чорукту баштай тоомчага албааннар. Фашистиг Германияның башкарыкчыларының болгаш вермахтың удуртукчуларының угаан-сарыыл чок чоруундан оларның 250 муң кижилиг шерии өлүмге таварышкан.

Алдыгы немец армияның командылакчызы Ф. Паулюска ультиматумну (дужуп бээр дугайында шиитпирлиг сөөлгү негелдени) дамчыдып бээрин Дон фронтузунуң штавының хайгыыл килдизиниң офицерлери майор А. М. Смысловка болгаш капитан Н. Д. Дятленкога дааскан. Гимнастёрказында Кызыл Тук орден кадаан очулдурукчу-офицерниң Ставканың төлээлекчизи Н. Н. Вороновтуң болгаш фронт командылакчызы К. К. Рокоссовскийниң чаа-ла туттурган немец генерал-фельдмаршал Ф. Паулюсту байысаарынга дузалажып турарын көргүскен төөгүлүг чурук безин бар. Ол — ынчаарда аныяк, штабтың немец дылды кончуг эки билир офицери капитан Дятленко-дур.

Январь 8-те, эртен эрте Котлубань девискээринге ынчаардагы турган 24-кү арманың командылал пунктуларының бирээзинге «виллис» машина маңнап келген. Фронтунуң хайгыыл килдизиниң начальниги генерал И. В. Виноградов, ол ышкаш офицерниң чаа хептерин кеткен А. Смыслов болгаш Н. Дятленко ооң үнүп келдилер. Дивизия командири-биле кыска беседа соонда, ол бөлүк мурнуку шугумче шимчеп үнүпкен.

Кажан рота блиндажынга олар чоокшулап келирге, оң холунда хола труба туткан старшинаны оларга таныштырган. Ол — кызыл-шериглиг Юрий Иосифов болган. Чурукка тырттырган соонда парламентёрлар оруун уламчылап чорупкан. Ам ужелээ немец оңгуларже чоокшулап органнар. Мурнунда — Иосифов ак тукту ол-бо талаларже чайбышаан, хөгжүм трубазы-биле «Дыңнаңар, дыңнаңар! Шупту дыңнаңар...» деп медээни берип чораан. Ооң каш-ла метр соонда Смыслов биле Дятленко кылаштажып органнар.

Олар хат-дүвүге уткуштур, билдинмес черже, өлүмче-даа чадавас, бурунгаарлап бар чорааннар. Оларның боттарының пулемёттары артында, а дайзынның амбразуралары мурнунда көстүп турганнар.

Ол бүгүнүң мурнунда-ла совет парламентёрларның үнүпкенин дайзынның талазынче күштүг радиотургузутлар дамчыштыр медээлээн. Фашистер кезек үеде ыытташпааннар.

— Хенертен-не пулемёттар болгаш автоматтар диңнейнип-ле эгеледи — деп, бо чүүлдүң авторунуң Киевке чоокта чаа ужурашканы Н. Д. Дятленко сактып чугааланды — Чыткылаптывыс. Октар мырыңай-ла чанывыста дүшкүлей-дир. Оон база-ла бурунгаарлаптывыс. Немец солдаттарның арыннары бези тода көстүп келди. База катап от ажыттылар. Мурнуу талавыста болдунчек хар артынче ажыттавы бердивис. Иосифов бөргүн ужулгаш, өрү көдүрүптерге, автомат октары ону үттелдир дээпти. Гитлерчилерниң бисти чоокшулатпас деп бодап турары илдең апарды.

Генерал Виноградов дедир ээп келиривисти дужааганын эштерпвис биске кээп дыңнатты...

Заварыкиного ээп келдивис. Ооң дугайын фронт штавынче дыңнаткан. Парламентёрларга удур от ажыдып, делегейниң ол талазы-биле чурумун үрээни дээш гитлерчилерни кижи бүрүзү ынчан каргаан. Ындыг-даа болза, Ставка-биле Н. Н. Воронов чугаалажып турда, ам база катап парламентёрларны чорудуп, угаан-сарыылдыг болурунче дайзынны албадаар деп сүмелээн.

Бо удаада ультиматумну 96-гы адыгжы дивизияның талазындан дамчыдар деп шиитпирлээн. Ол дээрге, Кялачдан каш-ла он километр черде болгай. Бистиң самолёттарывыс катап-ла агаарже көдүрлүп үнүп, ультиматумнуң сөстерин бижээн саазыннарны немецтерниң кырынче октап, от ажыдарын соксадыр дугайын күштүг радиотургузутлар дамчыштыр негеп эгелээн. Ол-ла «виллиске» катап-ла А. Смыслов биле Н. Дятленко олургулапкан. Мооң мурнунда чорup турганы ышкаш, олар ам база-ла боттарының эки туразы-биле чорупканнар.

— Бо удаада бистиң сигналчывыс кылдыр хөгжүм взводунуң командири, аныяк эвес техник-интендант Иван Сидоровту берген — деп, Н. Дятленко чугаазын уламчылады — Дан бажында ынаар үнүптүвүс. Бисти үдеп чораан офицер миналыг шөлдү кежиргеш, дедир ээп чорупту.

Дайзынның оңгуларынга чедир чеди чүс метр арткан. Сигналчывыс медээлээн, а мен ак тукту чайган-на чорup олурар бис. Удатпайн-на бисче автоматтарын углай туткулап алган фашист солдаттарны көрүп кагдывыс. Олар боолавадылар-даа. Бис боттарывысты улам дорт кылдыр туттунупкаш, колдуунда-ла марштавышаан, бурунгаарлаптывыс. Бистиң ол байдалывыс дайзынга психология талазы-биле дүвүрээшкинни болдурганы чугаажок деп билген бис.

Хенертен-не оңгудан бир унтер бажын уштуп кээп, бисче алгырып, боозун бисче углавышаан: «Силерге чүү херегил? Чүге келдинер?» — деп хөректени-дир.

Харыы кыска болгай: «Совет парламентёрлар-дыр бис. Силерниң армияга дамчыдар чугула бижиктиг чор бис. Улуг офицерлерден чалаптынар...».

Унтер ынай болду. Дайзынның шериглериниң аймаарай бергени илдең. Кым-даа келбеди. Медээлекчивис сигнал-биле ийи удаа медээледи. Удавааңда-ла оңгудан обер-лейтенант-биле кады чиг офицер көдүрлүп үнүп келдилер. Ол-ла айтырыгга ол-ла харыыны бердивис. «Чүгле Паулюска бээр бис!» деп, планшединде пакетти көргүскеш, Смыслов чугаалады — «Кым чорутканыл?» — «Кызыл Армияның командылалы чорутган, Ставка боду чорутканы» — деп, Дятленко ыткыр болгаш билдиингир кылдыр чугаалаан.

Ол-даа дээштиг-ле болган хевирлиг. Гитлерчилер аразында далаш чугаалажып, элдепсинип-даа турдулар. Оон бистиң карактарывысты шарып алгаш, эдерткеш чоруптулар. Капитан Дятленконуң холундан тудуп чораан офицер аажок-ла сонуургап, пакетте чүнү бижээнни билип алырын оралдажып чорда, капитан Дятленко чугаалаан: «Ону чугаалаар дужаал бисте чок».

Бисти кирип келгени өрээлде наралар салгылаан, сандай кырында — чыдый берген тараалыг ийи шоодай. Оларны бир-ле элеваторадан эккелгеш, ам чип турарлары ол хевирлиг.

Парламентёрлар дайзынның турлаанга каш шак болганнар. Ол үеде улуг офицер ол-бо черлерже телефоннап, далаштыг-ла маңнап турган. А ол пакетти чүгле командылакчыга азы ооң оралакчызынга бээр мен дээрзин майор Смыслов шиитпирлиг чугаалаан. Немец офицерлер баштай ооң-биле чөпшээрежип, парламентёрларны алыры-биле машина үнүпкенин чугаалап турганнар.

Хенертен-не... Блиндажка кортканындан болгаш сурээниндеи арын-бажы агарып калган улуг офицер кире маңнап келгеш: «Чугаалажыышкыннарны соксадырын болгаш силерни дедир чандырып чорударын менээ дужаады» деп-ле бо. «Ынчаарга силер чугаалажыышкыннарны кылырындан ойталап тур бис деп бо пакеттиң саазынынга бижип бериңер» — деп, парламентёрлар оларга чугаалаан. Фашист ол саазынче девидеп көргеш, кортканындан ону чайлады идипкен. Ооң аайын тыппайн турары, ындыг чорукту кажан-даа кылбазы билдине берген.

Дедир чорударда база-ла карактарывысты дуй шарып кагдылар. Оңгудан үндүрүп келгеш чугаалаадылар: аткаар көрнүр болдунарза — боолап кааптар бис. Офицер кобуразын ажыдып, ооң пистоледин уштуп алганын Дятленко көрген...

— Дайын соонда Барыын Германияга-даа, ГДР-ге-даа Паулюстуң хол адъютантызы чораан полковник Вильгельм Адамс-биле ужурашкан болгай мен — деп, Н. Д. Дятленко сактып чугаалаар. Ынчан парламентёрлар блиндажка харыы маңнап олурда, Паулюс штаб начальниги генерал Шмидт-биле кады эртенги чем чип олурганын ол чугаалаан. Оларның столунуң кырынга дужуп бээрин негээн ультиматумнуң сөстерин бижээн саазынны салыпкан. Паулюс, шериглериң удуртукчузунга Гитлерниң олуртуп кааны ол кажар, тогдунукчу. Европа күрүнелериниң каш-каш найысылалдарын тиилелгелиг базып эрткен эжелекчи, шуут аайын тыппайн барып, кезек боданган олурупкан. Сталинградты болгаш Волга фронтузун шуут быжыг тударын Гитлер аңаа үш удаа дужааган болгай. Ынчангаш ол капитуляцияны хүлээп албаан.

Дараазында хүн агаарже медээниң чүс-чүс ракеталары ужугуп үнген. Чеди муң ажыг боолар болгаш миномёттар дайзынче отту ажыткан. Доозукчу согуушкун эгелээн болгаш Паулюстуң армиязы бүрүн чылча шаптырган. А фельдмаршал Ф. Паулюс Сталинград универмагының подвалындан холдарын көдүрүп алган үнүп келген.

Н. Д. Дятленко дугайында каш сөс. Немец дылды Киевтиң күрүне университединге дайын мурнунда өөренип алган. 1941 чылдан эгелеп фронтуда. Сталинград соонда, аңаа немец антифашистер бөлүү — Герман ажылчын шимчээшкинниң шылгараңгай ажылдакчызы Вальтер Ульбрихт, чогаалчы Эрих Вайнерт, Вилли Бредел болгаш оон-даа өскелер-биле кады ажылдап турган. Ооң соонда — Курск чоогунга тулчуушкуннар. 1944 чылдың чазынында — дайзынның тылынче, Белоруссияның аргаларынче чорутган. Хөрээнче аар балыглаткан соонда госпиталь, оон катап-ла фронт. Дайын соонда Николай Дмитриевич университет доосқан, төөгү эртемнериниң кандидады болган. Совет шериг парламентёрларының дугайында ном бижип эгелээн. Айыылды болгаш өлүмнү ажып эрткеш, айыылдыг даалганы күүседири-биле чорup турган кижилерден чүс-чүс чагаалар ооң бажыңында бар. Олар арын-нүүрнүң, Тиилелгениң ады-биле ол даалгаларже чорup турганнар.

Юрий ДМИТРИЕВ.
Киев — Москва.
(ПМА).

Делегей медээлери

СЕССИЯ АЖЫТТЫНГАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нуң штаб-квартиразында хөлезиленикчилерни чыып алыры, ажыглаары, акшаландырары болгаш өөредири-биле демисел чорудар талазы-биле делегей конвенциязын ажылдап кылыр талазы-биле тускай комитеттиң сессиязы ажыттынган. Ооң киржикчилери ындыг конвенцияны ажылдап кылыры-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөр, ол чугула документини чогаадып тургузарын уламчылаар. Ылаңгыя Африка, Төп Америка болгаш өске-даа хөгжүп орар чурттарга хөлезиленикчилерниң үлегедиглериниң өзүп турар айыылы-биле холбаштыр делегей ниитилежилгези ханы сагыш-сыралын илередип турар. КНО-нуң Кол Ассамблеязының 42-ги сессиязының шиитпирин ёзугаар аргалыг болза Кол Ассамблеяның 43-кү сессиязынга, делегей конвенциязының төлевилелин кирип турар бодунуң түңнел илеткелин кирери-биле комитет бүгү-ле күженииишкиннерни баш удур чорудар ужурлуг.

Чурттуң соңгу районнарында база катап эгелээни-биле массалыг ашты чайладыр дээш Эфиопияның чазаа шудургу хемчеглерни ап чорудуп турар. Амгы үеде Эритрея, Уолло, Тигре болгаш Харерге провинцияларда чурттакчы чонга аъш-чем чедишпейн турар. Ол районнарда аъш-чем продуктуларын хуваар талазы-биле төптерни, түр амбулаторияларны организастап тургускан. Ашка таваржып турарларга күрүне курлавырларындан 50 муң тонна тарааны берген. КНО-нуң болгаш делегейниң Кызыл Крезиниң берген транспорту-биле каңдаашкын эң-не күштүг болган Тигреде Соэб порттан оңза дузаның чүъктерин чедирери эгелээн.

ЧУРУКТА: Тигреде районнарның бирээзинде аъш-чемни хуваап турары.

Прессенс бильд — СЭТА-ның фотозу.

Суд залындан

ДАМДЫДАН ЛИТР ЧЕДИР

Ульяновскиде № 1 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачы-экспедитору Азиз Тазетдинов күрүне бензинин шагдан бээр самчыгдап келген. Бензинни дамдыдан литр чедир хуулдуруп кээрге, ооң бажыңынга чоорту ховар дээн хээлерлиг хевистерниң кандыг-даа хемчээлдиг тыгтып турган. Чоорту сөөлгү үндүрүлгениң магнитофону, адак сөөлүнде чаа «Волга» бажың чанынга турупкан. Ол бүгүдеге караа тотпаан чолаачының күзелиниге, харын-даа сугга чоруур чалгыныг катер-даа тып алза кандыгыл деп бодал кирген. Сүт дег бензин турда, ону канчап садып албас боор!

Бир-ле катап милиция ажылдакчылары Н. Белов биле А. Морозов олар Тазетдинов чүък машиназындан сүт бидону иштиг хемчээлдиг бензин кудуп турда, тутткан. Ол бензинни каяа херегээрин олар сонуургаан. Айтырыгга харылаар безин хөңнү чок болзажок, ол мынчаар өчүүр ужурга таварышкан. «Бензин кудар багым септеп турдум» диген. Аңаа истелге органының бөлүүн кыйгыртыр ужурга таварышкан. Истелге бөлүү келгеш, ооң бажыңының девискээриндеи 200 литр бензинни болгаш 55 литр мотор үзүн тыпканнар.

Ульяновск хоорайның Ленинск районунуң улус суду ооң херээн сайгарган. Күрүне бензининиң кайнаар «бусталып» келгенин тодараткан. Социалистиг өнчү-хөреңгини самчыгдап турганы дээш кеземче харыысалгазынга Тазетдиновтуң мурнунда база онаажып турганын олар өөренип көрген. Ол оорну эдип-чазаар күш ажыл колониязынга шыңгыы чурумга дөрт чылда хосталгазын казып шииткен. Күш ажылы эвес орулга-биле тыпкан хөреңгизин «Волгазы»-биле катай хавырган.

Н. МОЛОДАРОВ.
Ульяновск.

КАИ дыңнадыы

ОРУК КАШ «ЧАҢНЫГ»

Кышкы үеде автомобильдерни башкарары орук болгаш метеорология байдалдарының уржуундан нарыыдап турар. Оруктуң тайгыры, багай көстүрү чолаачының бедик мергежилдиг болурун, кичээңгейлиин негеп турар. Бо хүннерниң соогу 30-45 градус, шан-туман. Ынчангаш көстүрү багай. Бо байдалдарда чолаачы улуг серемчилелдиг болур ужурлуг.

Ынчалза-даа ол дугайын уттуп, озал-ондакка таваржып турарының чижектери бар. Январь 20-ниң хүнү. Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң автотранспорт колоннназының чолаачызы Э. О. Кызыл-оол башкарып чораан ГАЗ-53 автомашиназын Каа-Хем кудумчузундан Калинин кудумчузунче үнүп ора, аңдарып алган. Ынчан оруктуң көстүрү багай, улуг хаттыг турган. Серемчилел ышкынганындан бо таварылга болган.

Январь 18-те Агроүлетпүркүркомунуң ийи дугаар автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы П. Г. Толстых оруктуң тайгырып уттуп, хеп-хенертен тормозтааш, удур чорup орган автомашина-биле «КамАЗ-ын» үскүлештирген. Дошталы берген орук «каш чаңныг» болу бээрин думчукка кертип алыры чугула. Тормозтаарга-даа, дугуйлар бурунгаар тая бээр, ол-бо талаларже автомашина окталы бээр болгай. Ол дээрге башкарылганың контрольдан үне бээри-дир. Ооң түңнелинде чүү-даа болур.

Тайгыр доң орукка автомашиналарның шимчеп чоруур аразы анаадагызындан ийи-үш катап ырак болур. Кызылга пассажир автотранспортунуң автомашиназы-биле Е. Г. Гуменков ол дүрүмнү сагывайн чорааш, мурнунга доктаай берген ЗИЛ-554 маркалыг автомашинаны үстүрген. Ол чижектиг хажыдыышкынны Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы В. Ондар болдурган. Бо таварылга Калинин кудумчузунга болган. Шимчээшкинниң кайы хире дүрген болурун чолаачы кижи оруктуң база ооң көстүрүнүң байдалын барымдаалаар ужурлуг. Орук шимчээшкининге озал-ондак таваржыр деп баар болза, чолаачы автомашинаның шимчээшкинин оожумнадыр, чок болза, автомашиназын доктаадыр ужурлуг. Орукка көстүрү ужен метр четпес болза, мурнунда чораан автомашинаны сүрүп эртери хоруглуг.

Орукка ээрик чолаачы дег озал-ондактыг кижи чок. Оон чүнү-даа манап болур. Январь 19. Өвүр районга алды дугаар көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның чолаачызы С. А. Семис-оол ээрик чорааш, автобузун аңдарган. Пассажирин эмчиге улус чедирген.

Таңды районда Кызыл — Бай-Хаак — Сосновка орук белдиринге М-2140 автомашинаның чолаачызы В. Гуряк ээрик чорааш, шанактыг чораан аътты хөме таварыпкан. Ооң түңнелинде бир кижи амы-тынындан чарылган, ийи кижини эмнелгеже чедирген.

Тротуар, чадаг кижи кылаштаар орукка чолаачы улуг кичээңгейлиг болур ужурлуг. Орукка кижилер үстүр эвес, бо-ла чоруур болгай. Доң черге кижилерниң идии тайгыр, машина адаанче кире берип болур.

Орукка озал-ондакты болдурбазы чолаачыдан, автотранспорт бүдүрүлгелериниң удуртукчуларындан улуг-биле хамааржыр.

В. КЛЯВИНА.

Чоннуун—чонга

ХОЛ КУРУГ ОРБАС

Чем кылыр болгаш удуур өрээлдерлиг бичии бажың. Өрээлдериниң бирээзинде — уруу чаш оглу-биле, өскезинде — ачазы боду чурттап база ажылдап орар.

Чогум чем кылыр өрээлде стол чок, чүгле орун бар. А хыраалыг, бичежек соңга баарында — чепсек-херексел: дөжү, кызытқы, шүүче, маска, эгээ. Өрээлдиң караңгызы аажок, бедик дээвиирде лампаның бүлүртүн чырыы бо кижиниң ажылынга улуг-ла дуза бербес. Хыраалыг соңгадан база чырык шоолуг кирбес. соңга бажыңның хөлегелиг талазында. А бо кижиниң хары 70 ажыг, бир караа шуут көрбес. Бүгү байдал мындыг хирезинде, ол этеп, дүрбүп, соктап, чонуп, кезип, дилип — чайгызыг чок орар. Чамдыкта кылган чүүлүн суйбап, чырыкче угландыр шыгаап, катап хоюглап, дескилеп шаг болур. Үргүлээр-даа. А оон соонда өрээл иштинге аялгалар чаңгыланы бээр.

Ийе, чаңгыланы бээр. Чүге дээрге бо кижи — тыва хөгжүм херекселдери кылыр мастер, ёзулуг чогаадыкчы салымныг үс-шевер, уран чүүлге бердинген хөгжүмчү. Тээли суурда бо чаныш-сыныш чок хоочуннуң долу атсыны — Идамчап Сүрүңович Хомушку. Ол бичиизинден-не хөгжүм херекселдеринге ойнаар болган. Ооң уламындан уран чүүл көрүлдезинге бүгү назынында киржип келген. Ылаңгыя баян, гитара чок турган Тыва Арат Республика үезинде байыр-чыскаалдарга, хурал-суглаа болган черлерге туржук, чайлагда аалдарга безин игилдеп, бызаанчылап, чадаганнап, хомустап чораан. А бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүнге кирген соонда, оон амдыгаа чедир адырылбаан.

—1917 чылда, чазын төрүттүнген мен. Арта-ла, Май 1-де. Ынчангаш хөглүг база белен кырывас болган боор мен — дээш, менче хүлүмзүрдү. Ооң чазык шырайындан, чиик шимчээшкининден болгаш баштак чугаазындан бо-даа анаа эвес, күш-шыдалы долу хевээр, тура-соруу ам-даа быжыг кижи-дир дээрзи билдине бээди.

Идамчап Сүрүңович улусчу чогаадылганың ийиги бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр республиканың бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге чедиишкинниг киришкен. Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 70 чыл оюн таварыштыр оон Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнатканы — хоочуннуң күш-ажылының үнелели ол.

Бодунуң узун назынының дургузунда Хомушку Идамчап хөгжүм херекселин хөй-ну кылган. Чүгле хомус саны безин муңга чыкпас. Игил болгаш бызаанчы чүс черле бар, оон ажыг-эвес. Оларның кырынга чадаган, лимби, дошпулуур, шелер-хомус дээш янзы-бүрү эдискилерге чедир ооң кылбаан-тутпаан херексели чок. Шуптузун кылып, шуптузун ойнап билир. Ёзулуг алдын холдуг кижи ол.

— Тудуг кылып, дарганнап-даа чордум, оглум. Колхозтаашкан соонда механизаторлап, пенсияже үнгүже чолаачылап келдим. Кандыг-даа үеде бот-тывынгыр уран чүүлден чарылбадым. Чазанырын болгаш соктанырындан кагбадым — деп чугаалап ор. Ол хире берге, кара дүне-даа кээр ажылдыг хирезинде, концертке киржип, хөгжүм херекселдери кылып, четтигип турган.

— Материал-ла бар болза, ажыл бүде бээр чүве — дидир. Ооң ханада бызаанчыже холун имней сунду.— Мону шай-соовас даштындан кылдым. Эдери эки чорду. Бокка чыткан үрелик пианино хааржаандан-даа бызаанчы чазап турдум. Шиви маңзаны сугга хайындырып-хайындырып алырга база эки. Чурум ёзугаар белеткеп алыр болза, тыва хөгжүм кылыр материалдар бисте чок эвес ийин. Чамдык кижилер боттарының чалгаазын азы чүве кылып билбезин материалче чүгаап каар. «Сураалын тывар, дилээнин алыр» дээрзин уттуптар. Кижи боду шимченир азы каш кижи каттыжып алыр ийикпе, ылаңгыя топ хандырылга чери тургузуптар болза, материал дугайында чугаа турбас апаар — деп идегеп ор.

Хоочуннуң чугаазындан алырга, хөгжүм херекселиниң шынары мастерниң материалды канчаар белеткеп алырындан хамааржыр. Чижээлээрге, хылды немеп тургаш, чоонадып-даа, чамдыызын ап каап тургаш, чиңгеледип-даа болур. Сыыртыыш хылы быжыг, ынчалза-даа эткири мал хылы дег арыг болбас. А мал хылы дыдыраш азы өлүгленген болза база таарышпас.

Тыва хөгжүм херекселдери кылыр кижилерниң эвээжеп турарын чугаалап ор. Ылаңгыя аныяктар барык чок. Сүт-Хөлде Ондар Маржымал башкының оглу демир-биле-даа, ыяш-биле-даа кылыр херекселдерниң кайызын-даг кончуг кылыр. Оон ынай кым боор? Өскези пенсиялаан азы пенсиялаар үезя чоокшулаан кижилер-дир. Аныяк-ла дээни Барыын-Хемчиктиң Бижиктиг-Хаяда Хомушку Биче-оол, Улуг-Хемниң Ак-Туругда Бегзи Каадыр-оол, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксында бо хоочуннуң оглу Хомушку Каадыр-оол — кижи ортузу эртип чоруур мастерлер. Мынчап кээрге, кадрлар белеткээр айтырыг чидиглени турар. Азы хөгжүм кылыр мастерлер бар суурларның школаларынга ол мергежилди шиңгээдир сорулгалыг бөлгүмнерден ажытса, харын-даа, күш-ажыл кижээлдерин ынаар утландырза чүл? Ооң чүнү-даа чидирбес харын, хөгжүм херекселдери кылыр кадрларлыг болур бис. Анаа мергежил берген оолдарны болгаш кыстарны Новосибирскиниң, Ленинградтың болгаш өске-даа хоорайларның бызаанаар болгаш суй-белек кылыр мастерлер белеткээр училищелеринче киирер болза, улам-на чогумчалыг. Ёзулуг уран холдуг үс-шеверлер оон үнер. Черле кадрларны өстүрери чугула, ылаңгыя чогум тыва хөгжүм херекселдери кылыптар кижилер бар турда. Айтырыг ол хире чидиг тургустунуп келген.

Чеден ажыг харлыг хөгжүмчүден база бир билип алган чүвем — хөгжүм херекселдериниң өртээниң доктаамал эвес, аңгы-аңгы болуп турары. Бир эвес тускай комиссия тургускаш, херексел бүрүзүнүң өртээн доктаадыр болза, ындыг болуру чеп: шынарын, каасталгазын, кылган материалын болгаш өске-даа көргүзүглериниң барымдаалаар болгай. Комиссия өртек доктаатпаан херекселдерни хереглекчилер кандыг-даа өртек-биле ап турар. Чижээлээрге, ам Ак-Довуракта Александр Салчак Культура министерствозунга тургаш, Якутия баарда 20 хомустуң бирээзин-не 20 рубль-биле кылдыртып алган. Ынчалзажок ол хомустарның хавын Идамчап Сүрүңович чымчак ыяштан ак ыскыттыг, кара саар идик олчаан кылган. Ол-ла Александр Мугуруевич оон соонда 15 хомусту 10-10 рубль-биле алган. Чаңгыс кижи безин мырынай ийи аңгы өртек берген.

Хомусту кылдыртып ап турар улус хөй. Ылаңгыя уран чүүл көрүлделериниң үезинде чагыглар эндерлип кээр. Чартык чыл дургузунда безин Тес-Хемден Д. Оюн-Бартан оннну, Эрзинден Дупчур Бригад оннну, Тожудан Чүлдүм Эрес-оол он тосту, район иштинден болгаш Кызыл хоорайдан чагыткан кижилер база эвээш эвести алган. Шуптузунуң өртек дээш бээр акшазы аңгы-аңгы. Оларның чамдыызы мастерниң кылган ажылынга болгаш үндүрген күжүнге деринге болгаш ажылдың шынарынга дүүшпес өртек-даа тургуза бээр. Мындыг чүүла ажылдың чер-черде партия, совет болгаш культура органнарының, ылаңгыя Культура министерствозунуң хайгаарал чок болганындан ындыг байдал кайда-даа тургустунган.

Республиканың Чурт үлетпүр министерствозунуң чоннуң уран тывыш чери айда он хире хомусту бүдүрүп турар. Ооң дылызының хээрээ аажок, «Өөрүшкү» ансамбльдиң кежигүннери кашты-даа сыкты. Шынар чок ол хомустуң доктааткан өртээ 17 рубль 50 копеек.

В. И. Ленин аттыг уруглар фондузу тургустунуп турда, Шуйнуң кадыкшылга школазынга он хомусту халас кылып бээр мен деп ол хоочун чугаалады. Чеден ажыг харлыг кижиниң ол ада сагыш салымшыкының деткивес аргам чок. Ол — кырган кижиниң бодунуң-даа, школачы уругларның-даа сагыш-сеткилинге өөрүнчүг болур. Ынчалзажок доктаамал өртек дугайын азы комиссия өртек тургузар, кылдынган херекселдерни сайгарарын ол харылаар дугайын черле өөренип көөрү албан. Ол чүл дээрге-ле, хамык мастерлерниң ажылын утлап-баштаар, холга алыр болгаш органызастаар дээни ол. Чугаа харын ооң дугайында болуп турар.

Культура министриниң оралакчызы Л. М. Борисова мырыңай чоокта чаа 200 хомус чагыды деп, хоочун мастер чугаалап ор. Өртээн каш дидир дээримге, оозун дугурушпаан бис дээр болду. Ындыг болганда ооң өртээ база билдинмес. Чүгле хомус эвес, өске хөгжүм херекселдериниң өртээ база мындыг байдалдыг. Чижээлээрге, Бай-Тайга райкүүскомнуң культура килдизи эрткен көрүлдеде дөрт бызаанчы кылдыртып алган. Бирээзиниң-не өртээ 50 рубль болган. А ол-ла үеде республиканың культура министриниң оралакчызы турган В. В. Оскал-оолга бир игил, бир бызаанчы чедирип бээрге, 140 рубль төлээн. Ийилдирзин каттыштыр.

— Чеден чылдарның эгезинде бир бызаанчы кылдым. Дөрт хылдыг кылдыр. Оон-биле Москвага бүгү-эвилел көрүлдезинге кириштим. Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренде ыраажы Хертек Мыйзоңну үдеп чорааным ол. «Бай-ла Хемчиимни» ырлап турда. Ол бызаанчы оон соонда Саая Бюрбэзге, оон Александр Салчакка барган. Ол бызаанчы ам Даг-Алтайда, композитор Роберт Лесников моон ынаар көжерде Ак-Довуракта Александр Салчактан алаң кылып тургаш, садып апкан. Ол кымга-даа 100 рубльге барып турган бызаанчы чүве — деп, кырган сактып орар.

Хөгжүмчүнүң холунда — демги-ле ханадан дужүрүп алган бызаанчызы. Хире-хире ойнап, ырлап каап ор:

Барып-барып бады келген
Бажы бедик Бай-ла
тайгам.

Виктор Кок-оолдуң «Чуртум бо-дур», украин улустуң «Ехал казак за Дунай», грузин «Сулико», тыва «Кайгамчыктыг Интернационал» болгаш өске-даа ырларны ырлаткылады. Оон «Дөнен шилгимни» бадырыпты:

Шулу бодун, дөлем сыным
Шуткуп куткан дериг
шыпкая.
Дөскел-ле чок челип орар
Дөнен шилгим таанда
чараш.

— Мону ам кымга-даа бербес мен — дээш, бызаанчызын суйбагылай-дыр.

Нарын болгаш ховар хөгжүм херекселдерин чамдык кижилерниң камнавазын ол кайгап ор. Бичии чери үрели бээрге, хылы безин үстү бээрге, ону кылып албас, ол олчаан октагылаптар. Боду шыдавас болза, ону кылган кижизинге септеттирип алза. Мээң кылган игилим азы өске-даа хөгжүм херексели үрели бээрге, халас септеп бээр мен дидир.

Республиканың Культура министерствозунуң Бурятиядан, Москвадан болгаш өске-даа черлерден хөгжүм херекселдери сураглаңып турарын база билир болду. Бурятиядан бир хөгжүмчү кижи Идамчап Сүрүңовичиниң бир игилин садып аппарган. Боттарының игили эки болган болза, ону чүге алыр ийик. Ол база шын. Ынчангаш тыва хөгжүм херекселдериниң чүгле маңаа кылырының чугулазы ам кымга-даа билдингир апарган. Ындыг турбуже, хамык байдал ону бадыткап турда-ла, республиканың культура албан черлери бо чугула болгаш херектиг ажылды органызастаар талазы-биле бичии-даа хемчег албайн турар. Кызылда-даа, районнарда-даа ындыг. Чогум кылып кирип-тер болза, ында кончуг берге чүве чок. Чүгле Хомушку Идамчап эвес, ол дугайын композиторлар семинарынга чораан мастерлер база чугаалап турду. Чүгле чырык өрээл болгаш керээ чарары бирги ээлчегде четчир. Ону эгелээрге-ле кылдынган херекселдерни хүлээп алыр болгаш өртек доктаадыр комиссия, хөгжүм херекселдерин сайгарары черлелиг айтырыглар чайгаар боттаны бээр. Ону дарый эгелээр херек, черле чежеге дээр анаа хол даян орар бис?

К. ЧООДУ.

КОНКУРСТУҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРГЕН

«Бойдусту ленинчи ёзу-биле көөрү дээш» деп республика конкурузунуң жюризи чогаадыкчы коллективтерниң киирген материалдарын сайгарып көргеш, олар конкурстуң негелделеринге база сорулгаларынга дүгжүп, бойдус камгалалының ленинчи идеяларын пропагандалаарының чаагай сорулгаларынга бараан боор, төрээн черинге ынакшылды чурттакчы чонга кижизидеринге, номчукчуларның Төрээн чуртунуң, республиказының дугайында билиглерин калбартырынга салдар чедирип турарын демдеглээн.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң, Бүгү-эвилелдиң бойдус камгалалының ниитилелиниң республика организациязының, Тыва АССР-ниң Арга-арыг министерствозунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында аңнаар-тывыш ажыл-агый эргелелиниң, аңчыларның болгаш балыкчыларның республика ниитилелиниң база Респотребсоюзтуң белеткелдер эргелелиниң чарлааны «Бойдусту ленинчи ёзу-биле көөрү дээш» конкурска келген болгаш парлаттынган материалдарның хүннүң негелдезинге дүгжүп турарын, идейлиг, уран-чечен деңнелин, жанрларының янзы-бүрүзүн, кижизидикчи салдарын өөренип көргеш, дараазында коллективтерге шаңналдарны жюри тывыскан:

Чогаадыкчы коллективтерден:

бирги шаңналды — хүндүлел бижикти болгаш 200 рубль түңнүг акша шаңналын — **«Тувинская правда» солуннуң редакциязынга** «Кижи болгаш бойдус» деп үндүрүлгелерни база бойдус камгалалынга хамаарышкан материалдары дээш;

ийиги шаңналды — ийиги чергениң дипломун болгаш 150 рубль түңнүг акша шаңналын — **Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединге** бойдус камгалалынга хамаарышкан темалыг үндүрүлгелерни белеткеп, дамчытканы дээш;

үшкү шаңналды — дипломну болгаш 100 рубль хемчээлдиг акша шаңналын — **«Шын» солун редакциязынга**, бойдус камгалалынга хамаарышкан темалыг үндүрүлгелери болгаш материалдары дээш.

Авторларга

Киирген материалдарның конкурстуң негелделеринге долузу-биле чедир дүүшпейн турарын барымдаалааш, бирги шаңналды тывыспазын жюри шиитпирлээн.

Ийиги шаңналдарны — хүндүлел бижиктерни болгаш 100-100 рубль хемчээлдиг акша шаңналдарын — «Тувинская правда» солуннуң килдис эргелекчизи **В. С. Кривдякке** болгаш Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының директору **Д. Б. Бузур-оолга**;

үшкү шаңналдарны — хүндүлел бижиктерни болгаш 75-75 рубль түңнүг акша шаңналдарын — Тываның балык камгалалының инспекциязының күрүнениң улуг инспекторү **Н. К. Бескровныхка**, Телерадиокомитеттиң радиодамчыдылгазының редактору **Н. Е. Ваньковка** болгаш «Шын» солуннуң корреспондентизи **М. Д. Оюнга**;

мактал шаңналдарны — дипломнарны болгаш 25-25 рубль түңнүг акша шаңналдарын — Тыва АССР-ниң арга-арыг ажыл-агый министриниң оралакчызы **Т. Х. Бараанга**, «Тувинская правда» солуннуң редакторунуң оралакчызы **О. И. Гавриловка**, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында аңнаар-тывыш ажыл-агый эргелелиниң охотоведи **А. С. Санчатка**, телевидениениң улуг редакторү **К. Д. Ооржакка**, «Тувинская правда» солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи **В. А. Тараненкога**.

• • •

Партияның болгаш чазактың шиитпирлеринде тодараттынган бойдус камгалалының сорулгаларының чугулазын барымдаалап көргеш, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилели, Бүгү-эвилелдиң бойдус камгалалының ниитилелиниң республика организациязы, Тыва АССР-ниң Арга-арыг ажыл-агый министерствозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында аңнаар-тывыш ажыл-агый эргелели, Тыва Респотребсоюзтуң белеткелдер эргелели, аңчыларның болгаш балыкчыларның республика ниитилели чыл санында чарлыл болгаш «Бойдусту ленинчи ёзу-биле көөрү дээш» деп бойдус камгалалынга туразкааткан эң эки материалдарның конкурузун улай чарлаан.

Конкурска кирер материалдарга бойдус камгалалының ленинчи идеялары сиңген, партияның XXVII съездизиниң шиитпирлерин, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң конституцияларының бойдус курлавырларын камгалаарының, бистиң арга-арыгларывысты, сугларывысты, дириг амытаннарывысты, агаарны, хөрзүннү болгаш чер иштиниң байлактарын камгалаар талазы-биле чүүлдерин амыдыралга боттандырары дээш демисел, бойдус камгалал организацияларының, ооң активчилериниң, бойдуска ынактарның ажыл-чорудулгазы, бистиң хоорай, суурларывыстың чаагайжыдылгазы көргүстүнген турар ужурлуг. Ол материалдар чаагай сорулгага — бойдуска болгаш ооң байлактарынга хумагалыг хамаарылганы кижизидериниң, чоннуң байлаавың тотчеглекчилеринге эптеш чок чоруктуң херээзинге бараан болур ужурлуг.

Конкурска чогаадыкчы коллективтер, чогаалчылар, чурукчулар, журналистер, фоторепортёрлар, ажылчын болгаш көдээ корреспонденттер, чурук тырттырарынга ынактар, бойдус камгалал организацияларының активчилери киржип болур.

Эң эки материалдар дээш дараазында шаңналдарны доктааткан:

Чогаадыкчы коллективтерге:

чаңгыс бирги шаңнал, 200 рубль түңнүг;

чаңгыс ийиги шаңнал, 150 рубль түңнүг;

чаңгыс үшкү шаңнал, 100 рубль түңнүг.

Авторларга

чаңгыс бирги шаңнал, 150 рубль түңнүг;

ийи ийиги шаңналдар, 100-100 рубль түңнүг;

үш үшкү шаңналдар 75-75 рубль түңнүг;

беш мактал шаңналдар, 25-25 рубль түңнүг.

Бижээн чүүлдерни, тырттырган болгаш чураан чуруктарны авторлар республика болгаш районнар солуннарының, Телерадиокомитеттиң редакцияларынче чорудар. Редакциялар 1988 чылда парлаттынган материалдарны Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелинге шаңналга киирери-биле декабрь 15-ке чедир бээр.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

СЕМИНАР-КИЧЭЭЛ

ТДЛТЭШИ-ниң хуралдаар залынга «Тыва литератураның чугула айтырыглары болгаш литература критиказының сорулгалары» деп семинарның төпчү кичээли болуп эрткен. Филология эртемнериниң кандидады З. Самдан амгы литература критиказының кылдынган ажылдарының дугайында дыңнадыгны кылган. Аңаа хамаарыштыр эртем ажылдакчызы Н. Моллеров, театровед А. Кужугет, музыковед З. Кыргыс болгаш өскелер-даа санал бергеннер.

Тыва литератураның амгы хөгжүлдезиниң дугайында ханы сайгарылгалыг критиктиг чүүлдер парлалгага эвээш коступ, критиктер болгаш чогаалчыларның киржилгези эвээжеп турарын санал бергеннер чөптүг-биле шүгүмчүлээн.

Бистиң корр.

ЧҮТКҮЛ ХЕРЕК

Хөй кижилерге хамаан чок, өг иштинге безин чемни таарыштыр кылыры берге. Иранда Айыр-оол Ийи-Тал суурда «Хамнаарак» ясли-садта поварлап ажылдаанындан бээр дөрт чыл чедип чоруур.

Ол боду ясли-садтың черле хоочун ажылчыны. Баштай бичии чаштарның ажаакчызы боор ажылдап турган, чоорту ону эки чем кылыр боорга, повар ажылынче шилчиткен. Чемни амданныг, чаагай кылыры ындыг-ла белен эвес. Иранда Сатовна ажылынга кончуг харысаалгалыг кижи. Эки ажылы дээш ону совхозтуң директиазы хөй катап шаңнап, мактаан.

Ооң удурткан «Сылдыс» агиткварира суурнуң ажыл-чем делгелгелеринге бо-ла шаңналдыг черни ээлээр. Иранда Сатовна даараныырынга база сонуургалдыг. Ооң даараан тонун, бөргүн, болуктарын хөректээжин суурда кедип чоруурлар хөй. Шаңнал-мактал кижиге боду чедип келбес болгай. Аңаа кижиниң ажылынга ак сеткилдиг хамаарылгазы, чүткүл херек.

П. БЮРБЮ.

ЧАРЫШТЫ ТҮҢНЭЭН

Таңды районнуң клуб албан черлериниң болгаш культура ажылдакчыларының социалистиг чарыжының түңнелдерин профэвилел райкому-биле районнуң культура килдизи үндүрген. 1987 чылда номчукчуларның саны көвүдээшкин, оларга 3486 экземпляр номну эрткен чылдыындан хөйнү бергенин демдеглээн.

Районнуң клуб албан черлери улустуң чогаадылга фестивалынга идепкейлиг киришкен.

Клуб албан черлериниң аразындан бирги черни Дургенниң Культура бажыңы алган.

Төпчүткен библиотека системазының талазы-биле бирги черни Балгазында уруглар библиотеказының филиалы алган.

М. ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧАА ЧЕМПИОН

спорт

Хууда бирги чер дээш стол теннизинге республика маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа херээжен чээрби, ужен эр кижи киришкен. Эр улусту алды, херээжен улусту дөрт бөлүкке чарган. Ол бөлүктерден ийи-ийи кижи түңнел оюнга ойнаар. Моон мурнунда чылдарда олимпийжи система-биле ойнааш, уттурган кижи үнүп турган болза, бо удаада кижи бүрүзү-биле ойнаар аргалыг болган.

Эр улустан түңнел оюнга он ийи кижи ойнаан. Сес ужуражылга эрткен соонда кымның бирги чер алыры безин билдинмейн турган. Моон мурнунда чемпионнап турган Н. Данчир-оол, В. Фунтиков олар безин бир-бир уттурупкан.

Эң сөөлгү ужуражылгада Н. Данчир-оол биле А. Салчак ойнаан. Оларның кайы-бир тиилээни чемпион болур деп чүве билдине берген. Баштайгы санны дуржулгалыг теннис ойнакчызы Николай Данчир-оол ажыткан. Көрүкчүлер аңаа адыш часкаашкыннары-биле харылаан. Ооң соонда Андрей Салчак саннарны улаштыр-улаштыр ап, оюнну бодунуң ойнаар стилинче кире берген. Николай Данчир-оол чоорту Андрейниң ойнаар байдалынче киргеш, 2:0 санга уттурган.

Моон мурнунда чылдарда А. Салчак шаңналдыг черлери ап турган. Бо удаада ол эки ойнааш, 1988 чылда республиканың чаа чемпиону болган. Ийиги черни Н. Данчир-оол, үшкүзүн — Владимир Фунтиков ээлээн. Оларга бирги, ийиги болгаш үшкү чергениң дипломнарын тывыскан. Бирги черни ээлээн А. Салчакка өртектиг белекти берген.

Херээжен теннисчилер дөрт бөлүкке ойнаан болгаш оларның түңнел оюнга ийи-ийи кижи кирген. Түңнел оюнга Кызыл хоорайдан — 3, Улуг-Хем райондан — 2, Эрзин, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга районнардан бир-бир кижи ойнаан.

Уруглар аразынга оюн бедик деңнелге болуп эрткен. Кижи бүрүзү тиилелгеже чүткүлдүүн көргүзүп, удурланыкчызының подачазындан сан алырын кызыдып турган Чидиг демиселдиң түңнелинде Кызыл хоорайның төлээзи Мира Ооржак 6 санныг болуп, бирги черни алгаш, бирги чергениң дипломнары болгаш өртектиг белек-биле шаңнаткан. Ийиги черни Кызыл хоорайдан С. Шивит алгаш, ийиги чергениң дипломну-биле шаңнаткан. Үшкү черни кым ээлээрин мынчаар тодараткан. Үш кижи дөрт-дөрт санныг болган. Боттары удур-дедир база утчуп каапкан. Ынчангаш оларның уткан болгаш уттурган оюннарын санаар ужурга таварышкан. Түңнелинде эвээш уттурган кижи Улуг-Хемниң төлээзи Алдынмаа Назыты болган. Ынчангаш аңаа үшкү чергениң дипломун тывыскан.

Оюн үезинде чамдык ойнакчылар боттарының туразы-биле маргылдааны каапкаш чоруй баар таварылгалар турган. Эрзин районнуң төлээзи А. Кунучап оюнга келбейн баргаш, тик сан алгаш, ооң соонда кол судьяга келгеш эрттирипкен оюнун ойнаарын дилеп турган. Бо чорук бодун болгаш удурланыкчызын хүндүлевейн турарының херечизи-дир.

Ойнакчылар аразында бирги разрядчылар бар-даа болза, мастерге кандидаттар чок. Моон мурнунда мастерге кандидат турган В. Фунтиков ол адын бадыткап шыдаваан.

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди тиилекчилерге чемпион кожааларны тывыспаан.

Ө. МОНГУШ.

ТҮҢНЕЛ ОЮНЧЕ КИРГЕН

Мячилиг хоккейге зоналар аайы-биле маргылдаалар болуп турар. Төп зонага Тожу, Каа-Хем, Эрзин районнарның болгаш Кызылдың «Енисей» командазы ойнаан. Үш хүн үргүлчүлээн оюнуң түңнелинде Каа-Хем, Эрзин районнарының командалары түңнел оюнга ойнаар эргени чедип алган. Түңнел оюн февральдың 13—15 хүннеринде Кызылга болур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Агаар

Бөгүн республикага бүргеп, аязыр, быскан хар чаар. Агаарның температуразы дүне 26—31, чамдык черлерге 35—40, хүндүс 24 — 29, чамдыктарынга 15—20 градус соор. Хаттың күжү секундада 9—14, күштели бергенде 20—25 метр чедир.

Кызылга агаарның температуразы дүне 29—31, хүндүс 26—27 градус соор. Быскан хар чаар. Хаттың күжү 9—14, күштели бергенде 20—25 метр чедер.

Кино

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Забавы молодых» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 17.50, 19.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Марка Твена» 9.30, «Лиловый шар» 11.10, 13.00, «Искатели приключений» 17.10, 19.00, 20.50. К клуб «Говорит 01» 15.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Забытая мелодия для флейты» 15.00, 19.30, «Человек свиты» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подростки» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 3-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — «Идегелдер үези». Док. фильм. 10.30 — Концерт. 10.55 — «Дириг амытаннар дугайында». 11.55 — 12.05 — Медээлер. 15.25 — Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45 — Танцы ансамбли «Лээ» биле улустуң аялгаларының «Күрэкелл» ансамблиниң оюн көргүзүү. 16.05 — «Эде тургустунуушкун: дуржулга болгаш нарын айтырыглар». 16.45 — «Изиг хар». Уран-чечен фильм. 18.25 — «Киржикчилер». 19.10 — Бөгүн делегейде. 19.30 — «Нарын айтырыглар — дилээшкиннер — шиитпирлер». Колхоз уставының чижег төлевилелин чугаалажып турары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Спрут-2». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.45 — Бөгүн делегейде. 22.55 — 23.50 — «Дейв Брубек Москвада». Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Бурунгу Чер чалды дургаар». 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Хана солунну ЭСМ кылып турар. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Кижи. 10.35; 11.35 — Төөгү. 9 класс. В. И. Ленин — Октябрьның баштыңчызы. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Хоорайлар болгаш чылдар». Телефильмнер. 12.45 — А. Чайковский. «Чер бөмбүрзээниң өмүнээзинден». Концерт. 13.25 — Медээлер. 13.35 — «Кижилер болгаш дельфиннер». Ийиги фильм. 14.55 — 15.30 — Гитаражы М. А. Жиролле ойнаар. (Аргентина). 18.05 — Медээлер. 18.15 — Татар АССР-ниң алдарлыг артизи З. Шихмурзаева ойнаар (скрипка).

КЫЗЫЛДАН

19.00 — Уругларга фильм. 19.15 — «Азия товү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бот-орулга-чарылга: хүннүң херек кырында чүүлдери». «Силерни канчаар хандырып турарыл?». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар чаштар'». 20.15 — Хол бөмбүү. ССРЭ чемпионады. Херээжеңнер. «Уралочка» (Свердловск) — АДК (Алма-Ата). 20.50 — «Күстен часка чедир». Док. фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Уран чүүл мастерлери. ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. З. Капелян. 21.40 — Бүгү-россия конкурузунуң лауреады Ю. Евтушенко ойнаар (гусли). 23.00 — 00.05 — Эң шыырак хаакчыларның кежээки маргылдаазы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Татар АССР-ниң алдарлыг артизи З. Шихмурзаеваның концерти (скрипка). 19.00 — Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. 19.25 — Реклама. 19.30 — Архитектура болгаш ниитилел. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар чаштар'». «Кол скрипка». Мультфильм. 1-ги кезээ.

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-27-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаында 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2661. ТС—00008.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 29 (13629) | 1988 чылдың февраль 4, четверг | 1925 чылдан үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

Акы-дуңмалышкы найырал

ӨҢНҮКТЕРДЕН ТЕЛЕГРАММА

Акы-дуңма МАР-ның Завхан аймактың Баян-Хайырхан сумузунда «Батно-хорлол» көдээ ажыл-агый катты-жышкынының удуртукчуларының чорудкан телеграммазын бистиң республикада «Мөрен» совхозтуң коллективи алган.

Социал-экономиктиг чаартылгаларның 60 харысалгалыг үезинде акы-дуңмалышкы социалистиг ийи чурттуң улустарының кады ажылдажылгазын улам калбартыр, боттарының арга-дурҗулгазын солчурун идепкейжидер деп интернационалчы күзелин илергейлээн телеграмма моол өңнүктеривистен келген дугайын Эрзинде «Мөрен» совхозтуң директору А. С. Дамдың совхозтуң тускай эртемниглеринге, өске-даа ажыл-ишчилеринге таныштырган.

Мөренчилер акы-дуңма кожаларының кыйгырыын изиг-биле деткип, ам келир 1989 чылда малчыннарның ажыл-ижиниң түңнелдерин үндүрерде, кайы-даа таладан тиилекчи болган 5-5 кадарчыларны шаңнап-мактаарын дугуржур кыдыр шиитпирлээн. МАР-ның мурнакчы болган кадарчыларын «Мөрен» совхоз, а бистиң 60 ажыл-агыйның мурнакчыларын олар шаңнап-мактаары көрдүнген.

Кайы-даа ажыл-агыйларның ажыл-ишчилеринге чедиишкиннерни күзедивис.

А. АРТАА,
«Мөрен» совхозта эинелге ажылдакчызы.
Эрзин район.

ЧИДИРИГ ЭВЭЭШ

Мөңгүн-Тайгада ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң төрүүр хой коданнарында 6563 хой хураганнаан, оон 6558 хураганы алган. Олар шупту дугаарлаттынган, тарыттынган. Хойдан-на — хураган деп социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда 1987 чылда хойжулар ортузунга бедик көргүзүглерни Совет Прибалтика республикаларынче халас путёвка-биле шаңнаткан аныяк хойжу Дүктүг-оол Хертек чоруп турар. Ооң коданында 339 хойнуң 256-зы хураганнаан. Малчын өг-бүле 2 хураган чидириглиг болза-даа, арткан 254 бажы онча-менди доруктурар дээш күженишкинниг ажылдап турар. Дүктүг-оол Чанчыпович Кара-Ховунун Ковей-Өдек деп черде өг-бүле кержээзи-биле ажылдап кирген.

Хойжулар Владимир Комбуй-оол 237, Болат Доңгак 211, Серен Доңгак 212, Тас Салчак биле Көгел Успуң 208-208 хураганнарны чидириг чокка камгалап алган. Чолаачы Юрий Кувискаал малчыннарны суг-биле өй-шаанда хандырып, дзандырган ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседип турар.

Районнуң база бир совхозу «Мөген-Бүрен» совхозтуң төрүүр хой коданнарында малдың массалыг оолдаашкыны түлүктелген. Малчын Сарыг-оол Сагаанда быжыглаттынган 336 хойнуң 289-у төрээн. Хураганнар менди.

Ол-ла ажыл-агыйда Александр Шыырап 279, Хүлер-оол Коңгаржап 247, Эмер-оол Доржу 253, Демир-оол Сагаан 186 баш хураганнарның түс-тузунда онча-менди доруктуруп турар.

А-Т. БЕГЗИ.

Бистиң үежививс

Комсомолчу Элбек Дадар-оол «Мөген-Бүрен» совхозта хоочун хойжулар Чечек биле Мөңге Иргиттерниң коданында сакманчылап ажылдап турар. Баштай төрүттүнген хураганнарны Чечек Иргитовна-биле кады ыдып тудуп турар. Ооң ажылга кызымааны, эптиг хойжулар магададар.

Э. Дадар-оол — Мугур-Аксында автотранспорт бүдүрүлгезинде слесарь. Ооң коллективи «Мөген-Бүрен» совхозтуң Кара-Белдирде хойжу бригадазын шефке алган. Ынчангаш Элбек Дадар-оол өөрүнүң мурнундан ында ажылдап келген.

ЧУРУКТА: Э. Доңгак.
Сөзү болгаш фотозу В. ЯРОВИКОВТУУ.

МАЛ БАЖЫ ЧҮГЕ КУДУЛААНЫЛ?

Эрткен чылын чүс баш хойга онаажтыр чүгле 60 хураганны камгалап алган шээр мал ажылындан орулга кирип чадажып турар Чөөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозтуң кол зоотехниги Б. Ш.-К. МОНГУШ бистиң корреспондентивис Данзы Салчактың салган айтырыгларынга харыы берип, хой ажылында хожудаашкынның чылдагааннарынга, хойжуларның мурнунда салдынган сорулгаларга эде тургустунуушкунуң оруунда таварышкан бергелерге доктааган.

— Бүрбү Шиник-Караевич, амгы хүннерде кыштаглаашкын канчаар эртип турарыл?

— 24 кодан шээр малдыг улус бис. Он ажыг төрүүр кодан бар. Малчыннар колдуунда эрги хонаштарында. Эрткен чылын 3 чаа бажың, 2 чунар-бажың туткан. Кыштаглаарже мал чеми сөөртүр машиналар тускайлаттынган. Аал санында күзүн сөөртүп чедирген саванны хээндектээш, хойларны азырап турар. Немелде мал чемин чоокта чаа шеф дузазы-биле 18 коданга сөөртүп чедирген. Малчыннарга шеф дузазы уламчылавышаан. Бо чылдың январь айны соолзүредир ийи удаа хадааш мал оъттаар черлерни важок хортуктеп каапкан. Хар далбыйлаар 6 тракторну хойжуларга быжыглаан. Оларның ажыглалы арай четпес. Чамдыкта суур төвүндеп орайтап үнүп турар. Долу күчүзү-биле ажылдавас, дораан үрелип база турар. Далбыйлар үрели-даа бергилээр-дир. Ам оларны немей кылыры негеттинип турар. Чодарда турар аалдарга 2 далбыйны быжыглаан. Ам Шаараш талазынга бир далбыйны тускайлап тургузары көрдүнген.

1200 тонна сенажтың 200 ажыг тоннаазын ажыглаан. Ол дөстүрга Кызыл-Хавакта 800 тонна силосту мал чеминге херетлээр кылдыр курлавырлап турар. Бодууң мал чеми 600 тонна хире арткан. Саваң четчир. Белдир-Бажында, Хүрээ шыгынында, Кезек-Дытта, Чиңге-Алаакта беш чүс тонна чаш хураганга чиртир сиген бар. Хойнуң алдан хуузу оолдапкан. Февральдың ийиги чартынга чедир сезен хуузу оолдаптар.

Одарларны хүн бүрү тыртары үзүктелип турар. Ылангыя Кызыл-Хавакта доңнуг черлер хөй болгаш, далбыйлар бо-ла үрелир. «ДТ-75» тракторларының механизаторлары бот-орулга-чарылгаже ам-даа кирбээн, кержэлиг арга-биле ажылдаарынга хаара туттунмаан. Ажылдың төптүг түңнели оларны сонуургатпайн турар. Тракторлар чедишпейн үрелип турда, чижээ, Калдар-оолга быжыглаан чаа техника анаа турар-дыр. Оон бодун малчыннарже үндүрүп ажылдадыр дээрге, школада олакчылай берген, чылыг черден үнер хоону чок.

— Бо чылын сакман аргазын бир дугаар ажыглап турар-дыр силер. Малчыннар бо чаа арганы канчаар хүлээп алдылар?

— Хой төрүүр коданнарының кажаалар иштинде турар үгек кажааларын совхоз белеткеп берген. Оларның хой кезиин теректерден дилдирип чоңдурган херим ыяштары-биле кылган. Бир үгектиң ортээ 40 рубль ажыг турар болганда, оларны камныг эдилээри малчыннардан хамааржыр апаар. Чамдык малчыннар чаш хураган азырарап шак ол үгектерни кажаа доругде азы кайы-бир азыында кылып алган болгулаар. Дурҗулгалыг хойжулар кажааның ортузунда таарыштыр тургузуп алган, оларны долгандыр турар малдың чылыы соок агаарны бөлен эрттирбес.

Сакман арганың ажыктыын малчыннар үнелеп турар. Бичии үгек кажаалар иштин үргүлчү курдаглап, бөлүк аайы-биле бир кажаадан өскезинче үзүп турар. Кажаа курдаглаар өдек чедишпес. Чамдык хойжулар өдекти изидип алырга-даа ол-шыгы хевээр боорга, саваң ажыглап турар. Ынчалза-даа куруг саваңны өй-шаанда чедирип бербейн турганывысты чоокта болган малчыннар хуралынга шүгүмчүлээн чүве. Чайын белеткеп каан куруг өдекти арын-нүүрүн артынга каттан алыксак-чиксек ийи-чаңгыс кижилер оорлап алгаш баар таварылгалар бар. Чаш хураган доруктурар үгектер кирипшитерге, кажаалар тарлай бээр-дир. Моон соңгаар оларны немей улай тударын малчыннарның чаа тургустунган чөвүлелинге дугуржуп турар.

— Силерни кандыг айтырыглар дүвүредип келгенил? Чүге хой мал өлүп хорап турарыл?

— Эрткен чылын хой ажылында карылга 106 мун рубль четкен. Чыл дургузунда чүгле 700 хире баш өскен. Хойдан ап турар продукциявыс чавыс. Күрүнеге садар оът планы күүседтинмээн. Ажылдың аң эки талаларын дилеп тыппайн, дептиилгелиг чаа аргаларны ажыглап турарывыс ырак-та четпес. Хой ажылында көргүзүглеривис чылдан чылче куду бадып кудургайлап келген. Мал талазы-биле специалистерниң аразында харылзаа кошкак. Ажылдап турарывыс эренгей. Бир демниг шын ажылдаарга түңнел көстүп бээр ужурлуг. Ам тургустунуп келген чаа байдалда бир-ле дугаарында, кыштаглаашкынның хур ажары, чаш мал төлүн чидириг чок ажаап-тежээри дээрзи кымга-даа билдингир.

Малдың уксаазын экижидериниң база ооң продуктулуг шынарларын бедидериниң, мал ажылынга үнүштүг чогумчалыг болдурарының эң-не чиик чарыгдалдыг, ынанчыштыг болгаш дүрген аргазы болза, тарып боозадылга ажылы болур. Ол дээрге зооветспециалистер бистерниң холувуста эң-не идегелдиг курлавыр кылдыр санап турар бис. Тарып боозадылга чүгээр эртсе-даа, хой хойну чаңгыс пунктуга тыртып алгаш, доолазын тарып күш четтикпейн барган. Бо чылын төрүүр хойну бүрүзүн читкелеп тургаш, шуптузун тарып боозадылгага киириштирер бис. Чамдык коданнарга хураганны шала күскээр апарганда орайтадыр үскен. Чайгы семиртилге чокта мал азыраттынмас болбайн аан.

Шээр малдың 24, инектиң 21 хуузу кызыраан. Бир эвес бо сан-чурагайларны ак шаже ышчидер болдувусса, 40 муң рубль ажа бээр.

— Өре-самчыгдалдыг малчыннар хөй бе?

— Өре-шире түңү 73 муң рубль четкен. Ол түң бо чылын чүгле 14.6 муң рубльге кызырылган. Хөй эрги өрелер бар-дыр. Совхоз девискээринден көже-даа берген улуска хамаарыштыр бүгү хемчеглерни ап турар.

— Чаңгыс-Хадында 20 чыл чедир кыштап келген мурнакчы малчын чораан Алдын-оол Дүмен-Баирович Ооржак өлген хураганнарны одарынга шамнаар хөөннүг олурар. Ооң чугаазы-биле алырга, мал оъттаар чер чок. Кыштагның артыы талазы ажыг чашпан, аалдың мурнуу чүгүнде хоорзун долу кыр-лыг-кара үнген. Оът-сиген чедишпезинден хой хөртүк кырында кылаштажып турар дээр-дир. Кандыг чылдагааннар ужурунда хураганнар өлүп турарыл?

— Далбый тыртар черге хойжу А. Ооржактың коданының кызагдадып турары шын-ныг. Одар кызыы. Долгандыр тараа шолу. Аал чоогунда кур чер чок. Бедик-Бууура бетин эндарып каапкан. Аңгыс черлер арткан. Ынчалза-даа малчынның кыштаанда сиген-шириңгиин четтир. Сула, тарба, шивы бүдүү, сиген далганы, дус, брикет дээш шупту бар.

Өлген хураганнарның хөй кезиин районнуң ветбаклабораториязынга шинчиткен. Амдызында хынап турар. Малды чемгерип турарында хажыдышкыннар бар хире. Чүге дээрге өлген хураганнарны шинчип көөрге, улуг хырнында, шөйүндүлеринде, чумурунда чиң безин чок. Оон ынай оларга 2 сакманчыны аалынга чедире бээрге, боттарының күжүнге ынангаш, ойталап каапкан. Малчын өг-бүле оглу-биле 3 кижи баштай төрүттүнген хураганнарны безин карактап күш четтикпейн турар. Шынында, 35-40 хураганны бир сакманчыга быжыглаар ужурлуг турбуже, бо коданда бир малчынга онаажтыр норма бүдүн чартык катап улуг болу берген. Чүгле чаш хураган ажаар эвес, хойну кадарче үндүрери, чемгерери, суггарары дээш ажыл-ла хөй. А. Ооржактың чидирии 35 хураган четкен.

Бигиин Ооржактың коданында ара салган хой саны көвүдеп орар. Чылдагааның район төвүнде тодарадып турар. Андрей Моңгуштуң аалында 10 ажыг, Кертик-оол Моңгуштуунда 24 хураган өлген. Оон-даа ынай чидириглерге таварышкан малчыннар бар.

— Амгы хүннерде кандыг хемчеглер ап эгеледиңер, Бүрбү Шиник-Караевич?

— «Дүвүрээзин коңгазын кага берген» коданнарда дүн-хүн чок дежурныйлаашкынны организастаан. Мал чеминиң чарыгдалын катап ылавылап, санап турар. Далбый тракторларын үзүктел чок ажылдадыр, 2 тракторну немээр. Кажаа курдаглаары-биле хар чок саваңны малчыннарга чедирер. Хураганнарны курдаг, чылыг, чырык черлерге азырап, кыштап онча-менди, хүр ажырар. Малчыннарның өглеринге демдеглел кыдырааштарын четчелээр. Зооветоорединилгениң шынарын экижидер болгаш өске-даа чүүлдерни кылып чорудар бис.

ЧОГААДЫКЧЫ ЭНЕРГИЯНЫ — ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ СОРУЛГАЛАРЫНГА

● Эртем-техниктиг ниитилелдерниң VII Бүгү-эвилел съездизи ●

Бөгүн чурттуң Бүгү-эвилелдиң эртем-техниктиг 24 ниитилелдери барык-ла он үш миллион эртемденнерни, инженерлерни, техниктерни, экономистерни, мурнакчы ажылчыннарны болгаш колхозчуларны каттыштырып турар. Олар чыл санында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн болгаш продукцияның шынарын бедидеринче, принципиалдыг чаа технологияларны, күш-ажылды автоматчыдарының чепсек-херекселдерин, бедик бүдүрүкчүлүг машиналарны болгаш механизмнерни чогаадырынче болгаш нептередиринче угланган ийи миллион хире саналдарны болгаш сүмелерни ажылдап кылып турарлар.

Москвага февраль 2-де Кремльдиң Улуг ордузунга ажыттынган эртем-техниктиг ниитилелдерниң (ЭТН) VII Бүгү-эвилел съездизиниң кичээнгейиниң төвүнге ол чогаадыкчы ниитилелдерниң улуг күчүзүн эң-не долузу-биле ажыглаарының, чурттуң экономиктиг болгаш социал амыдыралының эде тургустунуушкун чорудулгазынга оларның идепкейлиг киржилгезиниң айтырыглары тургуп турган.

Президиумга эштер **Л. Н. Зайков, Н. И. Слюньков, В. И. Долгих, Г. П. Разумовский**, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **В. С. Мураховский**, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **И. С. Силаев**, ВЦСПС-тиң даргазы **С. А. Шалаев**, СЭКП ТК-ның харысалгалыг ажылдакчылары, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, эртемденнер, бүдүрүлгениң мурнакчылары олурушкан. Съездиге акы-дуңмалышкы социалистиг чурттардан аалчылар, делегейниң эртем-техниктиг организацияларының төлээлекчилери база олурушкан.

Отчёт илеткелди чурттуң Эртем-техниктиг ниитилелдериниң Бүгү-эвилел чөвүлелиниң даргазы академик **А. Ю. Ишлинский** кылган.

ЭТН-ниң VII Бүгү-эвилел съездизи совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң үндезин эргилделиг үезинде чыылган деп, илеткелчи демдеглээн. СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң, СЭКП-ниң XXVII съездиниң идеялары социализмниң ленинчи концепциязын хөгжүдеринге чаа төөгүлүг үе-чада бооп, ниитилелдиң медерелинче уламна ханылап кирип, кижилерни хаара тудуп, материалдыг күш болу берген. Эде тургустунуушкун чорудулгазынга эртем-техниктиг интеллигенция, бүдүрүлгениң бүгү чаартыкчылары идепкейлиг-биле киржип турар.

«Эде тургустунуушкун, демократияның хөгжүлдези хөй-нити организацияларының энергиязын, аргаларын, эртелерин... долу күчү-биле ажыглаар арганы берип турар» деп, М. С. Горбачев Улуг Октябрьның 70 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга бодунуң чугаазынга айыткан. Ол сөстер биске дорт хамаарылгалыг, эштер. Эртем-техниктиг депшилгени дүргедедирин, бүдүрүлгениң техниктиг эде чепсеглениишкинин болгаш чаартылгазын эде тургустунуушкуннуң үндезини, экономика хөгжүлдезиниң темпилерин болгаш ажыктыын бедидериниң үндезини деп, СЭКП-ниң XXVII съездизи чарлаан.

Ол чорук бистиң съездивиске онза харысалганы онаап турар. ЭТН кежигүннери ажыл-херектиң принципиалдыг анализин, дидим шиитпирлерни оон манап турар. Эде тургустунуушкуннуң амгы үе-чадазында эртем-техниктиг ниитилелдерниң коңчуг улуг аргаларын канчаар дүргедээшкинниң боттуг факторлары болдурарыл, хөгжүлдениң улам ынай перспективаларын канчаар тодарадырыл база хөделиишкиннерниң программазын канчаар төлевилээрил деп кол айтырыгга съезд харыы бээр ужурлуг.

Ниитилелдерде чүү барыл, оларның боттуг аргалары кандыгыл? Бистиң кол байлаавыс — ол болза бодунуң ажыл-херээнге чогаадыкчы ёзу-биле сундуккан, эртемге болгаш техникага бараан болурунга бодун бүрүнү-биле бердинген кижилер болбайн аан. Ол болза боду идепкейлиг хамааты турушту эртем болгаш техника талазы-биле чурттуң угаан болгаш чаартыкчы күчүзүнүң херек кырында эң-не экилери-дир.

Чедиишкинниг ажыл-чорудулга кылырынга ниитилелдерде эвээш эвес курлавырлар бар. Бөгүн Бүгү-эвилелдиң эртем-техниктиг 24 ниитилелдериниң каттыжышкыннарда болгаш бүдүрүлгелерде, эртем-шинчилел институттарында болгаш конструкторлар бюроларында, тудугларда болгаш транспортта, шахталарда болгаш үс-тывыштарда, колхозтарда болгаш совхозтарда, дээди өөредилге черлеринде болгаш техниктиг училищелерде 140 муң ажыг эге организациялары бар. Чурттуң үлетпүрүнүң 66 улуг төптеринде бар бистиң техниктер бажыңнарывыс эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин пропагандалаар талазы-биле улуг болгаш ажыктыг ажылды чорудуп, ажылчы чоннуң мергежилин бедидеринге болгаш эртем-техниктиг база экономиктиг билиглериниң деңнелин бедидеринге дузалап турар.

ЭТН-ниң VI Бүгү-эвилел съездизиниң шиитпирлерин ёзугаар чаа техника, социал-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг программалар талазы-биле планнарны тургузарынга болгаш күүседиринге ниитилелдерниң салдары күштелген деп, илеткелчи уламчылаан. Ниитилелдерниң ажыл-чорудулгазынга чугула черни адырлар аразының комплекстиг шиитпирлерин ажылдап кылырының айтырыглары чугула черни ээлеп турган. Сөөлгү чылдарда эртем-техниктиг ниитилелдерниң бүгү-эвилел чөвүлели саналга техниказының, машина тудуунуң, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң интенсификастаарының болгаш өске-даа чугула угланыышкыннарга 40 ажыг улуг хемчээлдиг ажылдап кылыышкыннарны белеткээн.

Ынчалза-даа эртем-техниктиг хөй-ниитиниң саналдарының хөй кезииниң чамдыктарының «салым-чолу» чогумчалыг болбайн турар. Мындыг чижек. Транспорт талазы-биле Эртем-техниктиг ниитилелдерниң бүгү-эвилел чөвүлелиниң комитеди улуг хемчээлдиг аар дериг-херекселдерни сөөртүрүнүң комплекстиг технологиязын ажылдап кылган. Ол технология үлетпүр объектилериниң тудуунуң хуусаазын 3-4 катап кызырар, тудуг-монтаж ажылдарының үнезин дөрттүң биринге чиигедир арганы берип турган. Ону нептеретгениңден улус ажыл-агыйынга ажыктыы бо чылга чедир 500 миллион ажыг рубль болган. Ол оон улуг боор болур турган, чүге дээрге ол технологияны хөй-нити 1975 чылда-ла саналдаан турган, ынчалза-даа амдыгаа чедир ону долузу-биле нептеретпээн.

Эрткен VI съездиге продукцияның шынарын бедидериниң айтырыглары бистиң кичээнгейивистиң төвүнге турган. Ол үе иштинде ЭТН-ниң чөвүлелдери болгаш баштаар черлери бүдүрүлгелерге шынар болгумнериниң ажылын идепкейжидип, продукцияның эң чугула хевирлеринге хөй-нитиниң экспертизаларын болгаш аттестациязын организастап чоруткан. Саазын болгаш ыяш ажылдап кылыр база нефть болгаш газ үлетпүрлериниң, Москваның, Киевтиң, Ленинград облазының эртем-техниктиг хөй-нитизиниң эгелээшкиннери калбак деткимчени алган. Армениязының, Литваның, Пензаның, Туланың, Красноярскиниң, Волгоградтың, Ульяновскиниң, Полтаваның ЭТН организацияларының ажылының чаа хевирлери эки билдингир.

Ниитилел-биле отчёттуг үениң түңнелдерин алгаш көөрге, бистиң эртем-техниктиг хөй-ниитивис кайы хире кайгамчык улуг арга-курлавырларлыг боор турарын ол бодунда кайы хире улуг инициативаны болгаш чогаадыкчы чорукту сиңиргениниң ол ылаптыг көргүзүп турар. Херек кырында алыр болза ЭТН бодунуң салдары-биле улус ажыл-агыйының шуут бүгү кезектерин болгаш эргелел башкарылганың бүгү деңнелдерин хаара тудуп турар эртем-техниктиг интеллигенцияның, бүдүрүлге чаартыкчыларының чогаадыкчы эвилели бооп хуула берген.

Оон-биле чергелештир ооң арга-курлавырлары шуут-ла чедир ажыглаттынмайн турар деп чүве ылаптыг илереп турар деп, оратор демдеглээн. Съезд мурнунуң дискуссиязы эң кол чүүлдерни — ЭТН-ниң амгы байдалдарда ролюнуң болгаш туружунуң, кандыг ажыктыының, оларның ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарының, алыс сорулгаларының дугайын билип, тодарадып алырының шиитгыы айтырыглары тургускан. Ниитилелдерниң шиитпирлээр кылдыр ап турган айтырыглары коңчуг дүрген көвүдээн, ол хиреде оларны шиитпирлээриниң тодаргай аргалары дыка хөй кезиинде тодараттынмайн келген. Дыка хөй таварылгаларда ЭТН-нер боттарының тускайлаан черүүн чидирип, оон-биле чергелештир эртем-техниктиг депшилгениң үндезин айтырыгларын шиитпирлээринге ажыл-агый органнары-биле деңг эргелиин база чидирген. Күш-ажылчы коллективтерде эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин ажыглап кирер талазы-биле бүгү-ле кылыылыы турар чүүлдерни ЭТН-ниң дыка хөй организациялары боттары чайгаар-ла кирр бижиин алыр чүткүл тыптып келген. Мындыг байдалдарда бөгүнде эргежок чугула идепкейлиг болгаш шаап халдакчы туруш кайыын тыптып келир боор?

Оон кадында элээн кам улуг айтырыглар энтузиастарның билдилиг хөй-ниитичи угаан-бодалының талазындан камгалалды негеп турган. Элээн хөй таварылгаларда ЭТН-нер ол айтырыгларны эки биле тура-ла, оон эрткеш, хоорар эвес таварылгаларда оларның баштайгы ажылдап кылыкчылары бооп тура, оларны шиитпирлээринге хөй-ниитиниң калбак бөлүктерин кириштирип шыдаваан.

Амгы байдалдарда ЭТН-нерниң хөй-ниитичи эргелери ам боттанып турар революсчу чаартылгаларга эртемниң болгаш техниканың ролюнга шуут-ла дүүшпейн турар. Ынчалзажок бо чүүл ниитилелдерниң эргелериниң кызыгаарының дугайында, оларга административтиг калбак бүрүн эргелерни тывысырының эргежок чугулазының дугайында хөй чугааларны шын-на ат-алдарны тодаргай ажыл-херектер-биле бадыткаарының харыкчок семээшкиннери-биле чамдык организацияларга бадыткап турганынга кандыг-даа агартыныышкын боор шыдавас.

Айыттынган четпестер долузу-биле хөй-ниитичи эгелээшкинге ажылдап турган эге организацияларның болгаш баштаар черлерниң ажыл-чорудулгазынга эң күштүг илереп турган. Оларның дыка хөйү боттарының активчизин, ажылгырын, ынчангаш салдарын база чидирип турган. Чогум-на манаа ЭТН организацияларының тодаргай кижи-биле — эртем-техниктиг депшилгениң энтузиастары-биле дириг харылзаазы үстүп турган. Ниитилелдерге хөөн казыышкынның тоомча чок чоруктуң хоңар эвес илереп турарының чылдагааны чогум-на мында.

(Төнчүзү 2-ги арында).

«Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр чурумнуң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыынга немелделер кирер дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Бистиң чуртувуска нити күрүне болгаш чер-чер ужур-дузалыг бүгү кол айтырыгларны ажык-чарлыг болгаш хостуг чугаалажып көөрүнге дүүшпес, ат салбаан хоп-нүгүлдээшкиннер-биле демиселди күштелдирер дугайында ажылчы чоннуң күзелдерин барымдаалап көргеш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

«Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр чурумнуң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1968 чылдың апрель 12-де хүлээп алган Чарлыының 1 чүүлүнге, ук Чарлыктың 1980 чылдың март 4-теги адилгезиниң (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Медээлери, 1980 чыл, № 11, ст. 192) ушкү кезээ кылдыр дараазында чүүлдү немээр:

«Хамаатыкижи бижик чорутканда фамилиязын, адың адазының адын айтып салыр болгаш саналының, билдириишкининиң азы хомудалының үтказын айтырындан аңгыда, чурттап, ажылдап азы өөренип турар чериниң дугайында медээни бижээн турар ужурлуг. Бо медээлерни кирбээн бижик-чагааларны ат салбаан деп санаар болгаш чугаалажып көрбес».

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. ГРОМЫКО.
ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың февраль 2.

Эде тургустунуушкун — боттаныышкында

ИЙИ ХУРАЛ: ИЙИ АҢГЫ ХАМААРЫЛГА

Ажыл-агыйларда күш-ажылчы коллективтер эрткен чылды канчаар дооскаңыл, беш чылдың үшкү чылында сорулга кандыгыл? Бо бүгүнү чугаалашкан отчёттуг хуралдар Каа-Хем районнуң дөрт ажыл-агыйларында бригада, өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар хойжу бригадаларының малчыннарынга эрткен.

«Енисей» болгаш «Совет Тыва» совхозтарның хойжуларының нийти хуралдарының канчаар эрткенин манаа бижикседим. «Енисей» совхозтуң хойжу бригадалары бригада керээзи-биле ажылдап келген деп санаттынып турар, а «Совет Тыва» совхозта малчын 19 өг-бүле ол чаа арга-биле ажылдап келген.

«Енисей» совхоз. Аңаа отчёттуг хуралды январь 12-де хүндүс 2 шакта эрттирерин чарлаан турган. Райкүүском даргазы Ч. А. Удумбара-биле кады хурал эгелээриниң ырак мурнунда совхоз төвүнге чедип келдивис. Хүндүскүнүн он ийи шак ажып турган, директор чок. Кызыл-булуңда сес хире малчын-биле кол зоотехник В. К. Сандакпан соок өрээлде беседалажып олурлар. Хуралдың эгелээрин манап, экономистер, бухгалтерлер-биле чугаалаштывыс. Малчыннар эрткен чылын канчаар ажылдааныл? Алыр немелде төлевири кандыгыл? Өре-ширезин кым, канчаар төлеп турарыл? Бо болгаш өске-даа айтырыгларны малчыннарга тайылбырлап дыңнадырын бухгалтерлерден, экономистерден дилеп кагдывыс. 2 шакта совхоз директору Б. В. Трубников чедип келди.

Кызыл-булуңга болган хуралга малчыннар бригадири-биле кады он хире кижи чыглып келгеннер. Хүн айтырыында кол зоотехник В. К. Сандакпан, кол экономист С. Е. Хандархаев, кол бухгалтер М. Г. Шимулина олар малчыннарның эрткен чылда түңнелдерин анализтеп, өг-бүле керээзиниң дугайын таныштырып, совхозтуң бот-акшаланыышкынче киргениниң дугайын илеткээр ужурлуг турганнар.

Совхоз директору ажыл-херекти илеткээр кыйадыр кол зоотехникти чарлады. «Илеткелимни шагда-ла кылып каапкан мен» дээш ыыт чок олуруп алды. Шуут аайын тыппайн бардывыс. Сөөлүнде билип алганым болза, кол зоотехник он ийи шак үезинде-ле малчыннар-биле «беседалажып» каапкан чүве-дир.

Бо хурал ындыг янзылыг белеткел чок эгеледи. Кижилерниң продукция дээш немелде алыр ажыл төлевиринден, өрелиг кижилерниң өре-ширезинден өске кандыг-даа орта тайылбырны кол экономист-даа, кол бухгалтер-даа кылбадылар.

Оон ыңай эрткен чылын малчыннарның канчаар ажылдаанын тодаргай көргүскен коскү агитация безин астынмаан болду. Чылдың ужу-кыдыында ийи-бир катап чыглып келгеш, хуралды ынчаар эрттирип болур бе? Негелде, сүмелиг, принципиалдыг санал-онал берген кижи база чок болду. Кол мал эмчизи В. Шишулиниң хуралга олурушпааны база элдептиг.

Өг-бүле керээзи деп чүл дээрзин аңаа чыылган малчыннарга тайылбырлаар ужурга таварыштым. Ооң соонда олар өг-бүле керээзиниң ажыктыг талаларын угаап билип, ажылдаар күзелин илередип, шимээргеп эгеледилер.

Хуралды ынчаар белеткел чок, кижилерни ажыл-ижинден чарлыктырып эккеп алгаш, буу-хаа эрттирери ажыктыг бе деп айтырыг тургустунза бээр чорду. Малчыннар тарап чандылар. Олар оон кандыг түңнелдерни үндүрүп алгаш, чанганын кижи билири берге.

Январь 13-те «Совет Тыва» совхозта ийи хойжу бригаданың каттышкан отчёттуг хуралы болган. Аңаа партия райкомунуң бирги секретары В. А. Бакулин, РАҮК-түң өске-даа тускай эртемниглери киириштивис. Культура бажыңын баш удур чылыдыр одап, арыг-силиг кылдыр аштап дерип каан. Эрткен ажыл-агый чылында малчын бүрүзүнүң көргүзүглерин, малдың баш саның камгалап алганын чараштыр чуруп бижээш, залдың ханаларында аскан болду. Бүдүрген продукциязын барымдаалаан немелде төлевирлерниң хемчээлин санааш малчын бүрүзүнүң адынга тайылбырлап бижип көргүскен. Черле ынчаш хурал эрттирер залды көскү агитация-биле дерээни кичээнгейни хаара тудуп турду. Ботпивыңгыр артистер боттарының концертин малчыннарга көргүзери-биле ында чедип келген турганнар. Культура бажыңының даштында ийи автомагазин келген, малчыннар ында чыылган садыглаан турлар. Ийи хойжу бригаданың хойжулары шупту өг-бүле керээзи-биле бот-орулга-чарылгалыг ажылдаа-ла бир чыл болган.

Чаа арга-биле канчаар ажылдап келгенин сайгарып чугаалажыр дээш малчыннарның чыглып келгеннери бо. Залда үжен хире малчыннардан аңгыда, совхозтуң тускай эртемниглери, хөй-нийти организацияларының чамдык удуртукчулары келгилээн. Хой оолдаашкынының үезинде малчыннарга дузалажыр аныяк сакманчыларны чугаалажып тургаш, шилип алыры-биле ол хуралга киириштиргени база эки.

Хуралды совхоз директору С. Д. Седен-оол ажыдып, ону башкарып эрттирер президиумну мурнакчы малчын Ө. С. Кууларны баштадыр соңгуду. Протокол бижиир ийи кижини база соңгудулар.

Баштай кол зоотехник Н. Т. Санчы хой ажылында байдалды анализтээн. А хойжу бригадалар удуртукчулары В. Койгунмай, Б. Ооржак олар керээ-биле ажылдап келген өг-бүлелерниң ажыл-херээн шүгүмчүлекчи өзү-биле тайылбырлап чугаалады лар. Кол экономист Л. С. Седен-оол өг-бүле керээзиниң түңнелдерин, ында чедер-четпестерни, чаа арганы улам нептерединиң ажыктыын чугаалады. № 2 хойжу бригадада мал эмчизи Д. Х. Ондар ышкын аарыгдан хораар чоруу-биле демисел, чаш төлдү камгалап алырының дугайын таныштырып, чамдык четпестерни айыткан. Хуралга малчыннар база санал-онал берип, өг-бүле керээзин организастаанында, чек системазында билдинмес чүүлдерниң хөйүн, зооветеринарлыг, бүдүрүлге-экономиктиг өөредилге ам-даа кошкак дээрзин шүгүмчүлеп, бодалдарын илергейлээн.

Чапсар үезинде төп сүт-бараан фермазының столовазынга малчыннарны шайладып, чемгерген. Оон соонда олар залга катап чыглыш, районнуң Культура бажыңы-биле совхозтуң бот-тывыңгыр уран чүүл коллективиниң каттышкан концертин сонуургаан.

Отчёттуг хуралдың төнчүзүнде партия райкомунуң бирги секретары В. А. Бакулин сөс ап, районнуң экономиказында нийти байдалды таныштырып, сорулгаларга доктааган. Мен бодум бот-орулга-чарылгада, өг-бүле керээзинде эрткен чылдагы частырыгларны канчаар эдип, моон соңгаар ук чаа арганы улам сайзырангайжыдар талазы-биле сорулгаларны малчыннарга таныштырдым.

Хуралдың сөөлгү кезээнде ийи хойжу бригаданың бригадирлерин ийи-ийи кандидатуралардан чажыт бадылаашкын-биле соңгаан.

«Совет Тыва» совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглери бо хуралды ынчаар организастыг эрттиргениниң аңаа баш удур белеткелдиң түңнели болганын демдеглекседим.

Үстүнде ийи совхозка чаңгыс ол-ла айтырыгны чугаалажырын ынчаар ийи-янзы деңнелге эрттирди. Ону канчаар эрттиргени чүгле ол ажыл-агыйларның удуртукчуларындан эвес, харын районнуң удуртур органнарының, бистиң РАҮК-түң хамаарылгазындан база хамааржыр-дыр деп санаар мен. Улуг-даа, биче-даа хуралдарны эрттирери аңаа ылап эки белеткелден, организастыг чоруктан хамааржыр. Ону черле кичээнгейге алыры артык эвес.

А. КААДЫР-ООЛ,
Каа-Хем РАҮК-түң улуг экономизи.

АМДЫГАА ДЭЭР

Совет нийтилелдиң хамаатызы кажан-даа чааскаан артпас, ол кичээнгей болгаш сагыш салыышкын-биле бүргеткен. Дайынның, күш-ажылдың хоочуннарын бисте хүндүлээр. Самагалдай ортумак школаның тимуржулары улуг назылыгларга барып, оларның бажыңнарының шалаларын чуп, одаар ыяжын, хөмүр-дажын белеткеп берип турар.

Самагалдайда Шумов алышкылар кудумчузунда эки турачыларга тураскаал бар. Ону хайгааралга ВЛКСМ райкому ап, оолдар болгаш кыстарның күжү-биле маңаа ыяш олуртурун, чаагайжыдылганы чорударын уламчылаары күзенчиг. Ол ажылдың амдыгаа дээр уттундурбун келгени хомудаанчыг.

Ө. ЧИНМИТ.

ЧОГААДЫКЧЫ ЭНЕРГИЯНЫ – ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ СОРУЛГАЛАРЫНГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бисте четпестер эвээш эвес. Оларның дугайын ажыы-биле чугаалап турар бис. Ынчалза-даа ол болза нийтилелдерни тоомча чок көөр эргени кымга-даа бербейн турар. Министерстволарның база ведомстволарның чамдык удуртукчуларының талазындан, эң ылангыя хөй-нийтиниң санал-оналы-биле чөпшээрежир күзел чок, ооң шинтпирлерин база сүмелерин тоовас, техниктиг политиканы ажылдап кылырынга ЭТН-ниң киржилгезинге шаптыктаарын оралдажыр хамыктың мурнунда ындыг черлерде харын ындыг туруш илереп турар.

Профессионалдарның, бодунуң ажыл-херээниң энтузиастарының хөй-нийти санал-бодалы черле барып эртем-техниктиг депшилгени башкарарының боттуг факторун апаарын канчап чедип алырыл? Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, эртем болгаш техниканың хөгжүлдезин хөй-нийти башкарарының шуут эргежок чугула системазын чуртка тургусканда, чүгле ынчан ындыг болуп болур. Чугаа болза эң чогумчалыг, ооң иштинде альтернативтиг шинтпирлерни үзүк-соксаал чокка дилеп тыварын хандырып, идеяларның адаанналжып маргыжарын организастаар болгаш хөгжүдер аргалыг маргыжып чаржырының байдалын тургузар системаның дугайында чоруп турар. Ол болза идегелдиг, эки организастаттынган дузалакчы эш болур ужурлуг, а эргежок чугула таварылгада ёзулуг демократияның бүгү-ле чаа чүүлдерин кичээнгейлиг эскере кааптар, херектиң байдалын эки билир болгаш ону боттуг сайгарып шыдаар маргыжыкчы болур ужурлуг.

Шак ол системаны боттандырарының оруу бот-тускайлаң хөй-нийти организациязын — ССРЭ-ниң эртем болгаш инженер нийтилелдериниң эвилелин тургузарында деп көрүп турар бис деп, илеткелчи демдеглээн. Ол чорук эртем-техниктиг чогаадылганың ролюн база хөй-нийти ужур-дузазын бедидер, бот-башкарылганың база чарыгдалдарны боду дуглаарының принциптеринге нийтилелдерниң күжениишкиннерин каттыштырар, ведомство талазы-биле башкаланчак чорукту ажып эртеринге, бойдус, техниктиг, хөй-нийти эртемнериниң төлээлекчилериниң база бүдүрүлгениң специалистериниң күжүн улам быжыглап каттыштырарын хандырар арганы бээр. СЭКП ТК-ның Политбюрозу ол саналды деткээн. ССРЭ-ниң эртем болгаш инженер нийтилелдериниң эвилелин тургузарының дугайында айтырыгны бистиң съездивиске чугаалажып көөрү-биле киирери эргежок чугула деп санаан.

Оон соонда академик А. Ю. Ишлинский чурттуң ЭТН-ниң кичээнгейин мөөңнээр ужурлуг эртем-техниктиг депшилгениң баштай шинтпирлээр ужурлуг эң чугула айтырыгларын тодарадып чугаалаан. Ол дээрге бирги ээлчегде, машина тудуу, бүдүрүлге чорудулгаларының автоматчыдылгазы болгаш механизастаашкыны-дыр.

Эртем-техниктиг депшилгениң мөөңнеттингеи көргүзүү болза, мурнуку хевээрле бүдүрүп турар продукцияның шынары болур. Мында ЭТН-ниң мурнунда канчаар-даа аажок улуг ажыл туруп турар. Чурттуң курлавыр күчүзүн ажыглаарын улам экижидер дээш олар ам-даа хөйнү кылып болурлар.

Ооң соонда илеткелчи ЭТН эге организацияларының ажылының чаа хевирлериниң болгаш арга-методтарының дугайын тода чугаалааш, оларның ажыл-чорудулгазында четпестерни база чедиишкиннерни сайгарган.

Ажыл-агыйның чаа механизминиң үезинде ЭТН-ниң хөй янзы сүмелекчи ажыл-чорудулгазы онза чугула ужур-дузалыг апаарын ол айыткан. Бүдүрүлгелерге чогаадылгаларның идегелдиг күүседикчилери бот-орулга-чарылгалыг чогаадыкчы түр коллективтер (ЧТК) база ЭТН организацияларының эртем-техниктиг ачы-дуза төптери болур ужурлуг.

Нийтилелдерниң ажылынга кол угланыышкыннарның бирээзи бүдүрүлге, эртем-техниктиг база экономиктиг пропаганда болуп келген болгаш ынчаар артар-даа ужурлуг. ЭТН үзүк-соксаал чок өөредилгениң системазын тургузарынга черле улуг салыышкынны киирип болур. Ооң-биле холбаштыр аажок келир үелиг чаа ажыл тургустунуп кээп болур.

Улус ажыл-агыйының кайы бир тодаргай адырында (бо хүнде ындыг институттар алды) ажылдап турар. Бүгү-эвилелдиң эртем-техниктиг нийтилелиниң Төп баштаар черниң чанында билиг бедидерниң бот-өөредилгелиг институду методиктиг болгаш организастыг төп болуп турар. Институттар-биле кады база оларның удуртулгазы-биле «негелде-херегел ёзугаар билиг» деп принципти боттандырар улусчу университеттер болгаш хөй-нийтиниң өске-даа өөредилге черлери чер-черлерде ажылдап турар. Оларга немештир хоорайларда ЭТН-ниң үзүк-соксаал чок өөредилгезиниң бот-орулга-чарылгалыг төптерин тургузуп турар. Баштайгы ындыг төп Даугавпилсте ажылдай берген. Оларны өске-даа хоорайларда организастап эгелээн.

Эртем болгаш техниктиг инженер интеллигенцияның даштыкыда хөй-нийти организациялары-биле ЭТН кады ажылдаар аажок улуг перспективалыг болуп турар. Социалистиг чурттарның ЭТН-биле бистиң эң-не быжыг харылзааларывыс тургустунган. Экономиктиг Дузалажылга Чөвүлелиниң кежигүннери чурттарның эртем-техниктиг хөгжүлдезиниң комплекстиг программазының мурнадыр угланыышкыннарының тургузуп келгени эң-не чугула айтырыгларны бүгү делегейниң шуулганнарынга улам-на хөйү-биле чугаалажып турар. Бо талазы-биле социалистиг чурттарның ЭТН федерациязының ажыл-чорудулгазы аажок улуг ужур-дузалыг.

Инженер болза амгы делегейде амгы үениң бүдүрүлгезиниң эң кол кижизи болуп турар. Ол—билиг биле чогаадыкчы ажылдың аразында эптештирикчизи болуп турар. Чурттуң эртем-техниктиг хөй-нийтизи эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң кол айтырыгларын шинтпирлээринге инженерниң боттуг салыышкынының чавызаанынга база ооң черле ат-алдарының кудулаанынга сагышсырап турарын парлалгага хөй удаа чугаалап келген, планның база ажыл-агыйның төп органнарынга, чурттуң хөй-нийти организацияларынга тодаргай саналдарны киирип келген. Ол айтырыгларның дыка хөйүн партия болгаш чазактың сөөлгү документилеринде шинтпирлээн. Бис бодап көөрүвүске, чурттуң дээди эртем-инженер төвүн — ССР Эвилелиниң Инженер академиязын тургузар дугайында саналды боттандырары дыка-ла хөй ажыктыг чүүлдү бээр ужурлуг. Ол дээрге социалистиг экономиканың эртем-техниктиг депшилгезинге стратегтиг эгелерни хөгжүдерин шуут-ла хандырар ведомстволар аразының угаан төвү болур ужурлуг.

Практиканың бадыткап турары-биле алырга, кайда-ла партия органнары ЭТН организацияларын боттуг күш деп көрүп, кол-кол шинтпирлээр айтырыгларны бүзүреп турар-дыр, ында нийтилелдер ат-алдарлыг болгаш салдарлыг деп, оратор оон ыңай чугаалаан. Шак ындыг бүзүрел сорук киирер болгаш эртем-техниктиг хөй-нийти аңаа ажыл-херек-биле харылап шыдаар. Бистер ВЦСПС-тен, профэвилелдериниң төп комитеттеринден аажок улуг дузаны болгаш деткимчени ап келген бис. Ынчалза-даа чер-черде ажыл-херек хөй таварылгаларда көңгүс өске болуру хомуданчыг.

Эртем-техниктиг нийтилелдерниң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннары ЭТН Уставынга аажок шыңгызы-биле дээп турар. Уставтың чаа эдилгезин съезд көөрү-биле киирген.

Эртем-техниктиг нийтилелдер бүгү чурт-биле кады бодунуң төөгүзүнүң харысалгалыг болгаш солун үе-чадазын эртип турар деп, оратор чугаазының түңнелинде чугаалаан. Эртем-техниктиг интеллигенцияның бүдүрүлгениң чаартыкчыларының аразынга партияның политиказының нептередикчилери болуру база эде тургустунуушкун болгаш дүргедээшкин дээш демиселге бодунуң туружун тып алырынга оларга дузалажыры улуг ат-алдар.

Төп ревизия комиссиязының отчёт илеткелин ооң даргазы **О. И. Чабан** кылган. Оон соонда саналдар эгелээн.

ЭТН-ниң Ленинград чөвүлелиниң даргазы академик **И. А. Глебов** бир дугаарында санал бергеш, эртем-техниктиг нийтилелдиң күжүн тус черниң чугула айтырыгларын шинтпирлээринче утландырза чогуур деп чугаалаан. Чижээлээрге, «Интенсификация-90» программаны автоматчыдылга болгаш саналга техниказын нептерединче угландырган. Ук программаны боттандырып эгелээниниң соонда ийи чыл эрткенде элээн хөй ажыктыг чүүлдер кылдынган.

Эртем-техниктиг нийтилел кол-кол адырларга шенелде ажылдарын чорударынга идепкейлиг киржир ужурлуг. Шенелделерни доктаамал чорудуп турар болза, чедир кылдынмаан болгаш буу-хаа кылдынган төлевилелдерниң саны эвээжээр. Ол дугайын В. Слуцкая аттыг фабриканы эде чаартырының дугайында кылдынган төлевилел ажылдарын катап хынааны бадыткап турар.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизи **К. Ф. Фролов** эртем-техниктиг депшилгениң эргелеп башкарылга механизмин ажыктыг ажыглаарының айтырыгларынга доктааган. Эртемденнерниң болгаш чаартыкчыларның чогаадыкчы ажылдарының түңнелдерин адырлар парлалгазы четпес чырыдып турар. Кол-кол айтырыгларга дискуссияларны организаставайн турар. Эргелеп башкарылганың экономиктиг методтарынче шилчээн амгы үеде эртемденнер бүдүрүлге удуртукчуларынга ажыл-агыйны организастаарының база удуртуп башкарарының талазы-биле тодаргай дузаны чедирер ужурлуг деп, ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң Күрстандарттар комитединиң даргазының оралакчызы **Б. Н. Соколов** эртем-техниктиг депшилгени дүргедедири-биле бистиң чуртувуста 4 муң ажыг чаа машиналарны, дериг-херекселдерни болгаш приборларны чогаадып кылып эгелээнин дыңнаткан. Ол чогаадылгаларны делегей деңнелинге дүгжүп турар кылдыр күүседири коңгуг чугула. Амгы үеде бистиң чуртувуста машина тудуушкунунуң кылып турар продукциязының чүгле 20 хире хуузу ындыг негелделерге дүгжүп турар.

Байкал-Амур магистралының экономиктиг районнарын шиңгээдип алырынче улуг кичээнгейни угландырарын БАМ-ның Тында салбырының кол инженери **В. Н. Корнилов** чугаалаан. Чурттуң улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге улуг рольду ойнаар ужурлуг БАМ-ның тудуу доозулган. Ынчаарга ол оруктуң чоок-кавызында девискээрлерниң байлак бойдус курлавырларын шиңгээдип алыры оожум боттанып турар. Бети дээрге БАМ магистралынга ажылдаар чаа хевирниң тепловозтарын бүдүрүп үндүрери ам-даа эгелевээн. Ол дугайында министерстволарда болгаш план органнарында ам дээрезинде чүгле чугаа чоруп турар. Тус черниң эртем-техника нийтилелиниң санал-оналын барымдаалап тургаш, БАМ-ның девискээрин шиңгээдип алырының каш чыл бурунгаар ажылдап кылдынган төлевилелдерин эде көөр херек деп, ол саналдаан.

ЧССР-ниң Эртемнер академиязының федерациязының даргазы **Б. Б. Бенда** амгы үеде социалистиг чурттарның эртем-техниктиг нийтилелдеринде 15 миллион ажыг эртем ажылдакчылары хаара туттунган деп чугаалаан. Олар боттарының чурттарының социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге улуг салыышкынын киириштирип турарлар. Социалистиг чурттарның бүгү эртемденнери болгаш чогаадыкчылары бүгү талазы-биле ажыктыг кады ажылдажылганы хөгжүдер дээш боттарының күжениишкинин каттыштырар ужурлуг.

Украинаның Эртемнер академиязының оралакчы президентизи **В. И. Трефилов** эртем-техниктиг депшилгени дүргедедир дээш республиканың эртемденнериниң болгаш чогаадыкчы интеллигенциязының боттандырып турар ажылынга тодаргай доктааган. Киевтиң адыр талазы-биле эртем-техниктиг нийтилелиниң эгелээшкини-биле Украинаның 300 бүдүрүлгезинде продукцияның шынарын экижидер болгаш ооң даштыкы чурттарга конкуренцияга удур туржуп шыдаарын хандырар талазы-биле ажылды боттандырар эртемденнер болгаш специалистер бөлүктерин тургускан.

Съездиге Светогорскиниң целлюлоза-саазын комбинатының улуг машинизи **В. И. Якубов**, академик **Я. М. Колотыркин**, ССРЭ-ниң нефть үлетпүрүнүң министриниң оралакчызы **С. М. Топлов**, Норильскиниң даг-металлургия комбинадының ажылчыны **А. Д. Григорьев** болгаш өскелер-даа санал берген.

(СЭТА).

Эрзиңде ажыдыраа хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныылга цегиниң коллективи эрткен юбилейлиг чылда планныг онаалдаларын бүгү көргүзүглер талазы-биле ажыр күүсеткен. Амгы үеде он ийиги беш чылдың үшкү чылында ол-за темпизин салбайн ажылдап эгелээн. Коллективте калбарган социалистиг чарыштың мурнунда К. Идам, А. Максыр, А. Конзай-оол олар чоруп орар.

Идик даараар цехте С. Конзай-оол бо чылдың февральдың үлүүнде ажылдап турар. Ол —бешки разрядтың даараныкчызы. Ооң ажыл стажы 23 чыл чедип чоруур. Ооң даараан идиктерин чон шынарлыг деп үнелээр.

ЧУРУКТА: С. С. Конзай-оол ажыл үезинде.

А. СОДУНАМНЫҢ фотозу.

СҮТ-БАРААН КОМПЛЕКИЗИНДЕ

«Тиилелге» совхозтуң сүт-бараан комплекизи эрткен чылдың көргүзүглери-биле эки түңнелдерлиг бооп, кышты хүр-менди ажып эртип турар. Ол комплексте 1750 мыйыстыг, ооң шитинде төрүүр 670 инек бар. Ам бо хүннерде 139 инек төрээн болгаш оларның бызаалары онча-менди.

Сүт-бараан комплекизиниң начальниги Эникпен Кенден-Хуурак чээрби чыл кадарчылап ажылдааш, ам ол коллективти үш чыл удуртуп турар. Коллективтиг керээже эрткен чылын киргеш, саанчылар ортузунда социалистиг чарышты калбартып, ооң түңнелин квартал санында доктаамал үндүрүп, тиилекчилерни шилчиир вымпелдер, хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнап-мактап турар.

— Социалистиг чарышты калбартып, коллективтиг керээже шилчий бээрге, улус черле кызып ажылдаар боор чүве-дир. Малдың баш саның менди ап, хөй сүт саап, немелде деңзи хөй болган тудум-на акша-шалың арбын боор. Ынчангаш саанчы бүрүзү-ле бодунга негелделиг бооп, кызып ажылдап тур— деп, Э. Кенден-Хуурак чугаалады.

Ук комплексте кыштаглаашкынының байдалы, шынап-ла, эки. Коллектив эрткен чылда бир инекке онааштыр 1100 кг сүт дужаар планныг тургаш, оозун ажыр күүсеткен. Азы хуу-биле алырга, 108 хуу болган, чүс инектен 80 бызааны онча-менди камгалап алган. Эрткен чылын январьда 90 бызаа алган болза, ам ол үеге дeңнээрге, 49 бызаа ажыг алган. Сүт-бараан комплекизинде ам 22 саанчы электриниг саалдада ажылдап турар. Бир саанчыда-ла колдуунда 34 инек быжыглаттынган. Эрткен чылдың түңнели-биле алырга, пландан ажыр хөй сүт саггаш, тиилекчи болган саанчылар эвээш эвес. Чижээ, коммунист Куулар Буукай эрткен чылын бир инектен 2146 кг сүт саар планныг тургаш, ону 2412 кг, коммунист Лакпа Чечек бир инектен 1920 кг сүт саар тургаш, ону 2361 кг кылдыр күүсеткен. Олардан эки көргүзүглүг өске-даа саанчылар бар.

Бо чылдың баштайгы айы январь төнген. А мал чеминиң курлавыры ында мындыг: силос четчир, 700 тонна сиген курлавыры бар. Ооң кадында Успа-Нурда мал чеми белеткээр бир бригаданы быжыглап тургускан. Оон база-ла бо комплексче мал чемин үзүктел чок удур сөөртүп эккээр. Хар-чам улуг болганындан ында бода малдың шуптузун тургузу азырап турар. Мал чеми белеткээр цех доктаамал ажылдап, янзы-бүрү холуксаалыг, сүзүнүг чемнерни аңаа белеткээр. Чымчады ылбыраткан саван эң хоолулуг боорп, ону колдуунда хөйнү берип турар.

Ында кадарчылардан М. Сат-оол, М. Чимит-Доржу, ол ажылга он алды чыл ажылдаан О. Көк-оол, трактористерден С. Дадар-оол, мал эмчилери С. Ак, О. Чечек олар коллективтиң хүндүткелин чаалап алган кызымаккай ажылдап, шаңнадып-мактадып турарлар.

Саанчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдал ында база-ла багай эвес тургустунган. Эки дериттинген делгем кызыл-булуң, столовая, холушкак бараанпарның борбак садыы, хеп чуур чер, чунар-бажың, медпункт ол-ла сүт-бараан комплекизиниң девискээринде доктаамал ажылдап турар.

Экономиктиг өөредилгени, политкичээлди неделя санында улуг зоотехник Трофим Ли биле экономист Валентин Ооржак олар эки белеткелдиг эрттирип турар дуржулгалыг пропагандистер. А кижи эмчилери янзы-бүрү аарыглар дугайында лекция, беседаны ой-ойлеп кылып турда база чаңчылчаан.

К. ТҮЛҮШ.
Кызыл район.

Шынар—кол негелде.

АПРЕЛЬДЕ БИЛДИНЕ БЭЭР

Ажыл-агый тургузуушкунунуң чаа үе-чадазынче кирип турда, беш чылдың маршрудунда көрдүнген чүүлдерни шуушт үрүп көөрү-биле эрткен чылдың түңнелдериниден чогуур сайгарылгазы кылыры, бир эвес херек апаар болза, чамдык эдилгелерни киирери чайлаш чок апаар. 1987 чылда чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткенинге холбаштыр ССРЭ-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитединиң дыңнадыы биске ындыг арганы берип турар.

Эрткен чылын үлетпүр бүдүрүлгелери болгаш каттыжыышкыннары шынарының дээди категориязының продукциязын бүдүрер планны күүсетпээн деп күрүнениң Статистика комитеди дыңнаткан. Оларның бүдүргени нийти продукцияның чүгле 14.2 хуузу делегей деңнелинге дүгжүр болган. Мындыг деңнелгени кылып болур: 1986 чылдың төнчүзүнде бо көргүзүг бичии бедик —14.7 хуу, а оон мурнунда чылын — 16.3 хуу турган. Биргээр чугаалаарга, аттестацияның дээди шынарлыг продукциязын бүдүрери дыка эвээжей берген.

Бир эвес чүгле дээди категорияның продукциязын бүдүрүп турарывыстың дугайын чугаалаар болза, түңнел ындыг-дыр. Ол бисти хандырып шыдавас. Ооң-биле кады аттестация практиказында кирген чаа негелделерниң аңаа салдар чедиргенин барымдаалавайн барып болбас бис. Ийи чыл мурнунда турганынга бодаарга, амгы үеде шынар демдээн салыр эргени алыры дыка берге-дээн. Бистиң чуртувуста бүдүрүп турар машиналарның болгаш материалдарның шынарын даштыкы чурттарда машина-материалдарга деңнээри-биле ам-даа эки бадыткап, шенээри негеттинип турар. Ынчанмыже бистиң чамдык кылыгларывыска шенээшкин кылырынга аажок улуг шаптыктарны кадып турар.

Продукцияны аттестастап турар үеде ам күрүне хүлээп алыышкынының бодалын база барымдаалаар. Күрүне хүлээп алыышкынының инициативазын ёзугаар аттестацияның дээди марказын ажыглаар аргазын чамдык кылыгларывыска шенээшкин кылырынга аажок улуг шаптыктарны кадып турар.

Продукцияны аттестастап турар үеде ам күрүне хүлээп алыышкынының бодалын база барымдаалаар. Күрүне хүлээп алыышкынының инициативазын ёзугаар аттестацияның дээди марказын ажыглаар аргазын чамдык бүдүрүлгелер чидирген болгай.

Баш удур кылган медээ ёзугаар алырга, дээди шынарлыг продукция бүдүрер планны 800 хире каттыжыышкыннар, комбинаттар, заводтар болгаш фабрикалар күүсетпээн бооп турар. Чижээ, «Ждановтяжмаш» каттыжыышкын метанол сөөртүр вагон-цистернаны шынар демдээнге аттестастаар бодап турган. Ону эксперттер хынап көөрге, даштыкыда ындыг янзылыг вагон-цистерналарга четпес, деңзизи аар болган.

Шаанда артык килограммнарны шоолуг-ла херекке албас турган. Амгы үеде материалдарны, энергияны артыкка чарыгдаар чорукт арны шынарга база хамаарыштыра берген. Москвада «Трансмаш» каттыжыышкынның бүдүрүп турары агаар хуваакчызының эки, багай талаларын бүгү талалыг чугаалажып көрген соонда, аңаа чүгле шынарның бирги категориязын тывыскан. Ону метрополитеннерде ажыглап турар.

Эрткен чылын заводтарның шынар демдээн ажыглаар эргезин казаан хөй таварылгалар болган. Дыка хөй бүдүрүкчүлер нормативтехниктиг документацияның негелделерин сагыырын хандырбайн турар. Оон алгаш көөрге, бүдүрүлгелер шынар демдээн чедир кылдынмаан продукцияларга салып турар хире-дир.

Ынчаарга ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдарынче шилчииириниң үези берге бооп турза-даа, техника талазы-биле сайзырангай, эки шынарлыг продукцияны бүдүрери дээш чүткүп турар мурнакчы бүдүрүлгелерниң коллективтери хүндүткелди ап турар. Ындыг бүдүрүлгелер бистиң үлетпүрүвүсте дөрт муң хире. Оларның барык 750 хирези дээди аттестация маркалыг бараанныг продукцияның чартыындан хөйүн берип турар. Машина тудуушкун адырларында продукцияның хөй нурууз ун шынарның делегей деңнелинге бүдүрер, ону 6—7 чыл иштинде чедип алыр талазы-биле партия болгаш чазактың онаалдаларын боттандырарынга холбашкан чаартылгалар илдең.

«Абаканвагонмаш» каттыжыышкынның, Днепропетровскиниң вагон-тудуг заводунуң, Радищевскиде гидроаппаратура заводунуң, Целиноград областа подшипник заводунуң бүдүрүп турар продукциялары эки шынарлыг бооп турар.

Эки шынарлыг продукцияны бүдүрери дээш чарыштың мурнакчыларын ВЦСПС-тиң болгаш Күрстандарттың тускай дипломнары-биле шаңнап турар. Эрткен чылдың түңнелин ёзугаар чарыштың тиилекчилери апрель айда билдинер. Оларның эң экилеринге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шаңналдарын тывысырынга киирер. Продукция шынарын үндезини-биле экижидери дээш чарышка кайгамчыктыг түңнелдерни чедип алганнарга ындыг шаңналды бо чылын бир дугаар тывысыр.

В. БЕЛЯЕВ,
СЭТА-ның тайылбырлакчызы.

Школа болгаш амыдырал

ЧҮҮ ШАПТЫКТАП ТУРАРЫЛ?

СЭКП ТК-ның ам болур Пленуму болгаш Бүгү-эвилелдиң башкылар съездизи улус өөредилгезиниң шугумунда эде тургустунуушкунну дүргени-биле бурунгаарладырынга улуг идигни бээр дээрзинге бүзүреп турар бис.

Ниити билиг болгаш профессионал школаларның реформазының кол угланыышкыннары чүге оожум боттанып, чылдан чылче чаңгыс черде таптап турарыл? Школа коллективтеринде эде тургустунуушкун чүге оожум чоруп турарыл? Бо хүнде чуртта кончуг онзагай социал-экономиктиг өскерлиишкиннер чоруп турда, башкылар коллективтери ол айтырыгларга долу харыыны бээр ужурлуг бис.

Моон кол чылдагааннары ындыг деп бодаар мен. Бирээде, 15—20 чыл бурунгаар бо хүннерге чедир ажылдап чоруур кижилер эрги өзү-биле ажылдап келгени чыдып калган чаңчылдарындан уштунуп чадап, а чаа ажылдап чоруур башкылар эрги чаңчылда ажылдап турарларның үлегерчикзэнге алзып, чүгле кичээлдер эрттирери-биле өйлежип, өөреникчилер-биле класстан дашкаар үелерде эвээш ажылдап турарында. Хүнде 3—4 кичээлди школага эрттиргеш, арткан үелерни дыка хөй башкылар боттарының бажыңнарынга хууда ажылдарынга чарыгдап турарындан кичээлдерге кошкак белеткенип, удуртуп турар клазы база башкылап турары класстарында өөреникчи бүрүзү-биле чедир ажылдавайн турар.

Эрткен өөредилге чылында бистиң школаның онгу клазын 33 өөреникчи дооскан, оларның чүгле 7-зи ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче кирериниң экзаменнерин дужаап шыдаан. Ынчангаш өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарны бедик деңнелче көдүрериниң кол быразы — башкы бүрүзү төнчү, тодаргай түңнел дээш ажылдаарын боттандырбышаан, ажылдаан байдалынга, чедип алган чедиишкиннеринге дүүштүр ажыл төлевириин алыры.

Ийиде, мурнакчы аргадуржулгага даянып алгаш, башкы бүрүзү өөреникчилерниң назы-хар аайы-биле психологиязын ыяк билир, кымның-биле канчаар ажылдаарын баш удур тодаргайлап алган болуру, өөредилге болгаш кижизидилге айтырыын кичээл бүрүзүнге доктаамал кады чорудары боттандырары чугула. Амгы үеде школалар кабинет системалыг өөредилгеже колдуунда шилчээн, ынчангаш кабинет эргелекчилери ол кабинеттеринге өөредилге кичээлдериниң соонда тускай расписание өзугаар тус-тус эртемнериниң аайы-биле бөлгүмнерни, класстан дашкаар темалыг шинчилел ажылдарын, ужуражылгаларны, политиктиг сайгарылга-консультацияларны, ада-иелер-биле ажылдарны, өөреникчилерниң сонуургалының аайы-биле ажылдарны организастаар арга тургустунган.

Өөреникчилерниң бот-идепкейин сайзырадырынга школаларда пионер организациязының дружина чөвүлели, өөреникчи комсомолчуларның комсомол комитеттери улуг рольду ойнап турар. А сөөлгү чылдарда чурттуң республиканың дыка хөй школаларында өөреникчилер комитеттерин катап тургускулааны шын эвес боор, чүге дээрге олар план өзугаар пионер, комсомол организацияларының кылып турар ажылдарын, ол-ла организацияларда секторларның ажылдарын кылып турар азы катаптап турар. Школаларга өөркомнарны дүжүргеш, өөреникчилерниң дружина чөвүлелиниң болгаш комсомол организацияларының ажыл-херээн дидими-биле деткип, оларның ажылын тодаргай удуртур, оларның эгелээшкиннеринге даянып, солун болгаш дээштиг ажылдарны амыдыралга бир дем-биле боттандырары чугула эвес бе?

Ада-иелер-биле быжыг харылзааны тургузарының эң эптиг аргазы өөреникчилерниң өөренген эртемнериниң аайы-биле алган демдектерин дневниктерге хүн бүрү салып, неделя төнчүзүнде тускай демдеглелдерни класс башкызы болгаш ада-иелер кылып турары таарымчалыг. Ынчалзажок өөреникчилерниң клазы улгаткан тудум, дневниктер ажыглаарындан арай эпчоксунар, ындыксаар байдалдарны өскерип турар бис. Бодап-даа көөрге, 8—10 класс чеде берген өөреникчилерге класс башкызының-даа, ада-иениң-даа талазындан бот-боттарынга бүзүрежир байдалдар амыдыралга быжыы-биле тургустунар. Өөреникчилерниң дневниктерин 1—7 класстарга ажыглааш, 8—10 класстарга дневниктерни өөреникчилерден негевес деп саналдыг башкыларны саналын деткип турар мен.

Чамдык тургустунган айтырыгларны республика школаларының коллективтери канчаар көрүп турарын сонуургавышаан, оларда чаартылгаларның, өскерилгелерниң ажыл-херек кырында боттанып турарын солун дамчыштыр таныжыксаар-дыр бис.

К. АДЫГБАЙ,
Бай-Тайга районнуң Кызыл-Даг ортумак школазының директору.

СЭКП ТК-ның Пленумунга уткуштур

БОДАЛДАРНЫ БОДАРАДЫР

СЭКП-нин XXVII съездизи болгаш СЭКП ТК-ның оон дараазында болган Пленумнары улус өөредилгезиниң системазының оруун тодаргайлаан. Ол орук амгы үениң эде тургустунуушкуну-биле капсырлажып турар. Школа системазынга эде тургустунуушкун дээрге-ле, ооң бүгү-ле ажыл-чорудулгазын демократчыдары, ажык-чарлыг чорукту неттередири болур.

Демократчыдылга болгаш ажык-чарлыг чорук бо хүнге чедир-ле школа өөредилгезиниң системазында эң-не кызыы болуп келген. Ында отчёттуг соңгулдалар чок, шугумчулел болгаш бот-шугумчулел хогжүвээн, чагырып-дужаар чорук, хөй санныг айтыышкыннар, инструкциялар хөй организация болур. Мээң бодалым-биле алырга, демократчыдылга дээрге-ле, күш-ажылчы коллективтиң ажылын идепкейжидери, чаа чүүлдерни деткип, неттередири, чагырар-дужаар чоруктарны соксадыры, башкының ажылынга хостуг чорукту хандырары, школа директорлары болгаш өөредилге эргелекчилери чыл санында отчёттуг база 3 чыл болгаш-ла соңгулдалыг болуру деп санаар мен.

Бүгү-ниитиниң ылап-ла ортумак өөредилгезиниң дугайында чамдык өскерилгелерни киирзе чогуур. Школага өөренип шыдавас, программа угбас өөреникчи турбас, чүгле багай башкылаар башкылар туруп болур деп теория шын эвес. Чамдык кошкак башкылар бар болбайн аан, ынчалза-даа класс бүрүзүнде кошкак өөреникчилер бар, чүге дээрге кижи бүрүзүнүң кадыкшылы, сонуургалы, чүве билип алыры аңгы-аңгы болур. Чамдык өөреникчилер 8 класс соонда, 15—16 харлыында, ажылдаар күзелин илереди бээр болгай. Ону чөпшээрээр, 8, 10 класстарны доозуп шыдавайн барган өөреникчилерге тускай шынзылгаларны тыпсыр херек. Ынчангаш бүгү-ниитиниң ортумак өөредилгезин арттырар, ынчалза-даа оон «ылап-ла» азы «албан» дээр сөстү казыыры чугула болгу дег. Бо бүгү байдалдарның салдары-биле чагырар-дужаар чоруктарга алыскаш, «2» демдектиң орнунга «3»-тү салып, күрүне мегелээр чорукту болдура бээр, класстан классче билии четпес өөреникчилерни анаа-ла шилчидип чорүп олурар чүүлдер бары чажыт эвес болгай.

Оон аңгыда факультативтиг өөредилгелерни өзулут ханыладыр, келир үениң математиктерин, литераторларын, күш-ажылчы мастерлерни белеткээрин школага шууд эгелээр херек. Харында тускай мергежил угланыышкынныг класстарны школаларга ажыдары кончуг ажыктыг.

Бистиң уругларывыс неделяда 6 хүн өөренип турар болгай. А улуг-хүннерде янзы-бүрү хөй санныг онаалгаларны кылыр дээш база чай чок, дыштаныылга чок боop турар. Ол чорук уругларның ажылгыр чоруун болгаш сонуургалын, эстетиктиг, күштамыр кижизидилгезин кудуладып турар. Мен бодаарымга, бүгү класстарга кичээлдерни 35 минутада эрттирип болур, ооң-биле хүнде-ле 50 хире минутаны камнап алырга, субботада өөренмейн барып болур. Чаартыкчы башкыларның дуржулгазы кичээлди бедик темп-биле арай шалыпкын эрттирип болурун бадыткап турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң ажылгыр, шиңгээдиичел аргалары узун улдуннарда кудулаары илдең, ынчангаш улдун хуусаазын 1.5 айдан узатпайн, улдун санын 5—6-даа чедирзе ажырбас деп бодаар мен.

Чаа программаларны тургузарда, школага өөренир эртемнерниң санын кызырар болгаш уругларга орта билдинмес, аар болуп турар, чижээлээрге, 9-ку класска геометрияны казыыр болза чогуур деп бодаар мен.

Чамдык башкыларның, школалар администрацияларының методиктиг болгаш башкылал ажылдарын эде тургузуп шыдавайн турарындан школа реформазы чедир боттанмайн турар. Башкы бүрүзүнүң бот-харыысалгазын бедидер, ажылының түңнелин көөр, аңаа чогаадыкчы, чаартыкчы ажылдаар арганы бээр, үргүлчү болуп турар районо-нуң хоорононуң, министерствонуң инспектор хыналдаларын болур-чогууру-биле кызырар, хөлүн эрттир көвүдээн инспекторларның штадын кызырар. Черле ынчаш, үстүкү органнардан кээп турар эңме-тикчок айтыышкыннар саазыннарын, инструкцияларны кызырып, башкының хостуг ажылдаарын хандырза чогуур.

Башкыларның аттестациязы чогуур негелдеге ыракта четпес, чамдык школаларда өзу барымдаалаан байдал-биле эртип турар. Харында ол чамдык башкыларның ээлчеглиг шаңнал алырының техниктиг болуп турар. Ынчангаш аттестацияның кол принципи — башкының бодунуң эртемин болгаш ооң методиказын ханызы-биле билири, өөреникчилер-биле ажылдап билири болгаш ажылының түңнелдии болур.

Ниитилелге кижи факторун идепкейжидип турарының амгы үезинде башкы кадрларның социал байдалдарынче улуг кичээнгейни салыры негеттинип турар. Хөй-хөй башкылар чурттаар бажыңнар-биле хандыртынмаан ийикпе, бичии тар бажыңнарда сынмарлажып чурттап турар болгай. Одаар чүүлдү чүгле боттары садып алыр, электри дээш база төлээр чоруктар хөй. Көдээде чурттап турар башкылар бажын чанынга ноган өстүрер ажылдарын, саар инек тударын шоолуг-ла чорутпайн турар. Бо талазы-биле чогуур органнар хемчеглерни алыры күзенчиг. Тус-тус эртемнерин башкылаарының дугайында методиктиг ажылдар, өске-даа көргүзүг материалдары болгаш техниктиг херекселдер дыка ховар болуп турар. Чаартыкчы башкыларның дуржулгазын нептередип турары дыка четпес.

Мен 42 чыл башкыладым. 35 чыл иштинде ортумак школа директорлап келген мен. Амгы үеде Өвүр районнуң Торгалыг школазында мал ажылының үндезиннерин башкылап турар мен. Эрткен чылын школаны дооскан өөреникчилерден ам 20 ажыг кижи малчыннап, сакманчылап ажылдап турарлар. А 9-ку класстылар чазын малчыннарга дузалажып, сакманчылааш, 1500 ажыг чаш хураганны доруктурганнар. Олардан Эремаа, Седен-оол, Сылдыс Доңгак, Хүлермаа Доңгак аныяк малчыннарның район конкурузунга тиилекчи болганнар.

Д. СЮНДЮП,
Улус өөредилгезиниң тергиини.

Номчукчунуң саналы

ШКОЛАЛАРДА ЫРЫ ДЫҢНАЛБАСТААН

Ортумак школаның дөрткү клазында өөренип турар уруум бар. «Ырлап көрем» деп дилээр болзумза, ол телевизорда көргүзүп, магнитофонда, пластинкаларда бижидип каан янзы-бүрү утказыг нептеренгей ырларны аялгазын өскерти аарак ырлай каапгар. А тыва ырларны уруум шуут билбес.

Школачы чылдарымны сактып кээр мен. Бөдүүн турган 50-60 чылдар үезиниң школаларының класстарының эжиктеринден бичии чаштарның үннери чаңгыланып үнүп турду. Чырыкче үнүп келген ыры дораан нептерээр турган.

Амгы үеде барык чер бүрүзүнде хөгжүм школалары бар. Тускай эртемниглер өөреникчилерге ыры, музыка талазы-биле билиглерин берип турар. Ынчалза-даа ол школалар бичии өзүп орар чаштарның эвээш кезиин хаара тудуп турары билдинигир. Кижи бүрүзү-ле аңаа өөренип шыдавас, аңаа кирери тускай негелделиг.

Ясли-садтарга чаштарны ырыга, хөгжүмге өөредип турар-ла харын. А школаның эргинин ажа баскан соонда, чаштарывыс хөгжүм, ырыдан хоорлуп турар. Үстүнде бичиилерниң хөгжүм школалары школачы бүрүзүн хүлээп ап шыдавас болганда, школаларга хөгжүм-эстетиктиг сайзыралды уламчылаарының оруу кайдал? Амгы салгалдың школа назылыглары ада-иелериниң ол хире назынында ырлап турганы тыва композиторларның ырларын шуут билбес, чүгле телевизорда, пластинкаларда ырыларны билир. Ам чүгле тыва ырлар эвес, а орус дыл кырында пионержиң школачы ырылар безин шоолуг дыңналбастаан. Кижи бодаарга, бо байдал-биле моон соңгаар эптежири берге.

Ол дээрге өзүп орар чаштарның ниити сайзыралынга улуг когаралдыр. Бичии-даа бол, сагыш-сеткилинде өөрүшкүзүн, муңгаралын канчаар илередирил? Кудумчудан азы магнитофондан бижиттинген оларга октa таарышпас утказыг ырылар-биле бе?

Ам чүгле Ак-Довурактың эвес, республиканың өске-даа хоорай, суурларында школаларда ырылар дыңналбастаан. А оон кол чылдагааны тускай билиглиг ыры башкыларының чиде бергенинде. Ону эдип алырының оруу кандыгыл? Кызылдың уран чүүл училищезинде хөгжүм, ниити ыры, танцы талазы-биле ортумак тускай эртемниглерни белеткеп турар, а ниити ортумак школаларга ыры башкылары белеткевейн турар. А өске хоорайларның педагогика институттарында ыры болгаш хөгжүм факультеди ниити ортумак школаларга ыры башкыларын белеткеп турар болгай. Чижээлээрге, Иркутскиниң педагогика институдунуң дуржулгазын ажыглап, Кызылдың пединститудунга ыры болгаш хөгжүм факультедин ажытса кандыгыл? Бодум уран чүүл училищезин дооскан болгаш, уругларның уран чүүл школазында башкылап, уругларны хөгжүмге өөредип турар мен. Ыры, хөгжүм талазы-биле чаштарның келир үеде салгалывыстың өөредилге, кижизидилгезин сагыжымны өйүп чоруур боорга, бо чүүлдү бижидим.

Д. ХОВАЛЫГ.
Ак-Довурак хоорай.

Интернаттарга өг-бүлениң таарымчалыг байдалын тургузаал

АВАЗЫ ЫШКАШ

Бай-Тал суурнуң ортузунда школа бар. Ооң чанында интернат агарып көстүп турар. Аңаа кире бээрге, арыг-силии аажок. Ында уругларның хостуг үезинде дыштанырынга таарымчалыг.

Интернатка темалыг кежээлерни, лекция, беседаларны эрттирип турар. Библиотекарь: Роза Чөгээ, садыгжы Любовь Адыг-оол, көдээ ажыл-агый талазы-биле эртемниг Татьяна Дугул-оол солун беседаларны кылган. Ооң өөреникчилерниң мергежил шилип алырынга ажыктыг болуру чугаажок.

Интернатта чурттап турар өөреникчилерниң хөй кезии малчыннар ажы-төлү база бүдүн болгаш чартык өскүстер боор турар. Көдээ Совет суурнуң херээженнер чөвүлели, школаның администрациязы интернатка чогуур дузаны көргүзүп келген. Моон мурнунда чылдарда уругларны хеп-биле четпес хандырып турган, интернаттың одалга системазы багай боор турган. Бо өөредилге чылында уруглар хеп-биле бүрүн хандыртынган, одалга системазы эки септеттинген. Ырак коданнарда малчын ада-иелер-биле интернат харылзаалыг. Ылангыя Сенмит Күжүгет, Борбаан Аракчаа, Адаш Иргит интернатка доктаамал кээп турарлар.

Интернаттың кижизидикчилериниң, энелериниң, ажылчыннарының коллективи эп-найыралдыг, уругларга эптиг-ээлдек, оскус-чавыстарга, авазы, угбазы ышкаш, ынчангаш уруглар оларны хүндүлээр. Кижизидикчилер Чечек Чүлдүм-оол, Долаана Бүрүткел ажылынга кончуг кызымак, уругларга ынак. Интернаттың ажылын ооң эргелекчизи Чечек Баавыл эки удуртуп турар. Ол дааган ажылынга харыысалгалыг, негелделиг, кижилер-биле ажылдап билир коммунист. Чечек Тюлюшовна чүгле «эккеп бериңер, кылып бериңер» деп олурарынга хөңнү чок. Үрелген стол, сандайны, шкафтарны удур-ла септедип алыр, уругларны боттарының ийиги төрээн бажыңының эт-севинге камныг болурунга болгаш ажылгыр чорукка кижизидип турар. Интернаттың бот-кичээл кылыр өрээли эки дерииттинген.

З. ХЕРТЕК.

ӨСКҮЗҮНДЕН ӨЛБЕС

Бо бичии уругнуң таалаңчыг удуп чыдарын көрүңерден. Та чүнү дүжеп чыдар ийнеш. Уруглар бажыңында бо уругнуң келир үези бистерниң-биле дөмей болбай аан: ол күрүнениң бүрүн хандырылгазында. Ынчалза-даа хомудаар сеткил билбес бо чаштың шыдамык чүрээн өйүп чоруур чүве база бар, ол болза ону каапкан арагачы ада-иелери-дир. Ам оларның бичии кижиге херээ-даа чок, ооң ада-иези — совет күрүне. бичии өскүс уруглар эки чурттазын дээш акша-хөреңгизин харам чокка шилчидип турар совет кижилер бар. Ындыг турда-ла, бичии чаштың шыдамык чүрээ хире-хире болгаш өйүп чоруурун утпаалы, чаштарга өг-бүлениң таарымчалыг байдалын тургузаалы.

В. МЕДВЕДЕВТИҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохроиказы.

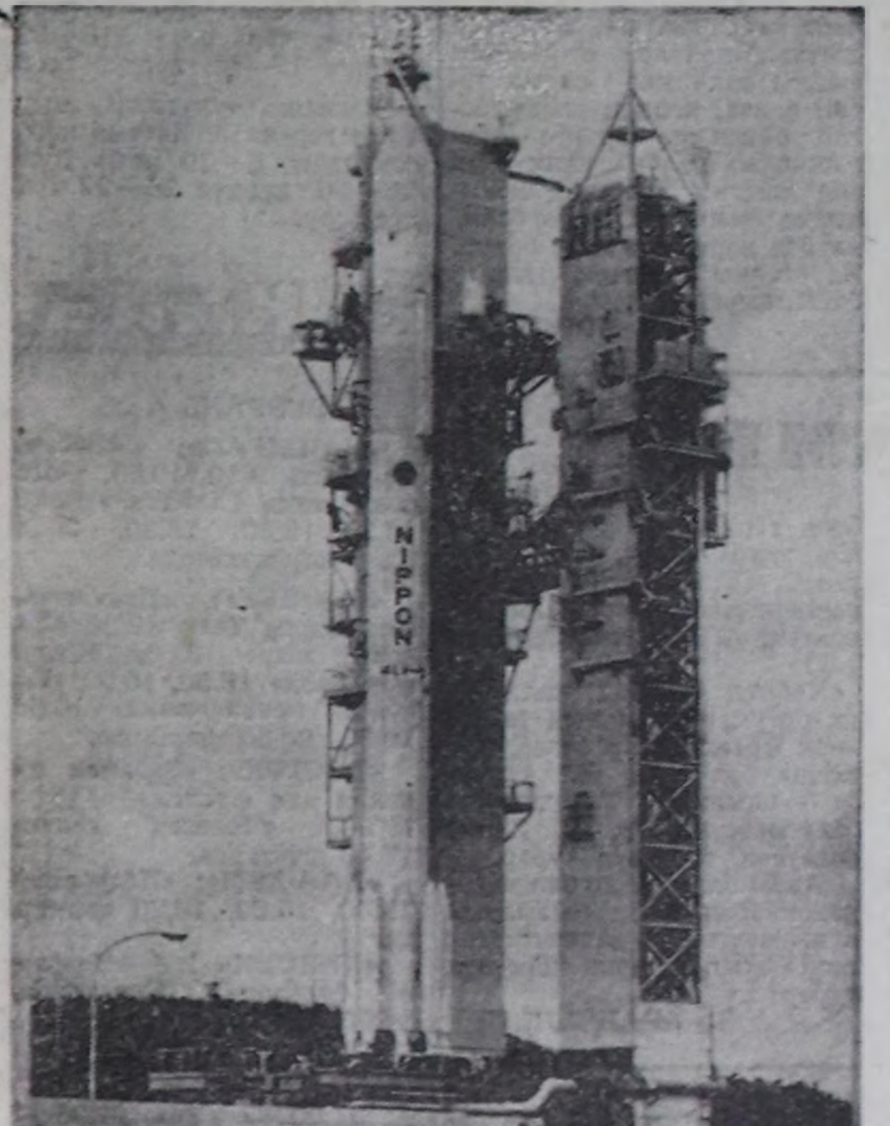

Таңгасима дээр япон космодромда бо хүннерде чырыдай шиншиң апарган.

Херектиң ужуру чүл дээрге, космос делгемин шинчилээр талазы-биле япон национал эргелел февраль 16-га чедир Эйч-1 деп чедирикчи ракетаны салып үндүрерин соксаткан. Соңгаарлатканының чылдагааны АКШ-ка бүдүрүп кылган ракетаның космос делгеминге үндүрүп контрольдаарының интегралдыг системазында үрелик чүүлдерниң бары болган.

Орбитаже Эйч-1 ракета-биле харылзааның Си-Эс 3-Эй деп үшкү япон спутникти салып үндүрерин планнап турган. Салып үндүрер шөлге ракетаны (чурукта) тургусканының соонда, схемада үрелик чүүлдерни специалистерниң тыпканының соонда ону салып үндүрерин соңгаарлаткан. Ындыг үрелик чүүлдер «АКШ-ка кылган» деп таңмалыг өске-даа интегралдыг схемаларга бар турган.

Киодо — СЭТА-ның фотозу.

Бөмбүрзектиң сүдалы

АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Израильдиң ээлеп алганы араб девискээрлерде байдал дугайында айтырыг талазы-биле дискуссия КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелинде эгелээн. КНО-нуң тайбың камгалалының талазы-биле кол органы болур Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хүлээлгези болза, Чооокку Чөөн чүк айтырыының талазы-биле делегей конференциязын чыылдырарынга белеткел ажылдарын дүрген чорудуп эгелээри болур деп, дискуссияның киржикчилери саналдап турар.

Араб-израиль чөрүлдээлерни политиктиг арга-биле шиитпирлээр дугайында делегейниң хөй-ниитизиниң негелдезин деткип, делегей конференциязын чыылдыраары амгы үеде делегей харылзааларында чугула айтырыг апарган деп, Ислам конференция организациязының чиңгине секретары Саед Шарифуддин Пирзада саналдаан. Ол саналды КНО-нуң чанында Араб чурттар лигазының доктаамал хайгааракчызы Александр Фон Вартенбург болгаш Бразилияның, Сенегалдың, Непалдың, Марокконуң, Египеттиң, Сирияның, Францияның делегаттары деткээн.

КНО-нуң чанында Палестинаны хостаары организациязының доктаамал хайгааракчызы Зухди Лабиб Терзи израиль ээлекчилер Палестинаның чонунга аар-берге човуланы таварыштырып турар, деп чугаалаан. Ол черде хан төгүушкүнү соксаал чок үргүлчүлеп, муң-муң тайбың чурттакчылар амы-тынындан чарлып турар. Палестин улустуң чөптүг негелдезин хандырары-биле делегей конференциязын чыылдырары эргежок апарган деп, ол саналдаан.

Дискуссия үргүлчүлеп турар.

УЗАТКАН

КОЛОМБО. (СЭТА). Шри-Ланканың парламентизи чуртта чарлаттынган онза байдалдың хуусаазын узаткан. Парламентиниң херектер министри Винсент Перрера чурттуң чамдык районнарында байдал дүшкүүрленип турарындан онза байдалдың хуусаазын узадыр дугайында шиитпир хүлээп алдынган деп дыңнаткан.

Тамил удурланыкчылар хан төгүушкүннүг үүлгедиглерни кылырын үргүлчүлеп турар.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БЕЛГРАД. Эрткен неделяда совет режиссер Тенгиз Абуладзениң «Буруузунуушкун» деп кинозу-биле югослав көрүкчүлерниң баштайгы таныжылгазы болган. Ооң көргүзүү-биле делегейниң «Фест» кинофестивалы ында эгелээн. Делегейниң кинофестивальдарының эң дээди шаңналдарын алган барык-ла бүгү фильмнерни чыып турар ол көрүлдеде Совет Эвилелинден «Эштикчи», «Робинзонада, азы мээң англи даайым», «Оор» деп фильмнер бар.

Белградта болуп турар фестивальда ниитизи-биле 40 хире даштыкы фильмнерни көргүзер. Албанның эвес программада Кыдат Улус Республиканың фильмнерин эн баштай көргүзер.

ПРАГА. 1987 чылда ЧССР-ниң экономиказының хөгжүлдезиниң дүргедээшкинин оожумназа-даа бурунгаарлаашкын бар болган деп, эрткен чылда улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң түңнелдериниң дугайында ЧССР-ниң федералдыг статистика эргелелиниң парлап үндүрген дыңнадыында айтып турар.

Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээлиниң өзүлдезиниң талазы-биле, капитал тудуг объектилерин ажыглалга киирер талазы-биле планныг онаалдалар күүсеттинген. Аъш-чемниң кол бараанна-ры-биле чурттакчы чоннуң деңнелин хандырылгазын боттандырып чорудуп турган. Экономиканы интенсификастаарының темпилери планнаттынган деңнелден куду болганы национал орулганың чүгле 2 хуу өскениниң чылдагааны болган. Эрткен чыл-биле деңнээрге даштыкы садыг саарылгазы 2,4 хуу, ооң иштинде социалистиг чурттар-биле садыг саарылгазы 3 хуу өскен.

СОФИЯ. Болгарияга ассоциацияларның бүдүн чартык чыл иштинде туруп келгениниң үезинде чурттуң ажыл-агыйжы амыдыралы элээн идепкейжээн.

Министерстволар болгаш оларны солуп турар ассоциацияларның аразында принципиалдыг ылгал бар. Чурттуң удуртулгазы шилчилге үезинде оларга чамдык хүлээлгелерни берген-даа болза, министерстволардан ылгалыштыр олар күрүнени төлээлевейн турар. Амгы үеде ассоциацияларның административтиг аппарады 118 кижиден тургустунган, а министерстволарга оларның саны 493 кижи чедип турган.

Чурттуң машина тудуунуң бүдүрүлгелериниң барык 85 хуузу ассоциацияларның кежигүнү болуп турар. Ында ийи чүс бежен муң кижи ажылдап турар. Оларның бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының чартыы хирезин (3,5 млрд. доллар хире) даштыкыже үндүр садып турар. Оларның 35 хуузун социалистиг чурттарже, арткан 15 хуузун өске чурттарже садып турар.

БУХАРЕСТ. 1990 чылга чедир румын найысылал далайже үнер черлиг хемниң улуг порту болу бээр. Бухарестиниң соңгу-чөөн чүктен мурнуу-чөөн чүкче таварып эрткен Дымбовица хемни Арджеш хем-биле тудуштуруптар кылымал каналда садыг порту Глинии тудуп эгелээн.

Найысылалдың бодунга он километр черде амгы үениң 13 көвүрүүн, гидротехниктиг чеди бездирни туткан. «Лакул морий» деп кылымал суг шыгжамырын суг-биле долдурган. Бухарестиниң барыын талазында Милитарь болгаш Крынгашь чурттаалга районнарының чанында суг шыгжамыры чаартынган хемни суг-биле хандырар.

Бо беш чылдың төнчүзүнде тудуун доозар деп турар судно чоруур Дунай — Бухарест аразының каналы 72 километр узун болур. Дымбовицадан хем суднолары болгаш чүък сөөрткен паромнар Арджеш хемнээш, Дунайже болгаш Кара далайже баарлар. (СЭТА).

ЧУГААЛАЖЫП ЭГЕЛЭЭН

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээни чугаалажып көөр талазы-биле АКШ-тың сенат хуралы ажылдап эгелээн. Даштыкы херектер талазы-биле сенат комиссиязының даргазы Клейборн Пелл хуралды ажыдып тура, «Ат салдынган керээ болза, чепсеглениишкинниң дүжүрер, ылангыя ядролуг чепсекти кызырар болгаш узуткаар херекке чедип алдынган баштайгы чугула базым болур. Бистиң сорулгавыс — америк улустуң деткип турары ол дугуржулганы бүгү талалыг өөренип көөрү болур» деп чугаалаан.

Республиканчы партиядан президент кандидадынга соңгударын оралдажып турар сенатор Роберт Доул: «Ядролуг чепсектиң ийи хевирин узуткаарын көрүп турар керээ АКШ-тың эрге-ажыынга дегжип турар. Ынчангаш даштыкы херектер талазы-биле комитет ук керээни сенатка чүүлдүг деп көөр кылдыр саналдап киирериңге идегеп тур мен» деп саналдаан.

АКШ-тың күрүне секретары Джордж Шульц бодунуң саналынга ук керээни ажылдап кылыр талазы-биле чугаалажыышкыннарның кандыг янзылыг боор турганынга тодаргай доктаагаш, ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаары делегей байдалын экижидеринге эки салдарны чедирер деп демдеглээн.

Ол айтырыгны чепсектиг күштер талазы-биле болгаш өске-даа сенат комитеттеринде чугаалажып эгелээн. Бүгү комитеттер чугаалажып көрген соонда, ону сенатка чугаалажыр. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээни сенатка бадыладып киирер талазы-биле чамдык сенаторлар боттарының туружун ам-даа тодарадып албаан. А элээн хөй сенаторлар аңаа шуут удурланып турарын ажыы-биле чугаалап турар. Чижээлээрге, сенатор Джесси Хелмс керээниң элээн хөй кол айтырыгларынга хамаарыштыр чигзиниишкинин илергейлээн болгаш оларны эде көөрүн саналдаан.

АКШ-тың парлалга органнарының санап турары-биле алырга, барыын үзелдиг күштер керээни күштүг болдурбас дээш хөй янзы аргаларны ажыглаарынга бүгү талалыг белеткенип турар. Керээни бадылаары дээш туржуп турар сенатор Алан Крэнстон ону сенаттан күштүг кылдыр бадыладыр төлээде, эде көөр талазы-биле аңаа кандыг-даа өскерилгелерни кылбас ужурлуг, а ону чедип алыры «коңгүг берге» деп чугаалаан.

Ортумак болгаш оон биче хемчээлдиг ракеталарны узуткаар дугайында Вашингтонга ат салдынган Керээни Каттышкан Штаттарның дептиилгелиг хөй-ниитизи бүрүн деткип, ону күштүг кылдыр чарлаарынче конгрессти кыйгырып турар. Чижээлээрге, «Ниити херек» дээр хөй-ниити организациязы керээни деткиирин чурттуң бүгү чонун кыйгырган.

Культура амыдыралы

Культура болгаш уран чүүл ажылдакчыларының билиг бедидер курстарынга республиканың кадрлары мергежилин бедидип ап турар. Районнарның төп библиотекаларының улуг библиографтарының үш неделя өөредилгези чаа доозулган.

Бо өөредилге үезинде библиотека ажылдакчыларынга хөй лекцияны А. С. Пушкин аттыг библиотеканың библиография салбырының эргелекчизи И. В. Подик номчаан болгаш ук ажылда чаа чүүлдерни библиотека кадрларынга таныштырган. Улан-Удэ хоорайда Чөөн чүктүң Культура институдунуң башкызы М. Я. Серебряная база хөй лекцияны номчаан.

Курстуң дыңнакчылары республиканың ном үндүрер чериниң ажылдакчылары-биле болгаш чогаалчылар-биле ужуражып, Кызылдың төөгүлүг черлеринге, культура төптеринге чорааннар. Олар ам боттарының ажылдаар черлеринде чаа күш-биле ажылдап эгелээннер.

М. АРАНДОЛ.

ЧУРУКТА: библиографтар билиг бедидер курстарының директору В. Ф. Романенко-биле.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КЫШКЫ КЕЖЭЭ — УЗУН

Чоннуң «кышкы кежээ — узун» деэн чугаазын шагдан бээр дыңнап келдим. Ынчан хүн дүрту кыска болганда, ол черле чөп. Оон ыңай кылыр чүве чок, оюн-тоглаа болбас, ылаңгыя чалгааранчыг болур болза, кежээниң төнчүзү чок ышкаш сагындырар. Ол бүгүнү бодай-бодай, Тес-Хемниң культура албан черлерин, суурларын барык шуптузун кездим.

— Алды шактан өөреникчилер концерти эгеледи. Оон соонда Самагалдайның «Калдак-Хамар» агиткультбригадазының талантызын көөр бис. Силерни база манап турдувус, он шак үезинде бир чапсарлааш, улаштыр олуруптар бис — деп, «Кызыгаар» совхозтуң партком секретары С. С. Салчак өөрүшкүлүг уткуп алды. Үениң орайтаарын болгаш хөй концерт көрген чоннуң шылай бээрин бодааш: «Алыдаарта болзун бе?» — деп айтырдым.

— Чарлалды дүъште-ле аскан, хамык улус чыглып келген болгай. Орайтаарындан сезинмеңер, кышкы кежээ узун болгай — деп, дүвүрээн сеткилимни оожуктурду.

Ол кежээ партком секретары-биле, совхозтуң чоокта чаа соңгуттурган директору М. Э. Оюн-биле болгаш өске-даа кижилер-биле чугаадан Ак-Эрикте эки талаже чамдык өскерлиишкиннер бар дээрзин билдине берди. Ылангыя техника эдилелинге болгаш ажыглалынга районда эң-не багай диртип турган совхозта бо ажыл экижип эгелээн. Бир аалга ыяш сөөртүр машина ол малчынның ажыглалынга хүннээр турган болза, ам бир машинаны үш малчын ажыглап четтигип турар. Оон уламындан машиналар кижи бүрүзүнге четчир апарган. Черле ынчаш, машина айтырар кижилер көзүлдүр ховартаан. Бригада болгаш өг-бүле керээзиниң бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкының салдары ындыг болган.

Суурнуң Культура бажыңын туткандан бээр үжен чыл чоокшулап турар. Ынчалза-даа ону септеп, кышка белеткеп алганы эки: чылыг, чырык, арыг-силиг. Оон ындыг турганың мурнунда көрбээн мен. Ханазында — совхозтуң спортчу шаңналдары: кубоктар, дипломнар, хүндүлел бижиктер. Совхозтуң күш-ажылчы коллективтериниң болгаш мурнакчыларының көргүзүглери, социалистиг чарыштың негелделери болгаш түңнелдери.. Библиотека бичии-даа болза, номнары эмгелиг, делгинирлери чурумнуг — номчукчу хереглээн номун дораан тып алыр. Мындыг байдалдарның тургустунганынга кым-даа өөрүүр.

Ак-Эриктиң чурттакчыларының активтизи болгаш идепкейлиг мурнукчузундан оранчок бедээн-дир. Ийи концерттиң кайызынга-даа улус зал долдур болду. Турган көрүкчүлер аразынче кижи эртип шыдавас. Кежээкиниң он шакта бичии чапсарлааш, катап-ла олуруптувар. А мен, ол хире орайтай бергенде, улус ээзээш болур деп бодадым. Парлалга ажылында эде тургустунуушкун болгаш ажык-чаргыг чорук дугайында дыка сонуургааннар. Айтырыглар хөй болган. Мээң кады чораан өөрүмнүң «Ужарлыг» чечен чогаал катты...

...жыышкынының кежигүннериниң чугаазын база аажок сонуургадылар. Черле кижилерниң чугаа-сооду-даа, хейсымы-даа, чурум-сагылгазы-даа чаартылганы херечилеп турду. Бо чылын чаа Культура бажыңын тудуп эгелээр. Ол янзы-бүрү болгүмнер ажылдаар өрээлдерлиг болгаш спорт залдыг болур. Ынчан бүгү байдал дыка таарымчалыг апаар, культура ажылы улам экижиир.

Районда эң эки Культура бажыңыг чер — «О. Шынаа» совхоз. Эрткен чылын ажыглалга кирген бо Культура бажыңы бодунуң улуу, делгеми болгаш өрээлдериниң хөйү, черле ажылдаарынга таарымчалыы-биле ылгалып турар. Ырактан көөрге, барааны безин чаагай — районнуң эң ырак суурун аян-шинчи киирип турар. Ынчалза-даа ол чараш-чаагай бажыңче чоннуң кээр туразы чок: бирээде, аажок соок, үстүкү каъдында чылыг шуут чок. Ийиде, чамдык ажылдар кылдынып турар-даа болза, олар чонну мөөңнеп, оларның сонуургалын хаара тудуп шыдавайн турар. Оон уламындан бөлгүмнерге киржир туржук, хурал-суглаага безин кээр улус ховар.

— Кежээкиниң чеди шакта ужуражылга-биле черлештир кино база чарлап алдывыс, улус чыылзын дээш — деп, «О. Шынаа» совхозтуң партком секретары К. М. Биче-оол, улус чыыр чаа арга тыпканынга өөрүп, биске тайылбырлады. Билет садып турар аразында залга олурган бир аныяк ава «Кинону эгелээр-дир, бажыңнарывыста уругларывыс бар» деп алгырар-даа. Оон кино, шынап-ла, эгелей берген. А бистиң ужуражылга соонда Самагалдайга чедир дүне эртер оруувус чүс ажыг километр, ынчангаш ол бүгүнү тайылбырлаар, кинону соксадыр ужурга таварыштывыс. Партком секретарының маңаа, черле ол кежээ болган ажылга киржилгези сула болган дээрзин чугаалавас аргам чок.

Ниитизи-биле алырга, Тес-Хем районнуң культура амыдыралында бурунгаарлаашкын бар. Ылангыя төптүткен библиотека системазы (эргелекчизи М. К. Дондуп) бодунуң дорт ажылы-биле черлештир сураглыг кижилер-биле болгаш чогаалчылар-биле ужуражылгаларны эрттирип, янзы-бүрү делгелгелер болгаш концерттер белеткээринге идепкейлиг киржип турар. Самагалдайның «Калдак-Хамар» агиткультбригадазы улусчу чогаадылганың эрткен чылгы көрүлдезиниң соонда программазын чаарткаш, районнуң бүгү суурлары туржук, Эрзин районнуң суурларынга чедип кааптар. Ук концерттиң шыңнары ону республика найысылалынга болгаш өске районнарга-даа көргүзүп болурун бадыткап турар.

Ажы-биле чугаалаарга, ук районда бот-тывынгыр уран чүүл, чамдык четпестер бар-даа болза, бурунгаарлаашкынның одуруунче кирген: танцы, ыры, цирк көргүзүглери болгаш өске-даа талазы-биле. А янзы-бүрү ужуражылгалар болгаш делгелгелер база болгулап турар. Хүреш, бокс, волейбол дээш — спорт база адакжы черде эвес. Ындыг турбуже, эң-не четпес чүве — ол бүгүнү аңгы-аңгы, бот-бодунга хамаарылга чок кылдыр эрттирип турары. Оон чыл-

дагааны — культура-спорт комплекстериниң тургустунмааны. Райкүүскомнуң культура килдизиниң, ВЛКСМ райкомунуң болгаш районнуң спорт болгаш күш-культура чөвүлелиниң демин кадып, кады ажылдап шыдавайн турары моон илдең.

«Чодураа» совхозтуң аныяктары ажылдавас столоваяны кооперацияга үндезилеттинген кафе кылырын шинтилирлээн. Партком болгаш дирекция ону деткээн. Оон ажылын эгезинден-не шын оруктче углаары, кылыр ажылдар планын баш бурунгаар тургузары чугула. Чүге дээрге районнуң өске суурларынга тургустунар аныяктар кафелери моон үлегер алыр болгай.

Чоннуң кино хандырылгазы болгаш библиотека ажылы суурларда черле багай эвес, а малчыннарның кодан бүрүзүнге четпези болдунмайн турар. Маңаа чылдагаан болур чүве — төптүткен библиотека системазының автобузунга бензин тывылбазы, суурларда библиотекарьларның олутпайы. «Кызыгаар» совхозтуң партком секретары бодунуң малчыннарынга кожээр библиотеканың чедеринге дузалажырын, автобуска бензин безин тып берип болурун чугаалады. Ындыг эгелээшкинни библиотекарьлар хүлээп алыр, ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлгелер-биле харылзааны быжыглаар ужурлуг.

Тес-Хем районнуң культура албан черлеринде хөгжүм херекселдери барык чок. Хол-Өөжүнде, Ак-Эрикте болгаш Шуурмакта эргижирээн баянчалдан өске чүве көзүлбес. А национал хөгжүм херекселдери база тывылбас. Райкүүскомнуң культура килдизи хөгжүм херекселдерин садап, тыва хөгжүм херекселдерин кылдыртыр талазы-биле ажылдарны холга ап, дарый ходелир, маңаа хамаарылгалыг черлер-биле дугуржур, кээп чарар — хөделир херек.

Районнуң культура албан черлеринде тускай эртемниг чүгле 20 кижи бар. Аңаа бурунгээри безин берге. Бо дээрге кадрларже кичээнгей чоктуң уржуу-дур. Шынаптала, культура ажылының чартык чүс хире ажылдакчыларындан чаңгыс-даа коммунист чок, чаңгыс кижиниң депутат болуп турарын, ажылдакчыларның чурттаарынга болгаш ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарның тургустунмааның СЭКП райкому, райкүүском болгаш ВЛКСМ райкому ам-на кичээнгейге алыр, ам-на чугаа кодурер үе келген. Оон-биле кады Шуурмактың Культура бажыңының чүгле эрткен чылын солун арнынга дорт-беш катап шүгүмчүлеткенинге чаңгыс-даа харыныы келбээнин, ону редакцияның болгаш номчукчуларының манап турарын чугаалап каайн.

Кышкы кежээ, шынап-ла, узун. Ындыг кежээлерни чоннуң элээн кезии культура бажыңнарынга болгаш клубтарга эрттирип турар. Ынчалза-даа оларның изиг шай аартап, боова чип алыр чери кайда-даа чок. Бир эвес агитквартиралар, өг-бүлелер шайны ээлчежип садып турар болза, чоннуң шыдыраалап, ойнап-хөглээринге таарымчалыг болур ийик. Ынчан чамдык кижилер бажыңынче чемнениишкин чорбайн, клубте дорт кээп база болур. Бо арганы тенээри, дарый боттандырары чугула.

К. ЧООДУ.

УРАНА

Лириктиг шүлүглел

(Уланчызы. Эгези № 19, 23, 25 «Шында»).

Чодарга-даа карак чажы
Соглур эвес, боду доктаар.
Болчаг шиви девээзинге
Боданып ап орарымга
Будуу-биле шуглап алгаш,
Буян номчуп турганзыг
боор.
Ынакшыл дээш хей-ле
хөлзеп,
Ыглап чораан херээ-ис
чүл?
Ажыл-ишке кызаалы! —
деп,
Айланмаага сүмелээн мен.
Улуг тынгаш, боданып тур
Удурланыр харыы чогул.
Хүннүң дүтлүр кадыр
хаваан
Хүлүмзүрүг дола берди.
— Ажы-төлүм адазының
Актыы ылыв-дыр, бүзүредим.
Караданчыг чагаа сөзүн
Кажанда-даа уттавас мен.
Дерзии, багай аажы-чаным
Дедир тыртып алыйн,
Ондар.
Часкан-дыр мен, өршээп
көр! — дээш,
Чалынганзыг куспактанды.
Урананың келген сураан
Удаа-дараа дыңназа-даа
Кажан ийик, сүрүп кээр деп
Каразывайн олурган мен.
Улуг-хүнде баарым ол,
Уткуп ал! — деп, сөгледипкен
Уранадан карак ажыт
Үйнук сугже дезипкен мен.
Кожавыстың соңгазындан
Коваш дивейн харап ор мен.
Бажыңымче Урана дорт
Базып киргеш, үнмейн
барды.
Өгге келген чорумалды
Өрү чалап уткуп алгаш,
Айланмаавыс сезик албаан
Анаа чазык чугаалашкан.
Сайзанактап ойнап өскен
Чаңгыс суурнуң төлдери бис.
Көрүшпээнде сактыжа бээр
Хөлчок ынак эжишки бис.
Амыр-менди солушса дээш,
Аъдым аксын тыртып алдым.
Отлуг диштиг, душтуу сен бе?
Өөрүшкүнү күзеп ор мен.
Арай сестип кирип келдим
Авазының арны чазык
Чаңгыс классчы эжиң
келгеш,
Чаня берди, чай чок — деп ор.
Каксы-даа бол сөглеп
кагбайн
Каяа четкеш келгениң ол?
Орган болза дужар силер.
Озалдаан сен, халак ай! —
дээн...
Уранаже чагаа бижээш,
Ужур-чөвүн дыңнаткан мен.
«Чурттаалгамны будай бербе
Чуттуг багым чажыр!» —
дээн мен.
Сөөлгү келген чагаазының
Сөзү меңээ ширин-даа бол,
Манаар болгаш будалы бээр
Багай-дыр сен, байырлыг! —
дээн.
Орук ийи, салым башка.
Он чыл хире көрүшпээн бис.
Кудазы боор — Кызылга деп,
Кулаам уунга дыңналган-даа.
Солун арнын ажарымга
Чонда чарлыг доктор кыс —
дээн.
Уранны мактап бижээн
Уран сөстүг очерк чор.

Дужум бе дээш карактарым
Дурбуй туткаш, чоткуладым...
Урананың хорек чуруу
Улам тода көстүп олур.
Урананың чуруун көргеш,
Уян түрээм катап хөлзеп,
Ужуралдар хөрээм өйгеш,
Удуп чадап чыда хондум.
Ажыл соонда кудумчуга
Аалымче чанып ор мен
Бодап хүнзээн Уранам бо
Болчашкан дег оруумда тур.
Уткуй келгеш, өөрээнимден
Урананы куспактапкаш.
Ошкаар дидим, эрнин бербес
Ойлу бээр дег дестире-дир.
Чаактарын куду чаржып,
Дамды чаштар кылаңнашты.
Көржүп келгеш Уранамның
Хөрээ чүге кударaар чоор?
Өйү кээрге үнүш дирлир
Өрү чүткүүр, дазыл тыртар...
Изиг шынчы ынакшыл дээш
Ийлээн ыжык дому бар бе?
Салгын уунга тыңгылаарга
Шаандакы чыды хевээр.
Чүректерниң согуу билчип,
Сүмележип турганзыг-даа
— Ужурашкаш мендилешпээн
Улус-тур бис, эскердиң бе?
Кайыын келдиң, Уранам? —
дээш,
Харыы манап ыыт чок тур
мен.
— Аарган деп сураан
дыңнааш,
Аъдым аксын тыртпайн
келдим.
Эмчи болган херээм ол-дур.
Экиртип каайн, Ондар —
Чадааныңң эмчизинге
Чартык айда чыткаш үндүм.
Эрес-оол деп невропотолог
Экиртип каан — кадыым
кал дег.
Өремелиг шайдан иш! —
дээш,
Өөмче чалап аппарзымза,
Кадайым кыс Уранага
Катап хүнней бээр магат.
Сагыжымда чылыг чаглак —
Садывыста ногаан шиви.
Уранага сүмеледим
Ужур-чөвүн чугаалай-дыр.
— Чечек каазын сенээ сунуп,
Сеткилимниң арыын сөглеп,
Баштак карам таныштырып,
Бажыңынга барайн, өңнүүм.
Рюкзак чүктээн аныяк эр
Уткуй келди — ужелээ бис.
Мендилештим, Түлүш болду
Мени каксы таныыр эш-тир.
Урананың чугаазындан
Улам хей-аът кире бердим.
Сагыжымдан үнмейн чораан
Чаңгыс классчы эжим — диди.
Урананың душтуу Түлүш
Уран сөстүг баштак эш-тир.
Омак-хөглүг хөөрей каап,
Оруувусту кызырып чор.
Аалчылар эккелдим — деп,
Авазынга сөглээлээмде,
Холун тудуп, мендилежип
Хомудал чок хүлээп алды.
Ужа суккан чола эштиг
Улуг хапты сунуп ора.
Ондарларга белээвис — дээш,
Оңмас чечек эжеп берди.
Айланмааның чечек алгаш,
Амыраанын чүге деңнээр...
Чедип келген төрелдер дээш
Четтирдивис, эки-дир! — дээн.
Чурттаалганың чараш каазын
Чугаалажып шайлап ор бис.
Эрткен чылдар чуруттунду.
Эпчок сөстер дыңналбады.

О. АРАКЧАА.

Шаг-шаанда Элчиген-Кулак хаан чурттап чораан дээр чоннуң чугаазы бар. Оон чурттап турган чери Каа-Хем бажында Тере-Хөл дижир.

Элчиген-Кулак каржы хаан турган: кулаан көрген кижи бүрүзүн, ол туржук, алик кулаанга дөмейлешкек кулактыг амытаннарны безин өлүрүп кааптар. Ону ядыы чоннуң тииләэниң тоолчургу чугаа шаандан бээр кадагалап, салгал дамчыдып келген. Ам ол чугаа шии болуп, каракка көстүп келген.

«Элчиген-Кулак» деп шиини республиканың хөгжүм артистериниң бирээзи, режиссёр Иван Тоолайович Комбу чогааткан болгаш тургускан. Шииниң баштайгы ойнакчылары Эрзинниң улусчу театрының бот-тывынгыр артистери болган. Олар ук шиини автор-биле кады белеткээш, Эрзинге болгаш өске-даа чурттакчы суурларга, кожазында Тес-Хем районнуң ажыл-ишчилеринге көргүскеннер. Дорт кожегелиг, сес көргүзүглүг бо шии көрүкчүлерниң сеткилинге таарышкан, оларның үнелелин алган болгаш улуг өрүкче үнүпкен.

— Бодум шүлүкчү эвес мен. Ынчалзажок шииниң сөзүнүң хөй кезии шүлүк-биле бижиттинген. Шиини рецензиялаан чогаалчылар К-Э. К. Кудажы, М. Б. Х. Кенин-Лопсан оларның дузазы-биле шииниң дыл-домаан хөй катап эде кылдым. Олардан төөгүге, культурага болгаш аас чогаалынга хамаарышкан сүмелерни ап, каш чыл иштинде улуг күштү үндүрдүм — деп, автор чугаалап ор.

Иван Комбунуң шии чогаадыр талазы-биле чедиишкининг болган баштайгы ажылы бо. А шиини сценага тургузарынга ол — мергежээннерниң бирээзи. Ол хөгжүм-шии театрының сценазынга «Хайыраан бот», «Тартюф», «Нерхес», «Чейнеш» болгаш өске-даа чээрби хире шиилерни тургускан. Ынчангаш бо талазы-биле дуржулга ында бар.

Шииниң каасталгазын Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Дүпчүр Бригад тоолчудур кылган. А хөгжүмнү чоннуң аас чогаалынга үндезилеп, культура ажылдакчызы Саяна Довуу тургускан. Өг болгаш черле араттарның херекселдерин, идик-хептин бот-тывынгыр артистер боттары кылып база тыптынып алган. Маңаа чурттакчы чоннуң идепкейлиг киржилгезиниң демдеглээр херек. Ол дугайын автор улуг өөрүшкү-биле чугаалады. Ылангыя СЭКП райкому, райкүүском болгаш райкүүскомнуң культура килдизи шииниң боттанырынга улуг дузаны чедирген.

Тоолчургу чугаага үндезилеттинген «Элчиген-Кулакты» республиканың өске районнарынга болгаш Кызыл хоорайга көргүзери күзенчиг. Эрзинниң улусчу театрының бот-тывынгыр артистериниң күзели база ындыг. Езулуг үнени аңаа улус ынчап бээр

Элчиген боор төрээн
дүрзүн
Улузундан чажырар дээш
Улуг оглум ханын ижип,
Эъдин чигеш, тотпаан
сен, Хаан.

Шииниң маадырларының бирээзи Өпеймааның чугаазы бо. Оон ыңай чүү болганын боттарыңар көре бээр силер.

К. ЧООДУ.

ЧУРУКТА: шииден көргүзүг: өрт чериниң дайынчызы Константин Кыргыс — кол маадыр Оклан-оолдуң (турар), а автоклуб методизи Саяна Довуу — Чойгаа кадыныны ролюнда.

Джон ДАМБАНЫҢ фотолары.

ХООРАЙ АНСАМБЛИ

Кызылда ырының болгаш танцының хоорай ансамбли чээрби ажыг киржикчилиг. Ында ырыга ылап-ла бердингеп кижилер ырлап турар. Ансамбльди тургусканындан бээр 25 чыл дургузунда киржип турар ыраажылар бар. Чижээлээрге, Тываның геология-шинчилел экспедициязының инженери Елена Никитинаны, пассажирлер АТБ-зының ажылчыны Николай Константиновту адап болур. Оларга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи атты тывыскан. Нинти ырның база бир ыраажызы Светлана Дидур — Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Ансамбльдиң концерттерин көрүкчүлер сонуургал-биле көрүп турар. Ылангыя ансамбльдиң солизи Светлана Бачиллонуң орус улустуң ырларын ырлаарын, Николай Константиновтуң баштак ырын, Андрей Кокорин, Александр Бурков болгаш Николай Константинов үштүң хөглүг ырын көрүкчүлер адыш часкаашкыннары-биле үдеп турарлар. Бот-тывынгыр артистериниң күүселделери көрүкчүлерниң үнелелерин чедип ап, сонуурганчыг боор турарында ансамбльдың удуртукчузу, хормейстер С. П. Юрьевтиң болгаш концертмейстерлер В. Г. Ивановтуң, А. В. Гусевтиң улуг улут.

Хойнуң ырында колдуунда ортумак назының кижилери ырлап турар болза, ооң танцы бөлүүнүң хөй нуруузу — аныктар. Танцыларны балетмейстер В. И. Попов белеткеп, тургузуп турар.

Ансамбль республиканың районнарынга, Кызылдың күш-ажылчы коллективтеринге концерттерни көргүзүп турар.

Б. АРАНЧЫН.

спорт

ВРАТАРЬ — КОМАНДАНЫҢ ЧАРТЫЫ

АБАКАН. (СЭТА-ның тускай корр. В. Пименов). Эки вратарь — команданың чартыы дижир. Ол чөптүг чугаага Абаканның «Саян» стадионга маргылдаадан көрүкчүлер-даа, специалистер-даа, хоккейжилер боттары-даа бүзүрээн. «Советская Россия» солуннуң шаңналы дээш мячилиг хоккей маргылдаазынга вратарьлар шылгарап турар.

АКШ-тың хоккей командазының вратары Тимоти Махони болдунмас чүүлдү болдуруп, мячини хаалга аксынга «өлүр» тудуп ап турган. Чогум-на харын Махонниниң ачызында АКШ-тың командазы совет хоккейжилерге аваш санга — 10:0 санга уттурган. Вратарь багай ойнаан болза сан талыгыр турар ийик. Таптыг-ла чыл бурунгаар бистиң хоккейжилеривис АКШ-тың командазын 21:1 санга уткан. Ынчалза-даа ССРЭ-ниң шилиндек командазының чаа улуг тренери Владимир Янко: «Ол дээрге бүгү хоккейжилерниң мергежилиниң өлүп турарының херечизи болур» деп эскерип чугаалаан.

Тренерниң бодалын Швецияның болгаш Финляндияның командаларының ужуражыышкыны тодаргай херечилээн. Моон мурнунда чылдарда мячилиг хоккейге Швецияның ойнакчылары финн спортчуларны үргүлчү удуп турган. А бо чылын байдал өскерилген: чоокта чаа болган эш хуу ужуражыышкынга финнер Швецияның командазын 2:0 санга уткан. Бо удаада шведтер чаңгыс сан ашкаш, уткан.

Абаканда бо маргылдаада ССРЭ-ниң болгаш Швецияның командалары ийи-ийи оюн соонда 4-4 санныг мурнап турар.

АГААР ШАПТЫКТААН

ТЫСОВЕЦ (Львов областы). Трамплинден халыырынга ССРЭ-ниң ында эртип турар чемпионадынга агаар шаптыктаан. Маргылдааның сөөлгү хүнүнде 90 метриниң трамплининден халыыр турган, ынчалза-даа хар вреннинден маргылдаа болбаан, ону март айда Красноярскиге эрттирер деп шиитпирлээн.

(СЭТА).

Редактор
В. С. ШАРАВИИ.

Агаар

Республикага булуттап, аязыр. Чамдык черлерге биче хар чаар. Хаттың күжү секундада 5—10 метр, дүнеки үеде чамдык районнарга секундада 15—20 метр чедир күштелир. Дүне 25—30, чамдык черлерге 18—23, хүндүс 17—22 градус соор.

Кызылга булуттап, аязыр. Биче хар чаар. Хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне 28—30, хүндүс 20—22 градус соор.

Кино

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Забавы молодых» 9.10, 10.50, «Данила — князь Галицкий» 12.30, 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Марка Твена» 9.30, «Лиловый шар» 13.00. К/клуб «Орлёнок» 10.50, 15.00, «Искатели приключений» 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Забытая мелодия для флейты» 15.00, 19.30, «Человек свиты» 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подростки» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» К/б «Человек с бульвара Капуцинов» 18.00, 20.00 шактарда.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 4-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Экин, музыка». «Үннер долган оран». 9.15 — «Орукка кады чоруур кижи». Урал-чечен фильм. 10.35 — Концерт. 11.05 — «Өңнүктер чыглыр бажың». Телефильм. 11.55—12.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.50 — Музыка эртинезиниң шыгжамыры. С. Рахманиновтуң чогаалдары. 16.30 — «Григорий Иванович Петровский». «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 16.50 — Украин улустуң ырлары. 17.15 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.00 — «Демократияга өөренип тур бис». 18.30 — «Мээң эргинимде тоол олурупкан». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18.40 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.25 — Бөгүн делегейде. 19.45 — «Ойна, эдер-хааржак». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — «Спрут-2». Урал-чечен фильм. 4-кү сериязы. 22.45 — «Бодалдар... Шүлүкчү болгаш чурукчу В. Гончаров». 23.35 — Бөгүн делегейде. 23.45—00.15 — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Рюмина ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 9.15 — «Москваа аян-чорук. Ленин проспектизи». 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 4 класс. Сүтнү ажыглаары болгаш ооң камгалалы. 8.55 — «Бистиң бичии кенгуруларывыс». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Испан дыл. 9.55 — «Ховаганнарның элдептиг ораны». 10.05 — Сонуургачыг физика. Даяныр точкадан бериңер. 10.35, 11.35 — Ф. М. Достоевский. «Херек үүлгедиишкини болгаш кеземче». 9 класс. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Изиг хар». Урал-чечен фильм. 13.45 — Концерт. 14.05 — Медээлер. 14.15 — «Кижилер болгаш дельфиннер». Үшкү фильм. 1-ги кезээ. 15.15 — 16.10 — Балет артистериниң концерти. 18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.25 — «Шыяанам». «Кырган дубтуң сөөлгү дужу». Андерсенниң тоолу. 18.45 — Уругларга фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге». «Амыдырал хандырылга албан черлери». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Бөмбүктүг хоккей. «Советская Россия» солунның шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — «Ырлажыпылар, өңнүктер!». 23.35—00.25 — «Театр дугайында сактыышкыннар».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. фильм. 18.25 — «Көдээниң шагы». 19.25 — Ритмиг гимнастика. 19.55 — Овал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Кол скрипка». Мультфильм. 2-ги кезээ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНның ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агыйкилдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаңда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2661. ТС—00010

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 30 (13630) | 1988 чылдың февраль 5, пятница | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

Бистиң үеживис

ХОЙЖУ Д. С. ҮНДҮҢ

Д. С. Үндүң Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң хоочун малчыннарының бирээзи. Ооң кыштаа Сүме-Белиниң Кошкар-Баштыг деп черде. Бир дугаар төрүүр 310 хойну онча-менди кыштадып турар. Хойнуң хураганын чидириг чок камгалап алыр дизе, ооң ажаалдазын экижидер, немелде чемни бээр. Бо чылын хар кылын, ону хат хөргүктеп каапкан. Мал чеми кызыы. Ол чорук кыштаглаашкынны нарыыдаткан. Дуржулгалыг малчын немелде чемни хире-шаа-биле өйлеп бериш, хойларны мээстерже үндүр кадарып турар. Хойнуң деңгел-күжү эки, даваны таставаан. Төрүүр хой ийи-чаңгыстап оолдап эгелээн. Февраль айның ортан үезинде түлүктеп төрүүр. Хураганнарны чидириг чок ажаап алыр дээш малчын хыналчалыг белеткенип турар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕДИР

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

Шеминиң Хураганныг-Даг деп черде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутаду Сергей Сендиммаевич Ондар кыштаглап турар. Ооң коданында 338 хоюнуң 145-и төрээн. Хураганнарны от салбас кажаада ажаап өстүрүп турар. Малды дадыктырарынга база камналгага ооң ажыктыын малчын боду ажыл-херек кырында көрүп турар. Кыштагда мал чеми — сиген, чарба, дус база сүт четчир. Чаш хураганнарны ыдып тударынга авазы база дуңмазы Виктор Ондар дузалажып турар.

Бо чылын С. Ондар чүс хойдан-на 95 хураганны, келир кышка удур 25 тонна сигенни белеткеп база 20 тонна өдекти бөлүп алырын хүлээнген.

Кыштагның девискээринде хар улуг дүшкен, ооң кадында хат хадааш хөртүктээн. Ынчангаш хойнуң даваннары тастап турар. Оларны аңгылап үскеш, эмнеп турар. Малчынга «Большевик» совхоз төвүнде «Найырал» агиткварталдың чурттакчылары улуг дузаны чедирип турар.

А. ДОНГАК.

Чөөн-Хемчик район.

УСПА-ХӨЛДҮҢ ШЫНААЗЫНДА

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң девискээринде хар улуг. Ынчангаш дирекция малды кыштан хүр-менди ажырары-биле чамдык дээштиг хемчеглерни ап турар. Тодаргайлаарга, Успа-Хөлдүң шынаазынче хыыргыыш база сиген белеткээр ийи звенону чоруткан. Анчымаа Эрес-оол удурткан 11 кижи составтыг звено 550 тонна хыыргыышты белеткээр планныг. Баштайгы хүннерде 102 тоннаны кезип бөлгеш, пресстээш совхозунче чүдүрүп чоруткан. А сигенчилер 155 тоннаны белеткээн. Бо ажылда Павел Адыя, Чондан Доржу, Александр Дакпа, Петр Юмбуу, Арзылаң Давылаң, Виктор Ендан, Семен Самбуу болгаш өскелер-даа кызымак чорууну көргүзүп турар. Звеноларда техниканы четчир кылдыр быжыглаан.

Н. ДАМДЫН.

Өвүр район.

СААНЧЫНЫҢ ҮЛҮҮ

Амгы хүннерде, район Совединиң депутаду, «Тиилелге» совхозтуң саанчызы Кочуунай Сарыг-ооловна Куулар сүт саалдазын эвээжетпес дээш кызымак ажылдап турар.

Ол эрткен чылын социалистиг чарышка идепкейлиг киришкеш, ферманың саанчыларының арызынга ийиги черни ээлээн. 2146 килограмм сүт саап алыр планын 2412 килограмм кылдыр күүсеткен. К. С. Куулар депутат хүлээлгелерин күүседиринге ак сеткилдиин инициативалыын көргүзүп турар. Соңгукчулары-биле ужуражып, оларның чагыгларын күүседиринче кичээнгейни доктаамал салып келген. Чурттап турар чериниң аалы-биле спорттуң бодуун деңнежелиг шөлүн тударынга үлүүн киирген. Ол шөлде Новая кудумчузунуң оолдары конькилеп эгелээн.

(Бистиң корр).

ЧАШТАРГА БЕЛЕК

Садыг училищезиниң сургуулдары мастер Галина Георгиевна Щедринскаяның удуртулгазы-биле Кызылда уруглар бажыңының чаштарынга бежен эжеш уктарны аргып бергеннер. Боду дайын үезинде уруглар бажыңынга өскен болгаш ол кижизидикчилеринге кюкилерге сагыш човаачал чорукту чаңчыктырып, чаагай херекче эвилелдээн.

Хоорайның херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери, сургуулдар үш хар иштинде бичии уругларга чылыг уктардан аңгы шоколад конфеталарны, чуруктуг номчугаштарны белекке берген.

А. ХОВАЛЫГ.

ТОДАРГАЙ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕР-БИЛЕ БЫЖЫГЛААР

● *Эртем-техниктиг ниитилелдерниң VII Бүгү-эвилел съездизи* ●

Бүдүрүлгелерин бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче бүрүн шилчиткени эртем-техниктиг ниитилелдерниң мурнунга улуг болгаш тодаргай соруглаларны салып турар. Оларның кандыг янзылыг шиитпирлеттинип турарының дугайын Волгоградтың «Кызыл Октябрь» металлургия заводунуң инженери, кара металлургияда ЭТН эге организациязының эртемден секретары С. В. Васильева чугаалаан. «Кызыл Октябрь» завод амгы үеде бүрүнү-биле чаартынып турар. Ол ажылды дүргедедири-биле чогаадыкчы түр коллективтерни организастап, техниктиг төлевилелдер тургузарының болгаш чугаалажып көөрүнүң талазы-биле конкурстарны чорудуп турар. Ооң ачызында эде дериишкин эки шынарлыг чоруп турар деп, ол чугаалаан.

Съездиниң элээн хөй делегаттары чурттуң улус өөредилгезиниң системазын экижидеринге ниитилелдерниң чер-черде организацияларының ролюнуң дугайында айтырыгга доктаан турду деп. ЭТН Тула область чөвүлелиниң даргазы профессор **И. А. Смарагдов** саналын эгелээн. Техниктиг дээди өөредилге черлеринге специалистер белеткээриниң чугулазын ол демдеглээн. Ындыг өөредилге черлери бүдүрүлгелер-биле кержээни чарып тургаш, материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга болгаш эртем ажылдары чорударынга херектиг акша-хөреңгини боттары ажылдап алыр ужурлуг. Эртем-билиг чедип алырынга студентилерниң сонуургалын бедидер талазы-биле чамдык саналдарны ол киирген. Дээди өөредилге черинге студентилерге бирги курстан эгелээш сөөлгү курска чедир чээли фондузун организастаар болза эки деп саналды ол киирген. Бир эвес студент институдун эки дооскаш, чедип алган мергежилин ёзугаар ажылдай бээр болза, амыдырал-чурттаалгазының эге базымын тургузуп алыры-биле аңаа чээли фондузундан акшаны халаска бээр. Бир эвес ол дооскан эртемин каапкаш, «хой акша сүрүп» чорупкаар болза, ону өөрединге күрүнениң чарыгдаан акша-хөреңгизин аңаа төлеттирер чурумну доктаатса эки деп, ол саналдаан.

Белорус ССР-ниң Эртемнер академиязының оралакчы президентизин **А. В. Степаненко** республикада боттандырып турар «Интенсификация» дээр комплекстиг программаның дугайын тодаргай чугаалаан. Ол программада бүдүрүлге технологиязын сайзыраңгайжыдары, чаа техниканы шиңгээдириниң, продукцияның шынарын экижидерниң иштики курлавырларны дилеп тывырының чаа чүүлдерин ажылдап кылырының айтырыгларын хаара туткан.

Оратор оон ыңай эртем-техниктиг депшилгени дүргедедиринге саат ужураштырып турар чүүлдерге доктааган. Чижээлээрге, техниктиг чогаадылганың материалдыг баазазы кончуг кошкак, оон ыңай адырлар арызынга бодунуң эрге-ажылын бодаар чорук ниити депшилгени бурунгаарладырынга улуг саат ужураштырып турар.

Азербайджан ССР-ниң Курпланының даргазы, ЭТН-ниң республика чөвүлелиниң даргазы **А. Н. Муталибов** чаа реформа бистиң экономикавыска эң баштай бо хире калбак хемчээлдиг нептереп эгелээн-дир деп чугаалаан. Эртем ажылдакчылары, ылаңгыя экономистер ол чорудулгага кончуг идепкейлиг киржир ужурлуг. Амгы үеде бүдүрүлге коллективтериниң ажыл-агый ажыл-чорудулгазынга делгем перспектива ажыттынган. Чер-черде эртем-техниктиг ниитилелдер ол перспективаны долу ажыглап тургаш, күш-ажылчы коллективтерниң эртемге негелдезин бүрүн хандырар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Өртектер күрүне комитединиң даргазы **В. С. Павлов** амгы үеде эки тура хөй-нийти организацияларының ажылының ажыктыг чорууп кылдынган хемчеглерни эвес, ажылдың беримчелиин барымдаалап үнелээрни чугула деп саналдаан. Амгы үеде эвилелдиң чаа уставын калбаа-биле чугаалажып көрүп турар. Ол организация демократтыг централизмге болгаш коллективтиг удуртулгага үндезилеттинер ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Арменияның ЭТН чөвүлелиниң даргазының оралакчызы **Г. А. Тер-Мартиросян** бодунуң саналын ниитилелдерниң ажылында чыдып каап турар айтырыгларга турасклааткан. Ниитилелдерниң күжү болгаш акша-хөреңгилери быдаргай хевирлиг ажыглаттынып турар. Ооң түңнелинде күрүне ужур-дузалыг улуг айтырыглар шиитпирлеттинмейн турар.

ВЦСПС-тиң даргазы **С. А. Шалаев** саналынга ниитилелдерниң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарынга доктааган. ССРЭ-ниң эртем болгаш инженерлер ниитилелдерин тургузар дугайында саналды ВЦСПС-тиң деткип турарын ол дыңнаткан. Амгы үеде ниитилелдерниң мурнунда туруп турар эң чугула сорулга болза, чер-черде бүдүрүлге коллективтериниң удуртулгазы, профэвилел организациялары-биле кады коллективтиг кержээни, бот-орулга-чарылганы, бот-акшаланыышкынны калбаа-биле нептередири болур. Бо беш чылдың төнчүзүнге чедир чуртка чаңгыс-даа карылгалыг бүдүрүлге турбазын чедип алыр ужурлуг бис деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Съездиге ССРЭ-ниң Курпланы даргазының оралакчызы **Г. Б. Строганов**, «Гипрорыбпром» институттуң Камчаткада салбырының директору **К. Н. Назыров**, Латвияның Компартиязының Даугава партия райкомунуң ийиги секретары **Э. М. Петлах**, Казань институттуң профессору **А. Ф. Дрегалин**, профэвилелдериниң Харьков область чөвүлелиниң даргазы **В. К. Чуб**, ЭССР-ниң Эртемнер академиязының информатика болгаш техниктиг физика салбырының эртемден секретары **Э. Х. Тыугу** болгаш оон-даа өскелер санал берген.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Машина тудуушкун талазы-биле бюро даргазы **И. С. Силаев** делегаттарның кичээнгейин улус ажыл-агыйының кол адырларының мурнунда туруп турар сорулгаларже угландырган. Эде тургустуушкунның сорулгаларын чедиишкинниг шиитпирлээринге кайы-даа адырга чаа техниканы, бүдүрүлге чорудулгазының мурнакчы технологияларын шиңгээдири кол рольду ойнаар деп, ол демдеглээн.

Даштыкы чурттардан келген аалчылар съездиге байыр чедирген.

Съездиниң ийиги хүнүнүң ажылынга СЭКП ТК-ның секретары **Г. П. Разумовский** киришкен.

Февраль 4-те съезд ажылын уламчылаан. Чурттуң 13 миллион хире эртемденнериниң, инженерлериниң, экономистериниң болгаш чогаадыкчыларының төлээлекчилери эртем-техниктиг депшилгени дүргедедириниң оруктарын чугаалажып көрүп турар.

Съездиниң ол хүн болган хуралынга Тираспольдуң даараныылга каттыжыышкынының чиңгине директору **В. С. Соловьева**, профэвилелдериниң Литва республика чөвүлелиниң секретары **Ю. А. Антанайтис**, «Социалистическая индустрия» солуннуң кол редакторy **А. А. Баранов** болгаш оон-даа өскелер санал берген.

Санал бээри доозулган. Делегаттар илеткел талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ооң бир пунктузунда: «хөй-ниитиниң саналын ёзугаар ССРЭ-ниң эртем болгаш инженер ниитилелдериниң эвилелин тургузар. Бо съездини ооң тургузукчу съездизи кылдыр санаар» деп бижээн.

Чаа эвилелдиң баштаар чериниң даргазынга академик **А. Ю. Ишлинскийни** съезд соонда болган пленумдан соңгаан.

(СЭТА).

БАДЫТКАТТЫНА БЭЭР

Экономиктиг аргаларны ажыглап эгелээп

Ажыл-агыйның экономиказын хөгжүдеринге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге кижилерниң киржилгезин идепкейжидеринге, оларның бот-башкарлып ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузуп, удуртуп баштаарының чагырып дужаар аргазындан чайлап, экономиктиг аргаларны ажыглап эгелээни биске улуг илигтиг болган. Ооң-биле чергелештир кижилерниң ажылдаарынга, чурттаарынга болгаш дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кичээнгейни салган. Ол ажыл баштайгы эки түңнелдерин «Алдан-Маадыр» совхозта берип эгелээн.

Ак-Даш, Ортаа-Тал сүт-бараан фермаларында улуг эвес столоваяларны, буфеттерни ажыткан. Ак-Даш салбырга чуна-бажыңны, 6 харлыг уруглар өөренир ясли-садикти пландан дашкаар туткаш, ажыглалга киирген. Эрткен ийи чылда малчын кыштагларга 10 чуртталга бажыңын, 17 чунар-бажыңны, 2 кызыл-булуңну туткан. Бора-Тайга суурга 200 олуттуг клубту туткаш, ажыглалга киирген. Совхозтуң төвүнге болгаш ооң салбырларынга 34 өг-бүлени квартира-биле хандырган. 30 малчынга өг кидизин, 6 малчынга 4300 рубль өртектиг огну садып берген. 40 квартирага газты киирген.

Социал болгаш ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээринге хамыктын мурнунда кол рольду тудуг ойнаар. Ынчангаш ажыл-агыйның бо адырын элээн быжыглаан. Мурнуку чылдарда совхозтуң тудугжулары чылда 450—500 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип ап турган болза, 1987 чылда 1 миллион 116 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Чыл планынга көрдүнген ажылдар бүрүнү-биле күүсеттинген. Социал чергелиг тудугларда аңгыда ажыл-агый объектилери туттунгулаан. Ортаа-Тал сүт-бараан фермазынга 240 бызаа кирер кажааны, 8 трактор турар гаражты туткан. Шөлдээ-Тей хову бригадазының төвүнде тараа шыгжаар 2000 дөрбелчин метр шөлдү бетоннаан.

Шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар ам-даа хөй. Оларның бирээзинге ыяш сөөртүр 2 машинаның багай ажыглалын, 2 пилорамманы доктаамал ажылдадып шыдавайн турарын хамаарыштырып болур. Тудар объектилер база хөй. Алдан-Маадыр суурга 140 уруг турар ясли-садикти, 6 харлыглар өөренир школаны, 49 өг-бүлеге чуртталга бажыңнарын тудары негеттинип турар. Совхозта бар курлавырларны ажыглап тургаш, тудугнуң темпизин дүргедедир бис. Бо чылдан эгелеп, Ара-Арга деп черге чугайны өртедир. Ак-Даш салбырынга туййбу бүдүрер цехти тургузарын планнап турар бис. Салбыр бүрүзүнге тудугжу звенону тургузуп, чылда 10 бажыңны тударын чедип алыр. Тудуг материалдары сөөртүрүнге 2 тракторну, 2 машинаны быжыглаар. Ыяш дилдирер 2 пилорамманы 2 ээлчег-биле ажылдадыр. Бо хемчеглер совхозка оран-сава, ажыл-агый объектилериниң тудуун дүргедедирин хандырар.

Совхозтуң экономиказының кол адыры — мал ажылы. Ооң-биле дөрт харылзаалыг бир чугула адыр — чер ажылы. Мал, чер ажылының беримчезин улгаттырар дээш чамдык хемчеглерни ап чоруткан. Ооң түңнелинде он ийиги беш чылдың баштайгы ийи чылында продукция бүдүрер планын совхозтуң ажыл-ишчилери ажыр күүсеткен. 74 тонна эътти, 72 тонна сүттү, 539 тонна тарааны күрүнеге планга немей саткан. Ынчалза-даа картофель, ногаа аймаа садарының планын күүсетпээн. Ол колдуунда ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уржуундан болган. Ногаа аймаан көвүдедир дээш хемчеглерни ап чорудар бис.

Чер ажылының бүдүрүкчүлүүн бедидеринге кержээлиг звеноларны 3 чыл бурунгаар тургузуп эгелээни илиглиг болган. Кижилерниң черге хамаарылгазы көңгүс өскерилген. Ажылдың төнчү түңнели-биле ажыл төлевирин харылзаштырганы черни белеткээринден эгелээш, дүжүттү ажаап алырынга чедир ажылдың шынарын экижиткен. Тарааны бүдүрери, ону күрүнеге садарының хемчээли чылдан чылче көвүдеп орар. Кол мал чемнери силос, сенаж, сиген аймаан четчир кылдыр белеткеп ап турар апарган бис.

Эрткен чылын кержээлиг ажылдап турган хову звеноларының кежигүннери бир кижиге онаажтыр 6006 рубль продукцияны бүдүрген. Тыва АССР-ниң алдарлыг чер ажылдакчызы А. К. Кызыл-оолдуң удурткан звенозу 135 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ол дээрге звенонуң бир кежигүнүнге онаажтыр 11 муң 255 рубль түңнүг продукцияны бүдүргени-дир. Эки көргүзүглер бар-даа болза, чер ажылын организастаанында четпестер бар болуп артпышаан. Звеноларның тарып өстүрүп турар культураларын таарыштыр хуваап кагбаанындан ажылдаарынга таарымча чок чүүлдер тургулаан. Бо звеноларның тарып өстүрер культураларын эде хуваар бис. 1988 чылда тараа, картофель, ногаа аймаа, мал чеми өстүрер звенолар турар. Ногаа аймаа өстүреринге совхоз-биле кержээлиг өг-бүле звенолары ажылдаар. Олар кол агроном М. Бегзиниң, кол гидротехник О. Чүчүннүң удуртулгазы-биле өөренип эгелээн.

Коллективтиг болгаш өг-бүле кержээлиг мал ажылынга амга чедир шиңгээдип албааныывыс үениң негелдезинге канчап-даа дүүшпес. Ынчангаш малчыннарны өг-бүле кержээнинче, сүт-бараан фермаларын коллективтиг кержээже киирер дээш белеткел ажылдарын эгелээн. Бо хүннерде 35 малчын өг-бүле кержээлиг ажылдаарынче шилчээн. Оларның өөредилгезин тускай программа ёзугаар чорудуп турар. Бо хемчеглер мал продукциязын

Удуртукчуга сөс

бүдүрерин көвүдедиринге дузалыг боор деп идегеп турар бис. Ажылды организастаарының депшилгелиг аргазын ажыглавайн тургаңывыстан мал ажылының көргүзүглери куду болган. Эрткен чылын 70 бызааны, 74 хураганны, 56 кулунну төрүүр 100 малга онаажтыр алган. Малды оорладыр, чидирер чорук кызырылбаан. Чүгле эрткен чылын безин 3 инекти, 611 шээр, 5 чылгы малды оорга алыскан. Күрүнеге дужаап турар малывыстың деңзизи куду. Ортумаа-биле бода малдың 280, шээр малдың 38, чылгы малдың 302 килограмм. Мал ажылының продукциязының бот-үнези бедик боор артпышаан. 1 центнер сүттүң бот-үнези 45 рубльден 63, дуктуң 860 рубльден 1400 рубль чедир өскен. Күрүнеге дужаап турар мал продукциязының шынары багай. Күжү кошкак мал күрүнеге дужааганы дээш 73 муң, сүттүң шынары куду дээш 15 муң, ниитизи-биле 88 муң рубльди чедир албайн барган бис. Бо бүгү четпестерни ажып эртер дээш материалдыг баазаны быжыглаар, мал чемин бүдүрериниң бот-үнезин чиигедир, инек биле чылгы бажын өстүрер, күрүнеге дужаар малды тускайлап тургузар, ажыл-ишти удуртуп баштаарының экономиктиг аргаларын калбаа-биле ажыглаары чугула.

1985 чылда совхоз 1 миллион 750 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген, 1 миллион 450 муң рубльдиң продукциязын сайгарган болза, 1987 чылда 2 миллион 100 муң рубльдиң продукциязын бүдүргеш, 1 миллион 800 муң рубльдиң продукциязын сайгарган. 161 муң рубль арыг орулганы алган.

Чедип алдынган чединиишкиннер дээрге совхозтуң специалистериниң, ажылчыннарының, механизаторларының, малчыннарының кызымак ажылының түңнели-дир. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, корум-чурумну быжыглаарынга, ажыл-ишти бүдүрериниң углап баштаарының депшилгелиг аргаларын ажыглаарынга Чечектиг хойжу бригадазының бригадири М. Хертек, комбайнер Б. Ондар, чолаачы Э. Ооржак, саанчы С. Донгак, хойжу Ы. Монгуш, зоотехник Ш. Чайынмаа, суггатчы С. Бызытмаа дээш хөй эштер боттарының улуг үлүүн киирген. Кижилерниң тура-соруун көдүрер социалистиг чарышты багай эвес организастап, мурнакчыларны күш-ажылчы чединиишкиннери дээш шаңнап, мактап турар бис.

Совхоз бо чылын долу бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчээн. Бар арга-курлавырны санап көргеш, он ийиги беш чылдың үшкү чылында 335 тонна сүттү, 467 тонна эътти, 15,3 тонна дукту, 200 тонна тарааны, 30 тонна ногааны, 60 тонна картофельди күрүнеге садар деп шиитпирлээн. Алган хүлээлге белен эвес. Ону күүседир дээш бүгү күштү чыып, күжениишкиннииг ажылдаар бис. Бо чылын долу бот-орулга-чарылгага, бот-акшаланыышкынга кайы хире ажылдап билиривис ажыл-херек-биле бадыткаттына бээр.

Х. МОНГУШ.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң директору.

М. Н. Маймистованы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң азырал-хайгааралы чокка арткан уругларның кижизидилгезинге болгаш өөредилгезинге хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Кызылдың школа-интернадының орус дыл болгаш литература башкызы Мария Ивановна **Маймистованы Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-**биле шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың февраль 4.

А. Н. Терешковага, Н. Б. Ховалыгга «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тывсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң азырал-хайгааралы чокка арткан уругларның коммунистиг кижизидилгезинге болгаш өөредилгезинге ачы-хавыязы дээш **«Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы»** хүндүлүг атты тывсыры болза:

Анастасия Ниловна **Терешковага** — Кызылдың школа-интернадының кижизидикчи улуг башкызы.

Нарын Базыр-ооловна **Ховалыгга** — Кызылдың школа-интернадының кижизидикчи башкызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1988 чылдың февраль 4.

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГАДА

Алма-Атаның чоогунда Талгар хоорай бот-орулга-чарылгалыг хоорай апарган. Ол хоорайга мооң мурнунда коммунал-ажыл-агый чери чок турган. Ынчангаш хоорайда коммунал-ажыл-агыйның инженер четкилерин янзы-бүрү бүдүрүлге коллективтери чоок-кавы черлерин барымдаалап септеп турган.

Хоорүүскомнуң чартык чыл бурунгаар хүлээп алган шиитпирин ёзугаар бүдүрүлге черлериниң хоорай ажыл-агыйынга киириштирер акша-хөреңгизин каттыштыргаш, септелге-тудуг кылыр тускай бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгени тургускан. Кудумчулар, канализация системазы, чырыдылга кылыры болгаш септээри дээш өске-даа ажылдарны ол кылып турар.

(СЭТА).

Советтер болгаш амыдырал

СААЗЫНДАН АДЫРЛЫРЫ— АМЫДЫРАЛЧЕ ЧООКШУЛААРЫ

Кодээ Советтерниң сессияларын чүү хире болгаш эрттирерин кичээнгейге алыр үе келген. Чүге дээрге удаа-дараа хуралдап турарындан мону буу-хаалап турар таварылгалар бар. Ынчан оон ажыктыының дугайында чугаа безин турбас.

Бир дугаарында белеткел дугайын көрээли. Далаш кадында хүлээп алган, оон-биле ажылдаар ужурлуг шиитпирлер эреңгей болуп турар. Ынчангаш шиитпирлерниң күүселдезин организастаары, чамдык хемчеглерни боттуг контрольга алыры болдунмайн баар. Харын-даа чамдык таварылгаларда кодээ Советтерниң күүскомнарының секретарьлары сессияларның, өске-даа хуралдарның протоколдарын эмгелей кылып четтикпейн турар. Аңаа улаштыр дараазындагыларының документилерин белеткеп кылыры манай бээр. Ол дугайын Эрзин районда Бай-Даг кодээ Советиниң секретары В. М. Куннук, Мөрениниң — С. К. Күдер, Нарын кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы Л. А. Саныга, Сүт-Хөл районда Бора-Тайга кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы Ю. М. Базытпаа, Барыын-Хемчик районда Эрги-Барлык кодээ Советиниң күүскомунуң даргазы Б. Ю. Саая олардан дыңнаан мен.

Бистиң республикада суур болгаш кодээ Советтерниң дугайында хоойлуну, Советтер ажылының эрги практиказын эде көөр үе келген. Барык чээрби ажыг чыл үениң дургузунда хоойлунуң чамдык чүүлдери бөгүнгү амыдыралдың негелделеринден хожудап каап турар. Ылаңгыя хөй хуралдаар, саазын шокарлаар ажылдың стилинден ажыл-агыйжы байдалче шилчиир. Советтер ажылынга элээн чединмиккинерлиг болуп турарларның дуржулгазын өөренир. Чижээ, чылда эртип турар сессияларның хуралдарын алды катап эрттирери билдингир. Сиң дөрт чедир кызырып көрзе чүл? Хуралдарның санын кызырарга, оон белеткелин чорударынга үени курлап алырынга, ол ажылга депутаттарның киржилгезин калбартырынга таарымчалыг байдал тургустунар.

Ам бөгүн байдал мындыг. Кодээ Советтиң күүскомунуң даргазы, секретары бежен-алдан, чамдыкта оон-даа хөй справканы бижип турар, оң-оң аңгы-аңгы шиитпирлерни, документилерни бижик машиназынга парлаар. Чаа өгленгеннерниң, төрүттүнген чаштарның бүрүткел демдеглелдери, хамаатыларның чурттап турар чериниң аайы-биле үндүр база кирр бижидилгелери дээш ажылдар үстүр эвес. Учётка турар чамдык хамаатыларның характеристикаларын эрге-хоойлу органнарынга бижип бээри, херээн көрдүрүп турарларның өг-бүлезиниң составының, азыралында турарларның, ол кижиниң хууда мал-маганының, өнчү-хөреңгизиниң, дузалал ажыл-агыйының дугайында справкаларны улус судунга белеткээри болгаш өске-даа ажылдар бар.

Хүн бүрүнүң ажылы үстүр эвес. Күүскомга, сессияларга көөр айтырыгларны белеткээри, доктаамал комиссияларның хуралдарынга киржири, агитквартираларда, хөй-ниити организацияларында кылып чорудар ажылдар. Январьның «чүъгүн» канчаар боор оңу! Маңаа чүгле чаңгыс чижектен ап көрээли, улустуң хууда малының санаары. Мун-мун баш малдың чизезин чаңгыстап тургузуп келир болгай.

Ниитиниң малынга мал чемнериниң белеткелиниң үезинде районкүүском кодээ Совет күүскомнарының даргаларын каш-даа катап келдиртир, белеткел бүдүүзүнде 3—4-даа удаа район товүнге чедер. Мал чеминиң белеткелиниң дугайында айтырыгны совхозтуң ниити хуралынга, парткомунга, кодээ Советтиң күүскомунга, агитквартираларга, чоннуң чыыжынга, сессияга чугаалашкаш туруп бээр. Оон орнунга күш-ажылды доп-дораан организастап кирипсе? Ынчан дыка хөй шак-үени мал чеминиң белеткелинге курлап ап болур.

Бо чижектиг байдалга турарга, сөс биле саазын шокарлаар «ээремге» дүже бээрге, кижилерге чедери, оларның кужун чугула ажыл-херектерже мөөннээри белен эвес болдур ийин. Кол чүүл болза, кодээ Советтерниң сессияларының хуралдарын кызырары, саазын шокарлаарын эвээжедири. Ынчан депутаттарның ажылын эде тургузуп ап болур.

Мен бодаарымга, кодээ Советтерниң сессияларын ужур барымдаалап эрттирген херээ черле чок. Оон ажылынга депутаттарның боттарының идепкейлии-биле киириштирзе эки. Ол ажылды чорударының чаа аргаларын тывары кузенчиг. Аңаа хамаарыштыр номчукчуларның санал-оналын «Шын» солуннуң арыннарынга номчуксап турар мен. Оларның бо талазы-биле түңнели, бодалы база арга-дуржулгазы херек болуп турар.

Ю. АРАКЧАА,
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң оргкылдызының инструктору.

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕР

Эрзин районнуң Ленин аттыг совхозунда машина-трактор паркы орулга чок ажылдап келген. Машиналарның үрелир чоруу көвей. Оон түңнелинде машиналарның орукче үнери кончуг эвээш. Машиналарның артык кезектерин өй-чижек ёзугаар үлеп турары кижи бүрүзүнге билдингир. Бистиң автопаркта артык кезектерни арттыр чарыгдап турар. Оларның отчёт-учёду эреңгей, чолаачы бүрүзүнүң чарыгдаан кезектериниң түңү билдинмес. Машиналарның кывар-чаар материалдарының чарыгдалы хөй. Ажыл-агыйның бүгү адырларын бот-орулга-чарылгаже, өг-бүле керээзинче бүрүнү-биле 1987 чылдың январь 1-ден эгелеп кирген. Бо экономиктиг аргаже кирген-биле чолаачыларның камналга чок чоруу эвээжеп, машиналарның чүъктүг чорууру көвүдээн. Хоочун коммунист чолаачылар К. Буду, Н. Санчай оларны хойжу бригадаларже сүт сөөртүрү-биле бижыглаан. Ол ышкаш чүък машиналарының чолаачылары Б. Дембирель, С. Манчыы, М. Хайдып олар бот-орулга-чарылгалыг хойжу бригадаларда болгаш сүт-бараан фермазында бижыглаттынган. Бо эштер бригаданың хүн бүрүде ажыл чорудулгазынга киржип, боттарының ажылын баш бурунгаар планнап, бригаданың берген даалгазын үе-шаанда күүседир дээш шудургу ажылдап турарлар. Чүгле отчёт-учётту экижиткенинден 9 тонна бензинни, 1 тонна үстү совхоз камнап алган.

Чолаачылар ортузунга өөредилгени доктаамал эвес чорудуп, оларның профессионал мергежилин бедидеринге кошкак кичээнгейни салып келген. Совхозта I—II класстың, Д, Е категорияларның чолаачылары кончуг эвээш. Бо бүгү четпестерин сайгарып, өөренип көргеш, совхозтуң удуртулгазы автомобилистерниң политэкономиктиг өөредилгезин неделя санында доктаамал чорударын шиитпирлээн. Чолаачылар хууда керээже 1988 чылдың январь 1-ден эгелеп кирген.

Совхозтуң директору Р. Кунуужап, кол экономист М. Лудуп политэкономиктиг өөредилгени чолаачыларның ортузунга доктаамал чорудуп турар. Өөредилгени эрттирерде, оларның боттары-биле санажылгаларны херек кырында кылып, ажыл-агыйда байдал-биле холбап турар. Оон түңнелинде чолаачыларның сонуургалы көдүрлүп, хүн бүрүде боттарының чарыгдалын, ажылдаан шалының боттары санап, аразында арга-дуржулгазын солушкан турарын көөрге, сеткил-сагышка өөрүнчүг. Совхозта чаа ажылдап эгелээн кол инженер П. Баадыр, гараж эргелекчизи В. Нордуп олар боттары база өөренип, ажыл-агыйны чогаадыкчы ёзу-биле башкарып турар апарган. Күш-ажылчы коллективтер дугайында хоойлунуң январь 1-ден эгелеп күштүг боор эгелээни-биле чолаачылар чөвүлелин совхозка тургускан. Оон даргазынга хөй чыл ажылдап келген коммунист Н. Санчайны өөрү чаңгыс үн-биле соңгааннар. Ажыл-агыйның бо адырының ажыл чорудулгазын улам экижидер дээш хемчеглерни ап, чолаачыларның бот-башкарылып ажылдаар чоруун идепкейжидериниң аргаларын амдаа ажыглаар бис.

А. ЧИГЖИТ,
партбюро секретары.

Беш чылдың кижилери

СЛЕСАРЬ КЛЮЕВ БИЛЕ ЧОЛААЧЫ КОВРИГИН

«Буруңгаар» совхозтуң машина-трактор мастерскаязында П. Клюев он ажыг чыл ажылдап турар. «Ажылынга бердинген, чагыг бүрүзүн шынарлыг кылыр, бичe сеткилдиг кижи» деп, МТМ эргелекчизи М. Сандараа ону мактап чугаалаар. П. Клюев бо хүннерде часкы тарылгага ажылдаар техниканың септелгезинде үлүүн киирип турар.

ЧУРУКТА: слесарь-аппаратчик П. Клюев.

Александр Иннокентьевич Ковригин республиканың «Тыва газ» бүдүрүлге эргелелинде 12 чыл иштинде газ сөөртүр машинаның чолаачызы боop ажылдап турар. Ай санында Саян артындан 48 кубометр газты сөөртүп, планын 112 хуу күүседип турар. Бодунуң хүлээнип алганы «ЗИЛ-130» автомашиназының моторунуң капитал септелгезин кылып турда, чай аразында, мурнакчы чолаачыны чурукка тырттырып алдым.

Б. КУЖУГЕТТИҢ фотолары.

Чагаа парлаттынган соонда

БҮДҮН ЧАРТЫК ЧЫЛ ЭРТКЕНДЕ

ЧҮҮ КЫЛДЫНГАН ЭВЕС, КӨРЭЭЛИ

Тес-Хемде Белдир-Арыг суурнуң социал-культура амыдыралында бар четпестерни шүгүмчүлеп айыткан материал 1986 чылдың июнь 30-де «Шын» солунга парлаттынган. Оон бээр ам 1,5 чыл эрткен. Эки талаже дидим базымнарны кылырынга база четчир хуусаа. Бо суурда социал чаартылгаларны чорбайн турар деп болбас. Ылаңгыя чуртталга тудуу көзүлдүр-ле өзүп турар. Чаагайжыдылга чер албас. Клуб, ылаңгыя библиотека хирезн-биле ажылдап турар. Садыг хандырылгазы мун-не чүгээртээн. Ынчалза-даа ассортимент кызыы. Чоннуң хуузунда дузалал ажыл-агыйы бут кырында туруп орар.

«Чодураа» совхозтуң кол суурунда, ол ышкаш Хараал-Тейде, Сарыг-Сигенде, Агарда шупту 292 өреге чурттап турар, кижи саны 1,4 муң ажып турар. Бо совхозтуң малчыннарындан өгде чурттап орарлар барык чок, малчын коданда харын ийн бажың турар: малчынның база сакманчыларның. Электри чырыын база ажыглап, телевизорларны көрүп турарлар.

Чыргаланды кодээ Соведи, совхозтуң директциязы база өске-даа хөй-ниити организациялар-биле кады социал программаже кичээнгейни черле салып турарлар. Культура албан черлериниң ажылы багай эвес. Ылаңгыя кодээ библиотекада район Совединиң депутады Е. С. Седип-оолдуң ажылы элээн кескү. Ынчанмыже Культура бажыңынга кадрлар өөредип алырын черле холга алза эки. Ам ында энтузиаст аныяктар ажылдап турар, ниитизи-биле ажыл-херек шору чоруп турар. Энтузиастардан билиглиг кадрларны белеткеп алгы дег хуусаа эрткен турбуже, олче совхозтан-даа, райкүүскомунуң культура килдизинден-даа кичээнгей кошкак. Чүгле дужун бодаар практикадан адырлыр болза эки. Алыс перспектива, даартагы хүн, кедизи деп чүүлдер бар болгай. Культура бажыңының, библиотеканың ажыглалын (чоннуң аңгы-аңгы бөлүктери-биле харылзаазын) улам идепкейжидер. Өөреникчилер, аныяк-өскен, улуг казылыглар дээш бүгү бөлүктүң кижилери-биле ажылче шуут кирер болза эки. Бөлүк бүрүзүнүң сонуургалын көргүзүптер тывынгыр, солун, ажыктыг аргаларны дилеп тывар. Амгы үеде ылаңгыя сонуургалдар аайы-биле каттыжыышкыннарны тургусса чүл. Хоочуннарның амыдыралчы ажыл-херекчи дуржулгазынга даянып, оларның идепкейин долу ажыглаар. Эрге-хоойлу талазы-биле «Кижи болгаш хоойлу», «Элээдилер болгаш хоойлу» деп клубтардан тургусса чүл. Район төвү база ырак эвес, школаның болгаш совхозтуң-даа специалистерни ажыглаза, оларның арaзында юристер-даа бар. Ада-ие, хөй-ниити ортузунга башкы кадрларның ат-авторитедин көдүрер, чон-биле харылзааны быжыглаар болза, ниити кижизидилге ажылы экижиир.

Кодээ интеллигенцияның ылаңгыя эмчилерниң, РАУК-ке хамааржыр специалистерниң бот-идепкейин көдүрер болза эки. Черле чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылын бо суурга күштелдирери чугула. Корум-чурум алдаашкыннары, ылаңгыя назы четпээннер арaзында, бо-ла таваржып турар.

2000 чылга чедир үеде өг-бүле бүрүзүн чуртталга бажыңы-биле хандырылганы шиитпирлээр дээш элээн ажылдарны кодээ Совет совхоз директциязы-биле кады боттандырып турар. Кодээ Советтиң секретары (даргазы ам-даа чок, сөөлгү үеде үш кижи солушкан) Серен-маа Оюн-ооловна Соян-биле бо бүгүнүң дугайын чугаалаштывыс. Бажың эң чугула болуп турар 13 өг-бүле бар. Бажыңны делгемчидери-биле ээлчегде 17 кижи бар. 1990 чылга чедир ниитизи-биле 58 чаа бажың херегле ттинип турар. Бо чылда тос өг-бүлени чаа бажыңче киирер. 1990 чылга чедир чыл санында-ла ийи бажыңны малчыннарга тудуп бээр (кыштагларга база фермага).

Чээли алгаш боттарының күжү-биле бажың тудар деп турарлар база бар. Чижээлээрге, хойжу бригадада бригадир Дондуй Дадар-оол дээш өске-даа 2—3 кижиге чоокку үеде чээли бээр деп шиитпирлээн болдулар. Кончуг шын арга.

· Суурнуң тудуг-суурy элээн өзүп орар диштивис. Чоокку чылдарда туткан делгем, чаа бажыңнарда хөй уругларлыг Азыяаларның, Үкейлерниң, Чамзын-оолдарның дээш өске-даа чолаачы, механизаторларның өг-бүлелери кирген. Хуузунда дузалал ажыл-агыйын сайзырадып, малды тудуп, картофельди тарып турар өрегелер суурда хөй. Чаа бажыңнар улуг, делгем, мал кажаалыг, ногаа тарыыр шөлдүг.

2000 чылга чедир үеде чонну чуртталга бажыны-биле хандырар айтырыгны мында планнап көрүп, шиитпирлеп турары черле эки. Бажың алырларның даңзызы кодээ Советте, ээлчегни колдуунда-ла барымдаалап турар. Совхозтуң директциязы база маңаа эки киржилгелиг.

1,5 чыл мурнунда бижээн чүүлге бо суурда хуузунда дузалал ажыл-агыйының байдалын, ында четпестерни көргүскен турган. Мал тудуп турарларның (ылаңгыя инек) саны суурга эвээш турган. Ам ол өскен: инек 70 башка, ивээр мал 200 башка немей өскен, хаван саны черле көвүдээн. Ол эки-дир. 1987 чылда мал-маган тутпайн турарларның саны совхозта 99 турган болза, бо чылдың эгезинде чизе-биле 52 өг-бүле өскүс анай чок болуп турар. Совхозтуң ажылчыннарын малдандырар хемчеглерни совхозтуң удуртулгазы-биле кады боттандырып турар. Эрткен чылдың сөөлгү кварталында шиитпирлээни-биле мал садып алырынга беш өг-бүле чээлини алыр болган.

2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзү мал-маган азыраан турар сорулганы план ёзугаар боттандырып эгелээн. Малы хөй кижилерниң садып турар малындан чоңга садарын база таарыштыр көрген.

Картофельди тарып олуртуп турарлар суурда-даа хөй. Эвээш-ле улус чүнү-даа тарывайн турар, херим-кажаазы чүү-даа чок турарын районнуң чамдык удуртукчулары хуралга-даа демдеглеп келген. Келир частан ону черле хандыр өөренип көрзе чогуур. 1987 чылдың чазынында 30 ажыг өг-бүлеге чимистиг үнүштерни эккеп саткан, ол черле эки болган. Маңаа СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизи инициативаны үндүрген. Ол инициатива нептерээн турар ужурлуг.

Дагаа, бора-тоолай, кас аймаа суурда барык чок хевээр. Садып турар дагаа оолдары дыка кошкак, өлүүчел деп улус хомудап турар. Черле хаванга дээш өске-даа мал-маганга бээринге чем аймаан садарын организастаарын экижитсе деп чон негеп турар.

Хамыктың төнчүзүнде демдеглээр бодаан чүүл — суурнуң хөй-ниити организацияларының ажылын идепкейжидери. Херээженнер чөвүлелиниң ажылын агитквартиралар дамчыштыр көскү болдурары чугула. Чөвүлелдиң булуңу безин чок. Кодээ Совет ону холга алыр үе келген. Депутаттарның идепкейин ам-даа долузу-биле чедип албаан. Агитквартира бүрүзүнде чүгле чаңгыс баштыкы эвес, харын депутат база быжыглаттынган турары чугула. Харысалгалыг кижилерден чон ортузунга идейкижизидилгелиг ажыл дээш шыңгыызы-биле айтырар апаар. Партком бо бүгүге кол черни ээлээри чугаажок.

Б. ДИРЧИН.

Малчыннарга экономиктиг өөредилге

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА ҮЕЗИНДЕ НЕГЕЛДЕЛЕР БОЛГАШ ХОМУДАЛДАР

Амгы үеде бистиң совхозтарывыс долу бот-орулга-чарылгаже база бот-акшаланыышкынче шилчип киргенде, чүгле ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистер эвес, харын бөдүүн ажыл-иштчилер — малчыннар, механизаторлар, тудугжулар, черле совхоз бүдүрүлгезинде кижи бүрүзү экономиктиг эргелеп башкарылганың аргаларын ыяк билир болур ужурлуг.

Кандыг-даа ажылдың ужур-утказын ханызы-биле билбейн тургаш, аңаа чогумчалыг түңнелдерни чедип ап шыдавас бис. Бригада, звено база өг-бүле керээзиниң негелделерин ёзугаар ийи тала — совхозтуң директциязы биле коллектив бодунуң талазындан чүну кылырын бот-боду удур-дедир хүлээнчип алыр. Ажылдың чедиишкини чүгле ийи таланың кайызының-даа керээде хүлээлгелерин ыяк күүседиринден хамааржыр.

Ынчалза-даа чамдыкта негелделер күүсеттинмейн баарының таварылгалары бар. Ол дугайын номчукчуларның чагаалары бадыткап турар. 1987 чылдың ноябрьда «Шын» солуннуң «Төгерик столга» чамдык хойжулар база специалистер-биле эрттирген беседазының киржикчилери база демдеглээннер.

Керээ чарып алыры дээрге, хамык ажыл сагыш ышкаш чайгаар-ла бүде бээр дээни ол эвес. Аңаа маргылдаалыг чүүлдер ыяап-ла туруп келир. Ынчангаш ону канчаар шиитпирлээриниң чуруму бөгүнгү беседавыска чугаалажып көрээлинер. Мында чүгле малчыннар дугайын чугаалап турар-даа болза, тудугжуларга, механизаторларга тургустунуп келир айтырыгларны шиитпирлээриниң чуруму база домей.

Бот-орулга-чарылгалыг бригада, звено азы өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар коллективтер, кижилер-биле совхозтуң өске кандыг-бир адырларының арaзында маргылдаалыг айтырыглар, шынап-ла, хаая эвес тургустунуп келир. Ону шиитпирлээриниң чуруму мындыг: совхозтуң бухгалтериязында азы экономистерде-даа орус дыл кырында «Акт-негелде» деп документ хевири (маяы) бар. Ону долдурар. Чижээ, силерниң кайы-бирээнер кожер дээш, автомашина чагааш, ону өскээр ажыглап, ийи шак дургузунда кайы-бир чер чораан-дыр силер. Ынчангаш ол автомашина ол үеде ажыктыг ажыл кылбаан. Девин үстүнде чугаалааным маягка ол дугайын айтып бижиир, хөлезиниң санаар. Ында айыткан чүүлдү санааны шын дээш совхозтуң кол экономизи ат салып, чөпшээрежир. Ол актының артында база долдурар чүүл бар, ону, актыны баланс комиссиязы чугаалажып көргениниң түңнелин аңаа айтыр. Ону канчаар долдурарының дугайында силерге совхозтуң специалистери экономиктиг өөредилгениң кичээлдеринге ыяап-ла өөредиг ужурлуг.

Оон аңгыда керээ-биле ажылдап турар өг-бүле совхозтуң зооветспециалистеринге хомудалды киирип болур. Чижээ, чыл эгезинде О. Салчак 500 хойлуг турган дижик, 100 төрүүр хойга оңаашкыр 80 хураган, ниитизи-биле 400 хураган алыр ужурлуг турган. Оон ынай бир хойдан 3 килограмм, ниитизи-биле 15 центнер (бир тонна беш чүс килограмм) дүк кыргыыр планныг. Ол ышкаш бир хураганны үзүп аңгылаарынга чедир 20 кг чедирер, азы 8 тонна деңзилиг хураганны дужаар.

Малчын О. Салчактың төрүүр хоюнуң 50-ни, кажаазы хөй төрүүр үеде арай тар апаар деп санааш, совхозтуң зооветспециалистери февраль айда үскеш, өске малчынга берипкен. А ынчангаш хойжунуң ниити планы өскерилге чок арткан, чым-даа ону эде кылбаан. Оон уламындан план күүсеттинмейн барган. Бо таварылгада ийи тала, бирээзи керээлиг өг-бүлениң улуг малчыны О. Салчак, ийиде, кол зоотехник Н. Түлүш «Акт-негелдеге» ат салыр, азы кайы-бир тала чөпшээрешпес болза, совхозтуң баланс комиссиязынче киирер. Оон аңгыда 50 хойну ажаап-азыраарынга малчынның үндүрер чарыгдалын база эвээжедир апаар.

Өг-бүле керээзинде администрацияның (совхозтуң директциязының) талазындан кылыр чүүлдерни айтып каан турбуже, ону кылбаан боор таварылгалар бо-ла турар. Чижээ, тудут бригадазы малчынның кыштаанда кажааларны куду шынарлыг септээниинден хураган алыры, дүк кыргыырының база немелде деңзи алырының пландары күүсеттинмээн. Кыргыында үезинде база дүктү кыргыкчылар арттырып каапкан. Бо таварылгада канчаарыл? База-ла негелде актызын тургузар апаар. Хойжу кижи маңаа, бир талазында, тудугжу бригаданы (звенону), ийиде, зоотехникти билдирер апаар. Штрафтың хемчээлин совхозтуң баланс комиссиязы доктаадыр. Ынчангаш ам хойжу кижи кылган ажылдың түңнелин ыяап-ла хынамчалыг көөр, оон чекке ат салыр апаар. Ол чорук кайы-даа таланың — септекчилерниң, чолаачыларның, зооветспециалистерниң харысалгазы бедидер. Ындыг болганда, ниити совхозка ажыктыг. Ол чорук хойжу-даа кижини бухгалтер азы экономист кылдыр өөредир.

Амгы үеде совхозтар бот-орулга-чарылгаже киргенде, чарыгдалдарны боду дуглаар апарганда, бо арга дыка-ла улуг ужур-дузалыг.

База бир мындыг айтырыг туруп келир: мал суггарар савалар (оңгачалар) эвээш болганындан боос хөй баскылашкаш, чамдыктары ара салган. Оон уламындан малчын кижиниң алыр ужурлуг хураганы эвээжээр. Бо таварылгада хойжу кижи, хамыктың мурнунда, чижээ, 400 хойга чеже хире узун оңгача турарын ыяап-ла билип алган турар ол ёзугаар негээр. Оон аңгыда хойга немелде чем бээрде, кажаа даштынга шагжалар азы оңгачалар кылып алгаш, оон кажааны ажыдарга, хой мурнун былаажып, баскылажыр. Ол таварылгада база хөй ара салыр, чок болза, өлүг хураган төрүүр. Ону болдурбас херек. Эки ажылдаары малчынның бодунга база совхозунга-даа ажыктыг.

Өг-бүле керээзиниң үезинде тургустунуп келир айтырыгларны зооветспециалистерден кичээл-даа маңаа айтырар херек. Бичии айтырыг дээш ону тоовайн, азы соңгаарладып туруп бээр болза, олар каттышкаш-каттышкаш, шиитпирлеттинмейн баар.

Чамдык хойжулар өг-бүле керээзиниң хамык-ла негелделерин өөренип, билип албайн, чижээ, автомашина сиген эккелген болза, «мендаа ону билбес-тир мен, эртем-сургуулдуг кижи бодуңна долдуруп, бижип ал» дээш чек дептерин чолаачыга тутсуп бээр таварылга база чажыт эвес-ле болгай.

Өг-бүле керээзинде улус бодунга быжыглаан дериг-херекселдерни камнаар, учёдун шын кылыр, совхозтуң специалистери черле өскедаа адырлар-биле сырый харылзаалыг ажылдаары чугула. Өскээр чугаалаарга, эвээш чарыгдалды үндүргеш, хөй орулга киирер ажылдың эки аргаларын бодаар. Бисте ам чамдык малчыннарның гал-коданынга баарга, совхозум мал чеми салыр сава кылып бербес деп олургулаар. А херек кырында, «Шын» солунда бир катап бижээни ышкаш, харлан чүге сава кылып ап болбазыл?

Совхозтар бот-орулга-чарылгаже киргенде, күрүнеден акша албас, чүгле боттары чежени ажылдаг алыр-дыр, оон-биле чурттаар апаар. Ынчангаш совхоз ажылчыны кижи бүрүзү кызымак ажылдаар, хамык чүүлдү санаар ужурлуг дээривис ол.

А. КААДЫР-ООЛ,
Каа-Хем РАУК-туң улуг экономизи.

ОНУ ХҮНДҮЛЭЭР

Кызыл-Даг ортумак школазын Чаш-кыс Кужугет дооскаш, ада-иези-биле сүмелешкен соонда Кызылдың кооперация училищезиниң кулинария салбырынче өөренип кирген. Ол аңаа ийи чыл өөренген.

Баштайгы күш-ажылчы базымын ол Бай-Тайгада Кызыл-Даг суурга эгелээн. Аңаа ажылдаан үезинде мергежилинге хандыкшылдыын ол көргүскен. Ажылдап турда, өскелерден дээре боорга, ону районнуң хереглекчилер ниитилелиниң столоваязынче шилчиткен.

Кандыг-даа мергежилдиң кижизинге арга-сүме алыры улуг дуза. Ындыг арга-сүме бээр кижилер — коллективтиң дагдыныкчылары. Чаш-кыс Кужугеттиң баштайгы дагдыныкчызы — Чимис Кужугетовна Кужугет. Ол оон хөйнү өөренген. Чоорту дагдыныкчызындан дудак чок ажылдап, шимченгир, туттунгур болгаш, өскелерден ылгалып үнген. Оон бүгү талазы-биле бүдүштүг мөзү-шынарын коллективи өөренип көргеш, СЭКП кежигүнүнге кандидаттап кирерин сүмелээн. Өөрүнүң сүмезин ол чажам дивейн хүлээп алгаш, 1979 чылда партия кежигүнүнүң чиңгинезинге кирген.

Оон бээр коллектив кежигүннеринге дуржулгазын дамчыдып, мурнуку одуруугга чорупп келген. Чаш-кыс Салчаковна ам улуг повар апарган. Ону столоваяның кандыг-даа участогун даандырып каарга, чеме-хала чок күүседир. Чем улээр черге турганда, узун оочур дораан арлы бээр. Чемнениикчилерге ассортиментизи элбек аъш-чемни бараалгадырын поварлар кызыдар.

Чаа келген аныяктарны ажылга ижиктирер, деткиир талазы-биле Ч. К. Кужугет өөренген. Оон өөреткен аныяктары бар. Зоя Хунай-оол, Зоя Кужугет олар дагдыныкчының өөреникчилери. Шынап-ла, амданныг чем-даа кылып өөренип аары херээжен улуска бир эки таланың бирээзи. Чаш-кыс Салчаковнага арга-сүмезин катканынга аныяктар өөрүп чоруурлар.

Ч. К. Кужугеттиң коммунист даалгаларының бирээзи — политөөредилге харылаар. Коллективке ол кичээлди кордүнген график ёзугаар эрттирип турар. Чаа ёзу-биле ажылдаарынга ханы экономиктиг билиглер негеттинер болгай. Ниитиниң чемнениилге чери-ле дээш кайы хамаанчок чарыгдал турбас. Бети дээрге аъш-чемге хүнде тускайлап берген чүүлдерин четчир хуваап алыр. Чемни белеткээрде шынарын экижидер.

Кол ажылы-биле холбаштыр хуузунда ажыл-херээнге четтигери албан. Чаш-кыс Салчаковна ажы-төлүнүң өөредилге, кижизидилгезинге сагыш салбышаан, бажың ажылын деңге кылып чаңчыккан. Оон бажын-балгады Тээли суурда культурлуг чурттап орар өг-бүлелерниң бирээзи. Эки кылган ажылыш кижиниң амыдыралын сегидер. Өг-бүлениң ээлери ниитиге багай эвес үлүүн киирип чорууруп коллективте эш-өөрлери үнелээрлер.

Ч. АДЫГ-ООЛ.
Бай-Тайга району.

Чугула айтырыглар: специалистиң бодалы

ЭДЕ ТУРГУСТУНУ УШКУННУ КАНЧАП ЧАЙГЫЛЫШ ЧОК БОЛДУРАРЫЛ?

(Бирги кичээл)

Экономикага шиитпирлээр ужурлуг кол сорулга улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының эргижирээн бюрократчы механизмин эде тургузары болур. Ол сорулганың хемчээлин үнелеп көрүп тура, чуртта ам чоруп турар эде тургустунуушкун ажыл-агый механизминге өскерилгелер чорудар дээн үшкү оралдажыышкын болуп турарын барымдаалаар ужурлуг бис. Баштайгызы, Ленинниң эгелээни (чаа экономиктиг политиканы кииргени) 20 чылдарның төнчүзүнде ара соксаан. Ийигизи 50 чылдарда, СЭКП ТК-ның Бирги секретары Н. С. Хрущев турган үеде эгелээн: чаартылгалар 60 чылдарның ортан үезинге, Хрущевту Л. И. Брежнев солаан үеге чедир үргүлчүлээн.

50—60 чылдарның реформазы тодаргай чамдык үе-чадаларда экономиканың байдалын экижидеринге бодунуң салыышкынын киирген-даа болза, чедип алырын кордаан аажок улуг түңнелдерни бербейн барган. Оон эрткеш, реформаларның кол-ла сорулгалары хөлүн эрттир төпчүдүлгени чок кылыры база эргелеп башкарарының чагырып-дужаар методтарын экономиктиг методтар-биле солууру турган-даа болза, өскерилгелер «буруп» туруп берген ийикпе, азы доктаап боттанмас болган. Бүдүрүлгелерниң боттускайлаң чоруу калбарып чоруй удаткан чок-ла кызыгаарлаттынып, экономиктиг шиг беришкиннери катап-ла чагырган дужаалдар-биле солуттунуп турган.

Чүге ындыг болганыл? Амгы чаартылгаларга эргежок чугула күштүг канчаар бээрил? Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкунну канчап дедир ээй дүшпес, чайгылыш чок кылып болурул?

Аңаа харыылаар дизе, төөгүже — 20-ги чылдарның төнчүзүнче, эргелеп башкарылганың амгы туруп турар төпчүткен механизминиң тургустунуп эгелээн үезинче хая көрнүр апаар.

БЮРОКРАТИЯГА УДУР ДЕМОКРАТИЯ: КАЙЫЗЫ АЖАРЫЛ?

«Социалистиг революция болгаш нацияларның бот-башкарныр эргезиниң дугайында» деп 1916 чылдагы ажылының киирилде кезээнге Ленин мынчаар бижээн: «Тиилээн социализм долу демократияны ыяап-ла боттандырган турар ужурлуг». Ол бодалды ол улуг ужурдузалыг деп көргеш, дараазындагы арында база колдуунда ол олчаан катаптаан: «Долу демократияны боттандырбас болза, тиилелгелиг социализм турбас».

Ындыг майыкка баштайгы чоокшулаашкын чаа экономиктиг политика болган. Ол үеде бүдүрүлгелерни башкарарының боттуг бырлалары оларда ажылдап турарларның холунга турган. Төп органнарның ролю бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын дорт чагырары эвес, а күжениишкиннерни дүүштүрери турган. Оон аңгыда экономиканың боттуг экономиктиг таарыштырыкчызы рынок база ажылдап турган.

Ленин чаа экономиктиг политика дугайында: ол дээрге «үр үеде турар шын» херек-тир дээн. Ынчалза-даа он чыл-даа четпээнде, чаа экономиктиг политиканы соксадып каан.

Бюрократизм дээрге ажыл-херек шиитпирлээрде чылзыр, хөлүн эрттир саазын шокарлаары-дыр деп чамдыкта бодап турар бис. Херек кырында оон-даа шыңгыы чүүлдер дугайында чугаа болур ужурлуг: бюрократия дээрге «дүжүметтер эрге-чагыргазы» дээн. Ынчангаш ол демократия-биле — «чоннуң эрге-чагыргазы»-биле дүүшпес.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының алыс сорулгазы — эрге-чагырганы чонга бээри, эргелеп башкарарынга киржир аргаларны кижи бүрүзүнге хандырары турган.

1922 чылдың январьда аар аарып турган Ленин ам бүгүдеге билдингир «Съездиге чагаазынга» мынчаар демдеглээн: «Бистиң политиктиг тургузуувуска чамдык өскерилгелерни бо съездиге кылырын дыка-ла сүмелексээн ийик мен». Чугаа болза ёзулуг-ла улус эрге-чагыргазын база бот-эргелелди бадыткап тургузарының дугайында болуп турган. Партия, күрүне болгаш ажыл-агый талазы-биле командылаар албан-дужаалдарга киргеш партия кежигүннериниң бюрократтар кылдыр шаарланып өскерлиириниң айыылы революция сөөлүндеги баштайгы чылдарда-ла билдинип келген. Ленин бо бодалды чаңгыс эвес удаа катаптап турган: Россияга революцияның эгелээни социал чаартылгаларга эң-не айыылдыг чүве болза бюрократизм болур.

Ленин оон-биле демиселдиң оруктарын тода айыткан. Оларның эң колдары болза: күрүне аппарадын демократчыдары, аңаа шупту соңгулдалыг чорук турар болгаш бүгү-ле албан-дужаалдыг кижилерни кайы-даа үеде солуп болур турар ужурлуг, ол ышкаш олчаажык алыксаарларга командылаар албан-дужаалдар хандыкшылдыг чүүл болбазын дээш, оларның шалының ажылчынның ортумак шалыны хире кылдыр доктаадыр. «Съездиге чагаазынга» Ленин аппаратка болгаш ТК-га хөй санныг ажылчыннарны киирерин, ТК-ның Чиигине секретарынга Сталинден өске кижини соңгуурун база саналдаан.

Лениниң күзел-соруу күүсеттинмейн арткан, бюрократияга удур чорудуп турган ынчаардагы хемчеглерни сөөлүнде соксаткан.

Оон-биле кады, мен бодаарымга, сталинизмниң үнген дозүн чүгле Сталинниң бодунуң онзагай чүүлдеринден дилээри шын эвес боор. Чөп харын, ооң алдарга ынак, эрге-чагыргазырак чоруу рольдуг болганы чугаажок. Ынчалза-даа сталинизмниң тыптып келгениниң кол болгаш боттуг чылдагааны болза бюрократчы «эрге-чагырга пирамидазы» болур, аңаа бир бөлүк дүжүметтерниң кырынга бир начальник дарга турар ужурлуг, ындыг болганда «бүгү даргаларның даргазы» ыяап-ла херек болгай. Хөй-ле чылдагааннардан ындыг дарга Сталин болган.

БЮРОКРАТЧЫ ЦЕНТРАЛИЗМ ПРИНЦИВИ-БИЛЕ

Экономика башкарарының бистиң үевиске чедир колдуунда артып калган системазы чогум-на харын ооң үезинде тургустунган. А ол база-ла албан-дужаал аайыбиле чагыртыр бюрократчы схема ёзугаар тургустунганы билдингир, ында «адаандан» инициативага, башкарылганың экономиктиг методтарынга чер тывылбаан, бүгү чүве ыяап-ла күүседир ужурлуг дужаалга үндезилеңген.

Ындыг система бир янзы тода чурумнуг болгаш логикалыг дээрзин демдеглээри артык эвес. Оон эрткеш, ында эки шынарлар база бар, чижээ, материалдыг, күш-ажыл болгаш саң-хөө курлавырларын дүрген сайгарар аргалыы. 30-гу чылдарның эгезинде нарын байдалдарда тургустунган ол система чогум-на харын эң нарын сорулгаларны шиитпирлээринге таарыштынган турган. Чогум-на ындыг шыңгыы төпчүдүлгениң ачызында кыска хуусаада индустриализацияны боттандырган, фашистиг Германияга удур дайынга тиилээн, үрелген үлетпүрнү катап тургускан бис деп бадыткап турарларның бодалы логикалыг.

Ынчалзажок 50 чылдарның ортан үезинде-ле бистиң чуртувус ышкаш ындыг улуг чуртка тайбың хөгжүлдениң сорулгаларын боттандырарынга экономиканы башкарарының хөлүн эрттир төпчүткен системазы таарышпас апарганы билдинип келген. Ону өскертири мырыңай төөгү талазы-биле эргежок чугула апарган.

Солтан ДЗАРАСОВ,
экономика эртемнериниң доктору.

(ПМА).

Хамааты камгалалы

КӨРГҮЗҮГЛҮГ ӨӨРЕДИЛГЕ

Хамааты камгалалының удуртукчу составының өөредилге-методиктиг чыыжын республиканың хамааты камгалал штавы Кызылга эрттирген. Аңаа илеткелди штаб начальниги, республиканың хамааты камгалал начальнигиниң оралакчызы, полковник Н. П. Кузнецов кылгаш, хамааты камгалалының кол-кол хемчеглерин эрткен чылын улус ажыл-агыйы объектилеринге күүсеткениниң түңнелдерин чугаалаан.

Чыыштың киржикчилери ооң соонда республика найысылалының чамдык объектилеринде хамааты камгалал өөредилгезин көрген. Чижээ, «Хамааты камгалалының медээзин ёзугаар ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның хөделиишкини» деп темага өөредилгени демир-бетон кылыглар заводунга баргаш көргеннер. Кичээлдиң эгезинде: «Агаар дүвүрээзини» деп медээ дыңналган. Медээ ёзугаар ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар цехтерде ажылды, бүгү механизмнерниң ажылын соксаткаш, электриниң өжүргеш, суг дамчыдылгазының краннарын, форточкаларны дуглапкан. Тус-тус камгаланыр херекселдер үлээр пунктудан противогазтарны, респираторларны, аптечкаларны алгаш, камгаланыр черже кире бергеннер. Олар аңаа камгалал херекселдерин хандырар талазы-биле звено командири-биле болгаш камгалал черинге турарының чуруму-биле танышканнар. «Агаар дүвүрээзинин соксаткан» деп медээ соонда ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар боттарының ажылдаар черлеринге баргаш ажылын уламчылааннар. Өөредилге чедиишкинниг эрткен.

Чыыштың киржикчилери «Рембыттехникага» чеде бергеннер. Противогазтарны болгаш камгаланырының тус-туста өске-даа херекселдерин кадагалаарының, үлеп бээриниң чуруму-биле олар танышкан. Противогазтар үлээр пунктуда звенонуң кежигүннери (командири А. А. Тон) противогазтарны размер аайы-биле шын шилип, оларның белениин ыяк хынап көргеш, канчаар ажыглаарының чурумун көргүскен.

Чунар-бажыңнарлыг болгаш хеп чуур черлиг комбинаттың баазазынга удуртукчу состав баргаш, станцияның хоралыг бүдүмелдерден хепти арыглаар талазы-биле ажылы, оон дериг-херекселдери-биле танышкан. Хепке хоралыг бүдүмелдерниң чыпшынганының хемчээлин тускай приборлар дузазы-биле тодараткан. Арыглаашкын звенозу (командири Г. В. Валховин) хоралыг бүдүмелдер борашкан хепти полиэтилен плёнкадан кылган хаптарга суккаш, арыглаашкын станциязынга чедирген. Ону аңаа тускай эзилдириг-биле бүрүн арыглааш, ооң соонда хере баскан. Ооң соонда химиктиг хайгааралдың тускай херексели-биле ону хынааш, арыг хепти катап ажыглап болурун тодараткан.

Удуртукчу состав «Көк-Тей» совхозтуң СБФ-зинге баргаш, ферманың дайын үезинде үзүктелиишкин чок ажылдаар аргазын бединин хемчеглери-биле танышкан.

Тываның электри четкилериниң объектизинге көргүзүг өөредилге үезинде улус ажыл-агый объектизиниң хайгыылчы бөлүүнүң ажылын, радиоактивтиг болгаш хораныг бүдүмелдербиле черниң хоранналганын канчаар тодарадырын көргүскен.

Көргүзүглүг өөредилгени түңнээн. Штаб начальниги полковник Н. П. Кузнецов хамааты камгалалын улам мыңай сайзыраңгайжыдар талазы-биле сорулгаларны чугаалап, 1988 чылдың планнарын ажылдап кылып база аңаа эдилгелерни киирип, хемчеглерни ажылдап кылырынче кичээнгейни угландырган.

Бо чылдың январь 2-ден эгелеп хамааты камгалал системазынга өөредилге эгелээн. Объект бүрүзүнге чон ортузунга хамааты камгалалының талазы-биле кичээлдер эрттирериниң удуртукчуларын шилиири хүннүң бир чугула айтырыы болуп турар.

М. ДАНИЛОВ,
Тыва АССР-ниң хамааты камгалалының республика курстарының улуг башкызы.

ЧУРУКТАРДА: көргүзүглүг өөредилге үезинде.

А. СТАЛ-ООЛДУҢ фотолары.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

ОБЪЕКТИВТЕ—ЧИЛИ

Чили —Латин Америкада эң дерзии шериг ёзу-чурумнуг чурт болуп турар. Пиночеттиң фашистиг хунтазы эрге-чагыргага келгенден бээр 15 чыл чедип турар. Бо үениң дургузунда Чилиниң чону кадыг-дошкун дарлалга таваржып, чедиишмес байдалда чурттап турар. Ол чуртта кижиниң хостуг эргези деп чүве чок. Өске үзелдиглерни истеп сүрүп турар.

ЧУРУКТАРДА: ажылчы чоннуң удурланыышкын тыскаалының киржикчизин тудуп ап турары; аштаан кижилерниң дуза чедирер черниң чемин оочурлап турары.

СЭТА-ның фотохрониказы.

М. ЯКЕШТИҢ ЧУГААЗЫ

ПРАГА. (СЭТА). Чехословакияның Компартиязының Төп Комитединиң политиктиг ажылдакчыларының хуралы Прагага болган деп, ЧТК агентилели дыңнаткан. Аңаа ЧКП ТК-ның декабрь (1987 чыл) пленумунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле партийжи ажылдың сорулгаларын болгаш партия эге организацияларынга отчёттуг хуралдарны болгаш конференцияларны белеткээриниң дугайын чугаалажып көрген.

Хуралга ЧКП ТК-ның Чиигине секретары Милош Якеш чүве чугаалаан. Социалистиг ниитилелдиң хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазында экономиктиг механизмни болгаш амыдыралдың өске талаларын эде тургузарының, социалистиг демократияны болгаш информацияның хөй-ниитиге чедингириниң ханылаанының байдалында ЧКП ТК-ның аппарадының ролюнга ол доктааган.

Ниитилелдиң политиктиг авангарды болур ЧКП-ниң ажыл-чорудулгазы хүннүң негелделеринге болгаш сорулгаларынга дүүшкен турар ужурлуг деп, ЧКП ТК-ның Чиигине секретары демдеглээн.

Ам болур партия хуралдары болгаш конференциялары партияның иштики база хөй-нииti амыдыралынга чугула болуушкун болур деп, М. Якеш онзалап демдеглээн.

Бирги сессия

ВАРШАВА. (СЭТА). Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелерниң чепсегленишкинни дүжүрер талазы-биле тускай комиссиязының бирги сессиязы ажылдап эгелээн. Оон ажылында ол чурттарның камгалал болгаш даштыкы херектер министерстволарының харысаалгалыг ажылдакчылары киржип турар.

ОРГАНИЗАЦИЯНЫҢ КЫЙГЫРЫЫ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Американың улуг салдарлыг «Нити херек» деп адаар хөй-нииti организациязы ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле совет-америк дугуржулганы күштүг кылдыр чарлап бадылаар болгаш Вашингтоннуң милитарисчи бөлүктериниң белеткелинге удур ойтур шавыышкынны кылыр дээш демиселге калбаа-биле киржиринче чурттуң чонунуң бүгү кезектерин кыйгырган. Ол организацияның хүлээп алган медеглелинде Вашингтонга чедип алдынган дугуржулга болза эң айыылдыг ядролуг чепсекти узуткаарынга боттуг арганы тургузуп турар деп демдеглээн. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээни ийи күрүнениң дээди органнары күштүг кылдыр бадылаптар болза, атомнуг чепсектиң өске-даа хевирлерин, алызында барып ону шуут узуткаарынга идегелди тургузуп болур.

Ынчаарга дайынзырак бөлүктерниң ол керээни күштүг болдурбас дээш улуг күжениишкиннерни кылып турарын кажан-даа уттуп болбас херек деп медеглелде айыткан. Чүге дээрге олар тайбынче угланган базымнарны болдурбас дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Чижээлээрге, 1979 чылда ат салдынган стратегтиг чепсекти бүдүрерин кызыгаарлаар дугайында Керээ АКШ-тың барыын күштериниң удурланыышкынындан мынчага чедир күштүг кылдыр чарлаттынмаан.

Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээни күштүг болдурарынга АКШ-тың администрациязы бодула шаптык чедирип турар. Оон «сылдыстар дайыны» программазын боттандырар дээш ээлеп алган быжыг туружу бо Керээни күштүг болдурарынга саат ужураштырып турар деп медеглелде бижээн.

Бо харысалгалыг үеде Американың чурттакчылары боттарының күжениишкинин каттыштырып алгаш, Керээни күштүг болдурары дээш идепкейлиг демисежир ужурлуг. Чурттуң тайбың камгалакчыларының Керээни күштүг болдуруп чарладыры дээш калбарган демиселинге АКШ-тың ак сеткилдиг бүгү кижилери киржир ужурлуг.

«Нити херек» хөй-нииti организациязы ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээни күштүг кылдыр бадылап чарлаар болгаш «сылдыстар дайынының» программазындан ойталаар дугайында АКШ-тың конгрезинге кыйгырыгны хүлээп алган. Ол кыйгырыгның адаанга ат салыышкынның органызастап эгелээн. Ат салыышкынны доостурга ону конгресске дамчыдып бээр деп турар.

ЧАЗАКТЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың чазаа Хост можунуң девискээринде пуштун төрел бөлүк аймактарның чурттап турар черлеринден афган шериглерни чоокку үеде үндүрүп чорудар деп турарының дугайында медеглелди кылган. Душманнар тергиидеп турган үеде ол черлерден өске черлерже кожуп дезе берген ог-бүлелерниң дедир ээп кээринге таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Чоокта чаа дээрбечилерниң холундан хостаттырган Хост можуда боол турар болуушкуннарга хамаарыштыр тодаргай анализти медеглелде кылган. Ол можунуң девискээринге чурттап чораан көшкүн амыдыралдыг пуштун төрел бөлүктер душманнарның дерзии аажылаашкынынга шыдашпайн, кижи четпес ырак черлерже көже берген, олар хожудаңгай амыдыралдыг болгаш үжүк-бижик билбес болганындан чуртта кандыг болуушкуннар боол турарын эки билбестер. Ынчангаш чер кезип чоруп бергеннер. Төрел бөлүктерниң баштыңнары дезе берген улузу дедир ээп келзин дээш ол черлерге шериг кезектерин тургуспазын чазактан дилээн.

Дилегни чазак хандыргаш, тайбың амыдыралды хөгжүдерин, душманнарга удур демисежирин болгаш оруктарны, көвүрүглерни үретпезин төрел бөлүктериниң баштыңнарынга сүмелээн.

Афганистанның шериглери айыыл чок байдалды хандырары, душманнарның мөөннеттине бээрин болдурбазы-биле ам дээрезинде арттар кыры, улуг оруктар чоогу черлерге шериг кезектерин түр арттырар деп шиитпирлээн.

Хост можунуң чурттакчы чонун янзы-бүрү барааннар-биле хандырары үргүлчүлеп турар.

ЧАПТАНЧЫГ-ДЫР

Арай кежээ дашкаар үнүп, дээрже көргеш,
Авазындан бичии уруу айтырып тыр:
— Эңмежок хөй сайтылгааннар чырып турар.
Электрик Саңчат даайым азып каан бе?
— Ону ынаар кым-даа аспаан, кужур кызым,
Октаргайда чырып турар сылдыстар-дыр.
Өзе бергеш биле бээр сен, уруум — дигеш,
Өөндүве чассыгбайын кире берген.
Көрген чүүлүн, сонуургаанын айтыргылаар
Хөглүг чаштар улугларны амыратпас.
Аай-дедир байысааш-ла туруп бээрлер
Аваа туржук, кым-даа кижээ чаптанчыг-дыр.

М. АРТАА.

САДИКТИГ БИС

Хүлүмзүрээн оолчугаш дег,
Хүнчүгешти чуруп кааи —
Каасталгалыг садиквис —
Кады хөглээр аалывыс.
Баян ойнаар башкылыг
бис.
Манчы кылыр угбалыг бис.
Машинага чүдүрүп аар
Бажың тудар кубиктиг бис.
Дыңнаар, бижиир, чуруур.
Тывызык тып, тоолун
доштаар.
Дыңгылдайлаар дошпу-
луурда
Дынап каан дег апаар
бис.

Тааланчыг хөгжүм үдээр —
Танцы-самнап, ужуктурар,
Хөлбеңнедир бөөлдеңгилээр
Хөктүглер бис, хөглүглер
бис.
Чараш, чырык садик-
садик
Сайзанактап, маллар
чыскаар —
Чарыштырар, маргыжар-
даа
Салдыннайн баар садик-
тиг бис.

О. ОХЕМЧИК.

Сергей АЛЕКСЕЕВ.

БИРЭЭ, ИЙИ, ҮШ

Владимир Ильичиге дыштаныр үе эвээш таваржыр турган. Ынчалза-даа Ленин хостуг үеин тып алгаш, автомобильге олуруптарга, хоорай даштынче үнүп, селгүүстээринге ынак турган.

Владимир Ильич машинадан үнгеш, бөргүн ужулгаш, холдарын оргазынга чүктенипкеш, хадыңнар болгаш шивилер аразынга далаш чок кылаштап чоргулаар. Диин көрүп кааида, тура дүшкеш, ону чарашсынып, кайгап тургулаар. Кушкаштар мыжырашканын дыңнаанда, өрү көрүп алгаш, оларны чаптап турар. Доос-караларны, мөөгүлерни, чечектерни сонуургап, кайгап чоруур. Ленинге шупту-ла чүве солун.

Ол арыгта ынчалдыр дыштангаш, Москваже катап-ла хаптар турган. Катап-ла орай дүнеге чедир өрээлинге ажылдап олуруптар.

Бир-ле ындыг агаарлаашкынның үезинде, арыг иштинде аянга үнүп келгеш, Ленин бичии уругну көрүп каан.

Ол бодунга таарышпас улуг тон кедип алган, аржылының адаандан өрүп алган чажы көстүп турар уруг хадың чанында аажок ыглаан турган. Холунда тудуп алган корзинказында чаңгыс-ла мөөгүлүг.

— Сен чүге ыглап тур сен? — деп, Владимир Ильич айтырган.

Уруг харылаваан, улам-на ыглай берген,

— Мындыг улуг кижи ыглаарга, ыядынчыг эвес чүве бе? — дээш, Владимир Ильич бажын чайгаан.

Уруг ыглап-ла турган. Ленин бо-даа дедир чаңныг уруг-дур деп бодап каан. Оон карманын ужентеш, корзинкаже доңгайгаш, чугаалаан:

— Бирээ, ийи, үш — корзинкада тайга тооруу чыдар болзун.

Уруг сонуургааш, оожургай берген. Корзинкаже көрүптерге, шынап-ла, тоорук чыткан. Уруг кайгай берген. Караанын чажын чода туткаш, Ленинче көрген.

— Адың кымыл? — деп, Владимир Ильич айтырган.

— Варя — деп харылаан.

— Чүге ыглап турарың ол, Варя? Канчап бардың?

— Ала бердим — дээш, уруг база-ла ишкирип берген.

— Бажының кайдал?

— Мироновка суурда.

— Муңгарава. Мироновканы тып алыр бис.

Ленин Варяны чедип алгаш, кокпа оруктап автомашиназынче базыпкан.

— А мөөгүлериң кайыл? — деп айтырган.

Варя арыгдан мөөгү тыппаанын чугаалаан.

— Куруг савалыг бажыңче чанары багай болур. Мөөгүлеп алыылы — деп, Владимир Ильич чугаалаан.

Кокпа оруктуң кыдыынче кылаштай бергеш, чугаалаңган:

— Бирээ, ийи, үш — ак мөөгү көстүп кел!

Уруг ынаар көрүптерге, шынап-ла, мөөгүлер бо турганнар. Уруг оларны корзинка долдур чыып алган.

Оон бичии кылаштааш, Ленин карактарын кажар имиртерти көргеш, чугаалаан.

— Бирээ, ийи, үш — автомашина көстүп кел!

Варя шимчигеш артында шынап-ла автомашина турганын көрүп каан. Кайгамчык-ла чүве!

— Олуруп ал — дээш, Владимир Ильич эжиин ажыткан.

Варя дүрген-не олурупкан.

Ленин Варяны Мироновканың мырынай чанынга чедирип кааш, холун чайып, байырлашкаш, хап чорупкан.

Варя бажыңынга маңнап келгеш, арыгта канчап аза бергенин, таныбазы хуулгаазын кижиниң дугайын хөөреп берген.

— Ол хуулгаазын кижи күзээн-не чүвени кылыптар — деп, Варя сымыранып чугаалаан.

Мироновкага чүү-ле кижиниң Варяны арыгдан үндүрүп кааның үр-ле даап бодап турганнар.

АВАҢАРГА ДУЗАЛАЖЫҢАР

Авазынга дузалажыр херек дээрзин шуптуңар билир силер. Ынчалза-даа хөй кезиңер чүгле бир-ле чүвени кылырга, авазынга дузалашканы ол болур деп билир. А силер ажыл кылбайн база аваңарга дузалап болур силер. Ынчалза-даа ол ындыгле белен эвес. Дыңнап алыңар, чүнүң-даа мурнунда мындыг чурумнарга чаңчыгып алыры негеттиннер: чемненип оргаш, столга сүт, каша төкпеңер, шалага пластилин чыпшыңдырбаңар, арыг хевиңерге хирлиг холуңар чотпаңар, уруглар садынга эштериңер-биле бакташпаңар, номнар орбаңар, эртип чыдар кижилерже дыл ужулбаңар, конфеталар саазыннарын, чиген яблогуңар артынчызын шалаже октаваңар, а бок урар саваже кааптыңар.

Чамдыыңар дораан-на ол дээрге авазынга чүве кылып бергени ол эвес ышкажыл деп бодаар боор. Ындыг эвес. Бир эвес ол чурумнарны сагыыр болзуңарза, аваңар эртенден кежээге чедир стол аштап, шаладан пластилин хооруп, аай-баш чок октапкан ойнаарактар чыып, хирленген платьелериңерни, чүвүрлериңерни чуп, хомудаан кижилерге буруузун миннип, хөңнү баксырап турбас ийик. Аваңар ол бүгү чүвелерни кылып турбас, сагыш човавас кылдыр бодуңар чурумнуг болуңар, ынчан аваңарның дыштаныр хостуг үези хөй апаар. Аваңарга дузалашканыңар ол болур.

Кижи болгаш чылдар

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА

Бай-Тайганың үстүү мугулдурларындан оюмналып баткан Алдыы, Үстүү Тойбаннылар каттышкаш, Аныяк-Оорут деп ханы кашпал хем боп бадып чыдар. Ооругнуң ортаа үезинде арга чарыктан бады келген кара өзен аксынга кыйыгта чурттап чораан каш өшкүлүг Даржаа Салчактың өг-бүлезинге төрүттүнген оолду адазы Данзын-оол деп адап алган. Орлан-шоваа оол боп өзүп келген Данзын-оол хая-даштыг, кадыр ийлерге каш өшкүзүн кадарар апарган. Час боорга, Кызыл-Даг артында ыйгыл шөлге адазының тараа тараан аът, шарызының бажын мунар, күс боорга, хол кадырыбиле тараа кезер, инектерин кожуп алгаш, тараа бастырар, моган-турарын билбес ажылчын кижи болган. Ол он-он бир харлыында-ла чарыш аъды мунар, үе-чергелери оолдар-биле хүрешкеш, оларны кыдыындан кыра октаар, дөстүнмес эрес эр боop өзүп келген.

Данзын-оол Даржаевич он алды харлыг тургаш, харын өстүргеш, ТАР-ның Революстуг шериинин Кызыл-Мажалыкка кезээнге өөренип кирген. Ол үеде Ада-чурттуң Улуг дайыны кидин түлүк чоруп турган. Шериг өөредилгезинге хандыкшылдыын, аваангыр-кашпагайын ол дораан көргүскен. Ооң бир кол шылгараан мергежили — чазыг чок адары. Шериг албаны эрттирип тургаш, арев кежигүнүнге кирген, фронтуже эки тура-биле чорудар дугайын дилээн билдириишкинин ТАР-ның Шериг яамызынче бижип чоруткан турган.

1942 чылда Барыын-Хемчикке турган улуг лейтенант Дончут Кууларның эскадрону болгаш оон өске кожууннарга турган шериг кезектери ТАР-ның Ревшеригиниң полугунга каттышкан. Ол чылдың июль эгезинден барык чыл төнчүзүнге чедир шеригниң дайынчы өөредилге походу эрткен. Хендерге таварты, ол хемниң бажында улуг артты ашкаш, Өвүрнүң Дус-Дагга четкен. Оон чоруткаш, Торгалыг бажында артты ашкаш, Ары-Торгалыгны куду алгаш, Шагаан-Арыгга чедир поход уламчылаан. Улуг-Хемни доора кешкеш, Эйлиг-Хем аксын одурту Эъжим өру үнгеш, Эъжим-Бажында Чиндиңнээшге чайлаглар аалдарын таварты, Тарлаг баштап ашкан... Аалдарга, чурттакчылыг черлерге барган санында шериг чыскаалын, шеригниң янзы-бүрү чепсек-техниказын, оюн-концертти сонуургадып чорааннар. Араттар, ылаңгыя шериг музыказын, шеригниң чыскаалын, ооң чурумун онза сонуургап көөр турган. Походтуң дайынчы программазын ёзугаар Данзын-оол Даржаевич дайынчы соруктуун көргүскен.

Данзын-оолдуң фронтуже чоруур дээн дилээ, өске эшөөрүнге-биле домей, 1943 чылдың күзүнүнде хандыртынган. Фронтуже аъттаныышының бүдүүзүнде аалынче чоруткан чагаазынга мынчаар бижээн: «Эжин, авай, ачай! Сентябрь эгезинде фронтуже чоруптум. Чаасказн эвес мен. Советтер чуртунче халдаан немец фашистерни акы-дунма ол чурттан үндүр сывырышкаш, тиилелгелиг чанып кээр бис. Менди-чаагай, төрээннер!».

Дайын шөлү... Данзын-оолдуң аът-хөлге эптиг, эрестиин, мөге-шыыраан өөренип көргеш, аңаа пулемёт взводун хүлээткен... Ровно областың девискээринде Костопольск районунуң кодээ суурy Деражнога бир-ле дугаар немецтер-биле сегиржип алганнар. Полктуң кезектери калбак ээимден ак черже үнүп кээри билек, суурдан немецтерниң артиллериязы, пулемёттары адып эгелээн. Снарядтар ында-мында, арасоора дүжүп, октары чиртим сыылаар болган. Ынчалза-даа совет дайынчыларбиле кады тыва эки турачылар дайзынга удур шавар халдаашкынче кирипкен. Дайзынче чоокшулаан тудум, оларга сүртенчиг болуп, Сат Бүрээкейниң аар пулемётчуларының, Оюн Оолактың автоматчыларының үзүктел чок адыышкынындан дайзын баш сугар чер тыппайн, дезип эгелээннер. Данзын-оол Салчак бодунуң дузалакчызы И. Очур-биле дескен немецтерни чиик пулемёттары-биле кыргый тудуп, оларны бөлүү-биле узуткаан.

Эскадроннуң кезектериниң шиитпирлиг болгаш дидим халдаашкынының түңнелинде, Деражно хосталган. Деражно суур дээш тулчуушкунга эки турачы улуг лейтенант М. Сат амытынындан чарылган.

Суурну хостаанының эртенинде Ровно хоорайның мурнуу чарыында чигир заводунуң чанынга немецтерниң артиллерия батареязының, механизастаттынган танк кезектери дээш оон-даа өске шилиндек кезектериниң күжү мөөңнелген. Удаваанда олар от ажыдарын шенеп эгелээн. Ынчан полктуң болгаш тыва эскадроннуң дайынчылары дайзынның күштүг камгалалын буза таварып кирипкен. Артиллерияның деткимчези-биле пулемётчулар, автоматчылар, танкыга удур чепсек адыгжылары дээмниг адып эгелээн. Кайы-даа таладан күштүг адыышкынга шыдажыр арга чок дааш-шимээнни үндүрүп, ыш-бус караңгы ажыңнадып, тынышты бачыдадып кээр апарган. Чазыг чок адып деп чүве ол боор: данзынның 7—8 танкызы-даа четпээнде, өрттенип, чаңгыс черде бөөлдени берген...

1944 чылдың февраль 2-де Ровнонуң кудумчуларынга чидиг демисел үезинде Данзын-оол болгаш ооң эштери дайзын-биле сылба тудушкан.

Элээн каш удаа суурларны хосташканының соонда, Сурмичи суур дээш үш дүн, хүн дургузунда үргүлчүлээн кадыг-дошкун, хан төгүүшкүннүг тулчуушкун үезинде бистиң кезектеривисти бурунгаарлатпайн турган дайзынның пулемёт камгалалынга Данзын-оол кедеп союп четкеш, улай-улай ийи гранатаны шывадапкан. Бичии када от соксааш кынырга, дайынчылар ура-биле бурунгаарлааш, дайзынны сынындыра берген. Ол өйде Данзын-оол чыткан черинден тура халааш ыңай боор чыдырда, доңмээ ажыш дээн. Дайынчы оон ыңай маңнап шыдаваан. Доңмээн чуура ок дээпкен Данзын-оол Ровно хоорайның госпитальынга эмнедип чыткан. Госпитальдан үнгеш, катап-ла өөрүнге барып, дайзынны совет чурттан үндүр сывыржырының төнчүзүнге чедир киржир дээн күзели бүтпейн барган: доңмек сөөгүн тудуштурар арга чок болганы-биле, ооң будунуң бирээзин доңмек дөзүнден үзе кезип, ооң амытынын совет эмчилер камгалап каан.

1944 чылдың төнчүзүнде Данзын-оол Даржаевич Салчак төрээн черинге инвалид чедип келген. Кижиге амыдырал херек. Данзын алган кадайлыг, ажы-төлдүг чурттап чораан. Кызыл-Дагның «Тиилелге» колхозунуң тиилээлекчилериниң бирээзи Данзын-оол Салчак колхоз бүдүрүлгезинге шаа-биле киржип, омак-хөглүг, оюн-баштактыг, чонунга чоргаар кижи боор чораан. ССРЭ-ниң Репин аттыг күрүне шаңналының лауреады Хертек Тойбу-Хаа эки турачы дириг турда-ла, ооң дүрзү-хевирин дашка сиилбээн турган.

1968 чылда Данзын-оол Даржаевич Тээлиден Кызыл-Дагже чанып бар чораш, кыштын чыккылама соогунда, дүне када даянгыыжын оскунупкаш, ону дилээр дээш караңгыда аъдындан дүшкеш, үнгеп, союп чадажып турда, аъды хойгаш ыңай болган. Эрес-дидим дайынчы чораан хоочунну кыштың соогу кээргевээн...

Аас-кежиктиг амгы үе дээш, төрээн чурту дээш амы-тынын харам чокка тулчуп чораан дайынчының алдар-адын эш-өөрү кезээде сактып чорууp.

А. АДЫГБАЙ,
күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуну.

«БИСТИҢ ҮГҮВҮС»

Бо чурукту редакцияже Буян Ооржак чорупкан. Ол бажыңының крышазында олурар үгүнү холоспазын бодап, алар тырттырып алган. Крышаның иштин караңгы болгаш чылыг, ынчангаш үгү ында хонуп турар хире. Чамдык хүннерде ол Буян сугнун крышазының кырынга кээп хонуп алгаш, олургулаар. Буянның садик чоруп турар бичии дуңмазы Олча кулактары сүүр-сүүр, семдер үгүнү аажок сонуургаар, кыйгырган-даа турар, чемгериксээр, а оозу шимээн чок олурар.. Буян биле Олча ол үгүзүн хайгаараарынга ынактар. Буян чагаазында мынча деп бижээн: «Бистиң үгүвүс чамдыкта ужуп чоруй баар. Көөрге, Кызыл хоорайның кедээзинче ужуп бар чоруур, чамдыкта Улуг-Хемче углайдаа кылыйтыптар. Элээн болганда база катап ужуп кээр. Крышавыстың иштинче кире бергенде, оон үр-ле үнмес. Удуп оорары-ла ол боор».

Уруглар, силер бажыңнар крышаларында база кандыг-бир куш турлаг-

БОЙДУСКА ЫНАК БОЛ

жый берген чадавас, бичии Олча ышкаш, хайгаарап көрүп туруңар, ынак болуңар.

ЭКИ КИЖИ БОЛУР

Эркин эжи Наби-биле кудумчуга ойнап турган. Ол үеде холунда бир-ле чүве тудуп алган кожазы Пирмат ирей элээн ыракта кел чораан.

— Пирмат ирейге дузалажыр-дыр — деп, Эркин чугаалаан. — Мен кырганнарга кезээде-ле дузалажыр мен. Пирмат ирей мени ол дээш үргүлчү мактаар. Бараалам че, оон мени мактаарын дыңнаар сен.

Эркин маңнап чеде бергеш, кырганның тудуп чораан чүү-хөөзүн ап алган.

— Мен силерге бо-да дузалажыр мен, але? Шын аа, кырган-ачай? — деп, Наби дыңназын дээш, Эркин ыткыр айтырган. А ирей чүнү-даа ыттаваан, чүгле хүлүмзүрүп каан.

Олар Пирмат ирейниң бажыңынга чедип келгеннер. Ол Эркинден тудуп чораан чүү-хөөзүн ап алган. Кайгамчык чүве, ынчан безин ол чаңчыл болган «Четтирдим, угааннныг болгаш эки оол» деп сөстерни чугаалаваан. Ооң орнунга Эркинниң кулаанга бир-ле чүве сымыраангаш, бажыңынче кире берген.

— Ол сеңээ чүү диди? — деп, Наби айтырган.

А Эркин эпчоксунганындан оскээр көрбүшаан:

— Эки чүвени кылып чор, ынчалза-даа бодуңнуң мактаныкчы чоруун-биле ону балай шаппа диди — дээн.

Фархад МУСАДЖАНОВ.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГААЛАР

Чаа чылдың ёлказынга аң, куш дээш чүү-даа келир деп дыңнап алгаш, бичии Аяс авазындан айтырган:

— Авай, Чаа чылды уткууру-биле ясли-садка чеде бээримге, аңнар мени чиптер эвеспе?

* * *

Беш харлыг Аяс авазы-биле Кызылга чораш, элдепсинип чугаалаан:

— Кызыл эвес-даа хоорайдыр.

* * *

Бичии Аржаана бир эртен оттуп келгеш, көөрге, соңга хээлендир хыраалай берген болган.

— Соңгада шивини кым чуруп кааны ол? — деп айтырган.

Авазы:

— Соок чуруп кааны ол-дур, уруум — дээн.

Аржаана тургаш:

— Сооктуң ногаан карандажы чок болганы ол чоор бе? Менден чүге дилеп албас дээр сен — дээн.

* * *

Саяна садиктен келгеш хөөрээн.

— Садикке агаарлап чорааш, Саян-биле ийилээн өөрүвүстү мурнапкан бис.

— Чүге деңге чорбаан силер ынчаш? — деп, авазы айтырган.

— Бистиң буттарывыс мурнап чорупкан ышкажыл, авай — дээн.

Ч.-Д. САЛЧАК,
Р. МАЛБЫК-ООЛ.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Хөгжүм-шии театры

6-да. М. Горький. **«Кырган»** деп драманың баштайгы көргүзүү. Эгелээри — 19.00 шакта.

7-де. Л. Гаврилова. Уругларга шии **«Аңчы-Кара болгаш Аңгыр-Чечек».** Эгелээри — 12.00 шакта.

Г. Лорка. **«Ханныг куда».** Шии. 19.00 шакта эгелээр.

«Енисей» Культура бажыңы

6-да. «Илбилиг экран» деп видеостудия ажылдаар. Эгелээри — 10.30 шакта. **«Эстрада горизонтылары».** Дискотека. 19.00 шакта эгелээр.

7-де. «Эстрада горизонтылары». Дискотека. Эгелээри — 19.00 шакта.

«Колос» Культура бажыңы

6—7-де. Дыштаныглга кежээлери. Эгелээри — 19.00 шакта.

7-де. Дыштаныр хүн клуву. 12.00 шакта ажылдаар.

«Тыва тудуг» трестиң общежитиези
(Чехов кудумчузу, 8)

6-да. Хөгжүм-шии театрының аныяк артистери-биле ужуражылшкын кежээзи. Эгелээри — 19.00 шакта. Ол-ла кежээ Улуг-Хемская кудумчузунда 17 дугаарлыг общежитиеге дыштаныглга кежээзи 19.00 шакта эгелээр.

Хоочуннар бажыңы

6-да. «Тыва тудуг» трестиң бот-тывынгыр уран чүүл коллективиниң концерти. 14.00 шакта эгелээр. Ол-ла хүн аңаа Кызылдың музыка болгаш хореография школаларының өөреникчилериниң концерти 15.00 шакта эгелээр.

6—7-де. Хоорай парыгында ойнаар автоматтар, теннис болгаш бильярд залдары, хаак баазазы 10.00 шактан эгелеп ажылдаар. 19.00 шактан эгелеп дыштаныглга кежээлерин организастаар.

«Херел» спорт залы

6—7-де. Бүдүрүлге коллективтериниң командаларының эр улустар аразынга хол бөмбүүнге хоорайның бирги чери дээш түңнел маргылдаалары 10.00 шакта эгелээр.

Шыдыраа клуву

7-де. 11.00 шакта чаңгыс кижиге удур ойнаарының маргылдаазы эгелээр.

«Тайга» хаак баазазы

6—7-де. Хоорайның бирги чери дээш хаакка маргылдаалары, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ГТО комплекизиниң нормаларын дужаары 11.00 шакта эгелээр.

7-де. Парктың севингe хоорай школаларының болгаш өөредилге черлериниң ГТО нормаларын дужаары 12.00 шакта эгелээр.

САДЫГ МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГА КОНТОРАЗЫНГА склад эргелекчизи, кладовщик, материалдыг бөлүктүң бухгалтери, склад ажылдакчызы херек. Шалыңны шак-үе барымдаалап шаңналдыг төлевир ёзугаар бээр.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Депутат кудумчузу, 2 — А, телефоннары — 2-67-71, 2-66-90.

* * *

ДОСААФ-тың КЫЗЫЛДА КАТТЫШКАН ТЕХНИКТИГ ШКОЛАЗЫ секретарь-машинакчыларның хүндүскү курстарынга өөренирин күзээннерни чалап тур. Өөренир хуусаазы 2.4 ай, өөредилгениң өртээ — 109 рубль. Кичээлдер февраль 15-те эгелээр. Соодукчу херекселдер мастерлериниң, «ВС», «Д», «Е» категорияларның чолаачыларының курстарынче дыңнакчыларны чалап тур. **Кичээлдер февраль 10-да эгелээр.** Школаның общежитиези чок.

Кино

ФЕВРАЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Роня — дочь разбойника» 10.00, **«Даниил — князь Галицкий»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Марка Твена» 9.30, 13.00, **«Лиловый шар»** 11.10, 15.00, **«Искатели приключений»** 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Подростки» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пограничный пёс Алый» 15.00, **«Про любовь, дружбу и судьбу»** 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «В стреляющей глуши» 18.00, **«Человек свиты»** 13.00, 20.00 шактарда.

Агаар

Республикага аязып, булуттаар, хүндүс бысказн хар чаар. Хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне агаар 35—40, чамдык районнарга 26—31 градус соор. Хүндүс 22—27 градус соок болур.

Кызылга булуттаар, хар чагбас. Хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне 37 — 39, хүндүс 24—26 градус соор.

Удавас кинотеатрларның экраннарынга **«ШАНТАЖИСТ»** деп уран-чечен фильм үнүп эгелээр. Ону «Мосфильм» киностудиязы үндүрген.

Рольдарда: М. Ефремов, А. Тихомиров, А. Ширвинд болгаш өскелер-даа. Амгы үениң аныяктарының кижизидилгезиниң айтырыгларынга фильмни тураскааткан. Ооң кол маадырлары — тоску классчылар.

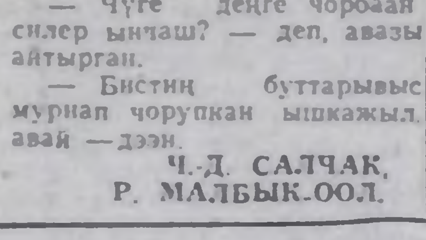

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 5-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 9.35 — Озалондак чок шимчээшкин. 9.05 — Улустуң аялгалары. 9.20 — Киржикчилер. 10.05 — Баскетбол. Европа чемпионадының шилилге маргылдаалары. Эр кижилер. Франция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.05 — «Азов далай». Телефильм. 11.55 — 12.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Бистин-биле кыл, бис ышкаш кыл, бистен дээре кыл». ГДР-ден дамчыдылга. 16.50 — Туркмен телевидениениң программазы. 17.50 — «Эртем: теория, шенелде, практика». 18.20 — Баскетбол. Европа чемпионадының шилилге маргылдаалары. Эр кижилер. Франция биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 19.00 — Бөгүн делегейде. 19.20 — РСФСР-ниң улустуң чурукчузу, ССРЭ-ниң Педагогика эртемнериниң академиязының корреспондент-кежигүнү Б. М. Неменский-биле Останкинонуң концерт студиязынга ужуражылшкын. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Спрут-2». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 22.45 — 00.15 — «Үзел-бодал». Кежээки информастыг, музыкалыг программа.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Тайбың проспектизи». 8.35; 9.35 — География. 8 класс. Урало-Поволжье. 9.05 — Англи дыл. 10.05 — Сонуургаичыг физика. Даяныр точкадан бернңер. 10.35; 11.35 — Төөгү. 7 класс. Степан Разинниң удуртулгазы-биле тараачын дайыны. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Профессиявыс — оператор». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35 — Фильм-концерт. 13.40 — Медээлер. 13.50 — 14.55 — «Кижилер болгаш дельфиннер». Үшкү фильмниң 2-ги кезээ. 18.05 — Медээлер. 18.15 — Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 — Тыва АССР-ниң Күрүне теледиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.00 — Уругларга фильм. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Хооҗлу болгаш кереэ». «Мурнуку плаңда — кижи». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Экранда — Сибирь». 20.35 — «Ажык рояль». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 22.45 — «Силер ону пыдаар силер». 22.35 — «Холдарыыстан четтинчиптээлинер, өңнүктер». Авторлуг ырлар кежээзи. 23.40 — 00.10 — Шүлүкчүнүң бажыңы. Михаил Лозинский.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Мультфильм. 18.30 — «Кол чүүл — нарын айтырыг». Янзы-бүрү бодалдар. Кижиниң эргезиниң дугайында дискуссия. 19.30 — Томскиде хаак оруу. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Кирип моорлаңар!».

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корреспондентарның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2662. ТС—00015.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың январь (февраль) 6
суббота
№ 31 (13631)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

БЕДИК ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

Февраль 4-те СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачев СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзеге Ленин орденин тывыскан. Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң мурнунга улуг ачы-хавыязы дээш база алдан харлааны-биле холбаштыр ол шаңнатқан.

Шаңналды тывыскан турда, эштер В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, М. С. Соломенцев, В. М. Чебриков, А. Н. Яковлев, П. Н. Демичев, В. И. Долгих, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, А. П. Бирюкова, А. Ф. Добрынин, А. И. Лукьянов, В. А. Медведев, Г. П. Разумовский, И. В. Капитонов олар турган.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу февраль 4-те болган хуралынга оргуман болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чорупп турарының дугайын чугаалажыр СЭКП ТК-ның ээлчеглиг Пленумун эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң төп экономиктиг органнарының, министерстволарның болгаш ведомстволарның организастыг структуразын эде тургузар, эвилелдешкен республикаларга эргелеп башкарылганың кол схемаларын ажылдап кылыр талазы-биле 1987 чылда кылдынган ажылдарның түңнелдерин хуралга үндүрген. Партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр эргелеп башкарылганың чаа структуразынче шилчиишкин хөй-хөй бүдүрүлге адырларында боттанып турары демдеглеттинген. Аңаа холбаштыр төптеминистерстволарның болгаш ведомстволарның саны кызырлып, эргелеп башкарылгга персоналы эвээжеп, бот-орулга-чарылгалыг чаа бүдүрүлге болгаш эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыннары тургустунуп турар.

План, хандырылга, саңхоо-банк болгаш эргелеп башкарылганың өске-даа төп органнарының эрге-хулээлгези болгаш аппараттары эде тургустунган. Чорутту-нуп турар эде тургустунуушкун үезинде удуртулганың экономиктиг методтарын колдады ажыглаарынга таарымчалыг организастыг байдалдар тургустунуп турар. Төпке болгаш чер-черге улус ажыл-агыйының эргелеп башкарылгазын сайзырангайжыдар талазы-биле моон ынаайгы ажылга үндезин экономиктиг реформаның принциптерин амыдыралга чайгылыш чок боттандырарының, Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында Хоойлунуң шыңгыы сагыырының, адырларның болгаш девискээрлерниң эргелеп башкарылга органнарының аразынга ажыктыг кады ходелиишкинни хандырарының чугулазынче кичээнгейни угландырган. Долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында боттарының аргаларын долу ажыглаар сорулгалыг бүдүрүлгелерниң эргезин министерстволар болгаш ведомстволар шыңгыы сагыыр ужурлуг. Ажыл-агый болгаш культура тургустунуушкунунда ажыл-херектиң байдалы дээш эвилелдешкен республикаларның бот-тускайлаң чорууун калбартырынга, харысалгазын бедидеринге эргелеп башкарылганың кол схемаларының ажылдап кылыышкыны чагыртқан тураны онзалап демдеглеттинген.

Бүдүрүлгелерниң ЭДЧ кежигүнү чурттар-биле даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазындан ап турар шилчидилге рубли-биле бүдүрүлге-техниктиг ажыглалдың продукциязын мөөнеп садар садыгны ССРЭ-ге организастаар дугайында чазактың саналын Политбюро чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан. Акы-дуңма чурттар-биле бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг кады ажылдажылганы калбартырынга ооң ажыктыы демдеглеттинген.

Капитал тудугну эккиледер болгаш ону материалдыг курлавырлар-биле хандырар айтырыглар талазы-биле партия болгаш чазактың шиитпирлериниң күүсеттинип турарын хуралга чугаалашкан. СЭКП-ниң XXVII съездизинге ажылдап кылдынган тудугга инвестиция политиказы чамдык таварылгада кошкак боттанып турары демдеглеттинген. Бүдүрүлге ужур-дузалыг хөй санныг тудугларны үндезин чок черге планга киирер практика уламчылап турар. Доостунмаан тудугнуң хемчээли амдаа кончуг улуг, ол чорук чуртталга, социал болгаш культура-амыдырал объектилерин, индустрияның болгаш агроүлетпүр комплекизиниң бирги ээлчеглиг тудугларын кылырынга кончуг чугула херегленттиниип турар материалдыг курлавырларны ажыглал чок болдуруп турар. Тудуг бүдүрүлгезиниң хөй материал чарыгдаар чорую ожум кызырлып, камналга болгаш хуграалал талазы-биле ажыл кошкак чорудтунуп турар.

Тудугнуң норматив баалазын өскертир болгаш шыңгырадыр, капитал салыышкыннарының ажыктыын бедидеринге ажыл-агый механизминиң салдарын күштелдирер, бүдүрүлге күчүлерин болгаш объектилерин тударының хуусаазын кызырар талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Күрүнениң Курлавырынга, ССРЭ-ниң Курту-дунга даасқан.

ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Көземче Хоойлузун сайзырангайжыдары-биле холбашкан саналдарның белеткелиниң чорупп турарының дугайында дыңнадыгны дыңнаан. Политбюро ол ажылга демократизмниң принциптерин чайгылыш чок боттандырарының, кем-херек үүлгедиишкинни дээш харысалганың чайлаш чок болурунуң, чоптуг чоруктуң болгаш гуманизмниң чугула ужур-дузалыг болурун демдеглээн. Кем-херек үүлгедиишкиннерни ниитилелге айыылдыының чергези-биле улам тодаргай аңгылаар база ол ышкаш үүрмек кем-херек үүлгеткен кижилерге хосталгазын кызыры-биле холбашпас көземче онаарын калбартыр сорулга-биле амгы үеде күштүг боор турар Көземче Хоойлузун өскертир талазы-биле ажылды уламчылаарының кол угланыышкыннары тодараттынган. Ооң-биле чергелештир аар кем-херек үүлгедип турарларга хамааржыр шыңгыы-харысалганы арттырарының эргежок чугулазы демдеглеттинген.

Э. А. Шеварднадзениң ГФР-ге болгаш Испанияга албанның аян-чоруунуң түңнелдерин Политбюро чүүлдүг деп санаан. Совет Эвилели биле ГФР-ниң аразында харылзааларга чаа үе-чаданы ажыдарынга, аңаа боттуг утканы киирериниң таланың белен боор турары сеткил ханыышкыны-биле демдеглеттинген. Аныыл чок чоруктуң болгаш чепсеглелиишкинни дужурериниң айтырыгларын киириштирбишаан, политиктиг кады ажылдажылганың-даа, ол ышкаш ийи талалыг харылзааларның бүгү угланыышкыннарынга ажыл-херекчи болгаш өске-даа харылзааларның айтырыглары аңаа хамааржыр.

Испания-биле бүгү деңнелдерге политиктиг харылзааларны калбартырынга, экономика, эртем-техника болгаш культура адырларынга бот-боттарынга ажыктыг кады ажылдажылганы улам хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарның тургустунганын Мадридке болган чугаалажыышкыннар болгаш беседалажыышкыннар бадыткаан.

Европага бүзүрежилгениң болгаш кады ажылдажылганың байдалын тургузар, ол дипке дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарының чаа үезин эгелээринге таарымчалыг апар чыдар боттуг байдалды быжыглаарынче, шериг талазы-биле удур туржуушкунуң деңнелин чавызадырынче, бөө-чепсекти эндере бүдүрерин кызырарынче болгаш чепсеглелиишкинни дужурерииче угланган үре-түңнелдиг чугаалажыышкыннарны болгаш кады ходелиишкиннерни хандырар талазы-биле моон ынаайгы коллективтиг күженииишкиннер делегей харылзааларының хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында онза ужур-дузалыг дээрзи демдеглеттинген.

ГСЧП ТК-ның кежигүну, ГДР-ниң даштыкы херектер министри О. Фишерниң ССРЭ-ге албанның найыралчы аян-чоруунуң үезинде ооң-биле А. А. Громыконуң, Е. К. Лигачевтуң, Э. А. Шеварднадзениң беседаларының, чугаалажыышкыннарының түңнелдерин чүүлдүг деп санаан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга партия болгаш күрүне тургузуушкунунуң чамдык айтырыгларын, совет даштыкы политиканы амыдыралга боттандырарын чугаалажып көрген болгаш ол талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алган.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН: чурттаар оран-бажың айтырыын канчаар шиитпирлеп турарыл

2000 чылга чедир совет өг-бүле бүрүзүн тускай квартира-биле азы бажың-биле хандырар деп сорулганы СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринде айыткан. Ол дээрге канчаар-даа аажок улуг сорулга, ынчалзажок ол күүсеттинип болур деп ында демдеглээн. Бо дээрге партияның социал политиказының эң-не улуг кезээ болгаш ооң күүсеттинип турарындан ажылчы чон эде тургустунуушкуннуң боттуун ылаптыы-биле эскерип болур дугайын СЭКП ТК-ның январь (1987 ч.) Пленумунга демдеглээн.

Чурттаар оран-бажың айтырыын бүрүнү-биле шиитпирлээри дээш, өг-бүле бүрүзүн квартира азы бажың-биле хандырар дээш чер болганда арга-курлавырларны өөренип көрүп, девискээр, бүдүрүлге, ажыл-агый аайы-биле чурттаар оран-бажың программазын тургузуп турар.

Бөгүн Чөөн-Хемчик районда чурттаар оран-бажың айтырыын шиитпирлээри дээш кандыг хемчеглер алдынып турарынга хамаарышкан материалдарны парладывыс.

ТӨРЕЛИВИС БАЖЫҢЫНДА

Өг-бүлевисте чеди кижи бис. Төреливис кижиниң чаңгыс өрээл бажыңын ачылап олурганывыстан бээр элээн чылдар эрте берди. Кухнязын санаваска, бир удуур өрээлден өске таарымчалыг байдал чок бажың-на болгай. Бажың алыр оочурда 1974 чылдан бээр туруп келдивис. Ол оочурувустуң чылбазыдаа кончуг. Ооң чылдагаанын өөм ээзи Оолчукай-биле сайгарып-даа орар-ла бис. Бодап олурарывыска, ол бажыңнарны шын эвес хуваай бээриндөн боор турар хире. Чамдык кижилер чаа-ла ажылдап келгеш, бажың алкан боордур. Эде тургустунуушкун үезинде ол бзулуг-ла шын эвес деп бодаар мен. Социал чоптуг чорукка ол канчап-даа дүүшпес.

Тудугга ажылдаандан бээр оң дөрт чыл боор тур мен. «Чыраа-Бажы» совхозтуң тудугжу бригадазында штукатур-малярлар звенозун удуртуп турар мен. Суур иштинде туттунган чаа чуртталга бажыңнарының, малчын коданнарда туттунган бажыңнар болгаш чунар-бажыңнарның шеверлел ажылдары дээш кылбас-ла ажылывыс чок. Шык-Бажы биле Дөн-Терек сут-бараан фермаларында саанчылар болгаш кадарчылар чурттаар чуртталга бажыңнарын, ол-ла фермаларда чунар-бажыңнарны база-ла ажыглалга дүрген киирериңге улуг-хуувусту киирип, шеверлел ажылдарын кылып келдивис. Чүгле эрткен чылын безин бо фермаларга ийи аал иштии чурттаар чуртталга бажыңнарының база чунар-бажыңнарның шеверлел ажылдарын кылып драндазын хап, ышкарын эки-даа кылдыр кылдывыс. Дааадыргаш ажыл дээш бистиң звенозун шеверлекчилери харысалгалыг болурун эки билип турар.

Тудугга ажылдап келген чылдарымның иштинде ажылым багай дээш совхозумнуң удуртукчуларындан чемел-даа ап көрбээн мен. Харын-даа байыр-чыскаалдар таварыштыр шаңнадып, мактадып-даа турдум. Өөм ээзи Оолчукай Куулар совхозта мурнакчы трактористерниң бирээзинге санадып турар. Бир эвес кайы-бирээвис бигай ажылдап, чалгаа-шушпең чоруувус-биле, багай сагылга-чурумувус-биле кады ажылдап турар өөрүвүстү, коллектививисти соңгаар тыртып турган болзувусса, бажың алыр оочурувусту соңгаарладып-даа болур турду-ла ыйнаан. Ынчан харын чугаа өске турар ужурлуг. Кайывыс-даа багай ажылдавайн чоруур улус-ла болгай бис.

Өг-бүлевис чеди кижи деп үстүнде чугаалаан мен. Уругларывыс беш кижи. Олар шупту школада өөренип турар. Өөренип ажылдыг улуска бажың чок боорга, бергези черле кончут чүве-дир. Уругларывыс бажыңга онаалга кылырда, дыка бергедээр. Оларның оозун көргеш, чүнү-даа бодап кээр-ле-дир бис. Оочурда 14 чыл туруп келдивис деп үстүнде чугааладым. Бажың айтырыы дээш тыдда даргаларывыска чеже-даа кирер-дир бис. «Бажың хуваар комиссияның хуралынга кээп туруңар» деп харыы-ла алыр. Ол комиссия кажан хуралдап, чүнү чугаалажырын биске-даа дыңнатпас. Мынчап турувуста чылдар эртип турары бо. Ам кээп, оочурда кажан киир бижиткенивис, каш дугаар оочурда турарывыс безин билдинмес-тээн. Даргаларывыс оочурувус дугаарын безин биске чугаалап бербестээн.

Бажыңында чурттап турар төреливис дөрт уруглуг. Ооң кадында кат-иези кырган база олар-биле кады чурттап олурар. Сөөлгү үеде дуңмавыс: «кат-ием-даа болза, кады чурттаарга берге-дир. Ол база амыдырал-чурттал-галыг кижи ышкажыл. Бажыңывысты хостап берип көрүңер!» дээш, эжик амыратпас болу берген. Ийи кулаавыс кызыпкан олурар-дыр бис.

Эрткен чылдың декабрьда совхозта партком секретары Чадам-оол Сувакович Түлүшке база чордум. Ол база-ла огулуг харыы бербээн. Комиссия хуралынга кээп туруңар деп каан бо-ла. Совхозувустуң амгы директорунга-даа, мооң мурнунда-даа ажылдап турган директорларынга-даа бажың айтырыы тургузуп, чогел тотмкеш, партком секретарынга киргеним ол. Чурттал-га айтырыын шиитпирлээринге биске дуза кадыптар ирги бе дээш, мону болунга бижип олурарым бо.

Т. КУУЛАР,
«Чыраа-Бажы» совхозта штукатур-малярлар звенозунуң удуртукчузу.

БИСТИҢ ТАЙЫЛБЫРЫВЫС

Мындыг, харын-даа оон кээргенчиг чагааны районнуң дыка хөй, адак дизе, 400 хире өг-бүлелериниң кежигүннери бижип болур. Чурттаар бажың айтырыы бо хире чидиг тургустунганда ону шиитпирлээри, партияның болгаш чазактың 2000 чылга чедир совет өг-бүле бүрүзүн чүгле аңгы квартира, бажың-биле хандырар эвес, а чурттал-га нормаларынга дүгжүп турар ындыг квартира, бажың-биле хандырар деп салган сорулгазын күүседири дээш Чөөн-Хемчик районда алдынып турар хемчеглер четчир бе, бо айтырыг бүгүнитиниң кичээнгейиниң төвүнде тургустунган бе?

Чадаана хоорайда, суурларда коллективизация, сууржуң байдалче шилчилге эгезинде туттунган «борбак» бажыңнар, 20—25 дөрбелчин метр бажыңнарда чурттап орар өг-бүлелер ам-даа дыка хөй. Ёзулуг-ла боттуг чурттал-га программазын тургузар дээр болза, шак ындыг дакпыш, эргижирээн бажыңнарны ап каар, солууруун безин санап туруп тургузар болза, ынчан чурттаар оран-бажың айтырыы долузу-биле шиитпирлеттинер.

Районнуң совхозтарында чурттаар оран-бажың айтырыын шиитпирлээр дээш чамдык ажылдар калбарган, чаа чүүлдерни тып, аргаларны ажыглап турар. Ол ышкаш кодээ Советтериниң шугуму-биле чоңну чурттал-га тудуунче, суурлар чаагайжыдылгазынче, малчыннар турлагларын дерип, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче мобилизастаар дээш чамдык идепкейлиг ходелиишкиннер бар. Ол дугайын мооң адаанда материалдан база ийиги арынндан номчуп болур.

КОЛ КЕЗИИ—ХООРАЙДА

Районнуң совхозтарынга эрткен чылын элээн улуг хемчээлдиг тудуг-монтаж ажылдары кылдынган. Мурнуку чылдарыңынга деңнээрге, кодээ тудугнуң хемчээли-даа өскен, шынары-даа экижээн. 1987 чылда совхозтарга капитал салыышкыны 4743 муң рубльге көрдүнген турган болза, ону 100 муң ажыг рубльге ажыр шиңгээткен. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның Чадаанада № 1 АКМК-зы совхозтарга эрткен чылын ийи аал иштии чурттаар 16 бажыңны тудуп, ажыглалга киирген. Чурттал-га тудуунуң планын АКМК 107 хуу күүсеткен.

Мурнуку чылдарда совхозтар удуртукчулары боттарының күжү-биле тудуг тударынче кичээнгей салбайн, сайгыратпайн келген болза, эрткен чылдан эгелеп бо талазы-биле тодаргай түңнелдерлиг угланыышкынныг ажылдап турар. Ниитизи-биле совхозтар 1987 чылда малчыннарга 28 бажыңны, суурларда ийи аал чурттаар 3 бажыңны боттарының күжү-биле тудуп, ажыглалга киирген. «Чыраа-Бажы» совхоз малчыннарга 9 бажыңдан аңгыда, бодунуң күжү-биле 20 автомашинага гаражты, ийи муң дөрбелчин метр шоолдуг шаңны, уруглар садынга котельнаяны туткан.

Совхозтар боттарының күжү-биле тудуг тудары-биле кады оон баазазын тургузары, түс черниң тудуг материалдарын ажыглап киирери дээш база шору ажылдап эгелээн. Совхозтарның ам барык шуптузунда пилорамалар бар, ынчангаш дилиг материалдарын боттары белеткеп болурунуң аргалары тургустунган. Дилиг материалдарын чүгле боттарының ажыглаар эвес, харын чурттакчы чонга, өске организацияларга садар кылдыр бүдүрерин көрдүнүп болур.

Совхозтарга бо чылын чурттал-га болгаш социал-культура тудуглары база шапкын темпилиг калбарар. «Большевикте» эрткен чылда чедир туттунмаан 90 оруннуг уруглар сады удавас ажыглалга кирер. «Искра» совхозка 90 оруннуг уруглар садынын тудуу ам эгелээр, келир чылын ажыглалга кирер ужурлуг. Ниитизи-биле совхозтарга 1990 чылга чедир 8 муң дөрбелчин метр шоолдуг чурттал-га бажыңнарын тудары көрдүнген.

Кодээ тудугнуң шапкынчыларынга шаптыктап турар чылдагааннар бисте бар. Чижээ, бистиң бодап турарывыс-биле, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның бистиң районда совхозтарга, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге тудуг кылыр ужурлуг АКМК-зының күчүлери шын эвес ажыглаттынып турар. Ооң мурнунда чылдарның практиказындан алгаш көөрге, ооң бүгү тудуг-монтаж ажылдарының 50 четпес хуузу совхозтарга онаажыр, а арткан кол кезии Чадаана хоорайга хуваттынган болур. Чогум-на мооң хараазы-биле совхозтарга чурттал-га тудуу, социал-амыдырал объектилери эвээш туттунуп, ажыглалга кирер хуусаалары узап турар. «Искра» совхозка уруглар садының тудуун эрткен чылын эгелеп болур турган. Ынчалзажок АКМК-ның керээлиг планынга районнуң харылзаа бөлдириниң тудуун хуваап бергеш, уруглар садының тудуун соңгаарлаткан.

Бо чылын совхозтарга чурттал-га тудуу ооң мурнунда чылдарнындан шапкын темпилиг, улуг хемчээлдиг болурун база катап айытпышаан, мындыг чүүлдү чугаалаары артык эвес бо-ла углут, мындыг темпилиг ажылдаар болза, районнуң чамдык совхозтарынга чурттаар бажың айтырыы 2000 чылга чедир шиитпирлеттинмес. Чүге дээрге совхозтар төптеринде, суурларда сууржуң байдалче шилчип турар үеде-ле туттунган «борбак» бажыңнар эндерик, оларда чурттап орарларның чурттал-га байдалын экижидерин, делгемчидерин ап көөр болза, шиитпирлээр айтырыглар хөй. Малчын коданнарының электрижидилгезинден эгелээш суурларның чаагайжыдылгазы, ногаанчыдылгазынга, амгы үениң негелделеринге дүүштүр кудумчуларны асфальтылаарынга чедир ажылдарны планнап кылыры келир үениң айтырыглары болур. Олардан боттанып турарлары-даа бар, ынчалзажок бо айтырыглар талазы-биле бодамчалыг, планныг, ажылдаары, бүгүдениң кичээнгейиин хаара тудар, бүдүргү хемчеглерни боттандырары негеттинип келген.

Тимур МОНГУШ,
Чөөн-Хемчик РАУК-туң тудуг талазы-биле инженери.

Фото-медээ

Шагаан-Арыг хоорайның төвүнде ааныг чараш бажың ажыглалда кирген.

Ында кылын хептерни, платьелерни даараар, идиктер кылыр, чурукка тырттырар цехтерниң ажыл-ишчилери бүрүн дериглелиг өрээлдерде ажылдап, беш чылдың планныг даалгаларын чедиишкинниг боттандырарынга чогаадыкчы үлүүн киирип, бир деңниг ажылдап турарлар.

Эрги хептерни химиктиг арга-биле аштап-арыглаар, соодукчуларны, телевизорларны септээр цехтер база бар. Алгыдан тон даараар чаа цехти база ажыткан.

Бо бүдүрүлгеде комсомолчу аныяктарның чаа бригадазын тургускаш, ону «Силуэт» деп адаан. «Силуэттиң» аныяктары платьелерни быжып, даарап турарлар.

ЧУРУКТАРДА: Шагаан-Арыгда ачы-дуза чедирилгезиниң бажыңы; ында чаа тургустунган аныяктар бригадазының даараныкчылары.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ДООЗАРЫНЫҢ КЫРЫНДА

Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде моторист-эптекчилер Б. Баа-Хаа, С. Сарыглар, Ш. Тирчин ажылынга кызымак, эп-найыралдыг ажылдап турарлар. Цехтиң бичии күш-ажылчы коллективи 1987 чылдың планын Улуг Октябрьның 70 чыл оюнуң бүдүүзүнде күүсеткен.

Январь 1-ден эгелеп септелге-техниктиг бүдүрүлге долу бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Кылган ажылдың шынары дээш харысалга кажангызындан-даа улгатканын кижи бүрүзү медереп билир. Үениң негелдези-биле эде тургустунган, кызымаккай, шалыпчы ажылдап турар септекчилер ам февраль айның үлүүн доозарының кырында келген.

М. ТИРЧИН.

„ШЫНГА" ХАРЫЫ

«ШИВИНИ КЕСПЕЗЕ»

«Кижи болгаш бойдус» деп булуңга үнген мындыг эгелиг материалга харыыны Тыва АССР-ниң ыяш ажыл-агый министриниң оралакчызы, кол лесничий Т. Х. Бараан редакцияже чоруткан.

Шивини муң-муңу-биле кезип турарының кол чылдагааны Садыг министерствозунуң болгаш Респотребсоюзтуң кылымал шивини эвээшти чагып турарында деп ол айтып турар. Чурт үлетпүр министерствозу шивини кылымал үнүн белеткээри чугула деп, кол лесничий бүзүреп турар. А ыяш ажыл-агыйлары шивини кеспейн, чүгле ооң будуктарын белеткээр. Организациялар өөредилге черлери чагыгларны бо министерствоже киирер.

Өске материалдан кылган үнче будуктарны кедиримтерге, тыва хевирин салбас. Будук сыкканындан ыяш олбес, ынчангаш 1988 чылдың декабрь айдан эгелеп шиви келерин соксадыр дээрзин харыыда дыңнадып турар.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН: чурттаар оран-бажың айтырыын канчаар шиитпирлеп турарыл

БҮРҮН ХАНДЫРАРЫН ЧЕДИП АЛЫР БИС

Бистиң Хайыракан кожээ Совединиң девискээринде амгы үеде 381 өреге бар. Чурттаар оран айтырыын чогумчалыг шиитпирлээр сорулга-биле улус депутаттарының Хайыракан кожээ Совединиң күүскому болгаш СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң дирекциязы эвээш эвес ажылдарны кылып, чуртталга тудуун калбартыр талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп келген. Совхозтуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле чыл санында-ла 2 бажыңны, азы 4 квартираны тудуп, ажыглалга кирип турар.

Чуртталга бажыңнарын хуваарда социал чөптүг чорукту удуртулга болдуруп турар бис. Дээди болгаш ортумак өөредилге черлери доозуп келген аныяк специалистерге, хөй уруглар-лыг неллерге, ылангыя Маадыр-иелерге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга бажың-балгатты оочурдан дашкаар бээрин чурумчуткан. Эрткен чылын совхозка чаа ажылдап келген аныяк специалист, агроном Г. Мункожаповка, тудуг талазы-биле инженер А. Саткз болгаш өскелерге-даа бажыңны оочур чокка бердивис. Ниитизи-биле бо хүннерде бажың алыр оочурда 22 өг-бүле бар.

Совхозтуң шээр малы 16 коданда кыштап турар. Ында ажылдап, чурттап турар малчыннарны бажың-биле бүрүн хандырар ажылды база-ла контрольга алган. Эрткен чылын хойжу Хонак-оол Ооржактың кыштаанга бир бажыңны немей туткан. Бо чылын малчыннар кыштагларынга сакманчылар чурттаар 2 бажыңны база малчын өг-бүле чурттаар бир бажыңны тудары көрдүнүп турар. Малчыннарга 11 чунар-бажыңны тудуп берген. Арткан малчын коданнарга чунар-бажыңнар тудар хемчеглерни ажылдап кылган. Бо чылын бо айтырыгларны үзе шиитпирлептер бодап турар бис. Тос кыштагда электри чырыын кирген. 1988 чылда малчыннарның бүгү кыштагларын бүрүн электрижиндер. 6 малчын өг-бүле газты ажыглап турар.

Кожээ Советтиң девискээринде чурттап турар бүгү чонну 2000 чылга чедир бажың-балгат-биле бүрүн хандырарын чедип алыр сорулганы салгаш, улус депутаттарының Хайыракан кожээ Совединиң күүскому болгаш СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң дирекциязы чуртталга тудуунуң программазын ажылдап кылыр болгаш ону боттандырар дээш кызымак ажылдаар.

В. ООРЖАК,
Хайыракан кожээ Совединиң күүском даргазы.

БИСТИҢ ТАЙЫЛБЫРЫВЫС

Улус депутаттарының Хайыракан кожээ Совединиң күүскому болгаш СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң дирекциязы бажың айтырыын боттуг шиитпирлеп турар черлерниң бирээзи деп болур.

Бажың-биле өг-бүле бүрүзүн хандырар айтырыгны кожээ Совет күүскому доктаамал кичээнгейде алган. 22 өг-бүле бажың алыр оочурда туруп турар. Чуртталга бажыңнарын тудар талазы-биле айтырыгларны күүском хуралдарынга болгаш Советтиң сессияларынга чугаалажып келген.

Хамаатылар боттары хуузунда бажың тудуп алырынче сонуургалдыг болурунче кожээ Совет күүскому база-ла кичээнгей салып турар. Хууда бажыңнарны хамаатылар боттарының акша-хөреңгизи-биле тудуп ап эгелээн. Ындыг кижилерге чангыс суур чурттуглары шефтежип, дуза чедирип турары солун. Мооң түңнелинде күрүне бажыңы алыр оочур база кызырылган.

Комбайнер Хунай-оол Куулар эрткен чылын күрүнеден 3000 рубльдиң чээлизин алгаш, бажыңын улай тудуп алган. Чолаачы Олег Моңгуш бодунуң акша-хөреңгизи-биле дөрт өрээл, 60 ажык дөрбелчин метр бажыңны май айда тудуп эгелээш, Октябрьның 70 чыл оюнуң бүдүүзүнде чаа бажыңга кожүп кирип олуруп алган. Херимниң иштинге ногаа база тарааш. Күзүн оон 10 шоодай картофельди ажаап алган. Ажылындан хостуг үезинде, бичии-ле чай аразында суурнуң чурттакчылары, эш-өөрү, төрелдери дуза кадып, шефтежип турганындан бажың дүрген ажыглалга кирген. Олег Моңгуш өөрүп чугаалап олурду.

Мал чеми белеткээр бригаданың кежигүнү Дамба Кара-Сал чолаачы Намчал Моңгуш база-ла боттарының акша-хөреңгизи-биле бажыңнарын улай тудуп алган.

Төрээн суурун улам аянныг кииреринче хайыраканчылар эрткен чылын С. К. Тока, Октябрь. Май Бир болгаш Колхозная кудумчуларын асфальтылаар кылдыр белеткеп алган. Бо чылын асфальт-биле шывар.

Чуртталга бажыңнары-биле хандырар айтырыгны шиитпирлээрин дүргедедир дээш бар-ла аргаларны дилеп тып, ону ажыглап турарының чижээ Хайыраканда бар боор турар. Ындыг чүүлдү деткиири чугула.

Ынчалзажок район төвүнде болгаш суурларда дыка хөй бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери чурттакчылар-даа бажың айтырыының талазы-биле хооркүүскомче, үстүкү органнарже көрүп алган оралы канчап-даа шын эвес. Эмнелге, школалар, райпо, ол байтык АТБ, хөмүр-даш разрези ышкаш улуг бүдүрүлгелер безин чуртталга айтырыын шиитпирлээринге мурнуку чылдарның дег, идепкей чок чоруу негелдеге канчап-даа таарышпас. Чогум-на оон хараазы-биле, азы кижи факторунче кичээнгей чок чоруктан кадрлар ызырынмас, быжытып ажылдавас ооң түңнелинде ажыл-агый экиживес, бүдүрүлге коргузуглери беднвес деп чүве билдингир. Дараазында ниин материалдан кожээге эң кол специалистер — башкылар, эмчилерниң бажың хандырылгазы кандыг болуп турарын чугаалаан.

Чуртталга бажыңнарын хөйнү тудар база бажың алыр оочурда турар кижилерниң санын чылдың-на кызырар дээш «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы, партия болгаш профэвилел организациялары чамдык хемчеглерни ап келген. Совхоз девискээринде чурттап, ажылдап турар ишчилеривисти 2000 чылга чедир чуртталга бажыңы-биле бүрүн хандырар дээр болзувусса, чыл санында-ла 20—25 аал чурттаар бажыңнарны тудуп, чогуур хуусаазында ажыглалга кирип турар болза, бо сорулга долу күүседтинип болур деп санаан бис.

ЧЫЛДЫҢ-НА 20-25 БАЖЫҢНЫ...

Бо чугула социал айтырыгны чедиишкинниг шиитпирлээрде, чуртталга бажыңнарын ажыл-агый аргазы-биле тудары ажыктыг боор турар. Ынчалза-даа ынчаар хөй бажың тудар аргавыс чок. Ол чүге ындыгыл? Республиканың Агроүлетпүркүүркому ажыл-агый аргазы-биле тудар тудугларны биске эвээш санныг кылдыр берип турар. Эрткен чылын 328 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алдывыс. Ооң иштинде чуртталга бажыңнары тударынга 90 муң рубль шиңгээттинген. Ол 9 бажыңдыр. Ол бажыңнарда бистиң хойжуларывыс болгаш саанчыларывыс чурттап орар.

Бо чылын биске ажыл-агый аргазы-биле тудуг ажылы чорударынга 230 муң рубль берген. Эрткен чылдаазындан 98 муң рубльге эвээштир берген. Чуртталга тудуун тударынга акша-хөреңги аргалыг-ла болза, хөй болза эки деп санап турар бис. Чыл келген тудум-на чуртталга тудуун тударынга эвээш түңнүг акша чарыгдаар болза, өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир аңгы бажың-биле хандырар айтырыг бергедей бербес бе?

Бажың алыр оочурда совхозта ниитизи-биле 70 хире өреге бар. Чыл санында 10—15 аныяк өг-бүле немежип турар. Оларга база-ла чурттаар оран-сава херек апаар. Ынчангаш ажыл-агый аргазы-биле чуртталга бажыңнарын тударынга четчир акша-хөреңгини дилеп тыварывыс чугула деп санап турар бис.

Тудуг ыяжын база дилиг материалдарын өскээртен садып албайн баар арга бисте бар. Алды звенолуг тудугжу бригадалыг бис. Ыяш дилдирер ийи пилорама доктаамал ажылдап турар. Совхозтуң үш суурунга чоокку чылдарда элээн каш объектилерни тудары көрдүнүп турар. Чыраа-Бажы суурга 400 олуттуг Культура бажыңы, 25—30 орунныг участок эмнелгези, 700 өөреникчи өөренир школа, 180 олуттуг уруглар сады тудар, суурнуң кудумчуларын чаагайжыдып, асфальтылаар, электри шугумун эде кылыр дээш планнаттынган ажылдар-ла хөй. Совхозтуң Хорум-Даг болгаш Чыргакы суурларынга чуртталга бажыңнарын тудары, ол суурларны чаагайжыдары база көрдүнген. Чыраа-Бажы суурнуң төп кудумчуларынга чаа бажыңнарны тудары перспективтиг планда база кирген. Шык-Бажы, Доң-Терек сүт-бараан фермаларында садыг, столованы туткаш, эрткен чылда ажыглалга кирген бис.

Бистиң тудугжу бригадавыс бо чылдың январьдан эгелеп долу бот-орулга-чарылга-биле ажылдаар аргаже шилчээн.

Тудугжу бригаданың алды звенозунуң ишчилери совхозтуң удуртулгазы-биле керээни чарган. Чардынган керээ ёзугаар олар 230 муң рубльдиң тудуг ажылдарын кылыр ужурлуг. Тудугжулар объектилерни сентябрь бирге чедир тудуп дооскаш, ажыглалга кирер. Ийи аал иштн чурттаар дөрт, бир аал иштн чурттаар үш бажыңны тудары база Ак-Хая хойжу бригаданың кыштагларын бүрүнү-биле электрижидер сорулга бистиң мурнувуста салдынган.

Совхозтуң ажыл-ишчилеринге ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр, чуртталга бажыңнарын чогуур хуусаазында тудуп, ажыглалга кирер дээш кызып ажылдап чоруур тудугжуларывыска чоргаарланып турар бис. Кызыл-оол Моңгуштуң беш кижи составтыг тудугжу звенозу, Тамара Кууларның штукатур-малярлар звенозу, Намчыл Ондарның удурткалы тудугжулар планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип келген.

Ажыл-агый аргазы-биле тудуглар тудары ажыктыг деп чүвени Кызыл—Чыраа-Бажы аразында чоруп турар автобустарга гараж база совхоз төвүнде уруглар садының котельназын туткаш, билдивис. Маңаа совхозтуң ажыл-ишчилери хостуг үезинде ажылдап, бо үстүнде тудугларны кыска хуусаада шынарлыг кылдыр туткан. Маңаа бистиң ажыл-ишчилеривис барык шупту киржип, шеф аргазы-биле туткан. Ынчангаш ону улусчу тудуг деп санап турар бис. Моңү тударынга акша-хөреңги-даа үндүрбедивис, маңаа ажылдаан кижилерге талың-даа төлевээн бис. Чүге дээрге, ук тудугларны камнап алган материалдарывыс-биле кылган.

Совхоз төвүнде чуртталга бажыңнарының хөй кезии хамаатыларның хууда бажыңнары. Ындыг бажыңнар 202. Суурнуң чаагайжыдылгазынче, чонну суг-биле хандырарынче кичээнгейни угландырган бис. Суурда ниитизи-биле 18 кудук бар. Оларның тозу өрүмнээн кудуктар. Олар арай-ла чедишпес хире деп көргеш, бо чылын үш кудукту кылыр бодал бар. Чайгы үеде суурда ногаа, картофель өстүрүп турар кижилерниң саны көвүдээн. 432 өрегениң 403-ү картофель, 293-ү ногаа тарып турар. Ынчангаш чайгы үеде огород суггарарынга суг хөй херегжеттинер.

М. ДОНГАК,
«Чыраа-Бажы» совхозтуң директору.

ХУМАГАЛЫГ ЭДИЛЭЭР

Чуртталга бажыңнарын шын хуваар, бажың алыр хамаатыларның оочурун чурумчудар база чуртталга бажыңнарының эдилелин экижидер талазы-биле районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелели кандыг ажылдап келген бис? Эргелелдиң балансызында 26 муң дөрбелчин метр ажык хемчээлдиг чуртталга шөлү бар.

Чадаана хоорай Совединиң күүскомунуң чуртталга бажыңы хуваар комиссиязы хамаатыларга бажыңнарны оочур ёзугаар хуваап турар. Чүгле комиссияның шиитпирин холга алган хамаатылар бажыңнарны алыр кылдыр чурумчуткан.

Ынчалза-даа чуртталга бажыңнарын эдилээр талазы-биле РСФСР-ниң Чурттаар оран-бажың кодекизиниң 47 чүүлүнүң негелдезин чамдык хамаатыларның талазындан хажыда бээр чоруктар ам-даа бар боор турар. Бодунуң хууда амыдыралын хөй-ниитиниңинден ажыр көөр ийи-чаңгыс кижилерниң ам-даа бистиң аравыста бар боор турары харааданчыг.

Маңаа бадыткал кылдыр чамдык чижектерни кирип көрейн. Районнуң шериг комиссариадының ажылдакчызы турган А. П. Дураев Чадаана хоорайның Ленин кудумчузунга 20 дугаарлыг бажыңга чурттап турду. Ол өске районче кожуп чоруур дей бергеш, кудазы болур Сергей Лихицкийни чурттап орган бажыңынга арттырып кааш, боду кожуп чоруй барган. Ук бажыңны Афганистанга интернационалдыг хүлээлгезин күүсеткеш, шериг албанындан халажып келген Валерий Ооржакка бергеш, ордерин бижип берген турда-ла, С. Лихицкий ук бажыңны хостап бербээн. Ол бажыңдан үндүрер дугайында район прокурорунуң санкциязын хамаатыС. Лихицкий хүлээп албайн, республика прокурорунче хомудал кирген. Ол чорулдаалыг айтырыгны районнуң улус судунга көөр ужурга таварышкан. Ол шиитпирге база-ла чөпшээрешпээнинден Тыва АССР-ниң Дээди судунга ол айтырыгны үзе шиитпирлээш, хамаатыС. Лихицкийниң дилээн хандырбаан.

Хамаатыв. Тас-оол Зеленая кудумчузунда 11 дугаарлыг бажыңның № 1 квартиразынга чурттап тургаш, чурттап орган бажыңын ээн каггаш, Улуг-Хем районче кожкеш, аңаа алды ай хире чурттааш, дедир Чадаана хоорайга кожүп келгеш, Интернациональная кудумчузундан бажың алгаш, аңаа бичии чурттааш, Комаров кудумчузунда ийи аал иштн чурттаар бажыңның бир квартиразын ээлеп алган.

Хоорайның Советская кудумчузунда 8 дугаар бажыңның 7-ги квартиразын Сүт-Хөл районнуң Карл Маркс аттыг совхозунга ажылдап турган Зоя Ховалыг дээрзи мооң мурнунда бо бажыңга чурттап турган төрелдери-биле аразында дугурушкаш, кара туразында ээлеп алгаш, хостап бербейн турар. Район эмнелгезиниң эмчизи А. А. Дороховка ол бажыңның ордерин берип каан турда-ла, З. Ховалыг бо бажыңны хостап бербээнинден чаа ажылдап келген специалист беш ай иштинде бажың чок, гостиницада чурттап турар. Октябрьның 60 чылы аттыг кудумчуда 10 дугаар бажыңның бирги квартиразынга чурттап турган Кожелдей Моңгуш Кызылче коже бээрге, ол бажыңны Дмитрий Куулар деп кижи база-ла кара туразында ээлеп апкан.

Кандыг-даа чөпшээрел чок, бажың алыр оочурга безин кирип албайн чыткаш, ынай-бээр кожуп чоруктан төрел-дөргүлдери-биле аразында дугурушкаш, бажың-балгат ээлеп алгаш, ол бажыңнарны хостап бээринден ойталаар чоруктар ам-даа бар боор турарын үстүнде чижектер көргүзүп турар. Шак мындыг байдал улус депутаттарының хоорай Совединиң күүскомун база районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелин дүвүредип турар. Чуртталга бажыңнарын шын хуваар, ону хумагалыг эдилээр талазы-биле бистиң четпес ажылдап турарывысты бо бүгү херечилеп турардыр. Моон соңгаар ажылывыста бар четпестерни эдип алыр дээш харысаалгавысты бедидер ужурлуг бис. Прокурорнуң шиитпири чокка суд дамчыштыр шиитпирлээр чурум база бар. Судтуң шиитпирин ёзугаар суд күүседикчилери-биле ону эчизинге чедирер ажылды чорудары бистен негеттинип турар. Хоойлуда айтып каан бо чүүлдерни сагыыр болза, күрүне бажыңын кара туразында ээлээр кижилер турбас турган ийик.

Ш. ООРЖАК,
чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчызы.

Кадр айтырыынга салдарлыг

БАЖЫҢ ЧОК ДЭЭШ ЧОРУПТАР

Шак мындыг чугааны Чадаанада район эмнелгезиниң ажылдакчыларындан бо-ла дыңнаар сен. Ол чүнү чугаалажып турар улус боор дээш, сонуургай бээринге, оларның харыызы мындыг болур: «Эмнелге ажылдакчыларының бажың-балгат-биле хандырылгазы багай. Оода чадаарда элээн каш ажылдакчы чурттадыптар общежитие хевирлиг черден-даа берген болза. Ынчан биске чаа ажылдап келген тускай эртемниг эмчи кадрлар ызырнып, ажылдап артып каар ийик. Кол-ла чүве ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринде».

Чадааның эмнелге ажылдакчыларының бо чугаазында ужур-ла бар. 1987 чылда Красноярскиниң эмчи институдун дооскаш, хуваалда ёзугаар мында ажылдап чедип келген аныяк терапевт-эмчи Елизавета Сувакович Түлүшке бажың берген турган. Ол бажыңга олурар дээш чеде бээрге, ону өске кижилер шагда-ла ээлеп апкан болган. Мооң ужун аныяк эмчи таныш-көрүштериниң бажыңында чурттап турар. Кезер эмчи Т. С. Музыка, акушер-гинеколог Н. И. Сычева чурттаар бажың-балгат-биле хандырбаска, ажылындан үнүп алгаш, өске районче чоруур ужурга таварышкан. Эмчилер А. А. Дорохов, Р. М. Соян чурттаар бажың чок болганындан гостиницада чурттаандан бээр беш ай ашкан. Буступ дүжер четкен бажыңнарда ийи эмчи өг-бүле чурттап орар. Ниитизи-биле район эмнелгезинде 21 өг-бүлеге чурттаар бажың херек.

Ниитилелдиң байлаа болур совет кижилерниң кадыының камгалалында ажылдап турар эмчилерге ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринче улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район болгаш Чадаана хоорай Совединиң күүскомнары чогуур кичээнгейни салбайн турарын бо бүгү херечилеп турар.

М. БАВУУ.

АРГАЛАРЫН ТЫП ТУРЗА-ДАА

Районда улус өөредилге ажылдакчыларының, башкыларның чурттаар бажың-биле хандырылгазы дээш кичээнгей кандыгыл? Ниитизи-биле 390 ажык башкы өг-бүлелерниң 102-зи коммунал квартираларда, 129-у совхозтарның болгаш чер-чер Советтериниң балансызында бажыңнарда, 80-и школага хамааржыр бажыңнарда, 69 башкы боттарының хуузунда бажыңнарлыг, 32 башкы хөлезилээн бажыңнарда ийикпе азы өске өг-бүлелер-биле кады чурттап турар.

Ынчалзажок башкыларның чуртталга бажыңнары-биле хандырылгазы дүвүрелдиболдурбас арга чок чүүлдер бар. Бо чылын безин 10 башкы өг-бүле чурттаар бажың талазы-биле дыка берге байдалда. Башкыларга көрдүнген бажың-балгаттың чедишпези-биле чыл бүрүде комплектация ёзугаар хувааттынган башкылар чедир келбес. Районнуң барык бүгү школаларында даштыкы дыл, күш-культура, ыры болгаш музыка, күш-ажыл кижизидилгезиниң башкылары чедишпес, бо эртемнерни ниити ортумак эртемниг кижилер башкылап турар. Бо чылдың комплектациязында 62 башкыны немей чорударын министерстводан дилээн бис. Бо айтырыгны шиитпирлээринге чаа келир башкыларның чурттаар чериниң дугайында айтырыгны амдыгааштан эгелеп сайгарып, шиитпирлээри чугула.

Улус депутаттарының район болгаш кожээ Советтериниң күүскомнарынга башкыларның чуртталга, амыдырал хандырылгазының айтырыгларын ховар тургузуп, шиитпирлеп келген.

Чыргакы, Хайыракан, ол ышкаш Бажың-Алаак суурларда башкыларны бажың-биле хандырып турары эки. Эрткен чылын Чыргакыда башкыларга ийи квартиралыг бир бажыңны туткан. Хөндергейде ындыг бажың чедир туттунмаан болгаш ында чурттаар бажыңдан бергелээн башкылар кирип, чурттап олуруп алган. Чадаана хоорайда байдал кайы үеден бээр берге боор артып турар.

Г. МОНГУШ,
районо инспектору.

ЧУРТТААР ОРАН-БАЖЫҢ ПРОГРАММАЗЫ БАР БЕ?

Хүндүлүг номчукчу! Бирги арында «Чыраа-Бажы» совхозтуң тудугжузу Тамара Моңгушовна Кууларның чагаа-чүүлүнге хамаарыштыр ук черде чурттаар бажың айтырыын шиитпирлээр дээш чүү кылдынып турарын, чүү шиитпирлеттинхейн келгенин үстүнде материалдардан билип ап болур. Ам оларга немей бо чүүлдү кирээл.

Чадаанада оран-бажың, башкылар, эмчилерниң бажың хандырылгазы дээш ниитизи-биле Чөөн-Хемчик районда (өске-даа девискээрлерде) мооңнелген хүн бүрүде болгаш узун хуусаада шиитпирлээр айтырыглар бо талазы-биле тодаргай шиитпирлерни болгаш хөделиишкиннерни чер-черде партия, совет органнардан негеп турар. Чурттаар оран-бажың айтырыын шиитпирлээринге бодамчалыг, ылавылалдыг тургустунган программа, ону күүседири дээш эң идепкейлиг демисел негеттинип турар.

Чуртталга айтырыын шиитпирлээрде бир-ле дугаарында ниити байдалды тодаргай билири чугула. Бо талазы-биле тус-тус суурлар, ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер, организациялар аайы-биле чуртталга фондузу кайы хире хемчээлдиин, чеже өг-бүле бажың-биле хандыртынмаанын, чежезиниң чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турарын, тудуг организацияларының күчү-шыдалын, ажыл-агый, бүдүрүлге черлериниң чуртталга айтырыын шиитпирлээринге аргаларын өөренип көөр херек. Аңаа үндезилээш чурттаар оран-бажың программазын тургузар (чамдык облестарда, республикаларда боттуг санаашкыннарга, бар арга-курлавырларга үндезилээш, чурттаар бажың айтырыын 1990, 1993, 1995 чылдарга чедир шиитпирлептериниң сорулгазы салдынган болгай).

Чөөн-Хемчик районда өг-бүлелерни тускай квартира, бажың-биле хандырарының санаашкыннарын эрткен чылдың оюнь айда кылган. Ол санаашкыннарны СЭКП райкомунга ажылчын байдалга чүүлдүг деп санаанын ёзугаар улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазы ат салып, бадылап каан. Ол санаашкынга үндезилээш, бо беш чылда чуртталга тудуунуң планын бүдүрүлге, ажыл-агый аайы-биле тургускан.

Санаашкындан чамдык сан-түңнерни көрээлинер. 1986 чылдың эгезинде районда 4629 өреге бар деп бүрүткеттинген. Ол-ла үеде районда 153,2 муң дөрбелчин метр шөлдүг 4200 квартира барыын (күрүне, албан черлериниң-биле хуу чуртталга бажыңнары катай) ында айыткан. Моон алгаш көөрге, ол үеде 429 өреге чурттаар бажың чок боор санаттынып турган. Бо беш чылда 16,9 муң, оон иштинде Чадаана хоорайга 3,3 муң, суурларга 13,6 муң дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга кирери көрдүнген. Ынчангаш 1991 чылдың эгезинде чурттакчы чоннуң өзүлдезин барымдаалап, районга 5010 өреге, 4913 квартира бар болуру, чүгле 97 квартира чедишпезн санаттынган.

Беш чылдың баштайгы чылында районга (Чадаанага, суурларга болгаш ферма төптеринге, малчын коданнарга) ниитизи-биле 85 квартираны ажыглалга кирген. 1987 чылда районга чуртталга тудуунуң планы 112,3 хуу күүсеттинген, 4787 дөрбелчин метр шөлдүг 79 квартира туттунуп, ажыглалга кирген. Бо, 1988 чылда, чуртталга тудуунга 2809 муң рубль түңнүг капитал салыышкыннары көрдүнген, ниитизи-биле 5398 дөрбелчин метр чуртталга бажыңнарын ажыглалга кирери планнаттынган. 1989 чылда — 5329, 1990 чылда — 6558 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн тудары көрдүнүп турар. Ынчангаш, планнаттынганын хажытпайн күүседир болза, бо беш чылда районга 450 хире квартира ажыглалга кирер. А санаашкында бердингени 713 квартира тудары бүтпес болгаш өреге саны, чоннуң өзүлдезин шын барымдаалап үндүрген болза, 5010 чедер дээш алырга, беш чылдың төнчүзүнде чүгле 97 эвес, а 250 хире квартира чедишпес боор артар. Дараазында беш чылда 230 квартира эвес, а чуртталга тудуу планнаттынганындан 10-15 хуу өзүлделиг болур деп санаарга безин, 480 ажык квартира чедишпес болур.

Азы санаашкыннарны барымдаалап алыр болза, 2000 чылга чедир чуртталга айтырыы районга шиитпирлеттинери чигенчиг.

Ам чамдык түңнелдерни үндүрүп көрээлинер. Районга чурттаар бажың айтырыын шиитпирлээриниң санаашкыннарын программа деп адап болбазы билдингир, чүге дээрге ону кайы-даа сессияга, райкүүскомга, райком бюрозунга ылаптыг сайгарып чугаалашпаан, күштүг кылдыр бадылаваан болгай, а чүгле ажылчын байдалга дугурушкан. Оон эрткеш, **санаашкыннар** тус-тус бүдүрүлге, ажыл-агый, чер-чер Советтериниң аайы-биле чуртталга айтырыын шиитпирлээриниң, санап, хынаттынган, магадылалды тургустунган программаларынга үндезилеттинер ужурлуг. Херек кырында санаашкыннарны райпланга ниити алдынган сан-түңнерни барымдаалап тургускан.

Ынчангаш ол кымны-даа хүлээндирбейн, күүседири дээш бүдүүшкиниң кичээнгейин хаара тудуп турар ындыг күштүг документ болбайн турар. Ийе, чамдык ажылдар кылдынган харын. Бо чылын, 1989, 1990 чылдарда районнуң бүдүрүлге, организация, албан черлери каш бажыңны ажыл-агый аргазы-биле тударын ылавылап, үстүкү удуртур министерстволарның, ведомстволарның магадылалын алган. Ам оларны боттандырары дээш шудургу ажылдаары, тывынгыр, ажыл-агыйжы сагыш салыышкын херек.

Районда бар тудуг организацияларының байдалы мындыг. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның Чадаанада АКМК-зы чылда 2,5 млн. ажыг рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып болур районда кол тудуг организациязы. «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг участогу чылда деңгүп-ле 200 муң ажыг рубльдиң тудуг ажылдарын кылып болур, бүдүрүлге баазазы чок чыгыы, идегел чок организация. Чогум-на ынчангаш АКМК-ның күжү кожээ тудугларда эвес, а хоорайда тудуг объектилеринче чардыгып турар.

Районга чуртталга тудуун дүргедедиринге ажыл-агый аргазын, керээлиг тудуг ажылдарын ажыглаарындан аңгыда өске кандыг аргаларны ажыглап болурул? Чурттакчы чоннуң хуузунда бажың тударының аргаларын ханы, хынамчалыг өөренип көөрү, бо айтырыгны онза чугула кичээнгейге алыры күзенчиг. Дыка хөй кижилер бажың тудуп алыр дээш күрүне чээлизин ап чадажып турар. Сөөлгү чылдарда хууда бажың тудуунга районга Курбанкының болгаш бүдүрүлге чериниң (харылзаа белдириниң) күсели-биле 5-ле кижиге чээли берген. Оон аңгыда машина-балгаттыг, инек-малдыг азы артыкшылдыг акша-хөреңгилиг хиреизинде бажың чок мен деп чарбыттынып олурар кижилер-биле чугаалажып, херек болза, тудуг материалдары, транспорт-биле оларга дузалаарының аргаларын чүге өөренип көрүп болбазыл? Чоннуң улусчу тудуг, шеф дузазы ышкаш шаандан бээр хынаттынган аргаларындан эгелээш, чуртталга айтырыын шиитпирлээринге ажыглаар аргалар хөй.

Тудуг ыяжының, дилиг материалдарының айтырыы Чөөн-Хемчикке ындыг-ла нарын эвес боор болур. А туйбу? Райүлетпүр комбинаттың туйбу бүдүрер чериндеи аңгыда, ийи чыл бурунгаар тудуу доозулган механизаттаан туйбу цеги бар. А ол мынчага чедир продукция берип чадаан. Ону ажылдадып, продукциязын ажыглап эгелээри—районга эң чугула болгаш улуг ужур-дузалыг сорулга.

Адактың соонда чугаалаксанчыг чүүл: чуртталга тудуу, бажың-биле хандырылга—партия организацияларының, район, кожээ Советтериниң ажыл-агый, бүдүрүлге албан черлериниң коллективтериниң, бүгү ажылчы чоннуң кичээнгейинден дүшпес, сагыш-сеткилин доктаамал дүвүредип чоруур айтырыы, сорулгазы кылдыр тургустунган турар ужурлуг.

М. СААЯ, М. ОЮН.

БИСТИҢ ТАЙЫЛБЫРЫВЫС, АЗЫ

ХООРАЙНЫҢ ХООЧУЗУ

Чадаана хоорай—республиканың экономиказында, улус ажыл-агыйында база бир чугула черни ээлеп турар улуг районнуң төвү. Ол республикада тос оруктуң белдири.

Ынчалзажок хоорайның хөгжүлде, социал байдалдарында ам бо эде тургустунуушкун, ажык-чарлыг чоруктуң үезинде ыттавайн баар арга чок бергедээшкиннер, четпестер бар.

Чижээ, чурттаар бажың айтырыы хоорайда эң берге болгаш хоочураан аарыг боор турар. Хооркүүскомнуң балансызында 26,5 муң дөрбелчин метр шөлдүг 738 квартира, а бүдүрүлге, албан черлериниң 257 чуртталга бажыңы бар. Чурттакчыларның хуузунда 786 бажың бар. Амгы үеде хооркүүскомнуң бажың оочурунда 257 өг-бүле бүрүткеттинген. Сөөлгү 5—6 чылдарда Советтер шугуму-биле бажың тутпайн келген. Чүгле 1987 чылда ийи квартиралыг 5 бажыңны тудуп, 3-үн ажыглалда кирген.

Чуртталга айтырыының бергезинден район төвүнге ажылдаары-биле кээп турар специалистер: эмчилер, башкылар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери үр ызырынмас, өскээр ажылдап чоруй баар. Мындыг берге байдалдарда «кажараан» кижилер ордер, чөпшээрел чокка-ла хосталып турар бажыңнарже кожүп кирип турары таварылга эвес.

Ниитизи-биле хоорайда чуртталга болгаш социал-культура тудуглары кончуг оожум темпилиг чоруп келген. Школа, эмнелге, уруглар албан черлери, ылаңгыя уруглар садтары сөөлгү он чыл иштинде барык туттунмаан. Амгы үеде чуртталга фондузунда бар ыяш бажыңнар 80—90 хуу чедир эргижирээн. Чаңгыс аай төлевилел-биле туткан чаңгыс, ийи каът тарамык бажыңнарның септелгези, кадагалалы ажыглалы эки эвес.

Бо-ла бүгүнүң чылдагааны чүүден болуп турарыл? Бир-ле дугаарында, районнуң партия, совет органнары, улус депутаттарының хоорай Совединиң күүскому хоорайның социал хөгжүлдезиниң айтырыгларынче хөй чылдарның дургузунда сагыш салбайн келген. Ооң чижээнге чуртталга тудуундан аңгыда мындыг ийи фактыны адаалынар. Чадааның № 2 школазы 250 өөреникчиге санаттынган эрги төлевилелдиң бажыңында 820 ажыг өөреникчини өөредип турар. Хоорайда школа назы четкен 1820 ажыг уруглар бар. Оларның чүгле 681-и уруглар албан черлеринде хаара туттунган. Хоорайда бар 590 оруннуг уруглар садтарының чаңгызы-даа тускай төлевилел ёзугаар туттунмаан, таарыштырган эрги бажыңнар. Хоорайга сөөлгү чээрби чыл иштинде чаңгыс-даа уруглар сады туттунмаан. 1989 чылда 280 оруннуг уруглар садының тудуун эгелээри көрдүнген, а школа тудуу бо беш чылдың планында чок. Улуг белдир хоорайда таарымчалыг аалчылар бажыңы безин мынчага туттунмаан.

Социал хөгжүлде айтырыгларынче кошкак кичээнгейниң түңнелинде хоорай тудуунуң материал-техниктиг баазазы тургустунмаан, чылдан чылче тускайлап бердинип турар капитал салыышкыннары эвээш хемчээлдиг, хоорайның чаагайжыдылгазы туттунарынга эргежок чугула инженер четкилери (суг дамчыдылгазы, канализация, чылыг дамчыдылга четкилери) барык чок.

Бо беш чылдың планнарында кирген эмнелге комплекизиниң, кинотеатрның суг, канализация четкилериниң тудуун чогуур хуусааларында боттандырып чорудары-биле кады хоорайның моон соңгааргы хөгжүлдезиниң перспективтиг айтырыгларын бүгү деңнелдерге тургузуп, боттуг шиитпирлерни хүлээп алыры күзенчиг.

Чугула айтырыглар: специалистиң бодалы

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУ КАНЧАП ЧАЙГЫЛЫШ ЧОК БОЛДУРАРЫЛ?

(Ийиги чүүл)

50 БОЛГАШ 60 ЧЫЛДАРНЫҢ РЕФОРМАЛАРЫ ЧҮГЕ БОТТАНМААНЫЛ?

Сурагдыг экономист профессор Г. Х. Попов 50 болгаш 60 чылдарның реформаларының түңнелин мынчаар тодараткан: «Эргелеп башкарылга системазының бүдүжүн үндезини-биле эде тургузар оралдажыышкын кылдынмаан. Харын-даа экономиктиг методтарны аңаа немээш, эрги системаны колдуунда олчаан арттырар идея кол болуп турган». А «бир-тээ директивтиг дүрген салдар чедирериниң системазы кол болуп артып калган болганда, ол үеде киирген экономиктиг быралар эрте ийикпе, азы орай, дорт ийикпе, азы дооратан ук системаның чепсээ апаар».

Политиктиг тала-биле алырга, ол дээрге мындыг болуру-дур: бир-тээ ол эрги система бюрократизмниң «төлү» болуп, боду база бюрократтарны «төрүп», көвүдедип турар болганда, бир-тээ оларның эрге-чагыргазының кол чөлеңгиижи болуп, оларның эрге-ажыктарынга эң-не экизи-биле дүгжүп турар болганда, бюрократия ону өскертир кандыг-даа хөңнү чок. Ынчангаш реформалар үезинде системаның бюрократчы өзээн чок кылбаан болганда, бюрократия аңаа херээ чок өскерилгелерге моондактап шыдапкан.

Мен бодаарымга, политиктиг сценадан 1964 чылда Хрущевтуң дүшкениниң кол-ла чылдагааны болза чогумна харын бюрократияның элээн хөй артык эргелерин ол чок кылгаш, аңаа аарышкылыг кылдыр дээпкени болур. Хрущев Сталинни болгаш оон чааскаандырзының эрге-чагыргазын шүгүмчүлээрин калбарткаш, чонунуң эрге-ажыктарын бюрократияның илертейлеп база камгалап шыдаарынга чигзиниигни кедүрген. Хрущевтуң кылганы демократчыдылга хемчеглери арам безерек болгаш дидим эвес-даа болза, бюрократияны дыка мөгүдедиринге олар четтир болган. Бюрократия бодунуң мөгүдээшкинин болгаш таарзынмас чоруун Хрущевту СЭКП ТК-ның Бирги секретары хүлээлгезинден хостаарын чедип алганы-биле илереткен.

Кижи бодап көөрге, чаа удуртулга бюрократияга удур эвес, а оон-биле эвилелдежип алгаш хөделири сарыылдыг болгаш айыыл чок деп шиитпирлээн хире. Оон эрге-ажыктарын кызамдавас, харын, аңаа хөделиринге аргаларны база артык эргелерин хөйнү бээр. А ол чүүл ужур-дүрүм чок аажылаашкыннар, албан-дужаалдыг кижилер аразынга коррупция болуп шилтээн. Политиктиг аргаларны ажыглавастаааш, политиктиг системаны өскерилге чок арттыргаш, ынчаардагы удуртукчулар эннешпес ийи чүүлдү — эргелеп башкарарының административтиг болгаш экономиктиг аргаларын каттыштырар бодааннар.

Шак ынчаар элдеп чүүлдер тывылгылаан. Чижээ, бодунуң утказы-биле алырга, бюрократизмге удур хемчеглерни делгереңгей кылдыр ажылдап кылырын болгаш амыдыралга боттандырарын... ынчаардагы аппараттың бодунга дааскан. А ол (ынчаар болур-даа турган!) реформаның оон эрге-ажыктарынга дүүшпес чүүлдерин бодунуң эрге-чагыргазынга эң-не эвээш салдарлыг болур кылдыр «делгереткен». Оон эптиг арга тыптып кээрге-ле, оларны биеэтизи ышкаш кылдыр катап тургузуп ап турган.

Ол бүгү «аппаратта» ажылдап турар кижилерниң күзел-соруундан хамаарылга чокка, боттуг чылдагааннар-биле болуп турганынга бүзүрээр мен. Оларның эң хөй кезии ынчап-на ниитилелге, үндезин өскерилгелер эргежок чугула херек апарганын билип турганнар. Ынчалза-даа «албан-дужаал хүлээндирип турган»: бюрократчы машинаның ажылдакчы бүрүзү бодунуң ажылдаар черинге хамыктың мурнунда ведомствонуң эрге-ажыктарын бодап, хөделип турган.

Ооң-биле кады ажылчы чонунуң калбак, демократтыг кезии «үстүнден» чорудуп турган реформа дээш сонуургалдыг эвес болган. Күш-ажылчы коллективтерниң ролю өскерилбээн. Бөлүүн ажылдакчылар биеэги хевээр аңаа-ла күүседикчилер болуп артпышаан. Эрги ёзу-биле-даа, чаа ёзу-биле-даа ажылдаары оларга дөмей, хамаанчок турган.

Калбак хөй-ниитиниң деткимчези чок болгаш, 50—60 чылдарның реформалары экономикага чедип алырын кордаан экижидилгени бербээн, олар чүгле өзүлдениң кезек үедеги факторларын ажыглалга киирген. Ниитилел-экономиктиг хөгжүлдениң ханы үндезиннеринге хол четпээн, ону дараазында чылдарда тывылган экономиктиг таптаашкын көргүскен.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУ КАНЧАП ДЭЭШТИГ, ЧАЙГЫЛЫШ ЧОК БОЛДУРАРЫЛ

Амгы үедеги чаартылгалар дээштиг түңнелдиг болзун дээш, эде тургустунуушкун «буруп» туруп бербезин дээш чүнү кылырын эрткен үениң дуржулгазы көргүзүп турар. Бир-ле дугаарында, экономиканы башкарарының системазын өскертир. Ол ышкаш ажыл-агый механизмин эде тургузарының чедиишкинни хамыктың мурнунда политиктиг талага эде тургустунуушкундан хамааржыр: ниитилелдиң бүгү ниитилел-политиктиг структуразын демократчыдары негеттинип турар. Өскээр чугаалаарга, эргелеп башкарылганың командылап чагырып-дужаар системазын узуткаар апаар. Ол эде тургустунуушкун дээрге социал болуушкун болур бюрократияның демократияның күштери тиилээн турары-дыр.

А ону чүгле ниитилелди башкарарының боттуг быраларын калбак улус массаларының холунга дамчыдып бээри-биле чедип ап болуру илден. Демократчыдылга чорудулгазын быжыг чөлеңгиништиг болурун хандырып турар кол хемчег болза күш-ажылчы коллективтерниң эргелерин калбартыры болур. Социализм үезинде күш-ажылчы коллектив бүдүрүлгеге ёзулуг ээ болуп болур болгаш болур-даа ужурлуг. Ол бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң бажын билир, бүдүрүлге чорудулгазын бодунуң күзээнин ёзугаар органзастаар, бодунуң ажыл-чорудулгазының түңнелинге дүүштүр арыг орулганы алыр ужурлуг, ол дээш боду долу харысалгалыг болур. Ынчан ниитилелдиң кол адырынче — экономикаже бодунуң ажыын бодаан азы ажыл-херекти билбес кижилерниң кандыг-даа холгаарлаашкыны болдунмас апаар.

Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында Хоойлу чогум-на олче угланган. Ол документ болгаш июнь Пленумунуң шиитпирлерин улам тодаргайлап база төп ведомстволарның эргелерин кызыгаарлап турар СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң өске-даа хөй доктаалдары эрткен үениң кичээндиригилери шиңгээттинген дээрзинге. Эде тургустунуушкунуң кол-ла удурланыкчызы — бюрократияның күжүн кошкаткан дээрзинге идегээр арга берип турар.

Эде тургустунуушкунну ханыладыр, ону ээй дүшпес, чайгылыш чок болдурар дээш хөйнү кылган, ам-даа хөйнү кылыр. Партия болгаш күрүне шугуму-биле демократтыг чаартылгаларның үе-чадалар аайы-биле программазын ажылдап кылыр. Ол чаартылгаларны быжыглап турар юридиктиг документилерни хүлээп алыры чугула хире: чижээ, бот-тывыңгыр организацияларның база массалыг информация чепсектериниң политиктиг хостуг чоруунуң кызыгаарын, эрге-чагырганың төп болгаш чер-чер органнарын контрольдаарының хевирлерин, кандыг албан-дужаалдарга кижилерни соңгуурун, кандыгларынга томуйлаарын — соңгуур болгаш томуйлаар албан-дужаалдарның номенклатуразын тодарадыр. Соңгулдалар чорударының, хажыдыышкыннар дээш хомудаарының, чөрүлдээлерни чарарының чурумун болгаш канчаар кылырын тодарадыр херек — ол чүгле күш-ажылчы коллективтер иштинге эвес, чижээ, бүдүрүлгелер болгаш эрге-чагырга органнарының аразынга база күштүг болур ужурлуг. Бот-тывыңгыр организацияларны «адаандан» инициатива ёзугаар тургузарының чурумун доктаадыры база чугула. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл эңме-тик-чок. Ынчалза-даа ол буянныг ажыл-дыр. Ниитилелдиң бүгү амыдыралын демократчыдары болгаш экономиктиг ханы реформаны боттандырары эгелээн эде тургустунуушкунну чайгылыш чок болурун хандырар.

Солтан ДЗАРАСОВ
экономика эртемнериниң доктору.

(ПМА).

«Эки эмчи болза...» деп чүүлге хамаарыштыр

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

ХЫНАЛДАНЫ КЫЛГАН

«Шын» солунга декабрь 10-да парлаан «Эки эмчи болза...» деп чүүлде фактыларга хамаарыштыр тускай комиссия Чөөн-Хемчик районнуң чонунга медицина хандырылгазының байдалын хынап көрген. Оон түңнелинде, акушер-гинеколог Р. К. Косянның болгаш терапевт Е. Ч. Куларның ажылында шыңгыы четпестерни илереткен.

Ук чүүлде бижиттинген аарыг кижи З. Ө. Делгер-оол эминеттинмес аар аарыгдан аараанын илерээн. Ол аарыгга диагностика кылыры Чөөн-Хемчик районнуң төп эмнелгезиниң байдалынга нарын турган. Ынчалза-даа З. Ө. Делгер-оолга дуза чедирип турганының кайы-даа үезинде акушер-гинеколог Р. К. Косянның, терапевт Е. Ч. Куларның талазындан кичээнгейлиг эвес, бот-тоглунар чорук бар болган база медицина этиказын, деонтологияны хажыткан деп, комиссия санаан.

Хыналданың түңнелин Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң коллективиниң хуралынга болгаш Кадык камгалал министерствозунга чугаалашкан, илереттинген четпестерни эдериниң хемчеглерни алган.

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң дужаалын ёзугаар акушер-гинеколог Р. К. Косянны болгаш терапевт Е. Ч. Куларны шыңгыы донгуткан.

Эмчи Р. К. Косянның ажылынга хамаарыштыр айтырыгны бо чылдың бирги кварталында Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң аттестация комиссиязының хуралынга шиитпирлээр.

Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезинче акушер-гинеколог эмчини 1988 чылдың бирги чартыында чорудар дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Эмчилерниң билиин бедилер сорулга-биле ховар таваржыр онкогинекология аарыгларынга диагностика айтырыгларын районнарның акушер-гинеколог эмчилериниң доктаамал семинарын январь-февральда планында киирген.

Район эмнелгезиниң акушер албанынга органзас-методиктиг болгаш практиктиг дуза чедирериниң бирги кварталда планы ажылдап кылдынган.

Эмнелгеде медицина документациязын кылып турарынга шыңгыы контрольду тургускан.

Төп район эмнелгезиниң кол эмчизи М. Д. Оюннуң талазындан специалистерниң ажылынга контроль чогу дээш ону шыңгыы сагындырган.

Н. СИЗЫХ
Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри.

АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛААЙН

Декабрь 10-да «Шынга» парлаттынган «Эки эмчи болза...» деп чүүлдү номчааш, өске номчукчулар болгаш бижикчилер ышкаш сагыш-сеткил хөлзээр база кижилерниң амы-тыны, кадыы дээш демисежир ужурлуг ак халаттыг эмчилерниң кончуун деп хараадаар-дыр мен.

Медицина шугумунга 15 чыл иштинде ажылдап келгеш, таварышкылааным чамдык фактыларның чижектерин бо чүүлге хамаарыштыр киирикседим. Ажыл-ижинге ак сеткилдиг, шынчызы-биле бердинген улуг биче звенонуң мурнакчы төлээлериниң кайда-даа хөйү өөрүнчүг. А ийи чаңгыс таварылгаларда эпчок чүүлдерниң болу бээри база чажыт эвес. Чамдык эмчилер аарыг кижилерге каржы, донгуун, бот-тоглунар болгулаар. Аарыгның байдалы көстүп турда-ла, бюллетень бербес, янзы-бүрү чылдак кагар азы байдалы экиживээнде-ле дораан хаап кааптарлары база бар, а бир чамдыкта эмнелге ажылдакчылары ажылдан оранчок озалдап кээр азы ажылдаар шагындан 1-2 минута-даа ажыр ажылдаавазын бодаарлар тургулаар. Чижээ, Шагаан-Арыгның поликлиникага хирург турган В. В. Лебедев кедээден келген чүгле чаңгыс кижи артып каарга, «шак болган, эртен кел» дээш көрүнмес-даа чоруй баары каш-даа болган чүве. База бир эскериг: төп черлерниң специалистери кедээ кижилерге арай кичээнгей чок апаар таварылгалар тургулаар (аарыгны хандыр шинчилеп, тодарадып, анализтевейн-даа, дүрген-не чорзун дээнзиг, эмнер бижээш үнерерин бодаар) азы кым-бир таныыры кижи-биле доора чугаалажып чардыгар, хүлээп орар кижиниң улут-ла херекке албайн баар. Мындыг янзылыг чурум-сагылга чок чүүлдер-биле шуут-ла үзе санажыр үе келген деп бодаар мен. Моон-биле чергелештир чер-черлерге чурттакчы чон ортузунга санитар-профилактика, агитация ажылын чогуур дениелге тургузар, чурттакчы чоннуң медицина билиглерин ханыладып, кадыкшылга хамааржыр культуразын көдүрери бистерниң — эмчилерниң болгаш медсестраларның, фельдшерлерниң кошкадып болбас дорт хүлээлгевис болур ужурлуг.

Нина СЕРЕНОТ.

КАНЧАП ЭКИЖИДЕРИЛ?

● Номчукчулар чагааларының допчулалы ●

Чоннуң медицина хандырылгазында четпестер кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип турары чугаажок. Бижикчилерниң чагааларындан алгаш көөрге, эмнелге ажылдакчыларының талазындан кижилерге кичээнгей чок, эвилең-ээлдек эвес чоруктар кайы-даа районнарда барын чугаалап болур. Ындыг утказыг чагаалар Шагаан-Арыгдан, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Бии-Хем районнардан келгилээн. Ыланғыя Чадаананың чурттакчызы Зоя Куулар мынчаар бижээн: «Мен бодум база не кижи мен, «Шын» солундан «Эки эмчи болза...» деп чүүлдү номчааш, чок болган пениң өскүс калган уруглары кончуг кээргеп олур мен. Чадаананың эмчилери ол аарыг кижиге кичээнгей чок болганы хомуданчыг-дыр.

Бодум үргүлчү эмнедип, Чадаана эмнелгезинге чыдып-даа шаг болган мен. Ынчангаш эмчилерде четпестер чок эвезин билир мен. С. Ы. Сарыглар эмчиде кижилер арай ылгаар чаң бар. Бодуун кижилерни ээ көрбес, эртем-билиглиг кижилерже чайгылар, эм-таңны-даа болза, ындыг кижилерге дузалаарын бодаар...» — деп чагаазында бижээн.

Чөөн-Хемчиктиң төп район эмнелгезиниң ажылында четпестер дугайында өске-даа чагаалар редакцияга келгилээн. Черле ынчаш, ук эмнелгениң удуртулгазы ажылын бүгү талалыг эде тургузарынче сагыш салып, чоннуң санал-оналын барымдаалаары күзенчиг-дир.

Ында уруглар эмнелгезинде байдалды бичии урууглары-биле кады чыдар нелерниң хомудап бижээни мындыг: «Аарып турар уруглавысты алгырты каапкаш, эмнелгениң шалазын чуп, хеп кургадыр черни одап, кудумчу кежир кухнядан хүнде 4-5 катап чем дажыглап турувуста, хүн эртер. Оон аңгыда нелер эмнелгениң улуг арыглаашкынын база үргүлчү кылыр, соңга, хаалгаларны, эжиктерни хүннүң чыгыы чуп келир. Чуундур сугларны база үндүрүп төгер. Эмчилерге ол дугайын чугаалаарга, урууңар эмнедип чыдар нелерниң — силерниң хүлээлгеңер дээр, санитаркаларга болчур, ынчангаш олар чүнү-даа кылбас, нелер кончуп, кылаштажып турар. Эмнелгеде соок, чугаазында бижээн...»нар чер чок. Өрээлдер аразында шилдевээн азы пес-даа аспаан.

Мындыг чурум туруп болур бе, азы өске-даа уруглар эмнелгелеринде ындыг бе?» деп нелер айтырган.

Оон аңгыда Чадаана хоорай поликлиниказының дугайында ук хоорайның чурттакчызы Н. Моңгуштуң бижээниниң кысказы-биле киирип көрейн. Келген кижилерге донгуп, хыйланыр чамдык ажылдакчылар бар. Бүрүткээр черниң ажылдакчыларының ажылынга піүшпедин айтып, карточка бо-ла тывылбазынга, кижилерниң дилээнге тоомча чок болурунга хомудап турар.

Маңаа чүнү чугаалап болурул? Шынап-ла, ук эмнелгеде кижилер-биле ажыл кошкаан ол фактыларындан көрүп болур-дур. Онаашкан ажылынга, дорт хүлээлгезин күүседиринге эмнелгениң чамдык ажылдакчыларының талазындан, чымчаа-биле чугаалаарга, харысалгазы куду болуп турары-дыр.

Каа-Хем районнуң «Енисей» совхозтуң сүт-бараан фермазында инек кадарчызы Май-оол Доржуевич Ховалыг мынчаар бижээн: «Мен беш оолдуң адазы мен, кадайым 1984 чылда озал-ондакка таварышкаш чок болган. Ынчангаш өскүс кижилерни кончуг кээргээр мен. Оолдарым улуу өгленип алган, совхозта ажылдап турар, оон бичези шериг албанында, артканнары школада өөренип турар.

Мен бодаарымга, Чадаана эмнелгезинде кижилер-биле ажылдың кошкаа илден-дир... Улуг аарыг кижини көре тура-ла чандырып, ынай-бээр чорудуп турганы дыка-ла хомуданчыг-дыр. Шынап-ла, кайы-даа эмнелгелерде ындыг чүве бар, эмчилеп чеде бээрге, чамдык эмчилеривис донгуун, кижилер көрүп кааш, хая көрнү бээр болгай. Ынчангаш эмчи кижи ажылынга бердинген, эвилең-ээлдек болур болза эки деп бодаар мен».

Авторларның бижип турары-биле чөпшээрешпес аргажок. Эмчи кижи чүгле билдилиг специалист эвес, а чүнүң-даа мурнунда аарыг кижилерге сагыш човап билир, эриг сеткилдиг болуру кончуг чугула.

Редакцияже бижээн дыка хөй бижикчилер «Эки эмчи болза...» деп чүүлге Кадык камгалал министерствозу кандыг харыы бергенин, буруулуг эмчилерге хемчег онааган бе деп айтырып турар (ону мында парлаанывыс бо).

Ол дугайында Туран хоорайның чурттакчызы П. Д. Иргиттиң чагаазында: «Харысалга чок чорукка удур эптеш чок демисежир. Ындыг ажылдакчыларга эмчи дипломун казырынга чедир юридиктиг хемчеглерни онаар дугайында чоннуң кадык камгалалының хөгжүлдезиниң 2000 чылга чедир угланыышкыннарында бижип турар» дээн.

«Эки эмчи болза...» деп чүүлге хамааржыр чамдык чагааларны моон мурнунда «Шынга» парлаанывысты билир силер. Боттарының бодалдарын редакцияже бижээн эштерге өөрүп четтиргенивисти илергейледивис. Бо чүүлге хамаарыштыр чугааны доозуп тура, чогум бо тема хагдыкмааның сагындырып, кадык камгалалын экижидер талазы-биле санал-оналдарыңарны, эки эмчи ажылдакчылары, эмчилер дугайында бижиириң дилеривис.

Н. ООРЖАК.

ДЭЭШТИГ БОЛДУРГАН

Ажылда четпестерни чайладырынче, материалдарга камналгалыг болурунче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче, ажылдың шынарын экижидеринче «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелелинде улусту контроль бөлүүнүң кежигүннери кичээнгейни салып, хыналдаларны, рейдилерни план ёзугаар эрттирип келгеннер.

Бөлүкте он хайгыылчы бар, оларны эргелелдиң янзы-бүрү адырларындан шилип киирген, ол чорук тудугнуң кайы-даа объектизинге хыналданы шынарлыг, дээштиг, бүгү талазы-биле ханы экономиктиг, анализтиг кылыр арганы берип турар. Ай санында хыналданы кылырын чурумчуткан. Эрткен чылын тудуг-монтаж ажылдарының планныг онаалдаларының күүселдезиниң, объектилерде тудуг материалдарының чарыгдалының, кадагалалының, автотранспорттуң болгаш механизмнерниң ажыглалының талазы-биле хыналдаларны кылган. Кылдынган ажылдар-биле чергелештир четпестерни, ажыглаттынмайн турар курлавырларны илереткен. Бо дугайында партия организациязынга, эргелелдиң удуртукчуларынга дыңнадып, четпестерни эдериниң хемчеглерни алырын сүмелээн.

Тудугжуларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургусканын база хайгааралга алган түңнелинде бо талазы-биле ажылдар кылдынып турар.

Х. АЛАШ-ООЛ.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

ЧАЗАКТЫҢ ЧӨПШЭЭРЕЛИ

МАНАГУА. (СЭТА). Никарагуаның иштики херектер министерствозу оппозицияда турар бөлүктерниң эрге-ажыын камгалап турар хамаарышпас он радиостанцияның болгаш 3 солуннуң хостуг үнерин чарлап дыңнаткан. Чазактың боттандырып турары национал эптежилгениң политиказынга дүүштүр чазак ындыг шиитпирни хүлээп алган.

Чурттуң иштики контрреволюсчуларының болгаш империалистиг пропаганданың Никарагуада демократия-даа, хосталга-даа чок, ында кижиниң эргезин бүрүнү-биле узуткаан дээн нүгүлдээшкиннеринге ол шиитпир өлүмнүг согуг болган. Төп Америкада байдалды экижидер болгаш ол девискээрге тайбыңны тургузар база чуртка демократчыдылганы калбартыр талазы-биле моон мурнунда чедип алдынган дугуржулганы Никарагуаның чазаа ындыг янзылыг боттандырып турар.

АКЫ-ДУҢМА ДУЗАЛАМЧЫ

АДДИС-АБЕБА. (СЭТА). Совет Эвилелиниң болгаш социалистиг өске чурттарның кадааашкынга таварышкан Эфиопияның улузунга көргүскен дузаламчыны пролетаржы интернационализмниң чайынначак үлегери болур, деп чазактың «Аддис земен» солуну бижип турар. Алган аъш-чемни болгаш гидротехниктиг дериг-херекселдерни улуг бергедээшкиннерге таварышкан чурттакчы чонга дузалаары-биле ажыглап турар деп, солун демдеглээн.

Эфиопияның амыдыралының эң-не берге үелеринде дузаламчыны үргүлчү социалистиг чурттар чедирип келген деп, «Аддис земен» онзалап демдеглээн.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

✦ **ПРАГА.** Чехословакияның чаа төөгүзүнүң онзагай болуушкуннарынга — 1948 чылдың февральда ажылчы чоннуң буржуаз реакцияны тиилээниниң 40 чылынга болгаш ЧССР-ниң Национал фронтузунуң катап тургустунганының 40 чыл оюнга тураскааткан республиканың Харылзааның федералдыг министерствозунуң парлап үндүрген чаа маркалары хамааржыр. Хөй өңнүг бичии чуруктарның авторлары сураглыг чехословак график чурукчулар О. Пошмурни болгаш Б. Гоус болганнар. Чаа маркаларның номиналдыг үнези 50 геллер боор турар.

✦ **БУДАПЕШТ.** Республиканың улуг үлетпүр төвү Шальготарьянда ажыттынган делгелгени «Демиселге канналган найырал» деп адаан. Ол Россияга Совет эрге-чагырга дээш база Венгр Совет Республиканың типтелгези дээш орус болгаш венгр интерналчыларның каттышкан демиселиниң уттундурбас хүннериниң дугайын чугаалап турар. Фотодокументилер венгр пролетариаттың Россияның революсчу оруунче 1919 чылдың март айда Совет республиканы чарлааш, шилчип кирген дугайын көргүзүп турар. Делгелгениң улуг бөлүүн ийи чурттуң аразында кады ажылдажылганың хөгжүп турарынга, төрелдешкен областарның болгаш хоорайларның аразында харылзааларынга тураскааткан. Ооң баштайгы көрүкчүлери Шальготарьянның металлургтары, шахтёрлары, хоорайның үлетпүр бүдүрүлгезиниң ажылчыннары болган. Олар совет ажылчыннар-биле сырый харылзааны тудуп турарлар.

✦ **БУХАРЕСТ.** Крайово хоорайда аар дериг-херекселдер комбинадында румын төлевилел-биле металл болбаазырадып кылыр кончуг улуг станокту Румынияда эң баштай тургускан. Станок башкарылганың сан программазы-биле ажылдап турар. Ол ховар агрегат 300 тонна чедир деңзилиг, диаметри 3,15 метр, узуну 30 метр кезектерни болбаазырадып кылып болур.

Ооң мурнунда Крайованың машина тудукчулары диаметри 2,5 метр болгаш узуну 10 метр кезектер болбаазырадыр станоктарны бөлүү-биле бүдүрүп үндүрерин шиңгээдип алганнар.

✦ **СОФИЯ.** «ССРЭ-ге продукцияга — шынарның ажылчын болгаш инженер магадылалы» деп девиз-биле Петр Караминчев аттыг Русениң химия комбинадының коллективи бо чылын ажылдап эгелээн. Январь айда-ла совет тудуг болгаш садыг организацияларга 30 муң дөрбелчин метр хевис кылыр шывыгны чорудуп берген. Акы-дуңмалышкы чурттака чагыгларны күүседирин ажылчын ат-алдарның херээ кылдыр санап, комбинаттың коллективи продукцияны чүгле «тергиин эки» үнелел-биле дужаарын хүлээнип алган.

✦ **ВАРШАВА.** Экономиктиг реформаны боттандырарынга хамаарыштыр алдынган хемчеглерниң чурттуң социал-экономиктиг амыдыралынга кандыг янзылыг боор турарын ПКАП ТК-ның Политбюрозунуң чоокта чаа болган хуралынга анализтеп көрген.

Алдынган ол хемчеглер чурттакчы чонга ам дээрезинде берге-даа болза келир үеде чоннуң материалдыг чаагай чоруун бедидеринге эки түңнелдерни бээрин реформаның баштайгы үе-чадазы көргүзе берген деп туралдан демдеглээн. **(СЭТА).**

КОНФЕРЕНЦИЯ ДООЗУЛГАН

ПАРИЖ. СЭТА-ның корреспондентизи В. Хрековтуң дамчытканы болза, Парижтиң кыдыында Баньолге «Профэвилелдер болгаш делегейниң экономиктиг айыыл чок чоруу» деп бүгү-делегей конференциязы доозулган.

Ол эң улуг шуулганга 74 чурттардан национал, регионалдыг болгаш делегейниң 28 профэвилел организацияларының делегациялары киришкен. Аңаа Күш-ажылдың делегей организациязының (МОТ), КНО-нуң садыг болгаш хөгжүлде талазы-биле конференциязының (ЮНКТАД) төлээлекчилери, янзы-бүрү чурттарның сураглыг экономистери база киришкен.

Ажылчы чоннуң амыдырал байдалының баксырааны ажыл чок чоруктуң өскени-биле, боттуг ажыл төлевириниң кудулааны-биле, социал хандырылга болгаш социал эрге системазынче, күш-ажылдың байдалынче болгаш профэвилелдиң хосталгазынче шаап халдаашкын-биле холбашканын конференция демдеглээн.

Бөгүнгү экономиктиг харылзааларда бар чөрүлдээлерниң, делегейниң янзы-бүрү институттарының ажыл-чорудулгазының дугайында санал-онал солчулгазы болган. Сөөлгү 15 чыл иштинде сайзыраңгай капиталистиг чурттарның экономиказында болган кризис өске чурттарже, хамыктың мурнунда, хөгжүп орар чурттарже шилчип кирген.

Конференцияга кайызынгадаа ажыктыг делегейниң экономиктиг харылзааларының айтырыгларын чугаалажып көрген. Ооң-биле кады үлетпүр-садыг солчулгазынга профэвилел организацияларының өзүп орар ролюн демдеглээн. Ажылчы чоннарның болгаш улустарның эрге-ажыктарынга делегейниң экономиктиг харылзааларын хөгжүдеринге чаа идигни берип болур аргалыг ажылчы чоннарның болгаш бүгү делегейниң профэвилелдериниң эп-сеткил каттыштырылгазын быжыглаарын эргежок чугула деп онзалап демдеглээн.

Боо-чепсекти эндере бүдүрери сан-хөө, материал болгаш кижи курлавырларын улуу-биле чардыктырарынга чедирип турарының фактызын кичээнгейге алгаш, конференция 1987 чылдың декабрьда ССРЭ биле АКШ-тың аразында оргумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында чарган Керээге байыр чедирген.

Бо чурукта кончуг улуг клоун дүрзүзү Швейцарияның Лозанна хоорайының төп шөлүн каш шак дургузунда каастап турган. Чүге каш шак-ла турганыл дээрге ону мороженоедден кылган. Тус черниң сүт үлетпүрүнүң ээлери кылып турар продукциязын мактап чарлаар дээш ындыг рекламаны кылган.

Каш шак болга... зуну бичиилей ке... садыпкан. Хоорайны... такчыларының не... ёзугаар оон кирген ... Африка, Азия болгаш ... Америка чурттарының ... турар уругларынга ду... чы кылдыр чоруткан.

СЭТА-ның фотозу.

ДЭЭШТИИ ОЛ-ДУР

«Басняла бисти шоодуп каан-дыр» деп,
Бар шаа-биле кезек кижи үрүлешкен.
Авторун чогуур черже дыңнадыпкаш,
Аразында ол боор дижип кыжанганнар.
Үстүү черден четтикпейн харыы манап
«Өрге маңаан сарыг ышкаш» олурупкан
Үр-даа болбаан, харыы чагаа чедип кээрге,
Өөрүшкүзүн үлежир дээш халчып келген.
Баштың улуу ону дораан сегирипкеш,
Бажын туткаш, ыыт чокка улуг тынган.
Өскелери сонуур-мурнуг номчуп дооскаш,
Өскээр көргеш, чугаа кылбайн тарай берген.
Ол-ла хевээр арыннарын көрүшпээннер.
Ол дег улус база мыйнып, боданганнар:
Чогаалдардан бодун таныл алыр болза,
Чогаалчының ажылының дээштии ол-дур.

Л. ИРГИТ.

МУҢГАРАЛДЫ КАМНАЗА ЧҮЛ?

Суурумда чыдып алган хөйнү бодап,
Чурттаалганың чигир, дузун амзап ор мен.
Шуужуп эрткен көвей чылдар нүүрүнде
Чутаам хөнүп, кашты көрүп кажараан бол,
Өтбе туржук, өөрүмден өөредиг ап,
Өлчей-кежик өргээзинче чүткүп ор мен.
Суурумда чыдып алган хөйнү бодап,
Шуурган, хаттың, кэиг, сооктуң тыныжында
Чуду-кара чалгыс бодум боданмайн,
Чуртум ээлээн эргим чонум эргий сактып,
Шулун чаштар соом-биле эдерзин дээш,
Чула одум өжүрбейн базып ор мен.
Суурумда чыдып алган хөйнү бодап,
Суксаан кижээ шайым кудуп, сунуп ор мен
Өрү дээрде Айым, Хүнүм өшпезин дээш,
Бурганга-даа, шулбуска-даа чүдүп ор мен.
Өөрүшкүнү кижилерге берип каанда,
Муңгаралды база ынчаар камназа чүл?

Н. ООРЖАК.

ШЫНЫН СӨГЛЭЭН

ИВАН КОМБУ.

КИРЖИКЧИЛЕРИ:
Бадарчы
Шавы

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

(Сцена кырынга кандыг-даа шимелде хереглевес. Бадарчы ламаның кашпык-үүргезин чүктеп алган шавы кирип келир. Ооң соондан бадарчы лама эрегезин чууп кирип келир. Ойтулааш ырызы дыңналыр.

Бадарчының чүъгүн чүктеп.
Балдырының ырбаңнатпа.
Оолдар-кыстар чыглып келди.
Ойтулаашпап ойнап алыыл.
Кертик теве чедип алгаш,
Кежиг дилээн кээргенчиниңи.
Кедээ шөлде чыглып тур бис.
Келгеш чолдуг хөглеп алам.

(Шавы ону дыңнап, доктаай бээр).

Бадарчы. Чоп туруп алдың? Хайлыг-бачыттыг чүвелериң сакпай ырызын дыңнаар болзуңза, хай-бачыт таварыыр, кулааң кумналып, караан хаптталып калыр. Кашпык-үүргең чалап кааш, арган эңгинивис барып экkел. Улустуң меңээ өргээн аксы-барылгазы арбын болгай. Дөгерезин арган эңгин кайын шыдаар. Чүъгүнүң чартыын чүдүрүп алыр сен. Мен маңаа саадап, тыныш ажып алыйн. Кичээн халак, эңгинниң соондан чүү-хөө дүжүп калбазын, дүжө берзе, чалгааравайн чүдүрүп ап чоруур сен. Кижизиг бол, бурганга чалбарып чоруур сен.

Шавы. Бараан болуйн, башкы. (Согүрээш, үне бээр. Кезек болганда, ойтулааш ыры дыңналыр).

Аалдар кезиир бадарчывыс
Аштап-суксап өл-ле часкан.
Ээн-не өгге чедип кээрге,
Ээр калдар чип каар
часкан.

(Ыры чоорту ырап, каткы-иткилиг чоруй баар).

Бадарчы. Аа халак, аа халак! Адыгуузун малдар ышкаш чүвелерни. Аш-думаа алдазын, аксы-боску кадып өлзүн! Ак шараа шыргалатсын, ак дашты дөженип, арга эдээниң сеги болзун! Каргыш-чаткам кыпсыкчызы —канчыыр-данчыыр судурум номчуп, кызыл-дустаткаш, дамыр-судалым тайбыңчып, ала караам орталанып, аксым, өгүм шыгыыр болзун! Кара хавындан коңга, дамбыразын ужулгаш, дыңнаалаңып, иштинде номчуттунгаш хыы хаар). Ол боор! Отка, пашка дүшкүү дег, аазбуктуг албыстыгларны аалдап, оран-таңды-ла арыглады ышкаш... Күүрүмчүлар кудуксуду. (Шавы кирип келир.) Шортаңнашкан шорулары.

Шавы. Кайын ындыг боор, башкы.

Бадарчы (меңнеп). Авай-авай, ачай-ачай, амы-тыным өршээ бурган. Көк шал-мал сээдениңи үе, чүрзэм! Аксымга келгеш барды.

Шавы. Буруулугну бурган өршээр. Чежемейниң чүък аартаза-даа, арган эңгин амытынныг илдиртип келди, башкы.

Бадарчы (өөрүп). Кандыг деп че? Эгээртинмес олча-омакты чүдүрүп экkелдиң бе?

Шавы. Дээрги башкым, силерниң чайгы хүн дег чаңыынарны эдерип, ундарап чалгаарававайн-даа, оскертейге эңгинниң соондан дүшкен ол, кургаг чүңү-даа кагбадым. Кадыгларын барбалап, таалыңнап ап, өл-чамын элезин-довурак-биле чүвүткеш, барбалап ап чордум, башкы. Чаңгыс чочу-чода мурнундан дүшкен боорга шыгаап, шиичилеп көөрүмге — мурну болду, ынчангаш каапкаш, артканын экkелдим, башкы.

Бадарчы (ыглаңнааш үн-биле). Кончуг мээлик баштыг мелегейниң сени. Дуктуг чүве тазаргыже, тас чүве дуктелгиже сургаарга-даа өөренмес, чем тулуптаарындан өске чүве билбес, кончуг диштиг тулупту!

Шавы. Өршээп-азыраңар, башкы! Соондан дүшкен чүве черле кагба, мурнундан алба деп силерлерниң айыткал, өөредиглериңерни сагыдым, башкы.

Бадарчы. Соондан чаларап дүшкен чүве — өл-чам ышкажык.

Шавы. Дүшкен-не чүвени чалап ал, чам, боктуг-даа болза, ончаа-менди чыып келдим. Өл-чамны албас деп чарлыкты ийи кулаам үстүп дүжер, ийи караам соглур, черле оваарганым күштүг, башкы. Ам-на хөрээмде шээжилеп, холчок эки билдим, башкы.

Бадарчы (шавызын ол-бо алагадааш). Кижизиг бол деп сени чеже үттеп-сургаарыл, мелегей. Ам моон соңгаар эңгинниң соондан аът бажы дег алдын, бөрү бажы дег мөңгүн-даа төктүп чорза, хая көрнүп, кара холуң карбаңнаттың халак. Ону хажыдар болзуңза, чеңниг кырын четкерге кестирип, бөрттүг бажың бөрүге хемдидер мен. Карак чивеш дээр аразында арткан чүъгүн чүдүрүп кел. Орайтай берип-тир. Дүрген чоруур сен.

Шавы. Бар шаам-биле, бараан болуйн авыралдыг, ачы-буянныг башкым.

Бадарчы эргезин чууп, эриин борбаңнадып ора, соганнады удуй бээрге, алээн ырактан аът даванының даажы, ыры дыңналыр.

Чолдак бижек холга каржы
Шодун ассыр аътка каржы.
Доңгур лама төрээ каржы.
Төрээн өшкү ытка каржы.

Бадарчы. Өгү турлуп, өзен иштин туруттап, калдар ыттар ышкаш, калчаа дерзии шулбустар, угаан-кудум оскундур улужу бердилер.

Черлик ыттар димленгештиң
Черин кезип тоjап өлүр.
Чочу лама олча хайып.
Чонну кезип оозарнигер.

Бадарчы. Халак-халак, хайлыг-буктуг калдар ыт дег, арын-нүүрүн оскунганнар, кара думаага алдадып, кара хааржакка суктуруп, кара шараа шыргаладып, кара хорумга хорумнатсыннар!

(Кожеге)

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Аалдар кезиир бадарчыны
Адыг ойнап каар болза,
Аныяк оол шавы биле
Аралажып чораан болза.

Бадарчы (коңга-дамбыралап). Оо халак, оо халак, каргыш-чаткам ам-даа четпээни ол-дур! Оларны адыг-мажаалайга залдаткан мен.

Он-на бештиң айдыңында
Ойнап-хөглеп алыыл, шавы.
Ортулуктуң чиирбейни
Оора долгап ойнаал, шавы.

Бадарчы (тейлегилээш). Оо! Бурган сагызын өршээди. Кара тамының дүвүнче дүжүп кирерлер. (Шавы чедип келир).

Шавы. Тамыдыва кирер турjук, даалыктадып келдим, башкы.

Бадарчы (сырбаш дээш, оозун чажырып). Кай, арган эңгинниңи адап тевээ орнаптың бе?

Шавы. Арган-доргаи-даа бол, ап чораан чүъгү чиңгээрге, казыргы дег халдып келди.

Бадарчы (хорадап). Чилчии үстүп, чиңи төгүлген, арган эңгин канчап казыргыланып кээр чүвел?

Шавы. Чүдүргеш чоруп олурумда аза-четкери-даа, албыс-шулбузу сывыра соп чоруур чүве ыйнаан, төктүп эгелээн. Силерлерниң номнал чагыыңарны эдерип, хая көрбейн, хайзы баспайн келдим, башкы. Арган-даа болза, дыывылап келди, башкы.

Бадарчы. Аа халак, ачы-буянныг алдай-таңдым, өршээ! Ада-ие бурганнарым, эвилең боол ээ көрүп, өршээ! Адыгуузун малдан дора шавыны, арылдырып-дайылдырып, өршээ!

Шавы. Эңгин соондан эътчем эртине-мөңгүн-даа дүшсе ээй көрүп, алба дидинер, башкы.

Бадарчы. Мээликтээн молдурга ышкаш мээзи хойтпакталган черлик азаны.

Шавы. Ам-на билдим, башкы. Өршээп көрүңер, моон соңгаар черле ынчанмас мен. Суй-белек, башкы. Ээди ээтсиг, мүнү мүнчүг өрге-сарыг, башкы.

Бадарчы. Кайын тып алдың, кара шулбус?

Шавы. Ээт чип чыткаш, ээдим орнунга сога шаап алдым, башкы.

Бадарчы. Бачыт-халап үүлгедип чоруур, бачыттыг хей. Аксы-боскум куурган, аштаар хырным чем чиксей берди. Доп-дораан доора будулбайн, кижизиг чемден кылып каар сен. (Чоруптар).

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Шавы. Кижизиг чем! Аас-кежиктиг болган төл-дүр мен. Кижи хилинчектеп, мээң дерим аартаан башкымга кижизиг чем делгеп салыр ындыг аас-кежик бо өртемчейге кым-даа тыппас. Адыр-адыр, ала-сааскан. Амдыы өгүң суиган далган, саржаа-биле бадарчының туткаш бараан болуйн. Ажынган лама алагадап сыырыпса, аргаа киргеш, айын халып, аяга барганы, агын тооглап, ойга-чикке өөм тип, Оюнмаа-биле чурттай бергей мен.

Тавакка далганны кашпык-үүрге мурнунга салгаш, артынга олбук салгаш, мурнунга олуруп алыр.

Шавы. Ом дарый, дүү дарый, хум пати суу хаа! Оран чурттан арлып, тайыл! Хум пати суу хаа! Өскүс чавыс арткаш, авамның өөн бускаш, чаараанда саяк, ядараанда хам-кат өттүнүп, өөдежокту көрүп келдим.

Бадарчы (элээн дыңзыг ээрик кел чыдар).

Тейлер дагааш, соруун чалаар.
Дээди күштүг ламазы мен.
Өлгениерниң одун кыпсыр.
Өндүр бурган ээзи-дир мен.

Шавы. Сээң соруун чалаар, сенден дээди ачы-хавыячы мен-дир мен.

Бадарчы. Кожууң чонга буян сиңнир, кончуг дээди буянныг мен. Ажыг-шүжүг арылдырар, ачы-буян ээзи-дир мен.

Шавы. Холум чемниг, хортан эрес болгаш, кижизиг чемни кылып кагдым, башкы. Өөрээш өргүл суну, магадааш баштымга айыс өргүүр боор деп угаадым.

(Бадарчы олбукка олургаш, чиир дээш көргеш, бодуун карааңга бүзүревейн, кончуг оларып шинчилеп көргеш, шавызынче көөр).

Бадарчы (тейлеп ора). Оо бурган! Ом-мани батия хом! Сагыызан маарлыг лама кижиэ кижи ээди чидиртир деп турар албыс сен бе?

Шавы. Кижи ээди эвес, кижизиг чем-дир. Чарлыыңарны чаражы-биле күүседтим. Ээриик болгаш ээдеди көрүп тур силер.

Бадарчы (сыырганып). Сагыш-самаарым беш дээрдим, өчүр мазаай бурганым, ам мени каггаш баарыңар ол бе!

Шавы. Ырак чорукка ыңгыржааңар боол, чоок чорукка чоданар боол, карааңар аайы-биле калбаңайнып, холуңар аайы-биле ковайып, үнериңерге үне калбаң, кирериңерге кире калбаң, оорганар догаар одуң салып, орун кырынга балдырым сөөнеп келдим.

Бадарчы. Аксың хаг! Ала-четкер уктуг, аштаңгы бөрээк! Тоткан ыт ээзин ээрер. Дедир толар болзуңза, канчаар эвес мен.

Шавы. Эттээр магада ээдим хандыр, сорбар магада сорбуландыр хап-соп, кара аксың топ келдиң. Болзун!

Бадарчы. Бузут багыы бурган шиитсин.

Шавы. Шавы болбас мен дээримге, канчалтык силер? Шыңдалааш, пык доштуг куйга суп кагдынар. Кызылтын кончуг боорга, чаныптаашпын турдаш, эдериңчиң боол элейтип келдим.

Бадарчы. Нүгүлүң соксат!

Шавы. Хилиичек човулаң үүлгедип чоруур кижиниң оруу кайнаар ийик, башкы?

Бадарчы. Э-э-эрлик... (Далып барып ужар).

Шавы. Ол-дур аалдапкан. (Карааң дүй суйбааш, чазылдыр чыттыргаш). Чаңгыс-ла катап шынын чугаалады.

Кожеге.

ХҮЛЭЭЛГЕ

• Болган таварылга •

Бо чораан назынында Күр-оол урут-дарыының өөредилгезин сонуургап, школаже ис базып көрбээн кижи. Ындыг-даа болза, ону ажы-төлүнүң өөредилгезинге, кижизидилгезинге тоомча чок деп болбас. Оларның ном, кыдыраажын ажып, онаалгазын бо-ла хынаан орар. А оон «кады-кыраа-ны» уругларының онаалгазын хынап, ном, кыдырааш бакылаар деп чүве билбес, ынчалза-даа ада-иелер хуралы баарынга дыка идепкейлиг. Хамыкты мурнай школага чеде бээр. Шак ынчаар кижи бүрүзүнүң хүлээлгезин ада чайгаар тодарадып алганнар: адазы уругларының, оолдарының онаалгазын хынаар, авазы, школа барып, хурал-суглаага олуржур. Бирээзи өскезиниң хүлээлгезинге киришпес. Бодунуң дужунда-ла хүлээлгезин күүседип-ле чоруп турар, мындыг.

Бир катап кадайы:

— Оглуңнуң клазының ада-ие хуралы бо кежээ болур дээн-дир. Барып көрем — деп, Күр-оолга дыңнаткан.

Ол сээн хүлээлген болгай дээнзиг, кадайынче элдепсинип көрген.

Ашааның көрүжүнүң утказын сөс чокка билип:

— Чаа платье даарадып каан кижи мен. Кежээ кээп, хемчээп, кедип көөр сен дээн чүве — деп, кадайы ээрешкен аяныг чугаалаан.

Будужу алыс черле чолшуя кижи болгаш, Күр-оол чөпшээрежипкен.

— Оглуңнуң клазы школаның үстүкү каъдында, он талазында баштайгы класс эвес бе — деп, «кады-кыраа-ны» тайылбырлаан.

Школа үш каът болган. Чогум кайызындан дээрзин кадайы тайылбырлап бербээн болган. Ийи дугаар каътче үнгеш, он талазында баштайгы классты Күр-оол бакылап көөрге, ада-иелер чыглып келген, хурал эгелээр четкен. Ыыт чок киргеш, бир партага сыңмаралып олуруп алган. Хурал дораан-на эгелээн. Чугаа колдуунда уругларның өөредилгезинге, кижизидилгезинге ада-иелерниң киржилгезиниң дугайында болган. Ындыг-даа болза, идепкейлиг кижи болгаш, Күр-оол сөс ап, санал-онал-даа берген.

— Уруг-дарыывыстың өөредилгезин, кижизидилгезин улам экижидер дээш эде тургустунуп көрээлиңер. Эштер, ада-иелер — дээн кыйгырыг-биле чугаазын дооскан.

Хурал соонда класс журналындан уругларның демдектерин ада-иелер көрүп эгелээннер. Бодунуң ээлчээн манап алгаш, оглунуң демдектерин көөр деп Күр-оол база шиитпирлеп алган. Журналды ажыдап, бодунуң фамилиязын, оглунуң адын дилеп эгелээн. Кайы-даа арында оглунуң ат-сывы чок.

— Бо кандаай чоор, башкы? — деп, ол айтырган — Мээң оглумнуң ат-бажы чоп чогул?

— Оглуңарның ады кымыл?

— Айдыс.

— Айдыс деп аттыг оол мээң клазымда чок — деп, башкы тайылбырлаан.

— Мында кайы класс өөренип турар ирги?

— 3 «А».

— Ылап-ла бе? — деп, Күр-оол бүзүревээн.

— Оглуңарның өөренип турар клазын билбес коншуунарны аа — деп, башкы ону чемелээн — Уруг-дарыыңарның өөредилгезин сонуургавазыңар билдингир-дир. Ол хиреңерде санал берип, кыйгырыглар октап турар.

— Буруулуг болдум, башкы — деп, Күр-оол ыятканындан черже кире бээринге белен хире апарган — Мээң кадайым... мээң оглум 1 «А» класста кижи болган.

— 1 «А» класс кырывыста — деп, башкы чугаалаан.— Бичии-ле четпейн барган-дыр силер.

Хөлүн эрттир эде тургустуна берген-дир силер ийин — деп, Күр-оолдуң соонга турган эр кижи шооткан аяныг шыжыгып чугаалаан.

Класстан Күр-оол үне халаан. Чаныл ора: «Бодунуң орнунга кижини хуралче чорудуп алган» — деп, кадайынга хыйланып чораан.

Ш. СУВАН.

АК КУЛАКТЫГ КАРА БИМ

(ТООЖУДАН ҮЗҮНДҮ)

Хүн үнүп келгенде, аргага чедип келгеннер. Арга кыдыы-биле сүрүштүр ыыт чок чорупканнар. Кайнаар, чүге бар чыдарын билир болгаш, кым-даа таакпылаваан, чөдүрбээн, идиктерин безин сөөртпээн. Ону чүгле Бим билбес, ынчалза-даа ол ээзиниң изин чандыр баспайн, хөлеге дег шимээн чок чоруп орган. Ээзи Бимниң кулаанга дээп: «Эки-дир, Бим, эки-дир» — дээн.

Хамык улустуң мурнунда дүүнгү Аңчы чоруп орган. Аңчы имнээрге, ооң соонда бир кижи шырыш аразынга шимээн чок чыдып каар. Шак ынчалдыр шупту боттарының туруштарынга тургулапкан. Аңчы, Иван Иваныч база Бим улам оваарымчалыг улаштыр чорупканнар. Оруктуң он талазында шөйген хендирде отка дөмей пөс кескиндилерин Бим көрүп каан. Бим биле Иван Иванычтың туружун айтып бергеш, Аңчы чоруй барган.

Кичээнгейлиг, дүвүренчиг шыпшың арыгны дола берген. Ол бүгүнү Бим ээзиниң балдырының сирлеш дээнинден, боону дааш чок октап алгаш, шимээн чок барганындан билип каан.

Селбегер бөлүк пөштер аразынга чаштынып турганнар. Бир талазында — сырый чадаң ыяштыг чарык. Долгандыр шириин, ыыт чок дыңдыгыр. Күчүлүг арга, ыш бүрүзү — маадыр! Оларның аразында аныяк сырый шеттер арганың төнчү чок кайгамчыктыг күчүзүнүң бадыткалы.

Бим бүгү боду кичээнгейлиг апарып, шимчеш-даа дивейн, чыт хап орган. Ынчалза-даа чүнү-даа эскербээн. Агаар ол хире турум болган. Ынчангаштың Бимге улам-на дүвүренчиг апарган. Ынай-ла сырынныг турган болза, долгандыр чүү болуп турарын агаарның агымнарындан Бим билип орар ийик. Чанында ээзи безин холзеп турда, турум агаарлыг аргага шөлээн орары берге.

Баштайгы боолаашкын шыпшыңны чара шаапкан. Ооң даажы ол-бо тарап, ырай берген. Чаңгының соондан Аңчының кыйгызы:

— Бард-ы-ы-ла-а-аа! Ого-го-го-о-о! — деп улашкан.

Иван Иваныч ээккеш, Бимниң кулаанга:

— Чыт! — деп сымыраңган.

Бим сириңейнип, чыда дүшкен.

— Оо-го-го-го-о-о-о! — деп, сегирткен аңчылар кускуннашкан.

Таныттынмас, черлик соксаал чок үнериниң чаштанчызы боол, шыпшыңның буступ чаштган. Дааш-шимээн арыгны долуп, сегирткен кижилерниң алгы-кышкызы, боолар ның даштаашкыны чоокшулап келген.

Ол ойде бичиизинден таныыры чытты Бим эскерип каан. Бөрү! Ээзиниң будунче хензиг када сыңны хонуп, Бим ковайып келген. Ону Иван Иваныч дораан-на эскерип каан.

Туктарның ындында ок четпес хире черде костү хонуп келген бөрүнү деңге көрүп кааннар. Бажы доңгагар, кудурузу черже аар халая берген херин-херин маңнап ора, хенертен көзүлбейн барган. Ол-ла дораан боолар ның адыышкыннары дазыңайны берген.

Арга ажынган дег хол-ээзиниң шимээргээн.

Боолар ырак эвесте дагжаан. Алгы-кышкы мырыңай чоокшулап келген.

Бөрү! Улуг кырган бөрү база катап хеп-хенертен костүп келген. Чадаң ыяштарлыг чарыктап кел чораан бөрү туктарны көрүп кааш, илдиккен дег тура дүшкен. Чарыкты кежир аскан туктар элээн өрү. Кижилерниң шимээни мырыңай ыя бо. Туктарның адаа-биле бөрү арай дидим эвес, харын-даа шаг чок эрткеш, Иван Иваныч биле Бимден он беш метр хире черде келген. Каш-ла халым аразында кижи биле ыт ону топтап көрүп четтигипкеннер. Ол балыглаткан: бызыны кызыл мыңгы, аксындан хан көвүктелген.

Иван Иваныч боолапкан.

Бөрү шупту дорт буду-биле өрү опаш кылдыр шураш, мойнун безин ээлдирбейн, боо дагжаан үгже бүгү мага-боду-биле хая көрнүп келгеш, тура дүшкен. Калбак, күштүг хавактыг, карактары хан күчүк, диштери шаараргай, аксындан ковуктуг хан төгүлген... Ындыг-даа бол, хензиг-даа кээргенчиг эвес. Хосталгага ынак ол черлик амытан чоргаар болгаш чараш көзүлген. Чо-о-ок, ол бичии-даа кортпаан. Кээп дүжерин безин чоргаар амытан күзевээн. Ынчалза-даа быжыгланып чоруй, калбак кеш барып ушкан. Кажан кезээде оожургап, шимчевейн барган.

Ол бүгүнү көргеш, Бим шыдашпаан. Тура халааш, шуураарынга белеткени берген. Кежиниң дуктери адыйып, сирти сиртейип, а кудуруун ийи буду-биле мунупкан. Өлүг болгаш, айыыл чок, ындыг-даа болза бодунуң угу база ханы-биле кезээде коргунчуг ыттарның хаанынче бужар кортук семээшкин болган. Бодунуң укталып тывылган төрелин Бим көөр хөөн чок. Кижиге Бим бүзүрээр, а бөрү бүзүревес. Бөрүден Бим коргар, а бөрү өлүп-даа чыткаш, оон кортпас.

Алгы-кышкы, боолаашкыннар дыка чоок. Кижилерниң серемчилелин чидирипкенин ажыглап, бир кажар бөрү алдырбайн барган хевирлиг. Аңчы шет аразындан үнүп келген. Иван Иванычтың чанынга баргаш, Бимче көрүп чугаалаан:

— Ыт эвес, араатан-дыр. Ийизи чоруй барды. Бирээзи балыг.

Иван Иваныч Бимни суйбап, чассыдып, оскуктуруп турган. А оозу тынышап, чаңгыс черге бөолденип, кижилерже көре албас. Аңчылар нелээ өлүрткен бөрүнүң чанынга чеде бээрге, ээзиниң соонче барбайн, үжен хире метр ырай бергеш, сарыг бүрүлер кырынга Бим сириңейнип чыткан. Бимниң чанынга чедип келгеш, Иван Иваныч ооң караанның хан кызыл апарганын эскерип каан.

— Ах, Бимка, Бимка, Баксырап тур сен бе? Соонда херек апаар, оол, херек.

— Иван Иваныч, ытты ынчаар үреп каап болур болгай. Арыг кирериңден безин коргар апаар. Ыт — кул, а бөрү — хостуг араатан — деп, Аңчы чугаалаан.

— Ындыг-ла харын, а Бим дорт харлыг улуг ыт-тыр. Бир эвес арыг бөрүлерлиг болза, изинге таварышкаш-ла, кижиден ыравас.

— Шынап-ла, але, коданчы ыттарны дагаа оолдары дег кылдыр бөрүлер чыып чиптер. А бо ыт бөрүнү эскерип кагза, сенден ыравас.

— Хар четпээнде бөрүлер-биле ытты коргудуп болбас. Оон улгаткаш, бөрү деп чүл дээрзин билип алзын, харын.

Аңчылар шупту чыглып келгеш, бир-бир дашканы апкаш, чугаазы үнүп, хөглүг апарганнар. А Бимниң ийи караа кыза берген, өлүг бөрүнүң сузунга бастырган, дүрлүп алган, шириин апарган, чааскаан ондаан чыткан. Эх, бо-ла арыгга ону салым-чол эккээрин Бим билген болза!

Бимге арга даамалы чоокшулап келгеш:

— Эки-дир. Эки ыт-тыр. Угаанныг ыт-тыр. Аглаашкын үезинде чаңгыс-даа ээрбеди — дээш, ыттың оргазын суйбап каан.

Аңчылар машинага оруптарга, Иван Иваныч ынаар Бимни кириптерге, ооң дүгү адыйып, ырланмышаан, дедир үне халаан: уш өлүг бөрү чанынга чоруурун күзевээн.

— Ого — деп, Аңчы чугаалаан. — Бөрүге кажан-даа бо алыспас.

• • •

Ооң соонда аңнаашкыннар үезинде бөрү изинге таварышканда, Бим аңнаарын соксадып, ээзиниң будунче сыңны бээр апарган. Бөрүнү эскерип кааны ынчаар иле-редир. Бөрү аңнаа соонда Иван Иванычыга ол улам ынак, улам бүзүрээр апарган. Кижиниң буянныынга Бим бүзүрээр. Бүзүрелдеп ачылыг чүве чок! Ындыг бүзүрел чокта ыт ыт эвес, хостуг бөрү азы оон-даа дора тоянчы ыт апаар. Ээзинге бүзүревестеп, ону кагганда азы боду кагдыртканда, ооң бодун ээзи үнгүр ойладыпканда, ыт үстүнде ийи салым-чолдуң бирээзин шилип алыр. А ынак ээзи эжи кижиниң оскунуп, ону дилеп, ону мачаар салымныг болгап ыт дег човулаңныг ыт чок. Ол кажан-даа хостуг бөрү-даа, тоянчы ыт-даа болуп шыдавас. Ээзинге бүзүрелдиг, ээнге ышкы бирээ-ле ыт боол, өлүржеге чедир кара чааскаан артып каар.

Г. ТРОЕПОЛЬСКИЙ.

ДИИСПЕЙИМ

Мээң ынак диизим.
Медээжок-ла хөглүг.
Мени сүрүп ойнаар.
Менден чыда калбас.

Игорь ОЧУР,
4-кү класстың.

Тээли суур.

БАШТАК ЧУГААЛАР

Суурнуң инектери кежээ одардан чаныл каап, ээлериниң бажыннарының хериминиң иштинче кирип турарын хоорай чурттуг ийи кижи хайгаарап көрүп турганнар.

— Кайгамчык-ла-дыр — деп, бирээзи магадаан — Ээзиниң бажыңын инек бүзүрү частырыг чок тыва бээр-дир.

— Ында кижи кайгаар чүү боор — деп, өскези харыылаан — Бажың бүрүзүнүң дугаарын херим аксында бижип каан ышкажыл.

• • •

Таныжы бот хереженниң бажыңынга бир эр кижи чеде бээрге:

— Мээң бижектеримни чидидип берип көрем, хлеб безин кестинмес апарды — деп демгизи дилээн.

Бижектерни чидидип ора: «Бажыңга черле бижек чидидер эвес мен. Бажыңымда бижектер үргүлчү чидиг боор. Кым чидидип турар чоор?» — деп, ол боданып орган.

• • •

Курстрах черинге телефон кыңгырткайны берген.

— Өртең бажыңны камгаладып ап болур ирги бе? — деп, херээжен үн девиндеп айтырган.

— Болур.

— Телефон дамчыштыр камгаладып ап болур ирги бе?

— Чок. Ам дораан силерже агентини чорудуптаалы.

— Дүргедеп көрүңер. Бажыңым өрттенип эгелей берди! — деп, херээжен үн далаштырган.

• • •

— Ачай, койгуннардан коргарың кончуг бе?

— Чок.

— А чүге аңнаарда ыт эдертип алыр кижи сен?

• • •

— Ачай, меңээ беш акша берген деп сени дүжедим.

— Акша берген болзумза, шоколадтан садып чи.

• • •

— Ачай, эртеш улдунда бештиг үндүм.

— Кандыг эртемге?

— Эки чурумнуг дээш.

ТЫВЫЗЫКТАР

Көк-Арт хүрээлээн
Хөлде булан эштип чор.
Кара кускун ужуп келгеш,
Карактарын соктап-ла тур.
Чашпанның чечээн хойлаан
эдим
Чаңныктың одун тынган
эдим.
Чаңгыс нениң үш оглун
Чараш кыс ылгап чадапкан.
Үш кожагар дег удур-дедир
Үргүлчү-ле коркуп ескен.
(Бо тывызыктарның баажызы — эдилелде).
Көк ыдым мегеленкеш,
Калган арткан.
Хөлегелиг арыгларга
Чаштынып арткан.
(Баажызы дириг амытанда)
Кады чоруур хирезинде
Каъттангы кетпес.
Черге чоруур хирезинде
Чем дилевес.
(Баажызы бойдуста)

М. ТИРЧИН.

Редактор
В. С. ШАРАВИИ.

АГААР

Республикага булуттаң, аязыр. Чамдык черлерге биче хар чаар. Хаттың күжү кошкак. Дүне 30 — 35, чамдык черлерге 20 — 25, хүндүс 17—22 градус соор.

Кызылга дүне биче хар чаар, хүндүс чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 31—33, хүндүс 20—22 градус соор.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Роня — дочь разбойника» 9.40 (бичии зал), «Шантажист» 15.30, 19.20 «Даниил — князь Галицкий» 9.30, 11.30, 13.30, 17.20, 21.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Марка Твена» 9.30, 13.00, «Лиловый шар» 11.10, 15.00, «Забавы молодых» 16.50, «Искатели приключений» 18.30, 20.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Подростки» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Про любовь, дружбу и судьбу» 17.00, «Цветок в пыли» 14.00, 19.00 шактарда.

...ажыл-агы шиитпирлеп, үндезилээп, ...зар (чамдык ...кыннарга, бажын айт... шиитпирлеп... Чеди-Хөл... бажың-биле... дың оюнуң ай... мунга ажылда... улус депутат... даргазы а... зилээш, бо...

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 6-ДА
...ТИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

...«120 минута». 8.35 — «Сибирь» атомоход мен». 9.35 — «Олар Бурлактар»... деп, бөлүктен ...

Улусчу чогаадылганың «Челээш» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Тарубтун ырлары». (Египет). 11.00 — «Бистиң көрбейн баар чуруктарывыс». 11.55 — «Социализм чурттарында». Тележурнал. 11.35 — Цимбалчылар ансамблиниң концерти. 12.25 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 12.55 — Бегун делегейде. 13.15 — Л. Шепитькоонуң фильмнери экранда. «Өрү үнүүшкүн». 15.00 — Суббота — ада-иелер хүнү. Школа реформазының нарын айтырыглары. 16.30 — Кара Караев. «Дон Кихот». ... симфониялыг гравюралар. 16.55 — Поэзия минуталары. 17.00 — «Билдингир-даа болза, элдептиг». 18.00 — Улусчу дипломатия. ССРЭ болгаш АКШ-тың хөй-литизиниң ужуралыжыышкыннарының дугайында. 19.05 — Мультфильмнер. 19.15 — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Онза кижээнгейниң зонназында». Уран-чечен фильм. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Спрут-2». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 22.45 — Медээлер. 22.50 — 00.15 — Суббота кежээзинде. Телевизор дамчыштыр таныжылга. Людмила Гурченко.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур... 9.05 — Айлаашкактар: Г. Свиридовтуң чогаадыларының ажылында Пушкинниң чогаалдарының салдары. А. С. Пушкинниң чуруктары. 10.50 — «Кадык-шыл». 11.40 — «Сээң лениңчи библиотекаң». В. И. Ленин. «Эртем-техник... ажылдар планының ...». 12.10 — «Дириг амытаннар дугайында». 13.10 — Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. 14.00 — Кижи институду. 15.00 — Берлинниң аалчылары. Э. Амелинг ырлаар. (Нидерланды). 15.45 — Бөмбүктүг хоккей. «Советская Россия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле Финляндияның шилиндек командалары ойнаар. 16.35 — «Совет дабынчы». Киножурнал. 16.55 — Улусчу чогаадылганың «Челээш» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Бистиң танцыларывыс». (Гвинея). 17.10 — «Эп ...». ... Уран-чечен фильм. 18.25 — «Ырак оргулуг... тун чажыды». Мультфильм. 18.55 — Телефильм. 19.05 — «Силерниң бодалыңар». 19.45 — «26-гы дарга». Киноочерк. 20.00 — «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.15 — Кадыг болуксазынга. «Кышкы туризм». 20.30 — Ордин Горадовтуң (БУР) база Б. Серкебаевке удурткан ансамбльдиң концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Шилиттиниген чогаалдар. «Улуг Преснядан шуулукту». В. В. Маковейцтиң ... Эртем-чаалдагыр фильмнер.

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНның ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетгүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агыйының килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекси 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң парлалга фабриказы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 3662. ТС—00016

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 7 воскресенье № 32 (13632)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 копейк.

Экономиктиг башкарылганың аргалары

ДУРЖУЛГАНЫ ҮЛЕЖИР, ӨӨРЕНИР

КЕРЭЭ-БИЛЕ АЖЫЛДААРЫ АЖЫКТЫГ

Тараа турда өөрүшкүден, чоргаар алдан ыры куттулар. Ол дугайны бо удаада Бии-Хем районнуң механизаторларының Туранга болуп эрткен семинар-хуралынга база катап илергейлеттинди. Ону организастааны база бир янзы болган. Семинар-хурал концерт-биле эгелээн. Республиканың химижидилге станциязының коллективи 1987 чылда республиканың тараажыларындан керээлиг бригада, звеноларның тиилекчизи — «Өөк» совхозтуң А. И. Калягинге удурткан звенозунга орус улустуң хүндүлүг чеми — хлеб-дусту ыры-шоорлуг тутсурга, шынап-ла, өөрүнчүг болду. Ук коллективтиң чаагай дүжүттү естүргенининиң бир чылдагааны болза, химижидилгениң ачызы. Дараазында «Ээрбек» совхозтуң механизатору Т. Маадыга химижидилге станциязының ажылдакчылары В. Юлькова биле Н. Носетенко олар «Аныяк агроном» деп ырыны тыва дылга ырлап бээрге, залга адыш часкаашкыннары диңмиреп турду. «Кызыл тараачын» совхозтан бригадир Г. Цыбинге «Ынак Россияны», «Саян» совхозтуң механизаторлары Н. Эренчин, П. Аскак-оол, агроном А. Жулёвага тураскааткан ырларны бот-тывынгыр артистер бараалгаткан. Химижидилге станциязының директору Д. Г. Серякова баштаан бөлүк ыраажылар кожамыктар-биле концертти дооскан.

Районнуң агроүлетпүр ажылдакчыларының профкомунуң даргазы А. С. Кошкарова 1987 чылда Бии-Хемниң тараажыларының социалистиг чарыжының тиилекчилеринге шаг байыр чедирип, оларның буянныг ажылдажынге моон соңгаар-даа чедиишкиннерни күзээп, оларга өртектиг белектерни тыпсыкан.

Хурал-семинарның ийиги чартыында РАҮК чөвүлелиниң даргазы И. В. Шушеначев чер ажылынга коллективтиг керээниң ролюнуң, черле экономиктиг эргелеп башкарылганың чаа аргаларының дугайында илеткелди кылган. Чер ажылынга чеже-даа эки күзээшкиннер, планнар, керэ турза, механизаторларның ак сеткилдиг болгаш чүткүлдүг ажылы чокта чүү-даа бүтпезин ол демдеглээн. Мурнунда болза, чеченчидин чугаалаарга, тракторнуң дугуйлары шимчеп-ле турар болза, акшазалың чоруп турар, а ам ындыг эвес, кол-ла чүүл — төнчү түңнел-биле санажыр. Черни чарарын, тарааны чаштырарын, чайын ону бок үнүштерден арыглап аштаарын, чемишчидерин, дүжүттү ажаарын, саваңны бөлерин — шуптузун чаңгыс бригада, звено харылаар. Ажыл-агыйның чаа арга-биле башкарарда өөренир херек. Ынчалза-даа Бии-Хем районда экономиктиг өөредилге амдызында кайы-даа ажыл-агыйда чорувайн турарын И. В. Шушеначев демдеглээн. Шак ындыг өөредилгени районга организастаарының бир хевири бөгүнгү семинар-хурал ол дээрзин илеткелчи демдеглээн.

Дараазында чер ажылының шалыпчылары — звено удуртукчулары «Өөк» совхозтан Калягин алышкылар, В. Чанзай, «Саяндан» Н. Эрелчин, «Кызыл тараачын» совхозтан Г. Цыбин олар боттарының дуржулгазының дугайын өөрүнге чугаалап бергеннер. Моон мурнунда деп, олар чүве чугаалааш, залда сандайга барып олуруп ап турбааннар. Семинарга келген өөрү олардан аажок хөй айтырыгларны салгылаан. Эң ылаңгыя А. Калягин биле Н. Эрелчинниң звеноларының дуржулгазын, олар черле канчап ындыг хөй дүжүттү алганын чыылганнар катап-катап айтырып, билип алганнар.

Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургусканы, звено кежигүннериниң чаңгыс бот тура-соруу, бедик мергежилдии, коллективтиң боду эки туразы-биле тургустунганы — ажылдың чедиишкининиң түңнели ол деп харыыларның утказы ындыг болган. Чаа чүүлдерни звено кежигүннери боттары сүмележип кылыр апарган. Ол дээрге бедик бүдүрүктүг ажылче чүткүл-дүр. Чижээ, «Өөк» совхозка культиваторларны калбарты чаарты кылгаш, ажыглаан. «Саяның» механизаторлары сеялкаларны К-700 тракторларга дорт чедир кошкулааш, ажылдап турганнар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, районнуң ажыл-агый бүрүзү чер ажылынга дептиилгелиг аргаларны ажыглаар дээш оралдажып турар. «Өөк» совхоз тараажыларының дуржулгазынга үндезилээш, бо чылын Тарлаг салбырынга мал чеми белеткээр керээ-биле ажылдаар ийи звенону тургузар. Ынчангаш совхозтуң чер ажылында беш звено кыштагларны, фермаларны база холга алыр деп турар. «Саян» совхозтуң удуртукчулары, специалистери болгаш механизаторлары ындыг звенолар ийи ээлчег-биле ажылдаары эки деп санап турар. Күзүн тараа ажаалдазының үезинде механизаторлар комбайннарга ажылдай бээрге, оларга быжыглаан тракторлар анаа турар апаар, бо таварылгада канчаарыл дээрге, звенонуң өске кежигүннери саваң бөлер, аңгыс аңдарар.

«Саян» совхозтуң Сугпу салбыры чек системазынче кирген соонда, механизаторлар кывар-чаар материалдарның, артык кезектерниң септелгениң, сан-хемчээлин база өске-даа чарыгдалдарны шуптузун ыяк билирлер. Ынчангаш механизатор кижи бүрүзү чарыгдалын, камналгазын-даа боду харылаар, билир.

«Кызыл тараачын» совхозта коллективтиг керээни бригада аайы-биле ажыглап турар-даа болза, механизаторлар камналга дугайын билбес, ынчангаш ам моон соңгаар бригада азы звено керээзи-биле ажылдаарын ам-даа чогумчалыг шиитпирлеп чадап турар.

«Өөк» совхозтуң кол экономизи М. А. Сметанина ук ажыл-агыйда керээлиг звеноларның ажылының экономиктиг түңнелдерин семинарның киржикчилеринге тайылбырлаан. Бир гектар черге чарыгдал ниити совхозта 140 рубль турда, Анатолий Иванович Калягинниң звенозунда 126 руб. а өске звеноларда 130 рубль болган. Керээлиг коллективтерге камналга, шынар дээш немелде төлевирни моон соңгаар доктаамал төлээр апаар дээрзин кол экономист демдеглээн.

Керээ-биле ажылдаары ажыктыг, ынчангаш ону районнуң бүгү ажыл-агыйларынга дидими-биле ажыглаар, экономиктиг чаа аргалар-биле ажылдап эгелээн коллективтерниң дуржулгазын улам нептередип, шиңгээдип тургаш, ажыглаар деп семинар-хуралдың киржикчилери дугурушкан.

Петр ИРГИТ, агроном.

Бистиң үеживис

ШЕВЕРЛЕКЧИ ЛИДИЯ ИРГИТ

ЧУРУКТА: Лидия Севеновна Иргит Кызыл хоорайда Валентина Борбак-оолдуң бригадазында шеверлекчилеп турар. Ол чаа тудугларны ажыглалга киреринге үлүүн киирип, бригада чарыжынга мурнап турарларның бирээзинге санаткан.

Ол хаңаларны дескилей чаап, оларны чугайлаарынга белеткеп турар. Ооң соонда чугайлааш кириптер. Белеткеп каан суук чугайны чаштырар херекселдиг. Ынчангаш ооң күш-ажылы бедик бүдүрүкчүлүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНУҢ КОМИССИЯЗЫНДА

30—40 чылдарның үезинде болгаш 50 чылдарның эгезинде болган истеп сүрүүшкүннер-биле холбашкан материалдарны немей өөренип көөр талазы-биле СЭКП ТК-нын Политбюрозунуң комиссиязында

1988 чылдың февраль 5-те болуунуң хуралынга комиссия «антисоветтиг барыы н үзелдиг троцкисчи бөлүк» деп адаар херек талазы-биле кезедиге харыысалгазынга хулаандырген Н. И. Бухаринниң, А. И. Рыковтуң, А. П. Розенгольцтуң, М. А. Черновтуң, П. П. Булановтуң, Л. Г. Левинниң, И. Н. Казаковтуң, В. А. Максимов-Диковскийниң, П. П. Крючковтуң болгаш Х. Г. Раковскийниң херээниң талазы-биле ССРЭ-ниң Чиңгине прокурорунуң удурланыышкынын сайгарып көргенининиң түңнелдериниң дугайында ССРЭ-ниң Дээди судунуң Даргазының информациязын дыңнаан.

1938 чылдың март айда ССРЭ-ге өжээнниг даштыкы күрүнелерниң разведкаларының даалгазы-биле ССРЭ-де социалистиг ниитилел болгаш күрүне тургузуун дүжүр октаар сорулга-биле сулчээ бөлүктү организастап, диверсия-хоралакчы, террорисчи болгаш өске-даа өжээнниг ажыл-чорудулганы чорудуп турганы дээш буруудаткаш, ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы оларны шииткен турган.

Ол херек талазы-биле баштайгы истелгени социалистиг хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп, меге хажыдыышкын кылып тургаш чорудуп турганын тодарадып тургускан, кылып болбас аргалар-биле миннириниң өчүктерин бурууудаттырганнардан чедип ап турган.

Шииттирген Н. И. Бухарин, А. И. Рыков, А. П. Розенгольц, М. А. Чернов, П. П. Буланов, Л. Г. Левин, И. Н. Казаков, В. А. Максимов-Диковский, П. П. Крючков болгаш Х. Г. Раковский оларга хамаарыштыр шииткелди Дээди судтуң пленуму 1988 чылдың февраль 4-те болуунуң доктаалы-биле күш чок болдурганын болгаш оларның хөделиишкининде кем-херек үүлгедиишкини чок болганындан ук херекти Дээди судтуң пленуму 1988 чылдың февраль 4-те болуунуң доктаалы-биле соксатканының дугайында ССРЭ-ниң Дээди судунуң Даргазының дыңнадыын чарлаар кылдыр хүлээп алган.

Ооң мурнунда ол-ла херек болгаш ол-ла чылдагааннар-биле ССРЭ-ниң Дээди суду Н. Н. Крестинский, Г. Ф. Гринько, И. А. Зеленский, В. И. Иванов, С. А. Бессонов, А. Икрамов, Ф. Ходжаев, В. Ф. Шарангович, П. Т. Зубарев болгаш Д. Д. Плетнев оларны долузу-биле агарткан.

Ол херек талазы-биле Г. Г. Ягодага хамаарыштыр удурланыышкынны ССРЭ-ниң Прокуратуразы киирбээн.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы болуунуң ажылын уламчылап турар.

Эде тургустунуушкун: социал айтырыг

ИДИК ДУГАЙЫНДА БОДАЛЫМ

Мен малчын кижи мен. Ынчангаш сагыжымга четпейн турар бир чүүлдү бижип көрейн. Кышкы үеде малчын кижиге чылыг, таарымчалыг хеп херек. Ылаңгыя идиктер. Бистиң садып ап турарывыс бродни идиктериниң шынары багай. Хончузун кылын хөм-биле, улдуңун чуга, чымчак хөм-биле даарап каан боор. Бир дугаарында улдуңу элээр, ойлур болгай. Алгы заводунда ажылдакчылар холга туттунганы-биле-ле быжып, даарап каары ындыг чүве ийикпе, оң талазын иштинче кылдыр дааран боор. Дашты үлдүргей идикке довурак, хар чыпшынар. Ол харда суг өткеш, үрелиичел болур чүве. Ажылчын идик-хептиң харын быжыт идегелдиг кылдыр дааараар ужурлуг ышкаш. Малчыннарга чогум-на чылыг, быжыг идиктер херек болганда ону хыглап кылза канчаар ыл? Улдуңун кылыныдыңын аргазын бодап көөрү чугула.

Ам кидис идиктер дугайында. Кижи бодунуң кедер размерин барымдаалап садып алырга, дораан-на сыңмастап каар-дыр. Кылганы кылын, чугалыг болур. Чамдык черлери эргек-биле идерге шуут-ла ойлуп каар чыгыы болгулаар. Ооң хевириниң дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Эжеш идиктерниң бирээзи чиңге, узун баштыг, өскези — калбак, чолдак баштыг таварышкылаар. Мону бижип, шүгүмчүлеп шаг болган, ол хиреде бнеэги хевээр-дир. Кажан черле алгы заводу продукциязының шынарын экижидер, а садыг организациялары ооң продукциязын ылаптыг хынап, хүлээп алыр апаар ирги?

Балыкай КУУЛАР.
Өвүр район, «Коммунизмче орук» совхоз.

БИР ШИИК ТЫПСА

Эрткен чылдың майдан эгелеп күштүг болуп эгелээн «Чоннуң хууда ажыл-чорудулгазын калбартыр база кооперативтиг бүдүрүлге хевирлериң тургузар дугайында хоойлу ёзугаар ону организастаар ажыл бистиң Тожу районда чогуур хогжүлдеви албайн турар.

Районнуң совхозтары бо чылдан эгелеп бот-акшаланыышкынче киргени-биле аңныыр-тывыш ажыл-агыйның ажылчыннары чүгле сезон үезинде аңнаар, хостуг үези хөй болу берген. Ол ышкаш улус ажыл-агыйының кандыг-бир ахырында бодунуң төлептиг үлүүн ам-даа киирипкен дег, пенсионерлер база хөй. Ынчангаш хууда ажыл кылып шыдаар ийикпе, азы кооператив хевирлиг кылдыр ажылдап болгу дег күш четчир боон турар. Район товунге тудугсептелге кылыр кооперативти тургузар дугайында санал-онал районда хоочуннар чөвүлелинге база кээп турар. Ол санал-онал үндезинин боон турар.

Шанак, терге кылыр, одаар ыяш белеткээр, хлеб быжырар кооперативтерни совхозтар төптеринге организастаар дугайында саналдар база шын. Аът транспортунуң кооперативин организастаарын сүмелээн саналдар база бар. Бо амыдыралчы чугула айтырыгларны улус депутаттарының район болгаш кодээ Советтер күүскомнары өөренип көргеш, бо талазы-биле организастыг хемчеглерни ажылдап кылгаш, ук айтырыгны шиитпирлээри хүннүң айтырыы кылдыр тургустунуп келген. Ынчангаш ук айтырыгның бир шиик тыы, соңгаарлатпайн шиитпирлезе чогуур.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЗЕ

Улуг-Хемде Ак-Туруг суурнуң ийи кудумчузун асфальтылап, чаагайжыдары-биле «Ак-Туруг» совхозтуң директиязы Чадааннның орук-тудуг участогу-биле 1986 чылда-ла керээ чарган турган. Орук ажылчыннары керээ ёзугаар кылыр ажылын кылган. Ынчалза-даа асфальтылаан кудумчуларның шынары багай. Шынары багай кылдынган кудумчулар үр-даа болбаанда үрелип эгелээн. Ол үрелген черлерни ийи чай дургузунда аралап кылып келди. Ол ажыл ам-даа доозулбаан.

Шынары багай кылдынган кудумчуларны кым хүлээп ап, актыга кым ат салганы база эки билдинмес. Чалаг кижи кылаштаар оруктарны четче асфальтылаваан, анаа-ла карак чаап, мегелеп каан.

Ак-Туругнуң чурттакчылары ынай-бээр аргыжарда ылап-ла Кожай суун кежер. Ындыг болганда эки кылдынган ковүрүг херек. Багай ковүрүг кылып каарга, кыжын суг чайындылааш, чайын дажааш, ону үреп каапкан боор. Бо бүгүнү өөренип көргеш, эрткен чылдың чайынында совхоз директиязы ковүрүг кылып алыр дээш ийи катап тап берди. Оон түү-даа бүтпээн. Николай Шамыш баштаан машина-трактор паркының коллективинден бир кээш кижи ковүрүг тудар бис дээш, ковүрүгнүң дежээн салып белеткеп алгаш, ара соксап каан. Совхозтуң кол инженери Сүге Дембирел удурткан кезек кижи база бир черге ковүрүг кылыр дээш. Чаа-Хөлде суттарылга чериндеи ийи трактор холезилеп алгаш база чадашкан. Ковүрүг тудар дээн кижилерниң эгелекчи саналын совхоз директиязы база улус депутаттарының Ак-Туруг кодээ Совединиң күүскому деткивейн барганы элдеп.

Эрткен кыжын Кожай хемниң суу эриин ажып, чайындылааш, чурттакчы бажыңнарны, кажаа-хорааны шыва алгаш, улуг шүүделди болдурган. Ону моондактап, сайдовурак чалдап тегериинге ажылдап турган трактор, машина холезизинге совхозта чеже түңнүг акша-хөреңги чарыгдааны база эки билдинмес.

Бистиң ажылывыста болгаш амыдырал-чуртталгавыста ам-даа бар боор турар четпестерни хурал-суглаагадаа чугаалап, саналдап-ла турар-дыр харын. Херек кырында бүдүрүпкен чүве чок, хоозун аазаашкыннар боор-дур. Эде тургустунуушкун үезинде чаңгыс черге таптап аазаан чүүлүн эчизинге чедирбейн ажылдаарга канчап-даа таарышпас деп бодаар мен. Ак-Туруг кодээ Совединиң күүскому (О. Седип), совхоз директиязы (А. Түлүш), партком (М. Дапык) үениң негелдезинге дүүштүр чоннуң санал-оналынга дыңнангыр боор, таптаашкындан ушгунар болза, үстүнде четпестерни эдип алырының аргалары бар.

Моңгуш БАЗЫР-САДЫ, күш-ажылдың хоочуну.

Фермаларда байдал кандыгыл?

ЧЕДИИШКИННИҢ ЧЕТПЕСТЕРИ

ААР ӨРТЕКТИГ ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛ КАНДЫГ-ДАА ОРУЛГА БЕРБЕЙН ТУРАР

1987 чылда коллективтиг керээ-биле ажылдың түңнелдерин сайгарып чугаалашкан хурал доосту бергенде, Чаш-Тал сүт-бараан фермазынга чеде берген бис. Саанчылар, кадарчылар бажыңнарынче чанарынга далашпайн, боттарының бодалдарын аразында солушкан турлар. Эрткен чылдың түңнелдери кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдурган, чедиишкиннериниң дозуң четпестерниң чылдагааның улам тода көргүскен хевирлиг. «Машина, трактор ажыглалын эде көөр-дүр», «Хөй хөмүр одаан-дыр бис», «Мал чеми хоолулуг болзун дээш холуксаалар немээр болза эки-дир ийин» дээн чугаалар оон-моон дыңналып турду. Коллективтиг керээ бодунуң дааңган ажылынга кижи бүрүзүнүң хууда харыысалгазын дыңзытканын, бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиишкин ону улам шыңгыыратканы ферманың саанчыларының, кадарчыларының чугаазындан илдеп.

Он ийиги беш чылдың ийиги чылында коллектив канчаар ажылдааныл? Ферманың ишчилери керээ ёзугаар ниитизи-биле багай эвес ажылдаан деп чүвени кызыл-булуңда делгей азып каан шаңналдар бадыткап турар. Коммунистиг күш-ажылдың коллективи деп бедик атка ферма төлептиг болган. Улуг-Хем районнуң сүт-бараан фермаларының аразынга социалистиг чарышка тиилекчи боор үнгеш, шилчиир Кызыл туктү чаалап алган. Күш-ажылдың мурнукку одуруунда саанчылар Татьяна Моңгуш, Февраль Наважап, Анай Сундуй, бызаа ажаакчылы Наталья Шойдаа, кадарчылар Мыйтыц-оол Олчамай, Каадыр-оол Ховалыг болгаш өскелер-даа чоруп турар. Юбилейлиг чылда ферманың ажыл-ишчилери 250 тонна сүт бүдүрер тургаш, 62 тоннага ажыр күүсеткен, 200 тонна сүттү күрүнеге садар тургаш, 255 тонна, а бир инектен 1139 килограмм сүттү чылда саап алыр планын 1339 килограмм чедирген. Бир центнер сүттүң бот-үнези 65 рубль 83 копеек кылдыр планда көрдүнген, а херек кырында 53 рубль 38 копеек болган. 1987 чылда төрүттүнген бызааларның шуптузун камгалап алган.

Совхоз-биле чарган коллективтиг керээ ёзугаар ажылдааш, ооң ажыктыг талаларын кижилер херек кырынга көрген. Хөй сүттү бүдүрер, ооң шынарын экижидер дээш кижилерниң сонуургалын ол көдүрген. 1-ги сорттуг 229524 килограмм сүттү дужааганы дээш ооң 3,9 хуузу — 3596 рубль, пландан ажыр күрүнеге сүт дужааганы дээш ооң 20 хуузу — 2870 рубль, ниитизи-биле 6466 рубльди ферманың коллективинге шаңнал ажыл төлевири кылдыр совхоз санап берген. Шаңнал ажыл төлевириин коллективтиң кежигүннери аразында боттары үлешкен. Продукция бүдүреринге кижи бүрүзүнүң киржилгезиниң хуузу, бүдүрген продукция хөй, шынары эки болзун дээш ажылы, күш-ажылдың база бүдүрүлгениң сагылга-чурумун сагып турары — шаңнал ажыл төлевирин коллективтиң кежигүннериниң аразынга үлээриниң, ооң хемчээлин тодарадырының кол негелдези ол. Чижээлээрге, пландан ажыр күрүнеге дужааган эки шынарлыг продукция дээш шаңнал ажыл төлевири кылдыр саанчы Т. Моңгуш 491, кадарчы М. Олчамай — 421, малдың бодуун чемин хээндектээр агрегаттың операторү А. Куңгаа — 96, тракторист Х. Дичит — 98 рубльди тус-тузунда алганнар.

Коллективтиң кежигүннери күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улам бедидип, оон-даа хөй акша-төгерикти ажылдап ап болур турган бе? Каракка көстүп, холга туттунуп кээр продукция сүттүң бүдүрүлгезин көвүдедип, ооң шынарын экижиткен-даа болза, бызаалар, молдургалар, хунажыннардан 1987 чылда 436 центнер немелде деңзини алыр тургаш, 348 центнерин алган. Колдуунда 1986 чылдың деңнелинде артпышаан. Оон чүгле 22 центнер хөй. Немелде деңзи алырының бот-үнези планда көрдүнгениниден барык 2 катап улгаткан. 1 центнер немелде деңзиниң бот-үнези 1986 чылдыындан 231 рубль хөй болган. Бир центнер мал чеминиң бот-үнези 1986 чылда 206 рубль турган болза, 1987 чылда 259 рубльге чедир өскен. Немелде деңзини эвээш алганының кол чылдагааны — мал чеми белеткээринге хөй чарыгдалдарны үндүрүп, ооң шынарын экижитпейн, хоолулуг болурун чедип албаанында. Фермада бар аныяк бода малды семиртир азырап, немелде деңзини алыр дизе, бодуун мал чемнери сиген, саваң, аймаачы холуксаалары немей болбаадырадыр болза эки. Амгы үеде ындыг арга фермада чок. Саваң, сигенни чүгле хээндектеп берип турар. Бир чыл бурунгаар мал чеми ылбырадып холуур дериг-херекселди фермага тургускан. Бо хүнге чедир ол ажыглал чок. Херек кырында ол дээрге, тараа аймаандан кылган мал чеми ылбырадыр дериг-херексел болган. Хүннүң ылбырадып турар тараа аймаандан бүдүрген мал чеми фермада чок. Саваң, сигенни хээндектеп ылбыраткаш, төгер дээрге төктүнмес. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, аар өртектиг дериг-херексел кандыг-даа орулганы фермага бербейн, анаа турар. Ону ажыглап болур бе деп чүвени ферманың-даа, совхозтуң-даа тускай эртемниглери өөренип көөр ужурлуг турган. Улуг-Хем районнуң «Агроүлетпүр энергия» каттыжыышкыны боттарынга ажык хорааш, ук дериг-херекселди ажыглаарының кыйызын биле тура, тургускан деп чугааны база дыңнадым. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче шилчип турар үеде, шак ындыг айтырыгларны ажыл-агыйның тускай эртемниглери билдилиг шиитпирлээр турган.

Фермада аныяк бода малдардан немелде деңзини эвээшти алганы ону ажаап турар кадарчыларны дүвүреткен. Аныяк бода малды шуут аңгылаар, тускай семиртилге шөлү тургузар деп бодалды олар илереткен. Оларның бодалында ажыктыг чүве бар. Сагбас инектер биле саар инектерни чаңгыс черге тургузарга, кол продукция сүттү берип турар саар инектерже кичээнгей тайылбы сенаж, силос, суладаан ышкаш хоолулуг чемнерни оларга колдадыр, а аныяк инектер сиген, саваң кырынга туруп бээр. Кадарчыларның саналын өөренип көөр болза эки. Аныяк бода малды аңгы тургузуп, аңаа чем аймаан тускайлап бээр болза, оларның азыралы экижип, немелде деңзизи өзер чадавас. А бөгүн аныяк база саар инектерге берип турар чем аймааның үчёдү тодаргай эвес, кодан аайы-биле аңгылаттынмаан. Ынчангаш сан-чурагайларда карыштактар-даа бар хире. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү кичээнгейни чүгле саар инектер коданынче угландырбайн, аныяк инектерниң азыралын, ажаалда-тежээлдезин экижидер, оларның немелде деңзизин өстүрер талазы-биле кандыг хемчеглерни ап болурунуң аргаларын тыпса чогуур.

Бир инектен 1339 килограмм сүттү Чаш-Тал сүт-бараан фермазының саанчылары саап турар. Планда көрдүнгенинден хөй-даа болза, ол чавыс. Жданов аттыг база «Ак-Туруг» совхозтарының сүт-бараан фермаларындан өскелери бир инектен ортумаа-биле 1800 килограмм сүттү чылда Улуг-Хем районда саап ап турар. Сүт саалдазы чавыс болганының эң кол чылдагааны сүткүр уксааның инектери-биле четчелеттинмээнин, инектерни холбиле саап турары. Электри күжү-биле инек саар дериг-херекселди фермада тургузуп эгелей берген. Ол ажыглалга кирерге, сүт саалдазының деңнели көдүрлүр деп, малчыннар идегеп турар. Саанчылардан хамаарышпас чылдагааннар бар-даа болза, инектерниң сүткүрүн көвүдедир дээш боттарының талазындан хемчеглерни албайн келгеннер. Саар инектерниң эмиглери хирлиг, буттарынга чыпшынгаш, доңа берген өдектиң кылыны бир илиг хире бар. Саар инектерниң ажаалдазы чогуур негелдеге дүүшпес деп чүве оон илдең. Инек арыгсилиг, эң ылаңгыя эмии эки санитарлыг байдалда болза, ооң сүдү көвүдээр деп чүве саанчы эвес кижиге безин билдингир болгай. Ферманың үчеттигчи-биле чугаалажырымга, айда чаңгыс-даа катап инектерни аштап-арыглап көрбээн болдулар.

Бот-орулга-чарылгалыг коллективтиг керээге ажылдап турза-даа, дорт чарыгдалдарны эвээжедир дээш чүткүлдүг ажыл чок болганы дараазында болуун чижектерден илдең. Транспорт чарыгдалдарынга 700 рубль 1987 чылда көрдүнген. А чарыгдааны планнаттынганындан ораи чок хөй, 200 рубль өртектиг хөмүр одаар турганнар. Херек кырында аңаа 1321 рубльди үндүрген. Коллективте кижи бүрүзү чарыгдалдарны эвээжедир дээш сеткил-сагыжы дүвүревейн турганы бо чижек көргүзүп турар-дыр.

«Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал фермазының ажылишчилери бүдүрүлгениң кол участогунга бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаан-даа болза, артканнарынга үндүрген чарыгдалдарның беримчезин чедип ап шыдавааннар. Бүдүрүлгениң бүгү-ле участоктарынга чарыгдалдарны дуглап, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери — коллективтиң мурнунда бөгүн кол сорулга.

Шаңгыр-оол МОНГУШ, «Шынның» корр.

НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Республиканың кайы-даа районунда ажылчын болгаш көдээ бижикчилеривис хөй. Оларның саны 800 ажып турар. Бижикчилер боттарының чагааларында экономика, культура темаларынга, аажы-чаң, кижизидилге, бажың-балгат, амыдырал хандырылгазының, чонга медицина дуза чедирилгезиниң дээш янзы-бүрү айтырыгларны бижигилээн болур. Олар ажык-чарлыг чорукту, демократияны улам калбартып турар амгы үеде чер-черде байдалдың дугайында тодазы-биле бижип, четпестерни илередип, чединишкиннерни көргүзүп турарлар. Ынчангаш көдээ, ажылчын бижикчилер эде тургустунуушкунга бодунуң үлүүн киирип турар.

Ынчаарга ам номчукчуларның кичээнгейинге — бистиң редакцияның бижикчилер-биле харылзаазынга хамаарыштыр чамдык айтырыглар дугайында чугааны кылыр сорулгалыг бис.

Бистиң солунувустуң чамдык бижикчилери чөптүг айтырыгны тургузуп турар. Чижээлээрге, солунга парлаттынган чүүлдүң авторун Х. Ооржак, К. Сарыглар, У. Бараан деп бижээн болурундан, чогум кымыл ол дээрзин билип алыры берге деп бижип турары шын. Ынчангаш моон соңгаар «Шын» солунга авторларның адын, фамилиязын долузу-биле бижиирин номчукчуларның, бижикчилерниң негелдезин ёзугаар чурумчудар бис. Билдингир болуру-биле авторну Кара-оол Монгуш, Дандар Ховалыг, Нина Ооржак дээн ышкаш кылдыр бижиир.

Ол ышкаш ат салбаан (анонимка) чагаа бижиир чорук дугайында бөгүн маңаа база чугаалажып көрээлиңер.

Редакцияга кээп турар чагааларның чамдык авторлары ат, фамилиязын тода, долу биживес: Ондар, Соян, Салчак, Сат деп каар азы ажылдап, чурттап турар черин, адрезин айытпаан болгулаар.

Редакция-биле харылзаа тудуп, арга-сүме алыр дээн азы бир айтырыг дугайында сонуургаан кижи болза, ындыг кылыра чүве кылбаа дег. Бир чамдык «бижикчилер» редакция ажылдакчыларының үе-шагын-даа бодавас, харын оларның ажылынга шаптык кадып турарлар. Өске кижи ады тудуп бижээш, меге шүгүмчүлел кылып турарлар барын илередип-даа турар бис. Бөлүк авторлар дээш тудуп бижиирлер база тургулаар.

Ажык-чарлыг чорукту ажыглап алгаш, ону соора биле бээри черле шын эвес. Актыг черге улус буруудадып, шын эвес фактылар айтып, материалдар бижиир чорук чок деп болбас. Албан-дужаалын соора ажыглаксаар, шүгүмчүлел сүрер, ажылын эде тургузуп, чаа чүүлдерни деткиириниден дадагалзаарларның дугайында ойзу-кыйзы бижип, ат салырындан кортпайн, дорту-биле бижиир болза эки. Шүгүмчүлел шынныг фактыларга даянган, тода, ак сеткилдиг болур ужурлуг. Ол чүгле ынчан чедингир, дээштиг болур.

«Шын» солун редакциязынга кээп турар дыка хөй чагааларда ээлери адын, фамилиязын, адазының адын долузу-биле биживээн, адрезин азы ажылдап турар черин айытпаан, чүгле О. Монгуш Чөөн-Хемчик, Н. Түлүш Каа-Хем деп каары ховар эвес. Ындыг чагааларны анонимка деп санаар. Шак ындыг бижик-чагааларга хамаарылга ам өскерилген, моон соңгаар оларны редакцияга сайгарбас, кичээнгейге албас болгаш чырыкче үндүрбес, парлавас дээн. Бо талазы-биле чарлык база парлаттынган болгай.

«Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр чурум дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыында «Хамаааты кижи бижик чорутканда фамилиязын, адын, адазының адын айтып салыр болгаш саналының, билдириишкининиң азы хомудалының утказын айтырындан аңгыда, чурттап, ажылдап азы өөренип турар чериниң дугайында медээни бижээн турар ужурлуг. Бо медээлерни киирбээн бижик-чагааларны ат салбаан деп санаар болгаш чугаалажып көрбес»—деп доктаалда тодаргай айыткан.

Демократияга өөренир, кижилер боттарының санал-оналын киирерде азы шүгүмчүлел кылырда чажыртынмайн, ону дидим, ажыы-биле кылырга четпестерни эдип чайладырынга дузалыг болуру чугаажок.

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

Номчукчулар саналдап, сүмелеп, шүгүмчүлеп тур

Эрткен айда ниитизи-биле 442 чагаа солунга парлаттынган, 11 чагааны сайгарып, хемчээн алыры-биле шилчиткен, 233 чагааның авторларынга харыыны редакция берген.

Солунга парлаттынган болгаш шилчиткен шүгүмчүлелдерге 22 харыыны редакция алган.

Январьның почтазын районнар аайыбиле алырга мындыг:

Бай-Тайгадан — 46, Барыын-Хемчиктен — 74, Тес-Хемден — 40, Улуг-Хемден — 56, Чөөн-Хемчиктен — 65 чагаа, эң хөй санныг — 187 чагаа Кызыл хоорайдан келген.

Чер-чер Советтериниң күүскомнарының кичээнгейинге

«СААР ИНЭЭМ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?»

Саналдар, бодалдар, шиитпирлээр айтырыглар

Шак ындыг ат-биле бо чылдың январь 19-та «Шын» солунга Кодур-оол Олюнуң материалы үнген. Бо айтырыгга хамаарыштыр тус-тус черлерден чагаалар кээп эгелээн. Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче хамыктың мурнунда чер-чер Советтери, совхозтарның, албан черлериниң, организацияларның база бүдүрүлгелерниң удуртукчулары улуг кичээнгейни салыр ужурлуг. Бо парлаан бөлүк материалдарда көдүрген айтырыгларны хамаарышкан чер-чер Советтери кичээнгейге ап, ол талазы-биле чүнү кылыр деп турарын солунче бижип, биске харылаар боор деп идегедивис.

Бо чылдың январь 19-та «Шын» солунда «Саар инээм чүге чогул?» деп материалда көдүрген айтырыгларны шын деп деткип тур мен. Бистиң Туран хоорайның инектерин ийи кезек үскеш, чылдың-на кадарары чанчыл болган. Оларны оъткарар, суггарар черлерни хоорай Совединиң күүскому шагда-ла шиитпирлеп берген. Районда чоннуң амыдырал хандырылга эргелели кадарчыларны тургускан, инекти эртен эккээриниң, кежээ дужаарының графиктерин тургускан. Бо чорук черле эптиг.

Ындыг болза-даа чамдык чурттакчылар бызааларын, инектерин кадарчыларга эккеп дужаавайн, сула салыптар таварылгалар бар, ынчангаш «Кызыл тараачын» совхозтуң хоорай кыдыында тараазын олар болган чок-ла саза базып чий бээр. Бо чылын ындыг чүүлдерни болдурбас, кижилер эде тургустунуп, малынга тараа чидиртпес, күрүнениң байлаан камнаар боор деп бодаар мен.

Бистиң хоорайда чоннуң хууда малынга сиген кезип алыры-биле шөлдерни Өөк хемниң унундан берип турар. Ооң аңгыда бир эки чүүл болза, хуу инектерни мал эмчилери хайгаараар. Мындыг таарымчалыг турда, чамдык кижилер чаңгыс саар инек безин тутпайн турары таарышпас.

Бисте ийи магазинге сүттү садар, ажыл шагында база дыштаныр-даа хүннерде сүт оочурлап, магазин сыңмас кылдыр мурнун былааажып турар улусту көөрге берге. Ынчап турда-ла сүт чедишпейн баар. Ынчангаш хоорайымның чурттакчыларын шуптузу саар инектиг тураалыңар деп кыйгырар-дыр мен.

Сыгыр-оол ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Туран хоорай.

* * *

Аъш-чем программазын боттандырарының бир чугула кезээ — чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринче партия болгаш чазак улуг кичээнгейни салып турар. Ол-даа чөптүг айтырыг. Бо талазы-биле чер-чериниң ниити байдалынга хамаарыштыр ону шын шиитпирлээри нарын айтырыг. Чүге дээрге чамдык районнарның ажыл-агыйларының девискээрлери одарбелчиирлиг, көктүг-шыктыг, сут-суггаттыг, аңаа мал-маганны азырап өстүрери белен.

Мен Кызыл районнуң ийи кожа ажыл-агыйы — «Тиилелге» биле «Шамбалыг» совхозтарда байдалды бижикседим. Мында байдал кандыгыл? Неделяда 3 катап 8-8 фляга сүт эккээр, оон бир келгенин Шамбалыгта, дараазында Кур-Чер суурга садар. Ол садарда албан черлеринге, организацияларга бээриниден чүгле 2 фляга ишти сүттү чоп эртенгиниң 7 шактап эгелеп оочурлаар. Шырак кижилер чаза булгааш, садып аптар, кырган, бичии чаш, шыдалы кошкак кижилер курутлаар.

Бистиң Кур-Чер суурга мал азыраары берге, долгандыр тараа, сиген шөлү. Ол ышкаш сиген кезип алыр чер чок. Мал чеми эң ылаңгыя кандаашкынныг чылдарда дыка берге. Хуу улустуң күзүн совхозтан тыптынып алганы саваңы ам төнүп тур. Хууда мал-маган чудап, даван-даяа тастап эгелээн. Кышкы хамаанчок, чайгы одар безин берге. Бо талазы-биле район Совединиң күүскому биске болдунар-ла дузаны чедирер боор деп идегеп турар бис.

Мээң санал-бодалым мындыг: малды чайын Оңгачага, Божа-Судакка, Хөл-Бажынга одарладып болур. Аңаа совхозтуң ийи кодан аныяк инээн, үш кодан 3000 хураганын чайладыр, а сагбас малын деңзилээш, Каа-Хем ол чарыы, Тожу тайгаларынче сентябрьга чедир одарладыр. Ооң-биле кады чоннуң хууда сагбас малын 2 хире пенсионерге көдээ Советтиң күүскому керээ чаргаш база ынаар сайгарар болза, суурнуң чонунуң хууда малы — саар инектерни Оңгачага, Божа-Судакка кадарып болур. Ол черлерни чайгы үеде хуу мал одары кылдыр хостаар.

Ийнде, хуу малга сиген кезер шөлдү совхоз биле күүском дугурушкаш тускайлаар. Ону ажаап кезер техниканың хөлезинин төлеттиргеш, ооң-биле улус боттары ажаап белеткеп алырын организастаар. Кышкы үеде чоннуң хуу малынга тускай кыштагны тудар, аңаа улус боттары күзелдиг-биле киржир, кым-даа чажам дивес.

Бисте улустуң шээр малы база аңгылаттынмаан. Ону тускайлаар болза эки боор деп бодаар мен. Бисте ам чайын улустуң хууда инээн кадарарлар дыка бергедээр. бир талазында, ону тарааже киирбес. Ийнде, совхоз малынга катпас дээш. аъттың маңы-биле чүгүртүр, бөле шаап тура хүнзээр. Ынчангаш чайын инектиң деңгилдези-даа чер албас боор-дур.

Нима ОНДАР.
Кур-Чер суур.

* * *

Ийи-чаңгыс чалгаалайлардан өске өг-бүле бүрүзү саар инектиг болурун күзээр болбайн аан. Ынчалза-даа аңаа шаптыктап турар чүве болза, суурларда мал кадарын шын организаставас болур-дур, ооң уламындан совхозтуң тараа-сиген шөлүн чаза базар, малды оор алыр, хууда мал чеми белеткээринге дирекция, көдээ Советтериниң күүскомнары чогуур кичээнгей салбас. Мынчангаш мээң саналым болза, суурлар санынга көдээ Советтер чанынга мал ажылының эштелгезин (МАЭ) организастап тургузары чугула апарган эвеспе. МАЭ-ниң баштаар черин соңгуп тургузар, ооң хүлээлгези — малдың кадарын, эдержилгезин, эмнелгезин эвилелдээр, сиген шөлүн аштап арыглаар, болбаазырадыр, кажаалаар дээш кандыг ажыл турбазыл. Бистиң Булуң-Терек суурга ону канчаар-даа кылып ап болурунуң аргазы бар. Хоорайларда дачаларның канчап удуртур черлерин соңгуп ап турар-дыр, тускай ниитилелдер боop каттышкан. Мээң бо бодалым шын бе?

Сергей ДОҢМИТ,
пенсионер.
Булуң-Терек суур.

* * *

Мен Бии-Хем районнуң Аржаан суурда чурттап, пенсиялап олурар кижи мен. Өг-бүлем ишти хөй. Уругларымның уругларында ясли-садик назылыглары база бар. Черле ынчаш хууда саап ижер ийи-чаңгыс инектиг болурга, магалыг. Ол бичии кижилер сүт ижиксээр, өреме, быштак чиксеп тур бис дээш негелде кылыр. Бир эвес бодунда саар инек чок болза, ону бистиң суурнуң садыгларындан тып алыры берге.

Бисте харын инек чок өрегелер эвээш, хөй кезии ийи-үш башты тудуп, артыкшылдыын эът планынга киириштир дужаап турар.

Ынчаарга сиген шөлү кончуг кызыы, берге чүве бо. Күскээр чайын сиген кезилдезн эгелей бээрге, баштай совхозтуң малынга белеткээр, оон башка хуу кижилер сиген кезип болбас, совхозка хавырып аппаар, шоруң-на. Күзүн орайтай бергенде ында-мында деңгелчиктиг, ыяш-даш аразындан боктанып эгелээр. Оон кызып тургаш бичии сараатчыгаш салып алгаш, ону сөөртүп чадап турунда, чамдыкта куруг орну-даа турар-ла.

Бистиң суурну долгандыр тараа тарып кааптар. Өдектен бызаа үндүрүп оъткарар чер безин чок каар. Тараа-сигенге кирер, оон кажаалап алыр, штрафтадыр, чугаа-соот үнер. Улуг инектерни кадатка дужаап турар бис. Оларны кайнаар кадарары база улуг айтырыг. Өөк хемниң унунче бе? Чок, малгаш-тулаалыг чер. Каш-даа инек дужуп өлген, ону кадарчылар төлеп турар. Ынчап кээрге хуу инек кадарчылары тывылбас.

Моңгуш ШИВИТ-ООЛ,
пенсионер.
Бии-Хем район.

* * *

Хууда саап ижип олурган инээм 1987 чылдың декабрь 14-те читкен. Ону дөрт хонук дилээш, Кур-Чер суурда милиция инспектору эш Монгушка билдириишкин киирдим. Ол инек дугайында херек барымдаа чок дээш харыы бижик чоруткан.

Ам улус автомашина-биле оор кылырын база хынамчалыг истеп көөр болза эки деп бодаар мен.

Карыма МОНГУШ.
«Тиилелге» совхоз.

* * *

«Саар инээм чүге чогул?» деп материалга хамаарыштыр бижип ор мен. Бистиң «Тиилелге» совхозта инектиг өг-бүлелер база хөй. Олар артык инектерин бот-бодунга сатчып, рабкоопка дужаап-даа турар. Мен күзүн 500 рубль-биле бызаалыг инек садып алдым. Багай эвес хевирлиг инек, чайын төрүүр боор.

Сүттүгде хырын тодуг деп тыва улустуң чугаазы шын чүве. Мээң дунмам сүтнүн инээ база бисте, ынчангаш кара шай ишпес бис. Эки инек, чүү дээр ону. Инекти азыраары харын берге-дир, чиир чеми, суг-суггады, ооң өдээн аштаары белен эвес, шыдаар-ла кижи инектиг туруп болур. Инектиң сүдү эм дээрн-ле чөп. Сүттен өреме, саржаг-даа кылып ап болур. Бистиң совхоз инектиг улуска күзүн саваңны база тараа артыкчызын-даа садып турары эки.

Зоя СААЯ.
«Тиилелге» совхоз.

Ажыктыг арга

КАТАП АЖЫГЛААЗА

Ында-мында ол-бо ажыл-агыйында мал чеми чедишпес деп чугаалар кыжын, чазын-на көвүдей бээри чажыт эвес. Мен бодаарымга, сиген белеткээр талазы-биле улустуң шаандап бээр ажыглап турганы белен болгаш ажыктыг бир аргазын ам уттуп, чүгле машина-техника-биле сиген белеткээринче шилчип, берге черлерден сигенни кескеш, ону долгап алырын уттуп турар бис.

Хемнер уннарында алаак, ортулуктарның доргуннерниң база арга иштиниң оймактарының, кыйыгжыгаштарның чайын үнген сигенни чечек-биле холуштур кончуг сырый үнгениинден күскээр сиген кезер үеде салгын-хатка сагландыры эстеп тургулаар болур. Аңаа баарга, ала-чайгаар үнген янзы-бүрү холушкак сигеннерниң чечектериниң онзагай чыдының магалыын чүү дээр.

Шаанда ындыг черлерниң ол кайгамчык терең сигенин хол кадыыры-биле кезип турду. Ынчан сигенни кургадып-даа турбас, манавас, ногаан чалчыгаштар болу бээри билек-ле, сиген долгакчылары оолдар, кыстар каткы-хөглүг, омак-сергээ аажок, ийи-ийи болуп алгаш ажылдап кириптер. Сигенни долгаар кижи узуну 40 см хире хоюг ыяштыг, ооң эжи сигенни шуудуп бээр. бир долгак сигенниң узуну 3 метр хире болур. Кежээликтей ол долгактарны бөлүп эккелгилээш, инек чылгы четпес кылдыр дыттың өрү будуктарынга аскылаптар, чок болза, ийи чоок дыттың аразынга оорга салгаш, орта арта салгылаптар. Долгак сиген аскылаан дыттарны көөрге, аянныг, чараш-даа.

Бисте ам шөлдерден, ховулардан кескен сигенни бөлүп чадап турувуста, ол-чаъска дүдүп үрелир шынары кудулаары билдингир. Ындыг багай шынарлыг сигенни малга каап бээрге, оон аарыыр чоруктар хаая эвес.

Долгак сигенни улус кыжын колдуунда-ла төрээн хой, ашкүге база анай-хураганга бээр турду. Оон аңгыда удавас төрүүрлерин база чемгерер. Черле ынчаш долгаан сигенниң хоолулуу тергиин болур. Хамык витаминнер хевээр артар. Сарааттаан сиген биле долгаан сигенни кажаа иштинге салгаш, олче малды киириптер болзувусса, бир дугаарында-ла долгаан сигенге баар. Оон шынарының тергиин экизиниң бадыткалы ол.

Амгы үеде сигенни шак ынчалдыр белеткээрин уттупканывыс дыка хомудантыг. Бот-акшаланыышкын үезинде бо арганы катап ажыглааза чүл деп саналдыг мен.

Виктор САГААН-ООЛ.
Кызыл район.

ОРТУМАКТЫ ОТТУРГАН

Сесерлиг унунда Беш-Даг деп черниң чиге дужунда кыштаг турар. «Саян» совхозтуң хойжузу Макар Одуштуң аалы ол. Мурнунда ооң көргүзүү үргүлчү-ле ортумактан үнмес турган. А 1987 чылда өг-бүле керээзинче шилчээнинден ында байдал өскерилген, бир дугаар төрүүр хоюндан-на 100-ке онаалтыр 83 хураганны алган. Ооң кадарган улуг хоюндан аарып база чудап-даа өлген мал чок. Өг-бүле керээзиниң ачызы ол. Бо арганың дузазы-биле ажылы дээш кызымак, шаа-биле янзы-бүрү чүүлдерни камнап алыр, алыс түңнел дээш аажок сонуургалдыг апарган. Ооң өөрү Биче-оол Баазаң, Даваа Баазаңның көргүзүглери база-ла ындыг —ортумак турган. Керээниң ачызы-биле олар эки түңнелдерлиг апаргылаая.

Өг-бүле керээзинче шилчээн малчыннарга совхоз, салбыр-даа мурнукузундан артыкка дузалап турар апарган. Ол дугайын Макар Одуштуң аалынга чорааш көрген мен. Ынчан бригадирлер Хопус-оол Чооду. Юрий Чимит-Доржу база мал эмнелгезиниң ажылдакчылары Тамара Чымдаан биле Полина Мөңге олар кадарчылар кезип чораш, Макарның аалынга келген. Амгы үеде ооң коданында хойнуң оолдаашкыны адакталган. Ынчангаш бригадир база мал эмчизи-даа кижиниң кылыр ажылы ында хөй. Олар бо удаада чаш хураганнарны ымнеп дугаарлаар база янзы-бүрү аарыгларга удур сыкыртыр дээш келген болдулар. Олар бажынга аап-саап чүүлдер чугаалажып-даа олурбадылар, кажааже далажыптылар. Салбырның малчыннарында сиген, комбикорм, дус дээш мал чеми бар.

Мурнуку чылдарда Сесерлиг салбырының малчыннары чүс хойдан 45-50-даа хураганнарны ап турган. Ооң уламындан хойнуң баш саны дыка-ла кудулаан. Өг-бүле керээзиниң ачызы улуг, ооң уламындан ортумактарның деңнелинден үнген дээрзин Одуштар чугаалап олурарлар. Шынап-ла, кижи бүрүзү бар аргаларны ажыглаар апарган. Безин чадаарда мал чеми белеткээринге оларның идепкейи көдүрүлген. Ынчалза-даа ол ажылды улам шыңгыырадып болурунуң аргазы бар. Малчыннар эвилелдежип алгаш, тайгага хөй сигенни хол-биле кезип, оон долгап ал болур. Шаанда араттар сигенни ынчалдыр белеткеп ап турдулар. Ону караам-биле көрген мен. Бо дугайын база-ла ол хойжулар-биле чугаалаштым.

Бистиң Сесерлигниң малчыннарында бир мындыг айтырыг бар: өг ыяжы чедишпес. Чадаанада райүлетпүр комбинадының чазап кылып турары бүрүн дериг-херекселдиг өөнүң ортээ аар, дөрт муң ажыг рубль. Бо-ла бот-орулга-чарылга үезинде ол өртек-биле совхоз ийи-чаңгыс өг садып алыр боордан башка, амдыызында саңхөөзү кошкак турда бергедир ийин. Ынчангаш мен бодаарымга, Сесерлиг салбырынга өг ыяжы белеткээриниң аргазы бар. Шанакты «Хадың» совхозтан садып ап турар бис. А өг ыяжын бисге, Сесерлиг салбырынга чүге кылып болбазыл? Материал бар.

Аалдарга, малчыннарга чораащ, оларның-биле ужуражып чугаалашкаш, кижиниң сеткилинге бир-ле чаа чүүл кирип келир болгай. Макар биле Чечекмаа Одуштарның кыштаанга баргаш, өг ыяжы база сигенни боттары тайгадан белеткээриниң айтырыглары мээң сагыжымга киргени ол. Өг-бүле керээзиниң бир ажыктыг талазы — кижилерни ол ажылгыр кылдыр өөредип чаңчыктырар болгай. Одуштарның мал-маганы хүрменди турар. Шак ынчаар ажылдаар болза, олар мурнакчылар одуруунга кирерлер.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Бии-Хем район.

Кооператорларда

МАЛЧЫННАРГА, ТАРААЖЫЛАРГА

Хереглекчилер ниитилелдеринде чолаачы-садыгжы мергежили нептерээн апарган. Бо мергежилдиң бир онзагай талазы — ийи кижиниң кылыр ажылын чаңгыс кижиниң күүседип чоруурy. Республиканың хереглекчилер кооперациязында ындыг мергежилдиглер 80 ажып турар. Бо удаада оларның бирээзи-биле таныштырайн.

Каадыр Куулар чолаачы-садыгжы болуп ажылдааш, 20 чыл чедип чоруур. Чиргилчинниг Чедер ховуларында ооң машиназының четпээн турлаа ховар. Баштайгы чылдарында ол Кызыл хоорайдан бараан сөөртүп, садыг четкилерин хожудаашкын чок хандырып келген. Ооң дуржулгазы чоорту немешкен. Кур-Черде ажылчын кооперациязы чолаачы-садыгжыга ажылдаарын аңаа сүмелээн. Ол сүмеге К. Куулар чөпшээрешкен. Ырак-узак чурттап орар малчыннарны чугула хереглелдиң бараанныры-биле хандырары амыр эвес. Оларның үре-түңнелдиг ажылдажи таарымчалыг хандырылгадан дыка хамааржыр. Ындыг болганда ажылды үениң негелдезинге дүүштүр чорударының хемчеглерин кылып келген.

Ооң Чедерде турлаглары — 30. Ол коданнар Чедер ховуларының кыдыында бедигээштиг даглар эдектеринде чаптыла берген. Оларга чүгле чаңгыс хүн чедери болдунмас. Чоннуң чагыгларын демдеглеп кыдыраажындан көрүп, тааржыр бараанарны ассортиментизин арбыдадыр чедирерин бодап, баш бурунгаар тыптынып алыр. Ынчалбас болза хереглекчилерниң күзелдерин хандырып шыдавайн баргылаар, хомудалдар-даа үнгүлей бээр.

Чолаачы-садыгжы малчыннардан аңгыда, часкы болгаш күскү сезоннарда хову турлагларының тараажыларын база хандыра бээр. Чылдың дөрт эргилдезинде күш-ажылчы ишчилерни бараан-биле хандырарының эвин көрүп, автомагазинниң ажылдаар графигин хереглекчилер кооперациязының баштаар чери биле көдээ Совет күүскому тургузуп турар. Ол чурумну чолаачы-садыгжы хажытпайн келген.

Чолаачы болгаш садыгжы болганда, ооң мурнунга ийи дакпыр харысалга онаажыр. Бирээде, техниказын камныг эдилээр, ону ээ ёзу-биле көөр. Үргүлчү септеп-селип алыры чүгле боттан хамааржыр. Ийнде, ниитиниң бараанын хүлээп алган болганда, материалдыг харысалга негеттинер. Ынчангаш ол бүгүнү К. Куулар ханы билир болгаш бот-харысалгалыг ажылдап чоруур. Техниказы туруушкун чок ажылдап келген. Ооң ажылынга эки хамаарылгазын хереглекчилер кооперациязының баштаар чериниң даргазы А. К. Оюн демдеглеп орду.

Какпак САТ.
Респотребсоюзта организас-массалыг ажыл чорудар килдистиң начальниги.

ДЕҢЗИЧИ МЭЭҢ БОДАЛДАРЫМ

10 класс дооскаш, төрээн совхозумнун сиген кажаазында деңзичилеп ажылдай берген мен. Ажыктыг, чугула ажыл.

Өске-өске районнардан, совхозтардан кээп, мал чемин бистен садып ап турар. Ындыг таварылгада деңзичиниң кылыр ажылы улам немежир. Хамык машиналарның чүъгүн деңзилээр, ону санаар. Кышкы үеде оларны манап, санап, деңзи чанынга турары ындыг-ла белен эвес болгай. Хары үгда 4—5 машиналы деңзилээр, оон бижиир. Канчаар-даа чылыдыр кеттинип аарга, соок дөмей-ле хаарып келир. Хол хавы кедип алгаш бижиттинвер эвес, ыяап-ла кызыл хол бижиир апаар.

Хакас автономнуг областан 1500 тонна силос садып алыр улус кожуглуг улуг КаМАЗ-тарлыг келген. Сиген кажаазында чүгле бичии деңзи бар. Ынчангаш оларны совхозтуң топ шаңынче, ырак черже барып деңзилээр. Мен бодаарымга, сиген кажаазынга база улуг деңзиден тургузуп берзе кандыг чүвел?

Меңээ чаа ажылдап келген кижиге, арга-сүме берип, ээ көрнүр кижи чоп чогул?

Баштай ажылдап кирип тургаш, айда шалыңын айтырарымга, 96 рубль дээр болчук. Чогум ам үш ай иштинде ажылдааш, айда-ла 78 рубль ап келдим. ынчап кээрге айда 84 рубльге киирип турар ышкаш. Бир эвес айда 84 азы 96 рубль шалыңныг болган болза, оода кышкы, часкы берге, соок үелерде ону өстүрүп болурунуң аргазы бар ирги бе? Бо дугайын тода харылап бээрин дилеедим.

Жанна ЧАМЗЫРЫН.
«Күш-ажылдың хоочуну» совхоз.

ЭКИЖИВЭЭН, ЭРГИ ХЕВЭЭР

Ынаныш кажан бадыткаттынарыл? Экижиишкин ол бе?

Кызылдың авиабүдүрүлгезиниң ажыл-чорудулгазының пассажирлерни ооң канчаар хандырып турарының база Кызыл хоорайда аэропорттуң агентилел чериниң ажылында четпестерниң дугайында материалдар эрткен чылдың төнчүзүнде, бо чылдың эгезинде-даа «Тувинская правдага» парлаттынгылааны номчаан болгай бис. Бо чылын пассажирлер хандырарын экижидер. билетти мыынай бир ай бурунгаар баш удур садар, оон эртерге, пассажир кижи телефон-биле билет чагыырга, ону бажынынга чедирип бээр чыгыы кылдыр. авиабүдүрүлгениң удуртукчулары интервьюзунга айтып турган. Аэропорттуң агентилел чериниң ажылынга турган шыңгыы четпестерни ооң бүдүрүлге хуралынга ажык-чарлыы-биле илереткенин, ук эргелелди багай удуртуп, бодунуң кара туразы-биле хөделип турган кижини солааның дыңнааш, ам черле шыңгыы экижилге эргилде болур боор деп, пассажирлер бодап турган болбайн аан. А ол ынаныш ам даа бадыткаттынмайн турар.

Билетти бир ай бурунгаар садар, ону садып алырда, документ көргүзери албан эвес деп чарлааның дыңнааш, ам-на пассажирлерге таарымчалыг байдал тургустунган-дыр кылдыр бодап, амырап турган чүве болгай. Ол оорушкү арай эрте боол-тур. Ону боттуг факт-биле бадыткаар дээш херек кырында болган таварылганы маңаа киирип көрейн.

Иркутскиниң көдээ ажыл-агый институдунда өөренип турар дуңмавыс бар чүве. Ол кижи кышкы дыштанылга үезинде Тожуда аалынче чанып кээр дээш билетти Кызылдан баш удур садып каарын дилеп чагаа бижээн. Ам билет садып алыры амыр апарган чүве ыйнаан кылдыр бодааш, Кызылда аэропорт агентилелинге бардым. Ажылдап турар үш кассаның кайызында-даа кижилер иткилешкен, чүткээн турар. Бежен ажыг кижиниң соондан оочурлап алгаш, үш шак хире туруп келдим. Падым барап тургаш, касса көзенээнге чеде бердим. «Иркутскиде өөренип турар студент кижиниң чагыы-биле аңаа дедир чоруурунуң билетин садып келген кижи мен. Документизи менде чок» — деп, ужурун чугааладым. «Документ чок болза, билет кордаан херээн чок!» —деп кассир мындыг. «А күжүр дуңмаым, мындаа силерниң дарганар Марцеха солунга берген интервьюзунга документ көргүзери албан эвес дээн чорду чоп?» —деп, кассирге удурланырын оралдаштым. «Ол меңээ хамаарышпас! Ынай чайлаңар!» —деп. ам харын дужааган тонуг улгаттыр чугаалады. «Чок болза бо мээң документимге билеттен бижип бээр силер бе?» —деп, чаныынган чыгыы диледим. Оон харын-даа бодумнуң адымга Иркутск баар билетти ынчап арай боорда садып алдым. Оон Тожу баар билет алыр дээримге, ону садар хуусаазы ам-даа элек деп мындыг. Мен тургаш, база чанны бердим: «Мындаа солунга парлаан Кызыл аэропортунуң самолёттар расписаниезинде билетти ужудун үнер хүнүнге чедир 30 хонук бурунгаар садар дээн чоржук чоп?» «Чугаалап тур ышкажыл мен: республика иштиниң рейстеринге билетти он хонук бурунгаар садар деп. Ам чайлап көрүнер! «Ынчаарга ам кажан катап кээр кижи апардым?» —деп дидимненип айтырдым. «Бир эвес Тожуже январьның 28-те ужударының биледин садып алыр дээр болза, ам таптыг-ла он хонгаш, январь 18-те кээрдир силер...»

Хуусаазында, январьның таптыг-ла 18-те эртен даң бажында базып чеде бердим.

— Январьның 28-те Тоора-Хем баар бир билеттен хайырлап көрүңер, дом. Мындаа кээримге, элек дээш бербээн болгай силер.

Кассир мээң документимни холга тутпайн-даа, серте чок сула салды:

— Силер ам-даа бир хонук манаар апаар-дыр силер!

— Орта чоор бе! — деп, мен удурланы бердим. — Мындаа бо-ла кассага кээримге, таптыг-ла он хонгаш, январь 18-те кел дээш чорудупту. Ам база ойладыры-нарга кайыы боор!

— Бо хонукту санап көрүңер дааң,— деп, кассир дедир тепкеш олурупкан мындыг. — Канчап билбес силер, азы сан...

— Харын таптыг-ла он хонук арткан ышкажыл — дидим.

— Чо-ок, ам-даа бир хонук четпес-тир. Ынчангаш даарта келир силер. Ам өске улуска чайлап бериңер!

— Чаңгыс хонукта ылгал чүү деп, мен дээрге кырган кижи ышкажыл мен. Бо сооката хүннүң бээр кылаштап турарга берге-дир. Черле өршээп, чаңгыс билеттен хайырлапсыңарза кандыг ирги? —деп, салдыныш чок, тейлээр чыгыы диледим.

— Ол-ла! Оон ыңай силер-биле чугаа чок! — деп кассир карактарын коргунчуг кылдыр көрүп, алгыра берди. Мен оон коргуп-сести бергеш, аткаар ыыт чок чорупту м..

Мону чүү дээр чүвел? Аэропорт агентилелиниң ажылында экижиишкин ол бе? Маңаа ёзулуг эде тургустунуушкун черле кажан болурул? Бо айтырыгларга харыыны аэропорттуң удуртулгазы бээр ужурлуг.

Куулар АРАКЧАА.

Кызылдың школа-интернадының 30 чылынга

ТӨРЭЭН БАЖЫҢЫ ДЕГ

Кызылдың школа-интернады бодунуң тургустунганындан бээр 30 чылының дургузунда 964 өөреникчини доостурган. Школа-интернат чүс-чүс өскүстерге, ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга төрээн бажыңы дег апарган, а оон башкылары болгаш кижизидикчилери оларга ада-иези ышкаш болу берген. Коллективте 40 башкы болгаш 20 хире кижизидикчи ажылдап турар. Школа-интернатка башкылаары дээрге, анаа школага ажылдаарындан ылгалдыг. Маңаа башкы кижи ада-иези чок арткан чаштарга ие болуп, оларның өөрүшкү-мунгаралын деңге үлежир, эптиг, чымчак сөстүг, ээлдек аажы-чаңныг болуру эң чугула дээрзин ооң башкылары эки билирлер.

Школада эге класстар башкыларының, орус дыл болгаш литература, математика башкыларының, кижизидикчилерниң методиктиг каттыжыышкыннары ажылдап турар. Ол каттыжыышкыннарның кичээлдеринге башкыларның дуржулга солчулгаларын, лекция, бееседаларны эрттирип, башкыларның чогаадыкчы отчёттарын дыңнап турар. Школаның башкылары кичээл эрттирериниң чаа аргалары — экскурсия-кичээлди, семинар-кичээлди, зачёт-кичээлди чедиишкинниг ажыглап турарлар. Класс-кабинеттер өөредилгениң техниктиг херекселдери-биле дериттинген.

Школа-интернатка 20 чылдан эвээш эвес үеде ажылдаан, кичээл бүрүзүн үениң негелдезинге дүүштүр бедик деңнелге эрттирип турар башкылар хөй. Ындыгларга А. Н. Фоминаны, М. И. Маймистованы, Н. А. Волохованы, Л. Д. Чукареваны, Э. А. Крыцинаны, Л. П. Морозованы хамаарыштырып болур. Чижээлээрге, школа-интернат чаа-ла тургустунуп турда, аныяк-чалыы урут тургаш башкылап кирген, ам Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы аттың эдилекчизи Анна Ивановна Фоминаның дугайында башкылар-даа, уруглар-даа эң чылыг-чымчак сөстерин чугаалаар. Школада ам тап-тыг-ла 25 чыл ажылдап турар Мария Ивановна Маймистованың класс-кабинеди школада үстүкү класстар аразында эң эки дериттинген кабинет деп санадып турар. Ол дээрге башкының кызымак ажылының ачызы-дыр. Ол кичээлге телевизорну база ажыглап турар. Аныяк башкылар С. Ш. Ооржак, Н. И. Миижит-Доржу, В. К. Ооржак, З. О. Бузур-оол олар хоочуннарның арга-дуржулгазын шиңгээдип албышаан, ажылынга ак сеткилдиин, уругларга кичээңгейлиин, бедик мергежилдиин көргүзүп, чаа чүүлдерге чүткүлдүг ажылдап турарлар.

Интернаттың улуг кижизидикчи башкызы Анастасия Ниловна Терешкованы «уругларның ёзулут-ла авазы» деп адаарлар. 25 чыл дургузунда кижизидикчилээш, чажындан тура ада-иезин чидирген, оларның чылыг караан, чымчак холун көрбээннерге идегелдиг сүмелекчизи, сагыш-сеткилин чажыт чокка чугаалажыр иези дег болган. Анастасия Ниловна Терешкова болгаш кижизидикчи Нарын Базыр-ооловна Ховалыг олар-биле школа-интернаттың дыка хөй доозукчулары харылзаазын уламчылавышаан.

Школа-интернаттың чанында чимистиг ыяштар тараан сад болгаш чечектер, ногаалар тарыыр теплица бар. Өөреникчилер башкы Э. А. Крыцинаның удуртулгазы-биле теплицазында чечектер рассадаларын, согуназы тарып алган ажаап, өстүрүп турарлар.

Бо эп-найыралдыг, интернационалчы коллективти Фарид Валеевич Мухамедгареев 20 чыл хире үеде билдилиг удуртуп турар. Ол январь төнчүзүнде Сыктывкарның школа-интернадының баазазынга болган семинарга киришкеш келген. Семинарга өөренип, билип алганы чаа чүүлдерни ол башкыларга, кижизидикчилерге таныштырган. Коллектив ам чуртта сурагжаан башкыларның бирээзи — Сыктывкарның школа-интернадының директору А. А. Католиковтуң чаартылгаларының чамдык аргаларын шиңгээдип эгелээн. Школа-интернаттың демниг коллективи уруглар омак-хөглүг, аас-кежиктиг өссүн, эки билиг-мергежилдиг болзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар.

Лариса МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Н. Б. Ховалыг өөреникчилери-биле болгаш аныяк башкы С. Ш. Ооржак.

Валентина ООРЖАКТЫҢ фотолары.

Дээди өөредилге

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГАЛЫГ ИНСТИТУТ ДЕП ЧҮЛ?

Москваның Г. В. Плеханов аттыг улус ажыл-агый институду чуртта бот-орулга-чарылгалыг харылзааларже шилчип турар институттарның бирээзи. Ооң канчаар боттанып турарының дугайын институттуң ректору Владимир Павлович ГРОШОВ моон адаанда чугаалап турар.

— Бо чылын студентилер чыылдазын чүгле чагыглар ёзугаар бир-ле дугаар чорудар бис — деп, ол чугаазын эгеледи. — 1988 чылдың абитуриентилери хүлээп алышкын комиссиязында информация стендизинден чылда чорудуп турары факультеттер болгаш тускай эртемнер даңзызын эвес, а чагыкчы организацияларның — адырларның министерстволарының, бүдүрүлгелерниң аттарын база көрүп, билип алырлар, олар боттарының чагыгларын-биле ол азы өске-даа мергежилдерге чеже кижи хүлээп алдынарын баш удур тодарадыптар. Өөредилге черинче кирип турарлар келир үеде чүгле бодунуң мергежилин эвес, а ажылдаар черин база билип алгаш, ооң соонда конкурстуг шылгалдаларны дужаап эгелээр.

— Бот-орулга-чарылга дээрге-ле бот-акшаланыышкын-дыр. Студентилерниң өөредилгези дээш кым төлээрил? Ол дыка аар шүүделдиг болгай. А чоорту, өөредилгениң техниктиг чаа чепсек-херекселдерин ажыглаар орта, ол улам аартап эгелээр, ынчан кандыг болурул?

— Өөредилге дээш студентилер шүүдел төлевес. Халас өөредилге — бистиң социалистиг ниитилеливистиң эң чугула кежии-дир, ону узуткаар эрге бисте чок деп бодаар мен. Өөредилгеге чарыгдалдарны институт-биле кады чагыкчылар харылаар. А алызында барып бүгү-ле чарыгдалдар чагыкчыларже шуут шилчий бээр. Ол шилчиишкин чоорту боттаныр, чүге дизе бот-орулга-чарылга харылзааларынга бүгү бүдүрүлгелер болгаш организациялар белен эвес болгай. Бот-орулга-чарылганы амдыызында шиңгээдип алгалак чагыкчылар өөредилге дээш шүүделди баштайгы дээреде кезиктамдыктап төлээр. Бис олар үш муң түңнүг акша төлээр кылдыр тодарадып турар бис. Ол дээрге бир доозукчуга хамаарыштыр ортумак чарыгдалдарның дөрттүң бири-дир, анаа орулганы база киириштирер.

А институт-биле бот-орулга-чарылгалыг харылзааларны тургузуп алыр күзелдиг чагыкчылар өөредилге дээш шүүделди мынчаар төлээр: студентилерни хүлээп алганының соонда бирги курска ук доктааткан түңнүң чартыын, өөредилгениң үш чылының соонда — ийиги курска арткан түңүн чагыкчылар дадывыр хевирлиг кылдыр төлээр. Өөредилгениң хуусаазы — беш чыл. Бир эвес экономиканы мурнады хөгжүдер угланыышкыннарны ёзугаар специалистерни дүргени белеткээрин чагыкчылар негээр болза (дыка хөй чарыгдалдар үнер деп чүве билдингир болбайн аан), төлевирни доктааткан өртектер ёзугаар боттандырар, ол чээрби муң рубль чеде бээр.

— Дадывыр төлелгезин чоорту чорудары өөредилгеде кандыг-бир үе-чада бары-биле холбашкан эвес ыйнаан?

— Ийе. Өөредилге элээн каш чадалар дамчып боттаныр, мурнукузунга бодаарга, бүдүрүлгеже дыка чоокшулаар. Баштайгы ийи чылда, мурнундагы дег, бүгү-ле студентилер чаңгыс программа ёзугаар өөренип, ниити эртем талазы-биле кол-кол билиглерин шиңгээдип алыр. Ооң соонда институт чагыкчылар-биле кады студентилерни бөлүктерге хуваар. Үш чыл болгаш, ук чагыкчы бүдүрүлгеге херегleттиг бээр специалистерни ол бөлүктерге белеткээр. Бүдүрүлгениң ниити чагыы ындыг янзылыг тодараттына бээр.

Херегleкчилерниң чагыгларын ёзугаар үшкү чылда студентилер дээди өөредилге черинге өөредилгезин уламчылаар. Үшкү курс соонда студентилер болгаш бүдүрүлгелер кереэге — боттарының аразынга хүлээлгелерге ат салырлар. Ол үеден эгелээш студентилерни тус-тус график ёзугаар өөредир. Үезиниң бир чартыын институтка, а өскезин — бодунуң ажылдаар черинге эрттирер. Москваның Улус ажыл-агый институдунуң (МУАИ) доозукчуларын күрүнениң хүлээп алыышкын чери шылгаар, анаа шиитпирлиг рольду бүдүрүлгелер ойнаар.

— Оон ыңай кандыг бот-орулга-чарылга харылзаалары институтка турум болуруl, студентилерниң материалдыг сонуургалдарынга олар кандыг салдар чедирерил?

— МУАИ-ниң ажыл-чорудулгазын акшаландырарының ийи дөзү бар: иштики болгаш делегей рыногунга эртем талазы-биле ачы-дузаны чедирери. Иштики рынок — ол дээрге, чижээлээрге, чагыглар ёзугаар санаашылгаларны болгаш теоретиктиг шинчилелдерни боттандыраары-дыр. Делегей рыногу — ол дээрге дашитыкы кижилерни орус дылга чугаалаптар кылдыр өөредиринге ажыглаар компьютер программаларны тургузары-дыр. Оон-биле кады специалистерни өөреткени болгаш ачы-дузаны чедиргени дээш төлевирни чүгле акша-биле эвес, а ол ышкаш ачы-дуза чедирилгези: МУАИ-ге эргежок чугула техника бээри, базыышнар болгаш өске-даа тудуглар кылып бээри-биле дуглап болур.

Студентилерниң материалдыг сонуургалын бедидериниң аргазы база ажылдап кылдынган. Өөредилге доосту бээрге, хөй-хөй студентилер чогуур түңнүг акшаны, ийи муң хире рубльди ап болурлар (эки өөренип турарларга ай санында бээр стипендияны анаа киириштирбес). Ол ийи муң акшаны кайын алырыл? Эртем болгаш бүдүрүлге талазы-биле төлевирлиг янзы-бүрү ажылды студент бүрүзү өөренип турган үезинде кылыр болгай. Ажылдап алган ук акшазын бодунуң күзели-биле ол дораан ап-даа, а шыгжадып-даа болур. Ынчан ол ону өөредилгезин шуут доозупкаш алыр, а анаа чедир институт өөредилгениң техниктиг баазазын сайзыраңгайжыдарынга, социал херегleлдерни хандырарынга ону ажыглаар.

— Институтка эде тургустунуушкун кандыг-бир өскерилге-биле холбашкан бе, холбашкан болза, ол чорудулгага демократчыдылга канчаар боттанып турарыл?

— Эрткен чылын чамдык эде организастаашкынны чорутувус. Он бир кафедраны кызырган, он ийи факультеттен чүгле сес факультет арткан. Ону ынчаар кылыр мурнунда элээн каш айлар дургузунда маргылдаалыг чидиг дискуссияны чорудувус, башкылар боттары институттуң эртем чөвүлелинге чаа структураны саналдааннар, оон соонда ректорат кандыг-даа онзагай өскерилге чокка ону хүлээп алган чүве.

Амгы үениң байдалдарынга чурттуң экономиказынга бедик мергежилдиг специалистерни белеткээри дээш ышкаш, ындыг чугула айтырыгны шиитпирлээринге институт ам белен. Беш чыл артерге, башкы бүрүзүнүң орну хостуг артар, оон орнунга шилилге чарлаттынар. Башкылар составының хөй кезии, институттуң чөвүлели (анаа чүгле башкылар эвес, а студентилер база кирер) амгы үеде чаартынган, ам кафедралар эргелекчилерин соңгуур ажыл чоруп турар. Кандидаттарны дeпшидеринге кызыгаарлаашкын турбас, чүгле МУАИ-ниң эвес, а өске кандыг-даа дээди өөредилге чериниң төлээлекчизи бодунуң кандидатуразын саналдап болур. Беш чыл болгаш-ла, ректорну соңгуур. Ректорну ам бир чыл болгаш соңгуур бис, ынчан эде тургустунуушкун институтка шуут шуудай берген турар.

Интервьюну ПМА-ның корреспондентизи Владимир БАЛАШОВ алган.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

- Дээрбечилерге өлүрткен чолаачыларга тураскаал.
- АКШ-тың самолёттары чурттуң агаар делгемин 33 катап үрээн.
- Шаап халдаашкын чепсээн элээн кызырар дугайында дугуржулгага ат салырынга идегелди илереткен.

КҮРҮНЕ ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫНЫНЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планының күүселдезиниң түңнелдериниң дугайында ССРЭ-ниң Статкүркомунуң дыңнадыында эң-не баштай «продукцияның шынары» деп бөлүктү киирген. Күрүне хүлээп алыышкынының ачызында ол көстүп келген деп чугаалап болур. 1987 чылда ооң төлээлекчи черлери 1500 бүдүрүлгелерге ажылдап турган.

Шынар — бистиң индустриявыста эң-не берге белдир. Ийиги бүдүрүлге бүрүзүнге, а чиик үлетпүрде бүдүрүлгелерниң 65 хуузу чоокка чедир-ле норматив-техниктиг негелделерге дүүшпейн турар продукцияларны бүдүрүп үндүрүп турган. Магадылалдыг хуусаа иштинде үш телевизорларның бирээзин-не, магнитофоннарның дөрттүң бир кезээн, радио хүлээп алыр хөй херекселдерни септеп турган. Чыл санында үлетпүрге үрей кылганындан чидирилгер миллиард рубль ажып турган.

Күрүне хүлээп алыышкынны продукцияның шынарынга хамаарылганы өскертирин, бүдүрүлгеге харысалга чок болгаш борастап кылыр чоруктуң болдуруп турары чылдагааннарны чайладырын негепкен. Ынчалза-даа ажыл-агый ажылдакчыларының чамдыызы эгезинде контрольдуң чаа албан чериниң доктаамал болурунга, оон ажылдакчыларының принципиалдыынга болгаш ак сеткилдиинге бүзүревейн турганнар. Ол дээш күш-ажылды болгаш үени немей чарыгдааны дээш саназыр ужурга таварышканнар. Чыл иштинде бүдүрүп үндүрүкчүлерге илереттинип келген четпестерни эдери-биле 13 миллиард рубльдиң продукциязын дедир эгидип берген. Ынчанмас болза ол продукция улус ажыл-агыйынга болгаш садыгга баар, анаа оларны эдип алыры 10 катап хөй чарыгдалдарны негээр ийик.

Хүлээп алыышкын-биле кады ведомстводан дашкаар контроль албан чери заводтарга болгаш фабрикаларга өске хөй ажылдарны база чорудуп турар. Оон төлээлекчилери конструктор болгаш норматив-техниктиг документацияны эде көөрүнге база экижидеринге, технологтуг ылаптыг болурунга дериг-херекселдерин хынаарынга киржир. Күрүне хүлээп алыышкыны бүдүрүкчүлерден «ажыл-херекти дүргедедири» дээш мурнунда ажыглап турган бүгү технологтуг операцияларны катап тургузарын негээн. Бүдүрүлгелерге белен белдирлерни болгаш машиналарны хүлээп ап дужаарының шенелделерин долу хемчег-биле чорудуп турар болу берген. Техниктиг контрольдуп албаның ажыл-чорудулгазын экижиткен, ылаңгыя садып ап турар кылыгларның болгаш материалдарның шынарын контрольдаары экижээн.

Продукцияны бүдүрүп күүседирин экижидеринге күрүне хүлээп алыышкыны улуг салдар чедирген, ол чорук бүдүрүлгелерниң экономиктиг байдалын экижиткен. Чижээлээрге, хөй санныг каттыжыышкыннар болгаш заводтар ажыглалга таарыштырып кылыр ажылдың күш-ажыл үндүрер хемчээлин кызырып, магадылалдыг септелгелерге чарыгдалдарны эвээжеткен. Москвада сураглыг «Темп» каттыжыышкын мурнунда, 1986 чылда магадылалдыг септелгеге бир телевизорга-ла 18.8 рубль үндүрүп турган. Эрткен чылын ол чарыгдалдар 7.7 рубль чедир кызырылган. «Второй часовой завод» каттыжыышкында үрей кылырындан ниити когарал 34 хуу чедир эвээжээн. «Красный пролетарий» завод херегleкчилерге бодунуң станоктарын тургузарынга болгаш таарыштырып бээринге барык-ла 3.5 миллион рубльди камнап алган.

Үр үеде белеткеп кылыр болгаш херегleкчиге дорт эптеп тургузар улуг үнелиг продукцияның шынарын бедидери онза чугула болуп турар. Карьерлерге ажыглаар ЭКГ дээр илчирбелиг экскаваторларның белдирлериниң болгаш кезектерин белеткеп кылырын экижиткеш, «Крастяжмаш» каттыжыышкын оларны эптеп тургузарының хуусаазын ийи ай кызырган. Ындыг хуусаа иштинде аар экскаватор 2.5 миллион тонна руданы казып турар.

Курлавырларның бүгү хевирлерин камнап алырының эң эки хевири — техниканың шынарын, оон ынанныштыын болгаш бүдүрүкчүлүүн бедидери. Харьковта сураглыг Т-150 болгаш Т-1504 тракторларның бүдүрүкчүлери оларның курлавырларын 6000-дан 8000 моточакка чедир улгаттырып, а оларның ажыл кылып бараан болурунуң ниити хуусаазын 10.8 муңдан 14.4 муң моточактарга чедир улгаттырган. Ол болза 20000 кезек тракторларны бүдүрүп үндүргенинге дең.

Күрүне хүлээп алыышкынының үлетпүрде төлээлекчи черин тургузуп ал сал-ла, Күрстандарт оларның ажылының дуржулгазын өөренип эгелээн. «Камаз», «Автозил», «Рубин» каттыжыышкыннарда, Магнитогорскиниң металлургия комбинадынга контроль албан черлериниң ажыл-чорудулгазын шинчилеп көрген. Чаңгыс аай продукция бүдүрүп турар бүдүрүлгелер бөлүүнге күрүне хүлээп алыышкынының ажылын хынап көрген. Күрүне хүлээп алыышкынының ажыл-чорудулгазында четпестерни илереткен.

Липецк областың Станок тудуг үлетпүр министерствозунуң Грязинскиде гидролерилге заводунга күрүне хүлээп алыышкынында онза улуг четпестер илереттинген. Ында гидростанцияларны, гидроцилиндрикчилерни, контроль-таарыштырылга болгаш хуваалданың гидроаппаратуразын бүдүрүп турар. Оон херегleкчилери — станок тудуунун заводтары. Олар Грязинскиниң кылыгларының кудy шынарлыынга таваржып турганнар. А бүдүрүкчүлер ол кылыгларга Шынар демдээн салып турган, а оон-биле кожа күрүне хүлээп алыышкыны бодунуң таңмазын база салып турган. Хыналда үезинде күрүне хүлээп алыышкынының албан дужаалынга харысалга чок, бодунуң хүлээлгелерин чедир билбес кижиниң турганы илерээн.

Күрүне хүлээп алыышкынының коллективтиг намдарында ындыг фактылар чүгле ийи болган. Олар ведомстводан дашкаар контроль албанының улуг коллективиниң адын баксырадып шыдавас. Оон төлээлекчилери амгы үеде үлетпүрнүң 2250 бүдүрүлгелеринде, чурттуң 20 хоорайларының тудуглазында ажылдап турар. Олар бистиң индустриявыстың продукциязының шынары бедик болзун дээш ажылдап турарлар.

В. БЕЛЯЕВА,
СЭТА-ның корреспондентизи.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ПРАГА. 1.700 муң ажыг кижи санаттынып турар ЧКП-ның партия организацияларында отчёт-соңгулдалыг кампания эгелээн.

Коммунистер партияның чугула айтырыгларын, ЧКП ТК-ның декабрь (1987 ч.) пленумунуң шиитпирлеринде сорулгаларны чугаалажып көрүп турар. Улуг кичээңгейни эде тургустунуушкун программазын, хамыктың мурнунда, экономикада эде тургустунуушкун программазын боттандырып чорударынче үндүрүп турар.

Баштайгы хуралдарның түңнелдериниң көргүзүп турары-биле алырга, партия эге организациялары экономиктиг болгаш социал хөгжүлдени дүргедедиринче партияның угланыышкынын боттандырып чорударынга социалистиг демократияны калбартырынга коммунист бүрүзүнүң киржилгезиниң дугайында ажык чугааны чорудуп турар.

• • •

Чехословак студияның шериг чурукчуларының ажылдарының делгелгезин чехословак ажылчы чоннуң буржуаз реакцияны февральда тиилээниниң 40 чылынга тураскааткан. Делгелге Угерский Брод хоорайда ажыттынган. Көргүзүг чүүлдеринде чүс ажыг чуруктар, графика, акварель болгаш скульптура чогаалдары кирген. Ону чуртта сураглыг мастерлер чураан. Ында чехословак улусчу армияның хүн бүрү амыдыралы, акы-дуңмалышкы чурттарның шериглери-биле оларның найыралы, социалистиг тургузуушкун темазы илереттинген.

БУХАРЕСТ. Румынияның Социалистиг Республиказынга найырал, кады ажылдажылга болгаш бот-боттарынга дузаламчы дугайында совет-румын керээниң 40 чыл оюн демдеглеп эрттирген.

Ол документ акы-дуңмалышкы ийи чурттуң хөй талалыг кады ажылдажылгазынга калбак перспективаны ажыткан болгаш СЭКП биле РКП-ның аразында, ийи чурттуң улустарының аразында чаңчыл болган быжыг харылзааларның илерээшкини болган. Керээге ат салганының соонда 40 чыл дургузунда Совет Эвилели Румынияның экономиктиг харылзааларынга бирги черни ээлеп келген, болгаш олар янзы-бүрү адырларга улам калбарып база ханылап турар. ССРЭ болгаш РСР-ниң аразында кады ажылдажылгада кооперация болгаш бүдүрүлгени специализастаары ышкаш ындыг дeпшилгелиг хевирлер бадыткаттынып тургустунган.

(СЭТА).

ОПЕРАЦИЯНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

МАНАГУА. (СЭТА). Эрткен айның иштинде сандиножу улусчу армияның дайынчылары 438 хөлезиленикчилерни чок кылганнар. Ол дугайын Никарагуаның камгалал министерствозу дыңнаткан.

Министерствонуң ында нептереткен медээзинде айтып турары-биле алырга, контрастың дээрбечилери-биле болган боо-чепсектиг 185 мөсилдежиишкиниң үезинде 334 террористерни чок кылып, чүс ажыг кижини балыглаан болгаш тудуп алган, хөй санныг боо-чепсекти, ок-чемзекти, өске-даа шериг дериг-херекселдерин, оон иштинде миномёттарны гранатомёттарны болгаш америк бүдүрүлгениң частыыр пластиктиг чүүлдерин хураап алган. Ол чүүлдерни республикага удур террорисчи болгаш хоралакчы чорукка ажыглаар деп турган.

Рейганның администрациязының хөлезиленикчи кезектери тайбың чурттакчыларга удур террорисчи хөделиишкиннерни калбартып, Никарагуаның хамааты болгаш экономиктиг объектилеринге удур хоралакчы үүлгедиглерни чорудуп турар. Оон түңнелинде 24 кижи өлген, 37 кижи балыглаган, 77 кижини сомосожулар тудуп алгаш барган.

Тайбың суурларже контрастың боо-чепсектиг халдаашкыннарының болгаш оруктарга кедээшкиннерниң база өске-даа хөделиишкиннерниң көвүдээни-биле кады америк самолёттарның ужуулушкуну соксавастаан. Январь айның иштинде АКШ-тың шериг-агаар күштериниң самолёттары чурттуң агаар делгемин 33 катап үрээн. Олар чурттуң соңгу болгаш төп районнарында контрастың дээрбечилерин хандырар талазы-биле операцияларны боттандырып чорудуп турган.

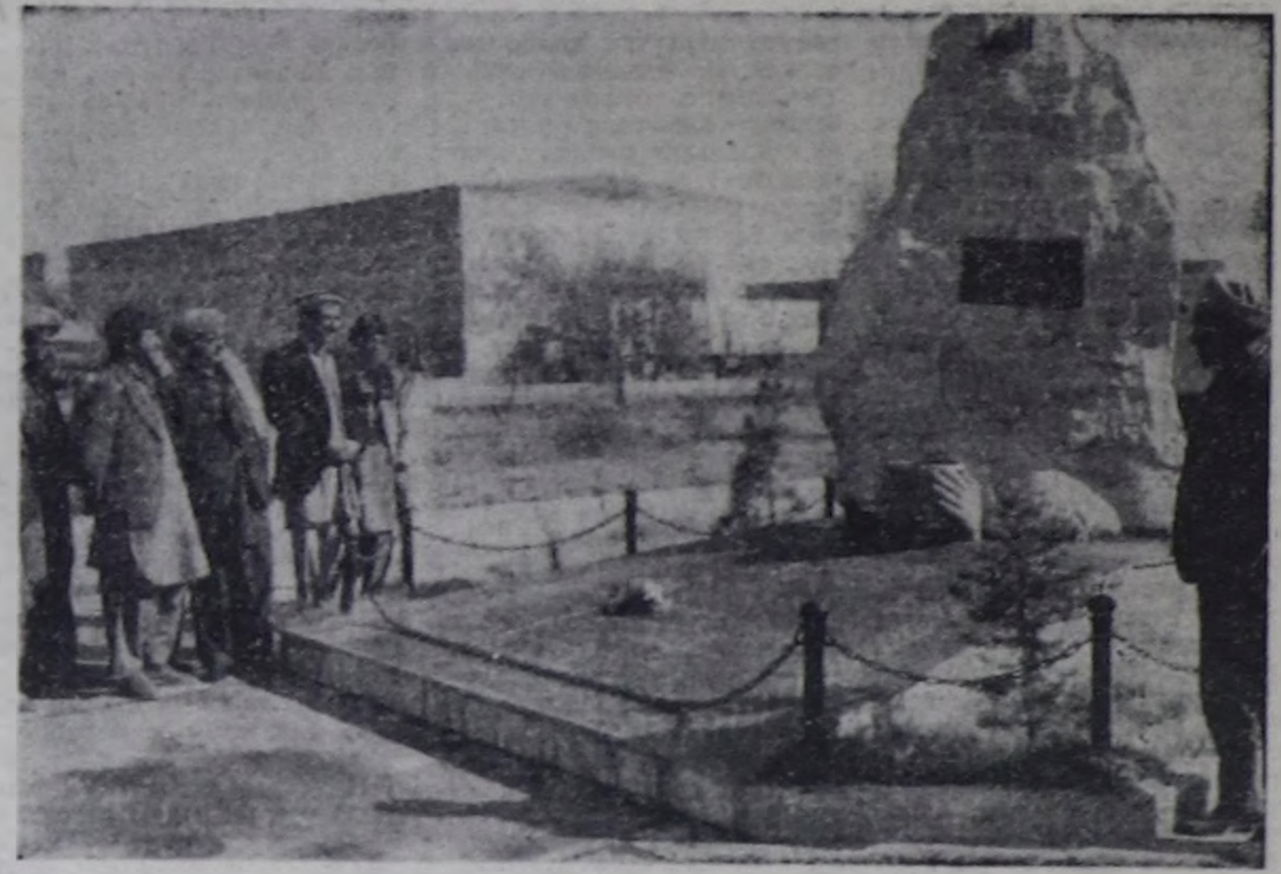

Оруктары колдуунда-ла дагларының арт-сыннарын ажып эртер Афганистанга чолаачының профессиязы чүгле чаңгыс бедик профессионал мергежилди негевейн турар. Амгы үеде ол болза шудургу болгаш диди кижилерниң профессиязы. Ол дугайын «АФСОТР» дээр каттышкан афган-совет транспорт-экспедитор акционерлиг ниитилелдиң девискээринде дээрбечилерге өлүрткен чолаачыларга тургускан тураскаал херечилеп (чуруктарда) турар. Ол бүдүрүлге афган болгаш совет экспорт-импорт болгаш дорт сөөртүр чүъктерни хандырар талазы-биле элээн улуг ажылды күүседип турар. Чүък сөөртүрүн организастап, техниктиг хандырылга болгаш септелге талазы-биле ажыл чорудар ол бүдүрүлге чери республиканың эң дээре транспорт бүдүрүлгелериниң бирээзи болуп турар.

В. ДУБИЛЬДИН фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЭЭН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нуң штаб-квартиразында чепсегленишкинни дужурер талазы-биле КНО-нуң Кол Ассамблеязының үшкү тускай сессиязының белеткел комитеди ажылдап эгелээн. Кол Ассамблеяның шиитпирин ёзугаар ук сессия делегей ниитилежилгезиниң штаб-квартиразынга бо чылдың май 31-ден июнь 25-ке чедир болур. Тускай сессияның делегаттары чепсегленишкинни дужурериниң кол айтырыгларын чугаалажыр. Боо-чепсекти эндере бүдүрериниң уламчылап турары делегейниң тайбың болгаш айыыл чок чоруун кошкадып, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдеге эң-не эргежок чугула болуп турар кончуг улуг курлавырларны чардыктырып турар деп КНО-нуң Кол Ассамблеязының чоокта чаа болган 42-ги сессиязының резолюциязында айтып турар. Ынчангаш чепсегленишкинни дужурер, ылаңгыя ядролуг чепсекти дужурер талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорударының эргежок чугулазынга бүзүрелди илередип турар болгаш ол чорук алыс сорулганы — делегейниң дээштиг контролю-биле чепсегленишкинни бүгү-ниити болгаш долу дужурериинге арганы бээр.

Белеткел комитединде ниити дискуссия эгелээн. КНО-нуң чанында Чехословакияның доктаамал төлээлекчизи социалистиг чурттарның бөлүүнүң дүүштүрүкчүзү болуп турар Эвжен Запотоцкий Кол Ассамблеяның тускай сессиязы политиктиг онза ужур-дузалыг делегей болуушкуну болуп, чепсегленишкинни дужурериниң чорудулгазын улам ыңай хөгжүдеринге чугула үе-чада болур деп медеглээн. Оон киржикчилери чепсегленишкинни дужурериниң айыыл чок, ядролуг чепсектен хостуг демократтыг болгаш күчүлээшкин чок делегейни чедип алырының төлээ заргай сорулгаларын болгаш оруктарын төлевилээр. Келир муң чылдың эң-не эгезинде кижи төрелгетенниң ындыг делегейже кирерииге эргежок чугула байдалды тургузар ужурлуг бис деп Э. Запотоцкий демдеглээн. Чепсегленишкинни боттуу-биле дужурериниң чорудулгазының эгезин салып турар ортумак болгаш оон бичээ ыракшылдыг ракеталарның талазы-биле совет-америк Керээниң онза улуг ужур-дузалыын ол айыткан болгаш чоокку үеде стратегиг шаап халдаашкын чепсээн элээн кызырар дугайында дугуржулгага ат салырынга идегелди илереткен.

Боо-чепсектиң бир хевирин төөгүде эң баштай узуткаарының эң чугула үе-чадазы кылдыр ортумак болгаш оон бичээ ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээни Европаның экономиктиг ниитилежилгезиниң кежиггүнү он ийи күрүнелерниң омунаазындан ГФР-ниң төлээлекчизи Эннo Баркер тодараткан. Барыын Европа чурттары ол Керээни күштүг болдуруп бадылаарынга ынанып турар деп, ол онзалап демдеглээн. Ону чедип алыры амгы болгаш келир үеде боо-чепсек болгаш чепсегленишкинни дужурерииге контроль тургузар талазы-биле совет-америк болгаш хөй талалыг чугаалажыышкыннарны чорударынга эргежок чугула деп, олар санап турар.

АГААРНЫҢ КАДЫКШЫЛГА САЛДАРЫ КАНДЫГЫЛ?

Медицина эртемнерниң кандидады В. И. Хаснулинниң «Здоровье» журналдың бо чылдагы бирги номеринге парлаттынган чүүлүн моон адаанда парладывыс.

Агаарның байдалдарындан кадыы баксыраар кижилерниң хөй санныг чагааларынга харыылавышаан, дараазында бодалды илередиксээн ийик мен. Медицина талазы-биле үр хуусаалыг геофизиктиг тодарадылгалар бойдустуң кандыг-бир чаа таварылгаларын азы анаа-ла тыптып келгилээр агаар талазы-биле шимчээшкиннерниң дугайын сагындырып турар эвес, харын Черниң туруп келгениниң бүгү дургузунда Хүн системазының тыртылышкынныг шөлүнүң өскерилге - шимчээшкиннериниң дугайын чугаалап турар. Бо бүгү-биле холбаштыр Черниң магнит шөлүнүң база ооң-биле кады агаар-бойдустуң өскерилгелериниң дугайында чугаа чоруп турар.

Кадык кижиниң организмин долгандыр турар байдалгада болуп турар өскерилгелерге дораан-на чанчыга хона бээр. Ынчаарга шаг-шинек чок, аарыгдан кошкаан кижилер агаар-бойдустуң өскерлиишкиннеринге болгаш өске-даа геофизиктиг хөделиишкиннерге дораан-на алзырлар.

Шак ындыг медицина талазы-биле прогноз (баш удур тодарадылга) кылыры 1987 чылдан эгелээн. Шак-ла ынчан чамдык кижилерниң кадыынга таарымча чок хүннерни баш бурунгаар үр хуусаалыг тодарадыры эртем талазы-биле бар апарган. Ынчангаш аарыг кижи бодунуң эмнеп турар эмчизи-биле кады чугула профилактиктиг хемчеглерни алыр аргалыг болу берген, ол черле эки.

Моон соңгаар «Здоровье» журналдың номер бүрүзүнге кадыкка хоралыг геофизиктиг факторларлыг хүннерниң дугайын бир ай бурунгаарла парлап турар бис. Чурттуң аңгы-аңгы девискээрлеринде чурттап турар кижилер ол прогноз-биле таныжып, ону ажыглап болурлар.

Бо чылдың февральда шак ындыг хүннер: 7, 10, 13, 15, 17, 21, 23, 25 болур.

ССРЭ-НИҢ УЛУСТУҢ АРТИЗИ

Совет кино артизи, ССРЭ-ниң улустуң артизи, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Ленинчи болгаш Күрүне шаңналдарының лауреады В. В. Тихонов даарта — февраль 8-те 60 харлаар. Ооң ат-алдары сураглыг бергиже чедир эрткен оруу солун болгаш катаптаттынмас. Бүгү-эвилелдиң Күрүнениң кинематография институдунуң актер факультедин ол 1950 чылда дооскан. Александр Фадеевтиң «Аныяк гвардия» деп романын ёзугаар тургускан уран-чечен фильмге ол эң баштайгы ролюн күүсеткен. Ынчан ол Володя Осьмухинниң ролюн ойнаан. Соңгаарында «Пеньковага болган херек», «Онза болуушкун» деп киноларга ойнааш, В. В. Тихонов бодунуң талантызын, маадырның овур-хевирин шын көргүзүп шыдаар талазы-биле улуг мергежилдиин көргүскен. Чогум-на ынчан ооң иштики сагыш-сеткилиниң байлаа илереттинген.

В. В. Тихонов кинога-даа, театрга-даа ажылдап турган улуг болгаш бедик харысалгалыын көргүзүп, кандыг-даа маадырның овур-хевирин көрүкчүге уттунмас кылдыр арттырып каар дээш кызымак болгаш чүткүлдүг чоруун уран чүүлге бүрүн-биле бараалгаткан. Сураглыг артистиң шак ындыг ажылдарының түңнели — «Кара кулактыг ак Бим», «Фланг чок фронт», «Фронт шугумунуң ындында фронт», «Дайзынның тылында фронт», «Частың он чеди шимчизи» болгаш өске-даа хөй-хөй фильмнер болур.

ЧУРУКТА: В. В. Тихонов. СЭТА-ның фотохроникасы.

Челээштелген Совет Тывам

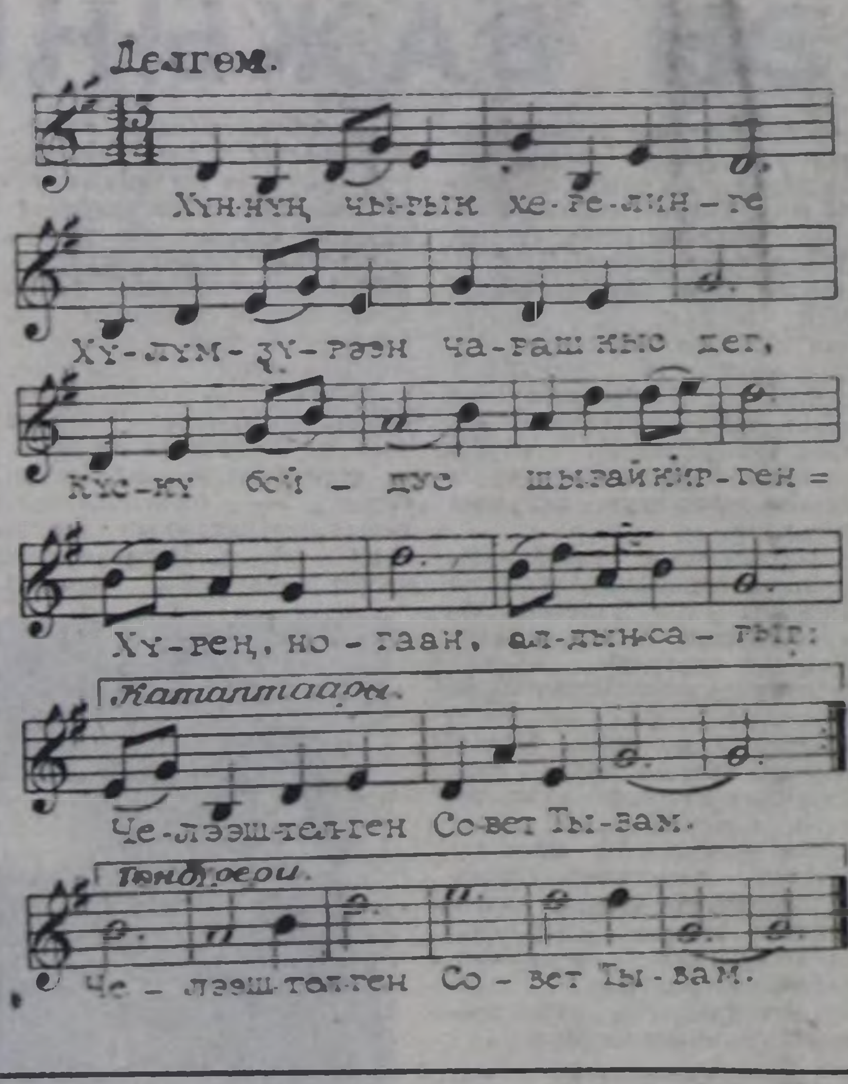

Сөзү Ю. КЮНЗЕГЕШТИН.
Аялгазы С. БЮРБЮНУУ.

Хүнүң чырык херелинче
Хүлүмзүрээн чараш кыс дег,
Күскү бойдус шырай
кирген —
Хүрең, ногаан, алдын-сарыг
Челээштелген Совет Тывам.

Эриктери мөңгүн хыраа,
Элдеп хээлиг шапкын хемнер
Хөөмейлеп, каргыраалап,
Хеглүг, омак ырлап чыдар
Челээштелген Совет Тывам.

Шоораан хемнер булак-
талган,
Шончалайлар чечектелген,
Часкы салтын ыры-биле
Чайнап, хүнноо оттуп
келген
Челээштелген Совет Тывам.

Ховуларда чечек, чимис
Хорагайдан артык өңгүр,
Чалгаан тараа далайында
Чайның хүнү — келир үе —
Челээштелген Совет Тывам.

Угбашкылар, алышкылар
Улуг чурту Совет чурттуң
Идегелдиг хеймер кызы —
Ленин орден хавыналыг
Челээштелген Совет Тывам.

ЭШ ХУУ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

Сүт-Хөл районнуң шыдыраа федерациязы, спорт комитеди чоокта чаа Сүт-Хөл суурга элээди уругларның спорт школазының баазазынга хол шыдыраага, волейболга эш хуузунуң ужуражыышкынын организастап эрттирген.

Аңаа Чадаананың № 1 школазының оолдар, уруглар болгаш Карл Маркс аттыг совхозтуң шыдыраага сонуургалдыг ойнакчылары база район төвүнүң шыырак дээн шыдыраачылары, Сүт-Хөл ортумак школазының оолдар, уруглар командалары киришкен.

Команда бүрүзүнден 12 кижи ойнаан. Чиндиг демиселдиң түңнелинде Карл Маркс аттыг совхозтуң шыдыраачылары черле шыырак ойнаашты, сүт-хөлчүлерни 2-4 санга үткаш, тиилээннер.

Волейболга Сүт-Хөл ортумак школазының оолдар, уруглары эрес, кашпагайын көргүзүп, Чадаананың № 1 школазындан аалчыларны оолдар 3:2, уруглар 2:0 саннарга үткулааннар.

Тиилекчи болган Карл Маркс аттыг совхозтуң шыдыраачыларын, Сүт-Хөл ортумак школазының оолдар, уруглар командаларын районнуң спорт комитединиң дипломнары-биле шаңнаан.

Мындыг хевирниг спортчу маргылдааларны моон соңгаар-даа организастап чорударын планнап турар.

Оидар БОРАШ.

ЧЕДИИШКИН ЧОК ОЙНААН

ОТТАВА. (СЭТА). Канадада Сент-Джон дээр хоорайда шыдыраага делегей чемпиону ат дээш эгелээн кордакчылар маргылдааларының түңнелиниң сестиң бирээниң алдыы — сөөлгү салыглары совет киржикчилерге чедиишкин чок доозулган. Ол салыгта чедир кончуг шыырак ойнап келген Ленинград чурттуг Валерий Салов голланд шыдыраачы Ян Тиммантан уттурупкан болгаш аңаа ужуражылганы ниитизи-биле 2,5 — 3,5 санга ойнадыпкан. Рафаэл Ваганян Венгрияның шыдыраачызы Лайош Портиштиң камгалалын ойтур шаап шыдаваан. Түңнели хайым болган. Ниити түңнел — 3,5:2,5 болуп, венгр шыдыраачының тиилелгези-биле доозулган.

Таллин чурттуг Яап Эльвест-биле ойнааш, ону 3,5:1,5 санга тиилээн Артур Юсупов (Москва) түңнел оюннуң дөртүүң бирингe ойнаар эргени чаалап алган. Дараазында маргылдаага Тимман биле Портиш база ойнаарлар.

Венгр шыдыраачы Дьюла Сакстыг тиилээн Найджел Шорт (Англия) болгаш АКШ-тың төлээзи Ясер Сейраванны 4:1 санга үткан ооң чаңгыс чер-чурттуу болур Джонатан Спилмэн база-ла шак ындыг эргени алган.

А удурланыкчыларның база бир эжеш ийи кижизи кайыл? Олар маргылдааны ам-даа уламчылаар апаарлар. Чүге дээрге, Андрей Соколов (Москва) биле Кевин Спрагетт (Канада) болгаш исланд шыдыраачы Йохан Хьяртарсон биле Виктор Корчной (Швейцария) оларның салыглары кайызынга-даа тиилелге бербейн хайым болуп, 3:3 сан-биле доозулган. Соколов сөөлгү салыгда хайымнашкан, а Корчной удуп алган. Ам оларның аразынга моон мурнунда планнап кааны ёзугаар немелде салыглар болур. Ол маргылдаалар февраль 3, 5-те эрткен. Моон мурнундагы чурум ёзугаар оларның кижи бүрүзү 60 кошке-ле үш шак чарыгдаар. Бир эвес бо салыглар тиилекчини илередип шыдавайн баар болза, оон аңгыда оон-даа кыскалаткан үелиг ийи салыгны эрттирер. Ону тодаргайлаарга мындыг: ниити салыгга баштай удурланыкчы бүрүзүнге бир-бир шакты чарыгдаарын чөпшээрээр, ооң соонда 30 минутаны, адак соонда 15-15 минутаны... дээш-ле чоруп каар. Ону тиилекчи билдине бергиже чедир уламчылаар.

Сент-Джонга тиилээн чеди шыдыраачыга Анатолий Карпов каттыжа бээр. Ооң соонда ол сес шыдыраачыны эжеш-эжеш кылдыр чарар болгаш олар делегейниң шыдыраа чемпиону атты чаалап алырының маргылдаазынга 1990 чылда Гарри Каспаровтуң удурланыкчызы апаар эргени чедип алыр дээш демиселди ол-ла олимпийжи система ёзугаар уламчылаарлар.

спорт

Редактор
В. С. ШАРАВИН.

Агаар

Республикага булуттаар, аязыр. Хар чагбас. Хат кошкак. Агаар дүне 34—39, а чамдык районнарга 24—29 градус соор. Хүндүс республикага 19—24, чамдык районнарга 9—14 градус соор.

Кызылга база-ла өскерлип, булуттагылап каап турар агаар болур. Хар чагбас. Хат кошкак. Дүне на-йысылалга 34—36, хүндүс 19—21 градус соор.

Автоорукларга кестүрү эки.

СЕТКИЛ БАГЫ АРА ДҮЖЕР

Шыяан ам! Кажан, чечен болган чоор деп коптарлааш-даа канчаар ийик бис. Чеже ада үре-садызы эрте бергенин безин билбес-тир мен. Ак-Сагыш, Кара-Сагыш ийи алышкы чурттап чораан чүве-дир. Чаңгыс ненин аа сүдүн ээп өскен-даа болза, алышкыларның аразында кештинмес дажыг хем кезээ мөңгеде хап баткан. Хамыкла ужур Кара-Сагыш хазының хайы. Кады-кожа чурттаан чонунуң бай-шыдалдыг амыдыралынга адааргак сеткилдиг Кара-Сагыш, кады төрээн кара чаңгыс Ак-Сагыш дуңмазының чуртталгазында чүгээр-ле эки чүүлдерни көргеш, иштиг сөктүр. Бир катап ол дуңмазының чаңгыс аъдын дүне када элден чууп бадырыпкан.

«Чаңгыс аъдынны канчап орта ажаап-тежээп албас сен, дуңмам. Кижениңге тептингеш, элден чуглуп өлген чыдыр» — деп, ол даң бажында чугаалаан.

«Чарын эъдин чааскаан чивес, чаңымда эжимге кара сеткилим чок мен, акым. Чаңгыс аъдымны чүү-кандызы элден чууп ту!» — деп, Ак-Сагыш чугаалаан.

Алышкылар элден чуулган кижениң аътты барып көөрге, Кара-Сагыштың бодунуу болган дижир.

Тоол-домак ындыг-ла ыйнаан, тоолум дош алдында, тывызыым дыт бажында Мергелдей-дир мен. Кижилерниң аразында адааргак, өскелерге чүгле багайны бодап чоруур кижилер бистиң аравыста ам-даа барынга хомудап, ук тоолду ыда бердим. Аза-соора, азыра-бышкыра чечээргедя дээш чемелевейн көрүңер. Чевенимге чалынмайн амгы шагның «кара-сагыштарын» шыдавыже уу шаап, оларның хоран дылын кезип октапсымза лээн күзелим-биле мону бижип олур мен.

Ам херектиң ужурунче дорт кирптейн. Билбес эвес силер, меңээ чер-черден чагаалар үзүк чок келир ышкажык. Бо удаада Өвүрнүң Торгалыгдан бежен хар чеде берген, ажы-төлү улгаткан ийи малчын менден дилег кылган. Ийе, дилег. Олар бир катап нелээ хоюн кадарып, төрээн хураганнарын инчеекке долдур суккаш, өөнге өөрүшкү-маңнайлыг чедип келгеннер. Малчынга оон артык өөрүшкү чүге турар: семис-шыырак хураганнар төрүттүнүп, чүгле шаразын аваларын чылгап каапкан дораан незиниң эмиин боттары-ла эме бээрлер. Чай оъду кескен кодан деп чүве моон билдингени ол-дур. Малчыннар шыырак «дүжүдүн» чидириг чокка ажаап алырының баштайгы өөрүнчүг медээчизинге амырап, сүттүг шайын аартап олурда, почта келген. Ол база бир улуг өөрүшкү. Тайга-даксыл черде чурттап олурар малчыннарга солун-сеткүүл, оглу, кызы, төрелдери, таныштарындан чагаа-медээ алыры база бир улуг байырлал. Шынап-ла, бир чагаа бар болган. Таныва зы хол үжүү, чүгле «Надя» деп кааш, Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузу, бажың дугаары чокка бижээн.

Билдинмес чагааны часкаш, олар кайгап калган. Демин чаа кедергей өөрүшкү өшкен. Чагааның утказын кысказы-биле маңаа допчулаайн: «Экии, эргим... Көрүшпээнивистен бээр элээн үе эрте берди. Кызылга чорааш, мээң-биле таныжып алдың. Ынчан өгленир деп аксын-сөзүң бердиң. Сени маңааш эсти-хайлы бээр деп бардым. Алган кадайыңдан чарлыр болдуң. Менден таптыг-ла он беш хар улуг ышкажык сен. Чалар от дег изиг эъттиг, чалыы меңээ дужуп келгеш, баглажы-ла баржык сен чоп...»

Ынакшылды илереткен, кедергей каас-коя сөстерлиг одуругларны ара каалтым. Арыг сеткилдиң эвес, авыяастыг, нүгүл долган сөстер болду. Ооң сөөлүнде аныяк кыс Наданың ынак кижизинге «мининишкини» мегебиле белдирлээн, хоран-биле холумактаан чагаа болду. Ону чаржынгаш мында киирбейн бардым. Малчынның дилээ-биле ооң ат-сывын маңаа адавайн. Ажы-төлдүг кижиге ындыг хоп-нүгүл чутаасоот-даа болу бээр ышкажыгай. Дидир-дидир өлүр эвес, кажан шагда диириг чурттап чоруур амытан болгай але. Кандыг-даа Надяны билбес. Кызылга каш чыл иштинде барып көрбээн бараскан ышкажыл. Мен ону база таныыр-ла мен. Бир катап чагаа-хомудалдар хынап чорааш, аалынга кирген-дир мен. Аъжын-чемин ишкен-дир мен. Ажы-төлдү өстүрүп каан, албан-ажыл кылып чоруур ада кижи-ле чораан.

Надя деп кымыл? Ук чагаада ооң шын ады эвес-тир. Ынаар-ла күрүне малы ажаап-тежээп олурар малчын хөөкүйге бир-ле адааргалы хайынган кара сагыштыг кижиниң нүгүлү-дүр, хову-дур. Кандыг-даа болза бо пазы-хары догүй берген кижилерниң аразынга суг бадырыптар дээн бодал-биле ону бижээн кижи-дир. Эрес чүвең, малчының шак ындыг көъп-баък сөстерден көзүнген будун безин тырттпаан. Херээжен кижи чөп-ле ыйнаан, кадайы харын бичии када коргуксаар турган.

Оларның аалынга чоокта чордум. Ам мырынай тоовас чордулар. Харын-даа ындыг хоран холумактыг хоп-нүгүл бижээн кижини билип алганнар. Бир удаа, ийи удаа деп чүве бар. Ооң адын чоор. Сагындырыг кылдыр Наданың чагаазы деп бижип каарын олар дилеңдилер. Чүгле ол «Надяга» эвес, өске-даа хопчуларга, адааргактарга өөредиг болзун дээш мону бижип олур мен. Силерниң аранарда шак ындыглар бар болза, хөй-нинти мурнунга тургузуп, арны-бажын эки кызыдып туруңар.

Ам Ак-Сагыш, Кара-Сагыш ийи алышкы дугайында тоолувус доозаалы. Кижилерниң чединишкининге адааргак Кара-Сагыш ам-даа сербээ чурттавышаан. А дуңмазы Ак-Сагыш чоннуң хүндүлүг оглу болуп, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барган-дыр оо!

МЕРГЕЛДЕЙ.

Мергелдейге чагаалардан

ЭХ, БЕРГЕЗИН, У-ЁХ...

Дөрт уругнуң иези мен. Кижи каң-кадык болза-ла, ажылдаар харык-шинээзи-даа сергек, эки, өөрүшкү-маңнайлыг, тура-соруктуг болур. Дөрт уругну азырап өстүргүже чедир аарып черле көрбээн мен. Ол хирезинде-ле кадыымны улам быжыглап алыр дээш Кавказче ийи удаа курорттап, шоллээмде аржаан сугларга кирип, дыштанып келдим. Ынчангаш сеткил сергек башкылап ажылдап чоруп турдум.

Ог-бүлевис шупту спортка ынак. Хостуг шактарывыста кады конькилээр, хаактаар бис. «Авам, ачам база мен — спортчу ог-бүле» деп маргылдаага багай эвес киришкен бис. Маргылдаага сөөлгү-даа черге дүшкен болзувусса, хомудавас бис. Чүге дээрге спорт кижиниң кадыкшылын быжыглаар деп чүвени билир бис. Ынчалза-даа бир эң берге чүве — аарыг. Ол моге-шыырак спортчу, дээди эртемниг эмчи, башкы... улуг, биче — кандыг-даа кижини ойбас.

Мен бо чылын хенертен аарый бердим. Эмчиге хөй катап киргеним соонда, аарыгны гастрит деп тодараткан. Шагаан-Арыгның эмчизи Т. Д. Кадыг-оол аргасумезин бергеш, эрте дээре Кызылга эмнедири-биле чоруткан. Кызылга келгеш, бир-ле хүн поликлиникага № 301 кабинетче оочурлап алдым. Орукка ынчап барганы ол боор, иштим-баарым аарыыры кедерел турган. Эмчи кабинедин ээн каапкаш, адакы каътче маңнап баткаш, сураг барды. Оочурлаан аарыг кижилерниң шыжыгып хорадаары-даа кончуг. Чүү шаг болганда, келгеш, хүлээп ап эгелей берди. Кирдим. Эмчи мени дептеринге безин демдеглеведи. Эмчиден мындыг сөстерни дыңнааш, сеткилим карарып калган: «Эмнелгеде чыдар орун чок. Аңаа кижи-дир сен, сенден артык аарыг улузувус бар. Эмнээр специалист база чок!». Оон соонда эңмежок ховар эмнер бижип бергеш, менден дек-ле чарлып алырын бодай берди ышкаш: чугаазының шимчээшкининиң дүргени кончуг. «Кайын тып ап болурул?» — деп айтырдым. «Домей-ле тыппас боор сен». Ооң сөөлгү чугаазы ол болду.

Ол-ла хевээр сеткил хомудап чанып келгеш, неделя дургузунда эм чок турдум. Ажылдап үнер дээримге шуут харык чок болу берген мен. Баарым аарыыры кедерээн. Шагаан-Арыг аптеказындан, шынап-ла, эм тыппаан мен. Эмчилерниң сүмезин ёзугаар эмнелгеге чыткаш эмнедир дээримге. Шагаан-Арыг эмнелгезинде база орун чок болду. Чыттырар деп бижиимге үш катап демдеглел кылдылар. Эмнелгеге келир хүннерин айтып каан. Айыткан ол үш хүнүнде баарымга-даа, хос орун чок болган. Ийи хоорайның эмнелгелеринге ынчап сыңмайн барган мен. Аарыымны сегидер хамаанчок, ынчаар «түреп» эмчилеп тургаш, харын кедередип алган мен. Бо «хилинчектиг аянчоруктуң» соонда, «бир эвес байдал кайда-даа үргүлчү бо хевээр турар болза, аарыг кижиге эмчилээри берге-ле-дир» деп бодаар-дыр мен. Аарыым кире бээрге, эмчилээрин бодап келгеш, алачайгаар-ла: «Эх, бергезин, у-ёх» — дээр апарган мен.

Татьяна ОНДАР.
Шагаан-Арыг хоорай.

МАНАП-ЛА ТУР БИС

Манчүрек — «Алдан-Маадыр» совхозтуң девискээринге хамааржыр. Ында кол-дуунда ол совхозтуң малчыннары кыш, чай чок чурттап чоруур. Шаандан тура-ла, аңаа арбан, сумунуң араттары бөлүк-бөлүү-биле чурттап турган. Манчүрек кожуун төвүндеп ырак, аргыжары берге: арттар, сыннар ажар, улуг-биче хемнер кежер боорга, аңаа эмнелге черин ТАР турда-ла ажытканын билир мен. Бир өрегеге-ле сес азы он ийи чудукту онаап каарга, ону бис демнежип, аът болгаш шары-биле-даа сөөртүп тургаш, кыска хуусаада доозуптувус. Арбаннар санындан шевер бызаңчы, тудугжу кижилер чыгаш, үш өрээл, шору делгем, улуг бажыңны тудуп тургузупкан. Медпунктуга янзы-бүрү эмнер-даа бар апарган, аарыг кижилерни хүлээп ап эгелей берген. Эң баштай ажылдап эгелээн эмчилерниң бирээзи Монгуш Хандыңмаа божуур херээженнерни безин аңаа чиңгибиле божудуп турган. Чеже не аңаа караа чырып, эмчиниң ээлгир, чымчак холдары дээш четтиргенин илеретпээн дээр!..

Машина-техника чок, төп аразында эртем-билиглиг кижилер ховар ол шагда безин ук булуңга медицинаның байдалы ындыг шору турган. Ам ында байдал кандыгыл? Манчүрек малчыннар чурту болбушаан. Ам бөөгүн-ле медпунктунуң бажыңы хевээр турбушаан. Ооң бир өрээлинде Сүт-Хөл районунуң садыгжызы чурттап олурар.

Чоннуң негелдези-биле 1986 чылда аңаа Зоя Монгуш дээр аныяк эмчи кээп ажылдай берген. Аарыг улусту хүлээп ап, шору шимченгир ажылдап чоруп-ла турган. Элдеп чүве, озалааш черге та чалгаарааны ол, эмчивис бажың септеттинмээн, соок-тур деп чылдак каккаш, 1987 чылдың ноябрьда совхоз төвү Алдан-Маадыр суурже кожуп чоруй барган. Эмчи чок арттывыс. Зоя Монгуш ол хевээр ында ажылдай берген сураглыг болду. Ооң соонда медпунктуну септеп, печкаларын эде тудуп, чугайлап, чылыглап, хемчээн алган. Ынчалза-даа ам эмчи чок. Ээн шоочалыг турар ийин. Эмчи ам кажан кээр ирги дээш Алдан-Маадыр суур-биле аргыжар оруже углай көрүп алган манап-ла тур бис.

Бады-Сарай ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Кино

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Роня — дочь разбойника» 11.50, 13.50 (бичии зал), «Даниил — князь Галицкий» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Марка Твена» 9.30, 13.00, «Лиловый шар» 11.10, 15.00, «Искатели приключений» 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Огонь, вода и медные трубы» 10.00 «Подростки» 11.40, 14.20, 17.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Пограничный пёс Алый» 10.00, «Про любовь, дружбу и судьбу» 11.40, «Цветок в пыли» 13.30, 16.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к б. «Невеста подземного принца» 14.00, «В стреляющей глуши» 15.30, 17.20 шактарда.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Онза кичээнгей зоназында». Уран-чечен фильм. 10.10 — «Курск дугазында». Док. фильм. 10.30 — 10.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Спорт болгаш кижи. Лидия Скобликова. 16.20 — «Гараж». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.50 — «Сээн талантыларың, Украина». «Калина» хор ырлаар. 17.10 — «Мен, сен, ол, бистер шуптувус». — Бүгү-эвилелдиң пионер организациязының ажыл-чорудулгазын чаартыр дугайында. 17.55 — Индияның фестивалы ССРЭ-де. Рави Шанкар ойнаар. 18.25 — «Диленер канчап дагаалар-биле оннуктежип алганыл». Мультфильм. 18.45 — «Дажыр согуу». Үндезин реформаның оруктарында. 19.15 — Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — В. Непомнящий. «Чылдың үелери». Литературлуг композиция. 23.25 — Бөгүн делегейде. 23.35 — 00.10 «Олимпиадаже оруктар». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Оларның хары он алды безин четпес турган». Телефильм. 8.35 — 9.35 — Бойдус дугайында эртем. 3 класс. Арга черниң бойдузу. 8.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — 11.05 — Итали дыл. 9.55 — «Финифть». Док. фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. ЭСМ ажылының физиктиг принциптери. 10.35 — 11.35 — Астрономия. 10 класс. 12.05 — «Панин мичман». Уран-чечен фильм. 13.35 — «Орук». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 14.25 — Медээлер. 14.35 — 16.00 — «Аты-баты солдаттар чорул органы». Уран-чечен фильм. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Аргыкчының чугаазы». Телефильм. 18.40 — «Комсомол болгаш эде тургустунуушкун». Таңды районнуң комсомол организациязының ажылының дугайында. 19.00 — Уругларга фильм. 19.10 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кыштаглаашкынның хүн демдеглели». «Хүннүң айтырыынга». 19.40 — Медээлер. 19.50 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Док. фильм экраны. 22.45 — 23.20 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Совет Эвилелинге бараан бооп тур мен!» — Мячиниг хоккей. «Советская Россия» солуннуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Бис Джек-биле».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНның ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2662. ТС—00023.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 9
вторник
№ 33 (13633)
1925 чылда үнзезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

АДЫРГА ШЫЛГАРААН

ССРЭ-ниң Тудуг материалдар үлетпүрүнүң министерствозунуң болгаш адырның профэвилел ТК-зының шиитпирин ёзугаар В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинат 1987 чылдың түңнелдери-биле социалистиг чарыштың тиилекчизи деп санаткан болгаш шилчиир Кызыл тук-биле кады бирги черниң акша шаңналы-биле демдеглеткен.

Эрткен чылын комбинат 127 муң тонна сорттуг даг-дугун бээр турган, ажыл-чорудулганың экономиктиг чаа аргаларынче шилчиилгеге белеткелдиң, бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны ажыглап киирериниң байдалдарында ажылдааш, көрдүнгенинден 3 муң ажыг тонна даг-дугун пландан ажыр бүдүрген.

Комбинаттың коллективи эрткен чылда чедип алган темпилерин салбайн ажылдап турар. Даг-дугу бүдүрериниң баштайгы айының планы барык муң тоннага ажыр күүсеттинген. Чаа негелделер ёзугаар бир чүгүла чүүл болза, херглекчилерге нерзэлер ёзугаар продукцияны хажык чок чорудуп бээри болур. Бо талазы-биле планныг даалга эрткен айда 100 хуу күүсеттинген.

ЧАҢГЫС ААЙ ПОЛИТХҮН

Санында эвес, а шынарында, дээштиинде

Эде тургустунуушкун — ол дээге шалывкын, чаа ёзу-биле улам бурунгаарлаары болур ону дүргедедири партия организацияларының, оларның идеология активиниң дайынчы арга-шинээзинден улуу-биле хамааржыр. Оларның чон ортузунга чорудуп турар ажылының бир дээштиг хевири — чаңгыс аай политхүн болуп турар. Чон-биле дорт харылзажырынга, өйү келген айтырыгларны баш удур билип ап, ону ханы анализтеп, дүрген шиитпирлээринге ооң ролю улуг. Бүдүрүлгелерге, тудуг, транспорт организацияларынга, совхозтарга, өөредилге черлеринге ону шынарлыг эрттирериниң чурумуи болгаш ооң болур хүнүн чаңгыс аай кылдыр СЭКП обкомунуң бюрозу эрткен чылын-на тодараткан.

Политхүннерни тускай темалыг, дээштиг эрттирери планнаашкындан кол хамааржыр Партия комитеттери ооң планын бүдүн чылда тургускаш, аңаа илеткелчилерниң даңзызы-биле кады райкомнуң бюрозунга бадылаан соонда, организастыг ажыл эгелээр. Бөгүн үеде бистиң республикада чаңгыс аай политхүннерни эрттирип турары элээн чурумчаан, ооң шынары шеңниг деңнели бедип турар. Чер-черлерде ону эрттирериниң чамдык арга-дуржулгазы мөөңнеттинген. Эрткен чылын политхүннерге киришкеннерниң саны 1986 чылга деңнээрге элээн каш муң кижиге өскен.

Ынчалза-даа хамык ужур бо ажылдың санында эвес, а эрттирген политхүннерниң дээштиинде болгаш аңаа тургускан айтырыгларның чугулазында. Ажылчы чоннар политхүнге өйү келген хөй айтырыгларны тургузуп, ону шиитпирлээрин чедип ап турарлар. Чижээ, эрткен чылдың декабрьда болган политхүнге Каа-Хем районнуң коллективтеринге 19 айтырыг тургустунган, ооң он дөртүн дораан шиитпирлээн. Тес-Хемге — 9 айтырыгның чедизин, Өвүрге — 3 айтырыгның ийиин, Чөөн-Хемчикке — 4, ооң шуптузун шиитпирлээн. Ынчалза-даа чамдык районнарга политхүнге тургускан айтырыглар хөй-даа болза, ону күүседир дээш ап чорудуп турар немчеглер оожум болуп келген. Декабрьда Бай-Тайга районга эрттирген политхүнде 129 айтырыг тургустунганың ол хүн чүгле алды айтырыг шиитпирлеттинген. Ак-Довуракка тос, Бии-Хемге сес айтырыгның чаңгызы-даа шиитпирлеттинмээн.

СЭКП-ниң чамдык райкомнары политхүн үезинде тургустунган айтырыгларны тускай дептерде дептерлеп киирбейн, ооң күүселдезин даразында эрттирер политхүнде дыңнатпас фактылар бар. Чамдык политхүннер чаңгыс-даа айтырыг чок, «кылаң тас» эрте бээр, азы чүгле лекция номчуурну-биле кызыгаарланып, ажыл-агый айтырыгларын оон эрте бергилээр.

Чаңгыс аай политхүн — лекция номчуур хүн эвес, а удуртукчу кадрларның чон-биле ужуражыр, сүмележир, партияның экономиктиг, социал политиказын оларга таныжыгылаар хүнү дээрзин айытса чогуур. Политхүннү чүгле күш-ажылчы коллективтерге эвес, а харын чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле эрттирерин практикалап турарын деткиир апаар.

Партия комитеттери планнаашкынны боттары кылып, ооң күүселдезин контрольдаар ужурлуг. Ынчалза-даа үстүүртен айтыышкын манаар хөннер ам-даа үргүлчүлевишаан. Боттарының-на кылгаш, бюрога бадылап алганы планын күүсетпейн баар ийикпе азы өске тема сүмелээрге, планда көрдүнген айтырыгны шаа ап кааптар чоруктар ховар эвес. Эрттирген хүннерни дораан контрольга ап, ону түңнеп, анализтээр ажыл багай чорупп турар.

Эрткен чылын «Тыва кобальт» комбинаттың парткому политхүннү ийи катап үскен. Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Тожу, Кызыл райкомнарында политхүннер эреңгей эртип, каш ай уламчылыр боттарының отчёттарын бербейн келген. Политхүннү эрттирерде доктааткан хүнүн өскертир, азы ону өске болуушкуннар-биле каксырлаштырар чоруктар ам-даа бар. Ооң ужурундан ол районнарда чон аңаа чаңчыкпайн, харын-даа политхүннүң ужур-дузазын орта онаабейн турар.

Политхүннүң темазынга дүүштүр бедик деңнелге эрттирери — ону белеткеп, организастаарындан болгаш кадрлардан хамааржыр. Бо чугула ажылдың организакчылары — партия комитеттери, ооң кадрлары колдуунда партия райкомунуң бюрозунуң бадылааны илеткелчилер болуу, өскээр чугаалаарга район звенозунуң партия, совет, ажыл-агый удуртукчулары болур ужурлуг. Илеткелчилер болуунуң эки удуртулгазындан ол хүннүң эки түңнелдерлиг эртери хамааржыр. Политхүннү партия райкомнарының бирги секретарьлары боттары удуртуп эрттирери таарымчалыг болуп турарын практика көргүскен.

Политхүннүң онзагай талазын чидирбези, өске болуушкуннар-биле солуваазы чугула. Чамдык партия комитеттери ол хүннү эрттирери-биле күш-ажылчы коллективтерже лекторларны, пропагандистерни азы политинформаторларны чоруткаш, ону бүу-хаа, кызыы үе иштинде эрттирип турары шын эвес. Чаңгыс аай политхүн — доктаамал политмассалыг ажыл-дыр, ону чаңгыс хүннүң кампаниязы кылдыр ужур эдерип эрттирип болбас. Белеткел үезинде тургустунуп келир бирги айтырыг — хүн айтырыы болгай. Ооң темазын баш бурунгаар чарлап дыңнадыр.

Районда азы хоорайда кандыг айтырыг тургустунуп келгенил? Шүүмүкчүледиг саналдар, эрткен политхүннерде салдынган айтырыглар кандыгыл? Партия, совет, ажыл-агый органнарынга кирген медээлер бар бе? Бо бүгүнү болгаш солун, сеткүүлге бижип, азы радиога, телевидениеге дамчыткан чүүлдерниң утка-шынарын барымдаалап көөр, политхүн эрттирери-биле кайы организацияга, удуртукчулардан кымның баарын эки тодарадып алыр. СЭКП Эрзин, Каа-Хем райкомнары, өске-даа райкомнарда бо талазы-биле чамдык арга-дуржулга мөөңнеп алдынган.

Чер-черлерде идеологтуг болгаш масса-политиктиг ажылды эде тургузарынга идеология ажылдакчыларының салдары ам-даа чавыс болуп артпышаан дээрзин партия обкомунуң VII пленумунга шүүмүүлекчи ёзу-биле айыткан.

Политхүннү эрттирер удуртукчулар үргүлчү-ле бодунуң организациязының мурнунга эвес, а харын янзы-бүрү күш-ажылчы коллективтерге, бригадаларга, звенолarга, участоктарга баары чугула. Эртемниң болгаш культураның ажылдакчыларынга, өөреникчи болгаш студент аныяктарга доктаамал чедер. Ындыг түрбүже, СЭКП Кызыл хоорkому, райкомнар, парткомнар политхүн үезинде ол организацияларже кичээнгей салбайн келген.

Мурнакчы дуржулганы нептередири — организакчы ажылдың бир чугула хевири. Республикага чаңгыс аай политхүннү эрттирериниң арга-дуржулгазы чер-черлерде мөөңнеттинип турары чугаажок. Политхүннер ай санында эртип турар болгай. Бо чугула ажылды нийтилештирип, арга-дуржулганы чырыдарынга массалыг информация чепсээн ажыглаар. Политхүн дугайында материалдарны республика солуннарынга чырыдарын, радио, телевидение дамчыдылгаларны кылырын, арга-дуржулга солчулгазын доктаамал болдурза эки.

Чер-черде партия, совет, профэвилел болгаш комсомол организациялары бо ажылды бир демниг, инициативалыг, чогаадыкчы ёзу-биле чорудар ужурлуг.

«Революцияның чалбыы» совхозунуң машина-трактор мастерскаазында кодээ ажыл-агый техниказын септээри түлүүттелген. Бөгүнге чедир 30 ажыг трактор септеттинген. Илиирлер, сеялкалар септээри дооступ турар.

Бааразыныи механизаторлары тарылгага кирер техника септелгезин ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге чедир дооскаш, комбайннар септээринче кирипттер. Ол бүгүге төлептиг салыышкынның токарь В. П. Зайцев (чурукта) киирип турар. Хөй чыл ажылдаан дуржулгалыг ажылчынны алдын холдуг мастер дижип, өөрүшкүнүң мактаддыг сөстерин чугаалап турары таварылга эвес. Токарьның ажылы билдилиг, хынамчалыг чоруктуг ылап шын сагаашкынны негээр. Вениамин Петровичиге техниканың кезектерин чондурары-биле эң нарын ажылдарны бүзүреп турар. Ол күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер дээш чаартыкчы саналдарны киирип, электрилиг каңнаашкын-биле боттандырып турган ажылдарны безин станокка кезин алыр чаа аргаларны бо чылдан эгелеп шиңгээдип эгелээн.

А. МЕЛЬНИКОВТУҢ созу болгаш фотозу.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ШУЙНУҢ КОДАННАРЫНДА

«Мурнакчы» совхозта хой оолдаашкыны адакталып турар. Кыш соок, хар улуг боор турза-даа, малдың нийти байдалы эки.

Чаш хурагаларны ажаап доруктурарынга сакманчылар улуг дузаны чедирип турар. Амгы үеде совхозтуң төрүүр коданнарында 42 сакманчыны хаара туткан. Оларның аразында социалистиг чарышты он хонгашла түңнеп үндүрүп турар. Комсомолчулар Жанна Очур-оол, Айнаа Ховең-оол, Чойганмаа Чагыр-оол, Татьяна Ооржак база хоочуннардан Сюдаа Апарат, Хейшер Хертек олар сезон эгезинден бээр шалыпчылар болуп, кижи бүрүзү 80-ден 100 чедир хурагаларны ажаап, азыраан турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

МАЛЧЫННАРГА ДУЗА

«Мөген-Бүрен» совхозтуң дирекциязы, зоовет специалистер малчыннарже улуг кичээнгейни угландырган. Бо хүннерде № 3, № 4 хойжу бригадаларда мал кидин түлүк оолдап турар. Эң ылаңгыя Доржу Эмер-оол, Сагаан Сарыг-оол, Хүлер-оол Коңгаржап, Чүглүр-оол Тарын-Базыр оларның коданнарында хөй хөй хурагалнаан. Шуурган соонда совхозтуң база район төвүнүң албан черлериниң организацияларының ажылдакчылары малчыннарга барып оларга хертүк аштаар, көржең казар, коптарар талазы-биле боттуг дузаны чедиргилээн.

Успун-Доржу ИРГИТ.
Моңгун-Тайга район.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ САН-ЧУРАГАЙЛАРДА

Статистиканың тыва республика эргелелиниң дыңнадыы

Тыва АССР-ниң ажылчы чону СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш ТК-ның соң соондагы болуп эрткилээн Пленумнарының шиитпирлерин күүсетпишаан, нийтилел бүдүрүлгезиниң улам бурунгаар хөгжүлдезин хандырган. Үлетпүрде продукцияның нийти хемчээли болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү өскен. Мал ажылының берип турары продукцияның хемчээли улгадып турар. Капитал тудугда чурталга бажыңнарын ажыглалга киирериниң чыл планы бир-ле дугаар күүсеттинген. Ажылдап турарларының санын ковудетпейн, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин материалдыг бүдүрүлгенин адырларында чедип алган.

Ынчалзажок улус ажыл-агыйының чамдык адырларын салдынган сорулгалардан чыдып каап турар. Эътти болгаш дүктү бүдүрериниң чыл планын совхозтар болгаш Дуржулга станциязы күүсетпээн. Бир хойга онааштыр кыргып ап турар дүгүвүс 1986 чылдыындан эвээжээн. Бүдүрүлге тудуунга болгаш социал-культура хандырылгазының объектилеринге тускайлаан берген акша-хөреңги долузу-биле ажыглаттынмаан. Чоннуң барааннарга болгаш өске-даа хандырылгага негелделери элээн хандыртынмайн турар.

Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң кол көргүзүглериниң өзүлдезиниң темпилерин 1987 чылда көргүзерге мындыг (хуу-биле):

(Бирги колонкада — 1986 чылдың үлегериинге деңнээш, ийигизинде — күүсеттингени, үшкүзүнде — 1986 чылдыынга деңнээрге).

Үлетпүр продукциязы	7	13,8	7,8
Кодээ ажыл-агый продукциязы	15,4	8,7	— 5,3
Кол фондуларны ажыглалга кииргени	16,8	—0,1	14,4
Капитал салыышкыннар	23,9	11,3	22
Нийти ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгезиниң нийти хемчээли	5,2	14,1	11,2
Нийти ажыглалдың транспортунуң бүгү хевирлери-биле пассажирлер артындырылгазы	5,4	10,6	6,1
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү			
үлетпүрде	6,2	16,2	10,[illegible]
тудугда	9,6	15,2	11
кодээ ажыл-агыйда	11,9	—3,7	—4,8
Ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар саны	1	0,2	1
Хүнде ортумак шалың	8,7	8,9	8
Күрүне болгаш кооператив садыгында үүрмектеп садарының бараан саарылгазы (херек кырында өртек-биле)	1	0,8	6,5
ооң иштинде арага аймаанда саарылга чокка	9	9,2	6
Чоңга өртектиг ачы-дуза чедирилгези	18,8	23,8	11,1
Нийти чуртталга шөлүн ажыглалга кииргени	15,1	16,8	35

НИИТИЛЕЛ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ИНТЕНСИФИКАЦИЯЗЫ

Эртемниң болгаш техниканың чедиишкиннерин ажыглаарының талазы-биле күрүне планында 34 хемчеглерни боттандырарын айыткан, а херек кырында 27 хемчегни боттандырган. Чаа техниканы болгаш технологияны ажыглаарының бүдүрүлге чорудулгаларын механизастаарының талазы-биле планнарын Чурт үлетпүрүнүң, Одаар чүүл үлетпүрүнүң министерстволарының тараа продуктулар болгаш маажык кылыглар, хлеб быжырар үлетпүрнүң эргелелдериниң бүдүрүлгелери бүрүнү-биле күүсетпээн. Республиканың Агроүлетпүркүркомунуң септелге техниктиг бүдүрүлгелери газты ажыглап тургаш, кезектерни болгаш кылыгларны катап тургузуп алыр талазы-биле технологияны ажыглаарының даалгаларын күүседиринче безин кирбээн.

1987 чылда республиканың үлетпүрүнге механизастаттынган дөрт шугумну, 60 кезек чаа дериглерни тургускан, оларның аразында «Тыва кобальт» комбинатта сан-программа-биле башкарылганың чондурар станогу бар. Комплекстиг механизацияже 9 цехти болгаш участоктарны шилчиткен, дециммелиг чеди технологтуг чорудулгаларны ажыглаан, продукцияның 58 чаа хевирлерин шиңгээдип алган. Тудугда тудуг-монтаж ажылдарының дециммелиг хевирлери ажыглаттынып турар, оларның кол деңзигүүрү 8,6 хуу болган. Эрткен чылын чыып эптээр бажыңнарның болгаш тудугларның тудуг-монтаж ажылдарының планы 35 миллион рубльге күүсеттинген.

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни техниктиг эде дериинге болгаш эде кылырынга күрүнениң капитал салыышкыннарындан 32,5 миллион рубль чарыгдаттынган. Ол — эрткен чылдыындан дыка эвээш. Отчёттуг чылдың ол сорулгаларга ажыглаарынга көрдүнген дииминден 122 хуу ажыглаттынган.

Эрткен чылын «Тудуг кезектери» комбинатка, Кызыл-Мажалыктың тууйбу заводунга, Кызылдың хлеб комбинадынга, Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге бүдүрүлге күчүлерин ажыглаарының талазы-биле экономиштиг болдунмаан. Элегес-Аксының хана материалдарының заводунда, Кызылдың даараныга фабриказында, алгы заводунда бүдүрүлге күчүлерин мурнуку чылдыындан дээре ажыглап турар.

1987 чылда республиканың улус ажыл-агыйында 213 тонна кара металл прокады, 1745 тонна цемент, 3420 кубометр ыяш материалдары, 3928 тонна (чижектээ-биле) одалга чүүлү, 51 муң гигокалорий чылыг энергиязы, 21 миллион киловатт-шак электри энергиязы, 876 тонна дизель одаар чүүлү, 608 тонна автобензин камнап алдынган. Ынчалзажок үстүкү организацияларның чарыгдал нормаларын кызырар, социалистиг хүлээлгелерге дүүштүр немелде кызырылга талазы-биле берген даалгалары кара металл прокадынга, цементиге, ыяш материалдарынга, дизель одаар чүүлүнге, автобензинге күүсеттинмээн. Бажыңнар одаарынга херглээр одалга чүүлүнүң пландыва «Каа-Хем» разрез 49 хуу. Тываның электри четкилери 13 хуу күүсетпеен. «Тудуг кезектери» комбинат — үстүкү организацияның 72 тонна кара металл прокадын камнап алыр дээн даалгазының чаңгыс-даа тонназын камнап албаан. «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын 76 тонна дизель одаар чүүлүн, 54 тонна автобензинни ажыр чарыгдаан.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның чылда ортумак саны 1 хуу өскен. Бүгү ажылдап турарларының 33 хуузу 30 хар чедир назылыг аныяктар. 4,5 хуузу — пенсия назынны четкеннер болуп турар. Ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар ортумаа-биле 36 харлыг болган. Ажылдап турарларның чартыындан хөйү ол-ла бүдүрүлгеге 5 чылдан хөй ажылдаан.

Кооперативтерде ажылдап турарларының саны чыл төнчүзүнге чедир 200 хире кижи болган.

Ажылчын күштүң өзүлдезин чоңга ачы-дуза чедирилгезинче угландырган. Бүдүрүлге адырларында (үлетпүрде болгаш кодээ ажыл-агыйда) ажылдап турарларның хостalып турар чүүлдери бар.

Ынчалза-даа улус ажыл-агыйының чамдык адырларында ажыл шагы үзер, чонну ажылдап турар ажылындан чардыктырар (кодээ ажыл-агый ажылдарынга база) чоруктар эвээш эвес.

Улус ажыл-агыйында ажылдап турар дээди болгаш тускай ортумак эртемниг специалистерниң саны 31 муң болган.

ҮЛЕТПҮРНҮҢ МАТЕРИАЛДЫГ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Продукцияны сайгарарының планы (хүлээлгелерде айыттынганы-биле) 99,1 хуу күүсеттинген азы 1986 чылдыындан хөй. Керээлиг хүлээлгелерин 78 бүдүрүлге бүрүнү-биле күүсеткен.

Бараанныг продукцияның бот-үнезиниң талазы-биле чыл планы күүсеттинген, 3,2 миллион рубльдиң камналгазы алдынган. Эрткен чылга деңнээрге орулга 27 хуу өскен. Ооң-биле чергелештир үлетпүр бүдүрүлгелериниң 12-зи саң-хөө көргүзүглериниң талазы-биле планын күүсетпээн.

Үлетпүр продукциязын бүдүрери 7,8 хуу өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези 10,2 болган.

Материалды чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелериниң, орулга планының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң болгаш продукцияның нийти хемчээлиниң өзүлдезиниң темпилериниң күүселдезиниң талазы-биле, тус-тус үлетпүр бүдүрүлгелерин, эргелелдерни, министерстволарны 1987 чылга көргүзерге мындыг (хуу-биле). (**Бирги колонкада** — продукцияны чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерниң күүселдези; **ийигизинде** — продукцияны чедир чорудуп бербээни (муң рубльге); **үшкүзүнде** — орулга планының күүселдези; **дөрткүзүнде** — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң темпизи; **бешкизинде** — продукция хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизи.)

«Тыва даг-дугу» комбинат	100	—	143,5	21,6	7,8
«Каа-Хем» разрез	100	—	—	—2,5	2,3
«Тыва кобальт» комбинат	100	—	108,8	9	8
«Тудуг кезектери» комбинат	95,1	371	135,6	16,4	33,9
«Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы	100	—	—	15,6	32,7
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын.	100	—	—	17,1	14,3
Кызылдың даараныга фабриказы	100	—	130,4	10,4	4,4
Кызылдың алгы заводу	95,1	96	—	17,7	21,9
Одалга үлетпүрүнүң министерствозу	100	—	112,9	2,4	4
Чурт үлетпүрүнүң министерствозу	91,2	278	3 катап	20,5	13,[illegible]
Автосептелге заводу	100	—	110,7	6,4	4,[illegible]
Парлалга, полиграфия херектериниң талазы-биле күрүкомитет	100	—	135,5	3,9	3,9

(Төнчүзү 2-ги арында).

«КЫЗЫЛ» КУШ ФАБРИКАЗЫНГА ШИЛЧИИР КЫЗЫЛ ТУКТУ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА ШИИТПИРНИ СОЛУУР ДУГАЙЫНДА

«Кызыл» куш фабриказы чуургаларны сайгарып турар үеде Курстандарттың негелделерин сагывайн турганының фактылары илерел келгенин барымдаалааш, 1987 чылдың ажылдарының түңнелин ёзугаар СЭКП обкомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң проф. эвилелдерниң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун ол коллективке тыпсыр дугайында моон мурнунда хүлээп алган шиитпирин СЭКП обкомунуң бюрозу 1988 чылдың февраль 4-те солаан.

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ САН-ЧУРАГАЙЛАРДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

АССР-ниң Агроүлетпүркому	98,4	558	156,8	3,7	4
Тываның сүт агроүлетпүрү	100	—	169,4	5	6,7
Кызылдың эът комбинады	97,5	360	147,1	1,2	—1,5
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	100	—	—	—0,9	—2
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	100	—	136,2	11,8	15,3
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—	98,4	7,7	5,2
Хлеб быжырарының болгаш макарон үлетпүрүнүң эргелели	99,8	10	—	18,4	15,7
«Тыва суг тудугнуң» ДБК заводу	99,8	7	109,4	3	2,4
Арга-арыг ажыл-агыйының министерствозу	100	—	107,6	3,1	4,7

Чурт иштиниң бүдүрүлгелеринге продукцияны чорудуп бээринге хамаарышкан сайгарылга планы 98 хуу күүсеттинген, бүдүрүлге хемчээли болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү эрткен чылдыынга деңнээрге өскен.

1987 чылда үлетпүрнүң районнар, хоорайлар аайы-биле ажылын көргүзерге мындыг: (хуу-биле).

(**Бирги колонкада** — продукцияны чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерниң күүселдези: **ийигизинде** — керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн бүдүрүлгелерниң нииити хемчээли; **үшкүзүнде** — продукцияның бот-үнезинге камналга, чарыгдал (+) (планга удур хуу-биле); **дөрткүзүнде** — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң темпилери; **бешкизинде** — продукция хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизи.)

Барыын-Хемчик район	100	—	—2,75	18,6	8
Ак-Довурак	100	—	—	21,5	9,9
Чөөн-Хемчик район	99,4	20	+3,93	—2	—0,6
Чадаана	99,4	20	+3,93	—2	—0,6
Таңды район	100	—	—0,18	9,6	7,7
Хову-Аксы	100	—	—	9,4	8,2
Улуг-Хем район	94,6	25	—2,26	5,9	8,4
Шагаан-Арыг	94,6	25	—2,26	5,9	8,4
Бии-Хем район	96,9	25	—4,23	5,5	4,2
Туран	96,9	25	—4,23	5,5	4,2
Каа-Хем район	96,2	50	—4,65	0,8	3
Тес-Хем район	100	—	—0,48	4,3	6,7
Тожу район	100	—	—1,99	3,4	2,7
Кызыл район	100	—	+13,03	0,7	1,8
Кызыл хоорсовет	98,6	38,9	— 2,03	7,3	8,9

Продукцияның кол-кол хевирлерин республикага бүдүрүп үндүргени мындыг болган: (**Бирги колонкада** — 1987 чылда бүдүрүп үндүргени; **ийигизинде** — чыл планын күүсеткениниң хуузу; **үшкүзүнде** — 1987 чыл 1986 чылга хуу-биле).

Хөмүр-даш, муң тонна	1028	114	102
Чылыг энергиязы, муң гигакалорий	800	100	107
Ыяшты сөөртүп алганы, муң пл. кубометр	344	123	111
оон иштинде тудуг ыяжы	305	123	112
Дилиг материалдары, муң кубометр	132	142	111
Мебель, муң рубль	1957	91	103
Культура амыдыралдың болгаш ажыл-агыйга херегләэр бараанвар, муң рубль	3886	100,9	111
Тудуг чугайы, тонна	2807	117	77
Тудуг тууйбузу, миллион кезек	35,7	100,4	116
Чыып эптээр демир-бетон конструкциялар болгаш кылыглар, муң кубометр	87	101	127
Сорттуг даг-дугу, муң тонна	135	107	108
Хөм идиктер, муң эжеш	94,1	99,1	111
Кидис идиктер, муң эжеш	103	98	150
Даараныгга кылыглары, муң рубль	1875	99,9	108

Пландан ажыр 128 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, 38,8 муң кубометр дилиг материалдарын, 8,2 муң тонна даг-дугун, 1 муң кубометр чыып эптээр демир-бетонну бүдүрүп үндүрген. Чонга хереглел бараанварын чыл дургузунда 63,6 миллион рубльге (эзиртир суксун чокка) бүдүрүп үндүрген азы 1986 чылдыынга деңнээрге 10,5 хуу хөй. Чоннуң хереглел бараанварын бүдүрериниң планын күүседиринге 13 бүдүрүлге хожудаашкынны болдурган. Оларның аразында «Тудуг кезектери» комбинат, «Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы, «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынның алгы заводу, Шагаан-Арыгның болгаш Сарыг-Септиң райүлетпүр комбинаттары, пиво заводу, Туранның ыяш белеткээр пунктузу, Чадааның хлеб заводу бар.

«Тыва суг тудуг» трестиниң ДБК заводу чыып эптээр демир-бетон конструкцияларны болгаш кезектерин бүдүрериниң чыл планын «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери ажик блоктарын, чыып эптээр демир-бетоннуң конструкцияларын болгаш кезектерин, керамзит сай-дашты бүдүрериниң болгаш ыяш сөөртүп белеткээриниң талазы-биле чыл пландарын күүсетпээн.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Агроүлетпүр комплекизиниң продукциязының нииити хемчээли 238 миллион рубль болган болгаш 1986 чылдыынга деңнээрге, 4 хуу кудулаан, оон иштинде көдээ ажыл-агыйның продукциязы 5,4 хуу эвээжээн, ажылдап кылыр адырларның бараанныг продукциязы 4 хуу көвүдээн.

Нииитиниң көдээ ажыл-агыйында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1986 чылдыынга деңнээрге, 2,9 хуу кызырылган, а ажылдап кылыр адырларда — 6,6 хуу көвүдээн.

Көдээ ажыл-агыйның чаңдык культураларының нииити хемчээлиниң эвээжээни совхозтарның бүгү ажылдарга орулгазы эрткен чылдыынга деңнээрге 5,1 миллион рубльге кызырлырынга чедирген (10,6 миллион рубль турган). Чижегләэн санаашкыннар өзүгаар алырга, каралгалыг ажылдап турар ажыл-агыйларның саны 1986 чылда 4 турганындан 1987 чылда 12 чедир өскен, орулгалыг чоруу 14-тен 8 хуу чедир кудулаан.

ҮНҮШ АЖЫЛЫ

Бүгү хевириниң ажыл-агыйларында үнүш ажылының кол продуктуларын бүдүрүп турарын көргүзерге мындыг (муң тонна). (**Бирги колонкада** — 1981—85 чылдар (чылда ортумаа-биле); **ийигизинде** — 1986 чыл; **үшкүзүнде** — 1987 чыл).

Тараа	119,8	222,4	154,9
Картофель	24,2	36,5	27
Ногаалар	7,3	7,6	7,4

Тараа культураларының дүжүткүрү кудулаан, республикада нииитизи-биле 1 гектардан-на 9 центнер дүжүттү ап турар, а 1986 чылда гектардан-на 12,9 центнерни ап турган.

Тараан культураларының 1986 чылдыындан куду дүжүттү республиканың ажыл-агыйларының хөй кезии алган. Кызыл-тасты 101 муң тоннаны, арбайны 26, суланы 24 муң тоннаны — 1986 чылдыындан дыка эвээшти ажаап алган. Хөй-хөй ажыл-агыйлар картофельдиң болгаш ногааларның дүжүдүн мурнуку чылдың деңнелинге чедирбээн. Совхозтар 1988 чылдың дүжүдүнге 64,5 муң гектар черни аңдарган, эрткен чылдыындан 15 хуу эвээш. Чазын чаштырар тараа культураларын 9,6 муң гектар шөлде тараан, 1986 чылда 5,5 муң гекtарга тараан. Тарылга шөлүнүң гектар бүрүзүнге 55 килограмм минералдыг чемишчидилгени төккен, эрткен чылдыынга деңнээрге, 4 кг эвээш.

Тараа культураларының үрезинин белеткеп алырының талазы-биле планын совхозтар 95 хуу күүсеткен, эрткен чылдыынга деңнээрге, 5 хуу эвээш.

Көдээ ажыл-агый техниказын часкы тарылгага оожум белеткеп турар. 1988 чылдың январь 1-де республикада тракторларының 76 хуузу, чүък сөөртүр автомобильдерниң 71 хуузу, картофель олуртукчуларының болгаш трактор сөөртүр сеялкаларның 60 хире хуузу ажылдап турар болган. Үрелиг техниканың хөй кезии Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем районнарда болуп турар.

Тарааны, картофельди болгаш ногааларны садып ап турары мындыг: (муң тонна). **Бирги колонкада** — 1981—85 чылдар (чылда ортумаа-биле); **ийигизинде** — 1986 чыл; **үшкүзүнде** — 1987 чыл.

Тараа	15,8	55,7	31,6
Картофель	5,5	9,1	6,2
Ногаалар	3,7	5	5

Тарааны садып алыр талазы-биле планын республика 105 хуу күүсеткен. Совхозтар картофельди 4,8 муң тоннаны саткан азы 53 хуу, ногааларны 5 муң тоннаны азы планның 74 хуузун саткан.

МАЛ АЖЫЛЫ

Мал ажылының продуктуларын ажыл-агыйларның бүгү категорияларында бүдүрүп турарын көргүзерге мындыг. (**Бирги колонкада** — 1981—85 чылдар (чылда ортумаа-биле); **ийигизинде** — 1986 чыл; **үшкүзүнде** — 1987 чыл).

Кош эът, муң тонна	18	21	21,8
Сүт, муң тонна	60	71,6	74,4
Чуурга, миллион борбак	34,2	51,1	53,3
Дүк (бодунуң деңзизи-биле), тонна	2349	2410	2260

Нииитиниң ажыл-агыйында эът бүдүрери 2 хуу, сүттүг 3 хуу, чуургаларны 9 хуу көвүдээн, а дүк бүдүрерин кызырылган. Бир инектен ортумаа-биле саап ап турар сүт 137 килограммга азы 8 хуу өскен. 1986 чылдың деңнели-биле алырга, Өвүр, Каа-Хем, Эрзин районнарның ажыл-агыйлары сүт бүдүрерин, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тожу, Тес-Хем болгаш Кызыл районнарның ажыл-агыйлары эът бүдүрерин эвээжеткен. Хой дүгү бүдүрерин чүгле Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Таңды, Тожу болгаш Каа-Хем районнарның ажыл-агыйлары эрткен чылдың деңнелинден бедиткен.

Малдың баш саны мынчаар өскерилген: (январь 1-де, муң баш). (**Бирги колонкада** — 1987 чыл (ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга); **ийигизинде** — 1988 чылда; **үшкүзүнде** — 1987 чыл (оон иштинде чоннуу); **дөрткүзүнде** — 1988 чыл).

Мыйыстыг бода мал	190,4	193	80,8	82,6
оон иштинде саар инек	68,9	69,2	33,9	35,3
Хаваннар	61,9	66,9	35,2	38,3
Хойлар болгаш өшкүлер	1168,6	1166,2	194,8	198,3
Чылгы	36,2	37,2	7,1	7,5

Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Улуг-Хем, Тес-Хем, Эрзин болгаш Кызыл районнарның совхозтарында 1986 чылдыы-биле деңнээрге, малдың бүгү хевирлеринге өлүп-хораар чорукту көвүдеткен, а Тес-Хем районда бода малдың өлүп-хораары 66,5 хуу, хой, өшкүнүү 46,5 хуу өскен.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде эът курлавырларынга улуг чидириг болуп турар чүүл болза, эвээш деңзилиг малдарны садып турарында. Республикада ындыг мал 15—20 хуу болуп турар. Ортумактан куду деңзилиг болгаш арган малдарны күрүнеге Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнар хөйнү дужаап турар.

Чыл эгезинде байдал-биле алырга, совхозтарның мал чеми-биле хаңзыртынганы 1987 чылдың эгезинден эвээш болган. Ынчалзажок мал фермаларында хөй-хөй чемгерилге цехтери болгаш кухнялары янзы-бүрү чылдагааннардан ажыглаттынмайн турар.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларында малдан алыр продуктуларны садып ап турарын көргүзерге мындыг: (**Бирги колонкада** — 1981—85 чылдар (чылда ортумаа-биле); **ийигизинде** — 1986 чыл; **үшкүзүнде** — 1987 чыл).

Мал болгаш куш эъди (дирит деңзиге), муң тонна	24,8	26,8	28,6
Сүт, муң тонна	29,2	33,9	35,7
Чуурга, миллион борбак	25,3	40,6	42,5
Дүк (арыг волокноже шилчиткенде), тонна	1299	1355	1320

Мал садар талазы-биле чыл планын 21 совхоз, а сүт садар планын 17, дүктүң 15 совхоз күүсетпээн. Эрткен чылдыы-биле деңнээрге, дүк садарын 9 район эвээжеткен.

Аъш-чемниң кол-кол продуктуларын бүдүрүп турарын болгаш агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң план күүседип турарын көргүзерге мындыг: (**Бирги колонкада** — 1987 чылда бүдүргени; **ийигизинде** — чыл планын күүсеткениниң хуузу; **үшкүзүнде** — 1987 чыл 1986 чылга хуу-биле).

Эът, үлетпүрге ажылдап кылганы-биле муң тонна	10,1	95	97
Колбаса кылыглары, тонна	1555	104	102
Мал саржаа, тонна	536	107	99
Чалаң сүт продукциязы (сүтче шилчидерге, муң тонна)	25,7	102	105
Кондитер кылыглары, тонна	1353	113	108
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	285	70	119

Кызылдың пиво заводу эзиртпес суксун аймаан пландан 125 муң декалитр эвээшти бүдүрүп үндүрген. Кызылдың эът комбинады эътти 307 тоннаны, Кызыл-Мажалыктың эът комбинады эътти 239 тоннаны, колбаса кылыгларын 13 тоннаны эвээшти бүдүрүп үндүрген.

АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң бүдүрүлгелери 558 муң рубльдиң продукциязын чедир бүдүрбээн.

Агроүлетпүр комплекизиниң материал-техниктиг баазазы.

1987 чылда республиканың көдээ ажыл-агыйынга чүък сөөртүр 395 автомобильди, 386 тракторну, тараа ажаар 83 комбайнны, тракторнуң 76 кожугларын болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа техниказын чорудуп берген. Көдээ ажыл-агыйга минералдыг чемишчидилге чорудуп бээриниң чыл планы ажыр күүсеттинген. Мал чеминге химиктиг немелделерни 1997 тоннаны чорудуп берген азы чыл планының 93,7 хуузу.

Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге киирген капитал салыышкыннар 80,9 миллион рубль болган, оон иштинде көдээ ажыл-агыйга — 76,6 миллион рубль. Тургускан лимитти тус-тузунда 103,7 болгаш 102,6 хуу ажыглаан.

Мыйыстыг бода малга 2,5 муң баш турар, 17,5 муң хой кирер, 64 муң куш турар кажааларны туткан, 2 муң кубометр кирер силос болгаш сенаж тудугларын кылган. 1114 гектар тарылга шөлүн ажыглалга киирген, 1946 гектар суггарылга системазын эде кылган, 67,3 муң гектар шөлде одарларны суггатчыткан, моон мурнунда суггатчыткан одарларга суггарылга тудугларын 59,3 муң гектарга эде кылган. Объектилерни ажыглалга киирериниң планы күүсеттинген. Мелиорация тудуунга 8 миллион рубльдиң капитал салыышкынын киирген, 1986 чылдыы-биле деңнээрге, ол соруглааларга тускайлаттынган акша-хөреңги 28,5 хуу эвээжээн.

КАПИТАЛ ТУДУГ

1986 чылдыынга деңнээрге, кол фондуларны ажыглалга кииргени 16,1 хуу хөй болган. Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күзели-биле капитал салыышкыннар 23,4 хуу өскен. Күрүнениң капитал салыышкыннарының нииити деңнелинге көөрге, бүдүрүлгелерниң боттарының акша-хөреңгизинден шилчидип турар чарыгдалы 1986 чылда 0,8 хуу турган болза, 1987 чылда 2,8 хуу болган.

Кол фондуларны ажыглаалга киирериниң болгаш күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының капитал салыышкыннарын шиңгээдип ап турарының онаалдалары тус-тузунда 84,7 болгаш 89,2 хуу күүсеттинген. Ак-Довуракта 0,5 миллион кезек даштыкы хептиң трикотаж кылыгларын кылыр даараныгга-трикотаж фабриказы, Кызылда 70 вогон-метрниң чүък турар чер, Кызылда 63 муң ква подстанция, 1,1 км магистралы, лаборатория-камера корпузу, нииити узуну 335 км электри дамчыдылга шугуму, 70 км автоорук ажыглалда киирген.

Тудуг-монтаж организацияларының кылганы керээлиг ажылдарның хемчээли 17,1 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 11 хуу өскен, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлиниң өзүлдезиниң 73 хуузу күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткениниден чедип алдынган. Планныг онаалдаларын күүсетпейн турар организацияларның саны дыка кызырылган.

Кол тудуг организацияларының план күүселдезиниң керээлиг ажылдарның хемчээлиниң өзүлде темпизиниң болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң талазы-биле көргүзүглер мындыг:

(**Бирги колонкада** — боттарының күжү-биле план күүсеткен хуузу; **ийигизинде** — керээлиг ажылдарның хемчээлиниң талазы-биле (1987 чыл 1986 чылга хуу-биле); **үшкүзүнде** — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң талазы-биле).

«Тыва тудуг» трест	119	142,4	130,6
«Шагаан-Арыг тудуг» трест	83,4	128,4	123,6
«Тыва суг тудуг» трест	100	107	103,6
«Тыва хамааты тудуг» трест	83	102,9	86,8
«Тувaагропромспецмонтаж» трест	99,6	108,4	107,6
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	101,6	116,7	104,5

Оон-биле чергелештир тудугда эде тургустунуушкун ам даа оожум темпилиг боттанып турар. Кол керээлиг ажылдарның планы 95 хуу күүсеттинген. Тудуг организацияларының 40 хире хуузу керээлиг ажылдарның нииити хемчээлиниң талазы-биле, а алдыгы организация бүрүзүле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң планын күүсетпээн.

Тудуг организациялары материал-техниктиг болгаш күш-ажылчы курлавырларны ажыглалга кирер объектилерже моондээр талазы-биле чогуур хемчеглерни албаан. Ындыг объектилерде керээлиг ажылдарның планының күүселдези 96,5 хуу болган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Нииити ажыглалдың транспорту-биле чүък чүдүрүп чорудары болгаш пассажирлер аргыштырылгазы мындыг болган: (**Бирги колонкада** — 1987 чылда күүсеттингени; **ийигизинде** — чыл планын күүсеткениниң хуузу, **үшкүзүнде** — 1987 чыл 1986 чылга хуу-биле).

Чүъктү чүдүрүп чорутканы, муң тонна			
Нииити ажыглалдың транспорту	1017,2	108	112
Хем транспорту	129	105	101
Пассажир сайгарылгазы, миллион пассажир-км			
Нииити ажыглалдың автотранспорту	421	105	108
Агаар транспорту	208	104	103
Хем транспорту	8	114	105

Нииити ажыглал транспортунуң бүгү хевирлери-биле 10,3 миллион тонна чүъктү чүдүрүп чоруткаң, план 8,4 хуу ажыр күүсеттинген.

Тонна чүъктү сөөртүп чедирериниң ортумак ыраккышылы автомобиль транспортунга 50 км, хем транспортунга 207 км болган.

Транспорттуң бүгү хевирлери күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң талазы-биле пландарын күүсеткен. Автотранспортта ол көргүзүг талазы-биле план 6,8 хуу ажыр күүсеттинген, 1986 чылдыы-биле деңнээрге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 9 хуу өскен, хамааты ужар чүүлде ол көргүзүг тус-тузунда 3 болгаш 1,7 хуу болган.

Пассажир сайгарылгазы транспорттуң бүгү хевирлеринде 5 хуу өскен болгаш 637 миллион пассажир-км болган.

Нииити ажыглалдың автотранспортунда чүък сөөртүрүнүң талазы-биле планын Шагаан-Арыг АТБ-зы күүсетпээн. Нииити ажыглалдың автобустарындан болгаш таксилерден пассажирлер аргыштырганының орулгазы 1986 чылдыынга деңнээрге, 8 хуу өскен азы 6,4 миллион рубль болган.

Чүък сөөртүр автомобильдерни чорук чорударын ажыглаарының болгаш автобустарны ажылдадып үлдүрериниң талазы-биле планныг онаалдалар күүсеттинмээн болгаш 1986 чылдың деңнелинге четпээн. Чүък сөөртүр автомобильдерниң, автобустарның, таксилерниң үрелик эвес хирезинде-ле анаа турар чоруу көвүдээн. Автобустарның рейс чоруурун озалдадыр чоруктар бар.

Хем транспортунуң орулга талазы-биле чыл планы 1987 чылдың сентябрьда-ла күүсеттинген.

Кол-кол көргүзүглер талазы-биле планныг онаалдалар дыка ажыр күүсеттинген болгаш 1986 чылдыынга деңнээрге өзүлделиг болган.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү планнаттынганындан 41,6 хуу өскен болгаш эрткен чылдыынга деңнээрге, 29,2 хуу өскен. 1 рубль орулгага онааштыр чарылга 25,5 хуу кудулаан.

Пассажирлер аргыштырар талазы-биле планын хамааты ужар чүүл 3,7 хуу ажыр күүсеткен. Көдээ ажыл-агыйга болгаш арга-арыг ажыл-агыйынга авиахимиктиг ажылдарның хемчээли колдуунда-ла 2 катап өскен. Ынчалзажок алдыгы самолёт бүрүзү-ле чогуур черинге расписаниеден хажыдыышкынныг кээп турган.

Харылзаа бүдүрүлгелери кол ажылдарындан орулга планын күүсеткен. 1986 чылдыынга деңнээрге, харылзааның ачы-дузазы 17 хуу өскен. Көдээ черлерге телефон аппараттарының санын көвүдедириниң планы күүсеттинмээн.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ БОЛГАШ ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛ ДЕҢНЕЛИНИҢ БЕДЭЭНИ

1988 чылдың эгезинде чоннуң саны 293,8 муң кижи болган. Чоннуң өлүр чоруу дыка кызырылган. 1984 чылдыы-биле деңнээрге, 1986 болгаш 1987 чылдарда өлүр чорук ортумаа-биле 300 кижиге эвээжээн. Эрткен чылын 9 муң ажыг кижи төрүттүнген, а 1980 чылда 7,1 муң турган.

Чоннуң орулгазы өскен. Улус ажыл-агыйында ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының айда ортумак шалыңы 202 рубль болган, а 1986 чылда — 187 рубль турган. Шалыңны дыка өстүргени ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ол-ла бүдүрүлгелеринге болгаш албан черлеринге үзүктел чокка хөй чылдарда ажылдап келгени дээш төлевирни шалыңга немээнинден болган.

Республиканың ажылчы чону ажаалга кассаларында шыгжавырларын 14 миллион рубльге көвүдеткен.

Күрүне болгаш кооператив садыында үүрмектеп садар бараан саарылгазы 304,5 миллион рубль болган болгаш 1986 чылдыынга деңнээрге (бар өртек-биле), 17,3 миллион рубльге өскен.

Республикада нииитизи-биле бараан саарылгазының планы 0,5 миллион рубльге күүсеттинмээн. Эзиртир суксуннарны сайгарарын кызырган. 1986 чылдыынга деңнээрге, оларны 4,3 хуу эвээшти саткан (деңнештирер өртекке).

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының структуразы дыка экижээн. Күрүне болгаш кооператив садыында аңгы-аңгы бараанварны садып турарының байдалын көргүзерге мындыг (деңнештирер өртек-биле, миллион рубль). (**Бирги колонкада** — 1987 чылда сатканы; **ийигизинде** — 1987 чыл 1986 чылга хуу-биле).

Эът болгаш эът продуктулары	19,6	111
Балык болгаш балык продуктулары	4,3	92
Мал саржаа	3,5	122
Үнүш үзү	0,7	103
Маргарин продукциязы	2,6	101
Чалаң сүт продукциязы	7,6	107
Быштак	0,4	70
Чуурга	4,8	105
Чигир	5,8	104
Кондитер кылыглары	15	106
Шай	1,6	106
Хлеб продуктулары	9,1	115
Картофель	0,9	90
Ногаалар	3,2	123
Дазылдыглар	6,7	98
Эзиртпес суксуннар	1,7	119
Чимистер болгаш ногаа хандылары	4,6	109
Таакпы кылыглары	6,3	97
Иштики болгаш даштыкы хеп, пөстер	40,8	98
Трикотаж кылыглар	14,3	99
Ук кылыглары	3,5	103
Идик	15,7	98
Шаажаң болгаш шил сава	2,1	107
Саваң болгаш синтетиктиг чуулда херекселдери	1,6	102
Мебель	7	107
Соодукчулар, доңурукчулар, муң кезек	4,6	106
оон иштинде ишкири 200 дм. куб камералыг болгаш оон өрү, муң кезек	1,5	82
Хеп чуур машиналар, муң кезек	7,7	130
Электрилиг доозун сордурукчулары, муң кезек	6,1	199
Шактар, муң кезек	84	108
Фотоаппараттар, муң кезек	2,3	95
Радиодамчыдылга херекселдери муң кезек	8,6	132
Телевизорлар, муң кезек	8	99
оон иштинде өңнүг телевизорлар	2,3	108
Магнитофоннар, муң кезек	6,3	102
Чадаг тергелер болгаш мопедтер, муң кезек	4,7	83
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер, муң кезек	2,4	114
Чиик автомобильдер, муң кезек	1,7	97
Ыяш материалдар, муң кубометр	5,1	169
Шифер, чижеглээн муң плита	13,4	110
Автомобиль бензини, муң тонна	6	128

Чонну эът болгаш сүт продуктулары-биле хандырарын көвүдетсе-даа, ол продуктулар-биле чонну хандырарының айтырыы чидиг тургустунмушаан. Республикада эът болгаш саржаг садып турарының айтырыын дыңнадып турган болгай.

Хептиң, трикотаж кылыгларының, идиктерниң хөй-хөй хевирлеринге чоннуң херегцели долу хандыртынмайн турар. Бараанварның ассортиментизинге болгаш шынарынга негелде болгаш санал-хомудалдарның карышкак чоруу ам-даа хевээр. Эрги модельдерниң, конструкцияларның фасоннарының эргижирээн, үр болган болгаш сайгартынмас 1,4 миллион рубльдиң бараанвары республиканың садыгларында чыгдынган.

Иштики курлавырларны ажыглавышаан бараанварны садып-сайгарарының чогуур хемчеглерин садыг организациялары албайн турар. Нииитиниң чемненилгези чогуур негелдеге чедир хөгжүвейн келген. Аъш-чемниң эвес бараанварның комиссия садыы кошкак ажылдап келген. Чоннуң хуузунда бүдүргени продукцияның комиссия садыы республикада шуут хөгжүвээн.

Ыяш болгаш тудуг материалдарын садары дыка көвүдээн. 1986 чылдыы-биле деңнээрге, оларны садары 30,2 хуу хөй болган.

Бүдүрүлгелерниң артыкчы продуктуларын, кылыгларын садары кошкак организастаттынган. Ол продукцияны чүгле Садыг министерствозунуң системазының чаңгыс-ла тускайжыткан магазининде садып турар. Ону 1987 чылда 26 муң рубльге сайгарган.

Чонга өртектиг ачы-дузаны 27 миллион рубльге чедирген азы чыл планы 104 хуу болуп турар. Ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 11,1 хуу өскен. Чонга ачы-дуза чедирериниң талазы-биле «Тыва тудуг», «Тыва хамааты тудуг» трестер, «Тудуг кезектери» комбинат, Агроүлетпүркүрком болгаш өске-даа организациялар чогуур инициативаны үндүрбейн турар.

Чонга ачы-дуза чедирилгезиниң сайгарылгазының нииити хемчээли 8,1 миллион рубль болган. 1986 чылдыынга деңнээрге, 1,1 миллион рубльге хөй.

Ачы-дуза чедирилгезиниң сайгарылгазының чыл планы республикада нииитизи-биле 107,6 хуу күүсеттинген, көдээ черлерде — 111,2 хуу.

Чурттакчы чоннуң кижи санынга онааштыр ачы-дуза чедирилгезиниң сайгарылгазы 1986 чылдыынга деңнээрге, 13,9 хуу улгаткан азы 3 рубль 40 көпеек, оон иштинде көдээ черлерге 26,5 хуу азы 4 рубль 10 көпеек.

Чонга ачы-дуза чедирериниң планын Улуг-Хем район күүсетпээн.

Өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира-биле азы тускай бажың-биле хандырарының программазы чоорту боттанып турар. Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күзели-биле 172 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн туткан. Чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирериниң күрүне планы 101,4 хуу күүсеттинген.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күзели-биле чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирериниң чыл планын Тыва АССР-ниң Суг ажыл-агый болгаш мелиорация министерствозу, Дуржулга станциязы, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели күүсетпээн.

Чурттаалга бажыңнарының капитал септелгезин нииити чарыгдал талазы-биле, капитал септелге соонда чурттаалга бажыңнарын хүлээдириниң талазы-биле-даа 1987 чылдың планы күүсеттинмээн.

Өөредилгениң янзы-бүрү хевирлеринде 80,6 муң кижи хаара туттунган.

Нииити билиг болгаш профессионал школаның реформазын ёзутаар школага уругларны алды хардан эгелеп хүлээп ап турган. 1987—88 өөредилге чылында бирги класстың программазы-биле 4,6 муң алды харлыг уруглар өөренип турар, оларның 1 муңу — школа назы четпээннерниң уруглар албан черлеринде.

1987 чылда 4,9 муң оолдар болгаш кыстар ортумак эртемни чедип алган.

Школа назы четпээннерниң доктаамал албан черлеринде 22 муң уруглар азы ол назылыг уругларның 56 хуузу хаара туттунган.

Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күзели-биле 1536 өөреникчи өөренир нииити билиг школаларын, 400 сургуул олуттуг профтехучилищелерни, школа назы четпээн 995 уруг турар албан черлерин ажыглалга киирген. 1986 чылдыынга деңнээрге, нииити билиг школаларын ажыглалга киирери 6,7 хуу, школа назы четпээннерниң албан черлери — 77,7 хуу көвүдээн. Ынчалза-даа ол объектилерни ажыглалга киирериниң планы күүсеттинмээн. Дээди өөредилге черлери 384 специалисти, тускай ортумак өөредилге черлери — 866-ны белеткээн.

Тускай ортумак өөредилге черлери 1987 чылда 1451 сургуулду хүлээп алган азы 1986 чылдыындан 1,5 хуу хөй. Дээди өөредилге черлеринге хүлээп алыышкын эрткен чылдыындан 9 хуу кызырылган болгаш 700 кижи болган.

Чон ортузунга культура-чырыдыышкын ажылдарын 3 миллион экземпляр ном фондулуг массалыг 168 библиотека, 200 клуб албан черлери, 216 кинотургузуг, 6 музей болгаш 1 хөгжүм-шии театры чорудуп турар.

Киносеансыларга чоннуң келири чылда 5,8 млн. кижи азы ортумаа-биле бир кижи чылда 19 кино көрүп турар.

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күзели-биле 500 олуттуг клубтарны туткан азы 1986 чылдыынга деңнээрге, 66,7 хуу хөй. Культура албан черлерин ажыглалга киирериниң күрүне планы күүсеттинген.

Чонга медицина дузазын муң ажыг эмчи болгаш 3,6 муң ортумак эмчи эртемниглер чедирген. Бир эмчиге 278 чурттакчы, бир эмчи сестразынга (фельдшерге болгаш оон-даа өскелерге) — 82 кижи онаажыр.

Эмнелге болгаш амбулатория-поликлиника албан черлериниң четкизинде чыл дургузунда өскерилге колдуунда болбаап. 278 орунныг эмнелгелерни ажыглалга киирген, оларны ажыглалга киирериниң планы 102,2 хуу күүсеттинген. Амбулатория-поликлиника албан черлерин ажыглалга киирериниң планы күүсеттинмээн, хүнде 500 кижи хүлээп алырының орнунга чүгле 150 кижи хүлээп алыр поликлиниканы туткан.

Ынчалзажок ажылдаар шинээн түр када чидиргенинден, аараанындан, кемдеп-бертингениниден, а ол ышкаш аараан урууң ажаап-тежээни дээш экономиктиг чидириглер эвээжевейн турар. Ол-ла чылдагааннардан ажылдап турарларның бирээзи-ле ортумаа-биле чылда 9,4 хүн ажылга келбейн турар. Нииитизи-биле улус ажыл-агыйында ол чидириглер бир миллион ажыг ажыл хүнү болуп турар.

Күш-ажыл камгалалынга чылдың-на акша-хөреңги чарыгдалдарын улгаттырып турза-даа, бүдүрүлгеге кемдеп-бертинер чоруктуң деңнели эрткен чылын 4,8 хуу өскен.

Санаторийлерге болгаш дыштаныылга черлеринге дыштанганнарның саны беш муң кижи четкен. Экскурсияларның янзы-бүрү хевирлеринге 53,3 муң кижи хаара туттунган.

Өлүр чоруктуң кызырлырынга улуг салдарны арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чедирген. Ажыл кылып шыдаар кижилерниң өлүр чоруу 1984 чылдыынга деңнээрге, 15 хуу эвээжээн. Ынчалзажок ажыл кылып шыдаар кижилерниң өлүр чоруу ам-даа бедик болуп артпышаан.

1987 чылда уругларның өлүр чоруу 1986 чылдың деңнелинде артпышаан — төрүттүнген 1000 уругнуң бир хар чедир 41-и өлген (1986 чылда 45 уруг турган). Уругларның өлүр чоруунуң амгы деңнели дыка бедик, ол чорук херээженнерге болгаш уругларга чогуур үеде эмчи дузазын чедирерин организастаарында улуг четпестерниң бар болуп турары-биле хамаарышкан.

Агаар арыглаарының талазы-биле ажылдарны чыл дургузунда чорутпаан. Агаарже хоралыг бүдүмелдерниң үнүп турары республикада нииитизи-биле 900 тоннага өскен. «Тыва даг-дүгү» комбинатта хоралыг бүдүмелдерниң үнүп турары 1014 тоннага көвүдээн, «Тыва кобальт» комбинатта — 54, «Тудуг кезектери» комбинатта — 44 тонна.

Бойдус камгалалынга ол хемчеглерге болгаш бойдус курлавырларын чогумчалыг ажыглаарынга күрүнениң 2,3 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын чарыгдаан.

Статистиканың тыва республика эргелели

Бистиң консультациявыс

ПЕНСИЯ ТЫПСЫРЫНГА ХАМААРЫШТЫР

Пенсия, пособие алырының документилерин баш бурунгаар кылдырар болгай. Ону кылдырарда кандыг документилер херегил, оларны кая кирерил дээн айтырыглардыг чагаалар редакцияга база социал хандырылга органнарынга бо-ла келгилээр. Ам Социал хандырылга министерствозунуң юристконсультантызы А. Б. ХОМУШКУНУҢ номчукчуларның айтырыгларынга харыыларын моон адаанда парладывыс.

— Бөдүүн ажылчын кижи мен. Пенсиялаар үем чоокшулап орар. Пенсия тыпсырының дилег-билдиришкинин кайнаар кирер ирги?

А. САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

Харыы: Ажылчын кижи пенсия тыпсырының дилег-билдиришкинин ажылдап турар чериниң администрациязынга кирер. Администрация, профэвилел комитеди он хонук иштинде пенсия тыпсырынга херек документилерни кылдыргаш, социал хандырылга килдизинге бээр.

— Пенсия, пособие кылдырарда кандыг документилер негеттинерил? Оларны кым кылып бээр ужурлугул?

К. БҮРҮНЕЙ.

Улуг-Хем районда Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы.

Харыы: Бир-ле дугаарында негеттинер документилер пенсияның кандыг-бир хевиринден хамааржыр. Чижээлээрге, бир эвес назылап кырааның пенсиязын тыпсыр диген болза, күш-ажыл дептериниден аңгыда, ап турган шалыңның дугайында шынзылга, а инвалид дээш тыпсыр пенсияга күш-ажыл комиссиязының шынзылгазы, бир эвес инвалид апарган кижи ажылдап турган черинге озал-ондакка таварышкан үезинде ол озал-ондак канчаар болганының дугайында тускай майыкты (актыны) кожар.

Азырап турган кижизин чидирген дээш пенсия тыпсырда үстүнде кирген шынзылгалардан аңгыда, өлгениниң дугайында херечилел, назы четпээн уругларның төрүттүнген херечилелдериниң хоолгалары база мөтээн кижиниң азыралынга турган кижилерниң дугайында шынзылга херек. Чамдык таварылгаларда оон-даа өске шынзылгалар херегледдиниип болур. Маңаа кол чүве — пенсия тыпсырынга чугула документилерни албан черлериниң харыысалгалыг ажылдакчылары ол бүгүнү нетеп келгеннерге чогуур үезинде кылып бээри болур. А социал хандырылга черлериниң ажылдакчылары кирген документилериниң шынныын хынаар, ылавылап көөр.

— Администрация азы профэвилел комитеди ажылчын кижиниң пенсиязын кылдырарын ойталаан таварылгада, ол талазы-биле суд черинге хомудап болур бе?

С. ООРЖАК.

Суг-Аксы суур.

Харыы: Суд органының ажылдакчылары ындыг хомудалдар сайгарбайн турар. Бо таварылгада албан чери кандыг чылдагаан-биле пенсия тывыспайн барганының харыызын силерге бижимел-биле дыңнадыр апаар. Оон соонда ажылчын кижи ол талазы-биле билдиришкинин социал хандырылга черинче кирер ужурлуг.

— Пенсиялаар үем чедип келген ынчалзажок ажыл стажым четпес. Бо таварылганы канчаар көөр ирги?

К. ЧООДУ.

Эрзин суур.

Харыы: Нийти дүрүм ёзугаар алырга, четпес күш-ажыл стажы-биле чүгле күрүне албан-черлеринге ажылдап чорааннарга пенсия тыпсып турар. А Силерге дараазында байдалдар негеттинер-дир. Бирээде, ыяап-ла беш чыл күш-ажыл стажы, ийиде, пенсиялаар мурнунда үш чыл ажыл стажы эвээш, оон иштинде үзүктелиишкиннер 6 айдан ашпас ужурлуг. Үште, пенсия назыны ол ажылдап турар үеде четкен турар. Дөртте, пенсия тыпсыр айтырыгны ажылдап турар үезинде азы сөөлгү ажылдап турган чериңден, үгениниң соонда, бир айдан ашпаанда тургузаар.

Үстүнде адааны бо негелделер беш болгаш оон-даа хөй ажы-төлдү 8 харга чедир азыраан херээженнерге база чажыдан инвалид уруглардыг иелерге хамааржышпас. Оларга, пенсия тыпсырда чүгле беш чыл ажыл стажы негеттинер.

— Күш-ажылчы стажым бадыткаар чамдык документилерим чок. Хоойлу ёзугаар херечи бадыткалы-биле күш-ажыл стажын тодарадып болурун дыңнадым. Ол шын бе?

С. МОНГУШ,

Чадаана хоорайның чурттакчызы.

Харыы: Ийе. Херечиниң тодаратканы-биле күш-ажыл стажын тургузуп болур. Ол бүгүнү кажан ажылдап турганы албан азы ажыл-агыйы чери дүшкен таварылгада, ону херечилээр архив материалы чок болганда хереглээр.

Күш-ажыл стажын пенсия тыпсыр комиссия ийи болгаш оон-даа хөй херечилерниң барымдаазы-биле тургузар. Херечилерниң бирээзи ыяап-ла ол организацияга чаңгыс черге ажылдап турган болур. Ол дугайын бодунуң документизи-биле ук организацияга ажылдап турган деп бадыткаар.

— Чингелделиг пенсиялар бар болгай. Бир эвес ол пенсиялар дугайында маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп келзе, кым шиитпирлеп болурул?

К. ЧҮЛЬДҮМ.

Хову-Аксы суур.

Харыы: Бо айтырыгны кирген бүгү документилерге үндезилээш, пенсия тыпсыр тускай комиссия шиитпирлээр.

— Бир чыл болгаш пенсиялаар мен. Пенсияны кайы үениң шалыңындан санаар ирги? Чамдык улус сөөлгү чылдын, а өскези беш чылдын барымдаалап санаар-даа дигилээр. Ол шын бе?

О. САРЫГЛАР,

Хөнделең суурнуң чурттакчызы.

Харыы: Амгы үеде ажылчын болгаш албан-хаакчыларның пенсиязын сөөлгү 12 айның ортумак шалыңындан санаар. Ындыг-даа болза, ажылчын кижиниң күзелин ёзугаар пенсияны сөөлгү 10 чылдың иштинден беш чыл улаштыр ажылдап келген шалыңындан база санап болур.

— Пенсияны кажан, кайы үеде тыпсып эгелээрил?

Д. МААДЫ.

Тураң хоорайның чурттакчызы.

Харыы: Бир эвес кырааның пенсиязын тыпсырының документилерин четчези-биле социал хандырылга черинге чогуур үезинде дужаапкан болза, ынчан билдиришкин кирген хүнүнден эгелеп тыпсыр. А кажан документилериниң чамдыызы дужааттынган болза, ол документилерни хамааты кижи 3 ай эртпээнде кылдырып эккелгенде, ол-ла билдиришкин кирген хүнүнден санаар. А ол хуусаа эртенде четпес документилерни эккелген болза, сөөлгү документини эккелген хүнүнден тыпсыр.

Албан черлери, организациялар пенсиялаар ажылдакчыларының документилерин 3 ай иштинде боттарының буруузу-биле кылдырып шыдаваанда, ажылчын кижи чогуур үезинде пенсиязын ап шыдавас болгай. Чедир албаан (алыр ужурлуг түңүн) пенсиязын суд дамчыштыр төлеттирип ап болур. Бо-ла бүгү нийти пенсия тыпсыр үелерге хамааржыр. А өске таварылгаларда пенсияны оон-даа эрте үелерде тыпсып болур.

Бир эвес инвалид кижи ВТЭК-ти ажылдан хостаткан бюллетеньге тургаш эрткен болгаш комиссия эрткен хүнүнден бээр үш ай ашпаанда социал хандырылга черинге документилерин дужааган болза, пенсиязын инвалид болуун тургускан хүнүнден эгелеп тыпсыр.

Документилер районнуң социал хандырылга черинге комиссия эрткен соонда 3 ай ажа бергенде кирген болза, ол ышкаш ажылдавайн турарлар база ВТЭК-ти бюллетень чокка эрткен таварылгада пенсияны чүгле социал хандырылга черинге документ кирген хүнүнден төлээр.

Азырадыкчызы мөчээниниң пенсиязын азыракчы өлген соонда 3 ай эртпээнде документилер социал хандырылга черинге кирген болза, өлген хүнүнден пенсияны төлеп эгелээр. Үш ай ашканда социал хандырылга черинге документ киргенде — билдиришкин кирген хүнден пенсияны тыпсыр.

ЧЫРАА-БАЖЫ СУУРДА КООПЕРАТИВ

«Эртенги хаяа». Ындыг аянныг, чараш ат-биле Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажында ажыттынган кооперативти оон кежигүннери адап алганнар. Коллектив бүт кырынга туруп, баштайгы продукцияны хереглекчилерге садып эгелей берген. Аныяктарның аразынга «банан» деп ат-биле билдингир чүвүрлерни даарап турар. Оларның даштыкы хевирин даарап кааның шынарын көөрге, магазиннерде садып турар банан-түвүрлерден дудавас, ортээ база чиик. Кооператив кежигүннериниң дарааан чүвүрлери тус черниң чурттакчыларының, ылаңгыя аныяктарның сеткилинге таарышкан.

Баштайгы продукцияны үндүргүже чедир тургустунуушкуннуң белен эвес оруун кооператив эрткен. Оон кежигүннери шупту аныяк оолдар. Кооперативтиң даргазы В. Саттан өскелери хеп даараар талазы-биле тускай мергежилдиг. Хеп даарап, садар кооперативти тургузар дугайында керээни Чөөн-Хемчик районнуң хереглекчилер ниитилели-биле чарган. 7 муң рубль чээлини районнуң саң-хөө килдизин дамчыштыр алган. Эң берге чүүл — даараныр дериг-херекселди тып, садып алыры болган. Херек чүүлдерин дилеп, өске кооперативтерниң арга-дуржулгазы-биле таныжып, оолдар Москва, Ленинград хоорайга безин чорааннар. Хеп даараар кооперативтерниң арга-дуржулгазы-биле таныжып алза-даа оларга чаа даараныр машиналар садыптар бүдүрүлге, садыг-даа чери тыппааннар. Ындыг-даа болза, Ленинградта «Фурнитура», «Модница», Москвада «Прогресс» деп кооперативтер-биле харылзаалыг апарганнар. Оларның ажылы-биле таныжып, арга-сүмезин алганнар. «Фурнитура» кооператив кижилерниң садыгдан садып азы боттарының даарап алганы хепке янзы-бүрү каасталгаларны, өөктерни илип берип турар. Тывадан барган оолдарга ол кооперативтиң кежигүннери фурнитура аймаан, ону хепке илер херекселди саткан. Бир эвес херек болза, янзы-бүрү каасталга аймаан, өөктерни тыва кооперативке «Фурнитура» садар боол база дугурушкан. «Модница» кооператив база хеп аймаа даараваас — хептиң канчаар даараарынга, сонуургаан моданың хевин шилип алырынга арга-сүмени кижилерге бээр. Оон ыңай хереглекчилерниң сонуургаан модазының майыын саазыннарга быжып берип турар. Бо кооператив чүгле Ленинградта эвес, а өске хоорайларда база ат-сураглыг. Аңаа кижилер үзүлбес. Өске хоорайлардан чагыглар хөй-биле кээп турар. «Модница» кооператив делегейниң дыка хөй чурттарының мода журналдарын чагыдып ап, чаа модаларны пөптередип турар. Ол коллектив-биле база ажыл-агыйжы харылзааны тургусканнар. Москвада «Прогресс» кооператив хеп аймаа даарап турар. Ында ажылды канчаар организастап, продукцияны канчаар сайгарып турарының дуржулгазы-биле чоок таныжыпканнар. Оон продукциязының шынарынче кичээнгейни салганнар. Хептиң ол кооперативтен эки кылдыр даарап болур бис деп түңнелге оолдар келген.

Хеп даараар чаа машиналарны тып чадааш, Кызылдың дааранылга фабриказындан эрги-даа болза, техниктиг байдалы эки машиналарны садып алыр ужурга таварышканнар. Кооператив быжыгып келгижеге чедир оларны ажыглап болур. Дааранылга фабриказы-биле кооперативтиң харылзаазы улам быжыгып орар. Ажыглаар хуусаазы эрткен дериг-херекселди, артык кезектерни кооперативке фабрика моон-даа соңгаар садар болган. Чыраа-Бажы сууруга бежыныы тыпкаш, ону септеп, дериг-херекселди тургузуп, ажылдап эгелээннер Ю. Монгуш, А. Монгуш, М. Ооржак олар өөрүн хеп даараарынга, машиналар-биле ажылдаарынга өөредип турар. Баштайгы базымнар берге-даа бол кооператив быжыгып орар.

Коллективтиң кежигүннери республиканың хереглекчилер эвилелиниң органиэастыг килдизиниң улуг инструктору Е. К. Филипончикке өөрүп четтиргенин илередип турар. Кооперативти организастаарынга, хөй айтырыгларны шиитпирлээринге Елизавета Кирилловна дыка дузалаан.

Күш четтинмейн баар хире сорулгаларны кооперативтиң кежигүннери боттарының мурнунга тургуспайн турар. Оларның кол ажылы — кижилерниң сеткилинге таарышкан, хүннүң кедип болур бөдүүн, эптиг, көрүштүг янзы-бүрү хепти даараары.

Чыраа-Бажында хеп даараар кооперативтиң ажыттынганы өске суурларга база ону ажыдып болур деп чүвени көргүзүп турар. Чүгле кызымак, шудургу болур херек. Чер-чер Советтериниң күүскомнарының, ажыл-агыйларның удуртукчулары чоннуң херегелелин тус черде ажылчын күштү өөренип көрүп тургаш, кижилерни ажыктыг бүдүрүкчү ишке хаара тударының-биле кооперативтерни тургузуп болурлар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

КЫДАТ ЭКОНОМИСТИҢ САНАЛЫ

ПЕКИН. (СЭТА). Кыдаттың политэкономия талазы-биле көскү эртемдени Юй Гуан' Юань эртемден теоретиктер чурттуң хөгжүлдезин ханы анализтеп көрүп тургаш, марксизмниң айтырыгларын бүгү талалыг сайгарып өөренир ужурлуг деп демдеглээн.

Кыдатта амгы үеде реформаларны болгаш даштыкы чурттар-биле харылзааларны калбартыр политиканы боттандырып турар. Ынчангаш ол чүүлдерниң кандыг янзылыг хөгжүлделиг болу бээрин теоретик эртемденнер кичээнгейлиг хайгаараар хүлээлгелиг. Сөөлгү элээн хөй чылдарда чурттуң чүгле аныктары эвес, харын-даа улуг кижилери безин марксизмни өөренип көөрүн херекке албас апарган турган.

Марксизм социализмниң теориязы болур болгаш социалистиг тургустунуушкунга канчаар-даа аажок улуг башкарыкчы рольду ойнап турар. Ынчангаш Кыдатта амгы үеде — социализмниң эге үе-чадазы тургустунуп турар үеде марксизмни хандыр өөренири кончуг чугула деп, эртемден демдеглээн.

Өөредилгениң методологиязынга хамаарыштыр чугаалаан чүүлүнге эртемден «Чүс чечек чечектелип, чүс школа аразында маргылдаалыг турзун» деп угланыышкынны уламчылаарын саналдаан. Ол кыйгырыгның кол утказы болза эртем ажылынга янзы-бүрү агымнар туруп турзун дээн хевирлиг.

ШЕНЕЛДЕ ДООЗУЛГАН

ВАРШАВА. (СЭТА). Черниң кылымал «Космос-1809» спутнигиниң дузазы-биле чоруткан совет-поляк шенелде чедиишкинниг-биле доозулган. Ол аппаратты Чер чоогунуң орбитазынче 1986 чылдың декабрьда салып үндүрген болгаш ону ионосферага геофизиктиг шинчилелдерни чорудары-биле салып үндүрген. Спутникте поляк дериг-херекселдерни эптеп тургускан, ол эрткен чылдың иштинде ионосферада болуушкуннарны шинчилеп демдеглеп турган.

Амгы үеде Польшаның эртемнер академиязының космос шинчилелдериниң төвүнүң эртемденнери совет эртемденнер-биле кады космос орбитазынга шенелде үезинде алган медээлерни ажылдап кылып турар. Оон баштайгы түңнелдериниден эвээш эвес солун медээлерни алган. Чижээлээрге, олар атмосфераның үстүкү каъттарынга чалгыгларның нептереп тараарынга, чер кырында радио дамчыдар херекселдерниң ионосферага салдарынга, электромагниттиг шаптыктаашкыннарның болуп турарынга хамаарышкан.

Совет болгаш поляк специалистерниң онза кичээнгейи ионосферага Черниң кылымал спутниктериниң ужуудуушкунунуң болдуруп турары электромагниттиг шаптыктаашкыннар ышкаш ындыг болуушкуннарның физиктиг байдалын өөренип көөрүнче мооңнеттинген. Келир үеде ийи чурттуң эртемденнери деңнештирип көөр сан-түңнү алыры-биле орбитага шенелделерни катаптаарын планнап турарлар.

ПЛАННАП ТУРАР

Совет-индий дугуржулга ёзугаар бо чылдың март айда Черниң «Ирсс» дээр индий спутнигин совет «Восток» деп чедирикчи ракета-биле салып үндүрерин планнап турар.

Спутникти индий специалистер ажылдап кылган болгаш ону Индияга белеткеп кылган. Космостан ук чурттуң бойдус курлавырларын ол шинчилээр ужурлуг. Амгы үеде Индияның болгаш ССРЭ-ниң специалистери Байконур космодромда ону салып үндүреринге белеткел ажылдарын чорудуп турар.

(СЭТА).

КЫЙГЫРЫГ

ВАШИНГТОН. (СЭТА) «Чурттуң байдалының дугайында» ээлчеглиг медеглел кылып, президент Рейган америк конгресстиң ийи палаталарының каттышкан хуралынга чүве чугаалаан. Чаңчыл болганы-биле аңаа администрацияның ажыл-чорудулгазының түңнелдерин үндүрер болгаш келир чылда оон политиказының кол утланыышкыннарын тайылбырлаар.

Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле совет-америк Керээге ат салганынга хамаарыштыр президент ол Керээни тоогулуг деп адаан болгаш ында ядролуг чепсекти кызырарын баш удур көрүп турар база чепсегленишкинге контрольдуң бүгү тоогузунуң иштинде хыналданың эң шыңгыы чурумун тургускан деп онзалап демдеглээн. Оон соонда президент ол дугуржулганы күштүг болдуруп бадылаарынче сенатты кыйгырган.

Стратегтиг чепсектерниң айтырыышның дугайын чугаалап тура, Рейган АКШ биле ССРЭ-ниң ындыг чепсектиң курлавырларының чартыын кызырар талазы-биле чугула дугуржулганы чедип алырынга мырыңай чоокшулап келгенин демдеглээн. Стратегтиг чепсекти кызырары — баштайгы базым, а космосту милитаризастаарын баш удур көрүп турар стратегтиг камгалал инициативазы дараазында базым болур деп, администрацияның баштыңы чугаалаан.

Кубаның пайысылалынга 2000 чылга чедир бодунуң чуртталга бажыңнарының байдалын ооң миллион ажыг чурттакчылары экижидип алырлар. Чаа районнарга чуртталга бажыңнары-биле кады эмнелге-профилактика албан черлериниң, уруглар садтарының болгаш школаларның амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң калбак тудуун боттандырып чорудар.

ЧУРУКТА: Гаваннның чурттакчызы.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

КАМПАЛА. СЭТА-ның корреспондентизи Игорь Колгановтуң дамчытканы болза: Угандага көргүскен дузаламчы дээш Совет Эвилелинге өөрүп четтиришкинни республиканың президентизи Повери Мусевени кодээ ажыл-агыйның механизастаарының Бузитемада национал колледжиге чүве чугаалап тура илереткен. Ол өөредилге черинде совет специалистерниң улуг бөлүү ажылдап турар. Ында дарганнаар, каңнаар болгаш өске-даа мастерскаяларны тургусkan. Оларны совет дериг-херекселдер-биле дерээн.

Үр үениң иштинде Угандага ССРЭ-ниң көргүзүп келген дузаламчызы бистиң чуртувуска бүт кырынга быжыгып туруп алырынга дузалаан деп, күрүне баштыңы демдеглээн. Колледжти чазактың катап тургузуп алыр дээн шиитпириниң дугайын дыңнаткаш, Бузитеманың бүдүрүлге күчүлери кодээ ажыл-агыйның беримчезин бедидеринге арганы берип турар механизацияның технологиязынга болгаш чепсек-херекселдеринге чуртту хандырып шыдаар деп, президент айыткан. Колледжиниң бүдүрүлге баазазын Уганданың экономиказының өске адырларын артык кезектер-биле хандырарынга база ажыглап болур деп, П. Мусевени демдеглээн.

ХӨЙ-НИИТИ НЕГЭЭН

БОНН. (СЭТА). 1956 чылда Германияның коммунистиг партиязын хораанын допдораан күш чок болдурарын ГФР-ниң демократтыг хөй-ниитизи негээн. Кара туразында аажылаашкынның ол актызы антикоммунизмни күрүне политиказы кылдыр юридиктиг быжыглап, чуртту «соок дайынның» оңгузунче кирип идип турар деп, Герман компартияның баштаар чериниң президиумунуң кежигүнү Курт Бахман медеглээн.

ГКП-ни 1968 чылда тургускан үезинден эгелээш коммунистерни ажылга кирерде ылгай көрүп, оларны «кара даңзыга» кирип бижип турар деп, К. Бахман айыткан. Герман компартия херек кырында массалыг информацияның чепсек-херекселдерин ажыглап шыдавас. АКШ-тың шериг баазаларын тайбың бузээлеп турганнарга удур, тайбың шимчээшкининиң талалакчыларынга удур суд чорудулгаларын соксатпайн турар.

Барыын герман коммунистер политиктиг чылдагааннар-биле истеп сүрүүшкүнүү соксадырын, 70 чыл бурунгаар Карл Либкнехтиниң болгаш Роза Люксембургтуң тургусканы ГКП-ни хоруп турарын күш чок болдуруп солуурун негеп демисежип турарлар деп, К. Бахман онзалап демдеглээн.

ЧОННУ КЫЙГЫРГАН

ЛУАНДА. (СЭТА). Эрткен чылын Заирниң хайгыылчы болгаш транспорт самолёттары АКШ-тың Төп разведка эргелелиниң болгаш расисчи Мурнуу-Африка Республиканың тускай албан черлериниң хандырып турары УНИТА-ның бөлүүнүң дээрбечилеринге янзы-бүрү чүъяк чедирип бээри-биле Ангола Улус Республиканың агаар делгемин 111 катап үрээн. Ол дугайын Мурнуу Лунда провинцияның МПЛА — Күш-ажыл партиязының комитединиң бирги секретары Рафаэль Сапилинья дыңнаткан. Ол дугайын ол Сауримо хоорайга чүве чугаалап тура медеглээн.

Соңгу болгаш Мурнуу Лунда провинцияларга хоралакчы операцияларны чорударынга боо-чепсекти, шериг ок-чемзектерин дээрбечилерге Ангола — Заир кызыгаарын дамчыштыр кургаг черлеп база эккеп турар.

Ангола улустуң революстуг чаалап алыышкыннарын чок кылырын болгаш империализмниң талазынга турар неоколониалдыг ёзу-чурумну тургузарын оралдажып турар АКШ-тың реакцылыг бөлүктериниң бодалдарын болдурбазы-биле улусчу камгалал организацияларының болгаш девискээр шериглериниң хүрээлеңинче улам-на идепкейлиг-биле киржиринче чурттакчы чонну Р. Сапилинья кыйгырган.

ТУРИЗМ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

ГАВАНА. (СЭТА). Чаагай климат, чылыг Кариб далай, бүгү делегейге суураажаан. Варадеронуң эштир черлери болгаш кончуг эки хандырылга чыл санында-ла Кубаже улам-на хөй санныг даштыкы туристерни келдирип турар. Туризмниң национал институдунуң (Интур) эрткен чылда ажылының түңнелдерин үндүрер талазы-биле аңаа болган хуралга Интурнуң даргазы Рафаэль Сед 1987 чылда Кубага 180 муң хире туристер капиталистиг чурттардан келген, ол көргүзүг 1986 чылда турганындан 12 хуу бедик болган деп дыңнаткан. Интур чылдың сан-хөө планын 6.4 хуу ажыр күүседип, валюта кииреилдезиниң 14.3 хуу өзүлдезин хандырган. Кубаның туристиг хандырылгазының ачы-дузазын ол үе иштинде социалистиг чурттардан 32 муң хире туристер болгаш 635 муң куба кижилер алган болган.

ДЫҢНАДЫГ

ТОКИО. (СЭТА). Японияның күш-ажыл министерствозу чурттуң янзы-бүрү адырларында чеже хире кижи ажылдап турарының дугайында илеткелди парлаан. Амгы үедеги байдалдан алгаш, 1995 чылда чуртта ажылдап турар кижилерниң бештиң ужу-ле материалдыг бүдүрүлгеге хамааршпас адырларга ажылдаар апаар деп түңнелди үндүрген.

Япон специалистерниң санап турары-биле алырга, чеди чыл болганда чурттуң ажылчы чонунуң 28 хуузу амыдырал хандырылга адырынга ажылдаар апаар. Ол адыр кижи санының талазы-биле бирги черге үнер. Садыгга болгаш нийтиниң чемненилге черлеринге бүгү чоннуң 23.4 хуузу хаара туттунар. А кодээ ажыл-агыйда ажылдап турар кижилерниң саны бир миллион чедир кызырлыр.

Специалистерниң санап турары-биле алырга, япон ажылчыннарның хар-назыны улуг болур. 1995 чылда 65.6 миллион ажылчынның 21 хуузу 55 хардан өрү назылыг кижилер болур. Японияда ниитизи-биле кижи назыны чоорту улгадып орар.

СИОНИЗМ

Кыска беседа

Иордан хемниң барыын талазында болгаш Газа секторда Израильдиң эжелеп алган черлеринде палестин улустуң эжелекчилерге удур демисели массалыы-биле эгелээнден бээр ам ийи хире ай боол турар. Чоннуң тура халыышкынын базар дээш эжелекчилер бүгү аргаларны ап турар. Боо-чепсек чок кижилерге удур танкыларны, бронетранспортёрларны, самолёттарны ажыглап турар. Израиль шериглер удурланган кижилерни кандыг-даа барымдаа чокка ол черинге узуткап каар деп айтыышкынны күүседип турар. Ынчангаш ол демиселдиң үезинде кандыг-даа буруу чок тайбың чурттакчылар, кырганнар болгаш бичии чаштар муң-муңу-биле өлүртүп турар.

Эжелекчилер чоннуң калбарган демиселин база-ла базып шыдавайн, ол черлерже чаа шериг күжүп чорудуп турар. Израиль Газа секторну «Хоруглуг зона» кылдыр чарлаан. Эжелеп алган девискээрлериниден удурланыышкын шимчээшкининиң удуртукчуларын өске черлерже аппарган. Бүзээлеттирген болгаш «Хоруглуг зона» деп санаан черлеринче кандыг-даа продукт болгаш бараан аймаа сөөртүрүн хораан. Эжелекчилер боттарының хосталгазы дээш демисежип үнген кижилерни аш-чут-биле базып алырын оралдажып эгелээн. Ол черлерде хоруглуг лагерьлерни хөйү-биле туткаш, хосталга шимчээшкининге удурланыышкын чысказдарынга киришкен кижилерни оларда хоругдап тудуп турар. Ол черлерже даштыкы журналистерниң баарын шуут хораан.

Палестинаның араб улустарының амгы тура-халыышкыны израиль эжелелдиң чылдарында көстүп көрбээн эң улуг шимчээшкин болур. Палестинаның араб девискээрин эжелеп алган соонда даштыкы эжелекчилерниң экономика, политика болгаш социал айтырыглар талазы-биле кадыг-дошкун дарлалының түңнелинде бо тура халыышкын эгелээн. Израиль эжелекчилер чылдагаан бар-даа, чок-даа таварылгада кижилерни тудуп алгаш, кара-бажыңнап, эриидеп, хилинчектеп турган. Амгы үеде ол черлерниң бүгү чонунда үш кижиниң бирээзи-ле кара-бажыңга хоругдаттырган боол турар.

Палестинаның эки дужуттуг черлерин янзы-бүрү чылдагааннар-биле хураап алыры кончуг нептерээн турган. «Айыыл чок зона» тургузар азы шериг объектизи тудар деп чылдагаан-биле эжелеп ап келген. Ол девискээрлерге чурттап чораан чонну кургаг элезинниг черлерже азы шеригжиткен суурларже көжүрүп үндүргүлээн. Чаа черлерде барган бөдүүн тараачын өг-бүлелер тараа тарыыр чери чок, маргаан тудар аргажок апарган. Сионизм ындыг арганы ажыглап тургаш, палестин улусту өлүп кырлырының кырынга чедирип келген.

Демисел калбарып турар бо хүннерде безин база бир шеригжиткен суурну хоругдаттырган кижилерде кылдыртып турар. Израиль эжелекчилер палестин улустуң үнүш-дүжүткүр чериниң 60 хуузун хураап алган болгаш ол черлерде 200 ажыг каракажың лагерьлерин туткан.

Израильдиң премьери Ицхак Шамир ол девискээрлерни палестин улуска дедир бээр дугайында кандыг-даа чугаа турбас ужурлуг деп медеглээн.

Амыдырап чурттап орган черлериниден үндүр ойлаттырган бөдүүн чон кижи шыдажыр аргажок берге байдалдарда чурттап орар. Оларның хөй кезии кылыр ажыл чок, чуртталга байдалы бергедеп келгеш, Израильдиң девискээринче чорууур ужурга таваржып турар. Олар аңаа баргаш, эң аар болгаш эң чуттуг бак дээн ажылды кылып, ажыл-биле чугаалаарта, еврей националыг кижилериниң кулу боол турар. Сионизм бодунга ажыктыг халас ажылчын күжүн ындыг янзылыг тып ап турар. Израильде барган араб кижилер ол чериниң ажылчыннарындан ийи-үш катап эвээш хемчээлдиг ажыл төлевирин ал турар. Оларга онаар үндүрүг ол чериниң ажылчыннарындан улуг. Эжелелдиң чээрби чылдарының дургузунда ол черде барган бөдүүн араб чоннуң карманындан 800 млн. доллар акшаны сионизм ындыг арга-биле соруп чээн.

Палестинаның эжелелге таварышкан араб чону ол хире берге байдалга таваржып турда, делегейниң хөй-хөй чурттарында аңаада-ла кижиниң эргезин дээш алгыржып турар еврей бөлүктер аксында суг пактап алган чүве дег, ыыт чок олуруп, боттарының чүдүлгези болур сионизмни ындыы-биле камгалап турар.

Палестин улустуң хостуг эргези бодунуң чуртунуң бот-догуннаан хамаарышпас чоруу дээш чөптүг демиселин делегейниң демократтыг хөй-ниитизи деткип турар. Чоокку Чөөн чүкте байдалды чогумчалыг шиитпирлээри-биле КНО-нуң Айыыл чок чоруук чөвүлелиниң конференциязын чыылдырары негеттинип келген. Ол девискээрде байдалда чүгле ындыг арга-биле шиитпирлээри чугула.

В. КУВАЛЛИН,
(СЭТА).

Улуг-Хемниң Ак-Туруг суурда Хүнчүгеш аттыг агитквартира чон ортузунга культура-массалыг ажылдарны организастап турар. Ооң ажылын Дембирел Монгушевна Чечек удурткан. Ында шупту 38 өреге киржип турар.

Ол кварталда беш пенсионер, күш-ажылдың хоочуннары, кодээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери, чолаачылар, механизаторлар база бар. Ооң чурттакчылары концерттер белеткээринге идепкейлиглер.

Малчыннарга база дузалажып, суурга уран-шеверлерниң делгелгелерин организастаарынга киришкеннер. Суурнуң кудумчуларынга корум-чурумну тудуп, дежурнайлаашкыннарга база киржирлер. Школа-биле харылзааны быжыглап, уругларының өөредилгезинче кичээнгейни угландырып турарлар. Ооң чурттакчылары удавас «Уруглар — өг-бүлеге аас-кежик» деп темажыткан кежээге киржирлер.

ЧУРУКТА: Хүнчүгеш аттыг агитквартираның чурттакчылары концерт белеткелинде. Үделгеде — бот-тывынгыр композитор Каадыр-оол Бегзи.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чаа ном

АМЫДЫРАЛГА ЫНАКШЫЛ

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун чогаалчы, башкы Леонид Борандаевич Чадамбаның чогаалдарын улуг-даа, биче-даа назылыг номчукчулар сонуургаар. Чүге дээрге ооң чогаалдары амыдыралчы болуп, үе-биле деңге үннежип, чалыыларны эстетиктиг эки чүүлдерге чаңчыктырып турар чечен-мерген хевирлерлиг чурумалдарлыг болгаш сеткилден уттундурбас. Ол дугайын чогаалчының шилиттинген чыынды номунуң эге чүүлүнге шүлүкчү Александр Даржай бижээн. Ам талантылыг авторнуң чаа үнген «Бичии өңнүктеримге» деп сөөлгү шүлүктериниң номунда «Чонар-даш» деп шүлүүнден чижекти киирикседим:

«...Те, чуңма, аргар, кошкар,
Теве, сарлык болу берген
Магаданчыг эртине-даш —
Бай-Тайгаң байлаа бо-дур.
Чогаадыкчы шевер холдар
Чонар-дашты диргизипкен»

Үстүнде көргүстүнген чогаалда ышкаш байлак совет амыдыралдың тургузукчулары ажылчын кижилерниң тура-соруун, эрес-кежээ күш-ажылын алгаан солун чогаалдарга «Аас-кежик — найыралда», «Кайгамчыктыг картошкамны», «Ынак Тывам», «Сылдыстарның чараштарын», «Чадыр», «Кавказ дагларыы», «Октябрьның оглу — Совет Тывам», «Кара далай» болгаш оон-даа өске шүлүктер хамааржыр.

Дуржулгалыг, чечен сөстүң мастери Л. Б. Чадамба бичии өңнүктерин кажан-даа утпайн чораан, школачыларның аалчызы болуп, өөреникчилер-биле күзелдиг ужуражып, харын олар-биле кады ёлкага, одаг ажыткан черлерге ойнап-хөглеп безин билир, кончуг биче сеткилдиг чораан. Бичии уругларга таарыштыр сөңнээн ооң кижизидилге-эстетиктиг шүлүктери хөй. Сандан САНДЮ.

ШОРУ ТЫВАЛААР ТУРДУМ

«ЧОН БОДУНУҢ ДЫЛЫН БИЛИР КИЖИГЕ КОНЧУГ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ БОЛГАШ ХҮНДҮТКЕЛДИГ БОЛДУР ИИИН»

Леонид Васильевич тыва дылды эләэн билир.

— Шаанда аныяк турган тывалаарым шору кижи мен. Өскээр чорупканым соонда ам аралажыр, чугаалажыр кижи чок болган ужунда ам тыва дылды уттуп бар чор мен. Ынчалза-даа таан кайын дөгере уттуптар мен. Угаан-медерелде болгаш сагыш-сеткилде таңмаланып калган дыл-дыр ийин — деп ол чугаалаар болду.

— Чүгле чугаалаар эвес, тывалап ырлаар база болгай силер, бир ырдан сактып ырлаарын шенеп көрүңерем — деп диледим.

Леонид Васильевич шала эгенип, ону-даа шыдавас боор мен дээн хөөннүг олуруп-олуруп, оожум үн-биле ырлай берди.

Өдүген тайга чурттуг-ла мен.
Өвээнчизиг чыттыг-ла мен.
Чалым тайга чурттуг-ла мен,
Шаанак сиген чыттыг-ла мен.

— Терезин эки-дир — деп кижимни деткидим. — Ол ырыны Тожуга барып өөренип алган боор силер аа?

— Ол ыры чүгле Тожуда эвес, а бүгү Тывада нептерээңгей болгай — дээш Леонид Васильевич уламчылады. —Шынап-ла, аныямда Тожунуң Ак сумузунга аас чогаалы чыып чордум. Ооң чонунуң эптиг-эолдээ, чериниң каас-чаражы сеткилимге изелип калган.

— Ол дугайын элээн чугаалап көрүңерем — дидим.

— Ынчан Тожуже ийи кижи олурар бичии самолёттар ужуп турган чүве. Чеде бээривиске, бисти Самдан, Балдаң олар ивижилер турлаанче аъткарган. Ынчан алдын күс дүшкен, тос ай эгези турду. Арттарны ажып, хемнерни кежип чораш, чоннуң аас чогаалын эки билир көк баштыг хоочун ивижилерге чеде берген бис. Ынчан тоол ыдарындан шала сестир кижилер тургулаан. Чүге дээрге аас чогаалың ооң иштинде тоолдарны эргинниң артышкыннары кылдыр санап турган. Ийи чаңгыс кижилерге чүдүүр чоруктуң хоразы ол хире хамылаан турган-дыр. Ынчалзажок бистер кижилерге аас чогаалының ёзулуг утказын чедингир кылдыр тайылбырлап тургаш, ооң эвээш эвес «үүжезин» бүдүп, Тываның эртем-шинчилел институдунуң бижимел фондузунга шыгжаап бис. Ивижилер турлаанга тургаш, олар-биле аъш-чемивисти, чаңгыс өг-бүлениң кежигүннери дег, деңге үлежип турдувус. Чамдыкта ивижилеривис аңнап, тыпкан тывыжын биеке ак сеткили-биле өргүп турганын сактып келирге, бо кижиниң сеткилинге дыкала эки. Тайгага шак ындыг демниг болбаска, талаар болгай — деп, ол түңнеди.

Ам Леонид Васильевич-биле номчукчуну таныштырайн. Ооң фамилиязы Гребнев. Төөгү эртемнериниң кандидады, доцент. Амгы үеде Украинаның Ворошиловград облазының педагогика институдунуң ССРЭ төөгүзү кафедразының башкызы. Ол кончуг аныяк тургаш, ССРЭ-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң хуваалдазын ёзугаар Тывага 1950 чылдың эгезинде келген.

Леонид Васильевич Гребнев ол үеде аныяк-даа бол, дыка берге болгаш солун чылдарны чурттап каапкан турган. Ол Ленинградка төрүттүнген болгаш Ленинград университединиң чөөн чүк факультединге өөренип турган. Ынчап турда дайын эгелээн. Хып дээн чалыы студент оол Төрээн чуртун камгалап чорупкан. Ооң канчаар чаалажып турганының демдээ — Алдар орден ооң хөрээнге чайнап бергени.

— 1941 чылдың июль айдан эгелээш 1944 чылга чедир Төрээн чурттуң хосталгазы дээш дайылдажып чордум— деп, Л. В. Гребнев чугаалаар. — Өлүм-чидимни, өөрүшкү-маңнайны дээш чүнү көрбедим дээр! Алдарлыг генерал Панфилов командылаан 8 гвардейжи адыгжы дивизияның составынга дайылдажып, Төрээн чурттуң чүрээ — Москваны дайзындан камгалаарынга киришкен мен. Ол дивизияга орустар, кыргыстар, казактар дээш кымнарны чок дээр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, янзы-бүрү национал дайынчылары чаңгыс ненин оолдары дег эп-найыралдыг дайылдажып, дайзынны Москва чоогунга чылча бердивис. Бистер оон Калинин, 2-ги Прибалтика фронтуларынга чаалажып турдувус. Бодум хуумда полк артиллериязынга албан хаап, аң-не мурнуку одуругга туруп алгаш, дайзынны хеме боолаар аргалыг болган мен.

— Оон улаштыр өөрени бергениңер ол бе?

— Ийе, фронтудан дедир ээп келгеш, алээн эмнедип, сегерип алгаш, ол-ла университедимге өөредилгем уламчылай берген мен. Ону 1946 чылда дооскаш, «этнограф-тюрколог» деп тускай эртемниг болдум. Ооң соонда улаштыр аспирантура кирдим. Ынчап турумда Тывадан студентилер чеде берген. Оларның дузазы-биле тыва дылды хандыр өөренип эгелээн мен. Чүге дээрге тыва чоннуң амыдыралын өөренир этнограф кижи дылды эки билбес болза хоржок болгай. Ынчангаш түрк дыл талазы-биле эртемге чүгле мени эвес, дыл болгаш төөгү талазы-биле тыва кадрларны белеткээшкен сураглыг эртемденнер — С. Е. Малов, Н. В. Кюнер, В. Я. Пропп, В. М. Жирмунский, В. М. Наделяев, Е. И. Убрятова оларны сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиргиишкин-биле сактып чорууп мен.

— Тыва дылды өөренип алганыңар ажылыңарга ажыктыг болган боор аа? — деп сонуургадым.

— Ол-даа чигзиниг чок. Чеченчидип чугаалаарга, бүгү Тыва хайныгып турар үеде келген-не болгай мен. Ынчан тывалар кочкун амыдыралдан суурлуг чурттаалгаже шилчип, хуу ажыл-агыйлыг малчыннар колхозтарже чуму-биле кирип турду. Оон чоорту Хову-Аксынга болгаш Ак-Довуракка комбинаттар тудуп кирипкен. Тыва ажылчын аңгы төрүттүнүп эгелээн Шак ындыг эргилделиг үеде кижилериниң ишти-хөңнүн долуудуруп, оларның сагыш-сеткилин ажыдып, оларның аас чогаалын чыып, сайгарарынга тыва дылды билирим кончуг дузалаан. Чон бодунуң дылын билир кижиге кончуг кичээнгейлиг болгаш хүндүткелдиг болдур ийин.

— Силерниң «Тыва маадырлыг тоолдар» деп ажылыңар 1960 чылда Москвага үнген. Ам ооң дугайында чугаалап көрүңерем.

— Ук ажылды бижиири меңээ белен эвес болган. Бирээде, тоол дылы кончуг уран-чечен болгаш ханы философчу утказыг. Ук тоолдарда бүгү бодалдарны ылап билип алыр апаар. Чижээ, тыва тоолдарда маадырларның мага-бодунуң янзы-бүрү кезектерин даг-биле, тайга-биле, меңги-биле болгаш оорга-биле деңнээн боор: дөңмээниң эъди дөкүлчек ак тайга-биле деп, мойнунуң эъди мокулчак ак тайга-биле деп, хаваан көөрге, кадыр ак меңги дег, ийи эн эъди ийи сарыг оорга дег болган. Шак ындыг чечен сөстерни чон бодунуң мерген угааны-биле, демниг угаан кужу-биле чогаадып каан. Ийнде, ынчан шинчилелди ажыл соонда, дүне орайга чедир олуруп тургаш кылып турдувус.

— Леонид Васильевич, силер Тываның ийи төөгүзүн бижииринге болгаш парлап үндүреринге идепкейлиг киржип, редколлегия кежигүнү турдуңар. Ам ооң дугайында каш сөстен чугаалап көрүңерем.

— «Тыва төөгүзү» дыка хөй төөгүчүлерниң, археологтарның болгаш этнографтарның хөй чылдар иштинде күженишкинниг ажылының түңнели-дир. Мен анаа бодумнуң хензиг-даа бол үлүг-хуумну киирген мен. Сеткилим ханып чоруур. Ылангыя Тываның чаа төөгүзү амыдырал изи соонда бижиттинген чүве-ле болгай. Ам оон бээр 25 чыл чоокшулап орар. Ынчангаш Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду «Тыва төөгүзүнүң» чаа үндүрүлгезин белеткеп турарынга кончуг-ла таарышнар кижи-дир мен. Чээрби ажыг чылдар иштинде амыдыралда болгаш эртемде дыка хөй чаа чүүлдер тывылган болдур ийин.

Төөгү эртемнериниң кандидады Л. В. Гребнев тыва аас чогаалын шинчилээринге. Тываның чаа төөгүзүнүң чамдык айтырыгларын ажылдап кылырынга кескү үлүүн киирген. Ол көшкүн амыдыралдан суурлуг амыдыралче шилчилге болгаш Тываның ажылчын аңгызының дугайында номнарны бижээн. Ооң күш-ажылы төлептиг үнелелди алган. Л. В. Гребнев Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижик-биле шаңнаткан, ол — Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Байыр-оол МОНГУШ.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

9. Вторник

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35—«Мен, сен болгаш бистер шуптувус». 9.20 — «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 11.05 — 11.15 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Саратов телестудиязының программазы. 16.50 — Уругларга фильм. «Школаже ырак орук». 18.00 — Чартыкчылар болгаш консерваторлар. Улуг чогаадыкчы ажылдарны боттандырарының перспективазының дугайында. 18.45 — Поэзия минуталары. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 — Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Оожум Дон». 2-ги сериязы. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Хореографиялыг новеллалар». Фильм-балет. 22.30 — 23.50 — Аныяктар программазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Краснодоннуң мөңге оду». Док. фильм. 8.35; 9.35 — Физика. 10 класс. Чырыктың чалгыг болгаш квантылыг шынарлары. 9.05 — Француз дыл. 10.05 — Геногеография, азы Диниспейлерни барып санаалыңар. 10.35; 11.35 — Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорайда база суурда кышкы ажыл-иш. 10.55 — «Кристаллдар». Док. фильм. 11.05 —Француз дыл. 11.55 —«Сөөлгү орук». Уран-чечен фильм. 13.30 —«Хоорайлар болгаш чылдар». 14.15 —Медээлер. 14.25 — «Чажыт обком хөделип турар». Катаптаан телефильмниң хүндүскү сеансызы. Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.30 — 16.00 — «Олимпиадаже орукта». Телефильм. 18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

18.45 — «Культура болгаш дыштаныыга». Республиканың культура амыдыралында болуушкуннар дугайында. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал кыштаглаашкыны — шалыпчы фронт». «Улусчу театр орукта». 19.55—Чарлалдар. 19.45 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. Музыкалыг маргылдаа. (Марокко). 20.45 — «Бакунуң балконнары». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Истелгени эгелээр». «Нүгүл». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 22.55—23.25 — «Элегия». Ф. И. Шаляпин дугайында док. фильм. «Ада чуртунга эргим аттар» деп бөлүктен.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05—Медээлер. 18.15 —Ритмиг гимнастика. 18.45 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30 — «Музыкалыг киоск». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Койгун чүге чаштынары».

10. Среда

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.55—11.05 Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Экии, музыка. 16.50 — Бистиң садывыс. 17.20 — Киржикчилер. «Кижи болгаш бойдус». Аныяктарның экологтуг кижизидилгези. 18.05 — Школа: эде тургустунуушкунның нарын айтырыглары. 18.35 — Поэзия минуталары. 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.00 — «Эфирде музыка». Чапсарда (22.45) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Информация албан черлеринде ЭСМ» Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 — Астрономия. Сылдыстыг дээр. 9.05 — Немец дыл. 9.35 —Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Физика. Чартык дамчыдыкчыларны ажыглаары. 10.35; 11.35 — А. П. Гайдар. «Школа». 6 класс. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Истелгени эгелээр. Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы — «Нүгүл». 13.15 — «Композитор Загир Исмагилов». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.45 — Медээлер. 13.55 — 15.05 —«Чажыт обком хөделип турар». Телефильм. 2-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларының бирги класс өөреникчилеринге телешкола. 18.35 — Уругларга фильм. 19.05 — Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бүгү-эвилелдиң 19-кү партконференциязынга уткуштур». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Шилип алыышкын». Социал талада эде тургустунуушкунның нарын айтырыглары. 20.45 — «Малахит». Телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.00 — «Истелгени эгелээр». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. «Нүгүл».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Көдээниң шагы». 19.15 —Грузин ССР-ниң улустуң артизи Э. Вирсаладзе. 19.55 — Реклама. 20.00 —20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Чаңгыс дээвиир адаанда».

11. Четверг

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Билдингир-даа болза, элдептиг». 9.35 — «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.30 —11.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Музыкалыг эртине шыгжамыры. В. А. Моцарт. 16.25 — Эде тургустунуушкун: дуржулга болгаш нарын айтырыглар. 17.20 — — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.05 — Экономиктиг билиглерниң үндезиннери. «Телеэко» журнал. 18.35 — Музыкалыг программа. 18.55 — Бөгүн делегейде. 19.15 — Резонанс. Эде тургустунуушкун болгаш хөгжүп орар чурттар-биле ССРЭ-ниң экономиктиг кады ажылдажылгазы. 20.45 — Улустуң аялгалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Таныжыңар: аныяк кинематографчылар. 23.15—23.30—Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 7 класс. 9.05 — Испан дыл. 10.05— ОПТУ сургуулдарынга. Эстетиктиг кижизидилге. Харылзажырының культуразы. 10.35; 11.40 — Биология. 7 класс. Күш ажылы. 11.00 — Испан дыл. 11.30—«Даш чүс чылче бурунгаар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 —«Истелгени эгелээр». Уран-чечен фильм. «Нүгүл». 2-ги сериязы. 13.15 — «Бойдус-биле эптиг». «Оожум океан улуг бе?» Телефильм. 14.05 — Медээлер. 14.15 — 15.35 — «Чажыт обком хөделип турар». Телефильм. 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Бистиң байыр чедиришкинивисти хүлээп алыңар». Кызылдың Ф. Дзержинский аттыг школа-интернадының 30 чылынга. 18.35 — Уругларга фильм. 19.15 —«Тыва черде». Программада: Медээлер. «Советтер болгаш амыдырал». «Хоойлу болгаш хүлээлге». 19.45 —Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 — Улустуң аялгалары. 20.30 — «Орус архитектураның мастерлери». «Алдарлыг мастер Василий Баженов». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.00—Москва композиторларының ырлары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 —Ритмиг гимнастика. 18.45 —Киноафиша. 19.45 — «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 20.00—20.15 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!» «Хаактарга ужудуушкун».

12. Пятница

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35—Мультфильмнер. 9.05 — Бүгү-россия конкурузунуң лауреады В. Зажигин ойнаар (дошпулуур). 9.25 —«Флагман соондан чоруп ор бис». Телефильм. 9.45 —Экии, музыка! 10.45—10.55— Медээлер. 15.30 —Медээлер. 15.40— Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50—Кыргыс телевидение программазы. 16.50—«Оол тургаш бээр келген мен». Зуев аттыг фабриканың Культура бажыңының үрер хөгжүм оркестриниң дугайында. 17.20 —Агроүлетпүрнүң ажыл-херээ болгаш сагыш човаашкыннары. «Көдээ бөгүн болгаш даарта». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.50 — «Булактар» 18.20 —Школа: эде тургустунуушкунның нарын айтырыглары. 18.35 — Чүден болгаш чүге». 19.05 —Бөгүн делегейде. 19.25 —Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Харыы согуг». Уран-чечен фильм. 20.50 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 —«Үе». 21.35 —Бисте Останкинода. 23.05—00.20—Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35— 9.35 —Төөгү. 4 класс. Баштайгы беш чылдарның тудуглары. 9.05 —Англи дыл. 10.05 —ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. Кижи. 10.35 — 11.35— Төөгү. 7 класс. XVII чүс чылдың культуразы. 11.05 —Англи дыл. 12.05 —«Бодамча чок өгленииишкин». Уран-чечен фильм. 13.20—«Улуг кижилер болгаш уруглар». 13.50 — Медээлер. 14.00—15.20 — «Чажыт обком хөделип турар». Телефильм. 4-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Хоорайга трамвай чоруп орган». Телефильм. 18.35— «Саян эдектеринде кежээ». Литература-музыкалыг программа. 19.20 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Техникага —бедик белеткел». «Февраль 14 — Аэрофлот хүнү». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Жальгирис»— ЦСКА. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— «Аншлаг! Аншлаг!». 22.50—23.15 — «Уттундурган черлер». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 —Медээлер. 18.15 —Циркке шупту ынак. 19.00 — Билдингир-даа болза, элдептиг. 20.00 —20.15—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Бистиң нянявыс».

13. Суббота

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35 —«Феруза». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 9.10 —Кижи. Чер. Октаргай. 10.10 — В. Крайнев ойнаар (фортепьяно). 10.25 — Нарын айтырыглар—дилээшкиннер —шиитпирлер. Бот-орулга-чарылга болгаш чурттакчы чоннуң ажылы. 12.10 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Рим дого бөгүн». (Буркина—Фасо). 12.40 —«Ажык чүрек». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. «Чаңгыс үеждиглер» деп бөлүктен. Кезер эмчи Н. М. Амосов дугайында. 13.10 — «Социализм чурттарында». 13.40 — «Дириг амытаннар дугайында». 14.40 — Бөгүн делегейде. 15.00 —Эде тургустунуушкун болгаш культура. 16.00 — М. Глинканың симфониялыг миниатюралары. 16.30 — «Кызыл аъттыг оол». Док. фильм. 16.50—Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. Садыгны организастаары: дуржулга болгаш частырыглар. 17.20 — Мультфильмнер. 17.40 —Л. Шепитьконуң фильмнери экранда. «Чарлыышкын» 1-2 сериялары. 19.40 —«Вашингтон. 1987 чылдың декабрь». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.45—Улустуң аялгалары. 21.00 —«Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору 21.45— 00.15 —«Шупту ширээталарда». Концерт. Чапсарда (23.00—Медээлер).

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15 — «Перспектива». Теледопчулал. Польша телевидениениң эртем-тайылбырлыг программазы. 9.05 — Телетеатр абонементизи. А. М. Горький. «Мещаннар». 10.00 — «Кадыкшыл». 10.45 — Төөгүнүң арыннары. Төөгү болгаш патриотизмни кижизидери. 11.20 — Чылдың үелери. «Февраль». 12.20— Школа назыны четпээннерниң мөзү-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгези. Бир хар чедир назылыг чаш уругларны кижизидери. 12.50 —«Бир кижиниң үш салым-чолу». Эртем-тайылбырлыг фильм. 13.45 — «Билдингир-даа болза, элдептиг». 14.45— Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14.55 — «А. С. Даргомыжскийниң музыказының хүнү». Композиторнуң чогаадыкчы ажылының арыннары. 16.00 —«Мимино». Уран-чечен фильм. 17.30 — «А. С. Даргомыжскийниң музыказының хүнү». «Даш аалчы». Шии. 19.00 —А. С. Даргомыжскийниң романстарын Е. Образцова ырлаар. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Койгуннуң казанаа». 20.15 — Орус улустуң хөгжүм херекселдериниң үлегерлиг оркестриниң концерти. 20.40 —«Орус архитектураның мастерлери». «Алдарлыг болгаш эң шевер Матвей Казаков». 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —Суббота —ада-иелер хүнү. 23.15 — 23.40 — «Уттундурган черлер». Док. телефильмниң баштайгы көргүзүү.

14. Воскресенье

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 —Телефильм. 9.20— «Спортлото» тиражы. 9.30—«Будильник». 10.00—«Совет Эвилелинге бараан боop тур мен». 11.00—«Эртенги почта». Музыкалыг программа. 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — Музыкалыг киоск». 13.00— «Кедээниң шагы». 14.00— «Кадыкшыл». 14.45 — XV кышкы Олимпиада оюннарының байырлыг ажыдыышкыны Калгариден дамчыдылга. 16.35 —РСФСР-ниң профтехөөредилгезиниң алдарлыг мастери Ю. Д. Городков-биле Останкиноның Концерт студиязынга ужуражылыышкын. 18.05 —«Делегей панорамазы». 18.50 —«Концерт-вальс» 19.25—ТТ-ниң экранында эң баштай. «Ыраажы куштарның чажыды». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35—«Улуг Октябрьдан төрүттүнген». Концерт. 23.10—23.20 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15— С. Орловтуң поэзиязы. 8.50 —«Эрудит» кинозалы. «Николай Герих». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.50 — Портреттер. А. С. Грибоедов. 10.45— Мергежилди шилип тура. 11.15 — «Мээң Федотовум». Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.30— «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — Эртем: теория, шенелде, практика. 13.05—Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. Л. Д. Ландау. 13.50 — «Кышкы хүнде». Эртем-тайылбырлыг фильм. 14.00 — Мультконцерт. 14.45 — «Анна Фирлингиниң оруктары». Б. Брехтиң шиизинге тургускан уран-чечен телефильм. «Кураж ава болгаш ооң уруглары». 1-2 сериялары. 17.25 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Рим дого бөгүн». 18.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. ЧССР биле ГФР-ниң шилиндек командалары. Норвегия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —«Чүс чылдарның хылдары». 20.40 — «Орус архитектураның мастерлери» «Москваның үс шевери Осип Бове». 21.00— «Үе». 21.35—Даштыкы фильм экраны. «Бодамча чок өгленииишкин». Уран-чечен фильм. 23.05 —«К. Орбелян чалап тур». 23.55 — 01.05 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 10 км. Херээженнер.

Кино

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: **«Инспектор без оружия»** 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 18.50, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Лиловый шар»** 9.30, 13.10, 16.50, **«Иван Васильевич меняет профессию»** 11.10, 15.00, 20.50, **«Даниил — князь Галицкий»** 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Седьмая пуля»** 15.00, 18.20, 20.00, **«Про любовь, дружбу и судьбу»** 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Искатели приключений»** 15.00, 17.20, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б **«Подростки»** 17.30, 20.00 шактарда.

Агаар

Кызылдың гидрометобсерваториязының дыңнатканын ёзугаар бөгүн Кызылга болгаш республикага шокар булуттаар, чамдык черлерге улуг эвес хар чаар. Кошкак хат хадыыр.

Агаарның температуразы хүндүс 17—22, чамдык районнарга 7—12, Кызылга 18 — 22 градус соок, дүне 30—35, чамдык районнарга 21—26, Кызылга 30—32 градус соок.

Автоoруктарга кестүрү эки, хар чаап турда, 2—4 км көстүр.

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-83, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агыйкилдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаила 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың №1.

Чагыг № 2663 ТС—00632

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 10 среда
№ 34 (13634)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 копеек.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ Афганистан талазы-биле МЕДЕГЛЕЛИ

Афганистанда дайын чөрүлдээзи үр үениң иштинде уламчылап турар. Бо — эң-не аар болгаш берге девискээр чөрүлдээлериниң бирээзи боор турар. Ам бүгү чүвени бодап көөрге, ону политиктиг таарыштырып шиитпирлээринге тодаргай үндезиннер тургустунуп келген. Маңаа холбаштыр совет удуртулга бодунуң бодалдарын чугаалаарын, бодунуң туружун эң тода илередирин эргежок чугула деп санап турар.

Чоокку үеде Женевага КНО-нуң чиңгине секретарының хуууда төлээлекчизин дамчыштыр Афганистанның болгаш Пакистанның аразында чугаалажыышкыннарның ээлчеглиг кезээ эгелээр. Ам болур чугаалажыышкыннарның түңнел чугаалажыышкыннар болу бээриниң улуг аргалары бар.

Амгы үеде Женевада чугаалажыышкыннарда таарыштырылганың бүгү талаларын хаара тудуп турар документилерни ажылдап кылыры барык дооступ турар. Бо документилерниң санында бот-бодунуң иштики херектеринге холгаарлашпас дугайында болгаш афган дескеннерин Пакистандан дедир чандырар дугайында афган-пакистан дугуржулга; Афганистан Республиканың иштики херектеринге холгаарлавазының делегей магадылалы; политиктиг таарыштырылганың бүгү элементилериниң бот-боттарының аразында харылзаалыг болурунуң дугайында документ кирип турар. Контроль механизмин тургузар дугайында дугуржулга база бар.

Чүнү кылыры артканыл? Совет шериглерни Афганистандан үндүрериниң бүгү-деге тааржыр хуусааларын доктаадыры-дыр. Чогум-на харын хуусааларын, чүге дизе совет шериглерни үндүрериниң дугайында принципиалдыг политиктиг шиитпирни бистер афган удуртулга-биле дугурушканывысты ёзугаар элээн үе мурнунда-ла хүлээп алган бис. Ол дугайын чарлаан-даа бис.

Хуусаалар дугайында айтырыгның техниктиг болгаш политиктиг талалары бар. Техниктиг талага хамааржыр чүүл болза, ол шериглерни херек кырында үндүреринге тодаргай үе негеттинип турары. Ону делгереңгей тайылбырлаан ажыы чок боор.

Херектиң политиктиг талазы чүл дизе, совет шериглерни үндүрери Афганистанның иштики херектеринге холгаарлаашкынны болдурбазы-биле холбашканы болур. Ам бо айтырыгны шиитпирлээриниң үндезини тургустунган.

Женевада афган-пакистан чугаалажыышкыннарының дүрген болгаш чедиишкинниг доозулурунга идиг бээр сорулга-биле ССРЭ-ниң болгаш Афганистан Республиканың чазактары совет шериглерни үндүрүп эгелээриниң тодаргай хүнүн 1988 чылдың май 15 деп доктааткан болгаш ону 10 айлар дургузунда доозарын дугурушкан. Бо хүннү доктаадырда таарыштырылга дугайында дугуржулгаларга ат салыры 1988 чылдың март 15-тен орай эвесте болурун болгаш аңаа дүүштүр олар шупту ийи ай эрткенде хары үгда күштүг болурун барымдаалаан. Бир эвес дугуржулгаларга ат салыры март 15-тен эрте болу бээр болза, аңаа дүүштүр шериглерни үндүрери база эрте эгелээр.

Соолгу үеде мындыг айтырыгны база салып турган: совет шериглерни үе-чадалап үндүрер үеде, бирги үе-чадада совет шериглерниң алзап улуг кезиин үндүрүп болбас турган чоор бе? Ажырбас, ооң-биле база чөпшээрежип болур. Афган удуртулга болгаш бис оон-биле чөпшээрежир бис.

Бо бүгү чүүлдер таарыштырылга дугайында дугуржулгага эң чоокку үеде ат салып болурунга эргежок чугула байдалдарны тургузуп турар.

Бо дээрге таарыштырылгага ам кым-даа моондактап, чугаалажыышкыннарны аткаар октап шыдавас деп ол эвес-ле болгай. Таарыштырылганы ускени дээш Афганистанның улузунуң өске-даа улустарның мурнунга харысаалганы бодунга алтар ындыг күрүнелер азы политиктиг ажылдакчылар тыпты бээр деп бодаарын күзексевес ийик бис. Угаан-сарыылдыг чорук тиилеп үнеринге бүзүреп турар бис.

Афганистандан бистиң шериглеривисти үндүрер дугайында айтырыг СЭКП-ниң XXVII съездизинге-ле тургустунган турган.

Бистиң амгы үедеги политиктиг бодаашкынывыс, делегей байдалын амгы үеде кандыг янзылыг көрүп турарывыс ында илергейлеттинген. Бодунуң эгезин В. И. Лениниден, 1921 чылдагы баштайгы совет-афган Керээден алган тайбың кожа-хелбээ болгаш бот-боттарынга экини күзээр, хүндүлежир чорукту чаагай чаңчылдарынга бодувустуң шынчызысты ындыг янзылыг бадыткаарын күзээн бис. Он-он чылдарның дургузунда тайбың кожа-хелбээ догуннаашкынының болгаш бот-боттарынга ажыктыг дең эргелиг кады ажылдажылганың үлегер-чижээн көргүзүп келген кожа күрүнелерниң аразынга тайбың болгаш оожургалдыг чаагай чорукче угланган бис. Ооң ак сеткилдиг чүткүлү-вүстү афган ниитилелдиң демнилгелиг күштери угаап билген болгаш хүлээп алган.

Боо-чепсектиг кандыг-даа чөрүлдээ, чурт иштинге-даа ындыг чөрүлдээ ол девискээрге айыылдыг диргелди. Ол чурттуң бодунуң чонунуң качыгдал-човулаңын-дан болгаш хар чидиригле-риинден ангыда, ооң кожаларынга дувүрээзиниг болгаш холзээшкиниң байдалды тургуза бээр. Ынчангаш бистер боо-чепсектиг кандыг-даа месилдежиишкиннерге удур туржуп турар бис. Афган удуртулганың база-ла ындыг турушту ээлеп турарын билир бис.

Ол бүгү президент Наджибулланың баштааны афган удуртулганың политиктиг угланыышкынны ханызы-биле эде бодап, национал эптежилгениң патриотчу болгаш боттуг политиказын боттандырарынга чедиргени билдингир болгай. Чугаа болза кончуг дидим болгаш маадырлыг санал дугайында боор турар: боо-чепсектиг демиселди аңаа-ла соксадыр деп кыйгырыг дугайында эвес, а оппозицияда турар күштер-биле, ооң иштинде чазакка удур боо-чепсектиг демисежип турар кижилер-биле база ол ышкаш харын даштыкы чурттарда туруп алгаш, үймээнчилерниң хөделиишкинин удуртуп, оларны даштыкы күрүнелерден ап турар боо-чепсек-биле, шериг техниказы-биле хандырып турар кижилер-биле каттышкан чазакты тургузуп алгаш, эрге-чагырганы үлежириниң дугайында саналды афган удуртулга киирген-ниң дугайында болуп турар. Конституция ёзугаар бүрүн эргелиг, чуртта эрге-чагырганы бодунуң холунда боттуу-биле тудуп турар чазак ындыг саналды киирип турар.

Национал эптежилгениң политиказы — афган таладан кылдынган чаа политиктиг бодаашкынның илергейлээшкини. Ында кошкак чорук эвес, а бодунуң чуртунуң амгы болгаш келир үези дээш сагыш салып чоруур хостуг, ак сеткилдиг болгаш харысалгалыг политиктиг удуртукчуларының сеткил-бодалының күштүү, мерген угааны, төлептиг чоруу илергейлеттинип турар.

Национал эптежилге политиказының чедиишкиннери Афганистанның чамдык девискээрлеринден совет шериглерни үндүрүп эгелээр арганы берген. Амгы үеде 13 афган можуда совет шериг чок, чүге дээрге ол черлерде боо-чепсектиг демисел соксаан. Мынча деп бүрүн барымдаалыг чугаалап болур: афган черге тайбың тургустунары дүрген-не болуп турар болза, совет шериглерниң оон үнүп чоруурун белен апарып турар.

Национал эптежилгениң политиказы Афганистанга тайбыңны күзексээр бүгү кижилерге политиктиг платформаны берген. Кандыг тайбың херегил? Афган улустуң күзээни ындыг тайбың херек. Бодунуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш хөй чүс чылдарның демиселиниң төөгүзүн эрткен чоргаар, хосталгага ынак, эрес-дидим афган улус, президент Наджибулланың политика талазы-биле хөй партияга, а экономика талазы-биле хөй укладка үндезилеттинер ужурлуг чурт деп чугаалааны, бодунуң чуртунуң ээзи боор келген, ээзи боор турар болгаш ээзи болур-даа ужурлуг.

Өске күрүнелерниң аразынга бодунуң чурту кандыг туруштуг болурун афган улус боду тодарадып алыр. Келир үедеги тайбың Афганистан хамаарышпас, кала-даа каттышпаан, нейтралдыг күрүне болур деп колдуунда чугаалап турар. Бистиң мурнуу кызыгаарларывыска ындыг кожа турарынга бистер чүгле өөрүүр бис.

Совет шериглерни үндүрүп эгелээриниң дугайында айтырыг-биле холбашкан бир чүүлге хамаарыштыр бистиң туружувусту тайылбырлаары эргежок чугула: совет шериглерни үндүрери Афганистанга чаа, каттышкан чазакты тургузары, азы национал эптежилгениң политиказын өчиинге чедирер талазы-биле күжениишкиннерниң доозулганы-биле холбаалыг бе деп айтырыг тургустунуп турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ол холбаалыг эвес.

Холгаарлап кириишкинин магадылалын киириштир таарыштырылганың өске талаларын совет шериглерни үндүрери-биле холбаары — бир херек-тир. Ында янзы-бүрү күрүнелер киржип турар. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, политиктиг таарыштырылгадан кожазында Иран база озалааш турбас болгу дег.

Национал эптежилге болгаш каттышкан чазакты тургузары — өске херек. Ол болза чүгле иштики афган херек-тир. Янзы-бүрү, харын-даа бот-боттарынга удур турар бөлүктерге-даа хамааржып турар болза, ону чүгле афганнар боттары шиитпирлеп болур. Кажан биске Совет Эвилели чогуур чугаалажыышкыннарга, харын-даа үшкү күрүнелер-биле чугаалажыышкыннарга киржир ужурлуг деп элдээртип чугаалап турда, бис быжыы-биле болгаш тодаргайы-биле ынча диеенер: ол бистиң-даа херээвис эвес, силерниң-даа херээнер эвес-тир деп харыылап турар бис.

Совет шериглерниң чоруткаының соонда шериг талазы-биле месилдежиишкиннер улам-на өскүп кыва бербес ирги бе? Баш удур даап бодаашкын кылганының херээ чок боор, ынчалза-даа бир эвес бодунуң хадуңмазынга удур чаалажып турарлар харысалгалыг турушту ээлеп, херек кырында тайбың тургузуушкунга киржип эгелээр болза, болуушкуннарның ынчап баарын чайладып болур. Бир эвес олар сарыылдыг чорукту эвес, а фанатизмге алыскан хоонннерни удуртулга болдурар болза, олар афган улустуң чуртту тайбынчыдарынче дыка өскен тура-соруунга болгаш ооң иштики херектеринге моон соңгаар кириштес дээн күрүнелерниң хүлээлгелеринге таваржыр апаарлар. Бүгү улуска бодунуң тура-соруун боо-чепсектиг күш-биле албадаарын оралдажып турарларга Женева хүлээлгелери орукту хаап тар.

Бир эвес эргежок чугула болу бээр болза, ол үе-чадада Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң аргаларын ажыглаарының дугайын бодап болур.

Ам бистиң оолдарывыстың, Афганистанда бистиң шериглеривистиң дугайында. Олар эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүзүп, боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип келген болгаш күүседип турарлар.

Афганистанга шериг албазын эрттирип чораанннарны бистиң чонувус ханызы-биле хүндүлеп турар. Күрүне оларга эртем-билиг чедип алырынга, солун төлептиг ажылды алырынга эң-не улуг аргаларны берип турар.

Афганистанга маадырларның өлүмү-биле мөчээннерниң тураскаалы биске ыдыктыг. Мөчээннерниң өг-бүлелери, оларның төрелдери болгаш чоок кижилери сагыш човаашкын-биле кичээнгей-биле, чаагай сеткиишкин-биле хүрээлеткен турарының дугайын партия, совет органнар сагыш салыр ужурлуг.

Адактың сөөлүнде. Афган айтырыгның шиитпирлеттинери өске-даа девискээр месилдежиишкиннеринге эң-не ханы салдарлыг болур.

Бистиң ону соксадырынче кызымаа-биле чүткүп турарывыс болгаш аңаа элээн чүүлдү чедип алганывыс боо-чепсекти эндере бүдүрери кижи төрелгетениниң тамыжеугаан-сарыыл чок чүгүрери болуп турар болза, девискээр месилдежиишкиннери кижи төрелгетениниң мага-бодунга гангренаның ооргалдарын болдуруп болур хавзырап турар балыглар болур.

Чер ындыг айыылдыг балыглар-биле шыптына берген. Оларның кайызы-даа чүгле аңаа доорт хаара туттурган улустарның эвес, ол бүгүдениң — Афганистанда-даа, Чоокку Чөөн чүкте-даа, Ирак болгаш Иранның дайыны-биле холбаштыр-даа, Мурнуу Африкада-даа, Кампучияда-даа, Төп Америкада-даа — бүгүдениң аарышкылыг балыы болур.

Ол чөрүлдээлер кымга ажыктыгыл? Улустуң халапка таварышканындан, качыгдалдарындан байып алырынга чаңчыккан боо-чепсек садыкчыларындан, янзы-бүрү реакцылыг, ажелекчи бөлүктерден өске кымга-даа ол ажыктыг эвес.

Афганистанда политиктиг таарыштырылганы түңнелинге чедирери девискээр месилдежиишкиннеринге удур чугула хемчег болур.

Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында дугуржулганың соонда чепсеглелиишкинни дужурер талазы-биле оон ыңай кылыр улуг базымнарның ээлчээ туруп кээп турары ышкаш, Афганистанга политиктиг шиитпирлээшкинниң соонда кандыг чөрүлдээни дараазында ажып эртип болурул деп айтырыг туруп келир. Дараазындаагылары азбан болур.

Элээн каш чылдар дургузунда бүгү-ле девискээр чөрүлдээлерни чок кылып каарынга күрүнелерде болгаш улустарда четчир харысалгалыг чоруктуң политиктиг тура-соруктуң болгаш шиитпирлиг чоруктуң күчүзү бар. Ол эң чугула херекке Совет Эвилели бодунуң күжениишкиннерин харамнанмас.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП (СЭТА). Башкарылып чоруур «Мир» комплексте Владимир Титов болгаш Муса Манаров бүдүн чартык ай иштинде ажылдап турар.

Геофизиктиг шинчилелдерниң программазын ёзугаар космонавтылар атмосфераның оптиктиг характеристиказын тодарадыр болгаш 100 километр хире бедикте аэрозол картының дугайында сан-медээлерни алыр сорулга-биле бөлүк шинчилелдерни чорутkan. Ол ажылдарны электроннуг ЭФО-1 фотомерин ажыглап турган, сылдыстарның Черниң атмосферазының артынче ажытталы бергенде оларның чырыын хемчээриниң аргазы-биле күүсеткен.

Магниттиг «Мария» спектромериниң дузазы-биле Чер чоогунуң космос делгемиинге бедик энергияның бөдүүн кезектериниң агымының зал-чеглиг бөлүк хемчээшкинин чорутkan.

Делегейниң орбитада «Рентген» обсерваториязы-биле ажылдың планын ёзугаар Краб хевирлиг туманналчак хереддениишкин үндүрер черниң үүнче обсерваторияның телескоптарының таарыштырылгазын уламчылаан. Шилип алган астрофизиктиг объектиже обсерваторияның телескоптарын угаарын чайгаар боттандырып чорудуп турар болгаш экипаж бердинген угланыышкынның доктаамал чорудуп, херек болганда саналга комплекизинге чогуур чазалгаларны кылып турар.

Медицина шенелделерин, күш-дамыр мергежилгелерин кылыры база баш удур көрдүнген.

Ужудуушкун болур-чогуу-ру-биле эртип турар.

Владимир Титовтуң болгаш Муса Манаровтуң кадыкшылы эки.

Төрээн чуртувуста

● УЛАН-УДЭ. Бурятияда Гусиноозерск ГРЭС-тиң энергетиктери бодунуң чаа продукциязын киловатт-биле эвес, а тонна-биле хемчээген. Саваңны болбаазырадып, ооң чемгир чоруун улам экижидип турар чаа тургузуг ында ажылдап эгелээн. Станцияның «аграр цеги» хонукта 30 тонна белен чемни хоорай чоогунуң совхозунче чорудуп турар. Ажыл-агыйның фермаларында мал чеминиң шынары экижээн. Энергетиктерниң болгаш малчыннарның кады ажылдажылгазы эки үре-түңнелдерни берип эгелээн.

● ТУЛА. Чүгле чаңгыс кижи башкарып турар автоматчыткан шугумдан үнүп турар хос блоктардан чылда бир муң сад бажыңнарын тудар. Бичии сарайга кире берип болур Тулада бо мини-заводтуң бүдүрүкчүлүү ындыг. Автоматчыткан ол шугум бетондан оруп плиталарын база кылыр аргалыг.

● ВАРЕНА (Литва ССР). Республиканың Марцинконис Варен районда ыяш ажыл-агыйының кодээ Советинге хрусталь улуг кубокту тывыскан. Ыяш ажыл-агыйының девискээри экология талазы-биле республикада эң эки ажылдыг болган. Ол кодээ Совет «Тиеса» «Шын» деп республика солунунуң организастааны кодээге экология культуразы дээш конкурстуң тиилекчизи болган. Литваның бо районунуң чурттакчылары бойдусту камгалаар, улустуң чаңчылдарын кадагалаар, кадык, чаагай амыдырал дээш ажылдарны эки организастаан. Аңаа заповедникти тургусканының ачызында дыка хөй ховар үнүштерни камгалап алган.

● ВОЛОГДА. «Витамин» дээр кооперативтиң теплицазы чер кырындан каш метр бедикте тургустунган. Вологдада харылзааның ажыглал-техниктиг бедииириниң гаражының кырынга моон мурнунда тутkan оранжерея үргүлчү ажыглал чок туруп келген. Кооператорлар ону ачылап алгаш, аңаа ногаан үнүштерни өстүрүп, бүдүрүлгелерде ниитиниң чемненилге черлерин хандырып эгелээн. Аңаа өстүрген ногааны харылзаачылар чиик өртек-биле база садып ап болур. «Витамин» чоокку хүннерде шампиньон дээр мөөгүлерни өстүрүп эгелээр.

● ПЕНЗА. Областың «Телегинский» дээр совхозунуң ажыл-ишчилери боттарының күжү-биле совхозтуң төп суурунга чаа Культура бажыңын тудуп алган. Ында библиотека, 300 олуттуг көрүкчүлер залы, бөлгүмнер ажылдаар өрээлдер бар. Ол черниң тудугжу мастерлери соок суксун ижер черин тутkan. Чүгле бо чылын безин обласка чээрби ындыг объектилерни ажыглалга киирер.

(СЭТА).

ЧЕДИИШКИННЕР БАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Сесерлиг — «Саян» совхозтуң хой ажылдыг улуг салбыры. Амгы үеде ында 12 муң ажыг хой бар. А алдан чылдарда биске хой оон ийи катап хөй турган. Кезек үеде мал ажылы дыка баксыраан, чамдык хойжулар хой өре-шиределиг, дудагдалдыг болгулаан. Чоокку үеден бээр харын малдың баш санын көвүдеп, ооң продуктулуг чоруу элээн бедээн. 1987 чылда дыка хөй хойжулар өг-бүле керээзинче кирген, ооң түңнелинде, хой продукциязын совхозка киргеш, шаңнал кылдыр 3500 рубль чедир алгылаан хойжулар бар. Шак ындыг байдалды боттары көргеш, ам салбырның бүгү малчыннары бо хүннерде черле күжениишкинниг ажылдап турар. Амгы үеде Сесерлигде 27 кодан хой бар, хойнуң массалыг оолдааашкыны январының 5-6-дан эгелээн. Салбыр эргелекчизи Каң-оол Дотпаа, зоотехник Хапус-оол Чооду, мал эмчизи Татьяна Дотпаа, бригадирлер Юрий Лапчар, Юрий Чимит-Доржу, көдээ Советтиң күүском даргазы Маиган-оол Доллат малчын коданнарга доктаамал барып, ында кижилерниң амыдырал-чурттаалгазын, ажыл-ижин сонуургап, боттуг дузаны чедирип турарлар.

Салбырда 5 автомашина, 6 «Беларусьтар» кыштагларже мал чемин соортуп чедирип турар. Ынчангаш кодан бүрүзүнде дус, комбикорм, сула, прессеттээн база сарааттаан-даа сиген бар. Төрээн хойларның күш-деңгели амдызында эки. Мал эмнелгезиниң ажылдакчылары Полина Мөнге, Тамара Чымдаан олар коданнарны доктаамал эргип, кезип, чаш хураганнарны аарыглардан камгалап, сыкыртып чоруп турар. Чамдыкта олар хүнде 5—8-даа коданнарга барып четтигип, ажылга кызымак чоруун көргүзүп турарлар. Чамдык хойжулар хураганнарны боттары сыкыртып, эмнеп алыр апарган.

Бир эки чүүл болза, малчыннар зоотеередилгениң кичээлдеринге малды ажаап азыраарының база эмнээриниң аргаларын, ол ышкаш экономиктиг өөредилгеге бот-орулга-чарылга, өг-бүле керээлериниң дугайын өөренип билип ап турар.

Малды кыштан хүр-менди ажырарынга, чаш хураганнарны дорукттурарынга чолаачылар Александр Хууракай, Николай Чымдаан, Николай Лапчар, трактористер Долбаң-оол Салчак, Кок-оол Маады, Салим Салчак, саанчылар Спиридон Мааады, Вячеслав Чурукай, Владимир Чимит-Доржу, Алла биле Неля Нончаттар, Неля Баазаң олар малчыннарга улуг дузаны чедирип турар.

Ооң-биле кады бистиң салбырга «Саян» совхозтуң дирекциязының база специалистериниң талазындан черле чогуур дуза чедирип шыдавайн турарынга хомудаар бис. Совхозтуң улуг мал эмчизи Владимир Куулардан башка биске кээр зооветспециалистер чок. Чамдык малчыннар кол зоотехникти безин билбес, танывас. Бистиң ажыл-агыйга зоотехник-даа ызыртынмастаан чер бо. Удуртуп башкарар даргалар удаа-дараа солчуп туруп бээрге берге-дир. Сесерлиг суурнуң адаанда ырак эвесте 300 ажыг кошкарлар кыштаглап турар, оларның чамдыктары чудап, өлүп эгелээн. Малды күзүн, кыжын-даа оът чок черге кадарарга ынчанмайн канчаар. Ол малдың ажаалдазы-хайгааралынче совхозтуң, салбырның-даа удуртукчулары сагыш салбааны ол-дур. Мал чемин чүге оларга барып чедирбезил, арган-доорган кошкарларны тургузу азыраза. Черле ол элдеп чүве.

Бисте техника бар, харын. Ынчалза-даа ол бо-ла үрели бээр. Артык кезектер чок бис. Совхоз төвүнге барып, артык кезектер дилээрге, совхозтуң механиги шуут бербес. Чүге ындыг боор чүвел, чаңгыс совхоз ышкажыл! Бо талазы-биле бисти арай «өскелексеп» турар ирги бе? Кышкы үеде коданнарже транспорт херек ышкажыл. Салбырның даргалары кыштагларга коллективтерни бызыглап, өдек-көржеңни-даа кастырып турар. А совхоз төвүнден бисче черле амдызында көрүнмейн турлар.

Амгы үеде кижи факторукол черни ээлээр ужурлуг, планныг даалгаларны кижилер күүседир. Ол хиреде бистиң салбырның малчыннарының хандырылгазы четпес. Эътти, дүктү бүдүрүп турар кижилер ол-дур.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Саян» совхозтуң дирекциязы бистиң салбырже эки көрнүрүн дилеп тур бис.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

ЭДЕ ТУРГУСТУНААЛ. ЧАРЖЫНЧЫГ-ДЫР.

(«Найырал» совхозтуң директору К. К. Дүрбүлек база Чаа-Хөл көдээ Совединиң күүском даргазы В. С. Ховалыгның кичээнгейинге).

Бистиң көдээ Советтиң база совхозтуң девискээри улуг, делгем, чурттакчы чону хөй. Одарлары аажок делгем. Ол хиреде мал-маганның чыл санында өлүп хораар, чидер чоруу мээң сеткилимни черле аажок-ла өйүп чор. Ынчангаш бо дугайын солунга биживес аргам чок-тур. 1987 чылда чүс төрүүр инектен 59 бызааны, чүс хой-өшкүден 57 анай-хураганны алган-дыр бис. Ол-ла чылын 169 бызаа, 1936 анай, хураган өлген. Оон аңгыда улуг малдың өлүп хораар чоруу база хөй.

Совхозувус бот-орулга-чарылгаже кирди. Бодувус чүнү ажылдап алыр бис, ону үлежир-дир бис. Чарыгдалдарны бодувус дуглаар апарган бис. Улустуң алыр шалының төлевири база бар. Чогум ай санында бисте ол чеже хире түңнүг акша-төгерик болуп турар чүве ийик, оозун дорт-ла билбес мен. Эрткен чылын өлүп хораан 4 муң ажыг хамык малывыстың өртээ та каш болган чүве?

Бо-ла хамык четпестерниң дугайын бодап көөрге, мындыг-мындыг чылдаганнар бар боор-дур бо: чайлаглаашкынны дыка-ла органзас чок эрттирип турар бис. Хой кыргылдазы саадаар, малчыннар ону манаар дээш тайгаже орайтап үнер. Ындыг болганда хой канчап семиририл? Чайлагга каш хонгаш-ла, оон дедир хемче көжүп кирип кээр-ле болгай. Ооң бир чылдагааны сиген кезер бис дээш ындыг. Мурнунда кадарчылар 3-4 болуп алгаш, сиген кезип турдулар. Ам ындыг эвес, кижи бүрүзү чүгле бодунуң «дүмчүүн боразаар». Сигеннээри массалыг эвес. Ам харын малчын өг-бүлелер керээже киргенде сиген белеткээри бир янзы-ла ыйнаан. А мурнунда? Чүге демчешпээн турганыл?

Суурувуста сагылга-чурум база кошкак тур ышкажыл. Хой-ниитиниң хынакчылары орта ажылдавас, араганы боттары кылыр чорук малчыннарда база суур улузунда-даа бар. Оларны көрүп, билип туруп-даа, билбээчеңнээр-дир бис. Ол бо черлерге хыналда кылган, акт-документ тургускан чоруур дружинниктер, улусчу контролёрлар чүге чогул?

Улустуң хууда малын оорлаар чорук шуут дендээн. Чижээ, хойжулар Д. Маскыр-оол 1980 чылдан бээр 10 аъдын, М. Маңнай 7-ни, Ч. Кашпылдай 3-тү, Д. Серенмаа 5 казыраны, Ока Ховалыг 11 инек чидиргеш, бежин тыппаан. Өске-даа улустуң мал-маганы хөйү-биле читкен. Ол инектер кадарчылыг. Бисте милиция төлээзи, дружинниктер, эш суду, улусчу контроль болуу дээш ол бүгүну истээр, хынаар ужурлуг кижилер чүну-даа илерептейн турлар. Көдээ Советтиң хамык депутаттары кайыл? Коор карак хөйде, дыңнаар кулак база оларда болгай.

База бир чүүл бар: совхоздан мал садып алыкчылары справка-документ чок черге хамаанчокка-ла улустан мал садып алыр-дыр. Ону совхозка чүге деңзилеп киирдевезил? Ыяап-ла Кызыл-ла дээр. Чогум орта баарга улустуң мал-маганының кил-деңзизин шын бижип турар чүве ийикпе? Билдинмес. Ону өскээр база ажыглап болур аа. Бир эвес совхозка деңзилээш, оон семиртип азыраш, күрүнеге дужаар болза, артык орулганы база ап болгу дег.

Оорлар кайыын кээр деп, бо бодувустуң девискээривисте-ле болгай. Ажыл кылбас, алыксак-чиксек кижилер ындыг, чамдык малчыннарның аът-хөлүн ачылап мунар, оон оорланыр чоруктар бары чажыт эвес. Бисте ажык-чарлыг чорук, шугумчулел болгаш бот-шугумчулел дендии кызыы. Арыг чаагай чурттаар дээр болзувусса, мынчаар ажылдаарга болур бе? Бо-ла бүгү четпестерни хандыр бодап, улус чон-биле эки чугаалажып, чогуур хемчеглерден шуптувус демнежип турганы, алырлып албас болзувусса, черле чүү болурул? Эде тургустунуушкун

Чаңчы САТ.
Чаа-Хөл суур.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз хойжу коданнарны электрижидер талазы-биле боттуг хемчеглерни ап турар. Төрүүр хойлуг коданнарның шуптузунда электри чырыын киирген. Ол ажылды кол электрик Эртине Саая-евич Чыдым удуртуп турар.

ЧУРУКТА: Э. С. Чыдым (солагай талазында) чолаачы А. Донгак-биле.

Сөзү болгаш чуруу Валерий ЯРОВИКОВТУУ.

«Шыңга» харыы

ЧУРТТАКЧЫЛАРНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ-БИЛЕ

Чадаана хоорайның Лермонтов, Оюн Күрседи, Карл Маркс аттыг болгаш Малчын, Промышленная кудумчуларының чурттакчылары шупту 24 кижи ат салган чагаазында ук хоорайда Зеленый магазинге чүгле арага садар кылып кааны-биле чурттакчылар хлеб, сүт, аъш-чем садар дээш ырак магазиннерже (шахтерлар магазининче) кылаштаар апарганы чурттакчыларга кончуг таарымча чок деп бижээн. Ынчангаш олар Зеленый магазинни катап аъш-чем магазини кылдыр эде тургузарын дилээннер.

Ук чагаада фактыларны Чадаана хоорküүскому саңгарып көрген. Магазинниң ажылдаар шактары чонга таарымча чок база ында аъш-чем аймаа эвээшти садып турганы шын деп харыыда бижээн. Ук магазин эртенгиниң 10 шактан кежээ 19 шакка чедир ажылдаар графикти январь 25-тен эгелеп чурумчутканын, ында аъш-чем продуктуларының ассортиментизин элбеткенин редакцияга база дыңнаткан.

Партийжи информация

СЫРЫЙ ХАРЫЛЗААЛЫГ АЖЫЛДААР

Райкомнуң аппарадының коммунистерлниң массалыг информация чепсээ-биле харылзаазының дугайында айтырыгны бо чылдың январының төнчүзүнде партия Барыын-Хемчик райкомунуң аппарадының партия эге организациязының хуралынга чугаалашкан.

Аңаа «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң харысалгалыг ажылдакчылары база олурушкан. Райкомнуң килдис эргелекчизи А. Буурулдай хүн айтырыының талазы-биле доктуу илеткел кылгаш, районда массалыг информация чепсээ. Ылангыя «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакциязы-биле аппараттың коммунистериниң аразында быжыг, эш хуузунуң, бот-боттарын билчир ёзунуң харылзаазы тургустунмааның, райком ажылдакчылары ук солуннуң пропагандисчи, организакчы ужур-дузазын боттарының ажылынга ажыглавайн, солуннуң арнынга партийжи амыдыралдың янзы-бүрү талаларының дугайында материалдарны эвээш онзазип турарын бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле демдеглээн.

Солуннуң шүгүмчүлелдиг материалдарынга хамаарыштыр харыы бербес, четпестерин баш удур чайладырын болгаш боттарының четпес талаларын эттинип алырын бодавас чамдык удуртукчу коммунистерни ол хуралга адап, олардан негеделди шыңгыырадырын, парлалганың шүгүмчүлелдиг материалдарынга хамаарыштыр партийжи негелдени тургузуп ажылдаарының сорулгаларын ол хурал тодараткан.

Ол ышкаш журналист Т. Хертектиң «Ролюв болгаш харысалгазын үнелээр» деп шүгүмчүлелдиг чүүлү эрткен чылдың октябрьда «Шынга» парлаттынган турган. Партия райкому бодунуң политиктиг органы — «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң кошкак удуртуп, район парлалгазының ролюн болгаш харысалгазын чогуур деңнелге үнелеп көрбейн келгенин авторнуң шүгүмчүлээни база чөптүг болуп турарын эге организацияның коммунистериниң үстүнде хуралынга илеткелчи демдеглээн.

Хуралга «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редактору В. Хомушку дыңнадыг кылгаш, партия райкомунуң бюрозунуң секретарьларының эде тургустунуушкунну удуртуп турарының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан пленумунуң соонда райком-даа, редакция коллективи-даа түңнелдерин үндүрген. Бот-боттарының аразында харылзааны быжыглаарынче кичээнгей салып, парлалганың ролюн улам бедидер дээш дениг ажылдап эгелээн. Бо дугайны редактор В. Хомушку чугаалааш, аңгы үеде солуннуң ажылында бар четпестерни анализтеп, ону чайладырының хемчеглерин алырының чугулазын чугаалаан.

Партия райкомунуң бирги, ийиги секретарьлары Б. Нурзат, В. Петров, килдис эргелекчизи Б. Хомушку, комсомол райкомунуң бирги секретары С. Бовкуш олар боттарының саналдарын ол хуралга база бергеннер. Районнуң партия, совет органнары район солуну-биле харылзааны улам ханыладып, оон ажылын улам экижидип, ону райкомнуң райкүүскомнуң ёзулуг дузалакчызы, сүмелекчизи кылдыр аңаа удуртулганы күштелдирериниң чугулазын демдеглээннер.

Хүн айтырыының талазы-биле хүлээп алган докталда бо талазы-биле сорулгаларны тодараткан.

Василий АВЫРАЛ.
Барыын-Хемчик район.

МАЛЧЫН БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

Район төвүнүң мурнуу талазында, ырак эвесте Бугалыг деп черде, кыштаг туруп турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Мугур-Аксы ортумак школазынга керээ ёзугаар хүлээдип бергени бир кодан хою ында. Кыштагга эртен чеде берген бис. Өдекте каш хой бар, төрүпкеннери ол. Өөреникчилерниң ажаап азырап турары мал-маганының кыштагда ажыл-иштиң дугайын башкы Окпан-оол Бегзиевич биле звенонуң удуртукчузу Анай-Хаак Бадаң бисте таныштырды.

Школа реформазын амыдыралга боттандырар, эң ылангыя өөреникчилерни күш-ажылга кижизидер талазы-биле Мугур-Аксы ортумак школа (директору Владимир Донгак) соолгу үеде элээн боттуг ажылдарны чорудуп турар. Эрткен чайын үстүкү класстарның өөреникчилери төрүвес бир кодан хойну семиртип азыраш, күрүнеге дужааган. Оон аңгыда тоску классчы уруглар 10 ажыг кижи совхозтуң сарлык фермаларынга дуржулгалыг угбаларының удуртулгазы-биле ийи бөлүк болуп алгаш, чайгы дыштаныылгазында саанчылап ажылдааннар. Ам бо база бир ажыктыг ажыл: совхозтуң директциязы-биле дугуруушкаш, бир кодан төрүүр хойну январьдан бээр хүлээп алган. Мында чүгле тоску классчылар ажылдап, практика эрттирип турлар.

Бистер ол коданга улуг хат-шуурган соонда каш-ла хонганда чеде берген бис. Экизи көрген: ол хүн школачылар хоюн одарже үндүрбээннер. Кажаага оларын арттыргаш, чем каап берип турган. Ынчалза-даа дагдыныкчызы Кара Дыдырашовна Донгактың чурттап олурган өөн шуурган буза шаап каапкан. Ол бир багай болган. Хатка кажааның дээвиирин база сигенни алыспас дээш школачылар элээн хемчеглерни алган.

К. Д. Донгак бо хойну чыл эгезинге чедир кадаргаш, оон бо ажы-төлүнге — өөреникчилерге дужаап берген, боду оларны ажылга өөредип, дагдыныкчы болбушаан, сакманчылап ажылдап турар. Кара Дыдырашовна колхоз турдала хойжулаан, ынчангаш бо өөреникчилерге бодунуң байлак дуржулгазын дамчыдып берип турар.

Өөреникчилерниң аразында малга аажок эптиг уруглар, оолдар-даа бар-дыр. Эскерип тур мен. Оон аңгыда чуду-каралаар, хураганнарын тоттур эмзирбес, бо ажылдың «эъдинче» кирбестери-даа бар-ла-дыр — деп, Кара Дыдырашовна бодунуң эскерген сеткилин чугаалады. Улуг кижи кайызын эндээр. Малчынның шак ындыг эскерини бистер башкызынга чугаалаан бис. Малга ажаалда херек. Чаңгыс хураган-даа хоралып болбас.

Бир бөлүк өөреникчилер оя хондур ажылдаар. Оларның аразында малчыннар уруглары-даа бар. Ылангыя звено удуртукчузу, кодан мал эмчизиниң хүлээлгезин күүседип турар Анай-Хаак Бадаң кодан хойнуң таас каан-даа хүлээп ап болур мен дээрзин хөөредиг чокка чугаалады. Ол малчыннарның уруу болгаш, шынап-ла, мал-маганны азырап, хураганнарны ыдып, тударының аргазын эки билир. Ол ында звенону удуртуп турары-даа таварылга эвес. А чамдыктары суурга өскен болгаш мал ажаарының аргаларын кайызын билир дээр сөлер. Ындыг деңэвес чорукту барымдаалааш, дуржулгалыг өөрү коданга база бир беш хонук артып кааш, чаа келгеннерин ажылга өөредир. Чурум ындыг.

Мал-маганның байдалы кандыгыл?

— Хураганнарывыстың чамдыктарының аксы кемдип тур. Под-биле чаарывысна эттиине бээр-ле-дир — деп, Анай-Хаак тайылбырлады. Коданда мал чеми — сиген, чарба, дус-даа бар, сугну үргүлчү эккеп турар. Мал эмнелгезиниң ажылдакчылары, ол ышкаш коданның хамаарышкы совхозтуң № 3 хойжу бригадазының удуртукчузу база школаның-даа төлээлери доктаамал кээп турар. Черле коданга кичээнгей, хайгаарал улуг. Бис аңаа турувуста, школаның ажыл-агый эргелекчизи хөмүр эккелди. А совхозтуң кол электриги Эртине Саая-евич Чыдым үрели берген моторну солааш, чаазын салгаш, ону ажылдадыпты. Өөреникчилерниң өөрүшкүзү аажок. Сайгылгаан-чырык чокта бергедээн болдулар.

Хөй хойнуң аразынга капдыызы-даа турар, чамдыктары хураганын албас болгулаар, ынчан Анай-Хаак тоотпалааш олуруптар. А чамдык хойлар оглун тоттурбас боорга, оларны сүткүрлеринге чагыштырар, эмискиктээр-даа таварылга турар.

Школаның бо коданында 370 хой бар. Бис ол хүн аңаа чорувуста 130 хой төрээн турду. Чаш хураганнарны дагдыныкчызы баштааш, шүптүзү хуваажып алган ыдып, тудуп турар. Чүге ынчаш чүгле тоску класстарның өөреникчилери ында ажылдап турары ол ынчаш? Олар школада мал ажылының талазы-биле теорияны өөренип турар, а практиказын мында, Бугалыгда, кыштагда эрттирип турары бо.

Кыштагда ажыл чымыштыг: эртенгиниң 6 шакта өөреникчи малчыннар турар. Чемненип алгаш, ажылдап кириптер. А дүне ээлчежип тургаш дежурныйлаар. Эртен хураганнарны, оларның иелерин чемгерип, суггарган соонда одарже үндүрер. Ол хүн хойну Хаяа Чындын-оол биле Орлан Байыр-оол кадара берген болдулар. А Рада Донгак биле Ульяна Айтыыш поварлаан. Малды ажаары, чемгерери, суггарары Лилия Аракчаа, Донзуң Санчат, Вера Иргит, Анай-Хаак Балдан, Алимаа Кара-Сал, Аңчы-оол Очур оларда онаашкан.

Ажыл график ёзугаар чоруп турар. Дүъште 12 шакта кажаага ажыл база хайнып-ла үнер, а кежээ 18 шакта шупту ажылдап кириптер. Мугур-Аксы школазы ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң дирекциязы-биле кады улуг ажыктыг ажылды боттандырып турар-дыр. Бугалыгда кыштагда ажылдап турар тоску классчылардан Мөңгүн-Тайганың аныяк болгаш сураглыг малчыннары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары Борис Тейнин, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады Вячеслав Иргит, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Нина Чыжыр-оол, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турган Хүлер-оол Коңгаржап, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Мочак-оол Донгак ышкаш сураглыг кижилер үнери чугаажок.

Седен ХЕРТЕК,
бистиң корр.

ЧУРУКТА: дагдыныкчы Кара Донгак өөреникчилер-биле.
Валерий ЯРОВИКОВТУҢ фотозу.

РАФ: чыл эртенде

ЕЛГАВА. (Латвия ССР). СЭТА-ның корреспондентизи К. Маркаряның дамчыдып турары болза: «РАФ» заводтуң директору В. Боссерт ажылдап турары албан-дужаалынга ийиги сонгудаарының экзаменин эки дужааган. Эрткен чылын «РАФ» заводтуң директорунуң албан-дужаалынга ажылдадыры-биле Бүгү-эвилел конкурзун чарлаан. Директорнуң албан-дужаалынга ажылдаар күзелдиг барык 4 муң хире кижини депшиткен. Аңаа Виктор Давыдович Боссерт чааскаан арткаш, директор болган. Чыл эртенде директорнуң албан-дужаалынга депшиттирген шупту кордакчылар Елгава хоорайга чыглып келгеннер.

Амга чедир кылган бүгү чүүлдер — келир үеде кылыр ажылдарның үндезини болган — деп, В. Боссерт чугаалаан. — Моон мурнунда планны күүседип чадажып турду, а бо чылын микроавтобустар бүдүрер планны күүсеткен. Харын-даа нормадан ажыр муң автобусту кылган бис. Оларның алдызын ажылчыннар өскүс уруглар бажыңнарынче халаска дамчыдып берген. Арткан машиналарны саткаш, алган арыг орулганы бүдүрүлгениң социал хөгжүлдезиниң фондузунче киирген. Ажылчыннарның шалыны 25 хуу, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерн 33 хуу өскен. Бир чуртталга бажыңын, Риганың далай эриктериниң чоогунда пансионаттың бирги ээлчээн, Крымда пионер лагерин туткан, бүдүрүлгени чаартырын эгелээн. Ынчалза-даа бо чүүлдер ам-даа эвээш.

Алызында барып, автомобиль тудукчуларының бүдүн хоорайын тударын директор бодап турар. Школа назыны четпээн уруглар албан черлери, спорт баазалары, кайгамчык улуг завод туттунар. Кол-ла чүве болза, машиналарның күчүзүн болгаш шынарын бедидерн деп заводтуң директору бодап турар. Ону чедип алыры-биле заводтуң чаа корпустарын тудар фини тудугжулар-биле чутаалажышкыннарны 6о айда чорудар деп турар. Коллектив бүдүрер машиналарынга херегл ээр чаа шимчедикчилерни, өске-даа белдирлерни барыын герман фирмаларлан алыр дугайында чугаалажышкыннарны март айда чорудар. «РАФ» машиналың өске чурттарда машиналардан дудак чок чаа хевирин делегей коопераслаашкынынга үндезилеп тургузар.

Заводка моон мурнунда ажылдап турган 60 удуртукчудан ам чүгле 14 кижи арткан, өскелерин шуптузун солаан. Оларның ортумак назыны 52-ден 36 чедир кызырылган. Чаа удуртукчуларны эрткен чылын директорну соңгааны ышкаш, база ажылчыннар соңгаан.

ЧААРТЫКЧЫЛАРГА ДАЯНЫП ТУРГАШ

Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында Хоойлунуң 13 чүүлүнде күш-ажылчы коллективтиң социал хөгжүлдезиниң айтырыгларын чугулалап айыткан. Хол-биле кылыр, аар ажылдарны чоорту эвээжедип тургаш, күш-ажыл кижиниң амыдыралчы херегл ели болу бээр кылдыр ону чогаадыкчы, чаартыкчы болдурар сорулга салдынып турар. Ол доктаамал кичээнгейни негээр белен эвес сорулга болур. Бүдүрүлге чорудулгаларын автоматчыдары болгаш механизастаары, күш-ажылды организастаарын экижидери, бирги ээлчегде, ажылдаар черлерни рационализастаары негеттинип турар.

Эрткен чылдың түңнели-биле алырга, бүдүрүлгелерни чаарты эде дерип-чепсеглээринге элээн чарыгдалдарны үндүрген, аңаа мурнуку чылдаазындан 22 хуу хөй хөреңгини ажыглаан. Хол-биле кылыр ажылды «Тыва дагдүгү» комбинат эвээжеткен. Кызылдың даараныылга фабриказы, «Тыва автотранс» каттыжыышкын, радиотеледамчыдылга төвү, телеграф-телефон станциязы болгаш өске-даа чамдык бүдүрүлгелер бо талазы-биле элээн ажылдарны кылып чорудкулаан.

Кылдынган хемчеглер күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, ажылчыннар санын кызырарынга болгаш чаа аргаже шилчилгеге белеткээриниге идиг болган. Комплексилиг механизацияны ажыглап эгелээн бүдүрүлгелерде бир кижиге хамаарыштыр ажылдап кылыышкын 14,6 муң рубль чедип турар. Бүдүрүлгелерниң 60 хуузу механизастаттынмаан болгаш оларның көргүзүү оон ийи катап куду болуп турар.

Тудугда бо ажылче сагыш салып эгелээн. Бир эвес 1986 чылда малгаштаар ажылдарны механизастааны 50,6 хуу турган болза, эрткен чылдың бирги чартыында ол 58,3 хуу четкен. Дозулаар ажылдар 37,7 хуу турганындан 57 хуу чедир өскен. «Тыва тудуг» трестте малгаштаар ажылдарның бир кижиге хамаарыштыр нормазы 15 дөрбелчин метр болза, дериглерни ажыглааныы түңнелинде, ол көргүзүг 16,8 дөрбелчин метр апарган. Дозулал ажылдарының талазы-биле экижиишкиннерни «Шагаан-Арыг тудуг» трест чедип алган. Чартык чыл түңнели-биле ол республикада эң бедик көргүзүглүг болган — 43,3 дөрбелчин метр.

Специалистерниң болгаш чаартыкчыларның бо ажылга ролюн күштелдирери чугула дээрзи билдингир. Ол дугайын чамдык удуртукчулар херекке албайн турарын декабрьда эрткен «Хол-биле кылыр ажылды машина кылзын» деп кыйгырыглыг көрүлде түңнелдери бадыткаан. Орта 37 авторлар киришкен. Совхозтардан кым-даа киришпээни хомуданчыг болган. Мал ажылын механизастаары үениң негелдезинге ам-даа четпейн турар. Саанчылар аар бидоннарны көдүрүп, мал чемин хол-биле каап берип турар. Эрткен беш чылда мал чемгерер, одек аштаар, хөй суггарар ажылдарны механизастаары оранчок четпес болган. Көдээ ажыл-агыйының специалистери олутпай болуп, ону шиитпирлээриниң оруктарын дилеп тыппайн турары ол.

1987 чылга чедир «Тыва суг-тудуг» трестиң бүдүрүлге-техниктиг комплектация эргелелиниң ажылчыннары металл хоолайларны хол-биле чаңгыстап шарып турган. Трестиң ажылдакчылары Оргтехсуг тудуг институдунуң Красноярскиде филиалы-биле кады ону автоматтыг дериг кылдыр кылган. Оон түңнелинде 8 кижи хосталган, бот-үне 11,8 муң рубль чиигээн. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 10 катап өскен. Чаартылгага БТКЭ-ниң кол инженери В. И. Анферов, килдис эргелекчизи А. И. Удальцов, кожукчу-стропальщик А. И. Браун олар идепкейлиг киришкеннер. Бо ажыл ЭТН-ниң бирги шаңналынга төлептиг болган.

№ 3 АТБ-ниң чолаачызы Александр Анатольевич Владыкин кожуглуг КамАЗ мунуп турар. Ол кузовту боду ажыттынар кылдыр чогаадып алган. Кабинадан дужуп, кузов ажыдып, хаап турар үе эвээжээп, рейстер 12-ден 17 чедир көвүдээн. 3 муң рубль орулгалыг чаартыкчы санал киирген чолаачы ийиги черни ээлээн.

Чаартыкчылар көрүлдезинге «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынының автобаазазының ажылчыннары В. Г. Потемкин, В. Н. Арзамосцев, Н. Г. Нисковских, «Тудуг кезектери» комбинаттың механиги В. Д. Кузнецов, геология экспедициязының отряд начальниги Л. М. Чупахин, электри четкилериниң подстанция начальниги С. И. Белов оларның ажылы эки үнелелдиг алган.

Галина ТУТЫНИНА.

Хандырылгаңар кандыгыл?

МЫНЧАГА ЧАДАШКАН

Эргим редакция! Бистиң «Большевик» совхозтуң төвү — Шеми суурга үш чыл бурунгаар кудуктар каскылап каан чүве. Чоннуң ол үеде өөрүшкүзүн чүге деңнээр. Ынчанмайн канчаар. Чоннуң амыдырап-чурттаарынга ол хире таарымчалыг байдал тургузуп турда. Ол өөрүшкү чоорту өжүп калган, чүге дээрге ол кудуктарның кайызындан-даа чаңгыс аяк-даа суг амзап көрбээн.

Суурнуң ужу-бажында кастынган кудуктарга чеже хире түңнүг акша чарыгдаан чүве. Бо талазы-биле хуралсутлаага чеже-даа сагындырып келген. Бисте чонче кичээнгей салыр чүве болза, депутаттар чеже чүве. ССРЭ-ниң, Тыва АССР-ниң, район болгаш көдээ Советтериниң дээш. Олар бо бүгүнү дыңнаваан эвес-ле болгай. Дыңназа-даа, кулааның даштыы-биле эрттирип турарлары ол эвес бе?

Чурттакчыларның чамдыктары бир километр ажыг черден сутлап турар. Оларның иштинде кырганнар, чаш ажы-төлдүг иелер дээш кымнарны ол дээр. Суурнуң адаа талазын «Мунгаш-Булуң» дижир. Кудуктуң бирээзи бо девискээрде. Ол девискээривисте ийи-даа депутат бар. Чаа депутаттарывыс кудук дугайында чоннуң хомудалын саазынга бижип ап-ла турар. Ол хирезинде ажыл-херекке боттанганы көзүлбес. Кудукка электри энергиязы херегин билгеш, ол чоок-кавының чурттакчылары кудук чанында бир чагыны демнежип тургаш, тургускан-даа. Ол чагыны арай боорда тургузуп каарга, сыврыган демирлер тывылбайн туруп берген. Таанда мындыг деп чүве каяа турар боор.

Чаа бир чыл эртип чор. Бо-ла кудуктарның талазы-биле эрткен чылын база «Шынга» хомудалдыг чагаадаа парлаттынган чүве. Оон кандыг-даа түңнел үнмээн болган. Бодум хуумда ону номчаан болгаш, ам-на кудуктуг болур-дур бис деп амырап орган бис. Ам бо кижи факторун бирги черде көрүп турар үеде, чоннуң негелдезин кичээнгейге ап, совхоз дирекциязы, девискээрде көдээ, район Советтериниң депутаттары бир янзы ходелири магат чок деп идегеп артым.

• • •

Суурувуста чоннуң культурлуг дыштаныылгазынга хамаарыштыр бир дилег бар. Шеми суурнуң девискээринде конькилээр дош чок. Бо байдал аныяктарның болгаш өөреникчилерниң хостуг үезинде арыг агаарга сегүүстээринге шаптыктыг. Чамдык элээди уруглар дожаңналы берген машина орууңга, катокта чүве дег, ойнап хүнээр. Ынчап тургаш, машина-тракторга бастырза канчаар. Суурнуң бир черинге кылымал каток кылып алыр талазы-биле сүмелеп пат болган. Ол бот-идепкейни деткивес болду. Кижи бодаарга, шоолуг шүүдел-даа үнмес хире. Агиткартиралар аайы-биле ону кылып алырынга чүге шефтеп болбас бис. Мону чүгле организастаар кижи чок болуп келгенинде. Каток-даа болза, ажы-төлдүң культурлуг дыштаныылгазынга бир янзы үе эрттирер чери болбас бе? Ынчангаш бо дилегни база суурда спорт комитет өөренип көөрүн күзээр мен.

Олег ТЮЛЮШ.
Чөөн-Хемчик район.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕР МАЛЧЫНГА

Ол хүн Кара-оол Салчактың кыштаанга хөлзээлиг-ле болган: Сесерлиг ортумак школазының 8—10 класстарының өөреникчилери малчынның кажаазын коптарыжып бээри-биле шефтеп келген. Хөй кижи ажылдаарга хөглүг-даа. Башкы Дыртый Чыдымович Иргит оларны хей-аът киирип турган. Оюн-баштак чугаа ажыл-биле капсырлашкан.

Өөреникчилер улуг кажааның көржеңин коптарып дооскан.

Малчын Кара-оол Дылбаевич Салчак аңаа улуг дузаны чедиргени дээш өөрүп четтиргенин сеткилиниң ханызындан илереткен.

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Бии-Хем район.

Эде тургустунуушкун — боттаныышкында

БИЛИГЛЕРНИ — ЧОНГА

Эде тургустунуушкунга шалыпкын бурунгаарлаары партия организацияларының, оларның идеология активиниң, оон иштинде лекторларның дайынчы арга-шиңээзинден база улуу-биле хамааржыыр.

Чон ортузунга лекция пропагандазынга үр чылдарда идепкейлиг киржип, бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны, өгбүле керээзин чер-черлерде вептередип, харысалгалыг ажыл-иш калбарып турар бо үеде бедик утка-шынарлыг лекцияларны номчуп турар лекторлар бисте бар. Бригадаларга, фермаларга, күш-ажылчы коллективтерге тайылбыр ажылын чорударынга Кызыл хоорайда К. К. Кудажы, Л. П. Салчак, Л. А. Охотникова, Тес-Хемден М. М. Майдыр, Улуг-Хемден Т. И. Пономарева, Бии-Хемден И. В. Перфильев, Кызыл райондан В. О. Оюн олар болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкеннер.

Демократияның, ажыкчарлыг чоруктуң калбарыышкыны бо талазы-биле бедик харысалгалыг болуруң, күш-ажылчы коллективтерде кижилерниң ажыл-херээн, сонуургалдарын, негелде-хереглелдерин эки билирин, бодунуң ажылын амыдырал-биле холбаарын негеп турар. Бо талазы-биле баштайгы эки эге базымнарны «Билиг» ниитилел организациялары, оон штаттыг ажылдакчылары боттандырып, чаа ёзу-биле ажылдаарын оралдажып турарлар. Лекция пропагандазында эде тургустунуушкунуң кол сорулгазы — оон шынарын, дээштиниң үениң негелдезинге дүүштүр бедидери, оон методтарын сайзырангайжыдары болур. Лекторлар-биле ажылды үндезини-биле чаартыры, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары үениң негелдези болуп турар. Лекторларның аттестациязын эрттирип, күш-ажылчы коллективтерде аудиторияларны паспорттап, чаңгыс темага бөлүк лекцияларны номчуур талазы-биле ажылды организастаан.

Делегей байдалының дугайында бөлүк лекцияларны абонемент ёзугаар Кызыл, Туран хоорайларның, Кызыл районнуң база Хову-Аксы суурнуң 1325 чурттакчылары дыңнап турарлар. «Совет ниитилел болгаш өгбүле» деп бөлүк лекцияларны Кызыл хоорайның, Тандының, Каа-Хем, Улуг-Хем районнарының төптеринде 1500 чурттакчылар абонементилиг кээп дыңнап турар. Ону Москва болгаш Новосибирск хоорайларның лекторлары бисте кээп номчуп берип келген.

Лекция пропагандазын эде тургузар талазы-биле эки базымнарны Эрзин, Бии-Хем районнарда, Ак-Довурак хоорайда «Билиг» ниитилел организациялары кылып турар.

Амгы үеде лекторлар бригада, ферма, участок бүрүзүнге идепкейлиг ажылдаар, экономикага бүгү-ле чаа чүүлдүң нептередикчилери болур ужурлуг. Ындыг турбуже, «Билиг» ниитилелиниң хөй организациялары ам-даа эрги-ле ёзу-биле шүшпен ажылдап, оожум эде тургустунуп турар. Чамдык лекцияларның идейлиг утка-шынары эренгей, ниити болуп, коллективтиң амыдыралы-биле холбаазы кызыы болгаш бүзүредикчи ролю чавыс деңнелде артпышаан турар.

Ылангыя «Билиг» ниитилелиниң Кызыл хоорай, Тожу, Таңды, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик район организациялары үстүнде айыттынган четпестерни шыңгыы анализтеп, оон чогуур түңнелдерин үндүрүп, лекция пропагандазында эде тургустунуушкунуң байдалын экижидериниң хемчеглерин алыры негеттинип турар.

Кижи факторун, ажылчы чоннарны күрүнени эргелеп башкарарынга калбаа-биле киириштирери, ажыл-агый реформазының, бот-орулга-чарылгаже шилчииринииң айтырыглары, эргелеп башкарылганың экономиктиг методтары, ажык-чарлыг, демократтыг аргалар, чаа дуржулга, социал-политика дугайында чугула темаларга лекциялар эвээш номчуттунган. Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Сүт-Хөл районнарда Аъш-чем программазы, социал-политика, эртем-техниктиг депшилгениң дүргедээшкини, продукцияның шынарының дугайында лекциялар эвээш. Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем, Каа-Хем район организациялары атеизм темаларынга номчуттунуп турар лекцияларның шынарын ам-даа экижидип шыдаваан.

Политиктиг, экономиктиг, техниктиг билиглерни чонга нептередири, социалистиг демократияның, амыдыралдың совет хевириниң принциптерин тайылбырлаары, империалистиг пропагандаһың чимзенишкиннерин, бичие буржуаз янзы-бүрү агымнарның кордаашкыннарын сойгалаары, оларга удур чаныш-сынмыш чок шаап халдаашкынны чорудары, бо бүгү-биле лекция пропагандазы сырый харылзаалыг болур ужурлуг. Бо талазы-биле ажыл ам-даа кошкак.

Коллективизм, патриотизм, интернационализм дээн ышкаш темаларга лекция номчулгазын көвүдедип, кижи бүрүзүнге бедик морал-политиктиг шынарларны, арыг-нүүрлүг, шынчы чорукка, четпестерни сойгалап илередир, амгы үениң хоойлузу-биле чурттаар болгаш амыдыраар кылдыр кижизидери лекция пропагандазының бир чугула сорулгазы.

СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң даштыкы политиказын пропагандалаары «Билиг» ниитилелиниң ажылында кол черни ээлеп турар. Ниитилелдиң шугуму-биле номчуттунуп турар лекцияларның барык оннуң бирн делегей байдалының дугайында темаларга хамааржыр. Дыңнакчылар ындыг лекцияларны манап, совет тайбың инициативаларның ханы утказынга өөрүп, кижи төрелгетенни термоядролуг халаптың ханы тамызынче шывадаптарын оралдажып турар империалистиг күрүнелерниң дайынзырак политиказын сойгалап илереткен лекцияларны улуг сонуургал-биле дыңнап турарлар.

ССРЭ-ниң даштыкы политиказының чаагай сеткилдиг, политиктиг чаа бодаашкын, тайбынче бурунгаар чүткүлдүг, чүгле бодунуң чонунуң амы-тынын бодавайн, өртемчейниң улузунун бүгүнити айыыл чок чоруун камгалаан ханы утка-шынарын тайылбырлавышаан, оон-биле чергелештир совет хамааты бүрүзүнүң чурттуп экономиктиг болгаш камгалал күчүзүн, социализмниң чаалап алыышкыннарын улам быжыглап, чүгле кызымак күш-ажылы база бедик харысалгалыг чоруу-биле харылап шыдаар кылдыр кижилерни бүзүредир ужурлуг бис.

Лекция пропагандазында кол кижи — лектор. Эде тургустунуушкунну ол бодундан эгелеп, номчуп турар лекциязының шынарын, дээштиниң, оон кижизидикчи ролюн күштелдирер, хөйнү номчуур, эки белеткенир ужурлуг. Күш-ажылчы коллективтер мурнунга лекцияларны ол номчувушаан, хамыктың мурнунда организакчы, консультант, сүмелекчи, кижизидикчи болгаш дузалакчы болуп чоңга бараан болур. Лекторнуң идей-теоретиктиг, методиктиг белеткели, уран номчулга аргазындан хөй чүүл хамааржыр. Ынчан лекция дээштиг, солун, бүзүредикчи рольдут болур.

«Билиг» ниитилелиниң ажыл-чорудулгазы, лекция пропагандазының чедиишкиннери партия организацияларының талазындан партийжи сагыш човаашкынны, кичээнгейни база боттуг удуртулганы күштелдирериндан хамааржыр. Чер-черде партия организациялары-биле хүн бүрүде харылзаалыг ажылдааш, лекция пропагандазында эде тургустунуушкунну боттандырары — хүннүң бир чугула айтырыы.

Эде тургустунуушкунуң бо харысалгалыг ийиги үе-чадазында «Билиг» ниитилелиниң лекторларының ажылын эрттирген лекцияларның саны, бижимел айтыышкыннар кылыры-биле эвес, а оларның инициативалыг, амыдырал-биле холбаалыг тодаргай, дээштиг ажылдап турары-биле үнелеп көөр апаар. Ынчангаш ниитилелдиң чамдык ажылдакчылары хөй каас-коя сөстер чугаалаар, биеэги-ле эрги ёзу-биле ажылдап, хөй-ле саптүңнер, инструкциялар сүрүп, бижимел айтыышкыннар кылып, үе-шак эрттирер чоруктан чайлаары чугула. Бисте ындыглар ам-даа бар. Оон ужурундан лекция пропагандазын чамдык черлерде четпес организастап турар.

Билиглерни — чонга! Республиканың хөй санныг лекторлары ол кыйгырыг-биле ажылдап, бистиң эргилделиг, ёзулуг-ла революсчу үевисте ажыл-херекти, сорулгаларны шынчы сөстер-биле, бүзүренчиг кылдыр көргүзүп, лекция пропагандазының шынарын болгаш дээштиин бедидери, улус ажыл-агыйының планныг онаалдаларын, социалистиг хүлээлгелерни күүседиринге, чаа ёзу-биле, эде тургустунуп ажылдаарынга үлүүн киирер сорулгалыг.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ,
«Билиг» ниитилелиниң республика организациязының харысалгалыг секретары.

ЭЛИТА ҮРЕЗИННЕР

ГАТЧИНА. (Ленинград область). «Белогорка» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкыны тараа болгаш тарымал сиген культураларының үрезинин чагыкчыларже чорудуп эгелээн. Россия Федерациязының, Украинаның, Белоруссияның болгаш Латвияның ажыл-агыйларынче чүгле элита үрезиннерни чорудуп берген.

Бо каттыжыышкынның чогаадып тургусканы кок-тарааның «Волхова» дээр сортунга чагыглар хөй кээп турар. Ол сорт бир гектардан-на 65 центнер дүжүттү магадылалдыы-биле бээр.

(СЭТА).

Чагааларның изи-биле

«БАЙДАЛ ТААРЫМЧАЛЫГ БОЛЗА...» 30. 07. 87.

• Оон бээр алды ай эрткен, кандыг өскерилгелер болганыл? •

Эрткен чылдың июль 30-де солуннуң «Хандырылганар кандыгыл?» деп рубриказының адаанга «Байдал таарымчалыг болза...» деп материал парлаттынган. Ында Шагаан-Арыгда амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң Арыг-Үзүү суурунда комплекстиг хүлээп алыр пунктузунда ажылдаар байдалдың таарымча чогун айыткан. Тодаргайлаарга, чагыглар хүлээп алыр, хеп даараар-даа өрээли чаңгыс. Чоннуң дужааган нарын херекселдерин тургузар, оларны септээр чер ол-ла бажыңның тар коридору. Ам алды ай дургузунда кандыг өскерилгелер болганын көрүптээли.

Совхоз директору Ч. Н. Чигжит улуг, делгем өрээлдерлиг бажың бээрин комплекстиг пунктута ынчан чорумда аазаан. Ол аазаашкынын бүткен. Совхоз конторазының үстүү талазында ийи аал чурттаар делгем өрээлдерлиг бажыңның бир талазын оларга берген. Чагыглар хүлээп алыр, даараныр, нарын херекселдер септээр, баш таарар, идик септеп-селиир өрээлдер. оон от салыр өрээл база бар. Даараныр өрээлде калбак стол, хеп шкавы, даараан хеп базар стол немешкен. Баш таарар өрээлде бир көрүнчүк, чунар-демир, ийи сандай эккеп берген. Бир демир шкаф база немешкен. Электри-биле ажылдаар даараныр чаа машина алган. Ону чаа счётчик салгаш, ажыглап эгелээр. Николай Домаажыкты Шагаан-Арыгда идик даараар черже өөредип чоруткан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, оларда ажылдаар байдал экижээн. Ам херек түгле ажылдакчыларның бот-харыысалгазындан, күжүп база билиин үндүрүп тургаш, боттарының үлүүн дем-биле киирериңден хамааржыр.

Мурнуку чылдарда комплекстиг пунктунуң ажылы районда эки диртип келген. Ынчалзажок эрткен чылдың сөөлгү кварталының планын күүседип шыдаваан. Бо талазы-биле көдээ Совет күүскомунуң доктаамал комиссиязынга эргелекчи Минчеймаа Чамбал отчёдун берип, чылдагааннарын тайылбырлаан. Эрткен чылдың сөөлгү кварталында ол үргүлчү бюллетеньнеп келген. Эмнелгеге ийи удаа эмнедип чыткан. Оон аңгыда, нарын херекселдер септээр мастерлер чамдыкта кээр хүнүнүң графигин үзүптер, көдээ суурларже болгаш малчыннарже үнүүшкүн кылыр машина база келбейн баргылаар. М. Чамбалдың ажылын доктаамал комиссияга көрүп, сайгарып турза-даа, четпестерни чайладырынга дуза көргүспээн, эдериниң хуусаазын айытпаан. Хүлээп алган шиитпириниң күүселдезин чедип албаан. Бо бүгүнү көдээ Советтиң план-бюджет комиссиязының даргазы, депутат фельдшер Г. С. Даржай-биле чугаалажып ора билдим.

Комплекстиг хүлээп алыр пункт төп суурнуң чонунга ачы-дуза чедирериниң аңгыда, Арыскан, Иштии-Хем суурларын болгаш малчыннарын база харылаар. Ынчангаш оларның ажылы көдээ Советке дорт хамаарылгалыг. Ол-бо черлерже комплекстиг үнүүшкүннерде пунктунуң ажылдакчыларын кады кииририштирер болза эки. Ылангыя баш таарар мастер Эльвира Шоюн-Нава суурларже машина тыптырга-ла, үргүлчү барып турарын чугаалады. Барган хүнүмде мастерге чаңгыс-даа кижи бажын таартып келбеди. Ындыг таварылгада суурда бүдүрүлгелерже чүге барып ажылдап болбазыл. Оларның удуртукчулары-биле баш бурунгаар дугуржуп, чеде бээр хүнүн сүмележип ап болгай. Участок эмнелгезиниң фельдшерлериниң бирээзин эдертип алгаш, арыг-шевер темазынга тайылбыр ажылын кылбышаан, баш таарар мастер ажылдаар болза, улам таарымчалыг. Өске-даа аргаларны тып ажылдап болгай. Бир эвес чылдагаан дилеп орар болза, ай, квартал планнары күүсеттинмейн баар. Шимченгир, туттунгур база тывынгыр ажылдаары күзенчиг.

Эргелекчи М. Чамбал кадының байдалы-биле халашкаш, аңаа даараныр дугурушкан. Даараныкчы Дарый Чыңгыровна Колга бир күш немешкен. Ол бут машиназынга даараныл келген. Эрги машина болгаш хептиң тиин даараар чери чок. Бышкан хептиң улуг кезектерин тудуштур даараан соонда, тиглериң, өөктер дижизин ыяап-ла хол-биле даараар. Ажылдың бир саадаар чорую ында дээрзин Д. Кол чугаалады. Ам чаа машина алган, ажылы шуудаар магат чок. М. Чамбал бодунуң орнунга аныяк кыс Люба Шойдакты өөредип турар. Ооң-биле база чугаалаштым. Элээн ажылдап чоруй билиг бедидери-биле өөренип алырын-даа күзеди, черле ынчап демнежип тургаш, кызып ажылдаарын ол аазады.

Амгы үеде чоңга ачы-дуза чедирер кол черлериниң бирээзи — комплекстиг хүлээп алыр пункт. Ооң ажыын чон биле берген. Суурнуң ол пунктузунга чагыг хөй келир. Чон-биле тудуш харылзаалыг бо черниң иштики, даштыкы дерилгезин моон соңгаар улам аян-шинчи киирип алыр болза эки. Совхоз директору Ч. Н. Чигжит-биле пунктунуң септелгезиниң талазы-биле чугаалашкан мен. Пунктуну майда септелгеже киирер. Ынчан шалазын тырыдар, одалга системазын төптүдер. Ол бүгү септелге-биле кады аарсаар ажылдарын тус-тус өрээлдерде олурар ажылдакчылар боттары тудуп кылып тургаш, көрүштүг дерип алыр болза чогуур. Чүге дээрге хөй чон келир черниң эстетиктиг байдалы бедик деңнелге турар ужурлуг. Келген кижилерниң сеткилинге-даа таарымчалыг.

Сипридмаа ЧООДУ.
Улуг-Хем район.

БИЛБЕЗИН АЖЫГЛААН БЕ?

Зоя Байкара Кызыл районнуң Кур-Чер ортумак школазының онгу клазын дооскаш, бодунуң амыдыралының аайы-биле ол-ла школазынга аштакчылап ажылдай берген. Ол аңаа ажылдаа-ла алды чыл ажып чоруур.

1986 чылда ооң амыдыралынга бир өөрүнчүг болуушкун болган. Зоя Байкара июнь 19-та кыс уруг божааш, аныяк ие болган. Ол бот ие тускай бажың-даа чок. Даай-авазы боор Көк-кыс Бартанның бажыңында чурттап, чаш уруун доруктур азырап чоруур. Оон амыдыралынга таарымча чок чүве болурга, редакцияже чагаа бижээн. Ында мындыг одуруглар бар: «Уруум бир хар четкиже, азырап олурдум. Ол үе иштинде ажылдавайн, урут азырап олурар ие кижиге (урутнуң азыралы дээш) дузаламчы кылдыр бээр 50 акшаны чаңгыс-даа катап албадым. Херек документилерни кылдырткаш, школаның профком даргазы турган Александра Ооржак башкыга ийи, үш-даа удаа дужаадым. Та чидирип алыры ындыг чүве, та районоже дамчытпайн, так шыгжапкаш уттуп, хуусаазын эрттириптери ындыг чүве, черле хоржок-тур. Бот-боттарынче чугжуп туруп бээр. Уруум тудуп алгаш, районнуң бухгалтериязынга база чеккен мен. Ында база чок, чоруум бүтпээн».

Шынап-ла, аныяк ие Зоя Байкараның чоруу шуут бүтпейн барганын ук чагааның изи-биле чоруп тургаш, тодараттым. Зоя Байкара чаш уруу-биле дөргүл-төрелинче түр када чоруй барган үезинде-даа даай-авазы Көк-кыс Бартан школада профком даргазы башкыдан: «Документилерин өй-шаанда дужааган кижи болгай, бистиң бажыңывыста чурттап турарын билир силер, ооң ол дузаламчы акшазы чоп мынчага чедир чиде берди» деп сагыш човап айтырып турган. Школада профком даргазы: «Ам болур, районнуң бухгалтериязынче чорудупкан бис, маңаңар» — деп, харыылап, «ыттан эрттирип» каап-ла турган. А кажан ук иениң ёзулуг кызыл арны көстүп кээрге, школа директору Билчин Мартый-оол, профком даргазы Александра Ооржак-даа, чаа миннип келген чүве дег, девидексей бергеннер. Ооргаа, көзепкен от ышкаш, чүү шаг болганда ам-на хөделип үнгеннер...

Профком даргазы херек документилерни четчелээш, районнуң бухгалтериязынче бүрүн чорудуп, бодунуң ажылчыны дээш өй-шаанда сагыш салыр ужурлуг турган.

Александра Ооржакта бо удаада ындыг чымчак ие сеткил чок болганы ол ышкажыл. Улуг эвес коллективте үргүлчү божуп турар хөй-ле херээжен кижилер бар эвес, элдеп чүве! Салаа базып санап-даа болур ышкажыл. Каяа-даа, улуг-бичеде-даа коллективке профком, чүнүң-даа мурнунда, кижилерниң ажыл-херээнче, хууда амыдырал-чурталгазынче сагыш салыр-ла болгай. Моон алырга, ол талазы-биле байдал Кур-Чер ортумак школазында кончуг куду деңнелде дээрзин бо чагаада-даа фактылар көргүзүп турар.

Профэвилел шутумундан сагыш човап, бот-идепкейин көдүрүп, харын ол аныяк иениң чурттап орар черин барып көрүп, уруунуң кандыг өзүп чыдарын-даа, дузаламчы акша дугайын-даа сонуургап айтырган болза, ие кижиниң сеткилинге кайы хире өөрүнчүг болгу дег-дир! Ынчанган болза, бо херек ол-ла черинге болур-чогууру-биле үзе шиитпирлеттинер: бот-боттарынче чүүй кагжышкын-даа турбас, редакцияга мындыг чагаа келбес-даа турган боор. Ол үеде школага профком даргазы турган А. Ооржак-биле чугаалажырымга, ол мынча дээн:

— Башкылаар ажылым чай чок, бодум профэвилел ажылын база эки билбес болгаш, ооң документилерин катап-катап четчелеп чыгдырып турган шаам ол. Бир дугаар божаан аныяк ие болгаш, ол боду база, мен ышкаш, чүнү-даа билбес болду. Четчелей-четчелей кээривиске, харын бодунуң билдиришкини чок болган. Ону бодум холум-биле бижидим. Документилерни четчелээш, Зоя Байкараның уруу он бир айлап турда, тодартайлаарга, 1987 чылдың май 19-та, районнуң бухгалтериязынга дужааган бис. Санажылга бухгалтери Раиса Оюн урут бир харлагыже чедир алыр дузаламчы акша документилерин алды ай иштинде дужааган турарын, а бо документилер он бир ай болганда дужааттынганын, ынчангаш хуусаа эрткен болганда, ону төлеп бербезин чугаалады.

Районнуң бухгалтериязында демдеглел дептеринде Зоя Байкараның документилерин 1987 чылдың май 19-та хүлээп алганын ылаптап көрген мен. Ол шын болду. Бухгалтер Раиса Оюннуу-биле алыр болза, арткан чаңгыс айның-даа төлевес ышкажыл. «Документилер озалдатка, ол аныяк ие шуут-ла боду буруулуг кижи!» — деп, ол ынчан алгырып каап олурду. Бо талазы-биле профобчөвүлелиниге барып, элээн каш кижилерден чогуур тайылбырны алгылаан мен. Бо херек Кур-Чер ортумак школазында профком даргазы турган А. Ооржактың-даа, районода санажылга бухгалтери Р. Оюннуң-даа дааган ажылын хандыр билбезин, азы ол талазы-биле билигни кандыг-даа арга-биле ыяк шиңгээдип алыр алыс чүткүл болгаш хөөн чогун херечилеп турар.

Ие кижи чаш уруун тудуп алгаш, ол-бо черлерге барып сүржүп турда-ла, ону безин кээргевейн «боду буруулуг» деп чая каап турар. Ону чүгле доңгун сеткилдиг, доң баарлыг деп чугаалаар боордан башка... Хамааты кижиге херек кылдыр көрдүнген чүүлдерни, ол бир эвес күүсеттинмейн турар болза, чогуур черлерге барып негеп, айтырыг тургузар эргелиг болгай. Зоя Байкарага хамаарыштыр болган бо таварылгада дээрге улусту «алалай» көөр, бөдүүн ажылчын кижиниң ам артында, ие кижиниң ат-алдарын куду көрген бюрократсыг чорук-тур. Профэвилел шутуму-биле кижи дээш сагыш салыышкын болгаш ээ-харыысалга ук коллективтерде аажок кошкак дээрзин мыя бо факт безин көргүзер-дир. А шынында ажылынга ылаптыг бердинген бухгалтерлер-даа, профком даргалары-даа акша-хөреңги-биле холбашкан дүрүм-хоойлуну эки билир боор ужурлуг.

1984 чылда үнген «Күрүнениң социал хандырылга талазы-биле дузаламчы бээриниң чурумунуң дугайында Дүрүмнүң» 59 дугаар пунктузунда мынча дээн: «Бир эвес ие херээжен уруун ажаап өстүрери дээш шөлээни кылдырар дугайында дилегни чогуур өйүнде тургуспаан болза, ол эрткен үези дээш дузаламчыны төлээр дугайында айтырыгны бүдүрүлгениң профэвилел комитеди, бир эвес дузаламчы алыры дээш дилегни уруунуң бир харлаан хүнүнден бээр 6 ай эртпээнде киирген болза, шиитпирлээр».

Уруу он бир айлап турда, Зоя Байкараның документилери чогуур черге дужааттынган. Үстүнде көргүскенивис дүрүмнүң ол пунктузун ёзугаар алыр болза, Зоя Байкараның талазындан документилер дужааган хуусаазының өйү эртпээн. Ынчангаш аңаа дузаламчы акшаны төлээр ышкажыл.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ,
Кызыл район.

ДЕМНЕЖИЛГЕ НЕГЕТТИНЕР

● ЭЛЭЭДИЛЕР ОРТУЗУНДА КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИГЛЕРИ ЧҮГЕ ЭВЭЭЖЕВЕЙН ТУРАРЫЛ?
● ООҢ ЧЫЛДАГААНЫ ЧОГУМ ЧҮҮДЕН ҮНҮП КЭЭП ТУРАРЫЛ?
● ХӨЙ-НИИТИНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ ЧҮГЕ БАГАЙЫЛ?

Эрткен чылдың октябрьда Тес-Хем районнуң Чыргаланды школазының онгу клазының өөреникчилери Орлан Ашак-оол, Маадыр Коданмай, Херел Чулар олар аар кем-херекти үүлгеткеннер. РСФСР-ниң КХ 117 дугаар чүүлүнүң үшкү кезээ-биле узун хуусаалыг шииткелди олар алганнар. Школаның онгу клазының удуртукчу башкызы Салбакай Бугалдаевна Сендажының өөреникчилеринге берген характеристиканы херекте кошкан. «**Маадыр Коданмай өске эш-өөрү ышкаш төлептиг, ортумак өөредилгелиг, кончуг эки хөй-ниитичи кижи. Кандыг-даа даалгаларны ак сеткилдиг күүседир. школа хана солунунуң редколлегия кежигүнү. Тергиин спортчу — волейбол, баскетболга мергежилдиг**». Ол-ла өөреникчиге хамаарыштыр Чыргаланды ортумак школазында комсомол организациязының берген характеристиказы: «**...ол чүгле эки талаларын көргүзүп келген. Сагылга-чурумнуг, хөй-ниитичи, комсомол комитединиң кежигүнүнге соңгудуп турган. Спортчу маргылдааларга школаның адын камгалап келген...**».

Херел биле Маадырга берген характеристикаларның утказы барык дөмей. А оларның кылган херээ аар. Класс башкызының база школада комсомол комитединиң оларга хамаарыштыр берген үнелелдерин ёзугаар алырга, кончуг эки аажы-чаңныг кижилер ышкажыл. Бир эвес олар ылап-ла ындыг, эш-өөрүнден көңгүс ылгалы чок турган болза, кемниг херекти канчап үүлгеди бергени ол деп айтырыг тургустунуп келир. Кандыг-даа кижиниң аажы-чаңында эки талалар өскелерден онзагай ылгалдар турбайн канчаар. Чыргаланды школазының онгу клазының удуртукчу башкызының бодап турары-биле алырга, Маадыр, Херел, Орлан оларда бичии-даа четпес чүүлдер чок. Азы башкы бодунуң өөреникчилериниң чүгле эки талаларын билир, четпестериниң дугайын бодавайн чорааны ол бе?

Эрткен чылдың октябрьда Чыргаландыга ийи удаа бөлүк күштээшкин болган. Маңаа хамаарыштыр суд, прокуратура, милиция ажылдакчылары, башкылар, ада-иелер-биле чугаалаштым. Чыргаланды школазынга моон мурнунда ындыг янзылыг херектер база болуп турган. Ынчангаш ында кижи элдепсинер чүү боор дээн янзылыг харыылар безин дыңнадым. Ооң бети чижээ кылдыр. 1985 чылда сески классчыларның бөлүк күштээшкин херээн маңаа киирип көрээлинер. Ынчап ол класстың удуртукчузунга база-ла Салбакай Бугалдаевна ажылдап турган. Ийи чыл эрткенде ол-ла класстың өөреникчилери база катап ындыг үүлгедигни кылганнар. Ол-ла класс, ол-ла башкы, өскерилген чүве мырынай чок. Кемниг үүлгедиглер назы четпестер ортузунда уламчылавышаан, а оларның башкызы кем-херек үүлгедикчилеринге эң эки характеристиканы бижиившаан.

Маадыр. Орлан. Херел оларның чүгле херектери-биле таныжар аргалыг болдум. Өске база бир бөлүктүң киржикчизи Алим Ак-оолдуң херээниң истелгези доозулган. Оон кады херек кылган өөрү назы-хар талазы-биле улуг. Ол боду база хүндүлүг башкы С. Сендажының клазында өөренип турар. Ук школада башкылар Маргарита Кавааевна, Байыр Сагаан-оович Ак-оолдар оолдуң ада-иези. Интеллигент өг-бүледен үнген кижи канчап мындыг аар херектиң киржикчизи болу бергенил? Таныырым хол ужуу-биле бижээн характеристиканы номчуп олур мен. «**Алим Чыргаланды школазынга бир ай ажыг өөренген үезинде, чүгле эки талаларын көргүзүп келген. Хөй номнарны номчаан, салым-чаяанныг, өөредилгезинге дыка кызымак. Ол школага болур хөй-ниити хемчеглериниң идепкейлиг киржикчизи, хостуг шактарында чечен чогаал номчуурунга сундулуг**» — деп, башкы Салбакай Бугалдаевнаның Алим дугайында берген үнелели ол-дур.

Кижизидилге ажылы хөй янзы талаларлыг. Номга хандыкшыл дээрге-ле, кижи бодун чайгаар кижизидип, дескиндир турар өртемчей-биле ханы таныжылга деп бодаар мен. Алимниң үе-чергези он алды харлыглар чечен чогаал номнарын дамчыштыр аажы-чаң кижизидилгезин ап, маадырлыг херектерге ужуражыр, оларны боттары кылыксаар. Башкызының үнелели-биле алырга, Алим база ындыгларга хамааржыр ышкажыл.

Истелге органнарының чөпшээрели-биле Алимниң бодунга ужураштым. Аравыста чугаа тыва литературадан эгелээн. Тыва чогаалчылардан Сарыг-оол, Тока. Кудажыдан өске кижи билбес. Оларның чогаалдарындан чүгле «Араттың сөзүн» билир. Орус совет чогаалчыларындан Борис Полевойну адааш, «Ёзулуг кижи дугайында тоожуну» улуг бергедээшкин-биле сактыр болду.

Олег Кошевой болгаш оон өөрүнүң дугайында бистер эң баштай номчааш, совет педагогиканың салдарынга кижизиттирген ёзулуг кижилер-биле таныжып, ону бижээн авторнуң дугайында база бирден-бирээ чокка билип алыр ышкажык бис. «Аныяк гвардия» деп сураглыг чогаалывыстың авторун Алим билбес, эки бодангаш сактып кээрин дилээримге, дыка үр болгаш Твардовский диди.

Чыргаланды школазында өөредилге-кижизидилге ажылы кандыг янзылыг тургустунганы-биле кыска таныштым. Школачыларның январь дыштанылгазының үезинде школага чорудар ужурлуг ажылдарның планы чок. Турганы турган, өөредилге эргелекчизи Наталья Намчак алгаш барган деп, класстан дашкаар ажылдар талазы-биле өөредилге эргелекчизи Валентина Соян тайылбырлады. Школа коллективиниң кежигүннериниң чугаазы-биле алырга, дыштанылга үезинде хөй-ле ажылдар кылдынган. А херек кырында оларның демдеглели, кажан, каяа эрткени билдинмес. Кылган ажылдар дугайын аас-биле чеже-даа чугаалаарга, көрбээн кижиге бүзүрээри берге.

«Кежээки шактарда чүнү кылып турган сен, Алим?» — деп, А. Ак-оолдан салган айтырыымны сактып олурдум. «Кежээлерде өөрүм-биле кады клуб чанынга келир бис. Ынаар бисти киирбес. Чүгле субботада ортектиг танцыже бисти киирер. Клуб чанынга дыка орайтааже чедир олурар бис. Чамдыкта интернат чанынга база келир улус бис» — деп, ол харыылаан чүве. Мооң мурнунда чылдарда школазынга аар кем-херек үүлгедишкиниг болуп турган коллектив бодунуң ажылын бир янзы кылдыр тургузар турган ийик. Кежээки шактарда өөреникчилер ортузунга кандыг-ла-бир ажылды башкы кижи бүрүзү бодаар турган. Чүгле администрацияның тускай айтыышкынын манап олурбайн, башкы кижи чогаадыкчы ажылдаар ужурлуг аап. Эде тургустунуушкун чогум-на моон эгелээн турган болза, Чыргаланды школазы бо хүннерде ындыг берге байдалдарга таварышпас турган ийик.

Эрткен өөредилге чылында Тес-Хем школаларынга кем-херек үүлгедиглери болганын айтып, үш ава редакцияже чагаа чоруткан. Ында истеп-хынаар түвектиг ажыл чок. Хамык фактылар шупту тодаргай. Чижээ, О. Шынаа школазының ийи өөреникчизи чогуш-кырыш кылган, түңнелинде бирээзи өлген. У.-Шынаа школазының үстүкү класстарының өөреникчилери шериг-патриотчу өөредилгеге киржип чорааш, чанып бар чорааннар. Тоску класстың өөреникчизи Аяс Болат-оол маңнап олурган машина кырындан, орукка тергелиг ойнап турган беш харлыг оолдуң кырынче хендир шывадапкан. Аныяк ада-иениң дыи чаңгыс оглу амызындан чарылган.

Эрткен чылын Тес-Хем районнуң школаларынга кем-херек үүлгедишкинни хөй болган. Ооң чылдагааны чогум чүдел? Районнуң кайы-даа суурларынга чоруурга, столовая, садыг, автостанцияда анаа-ла чалгаа чазып чоруур назы четпестерниң көскүлеңи аажок. Ылангыя өөреникчилерниң өөредилгеден хостуг шактарын чөп ажыглаарының айтырыы кайда-даа шиитпирлеттинмээн. Районнуң кайы-даа суурларынга чеде бергеш, мындыг чүүлдү каяа-даа эскерер сен: бир-ле эптиг кудумчуда бөлүк оолдар чыглып алган мячик теп ойнаан турар. Чайгы, кышкы үелерде өөреникчилерниң спортчу оюннарын эрттириптер тускай шөлдерни кайда-даа кылбаан. Ону чүгле школаларның херээ кылдыр көөр чаңчыл ында ам-даа «хоочулуг» аарыг болуп артпышаан. Ол ышкаш культура одаглары, библиотекаларның ажылын назы четпестер ортузунга таарыштыр тургуспаан. Кежээки шактарда Культура бажыңнарынга чүгле кинолар көргүзери колдаан болгулаар. Кежээки шактарда үстүкү класстарның өөреникчилери киржилгелиг янзы-бүрү бөлгүмнер, номчулга конференциялары болгаш өске-даа культура массалыг оюннарны организаставайн турар.

Тес-Хемниң көдээ черлеринде культура-спорт комплекстериниң ажылында четпес чүүлдер хөй. Чүл дизе, аңаа болгулаар хемчеглерге өөреникчилерни кииририштирер арга тыппаан. Аар кем-херек үүлгеткен Алимниң кежээки шактарда чалгаарап, клуб чанынга анаа-ла олуруп турганын маңаа чижекке алырга-ла четчир-дир.

Уруг-дарыг кижизидилгезин чүгле школаже, башкыларже чая каар чорук ам-даа уламчылавышаан. Урутнуң кижизидилгези өг-бүледен үнер дээрзин ада-ие уттуп турары кайгамчык. Оглу азы урууу дыка орайга чедир суур кезип кылаштап чоруурун ада-ие бир дугаарында хайгааралга алыр. Тес-Хемниң чурттакчылыг черлеринде телевизор ажылдап турар. Кежээки шактарда кандыг-даа дамчыдылгалар бар ышкажыл. Бажыңга кижизидилге ажылы янзы-бүрү болгаш хөй талалыг. Мону ада-ие база башкылар коллективи бир демниг чедип алыры күзенчиг.

Адак сөөлүнде районнуң хөй-ниитизиниң назы четпестер ортузунда кижизидилге ажылының кошкаан, партия, совет, комсомолдуң удуртур ажылдакчылары-биле чугаалашкаш билдим. Арага-дарыга сундулуг, хөй-ле ээрик элээр кижилер чыглыр өг-бүлелер районнуң кайы-даа суурларында бар. Тус черлерниң хөй-ниити организациялары ындыг өг-бүлелерни хайгааралга албаан. Эрткен чылдың күзүнүнде Чыргаландыга болган кем-херек үүлгедишкинни чогум-на ындыг бажыңга болган.

Тес-Хемде Советтер ажылы дижик. Оларның сессиялары, күүскомнуң хуралдары ай санында болуп турар. Аңаа назы четпестер ортузунга кижизидилге ажылынга хамаарыштыр чаңгыс-даа айтырыг чугаалашпаан болгулаар-дыр. Маңаа чүнүң-даа мурнунда улусчу дружиналар, комсомолдуң оперативтиг отрядтары улуг рольду ойнаар ужурлуг. А оларның ажыл-чорудулгазында көскү чүүлдер чок.

Шак ындыг түңнелден алгаш көөрге, назы четпестер ортузунга кижизидилге ажылынга киришпейн баар кижи чок ышкажыл. Элээдилер ортузунда корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедиглериниң оруун моондактаары, аңаа кижизидилге ажылының бар-ла аргаларын долузу-биле ажыглаары негеттинип келген-дир. Ону чедип алырының кандыг аргалары барыл, чогум чүнү кылзывысса эки? Чүгле кем-херек үүлгедишкинни көстүп келирге, дүвүрээзин көдүрбейн, кижизидилге талазы-биле хемчеглерни доктаамал чорудар апаар. Чүнүң-даа мурнунда мурнакчы дуржулгага даяныр ужурлуг бис. Элээдилерге кижизидилге херээн школаже чая каар чоруктан уштунуп, бүгү хөй-ниитини маңаа калбаа-биле кириштирзе ажыктыг. Ол талазы-биле номчукчуларның санал-оналы кандыгыл?

Аныяк-өскен бистиң келир үевис. Ынчангаш оларның аажы-чаң кижизидилгезин элээди чылдарындан, харын-даа ясли-садик назынындан эгелээриниң ажыктыын амыдырал бадыткаан болгай.

Эдуард ДОНГАК,
бистиң корр.

РЕДАКЦИЯДАН: бо материалды өрүн турувуста, Чыргаланды школазының онгу клазының өөреникчилери киржилгелиг база ийи күштээшкин болган деп медээ келген?!

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

КОММЮНИКЕ

Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелерниң чепсегленишкинни дүжүрериниң айтырыгларының талазы-биле тускай комиссиязының баштайгы сессиязы Варшавага болуп эрткен. Ону даштыкы херектер министрлериниң оралакчылары деңнелиинге эрттирген. Делегацияларның составынга даштыкы херектер болгаш камгалал министерстволарының харыысалгалыг төлээлекчилери кирген.

Комитетти Берлинге 1987 чылдың май айда Политиктиг Консультативтиг Комитеттиң чөвүлел хуралының шиитпири-биле боо-чепсекти кызыгаарлаарының болгаш чепсегленишкинни дүжүрериниң, ылангыя ядролуг чепсекти дүжүрериниң айтырыгларының талазы-биле санал-онал болгаш информация солчуру-биле, эвилелчи күрүнелерниң инициативазын катпышаан, ол талазы-биле каттышкан саналдарны ажылдап кылыры-биле тургускан.

Делегациялар баштыңнарын ПКАП ТК-ның кежигүнү, ПУР-нуң даштыкы херектер министри М. Ожеховский хүлээп алган.

Даштыкы херектер министрлериниң оралакчылары ССРЭ биле АКШ-тың аразында ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээни чарганынга дүүштүр херектиң байдалының дугайында база чепсегленишкинни дүжүрериниң янзы-бүрү талаларының талазы-биле бурунгаарлаар сорулга-биле улам ыңайгы күженишкиннерниң кол угланыышкыннарының дугайында. Европага болгаш бүгү делегейге айыыл чок чорукту деңнелин бедидер талазы-биле санал-оналын солушкан.

Европага Атлантикадан Уралга чедир чепсектиг күштерни болгаш аңаа боо-чепсекти кызырарының дугайында келир үениң чугаалажыышкыннарынга мандатты ажылдап кылыр талазы-биле Венада Варшава Керээзиниң болгаш НАТО чурттарының төлээлекчилериниң консультацияларында херектиң байдалын чугаалажып көрген.

Келир чугаалажыышкыннарның ниити концепциязын кады ажылдап кылырын комиссияга үргүлчүлээриниң дугайында дугуржулга чедип алдынган.

Боо-чепсекти болгаш чепсегленишкинни дүжүрериниң оон иштинде делегацияларның киирген саналдарының талазы-биле өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрген.

Комиссияның ажылы ажыл-херекчи, бот-боттарын билчириниң болгаш чогаадыкчы кады ажылдажылганың байдалынга эрткен.

(СЭТА).

АЖЫЛЫН ДООСКАН

ВЕНА. (СЭТА). Корейни тайбың арга-биле каттыштырарынга дузалаарының делегей комитединиң күүскомунуң хуралы Австрияның найысылалынга ажылын дооскан. Ооң ажылынга Грецияның, Великобританияның, Швейцарияның, Алжирниң, Австрияның болгаш өске-даа чурттарның көскү хөй-ниити ажылдакчылары, делегей организацияларының төлээлекчилери киришкен.

Хуралдың хүлээп алган медеглелинде Мурнуу Корейниң ажылчы чонунуң диктатурага удур демократия, Корейни тайбың арга-биле каттыштырар дээш демиселин бүгү талалыг деткииринче делегейниң демшилгелиг күштерин кыйгырган. Корей чартык ортулуктуң мурнуу болгаш соңгу талаларының харылзааларының дугайында айтырыгны чугаалажыры-биле делегей конференциязын чыылдырар база чайгы олимпий оюннарын ийи чуртка кады эрттирериниң дугайында Корей Улус Демократтыг Республиканың саналын бедии-биле үнелээн.

Корей чартык ортулукка байдалды экижидери-биле КУДР-нуң боттандырып турар күженишкиннеринге удур АКШ-тың болгаш Сеулдуң ап чорудуп турар хемчеглерин буруу шапкан. АКШ-тың Мурнуу Корейниң эрге-чагыргазы-биле кады боттандырар деп турары «Тим спирит-88» дээр шериг өөредилгезинден ойталаарын хуралдың киржикчилери негээн. Ындыг хевирлиг шериг өөредилгелери чүгле Корей чартык ортулукка эвес, а бүгү делегейге айыылдыг чорукту тургузуп болур. Мурнуу Корейниң девискээринден бүгү даштыкы шериглерни үндүрерин хуралдың киржикчилери негээн.

ЧАЗАК ПРОГРАММАЗЫ

ТОКИО. (СЭТА). Япон парламент ажылдап эгелей бергенде Нобору Такэсита аңаа чазактың программазын тайылбырлап чугаалаан. Амгы делегейде болуп турар улуг өскерлиишкиннерни демдеглээш, ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында совет-америк Керээге ат салганы ядролуг чепсекти дүжүрериниче угланган баштайгы базым болур деп, ол айыткан. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээниң соонда стратегтиг боо-чепсекти үндезин болгаш балансылаттынган кызырарын чедип алыр, регионалдыг мессилдежиишкиннерни таарыштыр шиитпирлээр болгаш Чөөн болгаш Барыын чүктерниң аразында харылзааларны хөгжүдер сорулга-биле ССРЭ биле АКШ-тың аразынга боттуг чугаалажыышкыннарның улам ыңай калбаарарынга ынанып турар мен деп, премьер-министр медеглээн.

Япон-совет харылзааларга бурунгаарлаашкынны чедип алыр деп оон чазааның чүткүп турарын болгаш ийи чурттуң аразында чаагай кожа-хелбээ харылзааларны тургузарынга күженишкиннерни үндүрериниң дугайын Такэсита медеглээн. Ооң-биле кады Япония болгаш ССРЭ-ниң аразында харылзааларның доктаамал хөгжүлдезин Совет Эвилелинге Токионуң девискээр талазы-биле негелделерин күүседиринден хамааржырын чазак баштыңы база катап айыткаан.

УНИТА-ның дээрбечилеринге АКШ-тың болгаш Мурнуу-Африка Республиканың көргүзүп турар шериг болгаш материалдыг хөй дузаламчызы Анголада байдалды чидиглендирип турар Вашингтоннуң деткиимчезинге даянып алгаш, УНИТА-ның дээрбечилери сураглыг террорист Жонас Савимбага баштадып алгаш, чоок ку үеде Кабинда можуже болгаш Анголаның соңгу районнарынче агрессчи чаа хөделишкиннерни планнап турарлар.

ЧУРУКТА: «Тайм» дээр неделя сакында үнер солунуң репортёрунга Анголаның девискээринче чөңгээлиг халдаашкынының мурнунда Савимба болгаш ооң дузалакчыларының чурукка тырттырып турары.

СЭТА-ның фотохроиказы.

Күш-культура болгаш спорт—амыдыралдың чарылбас кезээ

МАССАЛЫГ БОЛДУРАР

Профэвилелдерниң бүгү-эвилел эки тура спорт ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң бирги отчёт-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен. Илеткелди ук чөвүлелдиң даргазы В. С. Биче-оол кылган. Конференцияның ажылынга делегаттардан аңгыда адырлар аайы-биле профэвилелдер обкомнарының даргалары, СЭКП обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы О. Х. Хопуя, профоблчөвүлелдиң секретары М. М. Фирсова, профэвилелдерниң эки тура күш-культура спорт ниитилелиниң Россия республика чөвүлелиниң Сибирь зоназының талазы-биле кураторy В. И. Антончик киришкен болгаш чүве чугаалааннар.

Бо хүннерде профэвилелдериниң эки тура күш-культура спорт ниитилелинде 40 ажыг муң күш-культуржулар хаара туттунган. 317 күш-культура коллективтеринде бактаап турар. Оларның эргезинде спорттуң янзы-бүрү хевирлериниң 431 тудугтары онаажып турар.

Күш-культура болгаш спортка эде тургустунуушкун — кадрлар болгаш активчилер ажылдың стилин болгаш методтарын өскертир, спорттуң бүгү хевирлерин массалыг болдурар дээни ол. Кижилерниң кадыкшылын хандырары, хостуг үезин чөп ажыглаарын чедип алыры — кол сорулгаларның бирээзи. Бо талазы-биле профэвилелдерниң чаа тургустунган ниитилели кыска үениң иштинде канчаар ажылдааныл? Ажылга эде тургустунуушкунну аппараттың бодундан эгелээн. Килдистер аайы-биле тускай эртемниглерни болгаш дуржулгалыг эштерни быжыглаан. Районнарже чорудар саазыннарның саны үштүң бир кезиинге кызырылган. Хоорай, район чөвүлелдериниң даргаларын келдиртирин ийи катап аваажеткен. Ол бүгү аппараттың ажылдакчыларын чер-черлерге, күш-культура коллективтеринге боттуг дуза көргүзеринге чедирген. Ооң ачызында «ГТО-нуң неделязы» «Маңнаарының хүннери», «Тываның хаак оруу чалап тур» деп кыйгы-биле чер-черлерде массалыг оюннар чорупуп турар.

Ылаңгыя Эрзин, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарда кадыкшылга ажылдарының янзы-бүрү хевирлерин дилеп, тып турары өөрүнчүг. «Ачам, авам база мен — спортчу өг-бүле» деп оюннар калбаа-биле нептереп турар. Ол ышкаш Бай-Тайга районда среда санында культура-спорт комплекизинге хемчеглерни эрттирип турары солун. Районнуң бүгү суурларында культура-спорт ажылын организастаарынга ында партия, совет органнар болгаш хөй-нити организациялары улуг деткимчени көргүзүп турар.

Ооң-биле чергелештир Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Тожу, Таңды, Каа-Хем районнарда профэвилелдерниң күш-культура, спорт ниитилелдери массалыг спортчу маргылдааларны эвээш чорудуп турар. Чонну массалыы-биле кииириштирбес, чүгле спортчулар аразынга календарьлыг план ёзугаар маргылдаалар эрттирери-биле кызыгаарлаттынып турары үениң негелдезинге канчап-даа таарышпас. Күш-культура шимчээшкининиң активчилери-биле тодаргай ажыл планы тургустунмаан, райспорт комитеттер-биле комсомол райкомнары кады дыштанылга, хүн планнарын чогаадып кылбас, аразында харылзаа чок ажылдап турар. Ол районнарда күш-культура болгаш спорт ажылдакчылары СЭКП райкомнарының пропаганда болгаш агитация килдистеринге каяа, кажан, чүү болурун баш удур дыңнатпас, маргылдаа болур деп барганда буу-хаа хөделир болгаш девидеп эгелээр. Ындыг чорук спортту массалыг болдурарынга улуг шаптыкты чедирип турар.

Спортту массалыг болдурарынга чедир кылдынмайн турар ажылдар хөй. Күш-культура коллективтери шилиндек команда тургузарда чаңгыс спортчуну спорттуң алдан кай хевирлеринге кииририр чаңчылдыг. «Сен шыдаар сен, барып киржип көр» дээр хөөннүг. Чижээлээрге, Ак-Довурактан делегат В. Трифонов мынча деп чугаалаан: «Ак-Довураккa хол бөмбүүнге маргылдаа эрттирерге, Дөң-Терезин болгаш Хендерген суурларының командалары дээш чаңгыс ол-ла оолдар өске-өске идик-хеп кедип алгаш ойнааннар. Спортка хандыкшылдыг оолдар, уруглар ол суурларда чогу ол бе, курлавыр ойнакчылары — аныяктар кайдал деп айтырыг тургустунуп келир. Бо талазы-биле хемчеглерни республиканың профэвилелдериниң эки тура күш-культура спорт ниитилелиниң спорт хевирлерин хөгжүдер талазы-биле килдизи (эргелекчизи Н. Кувезин) алыр ужурлуг».

Аныяктар ортузунга ажылды районнарның шериг комиссарнаттары-биле кады чорудар турбуже, харылзаа кошкак болганындан багай ажылдап турарын миннир апаар деп, илеткелчи чугаалаан. Ол шын. Чамдык оолдар ГТО-нуң нормативтерин дужаап шыдавас, школаларда күш-культура кичээлдерин канчаар эрттирип турарын хайгааравас, контрольга албас чоруктар спорт ажылдакчыларының талазында бар. Күш-культура башкылары-биле харылзааны быжыг тудуп, аныяк оолдар ортузунга шеригжиткен маргылдааларны эрттирип турган болза, кошку ажылдар чедип алдынар турган ийик.

Ол ышкаш спорттуң шериг-дузалал хевирлерин районнарда кошкак боттандырып турар. Аңаа улуг рольду районнарда ДОСААФ организациялары, шериг комиссарнаттары, профэвилелдерниң спорт ниитилелдери ойнаар турбуже, аныяктарны өөредири-биле кады ажылдажылганы чорутпас, бот-боттарынга дуза чедирбээниниден ол ажыл база сандаргай. Бо талазы-биле илеткелчиниң чижектер киирбээни четпес.

Бирги отчёт-соңгулдалыг конференцияга чадаг чарыш, волейбол, баскетбол, хаак болгаш чадаг-терге спорту оожум темп-биле хөгжүп орарын демдеглээн. Ону оожум хөгжүп орар дивейн, а харын сөөлгү үеде чорбайн турар деп чугаалаар турган... Суур бүрүзүнде ол оюннар шуут көзүлбес. Чайгы үеде спорт шөлдери ээнзиреп куруглаан.

Кызылга чадаг-терге спорту дөртен чылдарның төнчүзүнде сайзырангай турган. Ам шуут чок. Хэрын даа шимчээшкин чок черде, Гастелло аттыг паркта, ооң директорунуң машиназы чоруп турар черде, «Чадаг-тергелиг чорууру хоруглуг. Штраф 10 рубль» деп бижип кааны элдептиг. Райхоорккүускомнар спортка хандыкшылдыгларның санын көвүдедири-биле, чонуң кадыы дээш сагыш салыры-биле кандыг-бир кудумчуга шак-үени айыткаш, ол үеде түгле чадаг кижилер маннажыр болгаш чадаг-тергелиг чорууруун КАИ черлери-биле дугуржурун конференцияга санал бергеннер чугаалаан.

Улус ажыл-агыйының адырларында ажыл-иштилерниң күш-культура кижизидилгезиниң килдизи (эргелекчизи М. Биче-оол) адырлар аайы-биле профэвилелдер обкомнарының ажылынче ам-даа ханылап кирбээн. Министерстволарда, ведомстволарда күш-культура коллективтерниң ажылы-биле таныш эвес, оларга ам-даа практиктиг дуза чедирбээн. Чаа-чаа күш-культуржу коллективтер тургузарын чедип албаан.

Дыка хөй удуртукчулар боттары маргылдааларга барбас, чонну эвилелдевес, түгле профкомнарга дагзыр. Ооң уржурундан «Хүреш», «Совет Тываның 5 чылы» стадионнарга массалыг чуңгулаашкынга чон келбес. Тудуг, харылзаа, транспорт болгаш бүдүрүлге черлеринде күш-культура коллективтери багай ажылдап турарының бир херечизи ол. Ылаңгыя хлеб, пиво болгаш алгы заводтарында күш-культура болгаш спорт ажылдары чорбайн турар. Бо талазы-биле хоорайның спорт комитеди, профэвилелдериниң спорт ниитилели чогуур хемчеглерни алырын ажылды херек кырында сегидери негеттинип турар.

Күш-культурага болгаш спортка улуг рольду материал-техниктиг бааза ойнап турар. Ол айтырыг канчаар тургустунганыл? Кончуг багай. Кызыл хоорайда спорткомплекс сес чыл туттунуп турар. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны 1980 чылдан бээр Кызыл-Мажалыкта спорткомплекс тудуп эгелээн. Дыка хөй районнар төптеринде спортзалдар чок. Кызыл хоорайның чаа туттунуп турар микрорайоннарында спорт шөлдерин тудары планнаттынмаан. «Хүреш» стадионунга тон уштур черлерни, тренажёр залдарын, эмчи өрээлдерин дерип кылыр талазы-биле ажылдар негеттинип турар.

Конференцияга санал берген эштер профэвилелдерниң эки тура күш-культура спорт ниитилелиниң чедир кылбаан ажылдарын шүгүмчүлээн болгаш чедир кылыр талазы-биле арга-сүмелерин берген.

Профэвилелдериниң бүгү-эвилел эки тура күш-культура спорт ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң бирги организастыг пленуму болган. Ооң даргазынга В. С. Биче-оолду катап соңгаан.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

«ЧУҢГУЛАП ТУРАР ЧАШТАР».
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ЧАРЫШТЫГ РАЙОННАРДА

Өвүр биле Моңгун-Тайга районнар аразында социалистиг чарыштыг. Чоокта чаа ийи районнуң социалистиг чарыжының түңнелдерин СЭКП райкомнары, районнарның күүсекчи комитеттери болгаш ВЛКСМ райкомнары үндүргеннер.

Моңгун-Тайга районнуң ажыл-ишчилери көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин болгаш күрүнеге садарының планнарын бүгү талазы-биле күүсеткеш, мурнааи.

Өвүр районнуң спортчулары Моңгун-Тайгага кээп, спорттуң дөрт хевирлеринге маргылдааларны эрттиргеннер.

БАСКЕТБОЛ

Эр улус аразынга баскетболга бирги оюнга Моңгун-Тайганың командазы мурнай бергеннер. Ийиги оюнда сан деңболуп төнген, ынчалза-даа ниити сан 34:30 болуп, моңгун-тайгажыларның тиилелгези-биле доозулган. Херээжен спортчуларның оюнунга Өвүр районнуң командазы тиилелгени чедип алган.

СТОЛ ТЕННИЗИ

Эр улустуң ажеш оюнунга моңгун-тайгажылар ниитизи-биле 2:0 санга уткан. Херээжен спортчулардан база-ла моңгун-тайгажылар артык күштүүн көргүзүп, ийи оюнну улаштыр уткаш, тиилээннер.

ШЫДЫРАА

Ниити сан 2,5:1,5 болуп моңгун-тайгажылар мурнай бергеннер. Херээжен шыдыраачылар аразынга Моңгун-Тайга районнуң уруглар эмчизи Зоя Донгак Өвүрнүң спортчузу Аяна Базыр-оолду 2:0 санга удуп алган. Команда талазы-биле сан 4,5:1,5 болуп, моңгун-тайгажылар тиилээн.

ХОСТУГ ХҮРЕШ

Мугур-Аксы суурнуң спорт залынга маргылдааларның ийиги хүнүнде көрүкчүлерни хостуг хүрешке деңзи аайы-биле маргылдаа сонуургаткан. Ниити сан 7:1 болуп, өвүржүлерниң тиилелгези-биле доозулган.

Маргылдааларны тускай доктааттынган баллдар-биле түңнээн. Өвүр районнуң спортчулары 10,5 баллды ап, тиилекчи болганнар. Моңгун-Тайганың 8,5 болган. Ынчангаш Өвүр районнуң командазы шилчип чоруур кубок-биле шаңнаткан.

ТУЛГАН ЧЕМПИОН

Тыва хүрешке маргылдааны эрттирген. Оларның аразында республика чемпионнары, РСФСР-ниң спорт мастерлери бар.

Эң сөөлгү салыгга үш мөге арткаш, долгандырыг системазы-биле хүрешкеннер. Кызыл-оол Орлан шуптузун октааш, шүүлгеп, Кан-Демир Моңгуш ужуургешкен, үшкү черде Никита Саая болган.

Чаржып турар районнар аразында болган спортчу маргылдаалар солун байдалга эртип, кайы-даа талага арга-дуржулга болуп, ажыл-агыйга чаа күштү хайныктырган.

Хурал ЧУЛЬДУМ,
солунунуң штаттан дашкаар корр.
Мугур-Аксы суур.

Хаак спортун сайзырадыр

ӨГБЕЛЕРИН УКТАЗА

Тывага тыва хүреш, чарыштыг адары, аът чарыжы, шыдыраадан аңгыда, 30—40 чылдарда хаактаашкын спорту, хол бөмбүү, турникке туттунары нептерээн турган. Чон көшкүн амыдыралдыг, тарамык чурттап чораан-даа болза, ол оюннар эң-не массалыг апарган. Кышкы үеде хаагы чок кижилер, чайгы үеде хол бөмбүүнүң шөлү, турниктиң адагажы чок аалдар ховар турган. Ону дерип алырынга кандыг-даа чарыгдал үндүрбейн, боттарының күжү-биле кылып алыр.

Ылаңгыя хаак спорту массалыг болу берген. Спорттуң ол хевирин сайзырадырынга ынчан Даг-Алтайынга өөренип турган бөлүк аныяктар улуг салдарын чедирген. Оларның иштинден Ондар Папын, Тамара Норбу, Соян Сонам, Алексей Бичинжик, Илья Кызыл-оол хаак спортун хөгжүдеринге улуг-хуузун кииргеннер.

1938 чылда Кызыл Армияның болгаш Шериг-Далай флодунуң 20 чыл оюнда Тывага болган ийи хаак кроссун сакты-дыр мен. Оларның бир болуу он ажыг кижи Кызыл хоорайдан Барыын-Хемчик четкеш, дедир келирде, мурнуу районнарны тавартыр келген. Оларның аразынга Даг-Алтайга өөренип турган Алексей Бичинжик база чораан.

Ол-ла үеде өске бир бөлүү Бараан Аранчик, Кол Дүдүтей, Кыспайлык Кол, Санчай-оол Кол, Кол Шой-Сүрүн олар ыраккы Тожудан аът бышкаа шывыглыг аңчы хаактары-биле Барыын-Хемчикке четкеш, дедир ээп чанып келген. Ам Совет Армияның 70 чыл бүдүүзүнде 50 чыл болуп турары Тываның спортчу амыдыралынга база бир солун төөгү болуру чугаажок.

Ол эрес-дидим, быжыг тура-соруктуг аревэчи аныяктарны ТАР-ның нам, чазааның удуртукчулары Кызылдың Шагдыр-Сүрүң клубунга (амгы музей бажыңы) хүлээп алган. Оларга шаңналдарны, өртектиг белектерин хоочун ажылдакчы Оюн Оюнович Полат тывыскан. Бо одуруунуң автору ооң херечизи.

Ам ол спортчуларның салгакчылары оларның ажы-төлү Нина Бараан, Нина Севек, Анатолий Шой-Сүрүн, Мария Кол, Кара-оол Кол олар өгбелериниң спортчу төөгүзүнге чоргаарланмышаан, ол чорукту уламчылаар дээрзинге бүзүреп артым.

Кадыкшылдың быжыг дөзү болур хаак спортун сайзырадырынга чер-черде спорт болгаш комсомол организациялары өөредилге, албан, бүдүрүлге черлери чогуур хемчегни ап, кижи бүрүзү хаактаары-биле улуг салдарны чедирер, практиктиг ажылды чорудары негеттинип турар.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тожу район.

ЧОННУ ЭВИЛЕЛДЭЭР

Амгы үеде спортту массалыг болдурар талазы-биле ажылдарны Улуг-Хем районнуң Хендерге суурда чорудуп турары өөрүнчүг. Дыштаныр хүннерде клубта спорт залдан чон үзүлбес. Кино-даа болуп-ла турар, ол-бо черлерден концерттиг бот-тывынгыр артистер-даа үзүлбес.

Суурнуң аныяк өскени хаактаарынга база ынак. Ооң бир чижээнге Кызылда № 1 көдээ профтехучилищениң сургуулу Херел Оруспайны ап болур. Ол «Саян» шаңналы дээш маргылдаага 5, 10 км-ге бирги черни алган. Ындыглар суурда хөй. Ооң адазы база хаак спортунга ынак.

Мен ам 70 харлаар мен. Урутларымның уруглары-биле-даа агаарлап чорууртур мен. Ынчангаш мындыг болуушкунну сактып ор мен. 1938 чылдың февральда АРШ-тың он кижи составтыг шериглери бистиң Хендергеге хаактыг келгеш, бистерни хаактаарынга өөредип, суртаал ажылын кылгаш барган. Ынчан олар Кызылдан үнгеш, Барыын-Хемчикке четкеш, дедир чанып бар чорааны ол. Ооң бистер сес кижи Өвүрнүң Дус-Дагга чедип, боттарывыстың шаавыс-биле билирле оюннарывысты чонга бараалгаткан бис. Ооң бээр ам 50 чыл болуп турар чүве-дир. Ынчан бис бир-ле дугаар хаактаашкынны бо черивиске организастаан бис. Мээң эштерим Седип-оол Донгак, Серен Тумат, Комбу Кыргыс, Хуурак-оол Сат, олар ам 70-ден 78 хар чедип турар. Олар суурунда чурттавышаан хевээр. Ынак спортунга кижи черле ынак болгай. Ынчангаш хаак спортун массалыг болдуруп, янзы-бүрү маргылдаалардан эрттирип, узун хуусаалыг сеткүүстээшкинден чер-черге чоруптса чогуур.

Василий БАДЫЖЫК.
Хову-Аксы суур.

АНЫЯКТАРНЫ БЕЛЕТКЭЭР

Кызыл районнуң ДОСААФ организациязы аныяктарны белеткээринге кошкү ажылдарны кылган. Каа-Хем суур Соведи (даргазы Л. Тырышкина), Кур-Чер, Черби, Сукпак көдээ Советтери (даргалары А. Оюн, А. Кречетов, Д. Монгуш) шериг назылыг аныяктар-биле ажылды план ёзугаар чорудуп, тодаргайлаарга, культура бажыңнарынга дайынның, күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылгалар, диспуттар, айтырыглар, харыылар кежээлерин эрттирип турар. Черби көдээ Соведи шериг назылыг оолдарга «Кижи болгаш хоолу» деп бөлгүмнү организастаан. Үстүнде көдээ Советтерниң шеригже үдээн оолдары шериг албаның тергиин эки эрттирип турарының дугайында командылал черлеринден чагаалар кээп турар.

ДОСААФ райкомунуң даргазы Ю. Дробяцких бодун автошколаны 1986 чылда ажыткаш, башкылап турган, ам ол школаның кичээлдээр чери чок, бо дугайын район Совединиң күүскому (даргазы М. Бессмертных) билзе-даа, мынчага чедир дуза катпаан. Районнуң ыяш ажыл-агыйында эге организацияның даргазы аныяк инженер В. Канзайның ажылы өскелерге үлегерлиг. Бо коллективте ДОСААФ кежигүннери «Часпас адыгжы» техниктиг бөлгүмде үргүлчү кичээл эрттирип турарындан боодалга маргылдаазынга районга 3 удаа, республикага 2 удаа чемпионнаан. Ол команда бистиң республиканың адын ийи удаа камгалааш, шаңналдыг черлерни алган. Ыяш ажыл-агыйының директору М. Середин ДОСААФ ажылынга идепкейлиг киржип турары өске удуртукчуларга үлегер. Михаил Павлович Серединин Чербиниң Кара-Хаактың Көк-Тейниң өөреникчилериниң аразынга бо-ла көөр, ол дайынның киржикчизи, хоочун коммунист шериг-патриоттуг кижизидилге темазынга лекцияны доктаамал номчуурундан аңгыда, бодунуң дайынчы сактыышкыннарын аныяктарга күзелдии-биле чугаалап берип чоруур буянныг дагдыныкчы. Ындыгларга П. Биче-кыс, Х. Монгуш, А. Барым, А. Глазырин, М. Читиридов, В. Сырат, А. Бичинжик, М. Эртине олар хамааржыр. ДОСААФ организацияларының спортчу оюннары «Зарница», «Орлёнок» план ёзугаар Көк-Тей, Кур-Чер, Шамбалыг школаларында (удуртукчулары Н. Савестьянов, Н. Донгак, С. Наадым) бедик деңнелге эрттирип турар.

Сөөлгү үеде организастыг массалыг ажыл экижээн-даа болза, материал-техниктиг бааза мурнуку хевээр, кончуг кошкак. Райкомнуң ажылында эде тургустунуушкун оожум чоруп турар. Чүл дээрге бо районда досаафчыларны шеригниң техниктиг белеткелинге өөредир клуб ам-даа чок, халашкан дайынчыларның тускайлаң организациязы тургустунмаан, автошколаны ажыткаш, тускай бажың-биле хандырбаан.

Кышкы үеде соок безин чогун, ниитизи-биле өөредилге херексели-биле хандырттынмааның ДОСААФ обкому чүү деп бодап турарыл? Кинолекторийлер, ленинчи номчулгаларны ам-даа көвүдедир, шеригже үделгени Терлиг-Хая, Шынаа, Элегес-Аксы, Баян-Кол суурларга доктаамал чорудары күзенчиг.

Доржу ЧЫМБА.

ААЛДАП ЧОРААН

Барыын-Хемчик районнуң «Дөң-Терезин» совхозта партком секретары Алдынкыс Тоорукпаевна Ооржакка баштаткан бөлүк спортчулар, бот-тывынгыр артистер болгаш активчилер Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунга солун концертин көргүспушаан, эш хуунуң спортчу ужуражылгаларын эрттиргеш барганнар.

Мячилиг хоккейге, волейболга болуп эрткен эш хуунуң ужуражыышкынынга Алдан-Маадырның спортчулары тиилелгени чедип ап, аалчыларын уткан. Спортчу оюннар доозулганының сөөлүнде, кежээ Самбажык аттыг Культура ордузунга аалчыларның солун концертин көөрү-биле суурнуң улуг, биче чону чыглып келген.

Виктор ХОВАЛЫГ.

РАЙКОМ КИРИШПЭЭН, ЧҮГЕ?

— Улуг-Хем районнуң девискээринге хөй кижи киржикчилиг мындыг улуг маргылдаа моон мурнунда чылдарда болуп турганын сагынмайн-дыр мен — деп, күш-культура башкызы Николай Түлүшович Кандан чугаалап олурду.

Бо маргылдаа школачыларның кышкы каникулунуң үезинде болган чүве. Оолдарның он, уругларның он ийи командалары хол бөмбүүнге маргыжар дээш Хайыракан ортумак школазының спорт залынга чедип келген. Ийи чүс ажыг кижини школаның дирекциязы болгаш күш-культура башкылары удуурчудар чер-биле болгаш аъш-чем-биле кончуг эки хандырган.

Спортчу демиселдиң түңнелинде бирги черни Арыг-Үзүү ортумак школаның оолдар, уруглары алган. Ийигизинге Арыскан школазының оолдар, кыстары төлептиг болганнар. Бирги чер алган командага шилчиир кубокту тывыскан.

Сөөлгү үеде спорт зал чок школалар районда эвээш. Ынчалза-даа чамдык спорт залдыг школаларның өөреникчилери кошкак ойнап турар. Ындыгларга, Торгалыг, Арыг-Бажы школаларының уруглар, оолдар командалары хамааржыр. Ооң-биле чергелештир Чаа-Чаа-Хөл, Ак-Тал, Чааты школаларының оолдары, Чаа-Чаа Хөл, Буурун-Терек школаларының уруглары багай ойнаан.

Ооң аңгыда, маргылдаа үезинде четпес чүүлдер дыка хөй болган. Районнуң школаларындан ийи чүс ажыг комсомолчулар чыглып келген турда, комсомол райкомунуң ажылдакчыларындан чаңгыс-даа кижи келбээн. Мен бодаарымга, маңаа улуг рольду комсомол ойнаар турган. Олар бүгү ажыл-херекти холга алган турган болза, спортчуларның кеткен хеви-даа чараш, чанар машина-балгады-даа белен турар ужурлуг.

Баш удур Шагаан-Арыг АТП-зи-биле өөреникчилер чедирер автобустарны дугурушкаш, хөлезинин төлеп каан турда-ла, автобустар келбээн. Чоннуң чаш ажы-төлү уурук-сууруктап, эрткен-дүшкен машина доскан.

Бир-тээ, районнуң школачылары бо хире чыглып келгенде культура-спорт комплекстиг программаны тургузуп, өске оюн-тоглааны чүге организастап болбас деп? Бо талазы-биле комсомол райкому кандыг харыы бээр ирги?

Ада-иелерниң мурнундан Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ бижээн.

Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреады, Тулузага болган делегей конкурузунуң лауреады, Москваның күрүне филармониязының ыраажызы, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи **Надежда Краснаяның** болгаш улустуң ырларының күүседикчилериниң бүгү-эвилел конкурузунуң лауреады **Людмила Намчылактың** киржилгези-биле концерттериниң дараазында черлерге болуруң Тываның күрүне филармониязы дыңнадып тур:

февраль 10-да — Самагалдайга
февраль 11-де — Эрзинге
февраль 12-де — Кызылга
февраль 13-те — «Тиилелге» совхозка
февраль 15-те — Бай-Хаакка.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Кино

ФЕВРАЛЬ 10-да

«НАЙЫРАЛ»: «Инспектор без оружия» 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.10, 18.50, 20.30 шактарда (узаткан).

«ПИОНЕР»: «Лиловый шар» 9.30, 13.10, 21.00, «Иван Васильевич меняет профессию» 11.10, 15.00, «Даниил — князь Галицкий» 16.50, «Шантажист» 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: «Седьмая пуля» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Искатели приключений» 15.00, 17.20, 19.30 шактарда.

Агаар

Республикага шокар булуттаар. Биче хар чаар. Соңгу-барыын чүкче углай хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 25—30, чамдык черлерге 15—20, хүндүс 18—23, чамдык черлерге 8—13 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Дүне биче хар чаар. Хүндүс бысканнап чаар. Соңгу-барыын чүкче углай хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаарның температуразы 25—27, хүндүс 18—20 градус соок болур.

Кызылдың педагогика институдунуң ректорады, партия болгаш профэвилел организациялары химия кафедразының доцентизи, педагогика эртемнериниң кандидады

Дарый Биче-ооловна БАРАНОВАНЫҢ

хенертен мөчээнин дыңнадып, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге хайы кажыдалын илергейлеп тур.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 10-ДА

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.55—11.05 Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Экии, музыка. 16.50 — Бистиң садывыс. 17.20 — Киржикчилер. «Кижи болгаш бойдус». Аныяктарның экологтуг кижизидилгези. 18.05 — Школа: эде тургустунуушкунуң нарын айтырыглары. 18.35 — Поэзия минуталары. 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.00 — «Эфирде музыка». Чапсарда (22.45) — Бөгүн делегейде.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Информация албан черлеринде ЭСМ» Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 — Астрономия. Сылдыстыг дээр. 9.05 — Немец дыл. 9.35 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Физика. Чартык дамчыдыкчыларны ажыглаары. 10.35; 11.35 — А. П. Гайдар. «Школа». 6 класс. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Истелгени эгелээр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы — «Нүгүл». 13.15 — «Композитор Загир Исмагилов». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.45 — Медээлер. 13.55 — 15.05 — «Чажыт обком хөделип турар». Телефильм. 2-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның бирги класс өөреникчилеринге телешкола. 18.35 — Уругларга фильм. 19.05 — Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 — «Аныя тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бүгү-эвилелдиң 19-ку партконференциязынга уткуштур». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Шилип алыышкын». Социал талада эде тургустунуушкунуң нарын айтырыглары. 20.45 — «Малахит». Телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.00 — «Истелгени эгелээр». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. «Нүгүл».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Кедээниң шагы». 19.15 — Грузия ССР-ниң улустуң артизи Э. Вирсаладзе. 19.55 — Реклама. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Чаңгыс дээвир адаанда».

Адревивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга авазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2663. ТС — 00636.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 35 (13635) | 1988 чылдың февраль 11, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

ДЕЛЕГЕЙГЕ ЯДРОЛУГ ЧЕПСЕК ТУРБАЗЫН ДЭЭШ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларының каттышкан хуралы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларының каттышкан хуралы февраль 9-та Кремльге болган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң шиитпири-биле комиссиялар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң күштүг болдуруп бадыладыры-биле кииргени ССРЭ биле АКШ-тың ортумак болгаш эвээш ыраккшылдыг ракеталарын узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың аразында Керээни баш удур чугаалажып көөрүн эгелээн.

Хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев — Эвилел Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссиязының даргазы; СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү Э. А. Шеварднадзе — ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри; СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Яковлев — Националдар Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссиязының кежигүнү; СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат П. Н. Демичев — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы; СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат Д. Т. Язов — ССРЭ-ниң камгалал министри; СЭКП ТК-ның секретары А. Ф. Добрынин — Националдар Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссиязының даргазы; ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң даргазы А. Э. Восс; ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары Т. Н. Ментешашвили олар киришкен.

Хуралды Е. К. Лигачев эрттирген. ССР Эвилелиниң Дээди Соведи, ооң комиссиялары, депутаттар боттарының хөй чылдарда ажыл-чорудулгазының бүгү дургузунда бир-ле дугаар ядролуг чепсекти боттуг дужүрер дугайында делегей керээзин чугаалажып көрүп турар-дыр деп, ол бодунуң эге сөзүнге чугаалаан. Мындыг чүүл делегей практиказында черле турбаан деп чугаалап болур боор бис. Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларынга чугаалажып көөрү-биле политиктиг онзагай ужур-дузалыг айтырыгны киирген: СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев биле АКШ-тың президентизи Р. Рейганның 1987 чылдың декабрь 8-те Вашингтонга ат салганы ортумак болгаш эвээш ыраккшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың аразында Керээни чугаалажып көөрүн база ол талазы-биле боттарының түңнелдерин киирерин комиссияларга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму дааскан.

Бис боттарывыстың харысалгалыг хүлээлгевисти күүседип кирип тура, бистиң өндүр улуг Төрээн чуртувус дээш, Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың тайбыңга ынак даштыкы политиказы дээш чорааралды илередип турар бис. Ооң-биле чергелештир биске даандырган улуг харысалганы, бо таварылгада бистиң чуртувустуң камгаланыр арга-шинээни дээш, улустар аразынга айыыл чок чорук дээш харысалганы медереп билип турар бис. Бо документиниң ажылдап кылыры болгаш аңаа ат салганы чүнүң-даа мурнунда совет удуртулганың акы-дуңма социалистиг чурттарның деткээни шудургу күжениишкиннериниң түңнели болган. Ынчалзажок моон өске чүүлдү база демдеглээр апаар. АКШ-тың администрациязының уткуштур базымнары чок турган болза, а ол ышкаш боттуг угаан-сарыылдыг политиктериниң, өске чурттарның болгаш делегейниң депшилгелиг хөй-ниитизиниң талазындан деткимче чок турган болза, бо Керээ база чок турар ийик.

Ортумак болгаш эвээш ыраккшылдыг ракеталарны (ОЭЫР) узуткаар дугайында Керээге ат салганы, алыс утказын ап көөр болза, делегей харылзааларын эде тургузарынче практиктиг базым — удур туржуушкундан идепкейлиг тайбың кожа-хелбээ догуннаашкынче, улустар аразынга идепкейлиг кады ажылдажылгаже базым болур.

Совет-америк Керээни үнелеп көөрүнге чүү чүве кол уг-шиг болуп турарыл деп айтырыгны биске, депутаттарга, тургузар болза, аңаа эң кысказы-биле мындыг харыыны берип болур деп бодаар мен: Совет Эвилелинге-даа, АКШ-ка-даа деңчергелиг болгаш чаңгыс аай айыыл чок чорук. Совет-америк Керээни үнелеп көрүп тура, бис чүнүң-даа мурнунда мындыг чүүлдү барымдаалап көөр ужурлуг бис: кажан-кезээде тайбыңга ынак, бүгү күрүнелер-биле болгаш бүгү улустар-биле чаагай харылзааларга чүткүлдүг совет улус ону канчаар хүлээп көргенил. Ооң чайынначак бадыткалы болза, бистиң партиявыстың ТК-зының Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Афганистан талазы-биле дүүнгү медеглели болур.

Совет-америк Керээге ат салганының соонда СЭКП ТК-га, ССРЭ-ниң Дээди Совединге, дыка хөй ведомстволарга, а ол ышкаш солуннар редакцияларынга, телевидениеге болгаш радиога хөй санныг чагаалар кээп турарын силерге дыңнадыксап тур мен. Совет хамаатылар ол документиниң дугайында соргулгаларын болгаш ужур-утказын ында чүүлдүгзүнүп, деткип турар. Ооң-биле кады, мону черле демдеглексеп тур мен, совет кижилер эвээш эвес айтырыгларны база салып турар. Керээ биске болгаш бүгү делегейге чүнү бээрил, Совет Эвилелиниң камгаланыр арга-шинээнинге ол кандыг салдарлыг болурун олар үнделилелдиг сайгарып билип алыксап турар. Керээни АКШ-тың сенады деткиир бе, АКШ-та ону шынчы болгаш чайгылыш чок сагырының магадылалы бар бе деп айтырыглар совет кижилерни база сонуургадып турар. Бо айтырыглар дүшпүже эвес деп чүвени хүлээп көрбес арга чок. Чижек кылдыр алырга, Керээни АКШ-тың сенадынга чугаалажып көрүп турар үеде ооң ужур-утказын боттуг сайгарып билиринче чүткүл-биле кады Керээни карартып кааптар деп чугаалап болур болгаш ону күштүг болдуруп бадылаарын болдурбас дээн эвээш эвес семээшкиннер база бар.

Барыын чүкте, ооң иштинде бедик албан-дужаалдыг күрүне ажылдакчыларының аразында-даа, шуут-ла элдепсиниг, чогум-на ядролуг чепсек «делегейниң камгалакчызы» боор турар, чүге дээрге, оларның бодалы-биле, ол дайынга удур демиселдиң эң дээре чепсээ болур дээрзи ышкаш, чогум-на ооң ачызы-биле 40 ажыг чыл дургузунда делегейге чаа хан төгүүшкүнү чок боор келген суг-сут деп шынзыдарын кызыдып турарлар эвээш эвес. Шак мындыг «шынзыдылгаларга» даянып алгаш чамдык кижилер ОЭЫР-ны узуткаарының дугайында Керээни чарганын безин АКШ-тың болгаш ниитизи-биле НАТО-нуң ядролуг курлавырларын, оларның чугаалап турары-биле, «орнуп дуглаары-биле», чаартырының аргазы-биле улам ыңай күштелдирерин чылдак кылдыр ажыглаарын кызыдып турар. Бо бүгү бистиң дүвүретпес арга чок — мында «кажарлап оюв кааптар», Керээни үзериинче угланган кажарлаашкын тывар чүткүл бар эвес ыйнаан.

Америк администрация РУК талазы-биле Керээни ооң эртерин, халдакчы космос чепсээн тургузарын кызыдып турар. Совет Эвилелиниң СКИ деп адаткан чүүлге хамаарыштыр туружу бүгүдеге билдингир болгай. Ол туруш күштүг боор хевээр арткан. Стратегтиг шаап халдакчы чепсектерни 50 хуу кызырары РУК талазы-биле Керээни шыңгыы сагып турар байдалда, чүгле ынчан болдунуп болур. Бис боттарывыстың талавыстан мындыг чүүлдү барымдаалап турар бис: совет-америк Керээ ону ийи тала кайызы-даа күштүг болдуруп бадылаан соонда чүгле эң шыңгыызы-биле сагыттынар эвес, а харын боо-чепсектерни бүгү угланыышкыннар талазы-биле дужүрериниң эгезин салыр ужурлуг. Ылаңгыя ол АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң стратегтиг шаап халдакчы чепсектерин 50 хуу кызырарынга, ядролуг шенелделерни соксадырынга, тактиктиг ядролуг чепсектерни болгаш аңаа боо-чепсектерни база чепсектиг күштерни кызырарынга, химиктиг чепсекти хоруурунга орукту ажыдып бээр ужурлуг болгаш шыдаар-даа ужурлуг. Ооң-биле чергелештир Керээни чарганы база ону боттандырары улустар аразының экономиктиг, эртем болгаш культура харылзааларының калбарары база ханылаары-биле, совет-америк харылзааларының ниити экижиишкини-биле капсырлажыр деп идегеп турар бис. Оортан делегейниң бүгү улустарынга эки болур деп чүвеге чиганниг турбас.

Ынчалзажок боо-чепсектерни дужүрериниң херээ ам бодунуң аайы-биле ала-чайгаар чоруптар деп идегеп болбас. АКШ-та болгаш Барыын Европада экономиканың болгаш ниитилел амыдыралын милитаризастаары дээш эглиш дивейн туруп турар улуг күчүлүг күштер бар. Маңаа ийи таланың совет болгаш америк талаларының күжениишкиннери, бүгү чурттарның парламентарийлериниң, бүгү делегейде тайбың күштериниң күжениишкиннери херек.

Бистиң сорулгавыс чүл дээрге, Керээниң ужур-утказын сайгарып көөрү болгаш ону боттандырарының кандыг салдарлыг болурун деңзигүүрлеп көөрү боор турар. Ынчангаш ССРЭ-ниң ИХМ-ниң база ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң удуртукчуларының, өске-даа хөй-хөй ведомстволарның экспертериниң бодал-үнелелдери-биле чергелештир биске Керээни боттандырарының даштыкы политиктиг, шериг, саң-хөө-экономика, экологтуг болгаш өске-даа адырлар талазы-биле салдарынга хамаарыштыр специалистерниң, эртемденнериниң үнелээшкиннери бисти база сонуургадыр апаар. Ол сорулга-биле Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларның каттышкан бистиң хуралывыста ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кайы-даа палатазының өске-даа комиссияларының составында кирип турар депутаттарның улуг болуу киржип турар. Совет хөй-нити төлээлечилериниң санал-бодалынга бис эң улуг харысалгалыг болгаш эң улуг кичээнгейлиг хамаарылгалыг болур ужурлуг бис деп чүве билдингир.

Комиссиялар, бо бүгүнү барымдаалап көргеш, бодунуң алыс түңнелин тургузар, ону ооң соонда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга киирер.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарындан аңгыда, мында ССРЭ-ниң ИХМ-ниң, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, өске-даа сонуургалдыг ведомстволарның база хөй-нити организацияларының төлээлечилери, а ол ышкаш парлалганың, телевидениениң болгаш радионуң ажылдакчылары киржип турарын база айтыксадым. Комиссияларның хуралында бистиң чаланнывыс-биле акы-дуңма чурттарның — ГДР биле ЧССР-ниң төлээлекчилери база киржип турар.

Хуралдың болурунуң дугайын АКШ-тың, Англияның, Бельгияның, Италияның, Нидерландыларның болгаш ГФР-ниң азы совет болгаш америк ракеталарны узуткаары-биле дорт холбаалыг күрүнелерниң элчин черлеринге дыңнаткан. Бир эвес күзээр болза олар бөгүнгү чугаалажып көрүүшкүнге боттарының төлээлекчилерин чорудуптарының аргазын бодап көрүп кааны ол чүве. Мецээ билдиниил турары-биле, ындыг төлээлекчилер бо залда бар.

Ындыг чергелиг боттарының төлээлекчилерин бистиң хуралывысче чорудар арганы Дээди Советке ындыг дилегни киирген бүгү өске чурттарның элчин черлеринге база берген. Залда даштыкы журналистерниң улуг болуу база олуржуп турар.

Ооң соонда Е. К. Лигачев Э. А. Шеварднадзеге сөс берген.

1987 чылдың декабрь 8-те Вашингтонга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев биле АКШ-тың президентизи Р. Рейганның ат салганы ортумак болгаш ооң эвээш ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Совет Социалистиг Республикалар Эвилели биле Американың Каттышкан Штаттарының аразынга Керээни чугаалажып көөрү-биле чазак силерге киирген.

Хиросиманы хүл-ыйба ландыр өрттедип узуткааш бодунуң күжүн көргүзе берген ядролуг чепсектиң тып-тып келгениниден бээр эрткен он-он чылдарның төөгүзүнде эң баштай ийи улуг күрүне амгы үениң боо-чепсээниң чамдык хевирлерин боттуу-биле кызырар дугайында дугуржулганы чедип алган. Ядролуг октарны тургускан ийи муң беш чүс ажыг ракета узуткаттынар. Совет Эвилели ортумак болгаш ооң эвээш ыракшылдыг 1752 ракетаны узуткаар ужурлуг. Каттышкан Штаттар 859 ындыг ракеталарны узуткаар. Ынчангаш 500-тен 5500 километр чедир ыраар чер кырында тургускан ядролуг ракеталар ССРЭ-ге болгаш АКШ-ка моон соңгаар турбас апаар.

Керээни ажылдап кылыры хөй чылдарның күжениишкиннинг күш-ажылын негээн, аңаа ийи таладан дипломаттар, шериг болгаш техниктиг эксперттер, эртемденнер, политиктиг ажылдакчылар, министрлер, ийи чурттуң дээди удуртукчулары киришкен.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң соонда Женевага, Рейкьявикке болгаш Вашингтонга боор эрткилээн совет-америк дээди деңнелдиң үш ужуражыышкыны дугуржулганы чедип алырынга шиитпирлиг рольду хандырган үе-чада аайы-биле ужур-дузалыг болуушкуннар болган.

М. С. Горбачевтуң 1986 чылдың январь 15-те идип үндүргени ядролуг чепсекти дужүрериниң программазы совет туруушту ажылдап кылырынга үндезин ужур-дузалыг болган.

Ажып эртинмес хевирлиг бергелер тургустунуп кээп турда, чогаадыкчы бодаашкын шын шиитпирни тып алырының эң-не чогумчалыг аргаларын дилеп тывары үргүлчүлеп турган. М. С. Горбачевтуң 1987 чылдың февраль 28-те кылган медеглели, апрель 10-да Прагага чугаалаан чугаазы, ол-ла чылдың июль 21-де Индонезияның «Мердека» солунунга берген интервьюзу — бо бүгү угаан-сарыылдыг дүүштүр бодаашкынның, үениң байдалын өөренип көөрүнүң, Совет Эвилелиниң, ооң эвилелчилериниң база ол ышкаш чугаалажыышкыннар кылып турар партнерларывысты кииришттирбишаан, өске-даа чурттарның эрге-ажыктарынга дүгжүр шиитпирлерни тып алырынга бүгү факторларны өөренип көөр аргалыының чайынныг үлегер-чижектери болган.

Бистиң туруштарывысты ажылдап кылырынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге бистиң партиявыстың Политбюрозунуң дорт удуртулгазы-биле янзы-бүрү совет министерстволар, ведомстволар, СЭКП ТК-ның хамаарышкан килдистери оларны бүгү талалыг болгаш хынамчалыг ажылдап кылышкан.

Керээниң кол уткалын чүгле деткээн эвес, харын ону боттандырарынга тодаргай санал-оналдары, сүмелери-биле дузалаан бистиң эвилелчилеривистиң кииргени кончуг чугула ролюн онзалап демдеглээр херек. Дугуржулганы чедип алырынга өске-даа чурттар, хөй-нити шимчээшкиннери дузалаан. М. С. Горбачевтуң чугаалааны ышкаш, «Ат салдынган Керээни ниитизи-биле алырга, ол — бүгү улустарның бир демниг күжениишкининиң түңнели... Ол дээрге бистиң ниити тиилелгевис болур».

Чугаалажып көрдүнүп турар Керээни политиктиг болгаш шериг-техниктиг таладан алырга, ол — ийи чурттуң боттарының аразында чөпшээрежилге, эрге-ажыктарының балансызы, айыыл чок чоруктуң балансызы-дыр. Тургустунуп келген амгы байдалдарда ол чедип алдынып болгу дег боттуг чүүлдүң эң үстүкү хемчээли-дир.

Ооң-биле чергелештир ССРЭ-ниң ДХМ-и болгаш өске-даа ведомстволар даштыкы политиканы ажылдап кылырда болгаш боттандырарда моон соңгаар-даа улуг кичээнгейге алыр ужурлуг. Хөй-нитиниң санал-оналының болгаш совет кижилерниң сеткил-хөөнүнүң анализинден алырга, бистиң чуртувуска Керээни бир аай хүлээп көрбейн турар.

Керээге хамаарыштыр ниитилелде калбарган дискуссияга байыр чедирерин чүнүң-даа мурнунда чөпшээреп көрүнер. Хүлээп алдынып турар шиитпирлерге тоомча чок эвес боор турары — боттуг улусчу эрге-чагырганың илергейлээшкини, бистиң ниитилеливисте демократчыдылга чорудулгазының, ажык-чарлыг байдалдың бадыткаттынып турарын херечилеп турар чуртта чаартылгаларның демдээ-дир. Алызы-биле алырга, чардынган Керээниң улусчу хүлээп алыышкыны боор эртип турар.

Бистиң кижилеривисте тургустунуп кээп турар айтырыгларны өөренип көрүп база аңаа хамаарыштыр боор турар дүвүрелди угаап көрбүшаан, ол делегей-эрге актызының чамдык чугула айтырыгларынга база ол ышкаш барыын таладан дыңналып кээп турар шүгүмчүлекчи саналдарга хамаарыштыр чамдык чүүлдерни немей чугаалап көрейн.

Бирээде. Амгы ядролуг чепсектиң ийи хевирин узуткаары — ол дээрге маргыш чок кончуг улуг ужур-дузалыг базым-дыр.

Бир эвес узуткаттынар ужурлуг 2,5 муң ракетаны шыгааган черлеринче салып үндүрүпкен дижик деп даап бодаптар болза, ядролуг чепсектиг амгы чүс чылдың кол айтырыынга чүгле чаңгыс харыы алдынар — ол чүл дээрге чер кырында цивилизацияның ыржым-шыпшың кылдыр узуткаттынары-дыр.

Ийиде. ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың деңсанныг эвес ракеталарын узуткаарын Керээде көрүп турары билдингир болгай. Совет Эвилели, Каттышкан Штаттарга бодаарга, ол дугайында чурагайларны көргүстүм, хөй ракеталарны узуткаар. Бо фактыда талаларның деңэвезин илереттинген эвес ирги бе деп сагыш-сырал тургустунуп кээп турар. Чок. Ол ындыг эвес, чүге дээрге бодуун арифметика шериг балансызын, ылаңгыя ол шиитээшкинге туруп турда, чамдыкта шыны-биле илередип шыдавас. Бистер бол-

(Уланчызы 2-ги арында).

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ШУПТУ ШИЛЧЭЭН

Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң хойжулары өг-бүле керээзинче шупту шилчээн. Ажыл-агыйның специалистери ол арганың ажыктыг талаларын малчыннарга хынамчалыг тайылбырлаан. Ол керээ болза, мурнакчыларның арга-дуржулгазынга колдуунда үндезилеттинген. Ындыг малчыннар ында бар. Маадыр Васильевич Торлук кадайы-биле он ийи чыл хойжулап турар, кайызы-даа ам бирги класстың малчыннары болган. Эрткен чылын олар хураган база дүк-даа алыр талазы-биле бедик түңнелдерлиг болган. М. Торлук өг-бүле керээзинче шилчээшкин аажок деткип, ол арганың ачызы-биле бригадазы база ниити совхоз-даа көргүзүглерин экижидер дээрзин ол чугаалап турар.

Эрткен чылын чедир кылдынмаан ажылдар совхозтуң хойжуларында хөй болган. Сигенни чүгле 3—4 хире-ле малчыннар боттарының күжү-биле белеткээн. Артканнары совхозунга ынавып олурарлар.

Чалааты хойжу бригадазының кежигүннери машина-техника ажыглаарын эвээжедир, харын терге-шанакты бар-ла шаа-биле ажыглаар, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң күштелдирери эргежок чугула дээрзин хуралынга чугаалашкан, совхозтуң зооветспециалистери моон соңгаар оларга улуг дузаны доктаамал чедирерин дилээннер.

МАССАЛЫГ ТӨРҮП ТУРАР

1987—1988 чылдарның кыжынында малды хүрменди тургузар, ооң чаш төлүн бүрүн камгалап алыр талазы-биле «О. Шынаа» совхозтуң хойжуларында социалистиг чарышты багай эвес организастаан. Ооң негелделерин малчыннар шупту билир.

Совхозта төрүүр хойнуң баш саны 11 муң ажыын турар. Январь айда 1123 хой оолдаан. Шоре Шокарның, Елена Седен-оолдуң, Аракчаа Василийниң, Чечек-оол Туматтың коданнарында малдың байдалы эки. Ук коданнарда хой массалыг төрүп турар. Сакманчылар четчир.

Дирекция малчыннарны сиген, комбикорм, сула, чарба-биле хандырган, сугну доктаамал чедирип турар. Александр Хартааның автомагазинниң төрүүр коданнарда быжыглаан. Ол-ла коданнарда электри чырыын бүрүн киирген. Ооң аңгыда кижи база мал эмчилери хойжу бригадаларда үргүлчү барып турар.

Найтын-оол ДАМДЫҢ.

Кыштаглаашкын — хүннүң чугула айтырыы

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ ҮЕ

Хой кажаазының даа ортузунда клеткаларда соңнаан-мурнай төрүттүнгени хураганнарны көрүп тур бис. Оларның кырында 500 ваттың чиңнээр лампалары хып тур. Элээн улгады бергеннериниң аразында дүүн чаа төрүттүнген хураганнар база бар. Үе дүъш чедер дей берген.

— Сөөлгү катап хураганнарны кажан эмзирдинер? — деп, районнуң уксаажыдылга болуувуң удуртукчузу Сара Ховалыговна Моңгуш сакманчылар Анай Аракчаа, Гита Сумбуу олардан болгаш улуг кадарчы Нүржүк Ховалыговна Хандыдан айтырды.

— Бо эртен — деп харыы дыңнадывыс.

Сара Ховалыговна хураганнар өстүрериниң технологиязында доктаамал катаптаттынып турар частырыглар дугайын тайылбырлады. Ол чугааны «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң төрүүр чеди кодан бүрүзүнге кылыр ужурга таварышкан. Чүге дээрге мында малчыннарның болгаш сакманчыларның кол нуруузу хураганнарны хүнде чүгле ийи катап эмзирип турар. Чамдык малчыннар чаа төрүттүнген хураганнарны дүне када иези-биле хондурбастаан.

Иелериниң хураганнар-биле кады хондурар дугайында, бир талазында, айтырышкын чок. Ийнде, ол чорук дүкке чидириглиг болур деп чылдагааннарны эвээш эвес дыңнадывыс.

Тос чыл дургузунда чаш хураганнар ажаап келген Анай Аракчаа болгаш өске-даа дуржулгалыг сакманчыларны өөредир дивейн тур мен, ынчалза-даа хой ажылының специалистериниң мындыг сүмезин дагын катап сагындырып каары артык эвес деп бодадым: чаа төрүттүнген хураганнарны баштайгы 10—15 хонуунда чүгле иезиниң аазы, ураа-биле хөй катап чемгерер херек. А «Шын» солуннуң доктаамал хайгааралында алган Нүржүк Ховалыговнаның коданында ындыг эвес болду. Бичии хоошпаларда сулаңы эндере төп берген, клеткаларның азыгларында куу сиген боодалдарын аскылаан, хүнде чүгле 2—3 катап ээп турар хураганнар оларны чий бербейн канчаар. А оларның организми ындыг чемнер хүлээп алырынга белен эвес. Ооң-на чылдагааны-биле амдыгаадтан өпектей берген хураганнарны эвээш эвести көрдүвүс.

— Хойну хураганы-биле чүгле ийи безин хондуруптарга, ооң соонда ол тендирип турар апаар чорду. Ынчангаш ону шуут практикалавас апардывыс — деп, хойжунуң улуг уруу Татьяна чугаалады.

Ооң корткан херек бар бе? Чок. Чүге дээрге төлүн доруккуже чедир өстүрер кылдыр бойдус кандыг-даа дириг амытанны чаяап каан болгай.

Хураган өстүрериниң технологиязында эң харыысалгалыг үе — баштайгы 10—15 хонук. Хураган иезиниң ураан кайы хире шиңгээдип алган болдур, аарыгларга ол хире турушгуг, чемге хөөннүг болур. Баштайгы он беш хонуунда чуду-каралап азыраан хураган чайладыр молдук-калдык чорааш, чыл төнчүзүнге четпейн баар таварылгалар кайы көвей.

Улуг-Хем район эрткен чылын төрүүр 100 хой, онкүге онаашпыр 62 хураганны, аваны камгалап алган. Чыл төнчүзүнге чедир чүс башка онаашпыр артканы чүгле 54. Аналарны ап каапкаш, чүгле хураганнарны санаар болзувусса, ол сан оон-даа кудулап кээр. Чай, күс дургузунда өлүп-хораан хураганнарның кол нуруузун баштайгы он беш хонуунда ылап-ла чуду-каралап азыраан дээрин бүгү барымдаалары бар. Ынчангаш сакманчыларның болгаш кадарчыларның харыысалгазы бо хүннерде кажангызындан-даа артык бедик болур.

Амгы үеде кижилерге негелде кылырының мурнунда оларның ажылдап, чурттаарынга кандыг байдалдар тургустунганын көөрү эргежок чугула апарган. Хойжу Нүржүк Ховалыговнаның кыштаанда мал чеми шуут төктүп-чайлып чыдар, диве хөөрем эвес. Сигенни хойларның бут адаанче октап берип турар. Черле ынчаш «Күш-ажылдың хостуу» совхоз мал чемнери-биле курлавырлаттынганы-биле республикада бирги черде деп болур. Ооң инектери көк саванны безин чивес, чүгле сиген-биле амыдыраар. Чоокку хүннерде Хараган деп черде бо коданга салбыр зоотехниги Михаил Доржукай, бригадир Зоя Сарыг-Лама, мал эмчилери, совхозтуң специалистери дээш келбээн-не кижилер чок. Торгалыг суурда № 8 агитквартираның херээженнери клеткаларны чугайлап берген, эр шефчилер аарсаар үүрмек септелгени кылган. Эмчи келгеш, малчыннарның хан базылышкынын хынап, арга-сүмезин, херек эмнерни берген. Совхозтуң администрациязы малчынга бот-орулга-чарылгалыг даалганы чедирген.

Бүгү таланың кичээнгейинге бо хире идегелдиг бүргеткеп малчындан эң эки көргүзүглерлиг болурун негээрриниң барымдаалары тургустунган. Хойжудан чүгле кызымак ажылдаары негеттинип турар-дыр. Амдызында көргүзүглер эки. Нүржүк Хандының коданында 153, Шактан-оол Кызыл-оолда 235, Ажы Кара-кыста 232, ниитизи-биле совхозта 1002 хураган онча-менди доруттуп турар. Ам төрүүр 1698 хой арткан.

Хүн келгеш тудум чырык шак-үе немежип орар. Час даглар артында эвес. Частың берге шылгалдазын чүгле амыдыралының баштайгы 10—15 хонуунда эки ажааттынган хураганнар ажып эртер дээрзи билдингир.

Кодур-оол ОЮН,
«Шынның» корреспондентизи.

АЛАШ ОДАРЛАРЫН АЖЫГЛААР

Совхозтар бот-орулга-чарылгаже киргенде ам айтырыг — бот-ахшаланыышкын. Өскээр чугаалаарга, чеже акшаны киирип алыр сен, ооң-биле чурттаар, амыдыраар. Ажылды өзулуг организастап билири ам көстүп бээр. Бистиң «Барлык» совхоз мал болгаш чер ажылдыг. Мында үр чылда чурттап, ажылдап келген болгаш, кайы адырда чүнү чедир ажыглавайн турарын көрүп, билип, ол дугайын хуралдар сугласга база аңаа-даа чугаамга удуртукчуларга сүмелеп-даа тур мен.

Бо чылын бистиң совхозтуң девискээринде хар хөртүктээн, мал-маганның даваннары тастап-даа турары бар. Одарларны далбыйлап-даа тур-ла. «Барлыктың» девискээри улуг, делгем. Соңгу талазы, азы Хөнделең талазында Алаш, Кара-Хая, Оорга, Алдыы-Үстүү Дулаан-Караларда хар чуга. Ында шээр малдың байдалы черле эки-дир. А арга чарык талазында Бижиктиг-Хая девискээринде хар кылын дүшкен.

Эде тургустунуушкунга азы курлавырларны долу ажыглаар талазы-биле бодумнуң хууда саналымны солунга бижиир бодай-дыр мен. Чүге дизе солун болза улуг ат-алдарлыг, ону бүгү улус номчуур, ындыг болганда, мээң бо саналым чөптүг бе азы таарышпас бе деп чүүлдү чугаалажып үнүп кээр болгай.

Бистиң совхозтуң малы Час-Адыр талазынга, совхоз төвүнден 80—100 хире километр ыракка барып чайлаглаар. Ол-ла тайгада мал хөй, «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарның база баар. «Барлыктың» кыргылда пунктузу база ында. Ук тайгаже көжүп чедип алыры дыка берге: хөй-ле хемчигештер кежер, кадыр-берт болгаш малгаш-баларлыг-даа черлер бар. Хол дүгүн оон бээр дажыглаары база улуг шүүттүг, чарылгалыг. Бот-акшаланыышкын үезинде биске акша-ла херек.

Час-Адыр тайгазының бир берге чүүлү: ырак болганда, садыг, эмнелге, культура ажылдакчыларынга база артык чарыгдал үнер-дир, олар малчыннарга баары албан, негелде ындыг. Ооп ынай аажок чаъскыр чер. Шээр мал чаъс-боранга пат ышкажыгай. Мооң чылдагааны-биле эки семиривес-даа болгулаар. Чаъстыг чылын кадарчыларга халалыг. Ам канчаарыл? Совхозтуң девискээри болур Алаштың Хову-Аксы деп черде көвүрүг тударынга эптиг. Аңаа көвүрүгнү туткаш, шээр малды Алаштың Чыланныг-Арыг, Чыраалыг-Адыр, Ирей-Бажы-Баалык, Дагыыр-Тайга, Честиг-Адыр, Биче-Белдир, Улуг-Белдир, Алдыы-Үстүү Шыдааяктар деп чайлаглар бар. Аңаа шээр мал дыка таарыжыр, шаанда араттарның малын чайлаглап ап турган тайгалары ол-дур. Машина оруун шоолуг ашпавас. Алашка көвүрүгнү кыжын тудуп алыр. Дош кырынга туткан көвүрүгге улуг шүүдел безин үнмес. Ооң тавааңга 4—5 кажаа (керткен) кылгаш, даштар-биле доолдургаш тудуптар. Чазын дош эриирге, ооң кажаалары чайгаар-ла сугга олуруптар. Көвүрүг кылып аар болза, совхозтуң техниказы олап кежип турар апаар, шээр малдың чайлаглары 50—60 километр чоокшулап кээр. Ол ышкаш Үстүү-Шыдаякка кыргылда пунктузун тудуп ап болур.

Алаштың ол талазында Узун-Кыйыг деп чер бар, аңаа шаанда колхоз сула, арбайны тарып турган чүве. Узун-Кыйыгның бажында Алаш хемден үнген буга бар, ону катап аштап, казып алгаш, сугну бадырар. 300 ажыг гектарга сиген, тараа тарып болур. Ында тарылга шелүү ам курукан болдур эвеспе. Бай-Тайганың «Кара-Хөл» совхоз Алашты кежир боттарының күжү-биле каш-даа көвүрүгнү шефтеп тургаш кылып алчыктар.

«Барлык» совхоз Алаштың одарларын шак ынчаар ажыглаар болза, дыка-ла ажыктыг ийин. Мал-даа семис, шыырак, чайлаглар ырак эвес болгаш оларның-биле аргыжарда база белен, транспорт чарыгдалдары эвээш болур. Ооң аңгыда бистиң совхозтуң төрүвес аныяк бода малын база ынаар чайлагладып болур. Ам ол мал Кызыл-Мажалык суурнуң чоогунда ымыраа. Сээктиг, малгаштыг шынаада чайлаглап турары канчап-даа шын эвес дээрзин «Шын» солуннуң корреспондентизи А. Хертек солунга чоокта чаа база шүгүмчүлеп бижээн ийик.

Хой-биле сүмележир, аргала херек. Шак ындыг ээн чыдар, эки оъттуг болгаш чоок тайгаларны ажыглавайн турарга кижи черле кайгаар-дыр. Ол черлерни ажыглаар талазы-биле чүгле «Барлык» совхозтуң эвес, харын РАУК-туң специалистери база бодаза чүл?

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.
«Барлык» совхоз.

ДЕЛЕГЕЙГЕ ЯДРОЛУГ ЧЕПСЕК ТУРБАЗЫН ДЭЭШ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

шынап-ла, хөй санныг ракетаны узуткаар бис. Ынчаарга оон ылаптыг деңзигүүрү ол чепсекти кызырганының түңнел көргүзүүнден билдине бээр. Түңнел көргүзүт мындыг янзылыг болур: ол хевирлерниң чаңгыс-даа ракетазы АКШ-ка турбас, ол хевирниң чаңгыс-даа ракетазы ССРЭ-ге турбас. Кызырылышкынны үе-чадалап кылып келгенинниң түңнелинде ийи талага «тик» деңнел тургустунар.

Үште. Совет Эвилели ам дээрезинде Англияның болгаш Францияның ядролуг күчүзүн арттырарынга чөпшээрешпес, бо Керээни чарып алырга, Варшава Керээзиниң чурттарынга бодаарга, НАТО улуг ойнап алышкыныг апарган эвес бе деп айтырыг тургустунуп кээп турар.

Ынчаар санаар болза, шын эвес болур ийик. Чепсегленишкинниң амгы деңнелдеринде, бодунуң болгаш бодунуң эвилелчилериниң айыыл чок чоруу дээш айыылзыныг кылбайн, бистер болгаш американнар бо хире хемчээлдиг ханы кызырылышкынны кылыр аргалыг боор турар бис. Ол кызырылышкындан кайы-даа тала шериг күжүнүң талазы-биле артыкшылдыг апарбас.

Дөртте. Мындыг айтырыгны салып турар: Азияда Каттышкан Штаттарның ортумак ыракшылдыг ракетазы чок боор турда, Совет Эвилелиниң ол дипте ракеталарын узуткаары албан турган бе?

Политикага, шериг стратегиязынга ышкаш, кол сорулгаларның бирээзи — болуушкуннарның ажыктыг эвес апаарын баш удур билип алыры, ону болдурбазы кончуг чугула. Американың ортумак ыракшылдыг ракеталарының бо хүннерде Азияның девискээринде чок боор турары оларның соң даарта аңаа кестүп келбезин магадылааны ол эвес-ле болгай. Ынчаарга ам чардынган Керээниң ачызында ортумак ыракшылдыг ракеталар Азия дипке тургустунмас.

Беште. Керээниң арыннарында салдынган хол үжүүнүң бүдүү катпайн чыдырда-ла, Барыын Европада «ап кагдынган» американ ракеталарның орнун тургузуп алыр дугайында чугаа НАТО-нуң болгаш АКШ-тың эң милитаристиг бөлүктеринде эгелээн. Ажыы-биле алырга, ол дипке чаа ядролуг чепсекти бүдүрүп эгелээриниң, Европага азы оон чоогунга немелде ядролуг күштү эккээриниң, модернизастаашкынны дүргедедириниң дугайында чугаа боор турар.

Болуушкуннарның ындыг чорудулгазы ядролуг чепсекти кызырарынче болгаш ядролуг айыылды чавырылдырарынче угландыр калбарган шимчээшкинге чөрүшкек боор турар.

Алдыда. Чамдык барыын ажылдакчылар ядролуг чепсегленишкинни дүжүрериниң чорудулгазын ядролуг чепсектен эвес, а аңаа чепсектен эгелээр ужурлуг турган деп санап турар.

Оон алыс утказы билдингир — ядролуг чепсегленишкинни дүжүрерин соңгаарладыр азы болдурбас дээни ол.

Совет Эвилели аңаа боо-чепсектиң айтырыын шиитпирлээр дээш туржуп турар, ол чепсектиң курлавыры кымда хөй, кымда эвээш боор турарын тодарадып алгаш, НАТО-да болгаш Варшава Керээзиниң организациязында чепсектиг күштерниң база боо-чепсектиң тургустунуп келген дең эвес чүүлдерин чугаалажыышкын столунга олуруп алгаш тодаргай чугаалажырынга база ийи таланың боо-чепсээниң чамдык хевирлеринде артыкшылдыг чүүлдерни боттур эвээжедиринге белен.

Чепсегленишкинни дүжүрер херекке үзүктелиишкинни болдурбас херек. Ол дээрге кончуг чугула чүүлдүр. Чепсегленишкинни дүжүрер айтырыгның бүгү угланыышкыннарынга баш удур дугуржулга, негелделер кылбайн, доктаашкын чокка улам бурунгаарлаар дээш туржуп турар бис.

Контроль дугайында айтырыгга тускай доктаарын чөпшээреп көрүнер.

Ядролуг чепсегленишкинни кызырар талазы-биле практиктиг хемчеглерни ап тура, Совет Эвилели өске таланың дугуржулганы үрээринче оралдажыышкын кыла бээрин азы бодунга алган хүлээлгелерин чедир күүсетпейн баарын болдуруп шыдавас. Күрүнениң айыыл чок чоруунга хамаарышкан херекке Керээни сагыыр айтырыгларга ийи янзы бодал турбас ужурлуг. Делегей харылзааларының практиказынга моон мурнунда туруп көрбээн ылавылалдыг ажылдап кылдынган болгаш кончуг идегелдиг контроль системазы-биле Керээни хандырар дээш бистер онза күженишкиннерни кылган бис.

Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээ чүгле шериг-политиктиг талага бирги чергелиг ужур-дузалыг эвес.

Ол Керээге ат салдынганы тус-тус девискээрлерде айтырыгларны шиитпирлээринге таарымчалыг байдалды тургузарынга база-ла ужур-дузалыг болган.

Афганистан талазы-биле М. С. Горбачевтуң бүзүрелдиг болгаш ханы утказыг медеглели ону бадыткап турар. Чаа үениң угаазылалы, чаагай сеткил чүвени боттуу-биле көөрү ында сиңниккен.

Афганистан Республиканың Президентизи Наджибулланың медеглели база-ла ындыг утказыышкынныг болган.

Керээниң боттанышкыны совет улустуң амыдыралының бүгү талаларын хаара туткан бистиң чуртувуста калбарып орар эде тургустунуушкунну чорудулгазынга база-ла тодаргай салыышкын болур.

Чепсекти эндере бүдүрериниң чадашкан айтырыын үзе шиитпирлээринге боттуг идегелдиң барын Керээ чүнү-даа мурнунда бадыткап көргүскен. Совет кижилерниң тургузукчу күш-ажылынга идегелдиг камгалалды ол тургузуп турар.

Чаа бүдүрүкчү ажыл-чорудулгага чогуур кижи күжүн база ол ышкаш техниктиг болгаш саң-хөө хөреңгилерни керээ хостап шыдаар аргалыг. Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталарны белен тургузарынга, модернизастаарынга, бүдүреринге болгаш солууруунга ажыглаттынар ужурлуг турган хөреңгилер ам камнаттынып алдынар, ук ракеталарны узуткаарынга үнер чарыгдалдарны ол ушчок ажа бээр.

Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээни күштүг болдуруп бадылаар дугайында айтырыгны чугаалажып тура, ол чүүлдерни база херекке алыры күзенчиг.

ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге чугаалажып көөрү-биле киирген Керээ — ядролуг чепсегленишкинни моон соңгаар-даа кызырарының оруунда эки эге базым-дыр. Темпилерин оожумнатпайн, моон соңгаар-даа бурунгаарлаар арганы берип турар ёзулуг үнелиг дуржулганы Совет Эвилели, Каттышкан Штаттар, барыын болгаш чөөн деп чардынып турар политиктиг шугумнуг ийи талада туруп турар эвилелчи күрүнелер, бүгү делегей ниитилели мооңнеп алган.

Түңнелинде дараазында чүүлдерни онзалап демдеглексеп тур мен.

Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээ — ССРЭ-ниң, АКШ-тың болгаш өске-даа күрүнелерниң эрге-ажыктарының дүгжү бергениң шын болгаш чогуур үезинде тудуп алган таварылганың аңаа-ла бир үре-түңнели эвес-тир. Ол — чүгле совет даштыкы политиканың болгаш дипломатияның чуткулдуг болгаш шалыпкын хөделиишкининиң үре-түңнели эвес-тир.

Керээ — ол дээрге бодунуң салым-чолунуң магадылаттынмаанын кижи төрелгетенниң медереп билип эгелээниниң боттуг илергейлээшкини-дир. Ол дээрге Хиросиманың кырынга болган частыышкынны бо делегейни политика болгаш экономика талазы-биле чагырып алыр туруштарже орук айтыр сылдыс кылдыр көрүп турган барыын таланың кижилериниң боттуг чүүлдү барымдаалап көрүп эгелээниниң баштайгы херечизи-дир.

Совет Эвилелиниң, социалистиг өске-даа чурттарның депшилгелиг бүгү кижи төрелгетенниң күженишкиннериниң ачызында атомнуг тергииделдиң боттаныр аргазы чок болган.

Бөгүн чугаалажып көрүп турар бо Керээ — алыс утказы-биле алырга, эң-не тода илергейлеттинген чаа бодаашкын-дыр. Оон кол негелдези болза күрүнелерниң болгаш улустарның бот-боттарының аразында харылзаалыг эрге-ажыктарын кичээнгейлиг барымдаалап көөрү болур.

Ажык-чарлыг чоруктуң байдалдарында демократчы ёзу-биле Керээни совет парламентиниң чугаалажып көргени харысаалгалыг күрүне шиитпиринге — ону күштүг болдуруп бадылаазынга, ону Хоойлу кылдыр көөрүнге — чедирер дээрзинге идегелди илередип чөпшээреп көрүнер. М. С. Горбачевтуң чугаазы-биле алырга, ынчап бо Керээ «дайын деп чүве турбас делегейже кижилерниң үе-дүптеги чүткүлүнүң чыл демдеглелинге төөгүлүг арын боор кирер».

Айтырыгга харыы берип тура, министр бо Керээ болза, оон айтырыгларынга хамаарышпайн барган ядролуг болгаш өске-даа чепсектерни кызыгаарлавайн турар деп чугаалаан. Ындыг болзажок улам бурунгаарлаашкынны чедип алырынга, боо-чепсектиң өске-даа хевирлерин ядролуг, аңаа болгаш химиктиг-даа чепсегленишкинни кызырарын чедип алырынга эки байдалдарны ол тургузуп турар.

Индирде — **Д. Т. Язов.** Совет Эвилелиниң социалистиг өске-даа күрүнелерниң идегелдиг камгалалын хандырарынга оон салдарлыг болур талазындан Керээге үнелелди ол берген. АКШ-ка бодаарга, бис ийи катап хөй ракеталарны узуткаар ужурлуг бис деп чүве билдингир болгай. Ынчалза-даа мында херектиң ужуру оларның санында эвес. Керээни үнелеп көрүп тура, саннардан аңгыда, өске байдалдарны — шериг, политиктиг, моральдыг, психологтуг байдалдарны барымдаалап көөр ужурлуг деп, министр чугаалаан. Шериг талазы-биле алгаш көөрге, ССРЭ-ге хамаарыштыр стратегтиг болуп турар Европада бодунуң ортумак ыракшылдыг ракеталарын АКШ-тың узуткаар деп турары чугула болуп турар. ССРЭ-ниң болгаш оон эвилелчилериниң девискээринде объектилерни аңаа чедир 8—10 минута ужар үе иштинде олар чок кылып шыдаар аргалыг. Ол ракеталар чамдык кижилерге «кызыгаарлаттынган» ядролуг дайынга тиилелге чедип алырының меге ынанышкынын тургузуп турган. Керээ ол меге ынанышкыннарны болгаш ССРЭ-ниң Европа кезээнге болгаш оон эвилелчилеринге боттуг айыылды чайладып турар.

Мурнуку одуругда турар ядролуг американ чепсекке, Англияның болгаш Францияның ракеталарынга удурланыштыр турар совет ракеталар Европага шериг талазы-биле дең чорукту үревейн турган. Бир эвес бис Керээге ат салбаан болгаш американнар ортумак ыракшылдыг ракеталарны калбартып тургузар талазы-биле бодунуң программазын күүседирин уламчылай берген болза, Европага АКШ-тың ындыг ракеталары ковудей бээр ындыг байдал тургустунуп келир ийик. Ол чорук бодувустуң айыыл чок чоруувусту хандырары-биле харыы хемчеглерни ап чоруда бээринче бисти албадаптар, ынчангаш боо-чепсекти эндере бүдүрери төнчү чокка уламчылап, Европага болгаш делегейге байдал шыңгыызы-биле нарыыдай бээр ийик.

Ындыг болганда олар чугула ужур-дузалыг-даа болза, херектиң алыс ужуру чүгле сан-түңде эвес. Ийи тала бот-боттарынга чөпшээрежип дугуржуп турган. Чижээлээрге, АКШ ГФР-ге турган «Першинг-1А» ракеталарга ядролуг американ октарны узуткаарынга чөпшээрежип, чер кырының чалгыныг ракеталарын далайның кылдыр эде кылырындан ойталаан, баллистиктиг болгаш чалгыныг ракеталарның ыракшылын оларның боттарының саналдап турганы техниктиг нарын формулаларының орнунга натурлуг шенелделер кылырынга чөпшээрешкеннер. Оон түңнелинде кайызының-даа эрге-ажыктарын барымдаалап тургускан Керээлиг болу берген бис. Бистиң инициативавыс-биле ядролуг чепсегленишкинни боттуу-биле дүжүрериниң эгезин салганы — ол болза хамыктың мурнунда Совет Эвилелиниң ачы-хавыязы, оон делегейге ат-алдарын улам-на улуу-биле быжыглаан аажок улуг политиктиг болгаш моральдыг ойнап алыышкын-дыр.

Керээни бис ханызы-биле болгаш бүгү тала-биле ажылдап кылып, оон сөс болгаш сан бүрүзүн эң-не ылавылалдыы-биле чугаалажып база хынап көрген бис.

Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталарны узуткаары бистиң айыыл чок чоруувуска салдар чедирбес бе? Ядро-космиктиг чүс чылда кайы-даа талага бир эвес оларны ажыглаптар болза, бүгү делегейге халап болдуруптар ындыг элээн каш муң ядролуг октар бар болуп турар үеде, айыыл чок чорукту ядролуг чепсекти кызыгаар чок өстүреринге, өжээн негээшкининден коргар чорукка төнчү чогу-биле тургузуп болбас. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталарны узуткаары делегейниң хөгжүлдезинге чугула үе-чада болбушаан, дайын айыылының болгаш дүшкүүрлүг чоруктуң деңнелин кудуладыр арганы берип турар деп санап турар.

Бистиң Төрээн чуртувустуң болгаш оон эвилелчилериниң камгаланыр аргазын чүгле ортумак база оон эвээш ыракшылдыг ракеталар-биле хандырбайн турар. Бистиң камгалалывысты идегелдии-биле хандырып турар өске шериг чепсек-херекселдери база бар. Керээни күштүг болдуруп киирген соонда, ССРЭ-ниң камгаланыр аргазы совет кижилериниң тайбың күш-ажылын ынаныштыы-биле камгалап шыдаар ындыг деңнелге турар деп быжыы-биле медеглеп болур мен.

Чепсегленишкинниң сан талазы-биле кызырлыры чепсектиг күштерниң сайзыраңгайжыдар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап чорударын бистен негеп турар. Ынчалза-даа бис чепсектиң тодаргай хевирлерин тургузарынга Барыын чүк-биле чаржырын күзевейн турар бис, Совет Эвилелиниң база оон эвилелчилериниң айыыл чок чоруун хандырып турар ындыг хемчеглерни шилип алыр бис. Шериглерниң дайынчы аргазын бедидеринче, эргелеп башкарылганы сайзыраңгайжыдарынче хөй кичээнгейни үндүрүп турар бис. Социалистиг чурттарның — Варшава Керээзиниң организациязының дайынчы эвилели улам-на күчүлүг болзун, социалистиг күрүнелерниң каттышкан камгалалы быжыг болзун дээш бүгү-ле күштеривисти үндүрер бис.

Керээде ийи таланың бодунга алган хүлээлгелерин күүседип турарынга идегелдиг контрольду хандырарының айтырыгларынче улуг рольду угландырып турар. Керээни боттандырып чорударының бүгү үе-чадазын — херек кырында бар чепсектерниң эге сан-түңнерин хынаары, узуткаарын болгаш артканнарын, база амдызында үреп адырбаап чепсектерни хайгаараары, Керээде кирип турар чепсектерниң бүдүрүлгезин чорутпайн турары дээш контрольду кирип турар инспекцияларның эшелоннаттынган комплекизи баш удур көрдүнген. Контрольдуң национал техниктиг чепсек-херекселдери-биле кады чорудуп турар инспекциялар Керээни ынаныштыг сагып турарынга ийи таланың бүзүрелдиг болуруңга арганы берип турар.

Бис американ объектилерге болгаш ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг американ ракеталарлыг үшкү чурттарда объектилерге инспекциялар чорударынга белеткенип турар бис. Ындыг инспекциялар оларның информациязының шынныынга болгаш американ таланың Керээни сагып турарынга бүзүрээр арганы биске бээр. Инспекциялар чогуур шериг организацияларынга болгаш ракеталар бүдүрер заводтарга шыңгыы негелделерни тургузуп турар. Оларның сорулгазы — хүлээп ап турар талага онаашкан хүлээлгелерни чугаа чокка, ылаптыы-биле болгаш чогуур үезинде хандырары-биле бистиң девискээривиске американ таланың инспекция боттандырып чорудары-биле холбашкан хемчеглерниң бүгү комплекизин база катап ханы бодап көөр болгаш амыдыралга боттандырып чорудары.

Ракеталарны узуткаар болгаш оларның-биле холбашкан дериг-херекселдерни база тудугларны узуткаарын боттандырып чорудар талазы-биле ажылдарның элээн улуг хемчээлин күүседир ужурлуг. Камгалал министерствозунга онааган сорулгаларны күүседири-биле белеткел ажылын чорудуп турар. Керээниң чүүлдеринден үнүп турар бүгү негелделерни ылаптыы-биле болгаш хуусаазында күүседиринге белен бис.

Керээде баш удур көрдүнген ракеталарны узуткааның соонда, артып калган техниканы улус ажыл-агыйынга болдунар шаа-биле ажыглаар деп, министр демдеглээн.

Европага совет болгаш американ ракеталарны узуткаарының перспективазынга НАТО-нуң чамдык ажылдакчыларының таарзынмайн турары бисте тодаргай сагыш-сыраашкынны болдуруп турар. Чер кырынга турар ракеталарга хоруп каан ыракшылдыг ракеталарны Европаның девискээринге азы оон чоок-кавызында далайларга база океаннарга, агаарга болгаш далайга немей тургузарының планнарының дугайында, «компенсациялар» дугайында оларның чугаалары бисти ойбайн чоруп турар. Ол бүгү хемчеглер Вашингтонга ужуражыышкынның түңнелдерин хажыдарынче угланган. Ынчалза-даа НАТО-нуң согуг кылыр тактиктиг ужар чүүлүнүң сан болгаш шынар талазы-биле артык күштүүн өжегээр олар ыттавайн турар. Империализмниң эң-не реакцылыг күштери бодунуунга шериг талазы-биле артык күштүг болуруун чедип алырының оралдажыышкыннарын, делегейни доктаамал дүшкүүрлүг байдалга тургузарының оралдажыышкыннарын соксатпайн турар дээрзин ол бүгү база катап көргүзүп турар.

Ынчалза-даа НАТО болуунуң ындыг политиказын тодарадып тургузуп турарларга Варшава Керээзиниң организациязындан шериг талазы-биле артык күштүг болуруун чедип алыр дээн оралдажыышкыннар чок дээрзин бодаар үези келген. Эвилелдешкен социалистиг чурттар боттары шериг талазы-биле артык күштүг болурунче угланыышкынны бис принципиалдыы-биле хүлээп албайн турар бис. Ол дугайын бистиң акы-дуңмалышкы социалистиг чурттарывыстың удуртукчулары болгаш бистиң чазаавыс чаңгыс эвес удаа медеглеп келген.

Совет Чепсектиг Күштер дээди деңнелге Вашингтонга чедип алдынган дугуржулгаларны чүүлдүгзүнүп турар. 1972 чылда хүлээп алган ракетага удур камгалал талазы-биле керээни сагыырының байдалынга стратегтиг шаап халдаашкын чепсектериниң улуу-биле 50 хуу кызырарының айтырыының талазы-биле, а ол ышкаш чепсегленишкинни дүжүрер талазы-биле өске угланыышкыннарга дугуржулганы чедип алырынче СЭКП ТК-ның болгаш Совет чазактың күженишкиннерин деткип турар бис. Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээни күштүг болдуруп киирери шериг-политиктиг байдалга, Совет Эвилелиниң болгаш Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелерниң эрге-ажыктарынга дүүшкек. Ону ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму күштүг болдуруп бадылап болур.

Барыын чүкте аңаа боо-чепсекке болгаш чепсектиг күштерге Варшава Керээзиниң организациязының НАТО-дан улуу-биле артык күштүүнүң дугайында бадыткаашкыннарда кандыг-даа үндезин чок. Өске айтырыгга харыылап тура, ынчанмыже ында тодаргай деңнешкек эвес чүүл бар деп, министр чугаалаан.

НАТО-нуң удуртукчулары күштерниң ниити деңзигүүрүнден аңгылап, боо-чепсектиң аңгы-аңгы талаларынга Варшава Керээзиниң артык күштүүн, чижээлээрге, танкыларга артык күштүүн тодаргай сорулга-биле улгаттырып турарлар. Ынчалза-даа НАТО-нуң танкыга удур чепсекке артык күштүүнүң дугайын кара өжегээр ыыттавайн турар. НАТО-нуң согуг бээр ужар чүүлдүң тактиктиг сан болгаш шынар талазы-биле артык күштүүнүң дугайын база чугаалавайн турар, шериг-далай күштериниң талазы-биле олар база артык күштүг.

Сан талазы-биле деңнешкек эвес чүүлге, хамаарыштыр чүл дээрге, кайызынга-даа хамаарышкан үндезинге оларны узуткаар дугайында чугаалажыышкыннарны кылырынга болгаш ийи таланың айыыл чок чоруун барымдаалап, оларны узуткаар дугайында дугуржуп алырынга белен бис.

Чепсегленишкинни кызырары-биле холбаштыр бистиң Чепсектиг Күштеривиске кадрлар дугайында айтырыгга харыылап тура, ындыг айтырыг турбас деп, ССРЭ-ниң камгалал министри чугаалаан. Ракеталарны узуткаары-биле холбаштыр шериглерниң кандыг-бир кезээн кызырары билдингир. Кыска хуусаалыг шериг албанының хууда составын кызырар. Доктаадып тургускан хуусаазын ажыр албан эрттирген офицерлерни шеригден чогуур пенсия болгаш өске-даа чиңгелделер-биле халаар. Арткан офицерлерни шериглерге таарыштыр тургузар. Чаңгыс-даа офицер ажыл чок артпас, оларга Чепсектиг Күштерге албан эрттирерин хандырып бээр.

Санал берген депутаттар чугаалажып турар айтырыгның янзы-бүрү талаларынга доктааганнар. Ортумак болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээ — политика талазы-биле чаа бодаашкынның тургузуп келгени делегей амыдыралында баштайгы улуг болуушкун деп, СЭКП Карель обкомунуң бирги секретары **В. С. Степанов** чугаалаан. Чепсегленишкинни, хамыктың мурнунда ядролуг чепсегленишкинни дүжүрериниң айтырыын үндезини-биле шиитпирлээр айтырыгны бистиң чуртувустуң, бистиң партиявыстың бир дутаар идип үндүргенин ол сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн. Документиге ат салганының түңнелинде Совет Эвилелиниң делегейге ат-алдарының улам бедээнин эскербейн барып болбас. Керээ болза чепсегленишкинни, хамыктың мурнунда ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың стратегтиг шаап халдаашкын системаларының талазы-биле кызырарының бүгү талаларынга күчүлүг идигни берип болур.

Оон-биле кады үр хуусаалыг байдалга кестүп келир ядролуг чепсектиң ийи хевирин узуткааныңдан экономиктиг улуг ажыкты база барымдаалап көөр ужурлуг деп, депутат демдеглээн.

Керээ болгаш ону күштүг болдуруп бадылаары-биле холбаштыр айтырыгларның бүгү комплекизин чугаалажып көөрү-биле белеткел комиссиязын соңгуурун В. С. Степанов саналдаан.

Силерниң-биле бистер ядролуг чепсекти бүдүрери дээш чорудулганы соксадырының эргилделиг, шылгараңгай төөгүлүг болуушкунуң чүгле херечилери эвес, харын шуут-ла дорт киржикчилери болуп турар-дыр бис деп, академик **Р. З. Сагдеев** чугаалаан. Ол чорук бистиң комиссияларывыска онза харысалганы онаап турар. ССРЭ-биле АКШ-тың ийи хевирлиг ракеталарын узуткаарының дугайында мындыг нарын болгаш чугула документ болур Керээни бүгү талалыг чугаалажыры, ол дугуржулганың түңнелдерин болдунар-ла арга-биле тода үнелеп көөрү эргежок чугула болуп турар. Сөөлгү чылдарда дыка хөй чурттарда эртемденнерниң бөлүктери тайбың дээш, чепсегленишкинни дүжүрери дээш, кижи төрелгетенниң дириг чурттап артары дээш янзы-бүрү шимчээшкиннерге улам-на киржип турар дээрзин билир болгай силер, ол шимчээшкиннерге совет эртемденнер бодунуң аажок идепкейлиг ролюн ойнап турарлар.

Амгы үеде делегейде бар болуп турар ядролуг октарның курлавыры чүгле 4 хуула кызырлыр болганда, ортумак ыракшылдың ракеталарын база оон эвээш ыракшылдыг ракеталарны узуткаар керээниң шериг талазы-биле ындыг-ла улуг ужур-дузазы чок-тур деп чугаа чоруп турар болгай. Ийе, харын, бистер 4-ке эвес, 4 хууга чедир-даа кызырары эки дээрзин чажырбайн турар бис. Сан талазы-биле элээн эвээш болза-даа, ядролуг бодаашкында, ядролуг стратегияда шынар талазы-биле эргилде болуп турар бо бирги базымны черле кылып көрээлиңер. Чүгле ол 4 хуу безин он-он муң Хиросима-биле деңнежир. Ол дээрге кижи төрелгетенниң бүгү сайзыралын узуткаарынга четчир чадавас боор.

Оон-биле кады өске угланыышкыннар-биле, оон иштинде чаа боо-чепсектиң талазы-биле, чепсегленишкинни уламчылаар деп НАТО-нуң планнарынга хамаарыштыр мен черле элээн сагыш-сырап турарымны миннип чугаалаар бодай-дыр мен.

Индирде — Ленинградтың «Киров завод» бүдүрүлге каттыжыышкынының бригадири **И. В. Захаров.** Керээни бадылаары болгаш ону дараазында күштүг болдурары чепсегленишкинни дүжүрериниң улам шалыпкын чорудуунуң эге пунктузу болуп, өске дугуржулгаларже орук ажыдып болур деп, ол демдеглээн. Ону бадылаарын үзүп каар болза, улустар аразының харылзааларын, хамыктың мурнунда совет-американ харылзааларны 80 чылдарның эгезинде турган «соок дайынның» чаа чалгыгларының багай үелеринче катап эккеп болур. Ынчангаш мен Керээни бадылаар деп саналымны дораан чугаалаайн.

Оон-биле кады депутат бодунуң ол документиге хамаарылгазын тодараткан. Амгы үениң ол нарын болгаш эң чаа шериг техниказын чогаадып кылырынга муң-муң совет эртемденнерниң, инженерлерниң болгаш ажылчыннарының киирген күш-ажылы хилис барган деп санавайн тур мен деп, ол чугаалаан. Ол дээрге барыын таланың ракета-ядролуг кыжаныынга харылаарының эргежок чугулазын барымдаалаан эргижирээн чепсекти чаартып эде кылырынче угланган бистиң кылыр ужурлуг хемчеглеривис болган. Шак бо ындыг күженишкиннер чокка амгы бо «ийи дакпыр талалыг бүгү-ниити тик» турбас-даа ийик. Керээни бадылап күштүг болдурары ажылчын холдарны хостаар, бүдүрүлгеге тайбың иштиң продукциязын бүдүреринге ажылчын холдарны, бүдүрүлге күчүлерин база ховар чиг этти хостаар арганы бээр.

Бодумнуң соңгукчуларым-биле бир демей, ортумак ыракшылдың ракеталарын база оон эвээш ыракшылдың ракеталарының талазы-биле Керээни ССРЭ-ниң Дээди Соведи бадылаар болгаш ол күштүг апарган таварылгада бистер ону ыяк күүседир бис дээрзинге бүзүрелимни илередип тур мен. Оон-биле кады бо дугуржулганы чогаадып кылып турар үеде бодунуң девискээринде база бодунуң эвилелчилериниң-даа девискээринде ортумак ыракшылдың ракеталары-биле холбашкан дыка хөй объектилерни контрольга кирбезин оралдажып турган Каттышкан Штаттар Керээни канчаар күүседир ирги дээрзи бисти черле элээн дүвүредип турар.

Санал берген кижи Керээни сайгарып көөр белеткел комиссиязын тургузар дугайында саналды деткээн.

Керээни бадылаар болгаш ону дораан күштүг болдурар дугайында чогаалчы **Ч. Т. Айтматов** база чугаалаан.

Бистиң ам ону бадылаарынга баштайгы үе-чадазы кылдыр чугаалжып көрүп турарывыс айтырыг, күрүнениң ыяап күүседир хоойлузунуң күштүг болуп эгелээри — бистиң үениң үндезин айтырыы, амгы сайзыралдың хөгжүлдезиниң бо үезинде эң чугула айтырыы болуп турар дээр дугайында тайылбырлаан-даа херээ чок боор ийин деп, ол чугаалаан. 80 чылдарның күжүн болгаш ёзу-байдалын ханы сайгарып көрген бистиң эде тургустунуушкунувус болгаш ажык-чарлыг чоруувус, чаа бодаашкынывыс бүгү делегейниң чагаай сеткилдиг чорудуу-биле дириг овур-хевир болуп капсырлажып турар-дыр, оскээр чугаалаарга, эде тургустунуушкун болгаш ажык-чарлыг чорук чокка, чаа бодаашкын чокка, мен бодап көөрүмге, Совет Эвилели биле Каттышкан Штаттарның аразында бүзүрелдиң база дугуржулганың шак ындыг деңнелин чедип алыры болдунмас турар ийик. Бистер, совет кижилер, бергелерни болгаш кичээндириглерни таварып эртпишаан, чамдык таварылгада, Маяковскийниң чугаалааны ышкаш, бодувустуң-на ырывыстың аялгазын ара соксадып кааш безин Керээни чедип ап шыдаптывыс. Амгы совет салгал Керээни бадылаарынга чаңгыс эп-сеткилдиг, угаан-сарыылдыг догуннаарынга чаа үези ажыттынды.

Американ интеллигенцияга акы-дуңмалышкы чоруктуң ажык сөстери-биле мынча дээр бодай-дыр мен: кандыг-бир чылдагаан-биле Керээни кайы-бир тала бадылавайн барган дижик. Ийи улуг күрүнениң, оларның баштыңнарының база парламентарийлериниң угаан-сарыылдыг эгелээшкининге бүзүрээн кижилерге ол факт кандыг ундараашкынны болгаш килеңнээшкинни, хомудалды хайныктырарын өттүр билип чугаалаары безин берге-дир! Кижи төрелгетенниң мээ-медерелинге шак ындыг кударанчыг согугну кылып болур бе, амгы үежилеривистиң угаан-бодалынга шак ындыг аарыгны база мугурталды таварыштырып болур бе ынчаш. Херек болза, чүгле сеткил-сагыш хайныгыышкынында эвес, бо чер-делегейге бир катап болуп, тып-тып келген угаан-сарыылдыг амытаннарның чайгаар амыдыраар эргезиниң дугайында чугаа чоруп турар болгаш, амыдыраар эргени — дээди ол чаяалганы кым-даа бодап көөрге, кандыг-даа политиктиг сорулгалар база бот-тогдунар чорук чигзинигге таарыштырып шыдавас ужурлуг.

Чугаалажыышкынның түңнелин үндүрүп тура, Е. К. Лигачев мынча дээн: министрлер эштер Э. А. Шеварднадзениң база Д. Т. Язовтуң, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттары В. С. Степановтуң, Р. З. Сагдеевтиң, И. В. Захаровтуң болгаш Ч. Т. Айтматовтуң саналдарын дыңнадывыс. Оон аңгыда айтырыгларны салыр база делгеренгей харыыны алыр аргалыг болдувус.

Совет-американ керээ талазы-биле түңнелдерни чугаалажып көөрү болгаш ажылдап кылыры-биле холбашкан айтырыг талазы-биле ажылдың эгезин салдынган деп чугаалап болуруунуң бүгү барымдаалары бар деп бодай-дыр мен.

Керээниң ужур-утказын, кижи төрелгетенниң келир үезинге оон ролюн болгаш ужур-дузазын бистиң эштеривис делгеренгейи-биле илередип шыдаан. Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларының ажылчын органы — белеткел комиссиязын тургузар саналды депутаттар саналдап киирген, совет-американ Керээни бирден-бирээ чокка, быжырымчалыг, далаш чок немей ажылдап кылырын аңаа дагзыр.

Эксперттер, специалистер ужуражыышкыннар аргазы-биле тодарадыр, совет хөй-ниитиниң күзелдерин болгаш саналдарын барымдаалап көөр ужурлуг айтырыглар эвээш эвес боор турар. Шак ындыг арга-биле бо онза чугула политиктиг документиге бистиң бүгү чонувустуң, делегейниң хөй-ниитизиниң кичээнгейин база катап хаара тудар боор бис деп бодап тур мен.

Мээң билип турарым-биле алырга, ол саналды депутаттар деткип турар. Е. К. Лигачев оон соонда **А. Ф. Добрынинге** сөс берген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларының кежигүннери — депутаттар Ч. Т. Айтматовту, В. Г. Афанасьевти, Н. Н. Блохинниң, Г. М. Корниенкону, Г. М. Марковту, Н. В. Орлованы, Р. З. Сагдеевти, Ю. А. Скляровту, В. И. Федосовту, С. В. Червоненкону белеткел комиссиязының составынга соңгуурун А. Ф. Добрынин саналдаан. Ынчангаш ийи палаталарның Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларында комиссия бүрүзүнден 5 депутат кылдыр бир дең санныг депутаттарны киирген. Комиссияның составын силерниң бадылааныңар соонда ол бодунуң хуралынга дарганы соңгааш, ажылдаар графигин тургузуп ап болгу дег. Саналдап киирген даңзыны бир үн-биле бадылаан.

Совет-американ Керээни күштүг болдуруп бадылаар дугайында моон соңгаар чугаалажып көөрү-биле палаталарның Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларының дараазында болур каттышкан хуралын белеткел комиссиязының ажылының түңнелдерин барымдаалап чыылдырарын даргалакчы чарлаан. Хуралды эрттирер хүнүнүң дугайында депутаттарга чогуур үезинде дыңнаткан турар.

ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың ортумак ыракшылдыг болгаш оон эвээш ыракшылдыг ракеталарын чок кылыр дугайында ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың аразында Керээни күштүг болдуруп бадылаар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң Даштыкы херектер талазы-биле комиссияларының хуралы оон-биле доозулган.

(СЭТА).

ЧУРУМЧУДУП ЭГЕЛЕДИВИС

Бай-Тайга райкүүскомунуң иштики херектер килдизи, 1986 чылдың деңнели-биле алырга, 1987 чылда боттарының ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузуп турар. Килдистиң ажылдакчылары В. М. Куулар, Ю. Д. Даваа, Н. Ш. Хомушку олар боттарының онаашкан ажылынга кызымаккай чоруун болгаш негелделиин көргүзүп келген. Олар кайызы-даа коммунистер.

Килдистиң паспорт столунуң начальниги турган З. С. Очур бодунуң ажылының талазы-биле четпес ажылдап, оон адынга хөй санныг шугумчүлелдер болуп турган. Ону эдер талазы-биле хемчеглерни албайн келген. Бо албан-хүлээлгеге таарышпас болганы-биле ажылындан хостаттырган.

Оон орнунга кирген милицияның лейтенантызы Бичекей Сенгиевна Седей ажылды хүлээп алгаш-ла бодунуң онаашкан ажылынга кызымаан, мурнунда чедир кылдынмаан ажылдарны эде кылып, эки талаларын көргүзүп эгелээн. Ол дээш Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң шугуму-биле инспектор хыналдазының түңнелинде оон эки ажылын айыткан.

Паспорт столунуң начальниги Б. С. Седей биле участок инспекторлары бистер кады паспорт чурумунуң үрекчилерин тыварынга эвес, харын чурттап турар чериниң аайы-биле киир бижилге чок кижилерни илередип, документилеринге фото-чуруктарны солуур, хар-назының четкеннериниң паспорттарынга чаа фото-чуруктарын чыпшырып кылыр ажылдарны чорудуп турар бис. Ол ышкаш паспорт чок, кайда-даа киир бижиттинмээн кижилерни ажылга хүлээп ап турар фактыларны илереткилээн бис.

Участок инспекторларының улусчу дружинниктер-биле ажылдап турарында четпестер ам-даа бар. Ону чоорту эдер бис. Чамдык хемчеглер алдынган.

Ындыг-даа болза, районнуң чамдык коллективтеринде арагалаашкын-биле демисел ам-даа кошкак дээрзин демдеглээр апаар. Херектелекчилер ниитилели районда база бир улуг коллективтерниң бирээзи. Ында арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел чорудар комиссия тургустунган-даа болза, ол ажылдавайн турар. Аңаа чаңгыс чижек. Ол коллективтен 6 кижи эзириктер сергедир черге хонган. Коллективтиң удуртукчузу К. С. Чамбый-оол ажылдакчыларының ортузунга кижизидилге ажылын четпес тургусканының херечизи ол.

Районда чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Х. С. Ондар райкүүскомунуң иштики херектер килдизинден каш-даа удаа эзирик чорааш, сагындырыг алгаш, ам-даа бистиң чериниң учёдунда турбушаан. Ол хирезинде-ле бо чылдың январь 11-де кежээкинин 19 шакта СЭКП райкомунуң бажыңының чанынга эзирик турган. Ол дугайында Тээли кодээ Совединиң даргазынга дыңнаткан. Ол талазы-биле чогуур хемчегни онаары чугаажок.

Бистиң мурнувуста кылыр ужурлуг ажылдар ам-даа хөй. Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаары — бүгү-ниитиниң херээ. Оларның-биле кады бир демниг ажылдаары — бистиң кол сорулгавыс.

Турсунбек ЧАЛОВ,
Бай-Тайга райкүүскомунуң ИХК-зының участок инспектору, милицияның лейтенантызы.

ШАПТЫКТЫГ ЧҮҮЛДЕР БАР

«Мөрен» совхозтуң Сыын-Мыйыс сүт-бараан фермазында чаа корпусту ажыглалда киирген. Ында амгы үеде 100 ажыг саар инекти тургузу азырап, саап турар. Оларның чемгериилгезин экижиткениинден хүнде бир инектен сагтап сүт 12 литр чедип турар, а мурнунда 6 литрден эртпейн турган. Амгы үеде ол чедиш алдынган деңнелди кудулатпас дээш чарыш калбарган.

Ынчалза-даа саанчыларның эки ажылдаарынга фермада чамдык чүүлдер шаптыктап турар. Мал чеми ылбырадыр чаа цех баштайгы хүннерде шуудап ажылдап чадап турган, ону эдер боттут хемчеглерни дарый алган. Фермаже мал чемин хову турлаа Үнегетиден сөөртүп эккеп турарынга база хөй артык чарыгдал, үе-шак үнүп келген. Ферманың сенаж оңгарын безин фермадан 10 ажыг километр черде кылган, оон сенаж сөөртүп турар. Ферманың коллективи 37 тонна сигенни ырак шынаада кезип белеткеп алганындан ону фермаже сөөртүрүнге база-ла артык күш-ажыл чарыгдалдары үнүп келген. Бот-орулга-чарылга-биле, бот-акшаланыышкын ёзугаар ажылдап турар коллективтиң ажылынга шаптыктыг ындыг четпестер фермада ам көскүзү-биле илерээн, оларны эде тургузары чугула апарган.

Ферманың тус-тус саанчыларының кадарчыларының күш-ажылчы чарыжының мурнуку одуруунда дуржулгалыг саанчылар Я. Бадарчы, К. Бадарчы болгаш өскелер-даа бүзүрелдии-биле чорбушаан, аныяктарга төлептиг үлегерин көргүзүп, оларны дагдынып алгаш, чымыштыг ишке чаңчыктырып турар. Хоочун саанчы Ягаан Меңмеровнаның уруу Эльвира школа дооскаш, ооң-биле кады саанчылап ажылдай берген.

Сыын-мыйысчылар чаа экономиктиг арга-биле моон соңгаар-даа үре-түңнелдиг ажылдаарынга бүзүрелдиг, тура-сорук-биле ажылдап турарлар.

Анай-оол ДАРЖАА.

ЧУРУКТАРДА: хоочун саанчы Я. Бадарчы, ооң уруу К. Бадарчы.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотолары.

Малчыннарга экономиктиг өөредилге

АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИ БОЛГАШ МАТЕРИАЛДЫГ СОНУУРГАЛ

Керээлиг өг-бүлениң ажылының ажыктыы дыка хөй чүүлдерден хамааржыр. Ооң иштинде ажыл төлевири болгаш материалдыг сонуургал кол черни ээлээри билдингир. Ооң негелделери мындыг: ажылдың хемчээли болгаш шынары, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези ажыл төлевириниң өзүлдезинден бедик болуру; ажыл төлевирин база материалдыг сонуургалды малчын кижиге бөдүүн билдингир кылдыр тайылбырлаары.

Ажыл төлевири чүүден тургустунарыл? Өг-бүледе төрүүр 460 хойну бызыглаан дижик (төп районнарда ындыг). Ынчаарга өг-бүлениң бир кежигүнүнге онааштыр 230 хой болур. Ол норма ёзугаар бешки разряд-биле төлээрге, хүнде 4 руб. 06 көпеек онаажыр. Чылда 365 хүн бар. Чылда шалың фондузун тыварда 365 хонукту 4.06-га көвүдедиптер. 1481 руб. 90 көпеек болур. ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң база ВЦСПС-тиң президиумунуң 1986 чылдың июль 30-де доктаалының № 1 капсырылгазын ёзугаар продукция дээш өртек-үнезин тодарадырда, совхозтуң бодунуң акша-төгерик байдалын көрүп тургаш, малчынның шалың фондузун 150 хуу чедир улгаттырып болур. Ол чүү дээнил? Канчап ону тодарадырыл? Бо чижекте хойжунуң чылда шалың фондузу 1481 рубль 90 көпеек болду. Ынчаарга совхоз бодунуң саң-хөө байдалын көрүп тургаш, ону 150 эвес, а 130 хуу улгаттырар дээн, малчын-биле керээде база ынчаар көрдүнген дижик. Мону тыварда 1481 руб. 90 көпеекти 130-ге көвүдеткеш, оон үнүп келген түңну 100-ке үлептерге, 1926 руб. 47 көпеек болур.

Малчынның дирекция-биле чарган керээзинде дүктү база хураганны хөйну алганы дээш аңаа шалың фондузунуң 40-40 хуузун төлээр кылдыр көрген. Ынчаарга ам 1926 руб. 47 көпеектиң 40 хуузун санаарга, 770 руб. 58 көпеек база хураган дээш ол-ла фондунуң 40 хуузу 770. 58 көпеек, а немелде деңзи дээш 20 хуузун төлээр кылдыр дугурушкан турган болза, ол дээрге 385 рубль 31 көпеек-тир. Ындыг болганда, керээге бир центнер немелде деңзи, бир центнер дүк (центнер дээрге 100 килограмм) дээш база бир хураганны 20 килограмм деңзилиг чедиргеш аңгылааны дээш төлээрин керээге ыяап-ла айыткан турар. Бистиң бо чижээвисте керээлиг малчын чыл түңнелинде нийти шалың фондузундан аңгыда дүк, хураган база немелде деңзи дээш каттышкаш 1926 руб. 47 көпеекти немей алыр ужурлуг-дур. Ооң кырынга район коэффициентизи 20 хууну немей санаар. Ол ышкаш ук малчын 1986 чылдың январь бирээден эгелеп совхозка ажылдаан болза, 1989 чылдың январь 1-ден эгелеп, стаж дээш 10 хууну алыр апаар.

Бир эвес малчын ажылдап турган совхозундан бодунуң туразы-биле азы өске-бир чөптүг чылдагаан чок байдал-биле үнүп чоруптар болза, стаж дээш алыр 10, 20, 30 хууларын чидирер болгаш өске совхозка барып кирген болза, ооң стажын катап санап эгелээр.

Керээлиг өг-бүле материал-техниктиг чарыгдалдарны камнап, совхозунга чиик бот-үнелиг продукцияны бээринге база сонуургалдыг болур ужурлуг. Ынчангаш дөрт чарыгдалдарны (шалың фондузун, мал чемин, эм-домну, транспорт чарыгдалдарын база өске-даа) камнап алганы дээш оларның өртээн 70 хуузу чедир шаңнал кылдыр төледип алыр. Ону совхозтуң нийти саң-хөө байдалын барымдаалаар. Бистиң үстүнде чижээвисте ону 40 хуу төлээрин айыткан.

Өг-бүле керээзинде малчын кижи акша шаңналдан (немелде төлевирден аңгыда продукцияның бодун (натура) база алырын негелдеге айтыр. Ол талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1982 чылдың август 3-те № 285 доктаалын барымдаалаар. Чижээ, малчын өг-бүле 100 хойдан 90-дан 100 чедир хураган камгалап алганда, он хураганының бирээзин, чүстен өрү алганының бештин бирээзин ону аңгылап турда алыр. Ону улам тодарадырга мындыг: О. Салчак 500 хойлуг дижик, оон 550 хураган доруктурган. Керээде айытканы чүстен 90 хураган. Ынчаарга ам 450-ден 500 чедир алган 50 хураганының бежин, оон артык 50 хураганының онун алыр. Ынчап кээрге, ук малчын пландан артыкка алган чүс хураганы дээш 15 хураганны шуут боду-биле (натура-биле) алыр апаар-дыр. Продукция дээш алыр акша төлевиринге алганы дириг хураганнарының өртээн киирбес. Оон аңгыда малчын кижи стажы дээш база немелде төлевир алырын үстүнде чугаалап дым. Бо талазы-биле удуртулга болур айтыышкын — ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди биле ВЦСПС-тиң президиумунуң 1982 чылдың ноябрь 5-те үндүргени № 268 доктаалы бар. Ийи чылдан беш чыл чедир 10 хууну, бештен он чыл чедир 15, ондан он беш чыл болза 20, а оон өрү стажтыг малчыннарга шалыңының 25 хуузун төлээр.

Бисте ам бригадалар аайы-биле ажылдап турар болгай, стаж дээш хойжу бригадаларның удуртукчуларынга база-ла шак ынчаар төлээр. Ол стаж талазы-биле маргылдаалар база билдинмес чүүлдер туруп келир: мал ажылынга ажылдап чораан үези база совхозтуң удуртулгазының айтыышкынын ёзугаар түр үеде, бир чылдаа дижик, өске ажылга ажылдап турган үези, ол ышкаш ол совхозунга трактористеп тургаш, мал ажылынче шилчээн болза, ол стажы база мал ажылынга турда үезинге кире бээр, шеригге баарының мурнунда хойжулап турган болза, шеригге турганы стажынга кирер. Мында бир мындыг тайылбыр бар, чүл дээрге ол кижи шеригден халажып келгеш, үш ай четпейн-не малчыннап кирген болза стажы хевээр болур.

Өске районнардан организастыг чыылда ёзугаар көжүп келген малчыннарның мурнунда малга турган үзүк чок стажы хевээр артып каар: чамдык аныяктар хойжулап тургаш, профтехучилищеге азы кандыг-бир түр курска өөренир ужурга таваржып болгай, ону дооскаш келгеш, үш ай четпээнде катап-ла малчыннап кирген болза, стажы хевээр артар. Чамдыкта, чижээ, эртем-билиглиг хойжу кижини кадаа Советтиң күүском секретарынга азы совхозта комсомол комитединиң секретарынга соңгаан-дыр. Бо таварылгада канчаарыл? Ук ажылга ийи-үш азы беш-даа болгай-ла, ажылдааш, оон үнгеш, катап-ла 3 ай четпейн, катап-ла хойжудаан болза, стажы үзүктелбес. Херээжен малчыннар божаанда немей алган шөлээзи база дөмей-ле стажка кирер.

Стажка санаттынмайн баары таварылгалар база турар. Чижээ, өске районда организастыг чыылда-биле келген кижи көжеринге бир ай үе чарыгдаан болза, ооң стажы үзүктелгени ол. Бир эвес малчын кижи пенсиялааш, оон ийи-үш ай болгаш катап ажылдаан болза, ол үези стажка кирбес. Бир малчынны совхозтуң дирекциязы өске ажылче доктаамал шилчиткен болза, стаж үзүлгени ол.

Чайгы үеде малды ыраады тайгаладып, семиртип алганы дээш шалыңының 40 хуузун төлээр айтыышкын база бар. Ынчангаш малчыннар бо талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1981 чылдың февраль 11-де доктаалында айытканын билири чугула. Ында кайы районда кандыг одарларны чайлагларны ыраккы деп санаарын айтып каан. Ынчан малды көжүп үнерде база дедир келгеш, деңзиледири чугула.

Кайы-бир малчын арагалап, мал-маганынга харысалга чок болур болза, оон стажы чеде-даа берген болза, алыр төлевириниң 25 хуузун казып болур.

Кижиниң мал ажылынга стажын бадыткаарының кол-ла документизи күш-ажыл дептери болур. Оон аңгыда тускай комиссия база доктаадып болур, ол талазы-биле совхозтарның кадрлар килдистеринге тайылбырладып ап болур.

Кажан совхозтар долу бот-орулга-чарылгаже, малчыннар өг-бүле керээзинче киргенде, хамыктың мурнунда билип алыр ужурлуг чугула айтырыгларның бирээзи ажыл төлевири.

Оон аңгыда малчыннар болза, чарыгдалдарны канчап-ла эвээжедирил дээш хамык-ла аргаларны ажыглаар херек. Сөөлгү үеде кадарчылар машина-техника ажыглаарын эвээжедир дээш черле дыка кызып турар апарган. Эң ылангыя сиген кезерде, бөлерде аът ажыглаары чугула деп санап турар.

Бир эвес 3—5 тонна чүък сөөртүр машина-биле 500 килограмм азы 1.5 тонна чүъкту коданынга малчын кижи сөөртүрүп эккеп алыр болза, ол ажыктыг бе? Канчап-даа таарышпас, чүге дээрге оон чарыгдалын машинаның эрткен чоруу, чарыгдаан кывар-чаар материалдары дээш тыртар апаар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, малчын кижи моон соңгаар боду бухгалтер, боду экономист болур ужурлуг.

Александр КААДЫР-ООЛ,
Каа-Хем РАҮК-туң улуг экономизи.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

ДИЛЭЭН ХАНДЫРГАН

«Дузалажып болур бе» деп эге-биле бажың айтырының дугайында Чинчилдей Сүге-Маадыровна Ооржактың «Шын» солун редакциязынга чагаазын сайгарып, өөренип көргеш харылап бээри-биле улус депутаттарының Өвүр район Совединиң күүсекчи комитединче шилчиткен турган.

Оон келген харыыны моон адаанда парладывыс. Хамааты Ч. С.-М. Ооржактың өг-бүлези 5 уруглуг, хууда бичии бажыңда чурттап орар. Райкүүскомда бажың алыр оочурнуң 33 дугаарында ол өг-бүле турар. Өөнүң ээзи Шаңнаан-оол Ооржактың ажылдап турар чери орук-септелге-тудуг участогунда бажың оочуруунда эрткен 1987 чылдың апрель 16-да кирген. Орук-септелге-тудуг участогунда бажың хуваалдазын коллективтиң нийти хуралынга ажык бадылаашкын-биле үлеп турар болгаш хажыдыышкын кылган таварылга болбаан.

Тракторист Шаңнаан-оол Ооржактың өг-бүлезиниң берге чурталга байдалын өөренип көргеш, бо чылын тудуп турар ийи бажыңның бирээзинге квартира бээрин хуралга шиитпирлээн деп редакцияга дыңнаткан.

БАДЫТКАТТЫНГАН

«Шын» солунга Мергелдей булуңунга январь 24-те парлаттынган «Чаргылыг кадык» деп чүүлге харыыны улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы Ф. Г. Баранов берген. «Чыраа-Бажы» совхозтуң инек кадарчызы Суртаал-оол Моңгуштуң кадарганы коданны эрткен чылдың апрельде санап тургаш, хамааты Ы. Д. Доңгактың аңаа турганы хууда 4 инээн дугаарлааш, совхозтуң өнчүзү кылдыр (кадарчы С. Моңгуштуң өрезин дуглап) киир бүрүткеп, санап алганы бадыткаттынганын харыыда айыткан.

Кадарчы С. Моңгуштуң кадарган малынга дудагдалдыг кылганынга хамааты Ы. Д. Доңгак кандыг-даа хамаарылга, буруу чок болганындан, совхозтуң специалистери шын эвес кылган деп харыыда база тайылбырлаан.

Ынчангаш районнуң прокуратура чери «Чыраа-Бажы» совхозка хамаарыштыр херекти оттуруп турар болгаш оон харыылакчызынга ук совхозтуң кадарчызы С. Моңгушту киириштирер дээнин райкүүскомнуң харыызында бижээн.

ХУРАЛГА САЙГАРГАН

Тарлаг суурнуң магазининиң чурттакчы чонга далганны сатпайн турар дугайында Мартый-оол Чолдак-Караның хомудал чагаазынга харыыны Өөк рабкооптуң даргазының оралакчызы Р. П. Самбат-оол берген.

Ук чагааны Өөк рабкооптуң баштаар чериниң болгаш профкомунуң садыгжыларның киржилгези-биле эрткен хуралга сайгарган деп харыыда бижээн.

Тарлаг суурнуң магазининге эрткен чылдың ноябрьда № 121 фактура ёзугаар кирген 15 шоодай далганны даңзы ёзугаар 38 саанчыга 20-20 килограммны сатканы шын дээн. Кажан хамааты Мартый-оол Чолдак-Кара айтырарга, садыгжы Людмила Дембирел ук далганны чүгле саанчыларга 20 кг-нан садар база удавас чурттакчыларга хостуг садар далган келир деп тайылбырлаан турган.

Декабрь 21-де (1987 чыл) Тарлаг магазининге кирген 84 шоодай далганны чурттакчы чонга сатканын харыыда бижээн.

Специалистиң индири

ЧӨП АЖЫГЛААР

Чем холуунуң ачызы-биле инектиң сүткүр чоруу 15—20 хуу бедиир

Бистиң ажыл-агыйларывыс бот-орулга-чарылгаже киргенде, мал ажылында депшилгелиг технологияны ажыглаарының ужур-дузазы улам-на улгадыр. Ол чүл дээрге малга белеткээр чемниң шынарын экижидеринден аңгыда, ону малга бээр кылдыр белеткээр, чымчадыр аргаларын сайзырангайжыдары-дыр. Бөдүүн, чулуктуг база холумак-даа чемни ыяап-ла өскелери-биле холуштур рационга кады бээр. Силосту сиген далганы, концентраттар, сенаж, сиген ийикпе саваң-биле холуп, оларны микроэлементилер-биле холуурга ооң амданзүүзүнү экижиир. Бо таварылгада мал чеминиң хоолулуг, чемиштиг чоруу 7—8 хуу улгадыр. Ону малдың организминиң сиңирип алыры база белен болур.

Саваң-биле сигенни хээндектээш, оларның шынары кошкак-даа турда, янзы-бүрү бүдүмелдер холуурга, мал ону шуптузун чиир. Бистиң республиканың мурнакчы ажыл-агыйларының дуржулгазындан алырга, чем холуунуң ачызы-биле инектиң сүткүр чоруу 15—20 хуу бедиир. Ынчангаш ам мал чеми белеткээр цехтерни тургузар, оларны ажылдадырының ажык-дузазы чүгле бо чижектен илдең-дир. Ындыг цехтер чокта ону бөдүүн арга-биле совхозтарның азы агроүлетпүр каттыжыышкыннарының инженер-техниктиг ажылдакчыларының тывынгыр-сагынгыр чоруунуң ачызы-биле белеткеп ап болурун Тес-Хемниң «Чодураа», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтарының дуржулгазы бадыткап турар. Олар тракторларның база ооң тергелериниң ачызы-биле саваңны чымчадыр херекселдерни чогаадып кылып алган.

Саар инектерге бээри-биле кандыг-кандыг холумактар туруп болурул? Ооң составы мындыг: силос 65 хуу, саваң—10, сенаж—17, дус—0,12, минералдыг немелде чем —0,2 хуу болур. Сиген далганы холумактыг концентраттарны саар инектерге аңгы бээр. Малдың рационунга концентраттарның ролю улуг. Тарааны эки чарбалап албайн, ооң-биле малды үр чемгерерге, ону организминиң хуулдурары эвээжээр болгаш мал долу үнелиг чем албайн баар.

ВПЗ-5 деп плющилкага калбарты бастырган тараа мал чемгерериңге аажок таарымчалыг. Малдың организминге хөй-ле бүдүмелдер херек, а олар бөдүүн чемнерде — сигенде, саваңда эвээш. Ынчангаш оларга ыяап-ла янзы-бүрү бүдүмелдер холуур ужурлуг. Бөдүүн чемнерниң химиктиг составын херек кырында санап үндүргеш, чогум малдың организминге чеже, чүү четпезин тодараткаш, ол бүдүмелдерни ам холуур. Оон аңгыда, малдың рационун тургузарда ооң назы-харын база барымдаалаар апаар.

Ажыл-агыйлар мал чеминиң шынарын тодарадып, чогум кандыг-кандыг бүдүмелдер четпезил, кандызын холуурул деп ыяк билип алгаш, оон ажыглаар деп бодаар болза, Тываның кодээ ажыл-агый дуржулга станциязы-биле керээ чаргаш, ол бүгү чүүлдерни кылып ап болур. Ону кылырда баштайла бар мал чемин бичии-бичиилеп, лабораторияга дужаар. Ажыл-агыйлар бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр аңаа акша-хөреңги чок деп чылдагааннааш, мал чеминиң шынарын тодарадырынче кичээнгей салбас болуру-даа чадавас. Ынчалза-даа шынар чок мал чемин ажыглааш, ооң уламындан каражага таваржырының орнунга, тодарадып алганы дээре. Чүге дээрге, шынар чок сиген, саваңдан база силос болгаш өске-даа чемнерден мал массалыы-биле аарып болур. Ооң хоразы кайы хирел деп чүве билдингир.

Эрткен чылын бисте дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының белеткээни мал чемииниң шынарын Сибирьниң төлевилел-технологтуг институдунуң лабораторияларынга зоотехниктиг база химиктиг анализиниң талазы-биле хынап көрген. Оларда 32 янзы-бүрү чемиштиг чүүлдерни бар деп тодаратткан. Ынчалза-даа оларның составында протеин, клетчатка, чигир, чес эвээш, а кальций база демир болгаш өске-даа чамдык элементилер хөй, артык болган. Ол ышкаш ажыл-агыйның малының ханында хоолулуг элементилерниң барын база тодарадып шинчилээн.

Шак ол анализтерге үндезилээш, специалистер-биле кады Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының мал ажылының килдизинге ону түңнеп кылгаш, сүмелерни тургускан. Ынчангаш сүттү бүдүрериниң технологиязын ёзугаар рационну тургускаш, ону сагып тургаш, дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчылары бир чылда инектен сүт саарын 400—500 килограмм чедир көвүдеткен. Ооң уламындан үш муңчулар немежип тыптып келген.

Хөй болгаш шынар чок чемниң орнунга эвээш, ынчалза-даа хоолулуг чемнерни белеткеп алганы дээре.

Алик ТЕКЕЕВ.
Дуржулга станциязының эртем ажылдакчызы.

ШТАТ КЫЗЫРЫЛГАН ТАВАРЫЛГАДА...

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар экономиктиг чаа аргалар-биле ажылдап эгелээн соонда хөй-хөй штаттарны кызырып турар, оон түңнелинде дыка хөй ажылчыннар, албан-хаакчылар ажылдаар олудундан чарлыр ужурга таваржыкан. Моон соңгаар штады кызырылган кижилер канчаарыл, ажыл чок артар бе дээн утказыг айтырыгларны номчукчулар редакцияже салып турар. Аңаа харыы бээриниң база бир аргазы кылдыр «Правда» солундан бо чүүлду кызыра очулдуруп парладывыс.

— Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжышкынының) дугайында ССРЭ хоойлузу бо чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген — деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Социал хөгжүлде талазы-биле бюрозунуң даргазының оралакчызы И. Простяков «Правда»-ның корреспондентизинге чугаалаан. — Күш-ажыл курлавырларын чогумчалыг хуваарының болгаш эки ажыглаарының аргазын тургузуп турар ындыг төөгүлүг чорудулга эгелээн деп дидимни-биле чугаалап болур мен. Бо чорудулга ажыл чок чорукту бистиң чуртувуска черле тывылдырбас, ону тывылдырар дээрге-даа болдунмас...

— Игорь Игнатьевич, силер «хуваары» деп чугаалап тур силер, а номчукчулар «кызырарының» дугайында айтырып турар болгай...

— Кызыралы азы хостаары дээрге бо чорудулганың үе-чадаларының бирээзи-дир. Билдингир болур кылдыр ону элээн делгеренгей чугаалап көрейн.

Бистиң чуртувуста күш-ажыл кылыр эрге дээрге чоннуң өндүр улуг чаалап алыышкыны болгаш социализмниң артык күштүүнүң бадыткалы-дыр. Хамааты кижи бүрүзүнге ооң профессионал мергежилиниң билииниң, күзел-чүткүлүнүң, салым-чаяаныының аайы-биле ажылды магадылап турар. Оон-биле холбаштыр улус ажыл-агыйының негелделерин база барымдаалап турар.

Күш-ажылчы курлавырларны ажыктыг ажыглаары, ажылчыннарның, колхозчуларның, интеллигентилерниң ак сеткилдиг, чогаадыкчы күш-ажылының ролюн болгаш ат-алдарын бедидери — партияның болгаш күрүнениң доктаамал сагыш салыышкынының төвүнде. Бо сорулгалар, ылангыя бо эде тургустунуушкун үезинде онза чидиг тургустунуп турар.

Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлунуң күштүг болдуруп кирген чорук бо чылын үлетпүр бүдүрүлгелериниң, тудугнуң, транспорттуң, эртем организацияларының кол кезиин долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиткени ол, ол дээрге экономиканы эргелеп башкарының үндезин реформазы болур. Интенсивтиг экономикаже шилчилге, эртем-техниктиг депшилгени дүргедедири, ажылдакчыларны үре-түңнелдиг ажылдаарынга сонуургалын бедидип турар идиг бериишкиннерин тургусканы артык звеноларда кижилерни ажылдан хостаар арганы берип турар. Бистиң санап турарывыс ёзугаар алырга, 2000 чылга чедир шак ынчаар 16 миллион хире кижини хостаар бис. Чүгле бо беш чылда безин 3 миллион кижиниң штадын кызырар. Бо чорудулга эргежок чугула дээрзин катаптап көрейн, ынчангаш ол улам нептереп бар чыдар.

— Бистиң ниитилеливистиң эрге-ажыктарынга, чурттуң чаагай чоруунга хамаарыштыр ону чугаалап орар ажылындан хосталыр миллион-миллион, муң-муң кижилерниң дугайын чугаалап ор силер, а номчукчулар ылангыя ажылдан хосталыр ужурлуг кижилер боттарының ажыл, амыдыралын бодап, сагыш-сырап турар болгай...

— Ону база билип тур мен кижи бүрүзүнүң дүвүрелин база бодап тур мен. Ажылдаар дээн күзелдиг кижи бүрүзү ажыл чок артпас, хууда эрге-ажыы кызыгаарлаттынмас деп база катап чугаалаары артык эвес. Черле айтырыг ниитизи-биле ынчаар тургустунуп турар. Ажылдакчыны хостаан соонда, ону дораан-на ажылга киирип эгелээр. Биргээр чугаалаарга, кадрларның штадын кызырар бетинде ону ажылга киирерин боданып эгелээр, черле ынчаш администрация-даа, ажылга улус киирер чер-даа баштай ажылга киир, оон штадын кызыр деп принцип-биле ажылдап турар.

— Арай билдинмейн тур.

— Тайылбырлаайн. Бо чылын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга, крайларга, областарга болгаш улуг-улуг хоорайларга чонну ажылга киирер, өөредир болгаш мергежил шилип бээр талазы-биле бот-орулга-чарылгалыг төптер тургустунуп эгелээн, а өске районнарда болгаш хоорайларда чонну ажылга киирер талазы-биле бот-орулга-чарылгалыг бюролар тургустунган. Ол төптер болгаш бюролар ажыл кылбайн турар кижилерни-даа хосталган ажылдакчыларны-даа ажылга киирер хүлээлгелиг. Олар күш-ажыл керээзин хосталып турар кижилер үзер деп турда-ла, оларның ажылдаар черлерин шилип эгелээр.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижиниң амыдыралынга эң чугула айтырыг — күш-ажыл айтырыын магадылаар ниити-күрүне ужур-дузалыг системаның тургустунуп турары-дыр. Бүдүрүлгениң эрге-ажыын барымдаалаан удуртукчу кижиниң ажылдан үнерин саналдаан кижизиниң сагыжы улуг аарывазын дээш ындыг черлерни тургускан.

— Оларның ажылдап эгелээри элек ыйнаан. Амгы бо хүннерде хосталып турар кижилер канчаарыл?

— Кижиниң ажылдап келген бүдүрүлгезиниң хериминиң даштынче ону үндүр октаптары албан эвес болгай. Эки удуртукчу эки ажылдакчызын кажан-даа салбас, коллективинге өске ажылды ыяап-ла тып бериптер. Ийиги, үшкү-даа ээлчеглерни тургузуп, бүдүрүлгени калбартып болур.

А бир эвес ажылдакчы черле үнген дижик, ынчалза-даа ол база-ла ажыл чок артпас. Үлетпүр бүдүрүлгелеринде болгаш тудугда бир миллион хире ажылчын негеттинип турар деп дем чаала менче долгап турдулар. Чүгле ийи-ле адырга ол хире кижи херек-тир. БАМ зоназын безин шиңгээдип алырынга чоокку үеде элээн каш миллион кижи херек. А хандырылга адырын алыр болза, аңаа ажылдакчылар дыка-ла хөй херек.

— Игорь Игнатьевич, мээн таныырым оралакчы министр кижи бар, ооң база удавас штады кызырлыр. Силерниң-биле алыр болза, ол сапык даараныкчызы азы сантехник болуп ажылдаар бе?

— Ук хүлээлгелерни ол күүседип шыдаар бе, ынчаш? Мен база Эстонияда шак ындыг таныштыг мен. Ол штадын кызырып каантарын-даа манавайн, агрофирманың бир бүдүрүлге албанын удурту берди. А ажыл-иш ында база-ла бажың ажыг, артында «саазын ажыл» эвес, «ёзулуг» ажыл, а шалыңы мурнунда ап турганы 300 эвес, а 500 рубль.

Силерниң айтырыгларга долу харыы бээри берге. Оон-биле холбаштыр 17 718 000 деп санны адаайн. Бистиң чуртувуста эргелеп башкарылга аппарадының ажылдакчылары ол-дур. Оон иштинде үш миллион ажыг инженерлер болгаш техниктер бар, албан машиналарының чолаачылары машинакчылар, операторлар база ында кирген. Оларны санаваска 14 миллион кижи артып каар, ол база эвээш эвес — ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ниити санының 12 хуузу-дур.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эргелеп башкарылга аппарадында кирип турар 11.5 миллион кижи дугайында хөй чугаалаар чүве чок. Оларның дугайында Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуда айтып каан. Оон аңгыда бүдүрүлгениң эвес, а бюджеттиң акша-хөреңгизинден шалын ап турар 2.5 миллион кижи база эргелеп башкарылга органынга артар, ол база хөй сандыр ийин.

— Чүге хөй деп турарыңар ол? Кайы-даа организацияга ведомствога баарга, ажылдың хөйүнге, ажылдакчыларның чедишпезинге, эвээш шалыңга кижилер хомудап турар болгай.

— Ынчангаш «хөй-дүр» ийин. Кижилер бот-боттарын кандыг-даа ажык чок саазын ажыл-биле чүдүрүп турар дээрзин тускай анализ чокка безин көрүп болур ышажыл. Ындыг кижилер эвээш болган тудум, инструкциялар, отчёттар, тайылбыр бижиктер... эвээш болур.

Эргелеп башкарылга органнарының ажылдакчыларының ажылы көскүзү-биле өскерлир ужурлуг. Экономиктиг реформа «үстүнден айтыышкыннарны», «адаанче адырар шиитпирлерни» эвес, бүдүрүлгеге азы ажыл-агыйга ылап бодаттынган, тодаргай дузаны көргүзерин манап турар. Эргелеп башкарылга органнарында специалистерниң талыны бүдүрүлгеде специалистерниинден эвээш дээрзи шын болгай, ынчангаш ук органнарда кошкак кижилер ажылдап турар. Ындыгларны кызырааш арткан олуттарны идепкейлиг бедик мергежилдиг кижилерге дамчыткаш, эргелеп башкарылга аппарадын быжыглаар арга апаар бис.

— Силерниң адааныңар 2.5 миллион ажылдакчыларның база элээн каш чүзү кызырлыр-дыр. Олар кайы ажылдаар ужурлуг?

— Эстонияда таныырым кижиниң дуржулгазын чугааладым — бүдүрүлгеже баар апаар. Ында база дуржулгалыг удуртукчулар негеттинип турар болгай. Кадрларны четчелээриниң өске хевири — чаа бүдүрүлгелерниң тыптып турары. Олар чыл санында чүс-чүзү-биле немежип турар. Ол ышкаш чурттуң чаа шиңгээттинип турар районнарынга база специалистер херек. Специалистерниң өске черлерже көжеринин, чижээ, Кыдыкы Соңгу чүкче дээн ышкаш, бөдүүн эвес айтырыгларын шиитпирлээри чугула болуп турар. Штады кызырылган кижилерге чиңгелделер база бар.

— Кандыг?

— Айда ортумак шалыңының хемчээли хире пособиени төлээр, күш-ажылга киргижеге чедир ортумак шалыңы артар, ынчалза-даа ол ийи айдан ашпас, айда шалын пособиезин база аңаа барымдаалаар.

Ындыг чиңгелделерде харын өөрүнчүг чүве чок-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ажылдап шыдаар кижи бүрүзү куруг артпас. Ажыл чок чорук чуртка тургустунмас. Чамдык харысалгалыг ажылдакчыларның талазындан тыптып кээп турар бюрократизм болгаш чүве тоовас чорук харын айыылдыг боор болур, болгай.

Интервьюну С. ПАСТУХОВ алган.

Суй-белектерге, эт-херекселдерге хамаарыштыр

ЭРТИНЕНИ ТӨТЧЕГЛЕВЕС

Чонар-дашты бистиң адаөгбелеривис шагдан бээр ажыглап келген. Оон бүдүрген янзы-бүрү эт-септи, суй-белектерни эки билир бис. Оларны чоннуң уран-шевер мастерлери чонуп, чазап, сиилбип келген. Амгы үеде мындыг ус кижилерден Монгуш Черзиниң, Хертек Тойбухааның, Саая Кегелдиниң болгаш өскелерниң-даа аттары вептеренгей апарган. Оларның ажылын чоң үнелеп турар.

Мен чонар-даш-биле ажылдаар кижи болганымда, ус-шеверлерниң кылган ажылдарын үргүлчү сонуургаар, чараш болгаш чогаадыкчы ёзу-биле кылган ажылдарны үнелээр, аңаа өөрүүр кижи мен. Ынчалзажок мээң сеткилимни хомудадып чоруур ажылдар кестүп кээп турар апарды. Ылангыя Кызылдың суй-белектер бүдүрер организациязының чонар-даштан чазаан чүүлдери сагышка черле четпес. Шынар чок болганындан олар садыгда ай-айы-биле чыткылаар-дыр.

Садыгда турар ажылдарны көрүп көрээли. Оларны анаа-ла дүшкен дүрзүлерге хевирлеп каан боор-дур. Ында кандыг-даа утка чок, ону кылырда бичии-даа бодал, күш болгаш чогаадыкчы соруг үндүрбээн. Тываның сураглыг болгаш билдингир ус-шеверлериниң чонган ажылдарын хевирлээн суй-белектер ында хөй. Ону ынчангаа херээ чүл? Кылган кижиниң чөпшээрели азы тускай органнарның айтыышкыны чокка бир кижиниң ажылын өттүнзүрүп болбас болгай, авторнуң эргезин хоойлу камгалап турар.

Чонар-даштан кылган суй-белектерни маңаа сайгарары бергедеп келген. Ынчангаш Чурт үлетпүр министерствозу республикадан даш каар сайгарар организациялар дилеп турар. Чижээлээрге, Кисловодскиниң садыгларынга 230 муң рубльдиң продукциязын бээр керээни чарган. Москваның «Русский сувенир» болгаш «Березка» магазиннери-биле база хөй түңге керээ чардынган. Мынча багай чүве чок, ынчалзадаа кылып турар белектерниң шынары аргажок, өрттээнге дүүшпес. Ындыг кылыгларны өскээр чорударын эгенчиг эвеспе? Ону өөренип көөрү, өртекти шын тургузары, мастерлерниң мергежилин бедидери чугула.

Чылдың-на дыка хөй суй-белектерни бүдүрүп турар бис. Оон-биле чергелештир бүстүп, үрелип, актыладып турар ажылдар база хөй. Кысказы-биле чугаалаарга, материал кончуг хөй чарыгдаттынып турар. Чонар-даш — ховар эртине, ону камнаар херек, оон бүзүндүларын безин ажыглаары чугула, ону октаарын болдурбас ужурлуг. Чонар-дашты камнавас болзувусса, ооң төнер үези ырак эвес. Ону утка чок дүрзүлер чонарынга төтчеглеп болбас.

Бистиң хоочун ус-шеверлеривис Сарыг-Хаяның чонар-дажын камнап, өйлеп казып ап чорааннар. Дашты алгаш, ооң орнуун довуракбиле долдуруп каар турган. Дашты ол-бо буза шаап, үүрмектеп, төтчеглеп болбас. Чер кырынга октапкан даш хүнге, өлге болгаш хатка база соокка үрелип каар. Сарыг-Хаяда ындыг даштар эмгежок. Ол кам-хайыра чок чоруктуң дугайын Тываның Чурукчулар эвилелиниң суй-белектер кылыр черниң удуртукчуларынга дыңнадып, чагып шаг болган, херек экиживээн. Ол эртинени школачылар, чиик машиналыг аян-чорукчулар, Саян артындан келген чоң үрегдеп туруп берген. Ынчангаш чонар-дашты казып алырын чурумчудар, ону хайгаараарын болгаш садып алырын организастаар ужурлуг. Ол ажылды Чурт үлетпүр министерствозу, Кызыл-Даг кожуун Совединиң күүсекому холга алыр дээрзинге идегедим.

Раиса АРАКЧАА.
Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу, РСФСР-ниң Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады.

КАТАП ТУРГУЗАР

1986 чылдың июнь айда, Бай-Тайга районда ат-сураглыг шеверлер чурту Кызыл-Дагга, республиканың Чурт үлетпүр министерствозунга хамааржыр Кызылда суй-белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде-бүдүрүлгезиниң салбырын ажыткан. Суурда шевер болгу дег кижилерни хаара туткаш, тыва эт-херекселдерөг ыяжы, аптара, улгүүрге, илбек, кыскаш, десии, сигааш-бала, бичии уруглар бопук идик дээн ышкаш, чонга чугула херек бараанарны садып үндүрери-биле кылып кириптивис. Бурунгаар планнап турганывыс ассортимент 40 хире янзы бараан. Кыска хуусаа иштинде мастерлер аптараны шаандакы хевир-биле өннеп бүдүрүп, ат-сураглыг мастер ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Саая Кегелге баштаткаш, өөренип апкан. Чурт үлетпүр министри Валерий Сергеевич Постников келгеш, күленчиг дазааргчыннар кылган соонда, хөй-аъдывыс көдүрлүп, ажылдаар оран-сававыс чок ажык дээр адаанда-даа болзувусса, дериг-херекселивис эвээш-даа болза (төп бааза чаңгыс ыяш хаарылдаар станок берип каан) изиг-изиг ажылдап кириптивис.

Моон мурнунда бүдүрүлгеге турбаан, үстүнде адааным бараанарны боттарывыс майык-хевир-биле кылып, бадыладып алган бис. Бүдүрген бараанарывысты Кызыл безин бадырбайн, районнарның херегленкчилер ниитилелиниң таварыштыр садып сайгаргаш, чүгле белен акшалыг документизин ап, чарып берип турдум. Кылган бараанывысты чоң күзелдиг-биле садып ап бистиң чаа эгелээшкинни дээш мактап-даа турган. Бүдүрүлге баазазын быжыктырары-биле «Тээли» совхоздан 100 баш ангор өшкүнү садып алгаш, дузалал ажыл-агыйы черин ажыдып алдывыс. Ооң дугуун төп баазада аргыыр цех ажыглаар. Бо чылын 74 кг ангор дүктү шеф-биле кыргааш, дужаап бердивис. Хомудалчыг чүве болза, бистиң салбырны дужуруп каапкан. Шенелде-бүдүрүлге чериниң директору Константин Семёнович Чащухинге бистиң херээвис чок апарган, чүге дизе, национал өннүг бүдүк-биле хүлээп чуруурун, өске эт-херекселди кылырын бистен өөренип апкан, бадылап каан майык-хевир бар. Төп бааза-ла быжыг орулгалыг ажылдап турар болза-ла ажырбас. «Чер аразы ырак, материал сөөртүрү берге ам бот-башкарылга, бот-акшаланыышкынче кирер бис, силерни тудуп шыдавас бис» — деэн чылдаглар чугаалаан.

Бодунуң сонуургалдыг ажылын кыштың соогу дивейн, ажык серя адаанга, боттарының чыып септеп алганы эрги станоктарга өг херекселин кылып, бодунуң бүдүрүп турар бараанары — национал эт-херексел чонга көвүдээр дээн бодалдыг кижилерниң сагыш-сеткилинге улуг моң-биле сопкан дег болган. Ажылдап келген үевисте 24400 рубль түңнүг бараанны кылып бүдүрдүвүс. Херек кырында төп баазада тускай сайгарыкчылар бар. Бараанны Кызыл чедирер дээрге директор ынатпас. Үрелик машина берип каан, оозун-даа боттарывыс септеп кылып алгаш бензинни бодум садып кулуп турган, ажылдап турдувус. Директор айда деңгүп 100 литр бензин бээр. Оозу Кызыл четкеш кээримге, төнүп каар.

Ай санында отчёт дужаап Кызылга 5—6 хонар, командировкалаар акша черле көрбедим. Материал сөөртүрү берге дээрге, ону чоок черден тып ап болур-дур дээш Ак-Довурактан садып ап турдувус. Өг ыяжынга түс черниң талың кирер, десписте терек эмежок. Хараачаны демирден соп турдувус.

Кижи бодап көөрге, эде тургустунуушкун үезинде бисти харын-даа деткээ дег. Кызылда суй-белек болгаш ус-шевер чоннуң кылыгларының шенелде-бүдүрүлге чериниң кол чурукчузу Самдан Николай Васильевичиниң чугаазы-биле алырга, чонга национал кылыглар хөй четпес. Эът деспизи, далган өөр борбак ыяш база Соңгу чүк улузунуң иви кежиндеи кылыр суvенирлерни өттүнүп кылыр чүве-ле хөй. Бистиң участок харын-даа национал бараан хевирин көвүдедип турган. Директорга чүгле план, акша херек, ажылчыннарның ажылдаар оран-савазы, байдалы ону дыка сонуургатпас хире. Бажың кылып бээр дээн мегелээшкинден чегелтөткен. Кышты өттүр даштыгаа, соок серя адаанга кыштаан мастерлерниң бот-идепкейлиг чоруу, материалдыг деткимче чокта база кудулаар хире чорду. Ол хирезинде кожа Тээлиде бистиң организацияга хамааржыр 2 аал ниити чурттаар улуг бажың өскээр ажыглаттынып турар. Ону туткандан бээр 10 чыл чеде берген. Ону кожуруп алы райкүүскомнуң агар дансызынга шилчидипкеш, орнунга өске бажыңдан туттуруп алыр-дыр деп-даа сүмелеп турган мен.

Мастерлер хол куруг каарга, чоннуң уран чүүлү уттундуруп каар. Малчыннарның чурттаар оран-савазының национал хевир-шынары ышкындыра бээр. Ынчангаш бистиң Кызыл-Дагга ажыттынган салбырны катап тургузары күзенчиг.

Сергей КОЧАА,
ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның комсомол шаңналының лауреады, Кызыл-Даг участогунга мастер-технолог турган.

ҮШ ДАКПЫР ЧЕМПИОННАР

Делегейниң үш дакпыр чемпионнары Наталья Бестемьянова биле Андрей Букинниң чаа хостуг танцызы Геннадий Карпоносовтуң бодалы-биле алырга, спорттуң бо хевиринге эң бедик чедиишкин болуп турар.

Хөй таварылгада бо фигуристерниң ачызында танцыларда кол чүүл болу берген угланыышкынны, тодаргайлаарга, чүгле чаңгыс музыка чогаалын ажыглаваышаан сюжет шугумнуг танцыны «Князь Игорь» операдан «Половец танцылар» дээр Бородинниң музыказынга программаны Бестемьянова биле Букин бо сезонда белеткеп алган.

Игорь Моисеевтиң баледин кым көргенил, сураглыг хореографтың «Половец танцыларны» дыка онза кылдыр тургусканы-биле кым таныжыл? Хостуг танцының идеязын ол бодунуң эки болгаш эрги таныжынга, чалыы чылдарында ооң ансамблинге танцылаарын күзеп чораан тренер Татьяна Тарасовага чаңгыс удаа эвес «берип» келген.

Бо фигуристерниң дөрт минута үргүлчүлээр танцызы көрүкчүлерни Моисеевтиң труппазының чаңгыс кожегелиг балединдеи-даа дудак чок сонуургадыр боор деп чүвени дидими-биле чугаалап болур.

Бир эвес четпестери чок танцы бар деп чугаалаар дээр болзувусса, ынчаарга ол болза, үш дакпыр чемпионнарның кымның-даа угаан-сагыжынга кирбээн, кончуг нарын элементилер-биле, ээлгир-эрес болгаш дүрген күүседир чорук-биле, кежүп чоруур черлик аймактың билдингир эвес танцызы-биле долдунган амгы программазы-дыр. Бестемьянова биле Букинниң алдын миңчиглерлиг костюмнерин Вячеслав Зайцев белеткеп берген. Олимпиада болуп эртер Калгариге «Половец танцылар» эң-не үттүндүрбас болуушкуннарның бирээзи апаарынга чигзиниг турбас.

Сюжеттиг танцының эгезин Татьяна Тарасованың эң баштайгы чемпионнары — Моисеева биле Миненков салган. Дош кырынга танцылаар талазы-биле делегейниң өске чурттарының спортчу коллективтерин Тарасова бодунуң модазын эдерзин дээр талазы-биле шенелде-даа кылбаан. Оон аныяк өөреникчилери Наталья Бестемьянова биле Андрей Букин удаваанда Чаплинниң фильмнеринден музыкага үдеттирген танцыны көргүскен. Харын-даа Олимпиада болгаш делегей чемпионнары Джейн Торвилл биле Кристофер Дин оларның «Цирк», «Болеро» дээр сөөлгү программаларын чаңчыл болу бергеп чүве ышкажыл дивейн, а сюжеттиг бодал бар кылдыр адаары черле чөптүг.

Ындыг-даа болза, чаа стильдиң эге базымы кылдыр Бестемьянова биле Букинниң «Кармен» деп танцызын санай берген. Ооң соонда «Паганининиң темазынга вариациялар» тыптып келген. Ону Тарасованың ашаа сураглыг пианист Владимир Крайнев бижип тургускан. Оон чоорту «Половец танцылар» «төрүттүнген».

— Чаа программа силерге чүзү-биле солунул? — деп, ПМА-ның корреспондентизи чемпионнардан айтырган.

Бестемьянова: Чаа хостуг программаны күүседип тура бистер чүнү эскерип, билип турарывысты «солун» деп сөс-биле илередири болдунмас. Мен бодум хуумда «Половец танцыларның» музыказын меңээ тааржыр кылдыр бижиттинген деп санап чоруур мен. Ол дээрге — мээң сонуургалым, күзелим-дир. «Половец танцыларның» музыказы кижиниң чайгаар-ла соруп кире бээр. Ынчангаш танцыга ооң музыказы-биле деңге, оон чыла калбайн күүселде кылыры — аажок улуг аар чүък болуп турар.

Букин: Музыка чогаалының овур-хевирлериниң сагыш-сеткилин көргүзери ышкаш шак ындыг күүседирге хире соруглгаже бистер үргүлчү чоруп орар бис. Чамдык программаларны чиик шиңгээдип ап келдивис. Өскелери — сагыш-сеткилдиң хөй күжүн, психиктиг күжениишкиннерни үндүрерин негеп турар.

— Шыырак фигуристер болуп артарынга доктаамал арганы берип шыдаар онза чажыт силерде бар бе?

Букин: Чүнү-даа катап кылбазы — кады танцылап келгенивис он сезон дургузунда бистиң девизивис ол. Бодунуң сорулгазын билири, өттүнер болгаш дөгейлешчек чоруктан чайлаары — хөй-хөй чемпионнарның кол чажыды ол кылдыр бодап турар мен.

— Элээн каш чыл мурнунда, силер Андрей, шилиндек команданың составынга кирип турар болганыңарда силерниң кол болгаш чаңгыс-ла сорулгаңар — делегей чемпионнары атты чедип алыры деп чугаалаан болгай силер. Силерниң кол сорулгаңар күүсеттинген-дир. Харын-даа үш дакпыр чемпионнар апарган-дыр силер. Амгы бодалыңар чүл?

Букин: Ам кол сорулга — спортта эң дээди шаңнал — Олимпиаданың алдын медалын чаалап алыры.

— Силерниң кайызы-даа амгы өг-бүлелиг улус болгай силер. Өг-бүлеңерни каап каш чоруй баар чарлыышкын үезин ажык эртеринге силерге чүү дузалап турарыл?

— Букин: Ниити херекке чагырткалыывыс дузалап турар. Кажан мен Москвага турумда бажынымда бүгү-ле чүве мээң тренировка кылыр чурумумга хамаарылгалыг кылдыр тургустунган. Оглум Андрей безин мээң удуур үемде удуп турар. Оон-биле ойнаар, селгүүстээр үе-шагымны мээң кадайым Оля таарыштырып турар. Маргылдааларга киржип турумда оглум ону телевизордан төнчүзүнге чедир көрүп өөренип калган. Чеди чыл дургузунда кады чурттап келген үевисте — чайын-даа, кыжын-даа мээң бажынга пюолуг олурбас үелеримге Ольга шуут-ла чаңчыга берген.

— Бестемьянова: Мээң байдалым Андрейниң ышкаш эвес. Кандыг-бир маргылдаадан бөгүн чедип келген болзумза, ашаам Игорь (сураглыг фигурист Игорь Бобрин) бодунуң ансамбли-биле гастрольдап чоруй барган болгулаар. Ындыг чоруу Игорьга-даа, меңээ-даа таарымча чогун ийилээн билип турар бис. Бистиң көрүшпейн турарывыска чүү дузалап турарыл? Телефон, ооң дузазы биске улуг. Үргүлчүле телефоннажып чоруур болгаш шалыныывыс аңаа чарыгдаттынып турар.

Виталий МЕЛИК-КАРАМОВ.
(ПМА).

ЧАВЫС ДЕҢНЕЛДЕН УШТУНАР

КӨК БАШТЫГ ХОККЕЙЖИЛЕР

Мячилиг хоккейге республиканың эрткен чылгы чемпиону Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» совхозунуң командазы чүве. Чемпион атты эдилеп турар командага чоокта чаа чедип чордум. Команданың ойнакчыларының хөй кезии Аксы-Барлык суурда. Команданың халдакчылары Роман Кужугет биле Алексей Сааяның бажыңнары кожа. Бир дугаарында республика чемпионадынга команданың белеткелин сонуургадым. Белеткелди чүтээр деп болур ыйнаан дээш чегей төнген ышкаш каттыржыр болду. Оларның оозунда утка-ла бар. Республика чемпиону командаже сагыш салыышкын улуг болгу дег. Ол ындыг эвес болду. ВЛКСМ райкому, «Барлык» совхозтуң профкому бо командаже орта сагыш салбас. Алексей биле Роман Кызыл чораан улустан чаа клюшкалар саттырып алган, хостуг үезинде Хемчиктиң дожунга ойнап ап турар улус болду. Оларның тускай тренери чок, спортка ынакшыя оларны каттыштырып турар. Мячилиг хоккей дээнде тыныы садар чыгыы оолдар-ла болгай, деп ол бөлүк оолдар дугайын чаңгыс чер-чурттуглары чугаалажыр. Ол оолдарның назыны улгадып, команданың хоочуннары апарган. Дадар-оол Хомушку, Октябрь Хомушку, Агбаан Сарыг-оол оларның назыны 40 ажып турар. Мээң ужурашканым Роман биле Алексейниң хары 30 шагда ашкан.

— Бисти солуур аныяк оолдар көңгүс эвээжеди, харын-даа немешпейн турар. Баштарывыс көгергиже чедир ойнап чор бис, ынчалза-даа республиканың чемпионнары бис — деп, баштыы Дадар-оол Маскырович Хомушку чугаалап орду.

Спорт, комсомол, профэвилел организациялары спортка аныяктарны чүге белеткевейн турарыл? 20 ажыг чылдар иштинде Аксы-Барлыктың хоккейжилери республикага бирги, ийиги черни ап, кубоктарны чаалап ап келдилер. Ол хоочуннарны солуур аныяктарны чежеге дээр манаар бис.

ЧОГУМ КЫМ ХАРЫЫЛААРЫЛ?

Барыын-Хемчик девискээринде хар бо кыжын улуг дүшкен. Хаактаарынга таарымчалыг. Кызыл-Мажалык, Барлык, Аксы-Барлык суурларның чурттакчыларының хаактаар черлерин билир болгаш, эргий кезип көрдүм. Чаңгыс-даа хаактаан кижи көрбедим (дыштаныр хүннер турган хирезинде). Хаак изиниң ора-сомазы-даа чок. Хайыраан хаак спортун мынчаар октаарга болур бе? Шак мындыг байдалды көргеш, кижиниң сеткили хомудаар. Чылдагааны чүдел? Хамык ужур хаактың чогунда боор турар. Чайын-даа, күзүн-даа, кыш эгезинде-даа, бо хүннерде-даа Барыын-Хемчик райпозунуң спортчу бараанаар садыынга хаактың бараан безин көзүлбээн. Мындыг байдал тургустунуп кээрге, кымнар баштай дүвүрээзин үндүрер ужурлугул? Профэвилелдерниң эки тура күш-культура-спорт ниитилелиниң район чөвүлелиниң даргазы С. Агбаан, райспорткомитеттиң даргазы А. Монгуш бо айтырыгны шинчилеп чадап кааннар. Боттары аргастаныып, Абаза ажып, ол хоорайның ажылчын хандырылга килдизинден элээн каш клюшкалар, конькилер, спортчу хептер садып алгаш келгеннер.

Республиканың Спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы А. Аракчаадан кедээге кыпкы спорт херекселдерин садарын экижидер дугайында кандыг хемчеглерни ап турарын телефон дамчыштыр сонуургадым. Садыг организациялары харыылаар ужурлуг деп, ол харыылады. Чогум кым харыылаарыл? Ол дээш сагыш човаар херек.

ЫНДЫГ ХАМААРЫЛГА ТУРУП БОЛУР БЕ?

Профэвилелдерниң эки тура күш-культура-спорт ниитилелиниң Барыын-Хемчик район организациязының конференциязы чоокта чаа болуп эрткен. Илеткел соонда бир дугаарында санал берген хоочун спортчу мынча дээн:

— Бо конференцияның ажылын уламчылаар кым соксадыр бе деп айтырыг тургузар бодап тур мен. Мурнунда ышкаш, боттарывыс хуралдааш тарап чоруй баар бе? Бистиң берге айтырыгларывысты шиитпирлээр ужурлуг даргалар мында келбээн-дир.

Шынап-ла, олар чок болган. Кымнарыл ол? СЭКП райкомунуң секретары И. Ш. Очур, райкүүскомнуң оралакчы даргазы турган В. Селюк олар келбээн. Улуг даргалар келбейн турда, партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи А. Буураадай кайын ынаар баар ийик, инструкторун чорудуп каан. Райпо баштаар чериниң даргазы В. Ооржак, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Р. Миллер, совхозтарның профэвилел комитеттериниң даргалары дээн ышкаш күш-культура болгаш спорттуң сайзыралынга дорт хамаарылгалыг эштер аңаа келбээн. Ындыг хамаарылга туруп болур бе?

Борис КУЖУГЕТ,
бистиң корр.

ВОЛЕЙБОЛ. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың спорт комплекизиниң шаңналы дээш хол бөмбүүнге маргылдаа болуп эрткен. Аңаа Минусинскиниң «Спартак», Ак-Довурактың «Асбест», Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларның командалары ойнаан. Түңнелинде бирги черни Минусинскиниң «Спартак», ийигизин «Асбест», үшкүзүн Шагаан-Арыгның командалары алган. Тиилекчи командага шилчиир кубокту тывыскан.

МЕДЭЭЛЕР

«Эки халдакчы» деп тускай шаңналды Минусинскиден Игорь Дахаровка, Ак-Довурактан Андрей Манчинка берген.

Бай-Кара БАГЫТ-ООЛ.

ХОСТУГ ХҮРЕШ. Самагалдай. Тес-Хем районга команда болгаш хууда бирги чер дээш хостуг хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа чеден ажыг спортчулар киришкен. Олар он ийи деңзи аайы-биле хүрешкен. Бирги черлерни Эдуард Ооржак, Айдаш Докмит (кайызы-даа «О. Шынаа» совхоз), Анатолий Нурзат, Василий Төмүр, Орлан Манчык-оол, Омар Ликсок, Омак Айыжы, Ахмед Ооржак, Шолбан Мажаа (шупту спорт школазының өөреникчилери), Орлан Хунакаа, Владимир Күнзек (кайызы-даа «Ү. Шынаа» совхоз), Сергей Сырат («Чодураа» совхоз) олар алганнар.

Он алды аныяк мөгени тыва хүрешке салган. Бирги черни «Ү. Шынаа» совхозтуң теләәзи Чкалов Докмит алган. Шораан Мажаа ужуурлешкен. Үшкү болгаш дөрткү черлерни Владимир Хурагаан биле Шолбан Долзат үлешкеннер. Шаңналдыг чер алган мөгелерге хүндүлел бижиктерни, өртектиг белектерни, жетоннарны тывыскан.

А. САНЧАТ.

МЯЧИЛИГ ХОККЕЙ. Чаа Шагаан-Арыг. Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң шаңналы дээш Улуг-Хем район биле Кызылдың «Динамо» командазы ойнаан. Оюнунуң бирги чартыында «Динамонуң» ойнакчызы В. Тулин санны ажыткан. Удаваанда ийиги сан улуг-хемчилерниң хаалгазынче кирген. Улуг-Хем командазының ойнакчызы В. Бады удурланыкчыларының хаалгазынче бир санны киирген. Оюнунуң бирги чартыы 2:1 болуп доозулган.

Оюнунуң ийиги чартыында улуг-хемчилер артык күштүүн көргүзүп, чараш ойнааш, 5:3 санга «Динамонуң» командазын удуп алган.

Олег ДОНГАК.

Агаар

Бөгүн республикага шокар булуттаар. Чамдык черлерге быскан хар чаар. Хаттың күжү сула. Хүндүс 17—22 градус, дүне 27—32 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар. Хар чагбас. Хүндүс 18—20, а дүне 27—29 градус соор.

Оруктуң кестүрү эки, хар чаар черлерге 2—4 километр кызырлыр.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазынга автомобиль башкарарынга практика кырынга өөредир мастерни ажылга хүлээп алырын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49, Телефону — 2-25-28.

САДЫГ МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГА КОНТОРАЗЫНГА склад эргелекчизи, кладовщик, материалдыг бөлүктүң бухгалтери, склад ажылдакчызы херек. Шалыны шак-үе баарымдаалап шаңналдыг төлевир ёзугаар бээр.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Депутат кудумчузу, 2-А, телефоннары — 2-67-71, 2-66-90.

«ТЫВА АВТОТРАНС» КАТТЫЖЫЫШКЫНЫНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-КУРС КОМБИНАДЫ үшкү класстың «ВС» категориязының чолаачыларын тыва дылга башкылап өөредири-биле курсантылар чыып эгелээн.

Өөредиринниң хуусаазы 5 ай. Кичээлдер февраль 20-де эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, 113-А.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАЛГА ШӨЛҮ АЛЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ УЧЕТКА АЛДЫНГАН ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чуртталга шөлү алыр талазы-биле учётка алдынган хамаатыларның ээлчеглиг катап даңзылаашкынын хоорккүскомнуң чуртталга килдизи эгелээн.

Катап даңзылаашкынга дараазында ээлчег ёзугаар келир: башкылар болгаш туберкулез аарыг кижилер — февраль 11—16, бирги ээлчегниң өске кижилери — 16—29 хүннеринде келир. 1969—1975 чылдарның ниити оочурунда кижилер — март 2—12 хүннеринде, 1976—1980 чылдарны — март 14—22, 1981—1986 чылдарны — март 23—31 хүннеринде келир.

Өг-бүлениң бүгү кежигүннериниң документилерин ап алгаш келир. Даңзылаашкынны воскресенье хүнүнден өске хүннерде 15—18 шактарда, суббота хүнүнде 8—12 шактарда кылыр.

КЕЛИР АДРЕЗИ: Кочетов кудумчузу, 29, кабинет № 13.

ХООРКҮҮСКОМ.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Билдингир-даа болза, өлдептиг». 9.35 — «Оожум Дон». Уран-чечен фильм. 3-кү серияы. 11.30 — 11.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Музыкалыг эртине шыгжамыры. В. А. Моцарт. 16.25 — Эде тургустунуушкун: дуржулга болгаш нарын айтырыглар. 17.20 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.05 — Экономиктиг билиглерниң үндезиннери. «Телеэко» журнал. 18.35 — Музыкалыг программа. 18.55 — Бөгүн делегейде. 19.15 — Резонанс. Эде тургустунуушкун болгаш хөгжүп орар чурттар-биле ССРЭ-ниң экономиктиг кады ажылдажылгазы. 20.45 — Улустуң аялгалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Таныжыңар: аныяк кинематографтылар. 23.15—23.30 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 7 класс. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Эстетиктиг кижизидилге. Харылзажырының культуразы. 10.35; 11.40 — Биология. 7 класс. Куш ажылы. 11.00 — Испан дыл. 11.30 — «Даш чүс чылче бурунгаар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 — «Истелгени эгелээр». Уран-чечен фильм. «Нүгүл». 2-ги сериязы. 13.15 — «Бойдус-биле эптиг». «Оожум океан улуг бе?» Телефильм. 14.05 — Медээлер. 14.15 — 15.35 — «Чажыт обком ходелип турар». Телефильм. 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Бистиң байыр чедиришкиннивисти хүлээп алыңар». Кызылдың Ф. Дзержинский аттыг школа-интернадының 30 чылынга. 18.55 — Уругларга фильм. 19.15 — «Тыва черде». Программада: Медээлер. «Советтер болгаш амыдырал». «Хоойлу болгаш хүлээлге». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 — Улустуң аялгалары. 20.30 — «Орус архитектураның мастерлери». «Алдарлыг мастер Василий Баженов». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.00 — Москва композиторларының ырлары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмиг гимнастика. 18.45 — Киноафиша. 19.45 — «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» «Хаактарга ужудуушкун».

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому № 3 чуртталга-тудуг кооперативин тургузуп турар. Кооперативтиң тудканы 2 өрээлдиг квартираның өртээ 19 муң 87, үш өрээлдиг квартираның — 26 муң 211, беш өрээлдиг квартираның өртээ 39 муң 881 рубль болур. Квартираның ниити өртээниң 20 хуузун баштайгы дадывыр кылдыр киирер. Оон артканын бажынче көжүп киргениниң соонда квартал санында банкыдан чээли алганының хуузу-биле кады 25 чыл дургузунда дең кезектеп төлээр.

Профэвилел организациязы-биле дугурушканы база күш-ажылдыг коллективтиң сүмелээнин ёзугаар материалдыг шаңнал фондузунуң хөрөңгизин кооператив тудуунга халас дузаламчы кылдыр ийикпе азы банк чээлизиниң чамдыызын төлээр кылдыр шилчидип бээр эргени каттыжыышкыннар, бүдүрүлгелер удуртукчуларынга берген. Бүдүрүлгеге 2 чылдан хөй эки ажылдап келген кижилерге администрацияның сүмелээнин ёзугаар 1500 рубльдиң чээлизин 8 чыл чедир хуусаага берип болур.

Чуртталга-тудуг кооперативинге кирген кижилерге баштайгы дадывырны тургузуп алыры-биле Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк районнарынга ук дадывырның 30 хуузун дуглаар, а чаа өгленгеннерге — 40 хуузун дуглаар халас дузаламчыны чедирип болур. Тудуг кооперативинге кирген соонда олла бүдүрүлгеге беш чыл ажыр ажылдаан кижилерге алган чээлизиниң артыының 15 хуузун, он чыл ажыр ажылдаан соонда 30 хуузун ол бүдүрүлге төлежип берип болур.

Кооператив тудуунга бажың кылдыртыр дугайында билдириишкинни хоорайның план килдизинге дараазында адреске эккээр: Кочетов кудумчузу, 34, комната № 1, 1988 чылдың февраль 20-ге чедир ажыл хүннеринде 16 шактан эгелеп айтырып ап болур.

Редактор
В. С. ШАРАВИН.

Кино

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Шантажист» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Лиловый шар» 9.30, «Иван Васильевич меняет профессию» 11.10, 13.00, «Шантажист» 15.00, 17.00, 18.50, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «В стреляющей глуши» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Даниил — князь Галицкий» 15.00, 17.20, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» К-б: Киноклуб «Подростки и закон» «Обвиняется свадьба» 14.30, «Про любовь, дружбу и судьбу» 18.00, 20.00 шактарда.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузут килдизиниң 3-41-23, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агыйы килдизиниң 3-41-16, информация килдизиниң, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2864. ТС—00640.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 12 пятница № 36 (13636)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

КОМИССИЯНЫҢ ХУРАЛЫ

Ортумак болгаш оон биче ырак-шыдалдыг ракеталарны узуткаар талазы-биле ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың аразында чардынган Керээни бадылаар дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң даштыкы херектер талазы-биле комиссиялары каттышкан хуралынга февраль 9-та чугаалажып көрген, бодунуң ажылчын органы кылдыр сүмелер болгаш саналдар ажылдаан кылыр белеткел комиссиязын тургусканын ооң мурнунда дыңнаткан.

Ол-ла хүн ук комиссияның бирги хуралы болган. Комиссияның даргазынга депутат Г. М. Корниенко, секретарынга депутат В. Н. Федосов соңгуткан. Комиссияның ооң соңгаарты ажылының чурумун тодараткан. Белеткел комиссиязының дараазында хуралы февраль 19-та болур.

(СЭТА).

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНДЕ

СЭКП Төп Комитеди «Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш бүдүрүлге мурнакчыларының СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур талазы-биле инициативазының дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген. Бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалда совет кижилерниң күш-ажылчы болгаш политиктиг идепкейиниң өскенин, эде тургустунуушкунуң херээнге боттарының салыышкынын киирериниге чүткүлдүүн демдеглээн. Улуг Октябрьның 70 чылынга тураскааткан социалистиг чарыштың үезинде миллион-миллион ажылчыннар болгаш колхозчулар, үлетпүрнүң, агроүлетпүр комплекизиниң, тудуглуң болгаш транспорттуң 200 муң ажыг бригада, участок, цех болгаш ферма коллективтери боттарынга алган хүлээлгелерин чединишкинниг боттандырып, беш чылдың ийи чылының даалгаларын хуусаа бетинде күүсеткен. Туркменияның болгаш Киргизияның, Марий болгаш Чуваш автономнуг республикаларның, Алтай крайның, Белгород, Калуга, Москва болгаш өске-даа областарның агроүлетпүр комплекстериниң ажыл-ишчилери, нефть, газ, хемүр-даш, химия болгаш нефтехимия үлетпүрлериниң коллективтери беш чылдың ийи чылының планын кол-кол көргүзүглер талазы-биле дыка ажырган. Оон-биле чергелештир дыка хөй коллективтер эрткен чылың планның даалгаларын, керээлер ёзугаар хүлээлгелерин күүсетпээн, бүдүрүлгениң ажыктыын, продукцияның шынарын бедидериниң, чурттакчы чонуң херектелделерин хандырарының бар курлавырларын долу чергээ-биле ажыглаваанын айыткан.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга — партияның болгаш чурттуң амыдыралында эң улуг чугула болуушкунга белеткел ол ийиги беш чылдың даалгаларын чединишкинниг күүседиринге ажылчы чоннарның социалистиг чарыжының хары салгалыг үе-чадазы апарган деп, доктаалда демдеглээн. Үлетпүрнүң, тудугнуң, агроүлетпүр комплекизиниң, транспорттуң болгаш харылзааның бүдүрүлгелериниң ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарынче, долу бот-оруңга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче массалыг шилчилгези маргылдаа-чарыштыг болгаш чогаадыкчы чорукка делгем аргаларны ажыдып турар.

Республикаларның, крайларның болгаш областарның улус ажыл-агыйының янгы ангы адырларының мурнакчы коллективтери, бүдүрүлгениң чаартыкчылары партия конференциязын күш-ажылга чаа-чаа чединишкиннер-биле уткуур деп патриотчу инициативаны үндүрген болгаш бедиткен социалистиг хүлээлгелерни алган. Донбасстың, Кузбасстың болгаш Воркутаның эң мурнакчы шахтёр бригадалары конференцияның ажыттынар хүнүнге чедир хөмүр-даш казып тывар талазы-биле беш чылдың үш чылының даалгазын күүседирин хүлээнген. Тюменьниң нефть болгаш газ тывыкчылары ол хүнге чедир нефтини болгаш газты пландан ажыр бээрин хандырарын көрүп турар.

Ленинградтың болгаш Ивановонуң машина тудукчуларының, Липецкиниң металлургтарының, Кировтуң, Саратовтуң болгаш Череповецтиң химиктериниң, Горький, Иркутск болгаш Чөөн-Казахстан областарның тудугжуларының, Латвий ССР-ниң амыдырал хандырылга ажылдакчыларының коллективтери боттарының хүлээлгелеринде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң темпилерин бедидерин, продукцияның шынарын экижидерин, чиг эт болгаш материалдар чарыгдалын эвээжедирин, чаа техниканы болгаш технологияны бүдүрүлгеже киирериниң хуусааларын кызырарын, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирерин көвүдедирин көрүп турар.

Белорус ССР-ниң, Кемерово, Курск, Киев, Полтава, Целиноград болгаш өске-даа областарның агроүлетпүр комплекизиниң мурнакчы ажыл-агыйларының ажыл-ишчилери интенсивтиг технологияларны, бот-оруңга-чарылганы, күш-ажылдың организастаарының болгаш оон төлевириниң деп-шилгелиг хевирлерин калбаа-биле ажыглап киирериниң үндезинге мал ажылының продуктулуунуң өзүлдезин, мал кыштаглаашкынының чединишкинниг доозарын болгаш часкы тарылганы шынарлыг чорударын чедип алырын хүлээнип турар.

Дыка хөй күш-ажылчы коллективтер чуртталга тудугуң кол айтырыгларын шиитпирлээриниге идепкейлиг-биле киирген. Бо соруглаарга бүдүрүлгелерниң ажылдап алганы акша-хөреңгизин калбаа-биле ажыглап, хууда база кооператив бажыңнарын тударынга хамаатыларның хууда шылгамырын киириштирип, тудуг материалдарын бүдүрерин улгаттырарынга чер-черниң курлавырларын база аргаларын дилеп тып ап турар. Чуртталга бажыңнарын, культура-амыдырал ужур-дузалыг объектилерни пландан ажыр ажыглалга киирер хүлээлгелерде айыткылаан.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур талазы-биле социалистиг бедик хүлээлгелерни ап турар күш-ажылчы коллективтерниң, бүдүрүлгениң мурнакчыларының болгаш чаартыкчыларының инициативазы болза, совет кижилерниң политиктиг медерелиниң, эде тургустуушкунуң чаа үе-чадазында партияның социал-экономиктиг политиказын боттандырарынга оларның тодаргай, чогаадыкчы киржилгезиниң бүзүрелдиг бадыткалы болуп турар болганда, ону чүүлдүгзүнүп деткиир ужурлуг деп, партия Төп Комитеди санап тур.

Партия конференциязынга уткуштур патриоттуг шимчээшкинниң бүгү талалыг хөгжүлдер талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге организакчы база масса-политиктиг ажылды калбартып чорударын эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга, обкомнарынга, хоорайкомнарынга болгаш райкомнарынга, ССРЭ-ниң министерстволарынга база ведомстволарынга, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, профэвилел, комсомол база ажыл-агый органнарынга даасkан.

Партия эге, профэвилел база комсомол организацияларын, ажыл-агый удуртукчуларын социалистиг чарышты үндезин экономиктиг реформа-биле, ниитилел амыдыралын демократчыдары-биле, күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынның) дугайында ССРЭ Хоойлузу-биле бүрүн дүүштүрүп, холбаштырып сайзырадыры эргежок чугула. Чарышты хөгжүдериниң айтырыгларын, хүлээлгелерни хүлээп алырын эки тура үндезинге, калбак ажык-чарлыг чоруктуң байдалынга күш-ажылчы коллективтер боттары шиитпирлээр ужурлуг дээрзин доктаалда демдеглээн. Бүдүрүлгелер, цехтер, участоктар коллективтерин база бригадаларны тодаргай түңнелдерни чедип алырынче, экономиктиг ажыл-чорудулганың шынар көргүзүглерин экижидеринче, социал соруглаарны шиитпирлээринче угландырарының эргежок чугулазын айыткан.

СЭКП-ниң XIX конференциязынга аллар кылдыр алгылааны социалистиг хүлээлгелерин чединишкинниг күүседип каан коллективтерни болгаш бүдүрүлгениң мурнакчыларын байырлыг ёзу-биле демдеглээрин организастаар. Партия, совет, профэвилел, комсомол база ажыл-агый органнары оларны шаңнап мактаары-биле он ийиги беш чылда Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжының негелделеринде көрдүнген моральдыг болгаш материалдыг идиг бериишкиниң хемчеглерин калбаа-биле ажыглаарын министерстволарга болгаш ведомстволарга, профэвилелдерниң адырлар ТК-ларынга сүмелээн.

ССРЭ-ниң Телерадиокурукомитеди, төп, адырлар база чер-черлерде солуннар редакциялары чарыштың чорук турарын, планнарның база социалистиг хүлээлгелерниң күүселдезиниң түңнелдерин доктаамал чырыдары, алыс бедик түңнелдерни чедип алырынга ниитиниң курлавырларын ажыглаарының херээнге мурнакчы дуржулганы тода болгаш билдингир көргүзери эргежок чугула.

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел талазы-биле доктаалдарын күүседип турарының дугайында айтырыгны СЭКП обкомунуң бюрозу бодунуң дараагызы хуралынга чугаалажып көргеш, ол ажылды идепкейжидер болгаш күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглерни айыткан.

Арагалаашкын, алкоголизм болгаш өске таарымчалыг эвес чоруктар-биле демиселди ниитилел амыдыралының бүгү талаларын эде тургузар талазы-биле хөй янзылыг ажылдың чугула кезээ кылдыр көргеш, СЭКП обкому, партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары оларны когун үзүп, чок кылырынче күженииишкиннерин угландырган деп, СЭКП обкомунуң бюрозунга демдеглээн. Ол чорук республикага ажыл үезин чидирерин кызырарынга, күш-ажылдың сагылга-чурумун болгаш корум-чурумну быжыглаарынга эки салдарны чедирип турар. Кижилерниң кадыкшылы быжыгып турар, Амыдыралдың арага ишпес хевири улам-на улуг-биле бадыттаттынып тургустунуп турар.

Партия комитеттери идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылга кол кичээнгейни күш-ажылчы коллективтерже, чоннуң чурттап турар черлеринче углап турар. Эки кижизидикчи салдарны хамаатыларның чыыштары, хөй-нийтиниң судтары, профилактиктиг ажылдар болгаш хыналдалар чедирип турар. Оларны белеткээринге болгаш чорударынга республиканың Кызыл хоорайның, районнарның партия, совет удуртукчу ажылдакчылары киржип турар. 1987 чылда чурттакчылыг суурларның, күш-ажылчы коллективтерниң хөй кезинге чыыштар болгаш ажылчыннар хуралдары болгулаан. Ол бүгү хемчеглерге республиканың улуг назылыг чурттакчы чонунуң 70 ажыг хуузу киржип, анаа 5 муң хире кижи санал берген.

Чыыштар болгаш хуралдар республиканың чурттакчыларының арагалаашкынны, алкоголизмни узуткаар талазы-биле партияның угланыышкынын идепкейлиг-биле деткип турарын көргүскен.

1985 чылдың июль-августа республиканың күш-ажылчы коллективтериниң хөй кезинге болган хуралдарга арага садарынга кызыгаарлаашкынны киирерин шиитпирлээн. Ажылчы чоннуң күзелдерин болгаш коллективтиг санал-оналын деткип, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республикага эзиртир суксуннарны садарының чаңгыс аай туруму тургускан. 1987 чылда араганы садып-саарарының туруп турар чурумунуң дугайында ажылчы чоннуң санал-оналын, ол ышкаш партия, совет органнарже, солуннар редакцияларынче, радиоже, телевидениеже чорүткан чагааларны өөренип көргени-биле алырга, олар ону хевээр арттырарын саналдааннар. Амгы үеде хамаатыларның чыыштарының шиитпири-биле Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл районнарының девискээрлерин, 167 чурттакчылыг суурларның 91-ин черлер Советтери арага ишпес чоруктуң зоназы кылдыр чарлаан.

Партия организацияларының хөй кезиинде шыңгыы негелделиг байдал тургустунган. 1987 чылда арагалааны дээш СЭКП хүрээлезинден 67 кижини үндүрген. Ажылчы чоннуң коллективтеринге болгаш чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле арагалаашкынга, алкоголизмге, өске-даа таарымчалыг эвес чоруктарга эптеш чок чоруктуң болгаш бүгү-нииитиниң буруу шавыышкын байдалын тургузар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Күш-ажылчы коллективтерде, школаларда болгаш өөредилге черлеринде арагалаашкынга удур санитар-чырыдышкын ажылын, лекция болгаш беседаларны чорудуп турар. Арагачыларга шаңналдарны, дыштаныр бажыңнарже болгаш санаторийлерже путевкаларны бербези, шөлээни солгаарладыры ышкаш хемчеглерни ап чорударынга хөй-нийтиниң контролюн тургускан.

Республикада арага садарын чурумчудар талазы-биле ажылды уламчылап турар. 1985 чылга деңнээрге, 1987 чылда эзиртир суксуннарны садарының хемчээли 2 ажыг катап эвээжээн. Оон нийти бараан саарылгазында үлүү 1985 чылда 13,8 хуу турганындан 6,2 хуу болган.

Аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарын садар, чоннуң херектелделиг бараанарын бүдүрерин көвүдедир болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирерин калбартыр талазы-биле хемчеглерни ап турар. Эзиртпес суксуннарны бүдүрүп үндүрери 18,7 хуу улгаткан, 1985 чылга деңнээрге, сад болгаш огород өстүрер өг-бүлелерниң саны бүдүн чартык муңга немей өскен.

Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер күш-ажылчы коллективтерге, чурттакчылыг суурларга мөзү-шынар талазы-биле байдалды экижидеринге, күш-ажыл болгаш хөй-нийти сагылга-чурумун быжыглаарынга эки салдарлыг болган. Эрткен чылын кем-херек үүлгедиишкинниң ниитизи-биле 7,7 хуу, эзирик кижилерниң үүлгеткен кем-херектериниң саны 2,9 хуу, назы четпээннерге хамаарыштыр алырга — 49,5 хуу кызырылган.

Оон-биле кады хөй-хөй партия, совет, ажыл-агый, хөй-нийти организациялары, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар, эмнелге-профилактика албан черлери соолгу үеде арагалаашкынны, алкоголизмни узуткаар талазы-биле ажылды кошкадып, ону бүгү-нийти, комплекстиг, чогуур системалыг шынарлыг болдурбайн турарын оон дээштиниин кудулааныын партия обкомунуң бюрозунга демдеглээн. Ол чорук арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демиселдиң кызымаккай, шаап халдакчы кижизидилгелиг, экономиктиг, медицина, административтиг, хоойлу хемчеглерин билдилиг каттыштырып, калбак фронт-биле, чогуур органнарның болгаш организацияларның каттышкан күженишкиннери-биле чорудар ажылды чамдыкта ында хаая кампаниялар-биле, чаңгыс талалыг хоруур административтиг хемчеглер-биле кызыгаарланып турарындан болуп турар.

Баштайгы үеде эки түңнелдерни чедип ап турган чамдык партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары чоорту оожургап, ол ажылче кичээнгейин кошкады берген. Кызыл хоорай, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Өвүр, Тожу, Улуг-Хем районнар чедип алган турушталарын быжыглавайн, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди идепкей чок чорудуп турар апарган. Хөй-нийти черлеринге эзирик кижилерниң көскүленнээр чоруу көвүдей берген. 1987 чылда эзириктер сергедир черге 10 муң хире кижи кирген, 156 кижини эмнелге-күш-ажыл профилакторийлеринче чорүткан, хөй-нийти черлеринге эзирик көзүлгени дээш 5412 кижини торгаан. Бүгү аварияларның 36 хуузу транспортту эзирик башкарып чораан чолаачыларның буруу-биле болган, ол дээрге 1986 чылда турганындан 8,5 хуу хөй боор турар.

Өг-бүлезинге арагалаар болгаш брага кылыр чорук шыңгыы айтырыглар апарган. Чүгле 1987 чылда бодунуң бажыңынга эзиртир суксун кылган 1413 таварылга илереттинген, самогон кылыр 180 аппаратты хавырган. Ол дээш 323 кижини кезээнге, 1090 кижини административтиг харысалгага киирген. Самогон болгаш брага кылыр чоруктар Кызыл хоорайда, Таңды, Бии-Хем, Барыын-Хемчик Улуг-Хем районнарда нептерээн.

1987 чылда эзиртир бүдүмелдер ишкен 789 кижи эзириктер сергедир черлерге кирген, спирт холуксаалыг чүүлдер ишкеш, 64 кижи аар хораннаныышкынга таварышкан, оларның 33-ү өлген.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар, хөй-нийти организациялары самогон, брага кылып турар кижилерни илередириниң ажыктыг аргаларын болгаш хевирлерин дилеп тыппайн, ол ажылды боттандырарда күш-ажылчы коллективтерге болгаш чурттакчы чонга даянмайн турар. Ынчангы херек-тер министерствозунуң хөй-хөй хоорай, район кирдистери, милицияның участок инспекторлары чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажылды инициатива чок чорудуп, арагага сундулуг кижилер-биле тускай профилактика ажылын чорутпайн турар. Өөредиглиг судтарны, арагалаашкынга удур хоойлунуң үрекчилерин хамаатыларның чыыштарынга, күш-ажылчы коллективтерге чугаалажып көөрүн эвээш кылып турар.

Наркология албаны багай ажылдап турар.

Культура, кижизидилгелиг болгаш күш-культура-спорт ажылын база ажылчы чоннуң культурлуг дыштанылгазын организастаарында үндезин өскерилге болбаан, арага чок кудаларны болгаш өске-даа хамаатылыг ёзулалдарны четпес нептередип турар.

Аныяктар ортузунда арагалаар чоруктарны болгаш алкоголизмни баш удур болдурбас, ол талазы-биле профилактика ажылын чорударынга принципиалдыг болгаш идепкейлиг туруушту ВЛКСМ обкому, райкомнары, комсомол эге организациялары ам-даа ээлеп албаан.

Арагалаашкынны болгаш алкоголизмни база өске-даа таарымча чок чүүлдерни узуткаарының айтырыгларын солуннар, телевидение болгаш радио четпес чырыдып, самогон хайындырар чоруктарның нептерээринге дузалап турар чылдагааннарны болгаш байдалдарны эвээш анализтеп, ол чүүлдерни кылып турар кижилерни тодаргай илеретпейн турар.

Арагалаашкынны болгаш алкоголизмни когун үзер херекке улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күскомнарының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, эмнелге-профилактика албан черлериниң болгаш хөй-нийтиниң күженишкинниң каттыштырар, оларның ажылын дүүштүрүп башкарар талазы-биле бүгү хемчеглерни партия комитеттери ам-даа чедир албаан. Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел талазы-биле комиссиялар, хөй-хөй профилактика чөвүлелдери, эш хуу судтары, арага ишпес чорук дээш демиселдиң эге организациялары багай ажылдап турар.

СЭКП обкомунуң бюрозу чурттакчы чоннуң чыыштарынга болгаш хуралдарынга болган база партия болгаш совет органнарга бижээн чагааларында кирген санал-оналдарны болгаш сүмелерни өөренип көргеш, СЭКП ТК-ның «Арагалаашкынга болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирериниң дугайында» доктаалынга дүүштүр арагалаашкынга удур ажылды күштелдирер талазы-биле немелде хемчеглерни тодараткан. Амгы үеде республикада арага садар талазы-биле күштүг боор турар чурумнуң чедер-четпес талаларын өөренип көөр комиссияның киирип келген материалдарын чугаалажып көөрүн болгаш оон түңнелин «Тувинская правда», «Шын» солуннарны дамчыштыр чонга дыңнадырын республиканың Министрлер Чөвүлелинге даасkан.

СЭКП обкомунуң бюрозунга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан болгаш оларның талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

ЧАРЖЫП АЖЫЛДААР

Бай-Тайга районда «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак биле «Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермаларының ажыл-ишчилери аразында чарыштыг. Социалистиг чарыш оларның ажылдаарынга эки дузалап турар. Чоокта чаа Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының саанчылары, кадарчылары чаржып турары кожаларынга аалдап чораанnар. Эрткен чылда социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрүп, чаа чылда ону уламчылаарын дугуруушканнар.

Чугаа эгелээриниң мурнунда аалчылар Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазында инек биле бызааның механизастаттынган кажааларын, саанчылар бажыңнарын, кызыл-булуңну, инек тарып боозадыр пунктуну барып көрүп, малды ажаап, чемгерип турарының байдалы-биле таныжканнар.

Фермада байдал-биле таныжылга соонда ийи ферманың ажылчыннары кызыл-булуңга чыглып алгаш, ажыл-иш дугайында ажык чугааны, арга-дуржулга солчулгазын кылган. Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазының эргелекчизи Зинаида Ооржак коллективтиң ажылының дугайында чугаалап берген. 1987 чылдың эгезинден ферма бот-оруңга-чарылгаже шилчээн. Чаа аргаже шилчип ажылдаан-даа болза, күрүнеге сүт садар планын күүседип шыдаваан. Ооң кол чылдагааны кылган ажылынга кижилерниң хамаарылгазының өскерилбээни, бот-оруңга-чарылганың ужур-утказын кижилерниң билип албаанында, кээрзде айыттынган негелделерни күүсетпээни деп ол чугаалаан. Амгы үеде фермада байдал нарын. Мал чеми эвээжеп турар. Сүттүң шынары эрткен чылдыгындан баксыраан.

Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының эргелекчизи Алдын-оол Хертек ферманың саанчыларының, кадарчыларының ажыл-иши-биле чыылганнарны таныштырган. Ферманың коллективи эрткен чылдың февраль айдан эгелеп бот-оруңга-чарылгалыг ажылдап эгелээн. 1987 чылда 605 тонна сүт бүдүрер планын чедир күүсетпээн-даа болза, 9 муң рубль орулгалыг болганын ол дыңнаткан. Орулга кайыын келгенил? Чаа аргаже шилчээн соонда, кижи бүрүзүнүң харысалгазы бедээн, хүлээнген ажылын шынарлыг кылып эгелээн. Күрүнеге ферманың саткан сүдүнүң шынары эки, 1-ги сорттуг хөй болганындан, дорт чарыгдалдарны эвээжеткенинден орулгалар үнген. Ээр-Хавак фермазының ажыл-ишчилери мал чемин боттары белеткеп ап турар. Бо фермада бир солун чүүл — саанчыларның, кадарчыларның хууда малынче кичээнгейин салганы. Улустуң хуу малынга ангы кажааны туткан. Мал чемин база ангы белеткеп берип турар. Хаван азырап өстүрер дузалал ажыл-агыйы фермада база бар. Чүгле ферманың эвес, а совхозтуң ажылчыннары хаван эъдин чиик өртек-биле дузалал ажыл-агыйындан садып ап болур.

Ээр-Хавак фермазының мурнакчы саанчызы Любовь Норбу коллективте тургустунган бүдүрүлге чөвүлелиниң ажылы-биле чыылганнарны таныштырган. Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазының мурнакчы саанчызы Светлана Мөңгүшту социалистиг чарышче кыйгырган. Ол-ла ферманың бызаа ажаакчызы аныяк оол Дыбылдаа Чамыяк Бижиктиг-Хая фермазының бызаа ажаакчызы Тамара Саттыны күш-ажылчы маргылдааже кыйгырып, арга-дуржулга солчурунче чалаан.

Ийи сүт фермазының коллективтери 1988 чылда социалистиг чарыштың негелделерин эде тургузуп, чаа негелделерин ажылдап кылган.

Ужуражылганың түңнелинде аалчылар солун программалыг концертти көргүскен.

Бижиктиг-Хая фермазының ажыл-ишчилери чаржып турары эш-өөрүнге аалдап барып, оларның арга-дуржулгазы-биле таныжар болганнар. Ээр-Хавактың ажыл-ишчилери эде тургустунуп ажылдап турар-дыр деп, олар демдеглээн.

Хомушку-оол МОНГУШ.

БАШТАЙГЫ ЧЫЛЫНДА

Бот-оруңга-чарылганы, бригада, өг-бүле керээзин нептередиринче Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң дирекциязы эрткен чылын кичээнгейин салып келгенинден ооң түңнелдери багай эвес болган.

Хойжу бригадаларда Роман Давыы-оолдуң удурткаан Кара-Тал хойжу бригадазы эки көргүзүглерин чедип алган. Тодаргайлаарга, 385 муң рубльдиң продукциязын ол бригада бүдүрген. Материалдыг чарыгдалдарны эвээшти үндүргенинден орулгалыг ажылдаан. Бо бригададан Кыргыс Даш-оолдуң удуртканы звенонуң хойжулары бердинген даалгадан ажыр продукцияны бүдүрген. Ол ышкаш малдың чаш төлүн өстүрериниге, төрээн хойларны ажаап-тежээринге, чемгерериниге, кадарарынга эвээш чарыгдалдарны үндүргеш, звено ниитизи-биле 72 муң рубль орулгалыг болган. Ооң иштинден звенонуң кежигүннери (беш өг-бүле) барык 26 муң рубльди чыл доозулганда төнчү продукция дээш үлешкен.

Баштайгы чылдың көргүзүүн быжыглаар, улам-на көвүдедир дээш бригада кежигүннери ажылдап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Арыннарында хүлүмзүрүг чайынныан, ажылынга мактаалдыглар — «Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа сүт-бараан фермазының саанчылары-дыр. Малынга эптиг, хөй чыл ажылдаан болгаш олар чылдың-на бедик көргүзүглерин чедип ап турар. Олар квартал планын ажыр күүседир болгаш малды кыштаг кур-мендии ажырар дээш бүгү күжүн салып турарлар.

ЧУРУКТА: (солагай талада) Клара Мөңгүш, Зоя Мөңгүш, Урана Мөңгүш.

Валерий КОНОНОВТУҢ фотозу.

СООЛГУ ШАКТА

КИЧЭЭНГЕЙНИҢ ТӨВҮНДЕ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Афганистан талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң медеглели АКШ-тың найысылалында хөй-нийтиниң кичээнгейиниң төвүнде турар. Медеглелди бүдүн-биле азы оон үзүндүлерни солуннарга парлап, телевидение дамчыштыр тайылбырлап турар. Парлалга-биле харылзаа тудар талазы-биле президентиниң дузалакчызы Марлин Фицуотер болгаш курдепартаментиниң төлээлекчизи Чарльз Редмэнниң дыңнадып турары-биле алырга, совет удуртукчунуң медеглелин Вашингтонга эң-не дээди деңнелге өөренип көрген. Америк конгресске совет удуртукчунуң медеглели ханы кичээнгейни болдурган.

Ынчалза-даа афган дужманнарны чүс-чүс миллион доллар-биле болгаш амгы үениң чепсээ-биле хандырып келген болгаш хандырып турар АКШ-тың администрациязының төлээлекчилери болганчок-ла Афганистанда болгаш ону долгандыр турар «байдалдың болгаш болуушкуннарның нарыын болгаш эскерлип турарынче сыдлаглап айтып турары» кичээндирегни болдуруп турар. Афганистанның чазааның инициативазы-биле чоруп турар национал эптежилге чорудулгазынга дузалаарынга Каттышкан Штаттар белен бе дээрзиниң дугайында айтырыгны ыттавайн турар. Афганистан талазы-биле совет медеглелди Вашингтонга чугаалажып эгелээни-биле кады «Хостуг Афганистан дээш комитеттиң» организастааны «симпозиуму» болган. Аңаа дужманнарның элээн каш баштыңнары олурушкан «симпозиумнуң» киржикчилери Афганистанга национал эптежилге чорудулгазын болдурбазы-биле бүгү-ле күженишкиннерин харамнанмас деп бүгүдеге медеглээннер.

Афганистанга тайбың таварыштыр шиитпирлээшкинге дузалаарынга АКШ-тың сөс кырынга эвес, а херек кырынга кайы хире күзелдиин үе көргүзе бээр.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

АДЫНГА ТӨЛЕПТИГ

СЭКП райкомунуң ээлчеглиг бюрозу. Шилгедек сынныг, чазык шырайлыг, аян-шынчи кирип кеттинген аныяк кыс кирип келгеш мендилешкен. Район солуйунда партия эге организациязының секретары А. С. Бегзин-оол СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга ооң кирер дугайында бижээн билдириишкинин, ийи коммунистиң, ВЛКСМ райкомунуң бюрозунуң берген рекомендацияларын, анкетазын, эге организациязының шиитпирин таныштыргаш, бирги секретарь С. Б. Нурзатче сунган.

Бюро кежигүннери партияның Уставын, Программазын, улуг Төрээн чуртта болгаш даштыкыда кол болуушкуннарны канчаар билирин, ажыл-агыйын айтырган. Дорт, шын харыылар бердинген. СЭКП кежигүнүнүң кандидадынга хүлээп алыр дугайында ооң дилээн хандырып, эге организацияның шиитпирин бадылаан.

Ульяна Улуг-Хааның ажыл-ижи, амыдырал-чуртталгазы өске эш-өөрүнден онзаланыр чүве чок. Ортумак школаны дооскаш, Новосибирск хоорайга барып, профессионал-техниктиг училищеге корректор мергежилди чедип алган. «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң типографиязында үш чыл ажылдап турар. Үлегерлиг салгалга-чурумнуг, ажылынга кызымак, биче сеткилдиг. Холушкак мергежилди бот-өөредилге-биле чедип алыр күзели боттангаш. Нарын полиграфия машиназынга өрукчүлеп, парлакчылап база билир.

Хостут шактарында концертке киржип, херээженнер чөвүлелиниң ажылын удуртуп турар. Экономиктиг өөредилгениң идепкейлиг дыңнакчызы. Политиктиг билии шыырак. Солуннар, журналдар — ооң чарылбас сүмелекчилери.

«Ажылчын ангының авангардчы отрядынга чоруп, чуртумда болуп турар чаартылгаларга төлептиг үлүүмнү киириштирер мен» дээн одуругларны ол партияга кирер күзелин илереткен билдириишкининге бижээн. Ажыл дээш кезээде идепкейлиг, инициативалыг У. С. Улуг-Хаай коммунист атка төлептиг.

ЧУРУКТА: У. С. Улуг-Хаай ажыл үезинде.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

АЖЫЛ-ИШЧЕ СОРУК КИИРЕР

«СЭКП-ның XXVII съездизиниң шиитпирлерин — амыдыралга», «Эде тургустунуушкун — кижи бүрүзүнүң херээ», «Бригада, өг-бүле керээлери — ажылдың ажыктыг хевирлери», «Күш-ажылчы эвес орулга алыр чоруктуң оруун дуглаар», «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» болгаш оон-даа өске рубрикалар-биле радио дамчыдылгаларын чорудуп турар бис.

Эрткен чылын Улуг Октябрьның 70 чыл оюнга туразкааткан социалистиг чарыштың ажыл-агый, бүдүрүлге, албан организация черлеринге канчаар чорупп турарын үргүлчү дамчыдып турган. Элээн хөй коллективтер он ийиги беш чылдың ийиги чылының планныг онаалдаларын юбилей бүдүүзүнде күүсеткеш, чарыштың тиилекчилери болган. Оларга «Бай-Тал» совхоз, амыдырал хандырылга болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелдери, АКМК, суггарылга эргелели болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Ол ышкаш АКМК-да бир болгаш ийи дугаар тудуг бригадалары, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде идик цеги, баш таарар болгаш чурук тырттырар черлер бо чылдың март, апрель айларының үлүүнде ажылдап турар. Эрткен чылын төрүүр чүс баш малдан «Кара-Хөл» совхозтуң малчыннары Дажы Хертек 116 хураганны, Санчы Салчак 100 анайны, Доржу Иргит-оол 96 сарлык бызаазын камгалап алгаш, районнуң чемпионнары болган.

Районнуң радио дамчыдылгазынга «Кыштаглаашкын — хүннүң чугула айтырыы», «Массаның контролюнда», «Рейдиниң түңнелдери», «Ада-иелерге дамчыдылга» дээн ышкаш үндүрүлгелер доктаамал болуп турар. СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң кады организастап чорудуп турар үнүүшкүннеринге, чаңгыс аай политхүннеринге, рейдилеринге киржип, ол дугайын радиога дамчыдып турар бис. Арағаның, арагалаар чоруктуң, наркоманияның хоразының дугайында болгаш медицина темазынга оон-даа өске лекция, беседаларны эмчилер Г. И. Хертек, А. Д. Сендажы, Н. Х. Хертек олар радио дамчыштыр хөй удаа чорудуп келгеннер. Дыка хөй ажылдакчылар радио дамчыдылгаларынга идепкейлиг киржип, бистиң дилеглеривиске сагыш човангыр, дыңнангыр болуп, деткимче дузаны көргүзүп турарынга өөрүп турар бис. Ооң-биле чергелештир дамчыдылгага киржиринден, сан-медээлер бээринден янзы-бүрү чылдагааннар-биле, чай чогунга сылдаглап, ойталаксаар, былдаарын оралдажыр удуртукчулар болгаш специалистер районда ам-даа эвээш эвес.

Бодунуң-на мергежилинге, ажылынга шуут дорт хамаарышкан состерни шын адай албас, сөс-домаа чевен ийикпе, азы орус-тыва состерни холуй ажыглаар эштерниң радио дамчыштыр чугаалаач чүүлдериниң ужурутказы дыңнакчыларга эки билдинмес болгаш үнемчелиг эвес болуп турар. Ажылдакчы кижи бүрүзү хүн бүрү болуп турар чаартылгаларга үндезилеп, ажылының стилин болгаш методтарын үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунуп ажылдаары онза чугула апарган дээрзи бо чижектерден безин тодаргай билдинип турар-дыр.

Бо чылдың эгезинден эгелеп районнуң совхозтары бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчип кирген. Ынчангаш бо айтырыглар талазы-биле тайылбырларны, ажылдың черчерде канчаар чорупп турарын специалистерниң киржилгези-биле радиога доктаамал дамчыдар деп турар бис.

Радио дамчыдылгазын эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр тургузар дээш, ажылдың чаа аргаларын болгаш хевирлерин чогаадыкчы ёзу-биле дилеп тып тургаш, кызыл ажылдаар ужурлуг бис.

Иргит СЕДИП-ООЛ,
Бай-Тайга районнуң радио дамчыдылга организакчызы.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ХАРЫЛЗААЧЫЛАРДА

Тес-Хемниң О. Шынаада харылзаа салбырының эргелекчизи Р. Кунгаа, почтачы Александра Санчат үениң негелдезинге дүүштүр ажылын эде тургузуп, даандырган ажыл-херек дээш боттарындан негелдени күштелдиргени эки түңнелдерге чедирген. Олар ажылдап турар черин кышка эки белеткээш, одаар чүүл база четчир.

1988 чылдың солуннарынга болгаш журналдарынга чагыдылганы эки организастаанындан өг-бүле бүрүзү чагыдыглалыг. Чоннуң чагыткан солун, сеткүүлдерин чогуур үезинде чедирип бээр дээш почтачы А. Санчат кызымак ажылдап турар.

Маадыр-оол ТЮЛЮШ,
«О. Шынаа» совхозта профком даргазы.

МАЛЫ ХҮРДЕ — СЕТКИЛИ СЕРГЕК

«Ак-Туруг» совхозта хой оолдаашкыны кидин түлүк. Хураганнарны онча-менди алыр, кыштаглаашкынны организастыг эрттирери-биле специалистер график ёзугаар малчыннарда дежурныйлап турар.

Амгы үеде Партизан Лопсаңның, Григорий Кызыл-оолдуң коданнарында малдың байдалы эки. Ында хойларның кол нуруузу хураганнапкан. Бо коданнарда сакманчылар Валентина Санаа, Марина Лопсан база Ирина, Саяна Кызыл-оолдар, Кошпаяк Чолдакай олар чаш хураганнарны ажаап азыраарынга кызымак чорууң көргүзүп турар.

Хойжулар өг-бүле керээзинче киргенде, оларның харыысалгазы илдеңне бедээн, азырадыкчы хөөннерден уштунган. Хамык ажылды өг-бүлениң күжү-биле кылып ап турар апарганнар. Чарыгдалдарны чүгле чек-биле санажыр. Сеплелге кыырда, өдек-көржең казарда, суурдан дуза дилеп олурбастаан.

Янчап БҮРБҮ.
Ак-Туруг суур.

АЖЫЛДАВЫШААН

Бай-Сютте инвалидтерниң бажың-интернадынга Галина Михайловна чээрби беш чылдар иштинде үзүктел чокка ажылдаан. Аарыг, инвалид кижилерге эвилең, ээлдек, эш-өөрү-биле найыралдыг, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг.

Галина Михайловна Никитенкону «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаан. Республиканың Социал хандырылга министерствозунуң, райкүүскомнуң социал хандырылга килдизиниң, инвалидтерниң интернат-бажыңының дирекциязының хүндүлел бижиктерин, өртектиг белектерин анаа хөй удаа тывыскан. Ооң чурууң коллективтиң хүндүлел самбыразында база аскан.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, пенсиялазадаа, Галина Михайловна ам-даа ажылдавышаан, ында социалистиг чарыштың тиилекчилериниң бирээзи.

Василий УИНУКАЙ.
Каа-Хем район.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Албан черлериниң чиик автомобильдерин ажыглаарын чурумчудар дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Хүлээп алдынып турар хемчеглер турзажок, албан черлериниң чиик автомобильдериниң саны көвүдеп, оларны ажаап тударынга үнүп турар чарыгдалдарның эвээжевейн турарын доктаалда демдеглээн. Күрүнениң чиик автотранспортун хууда херээнге ажыглаар чоруктарның фактылары көвүдеп, ындыг чүүлдер чоннуң талазындан чоптуг хомудалнегелдени болдуруп турар.

Албан черниң чиик автомобильдерин алырынга болгаш оларны ажаап тударынга үндүрүп берип турар акша-хөреңгилерни ажыктыг ажыглаарынга бот-орулга-чарылгалыг бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның экономиктиг харыысалгазын бедидер орулга-биле албан ажылы кылып чорууурунга ажыглаар чиик автомобильдерни садып алырынга база ол ышкаш чолаачының ажыл төлевирин киириштирбишаан, оларны ажаап тударынга, кывар чүүл садып алырынга, амортизация саналгазы кылырынга болгаш ажыглалдың өске-даа чүүлдеринге үнер чарыгдалдарны 1988 чылдың июль 1-ден эгелеп социал хөгжүлде фондузундан ийикпе, азы ол хевирлиг өске фондудан боттандырарын доктаалда айыткан. Үстүнде адаттынган чүүлдерге киирер хөреңгилерниң тодаргай хемчээлин күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели, күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилериниң (төлээлер хуралындан) чөвүлелинден тодарадыры чугула деп санаан.

Оларны ажаап тударынга үнүп турар чарыгдалдарны эвилел, республика бюджеттериниң хөреңгизинден азы чагыртып турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның арыг орулгазындан (орулгазындан) санаашкыннарның күсели-биле боттандырып турар министерстволарның, ведомстволарның албан черлериниң болгаш организацияларның ажыглап турары чиик автомобильдерниң саның 1988 чылдың июль 1-ден эгелеп 40 хуу кызырарын саналдаан. Оларны ажаап тударынга үнүп турар чарыгдалдарны тус черниң бюджет хөреңгилериниң күсели-биле боттандырып турар албан черлериниң чиик автомобильдериниң (улус депутаттарының кодээ, суур болгаш кодээ район Советтериниң хандырып турарларындан аңгыда) санын айыттынган хуусаага чедир 20 хуу кызырарын хандырарын эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге даасхан.

Айыттынган хемчеглерни боттандырганының түңнелинде хосталган чиик автомобильдерни комиссия магазиннерин дамчыштыр чонга садары-биле садыг организацияларынга азы таксомотор бүдүрүлгелеринге дамчыдар.

Албан ажылы кылып чорууурунга ажыглаар чаа чиик автомобильдерни министерстволарга, ведомстволарга, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга, кооператив база хөй-нинти черлерин киириштирбишаан, моон мурнунда турганы ышкаш мөөңнеп садар өртек-биле эвес, а күрүнениң үүрмектеп садар өртээ-биле садар.

Албан ажылы кылып чорууурунга чиик автомобильдерни ажыглаарының янзы-бүрү хевирлерин тургускан. Чижээлээрге, боттарының бүдүрүлге ажыл-чорудулгазы үргүлчү чер чорууру-биле холбашкан ажылдакчыларның хууда автомобилин албан ажылынга ажыглаанынга үнген чарыгдалдарны төлеп бээр. Ындыг төлелгени кылырының чурумун болгаш хемчээлин ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунга, ССРЭ-ниң Күрпланынга даасхан.

Автомобильдерни тодаргай организацияга быжыглавайн, нинти ажыглалдың автомобиль транспортунуң бүдүрүлгелери-биле чарлынгаа керээ ёзугаар министерстволарны, ведомстволарны, албан черлерин болгаш организацияларны чиик автомобильдер-биле хандырарынче шилчиир талазы-биле хемчеглерни боттандырары көрдүнүп турар.

Тускай чиик автомобильдерге хамаарышкан негелделер тодараттынган, оларны чогуур сорулгазынга дүүштүр эвес болгаш хууда херегленинге ажыглаарын хоруглаан. Ол талазы-биле шынгыы контрольду боттандырарын ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунга даасхан.

Албан черлериниң чиик автомобильдерин ажыглаарын чурумчударынче углаан өске-даа хемчеглерни доктаалда тодаратхан.

АТ САЛБААНДА КӨРБЕС

«Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөр чурумнун дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыынга немелдени парлаан. Албан черлеринче хамаатыларның бижээн чүүлдерин көөрүнүң чаа чурумун тургускан. Чаа чурумну ёзугаар бижээн чагааларга ат салбаан турар болза, ындыг чагааларны күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң органнары моон соңгаар көрбес.

СЭТА-ның корреспондентизи бо Чарлыкка тайылбыр бээрин совет юристер ассоциациязының президентизи, РСФСР-ниң юстиция министри А. Я. Сухаревтен дилээн.

— Александр Яковлевич, сөөлгү үеде бистиң ниитилеливисте хоойлу-дүрүмнү, кижиниң Конституцияда көрген эргезин сагыырының дугайында айтырыгларны чидин-биле тургузуп турар болгай. Ат салбаан чагааларны чаа Чарлыкты ёзугаар «хоойлудан дашкаар» көрүп турар-дыр, аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап боор силер?

— Чаа хүлээп алган Чарлык ССРЭ Конституциязынга долузу-биле дүгжүп турар. Албан-дужаалдыг кижилерге, күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга хамаарыштыр хамаатылар хомудалдарны киирип болурун ССР Эвилелиниң Үндезин Хоойлузунуң (Конституциязының) 58 чүүлүнде тодаргай айыткан. Ынчалза-даа ол эргени кымга бергенил? ССРЭ хамаатызынга болбайн аан. Ады болгаш адрези чок кижиге эвес болгай-ла. Ынчангаш чагааны бижээн кижиниң фамилиязын, адын, адазының адын, чурттап, ажылдап азы өөренип турар чериниң адрезин тодаргай айтырын Чарлыкта айыткан. Бо чүүлдерни айытпаан чагааларны аноним (ат салбаан) деп санааш, таныжып көрбес.

Мындыг янзылыг шиитпирни хүлээп алырын чоп кончуг саадаткан чоор деп айтырыг тургустунуп келир. «Соонда, соонда-ла көргей аан» деп чоокка чедир-ле хөй чүүлдерни соңгаарладып турдувус. Ындыг чүве экономикага-даа, политикага-даа таваржып турган. Эрге-дүрүм реформазын чорудары база эргежок чугула апарган. Бо хүннерде демократчыдылга-биле хөй чүүлдерни холбаштырып турар бис. Бөдүүн ажыл-ишчилер бүгү-ле чүүлдерниң ээлери апар чыдар. Мурнунда хоруглуг турган чүүлдер чидип бар чорууур, ооң-биле кады улуг-даа, бичии-даа «дээп болбас баштыңчылар» база. Ажык-чарлыг чорук бистиң ниитилеливистиң норма-чижээ апар чыдар. А бистер ат салбаан чагааларны көөр багай чаңчылды уламчылап турган болгай бис. Ынчаарга ажык-чарлыг чорук дээш ажык-чарлыг эвес аргалар-биле демисежип болур бе? Чок, хоржок. Шын сорулгага чүгле шын херек. Хоойлужудулга органнарынга ажылчы чондан келген хөй санныг чагааларда база парлалгада үнген чүүлдерде ат салбаан чагааларны көрбезин негеп турары черле чоптуг.

— Ындыг харын. А шүгүмчүлел кылган хамаатыны кижи бөгүн истеп-сүрүүшкүннерден кайы хире камгалаттынганыл?

— Шынчы, ажык-чарлыг турушту камгалаан эргехоойлу магадылалы бөгүн бар. Бүдүрүлге удуртукчуларын соңгуур чурумну хоойлужуткан. Ол дээрге эң-не хөй шүгүмчүлелге таваржып турар кижилер-ле болгай. «Хамаатыларның эргелерин кызагдаан албан-дужаалдыг кижилерниң шын эвес хөделишкиннерин судка хомудаар чурумнуң дугайында» ССРЭ Хоойлузу күштүг боол ажылдап эгелээн. Ынчангаш моон соңгаар хамааты кижи ооң эргезин хажыткан деп бодаар болза, дыка хөй айтырыглар талазы-биле хомудалдарны судка киирип болур. Суд шиитпириниң дээштиг боол турарын дараазында чижектен көрүп болур. Ажылындан үндүрткеш, боттарының күш-ажылчы эргелерин камгалап, ажылга катап тургузар дугайында судтарга билдириишкиннер киирген хамаатыларның барык 50 хуузун судтар ажылга катап тургузуп турар. Кеземче харыысалгазын көргүзери оон улуг магадылал боол турар. Албан-дужаалдыг кижилер шүгүмчүлелдиң кандыг-даа хевирлерин кызаганы дээш хамаатыларның күш-ажыл, чурттталга, өнчүхөреңги болгаш өске-даа эргелерин кызып-кыяр болза, ону кемниг херек түлгедиишкини кылдыр көөр.

Ынчалза-даа чүден-даа артык кол магадылал — бистиң бодувуста. Бистер медээ азы хынап келир сургакчылар манап анаа-ла олуруп турар болзувусса, хажыдыышкыннарны кажан-даа дазылындан тура тыртып, чайладып шыдавас бис. Маңаа чугула херек чүве — кижилерниң сагыш-сеткил талазы-биле арыг, социал идепкейлиг болуру, янзы-бүрү четпестерге удур ажык-чарлыг демиселди чорудары болур.

— Ажык-чарлыг чорукту калбартыры адын салбайн чагаа-бижиик шокарлаар кижилерге хамаарыштыр демиселдиң база бир чугула хевири-дир, харын. Ынчаарга ындыг байдалдарда Хоойлунуң ролю кандыг болурул?

— Ат салбастар дугайында айтырыг принципиалдыг айтырыг болгай. Ол совет кижилерниң эргелерин камгалаары-биле холбашкан. Совет бүгү хамаатыларның ат-алдарын болгаш төлептиг чорууң ССРЭ Конституциязын ёзугаар камгалаар. Хоп-нүгүлчү кижилерниң «чогаадыгларындан» кижилерни канчаар камгалаарыл ынчаш? Маңаа чүгле Хоойлу херек.

Ат салбаан чагааларның хөй нуруузу хоозун буруудадыышкыннар болур. Оларның авторлары дидир-дидир дээн сөстерге болгаш хоп-нүгүлге даяныр, адааргаар, өжээргээр чорукту «доюлдурарлар».

Албан-дужаалын соора ажыглаар чоруктарны ат салбаан чагаа-бижиктиң дузазы-биле сойгалаваан бе деп чамдыкта айтырып турар. Ийет, ындыг херектерни сойгалап турган, харын. Ынчалза-даа хөйге билдине берген айтырыгларны сойгалап турган. Бөгүн демократтыг институттарны идепкейжидип турарының ужуру ында. Ат салбаан чагаалар дыка улуг хораны ниитилелге чедирип турар. Ынчангаш ат салбаан чагаа-бижик амгы амыдыралга мораль-даа, сагыш-сеткил-даа талазы-биле таарышпас. Эде тургустунуушкунга шынчы, дидим, ажык кижилер херек.

БЕРГЕЛЕР МУРНУНДА

«Бай-Тал» совхозта 18,6 муң баш шээр мал кыштап турар. Бо хүннерде хой оолдаашкыны түлүктээн. 24 коданнарда 7,2 муң төрүүр хойнуң 6 муң хирези оолдапкан. Күнзүк Калдар-оол, Өнер-оол Хаван-оол, Лаа Иргит, Мандараа Шыырап болгаш өскелерниң-даа коданнарында хой оолдаашкыны адакталган. Чаш хураганнары онча-менди дорутуп турар.

Кыш бодунуң эргезинде хевээр. Эрткен айда хадаан хат одар-белчиирлерни хөртүктеп каапкан. Даштыг-Тей, Мешкен-Хөл, Туралыг бригадаларының чамдык коданнарының малы чем тып чиири бергедээн. Деңгилдези кошкак, тургузу азыралда турары хүн бүрүде немежип орар.

Коданнарда мал чеминиң курлавыры эвээжээн, удур сөөртүр ужурга бо-ла таваржыр. Мал төлүн чогуур үезинде учётка алыр, дутаарлаар ажылдар оожум чоруп турар.

Коммунистерни, депутаттарны коданнар аайы-биле быжыглап, улусчу контролёрларның рейдилерин организастап, өдек коптарар, даваннары тастаан малга үнчүгаштар дааараар ажылче совхоз төвүнүң чурттакчыларын киириштирери чугула.

Малдың деңгилдези хүн келген тудум-на суларап орар. Берге үелер мурнунда дээрзин хандыр медереп билип, бүгү күштү мал кыштаглаашкынынче мөөңнээри негеттинип келген.

Александр САМДАН.

Үндезин реформаның оруу-биле

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГАЖЕ ШИЛЧИДИВИС

Өвүр районда орук-септелге-тудуг участогунуң коллективи бо чылдың эгезинден эгелеп бот-орулга-чарылгаже кирген. Эде тургустунуушкуннуң ийиги чадазында бүдүрүлгени эргелеп башкарарын чаа ёзу-биле боттандырып эгелээн. Моон мурнунда ажылдап турган бригадаларны улгаттыр каттыштырып, коллективте ажылдап турар 76 кижиниң сезин кызырган. Моон мурнунда чылдарда мастерлер безин 6 кижи турган. Долу бот-орулга-чарылгаже шилчиир мурнунда ынча мастерниң бүдүрүлгеге ажыы кайы хире боол турарын база өөренип көрген бис. Алды мастерниң кылып турган ажылын үш мастер кылып шыдаптар деп түңнел үндүргеш, оларның ужун база кызырдывыс.

Бот-орулга-чарылгаже шилчиир мурнунда коллектив кежигүннериниң экономиктиг өөредилгезин организастаан. Ол өөредилге ам-даа үргүлчүлевишаан. Ону понедельник санында эрттирип турар. Бүдүрүлгениң кол бухгалтери Ч. Торлук, участок начальниги Б. Оюн, кол инженер В. Кара-оол кижээлдерни коллективтиң болгаш республиканың бүдүрүлге амыдыралындан алдынган тодаргай чижектерни киирип тургаш, солун, ажыктыг кылдыр эрттирип турар.

Ажылга ажык-чарлыг чорукту, демократчыдылганы ажыглап турар болу берген бис. Участоктуң кол инженеринге В. С. Кара-оолду соңгуп алдывыс. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелин 11 кижи составтыг кылдыр соңгудувус. Кижи бүрүзү, бригада бүрүзү социалистиг хүлээлгелерни алгаш, коллективтиң администрациязы-биле керээни чарып алган. Шаңнал-макталга чеже хире акша-хөреңгини чарыгдаары ук керээде база көрдүнген. Планныг онаалдаларны болгаш социалистиг хүлээлгелерни амыдыралга боттандырар талазы-биле хемчеглерни коллективтиң удуртулгазы, партбюро, профэвилел комитеди болгаш комсомол организациязы ажылдап кылган. Ону коллективтиң бүгү кежигүннеринге таныштырган.

Владимир Дажыманың удурткан тудугжу бригаданың ишчилери күш-ажылчы маргылдааның мурнуку одуруунга чорупп келген. Олар планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип, чарышка каш удаа тиилээн. Бригаданың тудугжулары Михаил Сат, Шулуу Доңгак, Мерген Комбуй, Алексей Куулар бедиткен социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг күүседир дээш кызымак ажылдап турар. Бригада бо чылын 264 муң рубльдиң тудуг ажылдарын кылыр. Ол дээрге дөрт аал ишти чурттаар ийи бажың. Январьның планын бригада хуусаа бетинде күүсеткеш, 10 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алган.

Участок январьда оруктарның капитал болгаш агар септелгезиниң планныг даалгаларын күүсеткен, ниитизи-биле 13 муң рубльдиң ажылдарын кылган.

Коллективтиң кежигүн бүрүзү боду дузалаа ажыл-агыйлыг болурун база дугурушкан. Ону хөгжүдер, коллектив кежигүннерин эът-биле хандырар сорулга-биле 100 баш хойну садып алган. Олар хүр-менди кыштап турар.

Хунажык МОНГУШ.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Совхозтар долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче кирген амгы үеде кодээ ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларынга аныяктарның киржилгези чугула апар чыдар. Мурнунда күрүнеден акша-хөреңгини алгаш, кандыг-даа ажылды хөлезилеп кылдыртып ап турдувус. Ам камналга айтырыы бирги чергени болу бергенин билип эгеледивис.

Бодум совхозта прораб мен. Материалдарны камнап тургаш, тудугну шынарлыг кылыр дээр болза, өске тудуг организациязы-биле керээ чарып, оларга хөй түңнүг акша-хөреңгивисти төлеп орарывыска таарымча чок деп бодаар мен. Эде тургустунуушкуннуң негелдезинге дүүштүр кодээге, ылаңгыя совхозтарның тудугларын бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле база бодунуң күжү-биле ажыл-агыйлар боттары тудуп алыры чугула.

Маңаа хамаарыштыр тодаргай чижектерни киирип тургаш, бодумнуң-на кодаңымдан ыравайн, бодалымны бижип көрейн.

Бистиң «Мөрен» совхоз бо чылын 516 муң рубльдиң капитал салыышкынын шиңгээдип алыр планныг. «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның Эрзинде ажыл-агыйлар аразында көжүп чорууур механизастаттынган колоннази-биле чарып алган керээвисти ёзугаар бо үстүнде адааным акшадан 282 муң рубльди чурттталга бажыңнары тудуп бергени дээш ол АКМК-га төлеп бээр ужурлуг бис. Бир чурттталга бажыңының туткан өртээ 77 муң рубль. Ол-ла чурттталга бажыңнарын совхоз бодунуң күжү-биле оон эвээш хөреңгини үндүрүп тургаш туткаш, орулга киирип алган болза, кайы хире ажыктыг болгу дег-дир. Мону база чедир өөренип көөрү чугула. АКМК-да ажылдап турар тудугжуларның улуг кезии бистиң совхозтуң-на кижилери. Мындыг болганда боттарывыс тудуг бригадазын тургускаш, совхозтуң тудугларын боттарывыс чүге кылып болбас бис?

Чүгле совхоз төвүнде эвес, харын малчын коданнарда база-ла чурттталга бажыңнарын, чунар-бажыңнарны тудуп турар бис. Тудуг кылыр кижилер бисте бар. Аныяктарны бо ажылче эвилелдеп, оларның күш-ажылын шын организастаар херек. Комсомолчу аныяктарның тудугжу бригадазын тургускаш, ону удуртуруң совхозта комсомол комитеди холга ап, ол тудугларны комсомолчу шалыпчы тудуглар кылдыр чүге кылып болбазыл.

Малчын коданнарга чунар-бажыңнарны, хой, инек ажаар бөдүүн кажааларны Мөрен ортумак школазының үстүкү класстарының өөреникчилери башкыларының удуртулгазы-биле чүге тудуп болбазыл? Бо айтырыг чүгле чаңгыс мени-даа эвес, республиканың өске-даа совхозтарының прорабтарын дүвүредип чор боор деп бодаар мен.

Тес-Хемниң Калдак оруун, ол-ла районнуң «Кызыгаар» совхозтуң Доозуннугда суггарылга бугазын база өске-даа суурларны улусчу арга-биле туткан болгай. Ынчангаш 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира-биле хандырар дугайында партияның XXVII съездизиниң шиитпирин амыдыралга боттандырарынга мындыг арга-курлавырларны ажыглаары идиг болур ужурлуг.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
Эрзинде «Мөрен» совхозтуң проравы.

ХООЧУННУҢ ИЗИН БАСКАН

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта улуг мал эмчизи Дамдын-оол Хертекович Сүрүң Кызылда кодээ ажыл-агый техникумунуң ветеринария салбырын дооскан. Төрээн совхозунга мал эмчизи боол ажылдаандан бээр 29 чыл четкен.

Ол үелерде колхоз даргалап чораан дагдыныкчы, партия, совет органнарының хоочуну Х. Ч. Кудурукпайның арга-сүмезин, дуржулгазын ап, удавайн ажылынга мергежий берген.

Дамдын-оол Хертекович амгы үеде совхозта улуг мал эмчизи хүлээлгени күүсетпишаан, пропагандистеп турар. Дуржулгалыг эмчи 15 чылдар иштинде малчыннарга зооветөөредилгениң кичээлдерин чорудуп келген.

Амгы үеде ооң өөреткени 45 малчын кадарган малы аарый берген таварылгада, эмчи манап олурбайн, боттары-ла эмнеп, сыкыртып аар апарганнар. Ынчангаш совхозта кандыг-даа малдың өлүп хораар чоруу моон мурнунда чылдардан элээн кызырылган.

Бо база-ла хоочун эмчиниң биче эвес үлүг-хуузу. Ооң хар-назыны дөгүзе-даа, ам-даа аныяктардан дудаан чок. Чайын-даа, кыжын-даа ырак тайгаларда сарлыкчылар, хойжуларже аъттангаш, хонук-хонуу-биле чорупп бээр. Ол чорупп чораш, чүгле малдың аарыг, кадыын көөрү-биле өйлешпес, ында малчыннарның амыдырал-чурттталгазы-биле таныжып, лекция, беседаны кылып, районда, республикада, делегейде болуушкуннарны чугаалап берип чорууур.

Хоочун мал эмчизи аныяктарга арга-дуржулгазын айтып берип, оларның дагдыныкчызы боол келген. Амгы үеде ооң дагдынганы аныяк эмчилер Виктор Кочаа, Галина Соржу болгаш оон-даа өскелер база-ла Д. Сүрүң дег дуржулгалыг эмчилер болу бергилээн ажылдап турарлар. Хоочун эмчи билиг бедидер курстарга барып, билиг-мергежилин бедидип ап чорууур. Ол Ленинчи юбилей медаль болгаш өске-даа хөрек демдектериниң база хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи.

Арбай-оол КАНЧЫЫР,
«Мурнакчы» совхоз,
Бай-Тайга район.

Чедип алдынган дугуржулга ёзугаар космонавтылар белеткээриниң Ю. А. Гагарин аттыг төпте космосче совет-болгар каттышкан ужудуушкунга белеткел чоруп турар.

ЧУРУКТА: 1-ги экипаж — экипажтың командири Анатолий Соловьев (ортузунда), шинчилекчи космонавт БУР-нуң хамаатызы Александр Александров (солагай талазында) болгаш борт-инженер ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры Виктор Савиных.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ЭЖИМНИҢ КЫШТААНДА

Арга-ыяш даамалы болгаш ыңай-бээр аргыжып, харылаар девискээрлеримни эргип кезип чорааш, ол-бо одарларда, кажаттарда кодан хойну бо-ла көөр турдум. Эрткен чылдың октябрь айда чүве. Дүне хар чаапкан. Дааганым арга-арыгны эргип көргеш, чанып ор мен. Хүннээрек чарыкта кажатта хой чор. Черле даамал болуп чоокта ажылдап келген болгаш ында улусту эки-ле таныывас мен. Арга-ыяш ажылдакчызы кижи малчыннар-биле таныжып алырга, бодунуң ажылынга ажыктыг болгай, оларга даянгай деп бодал-биле малчынга чортуп чедип келдим. Ынчан ужуражып таныжкан малчыным Мандык Ооржак дээр болду. Хөөредир болза диртетер кара адыг-ла эр чорду. Ынчан ооң-биле ажыл, амыдырал дугайында хөөрешкеш, оон бээр-ле эжишкилер апарган бис. Чогум ол чоокта кыштаг-даа көзүлбес чер болчук. Кыштаа оон тура үш километр хире черде турарын ол чугаалады. Күзүн хар чагтгалакта, ырак-ырак одарларга малын кадарар. Кыжын хар адаанга кире бээр черлерин бодаар, ындыг хойжу болган.

Баштайгы ужуражылгамдан бээр элээн үр үе эрткен. Чоокта чаа январь айны сөөлзүреди ол эжимниң аалынга кире дүштүм. Хывыт дээр өзен аксынга келген мен. Ол чоок-кавы аажок чараш оран. Дыттар, хадыңнар үнген аргалыг. Чайын чечек-чимис сүстүнүп чыдар. Ол-бо талаже көрзүнеримге, хой-даа көзүлбес, оалдаан эш боор бе деп бодап, чортуп ор мен. Өзен орту кирип чорумда, тейлер аразында кыштаг көстүп келди. Аңаа дораан келдим. Ийи бичежек бажың, ооң чанында өрегезин дуй тыртып каан ийи өг. Кажаалар. Аъдымны баглап кааш, аайын тыппайн тур мен. Серилиг кажаада хойлар-ла хөй. Кажаа иштинден дери-бузу бургурааан кижи үнүп келди. Эжим Ооржак бо. Мендилештивис. Кижим далажы аажок, буруулуг болдум дээн ышкаш, улаштыр кылаштааш, чадагай кажааның аксын ажыткаш, хойларын үндүр ай дей берди.

Кажаа артында бажыңдан бир эр кижи үнүп келгеш, баглаашта улуг, хүрең аътты мунупкаш, кажаадан үнген хойларны одар талазынче досуп чоруй үнүпту. Кажаада элээн каш хой арты, төрүпкеннери-ле ол боор деп бодадым. Оларынга Мандык Ооржак сиген каап чемгере берди. Кажаа иштинден үш херээжен кижи үнүп келди, ийизи арай улгады берген, бирээзи аныяк кыс. Ол уруг узун, чиңге ак хендирде чымчак көк сигенни бичии-бичии кылдыр эндере боол алган, оларын кажааже кире берди, ийизи кургаг өдекти демир деспилерге ургулааш, база-ла ынаар кирдилер. Ол-ла бүгүнү көрүп тура, хойжуларның ажылы-даа чымыштыг-ла-дыр деп бодадым.

Эжим ам-на ажылын дооскаш, мээң чаныымга келди.

— Хойлар-даа төрүп эгелээн ышкажыл — дидим.

— Кидин түлүк, чай-даа чок бис ийин. Көрүп тур-ла сен ыйнаан.

Черле эштиң малдап турар хоюн, хураганнарын көрүксээрим аажок. Ынчангаш хойжу-биле кажааже кирдивис. Дөрт-беш хире бичии-бичии клетка кажаажыгаштар бар. Ында хураганнарны улуг-биче аайы-биле аңгылап каан. Кажаа иштн кургаг, чылыг. Оон соонда малчын меңя бажыңынче чалады. Аяк шайны чооглап олура, элээн хөөрештивис. Ооң өөнүң ээзин Чимисин Салыковна дээр, он уруглуг өг-бүле болду. Бир кызы Марта авазын кара-олчаан дөзел алган, ам ийи чыл сакманчылап, ада-иезинде дузалажып турар болду. Чаш хураганнарны ыдып-тудуп турда өөренгенин, кашпагайын магададым. «Искра» совхозта база бир уктуг, аныяк малчын тывылган-на-дыр.

Боларның кыштаглаашкынга белеткенип алганы-даа шыырак. Оон башка чединишкин дугайында бодаан-даа херекчок-ла болгай.

Амгы үеде Мандык Көгүйлеңовичиниң 315 хоюнуң хөй кезии оолдапкан чорду. Чүс хойдан 85 хураган алыр планныг. Ону ажыр күүседиринге М. К. Ооржак бүзүрелдиг. Мал-маганының ниити байдалын эки билир. Ынчангаш социалистиг чарышка совхозунуң шалыптыларының бирээзи Чозар-оол Монгушту кыйгырган. Эжимниң шаңналдары — хүндүлел бижиктерни-даа көрдүм.

Чалзап ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

КЫМ-ДАА КЫДЫЫНГА АРТПАС

● Чагаалар допчулалы ●

Бойдус камгалалынче кичээнгейни кошкаш кылбас дээрзин редакцияга кээп турар чагааларда сагыш-сеткилиниң дүвүрээзини-биле номчукчулар бижип турар. Бо чугула айтырыгны шинтпирлээринге чон идепкейлиг киржир-даа ужурлуг, борта кым-даа кыдыынга артар арга чок. Чүге дизе бойдус камгалалы чүгле экологтуг эвес, экономиктиг, күрүне ужур-дузалыг айтырыг. Ол чер кырында амыдыралдың айтырыы.

Техниктиг эртемнерниң кандидады Д. Б. Бузур-оолдуң «Ховартаан чылдагааны чүдел?», А. Шумовтуң «Шивиниң кеспезе» деп материалдарын деткээн чагаалар ам-даа келбишаан. Үени эрттирбейн, дарый хемчеглерни ап, төтчеглекчилерниң оруун дуглаарын авторлар саналдап турар.

Барыын-Хемчиктен С. Тава-Самбу бижикчилерниң саналдарын «эгелекчи болгаш чогаадыкчы» деп үнелээн. Олар «ёзулуг-ла эде тургустунуушкунунуң бир херечизи болуп турарын» демдеглээн. Бойдуста онзагай ыяштарның бирээзи — шивини чыл бүрүде чүс-чүзү-биле кыргып октап турарын, үрезин болур чочагайны 1 килограммда 19.25 рубль-биле садып турары-биле канчап дүүштүрерил? Үрезинден шиви өстүреринге үнген чарыгдалдар-биле дириг шивини кескенинден үнген когаралды канчап деңнээрил? Бо айтырыгны хамаарылгалыг эштерге ол адрестеп турар.

Ол-ла райондан М. Монгуш октаттынган шивилерни көргеш, «кижиниң сагыш-сеткили дүвүреп, кандыг кончуг чоор деп бодай бээрдир» деп бижээн. Арганың хайыразын камнап арттырарының бир аргазы кылымал шиви деп ол санап турар. Арга-ыяш ажыл-агый министерствозунуң ажылдакчылары ону дээ, довураа-биле садыгларга дужаарын чүге өөренип болбазыл? Айтырыг амдызында ажык хевээр.

Бай-Тайгадан Ө. Иргит «Мөңге ногаан, чараш шиви чылда безин чеже октаттынып турарын санаары берге-дир. Бойдуска ынак эвес кижи турбас, кым-даа төрээн чайлааның, кыштааның, хоорай-суурунуң чанынга шиви тарып олуртурун күзевес боор. Кайы-даа үеде өңүн салбас шиви кижиниң өөрүшкүзүнүң демдээ». Автор суурунуң кудумчуларында тарыттынган шивини безин ийи-чаңгыс хүнүн, бодаар кижилер кезип аппарган боорун харааладап бижип турар. 1986 чылды уткуурда, бир кижи Таргын Каң-оолдуң хериминиң иштинге өзүп турган шивини балды-биле үзе кезип аппарган. Бо чылын районнуң хүндүлел самбыразының чанынга тараан шивини хирээлеп аппарган болган. «Хоорай-суурларда шивилерни чылдың-на кезип турбайн, бир доктаамал черге тарып аар — мээң бодалым ындыг» деп, Ө. Иргит чагаазын түңнээн. Улус депутаттарының күүсекчи комитеттери шиви кезерин хоруп, чыл төнчүзүнде бо ажылды хайгаарал-га алыры күзенчиг.

Төрээн черин билир, аңаа ынак кылдыр аныяктарны кижизидери чугула. Хеймер оглум Мергенни, уруум оглу Балчырны эдертип алгаш, Торгалыг, Сээ-Хем, Кара-Адыр ынаар чоруп чордум. Өгбелерниң чадырларының орну безин артпаан болду. Хемнерниң балыы ховартаан. Аңнар-даа каракка көзүлбес апарган. Борта турган Бочеров деп кижи дириг амытаннарны хыдып турда, кым-даа ыттавас, коргар турган боттарывыстың буруувус-тур ийин. Аң-мең камгалалын эң шынчы кижилерге бүзүрээр дээн Д. Б. Бузур-оолдуң саналын улус шупту деткип, чүүлдүгзүнүп турар. Бо дугайын Өвүрден Базыр-оол Монгуш, Улуг-Хемден Сергей Докмит бижээн. «Бойдустуң байлаан карак огу дег камгалаары — совет хамаатызы кижи бүрүзүнүң хүлээлгези» деп, Кызылдан С. Сандю бижип турар. Ховартаан аң-меңни, үнүштерни камгалап арттырарының айтырыы соңгаарлаттынмас сорулга болуп турарын ол айтып турар.

Бойдус камгалалының органнарынга кескү дузаны хөй-нииттиг организацияларлы көргүзер ужурлуг. Чер-чер Советтери, райкүүскомнар рейдилерни организастап, бойдусту төтчеглеп турар чорук-биле баш удур демисежир болза, үре-түңнелдиг бериг болур. Комсомол организацияларын, школачыларны безин бо ажылче хаара тудары күзенчиг. Хоойлу камгалал органнары илереттинген четпестерни ханы анализтеп, хоойлуну сагып турарын контрольдаарын тургустунган байдал негеп келген. Чүгле нийти күш-биле, кижи бүрүзүнүң идепкейлиг киржилгези-биле арыг суттуг хемнерге балык-байлаавыс өстүрүп, ногаан арганың агаарын тынып, аң-меңни, үнүш-бойдусту оңза-меңди камгалап арттырар аргалыг бис.

Артых ХОВАЛЫГ.

ДААРТА ОРАЙ АПААР

Д. Б. Бузур-оолдуң бойдус камгалалының дугайында «Шын» солунга үнген материалын бүрүнү-биле деткип тур мен. «Бойдус булуңун» кончуг кичээнгейлиг номчуур кижи мен. Аң-мең-ниң, куштарның чылдан чылче ховартап турарын чер-черден бижикчилер дүвүрээзин-биле бижип турар-дыр. Ол эш-өөрге канчап каттышпас боор. Шуут көзүлбестээн аңнар бары шын. Оларның бодун аныяк-өскен көрбээн, чүгле зоопарктан, телевизордан көөрлер.

Когу үстүр четкен аңнарны камгалалга ап турар болгай. Ырак-даа барбайн, бодумнуң өскен черим Баян-Дугайның дугайын бижиксе-дим. Чараш чурумалдыг бо чоокку девискээрни кино тырттырарынга шилип ап турду. Кара суугнуң балыының хөйүн чүү дээр. Өске эштерниң бижип турары дег, ам ында база куруглаан. Балык-байлаң канчап барганыл? Хайыра чок кыргып-хыдып турарга, төне берген-дир.

Чазылдырып турганш, балыктаар «балыкчылар» турган. Оларны хай дээр кижи чок болган.

Хөлчүк шыгынга кээп хонар ангырлар, дурундаалар, өдүректер, кастар, тогдуктар, шиленнер ам көзүлбестээн. Ийи хире куш көрзүнзе, сеткилиң харын өөрүүр. Ээн шыктарны көргеш, кижиниң сагыш-сеткили саргыыр апарган.

Кошкарлыг, Ыдык-Тайга баштарынга, Оолдуг-Хемге, өске-даа ээреннерге аң аймаа элбек турганын караам-биле көрүп өстүм. Сыын, мыйгак, адыг, дырбактыг, тоорук, чекпе, те-чуңма, аргар-кошкар ам шуут читкен. Чеден чылдар үезинде Чадааннаның өрт чериниң ажылдакчылары аргарларны вертолёттуг аңнап турганын улус билир. Кара-куш, күртүг, күшкүл ышкаш ховар куштар кижиге таваржышпас апарган. Көскүлең хөөрүк безин читкен.

Сөөлгү үеде аңчы билеттер чок «аңчылар» көвүдээн. Аңны өйлеп өлүрерин билбес, чылдың кайы-даа үезинде, боос-даа, чаш оолдуг-даа аңнарны адып, боолап туруп берген чүве бо. Оран-делегейниң аң-кушку-даа өйлүг, өлүр тынныг, өзер назылыг дээрзин олар билбес эвес, билирлер.

Егерьлер аңның баш саның өстүрер дээш кандыг-даа ажыл чорутпайн турар. Олар чон ортузунче кирбес, тайылбыр ажылы чорутпас боор, черле чүү дээш акшалың ап турарыл? Райкүүском бойдус байлаан камгалаар дээш үре-түңнелдиг ажыл чорутпаанындан мындыг чоруктар таваржып турар. Сессияларга-даа ону чугаалажып, чогуур түңнелден үндүрзе. Кедээ Совет күүскомнары бо ажылды холга албайн турар.

Чылдың-на өрттер болуп, бүдүн аргалар хып турар болгай. Турут-Баары, Шыктыг-Алаак, Хорумнуг-Арыг, Кулун-Дужер ынчаар арганың ыяжы артпаан. Бойдус камгалалынга эде тургустунуушкун кылбас болза, бөгүнгү когарал даарта улам көвүдеп болур. Даарта орай апаар.

Саая ТАСПАЙ.

БОЙДУСТУ ӨӨРЕНИР

Тожуда заповедниктиң девискээринде дириг амытаннарның, ооң иштинде дуюглуттарның санын өстүреринге таарымчалыг байдал тургустунган. Эликтиң саны эвээжээн болгаш ону хайгаараары чугула апарган. Ынчалза-даа дуюглуг аңнарның саны эмии эрттир көвүдээрге, чем баазазы чедишпейн баар, ооң түңнелинде олар аштап, аарып, өзүп көвүдээри эвээжеп болур. Чем эвээжээнде дириг амытаннар өске черлерже көже бээр.

Бөрүнү когу-биле узуткаар дээр болза шын эвес. Заповедникте ол камгалал аңнарга хамааржыр. Бойдус комплекизиниң амыдыралын таарыштырарынга ол дузалыг. Араатаннарның функциязы болза дуюглуг дириг амытаннарның өзүп көвүдээринге, оларның санын таарыштырарынга салдарлыг. Бөрүнүң истеп сүрүүшкүнүнге таварышкан дириг амытаннар доктаамал серемчилелге турар. Ындыг байдалды чүгле кадыктары шыдап эртер. Кырган, аарыг аңнар бөрүге чемиш болур болгаш өзүп көвүдевес. Ооң түңнелинде салгал база кадыкшыырак болур.

Бөрүлер турар девискээринче өске аңнарны база киирбес. Өзүп көвүдээннерни өскээр чоруптар. Оларның санын кызырар хемчеглер алыры чугула.

Баш санының таарыштырылгазы мындыг схема хевирлиг боор: дуюглугдарның саны көвүдээрге, чем баазазы эвээжээр, араатаннарның саны өзер болгаш чоогунда девискээрже көжер. Дуюглут аңнарның саны эвээжээрге, араатаннарның чижи кызырлыр, өзүп көвүдевес болгаш база көжер. Бойдустуң болуушкуннары мындыг. Аңаа бодамча чок киржилге таарышпас, ону чүгле хандыр өөренир апаар.

Г. КОРОТАЕВ,
«Азас» заповедниктиң эртем ажылдакчызы.

ЭВЭЭЖЭЭРДЕН ХАРЫН КӨВҮДЕП ТУРАР

Бойдустуң хайыралы катчамисти кам-хайыра чок үрегдеп, төтчеглеп турар кижилер эвээжээр тудум улам көвүдеп турар болу бергени кижиниң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур боор-дур. Төтчеглекчилер-биле демиселди күштелдирер дугайында партия, чазактың доктаалшиитпирлери бар. Ынчангаш кижи бүрүзү бойдус камгалалының дугайында чүгле солун, сеткүүлге бижиир эвес, харын боттары база бо ажылга киржир болза эки. Чүге дээрге бойдус камгалалы — бүгү-нииттиниң херээ.

Эрткен чылдың чайынында өскен-төрээн черим Адар-Төшке чордум. Адар-Төштүң хөл-ле үнген чүвези ол. Калбак аргаже хаплап кирип, суг дилеп чоруурумга, бнезги шаагайндыр агып баадып чыдар суглары чок болду. Поштуг өзенге баарымга, ушкан пештер-ле хөй. Чүү болган? Канчап барганы ол чоор дээш, дестерни көөрүмге, моторлуг хирээ-биле ужурун каапкан болду. Ол ушкан чодур пештерниң будуктарындан безин тооруктар үнгүлеп келген. Ол араатаныг үүлгедигни көргеш, мугараар кижи чордум.

Көк-кат, киш-кулаа сыптарын «комбайн» дээр херексел-биле сүвүре соп каапкан болгулаар-дыр. Дараазында чылын оон чүү-даа үнмес. Шак ындыг арга-биле кат чыыр чыр алыксак-чиксек, аштырымныг, хоптак кижилерни тудуп, оларның ол херекселдерин хавырып, оларны торгап турза эки деп саналдыг мен.

Эм кат болур чыжырганаңы ап көрээл. Өдек-кыштаг долгандыр чыжырганаа үнген черлерге чурттап өстүм. Кыштың чыккылама соогунда безин чыжырганаңы чыып чип чордум.

Оон чылдагааны билдингир. Чыжырганаа эриг, доң-даа турда, «саар», сыгар чорук көвүдээнинде. Шак ындыг төтчеглекчи кижилер-биле шыңгыы демиселди чорудары чугула. Төтчеглекчилер-биле демиселди шыңгыырадыры-биле мындыг саналдыг мен. Бирээде, кедээ Советтиң, совхозтуң девискээринде үнген чыжырганаңы, тооруктуу бо черлерниң өңчү-хөреңгизи кылдыр көөр. Төтчеглекчилерге хоойлу дүрүм ёзугаар шыңгыы хемчегни онаарын оларга дагзыр. Ийиде, лесниктерден негелдени күштелдирер болгаш чонну бо ажылче эвилеңдеп ажылдаар. Үште, бичии уруглар ортузунга тайылбыр ажылын чорудар.

Дамба МОНГУШ.
Бии-Хем районнуң Аржаан суур.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

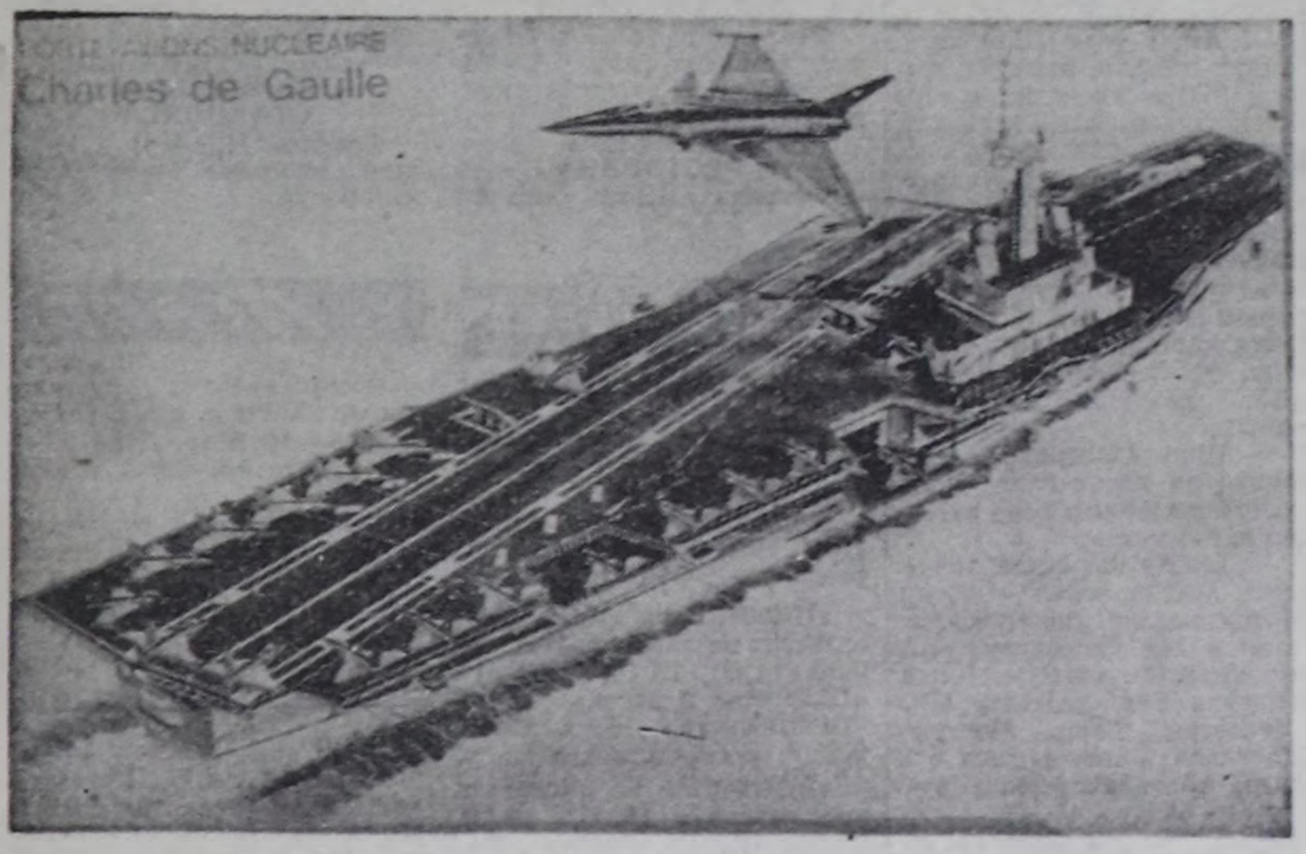

Шериг программазын өстүрериниң экономиктиг ажыктыын агартып, шериг үлетпүрү «индустриалдыг өзүлдеге, чоннуң ажылдыын көвүдедиринге, эртем-техниктиг депшилгеге арганы берип турар» деп француз пропаганданың даярып турар чаңчыл болган чүүлү мындыг. Ол барымдаа херек кырында чүүлдерге дугжуп турар бе?

Күш-ажылдың бүгү-нииттиг конфедерациязынга кирип турар эртем-техниктиг ажылдакчыларының профэвилелиниң ажылдакчыларының чорудкан шинчилелдериниң түңнелдери өске чүүлдерни көргүзүп, француз экономиканы болгаш эртем шинчилелдерин милитаризастаарының фактызын база катап бадыткап көргүскен. Ооң илеткелинде 1977 чылдан 1985 чылга чедир үеде Францияның үлетпүр структуразында боо-чепсек бүдүрериниң үлүү 8,6-дан 11,6 хуу чедир өскенин көргүскен. Эртемге күрүнениң нийти чарыгдалдарында дорт акшаландырыышкыны 10 чыл дургузунда 29-тан барык 33 хуу чедир өскен.

Үлетпүрнү болгаш эртемни милитаризастаары ажылчы чонга чаагай чорук болбайн, немелде ажылдаар черлерни тургузарынга чедирбейн турар.

ЧУРУКТА: Брест хоорайда шериг судноларын тудар черде «Шарль де Голль» дээр атомнуг авианосецти тудуп эгелээн. Францияның шериг-далай күштеринге ол 1996 чылда кирер болгаш аңаа 40 самолет, оон иштинде ядролуг чепсектиг бомбалакчылар турур болур.

СЭТА-ның фотохрониказы.

«ЮМАНИТЕ» СОЙГАЛААН

ПАРИЖ. (СЭТА). Францияның чазаа 1987—1991 чылдарда шериг чарыгдалдарынга көрген акшазындан 700 млн. франк акшаны химиктиг чепсекти бүдүреринге тускайлаан. Ол дугайын француз коммунистерниң «Юманите» солуну дыңнаткан.

Францияның чазаа химиктиг чепсекти бүдүрерин соксаткан дугайын 1987 чылда-ла бүгү делегейге чарлаан турган. Ындыг болзажок ол чепсекти бүдүрерин чурттуң чазаа ам-даа уламчылап турар. Эссон парламентиниң Буш деп черинде шинчилел төвү ону бүдүрүп турар. Тулузада эм болгаш чемишчидилгелер кылыр заводта база химиктиг чепсекти бүдүрүп турар. Солуннуң дыңнатканы-биле алырга, 4 муң тонна хире химиктиг чепсекти чазак чажыт бункерлерде сыгжаан.

КАМНАҢАР

Черге чуртталганың үндезини — ногаан үнүш. Ол хүннүң херелдерин тудуп, бистиң бөмбүрзектиң дириг бойдузунга берип турар. Ногаан арга иштинге кижиниң дыжы хавар. Үнүштерниң эртем, эстетиктиг ужур-дузазын үнелээри берге. Бирле хевириниң чиде бээри нийти бойдуска когаралды чедирип болур.

Черлик үнүштерниң шынарларын бистиң өгбелеривис өөренип, оларны аъш-чем кылдыр ажыглап турар. Кижиниң херекке албайн турган үнүштерниң безин ажыктыы билдинип турар.

Бойдус камгалалы — күрүне ужур-дузалыг айтырыг. СЭКП Программазында бойдус курлавырларын хумагалыг ажыглаарын онзалап айыткан. Эмии эрттир харыысалга чок болганывыстан чамдык хевириниң үнүштери шуут чидип турар. Кайы үнүштүң ховартап турарын чүгле бир тускай девискээрни өөренип, кандыг үнүштер үнүп турарын тодарадып тургаш, билип ап болур.

«Азас» заповедниктиңде 700 хевириниң үнүштери демдеглеттинген. Камгалалдыг бо девискээрде РСФСР-ниң Кызыл дептеринче киир бижиттинген үнүштерге Дорогостайскиниң горькушазы, рябчик дагана база хамааржыр. Ногаан «хуулгаазынны» камнаңар деп чагыыр ийик мен.

З. ВАСИЛЬЧЕНКО.

БИЛИП АЛЫҢАР!

ИРБИШ

Эң-ле чараш, күштүг, кажар бо аң нар төрелдиг моортайларга хамааржыр. Ол хар шыпкан бедик чалым-хаяларга болгаш кижи барбас черлерге чоруур. Ол ышкаш ирбиш Өвүр районнуң девискээринде Торгалыг, Улаатай, Ирбитей хемнерниң баштарында барын улуг улустар чугаалажыр. Ооң кол чемижи — аргар, те-чуңма база өрге, тарбаган, күжүген, алак-таагы, койгун. Сөөлгү үеде ирбишти өстүрүп көвүдедир сорулга-биле янзы-бүрү хемчеглерни бистиң чуртувустуң эртемденнери ажылдап кылып турар. Ынчангаш бо чараш, ховар аңны Тывага өстүрери, карактаары база артык эвес.

МАНЫ

Кара сорлуг, хоюг сарыг, терең дуктуг, дээрбектелчек узун кудуруктуг, машпак даваннарлыг, шаңгыр карактыг аң — маны Улуг-Хемде, Хемчиктиң шынааларында база Мөңгүн-Тайгада бар. Бистиң калбак делгем дагдыг Тывавыста маны чок чер чок. Ооң эдержир үези февраль, март айлар. Май, июнь айларда оолдаар: ооң эниктери үш азы дөрт, а чамдыкта он чеде бээр. Бо аң колдуунда хорумнуг черге өзүп, төрүүр. Хүндүс чыда хүнзээр, дүн чоруктуг. Ооң кол чемижи — күске, күжүген, алак-таагы, өрге, тарбаган. Ынчангаш маны бо үстүнде ады үнген аңнар турлаанга чурттап өзер. Маны ССРЭ-ниң Кызыл дептеринде киир бижиттинген.

АК-КОДАН

Ак-койгун (кодан). Бо аңчыгаш аажок сырый, ховең ышкаш хоюг, ак дуктуг. Ак-койгунуң демдээ чүгле кулак баштарының наразында, а өскези ак дук-биле шыптынган. Койгун чайын өъттенген, ак талдар картын чем кылыр. Кыжын терең харлыг үелерде, хөртүкке үңгүр кылыр, азы дазыл адаанга чаштынып чурттаар. Ол дүне чемнээр. Койгунуң дайзыннары кончуг хөвей: бөрү, дилги, ирбиш, пар, маны, кырза; куштардан: ээрп, үгү, хартыга. Койгунну камнап, камгалаары кончуг чугула.

Найгын-оол ДАМДЫН.

БАЛЫК КАМГАЛАЛЫ КАНДЫГЫЛ?

Бойдус камгалалынче күрүне хөй хөреңгини үндүрүп турар. Чижээ, балык өстүрер заводтарны туткан, үнелиг балыктарны кандыг-даа байдалдарга өстүрер хемчеглерни ап турар. Үнелиг балыктарның тывыжын эвээжеткен болгаш ону контрольга алган. Балык ажыл-агыйын хөгжүдер, балык курлавырларын тодарадыр херекке улуг эртем черлери киржип турар. Бо бүгү ажылдар чер-черде төтчеглекчилер-биле демисел чорутпас болза, түңнел чок боол болур.

Балык камгалал органнарынга балыктың үүргене чажар, хемни өрү өскээр үелери кончуг бачым. Бо үеде чорудар ажылдан балыктың өзүп көвүдээри хамааржыр. Ол хүннерни төтчеглекчилер база манап турар. Балык тударының дүрүмнерин парлап, тайылбыр ажылын парлалгага чорудуп турда-ла, хажыдыышкыннар ам-даа хөй-биле болуп турар. Инспекторларның идепкейлиг ажылының түңнелинде, чурум үрээшкиннерин илередири көвүдээн. Эрткен чылын беш чүс ажыг кижи туттурган азы мурнуку чылдыындан тозан тос кижи хөй. 13 муң рубльге оларны торгаан. Эрткен чылын 1986 чылга бодаарга, торгаал 8 муң ажыг рубль хөй болган. Төтчеглекчилерден 843 килограмм үнелиг балыкты хавырган.

Чамдык фактыларны борта киирип көрейн. Тожуда АКМК-ның ажылчыннары С. М. Селин, Г. Н. Юршин кадыргыны 179 санга ажыр өлүргеш, 895 рубльди төлеп үнгеннер. Ак-Довурак АТБ-зынден А. В. Крутовых, Н. С. Синцов, А. А. Курохтин 232 рубльге торгаткан. Барлыктың суггарылга системазының ажылчыны А. Г. Андрющенко, № 1 КМК-дан Н. Г. Андрющенко база торгатканнар.

Балыктың хемни куду бадар үезинде Таңдыда Чемуртук хемден пенсионер А. А. Мешков, «Тыва кобальт» комбинаттың ажылчыны В. П. Карпов балыктап турган. Олар 301 кадыргыны өлүрген. Кызылдың септелге-тудуг участогунуң Үш-Белдирде ажылчыны В. Я. Королёв, ында аэропорт ажылчыны В. Г. Родионов оларга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Олар Кызыл-Хемден 284 кадыргыны хоруглут үеде туткан.

1987 чылдың октябрь 1-де Бии-Хем унунга Минусинскиниң техучастогунуң катеринге капитан В. В. Никифоров, Туранның АКМК-зындан В. Е. Андросов, Кызылдың септелге-тудуг участогунуң мастери В. С. Корнеев олар балыктап чораашторгаткан.

Балыкты кандыг чепсек-биле өлүрерин биле тура, төтчеглекчилер дүрүмнү хажыдып турар. Балык курлавырларынга чидиригни суг моондактаар дериглер чедирип турар. Ында балык шүүрээр дериглерни тургуспаан. Ынчангаш хем балыы суг-биле шөлче чоруп турар. ССРЭ-ниң суг хөөлбектеринге балык курлавырларын камгалаар талазы-биле дүрүмнүң 12 чүүлүн дыка хөй совхозтар күүсетпейн турар. Ажыл-агыйлар чүгле торгаал төлеп кааш, дүш чок олуруп турар. Хоойлу камгалал органнарының борта киржилгези херек.

«ҮТКА 25 чылы» совхозта суг моондактаар 7 дериглерниң чүгле чаңгызын балык эртпес кылган. Гидротехник А. Ч. Намчал ийи удаа торгаал төлээн. «Куш-ажылдың хостуу», «Ленинчи орук», «Россия» совхозтар, Барыын-Хемчикте «Суггат» каттыжыышкын балык өстүреринге когарал чедирип келгеннер. «Ленинчи орук» совхозка дөрт хүнде безин 125 кадыргы шөлче үнген. Гидротехник В. В. Хардинин 100 рубльге, совхозту 232 рубльге торгаан.

Ниитизи-биле балыкты шөлче үндүргени дээш харыысалгалыг 27 ажылдакчыны 1240 рубльге торгаан. Суг моондактаар дериглерниң 46 хуузунда балык камгалалы чок болган. 1986 чылда 70 хуузу ындыг турган.

Суггарылга кедээ ажыл-агыйга чугула ужур-дузалыг харын. Ынчалзажок салгалывыска дириг амытан чок, хирлиг хөөлбектер арттырып бээри база берге. Суггат эгелээр-ле, ол-ла хевээр болуп турары Агроүлетпүркургкомнуң, райкүүскомнарның балык камгалалын херекке албайн турарын бадыткап турар.

Нина БЕСКРОВНЫХ,
балык камгалал инспекциязының куринспектору.

Эде тургустунуушкун: профтехөөредилге

БАЙДАЛ БАГАЙ

Шагаан-Арыг хоорайда сес дугаар профессионал-техниктиг училищеде янзы-бүрү мергежилдин сес бөлүктеринде 140 сургуул хаара туттунган. Училище эрткен күзүн чаа бажыңнарже көшкен. Мында өөреникчилерниң чурттаарынга, билиглер шиңгээдип алырынга бүгү таарымчалыг байдалдар тургустунган. А херек кырында байдал кандыгыл? Багай.

Тудугжу мергежилдиң кадрларын белеткээринге таарымчалыг чүүлдер тургустунган-даа болза, байдал эрги хевээр артканын республиканың Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң инспекторларының маңаа дөрт хонук дургузунда чоруткан хыналдазы бадыткаан. Училищеде 22 инженер-педагог бар. Оларның сези коммунистер. Олар сургуулдарга долу болгаш ханы билиглерни берип шыдавайн келген.

Хыналда чорудуп турган хүннерде кичээлдерге сургуулдарның барык деңнези келбейн баар таварылгалар болгулаан. Мастерскаяларга ам-даа чедир дериттинмээн. Оон туржук, чамдык инструментилерни кичээлдерге ажыглаары-биле хааржаан чазып бээрин көрбээн. Чамдык нити билиг кичээлдерин бо талазы-биле тускай эртем чок башкылар эрттирип турар. Орус дыл кичээлдери шуут эртпестээн. Ол хирезинде училище тускай мергежил-биле кады сургуулдарынга ортумак эртемни база бээр деп турар болгай.

Бо чылын училище улус ажыл-агыйынга 27 шеверлекчини, 52 дашчыны, 26 бызанчы белеткээр деп турар. Оларның билиин тудугжуларның мурнунда турар ийарын айтырыгларны шиитпирлээринге чедер бе? Эрткен чылгы 58 доозукчудан чүгле санныг кижи оларга тывыскан үшкү разрядтың мергежилин бадыткап шыдаан. Ол чорукту моон соңгаар болдурбас дээш педколлектив, училищениң директору Н. Н. Монгуш шиитпирлиг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Училище сургуулдар тыып алырынга эреңгейлээшкиннер болдурган. Бо өөредилге чылында маңаа 174 кижини хаара туткан. Оларның 34-үн янзы-бүрү чылдагааннар-биле училищеден үндүрген. Хүлээп алдынган сургуулду училищеден үндүрери дээрге эң кызыкы хемчег болур дээрзи уттундурган болгаш бо таварылгада Профтехөөредилге талазы-биле күркомитеттиң чөпшээрелин албайн барган.

Сургуулдар спортчу секцияларда хаара туттунмаан, оларның хостуг үези ажыктыг чүүлдер-биле долдуртунмаан. Ооң түңнелинде, училищениң 15 сургуулу кемхерек үүлгедиишкиннеринге кирипкен. 16 кижи эзиринтер сергедир черге хонган, наркологтуг диспансерниң учёдунда турарлар бар. Районнуң суд болгаш прокуратура органнары маңаа лекция болгаш беседаларны эрттирбейн келген.

Училищениң бааза бүдүрүлгези болур «Шагаан-Арыг тудут» трест-биле харылзаа кошкак. Хоорайда РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжулары бар, ынчалза-даа олар-биле ужуражылгаларны организаставайн турар.

Трестиң планныг онаалдаларын күүседиринге он-он эвес, чүс-чүс тудугжулар херек. Олар кайы-бир черден келген эвес, тус черниң кадрлары болур болза улам аки. Ынчангаш сес дугаар профтехучилище улус ажыл-агыйынга ханы билиглерлиг келир үениң тудугжуларын белеткээр хүлээлгелиг. Ону чедип алыр дизе училищениң башкылар коллективи ажылын эде тургузар ужурлуг. Амдызында ол эде тургустунуушкун көзүлбейн турар.

Кодур-оол ОЮН,
бистиң корр.

ЧУРУКТА: Өвүр районда Торгалыг ортумак школаның башкызы Маадыр Домуй-ооловна Кара-кыс география башкылап турар. Ол тоску класстың удуртукчу башкызы болуп, өөредилге-кижизидилге ажылдарын улам экижидер дээш, кызымак болгаш чогаадыкчы аргаларны ажыглап, ажылдап турар.

Аныяк башкы хөй-нити ажылдарынга идепкейлиг киржип, школада комсомол организациязының ажылын удуртуп турар. Класстан дашкаар ажылдарны организастаарынга киржип, ужуражылгалар болгаш дыштаныышкыннар кежээлерин эрттиреринге дузалажып турар.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

АМДАННЫГ ЧЕМ КЫЛЫКЧЫЛАРЫ

Даң бажында тургаш, кежээ орайга дээр амданныг аыш-чем кылып, чонга бараан болуру — амыр эвес иштиң бирээзи. Серенмаа Донгак Хандагайты ортумак школазының интернадында 1971 чылдан бээр ажылдап турар. Бодунуң ак сеткилдиг күш-ажылы-биле школа коллективиниң хүндүткелин чаалап ап, хөй удаа хүндүлел бижиктер-биле болгаш өртектиг белектер-биле шаңнадып келген. С. Донгак — школада техниктиг ажылдакчылар ортузунда калбарган социалистиг чарыштың чаңгыс эвес удаа тиилекчизи.

Амданныг чем белеткээриниң мастери бодунуң арга-мергежилин ам аныяктарга дамчыдып турар. Амгы үеде поварның чымыштыг ижиниң чажыттарын Салбак Саайта айтып берип, өөредип турар.

Танов МОНГУШТУҢ сөзү болгаш фотозу.

ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ

Өөредилге, кижизидилге ажылының шынарын экижидеринге школада ажылдап турар башкы бүрүзүнүң чогаадыкчы, чаартыкчы болгаш эгелекчи чоруу улуг рольду ойнаар. Мен маңаа бистиң Бижиктиг-Хая 8 чыл школазының башкылар коллективиниң өөредилге-кижизидилге ажылдарын канчаар организастап турарын кысказы-биле таныштырайн.

Бистиң школаның өөреникчилери бо өөредилге чылының үшкү улдунундан эгелеп чаа школаже көжүп киргениң болгаш делгем, чырык, чылыг класстарда чаңгыс ээлчегде кичээлдей бергеннер. Чаа школа ажыглалга киргени-биле холбаштыр башкыларның класстан дашкаар кижизидилге ажылдарын чорударынга болгаш өөреникчилерниң өөренинге-даа таарымчалыг байдал тургустунган. Хостуг шактарда расписание ёзугаар янзы-бүрү бөлгүмнер ажылдап турар болгаш ында школаның өөреникчилериниң хөй кезии хаара туттунган. Класс удуртукчулары нити школаның өөредилге-кижизидилгелиг ажылының планынга даянып, школага өөреникчилерниң киржилгези-биле неделя санында кандыг-ла-бир темага турасказтан кежээлерни, класстар аразында конкурстарны, диспуттарны, спортчу маргылдааларны болгаш уран чүүл көрүлдезин организастап эрттирип турарлар. Неделяда кылдынган ажылдарның түңнелин доктаамал үндүрүп турар. Чоокта чаа класстар аразынга уран чүүл көрүлдезин эрттирген бис.

Школага кичээлдерден дашкаар кижизидилге ажылын ынчаар организастап чорударга, өөреникчилерниң сонуургалы улгадып, ботидепкейи бедип, хүлээлгезинге ээ-харысалгазы улгадыр.

Допар-оол ХОМУШКУ,
башкы.

Библиотекаларда

ҮЛЕГЕРЛИГ

Эрги-Барлык суурда кедээ библиотека районда мурнакчы ажылдыгларының бирээзи. Ооң эргелекчизи хоочун библиотекарь, коммунист Долума Хунапаевна Сарыглар үжен чыл иштинде ол шугумда ак сеткилдиг ажылдап турар.

Ол ажылынга харысалгалыг, кижилерге эптиг-ээлдек чоруу-биле өскелерге үлегерлиг. Ооң ажылдап турар библиотеказы арыг-силиг, ында бүгү-ле чүве эң ме-сексеелиг, көрүштүг. Чараш дериттинген номнар, булуңнар кичээнгейни чайгаар-ла хаара туда бээр.

Көскү черде библиотеканың социалистиг хүлээлгелерин чараштыр бижээш, азып каан. «Бистиң республиканың дүргедээшкинниң беш чылында», «Ленин болгаш Октябрь», «Кижилер болгаш чылдар», «Мал ажылы — шалыпчы фронт» деп ном делгелгелерин шыгаарлыг дерээп.

Тыва дугайында картотеканы солун кылдыр кылган. Библиотекада алфавиттиг болгаш системалыг каталогтарны кылган.

Кодээ библиотеканың номчукчуларының саны алды чүс ажыг. Дуржулгалыг библиотекарь ай, квартал планын тургускаш, Культура бажыңы, школа, херээженнер чөвүлели-биле сырый харылзааны тудуп, демниг ажылдап турар.

Библиотекада янзы-бүрү номнарны, журналдарны делгеп салган. Суурнуң чурттакчылары библиотеказынга күзелдии-биле кээп, херегзээн номнарын бижидип ап турар. Кодээ ажыл-агыйының специалистери, башкылар, ажылчыннар, малчыннар — ооң доктаамал аалчылары. Көжер библиотеканы ийи хойжу бригадада, Ыйгылак сүт-бараан фермазында, хову турлаанда тургускан. Ылаңгыя Шолук-Хову хойжу бригадазында көжер библиотеканың номчукчулары идепкейлиг. Олар номнарны зоо-ветөөредилгеге ажыглап турар.

Школаның урутлар садының коллективтериниң киржилгези-биле Салим Сүрүңоолдуң «Ногаан ортулук» деп номунга номчулга конференциязы организастыг эрткен. «Револючу дайынчы, күш-ажылчы алдар» деп булуңну дерип, беседаны кылган. Кызымак библиотекарь «Кым болуруул», «Силерге, аныяк сакманчылар» деп темалыг кежээлерни эрттиргилээн. Библиотеканың кышка белеткели, септелгези эки.

Дилзенмаа СААЯ.

КАЛГАРИ 1988 ч. КЫШКЫ ОЛИМПИАДА

ОЛИМПИАДА ДААРТА АЖЫТТЫНАР

Сөөлгү медальдерни эзугаар алырга, Калгариге (Канада) даарта ажыттынар XV кышкы олимпиадага 57 чурттарның 1939 спортчулары киржир деп турар. Бо ийи санның кайызы-даа Ак олимпиадаларның чаа рекорду боор турар деп, олимпиаданың организакчылары чарлаан. Маргылдааларның эгелээринге чедир неделя арткан турда-ла хаак оруктары, стадионнар белен болган. Делегейниң олимпий комитединиң даргазы Хуан Антонио Самаранч белеткел ажылдарынга бедик үнелээшкинни берген. Агаарның байдалы база эки, соок эвес, элбек хар чаап турар.

Өөрүнчүг эвес чүвелер база бар. Чижээ, хоорай эмнелгелериниң 11 муң эмчи сестралары шалыңын өстүрерин негеп, ажыл соксаткан. Ынчангаш АКШ-тың болгаш Англияның олимпий делегацияларының төлээлекчилери спортчулар үдээр эмчилерниң санын көвүдедип, дузалаарын дыңнаткан. Олимпий оюннарының үезинде озал-ондакка таварыпкан кижилерни авиатранспорт-биле чедирер хемчеглерни ап турар.

Олимпиаданың оргкомитединиң төлээлекчизиниң чугаазын эзугаар алырга, маргылдааларның организакчыларын дүвүредип турар чүүлдер база бар. Чижээ, дагдан хаактап бадар кижилерниң чурттап турар чери ырак боор турар. Маргылдаа эрттирер черге чедир олар үш шак чоруур ужурга таваржыр хире. Ынчангаш даг хаакчылары олимпий суурга чурттаар болза эки деп, санал үндүрүп турар кижилер бар.

Олимпиадага келген спортчулар шенелде маргылдааларны эрттирип турар. Совет фигуристер Калгари хоорайның кыдыында белеткенип эгелээн. ГФР-ниң хоккейжилери контроль маргылдаа эрттирери-биле Калгариден 500 км ыракта Эдмонтон хоорайда барган. Америк фигурист Деби Томас маргылдааның ажыдыышкынынга кириишкеш, бодунуң белеткелин чуртунга — АКШ-ка кылырын, чүгле маргылдаа хүнүнде дедир ужуп кээрин медеглээн.

Келген спортчуларны шаг даа болгаш хамаатылар хептиг полицейжилер камгалап турар.

Спортчуларның Калгариде кээри уламчылап турар. Маргылдааларның эң улуг назылыы — Австриядан келген бобслеист 57 харлыг Хельмут Оберляйтнер, а эң бичии назылыы — КУДР-дан келген фигурист 14 харлыг Сонг Ким боор турар.

(СЭТА).

Редактор В. С. ШАРАВИН.

КАЖАН, КАЯ, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ
Февраль 13-те. А. Островскийниң «Ядамыкта яла чок» деп шиизи 19 шакта.
Февраль 14-те. Э. Колмановскийниң «Ак харжыгаш» деп шиизи 12 шакта.

«ЕНИСЕЙ» КБ
Февраль 13-те. № 7 депутаттар бөлүү оң талакы эриктиң чурттакчыларының медицина хандырылгазының талазы-биле хуралын 11 шакта чыылдырар. 12 шактан эгелеп № 8 школаның өөреникчилериниң эп-сеткил каттыштырылгазының ярмарказы. Фашизмге удур ыраажыларга тураскааткан фестиваль 17 шакта. Суббота, воскресенье хүннеринде дискотекалар болур.

«КОЛОС» КБ
Февраль 13-те. «Өөнүүтерниң аллгазы» деп дискотека 12 шакта.
Февраль 14-те. Дыштаныр хүн клуву 12 шакта. Танцы бөлгүмүнүң кичээли 12 шакта.

«ТЫВА ТУДУГ» ТРЕСТИН ОБЩЕЖИТИЕЗИ
Февраль 13-те. Бот-тывыныг композиторлар А. Тановтуң, Б. Кенештиң концерттери 19 шакта.

«УЛУГ-ХЕМ» РЕСТОРАН
Февраль 13-те. «25-тен өрү назылыглар» кежээзи 19 шакта.

ГАСТЕЛЛО АТТЫГ ПАРККА
Февраль 13-14-те. Аныяктарның дыштаныылга кежээзи 19 шакта. Эртенгиниң 10 шактан эгелеп ойнааракттар, бильярд, теннис залдары ажылдап турар.

ШЫДЫРАА КЛУВУ
Февраль 13-14-те. Хоорайның шыырак шыдыраачыларының киржилгези-биле шыдыраа фестивалы суббота 14, воскресенье 10 шакта эгелээр.

«ХЕРЕЛ» СПОРТЗАЛЫ
Февраль 13-14-те. Хостуг хүрешке республика маргылдаазы 10 шактан.

«ТАЙГА» СТАНЦИЯЗЫ
Февраль 13-те. Тудуг ажылдакчылары ГТО нормазын дужаар. 11 шактан.
Февраль 14-те. Автотранспорт, чазаглыг оруктар ажылдакчылары ГТО нормазын дужаар. 11 шактан.

ПАРКТЫҢ СЕВИНГЕ
Школалар, өөредилге черлериниң коллективтери ГТО нормазы дужаар.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 5 ЧЫЛЫ» СТАДИОНГА
Февраль 13-14-те. Коньки массалыг чугулаашкын болур.

Кино уран чүүлүн пропагандалаар

ТАЙЫЛБЫР АЖЫЛЫ ЧЕТПЕС

Эрзин районнуң кино-четкилери чаа киноаппаратура-биле хандыртынган. Ынчангаш механик бүрүзү план күүселдезиниң талазы-биле эки көргүзүглерни чедип ап турар.

Ынчалза-даа районнуң кино-четкизиниң ажылында четпестер ам-даа бар: үндүрүп турар киноларынче хөй көрүкчүлерни хаара тудуп, кинонуң дузазы-биле партия, чазактың сорулгаларын, доктаал-шиитпирлерин чон ортузунга пропагандалаары, кинонуң кижизидикчи ролюн бедидери, ол талазы-биле чон ортузунга тайылбыр ажылы кончуг четпес тургустунган. Чүгле даштыкы кинолар-биле план күүседир дээр хөй бар.

Кино-четкизиниң ажылдакчыларында ажылынга ээ-харысалгазы куду, чүгле берген планны күүседип турза ол-ла дээр байдалдыг, боттары чаа чүүлдерни чогаадып, эде кылып турар кино ажылдакчылары чок дээр болза частырыг болбас. Чүгле репертуар ёзугаар келген киноларны бакка-сокка чарлап каар, а хүндүскү үелерде улуг организацияларга билеттерни садып, кинонуң утказын чонга тайылбырлап, чон аразында ажылдап чоруур киномеханик черле көзүлбес. Колдуунда улустуң киноже кээрин манап олурар, кинога кижи келбейн баар болза, ол дээш сагыш човавас, боттарының ажылын чаа ёзу-биле эде көрбейн турары кино-четкизиниң ажылдакчыларының эде тургустунуушкунче ам-даа кирип чадап турарының херечизи-дир. Чыылдадан кирген акшаны өй-шаанда дужаавас чорук Бай-Дагның киномеханигиниң талазында бар.

Кинону алгаш, ону баш бурунгаар хынап алыры, ону өй-шаанда дедир эгидери ам-даа чогуур негелдеге четпейн турар. Ылаңгыя Нарында, Мөренде ындыг таварылгалар хөй. Декабрь айның төнчүзүнде Нарынның киномеханиги бир кинону дужаар хуусаазындан неделя иштинде озалдаткан. Мөренден эккел чыткан кинолентаның банка машинадан уштунуп дүшкеш, үрелген. Булун-Бажының киномеханиги, көжүп чоруур кинозу чыл планын күүсетпээн. Булуң-Бажынга Культура бажыңын септеп турар үеде 2 ай иштинде чонга кино көргүспээн. Культура бажыңнарын септээрде хамык материалдарын белеткеп алгаш, кыска үениң иштинде кылып алырының аргазы турда-ла, ону 2-3 ай иштинде шөйүп келир таварылгалар кино планын күүседиринге улуг шаптыктааш кынны болдуруп турар.

Чамдык совхозтарның сүт-бараан фермазынга, хойжу бригадаларынга кино көргүзүп каарга, ооң төлевирин саададыр чоруктар бар. Чижээ, «Чаа орук» совхоз 1987 чылда кино үндүргени дээш чаңгыс-даа акша төлевээн. Малчыннарга кинону көргүскеш, шынзылга бижидип алгаш совхоз директорунга чедире бээрге, төлевейн баар. «Чаа орук» совхозтан 140 рубль төлеттинмэн. Бо талазы-биле районнуң кино-четкизи (директору К. Ш. Хертек) дээштиг хемчег албайн келген.

Бар четпестерни эдип, ажылга чаа аргаларны ажыглап тургаш, он ийиги беш чылдың 3-кү чылының планныг онаалдаларын хуусаазында күүседир дээш, чоннуң кино-биле хандырылгазын долу болгаш шынарлыг болдуруп, кинонуң кижизидикчи ролюн чон ортузунга тайылбырлаар ажылды экижидип тургаш ажылдаарын районнуң кино-четкизиниң ажылдакчыларындан үе негеп турар.

Агаа ХЕРТЕК,
Эрзин районнуң радио дамчыдылга организакчызы.

ШЫН ШИЛИИР

Уругларга көргүзер кино иштики нарын чорүлдээлери-биле чаш кижиниң медерелинге будалчак чүүлдү болдурбас ужурлуг. Оон ыңай уругларның назы-харын, онзагай талаларын хандыр билири негеттинер.

Хамааты дайынының, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында совет шериглерниң эрес-маадырлыг чоруктарын көргүскен кинолар уругларны совет патриотизмге кижизидеринге таарымчалыг. Совет Эвилели — хөй националдыг күрүне. Найырал, интернационализм темазы совет кинода улуг черни ээлеп турар.

Клуб чөвүлели школачыларга кинолар көргүзериниң планын тургузарда, школаның удуртулгазы-биле сүмележири, районнуң кино-четкизиниң планы-биле таарыштырары болгаш аңаа патриотчу, интернационалчы, найыралчы темаларны өзек кылдыр барымдаалаары чугула. План тургузарда чурттакчы чоннуң, школачыларның саналдарын ап турар болза эки. Ол ышкаш районнуң кино-четкизи кино уран чүүлүн пропагандалаар талазы-биле семинарларны эрттирип турары чугула боор.

Комаадыр ООРЖАК.
Чөөн-Хемчик район.

НОМЧУТТУНАРЫНГА ЫНАКТАР

Хандагайтының уруглар библиотеказы 2 өрээлдиг чырык, чылыг бажыңчыгашта турар. Аңаа кире бээримге, 7-8 хире школачы уруглар номчулга залында олургулапкан, чамдыктары номчуттунган, а өскелери чуруктарлыг дептерлер ажып орлар.

Номнар делгиирлеринде чогаалчыларның номнарын чурум-чыскаалдыг салган. Оларның аразында тыва чогаалчыларның уругларга бижээн номнары база бар. Хапаларда чогаалчыларның мергеп сөстерин бижээш аскан.

Библиотеканың эргелекчизи — 1985 чылда Кызылдың уран чүүл училищезиниң библиотека салбырын дооскан аныяк специалист Наталья Чооду, а библиотекары — Айлаң Алдын-оол. Оларга районнуң төп библиотеказында ажылдап турар бедик арга-дуржулгалыг библиотекарьлар С. С. Саая, Б. Д. Данзын олар боттуг дузаны чедирип турар. Натальядан библиотекада ном фондузу чежел, номчукчулар саны каш дээрзин сонуургадым. Ол мынчаар харылады:

— Амгы үеде 1000 хире номнуг бис, а номчукчулар саны 570 кижи чедип турар. Номчукчулар-биле аравыста харылзаавыс эки. Номчукчулар конференцияларын эрттирип турар бис. Библиотекавыста школа назыны четпээннерге таарыштыр кааскаан чурук-хөрүктүг 200 хире ном база бар, оларны бичии чаштар ада-иези, ахылары, угбалары-биле кады кээп, сонуургап көрүп турарлар.

— Школачылардан силерниң эң идепкейлиг номчукчуларыңар бар боор ва? — деп айтырдым.

— Ындыглар бисте хөй — дээш, ханада аскан «Бистиң эң идепкейлиг номчукчуларывыс» деп фото-чуруктарлыг стендиже айытты. Ында Анджела Сат, Айлана Мижит-Доржу, Чаяна Монгуш, Шончалай Монгуш дээш өске-даа өөреникчилерниң чуруу бар болду.

Бо уруглар библиотеказының эжин номчукчуларга кажан-даа ажык. Бичии хандагайтыжылар аңаа үргүлчү кээп, хостуг шактарында номчуттунарынга ынактар.

Мадон МОНГУШ.

Кино

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Лиловый шар» 9.40, 10.50 (бичии зал), «Шантажист» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Иван Васильевич меняет профессию» 9.30, 11.20, 13.10. К клуб «Подросток и закон» 15.00, «Шантажист» 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Искатели приключений» 15.00, 18.00, 20.00, «Крепи оборону Родины» (спецхроника) 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сказка про влюблённого маляра» 15.00, «Даниил — князь Галицкий» 17.20, «Забавы молодых» 19.30 (узаткан) шактарда.

Агаар

Республикага булуттаар, чагбас. Хаттың кужу секундада 5—10 метр. Дүне 25—30, хүндүс 15—20 градус соок.

Кызылга эдир булуттаар, чагбас. Хаттың кужү секундада 5—10 метр. Дүне 26—28, хүндүс 15—17 градус соок.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазынга автомобиль башкарарынга практика кырынга өөредир мастерни ажылга хүлээп алырын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49, Телефону — 2-25-28.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05 — Бүгү-россия конкурузунуң лауреады В. Зажигин ойнаар (дошпулуур). 9.25 — «Флагман соондан чоруп ор бис». Телефильм. 9.45 — Экии, музыка! 10.45—10.55 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторү. 15.50 — Кыргыс телевидение программазы. 16.50 — «Оол тургаш, бээр келген мен». Зуев аттыг фабриканың Культура бажыңының үрер хөгжүм оркестриниң дугайында. 17.20 — Агроүлетпүрнүң ажыл-херээ болгаш сагыш човаашкыннары. «Кедээ бөгүн болгаш даарта». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.50 — «Булактар» 18.20 — Школа: эде тургустунуушкунун нарын айтырыглары. 18.35 — Чүден болгаш чүге». 19.05 — Бөгүн делегейде. 19.25 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Харыы согуг». Уран-чечен фильм. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожекторү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Бисте Останкинода. 23.05—00.20 — Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35—9.35 — Төөгү. 4 класс. Баштайгы беш чылдарның тудуглары. 9.05 — Англи дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. Кижи. 10.35 — 11.35 — Төөгү. 7 класс. XVII чүс чылдың культуразы. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Бодамча чок өгленниишкин». Уран-чечен фильм. 13.20 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». 13.50 — Медээлер. 14.00—15.20 — «Чажыт обком хөделип турар». Телефильм. 4-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Хоорайга трамвай чорүп орган». Телефильм. 18.35 — «Саян эдектеринде кежээ». Литература-музыкалыг программа. 19.20 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Техникага — бедик белеткел». «Февраль 14 — Аэрофлот хүнү». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Баскетбол. ССРЭ чемпионады. Эр кижилер. «Жальгирис» — ЦСКА. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторү. 21.45 — «Аншлаг! Аншлаг!». 22.50—23.15 — «Үттүндүрган черлер». Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Циркке шупту ынак. 19.00 — Билдинигир-даа болза, эдептиг. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Бистиң ыяңавыс».

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНның ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2664. ТС—00642.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 37 (13637) | 1988 чылдың февраль 13, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

Хоорайларга болгаш кодээ черлерге хууда чуртталга бажыңнарының тудуун хөгжүдерин дүргедедири-биле холбашкан айтырыгларны СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң февраль 11-де болган хуралынга чугаалажып көрген. Тудугнуң ол хевири — 2000 чылга чедир совет өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира-биле азы хуу бажың-биле хандырар дээн СЭКП-ниң XXVII съездизиниң салган сорулгаларын күүседиринге чугула ужур-дузалыг болуп турар деп ол айтырыгны чугаалажып турар үеде демдеглээн. Ынчалза-даа хөй-хөй эвилелдешкен республикаларда, крайларда болгаш областарда хуу бажың тударынче кичээнгейни кошкаткан. Ол херекке үндезин чок кызыгаарлаашкынны, хоруушкуннарны тургузуп турган, хуу бажың тудукчуларынга шын эвес, чамдыкта оларны тоомча чок көөр хамаарылгалар амдаа бар. Чер-чер органнары участоктар үндүрүп бээриниң, чуртталга бажыңын тударының айтырыын шиитпирлээринге оларны чамдыкта деткивейн турар.

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында ажылчы чонга хууда бажыңнарны тударынга, чаартырынга болгаш септээринге бүдүрүлгелерниң база чер-чер органнарының экономиктиг сонуургалын бедидер талазы-биле хемчеглер көрдүнген, хууда тудугга чээли бээриниң элээн чиигеткен чаа байдалдарын тодараткан, тудуг материалдарының болгаш дериг-херекселдерниң рынок фондуларын элээн улгаттырарын төлевилээн. Хууда тудуг кылыкчыларының эштежилгелерин, тускайжыткан төлевилел болгаш тудуг кооперативтерин тургузарын, бажың тударының кероэ болгаш ажыл-агый аргазын көвүдедирин баш удур көрүп турар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага кадрлар белеткээрин, оларның билиин болгаш мергежилин бедидерин хандырар талазы-биле чазактың саналдарын Политбюро деткээн. Бүдүрүлге каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның, министерстволарның болгаш ведомстволарның даштыкы рынокче үндүр садарының байдалында даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы кылып турар кадрларның мергежилин бедидериниң айтырыын шиитпирлээри бо адырда туруп турар сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге чугула ужур-дузалыг болуп турар. Даштыкы экономиктиг профильдиң специалистериниң белеткелин болгаш оларның мергежилин бедидерин ССРЭ-де даштыкы экономиктиг харылзааларны эргелеп башкарарының чаа механизмин, делегей экономиказының амгы байдалдарын, ол талазы-биле даштыкы мурнакчы дуржулганы барымдаалап организастап чорудары көрдүнген.

1987 чылда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазының түңнелдериниң дугайында А. А. Громыконуң дыңнадыын чугаалажып көрген. Чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының, ооң Президиумунуң, палаталарның доктаамал комиссияларының ажылының кол утказы эде тургустунуушкунче болганы социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринче, күрүне болгаш ниитилел амыдыралын калбаа-биле демократчыдарынче, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче, партияның стратегтиг угланыышкынын амыдыралга боттандырып чорударынче угланган деп, Политбюро демдеглээн. Хоойлу-дүрүмнү сайзырангайжыдар, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар талазы-биле ажылды чайгылыш чокка чорудуп турган. ССРЭ-ниң Дээди Соведи даштыкы политиктиг ажыл-чорудулганы тодаргай сорулгалыг чорудуп турган.

Бүгү черлерниң Советтерин удуртурун улам ыңай күштелдирериниң, партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның ооң соондагы Пленумнарының салган сорулгаларын херек кырынга күүседиринче оларның кужениишкиннерин бүгү хемчеглер-биле мөөңнээриниң, боттарының девискээрлериниң комплекстиг хөгжүлдезин хандырарының, социал күштүг политиканы чорударының, отчёттуг органнарның ажылынга контрольду күштелдирериниң эргежок чугулазын онзалап демдеглээн.

1988 чылдың март 23 — 25-те болур Колхозчуларның бүгү-эвилел дөрткү съездизинге белеткелдиң чоруп турарының дугайында информацияны чугаалажып көрген. Ол ажылдың доостур үе-чадазында келгенин демдеглээн. 4,1 муң делегаттарны соңгаан колхозчуларның хуралдары, конференциялары болгаш съездилери болган. Калбак демократияның байдалында колхозтуң чижек уставының төлевилелин сонуургалдыг чугаалажып көөрү уламчылап турар.

Чурттуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезин боттандырып чорударынга эргежок чугула статистиктиг сан түңнерни алыр арганы берип турар 1989 чылдың январьда чурттакчы чоннуң бүгү-эвилел чизезин чорударынга чазактың төлевилээн практиктиг хемчеглерин деткээн.

1987 чылда СЭКП ТК-ның чанында Партийжи контроль комитединиң ажылының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көрген болгаш чүүлдүгзүнген. Партийжи болгаш күрүне сагылга-чурумун быжыглаарынга, парторганизацияларның амыдыралынга болгаш ажыл-чорудулгазынга боттарынга шыңгыы негелделиг болур чорукту бадыткап тургузарынга партийжи контрольдуң улам өзүп турар салдарын хуралга демдеглээн. Бодун ап чоруурунуң идеп-мөзү-шынар нормаларын сагывас дээш коммунистерден негелде күштелген.

Эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында партийжи контрольдуң органнары партияның шиитпирлериниң күүселдезин хынаар талазы-биле бодунуң ажылын улам ыңай сайзырангайжыдар, демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң чорудулгазын ханыладырынга идиг бээр, чагырып дужаар аргаларны узуткаары дээш база кадрларның ажыл-чорудулгазынга удуртулганың ёзулуг ленинчи принциптерин бадыткап тургузары дээш кызымаа-биле демисежир хүлээлгелиг.

Индонезияның даштыкы херектер министри М. Кусума-Атмаджа-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының болгаш Э. А. Шеварднадзениң чугаалажыышкыннарының түңнелдерни чүүлдүгзүнүп көрген. Азия-оожум океан девискээринге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарынга, чер бөмбүрзээниң ол кезээнге политиктиг байдалды экижидеринге совет-индонезия чугаалажыышкыннарны ханыладырының чугулазын демдеглээн. Бүгү талаларга, кайызынга-даа ажыктыг үндезинге бараан солчулгазын улгаттырарын болгаш экономиктиг кады ажылдажылганы тургузары-биле кады бүгү талаларга ССРЭ болгаш Индонезияның аразында харылзааларны улам ыңай хөгжүдеринге дузалдарынга совет таланың беленин база катап бадыткаан.

ПКАП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ПУР-нуң даштыкы херектер министри М. Ожеховский-биле М. С. Горбачевтуң, А. А. Громыконуң беседаларының болгаш Э. А. Шеварднадзениң чугаалажыышкыннарының түңнелдерин хуралга чугаалажып көрген база чүүлдүгзүнген. Совет-польша политиктиг, экономиктиг болгаш идеологтуг кады ажылдажылганың дүрген болгаш бүрүнгаар хөгжүп чаа утка-биле байып, хевир талазы-биле сайзырангайжып турарын сеткил ханыышкыны-биле демдеглээн. СЭКП болгаш ПКАП-тың делегей айтырыгларының талазы-биле үзел-бодалының чаңгыс аайын онзалап демдеглээн.

Баден-Вюртемберг черниң Премьер-Министри, Христиан-демократтыг эвилел партияның даргазының оралакчызы (ГФР) Л. Шпэт-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкынының түңнелдерин СЭКП ТК-ның Политбюрозу чүүлдүгзүнүп көрген. ССРЭ болгаш ГФР-ниң аразында харылзааларның чаа деңнелче кодурлуп үнүп эгелээнин демдеглээн. Үр хуусаалыг экономиктиг болгаш культура харылзааларының быжыг структуразын тургузары совет-барыын-герман харылзааларга таарымчалыг чорудулгаларның хөгжүүрүнге идигни берип, ниитизи-биле Европага политиктиг ниити байдалды экижидер арганы ол бээр.

Иштики болгаш даштыкы политика талазы-биле партияның XXVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып чорударының чамдык өске-даа айтырыгларын ТК-ның Политбюрозунга база чугаалажып көрген.

АҮК АДЫРЛАРЫН ИНТЕНСИФИКАСТААРЫН — ПАРТИЙЖИ КИЧЭЭНГЕЙГЕ

Февраль 10—11-де Томскиге болуп эрткен семинар-хуралга мал ажылын болгаш мал чемнериниң бүдүрүлгезин улам интенсификастаары, часкы хову ажылдарынга белеткел, агроүлетпүр комплекизинге партийжи салдарны күштелдирери-биле холбашкан айтырыгларны чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга партия крайкомнарының, обкомнарының бирги секретарьлары, Уралдың, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң крайларының, областарының болгаш автономнуг республикаларының агроүлетпүр комитеттериниң даргалары, СЭКП ТК-ның аппарадының, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчылары, Россия Федерациязының министрлери, Кодээ ажыл-агый эртемнериниң В. И. Ленин аттыг бүгү-эвилел академиязының Сибирь салбырының эртемденнери киришкен.

Семинар-хуралдың киржикчилери колхозтарны, совхозтарны болгаш АҮК-түң өске-даа бүдүрүлгелерин долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидер, бригада, өг-бүле, аренда кезээлерин болгаш күш-ажылды организастаарының база материалдыг идиг бериишкининиң өске-даа хевирлерин нептередириниң талазы-биле Томск обласда ажылдың дуржулгазын өөренип таныышкан. «Чернореченский» совхозта вирус аарыг чок үндезинге үнүштерниң өзүмнерин өстүрер лабораторияның, Кузовлевскиниң теплица ажыл-агыйында үнүштерниң биологтуг камгалал лабораториязының, Б. Н. Сидоренко аттыг бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйында бедик продуктулуг малдың үрезин өске малга дамчыдып боттандырар пунктунуң ажылы-биле олар таныышкан. Семинарның киржикчилери ажылын эде тургускан хоорайның аъш-чем болгаш продукция болбаазырадыр үлетпүр бүдүрүлгелеринге, «Кооператор» магазинге, рынокка, АҮК-түң, Роспотребсоюзтуң, РСФСР-ниң Амыдырал хандырылга министерствозунуң дузалал бүдүрүлгелериниң кылып турар барааннарының делгелгезинге чорааннар.

Бо девискээрниң чамдык крайларының, областарының болгаш автономнуг республикаларының агроүлетпүр комплекстеринде ажыл-херектиң байдалы эде тургустунуушкунуң негелделеринге долу дүүшпейн турарын бо беш чылдың эрткен ийи чылының түңнелдери көргүскен дээрзин хуралга демдеглеттинген. Хөй-хөй хоорайларның чурттакчыларын аъш-чем продуктулары-биле долу хемчээлдиг хандырар айтырыг ам-даа чидиг байдалдыг артып турар. Амгы үеде элээн хөй областар мал болгаш чер ажылының продуктуларын хөй хемчээлдии-биле бүдүрерин чедип ап турарының эки үлегер-чижектери бар болганда ындыг чорук-биле моон соңгаар эптежип болбас. Чижээлээрге, Томскиниң, Омскиниң, Алтай крайының болгаш өске-даа чамдык партия организациялары АҮК-түң адырларын интенсификастаар талазы-биле эки дуржулганы чедип алган.

Кодээ ажыл-агыйга капитал салыышкынының структуразын эде көөрүн амыдырал негеп келген, социал программа-биле чергелештир мал чеминиң баазазын быжыглаарынче, мал ажылын хөгжүдеринче, мал чеминиң бөлогун көвүдедир болгаш мал чеминиң шынарын экижидер айтырыгларже улуг кичээнгейни салыры негеттинип турар.

Мал кыштаглаашкынының чоруп турарын анализтеп көргеш, хуралдың киржикчилери бар мал чемнерин чөп ажыглаарынче, оларны малга бээриниң мурнунда эки болбаазырадып кылгаш, хумагалыг чарыгдаарынче, малда ажылдап турар кижилерге бүгү талалыг таарымчалыг байдалдарны тургузарынче, оларның ажыл-амыдыралынче ёзулуг сагыш човаашкынны салырынче улуг кичээнгейни угландырып турган.

Часкы хову ажылдарынга белеткелче онза кичээнгейни салыр херек. СЭКП ТК-ның механизаторларга чагаазында, мал ажылдакчыларынга кыйгырыында салдынган сорулгаларны күүседиринче күш-ажылчы коллективтерни мобилизастаар талазы-биле организакчы ажылды күштелдирери негеттинип турар.

Семинар-хуралдың ажылынга СЭКП ТК-ның Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүр килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Г. Г. Серёгин, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, республиканың Курагроүлетпүр даргазы Л. Б. Ермин киришкен.

(СЭТА).

ЖУРНАЛДЫҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ НОМЕРИ

СЭКП ТК-ның «Партийная жизнь» деп журналының дөрткү номерин парлап үндүрген. Ооң эге чүүлү «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле Киев хоорайның партия организациязының ажылының дугайында» СЭКП Төп Комитединиң доктаалы-биле ажыттынган.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 70 чылынга уткуштур «В. И. Ленин — социалистиг Төрээн чуртту камгалаарының организакчызы болгаш сорук киирикчизи» деп бөлүк материалдарны, Совет Арминың болгаш Шериг-Далай Флодунуң Политиктиг кол эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы В. Нечаевтиң «Армияга болгаш Флотка эде тургустунуушкун: дажынчы бедик белен чорукту хандырар» деп чүүлүн парлаан.

«СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур» деп рубриканың адаанда редакцияның «Демократчыдылга — эде тургустунуушкунуң үндезини» деп чүүлүн, партияның Витебск болгаш Карель обкомнарының пленумнарындан, ССРЭ-ниң Станок тудуунуң министерствозунуң парторганизациязының хуралындан отчёттарны, партияның иштики демократиязын улам ыңай калбартыр дугайында номчукчуларның тодаргай саналдарын киирген редакцияның почтазындан бөлүк чүүлдерни парлаан.

Партияның Белгород обкомунуң бирги секретары А. Пономаревтуң «Суме алыры-биле — улуска, күш-ажылчы коллективке баары», партияның Коми обкомунуң секретары В. Осиповтуң «Медереңдиг сагылга-чурумга, четпестерге эптешчок чорукка кижизидер» деп чүүлдеринде, «Күрүне хүлээп алыышкынының коммунистери болгаш заводтуң партия организациязы», «Аныяк специалистерниң эргелерин бедиишаан», «Школаларның болгаш күш-ажылчы коллективтерниң чогаадыкчы кады ажылдажылгазы», «Экономиктиг белеткелге өөреникчилерниң кичээнгейин күштелдирер» деп корреспонденцияларда, колхозтуң чижек Уставының төлевилелин чугаалажып көөрүнге тураскааткан бөлүк материалдарда социал экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң чугула айтырыгларын, идеологтуг ажылдың амыдырал харылзаазын күштелдирериниң дугайын чырыдып бижээн.

Журналда номчукчуларның чагааларын, чер-черден келген медээлерни болгаш журналдың шүгүмчүлелдиг саналдарынга хамаарыштыр хүлээп алдынган хемчеглерниң дугайында дыңнадыгларны база парлаан.

Бистиң үеживис

Тес-Хем районнуң Самагалдай суурда кодээ Культура бажыңының уран чүүл ажылдакчылары чоннуң дыштанылгазын шын организастаар талазы-биле чогаадыкчы ажылдарны чорудуп турарлар. Бо культура одаанда ырының болгаш танцының, шиите ойнаарының коллективтери тургустунган.

Ол ышкаш мында хөөмей ырызының күүселделеринге хөй кижи киржип турар. Ыры-хөгжүмнүң ансамбли улустуң аялгаларын онзагай, чараш кылдыр ойнап, уран талантызын районнуң ажыл-ишчилеринге каш удаа бараалгадып келген.

Самагалдайның уран чүүл коллективи районнуң болгаш республиканың көрүлделеринге каш удаа киржип, макталга киргеннер.

Ол районда уран талантылыгларның бирээзи — Елена Степановна Дондувай (чурукта). 1976 чылда Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, Самагалдайда Культура бажыңынга ажылдап кирген. Танцының болгаш ырының, шиниң бөлгүмнериниң ажылынга дузалажып, методиктиг дузаны чедирип, боду бот-тывынгыр уран чүүлдү улам сайзырадырынга чогаадыкчы үлүүн киирип келген.

Елена Дондувай аңаа улусчу чогаадылганың театрын организастап, чонга ойнап бээри-биле шиилерни белеткеп эгелээн. Эрткен чылда ооң удуртулгазы-биле белеткээн «Дуңзаа» деп шиини суурнуң аныяктары чедиишкинниг ойнааннар. Олар республика көрүлдезинге киришкеш, макталды алган. Уран чүүл удуртукчузу Елена Улан-Удэде культура институдун удавас доозар.

Оидар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

МӨГЕН-БҮРЕННИҢ ТУДУГЖУЛАРЫ

Мөңгүн-Тайга районда «Мөген-Бүрен» совхозтуң Анчы-оол Доктугуевич Хомушку удурткан тудугжу бригадазында он ийи кижи ажылдап турар. Совхозтуң тудуг бригадазын А. Хомушку хөй чыл удуртуп келген. Бо чылдарның иштинде Мөген-Бүренде болгаш совхозтуң малчын коданнарында ооң холу-биле тудуп, ажыглалга кииришкен тудуглары хөй.

Совхоз төвүнде туттунган чуртталга бажыңнары, МТМ гаражы, столовая, чунар-бажың дээш, өске-даа тудуглар А. Хомушкунуң тудугжу бригадазының ишчилериниң кылган ажылы. Тудугжулар эрткен чылын шалыпчы ажылдаан. Олар 996 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн чогуур хуусаада туткаш, ажыглалга киирген. 1038 баш хой кирер үш кажааны малчыннар коданнарында туткан. Малчыннар чурттаар үш бажыңны ажы шынарлыг туткан. Мөген-Бүренде участок эмнелгезинге аарыг кижилерни чыттырып эмнээр он ораэл бажыңны база тудуп берген.

Ажылынга ээ-харысалгалыг, планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турарларга Сарыг-оол Хертек, Балдаа Салчак, Николай Хомушку, Сарыын-оол Хертек хамааржыр. Районда тудуг организацияларының чарыжынга эрткен чылын А. Хомушкунуң тудугжу бригадазы тиилекчи болган. Мөген-Бүрен кодээ Совединиң депутады А. Д. Хомушкунуң бригадазының тудугжулары 60 чылын бедиткен социалистиг хүлээлгени алган. Олар хүлээлгезин күүседир дээш кызымак ажылдап турар.

Успун-Доржу ИРГИТ.

Бир эвес бис бир чылда инек бүрүзүнден 3000 килограмм сүттү саап ап турар болзувусса, ол шуут сөөзырай бээр дээрзин М. С. Горбачев Целиноград хоорайга чугаазынга айыткан. Шынап-ла, бистиң Тываның фермаларында бир инектен ынча сүттү саар болзувусса, магалыг-ла болур ийик.

Амгы үеде бистиң фермаларывыста сүт саалдазы ниитизи-биле куду. Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Төп база «Көк-Тей» совхозтуң фермалары бо көргүзүгте чоокшулап келгеннер. А чамдык фермаларывыста бир инектен чыл дургузунда 1000 килограммдан-даа эвээш сүттү саап ап турар.

Бистиң республикавыска бир инектен 3000 кг база ооң-даа хөй сүттү ап болурунуң аргазын мурнакчыларның дуржулгазы бадыткап турар. Ол сорулга-биле Агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкому биле «Тувинская правда» солуннуң редакциязы бир инектен-не үш муң килограмм сүт сагтан саанчыларның клувун тургускан. Ооң баштайгы тургузукчу хуралы эрткен. Ук клубтуң кежигүннери кыйгырыг хүлээп алган. Ону моон адаанда парладывыс.

Машиналыг саалда операторларының, «3000» деп республика клувунуң кежигүннериниң Тываның малчыннарынга КЫЙГЫРЫЫ

Эргим эштер!

Бистер эрткен чылын бодувустуң болуувусте инек бүрүзүнден ортумаа-биле 3000 килограммны база оон-даа хөй сүттү саап алган машиналыг саалда операторлары «3000» деп республика клувунга каттыштывыс. Клубтуң баштайгы тургузукчу хуралынга сүт-бараан фермаларында ажыл-херектиң байдалын чугаалажып көрдүвүс, дуржулгавысты солушкаш, Тываның бүгү малчыннарынга кыйгырыг салыр деп шиитпирледивис.

СБФ-ларның дыка хөй коллективтери эрткен чылын багай эвес ажылдааннар. Ниитизи-биле республикада инек бүрүзүнүң продуктулуг чоруу мурнуку чылга бодаарга барык 140 килограмм көвүдээн болгаш ам 1791 килограмм четкен. «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Төп база «Көк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермалары бир инектен 3000 килограмм сүт саап алырынга дыка-ла чоокшулап келген. Ынчалза-даа инектиң продуктулуг чоруу чавыс. Бир инектен чылда 1000 килограммдан эвээш сүттү саап турар ындыг фермалар безин бар.

Бөгүн бистер — «3000» деп республика клувунуң кежигүннери — 12 кижи бис. Ол хире үш муңчулар республикага мурнунда турбаан. Ынчалза-даа ол көргүзүг саанчыларның кол нуруузунда аңаа норма апаар дээрзинге бүзүрээр бис. Орта бүгүде чүүлдер бар: малчыннарның профессионал мергежилин өзүп, оларның ажыл-амыдыралының байдалдары экижип турар. Дыка хөй СБФ-ларда столоваялар, буфеттер, магазиннер, хеп чуур черлер бар. Малчыннар чуртталга бажыңнары-биле хандыртынган. Совхозтарның бүгү-ле адырлары бо чылдың эгезинден бээр бот-орулга-чарылганың принциптери-биле ажылдап эгелээн үеде, ажыл-херектерниң чаагай чоруу колдуунда бистиң кижи бүрүзүнүң ак сеткилдиг күш-ажылындан, күш-ажылчы болгаш технологтуг сагылга-чурумдан хамааржыр. Бистер фермаларның специалистери база бригадирлери-биле кады коллективтерге ажыл-иштиг чорукту тургузар, күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүн чедип алыр ужурлуг бис.

Чамдык сүт-бараан фермаларында сүттүң бот-үнези ам-даа бедик, ооң шынары чавыс. Материалдыг курлавырларны камныг болгаш ажыктыг кылдыр ажыглаары, шынарның дээди категориязы-биле продукцияны садарын көвүдедири — бистиң кижи бүрүзүнүң сорулгазы ол.

Коллективтиң чедиишкиннериниң үндезинин бригада керээзин, сүт бүдүрериниң шууштурулга-цех системазы база малдың бөш саның өстүрери, ийи ээлчег-биле ажылды шиңгээдири болур дээрзин дуржулга көргүзүп турар. Ниити малдың генетиктиг байдалы кайда-ла бедик, малдың халдавырлыг аарыглары-биле демиселди кайда-ла ажыктыг кылдыр чорудуп турарыл, чем баазазын быжыглаар дугаында кайда-ла доктаамал сагыш салып турар болдур, ында эки түңнелдерни чедип ап турар.

Бистиң кол-ла сорулгавыс — мурнакчыларның дуржулгазын бүгү улустуң чедип алыр чүүлү болдурары. Чарыштыг фермаларның аразында удур-дедир хынажырын, дуржулга солчур талазы-биле рейдилерни база өске-даа ажылдарны чыл дургузунда чорудары улуг ужур-дузалыг деп санап тур бис. Ону нептередиринге республика солуннарын, радио болгаш телевидениени калбаа-биле ажыглаар херек.

Бис оон аңгыда малчыннарның херегделдеринге болгаш негелделеринге дүрген дыңнангыр болурун, эки күш-ажылчы хөөнү хандырары-биле бүгү-ле күш база аргалар-биле дузалаарынче культура, садыг, кадык камгалал, чоннуң амыдырал хандырылга ажылдакчыларын кыйгырып тур бис.

Сүткүр мал ажылынга чедиишкиннерни быжыглап, кодээ ажыл-агыйның амыдыралчы ужур-дузалыг чугула адырын интенсивтиг хөгжүдеринге дээре малчыннарның дуржулгазын бар-ла арга-биле ажыглаарынче фермалар, совхозтар удуртукчуларын, зооветспециалистерни кыйгырдывыс.

Хүндүлүг эштер! Бистиң кыйгырывыска харылап, социалистиг хүлээлгелерни чедиишкинниг күүседиринге, аъш-чем программазын боттандырарынга бүгү-ле күжүнерни салыр боор силер дээрзинге бүзүреп тур бис.

«3000» деп республика клувунуң кежигүннери — А. Баяндина, Л. Биляева, Н. Волошина, А. Дажысат, Н. Доңгак, О. Доңгурак, В. Курзакова, М. Кыргыс, М. Моңгуш, С. Оюн, Ч. Оюн, Т. Энги-оол.

ДАЛГАНДАН БЫЖЫРАР ЧЕМНЕРНИ КӨВҮДЕДИР

САРЫГ ХҮРЕҢ, ЧААГАЙ АМДАННЫГ ХЛЕБ ДУГАЙЫНДА

Кол-ла чүүл—ооң шынары, ооң-биле хандырылгага үзүктелиишкин болдурбазы

Столдарга салыр чемнерниң хуй келген тудум янзы-бүрү болуп, хоолулуу дам бар чыдар. Ногаалар база сүт продуктулары улам көвүдевишаан. Ынчалза-даа хлеб хүндүлүг черин ээлевишаан.

Хлеб организмниң белокка хереглелиниң 300 хире хуузун, углеводтарга, витаминнерге, фосфор дузунга, бестерге хереглелдиң 50 хуузун хандырып турар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Хлеб пекарня болгаш макарон кылыглар эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Чечек Дандаровна АРТЫНА-биле бистиң корреспондентивис Данзы САЛЧАК ужурашкаш, дараазында интервьюну кылган.

— Ажыл-херекти башкарып чорударының амгы чаа байдалдарында силерниң бүдүрүлгелерде кандыг өскерлиишкиннер болуп турарыл, Чечек Дандаровна?

— Эде тургустунуушкунуң ийиги үе-чадазында келгенивисти кончуг эки билип турар бис. Ажык-чарлыг чоруң, калбак демократия кижилерниң бот-идепкейин көдүрүп, даандырган херекке хамаарылгазын эки талазынче өскерткен. Бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазы шуудап эгелээн. Бригада кертзинче коллективтер колдуунда шупту шилчээн.

Коллективтиг кертзинче күш-ажылчы коллективтерниң эге үүрлери болур бүдүрүлге бригадаларының, звеноларның, цехтерниң ролюн бедидеринге үндезилеттинген ажыл-агый иштиниң бот-орулга-чарылгалыг холбаазының элээн нептеренгей хевири деп чүвени угаап билип, сайзырадып турар бис. Күш-ажылчы коллективтерни кертзинче негелделеринге кииргенивистиң түңнелинде олар ажыл-агыйның иштики санажылгазын кызымак өөренип, оларга чедирген бүдүрүлге даалгазын күүседири-биле холбашкан айтырыгларны дарый шиитпирлээрин чедип ап турар.

Ажыл-агыйның иштики санаашкынынга үндезилээн кертзинче-биле ажылдаарга камналга чуруму шыңгыы сагыттынар, материалдыг курлавырларга болгаш эт-хөреңгиге артык чарыгдалдар эвээжээр, коллективтиң ажылы тодаргай көстүп келир. Күш-ажылчы эге коллективтерге бот-орулга-чарылга ажылчыннарның идепкейин көдүреринге, бүдүрүп турар продукциязының ажыктыын бедидеринге дээштиг салдарын чедире берген. Кертзинче бригадалар эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, эки шынарлыг, хөй продукцияны бүдүреринге сонуургалы улгаткан.

Эргижирээн дериг-херекселдер ажылга шаптык ужураштырып турары билдингир. Ол болгаш өске-даа четпестерни чайладырының коллективтиг хемчеглерин ап турар.

Интенсивтиг технология-биле быжырар далганны хөөдерде өйлеттинген чылыгны болгаш бусту ажыглаар. Бир эвес чылыгны хенертен күш-биле улгаттырар болза, хөөткен далган дыка дүрген сава долдур көдүрлү бээр. Ону дес-дараалаштыр, таарыштыр кылыр чурумун үрээрге чайгаар бүткен чаагай чыды, амданы электен үнүп, агаарга эстип каар. Ынчангаш технологияны ыяп-ла барымдаалаар. Ооң ужурунда далганны ажыдарынче, хөөдеринге технологтуг чорудулганы шын сагыырынче хыналданы шыңгыыраткан.

Механизастаттынган шууштурулга аргазы-биле үш шугумда ажылдап турар Кызылдың хлеб комбинадынга хонукта 35 тонна хлебти, 3 тонна булочка кылыглары, Чадааныы — 9 муң, Хову-Аксыныы — 4 муң хлебти быжырар. Ак-Довурак, Туран, Бай-Хаактың хлеб пекарняларында күш-ажыл ам-даа долу механизастаттынмаан.

— Ол бүгүнү экижидер дээш ам чорудуп турар хемчеглерни улам тодаргай чугаалап көрүңерем. Шынар айтырыынга хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Эки шынарлыг хлеб быжырарын көвүдедири — бистиң сорулгавыс. Бистиң бүдүрүлгелеривис булочка, сдоба, баранка болгаш сухарей аймаанга чоннуң хереглелин ам-даа чедир хандырбайн турар. Республиканың хлеб заводтарының продукциязынга хамаарыштыр чеже-даа хомудалдар, санал-оналдар кирип турган. Багай быжырган хлебти садыгларже кирбес ужурга-даа таваржып тургулаан. Далганны артыкка чарыгдап турары-биле кады ооң нитти чидирини база эскерип, илередип келген бис. Ажылчы чоннуң дилеглерин болгаш күзелдерин кичээнгейлиг-биле өөренип көрүп, чогуур хемчеглерни ап турар. Ынчаарга продукцияның шынары быжырыкчыларның мергежилинден, чиг эттиң (далганның, өске-даа немелделерниң) байдалындан, хлеб пекарняларының материал-техниктиг баазазындан дорт хамааржыр болгай. Автоматчыттынган болгаш комплекстиг механизастаан шугумнарның бүдүрерин ам-даа шиңгээдип албаан. Бригада кертзинче коллективтерде үрей кылыышкын үзүктаттынарынга четкен. Чүгле ол арга-биле шынар айтырыын шиитпирлээри четпес. Ынчангаш кала-даа кижилерниң угаанбодалынга эде тургустунуушкунну чедип алырын оралдажып турар бис. Маңаа кижизидикчи болгаш органзакчы ажыл, үрей кылыкчыларга аптеш чок чоруктуң байдалын бүдүрүлгелерге тургузары, бедик шынарлыг күш-ажыл дээш материалдыг болгаш моральдыг идиг бериишкинниң дээштиин бедидери шиитпирлиг ужур-дузалыг. Бүдүрүлгени техниктиг эде дерири, чаа техниканы болгаш технологияны шиңгээдири база чугула болбайн аан. Мооң мурнунда чемеден адырылбайн келген бүдүрүлгелер ам шынарны бедидер талазы-биле ажылды тодаргай угланыышкынныг чорудуп турар.

Далганның болгаш хлебтиң шынарын экижидер талазы-биле чаңгыс аай комплекстиг планны тургускан. Республиканың тараа аймаа белеткээр эргелели-биле болгаш садыг организацияларыбиле харылзаавыс быжыккан.

Эрткен чылдың октябрьдан бээр садып алыкчыларбиле хлеб магазиннеринге ажык чугааны кылып эгелээн. Аңаа киирген саналдарга үндезилээш, четпестерни чайладырының оруктарын дилеп тып турар.

— Чоптуг-дур. Бүгү-ле чүве чүгле хемчеглерни дугуржуп бадылап алырында эвес харын. Оларны амыдыралга боттандырарында болгай. Ынчаарга хлеб быжырар черлерде ажылдап турар кижилерниң күш-ажыл төлевиринге, оларның мергежилин бедидеринге, күш-ажыл болгаш амыдырал байдалын экижидеринге холбашкан айтырыглар канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

— Эрткен чылдан эгелеп хлеб быжырар бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының ажыл төлевиринге идиг бээри-биле чаа тариф төлевирин болгаш албан-дужаал шалыңын өстүрген. А ол ышкаш дүнеки үеде ажылдааны дээш немелде төлевириниң хемчээлин улгаттырган.

Черле ынчаш бо адырның ажылдакчыларының күш-ажыл, амыдырал байдалын экижидеринге хөй чүүлдү көрген. Хлеб быжырар бүдүрүлгелерни техниктиг эде дерир, чаартыр, технологтуг шугумнарны ажылдап кылыр болгаш шиңгээдип алыр талазы-биле ажылдарны чорудар.

Мергежил бедидериниң институттарынче, курстарынче инженер-техниктиг ажылдакчыларны, хлеб-пекарня ажылчыннарын Москва, Ленинград болгаш өске-даа хоорайларже өөредип чорудуп турар. Кижи бүрүзүн экономиктиг, техниктиг өөредилгеже хаара тударын амыдырал боду чайгаар негеп келген.

Бистиң республикага мооң мурнунда чылдарда хлеб быжырар черлерге шиитпирлеттинмейн турган берге айтырыгларның бирээзи ажылчыннарның чедишпейн турганы болур. Хлебтиң шынарының багайы, ооң-биле хандырарының үзүктелиишкини оон кол хамааржыр турду. Ылаңгыя Кызылдың хлеб комбинады чемеледип, шугумчуледип-даа шаг болду. Сөөлгү үеде хлебтиң шынары багай дээш магазиннерден барык катап дедир эгиттпес апарган.

Ол болгаш өске-даа четпестерни чайладыры-биле республиканың хлеб пекарня болгаш макарон кылыгларының эргелели чаңгыс аай комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылган. Бир-ле дугаарында бүдүрүлгелерде ажылчыннарның амыдырал хандырылгазын, күш-ажылдың байдалдарын экижиткен. Кижилер дугайында сагыш салыышкынның бир чижээ: Кызылда хлеб комбинадының дузалал ажыл-агыйын ажыглалга кииргени. Ону органызастаары-биле шиитпирни 1979 чылда хүлээп алза-даа, янзы-бүрү чылдагааннар ужурунда дыка хөй чылдар дүргүзүнда чылзып келген. Экономикада болуп турар өскерлиишкиннер ажыл-херекти дүрген сегирип алырынче албадапкан. Ол ажыл-агый амдызында улуг эвесле харын. Ынчалза-даа ол дузалал ажыл-агыйы эрткен чылдан бээр бүдүрген продукциязын берип эгелээн. Хлеб пекарня ажылчыннарынга 4780 килограмм хаван эъдин садып сайгарган. Бир килограмм эъттиң өртээ кооператив садыгларынга деңнээрге ийи катап чиик азы 1 рубль 95 көпеек.

Мал чемин амдызында садып ап турар. Бо чылдан эгелеп саваң, сигенни коллектив боду белеткээр. Ажыл-агыйның девискээринде картофель тарыыр шелдут. Аңаа тарып олурткан дүжүттү күзүн ажаап алырынга хереглээр картофель казар техниканы баш удур садып алган.

— Бүгү-ле чүвени ээ ёзу-биле көрүп эгелей бергени черле эки-дир. Чаагай хлеб — тараажының, дээрбе ажылчынының, хлеб быжырыкчызының каттышкан күш-ажылы-ла болгай. Чидиртинчир чаагай амданныг хлеб кылган бөдүүн ишчилерге мөгеери чүүлдүг херек. Ам олар чаа кандыг кылыгларны белеткеп турарыл, Чечек Дандаровна?

— Бистиң хлеб быжырар үлетпүрүвүс хлебтиң улам шынарлыг, амданныг, дүрген үрелбес сорттарын шиңгээдип ап турар. Ону чедип алырда чамдык чүүлдерни немээр, өскелерин оон-даа шынарлыг сорттар-биле солууру көрдүнген.

Дээди, бирги, ийиги сорттуң далганнарын холааш, ак хлебти быжырарын көрүп турар. Ону кызыл-тас далгазындан быжырар. Сарыг хүрең чаагай амданныг хлебти быжырарда ооң шыгын, дузун таарыштыр көөр, ажыткыны доктааттынган хемчээлин ёзугаар салыр.

Кызылдың хлеб быжырыкчылары чаа хевириниң «Россия» хлевин массалыы-биле бүдүрер. Ол болза көк-тараа далганын кызыл-тас тыынга холуп кылган хлебтир. Ооң амданы дендии онза. Ындыг янзылыг чаагай амданныг хлеб мооң мурнунда биске черле турбаан. Ону сүт, кефир, шай-биле-даа холуп чиирге, мүнге, ийн дугаар чемге-даа ажыглаарга, сүүзүннүг амданын салбас, бир дөмей чаагай чыдын чидирбес, шуут онзагай хлеб болуп турар.

Бо чылдың февраль 11-де № 3 магазинге диеттиг кылыглар делгелгезин солун эрткен. Аңаа чаңчылчып бар чыдар, үстүнде демдеглээнним, садып алыкчылар-биле ужуражылга болган. Дус чок хлеб-булочка кылыгларын делгеп көргүскен. Оларны хан-дамыр аарыглардыг, хан базыышкынныг, ижин-шөйүн дүге хоочулуг кижилерге сүмелээри-биле чем рационунга кииргени. Чижээ, ахлоридтиг (дус чок) хлебти, сорбиттиг булочканы, сүтсүг булочканы садып алыкчылар аажок үнелээн.

Эргелелдиң мурнундан ап чорудуп турар хемчеглер хлеб пекарняларның, макарон кылыглар бүдүрер цехтерниң ажылын дыка экижидеринге, продукцияның шынарын бедидеринге дузалаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

Хоойлужудулга саналдаар комиссиязында

НИИТИ КҮШ, БИР ДЕМ-БИЛЕ

Наркотиктер хереглээр чоруктарга удур демиселди Иштики херектер министерствозунуң чорудуп турар ажылының дугайын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга саналдаар комиссиязының хуралынга чугаалажып көрген. Бо талазы-биле аңаа илеткелди республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы А. В. Цветков кылган. Ук айтырыгны чугаалажып көөрүнге чамдык министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары киришкен.

Ап чоруткан хемчеглерниң түңнелинде наркотиктерни болгаш психотроптуг бүдүмелдерни хереглеп чоруур кижилерни 1987 чылда илередип тыпкаш, учётка тургускан. Оларның бир кезии наркотиктер хереглээр аарыг-биле хоочураан болган. Эң-не дүвүреңчиг чүүл болза, илередип тыпканнарның аразында назы четпээннерниң бары. Назы четпээннерниң бир кажы наркотиктер хереглээр аарыгда бектеткени илереттинген. Бо чүүлдүң ниитилелге кайы хире багай салдарлыы херек кырында улам-на көстүп турар.

Сөөлгү чылдарда республиканың амыдыралында бо багай чүүлге удур демиселдиң чамдык дуржулгазы бар. Наркотиктер хереглээр чоруктарга удур демиселди чорудар бөлүктү Иштики херектер министерствозу тургузуп алган. Хоорай, район бүрүзүнде чүгле ол ажылды чорудар бир ажылдакчыны тургускан. Наркотиктер белеткекчилерин, оларның шыгжагларын, наркотиктер хереглээр кижилерни илередип тывары-биле рейдилерни черлик хендир үнүп турар шөлдерге, чылыг дамчыдылгазының белдирлеринге, бажыңнар подвалдарынга болгаш өске-даа чамдык черлерге чоруткан.

Ынчалза-даа наркотиктер хереглээр чоруктарга удур демиселди Иштики херектер министерствозу кошкак чорудуп, хоралыг ол чаңчылды үндезини-биле чок кылырының хемчеглерин албайн турар. Бо байдал-биле холбашкан кем-херек үүлгедиишкини уламчылап турар.

Наркотиктер болгаш өске-даа хоралыг бүдүмелдер хереглээр аарыгдан республикада аарып турары, ССРЭ-де ол чижектиг көргүзүг-биле деңнээрге, 2,9 катап хөй. Наркотиктиг бүдүмелдерин белеткеп, шыгжап, дажыглап база саарып турарының дыка хөй фактыларын илереткен. 1987 чылда 153 кеземче херээн оттурган, бир кезек улусту административтиг харысалгага кииргени.

Наркотиктерни кылып белеткээр, сатып саарар, ону хереглээр чоруктарны чок кылдыр узуткаар ажылды Иштики херектер министерствозу боттуг контрольга болгаш негелдеге тургуспаан. Назы четпээннерниң херектериниң талазы-биле инспекция, милицияның участок инспекторлары учётта турар кижилер-биле тус-тус аайы-биле кижизидилге ажылын чедир чорутпайн турар.

Хуралга санал-онал солчуушкуну база болган. Таарымча чок байдалдан чүгле нитти күш-биле үнүп ап болурун ынчан демдеглээн. Республиканың Үнүштер камгалалының станциязының начальниги М. А. Хазбулатов наркотиктерни белеткеп алырынга ажыглап турар бок үнүштерни узуткап чок кылырынга «Чыраа-Бажы», «Большевик», «Хөндергей» болгаш чамдык өске-даа совхозтарның удуртукчуларының харысалгазының амдаа куду болуп турарын шугумчулээн. Бок үнүштерни аштаарының хуусааларын сагывайн турар. Ону чорударының технологиязын хажыдарга, бок үнүштер катап өзүп турар. Бир эвес чүгле бүдүрүлге планы дээш эвес, а каң-кадык салгал, чаагай келир үе дээш кижилер сагыш човаар чүве болза, наркотиктер хереглээр аарыгның когун үзүп болур.

Республиканың кол наркологу С. А. Паленко, чырыдыышкын министри Н. С. Конгар, Профтехөөредилге талазы-биле күркомнуң даргазының оралакчызы В. Б. Казаков, кадык камгалал министриниң оралакчызы А. С. Тулин болгаш өскелер-даа чугаалажып турар айтырыгның чугулазын демдеглеп, ону боттуг шиитпирлээриниң чамдык талаларынга доктааган.

Олар дараазында чүүлге доктаап турган. Аныяктарны хайгаарап көрбейн баар чоруктарның уржуундан багай салдар тургустунуп турар. Ынчангаш тура-соруу быжыг эвес чамдык оолдар, кыстар багай чаңчылдарның эдилекчилериниң мегезинге алзып, шын эвес орукче кирип турар. Элээдилерниң сонуургалын, шак-үени канчаар эрттирип турарын ада-ие кичээнгейге алыр ужурлуг. Хостуг үени ажыктыг эрттиреринге комсомолдуң киржилгези херек. Наркотиктер хереглээр чорук-биле демисел—бүгү хөй-ниитиниң херээ.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиязы чугаалажып көрген айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

ЭЗЕР, ЧҮГЕН ШЫҢГЫРАТКАН

Кызыл районнуң партия, ажыл-агый активиниң хуралынга 1987 чылдың түңнелдерин чугаалажып турда, Валерий Монгуштуң адын шалыпчылар аразынга адап турда, ол арай сүрээдексепдаа олурган. Барып-барып районнуң төвүнге ындыг улуг хуралга ол мурнунда олуржуп чорбаан, ады-даа үнмээн. Сактырга, хамык улустуң караа ында келген ышкаш болган.

Кижини мурнакчы деп, хөй улус мурнунга адын адап деп чүве безин анаа эвес херек. Хурал дооступ турда, эрткен чылдың түңнели-биле районнуң улус ажыл-агыйының адырлар аайы-биле шылгарааннарга бижиктиг кызыл кожааларны тыпсып, бир эктин ажыр оларга кызыл пөстерни баглап берип турда көөрге, аянныг-даа болган. Чогум ол район чемпиону деп бижиктиг ындыг кожааны алыр мен деп бодаваан-даа. Оон адын адаптарга арны изиш дээн. Элээн-не сүрээдеп, улус мурнунче үнүп келген, арны ёзулут-ла изиңейнип турган. Улустуң адыш часкаары-даа аажок...

Бистиң чугаалап турарывыс кижи кымыл, чүнү кылып турарыл? Ол дээрге «Тиилелге» совхозтуң малчыны-дыр. Адазының соон салгаан ёзулуг эр ол. Чылгычы болуп, кижи бүрүзү-ле шыдавас ийин. Кыштың чыккылама соогунда черге хонуп, мал күзеттедип деп чүве берге. Шак ындыг эрес кижиниң ажыл-ижи-биле таныжып чугаалаштым. Валерий Монгуш он бир чыл чылгычылап турар. Чаа-ла үжен бир харлыг. Адазы Ак-оол Самбуевичиден чылгыны хүлээп алган. Ашак пенсиялаза-даа, аъдындан дүшпээн, эзер, чүген шыңгырады челзип, Чедерниң ховуларында чылгы күзеттежип чорупту турар. Хоочун малчын оглун чылгычы кылдыр өөредип каан, оозу артында-ла район чемпиону болуп шылгарааларынга сеткилиниң ханызындан өөрүп чоруур.

Адашкыларның алысла төрээн чери Барыын-Хемчиктиң Улуг Ак. Школачы чораан чылдарында Валерий аът мунарынга сундулут. Эки аъттың чорууңга ынак. Чээрби ажыг харлыг тургаш, чылгычылап, адазының дузалакчызы болуп ажылдап кирипкен. Баштайгы үеде дүне соокка, хаттыг чаъска таварышкаш, чүге-ле чылгычылай бержик ирги мен деп, ол бодагылаар турган.

«Тиилелге» совхозтуң чылгызы баштайгы үеде 200-тен ашпайн турган. Ам оон ийи катап көвүдээн. Эрткен чылын чылгычылар чүс беден 97 кулунну ап доруктурган. Мурнунда бестерни саггаш, хымыс кылгаш, ону Чедер курортка садып турган.

Чайын чылгызын Тожунуң кайгамчык чараш, оъттуг, суглуг тайгаларынче аппаар, аңаа барып семиртир. Кыжын одар арай кызаа, хойжуларның мал кадарар шөлдеринче киирбес дээш кызып-ла турарлар.

«Тиилелге» совхозтуң чылгызын Юрий Сарыглар, Василий Куулар, Алексей Монгуш, звено удуртукчузу Валерий Монгуш олар кадарып турар, дагдыныкчызы Ак-оол Самбуевич Монгуш ол.

Совхоз бот-орулга-чарылгаже кирип, малчыннар өг-бүле кертзинче-биле ажылдап эгелээнде, чылгының ажыктыдузазы аажок улуг дээрзин В. Монгуш чугаалады. Чүге дизе эвээш чарыгдал үндүргеш, хөй орулганы алыр — экономиканы башкарарының чаа системазының утказы ындыг.

Чылгычылар суурда чурттап турарлар. Үш хонгаш-ла олар солчур. Амгы үеде «Көк-Тей» биле «Суктак» совхозтарның девискээрлеринде олар дирекцияның дугурушканы ёзугаар малын кадарып турар.

«Тиилелге» совхозтуң чылгычылар звенозунуң удуртукчузу Валерий Ак-оолович Монгуш ажылынга дыка-ла кызымак, дуржулгазы-даа улгаткан. Дирекциядан каш удаа шаңнаткан. А эрткен чылдың түңнели-биле район чемпиону болган. Өөрүнчүг херек.

Кижи бодунуң ажылынга сеткилиниң ханызындан сонуургалдыг болза, чүгле ынчан эки түңнелдерни чедип алыр. А Валерий Монгуш ындыг.

Ёзулуг кижи экиже туткуур. В. А. Монгуш бо 1988 чылда база-ла эш-өөрүн бедик түңнелдер дээш эвилелдээн. Чазын оларның белерн кулуннаар. Кур-Черниң чылгычылары мурнакчы деп адын салбас дээш ажылдап турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ХАРЫЛЗАА КАЖАН ЭКИЖИИРИЛ?

Сүт-Хөл ангы районга апарган. Харылзаачылар ийи каът чаа бажыңче көшкен, автоматтыг телефон станциязы ажылдап эгелээн.

Ындыг турбуже, Кызыл хоорай-биле чугаалажыры берге хевээр артып турары хараадаанчыг. Найысылалдың чыдар эмнелгезинде эмнедип турар мен. Өг-бүлем-биле харылзажып чадаштым. Суурлар аразы-биле район төвүнүң телефон харылзаазы экиживейн турар. Ак-Даш, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга, Кара-Чыраа суурларда эмнелге пунктуларында, Хөр-Тайганың участок эмнелгезинде телефон тургуспаан. Эмчилер ол-бо органнзацияларда долгап турар. Дүне-хүндүс кандыг-даа аарыг кижилер тургай. Декабрь айда улус депутаттарының Бора-Тайга кожээ Совединиң күүскомунуң даргазы Д. Н. Ондарның уруу аарый бээрге, телефон-биле харылзажып чадап каан.

Районнуң малчыннары кадыр-берт черлерде чурттап турарлар. Чамдык кыштагларже машина чеде албас. Манчүрек, Кожээ, Үстүү-Ишкин, Алдыы-Ишкин, Шом-Шум ынаар часкы үеде суг дажый бээрге аргыжары бергедей бээр. Ынчангаш ол черлерге рация точкаларын тургузары чугула деп санап турар мен. Борта хөй акша чарыгдалыдаа үнмес хире. Садыгжыларны, эмчилерни өөредип ап болур. Чүгле аараан кижилерге дүрген дуза чедиреринге эвес, ажыл-агыйжы айтырыглар шиитпирлээринге ону ажыглап болур.

Телефон харылзаазындан ангы радио база багай ажылдап турар. Бо бүгү четпестер черле эттинмес болганы ол бе деп кижи катап айтыртына бээр боор-дур.

Мерген ДАВАА.

Районнуң хойжуларының аразында социалистиг чарыштың түңнелин үндүрген. Аңаа «Торгалыг» совхозтуң Кара-Тал хойжу бригадазының малчыны Алдын-Херел Доңгакович Санчы бирги черни ээлээш, Өвүр районнуң чемпиону атка төлептиг болган.

Дуржулгалыг хойжу 1987 чылда чүс баш төрүүр хойга онаалтыр 101 хураганы менди доруктурган, тодаргайлаарга, 374 хураганы совхозка өстүрүп берген. Бир баш хойдан-на 2,1 дуктү кыргып алган, ол болза планныг онаалдадан ажыг турар.

Кара-Тал хойжу бригадазы эрткен чылын бригада кертзинче-биле ажылдаарынче шилчээн.

ЧУРУКТА: хойжу Алдын-Херел Санчы.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

Хоорайның чамдык өөредилге черлериниң общежитиелеринде

АРГАЛАР БАР, ОНУ ТААРЫШТЫР АЖЫГЛАЗА...

Рейд

● Тудазы чок эжиктер ● Салдынчак ажылында ● Тар өрээлдер, таарымча чок байдалдар

Кызылдың чамдык тускай өөредилге черлеринде сургуулдарның, студентилерниң чурттап турарын профэвлелдиң, комсомол обкомунуң болгаш «Шын» солуннуң ажылдакчыларындан тургустунган рейд бригадазы хынап көрген.

Солуннуң бир бижикчизинден Кызылдың башкы училищезиниң общежитиезинде четпестерни шугумчулээн чагаа келген турган. Баштай ону барымдаалап, ынчалза-даа оон бээр элээн үе эрткенде, өөредилге чылының кидин түлүк үези болганда, ында байдалдар экижээн болур ужурлуг деп идегел-биле аңаа чеде бердивис. Ынчалза-даа ол идегеливис бүрүн бадыткаттынмаан. Училищеде общежитие чөвүлелиниң даргазы, 3-кү курстуң сургуулу Леонид Чүлдүм № 1 болгаш № 2 общежитиелерниң байдалын биске таныштырды.

Общежитиениң кайы-даа бажыңнарында байдал ботботтарындан ылгашпас: чамдык өрээлдерниң эжиктериниң тудалары чок, чурар өрээлдерде раковиналар четче ажылдавайн турар, үрелик, кухняларда плиталар кышкы дыштаныышка соонда ажылдаваан, туалеттери даштын санитарлыг байдалы багай. Кызыл-булуңда пианинодан өске сургуулдарны хаара тудуптар чүү-даа чок. «Общежитие чөвүлелиниң ажылының планы» деп булунда чаңгыс-даа бижилге чок, арыг турбушаан. Общежитиениң чүге мындыг байдалдыг боол турарының чылдагааны моон илдең ышкажыл. Кол бүрүү общежитие чөвүлелиниң салдынчак ажылында-дыр.

Бо өөредилге чериниң сургуулдары — келир үениң башкылары. Үр эвес үе эртерге-ле, боттары бот-тускайлаң ажылдап, бичии кижилерни кижизидип кирипкерлер. Бир эвес боттары амдан эгелеп бот-башкарылгага чаңчыкпас болза, өөреникчилерин кандыг үлегерге кижизидерил деп айтырыг тургустунуп келир. Олар боттары идепкейлиг болуп, хостуг үезин ажыктыг, солун эрттиреринче сагыш салыр, кылып ап болгу дег үүрмек септелгелерни, үрелиишкиннерни боттары кылып ап болур арга оларда бар. Училищеде күш-ажыл кичээлиниң башкыларын база белеткеп турар, эки дериттинген мастерскаялыг. Оон ангыда училищениң удуртулгазы, директорнуң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы А. С. Гулекян сургуулдарның негелде-херегleлдеринге кичээнгейлиг эвес. Өөредилге чылының эгезинден бээр мында комендант хүлээп алдынмаан. Бис аңаа турувуста чаңгыс-даа кижизидикчи башкы көзүлбеди.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы ажыттынгандан бээр элээн болу берген. Баштайгы чылдарның доозукчулары республиканың тудуг, орук организацияларында ажылдап турар. Ооң общежитиези 1983 чылда туттунган. Общежитие чөвүлелиниң даргазы, 3-кү курстуң студентизи Афанасий Мылдык-биле чугаалаштывыс. Ында номчулга залы үргүлчү ажылдап турар, студентилер оон сонуургаан номнарын номчуп, бот-кичээл кылырынга таарымчалыг. Общежитиениң иштики чуруму багай эвес. Эрттирилге системазын тургусканы шыңгыы, студентилер боттары график ёзугаар дежурныйлап турар. Общежитиениң санитарлыг байдалы эки. Делгем, улуг буфеттиг, ынчалза-даа студентилер-даа, комендант Л. А. Квашина-даа аъш-чем ассортиментизи кызыы, ажылдар шактары таарымча чок дээрзин чугаалаар. Этажтарда кухняларда чаңгыс-чаңгыс плиталар тургустунган, оларның безин конфоркалары четче ажылдавас. Ындыг болганындан кирген-не өрээливисте үреликчалык коштунган плиткаларда хайындыртынып турар, ол черле дыка озалдыг. Афанасий материал четпес дээш общежитиеге чылдың-на септелге долу чоруттунмайн келгенин база чугаалап көргүсту.

Общежитие чөвүлелиниң бот-башкарылгаже шилчилгези болдунмаан. Чүге болдунмааның Афанасийден айтырарывыска, студентилеривистиң бот-идепкейи чавыс болган дээр болду. Филиалдың администрациязы, ында партия эге организациязы комсомолчуларынга бот-башкарылганы чорударынга дузалажыр турган.

Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң филиалының общежитиезинде четпестер үстүнде өөредилге черлериниинден усчок хөй. Общежитиениң кухняларының шалаларында бок, чем артынчыларын төп каап каан, коридорлар хирлиг, кызыл-булуңну склад кылып алган, телевизор үрелген. Студентилериниң хеп чуур, кургадыр өрээли чок. Өрээлдер тар, ийи кижи чурттаар өрээлдерге 3—4 орун салып каарга, мырыңай хос чер чок апарган. Директорнуң оралакчызы Г. Н. Ларионов: «192 орунннуг общежитиеде ам 260 кижи чурттап турар, 60 хире студентивис бажыңнарда. Келир чылын студент саны моон-даа көвүдээр—база бир курс немежир. Студентилеривистиң өөрениринге-даа, дыштанырынга-даа ол дыка шаптыктыг-дыр» — деп чугаалады. Ол черле дарый шиитпирлээрин негеп турар чидиг айтырыг.

Общежитиеде чурттаар өрээлдерден аңгыда, коридорларда хос черлер дыка хөй. Этаж бүрүзүнде 5 хос чер бар. Оларны чурттаар өрээлдер кылдыр эде кылыры болдунмас-даа болза, студентилерниң дыштанырынга таарымчалыг кылдыр дерип, каастап ап болур. Харын, 3 дугаар каътта бир ындыг хос черде теннис столу салып алган ойнап турлар. Өрээлдер тар болганда каът бүрүзүнге чамдык хос черге столдар, сандайлардан салгаш, бот-кичээл-даа кылып болгай. Күзээр болза таарыштыр кылып болур аргалар оларда черле бар.

Мында база-ла өрээл бүрүзүнде — плитка. Ында общежитиеге чурттаарының эргелери-даа, негелделери-даа, хүлээлгелери-даа сагыттынмайн турарын комендант С.-Т. Х. Монгуштуң чугаалап турары чөп. А филиалдың профком даргазы Т. А. Чистаева «Общежитиеде кижизидилге ажылы четпес. Ол дугайында үш шакдаа ажыр хуралдап турар бис, оон эки түңнел-даа чок. Общежитиеде корум-чурум багайы комендантыдан хамааржыр» деп турар. Чогум-на чүгле коменданттың эвес, а дорт харысалгалыг кижилерниң болгаш студентилерниң боттарының мындыг хамаарылгалыындан таарымча чок байдалдар хевээр артып турар эвес бе?

Хамык ужур хамаарылгадан хамааржыр дээрзин рейд бригадазының хынааны № 4 ХПТУ-нуң общежитиезинде байдал бадыткап турар. Ында сургуулдар эт-севинге камныг, санитарлыг байдалды, корум-чурумну сагып, ажыктыг, солун дыштанып турар дээрзи дораан-на көскү. (Училищениң сургуулдарының канчаар өөренип, чурттап турарының дугайында материал чоокку үеде солунга үнер.)

Рейд бригадазының кежигүннери элээн үе эрткенде бо общежитиелерниң байдалын катап база хынаарын дугурушкан.

Рейд бригадазының кежигүннери:

М. ТАШТАНДИНОВ, А. МОНГУШ — профэвлелдиң инструкторлары, В. НУРСАТ — ВЛКСМ обкомунуң инструктору, Л. МОНГУШ — «Шынның» корр.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ»
МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Илья Петрович **Байбородин** — «Тыва автотранс» каттыжыышкынының № 3 АТБ-зиниң чолаачызы.

Николай Прокопьевич **Барышев** — Тыва АССР-ниң прокурорунуң оралакчызы.

Анатолий Михайлович **Блинов** — Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының тракторизи.

Валентина Фёдоровна **Болгова** — Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң назы четпээн уруглар түр хүлээп алыр чериниң поварлы.

Лилия Михайловна **Верещагина** — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрүкомунуң саңхүү болгаш чээли талазы-биле килдизиниң начальниги.

Василий Александрович **Вильмов** — «Тыва суг тудуг» трестиң механизация эргелелиниң чолаачызы.

Яков Петрович **Витнер** — Респотребсоюзтуң садыг баазазының чүдүрүкчүзү.

Василий Максимович **Гончаров** — «Тыва суг тудуг» трестиң механизация эргелелиниң чолаачызы.

Нина Александровна **Дежнёва** — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң септелге-монтаж комбинадының кол бухгалтери.

Николай Никитович **Дикий** — «Тыва суг тудуг» трестиң № 2 мехколоннназының чолаачызы.

Тамара Павловна **Донгак** — № 2 ортумак школаның башкызы.

Октябрина Анатольевна **Дроздова** — «Тыва автотранс» каттыжыышкынының № 3 АТБ-зинде план-экономика килдизиниң начальниги.

Николай Михайлович **Забродин** — «Тыва эът агроүлетпүр» каттыжыышкынының чолаачызы.

Светлана Леонидовна **Иверсина** — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң ажылдакчызы.

Николай Григорьевич **Князев** — «Тыва суг тудуг» трестиң автобаазазының чолаачызы.

Людмила Иннокентьевна **Козьмина** — дүлей уругларның республика школа-интернадының кижизидикчи башкызы.

Мария Александровна **Кочнева** — «Оптика» магазининиң техажылчыны.

Александр Трофимович **Кухтин** — Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйының автослесары.

Александра Александровна **Максименко** — «Тыва эът агроүлетпүр» каттыжыышкынының хеп уштуп азар чериниң ажылчыны.

Маргарита Андреевна **Малыгина** — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң өртек талазы-биле экономизи.

Василий Григорьевич **Манаков** — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг эргелелинде бызаңчы-бетонщиктер бригадири.

Лидия Викторовна **Марширова** — «Тыва эът агроүлетпүр» каттыжыышкынының ажылчыны.

Валентина Михайловна **Масленникова** — хлеб комбинадының кондитер цегиниң бригадири.

Григорий Иванович **Мокшин** — «Тыва эът агроүлетпүр» каттыжыышкынының автобус чолаачызы.

Севильба Дмитриевна **Моламдай** — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Архив эргелелиниң кол бухгалтери.

Анзалмаа Сотпаевна **Охемчик** — дүлей уругларның республикада школа-интернадында эмчи сестразы.

Иван Григорьевич **Пархоменко** — «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң электромонтёру.

Пётр Гаврилович **Перешев** — автосептелге заводунуң газ-биле каңнакчызы.

Николай Ильич **Пивиков** — республиканың психаарыглар эмнелгезинде чолаачы.

Нина Яковлевна **Пономарёва** — республиканың психаарыглар эмнелгезинде эмчи сестразы.

Николай Кириллович **Посохин** — «Тыва суг тудуг» трестиң автобаазазында чолаачы.

Виктор Пантелеевич **Росляков** — хлеб комбинадының чолаачызы.

Николай Александрович **Рындин** — Тываның геология-шинчилел экспедициязының слесарь-моторизи.

Пётр Георгиевич **Самороков** — «Кызыл» материал-техниктиг хандырылга баазазының директору.

Николай Прокопьевич **Севостьянов** — көдээ ажыл-агый малдарының аарыглары-биле демисел чорудар станцияның начальниги.

Анна Павловна **Смирнова** — республиканың психаарыглар эмнелгезинде эмчи сестразы.

Мария Филиповна **Старцева** — «Тыва эът агроүлетпүр» каттыжыышкынының ажылчыны.

Григорий Зиновьевич **Сысоенко** — «Тыва суг тудуг» трестиң механизация эргелелиниң ажылчыны.

Инна Николаевна **Ушных** — Респотребсоюзтуң уруглар садының эргелекчизи.

Мария Трофимовна **Фефелова** — Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң назы четпээн уруглар түр хүлээп алыр чериниң дезинфектору.

Артём Семёнович **Финогентов** — Тываның геология-шинчилел экспедициязының чолаачызы.

Зоя Григорьевна **Черкашина** — хлеб комбинадының булочка цегиниң бригадири.

Полина Ивановна **Черкашина** — хлеб комбинадының кол бухгалтериниң оралакчызы.

Екатерина Павловна **Шамарина** — аъш-чем барааннар садыының № 19 магазининиң ажылдакчызы.

Галина Ивановна **Эльмоярова** — Респотребсоюзтуң садыг баазазының секретарь-машинакчызы.

Григорий Осипович **Яковлев** — «Тыва хамааты тудуг» трестиң септелге-тудуг эргелелинде бызаңчы-бетонщик.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Кусаал Севекович **Салчак** — СЭКП райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Зинаида Александровна **Блинова** — чоннуң амыдырал хандырылгазының районда бүдүрүлге эргелелиниң техажылчыны.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Мыйтык Даржааевна **Колхозбай** — районнуң төп эмнелгезиниң уруглар яслизиниң нянязы.

Даваадыр Норбуевич **Монгуш** — Карл Маркс аттыг совхозтуң малчыны,

Конгар Дас-Эникович **Монгуш** — Карл Маркс аттыг совхозтуң механизатору.

Часкалмаа Курбаевна **Монгуш** — Карл Маркс аттыг совхозтуң ажылчыны.

Чылбак Ыдым-ооловна **Монгуш** — районнуң төп эмнелгезиниң яслизиниң ажылчыны.

Седимаа Агаргановна **Ондар** — райпо столоваязының поварлы.

Совуй Чамзырыновна **Ондар** — райпонуң хлеб бызырыкчызы.

Чечекмаа Кунчунмеевна **Сат** — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

Тас Начыновна **Шырап** — Карл Маркс аттыг совхозтуң саанчызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1988 чылдың январь 29.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

ПРАГА. (СЭТА). ЧКП ТК-ның президиуму бо чылын чехословак даштыкы политиканың кол угланыышкыннарын бодунуң хуралынга чугаалажып көрген. Делегей харылзааларынга чаа бодаашкынны боттандырып чорударынга ЧССР идепкейлиг-биле киржир, Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң Политиктиг консультативтиг комитединиң Берлинге болган чөвүлел хуралының шиитпирлерин күүседиринге кол киржилгени угландырар деп онзалап айыткан. Делегей харылзааларында таарымчалыг эки угланыышкыннарны хөгжүдер талазы-биле күженишкиннерни уламчылаар. Ол харылзаалар ССРЭ болгаш АКШ-тың аразында ортумак болгаш оон биче ыраккшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээге ат салганының соонда элээн доктаамал болу берген.

Февраль 13—Будапештини немец-фашистиг эжелекчилерден хостааның хүнү (1945 ч.)

БУРУНГУ БОЛГАШ АНЫЯК ОБУДА

Баштай Аквинкум дээр бурунгу рим хоорайның бузундуларының аразынга чоруп чорааш, удур-дедир каржып эрткилээн кудумчуларны, садыг төптерин болгаш спортчу аренаны көрүп болур. Бо бөгүү венгр найысылалдың районнарының бирээзи-дир. Ону Обуда дээр, өскээр чугаалаарга Эрги Буда-дыр ийин. Бодунуң хөй чүс чылдарда үргүлчүлеп келген төөгүзүнүң дугайында сактыышкынны ол ам-даа камныг кадагалап турар. Ооң-биле кады ол кончуг дүрген хөгжүлделиг район. Ында чаа бажыңнар хөй туттунган. Ооң чурттакчыларының хөй кезии — аныяктар. Бичии уругларның санын безин алырга, чижээ, Обуда Будапештиде бирги черни бөзүрелдиг ээлеп турар.

— Сөөлгү он чылдар дургузунда бистиң районувус чогум-на революсчу өскерлиишкиннерни чурттап эртип турар деп чугаалап болур мен — деп, район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы Шандор Панцел беседаны эгелээн. — Ооң чуртталга фондузу үш катап улгаткан. Бөгүн ында 173 муң кижи чурттап турар. Чуртталга тудуун кылырын уламчылап турар бис. Ындыг ажылдар ам чаа үш микрорайонда чорул турар. Олар ниитизи-биле ам-даа алды муң хире квартираларны тудуп бээр. Чаа конструкция, чаартылга кылырының планнары бар.

Өскерлиишкиннер дегбээн ол районнуң база бир кезии артып калган. Ам кээп-аңаа ажылчын холдар деггени олдур...

Мээң беседалажып орар кижимниң чугаалаар бодааны Обуданың ол кезиин дыка эки билир мен. Бот-боттарынга кожаланчы берген бедик эвес бажыңнар, делгем эвес кудумчулар белдирлери, улуг эвес шөлчүгештер — эрткен чүс чылдың бо черлерге таарыштыр кылган тудугларының аян-шинчизи ындыг. Маңаа ам чаа туристиг топ тударын планнап турар. Бажыңнарның мурнуу талазын өскертпейн хевээр артырар, шөлдерниң болгаш кудумчуларның эрги турушталарынга дегбес. Чаарты кылган бажыңнарга делгелге залдарын, магазиннерни, кафелерни, а шөлдерниң бирээзинге — чечек рыногун ажыдар. Чуртталга квартиралары база ол хевээр артар. Олар шупту бөгү-ле таарымчалыг байдалдарлыг апаар. Оларның чартык кезиин чурукчуларга, скульпторларга бээрин көрген. Олар чаа төптүң каасталгазын кылырынга улуун киирерлер.

— Бо планнарны амыдыралга боттандырары элээн нарын болуп турар — деп, Шандор Панцел чугаалады. — Ынчалза-даа бистер күженишкиннеривис каттыштырып, чаа ажыл-агый механизминиң аргаларын ажыглап тур бис. Капитал салыышкыннарының ниити түңү — 6 миллиард форинт, 1,2 миллиардты хоорай Соведи бээр. Аңгы-аңгы бүдүрүлгелер, кооперативтер боттарының акша-хөреңгизин киирерлер. Хуу кижилерниң бодунуң хөреңгизин киирип турары — чаа чүүл болуп турар. Бистер оларга элээн каш вариантыны саналдап киирген бис. Боттарының планнарын бистиң-биле баш удур дугуржуп алгаш, участок-даа садып ап, боттарынга бажың-даа тудуп ап болур. Бажыңнарны Советтер туткаш, ооң соонда хуу кижилерге садып, азы оларга хөлезиледип каап болур. Бо ажыл биске чаартылга кылырынга дузалаар.

Шандор Панцел-биле ужуражы бергеним район Совединиң бажыңы Главная деп адаар шөлде туруп турар. Ол районда эң-не чараш чер ол. Ында бурунгу шивээ бар. Бөгүн ол шивээде культура төвүн ажыткан. Ооң залдарында уран чурулга галереязы, музей, клубтар ажылдап турар. Чайгы кежээлерде паркка музыка чаңгыланы бээр. Ажык дээр адаанда залдарга болуп турар концерттерни хоорайның хөй санныг чурттакчылары көрүп турар.

Үр үе дургузунда Обудааа Флориан шөл найысылалдың чугула тудуг шөлү болуп турган. Аңаа чер адаа-биле эртер черин тудуп тургускан, эстакаданы кылган. Ооң чоок-кавызында Дунайны кежилдир шөйүлгеи Арпада көвүрүг барык үш катап калбарты туттунган.

Обудага чаа кудумчуларны, чер адааның өдүглерин, чаа бажыңнарның фунтаментилерин салып тургаш, ол чоок-кавының чери кандыг-ла-бир «суй-белекти» суна бээр деп чүвени тудугжулар чаңгыс минутада-даа утпайн турганнар. Моон соңгаарғы дилээшкиннерге болгаш келир үениң салгалынга аргаларны арттырып каарыбиле, чаа бажыңнарны бедик багана кырында туруп турар. Чер адаа-биле эртер чаа чер музей апарган.

Шак мындыг өскерлиишкиннерге хоорайның хөй-ниитизиниң киржилгези чок деп болбас. Олар идепкейлиг ажылдап турар. Оларның киирген саналдарын өөренип көрүп, дыңнап турар бис. Чөвүлел бодунуң планнарының дугайында чурттакчыларга үргүлчү дыңнадып турар. Ону күүседиринге киржиринден олар ойталавайн келгеннер.

— Бистер эвээш эвести тудуп-даа турар - болзувусса бисте чуртталга айтырыы ам-даа чидиг болуп артпышаан — деп, мээң айтырыымга Шандор Панцел харылаалааш уламчылады. — Районда үш чаа школа бар. Ол эвээш болуп турар. Пенсионерлерже сагыш салыры база негеттинип турар. Оларның барык 10 хуузунуң пензиязы шоолут эвес. Бистер оларга дуза көргүзерин бодап турар бис. Бистиң районувус — найысылалдың үлетпүрүнүң чугула төвү болур. Мында электротехниканың, судно тудуунуң, пөс-таавының бүдүрүлгелери бар. Ажылга хаара тударының структуразы өскерлип турар. Ооң түңнелинде кижилерниң чамдык кезии ажыл чок артып каап болур. Ол талазы-биле ажыл чорудары база-ла бистиң чөвүлелге онаажып турар.

Районнуң хөй-хөй бүдүрүлгелери совет коллективтер-биле кады ажылдажылганың быжыг харылзаазын тудуп турар. Обуданың ажылчыннары Совет Эвилелинде, Тенгизте тудугга ажылдап турарлар. Гимназия — районнуң чоргааралы. Ында кичээлдерниң хөй кезии орус дыл кырында эртип турар. Ону ССРЭ-ден келген башкылар өөредип турар.

Галина ГЕРАСИМОВА,
ПМА-ның корр.

ЧКП-НИҢ КЫЙГЫРЫЫ

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Чилиниң бөгүү депшилгелиг болгаш демократтыг күштериниң кол сорулгазы болза диктатор Пиночеттиң эрге-чагырганга хевээр артып калыр дээн кордаашкынын үзе шавары болур деп, Чилиниң Коммунистиг партиязының хүлээп алган медеглелинде бижээн.

Чуртта боол турар болуушкуннарны медеглелде ханызы-биле анализтээн. Шериг хунтазы бо чылдың төнчүзүнде президент «соңгулдаларын» эрттиреринге белеткенип турар. Ону шериг күжү-биле эрттирери билдингир. Ынчангаш чурттуң бөгүү депшилгелиг күштери диктатор Пиночеттиң ол кажарлаашкынын калбак массаларга сойгалап илереткеш, чурттуң бүгү чонунуң «ол соңгулдаларга» киришпезин чедип алыр болза шериг диктатуразынга аар согуг болур деп медеглелде айыткан.

Оппозицияда турар чамдык партиялар болгаш организациялар ажыы-биле «дүжүп берикчи болгаш чөпшээрежикчи туруушту» ээлеп турар. Оларның ындыг политиказы АКШ-тың чурт иштинде политиктиг күштерин каттыштырбас дээн сорулгазынга дузалап турар деп медеглелде бижээн.

Шериг хунтазын дүжүрер, чуртка демократтыг чаартылгаларны болдурар дээш бир демниг хөделиринче чурттуң оппозицияда турар бүгү политиктиг күштерин Чилиниң Коммунистиг партиязы кыйгырган.

БАШТАЙГЫ ЭЭЛЧЕГ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың президентизиниң соңгулда кампаниязының баштайгы ээлчээ Айово штатта эгелээн. Американы ээлчежип башкарып келген ийи партияның төлээлекчилериниң хуралы ында ажыттынган. Ол хуралда демократчы партиядан 52, республиканчы партиядан 37 делегат киржип турар.

Хуралга кайы партияның төлээлекчилери артыкшылдыг аргазын көргүзерил деп айтырыгдан хөй чүве хамааржыр. Аңаа тиилекчи болганнарны чурттуң массалыг информация чепсектери деткип эгелээр болгаш соңгулда фондузунга арбын акша кирер. Ол бөгүнүң түңнелинде президент соңгулдазынга хөй бадылаашкын алдынып болуру база магат чок деп, АКШ-тың кол парлалга органнары санап турар.

Айово штаттың демократтарындан президентиниң кандидадынга ам дээрезинде конгрессмен Ричард Гепхардт санадып турар.

ПЕКИН. (СЭТА). Кыдатта боттандырып турар ниитилел-экономиктиг реформа садыг черлеринде база нептерээн. Чурттуң чамдык районнарында күрүне магазиннерин хуу кижилерге болгаш коллективтерге арендиледип турар. Олар саткан бараанындан үндүрүгнү күрүнеге төлеп турарлар.

Цзянсу можунуң Даньян хоорайында ындыг магазиннер 20 ажыг. Олар ооң мурнунда чылда турганынга деңнээрге бараан саарылгазының хемчээлин 50 хуу ажыр улгаттырганнар. Алдынган арыг орулганың үжен үш хуузун күрүне үндүрүүнге киирген.

Чаа арга ындыг-ла белен эвес болган. Чамдык магазиннерниң ээлери хөй арыг орулга алыр дээш бараанныйң өртээн улгаттырып, ховар барааннарны улуг өртекке-даа сада бээр турган. Хоорайның эрге-чагырга органнары садып алыкчыларның эрге-ажыын камгалап, ындыг чүүлдер-биле демиселди доктаамал чорудуп турган. Чүнүң-даа мурнунда «Бараанны хөйнү саткаш, арбын орулганы алыр!» деп кыйгырыглыг социалистиг чарышты арендилээн магазиннер аразынга организастаан. Ол элээн эки түңнелдерни берген. Ооң соонда «Бараан өртээ ооң эки шынарынга дүүшкен турзун!» деп кыйгырыглыг чарышты организастаан. Ындыг янзылыг хемчеглерни ап тургаш, хоорайның эрге-чагыргазы чонну чиик өртектиг эки шынарлыг бараан-нар-биле хандырарын чедип алган. Чүге дээрге магазин арендилеп алган кижилер багай шынарлыг бараан эккээр болза, ону улус албас, орулга чок болур.

НЬЮ-ЙОРК. Араб укттуг американнар КНО-нуң чанында Израильдиң төлээ чери турар бажың чоогунга удурланыышкын чыскаалын эрттирген. Чыскаалдың киржикчилери: «Ээлеттирген араб черлерде хан төгүүшкүннүг үүлгедиишкинни соксадыңар!», «Палестиннерге хосталганы тыпсып, черден бериңер!», «АКШ, Израильге дуза көргүзерин соксат!» деп кыйгырыгларлыг лозуңнарны холга тудуп алгаш чоруп турган.

ЧУРУКТА: удурланыышкын чыскаалының киржикчилери.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Пропагандистерге болгаш дыңнакчыларга

ЭКОНОМИКТИГ БИЛИГЛЕР ШКОЛАЗЫ

6. КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БҮДҮРҮКЧҮЛҮҮ БОЛГАШ ИНТЕНСИВТИИ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ ЧОРУДУЛГАНЫҢ ЧОГААДЫКЧЫ ХАРАКТЕРИ

2. КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БҮДҮРҮКЧҮЛҮҮ БОЛГАШ ООҢ ИНТЕНСИВТИИ

Колхозтарның болгаш совхозтарның ажылдакчыларының бүдүрүлгечи шиңээзи ажыл-агыйларның бүдүрүлгеге күчүзүнүң кол кезии боол турарын моон мурнунузунда параграфтан көрген болгай бис.

Ажыл-агый бүрүзүнге, ооң салбырларынга ажылдың чедиишкини, бүдүрүлгениң интенсификастаарының дүргедээшкини, ооң ажыктыы ажылдакчыларның бүдүрүлгечи арга-шиңээзин чөп болгаш боттуг ажыглааның дан колдуунда хамааржыр. Ниитизи-биле алырга, ажыл-агыйларның күш-ажылчы күчүзүн элээн каш көргүзүглер-биле илередип тывар: күш-ажыл кылып шыдаар ажылдакчыларның (эр болгаш херээжен кижи санын аңгылаар) ниити саны. Үжен хар чедир ажыл-ишчилерниң санын онзалап демдеглээр. База ол ышкаш ажылдап болгу дег хар-назы үезинде-даа болза, күш-ажыл кылып шыдавас база пенсияже үне берген колхозчуларны, он алды хар болгаш оон өрү назылыг школачыларны, он алды хар четпээн элээдилерни учётка демдеглээр.

Чылдың айларының аайы-биле ажылчын күштүң херегледи ол-бо талаже чайгылып турар чүве болганда, сан талазы-биле үстүнде айыттынган характеристика чугула боол турар. Бүдүрүлге чорудулгазынга күш чедер шаа-биле күш-ажылдың бар бүгү курлавырларын ажыктыг кылдыр хаара тудары — ажыл-агыйга күш-ажылдың бедик бүдүрүкчүлүүнүң магадылалы.

Ажыл-агыйларның чыл отчёдунуң мергежил-албан-хүлээлге учёдунга болгаш тускай таблицага күш-ажыл күчүзүнүң шынар талазы-биле характеристиказын демдеглеп киирер. Ажылдаттынган кижи-хүннерниң учёдунга үндезилээш, ажыл-агыйның ажылдакчыларының категорияларының санын болгаш күш-ажылчы операцияларга оларның херек кырында киришкенин аңаа демдеглээр. Ооң-биле чергелештир I болгаш II класстың «малчыннарының мастерлериниң», «үнүш ажылының мастерлериниң» «сүттатың мастерлериниң» санында өскерилгелерни база учёттаар.

Ол бүгү каттышкаш күш-ажылдың бар күчүзүн долузу-биле илередип база ниитизи-биле чыл, айлар аайы-биле кижилерниң ниити ажыл-агыйга киржилгезиниң байдалын илередип турар. Ажыл-агыйда ажылдап турарларның санын болгаш шынар талазы-биле структуразын, ажылчын холдарның артып азы чедишпейн турарын, ниитилел бүдүрүлгезинде боттарының чедир ажыглавайн турары курлавырларын, өскээртен ажылчыннарны хаара тударын ол сан-чурагайларга үндезилээш чиңги-биле тодарадып болур.

Ол сайгарылганы чорудары шоолуг нарын эвес. Кижээлерге белеткелдиң чоруп турарының үезинде кол-кол көргүзүглер талазы-биле ону чорудуп болур. Бердинген бөлүк айтырыгларны ханы өөренип алырынга ол ажыктыг-даа, солун-даа. Ооң түңнелдерин таблицага киир бижип алыры, кыска рефератка илеткелге ажыглаары күзенчиг. Ону сайгарып чугаалашкай-даа, колхоз башкаар чериниң, бригаданың база ажыл-агыйның ниити хуралдарынга үндүрер шиитпирлерни ажылдап кылырынга дузалал материал кылдыр ажыглап-даа болгай. Күш-ажыл бүдүрүлгезиниң, ооң ажыл төлевирин организастаарын экижидеринин курлавырын дилеп тыварынга сайгарып көрген материал эки дузаны чедирип болур. Ажылдаттынган кижи-хүннерни, күш-ажыл төлевирин база демдеглеп көргүскей.

Өске ажыл-агыйлар-биле дүржүлга солчуушкунунга, «кижи бүрүзүнден — шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге — ажылдаан шаа-биле» принципти боттандырарынга неделде курлавырларны тыварынга ажыглаар кылдыр ажыл-агыйда күш-ажылдың күчүзүн эки ажыглап турарының чижектерин, учёт болгаш отчёттуң экономиктиг шын сайгарылгазын түс чериниң парлалгазынга үндүрери чугула. Өөредилгеге чыл отчёттарын, бухгалтерияның сан-чурагайларын ажыглаар.

Он-он беш чыл мурнунда турганынга бодаарга, кижилерниң ажылга хаара туттунганы чаңгыс аайланып, экижип бар чыдар. Ынчалза-даа мал ажылында бо талазы-биле байдал ам-даа нарын. Күш-ажылды нарядбиле организастап турганын керээлиг ажыл-биле солууру ажылдакчыларның бүгү категорияларының ажылга тургустунуушкунун чурумчудар. Чыл отчёттарындан херек сан-чурагайларны ушта бижип алгаш, ажылга кижилерниң хаара туттунуп турганын, ооң шимчээшкининин чылдар аайы-биле ажыл-агый бүрүзүнден сайгарып болур. Адырларның болгаш бүдүрүлгелериниң чорудулгаларының боттуг дүүштүрүлгезин, күш-ажылчы хөй чорудулгаларны механизастаарының, материалдыг болгаш моральдыг идиг бериишкининиң хемчеглериниң комплекизин ниитизи-биле ажыл-агыйга чорудулгаларны, күш-ажылчы чорудулгаларны эки организастаарының угланыышкыннарын ылавылап алырынга, шиитпирлээр айтырыгларны тодаргайлаарынга ол ажылдар дузалаар.

Бистиң амыдыралывыстың улуг социал болуушкуну болгаш кижилерниң күш-ажылга хаара тудары чугула ужур-дузалыг. Ону таарыштыр тургузары күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бүгү талалыг өзүлдези-биле холбашкан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — бүдүрүлгени интенсификастаарының ажыктыының эң кол көргүзүү. Ол дээрге ажыл-агыйны чогумчалыг эки чорудуп турарының херечизи болгаш ажылчы чоннуң чаагай чоруунуң өзүп турарының магадылалы, ажыл-агый бүрүзүнүң быжыг экономиктиг байдалы. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедик болган тудум, ажыл-агыйның орулгазы болгаш ажылдакчыларның ажыл төлевири хөй болур. Бүдүрүлге хөгжүлдезиниң экономиктиг дүрүм ёзугаар болуру ында илергейлеттинген.

Ажыл шагының чарыгдаттынган бир единицазынга бүдүрүп үндүрген ниити продукция азы бүдүрүп үндүрген продукцияның (кайы-даа талада ооң шынарын барымдаалаан) бир единицазынга чарыгдаттынган ажыл шагы күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң хемчээкчизи. Ийи ол хемчээкчи деңэргелиг, чүгле бирээзин аай, ийигизин дедир санаар. Ийигизи — продукцияга хөй чарыгдал үндүрери. Продукцияга хөй чарыгдал үндүрериниң чамдык операцияларын — хөрзүнүң бир гектарын аңдарарынга, илиир-тээшкинге, тарылгага, өзүмнерни олуртурунга, ногаачимисти, катты чыырынга, хөвенни ажаап алырынга, чүдүрер-дүжүрер болгаш өске-даа ажылдарга көргүзүгнү бүдүрүлгени организастаарынга херек кырында үргүлчү ажыглап турар. Ол дээрге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң аралаштыр алган көргүзүглери-дир. Ооң ниити түңүнден болгаш эчис түңнелдерден бригаданың, ферманың ниити ажыл-агыйның күш-ажылының бүдүрүкчүлүү тургустунар.

Ажыл-агыйларның түңнелдери каттышкаш районнуң, областың (крайның), республиканың ниитизи-биле алырга, чуртта көдээ ажыл-агыйның күш-ажылының бүдүрүкчүлүү болур. Чарыгдаттынган ажыл шагының (ажылдакчыларның чылда ортумаа-биле кижи-шактарының кижи-хүннериниң) санынга алдынган продукцияның бүгү деңнелдерге үлей хуваагап хемчээкчи ол. Маңаа демдеглээри чугула, ажылдаар чер бүрүзүнүң күш-ажылының бүдүрүкчүлүүнден эчис түңнел тодаргайлаттынар, а ооң шимчээшкини чылдан чылче, беш чылдан беш чылче көдээ ажыл-агыйда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң деңнелин тодарадыр.

Ажыл шагының продукция бүдүреринге чарыгдалы эрткен чээрби чылдарның дургузунда 86 хуу, чылда бир ажылдакчыга онааштыр 91 хуу өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезиниң шимчээшкинин чылдар, ылангыя агар беш чылга хамаарыштыр көргүзүп болур. Партия чырыдыышкынының бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгениң кабинединге ол чижектиг диаграммаларны кылып алыры ажыктыг. Ажыл-агыйның мурнунда турар сорулгаларны билип, экономиктиг чорудулгаларны өөрениринге схемалар, диаграммалар, графиктер дузалаар.

Кижи-шактарга күш-ажылдың дөрт чарыгдалдарының дугайында медээлер херек боол турар. Ажыглаар ужурлуг сан-чурагайлар бухгалтерия учёдунда, чыл отчёттарында бар. Оон ушта бижээш таблица кылып алыры берге эвес, хөй күш үнмес.

Колхоз бүдүрүлгезиниң бүгү адырларында, хөвен болгаш мал ажылын санаваска, бүдүрүп турар продукцияга хөй күш үнерин эвээжедип орар. Ынчалза-даа ооң темпизи шоолуг эвес. Күш-ажылдың, ооң бедик бүдүрүкчүлүүн, күш-ажылга чарыгдалдарны эвээжедириниң бедик темпилерин чуртта мурнакчы ажыл-агыйлар болгаш бүдүн-бүдүн девискээрлер көргүзүп турар.

Продукция бүдүреринге хөй күш үнерин эвээжедири, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидери — бүгү-ниити кол сорулга.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези хөй факторлардан, амгы үениң байдалдарында аңаа чугула черни күш-ажылдың интенсивтии, ону чогуур деңнелге чедир бедидери хамааржыр.

Күш-ажылдың интенсивтии — бүдүрүлге чорудулгазынга тодаргай күженишкин-дир. Туруушкуннар, таакпылаарын көвүдедири немешкен тудум, бүдүрүлге чорудулгазынга күженишкин эвээш болур. Ажылга карак кыспайн турар болза, ынчан беримче эвээш. Ажыл-херектерни буу-хаа, организас чок, эмге-сеселиг эвес чорударга, күш-ажылдың ажыктыы түңнелдиг эвес.

Күш-ажылды эртемге үндезилеп организастаары дээрге бүдүрүлгениң интенсивтиин ажыктыг кылдыр тургузары-дыр.

АНКЕТА

Дарга келгеш, кабинетке
Тактагалдай болу берген:
Ширээзинден ону кым-даа
Шимчедирин диттип
чадаан.
Дашкаар, ишкээр
чаларaарда,
Дарга бошкаа үдедип аар.
Баар чер ырак, чоогу
дөмей —
Машина чок кылаштавас.
Малташтыг хүн, бир-ле
шефке
Баштай ону эскерген мен:
Папка — холда, шляпа —
тейде,
Баскан хеп-сын,
«мончар» — кылаң!
— Шалын ажыл үезинде
Чадаг канчап келир чүвел?
Сүт-чар идин,
хөректээштиг —
Чуду-кара суг чок силер?
Анаа, бодүүн ажылчынга
Албан-хаакчыт чижээнер
кай?
Давыдов* шаа эрткен
болгай,
Даргалар! — деп өөрүн
сургаан...
Даргалааш үр апарган бол,
Таныыр кижи ону таныыр,
Ырак-узак кадарчылар
Ынаар сураан дыңнаан
болур.
Ак-оол дарга дугайында
Анкетага харылаар бо:
«Адын дыңнаан боордан
башка,
Арнын черле көрбээним
шын».
Чылгычының сөстери ол.
Шында малчын мынчаар
бижээн:
«Ийет, ону Майның 1-де
Индирге бир көрген-дир
мен».
«Субботада, улуг-хүнде
Чунар, аалдаар, аңнаар
дээнде,
Човуланыыг дарга бо» деп,
Чолаачызы мулдурлап
каан.
«Кедергей-ле халалыг»
деп,
Херээжен хол үжүү
шыйган,
Канчангаш-ла, адын
салбаан,
Кадайының болган
дишкен.
«Бурган-дыр ол,
Богда-дыр!» деп,
Бухгалтер эш түңнеп
бижээн.
Оон ыңай тоогүп
канчаар,
Оон-биле чөпшээрежиил.
Ажык-чарлыг анкетавыс
Аксын маңаа хаап каалы:
Даргавыстың аажызы ам
Тайылбыр чок билдинген
боор.

Салчак МОЛДУРГА.

*Семен Давыдов — «Аңдарган кур черниң» кол маадыры.

ИЗИМ АРТКАН

Чалыы үем соонда калган,
Чаңгы-даажы дыңналбас-
таан.
Ынакшыл база шалба
четпес,
Ында-хаая сактыр-дыр
мен.
Ырап келген чуртталгамда
Ажылдап каан изим арткан.
Ынчангаштың хомудал чок
Аксым-кежиим ырлап чор
мен.
Ээ көрнүп, аныяк шаам:
— Эглип кел! — деп, кыйгы
салза,
Човаг-шылаам уттуп каап-
каш,
Шошкуп-даа бол, чедик-
сээр мен.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

Кандыг кончуг соок
чүвел?
Кажан старт болур ирги?
Хаагын-биле
маңнапсымза.
Кайын мынчаар доңар
деп мен.

В. САВИНЫХТЫҢ фотозу.

НИГЕРНИҢ ӨӨРЕДИИ

Бистиң ачавыс Нигерни бодунуң бөргүн уштуп турар кылдыр өөредип алган. Ажылдан келгеш, ажик аксынга бичии доктаап туруптар арзында, Нигер ачамның чанында бо чеде халып келген турар. Өрү шураан соонда — ачамның бөргүн бажындан ушта соп алгаш, бодунче сунуп бээр. А сөөлзүредир ачамның бөргүн ушта соккаш, алыга турар тумбочка кырынга сала тыртып каар апарган.

Ачамның ол ыдын ынчалдыр өөредип алганын кым-даа эскербээн.

Бистиң Нигеривис черле дыка кашпагай ыт. Ачамның идиктерин, холунун хавын, галстугун саадавайн эккеп бээр. Тонун безин таныыр, ап бээр дээрге, тон аскызынче четпези кончуг.

Бир-ле катап бистиң бажыывыска танывазывыс кижи херектиг чедип келген. Кирип келгеш, ажик аксынга бөргүн ужулбайн, чугаалажып турган. Нигер ол кижиниң чанында чеде берген турган, ооң чаны черле ындыг: бажынга келген кижилерни чыттап көөр. Ынчан ол хенертен өрү шураан соонда, ол кижиниң бөргүн ушта соккаш, шалаже октапкан.

Келген кижи баштай корга берген, оон каттырыпкан.

— Шын-дыр — Угааныг ыт-тыр, мени өөредирин ол-дур! Бажың иштинге кирип келген кижи кажан-даа бөргүн уштуп алыр ужурлуг. Оон башка хүндүткел эвес болур — дээн.

Ооң соонда-даа Нигер каш-даа катап ынчалган, кым бөргүн ужулбайн баар болдур, Нигер өөредип каар.

Көк МОНГУШ.

КАРА БЫШКЫ

Чечен чугаа

Бодум ындыг улуг-даа эвес хоорайда чурттап турар мен. Иштинде изиг, соок суглуг бажың алыр дээш ооң-урга үр-ле турдум. Бажың алган хүнүмде амыраанымны чүге дениээр боор! Чалгыныыг чүве болза, дээрге чедир ужугуп, чакпалыг амытан болза, далай дүвүнче-даа кирер чыгыы болган мен.

Чылыг, чырык бажыңымга алды чыл хире чурттап чорумда, туалеттиң суу доктаамал шиигейндир агып турар апарган. Кижилерниң ыт-шимээни чидип, машина-техниканың даажы чаврылып, дүн дүжерге, сугнуң шаалаары дам баар. Харын-даа чазын мөөреп баткан шапкын хем суу сагындырар. Сөөлүнде-сөөлүнде, ооң шак ол даажынга мырыңай харам базырныгып турар апарган мен.

Бир дүне дүжүмде кадыр-каскак даглыг черге чоруур-дур мен. Бозур хаяларлыг мээс черге, салгын уунче сагланнадыр чалгып чыдар кып-кызыл чечектер көрүп кагдым. Амыраарым аажок. Мээң кадайым кижи аайындан эртпес, чөпшүл болгаш хөңнү база уян. Ол чечектер дээнде бир-ле тынын садар. «Адыр, мээсче таптыг үне бергеш, чаагай чыттыг чараш чечектерден кадайымга чулуп аппарып берейн» деп бодавышаан, дагже үнүптүм. Кызып чорааш, кызыл чечектерге кымчы дурту четпейн чыткаш, дажыг хем суунче тайгактап-ла баттым! Хемниң дааш-шимээни дээрге, кулак уюк. Ооң шаалаан-шиилээн агымынга часкатпышаан, хемни куду бадып чыдыр мен. «Амы-тыным алыңар!» — деп алгырып-ла үндүм. Оттуп кээримге, кадайым мени силгип тур. Дербизүм-даа кончуг, орундан аңдарылгаш, шала кырында чыдыр мен. Кулаамга бир-ле дугаарында илдиккен дааш туалетте сугнуң шаалаары болду.

Бо-даа болбаан херек-тир дээш, ажылдан шөлээ дилеп алгаш, септекчи чалап кааш, бажыңга манап ор мен. Дүъш эрткен соонда аксында таакпы чырыктап алган аныяк эр бо келди. Кыйгырткан ужурумну аңаа бирден-бирээ чокка чугаалап бердим. Ол холунда ыргак кара сывырындаа-биле хоолайжыгашты соктап көргеш, суг чыглыр шой саваже бакылай берди. Ол ооң иштинде борбак кара бышкыны адыргаш, бок төгер хуунче октапты. Оон мынча дидир: «Кылыры берге чүве-дир. Мындыг бышкыдан баштай садып алыңар, ооң соонда чугаалажыр бис». Ындыг бышкыны кайын садып ап болурун айтырарымга: «Ол кайы-даа садыгда чок. Баазада безин чок. Баазада бар-даа болза, чурттакчыларга сатпас. Ону чүгле бистиң мастеривистен чөпшээредип ап болур, а бистиң мастеривисти тывары ындыг-ла белен эвес» — деп тоолдай каапкаш, базып чоруй барды.

Чаъска хөме куттурган бора-хөкпеш дег, мунгарай-ла бердим: «Балалыг-ла бышкы-дыр. Ону дилеп тывары өлүм чок Кащейниң өлүмүн дилээри-биле дөмей чүве эвеспе»...

Ол бышкыны таныш-көрүштер-даа таварыштыр дилээш тыппадым. Ооң ужун ажылга-даа олуртунмастадым. Даргам менче сөөлгү үеде үзер бута дег хыйыр көөр апарган. «Ажылдан үндүр хөөглептер ирги бе?» деп бодап келгеш, бышкы сүрерим соксаттым. Ынчалза-даа сугнуң шиилээп-шаалаан даажы мензэ дыш бербестээн. Кижиже кончуттунар байтык, мени хыйыртап безин көрбээн кадайым, аъш-чем белеткээр өрээлге болганчокла аяк-сава коңгурадып, алгырып турар апарган. Өг-бүледе «агаар» баксырааны-биле ажылга холдарым-даа туттунмастаан, аъш-чем безин боостааже ашпастаан. Кады ажылдап турар оорум безин мээң ол өскерлиишкинимни эскерип турар болу берген. Шала чоок эштерим: «Чүге арып-доруп турар апардың? Эмчилеп, курорттап көрзүңзе?» деп сагып човаар. А чамдык хоран дылдыг хопчулар: «Ол боор көрем! Кончуг кадайым деп турган чүвези ам «хемдип» эгелээн!» деп артымга хылы ханып турганнар. Мээң дугайымда хөй үр-чар чугаа үнүп турза-даа, мээң хоңнумну билиптер чаңгыс-даа кижи тывылбаан: кижи бүрүзү чүгле думчуун боралаарынга өй болган...

Ол эң-не аар-берге хүннерде адаавыста каътта чурттап турар Сүрүңмаа угбайны сактып келдим. Ажылдан баргаш-ла дораан ооң эжиинге барып үстүм. Соктаарымга — сураг, коңгажыгажыңдаа базарымга — шимээн чок. Эжикке холум-биле даяныптар дээримге, оожум ажыттына берди. Сести-сести кирдим-не. Сүрүңмаа угбай дээрге, билбес, таныывас кижизи чок, орустап, тывалап, оңнап-солагайлап турда, эннежири чок ат болган кайгал амытан-на болгай! Ону та канчап уттуп алганым ол? Ооң бажыңынга кире бергеш, элээн ыткыр кылдыр чөдүргүлээримге-даа шимээн чок. Кезек аайын тыппайн тура, дидимнени бердим: «Бажында кым бар ирги?!». Удуур өрээлден Сүрүңмаа угбай чалык хүлүмзүрбүшаан, үнүп келди. Удуп чыттаны илдең.

— Бээр эртип кел, давай-давай. Вчера гости были, до утра гуляли, чедир дыш албайн бардым, буруудатпайн көр! — деп, орустап, тывалап холуп чугаалай-дыр.

Мен келген херээм дугайын чугаалап бердим. Ол менче кыжыраанзыг карактарын имирертип алгаш, мынча диди:

— Септекчилер-биле кым ынчаар чугаалажып чораан чүвел? Оларның-биле канчаар «чугаалажырын» мен сеңээ айтып берейн.

Сүрүңмаа угбай-биле аравыста болган ол чугааның соонда, база катап-ла септекчини чалап алдым. Базала ынчангы аныяк оол келди. Мен ол кирип орда-ла, чалык мендилешкеш:

— Аванс кылдыр ап алыңар аа — дээш, беш рубль сундум. Кижим мээң оомнудаа херекке албайн, акшамны карманынче супкаш, мынча дидир:

— Бышкы даштын Агафоныычыда бар чадавас. Бар болза кылыр-ла — дээш, үне болду. Удатпан чок улуг кирбиктерлиг ашак кижи-биле келди. Ашак ол хайыралыг кара бышкыны тудуп алган болду.

Септекчилер-биле ынчаар «чугаалажып» өөренип берген мен. Кожам угбайның «алдын» өртектиг сүмезин өзүгаар соодукчуну, телевизорну каш-даа катап кылдыртым.

Бир-ле дүне батарея чара тепкеш, изиг суг бүлгүрүп туруп берген. Ээлчегде септекчини кыйгыртырымга, сугну дамтывас кылдыр дуглап кааш: «Хүндүс өске улус келгеш кылып каар» деп мындыг.

Ажыл шагы эгелеп чорда, ийи кижи келди. Олар болган халапты шинчилеп көргеш, батареяның чара тепкен кезээн уштуп каапты лар. Арай улгады бергени карманындан таакпы уштуп, чырыктап алды. Шала аныяа «Удуур өрээлге таакпылай бээринге, эпчок эвеспе?» дээрге, бирээзи таакпызын тура чок дедир суп алды. Чугааның хевириннден көөрге, «баштыңчызы» аныяк кижи ол-дур деп дораан билгеш, ол бичии хосталы бээр аразында, бар-ла турган беш акшам сундум. Ол менче эпчоксунуп көрнүп келди: «Силерге херек эвесле, акым, а мен бодум ажылдап аптар мен».

Эде тургустунуушкун бе? Ындыг эвес, акша херээ чок, арага херек деп турары олдур. Араганы кайын тывары, акшам база эвээш. Ийи септекчини бажыңга каапкааш, акша чээп чоруптар дээрге база эпчок. Ынчаарла «берге» байдалдан үнер арга дилеп, боданып олурумда, аныяк ажылчын:

— Суксанчыын, соок шай бар бе? — дээрге мырынай дылым агарып калды. Ыыт чок кожуй бердим. «Суксаарымны» дээрге-ле, «араган дүрген кут!» дээни ол дээрзин Сүрүңмаа угбай меңээ өөредип каан чүве. Ам шуут чедип келгеш, негеп турары ол-дур, канчаар кижи боор мен?

— Аяктан берем, акым, суг ижиптейн. Бертен хаарган эът чипкен кижи мен, суксадыры аажок чүве-дир — деп, аныяк кижиниң үнү оожум, топтуг дыңналды. Амна ыяк ап бердим. Ол аъш-чем кылыр өрээлден суг ижипкеш:

— Ам-на амырай бердим, улуу-биле четтирдим, акым! — дээрге, база-ла хөлзеп эгеледим. Иштимде бүдүү мынчап бодандым: «Чо-ок, бо черле орта эвес чүве-дир. Аныяк кижи мегелеп турар-дыр. Артында-ла «улуу-биле четтирдим!» деп чүзүл? Септекчилер кажан, каяа мындыг ээлдек чоржуктар? Акша безин албас... Мени ажылчын кижилер «хүндүлеп» билбес, дораның доралы, ыттың одээ деп кыжырып-шоодуп турары ол-дур моон. Шынап-даа болза, кожам Бологовтан дорайтаан черим чул? Ол ажылындан оорлап алганы линолеум-биле шалазын шыпкан кижиге коньяк садып бергеш, чээрби акша база бердим деп, даштыгаа чада кырынга шуугап олуржук чоп. Мен чоонган мен, дораан кассадан акша уштуп алгаш, арага садыы ажыттынары билек...».

— Ол-ла-дыр, акым, батареяң хынап көрем че — дээш, аныяк кижи чоруурунга белеткени берди.

— Силерниң адыңарны кым дээрил? Силерни мен дөмей-ле тып алыр мен... — деп чугааланып чыдырымда ол:

— Ажырбас, акым, чүнүң-даа хереэ чок. Ол бистиң хүлээлгевис, ажылывыс ышкажыл — дээш, эжикти хаапты.

Кара бышкының хайында ындыг эпчок байдалга таварыштым.

Зоя АМЫР-ДОНГАК.

Билир силер бе?

УЛУГ ХООРАЙ

Бөгүн ССРЭ-ниң хоорайларының дугайында чүнү билир силер? Анаа бодаарга, ол айтырыг бөдүүн кылдыр сагындырар. А херек кырында ындыг хөй чүүлдү билбес бис. Эң-не улуг хоорай — Москва дээрзин алдагдал чок адап болур бис. Оон ынай Ленинград, Киев, Ташкент... А оон ынай? Бисте миллион ажыг чурттакчылыг хоорайлар шупту чээрби үш болуп турар. А кайы хоорайда эң-не хөй уруглар төрүттүнүп турарыл? Ол айтырыгны кижи-ле болганы харылап шыдавас. Маңаа ССРЭ-ниң Статкүрком дузалаар апаар. Эвилелдешкен республикаларның найысылалдарының болгаш чурттуң эң улуг хоорайларының амыдыралынга хамаарышкан солун материалды ол комитет белеткээн.

Чурттакчыларның муң кижи санынга онааштыр 1986 чылда эң-не хөй уруглар төрүттүнген хоорайлар: Душанбеге — 25,4 санныг, Ашхабадка — 25,0, Москвага — 14,3, Киевке база-ла ол хире. Ленинградка — 14,7 уруг болган. Одессага эң-не эвээш — 12,7 уруг төрүттүнген.

А эң-не хөй куда Ленинградка дүжүп турар. Аңаа муң чурттакчыга онааштыр 11,8. Вильнюска — 11,6, Омскиге — 11,3 өг-бүле туттунуп турар. Эң-не эвээш — 8,4 болгаш 8,5 санныг өг-бүле тудуп турары Уфа биле Ереванда. Эң-не бижыг эп-найыралдыг өг-бүле Тбилисиде болгаш Ереванда. Аңаа муң кижиге онаашты чарлыышкын ол-ла дараалашкаа-биле 2,3 болгаш 2,0 болуп турар. А өг-бүлениң эң-не бижыг эвес болуп турар черлери — Донда-Ростов биле Днепропетровск. Оларда чарлыышкын ол-ла дараалашкаа-биле 5,6 база 5,5 болуп турар.

А бисте чурттаага фондузу кандыгыл? Мында сан-түң мырыңай эмге-тик чок: 1986 чылдың төнчүзүнде нийти чурттаага шөлү 2.640.487 муң дөрбелчин метр турган. А ол-ла чылын чуртка ийи миллион чүс муң квартиралар туттунган.

Хоорай чурттакчыларының тамчыы транспорттан кончуг хамааржыр. Эң-не эптиги — метро. Ол чурттуң он бир хоорайларында бар. 1986 чылда метрога дөрт миллиард 624 миллион 100 муң кижиниң дажыглаан. Москва метрозу кайызындан-даа артык. Бүгү пассажирлерниң дең кезиинден хөйү аңаа онаажып турар.

Эң-не узун трамвай шугуму Ленинградта — 684,3, Москвада — 467,1, Киевте — 237,1 километр болуп турар.

Улуг хоорайларда садыгның болгаш хөй-нийтиниң чемненилгезин ап көөрге кандыгыл? Үүрмектеп садар бараан саарылгазын чуртка нийтизи-биле алырга, тоннуң кижи санынга онааштыр 1.185 рубль болган. Москвага — 2.684, Таллинге — 2.241, Ригага — 2.026 рубль болган. Столовайлар, кафелер, нийтиниң чемненилгезиниң өске-даа бүдүрүлгелери Таллинде, Ригада, Вильнюста, Харьковта хөй болуп турар. Оларга бодаарга, ындыг черлер Новосибирскиде, Уфада, Куйбышевте эң-не эвээш.

1986 чылдың эгезинде чуртка 896 дээди болгаш 4.506 ортумак тускай өөредилге черлери турган. Дээди өөредилге черлеринге беш миллион 88 муң кижи, техникумнарга болгаш өске-даа ортумак өөредилге черлеринге барык-ла 4,5 миллион кижи өөренип турган. Эң-не хөй студентилерлиг хоорайлар Москва биле Ленинград болуп турар. А школачылар Москвада, Ленинградта, Киевте болгаш Ташкентиде хөй.

Музейлер санының талазы-биле Москваның болгаш Ленинградтың соонда Бакуда — 33, Таллинде — 24, Киевте болгаш Ригада — 23-23 музей бар болуп турар.

Библиотекалар-биле Москва болгаш Ленинград эң-не эки хандыртынган. Оларның соонда Ташкентиде — 286, Харьковта — 261, Свердловскиде — 194 библиотека бар.

Улуг хоорайларда кадык камгалалының херээ кандыг болуп турарыл? Москвада он муң кижиге онааштыр 139,2 эмнелге орну, бүгү мергежилдерниң 104,9 эмчизи, 172,7 — ортумак эмнелге ажылдакчылары онаажып турган. Ынчалзажок найысылал бо талазы-биле бирги черде эвес. Эмнелге оруннары-биле хандыртынганының талазы-биле муруну одурутларда Вильнюс, Фрунзе, Алма-Ата туруп турар.

Статистиканың чамдык сан-медээлери ындыг-дыр.

(СЭТА).

Номчукчуларның харылары

Декабрь 27-де үнген № 297 «Шында» Олимпиаданың ийиги кичээлиниң болдалгаларын Өвүрден Байслаң Кара-Сал, Каа-Хемден Борис Дондук-оол, Барыын-Хемчиктен Сарыг-оол Девен болгаш өскелер-даа шын тыпканнар.

Бо чылдың январь 1-де № 1 «Шынга» парлаттынган «Чаа чыл» деп кроссчайнвордтуң харылары:

УСТУНДЕН КУДУ: 1. Аврора. 2. Романенко. 6. Шармила. 9. Анет. 10. Дажы. 12. Сыгыт. 14. Саая. 16. Ява. 18. Ай.

ДООРА ДУРГААР: 4. Рим. 5. Аш. 8. Иви. 11. Ыры. 13. Туман. 15. Ангара. 17. Нара.

АДААНДАН ӨРҮ: 3. Ортега. 7. Анчима-Тока. 19. Ак. 20. Каир. 21. Революция.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

СОНУУРГАКТАРГА

ХҮНДҮС-ДАА, ДҮНЕ-ДАА

Аныяк кыдат тараачын Чан Чунфа фонарьлар, лампалар болгаш чырыдар өске-даа приборларны улус ажыглаарга, пат кайгаар. Чүге дээрге бо кижиниң шынзыдып турары-биле алырга, ооң карактарының көстүрү хүндүскү үелерге бодаарга, дүне улам эки апаар. Ооң ындыг салымныг болганын кожалары-даа билбес болган. Бир-ле катап суггур чаъстаан дүнеде, бодунуң ол салымын ажыл херекке көргүскен. Ынчан суг үерлээш, суурну хөме ап келген. Чан Чунфа аңаа дедеп дүвүревээн-даа. Дендии караңгы дүне чаңгыс чер-чурттугларын айыылдан чайлаткан, качыгдалга таварышканнарны тыпкаш, оларга дуза чедирген. Ол дүнеден эгелээш, суурнуң чону ону «дүнеки карактыг кижи» деп адаар болу берген. Сураглыг медицина комиссиязы мынчаар шынзыткан: шынап-ла, аныяк тараачын хүндүс-даа, дүне-даа чүс хуу көөр салым-чаяанныг болган.

В. СТЕПАНОВ.
(«ЗА РУБЕЖОМ» сеткүүлден).

ДЫЛ ЭРТЕМДЕНИ

Сусан Рейнольдс — англи хоорай Приствидждан келген. Ол ёзулуг дыл эртемдени. 19 харлыында ол 22 аңгы даштыкы дылды эки чугаалап билир апарган. Сусан ийи харлыг тургаш-ла, номчуурунга өөренип алган. А 14 харлыында рассказ бижиптер турган, кажан 16 харлаптарга, ону Оксфорд университединге хүлээп алган.

ЭҢ-НЕ КҮШТҮГ

Симон Рифо Францияда чурттап турар. Ол бодун эң-не күштүг кижи кылдыр санаар. Ындыг бе дээрге, парлалгага ооң чуруу хаая көстүр. Ынчалзажок цементилиг 14 шоодайны чүъктептер, ужуп үнер деп турган самолёттуң соонга өртеп каан трозун чүгле дижи биле ызырып алган турарын өөрү бо-ла магадаар. Номчукчуларның дыка хөйү ооң аваангырын үнелеп, чигзинип турганнарга бүзүредири-биле ону документалдыг кинога тырттырарын шиитпирлээн.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР. 3. Азырал куш. 4. Кара далайда курорт. 5. Белоруссияда хем. 8. А. Дюманың бир номунуң ады. 11. Азияда чурт найысылалы. 13. Мал чүзүнү. 14. Тыва бөрттүң ылгавыр демдээ. 18. Тывада хоорай. 19. «Көдээ суурнуң шагдаазы» деп кинода ойнап турар артистиң ады. 21. Совет чогаалчы Астафьевтиң чогаалы. 23. Кышкы соок туман. 24. Тыва херээжен ат. 26. Улуг орус полководчу. 29. Иорданияда хоорай. 30. Кариб далайда бичии күрүне. 31. Орус херээжен ат.

УЗУН ДУРГААР. 1. Чагаа даштында бижик. 2. Индий чазак баштыңчызы. 4. Бүгү-эвилелдиң пионер лагери. 6. Соңгу чүк улузунуң шанаа. 7. К.Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп номунда хем ады. 9. Каттыг үнүш. 10. Совет Эвилелиниң маршалы. 12. Тыва фамилия. 15. Кара далайда курорт-хоорай. 16. Араатан куш. 17. Диппейлер бөлүүнде араатан аң. 20. Суг транспорту. 22. Кара далай эриинде хоорай. 25. Тайгада эривес дош. 27. А. Пушкинниң шүлүү. 28. Эң улуг хөгжүм херексели.

Маадыр-оол МОНГУШ тургускан.

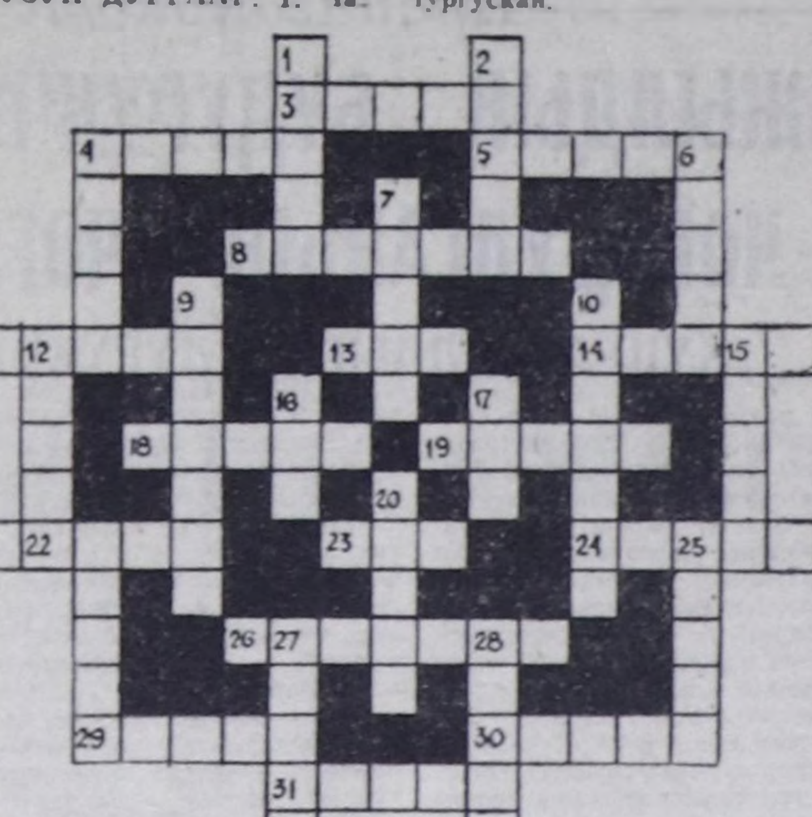

КИНО

ФЕВРАЛЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ» Бичии залга: «Лиловый шар» 9.50, 11.00, «Фантомас» (видеофильм) 12.50, 15.00, 18.50, «Шантажист» 9.30, 11.20, 13.10, 16.50, 18.40, 20.30 (узааткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Иван Васильевич меняет профессию» 9.30, 13.10, «Лиловый шар» 11.10, «Шантажист» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узааткан) шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, чамдык черлерге быскан хар чаар. Соңгу чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 25—30, чамдык черлерге 15—20 градус соор. Хүндүс 15—20, чамдык черлерге 5—10 градус соор.

Кызылга чатбас хат кошкак. Дүне 25—27, хүндүс 15—17 градус соор.

ЧАРЛААЛДАР

Февраль 16-да республиканың хөгжүм-шии театрынга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, делегей конкурстарының лауреады Н. С. Красная, улустуң ырлары-ның бүгү-россия конкурузунуң болгаш И. Яунзем аттыг тускай шаңналдың лауреады Сайнхоо Намчылак база Тываның күрфилармониязының кол артистериниң киржилгези-биле концерт болур.

Концерт 19.00 шакта эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар, телефону — 2.46.02.

Грипп аарыг тарап турары-биле холбаштыр республика эмнелгезинде бо чылдың февраль 5-тен эгелеп карантин чарлаттынган. Ынчангаш ында чыдар аарыг кижилер-биле ужуражырын хораан.

Аарыг кижилерге эккелген чүүлдерни 12-ден 14 шакка, 16-дан 19 шак 30 минутага чедир хүлээп алыр. Эккелген чүүлдерни полиэтилен хапка суккаш, аарыг кижиниң адын, фамилиязын бижээш, чыдар салбырын, палатазын айтыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 13-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Феруза». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 9.10 — Кижи. Чер. Октаргай. 10.10 — В. Крайнев ойнаар (фортепьяно). 10.25 — Нарын айтырыглар — дилээшкиннер — шиитпирлер. Бот-орулга-чарылга болгаш чурттакчы чоннуң ажылы. 12.10 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы «Рим дого бөгүн». (Буркина — Фасо). 12.40 — «Ажык чүрек». Док. фильминиң баштайгы көргүзүү. «Чаңгыс үзелдиглер» деп бөлүктен. Кезер эмчи Н. М. Амосов дугайында. 13.10 — «Социализм чурттарында». 13.40 — «Дириг амытаннар дугайында». 14.40 — Бөгүн делегейде. 15.00 — Эде тургустунуушкун болгаш культура. 16.00 — М. Глинканың симфониялыг миниатюралары. 16.30 — «Кызыл аъттыг оол». Док. фильм. 16.50 — Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. Садыгны организастаары: дуржулга болгаш частырыглар. 17.20 — Мультфильмнер. 17.40 — Л. Шепитьконуң фильмнери экранда. «Чарлыышкын». 1-2 сериялары. 19.40 — «Вашингтон. 1987 чылдың декабрь». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.45 — Улустуң аялгалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 00.15 — «Шупту широталарда». Концерт. Чапсарда (23.00 — Медээлер).

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Перспектива». Теледопчулал. Польша телевидениениң эртем-тайылбырлыг программазы. 9.05 — Телетеатр абонементизи. А. М. Горький. «Мещаннар». 10.00 — «Кадыкшыл». 10.45 — Төөгүнүң арыннары. Төөгү болгаш патриотизмни кижизидери. 11.20 — Чылдың үелери. «Февраль». 12.20 — Школа назыны четпээннерниң мөзү-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгези. Бир хар чедир назылыг чаш уругларны кижизидери. 12.50 — «Бир кижиниң үш салым-чолу». Эртем-тайылбырлыг фильм. 13.45 — «Билдингир-даа болза, алдептиг». 14.45 — Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 14.55 — «А. С. Даргомыжскийниң музыказының хүнү». Композиторнуң чогаадыкчы ажылының арыннары. 16.00 — «Мимино». Уран-чечен фильм. 17.30 — «А. С. Даргомыжскийниң музыказының хүнү». «Даш аалчы». Шии. 19.00 — А. С. Даргомыжскийниң романстарын Е. Образцова ырлаар. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Койгунның казанаа». 20.15 — Орус улустуң хөгжүм херекселдериниң үлегерлиг оркестриниң концерти. 20.40 — «Орус архитектураның мастерлери». «Алдарлыг болгаш эн шевер Матвей Казаков». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Суббота — ада-иелер хүнү. 23.15 — 23.40 — «Уттундурган черлер». Док. телефильмниң баштайгы көргүзүү.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейска кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2665. ТС—00645.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

ЗНАК ПОЧЕТА

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 14 воскресенье

№ 38 (13638)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

АЭРОФЛОТ БӨГҮН БОЛГАШ ДААРТА

Аэрофлот хүнүнүн бүдүүзүнде Москвага совет болгаш даштыкы журналистерге парлалга конференциязы болган.

ССРЭ-ниң хамаатЫ ужар чүүл министриниң оралакчызы Б. Е. Панюков чурттуң улус ажыл-агыйының база бир чугула адырының ажыл-чорудулгазының келир үедеги хөгжүлдезиниң дугайын тодаргай чугаалаан. Делегейде улуг авиакомпанияларның бирээзи болур ССРЭ-ниң хамаатЫ ужар чүүлү 1987 чылда 119 муң пассажирни аргыштырган, делегейниң 93 чуртунче ужуп турар. Ол доктаамал орулгалыг ажылдап турар.

Адырның ажылында четпес чүүлдер база бар. ХамаатЫ ужар чүүлдүң ажылын экижидер, ылангыя ооң материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

(СЭТА).

ЧАА СОВХОЗТАР: СОРУЛГАЛАР УЛУГ

ӨШКҮ АЖЫЛЫН БҮГҮ ТАЛА-БИЛЕ ХӨГЖҮДЕР

Тываның девискээриниң улуг муруузун даглар ээлеп турар, а ол дээрге өшкү өстүрериинге аажок таарымчалыг одарлар-дыр. Амгы үеде бисте төрүүр өшкү 50008, азы эрткен чылда турганындан 1888 баш хой. Өшкү дүгүнүң шынарының талазы-биле бистиң республика Россия Федерациязында ийиги черде — Оренбург областың соонда туруп турар. Ынчангаш Тывага өшкү өстүрери чүгле бистиң республика ужур-дузалыг эвес, харын РСФСР-де безин чугула айтырыгның бирээзи болуп турар. 1986 чылда Тывага РСФСР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң хой ажылының талазы-биле Казахстанның эртем-шинчилел институдунуң Соңгу Чөөн салбырының база хой болгаш өшкү талазы-биле Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң Алтайда салбырының эртем ажылдакчылары республикага өшкүнү өстүрериниң моон соңгааргы аргаларының дугайын өөренип көрүп чораан. Тывага ону өстүрериниң аажок улуг аргалары бар-дыр деп түңнел үндүргеш, ол талазы-биле ук специалистер боттарының санал-оналын чогуур черлерге кииргилээн. Ооң түңнелинде, өшкү өстүрер талазы-биле тускайжыттынган 4 совхозту бисте 1988 чылдың январь 1-ден эгелеп тургускан.

Амгы үеде бисте холдуунда-ла ангор уксаалыг өшкүлер бар. 1986 чылда республикада бир өшкүнүң дүгүнүң ортумак өртээ 26 рубль болган. А Бай-Тайгада «Мурнакчы» биле «Тээли» совхозтарда 31—32 рубль болгулаан. Ангор өшкүнүң чаңгыс аай хилиң дүгүнүң бир килограммының өртээ 40 рубль чеде бээр. 1987 чылда «Тээли», «Мурнакчы», «Чыраа-Бажы», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг база «Мөрен», «Кара-Хаак» совхозтар бир өшкүден-не ортумаа-биле 1,1—1,3 килограмм дүктү кыргып алганнар.

Ангор өшкүнүң дүгү база кежи шынарлыг, чараш болгаш чылыг хеп кылырынга аажок таарымчалыг. Ынчангаш ооң дүгүнүң өртээ аар болурунуң бир чылдагааны ында.

Бистиң республикага мурнуку чылдарда өшкүнү ажык чок мал дээш шуут-ла үзе садарынга четкен. Ооң соонда уксаазын экижидип ангор өшкүлер тыптып келгенде харын экономиканың бо чугула адырынче катап-ла улуг кичээнгейни салып эгелээн болгай бис. Ооң түңнелинде чамдык ажыл-агыйлар ангор өшкүлерни механизастаан арга-биле кыргып турар апарган. Бисте өшкүнү өстүрер талазы-биле улуг дуржулгалыг мастерлер көвүдээн. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтан Василий Доржу, «Тээлиден» Сандуу Салчак олар кызымак күш-ажылы дээш орденнер-биле шаңнаткылаан. Ол ышкаш өшкүнү өстүрүп турар совхозтарда мурнакчылар бар.

Өшкү өстүрер талазы-биле тускайжыттынган совхозтарны бистиң республикада тургускан чорук ол адырны улам хөгжүдер, өшкүнүң уксаазын экижидер база ол малды ажаап азыраарының чаа дешкилгелиг аргаларын тып ажыглаар сорулганы салганы ол. Өскээр чугаалаарга, чүгле экономика талазы-биле эвес, а эртем-шинчилел талазы-биле база кызыр ажылдар бар. Бистиң совхозтарывыс бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче киргенде, өшкү дээрге хөй орулга киирер өзүлүг ажыктыг адыр боор турар. Өшкү өске малдың барбас черлеринге — кадыр дагларның иштеринге өъттээр. Ол талазы-биле база ажыктыг. Ол дүрген семирнигеч, өзүтен мал. Хар улугда чадаң үнүштерни чип база амыдыраар.

Мурнакчыларның ачызы-биле бистиң чамдык совхозтарывыс өшкүден хөй орулганы ап турар. Ол ышкаш чүс өшкүге онаагтыр 90-дан өрү анай алыр ажыл-агыйларывыс бар. Бир өшкүге онааштыр дүк кыргыры нийти республикада база чоорту көвүдеп келген.

Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйларывыстың удуртукчулары база зоовстспециалистери өшкүнү өстүрериинче, ооң продуктулуун бедидериниче чогуур кичээнгей салбас болгаш анай, дүк кыргып алыр талазы-биле көргүзүглер кудулап болгулаап таварылгалар бисте бар. Чижээ, Мөңгүн-Тайга район 1986 чылда чүс өшкүден 90 анай алган турган болза, эрткен чылын ооң барык 30 анай эвээш болган. Мал төлүн эвээшти алыр болганда, ооң баш санын канчап өстүрерил? 1987 чылдың январь 1-де 117408 өшкүлүг турган болзувусса, бо чылдың ол-ла үезинде 114401 өшкү бар.

Бай-Тайга биле Мөңгүн-Тайга районнарның совхозтарында өшкүнүң баш саны кызырылган. Хөй өшкүлүг ажыл-агыйлардан «Сүт-Хөл», «Алдан-Маадыр», «Дөң-Терезин», «Торгалыг», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарда өшкү эвээжээн. Бо дээрге РАҮК-терде уксаажылга бөлүктерни база ажыл-агыйларның боттарында зоотехник-селекционерлер боттуг ажыл кылбайн турарының херечизи-дир. Шынап-ла, чамдык коданнарга эң экп шынарлыг өшкүлерни шилип тургусса-даа, олар чоорту чавыс продуктулуг мал-биле холушкан, дүктүң шынары эки, чаңгыс аай болурга, ооң өртээ улуг болуру билдингир. 1986 чылда «Тээли» совхозтуң фабрикага дужааганы өшкү дүгүнүң 91,6 хуузу чаңгыс аай болган. Ынчан бо ажыл-агыйн бир өшкүден-не 1,310 грамм дүктү кыргып алган турган. Нийтизи-биле бо көргүзүг бисте чавыс. 1986 чылда дужааганывыс дүктүң 61,8 хуузу чаңгыс аай эвес болган. Моон алгаш көөрге, зоовстспециалистерниң мурнунда улуг ажыл туруп турар-дыр. Өшкү кежин стандарт ёзугаар херип, кургатпас болганы-биле совхозтарның складтарында хөй-ле алгы-кеш анаа, ажыглал чок чыдарын база демдеглеп каары артык эвес.

Өшкү өстүрер талазы-биле тускайжыттынган совхозтарны Бай-Тайга, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнарда тургустунган болгай. Демократияның чурумун ёзугаар оларның удуртукчуларын болгаш кол-кол специалистерни ажылчыннарның хуралдарынга чажыт бадылаашкын-биле соңгаан чорук оларның харыысалгазын улам бедидип турар. Оларның мурнунда, шынап-ла, сорулга аажок улуг. Баштайгы базымнар черле берге болуру билдингир. Ынчалза-даа ук совхозтарның ажыл-ишчилериниң тура-соруу бедик.

Экономиканы болгаш социал хөгжүлдени дүргедедири-биле олар боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр дээрзин совхозтарны организастап турда болгулаан хуралдарга чугаалап турганнар. Шак ол бедик көдүрлүүшкүнүң шын утлап башкарар херек.

Перспективтиг план ёзугаар 1990 чылда өшкү дүгүн нийти республика 140 тонна, ооң иштинде чаа совхозтарга 67 тонна чедирер. Ол-ла ажыл-агыйларга 1988—1990 чылдарда нийтизи-биле 13,3 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттаалга бажыңнарын, 512 өөреникчи кирер школаны, 200 уругга ясли-садты, 600 олуттуг үш клубту база 21,3 муң өшкү кирер кажааларны тудары көрдүнген. Өшкүнү өстүрер талазы-биле бисте перспектива аажок улуг. Чаа совхозтарга селекция төптерни тургузар. Оларга 200-300 өшкүнү шилип алгаш, оларның шынарын экижидер, бир өшкүден дүк кыргырын чоорту 1, 8-2 килограмм, а дүктүң узунун 18 сантиметр, харын ооң-даа узадыр сорулгалыг ажылды чорудар. Специалистерниң санап турары-биле алырга, бистиң республикага өшкүнү 250-300 муң чедирер арга бар. Ол ышкаш бир өшкүнүң ортумак деңзизин 38-40 килограмм чедирер. Агаар-бойдузу бистиң-биле дөмей кожавыс — Даг-Алтай автономнуг обласяа шуут-ла чөөк бээр өшкүлерни азырап, өстүрүп турарын айтып каары артык эвес.

Бо үстүнде сан-чурагайлардан алырга, биске өшкү малды өстүрер талазы-биле сорулгалар аажок улуг. Ооң аңгыда, чаа совхозтарга мал чеминиң баазазын тургузар, өшкү кыргырын механизастаар, мал ажылының кончуг чугула болгаш перспективтиг бо адырынга уксаажыдылганы экижидер харыысалгалыг ажыл туруп турар.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркому чаа тургустунган совхозтарга суггаттыг чаа шөлдерни кылыр, суггарылганың эрги системаларын чаартыр, сиген шөлдеринге база одарларга культура-техниктиг ажылдарны калбартыр, социал хөгжүлдениң планнарын районнарның чогуур органнары-биле кады чогаадып кылгаш, боттандырарынга дузалаар апаар.

Улуг-Хемде чаа тургустунган «Эртинелиг» совхоз өшкү талазы-биле республикада эң улуг ажыл-агый болуп турар. Ам ында 20 муң өшкү бар. 1988 чылда 420 муң рубль орулгалыг болур деп көрүп турар. Чүгле бо чылын безин 15 тонна эки шынарлыг дүктү күрүнеге дужаар. Чоорту барып чылда-ла 20 тонна өшкү чөогүн, 180 тонна эътти дужаап, чылда бир миллион рубль арыг орулгалыг болур. Черле ынчаш, өшкү өстүрер тускайжыттынган совхозтар хөй арыг орулгалыг болур ужурлуг.

Чаа совхозтарның удуртукчуларының база зоовстспециалистериниң сорулгазы болза, өшкү кадарчыларының ажылын өг-бүле керээзи-биле организастаар, ооң ажыктыг-дузазының дугайында малчыннарга кынамчалыг өөредип тайылбырлаар херек. Тускайжыттынган ажыл-агыйларның социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири-биле күрүнеден хөй түңнүг акша чээлиип берген. Ынчангаш капитал салыышкынының ой-шаанда база чүгле ол сорулга-биле чарыгдаары чугула. Бистиң чаа совхозтарывыс ол районнарда партия, совет база ажыл-агый органнарының доктаамал кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Оларны тургусканы районнарның хөгжүлдезинге, экономиканы башкарарынга эптиг байдалдарны тургусканы чугаажок.

—Бистиң үеживис—

Кызылдың төп поликлиниказынга эмчи дузазы алыры-биле кээп турар кижилер эмчи сестразы Василиса Дырыскын-ооловна Суванны мактаарлар: ол кижилерге эптиг-ээлдек, хостуг үе-шагында безин аңаа кээп, кижилерниң кадыкшылын экижидеринге үлүүн киире бээр. Кызылдың медицина училищезиниң доозукчузу коллективте бо хүннерде калбарган социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда.

Василиса Дырыскын-ооловна Суван коллектив кежигүннериниң хүндүткелин бодунуң ак сеткилдиг ажылы-биле чедип ап, хөй-нийтиниң ажылынга идепкейлиг киржип турар. Келген кижилер ооң чылыг чагыг сөстерин дыңнааш, «Четтирдивис, эмчи» деп өөрүшкүзүн илередирлер.

ЧУРУКТА: эмчи сестразы Василиса Суван.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

«ОДАКЧЫЛААН... БАШКЫЛАР»

Ындыг аттыг чүүлде Тес-Хем районнуң О. Шынаа суурда школаны, культура-спорт комплекизин болгаш өске-даа черлерни кыш үеде чылыг, чырык-биле багай хандырып турарын 1988 чылдың январь 19-та үнген «Шын» солунга шүгүмчүлээн. Аңаа харыны СЭКП Тес-Хем райкомунуң секретары К. Лапчаа, район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы А. Ондар редакцияже чорудкан.

Шүгүмчүлелдиг чүүлде фактыларның бадыткаттынганын, О. Шынаа суурда школаны, культура-спорт комплекизин болгаш өске-даа хөй-нийти черлерни чылыг, чырык-биле хандырарын экижидер талазы-биле хемчеглерни ап чорутканын дыңнаткан. Школаның төп одалгага черинге одакчыларны тывыкан, үрелген котёлду септээн, электри күжү улгаттырар чаа трансформаторну салган. О. Шынаа суурну төп электри шугумунга 1989 чылдың IV кварталында кожары көрдүнген. Амгы үеде белеткел ажылдары чоруп турар. Ол ажылдарны дооскан соонда, О. Шынаа суурнуң чылыг база чырык-биле хандырылгазы экижиир.

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Бо чылдың эгезинден тура долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында ажылдап турар бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның, министерстволарның болгаш ведомстволарның партия организацияларының секретарьларының, удуртукчуларының, экономиктиг албаннарының ажылдакчыларының семинар-чөвүлел хуралы дүүн СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

Семинар-чөвүлел хуралды СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов ажыткаш, чылдың баштайгы айының түңнелдерин сайгарып чугаалаан.

Долу бот-орулга-чарылганың ийи аңгы моделинге болгаш чурт үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылының чамдык түңнелдеринге ССРЭ-ниң Курбанкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги В. А. Бадулин доктааган. Түс-түс онаажып турар адырларының бүдүрүлгелериниң долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарынга ажылдап эгелээниниң чамдык түңнелдерин Тудуг-үлетпүр, Агроүлетпүр, Чурттаалга-социал банкыларының Тыва республика эргелелдериниң начальниктери Е. К. Золотарева (оралакчызы), Т. В. Мурыгина, А. О. Доңгак-оол олар илеткээн.

Долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның чугула айтырыгларынга, сорулгаларынга хамааржыштыр санал-оналдарын солчулушкунунга Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Курплан даргазы Д. С. Моңгуш, Статистиканың Тыва республика эргелелиниң начальниги Г. М. Конев, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери Д. М. Свавильный, Тыва АССР-ниң чурт үлетпүр министри В. С. Постников, Тыва АССР-ниң кадык камгалалының министриниң оралакчызы В. М. Ломко болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан.

СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов түңнелинде чүве чугаалааш, чаа байдалдарда ажылдаарынга улам хапы сайгарылгалыг, бүгү талалыг белеткелдиг болурунуң чугулазын айтып, бо семинар-чөвүлел хуралдан чогуур түңнелдерни үндүрүп, чедиишкиннииг ажылдаарын күзээн.

БЕДИК ШАҢНАЛ

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүдүрүлгелери эрткен чылын шалыпчы ажылдап, планнарын, социалистиг хулээлгелерин бүгү көргүзүглер аайы-биле ажыр күүсеткен. Күш-ажылдың бүдүрүктүүн 21,6 хуу бедиткен. Пландан ажыр 8200 тонна сорттуг даг-дүгүн Төрээн чуртка берген.

Чоокта чаа комбинаттың директору Ю. Т. Комаровтуң, партком секретары А. Н. Шулеповтуң, профком даргазы М. Б. Ховалыгның адынга Москвадан ССРЭ-ниң тудуг материалдар үлетпүр министри С. Ф. Военушкинниң ат салганы чазак телеграммазы келген. 1987 чылда Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжының тиилекчизи кылдыр «Тыва даг-дүгү» комбинатты санааш, Тудуг материалдар үлетпүрүнүң министерствозунуң коллегиязының болгаш ол адырның профэвилел Төп Комитединиң бирги шаңналы — шилчиир Кызыл тукту, 33.780 рубль, ооң иштинде мурнакчыларны шаңнаарынга 23.710 рубль-биле кады тывыскан деп шиитпирни дыңнаткан. База ол ышкаш комбинаттың бүгү ажылчыннарынга, инженер-техниктиг ажылдакчыларынга күш-ажылчы чедиишкинни дээш байыр чедирген, 1988 чылдың онаалдаларын хуусаа бетинде күүседип, Бүгү-эвилелдиң XIX партия конференциязын төлептиг уткуур бүзүрелин министр илереткен.

Хөй националдыг, эп-найыралдыг коллектив январьда шудургу ажылдап, 10.400 тонна даг-дүгүн бүдүрер планын 1002 тонна ажыр күүседип, планга немей нормативтиг арыг продукцияны берген. Транспорт цеги, чылыг-биле ажылдаар электростанция, дузалал транспорт цеги чарышка шылгараан.

Бедик шаңналга сорук кирген коллектив февральдың үлүүн хуусаа бетинде күүседирин хүлээнген.

Александр ХЕРТЕК.

ШЫҢГЫЫ УДУРЛАНЫЫШКЫН

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Даштыкы херектер министерствозу америк шериг-далай күштериниң чөңгээлиг болгаш шуут сагыштыг-биле кылган үүлгедииге холбаштыр Американың Каттышкан Штаттарының Москвада элчин черинге февраль 13-те шиитпирлиг удурланыышкын медеглелин кылган.

ССРЭ-ниң ДХМ-ниң удурланыышкынында чугаалааны болза:

1988 чылдың февраль 12-де АКШ-тың шериг-далай күштериниң корабльдери «Кэрон» эсминец Москва-биле 10 шак 45 минута турда, «Йорктаун» крейсер 11 шак 03 минута турда соңгу широтаның 44 градус 15' 6" болгаш чөөн долготаның 33 градус, 30'0" координаттарның точказында Крымның мурнуу эриик девискээринге ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын үрээнип, ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарынга оларның чоокшулап келгениниң дугайында совет кызыгаар корабльниң баштудур берген сагындырыг медээзин америк корабльдер тоовааи болгаш чоруп оргам ууи өскертирин негээрге, ону күүсетпээн. Америк шериг корабльдери ССРЭ-ниң девискээр сугларыынче орап-чок хаңылап кирип келгеш, опаалыг маневрларны кылган болгаш ооң түңнелинде совет шериг корабльдери-биле үскүлежиишкинни болдурган.

Үскүлежиишкин соонда безин «Йорктаун» крейсер болгаш «Кэрон» эсминец ССРЭ-ниң девискээр сугларынга эжиндирерин уламчылаан болгаш ол девискээрден 12 шак 49 минута турда соңгу широтаның 44 градус 12'5" болгаш чөөн долготаның 34 градус 05'5" координаттарлыг точказындан үнүп чорутканнар.

АКШ-тың шериг-далай күштериниң кылган үүлгедиишкиннерин совет тала сээлгу үеде совет-америк харылзааларда экижип келген чорудулганы баксырадырынче болгаш делегейниң дүшкүүрлүг чоруун чиижеледиреринче угланган үүлгедиишкин кылдыр санап турар.

Ийи чурттуң шериг корабльдериниң үскүлежиишкинин болдурган чөңгээ дээш харыысалга америк талага бүрүн болгаш долузу-биле онаажыр.

Совет девискээр сугларының чурумунга хамааржыр ССРЭ хоойлуларын болгаш дүрүмнерин үрээрин болдурбазының дугайын болгаш ындыг ходелиишкиннериниң чедирип келгир дег аар уржуктарының дугайын америк талага сагындырган турган. Америк тала бо удаагы сагындырыгны база дыңнаар ужурлуг.

Мындыг янзылыг чөңгээлерни моон соңгаар болдурбазының соңгаарлалын болбас хемчеглерин АКШ-тың чазаа алгап турарын министерство негеп тур.

(СЭТА).

Чоннуң хостуг үези

ЧАЛГААРАНЧЫГ ЧАҢГЫС КЕЖЭЭ

Рейд

Улуг-Хем районнуң девискээринде культураның 19 клуб албан черлери ажылдап турар. Ында дээди эртемниг 4 ортумак тускай эртемниг 9, нийтизи-биле 45 кижи хаара тудтунган. Ажылчы чоннуң дыштанылгазын чаптыг организастаар дээш олар кандыг ажылдарны чорудуп турарыл? Маңаа харыы алыры-биле рейд бригадазының кежигүннери февраль 6-да, субботада районнуң барык бүгү суурларынче аъттаныпкан.

Кежээкинин 8 шак чоокшулап турда, Арыг-Үзүү суурнуң ийи каът Культура бажыңынга келдивис. Ооң адаккы каъдынга кымга-даа ужурашпадывыс. Шып-ла шыпшың. Культура одааның иштн соок, харын-даа ээнзиргей. Көрүкчүлер залының ишти делгем-даа болза, ооң хаалары хирлиг, дээвиринден ээремчик дузактары халайып балып келген.

Культура бажыңының директору Юрий Маадыр-оолга ийиги каътка ужуражы бердивис.

— План ёзугаар бөгүн тоол кежээзи организастаар ужурлуг чүве — деп, ол чугаалады. — Кочегаркавыстың бир удаа эвес үрелип турары ол-дур, ынчангаш мында соок. Улус чыглыры-даа чегенчиг боор. Тоолчу Шойдак-оол Ховалыг-биле ужуражылга болбаза-даа, дискотека албан болур.

Библиотеканың эжиинде кара шоочга астына берген тур. Библиотекарь Екатерина Шаравии Улан-Үдэниң культура институдунче сессиялап чорүй барган.

Каш базым черде турар школага кире дүштүвүс. Мында чылыг болгаш хөглүг болду. Үстүкү класстың өөреникчилериниң киржилгези-биле дыштанылга кежээзи ажыктыг, солун эртип тур. Өйүнде деашкыр хөгжүм болгаш чиненнешкен чиңүг оттар, үстүкү классчыларның өөрүшкүлүг арыннары школада хостуг үени эрттирерин чаптыг шиитпирлээнин херечилеп турду.

— Хөгжүм аппаратуразын өөреникчилер боттары чайгы үеде совхозка ажылдаан акшазы-биле садып алды — деп, бистиң айтырывыска 8 «а» класстың башкызы Вика Алдын-ооловна Солдуп харыылады.

Бистиң барган хүнүвүсте суурга совхозтуң контора ажылдакчылары улусчу дружинаның дежурныйлаашкынынче үнер турган. Херек кырында ол кежээ Культура бажыңынга совхоз директору Ч. Н. Чигжит-даа, партком секретары Я. М. Дамба-даа, совхозтуң специалистери-даа көзүлбээн.

Арыг-Үзүү суурга бараарга, совхозтуң салбырлары Ишкин-Хемге болгаш Арысканга «Аам, ачам база мен — спортчу өг-бүле бис», «30 харлаан өру назылыгларга» деп кежээлер болгаш танцы болгулаан.

Торгалыг суурга ол кежээ ортумак школаның класстар аайы-биле уран чүүл көрүлдезин болуп эрткен. Культура бажыңынга чоң хөйү-биле чыылган. Оларның аразынга «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң директору Г. С. Седен-оол, партком секретары Е. А. Шалганны даа көрдүвүс.

Моон мурнунда совхозтуң Чодураа салбырынга байдал дыка нарын турган. Ам мында Культура бажыңынга чылыг болгаш чырык апарган. Уран чүүл бөлгүмүнүң киржикчилериниң келер хевин моон мурнунда биле хаара октап каар турган, эм оларны эдер кыштарда делгээн. Аңаа ол кежээ дугаары бир агиткварда концертин көргүскен. Школага патриоттуг ырларының конкурузу болуп эрткен.

Чодураа суурга ол кежээ бир онза болуушкун — кандыг келген студентилерниң концерти. Чурттуң янзы-бүрү ооредилге черлеринде өөренип турар студентилерниң дыштанылгазында чаңгыс чер-чурттугларынга концертин бергени кадыры чаагай чанчыл болган. Ындыг концерттерниң саны мында эм 10 ашкан.

«Найырал» совхозтуң төвү Чаа-Хөл суурда ындыг студентилер база эвээш эвес. Ынчалза-даа олар төрээн суурунуң чурттакчыларынга чүүл кылбаан. Харын-даа оларның бирээзи Красноярскиниң кедээ ажыл институдунуң Кызылда филиалының (директору Сонгукчу Сазыг-оолович Моңгуш) бирги курсчузу Роян Дадый аңаа организастаан дискотекага арага ижип алган келгеш, дружинниктерге туттурган. Шагаан-Арыгның ээриктер сергедир черинге дүне чедирткеш, эжи Алексей Калбак-биле шагаан ажылдакчыларынга, кежээ Совет күүсекомунуң даргазы В. С. Ховалыгга ыжымнап турган.

«Улуг-Хая» совхозтуң төвү Хайыраkан суурга «Кым силер, адалар?» деп кежээ эртер турган, чоң чыылбаанындан ооң чүү-даа үнмээн. Ийи-Тал клувунга база чоң орта чыылбаан. Арыг-Бажы суурнуң чурттакчылары Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чыл юбилейинге тураскааткан концерт белеткелинге хаара туттунган.

Ак-Тал суурга ол суббота кежээзинде «Кажан, кана, чүү?» деп конкурсту организастаан. Аңаа суурнуң чурттакчыларының ачыяктарының киржилгези көзүлбеди. Чүгле школачылар бот-боттарының аразында маргышкан. Дежурныйлаашкын организастаттынмаан. Ээвр улус аразынга ийи-чангыс «баллыдын дынзылдыкан» кижилерниң кескүлези кончуг болду.

Районнуң эң ырагы суурy болур Хөлчүкке концерт белеткели чоруп турду. Клубта үрелик баяндан өске кандыг-даа хөгжүм херекселдери чок. Суурда уран талантылыг кижилер эвээш эвес. Чиик өртектиг дошпулуур безин тывылбайн турары элдеп. Клуб эргелекчизи танцы эрттирерде бажыңындан бодунуң хуу магнитофонун эккеп турар.

Ол хүн район төвү Шагаан-Арыгга чүү болуп турганыл? Хоочуннарның мячилиг хоккейге маргылдаазынга чүгле ийи команда киришкен. Кежээ районнуң Культура бажыңының [illegible] залынга дискотека организастаан. Ол зал хоорайның танцылаар кужелиг аныяктары-ның чартыын безин хүлээп шыдавайн турар. ВЛКСМ райкомунуң кафеге организастаар дээш дискотеказы бүтпээн. Ол кежээ хоорайның кинотеатрынга бижиктер сергедир черинге 6 кижи кирген. Кинофикация ажылдакчылары улусчу дружинаның дежурныйлаашкынынга үнмээн.

Бо рейдиден кандыг түңнелдерни үндүрүп болурул? Чер-черде дыштанылга хүнүнде тематиктиг кежээлер, дискотекалар эртип турза-даа, аңаа хаара тудтукан кижилерниң саны дыка эвээш. Хайыракан школазынга болгаш Ак-Талдың Культура бажыңынга эрткен кежээлерниң шынары чаңгыс болган.

Дискотекаларны хөйү-биле организастап турарында багай чүве чок. Хоорайда ону неделяда үш катап эрттирип турар. Чүгле дискотекаларны организастаарын угланыышкынныг болдурар херек. Аңаа келген кижилер бир-ле чүвени билип алгай, бир-ле чүвени болунга алыткан болур ужурлуг. Танцы кежээлериниң кижизидикчи рольдуг болуру чедип алдынмайн турар.

Рейд үезинде чангыс-даа культура албан черинге лекция, беседа кылдынмаан. Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел ам-даа чугула. Ажыы-биле чугаалаарга, Улуг-Хем районда дыштанылганың чаңгыс кежээзи чалгааранчыг эрткен.

Рейд бригадазының кежигүннери: **Мария ДАМЧАЙ** — СЭКП райкомунуң инструкторy, **Валерий ХОМУТОВ** — райкүүсекомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги, **Кодур-оол ОЮН** — «Шын» солуннуң корреспондентизи.

Бөгүн—Аэрофлоттуң хүнү

ЧАА БАЙДАЛЧЕ ШИЛЧЭЭШ

Демир-орук станцияларындан чүс-чүс километр ыракта турар, кадыр-берт, тайга-таскыл бистиң республиканың байдалдарында пассажирлер аргыштырар, улус ажыл-агыйынга херегләэр янзы-бүрү чүъктерни сөөртүр база почта чедирер талазы-биле ужар чүүлге улуг үүле онаажып турар. Ужар чүүл транспортунуң ажылын улам ыңай сайзырангайжыдарын база ооң ажылын чөп организастаарын бо бүгү байдалдар негеп турар.

Агаар транспорту бистиң аныяк республикавыста дүрген темпилиг хөгжүп орар деп чугаалап болур. Дүрген ужар реактивтиг ТУ-154 лайнер Кызылдан Төрээн чуртувустуң найысылалы — Москвага чедир агаар оруун каш-ла шак болгаш эртер. Пассажирлерниң үе-шагын камнап алырынга ол ажыктыг. Тываның ак-көк делгемнеринде АН-2 самолёттардан аңгыда бичии-ле шөлчүгешке хонуптар чехословак Л-410 дээш өске-даа марканың самолёттары ужуп турар болу берген. Тываның авиабүдүрүлгезиниң машина паркы ЯК-40, Л-410 дээр чаа самолёттар-биле, МИ-8 вертолёттар-биле чылдың-на немежип турар. Республиканың агаар оруктарының саны база өскен. Кадыр-берт, меңгилерлиг Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хаяже безин самолёттар ужуп турар.

Бо чылдың январь бирден эгелеп хамааты ужар чүүлдүң бүгү системазы ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарынче шилчээн. Чаа аргаже шилчээнивис хамыктың мурнунда республиканың улус ажыл-агыйының болгаш чонуң херегцелин долу болгаш шынарлыг хандырарынга, агаар транспортунуң экономиктиг ажыын база ажылдың шынарын бедидеринге идиглиг болур ужурлуг.

Тываның авиаторлары боттарының профессионал байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткуп турар. Коллективтиң кежигүн бүрүзү даандырган ажыл-иш дээш харыысалгазын бедидип, хандырылганың шынарын экижиткениниң түңнелинде январьның планныг онаалдаларын күүсеттинген. Чаа байдалдарже шилчээнивис соонда баштайгы айда көргүзүглеривис шору-даа болган болза, аңаа өөжургаар аргавыс чок. Чүге дээрге, орулгалар хуваарының системазын сайзырангайжытпаанындан бистиң бүдүрүлгевис карылгалыг ажылдап турар бүдүрүлге боор турар.

Чогум-на ынчангаш бүгү коллективтиң кол-ла сорулгазы карылгалыг ажылдаарын кызырар талазы-биле боттуг хемчеглерни алыры. Моон уштунуп алыр төлээде, иштики бот-орулга-чарылганы нептередири кол чүүл деп санап турар бис. Ынчангаш Минскиниң авиабүдүрүлгезиниң бо талазы-биле дуржулгазын ажыглап эгеледивис. Бо талазы-биле негелдениң чурумун бистиң байдалывыска таарыштыр ажылдап кылгаш, немээр чүүлдерни немеп тургаш, коллектив бүрүзүнге чедирген бис.

Ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарында салбырларның болгаш тус-тус албаннарның материалдыг сонуургалын кедүрери-биле бодунуң хүлээлгезин күүсетпейн барганы дээш штраф онаарын база көрген бис. Кандыг-бир албанны шаңнап, мактаар дээнде, ол албан бот-орулга-чарылга талазы-биле планын канчаар күүсеткенин көөр кылдыр чурумчуткан.

Бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның талазы-биле эге билиглерни чедип алыры-биле экономиктиг өөредилгени организастаан бис. Ажылчыннардан эгелээш удуртукчу бүрүзү экономиктиг өөредилгеде хаара туттунган. Күш-ажыл болгаш шалың телевидениниң килдизиниң начальниги Л. Г. Бушина, бухгалтер Н. С. Уэбек, пропагандистер А. А. Начын, В. А. Тюлькин, С. А. Подкозин экономиктиг өөредилгениң кичээлдеринге эки белеткелдиг кээп, кичээлдерни эрттиреринде бүдүрүлгениң амыдыралындан чижектер-биле холбап турар.

Бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда план күүселдезиниң түңнелдерин үргүлчү үндүрер апаар. Бот-орулга-чарылга пландарын канчаар күүсеттинип турарын санаар автоматчыткан дериг-херексел амдыызында бисте чок боор турар. «Искра-226» хевириниң электроннуг санаалга машиналыг болган болзувусса дээрге, ону садып алыры база берге боор-дур. Механизация болгаш автоматчыдылга чокта хол-даяң-биле домей чүве-ле-дир. Ажылды башкарарының чаа аргазынче шилчээн соовуста коллективтиң мурнунда тургустунуп келген айтырыглар-ла хөй. «Думчукка тулганда, бызаа суржу» дээр болгай. Чаа байдалдарга ажылдаарынга өөренип, бистиң мурнай шилчээн бүдүрүлгелерниң дуржулгазын ажыглаар апаар бис.

Любовь АЛЕКСАХИНА,
авиабүдүрүлгениң план-экономика килдизиниң начальниги.

Кызылдың авиабүдүрүлгезиниң хөй кижилиг коллективинде боттарының тус-тус хамаарышкан ажылынга эки харыысалгалыг, идепкейлиг кижилерниң ачызында ооң янзы-бүрү албаннары пассажир аргыштырылгазын, почта, чүък чедирилгезин чогуур хуусаазында, шынарлыг боттандырып турар. А эң кол ажыл ужудукчуларга онаажып турар. Республикадан дашкаар болгаш ооң иштинге-даа ужудуп турар экипажтарның аразында А. С. Литвиненконуң экипажы мурнакчыларның одуруунда чоруп турар.

ЧУРУКТА: «ЯК-40»-ның мурнакчы экипажы: ийиги ужудукчу А. Н. Сычев, командири А. С. Литвиненко, бортмеханик В. Н. Данилов ээлчеглиг рейс соонда: ужудуушкун мурнунуң хуваалдазында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КАДЫЫВЫС ЭКИЖЭЭН

«Каа-Хемниң разрезиниң» «Серебрянка» пансионадынга чоокта чаа дыштанып, аңаа ванналарны, гидромассаж база хол массажтарын алдывыс. Ол ышкаш электри болгаш парафин-биле эмнээшкиннерни, ингаляцияны база ап болур чорду.

Бо сезонда пансионатка ыраккы Мөңгүн-Тайга, Өвүр болгаш Каа-Хем, Таңды дээш өске-даа районнардан малчыннар, тудугжулар база Кызылдың хөмүр-даш разрезиниң ажылчыннары, Кызыл хоорайның төлээлери, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары 40 ажыг кижи боттарының кадыын экижидип, эки дыштанганнар.

Ылангыя гидромассаж кылыр аныяк эмчи Владимир Монгушту, хол массажы кылыр Николай Ермолинни, кухня ажылдакчызы Галина Александровна Железкинаны, дежурныйлар Екатерина Романовна Потаповананы, Федосия Даниловна Сальниковананы онзалап демдегледивис. Дыштанылга үезинде спортчу оюннарны организастааш, ооң түңнелин үндүрген. Шыдырааның, шашкиның, теннис, бильярд оюннарының бирги чери дээш маргылдааларны Василий Афанасьевич Мерзляков организастап эрттирген.

Дыштанылгавыс төнүп турда, арага ишпестер ниитилелиниң республика чөвүлелинден Наталья Тыртык-Кара солун кежээни организастаан. Ук кежээге Кызылдың уруглар эмчизи Валентина Васильевна Карымова «Алкоголизм болгаш ооң уржуу» деп темага лекцияны кылып берди. Ол-ла кежээге республиканың профоблчөвүлелден бот-тывынгыр композитор Батый Монгушович Кенең, республиканың эртем-методиктиг төвүнден ыраажы Сергей Иванович Бадыраа, бот-тывынгыр артист, ыраажы, эмчи Дадар Викторович Кунгаалай эрги болгаш амгы үениң лириктиг, орус, тыва ырларның төөгүзүн чугаалап тургаш, солун концертти биске, дыштанынкчыларга бараалгаттылар.

Сат ДҮКЕЖЕК,
эвилел чергелиг персоналдыг пенсионер.
Бегзи КЛАРА,
садыгжы.

СОЙГАЛААН

Эрткен айның 25 хонуунуң дургузунда Шагаан-Арыг хоорайга эзириктер сергедир черге 37 кижи кирген турган болза, бо чылын ол сан 86 чедир өскен.

Ооң соонда чоруткан профилактиканың түңнелин Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларының чыыжынга түңнеп көрген. Ол дугайында информацияны иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы В. К. Пюрюна чоңга дыңнаткан. Оон алгаш көөрге, район төвүнде арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел хөнүвейн турар. Хоорайга кежээки шактарда милиция ажылдакчыларының доктаамал дежурныйлаашкыны организастаттынмаан. Иштики херектер килдизиниң удуртулгазы бо талазы-биле үстүүртен айтыышкыннар манаарынга өйлешкен. Албан черлери, организацияларга улусчу дружинаның дежурныйлаашкынының графигин бо-ла үзери чаңчыл апарган. Чижээ, январь айда районуң капитал тудуг килдизиниң «Суг-канал» эргелелиниң, 8 дугаар профтехучилищениң культура килдизиниң болгаш оон-даа өске 17 организацияның төлээлери хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалынга шуут киришпээн. Айдарган шөлге культурлуг үнүштер чаштырбаска, бок үнери ышкаш, кежээки ээн кудумчуларга арагачылар көстүп, пиво, брагалыг көңгүлдерин, банкаларын тудуп алган чоруур апарган.

Орук тудуг-септелге участогунуң ажылчыны Виктор Зубков чоң мурнунга тургузуп кээрге мынча дээн:

— Дүне 40 аал чурттаар бажыңның подвалынга кире бээримге, бир фляга иштиг брага тур. Ону өскээр чажырып алыр дээш кудумчуга үнүп келиримге, рейд кежигүннери тудуп алды.

База бир арагачының чугаазындан:

— Горохтуг мүн хайындырып ижер дээш чочак-тараа ылчырадып каан кижи мен.

«Дамырак» уруглар садының кижизидикчизи Галина Екимованы чоң мурнунга тургузуп кээрге, ол шоолуг буруузунмаан.

— Чурттап орар өрээлим септедип алыр дээш 38 литр брага тургусканым шын. Ону садар, ижер дивээн-дир мен. Буруум чүл ынчаш? Арыг шеверге ынакшылым дээш буруудаарым ол бе?

Эзиртир суксуннарны кылыр болгаш ону ажыглаар кижилерниң чугаазында огулуг харыы черле чок болган. Механизация эргелелиниң машинизи Владимир Завьялов, харылзаа белдириниң ажылдакчызы Балган Сарыг-оол, түр када ажылдавайн турар Зинаида Савыл болгаш өске-даа арагачыларны административтиг комиссия 100-тен 300 рубль чедир штрафтаан.

Милиция болгаш хөй-ниитиниң төлээлериниң кудумчуларга көзүлбезин назы четпээннер база ажыглап турар апарган. Оларны каът бажыңнарның подвалдарынга, серилериниң адаанга, чылыг камераларынга бо-ла көрүп болур. Профтехучилищениң чамдык сургуулдары, школачылар ада-иелери-биле шыңгыы беседалажышкыннарны рейд кежигүннери чоруткан.

Январь айда хоорайга эзирик байдалга ийи олүрүүшкүн база болган. Маңаа эзиртир суксуннар кылыр «чажыт адрестерлиг» кижилер база буруулуг эвес бе?

Түңнелинде мындыг чүүлдү чугаалаары артык эвес. Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселдиң районда кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдей бээрге, профилактика эрттирери-биле кызыгаарлап турары дыр. Ол ындыг турбас ужурлуг. Ону доктаамал, хүн бүрү чорудары негеттинип келген. Ооң-биле чергелештир ажылчы чоннуң өөреникчилерниң хостуг үезин ажыктыг херектер-биле долдурарын чедип алыр херек.

Кодур-оол ОЮН,
«Шынның» корр.

Бистиң интервьювус

АЖЫКТЫЫН БЕДИДЕР

Ужар чүүл-биле чонну аргыштырарынга болгаш улус ажыл-агыйының херегцелдерин чогуур үезинде болгаш долу хандырарынга хамааты ужар чүүл онза рольду ойнап турар. Ылангыя кижи чедери берге, кадыр-берт дагларлыг, кыдыг-кызыгаар черлерлиг бистиң республикавыска ужар чүүл улуг ужур-дузалыг. Ужар чүүл ажылдакчыларының профессионал байырлалын таварыштыр республиканың бүдүрүкчү күштериниң хөгжүдеринге авиатранспорттуң ролю кандыг боор турарын, пассажирлер аргыштыраарын болгаш чүък сөөртүлгезин экижидер дугайында чүү кылдынып турарын чугаалап бээри-биле бистиң корреспондентивис Тываның авиабүдүрүлгезинде штаб начальниги Леонид Степанович Макаров-биле интервью кылган.

— Кыска интервьювустуң эгезинде Тываның авиабүдүрүлгезиниң төөгүзүнден каш сөстен чугаалаптар силер бе?

— Хамааты ужар чүүл эргелелиниң бүгү ажылдакчылары-биле кады Тываның авиабүдүрүлгезиниң ажылдакчылары республиканың агаар харылзаазын хөгжүдеринге, улус ажыл-агыйын хандырарынга база пассажирлер хандырылгазының культуразын бедидеринге төлептиг улуг-хуузун киирип келген. 1946 чылда Тываның Араттың революстуг шерииниң ужар чүүл звенозунуң баазазынга Кызыл хоорайга авиаотрядты тургускан. Ынчан каш борбак ПО-2 база Р-5 дээр самолёттар бар турган. Шак оон эгелээш-ле Тывага агаар транспорту сайзыралды алган. Ам Тываның чонунуң ынай-бээр кол аргы-жар транспорту агаар транспорту болу берген.

Республиканың партия болгаш совет органнарының талазындан доктаамал кичээнгейни салып база практиктиг дуза чедирип келгениниң ачызында бистиң бүдүрүлгевис бут кырынга быжыгып туруп келген, амгы үениң ужар чүүл техниказы-биле хандыртынган. Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле киргениниң соонда аныяк республикавыстың өзүлдези-биле деңге Тываның ужар чүүлү өзүп, быжыккан.

Бежен чылдарның эгезинде АН-2 дээр самолёттарны алдывыс. Ол самолёттар Тываның ак-көк дээринде 35 чыл ажыг ужуп, республиканың агаар оруктарын бир дугаар ажыткан самолёттар боор. Тываның төөгүзүнге артып каар. Ол «кырган» самолёттарывыс ам-даа күш-ажылчы ээлчегде турушпаан. Совет Тываның 20 чыл оюнуң бүдүүзүнде АН-24 самолёт Кызылче ужуп эгелээн. Самолёт хондурар чаа шөлдү ажыглалга киирген соонда Ил-18 самолёттар Кызылче ужуп эгелээн болгаш Төрээн чуртувустуң найысылалы Москва-биле харылзаштырып турар болу берген. Сөөлзүредир ол самолёттарны амгы үениң дүргең ужар Ту-154 самолёттары солаан. Кызыл аэропортунга АН-12 база Ил-76 самолёттар хонуп турар болу берген. Реактивтиг Як-40 самолёттарны, турбина хүртүлүг Ми-8 вертолёттарны, Л-410 дээр самолёттарны бистиң бүдүрүлгевис алган болгаш ону ажыглаарын шиңгээдип алган.

— Тывага хамааты ужар чүүлдү хөгжүдеринге төлептиг үлүүн киирип келген хоочуннарыңар арбын болгай. Аэрофлот хүнүн таварыштыр оларга байыр чедирбишаан, чылыг сөстерни чугаалаксан-ла тур ийнаан силер, Леонид Степанович? Хоочуннарга төлептиг аныяк салгалдан кымнарны адап болур силер?

— Тывавыстың хамааты ужар чүүлүнге хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдап келген, кызымак ажыл-ижи дээш орден, медальдар-биле шаңнаткан хоочуннарывыс хөй. Бодунуң бүгү-ле ажыл-чорудулгазын ужар чүүлге бараалгаткан хүндүткелдиг кижилеривис Х. Т. Хомуя, С. А. Покатило, А. Х. Чимит-оол, М. М. Мунзук, А. А. Матюшов, В. К. Кравпов, В. А. Асташкин, В. П. Клюев, Б. А. Ершов, В. Г. Верещагин, А. Г. Назимов оларга чоргаарланып турар бис. Олар 30—40 чыл иштинде ажылдап келген. Тыва АССР-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы деп бедик атты 8 кижи эдилеп чоруур. 6 кижи «Аэрофлоттуң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Олар бистиң алдын фондувус.

Бистиң хоочуннарывыстың изин баскан, төлептиг аныяк салгал коллективте өзүп орар. Ужудукчулар В. Васильев, В. Сат, А. Коптов, В. Панов, В. Ислентьев, инженерлер А. Скришко, В. Киреев, техниктер А. Вульфович, Ю. Саликов, Г. Кашпык-оол, М. Назимов даандырган ажыл-херек дээш харыысалгазы бедик, үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап чоруур мурнакчыларывыс.

— Коллективте эде тургустунуушкун канчаар чорупп турары?

— Эде тургустунуушкунуң дүргедээшкиниң оруктары-биле чорууурда хөгжүлдениң дүрген темпилерин чедип алыр апаар. Ынчангаш авиабүдүрүлгениң коллективи бо бүгүнү өөренип көрген. Бүдүрүлгениң ажыктыын чедип алырының көргүзүглерин ажылдап кылган. Эргелеп башкарылганың болгаш ажыл-агыйны чорударының экономиктиг аргаларын шиңгээдип ап эгеледивис. Ажылывыста үндезин өскерлиишкин дээрге-ле ужудуушкун үезинде озал-ондак болдурбазы база ужудуушкуннарны доктаамал, үзүктелиишкин чок чорудары, пассажирлер хандырылгазының культуразын экижидери. Социал-экономиктиг сорулгаларны чедиишкинниг күүседир дээш планныг онаалдаларывысты болгаш социалистиг хүлээлгелеривисти күүседир талазы-биле бедикте тептинип келген бис. Ол чүл дээрге, бот-орулга-чарылгаже бо чылдың январь бирден эгелеп киргенивис. Эрткен январь айда пассажирлер аргыштырар база чүък сөөртүр талазы-биле планывысты күүседип алган бис. Аэрофлот хүнүнде ол эвээш бичии-даа бол, бистиң күш-ажылчы белээвис деп санап турар бис.

Интервьюну Маңнай-оол ОЮН кылган.

КОСМОС: БҮЗҮРЕЖИЛГЕНИҢ ҮЕЗИ

Космонавтыларның совет комитеди тургустунган

Космос ужудуушкуннарының киржикчилериниң делегей Ассоциациязының совет комитеди тургустунган. Чаа организация бодун профессионал эвилел, инженерлиг клуб азы космос билиглериниң калбартып, тарадыр талазы-биле ниитилел кылдыр көргүзүп турар бе? Бо болгаш өске-даа айтырыгларга дөрт космос ужудуушкунунарының киржикчизи, комитеттиң даргазы ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы О. Макаров мынчаар харылап турар:

— Совет космонавтыларның чаа каттыжыышкынының тодаргай хевири, байдалын кады үндүрүп көрээлиңер аа. Космос эртемин болгаш техниказын пропагандалаарынга бисте космонавтика федерациязы ажылдап турар деп чүве билдингир болгай. Билиглерниң бо кайгамчык адырынче аныяктарны хаара тударынга ДОСААФ киржилгелиг болуп турар. Бистиң комитедивис — ол, хамыктың мурнунда, эртем-техниктиг эвес, а гуманитарлыг институт болуп турар. Ындыг болганда ооң ажыл-чорудулгазының программазы делегейниң бүгү дем каттыжылгазының космиктиг ажыл-чорудулгазының бүгү кижи төрелгетен-биле, философчу үнелиишкиннер-биле дыка улуг харылзаалыг болуп турар.

— Ынчалза-даа бо айтырыгларны эртемденнер, юристер ол ышкаш фантаст чогаалчылар шагда-ла ажылдап кылып турарлар болгай...

— Чурттап ажылдаарының чаа байдалынче кижиниң үнери — ол дээрге чүгле чаа техника эвес, харын-даа чаа, чаа планетарлыг угаап-бодааашкын-дыр деп чүнени уттупкаш, олар ону херек кырында бистерниң киржилгевис чокта кылып турары хомуданчыг-дыр. Космосче ужуткаш келген кижилерниң чогум-на ам ниити, коллективтиг санал-оналы маңаа кончуг чугула боор турар. Космос орбитазындан бистиң планетавыстың эң-чүзүнүн болгаш хемчээлдерин бир дугаарында көрген болгаш ооң чагаш-чаагайын база онзагайын айтып, демдеглээн Юрий Гагарин бистиң профессиявыстың философчу, моральдыг кодекизинче баштайгы угаазыдылганы шак ынчаар киирген.

— Космонавтыларның бөгүнгү делегей өг-бүлезиниң байдалы кандыгыл?

— Черниң бирги кылымал эдеринчизин ужудуп үндүргениниң хүнүнден бээр эрткен 30 чылдың дургузунда ССРЭ-ниң, АКШ-тың, Францияның соонда Япония болгаш Кыдат, Англия болгаш Индия космос күрүнелериниң клувунга кирген. Апрель айда Гагаринниң ужудуп үнгенинден эгелээш «Космонавт» деп профессияны тыптып келген соонда Чер чоогунуң орбитазынче делегейниң 15 чуртун төлээлеп турар бистиң планетавыстың 204 чурттакчызы октаргайже ужуткаш келген. Бо дээрге космос бажыңынга чурттап эгелээн Чер чурттугларының дыка улуг өг-бүлези ышкажыл. Ындыг кижилерниң саны чээрби бирги чүс чылда он-он эвес, а чүс-чүс болу бээринге бүзүрелдиг мен. Ооң-биле кады бо орукту шинчилээрин шилип алган эртемденнерге оларның кол салыышкыны — планеталар аразының корабльдериниң тударының болгаш оларны чаарты кылырының сорулгазы билдингир. А биске космонавтыларга база-ла ындыг космосту шиңгээдип ап турар аңгы-аңгы чурттарның улустарының аразында бүзүрежилгениң болгаш карыысалганың кодекизин базым санында тургузуп алырын сорулгавыс кылдыр санап турар бис.

Кижиниң планетарлыг ажыл-чорудулгазынга ындыг байдалды тургузуп алырының эргежок чугулазын бүгү чурттар — космос ужудуушкуннарының киржикчилериниң делегей Ассоциациязының тургузукчулары (МАУКП) хүлээп көрген. Амга чедир Ассоциацияның үш конгрезин эрттирген. Бо эрткен хүннерде А. Леонов-биле Ассоциацияның күүсекчи комитединиң хуралындан ээп келдивис. Аңаа октябрьда Софияга болуп эртер дараазындагы конгрессиниң программазын чугаалажып көрген.

МАУКП-ның совет комитединде ооң даргазы-биле кады ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтылары А. Леонов (МАУКП-ның күүскомунуң даргазының бирээзи) В. Аксенов, Л. Демин, Г. Гречко, И. Волк болгаш В. Севастьянов олар киргеннер. Олар Болгарияның найысылалынга болур ужуражышкынга белеткенип турарлар. Бо чылын кылыр ажылдар эвээш эвес. Тодаргайлаарга, комитет лекция ажылын организастаарынга киржир. Америк астронавтылар ССРЭ-ниң хоорайларынга аян-чорук кылырлар, а совет космонавтылар АКШ-ка баарлар.

«Шынның» номчукчулары саналдап, сүмелеп тур

НААДЫМ. БОДАЛДАРЫВЫС ЧҮЛ?

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Бо чылдың январь 19-та «Шынга» парлаанывыс Ак-Довурактан автор М. Ховалыгның «Наадым. Бодалдарывыс чүл?» деп эгелиг материалынга хамаарыштыр бижикчилерниң бодалдарын илергейлээн чамдык чагааларны январь 30-де № 25 «Шынга» парлаан болгай. Шак ындыг утказы болук чагаалар редакцияның почтазынга бо хүннерде база келгилээн.

Наадым республиканың бүгү малчыннарының чаңчыл болган байырлалы турган болгай. Ону соксадып каанының ужуру чогум чүдел? Наадым — эргижирээн чаңчыл турганы ол бе? Чок. Эки чүве черле артып калыр. Ооң бирээзи — наадым деп бодаар мен. Ооң социал-политиктиг утказы, ужур-дузазы улуг. Шынап-ла аңаа белеткел — малчыннарның социалистиг чарыжының ажык-чарлыг, дээштиг хевири турду чоп. Аңаа киржир эрге дээш кижи бүрүзүнүң кужениишкининиг күш-ажылын бистер хоочуннар база организастажып аргажымевисти-даа кадып турдувус. Шилиндектерниң шилиндектерин наадымче үдеп турдувус.

Сөөлгү эрткен наадымның чуруумалы мээң карактарымда хевээр арткан. Коскү агитация-биле шиметтинген машиналар, автобустар Кызылче эртип тургулаан чүве. Ыры-шоор база кулак-уюк. Хавак кыры. Аңаа чоокшулай бээривиске: «Кызылда келдивис-ле'» дишкеннер. «Наадымның киржикчилеринге байыр!», «Кирип моорланар!» дээн лозуңнар төп кудумчуну кежир хөлбеңнээн, найысылал Кызылывыс айыран чараш шиметтинген болду.

Эртенинде наадым эгелээн. «Алдан-Маадыр» совхозтуң мурнакчы хойжузу акым-биле парктың стадионунуң бедик сандайларының ортузунда олур бис. Шимээ каан чиик машиналарда олуруп каан Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары баштаан мурнакчылар стадионну долгандыр шуужуп турду. Бо бүгүнү кижи көргеш чоргаарар, магадаар, өөрүүр чорду. Аңаа-мөге хүрежин база көрген бис. Чоннуң хөйү аажок. Мурнакчыларның хөректеринде орден, медальдары чайыннаан. Шынап-ла, бүгү Тываның шилиттинген мурнакчылары аңаа чыылган болганда, кайда-даа амыр-менди, ажыл-агый, арга-дуржулга дугайында чугаа, оюн-баштак куттулуп турган. Мен бодум безин ол наадымга келгеш, кажаңгы ол-чаан көрбээн, кады өөренип-дээ, ажылдап-даа чорааным эш-өөрүмге, таныштарымга ужурашкылап, хол тутчуп, хөөрештим. Ол безин кижиге ховар таваржыр, өөрүнчүг чүүл-дүр.

Наадымны эрттирбестей бергенин бодум хуумда таарымча чок деп бодаар мен. Ынчангаш наадым дугайында бодалдарым мындыг.

Наадымны эрттирер бе, эрттирбес бе дээр дугайын партия обкомунуң бюрозунуң дециелинге чедир чоокку үеде шиитпирлезе кандыг ирги?

Тываның ажыл-агыйлары каш чылдар бурунгаар экономика талазы-биле кошкак турдулар. Ол хиревисте наадымны чылдың эрттирип турдувус. Амгы үеде совхозтарывыстың экономиказы көскүзү-биле хөгжүп, сайзырап орар ышкажыл.

Наадым болур хире болза, ону эрттирериниң тускай саавырын, негелделерин ажылдап кылгаш, баш удур ажык-чарлыг кылдыр парлап үндүрзе чүл? Ооң бир чүүлүнге наадым эрттирериниң акша-хөреңги чылыдазын совхозтарның, үлетпүр бүдүрүлгелериниң акша-орулгазын барымдаалап хуваап тургаш, банкыларга тускай шиилчилге агар санын ажыткаш, кирген акшаның хире чергези-биле наадымга киржир мурнакчыларның санын доктаатса чүл?

Наадымны чогуур дециелге эрттирер дизе, мурнунда национал байырлалдарны эрттирип турганывыс ышкаш, республиканың наадым комиссиязы баш удур томуйлаары таарымчалыг ийик.

Наадым хүннеринде Кызылга ярмаркадан ажытса кандыгыл? Орта совхозтарның, үлетпүр бүдүрүлгелериниң продукциязының дээжизин, чонуң ус-тывыш талазы-биле кылган идик-хеп, оран-бажың эдилелдериң, суй-белектерни ажылчы чонга бараалгатса кандыг деп? Кызылдың Ногаан театрын делгемчиткеш, районнарның бот-тывынгыр урану чүүл киржикчилериниң көргүзүглерин шилээш, наадымга келгеннерге бараалгатса солуңна боор.

Наадым киржикчилериниң шыйзылгаларын, чалалгаларын, тураскаал болуп артып калыр кылдыр хөрекке кадаар чараш эмблемаларны баш удур чагыдып көрзе улам солун болгу дег.

Наадым дугайында хууда бодалдарым, саналдарым мындыг.

Даңр ОДАН-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Ак-Довурак хоорай.

М. Ховалыгның «Шынга» бижээни наадым дугайында материалын номчааш, бодумнуң бодалдарымны база илередиксеедим.

ХӨЙ ЧҮҮЛДҮ БИЛИП АЛЫР

Бижикчиниң ук бодалдарын бүгү тала-биле деткиир-дир мен. Шынап-ла харлыг кыштан малын онча-менди ажыргаш, арттар-сынар артында көк-түг-шыктыг чайлаанга келгенде малчын кижи бодунуң социалистиг чарышка киржилгезин шүгдүнүксээр, наадымга киржир эргени чедип алыксаар, а каң аңаа киришкенде, ажылышке ажыктыг хөй чүүлдү оон билип ап, Кызыл хоорайның сайзыралын база магадап чанып келир боор чүве.

Малчын кижиниң ажылы чымыштыг, харыысалгалыг. Кыштың соогунда, дүннүң караңгызында, чайның изиинде, хат-чаъстыгда кандыг-даа байдалга таваржып, ниитиниң малын онча-менди ажаап, хайгаараар дээш бүгү күжүн салып чоруур. Бо хире иштиң кижизи чоннуң ол национал байырлалын көрүп, канчап черле эки дыштаныксавас боор.

Мооң мурнунда малчыннар ортузунга наадымга киржир эрге дээш социалистиг чарышты организастап-даа турду. Сөөлгү чылдарда наадымны болдурбастай бээрге, ол чарыш чоорту өжүп баткан. Ынчангаш малчыннарның чарыжын июль айда түңнеп турза кандыгыл?

Кодээ ажыл-агый ажылдакчыларының хүнүн ноябрьда байырлаар кылдыр шиитпирлээн чорук бистерге, малчын улуска таарымча чок. Ол үеде ону демдеглеп, ажылывыс түңнеп, курултугаа киржири берге. Кыштаглаашкынның эң кидин түлүк үези-дир. Ынчангаш наадымны чыл бүрүде эрттирери малчыннарның күзел-бодалдарынга бүрүн дүгжүп турар деп бодаар мен. Чоннуң ол саналдарын партия обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели деткиир боор деп идегээр мен.

Оржук-оол САТ,
«Илкин» совхозта өшкү кадарчызы, 1982 чылда республика наадымының киржикчизи.

Мөзү-шынар кижизидилгези

УЛУГНУ УЛУГ ДЭЭР

Назы-харым догуй берген. Октябрь революциязының чажыды мен. Аныяк чалыы шаамдан эгелээш барык 70 хар чедир ажылдап, бодумнуң эвээш-биче-даа болза үлүүмнү ниитилелге ажыктыг ажылга киирер дээш оралдажып келген мен. Амдаа ажылдаза деп күзелдиг мен, ынчалза-даа улгадып келген назы, элеп келген кадыкшыл чөпшээревейн турар.

Ынчалза-даа бистиң чурттувуста, республикада болуп турар бүгү чүүлдерни солун, сеткүүлдерден номчуп, радиодан дыңнап, бодумнуң угаан-медерелимни үе-биле деңнештирерин оралдажып чоруур мен. Бистиң бо чурттап турар үевисти революсчу чаартылгаларның үези деп дыка-ла шын адап турарын демдеглеп, эде тургустунуушкунну чуртка чорудар дугайында партияның болгаш чазактың инициативазын деткивишаан, ол ёзугаар эде тургустунуп турар черлерни, коллективтерни, кижилерни магадаашкын-биле көрүп чор мен. Чүгле ол эвес, бистер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары база эде тургустунуп турар бис. Бо чаагай херекке бистиң үлегеривис онза чугула дээрзин ханы медереп билип-даа турар бис.

Мээң билип турарым ёзугаар алырга, эде тургустунуушкун дээрге күш-ажылга харысалгалыг болгаш хүндүлээчел, биче сеткилдиг болуру. Кижиниң ат-алдарын ол ийи көдүрер, кижини ол ийи өрү тыртар. Ол ийиниң кайы бирээзи чок болур болза, ындыг кижини бүдүн-бүрүн деп санаары берге. Ол ийи дээрге арын-нүүрүвүс-түр, эде тургустунуушкуннуң негелдези-дир.

Мээң бо чугаалаан состеримни чаа чүүл эвес болбайн аан. Ону билбес кижи ховар. Ынчалза-даа чогум ындыг негелдени сагып турарывыс черле сагышка таарышпас-тыр. Ол дугайын мындыг бөдүүн чижектер-биле бадыткап, көргүзүп болур. Ону чүгле мен эвес, өске-даа кижилер эскерген боор.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Улуг Октябрьның 70 чылын демдегледивис. Алдарлыг революцияның херектери бөгүн-даа бистиң угаан-бодалдарывыста, ажыл-херектеривисте уламчылап турар. Чогум эде тургустунуушкун берге, хөй-ле доткар-моондактарлыг чоруп турар, кижилерниң угаан-медерелинде сиңниге берген эрги чаңчылдары оон хоорары нарын деп солуннарга демдеглеп турду. Ынчангаш, коммунистерниң, удуртукчуларның хуу үлегери, оларның авангардчы ролю чугула негеттинип турар.

Ынчаарга бөдүүн чоң эде тургустунуушкун дугайын каш янзы билип турар. Чамдык эштер кижи бүрүзү баштай боду эде тургустунуп алыр, оон шүгүмчүлел кылыр ужурлуг-даа дижип турар, өскелери — эде тургустунуушкун — кижилерниң ажылынга хамаарылгазы-дыр деп санап турар.

Мен бодап көөрүмге, эде тургустунуушкун деп чүгүла негелдени элээн делгемчидир, ханы өөренип көөрү чугула. Ол бодунуң өг-бүлезинге-даа, чоң аразынга бодун ап чоруурунда-даа, ажыл-ижинге-даа эде тургустунар, бүгү тала-биле шүгдүнер ужурлуг деп бодаар мен. Ажыл-ижинге хамаарылгазы экижизе-даа, аал-оранынга каржы-хажагай, уруг-дарыының кижизидилгезинче сагыш салбас, өг-бүле ажылынга киришпес кижини капчап эде тургустунуп алган дижир бис! Ол кижилер дээш, ылаңгыя чаштар дээш сагыш салыр, бодундан улуг кижини хүндүлээр, аңаа чаңчыгар херек.

Бо үениң чаа негелдезин ам-даа эскербес, бодувусту мурнуку хевээр-ле кайы хамаанчок сула салып чоруурувустуң чамдык чижектери ам-даа бистиң аравыста бар. Ону бөдүүнү-биле «культура чок чорук» дээр болгай. Ону чоокта чаа Бай-Тайга бар чораашорукка эскерип көрдүм. Мээң моом чаа эвес, мурнунда-ла эскерип, харын-даа солунга бижип турган чүүлдеривис-тир. Ынчалза-даа үргүлчүлеп турары кончуг, ынчангаш катап биживес аргам чок болду.

Чадаана автостанциязы. Ында кассирден билет садып алыр бичии көзенекче чүткээн, ийет, оожум оочурлаваан, а кызыл күш-биле чүткээн кижилерниң хөйүн канчаар! Билетти күштүг-ле кижи алыр. Чаш уруг туткан, кырган кижилер кыдыында каар, ол турган күштүг, шыырак, аныяк кижилерниң аразындан оларны эскерер, чурум ёзугаар хүндүлеп, мурнунче эрттирер чаңгыс-даа кижи чок.

Автобусче киреерде, база ындыг. Күштүг мурнаар. Ол «эрес» кижилерниң хөй кезии аныяктар. Кыдыындаан көрүп турарга, ыянчыы, човаңчыы-даа аажок. Кайы хамаанчок алгырышкан, долгандыр турар кижилерни-даа херекке албас.

Ак-Довурак хоорайга келдивис. Автостанцияда чаш уруглуг иелер кирер өрээл кылбааны мырыңай элдеп. Херээженнер уругларын ниити залда чемгерип, эмзирип орар. Өрээлдер чедишпес бе дээрге, бар. «Начальник» деп каан, үргүлчү хааглыг турар өрээл безин бар. Оон автобусче база-ла ындыг янзылыг кирдивис. Күштүг кижилер-даа мурнады кирер, олуттарны олар эжелээр, а кырган болгаш уруг тудканнар сөөлзүреди киргеш, хостуг олут дилээр, а чок болза бут кырынга турар. Ол-ла олурган чалыыларның аразындан олут чайлап бээр кижи-даа чок, шупту-ла бот-боттарының арыннарынче көржүп алган хоорешкен, каттырышкан орар. Эпчогу аажок. А оларже станцияның ажылдакчылары-даа, чолаачы-даа чүве чугаалавас, хай дивес, чуруму ындыг чүве ышкаш чоргулаар. Чолаачы рулюн кустактаарынга ой, кассир-даа, контролер-даа чүгле билет хынаар. Корум-чурум оларның херээ эвес кылдыр санаар.

А оларның херээ эвес бе, ынчаш? Корум-чурумну кым тударыл? Кижи бодаарга, ол черниң ажылдакчылары болгу дег. Өскээртен кым кээп, аңаа чурум тудар боор. Дружинниктер ийи-чаңгыс келзе-даа, олар эзирик кижилер «дилээр» болгай. Пассажирлерниң корум-чуруму оларга «хамаарышпас».

«Автобуста кижи боду культурлуг болур болгай, ону кымга чарбыыр деп» деп чамдык кижилер удурланыр чадавас. Бир удаазында ол шын. Кижи бүрүзүнүң чанынга таныыл тургузары берге. Хар-назы четкен кижилерни ынчаар хараалзап чоруур эвес, эгин кырында баш эдилээн, эртем-класстыг кижи культурага кижизиттинген болур болгай. Автобуска ындыг турамык аажы-чаң чараш эвес, харын-даа ческинчиг кылдыр көстүр.

А өске талазында, ол каас-коя кеттинген турамык аныяктарның бажынга ындыг бөдүүн чүве сиңмээн, төлептиг аажы-чаң кижини каастаар деп чүвени билбес болганда канчаарыл? Аңаа олурар эвес, автостанцияларның ажылдакчылары ындыгларның арнын кызыдыр, ыяттыр чугаалаар болза эки-дир. Ол чурум чок чорукту болдурбазынга идим хөделишкин херек-тир ийин. Мен бодаарымга, ону чурумчудуп ап болурунуң аргазы бар ышкаш-тыр. Чүгле ажылдаар херек. Автостанциялар аразының социалистиг чарыжының түңнелин үндүрерде, чүгле көргүзүглерин барымдаалавайн, вокзалдарда корум-чурумну канчаар тудуп турарын база өөренип көөр болза эки деп саналдыг мен.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ,
персоналдыг пенсионер.

СОВЕТ НИИТИЛЕЛ ЧҮДЕН ОЙТАЛААР УЖУРЛУГУЛ?

Эртемденниң бодалы

Совет ниитилел амыдыралының онзагай чүүлдери чогум чүү дизе, ооң бурунгаар перспективазын ажылдап кылыры-биле чертелештир бодунуң Ада-чуртунуң, ылаңгыя Октябрь соондагы төөгүзүнүң дугайында совет кижилерниң билиин болгаш билиишкинин ханыладыры, ооң эрткен үезинден кичээндириглерни үндүрери болуп турар. Колдуунда-ла Сталинге чүдүүр чорук-биле холбашкан төөгүнүң үезинге, социализмниң ленинчи принциптери хажыттынып турган үеге ол хамааржыр.

Чогумчалыг эвес хөй-хөй болуушкуннар, хамыктың мурнунда, эргелеп башкарылганың чагырып дужаар дужуметтиг методтары, ниитилел организациязының 30—40 чылдарда тургустунган хевирлери болур социализмниң «турнутуушкунну хевиринден», абсолютизастаашкындан (кызыгаар чок эргелиг ёзу-тургузут) тывылган. Идеологтуг догмалар чаа ниитилелдиң чүгле хөгжүлдезинге эвес, а ооң дугайында билиглерни ниитилештирерингэ шаптыктап турган. Социализмниң кандыг-бир шуут белен үлегер-майыын дилеп тывар дээн чүткүл ону амыдыралчы эвес, барык ыдыктыг чүүл болдурупкан, а бүгүле четпестерни болгаш чүгле хевирин өскертип каан чүүлдерни (деформация) шуут-ла субъективтиг частырыглар азы даштыкыдан салдар кылдыр көрүп турган. Ынчалзажок социализмниң теориязы шажын өөредии эвес, а ол теорияның классиктери төөредикчи кижилер эвес болгай. Төөгү талазы-биле дуржулганы, амыдыралды угаан-сарыылдыг турушта анализтеп көрүп тургаш, чүгле аңаа үндезилээш, социализмниң ёзулуг хевир-майыын тургузуп болур.

Чаа тургузугну бактаадып тургускан чорук социал чаартылгаларның болгаш индустриализастаашкынның чорудулгазын чаңгыс аай каттыштырары, тодаргайлаарга, экономиканың делегей деңнелинче хожудангай чоннуң чүткүүрү дээн ышкаш, социалистиг революцияның ындыг онзагай чүүлүн херек кырынга көргүзупкен.

Социализм дугайында өөредигниң алыс бодунда бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин күрүнениң болдурар чорук «эргежок чугула байдалдан хосталганың тергиниделинче» шапкын шуураарынга ала-чайгаар чедире бээр дээн хевирлиг утопиктиг утка бар. Ынчалзажок бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң шупту чергези-биле төпчүдүпкен таварылгада, амыдыралдың бүгү курлавырларын күрүне аппарады бүрүнү-биле боду баш миннир айыылдыг эрге тургустунуп келген.

Эрге-чагырганың хүлээлгелеринге контроль өнчүге хамаарыштыр контрольду чорударын тодарадыр апарган, а бүдүрүлге харылзаалары политиктиг башкарыкчыларның аайында болу берген. Бүгү ниитилел харылзааларын шак ынчалдыр хөлүн эрттир политикажыткан чорук, бир талазында, ёзулуг политикадан чайладып, чамдык кижилерни кара туразында аажылаар болгаш өскелерни политикадан шуут хоорук болур чорукка чедирген, өске талазында, ниитилел амыдыралын эргелеп башкарарының экономиктиг методтарын ажылдап кылырынга болгаш нептередиринге берге байдалды тургускан. Маркс, Энгельс, Ленинниң ол дээш туржуп чораан чоннуң социалистиг бот-эргелели херекке алдынмаган, а ооң соонда ревизионисчи оруж кылдыр ону буруу шапкан.

Бүдүрүлгениң кол чепсек-херекселдерин күрүнениң болдурар чорукту ниитилештирилгеге болгаш алызында барып, ону төндүреринге эргежок чугула база четчир чүүл кылдыр хүлээп алган. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге контрольду ниитилелдиң эрге-ажыктарын төлээлээр эргелиг чагырып дужаар дужуметтиг күрүне аппаратынга дамчыткан. Оон-биле кады эргелеп башкарылгага, эрге-чагыргага хамаарылгалыг чорук экономиктиг артык эргелерни хандырып турар болу берген.

Хоочураан тараачын, чартык патриархал чуртка большевиктер чаа тургузуг тургузуушкунунуң баштайгы чылдарында капитализмниң магат чок катап тургустунуп кээп болурунуң байдалынга чурттап турганнар, ооң боттуг айыылы кризис чылында, 1921 чылда тургустунган. Делегейниң бирги болгаш хамааты дайыннарының база ажыл-агыйның хоозурааның түңнелинде үлетпүр пролетариады аңгыдан хөйү-биле хоорулганындан байдал нарыыдаан болгаш 1921—1922 чылдарда чурттакчы чоннуң бирден эвээш хуузун төлээлеп турган.

Чаа тургузугнуң деформациязының база бир чылдагааны — башкарыкчы партияның аңгы талазы-биле составының өскерлиишкини. Чазак партиязынга кирип алыр дээн күткүлгелиг күзел аажок улуг турган. Арыглаашкын турзадаа, хирлиг көвүктен — «авантюристерниң болгаш бузурукчуларның, мактаныкчыларның болгаш алгыжыларның дуржулга чок чаартыкчыларынга чыпшыланнаарлардан...» партия чайлап шыдаваан (В. И. Ленин, т. 36, арын 193). Бичи буржуаз болгаш бүгү-ле пролетаржы дээн чүүлге ажыы-биле өкээннешкен элементилерниң партияже аажок улуг шурууушкунун Ленин билгеш, «амгы үеде партияның пролетаржы политиказы ооң составы-биле эвес, а эрги партийжи гвардия деп адап болур ол угаанныг кезээниң канчаардаа аажок улуг, маргыш чок ат-алдары-биле тодараттынар» дээн (т. 45, арын 20). Сокольниковка чагаазынга ол мынча деп демдеглээн: «Бүгү-ле ажылагый органнарының тедү ажылында нургулайында-ла бюрократизм колдай берди, коммунистер бюрократтар апардылар...» (т. 54, арын 180). «Чамдыкта: ол аппарат биске хамаарылгалыг эвес апаар-дыр, а бистер аңаа хамааржып турар болгай бис!!» — деп, Ленин ындыг түңнелди кылган (т. 45, арын 441).

Бижик билбес чорук (чоннуң 75 хуу хирези), массалар ортузунга демократтыг культураның болгаш политиктиг дуржулганың чогу, эрткен төөгүге сонуургал чок чорук болгаш делегейни өскертиринге радикализм, революсчу хөөн-биле эптешпес чорук, кара туразында аажылаашкынга чүс-чүс чылдарда чагыртып келген чаңчыл болгаш аңаа чүдүүшкүн, социализмге утопиктиг үзел-бодалдарның бары болгаш ону тудуп тургузарының оруктарының дугайында эң туутай билиишкиннер, «шенелделер болгаш частырыглар методу» — бо бүгү күрүнени быжыглаарынга дузалаан, а ооң аппарадын бот тогдунар чорукпуң оруунче киирген.

Виктор КИСЕЛЕВ,
философия эртемнериниң кандидады.

Экономика реформазы: бот-орулга-чарылгада

САҢ-ХӨӨНҮ БИЛИРИ АЛБАН

Долу бот-орулга-чарылгаже шилчээн күш-ажылчы коллективтерниң хөй нуруузу эргелеп башкарылганың экономиктиг бураларының ажыктыын бедидер чугула хемчеглерни ап, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, тудугларның саң-хөө байдалын экижидеринин инициативаларын бирги черже идип үндүрүп турар.

Бүдүрүлге коллективтери чүгле камналгалыг болурунга өөренип турар эвес, харын чидириглер-биле демисежип иштики курлавырларны улам долу ажыглаарынче кичээнгейин угландырып, санажылганың принципиалдыг чаа аргаларын практикага шиңгээдип ап, ажылдакчыларга материалдыг идиг бериишкиннерин калбартып турар.

Бо талазы-биле ажыл-херектериниң күш-ажылчы коллективтерде канчаар чоруп турарын СЭТА-ның корреспондентилери хынап көрген.

Ванино — Холмск аразында паром аргыжылгазының дизель-электроходтар экипажтары санажылганың чек системазынче шилчиирин Сахалинниң далай пароходствозунда бир дугаарында нептередип эгелээн. Ачы-дуза чедирилгезиниң чеди хевиринге паромнуң чарыгдалдар лимидин тускай дептерде бижээн, экипаж бүрүзү ону шенелде кылдыр бир чыл дургузунда удуртулга болдурар.

Судноnуң алганы одаар чүүлдүң, ижер сугнуң, аъш-чемниң септелге кылганыының, иштики болгаш тускай хептерни чугганының төлевирлерни ында айыткан. Моон соңгаар теплоходтуң коллективи сметаны боду контрольдап, материалдарны камныг чарыгдаарының хемчеглерин боду алыр аргалыг болур, камнап алган хөреңгини далайжыларны шаңнап-мактаарынга ажыглаар.

Судно капитаннары баштайгы чектерге ат салгаш, ону пароходствонуң бухгалтериязынга дужааган. Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү чүъктерин Татар өдүүн кежир сөөртүп турар судноларның коллективтери рейс бүрүзүнүң ажыктыын бедидер талазы-биле база элээн каш чаа чүүлдерни шенээрин шиитпирлээн. Чижээ, паром комплекизинде эжиндирип турарларның ниити саның кызырар дугайында айтырыгны ында киирген.

Сахалинден муң-муң км ыракта, Прибалтикада экономика албаның база сайзыраңгайжыдып эгелээн. Ригада «Алдарис» дээр завод бо талазы-биле үлегерин көргүзүп турар. Бо бүдүрүлге элээн нарын байдалга таварышкан: ооң моон мурнундагы продукциязы — пиво — алкоголь чок суксуннарга туружуп чайлап берген. Саң-хөө, күш-ажыл болгаш шалың ол ышкаш план килдистерин солаан чаңгыс аай учёт-экономика албаны бүдүрүлгениң баштайгы үедеги ажылының түңнелдерин үндүрген. Ол түңнелдер мындыг: продукцияның бот-үнезин 0,2 хуу чиигеткен, ону сөөртүр талазы-биле чарыгдалды 50 хуу кызырган, чиг этти болгаш электри энергиязын нормалаарын шыңгыыраткан. Чаа албан черин бүдүрүлгечилерниң болгаш Латвияның күрүне университединиң специалистерниң киржилгези-биле кады тургускан «Планныг» карылга кылып турган бүдүрүлгени орулгалыг болдурар сорулганы олар салган.

Туркменияның индустриалдыг төптериниң бирээзинге болган чөрүлдээ өөредиглиг. Ташаузта ТССР-ниң 60 чылы аттыг даараныгла фабриказының коллективи бот-орулга-чарылгаже кирген соонда даараныкчылар көвеек бүрүзүн санап, үнелээрин бодай берген. Ынчангаш олар фабриканың саң-хөө байдалын хүн бүрүде оларга дыңнадып турарын саң-хөө ажылдакчыларындан негээн. Олар моон мурнунда ындыг медээни он хонуктап ап турган.

— Чүгле хүн бүрүнүк анализи өрениң ханы тамызындан уштунар арганы биске бээр — деп, фабриканың директору Д. Засанова чугаалаан. — Оон башка хоржок, чижээ, бистиң чиг эт-биле хандырып турар бүдүрүлгелерге негелде кылырда документилерни чүгле үш хүн иштинде кылбас болзувусса, акша бистиң акшавыс аан, «ээзин» тыва бээр.

Моон мурнунда ону шоодуг эскербейн турган бис. Ам саң-хөө операцияларын бичии-ле озалдадыр болзувусса, эвээш эвес карылгага таварышканы ол, ону хуу-да фонд-биле дуглаар апаар сен. Бо чылды фабрика үш миллион рубль өрелиг эгелээн. Ынчангаш экономиканы турумчударының бичии-ле аргазы кончуг берге, ажыглаарын оралдажып турар бис. Бистиң саналывыс банк ажылдакчыларынга немелде ажылды онаары ийин, харын. Ынчалза-даа бо таварылгада өске орук чок.

Чөрүлдээлиг хевирлиг бо айтырыгны Туркмен ССР-ниң Банкылар баштаар чериниң туразынга чугаалажып көрген. Аңаа республиканың чиик үлетпүр ажылдакчыларының төлээлекчилери киришкен болгаш даараныкчыларны деткээн.

(СЭТА-ның корр).

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КАМГАЛАЛ ОТРЯДТАРЫ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанга национал эптежилгениң политиказын боттандырып чорударынга идепкейлиг рольду революцияның камгалакчыларының отрядтары ойнап турар. Ында 35 муң кижи бар. Колдуунда ажылчыннар, тараачыннар, ус-тывышчылар, албан-хаакчылар боор турар. Олар 1350 кишлактарның чурттуң он-он уездилериниң болгаш волостыларының айыыл чок чоруун хандырып, ооң-биле кады Афганистанның чепсектиг күштериниң кезектери-биле кады экстремисчи дээрбечилерге удур операцияларга киржип турарлар. Чыл иштинде революцияның камгалакчылары национал эптежилге чорудулгазынга шаптыктаар бодаан үш муң оралдажыышкыннарын болдурбаан. Оларның ажыл-чорудулгазының кол утланыышкыннары афган шеригиин болгаш царандойну (улусчу милицияны) быжыглаары болур. Оларга он ийи ай иштинде хамааты ополчениениң 2 муң дайынчылары каттышкан.

Герат провинцияга Афганистанның девискээриниче өлүрүүшкүннерни болгаш хоралакчы үүлгедиглерни чорудары-биле челип келген террористерниң профессионалдыг бөлүүн республиканың айыыл чок чорук чериниң күжү-биле узуткаан.

ДЕМДЕГЛЕП ТУРАР

ХОШИМИН. (СЭТА). Вьетнамның мурнуу чүгүнге америк агрессорларга болгаш чалча ёзу-чурумга удур патриотчу күштерниң бүгү-ниити хөделиишкининиң чээрби чыл оюн ВСР-де байырлыы-биле демдеглеп эрттирип турар. 1968 чылдың эгезинде Удурланыышкынның дайынчылары Сайгон, Дананга, Хюэ хоорайларже, 44 провинция төптериниң 37-зинче, а ол ышкаш шерит штабтарынче болгаш аэродромнарже чаңгыс удта халдааннар.

Патриоттарның хеп-хенертен болгаш эки планнаттынган халдаашкыннарының түңнелинде чартык миллион америк экспедиция корпузу болгаш чалча ёзу-чурумнуң шерии кончуг улуг когаралга таварышкан. 1,6 млн. кижи чурттап турар девискээрни хостаан.

Бо хүннерде мурнуу чуктуң хоорайларында болгаш провинцияларында, туллчуушкуннар боол турган черлерде аныяктар-биле ооң киржикчилериниң, партия болгаш күрүне ажылдакчыларының хөй санныг ужуражыышкыннары болуп турар. Фото-делгелгелерни ажыткан, кинофильмнерни көргүзүп турар.

ДЕЛГЕЛГЕ АЖЫТТЫНГАН

ХАРАРЕ. СЭТА-ның корреспондентизи Юрий Пичугинниң дамчытканы болза: «ёзулуг хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш демисежип турар улустарга үлегер болуп чораан болгаш болуп турар делегейде эң баштайгы социалистиг күрүне дугайында хөйнү билип алыксап турар бис» деп, Зимбабвениң Мутаре хоорайында ажыттынган совет ном делгелгезинде «Демдеглелдер дептеринде» хөй санныг бижилгелерниң бирээзинде бижээн.

Маникаленд провинцияның административтиг төвүнүң муниципалитединиң чанында улуг эвес залда делгелге күзээн кижилерни арай деп-ле сынырып киирип турар. Көрукчүлер делгиир чанынга үр үе иштинде туруп, кандыг-бир номну кайыын садып ап болурун сонуургап турарлар.

Делгелге тергиин эки-дир! Ынчалза-даа шыдыраа болгаш ниитизи-биле совет спорт дугайында номнар эвээш деп, школачы Ленард Вакабикве чугаалаан. Компьютер техниказының талазы-биле ажылдар-биле таныжып алыксанчыг деп, ооң эжи Пятер Ндлову чугаага киришкен.

Совет журналистерни көрукчүлер долгандыр бүзээлеп кээр турган. ССРЭ-де өөредилге системазының болгаш эде тургустунуушкуннуң чоруп турарының дугайында эң-не хөй айтырыгларны олар салып турар. Ол сонуургал аңаа-ла чүве эвес: Зимбабве улус Советтер чуртунда чаартылгалар дугайын билип алыксап турар. Ол сонуургалды Мутарениң школаларынга белек кылдыр совет таланың дамчыдып бергени беш муң номнары кандыг-бир хире чергези-биле хандырып болур.

Социалистиг ниитилелдиң оруун шилип алган Зимбабвеге Совет Эвилелиниң дуржулгазы кончуг улуг үнелиг деп, делгелгени ажыдып турда, чагырыкчы Зану-ПФ партияның ТК-ның кежигүнү, провинцияның губернатору Джошуа Дубе чугаалаан. Тайбыңның, демократияның болгаш депшилгениң күштериниң авангарды болуп турар ССРЭ-биле бүгү талалыг кады ажылдажылгага байыр чедирип турар бис деп, ол онзалап демдеглээн.

ВЕНГРИЯ. Чурттуң Кодээ ажыл-агыйы министерствозунга хамааржыр авиацияда дуржулгалыг ужудукчулар ажылдап турар. Оларның эң улуунга Дьердь Менеши санадып турар. Ол, шынап-ла, хоочун ужудукчу. Ниитизи-биле 105 ужудуушкунну кылган болгаш агаарга 15 муң шак иштинде ажылдаан. Ол ам пенсиялааш, авиациядан халашкан.

ЧУРУКТА: ужудукчу Д. Менеши.

СЭТА-ның фотозу.

БУРУУ ШАПКАН

ТУНИС. (СЭТА). Араб чурттарның лигазының кежигүнү күрүнелерниң даштыкы херектер министрлериниң онза хуралы Тунистиң найысылалынга болуп эрткен. Аңаа израиль эжелекчилерге хунаатканараб девискээрлерде байдалдың дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Онза хуралдың хүлээп алган резолюциязында палестин улустуң чөптүг демиселиниң бүрүнү-биле деткээн болгаш Тель-Авивтиң боттандырып турар эжелекчи политиказын буруу шапкан. Лига кежигүнү күрүнелер палестин улустуң демиселин деткивишаан, ол чоңга акша дузаламчызын көргүзер деп хүлээлгени алган. Араб күрүнелерниң кады хөделиишкинин таарыштырар болгаш Каттышкан Нациялар Организациязы-биле харылзаа тудар тускай комиссияны тургузар дугайында дугуржулга чедип алдынган.

(ПМА).

Эмчиниң сүмези

ХАРЫЫЛАТТЫНМАС АЙТЫРЫГ ТУРБАС

Сарыг хайнышкыны деп чүл? Сарыглыг улустарга кандыг аржааннар, курорттарны сүмелээрил? Ындыг аарыг улусту эмнээр курорт азы аржааннар бар болза, ынаар путёвканы кайыын ап болурул?

Данов МОНГУШ,
«Коммунизмче орук» совхоз,
Өвүр район.

Кижиниң чиген чемин хүлээп алыр болгаш хуулдурар кол орган — хырын. Хырында чемни хуулдурарынга чулук негеттинер. Ол чулукту хырынның каъттарында бар тускай бестер ылгап үндүрүп турар. Чулук хөй составтыг, а соляная кислота-биле пепсин — чем хуулдурарынга кол киржилгелиг бүдүмелдер. Хырын чулуунда соляная кислота нормадан эвээш, көвей-даа болу берип болур.

Аштаан кижи амданныг чем көрүп, чыдын билип каанда, аас иштин чараа дола бээр. Хырын чулуу мынчаан хөйү-биле ылгалып болур. Хөй чулукта соляная кислота база хөй боол болур. Хырын чулуунуң хөйү-биле ылгалыры база ында соляная кислотаның хөй болуру кижиниң ниити нерв системазының байдалындан, чем хуулдурар органнарның, нерв системазының чиген чемни хуулдурарынга киржилгезинден харыы боол билдинер. Оон ыңай ол-ла органнарның канчаар ажылдаарындан база хамааржыр.

Ынчангаш ажыг хырын чулуу төш кудурууның алдыы дужунга ажыдып, изидип, аартып турган ышкаш болур. Оон кедерезе ажыг чүве хөрек ишти-биле өөрү чоктааш, ааска кээп намдаар. Чамдык таварылгаларда мырыңай-ла кончуг ажыг ногаан сарыг чүве-биле кустурупкаш, намдаан ышкаш болу бээр. Кускуда өт база холушканы ол.

Хырынның уланчызы 12 илиг аттыг шөйүндү (ооң узуну ол), а кускуда өт ол шөйүндүден дедир аккаш, хырын чулуунга холужар. Ындында-ла ажыг хырын чулуун улам ажыдып, хөрек иштинде кызыл-өөшче дедир аккаш, өөш ишти-биле чоктааш, аас иштинге кустуруп кээп турары ол. Бо болуушкунну бистиң чонувуста сарыг хайнышкыны деп тайылбырлап турар.

Өт чем хуулдуруушкунунга дорт хамаарылгалыг. Хырын чулуунда соляная кислота эвээш болза, чем хуулдуруушкуну бергедээр деп чүве моон-на билдинигир болгаш үр үеде болганда мындыг гастрит (хырын аарыы) баар аарыгларга чедирип болур.

Соляная кислотазы көвей гастрит-биле үр үеде аарыыр болза, база-ла эки чүвеге чедирбес. Бир-ле дугаарында, хырын боду болгаш ооң уланчызы 12 илиг шөйүндү язва (оюлганнаар) аарыынга таварыжып болур. Чогум хырын чулуунда соляная кислота эвээш бе, көвей бе, нормазында бе деп чүвени лабораторлуг шинчилге тодарадып бээр. Ындыг лабораторлуг шинчилгени эмнелге бүрүзү кылыр ужурлуг.

Кандыг-даа гастрит аарыглыг кижиниң сагыыр чаңгыс дүрүмү бар. Чем чиириниң чурумун сагыыр. Хырын чулуунда соляная кислота хөй гастриттиг улус чаглыг, үстүг, быжырган, дустуг, ыштаан болгаш чем хөөнү киирер немелде янзы-бүрү чидиг чем аймаан нормадан ажыр ажыглаарга, сарыг улгадып болур.

Соляная кислотазы эвээш гастриттиг улуска-даа ол таварыжып болур. Янзы-янзы гастриттер эмнери эмнелге, аптека бүрүзүнде бар.

Чем хуулдурар органнарның аарыгларын шинчидер, эмнээр, дыштаныр санаторийлер, курорттар көвей болганындан маңаа санаашкынның херээ чок.

Тывада минералдыг аржаан суглар база көвей. Оларның кол нуруузу кандыг-даа гастритке дузалап турар. Чүгле мону билип алыр херек. Курорт-даа, аржаан-даа баар кижи кадык тоонуг болур ужурлуг.

Аарыг чаа тыптып турда ийикпе, азы хоочураан аарыг кедерей берген дүшта, ындыг черлер баары хоруглуг.

Курорт баар путёвканы ажылдаар чериниң профэвилел комитединден алыр. Мындыг аарыгның уржуундан мындыг курорт баар деп каан эмчи шынчылгазын болгаш бодунуң адыңдан путёвка дилээн билдириишкинни профэвилел комитединге киирер. Оон чуруму ындыг.

Бичии болгаш улгады берген келдир улусту кана кымга көргүзерил, канчаар эмнээрил?

Келдир уругларны уруглар эмнелгезинде логопед (чугаа эдип чазаар) эмчиге көргүзүп, сүмележир. Адрези: Кечил-оол кудумчузу, 2а. Улуг улусту хоорай поликлиниказында психо-терапевт эмчиге көргүзүп, сүмележир. Адрези: Щетинкин, 61.

Сөөлүнде мону чугаалап каары артык эвес. Дээди эртемниг эмчилер кайда-даа бар болгай. Аарыг кижи аарыының дугайында кандыг-даа айтырыгны чурттап турар чериниң аайы-биле бодунуң эмчилеринден айтырып, тодарадып бээрин дилээр. Эмчилер долу шинчилгени кылып, харыыны бээр хүлээлгелиг. Харыылаттынмас айтырыг деп чүве турбас ужурлуг. Ынчангаш бөдүүн болгаш белен айтырыгларга харыыны түс-түс черлерге ап болур.

Эмчи Владимир БАЗЫР
тайылбырны берген.

«Шынның» конкурузунга киржиңер!

ЖАНР БҮРҮЗҮНГЕ

Улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң он үшкү беш чылы — СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш СЭКП ТК-ның дараазындагы пленумнарының шиитпирлерин боттандырарынга онзагай үе-чада. Дүргедээшкин болгаш эде тургустунуушкун, ылаңгыя бот-орулга-чарылгаже болгаш коллективтиг керээже, бот-акшаланыышкынче болгаш чарыгдалды боду дуглаарынче шилчилге амыдыралдың бүгү адырларын хаара туткан. Совет кижиниң амыдырал-чуртталгазының экижидери оларның кайызы-биле-даа сырый холбаалыг. Ол бүгүнү болгаш амыдыралдың совет хевирин, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының үлегер-чижээн, интернационалчы найыралды болгаш патриотизмни солунга чырыдар, а оон-биле чергелештир четпестерни сойгалаар ужурлуг бис. Ынчангаш парлалганың жанр бүрүзүнге конкурсту «Шын» солуннуң редакциязы чарлап тур.

Конкурстуң тиилекчилеринге эң эки очерк, репортаж, корреспонденция, чугула айтырыг көдүрген чүүл, фельетон азы шүгүмчүлелдиг материал, фото болгаш чураан чуруктар дээш дараазында шаңналдарны доктааткан:

бирги чергениң (чаңгыс) — 75 рубль,
ийиги чергениң (чаңгыс) — 55 рубль,
үшкү чергениң (ийи) — 35-35 рубль.
Мактал шаңналдар — санын болгаш хемчээлин немей тодарадыр.

Чорудар материалдарынарны машинкага, фото-чуруктарны кылагар саазынга парлаар, а чураан чуруктарынарны кылагар саазынга тушь-биле дүжүрер силер. Ажылдап турар черинерни, ат-сыыңарны болгаш адрезиңерни долу айтыңар.

Бистиң адресивис: 667000, Кызыл, Красноармейская кудумчузу, бажың 100. «Шын» солуннуң редакциязы. Чагааның даштынга **«Конкурска»** деп демдеглээр.

Конкурстуң түңнели солунга Чаа чылда парлаттынар. Аңаа идепкейлиг киржиринерни күзевишаан, материалдарыңарны манап тур бис.

XV Олимпий оюннарында

ЧИНУК ДҮВҮРЕТКЕН

КАЛГАРИ. СЭТА-ның тускай корреспондентилери В. Пименов, В. Трушков, Ю. Хромов оларның дамчыдып турары болза: XV кышкы олимпий оюннарының ажыдыышкынының бүдүүзүнде аңаа чеде берген киржикчилерни болгаш аалчыларны элдептиг таварылга кайгаткан. Калгариниң хары эрип калган, чүгле бульварларга болгаш парктарга «ак ортулуумчугаштар» артып калган. Февральдың 11-ниң хүнүнде аңаа 20 градус соок турган, а оон даартазында 9 градус чылааш, эрип калганы ол Чинук дээр хат кыпты часче ынчаар шилчиткен.

Совет спортчу делегация Ак олимпиаданың найысылалынга Москва — Монреаль — Калгари аразынга он шак куржаан эртип чорааш, чеде берген. Калгариде хар эрип калганын көргеш, хаакчылар бажын чайгаар ужурга таварышканнар. Ынчалза-даа совет спортчуларны уткуп келген кижилер: «бүгү-ле чүве эки болур, дыка ундараванар!» деп оларны өөрткен. Чүге дизе хаак спортунга хамаарышкан маргылдаалар Кэнмора деп хоорайга эртер чүве-дир, ында хар кижи дүрту хире кылын, соок база четчир.

Агаарның байдалындан хөй-ле чүве хамаарыжыр болбайн аан, ынчалза-даа аңаа шиитпирлиг фактор болза, спортчуларның боттарының мергежилинден, психологтуг белеткелинден хамаарыжыр болгай.

ССРЭ-ниң олимпий командазының шупту 112 спортчузу кол старттарга белеткелди кылган, а хоккейжилер шенелде ужуражыышкынны эрттирген. Олар Канаданың командазы-биле ойнааш, 2:3 санга уттурган.

Калгариде янзы-бүрү маргылдааларны көөр бүдүн чартык миллион билеттерни саткан. Ам-даа 350 билетти чедир сатпаан.

«ИСКРА» ҮЕЗИ

Г. М. КРЖИЖАНОВСКИЙ.

Сибирьге шөлүлгезиниң хуусаазы доозулган соонда, Владимир Ильич даштыкыта баргаш, «Искраны» парлап үндүрер ажылче шымныгып кирген. Ол үе бистиң партиявыстың салым-хуузунга онзагай салдарны чедирген. «Искра» деп аттың адаанда мындыг эпиграф турган: «Чаштанчыдан чалбыыш үнер!». Шынап-ла, ол чалбыыш бистиң карактарывыска көзүлдүр өөскүзе-өөскүзе, Октябрьның күчүлүг өртүнче шилчээш, дарлал-хилинчекке бастырган оран-делегейниң кырынга кызыл хала боол кыва берген. Бир эвес ам «Искраның» эрги номерлерин ажып көөр болзувусса, Россия пролетариадының революсчу тура-соруунуң оттурунга оон чалбыыштыг суртаалы кайы хире ужур-дузалыг болганынга бүзүрээр бис. «Искраның» тугунуң адаанга Владимир Ильичиниң угаан күжү-биле ол үениң кайгамчык чогаалчыларының үзел-бодалдары мөөңнеттинген. Ол-ла бүгү үзел-бодалдарның аразындан Владимир Ильич удуртукчу өзек күш боол ылгалып турган. Оон бөдүүн болгаш тода бодалдары, килең долган эрес-дидим чалбыыштыг сөстери пролетаржы херектиң дайзыннарынга удур демисежиринче улустарны соксаал чок кыйгырып турар. Эрги «Искра» партия органының канчаар чорудар ужурлугул дээрзинге өөредиглиг үлегер боол кажан кезээде артып каар. Ол — айыыл-ондак дугайын сагындырбышаан, оруук айтыкчызы, революсчу чуткулуу болгаш тура-соруктуг хөделиишкинче оттур сиилгип турар дайынчы кыйгы медээ болган. Чогум-на харын ол туктуң адаанга «большевиктерниң кан бөлүү» мөөңнеттинген.

Ам мен чамдык чүүлдерни оюп арткеш, революсчу ажыл-чорудулгамның чүгле Киев-биле холбашкан (1903—1905 чылдар) үе-чадазын сактып көрейн.

1903 чылда партияның II съездизиниң болгаш чүгле чаа тургустунган РСДРП-ниң одуруунга болган сандараашкынны сактыдыр мен. Ол съездиге мен ТК-ның бирги чыыжынга киржир эргелиг болуп, Женевада төп-биле сырый харылзааны тудар аргалыг болган мен.

Ынчан ТК-ның кол үүрү Киевке турган чүве. Баштайгы үелерде биске берге-ле болган.

Бүгү Россия хемчээли-биле ажылды эде тургузар харысалга ТК-га онаашкан. Чер санай чаа тургустунган комитеттерни мөөңнээр, актыг шын дээш демисежип турар эштерни деткиир дээш ажыл-ла хөй.

Үе ындыг дүшкүүрлүг турда, Киевке харысалгалыг ажыл-чорудулга меңээ тоң берге болган. Ынчангаш чажыт паспорт тып алгаш, дүрген-не даштыкыже чорупкан мен. Женевага мен ёзулуг-ла хайнып, дүвүреп турар эмигрантылар аразынга кире берген мен. Эрги эш-өөрге ужурашкаш, оларның кайы хире кадыг-шириин апарганын кайгаан мен. Колдуун-да-ла «Искрага» хамаарыштыр Ленинге удур тура-хөөнүг улус болган.

Ол ындыг дүвүрээзинниг үеде мен хөй-хөй шактарны Владимир Ильич-биле кады эрттирип турдум. Ындыг кончуг дүйүмээзинниг улус аразынга Лениннин маажым болгаш туттунуп билир шыдамыккайын кайгаан мен.

Бир-ле катап Владимир Ильич-биле дүн ортузунга чедир маргышканывысты сактып тур мен. Бистиң Россияның революсчу практиказының ужур-дузазын ол кайы хире үнелеп турарын билзимзе-даа, мен ийи чарлы бээри — ол практикага өлүмнүг согуушкун болур, ынчангаш эптежип алганынар дээрс боор деп аңаа шынзыдарын оралдажып турдум. Бир кезек үеде Ленин, Плеханов, Мартов олар эптежип алган турган. Ол эптежиишкинниң ужур-дузазы улуг, ында мээң киирген улуг-хуум база бар деп санап турган мен. Ынчалза-даа ол хензиг үени эмин эрттир үнелепкеним дээш, политиктиг билиимниң кыдыра болганы дээш кончуг эпчок байдалга таварышкан мен...

Чүгле чаңгыс Владимир Ильичиниң баш бурунгаар өттүр билип турганы шын боол арткан. Большевиктер болгаш меньшевиктер деп ийи бөлүк тывылган. Большевиктерниң баштыңы В. И. Лениннин төөгү талазы-биле болуушкуннарны өттүр көөр, мерген угаанының аңаа база катап бадыткаттынган.

СОНУУРГАКТАРГА

КАРТОФЕЛЬДИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Улус депутаттарының Тылымин кодээ Совединиң активчилери тайгада турар Ломтука деп суурга бир янзы дыштаныышка найырлы эрттирген. Кежээни картофельге тураскааткан.

Чалалга алгаш, хөй кижи чыглып келген. Түс черге өстүрген картофельден кылган янзы-бүрү аъш-чемни чыылганнар сонуургаан. Үжен ажыг хевирниң аъш-чеми бар болган. Мөңге доң черге өстүрген улуг-улуг картофельдерниң делгелгези болган. Эки каастаан хана солунну база үндүрген. «Ийиги хлеб» картофель дугайында аялгалар дыңналып турган, танцы музыказы база чаңгыланган.

(СЭТА).

Чоннуун — чонга

ИДИК БАКТА, ЭЖИК ЫРАК

«Тываның ырлары» деп кыска телефильмни эрткен чайын барыын районнарга тырттырган. Ону тыва улустуң музыка аас чогаалынга үндезилээн, оон музыка культуразының онзагай талаларын көргүскен.

«Тываның ырларын» Сүт-Хөл районнуң Маңчүрек деп каас-чараш булуңунга тырттырган. Телефильм тыва чоннуң бөгүнгү культура талазы-биле өзүлдезин шынныг көргүзер сорулганы салган болгаш ону күүседип шыдаан деп түңнелге кээп болур.

Бир эвес традициялыг музыканы аныяктар хүлээп көрбес азы олар ону шуут уттупкан таварылгада ёзулуг ыры бодунуң солун талаларын чидириптер. Ынчангаш чоннуң хөгжүмүн пропагандалаары чугула.

Бистиң традициялыг ырларывыстың болгаш хөөмей, сыгыттың сураглыг күүседикчилери боттарының талантызын чонга бараалгатпышаан, аас чогаалын улам сайзырадырындан ангыда, тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразын шинчилээринге үнелиг материалды бериш, ону уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле пропагандалап турарлар.

Эрткен чылын Тывага совет-америк музыка-этнографтыг экспедиция чораан. Аңаа сураглыг америк этномузыковед, искусствоведениениң доктору, профессор Теодор Левин, фотожурналист Карен Шерлок болгаш ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң улустуң музыка аас чогаалының удуртукчузу, музыковед, искусствоведение доктору Эдуард Алексеев база киришкен. Олар тываларның традициялыг музыказын сонуургап болгаш бистиң ындыг ырларывыстың амгы хүннерде салым-чолу, амгы үениң аныяктары ону канчаар хүлээп ап турарын билип алыксааннар. Ол ышкаш тываларның амыдырал-чуртталгазы, оон хевири, чаңчылдары база оларга сонуургаанчыг. Аъш-чемден бээр сонуургаар болдулар. Доктор Левин өгнү канчаар, чүден кылганын бирден бирээ чокка билип алган.

Традициялыг ырларның күүседикчилери улусчу талантыларның Тывада сайзырап турарынга, аныяктарның аңаа улуг хандыкшылдынга олар бүзүредилер. Сураглыг күүседикчилер Моңгуш Сундукай, Ондар Маржымал, Идамчап Хомушку, Салчак Тойлу, Соскал Моңгуш, Куулар Эрес-оол, Сарыглар Борбак-оол болгаш оон-даа өскелерден ангыда, ырынай бичиилерге чедир безин, сыгыртып, хөөмейлээр кижилерни олар көрдүлер. Ол дээрге Тывада улустуң чаңчылдары читпээнин, харын-даа оларның амгы үениң аайы-биле сайзырап олурарын херечилээн.

Чыгдынган материалдарның бир хоолгазы ТДЛТЭШИ-ниң архивинде шыгжаттынган. А оон ажылының түңнелин «Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп үндүрүлгениң сериязынга киирер. Ол ышкаш тускай пластинкаларны АКШ-ка үндүрер.

Чээрбиги чүс чылдың эгезинде ындыг янзылыг экспедицияның киржикчилери улустуң уран чүүл аас чогаалы чидер деп барганының дугайында дүвүрээзин-биле бижип турганнар. Бир эвес 60 — 70 чылдарда улустуң ырлары ховар чүүлдер кылдыр күүсеттинип турган болза, бөгүн байдал кончуг өске. Чоннуң уран чүүлү үениң хөгжүлдезиниң аайы-биле улам ханы, хөй талалыг кылдыр көстүп кээп турар болу берген. Американдан келген эртемден совет улус чаңгыс аай чон деп чүвеге, республикага чоруп тургаш, улам бүзүрээн.

Чамдык таварылгаларда бодувустуң национал культуравыстың күчүзүн чедир үнелевейн баарывыс хомудаанчыг. Америк эртемден келгенде, улустуң ырлары ындыг-ла эки үнелелди албас кылдыр санап, аянчыткан ырларны күүседирин кызыдып турганнар. Ол ышкаш тыва хепти оларга көргүзерде, ыры-хөгжүм ансамбльдериниң хептерин кедип алыр болдулар. Чижээ, бистиң сураглыг хөөмейжививс Лазо Моңгуштуң «Тываның ырлары» деп телефильмге тырттырарда, кедип алган хеви кижи билир аргажок болган. Оон Кубань казактары азы цыганнарның национал хевинге дөмейлешкен кылдыр кеттинип алганын көргеш, америк эртемден «Чүү нацияның кижизи боор?» деп ылавылап олурган.

Телефильмни тырттырып турар үезинде база экспедицияның киржикчилеринге тыва чоннуң уран чүүл культуразын таныштырарда номерлер күүседикчилеринге кандыг-даа тыва хевир чок хепти кедерин чамдык удуртукчу эштер сүмелеп турганы канчап-даа таарышпас. Шак ындыг хеп-сынның уржуу ол ыйнаан, күүседикчилер боттарының национал хевирин көзүлдүр-ле ышкынып турганы човаанчыг. «Идик бакта, эжик ырак» дээни-биле дөмей.

Мыя бо таварылгадан түңнел үндүрүп, тыва национал хевивистиң дугайында сагыш човаар үевис келген деп бодаар мен. Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозу ындыг хепти даарадырының кеску хемчеглерин алыр үе келбээн бе?

Ылаңгыя бистиң одар сүрүп көжүп-дүжүп чоруур малчыннарывыска кыжын чылыг тоннар, чазын, күзүн алгы хөректээштер эргежок чугула. Тыва хевин кедип алган чоруур кижини чурукка тырттырып алыр дээш америк журналист шаанга кирген болдур эвес-пе. Шак ындыг бергедээшкиннерге чүгле даштыкы журналистер эвес, бурт иштиниң парлалга ажылдакчылары безин таваржы бергилээр.

Бистиң бурунгуларывыс кайгамчыктыг, узун төттүнмес эртине — улустуң аас чогаалын арттырып каан. Чогум-на улустуң ырларының ачызында авторлуг музыка чогаалдары тывылган. Культураның дээди өөредилге черлерин хөй-хөй тыва специалистер доозуп кээп турар. Чогум-на олар улустуң традициялыг ырларынга даянып, чоннуң аас чогаалын улам ынай сайзырадыр хүлээлгелиглер. Ынчалза-даа оларга чамдыкта деткимче база чок болур — республиканың Композиторлар эвилелинге болгулаар чугаа-соотка чүгле шүгүмчүлел-ле хөй дыңналыр. А херек кырында кескү кылып каан чүүлдер кончуг ховар.

З. КЫРГЫС,
искусствоведение кандидады.

БУРУУЛУГНУ КЭЭРГЭЭНИ

№ 1 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы Николай Рекстин биле КАИ-ниң инспектору Никита Баянов 1987 чылдың октябрь айның 18-ке чедир таныштпас, билишпес чорааннар. Чырык черде Николай деп чолаачы, КАИ ажылдакчызы Никита деп кижи бар дээрзи каныызының-даа сагыжында чок. Оларның ужуражып, танышканын плёнкага тырттыргаш, милиция ажылдакчыларының дугайында детективтиг киного киирген болза, дыка-ла солун сюжет болур ийик. Уран чүүлдүң дөзү амыдырал дээри шын-дыр ийин. Оон канчаар болганын, истелгениң болгаш судтуң документилеринге үндезилеп, тодарадып көрээлиңер.

№ 1 автотранспорт бүдүрүлгези. Эрттирилге черинге «КамАЗ» чолаачызы Н. Рекстин машиналыг чедип келгеш, үндүрерин негеп, медээлээн. Машинаны орукче үндүрер чөпшээрел чок болганындан, контролёр үндүрбээн. Ол өйде өске машина чедип кээрге, контролёр ону киирип турда, хаалганы ажыткаш, Рекстин бодунуң кара туразы-биле халдып үне берген. Чолаачының ээзирин контролёр Кондратьева эскерген. Магазинден 2 шил водка садып алгаш, ону Рекстин эжи Иван-биле ишкеш, машиназын катап гаражка тургузары-биле чорупкан. Ол аразында «билбестей хона берген». Чогум-на ол өйде Оюп Күрседи кудумчузунда машиналыг ээзирик чолаачы чоруп турар деп дыңнадыгны КАИ-ниң инспектору Н. Баянов алган. Машина башкарып чоруур ээзирик чолаачы озал-ондакты кылып болур. Ону доктаадыр дээш инспектор хемчеглерни ап эгелээн. Оюп Күрседи кудумчузунда 81 дугаарлыг бажыңның дужунда 47—83 ТВЛ дугаарлыг «КамАЗ» турарын инспектор көрүп каан. Чолаачының кайнаар-даа чорутпас дээш шагдаа кабинаже кирип кээрге, Рекстин ону бак сеглеп, дорамчылап, холун долгап, арнынче шанчыпкан. Бедик эвес дурт-сынныг шагдааны көргеш, ээзирик чолаачы бодунуң күжүнге меңээргенген. Инспектор кабинадан кээп дүжерге, Рекстин «КамАЗ»-ын хөделдиргеш, чоруп бар чыда, КАИ-ниң машиназын тавартыпкан. Ээзирик чолаачы машиназы-биле дезе бээр деп баарга, бодунуң мунуп чорааны «Жигулини» инспектор орукка доора тургузупкан. Ээзирик чолаачы башкарган чүък соортур улуг машинаны чиик машиналыг доза туруптары белен эвес херек. Чүреккир, дидим кижи ону кылып болур. Орукка турупкан КАИ машиназын Рекстин «КамАЗ» биле үстүрген. Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар хүлээлгезин күүседип турган милиция ажылдакчызынга Рекстин шак ынчаар удурланган. Ол бүгүнү билбес ээзирик чорааны-биле чолаачы тайылбырлаан. Үүлгеткен кем-херээ дээш Рекстин 1-ден 5 чыл чедир хосталгазын казыдып азы 1-ден 2 чыл чедир эдип чазаар ажылдарга РСФСР-ниң Кеземче Хоойлузунуң 191-1 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле кеземче херээнге онаашкан. Мындыг үүлгедигни Рекстин душ боол кылбаан. Автотранспортту ээзирик башкарып чорааны дээш оон мурнунда хемчет алдыртып турган. Ээзирик машина мунуп чораан, 1987 чылдың апрель 24-те туттурган. 100 рубльге торгаткан. Ол-ла чылдың июнь 25-те Минусинск хоорайга озал-ондак кылганда, шыңгыы доңгуткан. Ол бүгү аңаа өөредиг болбаан. Арага ижип алгаш, автотранспорт башкарар чаңын салбаан.

Оюп Күрседи кудумчузу делгем. Каш-даа машина аңаа каржып эрте берип болур. Чаңгыс черге турган «Жигулиниң» чолаачызы канчап тавартыпканыл? Ийи дугаарында ону канчап үстүрупкенил? Билбес ээзирик болгаш бе? Ол агартырының тылдагааны эвес. Истелгениң материалдарында «оваарымча чогу-биле КАИ машиназын үстүрупкен» дээн сөстер бар. Ээзирик чолаачы бүрүзү «оваарымча чогу-биле» КАИ машиналарын үстүрүп турар болза олардан чүү артарыл?

Айыыл-халапка таварыжыр часкан инспекторнуң, херечилерниң өчүктеринде-даа кем-херек үүлгеткен кижиниң харысалгазын чиигедир дээн сеткил бар. Чолаачыга эттедип алгаш, инспектор бодунуң мурнундан хомудал киирбээн. А херечи кижилерниң бирээзи П. Иконникова истелге үезинде КАИ машиназын «КамАЗ» дорт-ла барып үстүрген деп тайылбырлаан болза, судка КАИ машиназын улуг машина оюп чоруй барган, оон ынай чүнү-даа көрбээн мен деп, өчүүнүң аянын өскерткен. Истелге материалдарында кошкан фото-чуруктарда «Жигулинин» «КамАЗ» хоме тавартыпкан деп чүве илдең.

Истелгениң материалдары Н. Рекстинниң буруулуун бадыткаан, буруулуг кижи боду база миннинген. Ынчалза-даа автотранспортту ээзирик башкарып чорааш, милиция ажылдакчызын эттеп, КАИ машиназын хоме тавартып турганы, истелге материалдарында айытканы ышкаш, «оваарымча чок» чорук эвес-тир.

Н. Рекстинниң херээн № 1 автотранспорт бүдүрүлгезинге үнүүшкүннүг ажык судка көрген. Чыылган кижилерниң талазындан ону, аар кем-херек үүлгеткен деп, улуг буруудадыр хөөн чок болганын судья эскерген.

Судка бичии оолдар ыглап, бодунуң буруузун долузу-биле миннигенин Н. Рекстин чугаалаан. Бир дугаар шииттирип, бодунуң буруузун миннип турарын база назылап кыраан иезин барын, күрүнеге чедирген когаралын долузу-биле төлээнин суд кичээнгейге ап, ону 3 чыл шенелдеге шииткен, 5 чыл иштинде автотранспорт башкарар эргезин казаан.

НОМДАН ӨӨРЕНИР

«Билиглерниң үндезини номга ынак болуңар» деп М. Горькийниң чагыг сөстерин уттпайн чоруур бис. Черле ынчаш амгы үе ышкаш шак мындыг шапкын хөгжүлделиг кайгамчык үеде ном номчувайн, оон билиглер албайн кижи канчап чурттаарыл? Маңаа суртаал салып, дөзүн октаар бодавадым. Бодум Чыргаланды кодээ библиотеказында ажылдап турар мен. Бисте ном аймаа хөй, херек номнарны чагыдып ап-даа номчуп болур. Ниитизи-биле эртенги чылда багай эвес ажылдадывыс. районда бирги черде турар бис. Диплом-биле шаңнаттывыс-даа.

Ажылды элээн кескү кылза дээш оралдажып-ла турар. Конференцияларны-даа дем-биле эрттирип турдувус. Школа башкылары-биле кады библиотекага янзы-бүрү хемчеглерни чорудуп-ла турар бис. Моон соңгаар-даа чон ортузунга ажылга өске хөй-ниити организациялары-биле кады демниг киржир бис. Чүгле дидим инициативалыг чорук херек.

Малчыннар-биле харылзаавыс ам-даа шудавайн турар. Район библиотеказы тускай чаа автобусту, ынчалза-даа бис оон ажыын көрбейн турар бис. Байлал акижиирин манап-ла турар бис. База бир четпес чүүл — бо суурнуң комсомолчу аныяктарының библиотека-биле харылзаа чогу. Оларның-биле ажыл чорудуп, аныяктарны номче хаара тударын берге айтырыг болуп турар. Ном номчуп турар аныяк-өскен кончуг эвээш, шынап-ла, бүзүревес боор силер. Ылаңгыя Ленинчи комсомолдуң 70 чыл юбилейиниң чылында аныктар библиотекага кээп, солун чүүлдер-биле таныжар боор деп күзээр тур бис.

Елена СЕДИП-ООЛ.
Тес-Хем район.

Редактор **В. С. ШАРАВИН.**

Кино

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Шантажист» 9.30, 11.20, 13.10, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан). Бичии залга: «Лиловый шар» 12.00, 13.50, «Фантомас» (видеофильм) 9.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Лиловый шар» 9.30, 13.10, «Иван Васильевич меняет профессию» 11.10, 15.00, «Шантажист» 16.50, 18.50, 20.50 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Роня — дочь разбойника» 10.00, «Искатели приключений» 12.00, 16.40, «Суть» 14.00, 18.40, шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сказка о влюбленном маляре» 11.00, «Даниил — князь Галицкий» 13.00, 17.00, «Забавы молодых» 19.00, (узаткан) шактарда.

Агаар

Бөгүн хүндүс республикага бүргеп, аязып турар булуттарлыг, хар чагбас агаар болур. Соңгу чүк уттланыышкынныг хаттың секундада дүргени 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 32—37, хүндүс 22—27, чамдык черлерге 12—17 градус соок.

Кызылга бүргеп, аязып турар булуттарлыг, онзагай өскерлиишкин болбас агаар болур. Соңгу-барыын чүк уттланыышкынныг хаттың секундада дүргени 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 32—34, хүндүс 23—25 градус соок.

ЧАРЛААЛДАР

Февраль 16-да республиканың хөгжүм-шии театрынга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи, делегей конкурстарының лауреады Н. С. Краснаң улустуң ырлары-ның бүгү-россия конкурузунуң болгаш И. Яунзем аттыг тускай шаңналдың лауреады Сайнхоо Намчылак база Тываның күрфилармониязының кол артистериниң киржилгези-биле концерт болур.

Концерт 19.00 шакта эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар.

Грипп аарыг тарап турары-биле холбаштыр республика эмнелгезинде 60 чылдың февраль 5-тен эгелеп карантин чарлаттынган. Ынчангаш ында чыдар аарыг кижилер-биле ужуражыышкын хораан.

Аарыг кижилерге эккелген чүүлдерни 12-ден 14 шакка, 16-дан 19 шак 30 минутага чедир хүлээп алыр. Эккелген чүүлдерни полиэтилен хапка суккаш, аарыг кижиниң адын, фамилиязын бижээш, чыдар салбырын, палатазын айтыр.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 15-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Хары шимчээшкин», Уран-чечен фильм. 9.55 — Медээлер. 10.05 — «Аян-чорукчулар клуву». 11.05 — 12.40 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 10 км. Херээженнер. Шанак спорту. Эр кижилер. Калгариден дамчыдылга. 15.00 — Медээлер. 15.10 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.20 — «Кушмагалдың төөгүзү». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.45 — Совет ыр концерти. 16.10 — Астраханьның газ-конденсат тывыштыг черинин хөгжүлдезиниң нарын айтырыглары. 16.40 — Школа: эде тургустунуушкуннуң нарын айтырыглары. 17.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 10 км. Херээженнер. Трамплинден хаактыг шураашкыннар. Коньки спорту. 500 м. Эр кижилер. Фигурлуг чуңгулаашкын. Ийилеп чуңгулаары. Кыска программа. 20.15 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 — ТТ экранында аң баштай. «Факт». Уран-чечен фильм. 23.05 — Бөгүн делегейде. 23.15 — В. Леонтьев ырлаар. 23.45 — 00.10 — «А чүл бир эвес...» Док. фильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Билдингир чүүлдер дугайында билдинмес чүүлдер». 8.35—9.35 — Төөгү. 8 класс. Декабристер тура халышкыны. 9.05 — 11.05 — Орус чугаа. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Программалаашкын дылы. Рапира. 10.35 — 11.35 — Төөгү. 5 класс. Бурунгу Грецияның театры. 12.10 — «Студенаяда кыштаг». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.20 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». 14.00 — Медээлер. 14.10 — 15.20 — «Хоорай кырында куштар». Уран-чечен фильм. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уруглар фильм. 18.45 — «Ажык чагаа». Телекорукчуларның чагааларын ёзугаар дамчыдылга. 19.15 — «Азия төөгү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». «Ажылтыы болгаш ыыраныы дээш». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнерниң программазы. «В. Давыдов болгаш Голиаф». «Хлдаашкын». 22.45 — Улустуң аялгалары. 23.00 — Док. фильм экраны. 23.30 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга. 00.00 — 02.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 30 км. Эр кижилер. Калгариден дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 19.15 — «Музыкалыг киоск». 19.45 — «Эрмитажтың чыыштылары». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Чазык алыг оолдары».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кезек ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун бүрүн бараанга 3-32-75-че агаар.

Чылда 200 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекси 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2066. ТС-08649.

Кр

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 16
вторник
№ 39 (13639)
1925 чылда үнезэлеттинген.
Өртээ 3 копеек.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур

Эде тургустунуушкун болгаш ажыл-агый чорудулгазының чаа аргаларынче шилчилге чүгле сөс кырында эвес, а ажыл-херек кырында боттаныр, ажыл-чорудулганың кол негелдези болуп турарын бистиң республиканың үлетпүр бүдүрүлгелеринде, организацияларында байлалдан көрүп болур. «Тыва автотранс» каттыжыышкынның бүдүрүлгелери бо чылдың эгезинден долу бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында ажылдап эгелээн. Бо талазы-биле эрткен чылын улуг белеткел ажылдарын кылып, шенелде хыналдаларны эрттирген.

Каттыжыышкынның мурнакчы бүдүрүлгелериниң бирээзи Кызылдың № 1 автотранспорт бүдүрүлгези эрткен чылын чүък сөөртүрүүнүң хемчээлиниң планын 119,7 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү — 106,4, орулга планын 120 хуу күүсеткеш, республиканың транспорт, харылзаа бүдүрүлгелериниң социалистиг чарыжының тиилекчизи болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчилир Кызыл тугу-биле шаңнаткан. Коллектив бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның негелделерин өөреп ажылдап эгелээш, чедип алган түрүштарын салбас дээш бо чылын база бедиткен социалистиг хүлээлгелерни алган. Чаа хүлээлгелерде кол чүүл кылдыр келир хүлээлгелерни — улус ажыл-агыйының янгы-янгы адырларының бүдүрүлгелеринге чүък сөөртүрүүнү чардынган керээлер ёзугаар дээлгээлерин ажык чокка күүседирин көрдүнген.

Оон-биле чергелештир чыл планында көрдүнгенинден ажыр улус ажыл-агыйының 15 муң тонна чүъгүн сөөртүрүн хүлээнген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн планнаныынга улуг 1 хуу немей бедилер, чүък сөөртүлгезиниң бот-үнезин 0,5 хуу немей чиигедир, автомашиналарның рейсче үнери 70 хуу, автоможуктарның 60 хуу чедирери айыткан. Камнаалга чурумун күштелдиргениниң ачызы-биле чылда 15 тонна кывар-чаар материалдарны камнап алгаш, оон-биле ийи хүнде ажылдаары көрдүнген. Экономиктиг ажыктың үш муң ажык рубль түңнүг чаартыкчы 20 саналды ажыглаар кииргер. Коллективтиң түс-түс бригадалары, колонналары чурттуң мурнакчы коллективтериниң СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур талазы-биле эгелекчи иницативазын бүрүн чүүлдүгзүн деткиваан, немей хүлээлгелерни ажыры-биле арга-курлавырларын санап көрүп, улам бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязын күш-ажылчы бедик көргүзүглер-биле уткуурунга ажыл-ишти магадылалдар коллективте бар. Чүък сөөртүрүүнүң болгаш орулга киирип алырының январь айның планнары күүсеттинген. В. Арчумаевтиң удурткан самосвал чолаачыларының бригадазы баштайгы айның планын 106 хуу күүсеткен болгаш 2750 ажыг литр бензинни камнап алган. Коллективте беш чылдың үшкү чылының болгаш ниитизи-биле беш чылдың планныг даалгаларын, социалистиг хүлээлгелерни хуусаадан эрте күүседири дээш чарыштың кайы хире калдырлыышкынныг чорупту турарын хууда хүлээлгелериниң күүселдезинден көрүп болур. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады, беш чыл планын үш чыл дургузунда күүседир хүлээлгени алган чолаачы Виктор Баев 60 хүннерге чедир дөрт чылдың планныг даалгазын доскан болгаш сеглээк сөзүн эрте күүседириниң аргалары ында бар. Ол ышкаш Эгоров чолаачызы А. Марачев беш чыл эгезинден үш чылдыын, А. Власенко — ийи чыл он айның, бригадир В. Арчумаев үш чылдыын, М. Насыров биле В. Андреев ийи чыл тос айның күүсеткен, социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чорун турар.

Мижит-оол САЯ.

ЧУРУКТА: № 1 АТБ-ниң В. Арчумаевтиң удурткан мурнакчы бригадада шалыпчыларының бирээзи Александр Бухтуев.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу

ОЛИМПИЙ ОДУНУҢ ЧЫЛЫЫ

КАЛГАРИ. XV кыштың Олимпиаданың одун кыпсып үндүрген! Ооң одунуң чалбыыжы «Макмахон» стадионнуң чаа, эң улуг аянга хып үнген. Анаа эрткен субботада оюннарның эгелээриниң байырлыг ажыдыышкынының ёзулалы болган. Ол ажыдыышкын индирлерин долдур олурупкан муң-муң көрүкчүлер көрүп турда болган. Соок хат боп турза-даа, чайынның-чак байырлалышкынга шаптык болбаан. Оларны Олимпий оюннарының чылыы чылыдып турган ышкаш болган. Олардан оюннуң организакчыларының санап турары-биле алырга, 2,5 миллиард кижи субботада делегейниң хөй-хөй чурттарында боттарының телевизорларының чанынга ол уттундурбас көргүзүгну хайгаарап турганнар.

Бүгү беш диптиң 57 чурттуң төлээлээн командаларының байырлыг марыжының киржикчилерин стадион изиг-биле уткуп алган. Чаңчыл болганы-биле ону Грецияның спортчулары ажыткан, анаа эрткен чүс чылдың төнчүзүнде Олимпий оюннарын чорударының чаңчылын база катап тургускан. Амгы кениң техниказының ачызында кышкы спортка чылыг чурттардан сонуургактарының улам-на көвүдеп турары. Ооң херечилери — оюннарга, чижээлээрге, Австралияның, Филиппинниң, Кипрниң, Ямайканың төлээлекчилериниң киржип турары.

Ажыдыышкын байырлалын 6000 хире кижи болгаш чүс чүс аъттыг кижи кирипкен кончуг улуг шинжиткен көргүзүг эгелээн. Ооң кол темазы — Канаданың төөгүзү. Танцыларны, массалыг спорт көргүзүүн. Альбертаның провинциязын тур када чедип келген ковбойларының аът сургуулу кончуг чараш болган.

«Макмахон» стадионга болган шии көргүзүүнде бодунуң чажыт чүүлү бар болган. Калгариге болган Олимпиаданың залы XV Олимпий оюннарының одун кымга кыпсыр кылдыр бүзүрээнин чажырып турган. Ажыдыышкынның бүдүүзүнде хөй журналистер ол айтырыгны шиитпирлээрин оралдажып бажы ышкан. Ол эргени шылтарангай канад коньки маңнакчызы Олимпий чемпиону Гэтан Буше ажыдып болур турган. Ооң ады-биле чурттуң элээн каш хоорайларында кудумчуларны безин адаан турган. Делегей — 87-ниң эң дээре спортчузу, кара кештиг чүгүрүк Бен Джонсону ак Олимпиадаларга «чайгы» спорттуң төлээлекчизи киришпейн турза-даа, ону база адап турган.

Эң сөөлгү этапка Рик Хансен маңнааның соонда эстафетаны Олимпиада-76-ның мөңгүн медалының эдилекчизи Кэти Пристнер болгаш даг хаакчызы Кен Рид алганнар.

А оон соонда эстафетаны чурттуң спортчу аныяктарынга хоочуннар дамчыдып бергениниң соонда кол стадионда аякка отту Калгариде 12 харлыг школачы бичии уруг Робин Перри кывыскан. Тос харлыындан эгелеп ол фигурлуг чуңгулаашкынга ынак чораан, ындыг чуңгулаашкын ооң ада-иезиниң болгаш акызының база сундулуг чүүлү болу берген болгаш олар оон-биле кады үеңи катокка эрттирип турарлар. Ооң чемпион болу бээри амгызында билдинмес, ынчалза-даа хөй чурттарның улустарын чоокшуладыптар спорттуң күжүн ол ам биле берген. А ол XXI чүс чылда чурттаарларга кончуг чугула.

Олимпиаданы Канаданың төөгүзүнде эң не баштайгы херээжен губернатор Жанна Сове ажыткан. Ёзулалга Делегейниң Олимпий комитединиң президентизи Хуан Антонио Самаранч база чүве чугаалаан.

С. САЛОМАХИН, П. ТРУШКОВ, Ю. ХРОМОВ,
СЭТА-ның корреспондентилери.

Эде тургустунуушкун: партия ажылының стили болгаш методу

РАЙКОМ БЮРОЗУ КӨДЭЭДЕ

Сөөлгү эрткен пленумга райкомнуң отчедунга хамаарыштыр болгулаан чамдык шүгүмчүлелдиг саналдарга үндезилеп база эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр СЭКП Эрзин райкому бодунуң ажылын бир янзы эде көрүп, чон-биле харылзааны улам экижидеринче угланган ажылды чорудуп турар. Райкомнуң үнүүшкүннүг бюрозун совхозтарга база эрттирген.

Райкомнуң бирги секретары К. А. Моң болгаш бюро кежигүннери «Мөрен» совхозтуң конторазынга ажыл шагы дооступ турда чеде бергеннер.

— Даргалар келди, шуптузу хуралче! — деп, совхоз директору А. Дамдын конторанын өрээлдерин кезип, чыл отчёду кылып олурганнарны чыып экелди. Колдуу-ла бухгалтерия аппаратының ажылдакчылары болган. Чүге-ле ийик бригадирлерни, зооветспециалистерни шуптузун чыып албааны арай харааданчыг болду. Ажыл-агыйның экономиказы база келбээн.

Районнуң партия организациязының политиктиг башкарыкчызы — райкомнуң бюрозунуң кежигүннери долу составы-биле ажыл-агыйга кээп, кижилер-биле беседалажып, чугаалажып турары черле эки-дир. Ону бир чаа чүүл деп санаары чоп. Ажыл-агыйга ол улуг дуза болуру чугаажок.

Бюро кежигүннери совхозтуң бүгү бригадаларын Божалыгдан бээр Эрзин хемниң мурнуу, соңгу дагларында тарай хонгулаан коданнарны дөгерезин кезээн болдулар. Ол талазы-биле дыңнадыгларны районнуң кол мал эмчизи, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы, райкүүском болгаш РАҮК даргалары, райкомнуң идеология ажылын харыылап турар секретары болгаш өскелер-даа бүгү талалыг чугааладылар. Четпестер эвээш эвес. Ылаңгыя хураганнар эрте, декабрь айда төрүттүнген, ажаалданың шынары куду дээр болду. Ону кыштың соогундан карак огу дег камгалап, хүр-чаагай кыш ажырарынга малчыннар-биле бир дөмей харыысалгалыг кижилер зоотехниктер, мал эмчилери болуп турар. Олар кайыл? Бо үнүүшкүннүг бюро хуралынга безин олар көзүлбээнин маңаа чугаалаксадым. Чүгле үшкү бригаданың зоотехниги, бригадири, ийиги болгаш үшкү бригадаларның мал эмчилери бар болган.

Бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынче шилчип турар харыысалгалыг үеде совхозтуң экономизиниң четпес ажылдап турарын үнүүшкүннүг бюрога база демдегледи. Кайы-даа кодапда чек дептерин берип каан, а анаа чүнү бижиирин, ында айыткан акша түңнү канчаар чарыгдаарын малчыннар билбес болган. Чектери шупту күш чок дээрзи илерээн, чүге дизе, ында совхозтуң таңмазын безин баспаан. Кол экономист Чечек Ооржактың ажылының бир четпес талазы ол болган.

Совхозта партия организациязы (секретары Ф. Артына) малчыннарның политөөредилгезиниң кичээлин чаңгыс-даа катап организаставаан. Кодээде малчыннарга барбаан. Чаа аргаже шилчип кирериниң бо үезинде ажылды холу-биле тудуп, шуут кылып турар кижилерни өөредири эң чугула негелде.

Совхозтуң мал эмчилери, зоотехниктери, бригадирлери малчыннар коданнарын эргиирде чүгле суг сөөртүр машиналар-биле аңаа четкеш-ле ээптер, ажыл-херек кандыгыл дээрзин хандыр көрбейн турарлар деп, район төвүнден келген удуртукчуларга кайы-даа бригадаларның малчыннары чугаалаан болдулар. Амты сайзыраңгай үеде чаңгыс-даа аарыг малды сегиди эмнеткен эмчи көзүлбес, элдеп чүве деп, мурнакчы малчыннар Баанай Намдын, Намдал Орус, Уйура Марсуу оларның хомудап чугаалааның ук хуралга чижек кылдыр киирди. Ол саналга кым-даа катты-жар апаар. Шынап-ла, мал ажылының тускай эртемниглери аът мунарын уттуп, чүгле машинага олуруксаар хөөнге алзырга кайын боор. А «Мөрен» совхозта 800 ажыг чылгы бар болгай. Оларның одар-белчиирин хуваажыр чорукту үзе шиитпирлээр өйү келген. Эмдик малдарны чаажыктырып өөредир ажыл совхозта чок деп болур. Байдал мынчыг турда чылгы мал ажылынга орулга киирип алыры карын [illegible] артпышаан турар.

Райкомнуң үнүүшкүннүг бюрозу бо болгаш өске-даа четпестерни аңаа сайгарып чугаалашкан, сорулгаларны айыткан.

Ынчалза-даа кол чүве совхоз конторазының каш кижилерни чыып алгаш, четпестерни эргек базып санап каарында эвес, а ында ажыл-ишчилерниң, специалистерниң массалыг киржилгези-биле ону эдип алырында, ажылдың дээштиин бедидеринде деп бодаар мен. Партия райкому эки эгелээшкинни кылып, үнүүшкүннүг бюрону эрттирип турары кодээ ажыл-ишчилерге таарымчалыг-дыр. Ону эгидинге чедир, эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр улам сайзыраңгайжыдары күзенчиг.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
Эрзин район.

ШОЮГУП КАЛГАН

Чадаананың химизация отрядының техниктиг септелге бүдүрүлгезиниң амгы ажылдап турар баазазын 1985 чылда ажыглалга киирген. Ону ооалааш черде, хоорай даштында тудуп каан. Кайы ырактан районнуң чоргаарал кылдыр костүр ийи каът бажыңның девискээрин долгандыр хеериммзээш, ооң даштында көскү агитацияны каастаан. Аяныг, чараш кылдыр каракка чайгаар көдигер албан черинге кире бээрге хаалалары хирлиг, чамдык эжиктериниң тудалары хоорлуп калгылаан. Алыс черле арыг-шевер эвес болгаш, бажың иштиниң чуттуу кончуг. Адаккы каъдының азыында өрээлде столовая, кирер эжик аксында үлетпүр, аъш-чем бараанналыг магазин ажыдып каан.

Столовая, МТМ-ге-даа кире бээрге, ажылчыннарның аксындан хомудалдар үзүлбес.

— Чем хайындырар плиталар орта ажылдавас, — дээш, повар Зинаида Ондар чугаазын уламчылай-дыр. — Үрелик соодукчуга 40 килограмм хире эът дүдүксүй бээрге санэпидстанция төлээлери эскерип кааш, столованы шуут хагдырып каарга, ай чедир анаа олурдувус. 3 улуг соодукчу шуптузу үрелгеш турупалган. Халаттар-биле хандырбас. Аяк-сава чедишпес. Ылаңгыя чем сөөртүр машина алыры дыка берге.

Үш чыл бурунгаар чаа дериг-херекселдер-биле дерип шиметтинген машина-трактор мастерскаязы көрүш чок байдалче шилчээн. Батарейлар доңуп турар, шоолут чылыттпас. Шуут доңуп-даа калган черлер бар. Өрээл бүрүзүнде доңуп-доңмаан ажылчыннар хуудазы турар түле-херээниң шынарынче-даа сагыш салыр хире эвес.

Аар өртектиг фрезтиг станок үш чылдың иүүрүнде анаа туруп келген. Анаа ажылдаар кижи тып алырга-даа, демир чондурар кол кезээ чок болганындан, курут орун ижелеп, барааны чаагай турар. Ол станокка таарыжыр кезектерни ийи чыл ажыр дилеп сураглааш, олчаан тыппаан. Каракка чаржынчы хайыраан эт харыысалга чок, дүүшпен ээлериниң уржуундан ажыглал чок турбушаан. Ам ооң кажан ажылдап эгелээрин кым-даа билбес.

Чондурар станокта бедик мергежилдиг, бешки разрядтың ажылчыны Кызыл-оол Доңгак чондуруп турар. Ээриндер болгаш оларның баштарын белеткээринге хереглээр алды кырлыг тускай демирлер тывылбазындан, станокту долу күчүзү-биле ажылдатпайн, чүгле үүрмек чүүлдер кылдыртыры-биле ойлешкен. Септелгеде механизаторлар дулгуурлер чедишпес болганындан оларны боттарының аразында ачылажыр дээш хөй үе-шакты чидириг турар. Ол дулгуурлерни К. Доңгак станокка чондуруп-даа шыдаар. Ынчалза-даа дулгуур кылырынга ажыглаар шынарлыг демир аймаа мынчага чедир тывылбастаан. Ээриндериниң иштики талазын нээр бичии хемчээлдиг нарын херекселдер, кескиштер чидидер дотула даштары база херек. Токарь Доңгак эргежок чугула херекселдери чок болгаш, нарын продукция бүдүрүп үндүрер арга чогундан чүгле үш дугаар разрядка көрдүнгенин ёзугаар шалың төлевирин ап турар. Аныр шалың талазы-биле хоойлу-дүрүмну ажыр базып болбас болбайн аан. Ынчалза-даа ажыл-агыйны башкарып чорударының амгы байдалдарында ажылчыннарга таарымчалыг эки чүүлдерни тургузуп берип, оларның ажылының төнчү түңнелинге дээш хомудалдар турбас кылдыр төлеп бээриниң арга-хевирлерин дилеп тывары кижи бүрүзүнүң сонуургалын көдүрер апаар.

Моторлар насостары хынап, цилиндрлер аштап турган Кок-оол Ховалыг-биле ужуражы бердивис. Анаа быжыглаан участок ол бүдүрүлгеде чугула черни ээлеп, күжениишкинниг ажылдаарын негээр. Ол боду аппаратуралар таарыштырынчызы-регулировщик. Аппаратура дээрге-ле дизельдиң чүрээ. Ооң канчаар ажылдаарындан дыка хөй чүүлдер илерээп кээр. Шимчедикчиниң күчүзү, кывар материалдарның чарыгдалы, харын-даа долгандыр турар агаарның хирлиг-бөктүг болуру дээш оон-даа өске. Чүге дээрге аппаратураны таарыштырарын шын эвес тургузар болза, үнген хейниң артынчызы көвүдей-даа бээр таварыылгалар турар. К. Ховалыг ол бүгүнү кончуг эки билир болгаш, даандырган харыысалганы шын билип, шынарын эдилелериниң чүткүлүн салып келген. Ооң холунга үнген чагылар үрелиишкинге таварышпайн келгенинге механизаторлар өөрүп четтиргенин аңаа илередип турары таварылга эвес. Втулкалар, фонарьлар, форсункалар, дулгуурлер-биле хандырбайн турарынга К. Ховалыг хомудалын илеретти.

Хөй түңнүг акша-биле саткаш, эптээш салган «КИ-2220» маркалыг электриниг стенд ажылдавас. Удазыннарның коштунганы шын эвес болган болгаш, базыышкынны айтыр, хынаар херекселдери чүнү-даа айытпас, шимчеш дивес туруп алгылаан. Бажың иштинге киргеш, эптээш, тургузуп каан хевээр. Аңаа «К-700» тракторларның, «КамАЗ» машиналарның насостарын хынаар ужурлуг. Автоматика ажылдавас. Ындыг үнелиг эдилел бүдүрүлгеге кандыг-даа ажык бербээн. «Шыырак электрик херек-тир» дижип, ажылчыннар аразында чугаалажыр.

Михаил Чүлдүм биле Чаш-оол Дыртык-оолдуң шенектелчек өзектер чондурар станоктары эргижирээн. МТМ соок болгаш олар нормазын чедир ажылдап шыдавас. Демир хөйүглаар тырыкы даш склада бар хирезинде оларны солуп, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче сагыш салбаан. Моторист Юрий Крайнюк, инструментальщик Николай Ермолаев блок чондурар станокка бижек хевирлиг херексел келбээнинден, ажылдың шынары хүн бүрү кудулап турарын чаңгыс аай бадыткадылар.

Бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазазы сөөлгү үш чылда чаартынар туржук, улам баксыраан. Үстүнде адааныыс улуг өртектиг, үнелиг дээн ховар станоктар кандыг-даа ажык бербейн турары кымны-даа дүвүретпес. Продукция сайгарарының планы мөлдүк-калдык күүсеттинип, чамдыкта үстүр чыгап келир.

Тракторлар септелгезиниң планын болгаш капитал септелгени чедир кылбайн турары дээш бүдүрүлгениң удуртукчулары чемеледип-даа шаг болган, хемчег алдыртып, торгадып-даа мага ханган, ам шуут шоюгуп калган.

МТМ-де септелге шугуму дес-дараалаштыр ажылдавас. Ында корум-чурум тургустунмаанындан, хары угда хөй техниканы тырып алган.

Ажыл-агыйжы эвес чорук-туң түңнелинде, янзы-бүрү дериг-херекселдериниң кезектер аайы-биле адыртылап каапканындан, ам оларның чамдыктарын катап тургузар аргазы бергедээн. Чуур херексел, көдүртүр үш кран, таптаар 2 пресстер, 2 электронд, блоктар чондурар, клапаннар хөйүглаар станоктар сандан үнген.

МТМ-ниң ийиги каъдында 20 хире өрээл хос, арыглавыр, чунар черлер ажылдавас. Эрттирилге-хынала албан чери кол улуг хаалгаларны хагбайн турарындан, кижилер-даа, транспорт-даа шоолээ-чопшаарел чокка үнүп, кирерин уругулдувам шилаан.

Бүдүрүлгеге кирген чагыглар үндүрген артык кезектерниң тодаргай хөлезинин өстүрүп, чаңгыс аай тариф ёзугаар капитал септелге дээш, чижээ, «ДТ-75» тракторну септээринге 1365 рубльди ажыл-агыйлардан тыртып ап, чурумну хажыткан фактылар бар.

Септелгеге киирген техниканың хуусаазын саададып турары дээш кандыг-даа дээштиг хемчеглер алдынмаан. Совхозтарның-даа талазындан, чагыгларны күүседип турар бүдүрүлгениң-даа омунээзинден штраф онаарындан сестир, боттарының аразында сөс чокка «хүндүлежир». Ынчангаш, бичээ ле үевис дег, «хоййлар-даа дириг, кокайлар-даа тодуг» хевээр амыдырап чурттавышаан.

Бүдүрүлгениң директору Виктор Сундуевич Ооржак-биле бир шак хире чугаалажып келиривиске-даа, бодунуң адреэинге хамаарыштыр бот-шүгүмчүлел черле кылбады. Ажыл-херектиң шак мынчаар сандарадып алгаш, кандыг-даа дүвүрээзин чокка шолээн хөөнүг сандай арнынга олурарга, коммунистиң арын-нүүрүнге таарыжыр бе?

Бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның, Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынның) дугайында хоойлунуң негелделериниң алыс ужур-утказын бүдүрүлгениң адырларынга, ажылчын кижи бүрүзүнге чогуур үезинде билдиндир сургап шыдаваан. Коллективтиң керээ дугайында бот-чугаа кылбайн турган. Администрацияның талазындан чогуур организастыг болгаш экономиктиг белеткел чокка коллектив бот-орулга-чарылганы нептередири дээш бо хүннерде туржуп турар. Партия эге организациязы (секретары Юрий Самданович Хертек) бо талазы-биле чүге хажызындан хайгааракчы болуп артып калганыл?

Тургустунуп келген таптаашкындан канчап уштунарыл? Тодаргай кандыг хемчеглерни алырыл?

РСФСР-ниң алдарлыг механизатору Шугдур-оол Сат, бедик мергежилдиг ажылчыннар токарь Кызыл-оол Доңгак, комсомолчу Кок-оол Ховалыг ышкаш төлептиглерниң кызымаккай, шыдамыын совхозтар төлээлери мактап турар. Бир-ле дугаарында оларга болгаш өскелерге таарымчалыг байдалдарны тургузар, хүн бүрүнүң херегледин бүдүрүп кылырынга ажыглаар эт-херекселдер-биле хандырары күзенчиг.

Чиг эътти, материалдыг өске-даа курлавырларны чеп ажыглаар дээш ажылды үндезини-биле эде тургузар. Ажыл-агыйжы эвес болгаш төтчеглекчи чоруктарны болдурбас дээш харыысалганы бедидер.

Коллективте эде тургустунуушкун бергедээн. Ооң кол чылдагааны — септелгени саададып, ону херек кырында чорударының дешпилгелиг чаа аргаларын чедир ажыглавайн, ажылчыннарның материалдыг-даа, моральдыг-даа сонуургалдарын өөренип көрбейн, оларның күжениишкиннерин четпес мөөңнеп турарында.

Даңзы САЛЧАК,
«Шынның» корр.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

МАЙНЫҢ ҮЛҮҮНДЕ

(Телефон-биле) «Кызыл тудуг» эргелелиниң тудугжулары бо чылдың январь бирден эгелеп долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн. Ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарында ажылдаарынга белеткелди мак чорудкаш, бо депшилгелиг аргаже кирген.

Бригадаларны улгаттыр каттыштыргаш, комплексиг алды бригаданы тургускан. Тудуг-монтаж ажылдары кылыр онаалдазын ол бригадалар январьда ажыр боттандырган. 56 аал чурттаар чурттаглга бажыңның тудуунда ажылдап турар Анатолий Дмитриевич Воронинниң, 236 аал иштии чурттаар бажыңның тудуунда Валентина Егоровна Дубининаның комплексиг дашчылар бригадаларының ишчилери беш чылдың ийи чылының планныг онаалдалары-биле катай санаарга, ам бо хүннерде майның үлүүнде ажылдап турар. А. Д. Воронинниң бригадазының тудугжулары беш чылдың эрткен ийи чылында база январьда ниитизи-биле 1 миллион 56 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алган. В. Е. Дубининаның — бир миллион 39 муң рубльдиң шиңгээткен.

Валентина ЗАЛУЦКАЯ.

«ДОЛААНА» КООПЕРАТИВ

Ындыг атты кооператив Чөөн-Хемчик районнуң херглекчилер ниитилелиниң ниитиниң чемненилге черинде ажылдап эгелээн. Грузин поварлар боттарының национал чемнерин белеткеп турарлар. Оларның кафезинге кире бээрге, амзаның хаджибури, грузин солянка, шашлыктар кезээде белен турар. Олар мороженоени болгаш хейлиг сугларны база кылып турарлар.

— Ниитиниң чемненилге талазы-биле чурттакчы чоннуң хандырылгазын экижидеринге чаа кооператив эвээш эвес ачы-дузазын көргүзер. Бо чылын бистиң районга ниитизи-биле беш кооператив ажыттынар — деп, Чөөн-Хемчик районнуң херглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы П. Х. Монгуш чугаалады.

Борис КҮЖҮГЕТ.

Каа-Хемде Теректиг-Хемниң хары кылын. Хөртүктеп каапкан одарларны тракторлар-биле далбыйлап турар. Хажыкы Мартай-оолдуң кадарган хойлары далбый изи-биле одарлаар.

Ооң кадайы Хажыкы Чыштыыдай — мал ажылынга ёзулуг мергежээн малчын. Тургузу азыраар хойларны азырап, чемгерип хүнзээр. Ол хойларга суланы азы өске-даа мал чемнерин каап бээр, чылыг суг-биле суггарар. Он ажыг тонна сигенни чайын олар кезип, сараатап алганнар. Бо хүннерде оларның кадарган хойлары хураганнап эгелээн. Ийистээн хойлар база бар. Амдызында чаңгыс-даа чидириг чок, кызымак ажылдап турарлар. Аныяк хойлардан чүс, башка онааштыр тозандан эвээш эвес хураганны алырын хүлээнгеннер.

ЧУРУКТА: Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң хойжузу Хажыкы Чыштыыдай.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

УЖУРАЖЫЛГА ЭРТТИРГЕН

Чоокта чаа «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң коллективи Эрги-Барлык суурнуң чурттакчылары-биле ужуражылга эрттирип, чон мурнунга редакцияның отчёдун берген. Эрги-барлыкчылар-биле ужуражылганың мурнунда «Хемчик» совхозтуң ажыл-ишчилеринге тураскааткан тускай арынны үндүрген турган.

Редакторнуң оралакчызы А. С. Бегзин-оол район солунунуң коллективиниң ажылы-биле таныштырып, ооң мурнунда салдынган сорулгаларны чугаалаан. Айтырыглар болгаш санал-оналдар эвээш эвес болган.

Машина-трактор мастерскаязының ажылчыны Б. О. Монгуш районда дөрт совхозтуң ажыл-ижин делгеренгей чырыдып, көргүзүглерин деңнеп тургаш, чүге озалдап, мурнап турарын тайылбырлап, «Сүмележиилиңер» деп рубрикадан ажыдарын саналдаан. Милицияның участок төлээзи В. С. Иргит чамдык шүгүмчүлелдиг материалдарга тодаргай эвес фактылар кире бээр, ону эчизинге чедирбейн чырыкче үндүрүптер таварылгалар бар дээрзин айтып, ындыг чоруктардан уштунуп, материалдарның шынарынче кичээнгей салырын редакцияның ажылдакчыларынга күзээн.

Механизатор А. С. Кара-Сал солуннуң арыннарында бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын дугайында материалдарны эвээш чырыдып турарын шүгүмчүлеп, район солунунга ук темаларга хамаарышкан бодуун болгаш делгеренгей чүүлдерни бижиири эргежок чугула деп саналдаан. «Хемчик» совхозтуң директору Э. С. Идам-Сюрюн бодунуң саналынга экономика айтырыгларын хөйү-биле чырыдып, эде тургустунуушкунну тодаргай чижектерге үндезилеп бижип, өске солуннардан материалдарны чара парлавазын редакцияга сүмелээн. «Почта чедип кээрге, баштай-ла «Хемчиктиң сылдызын» номчууру биске чаңчыл апарган. Ол районнуң амыдыралын хөй талалыг чырыдып турары-биле онзагай. Ону ажыл-иживиске-даа ажыглап турар бис» деп, партком секретары М. Д. Саая саналынга чугаалаан.

Ужуражылга үезинде Эрги-Барлык суурга он ийи кижи составтыг ажылчын болгаш көдээ бижикчилерниң пунктузун тургускан. Ооң даргазынга дуржулгалыг бижикчи, культура ажылдакчызы Чаш-оол Кууларны соңгаан.

«Мажалык» чечен чогаал каттыжыышкынның киржикчилери В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта секретарь-машинист Зоя Хертек, № 741 АКМК-ның чолаачызы Сергей Күжүгет, Ак-Довурактың № 1 ортумак школазының 7-ги клазының өөреникчизи Күдер Мокур-оол, редакцияның ажылдакчылары Аңгыр-оол Күжүгет, Чкалов Мандыынчы, Алексей Бегзин-оол ужуражылгага келгеннерге боттарының чогаалдарын номчуп берген. Ужуражылганың түңнелинде Кызыл-Мажалыктың Культура бажыңының чанында «Мажалык» агиткультбригадазы солун программалыг концертин көргүскен.

Дииженмаа СААН.
Барыын-Хемчик район.

ТАРААМ ТУРДА...

«Таңдым турда таңдашла мен, тараам турда тодугла мен» деп өгбелеривистиң чечен состуг ырызы, үлегер домаа бар болгай. Шынап-ла, чинге-тарааны тыва улус национал чем кылдыр ажыглап чораан. Ону янзы-бүрү кылдыр болбаазырадып ап болур. Быдаа кылыр, сүтке хайындырып, өремелеп, сметаналап чиир, чөкпек, саржаг холаап-даа ажытлаар-ла.

Кырган-авамның мынчаар чугаалап олурарын бо-ла сактыр мен: «Кижи бир аяк чинге-тарааны чип алгаш хүнзедир аштавас боор чүве». Шаандакы ол үеде хлеб турган эвес. Тарааны аажок хоолулуг, солун чем кылдыр ажыглап турган. Ону белеткеп, белен чем кылдыр хуулдуруп алыры амыр эвес болгай. Соолдурар, хоорар, соктаар. Ол бүгү технологияны эртип, беленинге чедирип алган тараа амданныг, чаагай-ла.

Кырган-авамның чинге-тараа соктаарын магадаар турдум. Ооң соктап каан тараазы дыка арыг, арта шокар безин чок болур кижи. Оон үлегер ап, тараа соктап өөренир деп шиитпирлеп алган мен. Бир-ле хүн кырган-авам кожаларынче чоруй баар аразында, тарааны уурга уруп алгаш, соктап-ла эгеледим. Амыр чүве кайда боор — соора каккаш, тарааны теп алдым. Катап-ла уруп алгаш, соктап кириптим. Аргаланып тургаш, шору соктап алдым.

Ол өйде кырган-авам алгы тудуп алган чедип келди. Баладан халбактанып алган ыыт чок тур мен оң. Кырган-авам черде төгүлген тарааже көргеш: «Соктап турарың шору-дур, ынчалза-даа борбак тараа-даа төкпе. Тарааны хүндүлээр, үнелээр чоор, ону өстүрүп, чем кылдыр болбаазырадыры амыр эвес болгай, уруум» — диди. Кырган-авам бажымны суйбап кагды. Мактаарга, өөрээним аажок. Ол хүнден эгелээш-ле чинге-тарааны арыг соктап билир кылдыр чоорту өөрени берген мен.

Ирина БЮРБЮ.

АЖЫЛ ТЫП БЕРБЭЭН

Хүндүлүг редакция! Силерже чаңгыс эвес удаа чагаа бижип турган мен. Даргаларның сеткилинге таарышпас боор чораан. Кабинединче кыйгыртып, айтырып туруп бээр. Бо чагааны хөй-ниити херек дээш бижип ор мен. Бодум чолаачы кижи мен. Штат кызырыышкынынга таваржыкаш, районнуң харылзаа белдиринде одакчылай бердим. Ветлабораторияга 7 кижи ажылдап турдувус. 4 кижи штат кызырыышкынынга таварышпывыс. Оларга ажыл тып бээр деп хоойлу-дүрүм бар эвес бе? Ветлабораторияның директорунга ажылдап турган даргавыска ажыл тып берген. Аштакчыга, санитарга база мензэ ажыл тып бербээннер. Ажылын каапкаш чоруй барган кижи орнунга, арай деп тургаш, одакчылап кирип алдым. Аштакчы биле санитар ам-даа ажыл чок. Бистиң районда ажыл чок улус элээн хөй боор турар хевирлиг. Бо айтырыгны чогуур черлерге өөренип көөрүн улуу-биле идегеп артым.

Олег ДОҢГАК.
Мөңгүн-Тайга район,
Мугур-Аксы суур.

Эде тургустунуушкун: социал

ҮШ-БЕЛДИР: ТАПТААШКЫНДА ХЕВЭЭР

Үш-Белдир курортка кижилер кадыкшылын экижидип эгелээнден бээр каш чүс чылдар эрткен деп чүвени төөгүден билир бис. Мындыг изиг — кадар 84 градус суглуг аржаан Совет Эвилелинде кайда-даа чок. Ынчангаш маңаа 1933 чылда-ла бичии курортту ажыткан. Оон ону хаап-даа турган. Ынчалза-даа маңаа чоорту чуртталга бажыңнары, удуур-чыдар, эмнениир корпустар туттунуп турган. Эрткен чылын чайгы үш сезон дургузунда муң хире кижи кадыкшылын экижиткен.

Бир чыл эрткенде бо курортка база катап кыжын четтим. Ол үениң дургузунда чүү өскерилгенил?

Дыштанып келген кижилерниң кирер ванна корпузун кээп ушпазын дээш брустар-биле иттирип каан хевээр тур. Чаа ванна корпузун он чыл тудуп кээрге, ол шыдашпайн, тиглеңип эгелей берген. Чуртталга бажыңнары немежирден байтык, бир бичии бажыңны ап октапкаш, ооң орнунда туалет көжүрүп эккеп каан болду. Самолёттар хонар шөлдүң тудуу доозулбаан, ооң туттунуп турар хуусаазын база-ла хөй-хөй чылдар-биле хемчээр апарган.

Үш-Белдир Красноярскиниң курорт эргелелинге хамааржыр болганда аңаа дыштаныр путёвка тып алыры берге. Ынчалза-даа ынаар чедип алыры болгаш оон үнүп алыры оон-даа берге. Тайга-сыннар артында кыдыг-кызыгаар черниң агаар-бойдузу өскерлиичел болганындан АН-2 самолёттар туралаан хүнүнде бээр кээп албас. Л-410 болгаш ЯК-40 болза өске херек. Олар АН-2-ге бодаарга, чүъктүг-даа, кижилерни-даа хөйнү эккээр, чаъс-бораанны-даа улуг тоовас. Улуг самолёттар хонар шөлдүң тудуун саададып туруп берген организация — «Тыва хамааты тудуг» трест.

«Тыва автотранс» каттыжыышкынның ванна корпузун ажыглалга ынча чылдарның дургузунда киирбейн турарының чылдагаанын агартыр кандыг-даа барымдаа чок. Кээргээр ёзугаар, ук каттыжыышкын ванна корпузун ажыглалга кииргеш, чылдың-на бодунуң ажылдакчыларын дыштандырары-биле санныг путёвкаларны алыр турган. Ынчалза-даа ол мында тускай пансионатты апарган. Оон-на чылдагааны-биле каттыжыышкын эгелээн тудуун эчизинге чедирбестээш туруптукан деп бодаар-дыр мен.

Ам бо хүннерде курортта үжен шаа кижи ажылдап, чурттап орар. Оларның он бири ажылдап турар пенсионерлер. Курорттуң он ажылчыны мээң аңаа турганым он хонук дургузунда 20 хире кубометр одаар ыяш белеткеди. Олар эртенгиниң 9 шак ажа бергенде, ажылдап үнгеш, кежээ 4 шак үезинде ажылын доозуптар болду. Курортта, шынап-ла, курортта ышкаш...

— Курорттуң ажылчыны болур И. В. Бочкарёвтуң чуртап орар бажыңынга кирдим.

— Бо дүне бир-ле чүве кизирт-казырт-ла дээн. Тура халып келгеш көөрүмге, печкам буступ, бажыңның ооргазы ыргайып бадып келген болду — деп, Иван Викторович чугаалады. — Хондур ону иттирер ыяш тургузуп тура хондум.

Шаг-шаанда туткан бажыңнар ирип, чындыя берген. Оларның капитал септелгезин кылдырар акша-көпеекти кайын алырыл? Үш-Белдир мооң мурнунда Кызыл хоорайга хамааржып турган, ам ону Кызыл районга каттыштырган. Ынчангаш ооң чурттакчылары боттарының депутадын-даа билбес, кайы дарганың эжиин соктаарын аайын тыппайн турар.

Төп чер-биле харылзаа багай болганындан суурнуң чаңгыс-даа чурттакчызы солун, сеткүүл бижидип албаан. Бижидип-даа алырга, ону бээр кым-даа чорутпас.

Үш-Белдирге барганымның даартазында хөпээнни хардан аштаар шээр ажылынга кириштим. Курорттуң ажылчыны К. Т. Опай 29 баш бода мал азырап турар болду. Оларны чемгерери-биле Кызылдан комбикормну эккеп-ле турар, ынчалза-даа бода малга кегжээр чүве херек болгай. Беш километр ыракта сигенни бир метр ажыг хар моондактай бээрге, Кызыл-оол Түлүшевич инектерин ортулуктардан талдар ужуруп берип турган. Кунгуртуг чурттуг ол чыпак инектер талдар баштарын кижиниң чинге салаазы хире чоон черинге чедир чип алыр болду. Шишкит болгаш Бус хемнерниң ортулуктарындан чимзенип чоруп тургаш, инектер сугга дүжүп турар. Мен аңаа турумда бир бызаа, бир бута сугга дүшту. Инектер мооң мурнунда-даа сугга дужуп, өлүп турган.

Курорттуң ажылчыннары орай күзүн Кадыр-Берт деп черде база сиген белеткээн. Кылын харда ону чедип алыры шуут бергедээн. Аңаа чедир 18 километр болгай. Ооң кадында курорттуң беш аъды база чидир оъттай берген, оларның бараан безин көзүлбестээн.

Тудуг болгаш одаар ыяш белеткелинде, дузалал ажыл-агыйда бо хире бергедээшкиннер турда, курорттуң директору В. С. Доспаң кижилер-биле эргиде олчаан дужаар, хөлүн эрттир ыткыр чугаалажыр хөөнден уштунмаан. Аныяк удуртукчу моон чогуур түңнелдерни [illegible] дээрзинге бүзүредим.

— Ыяш дилдирер пилораманың доктаамал ажылдаарын чедип алыр дизе, гидростанцияны ажыглалга киирер херек — деп, Виктор Санчай-оолович чугаалады.— 10 муң хире рубль чарыгдал үндүрер болзувусса, чайладыр дүне-хүндүс электриниг болур ийик бис.

Аныяк директорнуң чогаадыкчы эгелээшкиннеринге ам деткимче болгаш бүзүрел херек апарган.

Бистиң республикавыста малчыннар болгаш чолаачылар эң массалыг мергежилдиң кижилери болуп турар. Чогум-на ол мергежилдерниң кижилериниң хол, будунуң чүстери, оорга-мойну аарыыр. Малчын болгаш чолаачы кижи бүрүзү Үш-Белдир курорттуң пациентилери-дир дизе частырыг болбас. А оларның кол нуруузу бо курорттуң ачызын көрбейн турар. Ынчангаш курортту беш сезон дургузунда ажылдаар кылдыр эде тургузары негеттинип келген. Соок кыжын безин чер адаандан үнүп чыдар аржааның температуразы +84 градус хевээр болур. Чылдың кышкы айларында безин 15—20 кижиден тургустунган бөлүктерни хүлээп ап болгу дег. Кыжын шөлээлээр кижилер база бар болгай.

Чоннуң кадыкшылы — чурттуң байлаа дижир болгай бис. «Тыва хамааты тудуг» трестиң болгаш «Тыва автотранс» каттыжыышкынның удуртукчуларының кылыр дээш хүлээнип алган ажылдарын ара каап турары ол байлакче оруктуу дуй чыдып алган чудуктар ышкаш апарган. Үш-Белдир дээрге чүгле республика эвес, а эвилел ужур-дузалыг курорт-тур. Ынчангаш ооң чонга чаагай бараан болур дээн оруунга доктар болуп турар кижилерге чогуур харысалганы онаар үе келбээн бе?

Кодур-оол ОЮН,
«Шынның» корреспондентизи.

ИВИВИС ЭВЭЭЖЕП ТУР. КАНЧААРЫЛ?

Албан ёзузунуң сан-медээзинде 1978 чылда Тожуга 11 муң ажыг иви турган, ам чүгле 8 муң хире. Бойдустуң дүрүмүн ёзугаар дириг амытан, ооң иштинде хамыктың мурнунда мал-маган өзүп көвүдээр ужурлуг. Өске чүзүн малга бодаарга, ивини ажаап, азыраары дыка берге. Бисте ивижилер суурлардан 150-200 километр ыракта ажылдап, чурттап чоруур. Малын кадаргаш, хат-шуурганныгда-даа тайгага хонар ужур ивижилерге каш-даа таваржыр. Сөөлгү чылдарда районда адыг, бөрү көвүдээн, малчын кижи ивизин канчаар-даа кызып кадарарга, ол араатаннар болганчок-ла былаап аппаары ховар эвес.

Бригадаларга ажыл-херекти багай организастааныңдан база малчыннарның боттарының харысалга чогундан, кадарчыларда боомоңгу чогундан иви дыка хорап турар. 1973 чылдан бээр районга чээрби хире ивижи өг-бүле «малын бөрү, хайыраканга» чидирткен дээш 80 муң ажыг рубльди төлеп үнген. Ол хире өре-ширеге дүжүп чорза-даа, алыс-ла тайга чурттуг, иви малынга ынак, каш дакпыр кадыг-бергени көрген, кол-ла чүве — ол ажылдың хыйн шагдан тура биле берген, ооң-биле шуут шаг-төөгүден холбашкан болгаш ивижилер ажылдап-ла чоруур.

Оларның ажылдап, чурттап турар байдалын билбес кижи көөр болза, канчап шыдажып чоруур улус боор деп бодай бээр. Ийи-үш кижи чурттаар, иштинде демир суугу салган майгыннар — оларның кышкы үеде чурттаар оран-савазы ол. Эргижирээн майгыннарны солуп берип турары харын эки. А соңгу чүктүң ивижилери өртээ улуг эвес, адырарда, тигерде-даа эптиг, удуур база чем кылыр өрээлдерлиг майгыннарлыг. Тожунуң кожазы Иркутск областың Тофаларинда ивижилер кыжын майгыннарын бир янзы чылыглап, өрээлдеп ап чоруур. А бистиң ивижилеривис чүден дудааныл, дорайтааныл? Оларга чүге ындыг майгыннардан тып берип болбазыл? Бисте черле ивижилерниң хандырылгазының дугайында кедилиг чугаа безин чок болгай. А негелде ёзугаар алырга, оларга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузуп бергеш, ынчан ам мал төлүн алыңар, планыңарны, хүлээлгеңерни күүседиңер деп, олардан чаагай түңнелдерни манап олурбас бис бе?

Кышкы хонаш-турлагларга бажыңнар туткаш, ивижилерни кыжын ынаар көжүрүп киирер талазы-биле районга каш чыл бурунгаар элээн ажылдың кезик-чамдыызын шиитпирлээн турган чүве. 1977 чылда «Май 1» совхозтуң Соруг бригадазынга Хоогжу-Бажы, Алагалыг-Хөл деп черлерге алды аал чурттаар бичии казанак бажыңнар туткан, аңаа ивижилер чүгле ийи кыжын тур чурттааш, ол девискээрде шүлүң оът эвээжээрге, өскээр кыштаглап чоруй барганнар. Амгы үеде бистиң Тожуда бажыңда кыжын чурттап олурар малчын-ивижи чок — шупту-ла майгында.

Кыжын чурттаар бажың тудар дээрге ивижилерге таарымча чок, одарлары эвээш болурга, аңаа малды үр тудуп шыдаар эвес. «Тоора-Хем» совхозта иви одарларын эки билир хоочун кижилерниң чугаазы-биле алырга таарымчалыг делгем, өзек одарлар «Азас» заповедниктиң девискээринче кире берген. Тожуга эң хөй ивилиг турган Өдүгенниң кол одарларынга амдызындан каш катап хөй мал турганын улус чугаалажыр. Ынчангаш заповедниктиң девискээрин тодарадырда, ол бүгүнү өөренип көрбээн хевирлиг. Малды ынчаар одар-белчирирден кызагдай бээрге болур деп бе?

Шынын алырга, Тожунуң девискээри чеже-даа делгем болза, ивиниң кол чеми шүлүң чер болгандан чыл бүрүде эндере үнүп турбас, 3-4 чыл болгаш ам катап үнер. Кур, эки оъттуг деп турган Серлиг талазының Бедий иштиниң оъду ам шаарарып, эвээжеп бар чыдар. Ол девискээрни аңчылар болгаш балыкчылар чыл бүрү кыш, чай чок хөме базып, ыяш-үнүштү хайыра чокка кырып турар. Бо база районнуң удуртур органнарының шиитпирлээр ужурлуг бир кол айтырыы апарган.

Сөөлгү ийи-үш чылдан бээр ивижилерниң аъш-чем хандырылгазы илден-не экижээн. Ынчалза-даа чурттаар оран-савазының айтырыы, ыңай-бээр аргыжары шиитпирлеттинмээн. «Иви кадарып көр» дээш, кым-бир кижини тайгаже чорудупкаш, ооң салым-чолун орта сонуургавас, сураан дыңнап, ажылдаан түңнелин бүрүткеп ап олурарга, ниити ажыл бүтпес ийин. «Иви малдаарынга таарышпас-тыр мен» дээш сөөлгү үеде «Тоора-Хем» биле «Май 1» совхозтардан хөй кижи халашкан болгаш бергезинген, ийи чыл чедир ажылдааннар ховар болдур эвеспе. Мырыңай чамдык улус ынавайн турда-ла, ивижиледип чорудуп турду.

Иви Тожунуң өзек малы болуп артпышаан. Оон-биле кады шаг-үеден бээр ивижилеп келген уктуг малчыннар бар. Күзел күштүг болганда, олар колдуунда боттарының бот-идепкейи-биле ында артканнар, оларны кым-даа ынаар барып ажылда дивээн. Сынның сыразын, тайганың дазылын эндевес ол улуг назылыг кадарчылар — аныяктарның дагдыныкчылары болза, колхоз үезинден бээрле 35 чыл чедир ивиден адырылбаан Майор Богаараң, он чыл ивижилээш, кезек соксааш, катап-ла ол ажылынче чорупкан өг-бүле — Донгурбан Күнзенмаа биле Ак Кылаткы таарышкан ажылын каап чадааннар. Чигжит Кушкаш, Чамыян Бадыраа олар кады-кожа чоруур малчыннарга ёзулуг-ла башкылар болу бергеннер. Хөй чылда иви кадаргаш, оон пенсиялаан Михаил Кенден кыжын кадарчылаар чаңчылдыг. Ол ам бөрү-биле демисежир дээш катап-ла тайгаже чорупкан. «Май 1» совхозка иви өстүреринге Алексей Самбуунуң үлүү улуг болган. Чеден ажыг харлыг болза-даа, ол чиик, сергек, иви малды эмнеп турда, шыырак. Ол-ла аргазын өске малчыннарга айтып берип чоруур.

«Мурнай четкеш, чериң шинчи, мурнай баргаш, одааң белетке» дээни ышкаш, иви ажылында бо хүннерде хоочун кадарчы, даартагы-даа дуржулгалыг апаар, малчыннар — ол дээрге тайга чериниң малы ивиниң хөй чажыттарын, нарын талазын аныяктарга дамчыдып берип чоруур кол өзек кижилер-дир. Ынчангаш ивини малдаарынга таарыжыр, ёзулуг-ла сеткили-биле бердинген кижилерни быжыглаар, оларга бүгү талалыг дузалаар, аңаа аныяктарны баш бурунгаар белеткээри чугула. Хоочун база аныяк салгалдың кижилери кады ажылдап чораан, белиг көргүзүглерни чедип алыр дээр болза, чүнүң-даа мурнунда оларның амыдыралынга таарымчалыг чүүлдерни тургузары чугула.

Тожунуң иви малы өске черлерниинге бодаарга, улуг, шыырак деп ол-бо девискээрге болган конференцияларга чугаалаан-на боор-дур. Совхозтар бот-орулга-чарылгаже киргенде, бо чугула адырже улуг кичээнгей салбас болза хоржок. Иви бышкаандан идик даараар болза, совхозка улуг орулганы киирип болур. Үениң сайзыралы-биле бо малды өстүрер, көвүдедир, продуктулуун бедидер, кежинден, мыйызындан янзы-бүрү чүүлдер кылыр болза эки.

Экономикада чаа чүүл Тожунуң ивижилеринде база келген. Олар ам өг-бүле керээзи-биле ажылдап эгелээн. Ажылга бот-харыысалга дугайында малчыннарның кижи бүрүзү-биле чугаалашкан деп болур. Сөөлгү үеде ивиниң баш саны дыка-ла кызырылган. Өг-бүле керээзи ажылдыы чаа ёзу-биле организастаарынга улуг дөгүм болур ирги бе деп бодап турар мен. Бир эвес эрги хевир-биле ажылдаар болза, ивиниң ниити байдалы улам-на баксыраар, эвээжээр эвеспе. Тожунуң партия, совет, ажыл-агый органнарын дүвүредип, таптаашкындан канчап уштунарыл, чүнү кылырыл деп айтырыгны боттарынга дорт салгаш, ону үениң негелдези-биле шиитпирлевес болза, ивиден орулга киирип алыры берге. Ивижилерниң бот-харыысалгазы кудулааны илдең кестү-дүр. Негелде кошкак боорга ындыг. Бот-акшаланыышкынның дүрүмү шынгыы. Ивини өстүрери, ооң продуктулуун бедидери чүгле районга эвес, харын ниити республикага безин улуг дүвүрээзинни көдүрер ужурлуг. Улус ажыл-агыйының бо чугула адырында байдал дугайын республика солуннары удаа-дараа бижип, саналдарны-даа киирип турду. Маңаа районнуң удуртур органнары, ылангыя РАУК тодаргай харыыны бээр ужурлуг.

Алексей НУГУУРАК,
«Шынның» штаттан дашкаар корр.

«Саар инектиг болза...» деп чугааны уламчылап тур бис

А БИСТИИНДЕ МЫНДЫГ

Хамаатыларның саар инекти тударынга таваржып турар бергелериниң дугайында Улуг-Хем райондан Кодур-оол Оюннуң бижээн чүүлүн деткип, бо талазы-биле ажылдың бистиң Сүт-Хөл көдээ Советинде канчаар тургустунганын бижикседим.

Хамаатыларның хууда мал, ылангыя саар инек тударынга дараазында бергелер бисте таваржып тур. Сүт-Хөл көдээ Советиниң күүскому чоннуң хууда малынга сиген кезип алыр тускайлаан шөл бербейн турар. Сиген кезер шөл дилээрге, совхоз сиген планын күүседиптерге, оон кезип алыңар, ооң бетинде сиген кезер болзуңарза, хавырар бис дээр улус бо.

А совхозувус сиген планын күүседирин манап олурарга, буга-сумун кыдыгларында, талдар аразында арткан бичии сиген кадып, курган каар, мал-маган-даа дойлап кааптар. Ам канчаар, совхозуңнуң план күүседирин манавайн, сигенни кезер ужурга таваржыр сен. Ол бичии сараат-хөпээнни сөөртүп чадап турунда, ону оор база аппаар. Катап база-ла ыяш-даш аразындан, буга-сумун кыдыгларындан 5-6 хөпээн тыртпарлап алыр сен. Ону сөөртүп алырынга-даа кыш ортузу четпес, инээң оон куруг каар. Ам канчаар, артыкшылдыг улустан улуг өртек-биле сиген садып алыр апаар.

Бир берге чүве ону сөөртүп алыры. Машина-техника организация бүрүзүнде чок болгай, күш-ажылчы эвес орулга дээш кижи бүрүү чүъктээр эвес, чолаачыларның, трактористерниң ынавазы база чөп.

Черле ынчаш хууда мал азыраарынга, ниитиниң-даа ындыг, оор кончуг берге болуп турар-дыр. Ону көрген, билир-даа болза, ыыттавас, коргар боор-дур. Кыжаныр боорга база ындыг-ла ыйнаан. Ол ышкаш оорлар боттарының дөргүл-төрелиниң малын апкаш, оон боттары аразында база дугуржуп кааптар. Бир берге чүве бо Дүне өдектен, кажаа-хораадан-на оорлап аппаар боор-дур. Бо талазы-биле чогуур организациялар демнешпес-тир. Шупту-ла оор-биле демисежир дээш туруптар болза чоонган деп. Бистиң кожавыс Бора-Тайга көдээ Советиниң оорлар-биле черле шыңгыы демисежип, оларны кыңчыктырбайн турар. А бистиң Сүт-Хөл көдээ Советиниң күүскому (даргазы Дамба-Доржу Монгуш) чоонганыл? Ол ышкаш улустуң инээн кадарарын бистиң суурда багай организастаан. Инек совхозтуң тараазын, картошказын база сигенин чаза базып, чип турар.

Сүт-Хөл суурнуң чоок-кавызында мал одары дыка кызырлып тур. Артыы талазы совхозтуң сиген, тараа шөлү. Үстүү талазы база ындыг. Мурнунда Хемчик хем, куду талазында суур, салбыр төвү бар.

Хууда малдыг улуска чарба, сула база өске-даа чемнер садып алыры дыка берге.

Бистиң суурда инек чок улусту көөрге, черле чаржынчыг-даа-дыр. Сүт оочурлап, хөй үе-шакты чидирип, кыжын доңуп-дожап турарлар. Маңаа каш чижектен киирейн. Бистиң райпо сүттү Чадаанадан сөөртүп эккелгеш, улуска садар ужурлуг. Ол хоорайдан сүт сөөртүрүнүң тодаргай графиги-даа чок, оон уламындан чон ам хүндүс-күнүң 2 шактан кежээ ажылдаар шагы доозулгуже оочурлаар. Сүт сөөртүп турар чолаачыларның ол ажылынга ээ-харысалга чогу-даа аажок, кажан, каш шакта келирин боттары билир. Чижээ, мындыг: бо чылдың январь 11-де бир чолаачы (Н. Монгуш) сүт сөөртүп чоруткаш, кежээ 18 шакта ээзирик халдып келгеш, сүдүн-даа хүлээтпээн, машиназын гаражка тургузуп каапкаш, базып чана берген. Чон 4 шак дургузунда манап-манап, курут чаңгылаан. Ол сүттү даартазында 9 шакта садар деп, магазин эргелекчизи чарлаан. Ынчангаш ам курутлаан улус канчаар, эртенинде 8 шак турда оочурлап эгелээн, ол сүттү чүгле 11 шакта саткан. Улус кайы хире маңаан-дыр, бодап көрүңер даан. Мурнунда хүн ээзирик келген чолаачыны райпо баштаар чери дыка «тунар-бажыннаткан» чүве-дир. Ынчангаш сүт садары саадаан.

Январь 13-те өске бир чолаачыны сүттедип чорудупкан. Садып алыкчылар база-ла дүъште 2 шактан эгелээш манаан. Кежээкиниң 18 шак. Сураг. Он минута эрткен. Сүттеп чораан машина магазин дужунга кестүп келгеш, кочегаркаже углапкан. Чүү болганыл? Сүт чок, курут. Хөмүр сөөртүп эккелген.

Январь 27-де бир машина Сүт-Хөлден база сүттеп чорупкан. Сүт заводунга озалдап барганындан сүт албаан. Ол хүн чон база-ла саваларын курутта каңгырадып чанган.

Чонга сүт садарын бистиң Сүт-Хөл райпо баштаар чериндеи садып алыкчылар аажок-ла негеп турар. Бо материал солунга үнерге, ам харын бирээни бодап, харыылаар, чогуур хемчеглерни алыр чадавас боорлар.

Бистиң суурнуң чону хуузунда саар инектиг болза, шак ынчаар түреп, манап турбас ийик.

Улустуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге дузалаар дугайында доктаал-шиитпирлер хөй. Маңаа кол рольду көдээ Советтиң күүскому ойнаар ужурлуг. Ынчангаш бистиң Сүт-Хөл көдээ Советиниң күүскому (даргазы Д.-Д. Монгуш) суурнуң чурттакчыларынга канчаар дузалаар деп турар ирги?

Галина ОЧУР-ООЛ.
Сүт-Хөл район.

айтырыглар

Кадыкшыл-байлаавыс

АНЫЯК ЭМЧИ

Сергей Имажапович Тюлюштуң амыдыралчы намдары кыска. Каш-ла чыл мурнунда Чадааның № 1 школазын доосту. Школа соонда ДОСААФ шугуму-биле чолаачылар курузун дооскаш, Совет Армияга шериг албаны эрттирген. Оон соонда дүрген дуза чедирериниң албанынга чолаачылай берген. Эмчиниң ажыл-херээ-биле ол ынчан чоок таныжып алган.

Кызылдың эмчи училищезин дооскан соонда, Хөндергейде эмчилей берген. Медпунктуну каракка көскү кылдыр септеп, дерип тургускан. Суур эмчизиниң дузазын ажыглаарлар кайы хөй. Оран-бажыңнарга барып, сыкыртып-даа турар. Тускай эмчи хайгааралында 20 ажыг кижи бар. Олар сыкыртып эмнетпишаан, эмчиден арга-сүмени ап турарлар.

Чаа төрүттүнген чаштарга ай-айлар аайы-биле бир харга чедир карточкаларны кылгаш аскылаан. Ол хүн бүрүде ажылга таарымчалыг.

Аныяк эмчиниң оңзагай түвези — аарыг улуска чоогу, оларның аажы-чаңын безин эки билири. Амыдыралчы базымнарын эмчи ынчаар эгелээн.

Оолак ДҮЛҮШ.
Чөөн-Хемчик район.

КӨДЭЭ МЕДПУНКТУДА

«Торгалыг» совхозтуң салбыр төвү Чаа-Суурда эмнелге пунктузу көдээ чон ортузунга эмнелге-профилактиктиг хемчеглерни черле эки чорудуп турар. Кадыкшылды быжыглаарын билип алырынга дузалап, янзы-бүрү солун, сеткүүл аймаан столда шевергин делгеп салган. «Санбюллетеньни» ханада азып каан. Профилактика хемчеглериниң дугайын оол кижи тода билип алыр.

Эмнелге пунктузунуң эргелекчизи — Уйнук Кыргысовна Севекпит. Кызылдың медицина училищезин 31 чыл бурунгаар дооскан. Бо суурда 28 чыл хире ажылдай берген. Мынча чылдар иштинде ажылынга харыысалгалыын, ак сеткилдиин көргүзүп келген. Суурда 300 ажыг чурттакчы бар. Эмчи оларның кадыкшылын доктаамал хайгаарап, бажыңнарынга чедип, беседалажып-даа турар. Ие-чаштарның даңзызын тургузуп, уругларның тарылгазын өй-шаанда чорудары чаңчыл болган. Эмнелгениң эм хандырылгазы эки.

Көдээ эмчи салбырда партия организациязын удуртуп турар. Партийжи даалгазын ак сеткилдиг күүседип, чон-биле харылзаалыг ажылдап турар.

Найтын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

ЧЕТТИРДИМ, ЭМЧИЛЕР

Эрткен чылдың ноябрь соолзуредир аар дегдирип аарааш, Сүт-Хөл эмнелгезинге чыттым. Ковчуг бергедеп барган аарыг кижини медицина эмчилерниң хүлээп алгаш, аарыгны тодарадып, нити шинчилгени эрттирген эмчилер эвес болза, та кандыг янзылыг турар мен ыйнаан. Кадыкымны экижидип, аарыгны экирткен эмчилеримге четтирдим. Ирина Муравьева, Ульяна Даваевна, Асель Санчитовна, Салбак Сонай-ооловна оларга ажылынга улуг чедиишкиннерни күзеп ор мен.

Дактай МОНГУШ,
персоналдыг пенсионер.
Сүт-Хөл район.

ӨӨРҮШКҮВҮС ИЛЕРЕТТИВИС

Кижи хуунуң-даа, албанының-даа чорук-херээн кылыр дээш ырак-чоок черлерже баргылаар болгай.

Бо удаада эрткен чылдың төнчүзүнде бистер бот-боттарывыстың аал-оранывыстан чорук кылып үнгеш, кайыыс-даа хенертен аарааш, Таңды районнуң Хову-Аксы суурда участок эмнелгезинге бардывыс. Эмнелгениң кезип эмнээр салбырының кезер эмчизи К. Куулар саат чок хүлээп алды. Хынамчалыг шинчип көргеш, эмнелгениң кезип эмнээр салбырынга ай чыгы эмнээниниң түңнелинде кайыыс-даа сегээн. Эжим Таңдыда «Коммунизмниң хери» совхозтуң хойжузу О. Кончуй-оол.

Хову-Аксында участок эмнелгези Таңды районда эки ажылдыгларының бирээзинде санадып турар. Бо эмнелгеже чүгле ол район иштиниң эвес, Улуг-Хем районнуң Хову-Аксынче чоок чамдык суурларының чурттакчылары база барып, эмнедип кээп турарлар. Ону маңаа эмнедип турган үевисте эскердивис.

Бистерниң кадыкшылывысты катап тургускан, могаг-шылаг билбес, буянныг эмчи Кончап Кулакович Куударга, эмнелгениң улуг сестразы Елена Яковлевна Луковага болгаш кезер эмнелге салбырының бүгү ажылдакчыларынга «Шын» солунну дамчыштыр өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Түлүш ОЧУР-ООЛ,
Арыскан суурда пенсионер.
Улуг-Хем район.

«ЭМЧИВИС» ДИЖИРЛЕР

«Шамбалыг» совхозка он беш чыл дургузунда мал малдап чорааш, ам пенсияда Дембирел Ламажыковна Монгушту «эмчивис» деп мактап, оон ачы-дузазын сактып чоруурлар республиканың районнарында эвээш эвес.

1939 чылда үш чыл хуусаалыг эмчи курузун дооскаш, 1965 чылга чедир (26 чыл дургузунда) гинеколог болуп ажылдап келген. Ынча чыл дургузунда чүнү көрбеди дээр: шагда өглеринге божааннарын-даа караан чырыдып чораан. Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем дээш хөй-ле черлерге эмчилеп чораан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль-биле ийи удаа шаңнаткан, хүндүлел, мактал бижиктер ол эмчиде дыка хөй.

Эмчиниң буянныг ачы-дузазын Дембирел Ламажыковнадан көрүп чорааннар ону сеткил ханыышкын-биле сактып чоруурлар. Дөрт уругнуң иези ол хоочун амдаа эрес-кашпагайын салбаан, чон аразында ажыл-херектерде хирези-биле киришпишаан. Ам хеймер кызы Еленазы Кызылдың эмчи училищезинде өөренип турар, ол авазының угун салгаар.

Саара МОНГУШ.
Кызыл район.

ЧЕДЕР ХӨЛДҮҢ КЫЙГЫЗЫ

Таңды-Уланың чиңгир ногаан ээзим-аргаларының эдээнде кезээде онмас шивилер, пөштер каастаан делгеминден чаптып баткан, хээлиг маңнык-торгу ышкаш оргу-делгем ховунуң дал ортузунда Чедер хөл, шааҗанда куткан сүт ышкаш, далаш чок таваар чалгып, самнап чыдар.

Ховунуң ховузунда мөңгүннелип кыланнаан терең, элбек суглуг, эм шынарлыг бүдүмелдерлиг Чедер хөлдүң чонның кадыкшылынга дузалыы билдингир болгай. Эрте-бурунгудан бээр Тывада бойдустуң ховар дээн чараш чурумалдыг бир булуну дээрзин бистиң республикада билбес кижи ховар.

Эрткен үжен чылдарның эгезинде ук хөлге баштай келгеш, ону төрүттүнген Хемчиимниң каастакчызы Мешкен-Холге дөмейлеп, магам хандыр-ла чарашсынып көргенимни утпас мен. Ынчаарда Чедер ховузунга тараа тарывас, сиген кеспес, Тывага баштай ажыттынган Чедер курорттуң бичии бажыңчыгаштарындан өске тудуг-суур чок сайзыраттынып ажыглаттынмаан кур чер чыткан чүве. Холдүг долгандыр чүгле аалдар чайлаар, шык-шынаазында мал долган, чүс-чүс өдүрек-тер, аңгырлар, кастар, куулар хөлдүң кырын көзүлбестеди шыва алган, амыдыралды каастап, амыр-шөлээн өзүп турган. Тогдуктар болгаш дуруяалар Чедер ховузунга сыңмас чыгыы көвей, оор-оор болуп, кижиден безин хойбас чоруурун ынчаарда эскергеш, магадаан мен. Суг кужунуң тааланчыг, чараш үнү дүнхүн чокка дыңналып, чонунга аян тудуп турганын ам-даа сактыр мен.

Тываның аъттыг шериинин дайынчылары шериг эштерим-биле кады улуг лейтенант Аланың командазы-биле Чедер хөлдүң делгем, терең оъттуг шынаазындан сиген кестирип, бичии-ле чайлыг шагывыста хөлдүң хевис дег шыгынга аңдаштанып, чаржып, хүрежип, оон чылыг суунга мага хандыр эштип турганывысты утпастыр мен. Чайның чылыг хүннеринде аңаа сиген кестирип, чылдың-на 70—80 улуг-улуг саарааттарны тургузуп турдувус, хөлде эңмежок суг куштарын, ам-гызы дег, кээргел чокка боолаар байтыгай, хөл чоогунга чаңгыс-даа катап боо эткениниң дыңнаваан бис.

Ол үеде Чедерниң хоочун чурттакчылары чораан Лаңзын Оюн, Лагба Оюн болгаш өскелер-даа шаанда ол хөлдүң хыыргыыштарынга, хөл бажы Кара-Чыраага сыыныйгактар, буур-буланнар, элик-хүлбүстер девээлээр, сугга эштип чедип келир, адыг болгаш бөрүлер безин хыыргыыш, чыраа иштинге бузуп кирип келир турганын сактып чугаалажыр чораан. Оозун бодаарга, улуг-бичеаңнарны болгаш куш аймаан келир салгалга арттырып бээр сорулга-биле бурунгу тывалар оларга хол дегбес, хоюспас, камнап-хумагалаар, чарашсынып чаптаар чорааны илдең-дир.

Эрткен бежен чылдар мурнунда Чедер хөлдүң ёзулуг хол дегбээн боду бүткен чурумалы, чоңга алдар-аттыг, терең элбек эм шынарлыг суу болгаш малгажы эмнеткен кижилерниң бедик үнелээшкинин ап келген. Ам бистиң хүннеривисте ук хөлдүң түреттелге таварышканын кээргеп, ожааган кижилерниң чүлдү-чүректери ажып, саргып, сагыш-сеткили дойлуп, хомудап турары черле чөптүг болбас аргажок.

Экологтуг дүрүмнерниң негелделерин каржы үрээнивистиң уржуунда Чедер хөлдүң эмнээр күштүг шынары чыл келген тудум-на эвээжеп, кызырлып, келир үениң салгалынга артпас деп барганы каракка көстүп турар-дыр. Ук хөлге чылдың кээп амдажаан бистиң чалгынныг өңнүктеривис — суг куштары база ховар көстүр, а кууларның ис чок читкени маңаа херечи болур деп билир мен.

Чедер хөл «караа» кылаңнайнып, четтикпейн манап чытканзыын хамаарылгалыг албан черлериниң удуртукчулары канчап эскербес чоор? Өлче ам кым көрнүрүл?

Бүзүренчиг эвес болза, хөлдүң артыы талазында Делег-Даа дээр кызыл баштыг тейже үнгеш, оон хөлдү кончуг кичээнгейлиг топтап көөрге-ле илдең. Оон суу сыыгап соолгаш, ийи кезекке чарлы берген. Ол кадып соолза-соолза эвээжээн, артында куурарганы, ак-чайт дус-кужурга туттуруп алган.

Бо кыжын болган теледамчыдылгага профоблчөвүлелдиң удуртукчулары Чедер хөлдүң суу болгаш малгажы ам-даа бежен чылды шыдаар деп, арай-ла сагыш амыр харыылаанын дыңнааш, оон соонда ол хөлдүң эм шынары чонуң кадыкшылынга херек чок апаар ышкажыл деп айтырар сагыштыг мен.

Хөлдүң сыыгап, баксыраанынга хамыктың мурнунда бистер, кижилер, шуптувус буруулуг бис. Бистер аңаа кижизиг эвес хамаарылгалыг болганывыстың уржуу ол-дур. «Шын» солуннуң арыннарынга ооң дугайын бижип, радио дамчыдылгага чугаалап, чамдык албан организацияларже болур-болбас-даа бол саналсүмемни бижээн-даа мен. Ынчалза-даа мээн саналдарымга харыылар чок болду. Ооң чаңгыс чижээ. 1986 чылдың ноябрь 19-та үнген «Шын» солунга «Бойдустуң хайыралы» деп эгелиг ол-ла хөлдүң дугайында мээң чагаам профобл-чөвүлелге, Кадык камгалал, Арга-ыяш ажыл-агый министерстволарынга, Курорттар эргелелинге болгаш Кызыл районнуң Кур-Чер кодээ Советиниң күүскомунга хамаарылгалыг турбуже, оларның чаңгызы-даа харыылавайн келген.

Ынчангаш бо чагааны аңаа хамаарыштыр бижиир ужурга таварыштым.

Артём БОРБАК-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң ийи чыл болурунга

ЭГЕ ҮНДЕЗИНЧЕ ЭГЛИИШКИН

Бистиң ниитилеливистиң төөгүзүнде эргилделиг чүүл болган СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болганындан бээр ийи чылынга чедир эвээш үе арткан. 1986 чылдың февральда болгаш мартта совет коммунистерниң шуулганының дугайында Барыын чүкке чугаа хөй болгаш янзы-бүрү болганын, оларның хөөнүнүң кедергей чөпсүнген болгаш дора көрген-даа турганын сактыр-дыр мен. Ийи чыл эрте бергенде ам съезд дугайында чүнү чугаалап болурул?

Оон бээр болган чүүлдерни эге үндезинче эглени деп адап болур деп бодаар мен. Советтер чуртунуң тургустунганының эге чылдарында чаа делегейни тургузар талазы-биле баштайгы төлевилээшкиннерже, күзелдерже база баштайгы дуржулгаже эглиишкин. Съездиге политиктиг илеткелге-даа, өске-даа чугаалаан чүүлдериңге М. С. Горбачев Ленинниң ажылдарынга даянып, эге үндезиннерни дилээрде «Горбачевтан эвес, а Лениндең» айтырарын журналистерге сүмелеп турары таварылга эвес-ле болгай.

Мен хамыктың мурнунда кижиниң негелде-херегледериңче көрүүрүнүң дугайында чугаалап тур мен. Чогум-на харын чурттуң бөгүнгү хамаатыбүрүзүнүң негелде-херегледериниң дугайында, мурнунда ышкаш, бөлүк кижилерниң, ниитизи-биле, кажан бир шагда эвес. Чижек кылдыр кижилерге эң чидиг айтырыг болуп турар бажың-балгат чедишпезиниң айтырыы дижик. Бис мурнунда база-ла хөйнү тудуп турган бис. Ындыг болзажок, сөөлгү ийи чылда мурнундагы беш чылдың кайы-даа ийи чылындан 29 миллион дөрбелчин метр хөй шөлдүг чурталга бажыңнарын туткан-дыр бис.

Черле ынчаш 1987 чылдың түңнелдериниң дугайында статистиктерниң дыңнадыгында саннар болгаш фактылар мындыг чүүлдү херечилеп турар: социал херегледерге — чурттаар бажыңнар, школалар, эмнелгелер дыштаныылга баазалары болгаш өске-даа ындыг чүүлдерни тударынга чарыгдалдар эрткен чылын өске чарыгдалдарга бодаарга, үш катап дүрген ковудеп турган.

Ынчалзажок, чугаа чүгле ол сорулгаларга хөй хөреңгини үндүрүп турар аларганының дугайында эвес. Оларны кайы хире чөптүг хуваап турарынче эң-не кол кичээнгей салып турар-дыр. Социал чөптүг чоруктуң идеязы бирги черже үнүп турары көскү. Парлалгага кээп турар чагааларда янзы-бүрү адырларда деңэвес чоруктуң дугайында, оон чөптүг эвезиниң дугайында бижип турар.

А социал чөптүг чорук дээрге 1917 чылдың Октябрының эң-не чугула кыйгырыы болгай!

СЭКП-ниң XXVII съездизи бирги черже «кижи факторуу» идип үндүргеш, оон ийи талазын — политиканың объектизи болуп турар кижиниң ролюн база, оон дудак чок кылдыр, ажылдакчы болуп турар кижиниң ролюн өөренип көрген. Өскээр чугаалаарга, политика кижиже эргилер ужурлуг, ындыг бооп да, кижи бүрүзүнүң куженниишкининиң ачызы-биле. Кижи бүрүзүнүң дузазы-биле. Таптаашкын үезинде бистиң кол четпезивистиң дугайын чугаалаар болза, мен чүгле багай ажылдап турган экономиктиг механизмден аңгыда, ниитилел амыдыралынга кижилерниң кошкак киржилгелиг турганын онзалап демдеглээр ийик мен. А ындыг киржилгениң аргалары турган. Бети дээрге теорияда.

Ынчаарга кижи бүрүзүнүң киржилгези демократияны болгаш ажык-чарлыг чорукту негээр. Ийи чыл мурнунда шилип алганывыс ол орук сөөлгү он чылдарда биске турган тала-дугай тыртар, үүрмек харагалзаашкын кылыр, үстүнден хайырлаптар дээн ышкаш чүүлдерге удур туржуп турар. Чүнү ынча дээрим ол?

Бир-тээ чогум-на социалистиг күрүне бистиң талавыстан кандыг-даа күжениишкинивис чокта бистиң долу чаагай амыдыралывысты харыылаар чүве дээн соонда, кижилер хамык-ла негелделерин өлче чууй каап туруп берген. Харын бир эвес хеп-хенертен халап, бергедээшкин болган болза, херек өске-ле ыйнаан. Кижилерниң-даа буруузу-биле болган чүве болза. Чернобыльга халаптан бистиң чуртувус 8 миллиард рубльге когараан. Арагалаашкынга удур кампанияны эгелээш, арага садарындан 26 миллиард рубльди чедир албаан. Ону билип база хүлээп ап турар бис.

Ындыг-даа болза чүге бистер хожудап турар колхозтуң каражазын, бүдүрүлгениң багай ажылдааны дээш, чамдын кижилерниң мергежилиниң, билииниң кошкаа дээш, тоомча чок, салгаа чоруу дээш төлээр ужурлуг бис? Социализм дээрге кижиниң аңаа-ла хол куруг олуруп алган, министерстводан хайырал манап олурары ол чүве бе? Мен бодаарымга ындыг эвес, харын бүгү чүвени бот-тускайлан шиитпирлээри база бодунуң шиитпирлерин дээп харыылаары-дыр.

«Сталинизмниң арттырган салгалы», ёзулуг айыылдыг болгаш херек кырында бар чүүлү болза инициативаны бодунга алыр, бодунуң шиитпирин, туружун камгалаар күзел чогу, хеңнү чогу, аңаа белен эвези-дир. Үстүнде бир-ле кижи бар, ол шиитпирлеп тер, ыяап-ла шын шиитпирлеп тер дээн ышкаш.

Совет кижилерниң инициативазы — бистиң ёзулуг байлаавыс. Бодунуң баштайгы ужуглелинге «Кулдар бистер эвес бис, бистер кулдар эвес бис» деп бижээн революция чогум-на өлче утланган.

Александр ИГНАТОВ,
ПМА-ның политиктиг тайылбырлакчызы.

Делегей медээлери

БҮРҮН ДЕТКИИШКИН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Афганистан талазы-биле кылган медеглелин делегейниң бүгү чурттарында калбаа-биле чугаалажып көрүп турар. Делегей парлалгазы аңаа хамаарыштыр кылган тайылбырларынга ол медеглел болза тус-тус девискээрлерде тургустунуп кээп турар чидиг айтырыгларны болгаш ок-боолуг демиселди политиктиг арга-биле шиитпирлээринге таарымчалыг байдалды берип турар деп демдеглеп турар.

Болгарияның «Земеделеко знаме» солуну совет санал болза чүгле Афганистанга эвес, а өске-даа девискээрлерде боор турар чепсектиг чөрүлдээлерге база хамааржыр деп демдеглээн. Афганистанда болуушкуннарның тайбың арга-биле шиитпирлеттинери Чоокку Чөөн чүкте, Мурнуу Африкада, Төп Америкада болгаш Кампучияда бооп турар болуушкуннарны болур-чогуур-биле шиитпирлээринге база-ла улуг салдарны чедирер.

Чехословакияның «Праце» солуну Совет Эвилели Афганистанда боор турар болуушкуннарны тайбың арга-биле шиитпирлээринге хамаарыштыр бодунуң тодаргай саналын делегейниң хөй-ниитизиниң мурнунга тургускан деп бижээн. Делегейниң хөй-ниитизи ам Афганистанга удур чарлаттынмаан дайынны чорудуп турар империалистиг бөлүктерниң кандыг харыыны кылырын манап турар деп, солун улаштыр демдеглээн.

Француз коммунистерниң «Юманите» солуну СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының медеглелин долузу-биле парлааш, аңаа хамаарыштыр кылган тайылбырында «Афганистанда байдалды политиктиг арга-биле шиитпирлээриниң талазы-биле Совет Эвилелиниң кииргени саналын Францияның коммунистери болгаш депшилгелиг бүгү күштери деткип турар» деп бижээн.

(СЭТА).

БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

ЖЕНЕВА. (СЭТА). Тайбының бүгү-делегей Чөвүлелиниң президентизи Ромеш Чандра СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга: «Сөөлгү үеде Женевага делегейниң хөй-ниитизиниң янзы-бүрү бөлүктериниң удуртукчулары-биле хөй удаа ужуражып турдум, олар СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Афганистанда болуушкуннарга хамаарыштыр кылган медеглелин бүрүн деткип турарын илереткеннер. Совет саналга мен база байыр чедирип тур мен» деп медеглээн.

Совет удуртукчунуң медеглели ССРЭ-ниң тайбыңны быжыглаарынче база күрүнелер аразынга кады ажылдажылганы ханыладырынче угланган политиказының база бир илергейлээшкини болган деп, президент чугаалаан. Совет чаа санал атомнуг чепсектиң ийи хевирин узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың аразында чедип алдынган дугуржулганың соонда тургустунган тайбыңны быжыглаарынче угланган чорудулгага эки салыышкын болган.

Афганистанда национал эптежилге политиказының чогумчалыг боттанып эгелээниниң ачызында ол чурттан совет шериглерин үндүрериңге таарымчалыг байдалдың тургустунганын база демдеглээр херек деп, ол чугаалаан. Афганистанда байдалды чогумчударынга сонуургалдыг бүгү күштер боттарының күжениишкиннерин каттыштырар ужурлуг дээрзин президент онзалап айыткан.

52 МУҢУ ЭЭП КЕЛГЕН

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанда национал эптежилге политиказы чедиишкинниг боттанып турар. Кундуз можуга чазакка удур демисежип чоруп турган чээрби кижилиг бөлүк чоокта чаа чазак шериглеринге дүжүп берген болгаш ам контрреволюсчуларга удур демисежи берген.

Национал эптежилгениң политиказы чурттуң бүгү черлеринде деткимчени ап турар. Афган улустуң дайзыннарының пропагандазынга алыскаш, даштыкыже деже берген бөдүүн чондан эрткен чылын 52 муң кижи өскен чурту болур Герат можуда ээп келген. Эрткен чылын ол-ла можуга үймээн үндүрүп чоруп турган 5 муң хире кижи улусчу эрге-чагырганың талазынче кирген. Оларның хөй кезии ам национал политиканың комиссияларының кежигүннери бооп алган, чон ортузунга суртаал ажылын чорудуп турар.

Л. ПЕЛТИЕРНИҢ ИНТЕРВЬЮЗУ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Американың үндезин чону индейлерниң эргези дээш эрес-дидим демиселчи Леонард Пелтиерни АКШ-тың эрге-чагыргазы кара-бажыңнаандан бээр ам 12 чыл бооп турар.

СЭТА-ның корреспондентизи чоокта чаа оон-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан. Оон чугаалааны болза:

«Бо хөй чылдарның дургузунда кара-бажыңга чыда, Каттышкан Штаттарда ак эвес кештиг кижилерге чөптүг чорук деп чүве турбас дээрзинге шуут бүзүредим. Ооң тодаргай чижээ «мээң херээм» болур. 1975 чылда индей улус турар резервацияга полицейжилер-биле атсылажыышкын болган. Аңаа ийи полицейжи өлүрткен. Ол дээш мени бүгү назыда кара-бажыңга олурар кылдыр шииткен. Индей улустуң дүрүм ёзугаар политиктиг негелдези дээш туржуп турар кижилерни АКШ-тың эрге-чагыргазы мындыг янзылыг чондан аңгылап турар деп чүвениң бир чижээ бо-дур».

АКШ-тың дээди суду эрткен чылдың төнчүзүнде Пелтиерниң херээн катап көөрүнден ойталаан. Ам делегейниң хөй-ниитизиниң деткимчези-биле ону хостап ап болур. Американың индей улузунуң эргези дээш чаныш-сыныш чок демиселчиге политиктиг хоргадал бээриниге белениниң дугайында Совет Эвилелиниң медеглелинге ол кончуг идегеп турар.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

СОФИЯ. Сөөлгү чылдарда Болгарияның улустуң эмчизи Димитр Крыстев чээрби муң ажыг аарыг кижилерниң кадыкшылын эгидип берген. Олар колдуунда-ла дурт-сын сөөгү үрелген болгаш Бехтеревтиң аарыы-биле аараан кижилер болган. Ындыг берге аарыг үезинде чайлаш чок болу берген хирургияның кезер бижээн ажыглавайн турар. Ооң эмнелгези эм үнүштерни болгаш дурт-сынга массаж кылырынга үндезилеттинген.

Димитр Крыстевтиң ады бөгүн чүгле Болгарияда эвес, харын хөй-хөй чурттарда сураглаан. Ооң методу-биле чүгле чуртунга эвес, харын даштыкыда улуу-биле сураглаан Атанас Шибилев болгаш Петр Димков чедиишкиннии-биле ажылдап турарлар. Хөй муң аарыг кижилер экирип, кадыкшый бээринге ынанып турар болгаш улустуң эмчилери оларның ынаныышкынын бадыткап турарлар.

БУДАПЕШТ. Үжен чыл бурунгаар, 1958 чылдың февральда Улусчу контрольдуң Төп Комитеди Венгрияга тургускан. Бөгүн улусчу контрольда барык-ла 30 муң активчилер киржип, чурттуң мурнунда туруп турар чугула сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге дузалап турар. Оларның кичээнгейиниң төвүнде — экономиктиг структураны эде тургузар талазы-биле шиитпирлерни күүседири, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң ажылының ажыктыын бедидери. Чурттакчы чонуң амыдырал байдалын экижидер талазы-биле чүнү кылып турарын хынаары, өртектер өскениниң компенсациязын, хосталган ажылчын күжүн ажылга тургузары болгаш социал политиканың өске-даа чугула айтырыгларын шиитпирлеп турарын хынаары оон эвээш эвес ужур-дузалыг сорулга болуп турар.

Улусчу контрольдуң венгр органнарының ажыл-чорудулгазының чаа угланыышкыннары 1990 чылдарда чазактың стабилизация программазын күлээп алганы-биле холбашкан. Оларның ажылын оперативтиг рейдилерни чорудары-биле холбаштырарын немээрин телевидээн. Олар чазакка социал-экономиктиг эде тургустунуушкунга чаа шиитпирлерни хүлээп алырынга дузалаар ужурлуг.

ВУР-нуң улусчу контроль органнары чылда 12-14 муң чедип турар ажылчы чоннарның билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын чугаалажып көөрүн эң чугула сорулга кылдыр санап турар. Кээп турар чагааларда ниитиниң өнчү-хөреңгизин камгалаарының, бүдүрүлгени организастап чорударын экижидериниң, ёзу бажымдаалаар чоруктуң илерээшкиннери-биле демиселдиң айтырыгларын көдүрүп үндүрүп турар.

БЕЛГРАД. Югославияның найысылалынга болган «Фест-88» деп делегей кинофестивалынга 25 чурттан дөртен ажыг фильмни көргүскен. Оларның хөй кезии делегейниң сөөлгү кинофестивальдарынга шаңнал алган фильмнер болган. Программаның конкурстан дашкаар кезээнге КУР-нуң кинематографистериниң ажылдарының көрүлдезин организастап чорудкан.

Совет фильмнерни югослав критиктер эки деп үнелеп көргеннер. Т. Абуладзениң «Миннииишкин» деп фильмин көрүкчүлерниң улуг сонуургал-биле көрген фильмнериниң бирээзи болган. Ол фильмде бак чорукту ажып эртериниң эргежок чугулазы кол черни ээлеп турар деп, парлалга демдеглээн.

«Фест-88» фестивальдың эң дээре фильмин кылдыр критиктерниң делегей жюризи барыын герман режиссёр Вим Вендерстиң «Берлин кырында дээр» деп ГФР-ниң болгаш Францияның кады үндүрген фильмин санаан.

(СЭТА).

АЖЫЛ СОКСАДЫЫШКЫНЫ

ЛОНДОН. (СЭТА). Великобританияның ажылчы чоннарының ажыл соксадыышкыны улам калбарып турар. Кижилерни ажыл-биле хандырарын база ажыл төлевирин улгаттырарын негээн кыйгырыглардыг массалыг чыскаалдар чурттуң улуг-улуг хоорайларында бооп эртип турар.

Ажыл төлевирин улгаттырарын негээн ажыл соксадыышкынын Англияның медицина ажылдакчылары бо чылдың баштайгы айында бир дугаар эгелээн. Ооң соонда оларның негелдезин деткип, чурттуң порт ажылчыннары ажыл соксадыышкынын эгелээн. Амгы үеде чурттуң бүгү порттары барык ажылдавайн турар. Порт болгаш паром ажылчыннары чүък сайгарып сөөртүр улуг компанияларның ээлериниң ажылчын санын кызырар, элээн хөй кижилерни ажылдан үндүрер дээн шиитпиринге удурланып, ажыл соксадыышкынын үргүлчүлеп турар. Чурттуң улуг порттарында хөй чүък сайгартынмайн чыдып турар.

Эрткен неделяда машина тудукчулары база ажыл соксадыышкынын эгелээн. Чижээлээрге, делегейде эң күчүлүг болгаш ат-сураглыг машина тудуушкун бүдүрүлгелериниң бирээзи болур «Форд» компанияның ажылчыннары ажыл соксадыышкынын эгелээн. Олар күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң бедээни-биле чергелештир ажыл төлевирин база улгаттырарын негеп турарлар. «Форд» компанияның салбырлары даштыкы чурттарда кончуг хөй. Ол салбырлар Англиядан келген кезектерни чыып эптээш, «форд» маркалыг автомобильдерни кылып турар. Компанияның Англияда кол заводтарының ажылчыннары ажыл соксадыышкынын эгелээрге, ооң даштыкы чурттарда салбырларының ажылы база-ла кылыр ажыл чок бергедеп эгелээн.

ТАИЛАНД. Бангкокта чуртталга бажыңнарының айтырыы чидиг болуп артпышаан. Амгы үеде найысылалда 1000 хире казанак бажыңнар бар, ында бир миллион ажыг кижи хоргастаныып чурттап турар. Демир-ден болгаш маңзалардан кылган чаржынчыг казанактарда коммуналдыг бөдүүн таарымчалыг чүүлдер безин чок.

Ындыг байдал турбуже Бангкоктуң эрге-чагыргалары чуртталга бажыңнарының айтырыын шиитпирлээринге шүшпеңин көргүзүп турар. Бичии хемчеглерни ап чорудуп турар, ынчалза-даа кандыг? Чижээлээрге, эрткен чылын «Бангкокту арыглаарының» программазын ёзугаар хоорайда ядыыларның 200 муң ажыг турлагларын чок кылган. Ооң түңнелинде, хоорайның 200 муң чурттакчыларынга караның уу-биле чорун чоруурун саналдаан.

Чурттуң хөй-ниитизи чазактан бажың чоктарга болгаш түреңги черлерниң чурттакчыларынга дуза көргүзериниң программазын эде көөрүн, күш-биле өскээр көжүрерин соксадырын, бажың чоктарга чиик өртектиг бажыңнар бээрин азы ону тудуп алырынга чер участоктарын бээрин негеп турар.

ЧУРУКТАРДА: Бангкокта ковудээн ядыылар чурттаар суурларының бирээзиниң чурттакчылары.

Б. ЧЕХОНИННИҢ фотозу.

(СЭТА).

Урутларны хөгжүүжге өөредирин — амгы үениң негелделериниң бирээзи. Ол негелдени боттандырарынга кезиг үлүүн Бай-Хаактың музыка школазының башкызы Оюмаа Салчаковна Бадыргы киирип турар. Ол Кызылдың уран чүүл училищезин 1982 чылда дооскан-даа болза, дуржулгалыг башкыларның дузазы-биле мурнакчыларның олуруунда кирген.

ЧУРУКТА: О. С. Бадыргы.

Виталий ШАЙФУЛИННИН фотозу.

Сээң хостуг үең

ДЫШТАНЫР ХҮНДЕ

Самагалдай суур—чурттакчыларның коллективтиг дыштанырынга чаагайтынган чер. Чижээлээрге, Артыш-Хавакка хары утда муң-даа кижи чуңгулап болур. А хем ол чарыында бүүрелчиннер, Туглуга-Эдээ? Суугуларлыг бажыңнарлыг пионер лагери «Сайлык» девискээринде Соок-Суг кавызының аргалыг дагларын? Оон чанарда белин эптиг кыш сыыладырга, Самагалдай бо турар. Дыттыг-Хемниң суур чанында дожу база амыр, шивилер аразынга каш-даа чүс кижи коньки-леп болур. Улуг Культура бажыңы, школаның спорт залы, организацияларның клубтары, стадион, парк — шупту сээң эргенде.

Эрткен дыштаныр хүнде Артыш-Хавакка хүнзедивис. Чүс ажыг кижи, нургулайында школачылар. Самагалдайның бүгү чурттакчызы—3240 ажыг кижиниң бодап көөрге, дыка эвээш. Ынчалза-даа кады хөглеп, шаанга чедир агаарлап алдывыс. Бистиң аравыска лыжалыг, шанактыг туржук, калбак шуугай туткан-даа, хол куруг-даа улус турду. Ол хирезинде катгы, чугаа үзүлбеди. Алгыржып, кускуннажып, «Орук чайла, орук чайла!» дижип-даа турар кижилер бар. Оларның чамдыктары-биле чугаалашпас арга чок болдувус.

Айлаңмаа биле Аляна: — Бистиң чедиги класстың өөреникчилери бо хавактан чуңгулаарынга ынак. Бөгүн эвээш кижи келген-дир, дүъш соонда кээрлер боор. Амдызында алды урут чуңгулап тур бис.

Омак Оюн: — Маңаа чуңгулаары дыка онза. Чуңгулаан улустуң барааның көрүп каш, дораан-на бажыңымдан чоруптум.

Седен-оол Оюн: — Трамплиндеп шурап тур бис. Шаанда бедик трамплиннер ол чарыктың дагларынга турган. Ылаңгыя Ак-Тей-Арны, Узун-Бадар, Былдай-Дужер, Шураар-Хөртүк ышчаар чуңгулаары солун. Келир улуг-хүнде ынаар баар боор бис, бежен чылдарда кады лыжалап чораан болгаш өске-даа өөрүм-биле кады.

«Калдак-Хамар» агиткультбригада сөөлгү үеде ажылын элээн экижиткен. Оон кежигүннери эрткен чылын республика көрүлдезинге киирген программазын чаартып, чаа көдүрлүүшкүн-биле ажылдап турар. Дыштаныр хүнде оларның концертин чон дыка сонуургаан. Ук коллектив чоокта чаа Эрзин районнуң суурларынга четкен.

Кежээ Культура бажыңынга аныяктарның оюн-тоглаазы болган. Ол черле эки. Ынчалзажок, өрээлди караңгыладып алганындан чогум ында чүү болуп турарын көөрү дыка берге: хөлбеңнээн-салбаңнаан дүрзүлер, кулак уюкталдыр кышкырган хөгжүм, чивеңнешкен-караңнашкан оттар... Кижи тенип-даа, угаан чанып-даа болур. Ында кижизидикчи утка чүү деп? Ол бүгүге алыскаш, медерел ышкынды нар чыгыы. Дүрген-не оон дескени дээре.

Районнуң транспорт бүдүрүлгезиниң клувунда чээрби ажыг кижи бильярдтаан тур. Ол организацияның директору Валерий Эренчин, кол инженери Олег Оюн, чолаачылар болгаш өске-даа кижилерниң ойнап турарын көргеш, кижиниң чүрээ өөрүп, сагыш-сеткил туружунга кирип кээр болчук.

Бир дыштаныр хүннүң эрткени ындыг болду. Маңаа немээр чүве — танцылаан улустуң аразында дагга хүнзээн кижилерниң чогу, АКМК-1070, ыяш ажыл-агыйы, аңныыр-тывыш ажыл-агыйы, харылзаа, суг ажыл-агыйы чижектиг черлерниң клубтарынга болгаш кызыл-булуңнарынга чүнүң-даа болбааны, суурда дыштаныр хүн шташының кежигүннериниң кезүлбези.

Моторк ТИРЧИН,
Өолет ЧИНМИТ.

Чылдар болгаш кижилер

ЧАЛЫЫ НАЗЫН—ТАНЦЫДА

Аныямда дестүнмес-ле чораан-дыр мен, танцы-сам дээш ынай болур турдум. Ам бо Седей Оюмааның, Каракыс Анай-оолдуң, Ая Оюнуң болгаш өске-даа талантылыг аныяктарның тургускан танцылары меңээ ол үени сагындырып кээр-дир. Ынчангаш танцыны чалыы назын деп болур.

Наталья Ажыкмаа, Екатерина Кылай, Сай-Хоо Оюн, Фаина Дубовская, Клара Намчак, Севилбаа Балы-Сагаан, Николай Кысыгбай, Андрей Сагды. Бо пенсионерлерни билбес кижи бисте ховар. Олар —Тывага танцы уран чүүлүнүң нептередикчилери-дир. Ындыг кижилерниң аразында болганымга чоргаарланып, өөрүп чоруур мен.

Тывага баштайгы балет бөлүү дөртен чылдарның эгезинде тургустунган. Аңаа Совет Эвилелинден чалаттырып келген башкылар улуг дузаны чедирген. А. В. Шатин, С. И. Булатов, А. Н. Аксёнов, И. А. Исполнев оларның бо херекке киирген үлүү улуг. Ылаңгыя Анатолий Васильевич биске балет талазы-биле нарын мергежилгелер кылдыртырындан аңгыда кино-чуруктарны көргүзүп, бистиң бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурувуска дузалап турган. Танцы уран чүүлүнүң дугайында номнарны номчуп берип, делегейниң ылгараңгай танцычылары-биле бисти таныштырып турган.

Танцы башкызы боду база могаг-шылаг билбес, ол хирезинде бодуун, өөреникчилеринге үлегерлиг кижи чораан. Ол биске орус, молдав, украин, испан, финн болгаш өске-даа танцыларны өөреткен. Ол танцыларны араттарга, сөөлүнде колхозчуларга болгаш ажылчыннарга бараалгадып келдивис. «Эзидек шыңгыраашты» биле «Аныяктарны» ынчан тургускан бис.

«Эзидек шыңгыраашты» баштай каш кижи күүсеткен. Оларны ам адавас аргам чок: К. Намчак, Е. Кылай, С. Бады-Сагаан, Ф. Дубовская, К. Веденеева, О. Сай-Хоо, Т. Селиванова болгаш кол ойнакчы Н. Ажыкмаа. Ол-ла өөрүм-биле кады «Дөкей өону» база танцылап эгелээн бис. Черле ынчан ойнаан танцыларывыс шуптузу чонга бир дугаар бараалгаттынып турган. Ол бүгү танцылар-биле чергелештир классиктиг балеттерден үзүндүлерни база танцылап турган бис.

Балет бөлүүнге дөрт чыл өөрендивис. Ук бөлүктүң доозукчулары, ол үениң танцы башкылары болгаш хөгжүмчүлери Тывага танцы уран чүүлүн хөгжүдеринге кезиг черни ээлээн. Амгы үеде танцыга хандыкшылдыг башкылар чер бүрүзүнде көвүдеп келген. Чижээлээрге, Чадаанада Нина Ховалыг Минусинскиниң уран чүүл училищезин дооскан соонда уругларның уран чүүл школазында танцы бөлүүн ажыткан. Оон уламындан көрүлделерге танцычы школачылар хөй киржип, танцы ол районда улуг хөгжүлдени ап турар. Ам кижилер чурту Тожудан сарлыкчылар турту Мөңгүн-Тайгага, Эрзинниң тевежилеринден Хову-Аксының металлургтарынга чедир танцы теппес кижи чок апарган.

Екатерина ХАРЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

16. Вторник

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Ыраажы куштарның чажыды». Уран-чечен фильм. 10.10 — Концерт. 10.20 — «Бир идеяның төөгүзү». 10.50 — Медээлер. 11.00—XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 10 км. Херээженнер. Трамплинден хаактыг шураашкыннар. Коньки спорту. 500 км. Эр кижилер. Фигурлуг чуңгулаашкын. Ийилеп чуңгулаашкын. Кыска программа. Хаак спорту. 30 км. Эр кижилер. 15.00 —Сахалин телестудиязының программазы. 16.00 — Медээлер. 16.10 — Эде тургустунуушкун прожектору. 16.20 —«Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 1-ги дамчыдылга — «Чоокшулаашкын». 17.05 — Мультфильм. 17.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 30 км. Эр кижилер. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Дүрген сыылап бадары. Эр кижилер. Хоккей. ССРЭ биле Австрияның шилиндек командалары. АКШ биле ЧССР-ниң шилиндек командалары. 20.15 — Бөгүн делегейде. 20.35 — «Парвос» ансамбльдиң оюн көргүзүү. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Достоевскийниң амыдыралындан чээрби алды хонук». Уран-чечен фильм. 22.50 — Бөгүн делегейде. 23.00 — 00.20 — Анатолий Ананьев чогаалчы-биле ужуражылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Ындыг ырак, чоок хүннер». 8.35; 9.35 — Төөгү. 10 класс. Эртем-техниктиг революция амгы үеде. 9.05—Француз дыл. 10.05 — «Сфинкс». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 — Биология. 5 класс. Үнүштерниң вегетативтиг өзүп көвүдээри. 10.55 — «Оолдар, дүргедээшкин болгаш күзелдер». Телефильм. 11.05 — Француз дыл. 11.55— «Достоевскийниң амыдыралындан чээрби алды хонук». Уран-чечен фильм. 13.15 —«Тайгага болган чорук». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.45 —Медээлер. 13.55—«Талант». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы — «Бережков дугуй чогаадып турар». 15.05—15.50 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.00— «Казахстанның аныяк баледи» деп классиктиг танцының кузүне ансамблиниң концерти. 18.45— «Реформа — бүгү чоннуң херээ». Чаартынчы башкылар— РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы К. О. Моңгуш болгаш башкы Н. И. Мижит-Доржунуң ажылының дуржулгазы. 19.15 — «Тыва черде». Программада: Медээлер. «Ажыл-агыйга чорудулгазынга өөренир». «Улуска контроль». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 — «Поэзия». Ю. Левитанский. 21.00 —«Үе». 21.30— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40—23.30 — «Паганининиң тыңнаашкыны». Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15— Ритмиг гимнастика. 18.45 — Улустуң аялгалары. 19.00 — Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнер программазы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!» «Чалгаа чорук».

17. Среда

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Факт». Уран-чечен фильм. 10.05— Медээлер. 10.15 — «Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 1-ги дамчыдылга —«Чоокшулаашкын». 11.00 —14.00 XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 30 км. Эр кижилер. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Дүрген сыылап бадары. Эр кижилер. Хоккей. ССРЭ биле Австрияның шилиндек командалары. АКШ биле ЧССР-ниң шилиндек командалары. 15.00— Медээлер. 15.15—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.25 — «Алыс утказы-биле чугаалажылгалар» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.50 — Уругларга дириг амытаннар дугайында. 16.20 —«Төөгүнүң арыннары». Патриотизмге кижизидерии болгаш төөгү. 16.50 — «Черниң уруглары түңүң дугайында ырлажып турарлары». 17.25 — «Найырал ыяжы». ЮСФР-ниң делгелгези. «Тито — партия» Москвада. 17.55 — Школа: эде тургустунуушкунуң нарын айтырыглары. 18.25— Поэзия минуталары. 18.30—«Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 2-ги дамчыдылга—«Ажып эртиишкин». 19.15— XV кышкы Олимпиада оюннары. Ийилеп чуңгулаары. 20.15 — Бөгүн делегейде. 20.35—«Экспресс» концерт ансамблиниң оюн көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Туруш». Грэм Грин-биле ужуражылгалар. 23.00 — 23.15 —Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Дмитрий Овцынның ужурадалары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10 класс. Хана солунну ЭСМ кылып турар. 9.05 — Немец дыл. 10.05— ОПТУ сургуулдарынга. Физика. Электролиз. 10.35; 11.35 — Төөгү. 9 класс. Москвага декабрьның боо-чепсектиг тура халыышкыны. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Аваа дайынчы Александр Матросов». Уран-чечен фильм. 13.25 — Бирманың национал танцы ансамблиниң концерти. 13.55 — Медээлер. 14.05 — 15.15 — «Талант». 2-ги сериязы — «Чогаадыкчы ажылдарның бүгү-делегей конторазы». 16.25 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Херээженнер. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Слалом. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.05 — «Сонуургактарга». Школачыларга дамчыдылга. Тываның Араттың Революстуг Шеригиниң төөгүзүнден. 18.35 — Телефильмнер программазы. 19.15— «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Улуска контроль». 19.45 — Медээлер.

МОСКВАДАН

19.55— «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.10— Дашттыкы фильм экраны. «Кузун база час тургулаар». 1-ги сериязы. (КҮР). 21.00 — «Үе» 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Кузун база час тургулаар» 2-ги сериязы. 23.05 — «Ашхабадтың хуу демдектери». Курлавыр шериглериниң бир дугаар бүгү-эвилел чыыжының дугайында. 00.00—01.05 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 —«Кодээниң шагы». 19.10—«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.55—20.10 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Чиптиң ужуралдары».

18. Четверг

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05—«Дириг амытаннар дугайында». 10.05 — «Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 2-ги дамчыдылга — «Ажып эртиишкин». 10.50 — Медээлер. 11.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Трамплинден хаактыг шураашкыннар. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 14.45—Мультфильм. 15.05 — «Мария Ульянованың Вологдазы». Док. фильм. 15.25 — Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» 16.30 — XIX Бүгү-эвилел партконференциязынга уткуштур. Теория айтырыглары. 17.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 20.15 — Бөгүн делегейде. 20.35 — И. Стравинский. Концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Сибирь чер дугайында тоожу». Уран-чечен фильм. 23.25— Бөгүн делегейде. 23.35 —00.10 — Вильнюстуң күрүне квартеди ойнаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Кызыл Армияның ыраажызы». Док. фильм. 8.35; 9.35—А. М. Горький. «Хартыга дугайында ыр». «Буревестник дугайында ыр». 7 класс. 9.05 — Испан дыл. 10.05 —Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35—Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Өг-бүлениң психологтуг климаты. 11.05 — Испан дыл. 12.05—«Кузун база час тургулаар». Уран-чечен фильм. 1—2 сериялары. 14.15 — Медээлер. 14.25 — 15.30 — «Талант». 3-кү сериязы — «Биче шыдыкчы».

КЫЗЫЛДАН

18.00 — В. Сологуб — «Үзе чүректен халап». Кызыл хоорайның аныяк көрүкчүлер театрының шиизи. 19.00— Уругларга фильм. 19.20 — «Тыва черде». Программада: Медээлер. «XIX Бүгү-эвилел партконференцияга уткуштур». «Техника сентелгезинге — бедик шыдарны». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 — Концерт. 20.30 — Ритмиг гимнастика. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.25 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Херээженнер. Коньки спорту. 5000 м. Эр кижилер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 —«Поэзия». Л. Кондырев. 18.50—А. Главунов. Лирикти[illegible]. 19.00 — «Аян-жоруктар клуву». 20.00— 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!» «Туман[illegible] уран-чечен».

19. Пятница

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35—Уругларга дириг амытаннар дугайында. 9.05 — Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү: «Дээрбе». «Ыяш таалан». 9.40—Мультфильмнер. 10.25 —Концерт. 10.50 —Медээлер. 11.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. Дагга хаактаашкын спорту. Дүрген сыылап бадары. Херээженнер. 14.45 —«Малахит». Телефильм. 14.55— Литва телестудия программазы. 16.05 — Медээлер. 16.20 — Эде тургустунуушкун прожектору. 16.30—«Александр Невский» Уран-чечен фильм. 18.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки спорту. 1000 м. Эр кижилер. 18.45— Кижи болгаш хоойлу. 19.15 —Бөгүн делегейде. 19.35 —«Фигаро мында. Фигаро ында». Уран-чечен фильм. Сураглыг итали артист Тотонуң киржилгези-биле. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Балет артистерниң концерти. 22.40 —00.00 —«Кежээки информация-музыкалыг программа».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15— Телефильм. «Арга-арыг ажылдакчызы Катибаның диссертациязы». 8.35; 9.35 — Бисти долгандыр турар бойдус. 1 класс. Тараа—бүгү чүвениң эгези. 8.55 — «Херсонеске өскерилбес мен». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Англи дыл. 9.55 — «Шил өттүр». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. М. Е. Салтыков-Щедрин. Тоолдар. 10.35; 11.35 — Бисти долгандыр турар бойдус. 2 класс. Бистиң армиявыс. 10.55 — «Александр парыгы». 11.05 — Англи дыл. 11.55 — «Сибирь чер дугайында тоожу». Уран-чечен фильм. 13.35— «Сактып чор». Док. фильм. 14.10 — Медээлер. 14.20 —15.30 —«Талант». 4-кү сериязы — «Кол конструктор».

КЫЗЫЛДАН

17.50 — «Кежээниң-не баштайгы көргүзүү». 19.15 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Часка уткуштур». «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 19.45 —Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. Садыглаашкынны организастаары: дуржулга болгаш частырыглар. 20.45 — «Сары-Челектиң биосфералыг заповедниги». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Иллюзион». «Таварылга боор ужуражылгашкын». Уран-чечен фильм. 22.55 — «Хоолай». Улуг кижилерге мультфильм. 23.05 — Кшиштоф Кравчик ырлаар. (Польша). 23.35 — Делегатскаяда музей. «Орус костюм». 00.00—01.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 15 км. Эр кижилер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 —«Бөтче орук». Док. фильм. Алкоголизмни эмнээриниң дугайында. 18.35 — Мультфильм. 18.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

20. Суббота

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.30—Концерт. 8.45— «Мен—атомоход «Сибирь» мен». Телефильм. 9.15 — «Дирижёрлар». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 9.45 — «Чукчулар дугайында рассказтар». С. Красаускас. 10.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 15 км. Эр кижилер. 10.40 —Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.35 — Бүгү-эвилелдиң номчулга конференциязы. «Знамя» журнал. 12.50— Улусту чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының бүгү-делегей фестивалы. «Улустуң ырлары болгаш танцылары» (Мали). 13.20 — «Социализм чурттарында». 13.50 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Ярославльда социал-культура объектилерин ажыглаалга киирериниде мөге бижидилге кылып турар чоруктар дугайында. 14.30 — Бөгүн делегейде. 14.50 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Корабль өрээлдеринде кижилер дыңнаңар». Уран-чечен телефильм. 1—2 сериялары. 17.00 — Билдингир-даа болза, элдептиг. 18.00 — Концерт. 18.40 — «Иорданга туулчуушкун». Делегей амыдыралының редакциязы көргүзүп тур (ВУР телевидениези). «Наркоманияга —чок» (КНО фильм). 19.40 — ТТ экранында эң баштай. «Расписаниеден дашкаар поезд». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Уран чүүл мастерлериниң концерти. 23.00 — Улуг кижилерге мультфильмнер. 23.25— «Ийиги тыныш». Маңнаарынга ынак кижилер клувунуң дугайында. 23.55—00.05 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15— Чаңгыс айлажылышкын. К. Симонов. Шүлүктер. Хүн демдеглелдери. Сактыышкыннар. Д. Шостакович. «7-ги симфония». Музыка арыннары. 9.55 — Эде тургустунуушкун болгаш эрге. 10.10 —«Оруктарда хайхалаптар». Арагалаар чоруктуң хоразының дугайында. 10.25—«Дириг амытаннар дугайында». 11.25 — «Кижи. Чер. Октаргай». 12.30 — Философия дугайында беседалар. 13.15 — Компьютер-биле чугаа. 14.00—XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Ийилеп чуңгулаары. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Дүрген бадары. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле ГФР-ниң шилиндек командалары. 17.00— С. Прокофьев. Концерт. 17.25 — «Полковник Шалыгинниң маңнаашкыны». Уран-чечен фильм. 18.50 — «Вундербеби». Фильм-шии. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Кузькага бажың». 20.15 —Поэт Ю. Марцинкявичюстуң чогаадыкчы ажылының арыннары. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.15 — РСФСР-ниң улустуң чурукчузу Б. М. Неменский-биле ужуражылгашкын.

21. Воскресенье

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15—Ритмиг гимнастика. 9.00 — Уругларга телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Кускун». 9.10 — «Спортлото» тиражы. 9.25 — «Будильник». 9.55— «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 10.55 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга. 11.25—XV кышкы Олимпиада оюннары. Биатлон. 20 км. 12.55 — «Музыкалыг киоск». 13.25 — «Кодээниң шагы». 14.25 — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Аваа дайынчылар» фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 16.40 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Б. Штоколовтуң күүселдезинде шаандакы романстар. 17.20 — «Сеңээ ынак мен, чуртталга» деп телефотоконкурстуң ажыдыышкыны. 17.35 — «Делегей панорамазы». 18.20 — ТТ экранында эң баштай. «Бичии оргулуктарга ужуралдар». Уран-чечен фильм. 19.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. Эр кижилер. Хостуг программа. 21.00 — «Үе». 21.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки спорту. 1500 м. Эр кижилер. 22.30 — Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. Ф. Шекспир — «Шуурган». Г. Ресселлдиң музыказы. 23.45 — 23.55 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Эрудит». 9.00 — Совет поэзия. С. Гудзенко. 9.35 — Делегейни дескиндир. 10.40 — Портреттер. «О, мээң Дельвигим». 11.40 — Экономика билиглериниң үндезиннери «Телеэко» журнал. 12.15 — Компьютер-биле диалог. 13.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Финляндия биле Швецияның шилиндек командалары. 15.00 — «Чурукчу Иван Шишкин». 15.20 — Улусту чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Улустуң ырлары болгаш танцылары». (Мали). 15.50 — Ф. Абрамов чогаалчы-биле ужуражылгашкын. 17.30 — Музыкалыг телеабонемент. Күүседикчи уран чүүл дугайында. 18.25 — Эстон телевидениези программазы. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.30 — Концерт. 21.00 — «Үе» 21.30— «Бодум дээш харысаалгалыг мен». Уран-чечен фильм. 22.50 — «Ногаан чечектер». Н. Рубцовтуң поэзиязы. 23.35 — «Уттундурган черлер». Телефильм. 23.55 — 01.05 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. Эстафета 4х5 км. Херээженнер.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Единожды солгав»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30, **бичии залга: «Фантомас»** 9.00, 14.00, 19.00, **«Белые волки»** 12.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Иван Васильевич меняет профессию»** 14.30, **«Даниил—князь Галицкий»** 16.10, 18.10, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Сказка о прекрасной Айсулу»** 9.20, 10.50, 13.20, 15.00, **«И невозможно забыть»** (спецхроника) 12.20, **«Инспектор без оружия»** 16.30, 18.20, 20.10 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: Киноклуб: **«Светофор»** 10.00, **«Шантажист»** 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Шантажист»** 15.00, 17.20, 19.30 (узаткан) шактарда.

АГААР

Республикага бүргеп, аязыр. Чамдык черлерге быскан хар чаар. Соңгу-барыын углуг хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 35—40, чамдык черлерге 25—30 градус соок.

Кызылга бүргеп, аязыр, хар чагбас. Дүне 35—37, хүндүс 23—25 градус соок.

Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу, Кызылдың № 2 ортумак школазының болгаш «Шын» солун редакциязының коллективтери РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы

Зоя Даниловна
САПОГОВАНЫН

үр аараашкын, мөчээнин дыңнадып, оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2666. ТС — 00649.

БИБЛИОТЕКА
С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 40 (13640) | 1988 чылдың февраль 17, среда | 1925 чылдан үндезилеттинген | Өртээ 3 кап.

ТӨРЭЭН ЧУРТТУҢ КҮЧҮЗҮН БЫЖЫГЛААР

ДОСААФ-тың X Бүгү-эвилел съездизи

Социалистиг Төрээн чурттуң камгалал күчүзүн быжыглаарынга Армияга, авиацияга болгаш флотка дузалаарының эки тура ниитилели төлептиг салыышкынны кирип турар. Камгалал ниитилелиниң амыдыралында чугула болуушкун болган — февраль 15-те Кремльдиң Улуг ордузунга ССРЭ-ниң ДОСААФ-тың X Бүгү-эвилел съездизи ажыттынган.

Президиумга эштер М. С. Соломенцев, П. Н. Демичев, Д. Т. Язов, А. И. Лукьянов, Г. П. Разумовский, И. В. Капитонов, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары, шериг начальниктери, партия, совет болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, а ол ышкаш социалистиг болгаш хөгжүп орар өлээн каш чурттарның камгалал-спорт ниитилелдериниң делегацияларының удуртукчулары олурган.

СЭКП Төп Комитединиң ДОСААФ-тың X Бүгү-эвилел съездизинге чоруткан байыр чедириишкинин шыдыгаклар адыш часкаашкыны-биле уткаан. Байыр чедириишкинин СЭКП ТК-ның секретары А. И. Лукьянов номчаан.

«ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-ның ажылының дугайында отчет болгаш СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр камгалал ниитилелиниң организацияларының сорулгаларының дугайында» илеткелди ССРЭ-ниң ДОСААФ ТК-ның даргазы Флот адмиралы Г. М. Егоров кылган.

ССРЭ-ниң ДОСААФ-тың Төп ревизия комиссиязының отчёт илеткелин ооң даргазы А. В. Ханьков кылган.

Ооң соонда илеткелдерни чугаалажып эгелээн.

(СЭТА).

БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАР

Бот-орулга–чарылгага ыяк өөренир

Бот-орулга-чарылгаже бистиң совхозтарывыс ацаала хол-дааң кире бербээн, улуг белеткелди эрткен. Хаяктың мурнунда олар кереэ-биле ажылдап келген коллективтерниң дуржулгазын өөренген. «Тиилелге» совхозтуң чер ажылында бригадалар бот-орулга-чарылга-биле каш чыл дургузунда ажылдаан. Ында бир механизаторла 16—18 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп турар, ол болза ниити республиканың ортумак деңнелиинден 3,5 катап хөй.

Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң А. Колягинге удурткан интенсивтиг күш-ажыл коллективиниң ийи чыл дургузунда дуржулгазының дугайында делгереңгей материалды чоокта «Шын» солунга парлаан. Ол коллективтиң бир кежигүнүнге (шупту 6 кижи) 414 гектар шөл, ооң иштинде 282 гектар тараа шөлү онаажыр. Ук совхоз 1987 чылда бир гектардан ортумаа-биле 6,2 центнер тараа культураларын ажаап алган болза, Анатолий Ивановичиниң звенозунда ол көргүзүг 17,6 центнер болган. Бистиң чамдык совхозтарывыстың ниити тарылга шөлү А. Колягинниң звенозунуундан безин эвээш. Ол хиреде ында хөй техниканы база кижи күжүн тудуп, хөй чарыгдалды үндүрүп турар, а орулгазы эвээш. «Кара-Хаак» совхозта Галина Гороваяның беш кижи составтыг звенозу ортумаа-биле бир гектардан 555 центнер ногааны ажаап алган.

А мал ажылында чаа арга-биле ажылдааш, бедик көргүзүглерни чедип ап турарлар эвээш эвес. «Сукпак» совхоз бот-орулга-чарылгаже бисте эң баштай киргеннерниң бирээзи. 1987 чылда бо ажыл-агый 1 млн. 800 муң рубль орулганы алган. Мал чемгерилгезинде бир ажылчын 17 муң ажыг рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ынчангаш бот-орулга-чарылга талазы-биле шору дуржулгалыг апарган бо ийи ажыл-агыйның дуржулгазының дугайында чоокку үеде плакаттарны парлап үндүрер. Ол дээрге бот-орулга-чарылгаже чаа кирген совхозтарның удуртукчуларынга, специалистеринге база ажыл-ишчилеринге өөредиглиг материалы болур ужурлуг.

Республиканың совхозтарын экономиктиг эргелеп башкарылганың чаа аргазынче киирериниң мурнунда ол талазы-биле бисте чыгдынган дуржулгаларны мөөңнеп сайгаргаш, директорларның, экономистерниң, бухгалтерия аппаратының ажылдакчыларының база өске-даа специалистерниң семинарларын организастап эрттиргилээн. Бо ажыл ам-даа уламчылап турар.

Кандыг-даа чаа чүүлге бергелер ылап-ла турар. Ынчангаш совхозтарның база РАҮК-терниң удуртукчулары, специалистеринден эгелээш, аңаа бодуун ажылчыннарга чедир экономиктиг механизмниң чаа аргаларының дугайын, ооң алыс утказы чүл дээрзин өөренип, билип албайн, бо ажылды бурунгаарладып шыдавас бис. Каа-Хемде «Совет Тыва» совхоз (директору С. Д. Седен-оол) бүгү ажыл-ишчилерниң экономиктиг өөредилгезиниң планын чогаадып кылгаш, айның эгезинде кичээлдерни эрттирерни чаңчыл апарган. Мында бир солун чүүл болза, өөредилгениң чамдыкта викторина хевирлиг кылдыр организастаан. Кичээлдерниң темаларын бижээш, коскү черлерде аскылаан, ону дыңнакчылар шупту билир.

Бай-Тайганың «Бай-Тал» совхозунда өшкү кадарчызы Маннай Энеш өг-бүле кереэзи-биле ажылдааш, черле эки түңнелдерлиг болуп турар. Ол хамык-ла чарылгазын, орулгазын бирден-бирээ чокка санап билир, бухгалтер болгаш экономист апарган. Ынчангаш ону районнуң өске совхозтарының малчыннарының кичээлдеринче чалап турары база тавырылга эвес.

Совхозтар бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче кирген соонда бодунуң агар чарыгдалдарын — ажыл төлевирин, бүдүрүлгени калбартырынга база социал хөгжүлдеге акша-хөреңгини бодунуң ажылдап киирип алганының күзели-биле үндүрер. Бот-акшаланыышкын үезинде совхозтар күрүне банкызындан чээлини дөмей-ле алыр, эң ылаңгыя баштайгы үеде, күш кирип алгыже ындыг болур. Ынчалза-даа ону өйлүг-хемчээлдиг алыр болгаш өй-шаанда бүрүнү-биле санажып эгидер. Совхоз бодунуң ажыл-чорудулгазы дээш экономика талазы-биле харысалгалыг болур. Ынчангаш ол сорулга-биле совхозтарны бот-орулга-чарылгаже киирип турары ол. Херекниң ужуру чүгле кереэлиг, иштики бот-орулга-чарылгалыг бригадалар, звенолар тургузуп алырында эвес, кол-ла чүве — оларның ажылының шынарлыг түңнели. Кызыл районда «X Улуг хурал» совхоз хойжуларны өг-бүле кереэзинче шилчиткеш, чек дептерлерин дедир хавырып ап турган. Бо таварылгага малчыннар биле дирекцияның аразынга чөрүлдээлер үнүп келири албан. Бии-Хемниң «Саян» совхозка экономистерниң харысалга чогундан ниити орулгадан норматив-биле ажыл төлевирин санаарынга будулгаазыннар турган, чүгле бо талазы-биле эртемденнер дузалашканындан айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээн. Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарынга мал ажылында кереэ аргазын ажыглап турарында улуг четпестер илерээн. «Искра» совхозка бот-орулга-чарылгалыг даалгаларны бижип бээрниң маңык документилери безин чок турган. Ындыг таварылгада түңнелди канчап үндүрерил? Совхозтуң дирекциязы малчыннар-биле кереэни чарган, ооң негелделерин боду харын күүсетпес таварылгалар бар дээр дугайында «Шын» солунга «Төгерик столга» болган беседаның киржикчилери хойжулар чугаалап турганнар. Ол ышкаш фермаларга келгилээн холумак чемнерни деңзилеп килдээш, артканнарын аңаа-ла хүлээп алыр таварылгалар бисте хаая эвес. «Чыраа-Бажы» совхозтуң специалистери баштай-ла кереэже шилчээн коллективтерниң ажыл-чорудулгазын чогуур өйүнде сайгарып көрбейн турган.

Улуг-Хем районнуң совхозтары 1987 чылда күрүнеге куду шынарлыг сүт база эът сатканындан 108 муң рубльди чедир албаан. Бо дээрге ажыл-агыйжы эвес чорууvустуң баджыткалы-дыр. Ажыы-биле чугаалаарга, аңаа артык акша-хөреңги-даа үнүп турбас, чүгле ажылды негелде ёзугаар организастаар турган-дыр.

Экономиканың чаа механизмин ажыглаарынга РАҮК-терниң база совхозтарның специалистери ёзулуг-ла бүдүрүлгениң технологтары болур ужурлуг. Коллективтиг кереэже киргенде, оларның ролю улам улгадыр. Бисте болза ам бир-тээ кереэже шилчээн болганда коллективтер хамык ажылын боттары шиитпирлээр, оларның ажыл-чорудулгазынга специалистер холтаарлап болбас дээр хөөннер бар, ол канчап-даа шын эвес. Олар харын планнарны база бот-орулга-чарылгалыг даалгаларны чогаадып тургузарынга дузалаар ужурлуг.

Бот-орулга-чарылганың чедиишкини — кадрларны шын шилээп, өөредип алырындан кол хамааржыр. Ындыг түрбүже Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы, С. Тока аттыг, Барыын-Хемчикте «Хемчик» биле «Шекпээр», Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтар чер ажылдыгларны бо чылдың эгезинге чедир өөредип эгелевээн турган.

Бот-орулга-чарылга ажылды башкарарынга бот-идепкейни көдүрер. Амгы үеде совхозтарда штат кызырылдазы чоруп турар. Артык күштү канчаарыл? Бүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйларын — кооперативтерни хөйү-биле ажыдар херек. Каа-Хемде «Совет Тыва» совхоз Баян-Кол деп черде 400 ажыг гектар суггаттыг шөлдерни өг-бүлелерге кереэ ёзугаар быжыглап бергеш, аңаа тараа, ногаа, картофель тарыдар, орта 50 хире өг-бүлени киириштирер деп планнап турар, ол ышкаш улустуң бажыңбалгадын септээр, аъш-чем кылыр, алгы-кештин эттеп болбаазыраткаш, оон хеп даараар кооперативтерни ажыдар деп планныг.

Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үелинде удуртукчулар, специалистер боттары тывынгыр болур херек. Шаанда колхозтар турда, тоолай, дилги, куш фермалары хөй турду. Ам ол дугайын катап бодаза.

Экономиканың чаа механизминге ыяк өөренир херек. Ол дээрге амгы үеде эң чугула айтырыг. Эде тургустуушкунга совхозтарның ажылчыннарындан эгелээш, директорга чедир өөренир, чаа шимчээшкинге шупту киржир ужурлуг.

Беш чылдың кижилери

Республиканың транспорт, харылзаа бүдүрүлгелериниң эрткен чылдың социалистиг чарыжының тиилекчизи Кызылдың № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң 29 мурнакчылары бүдүрүлге ажыл-чорудулгазынга киирген үлүг, күш-ажылчы чедиишкиннери дээш чингеделиг путёвкалар-биле шаңнаткаш, бо хүннерде революцияның кавайы — алдарлыг Ленинград хоорайда экскурсиялап чоруп турар. Оларның аразында ырак рейстерде чоруп турар КамАЗ чолаачызы Василий Иванович Козлов база бар. Ол беш чылдың эрткен ийи чылының планныг даалгаларын хуусаадан эрте күүсеткен болгаш бо чылдың январь айның планныг даалгаларын база ажырган.

ЧУРУКТА: КамАЗ чолаачызы В. Козлов.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1988 чылдың март 5-те субботаның дыштаныр хүнүн март 7-ниң понедельникче шилчидерин доктааткан.

ДУЗАДАН КАТСА

«Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бажы хойжу бригадазының девискээри Оргу-Шөлге чораап, кыргак ажарга-ла кыштаг. Ниитизи-биле коданнарда байдал чүгээр Терүүр хой кадарчылары Дөрбет-оол Түлүш, Ховалыг Данзын-оолдуң ааллдарында хой кидин төрүп турар. Оларда саанчылар, мал чеми четчир. Сугну үзүктелиишкин чок эккеп турар.

А Күзүңгү деп черде Маадыр Ондарның коданында байдал берге. Ооң кыштаа колдуунда-ла хөртүк адаанда деп чугаалап болур. Сигени база ындыг.

Бо бригаданың малчыннары автомагазин база чагыткаңы солуннар келбейн турарынга хомудап турар. Ынчангаш Кадый-Бажының малчыннарынга дирекция, зооветспециалистер дуза катпас, оларже көрүнмес болза хоржок апарган.

Байыр-оол ДОРЖУ, хойжу.

Өвүр район.

ХОРАМЧА БАЗА БАР

«Дөң-Терезин» совхозта амгы үеде хой оолдаашкыны кидин түлүк. Февраль 1-де медээ-биле алырга, ажыл-агыйның 1800 ажыг хоюнун 922-зи төрээн, 16 хураган хораан. Ниитизи-биле эрткен чылдарга бодаарга, малдың чаш төлүн ап турары чүгээр. Адыяа Ооржак, Карин-оол Лопсан, Казак-оол Ооржак, Виктор Ооржак оларның коданнарында малдың ниити байдалы эки.

Ындыг-даа болза, чамдык кадарчыларда хураганнар өлүр, хой ара салыр чоруктар бар. Каш-ла хонукта 13 хой ара салган, 6 хураган өлген.

Дирекция, зооветспециалистер малды хүр ажырар дээш чамдык хемчеглерни ап турар.

Мөңге-Байыр ООРЖАК.

Барыын-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ДЕМИСЕЛДИ УЛАМ КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Арагалаашкынга болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Республиканың совет, ажыл-агый, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур демиселди күштелдирер талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп турарын доктаалда демдеглээн. Оон түңнелинде күш-ажылчы коллективтерде ажылдың чуруму болгаш корум-чурум экижип, ажыл шагын аңаа чидирер чоруктар кызырлып, мөзү-шынар байдалы экижип, кижилерниң амыдыралынга болгаш кадыынга хора чедирип турар багай чүүлдерниң саны эвээжеп турар.

Ындыг болзажок, совет, ажыл-агый, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар, элээн хөй күш-ажылчы коллективтер болгаш хөй-ниити организациялары арагалаашкын-биле демисел талазы-биле комиссиялар арагалаашкынны болгаш алкоголизмни узуткаар талазы-биле ажылды кошкатканын доктаалда айыткан. Ол айтырыгны комплекстиг шиитпирлээрин, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди системажыдып база шаапталдакчы ёзу-биле чорударын, бо херекке кижизидикчи, экономиктиг, медицина болгаш административтиг, хоойлу-дүрүм хемчеглерин билдилиг холбап ажыглаарын олар чедип албааннар. Ол ажылды үе-үелеп, чаңгыс талалыг чорудуп, административтиг хемчеглер-биле кызыгаарлаттынып турары четпес. Аңаа хөй-ниитини, күш-ажылчы коллективтерни калбаа-биле киириштирбейн, ону чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле чорутпайн турар. Чогаадыкчы эвилелдер ол ажылга киришпейн турар.

Республиканың Культура, Чырыдыышкын министерстволары, Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитеди, Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитеди, комсомол организациялары ажылчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның культурлуг дыштанылгазын организастаарынче четпес кичээнгей салып турар. Кадык камгалал болгаш Иштики херектер министерстволары арагаже суңгукан кижилерни илередип тодарадыр, оларны эмнедир талазы-биле ажылды кошкак чорудуп турар.

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселдиң кошкак чоруттунуп турарындан, брага хайындырар чоруктар көскүлең апарган. Ындыг чорук Кызыл хоорайда, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Өвүр, Таңды, Тожу болгаш Эрзин районнарда нептерээп турар. Эзиртир чүүлдер ижип алгаш, хөй-ниити черлеринге көзүлгени дээш харысалгага онаашкан кижилерниң саны ооң мурнуңда чыл-биле деңнээрге, 1987 чылда 53,8 хуу, ооң иштинде Сүт-Хөл районда 3,4 катап, Каа-Хемде — 3, Бай-Тайгада — 2,7, а Бии-Хемде — 2,1 катап ковудаан. Автотранспортту эзирик башкарып чораан, туттурган чолаачыларның саны 8,5 хуу көвүдээн. Ажылга эзирик кээр чоруктар база ковудаан. Наркомания болгаш токсикомания чидиг айтырыг бооп артпышаан.

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демисел талазы-биле чорудуп турар ажылдың байдалын бүгү талалыг болгаш ханы анализтеп тургаш, ону күштелдирер, комплекстиг чорудар хемчеглерни алырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели министерстволарга, ведомстволарга, улус депутаттарының Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниң күүскомнарынга дааскан. Арагалаашкынны болгаш алкоголизмни узуткаар, оларның-биле холбашкан багай чүүлдерни чайладыр талазы-биле партия болгаш чазактың шиитпирлерниң чайгылыш чок күүседилгезин дээш удуртукчулардан негелдени күштелдирер.

Арага-водка кылыгларын үүрмектеп садар садыг четкилеринче чорударын кызыгаарын, чигир, дрожжа болгаш спирт холуксаалыг парфюмер-косметика барааннарын садарынга контрольду күштелдирерин чогуур министерстволарга даасkан.

Арагалаашкынга удур демиселди кампания хевирлиг кыры-биле чорудар чоруктан адырылгаш, кол кичээнгейни профилактика, кижизидилге хемчеглеринче угландырарын, арагага суңгулуг кижилер-биле тускай ажылды чорударын, бо ажылга күш-ажылчы коллективтерни идепкейлиг киириштирерин Иштики херектер министерствозунга, Юстиция министерствозунга, Респрокуратурага болгаш Дээди судка дааскан. Арага аймаан аар өртек-биле садар, брага, самогон, арага кылыр чоруктар-биле шыңгыы демисежир.

Республиканың ажылчы чонунуң хөй кезииниң саналоналын өөренип көргеш, арага-водка кылыгларын садарының амгы норма чуруму хевээр арттырган. Байырлалдар болгаш хамааты ёзулалдар эрттиреринге немелде арага аймаан үндүрүп бээрин хораан болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың июль 12-де хүлээп алган № 222 доктаалының 14-кү чүүлүн күш чок болдурган.

Чонуң бүгү кезектериниң, ылаңгыя аныяктарның культурлуг дыштанылгазын организастаарын экижидер, спорт-массалыг ажылды калбартыр, кижилерниң ниити культуразын бедидер, кижизидилге ажылының ниитиниң янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар талазы-биле тодаргай хемчеглерни алырын хамааржыр министерстволарга, спорт болгаш культура албан черлеринге дааскан.

Арагалаашкын болгаш алкоголизмге удур демисел талазы-биле чер-черде совет, ажыл-агый болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, күш-ажылчы коллективтерниң профэвилел, комсомол болгаш хөй-ниити организацияларының чорудуп турар ажылын республика солуннарынга, телевидениеге болгаш радиога калбаа-биле чырыдар. Арагалаашкын, наркомания болгаш токсикоманияга хамаарышкан болуушкуннарны сайгарган суд чорудулгаларындан, чурттакчы чоннуң болгаш күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарындан дамчыдылгаларны организастаарын доктаалда айыткан.

СЕМИНАРЛАР ЭРТКЕН

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ажыл планын ёзугаар чер-чер Советтериниң доктаамал комиссияларының даргаларының болгаш кежигүннериниң семинарлары бо чылдың февраль-март айларда зоналар аайы-биле эртгилээр. Эрзин биле Тес-Хем районнарының чер-чер Советтериниң доктаамал комиссияларының семинары Эрзинге болуп эрткен. Аңаа комиссия кежигүннеринден аңгыда, ийи районнуң партия, совет ажылдакчылары олурушкан.

Ук семинарга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң килдис эргелекчизи К. Д. Данзын-оол, улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң даргазы Н. В. Чындыгыр, Эрзин район Совединиң күүскомунуң секретары В. С. Оюн, республика прокурорунуң улуг дузалакчызы М. Ш. Чодуй олар лекциялар номчаан.

Оон аңгыда Эрзин районнуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының специалистери база чуве чугаалааннар. Семинарның киржикчилери Мөрен кодээ Совединиң күүскомунда херек эмгелели-биле, Мөрен Культура бажыңының ажылы-биле таныжкан.

Шак ындыг семинар Кызыл-Мажалык суурга база болуп эрткен. Аңаа Барыын-Хемчик Бай-Тайга, Сүт-Хөл районнарның чер-чер Советтериниң доктаамал комиссияларының кежигүннери, Советтер ажылдакчылары киришкен.

Седен ХЕРТЕК.

ҮРЕЗИННИ ТЫПТЫНАР

Бо чылдың часкы тарылгазынга Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары 1547 тонна тараа үрезиннерин белеткээр планныг. Ам херек кырында 1470 тоннаазы бар.

«Барлык» совхоз үрезин урар планын ажыр күүседип алган. Ынчалза-даа ооң шынары багай. Бирги, ийиги класстың үрезини амдызында чок. Ол ышкаш «Хемчик» совхозта үрезин тонна талазы-биле бар. Районнуң арткан ийи ажыл-агыйында үрезин четпес. Кызыл-Тас биле Арбай үрезиннерин арыглап турар.

Үрезинниң шынары багай боор турарының бир чылдагааны болза, ону күзүн ыцая-бээр дажыглап тургаш, холуп каапканында. Ол ышкаш комбайннарны база аштап арыглавас. Бо байдал ылаңгыя «Барлык» биле «Дөң-Терезин» совхозтарга хамааржыр. Бо ийи ажыл-агыйның тараа үрезиннеринде өске бок чок, а чүгле тараалар холушкан болган.

1988 чылда районга 400 гектар черге культураларны интенсивтиг арга-биле тарып өстүрер, аңаа чүгле бирги сорттуң 72 тонна үрезини херек. Ындыг үрезин Барыын-Хемчикте чок. Ону Таңдыда «Сосновское» дуржулга бүдүрүлге ажыл-агыйындан солуп алыр дугайында чугаа чоруп турар.

Часкы тарылгага «Дөң-Терезин», «Хемчик» база «Шекпээр» совхозтарда үш чүс тонна картофель үрезини четпес. Ону кайын тып тынарыл? Ынчангаш РАҮК-туң база совхозтарның удуртукчулары, специалистери бо ажылды дарый шиитпирлээри чугула, үе манавас.

Мөңге-Байыр ООРЖАК.

ЧАРЫШТЫҢ ТИИЛЕКЧИЗИ

Бай-Тайгада АКМК эрткен чылын 1974 дөрбелчин метр чурттаглга шөлүн ажыглалга киирген. Тудуг-монтаж ажылдарының планын 103,5 хуу күүсеткен коллектив районнуң мурнакчы бүдүрүлгелериниң одуруунче кирип, чарышка тиилекчи болган.

Бот-орулга-чарылгаже шилчээн колонна бо чылын ийи аал чурттаар үжен үш бажыңны Бай-Тал суурга 784 олуттуг школаны тудар.

Хандырылганы экижидер сорулга-биле Шуйда мурнунда туйбу цехиниң удуртукчузунга коммунист О. Б. Күжүгеттини соңгаан. Ында оп алды ажылчынны быжыглаан. Чыл төнчүзүнге чедир тудуг объектилеринге миллион хире туйбуну цех бээр.

Шеверлекчилерниң аңгы-аңгы объектилерже тарады октаарын соксадып, бригаданы комплекстиг кылдыр эде тургускан. Январь айның түңнели-биле Шуйда Байыр Хертектиң, Тээлиде Екатерина Тойоу-Хааның, Бай-Талда Борис Чүлдүм-оолдуң, Кара-Хөлде Мар-оол Саттың удурткан бригадалары эки ажылдаан.

Александр ХЕРТЕК.

МАЛ ЧЕМИНГЕ НЕМЕЙ

Бай-Тал суурдан Мешкен-Хөл шоолуг ырак эвес. Ол хөлдү хымыргыыш шыпкан. Хөл доңа бээрге, хымыргыыжын кезип ажаап алгаш, мал чемин кылдыр ажыглап турар.

«Бай-Тал» совхозтуң ажылчыннары чылдың-на ону кезип, ажаап турар. Чоокта чаа совхозтуң трактористери Ю. Бадый-оол, С. Мөчек, Б. Сарыг-оол олар Мешкен-Хөлдүң хымыргыыжын кезип ажаагааннар. Ону Мешкен-Хөлдүң аксында бир кодан инекке сөөртүп эккелгеш, сараттап бергеннер. Ында мал чеминге немей 30 тонна хымыргыыш дүжүрүнген. «Далайга дамды дуза» дээни ышкаш, ол-даа болза кыштың мал хүр ажарынга дөгүм болур.

Кара-оол ХЕРТЕК.

Бай-Тайга район.

XIX партия конференциязы: эде тургустунуушкунның сорулгалары

Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлу күштүг болуп эгелээни-биле холбаштыр күш-ажылчы муң-муң коллективтерде, бүгү экономикада чаа бүдүрүлге харылзааларының үе-чадазы эгелээн. Ол харылзааларның эң-не чугула кезектериниң бирээзи — янзы-бүрү деңнелдиг удуртукчуларның соңгулдалыы, бот-эргелелдиң чаа органының — күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң (ККЧ-ның) тургустунганы-дыр. Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлу күштүг болуп эгелегиже, а чамдык черлерге — оон төлевилелин безин парлагыже чедир үеде директорларны-даа, чөвүлелдерни-даа соңгуп эгелээн турган.

Ынчаарга кымны шилип алырыл, канчаар соңгуурул? Өске-даа хөй санныг айтырыглар бүгү чер болганга тыптып келген болгаш херек кырында ам-даа тургустунуп турар.

Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдерин соңгууруну, бүдүрүлгелер удуртукчуларының соңгулдааларын эрттирериниң чурумунуң дугайында ВЦСПС-тиң болгаш ССРЭ-ниң Күш-ажыл кыркомунуң белеткээни сүмелерни СЭКП ТК-ның Политбюрозу чооккта чаа чүүлдүг деп санаан. ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев-биле «Известия» солуннуң корреспондентизи ужурашкан болгаш ук сүмелерни канчаар белеткээнинге хамаарыштыр база ол сүмелер экономиканы демократчыдарының быжыглаарынга кандыг салдарны чедирерин хамаарыштыр дараазында айтырыгларга тайылбырны бээрин дилээн. ВЦСПС-тиң даргазының берген тайылбырын моон адаанда парладывыс.

ДЕМОКРАТИЯ БОЛГАШ БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА

ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев-биле беседа

— Степан Алексеевич, бүгү бүдүрүлге коллективтеринге хамаарыштыр нийти сүмелерни ажылдап кылыры чүге чугула болу бергенил? Бо айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле чогаадыкчы бот-тускайлаң чорукту коллективтерниң боттарынга берген болза, эки турган эвес ирги бе?

— Сүмелерни чогаадырының эгелекчилери күш-ажылчы коллективтер болган. Соңгулдааларны канчаар чорударының дугайында, ККЧ-ның эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында чаңгыс аай дүрүмну азы сүмелерни ажылдап кылырын күш-ажылчы хөй коллективтерниң, оларның аразында ынчаарда-ла ажылдап эгелээн чөвүлелдерниң төлээлекчилери ВЦСПС-тен дилээн. Ол дугайында ажыл-агыйларның удуртукчулары, профэвилел ажылдакчылары бистен база дилээн. Ынчангаш сүмелерни чогаатканы — ол дээрге демократияны үстүнден чарлаарының оралдажыышкыны эвес, а күш-ажылчы коллективтерниң адаандан көдүрген инициативазынга, эгелээшкининге харыы-дыр. Сүмелерниң алыс сорулгазы — чаа байдалдарда шын угланыышкынны тывар талазы-биле күш-ажылчы коллективтерге дузалаары. Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуда айытканы ышкаш, ажылчы чоннуң инициативазын хөгжүдеринче кол кичээнгейни угландырар кылдыр оларга дузалаары.

— Ынчалзажок ол сүмелер болза өскертинмес, чаартынмас, олардан канчап-даа ойталап болбас кандыг-бир чүүл болу бербес ирги бе? Ылангыя үстүнден, харын-даа ол хире бедиктен бердинген сүмелер дужаалазы айтыышкын кылдыр хүлээп алдынга берип магат чок деп бодап турар бис.

— Сүмелер дээрге, удуртукчуларның болгаш ККЧ-ның соңгулдааларының дугайында хоойлу эвес, директива, харын-даа дүрүм эвес, инструкция эвес, а чүгле сүмелер дээрзин онзалап демдеглээр бодай-дыр мен. Ол документиге чогуур эдилге база туруп болур. Ол дээрге администрацияга, хөй-нийти организацияларынга, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдеринге сүме хевирлиг болуп турар.

— Ындыг-дыр, ынчаарга сүмелерни кылыры эргежок чугула болуп негеттинип келген-дир, а Бүдүрүлге дугайында хоойлу күштүг болуп, күш-ажылчы муң-муң коллективтерде чаа амыдырал эгелээп сөөлүнде ам ол сүмелер чүге чогааттынып, көстүп келгенил?

— ССРЭ-ниң Күш-ажыл куркомунуң кезектеп чорутканы шинчилелдериниң түңнелдерин ёзугаар алырга, үлетпүрде янзы-бүрү албан-дужаалдарлыг 30 муң ажыг удуртукчуларны, тудугда — 6 муң хире удуртукчуларны эрткен чылдың сентябрь 15-ке чедир соңгаан турган.

Бот-эргелел дугайында, удуртукчуларның соңгулдалыг болурунуң дугайында Хоойлунуң негелделери күш-ажылчы коллективтерге таарыжыр болганын бо чижектер бадыткап турар-дыр. Хоойлуну тускай хүлээп алгыже чедир-ле, күш-ажылчы коллективтер ооң негелделерин ажыглап эгелээн. Ол дээрге Хоойлуну чүүлдүгээр [illegible]

— А бо талазы-биле «хуусаа бетинче чүткүүр салдар», чаа чүүлдүң шынарының болгаш үнезиниң дугайында онза сагыш салбайн, дүрген-не илеткеп айытаарының эрги чаңчылы салдар чедирипкен эвес ирги бе?

— Ынчалдыр бодаарыбиле чөпшээрежип шыдавас мен. Бирээде, эрткен чылдың сентябрьның ортанга чедир хөй муң удуртукчулар соңгуттурган-даа болза, олар — ындыг албан-дужаалдарда удуртукчуларның нийти санының чүгле бир хуудан биче-ле ажыг үлүү-дүр. Баш бурунгаар рапорттап айыткаар чорук оон өске, улуг хемчээлдерге илерээрин амыдырал, практика херечилеп турар. Ийиде, соңгулда мурнунуң үе-чадазында кандидаттарның чидиг демиселин соңгулдаалар дугайында парлаттынган хөй материалдар херечилеп турар. Чаа чүүлдү кижилерниң чүгле ёзу-хевир барымдаалап көрбейн турарының дугайында соңгулдаалар үезинде кыптыгып турган чөрүлдээлер, маргылдаалар дугайында материалдар база бадыткап турар. Соңгулдааларны «сугзугу» ёзу-биле эрттирип турган чамдык фактылар база бар.

— Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери — бүдүрүлгениң бот-эргелелиниң чаа органнары чүгле эң-не бышкан, быжыккан болгаш инициативтиг коллективтерге эвес, а бүдүрүлгелерниң эң хөй нуруузунга бо чылын ажылдап эгелээр. Ол органнарның эргелериниң дугайында Хоойлуда улуг кичээнгейни угландырган. Ынчаарга хүлээлгелер чокта эргелер туруп болбас болгай. Ынчалзажок боттарының хөделиишкиннери дээш ККЧ-ның харысалгазының дугайында Хоойлуда-даа, сүмелерде-даа чаңгыс сөс безин онзагайлаан. Чижээ, чөвүлелдиң ынавышкыны-биле директор кижи бүдүрүлгеге когаралдыг азы чугула даалганың күүселдезиниң үзеринге чедирер шиитпирни хүлээп алыр болза, ол дээш кым харыылаарыл? Директор болду бе? Администрацияга албан болур ККЧ-ның шиитпирин директор күүсеткен-дир.

— Директор харыылаар апаар. Ынчалзажок шын эвес шиитпирниң уржуунда бүгү коллектив чайлаш чок когараар апаар. Ынчангаш коллектив бодунуң хуралынга чөвүлел кежигүннеринден шыңгыы айтырар, негээр ужурлуг. ККЧ болза хуралга чагыртыр, аңаа отчёдун бээр ужурлуг болгай.

— А бо таварылгада ККЧ-ның кежигүннери артык эргелиг болу бээр деп бодавайн тур силер бе? Оларның мандадын хуусаа бетинде күш чок болдуруп, оларга көргүскен идегелди соксадып, чөвүлелге оларның хөй-нийти ёзузу биле кылып турганы ажылдан чайладып болур болгай. Директор база халашкан туруп болур. Бо таварылгада ККЧ кежигүннеринден директорнуң ылгалы чүл дизе, ол ажылдаар олудун оскунар, шалыпкын чидирер апаар. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Директорнуң харыысалгазы тодаргай болгаш каш-даа катап бедик. Ынчангаш ол бирги [illegible]

частырыглыг шиитпирни чөвүлелдиң хүлээп алыр деп барганын дораан-на эскерип каар болгаш өске шын шиитпирни хүлээп алыр талазы-биле чөвүлелге дузалаарынга бодунуң эргезин, аргазын болгаш чөвүлелдиң ажылынга киржилгезин ажыглаар апаар. Ынчаарга арга ажыглаттынмайн барза, айтырыгны бүгү коллективтиң хуралынга чугаалажып көөр кылдыр директор тургузар. А коллектив аңаа идегээш, бодунуң удуртукчузу кылдыр ону соңгуп алган болгай.

Чөвүлелди база коллектив бодунуң хуралынга соңгуур. Ынчаарга маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп келген үеде директорнуң барымдаазы чедишпейн баар, а бо таварылгада чөвүлел тергиин деп тиилей берип база магат чок. Ынчалзажок болуушкуннарның ынчаар хөрлээлей бээриниң уржуктары ККЧ-ның болгаш бүгү коллективти чайлаш чокка бодандырар. сарыыл киирер ужурлуг. Бисте кандыг-даа бүдүрүлге автономнуг, хоорулчак, башкаланчак ёзу-биле ажылдап шыдавас. Бүдүрүлге бүрүзү холушкак хөй бүдүрүлгелер-биле, янзы-бүрү он-он организациялар-биле, чер-черниң эргелел органнары-биле тудуш холбаалыг болгай. Ынчаарга кызыы эрге-ажыын харап, «бөлүглешкен эгоизминиң» политиказын чоруда бээр ККЧ тыптып келир болза, ооң коллективи-биле холбаалыг бүгү бүдүрүлге коллективтериниң харыы хемчеглеринге ол дораан-на таваржыр апаар. Ындыг политика коллективтиң ажылының алыс түңнелдеринге болгаш ооң материалдыг чаагай чоруунга эң-не багай салдарны чедирер апаар.

— Степан Алексеевич, ККЧ-ның структура тургузуу кандыг болур ужурлугул, ооң составынга чеже кижини соңгуп болурул?

— Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң кежигүннериниң санын ындыг-ла хөй эвес кылдыр — 30 кижи чедир соңгуурун сүмелерде айыткан, чөвүлел болза ажыл-агыйның бот-эргелелиниң шалыпкын органы болуп, кандыг-даа айтырыгны кайы-даа үеде дүрген чыглып келгеш, чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр сорулгалыг. А Калининиң хоорайның шил заводунда соңгуттурган чөвүлелдиң кежигүннери чылда бирээ азы ийиден хөй катап чыглып шыдаар деп бодаар силер бе? Ында бүдүрүлгениң он ажылчыннарының бирээзин-не — 360 кижини ККЧ-ның составынга соңгааннар. Хүн бүрүнүң далаштыг айтырыгларын ол чөвүлелдиң шиитпирлеп шыдавазы черле билдингир. Ындыг таварылгада «хөй олуттуг» президиумну соңгуп турар. «Хөй олуттуг» болганда база-ла шалыпкын эвези черле билдингир. Бо таварылгада хүн бүрүнүң айтырыгларын чугаалажып көөр президиумнуң бюрозун соңгуп турар. Ол дээрге демократтыг үндезинге тургустунган-даа болза, хөй чада барымдаалаан ёзулуг бюрократия, дүжүметсиг аппарат-тыр. Ындыг аппарат бот-эргелелдиң демократтыг ёзулуг органы болуп шыдавас.

Ону черле ынчаар кылган херээ чүл? ККЧ болза цехтерге болгаш өске-даа салбырларда база тургустунуп [illegible] «АвтоВАЗ» [illegible] 22 муң кижи, ооң иштинде 20 муң ажылчыннар соңгуттурган.

ККЧ-ге «доктаамал кежигүн» болурунуң идеязын канчаар көрүп турар силер? Ажыл-агый болгаш хөй-нийти организацияларының удуртукчуларынга олуттарны чамдык коллективтер ККЧ-ге курлавырлап ап турар, а ол удуртукчулар соңгулда чокка-ла чөвүлелге аңаа кире бээр-дир.

— Чөвүлелдиң кежигүн бүрүзү (өскелерден артык) кандыг-даа онзагай эрге чокка хуралдан соңгуттурган турар ужурлуг. Кым-даа соңгулда чокка чөвүлелдиң кежигүнү болбас ужурлуг.

ККЧ-ның ролюн болгаш сорулгаларын барымдаалап көрбүшаан, ооң составынга директорну, «дөрт булуңнуң» өске талаларының төлээлекчилерин соңгууру черле чүүлдүг болур. Аңаа-ла киирер эвес, а чогум-на соңгуур апаар.

— ККЧ-ның даргазы кым болур ужурлуугул? деп айтырыг амгы үеде тургустунуп турар бүдүрүлгениң бот-эргелелиниң эң чугула айтырыгларының бирээзи болуп турар.

— Чедип алдынган дуржулганы барымдаалап көрбүшаан, чөвүлелдиң даргазынга мурнакчы ажылчынны азы бригадирни, специалисти, адаккы звенонуң удуртукчузун соңгуурун чер-черден саналдап, сүмелеп турар. ККЧ-ның даргазынга бүдүрүлгелерниң болгаш ында хөй-нийти организацияларының удуртукчуларын соңгуурун сүмелевейн турар.

Бо турушту СЭКП ТК-ның болгаш чазактың удуртукчулары бүжүы-биле шиитпирлиг деткээнин болгаш чүүлдүг деп санап көргенин онзалап демдеглээр бодай-дыр мен.

— Ынчалзажок ол турушка чөрүшкек эвээш чижектерни практика херечилеп турар. ВЦСПС-ке барымдаа медээ дараазында сан-медээлерни көргүзүп, чугаалады. Москва областың бүдүрүлгелеринге бо чылдың эгезинге чедир соңгуттурган 2089 ККЧ-ның иштинден 1830 ККЧ-ның даргаларынга ажыл-агый удуртукчуларын соңгаан, а чүгле 68 ККЧ-ның даргаларынга — ажылчыннар соңгуттурган, ол дээрге — ында ККЧ даргаларының чүгле 3,3 хуузу болуп турар. Свердлов болгаш Калинин областарда чөвүлелдерниң 90 ажыг хуузу база ажыл-агый удуртукчулары даргалап турар. Карелияда 388 чөвүлелдерниң даргаларының аразында 17, Алтайда 410 чөвүлелдерниң даргаларының — чүгле дөрт ажылчыннар бар.

— Ийе, ол практиканы ынчаар нептерээни хомуданчыг-дыр. Ындыг байдал болза чөвүлелдиң ажыл-чорудулгазын директордан хамаарылгалыг болдуруп, демократияны чайлаш чокка кызып турар.

— ККЧ-ның даргазынга директорну соңгуур дугайында үстүкү органнарның сүмелээнниң ёзугаар ындыг практика нептерей берген эвес ирги бе? Чижээ, таптал-ган чаңчыл ёзугаар директорну дамчыштыр бүдүрүлге черинге салдар чедирери райкүүскомга азы хоорккүүскомга эптиг деп санап турар.

— Мен бодап көөрүмге, чер-черниң органнары ындыг угланыышкынны чорутпайн турар ышкаш. Ол угланыышкынны чамдык министерстволар болгаш ведомстволар чорудуп, бүдүрүлгениң бот-эргелелин ажылчыннарга идегээринден коргуп турар-дыр. Шын болгаш харысалгалыг шиитпирлерни хүлээп алырынга ажылчыннарның билии болгаш мергежили чедишпес деп санап турарлар. Чижээ, Күртудутнуң институттарының бирээзинге ажылдап кылдынган сүмелер ёзугаар ККЧ-ның даргазынга директорларны соңгуур дугайында дөрт айтыышкынны бодунуң бүдүрүлгелеринге тускай берген. Ол айтыышкынны ам дедир келдирип эккелген бис. Ындыг хевирлиг айтыышкыннарны бээрин чамдык министрлер база үргүлчүлеп, баштайгы ууда ажыл-агый удуртукчуларын ККЧ-ның даргазынга соңгууру чугула деп чугаалап турар.

— ККЧ-ның даргазынга директорну соңгуур ужурлуг деп бодал кайда-даа нептерей берген чүве-дир.

— Элээн нептерээн! Ындыг бодалдың талалакчылары принципке чөрүштүр шын эвес кылып турар деп бодаар мен. ККЧ-ның ажылчын, бригадир кижиниң удуртурундан корткан херээ чок. Принципиалдыг, кол айтырыг талазы-биле ажылчын кижи кажан-даа частырыг кылбас, а техниктиг тускай айтырыгларга хамаарыштыр аңаа специалистер дузалажып тар. ВАЗ, Уралмаш, Харьковтуң трактор заводу, Ленинградтың далай садыг өртээли, Трехгорная мануфактура ышкаш, улуг бүдүрүлге черлеринде күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдерин ажылчыннар удуртуп, боттарының хүлээлгелерин чедиишкинниг күүседип турарын амыдырал бадыткаан.

Күртудуг бодунуң сүмелерин чер-черже чорударда, чүнү удуртулга болдурганын билип алыры берге эвес. Тудуг организациязын удуртуп тургаш, ажыл-агый чөвүлелин билдилиг башкарып келген Н. Травкинниң даргалааны эки ажылдыг чөвүлел ышкаш, ындыг тергиин эки үлегерлиг чижек Күртудут системазында бар.

Ынчаарга Н. Травкин болза ажылчын тургаш, хөй-нийти амыдыралынга идепкейлиг киржип келгениниң түңнелинде, тудугнуң мергежилдиг удуртукчузу кылдыр өзүп, депшээнин демдеглээр болай-дыр мен. Тудуг черинге бот-эргелелди хөгжүдеринге ол идепкейлиг киржип, бодунуң үлүүн киирген. Бот-эргелелдиң органнарынга, ККЧ-ге ажылчыннарның, специалистерниң киржири — ол дээрге бүдүрүлгениң чаа организакчыларын болгаш удуртукчуларын белеткээриниң, кижизидериниң эки школазы болур деп санаарының бүгү барымдаалары, үндезини бар. Бо дугайын өске-даа хөй чижектер-биле бадыткап болур.

Ынчалзажок демократияның деңнели кижилерниң хуузунда кандыг-бир мөзүшынарларындан хамаарышпас ужурлуг дээрзин демдеглээри база чугула. Н. Чернышевский шаанда бодунуң үезинде дыка шын чугаалаан: таварылга болуп көстүп келген кижилерден хамаарышпаан, а нацияның бот-тускайлаң албан черинге болгаш бот-тускайлаң ажыл-чорудулгазынга үндезилеттинген чүгле ындыг чаагай чүүл быжыг болур. Ынчангаш ажылчыннарның бот-эргелелиниң эки организациязынга даяныры чугула.

— А бүдүрүлгеде профэвилел удуртукчузун ККЧ-ның даргазынга чамдык черлерде соңгуп ап турарын канчаар көөр силер?

— Бистиң чедир бодап көрбейн барганывыстың түңнелинде ындыг фактыларның бар болу бергени хомуданчыг-дыр. Бүдүрүлгелерде профэвилел удуртукчуларын ККЧ-ның даргазынга соңгуп турган фактыларны ВЦСПС-тиң декабрь пленуму буруу шапкан. Ынчаарга профэвилел комитединиң даргазы кижи ККЧ-ге кол киржилге чокка-ла бүдүрүлгеде хөй-нийтиниң улуг организациязын удуртуп, бот-эргелелдиң системазынга чугула черни ээлээр хүлээлгелиг ол организацияны баштап турар болгай. Бо дугайын чаа сүмелерде база тодаргайлап айыткан. ККЧ-ның даргаларынга моон мурнунда соңгуттурган бүдүрүлге директорлары болгаш профкомнар удуртукчулары чаа сүмелерни хандыр билип, бодамчалыг ёзу-биле көөр дээрзинге идегеп турар бис.

— «Ведомствонуң кызыы эрге-ажыын барымдаалаар» деп силерни чемелээрге черле хоржок боор.

— Бо айтырыгны ажыл-херектиң эрге-ажыын барымдаалап көөрүнче кол кичээнгейни угландырарын оралдапкан бис.

— Социалистиг чамдык чурттар ажыл-агыйның бот-эргелелин хөгжүдерин бисти элээн мурнай эгелээн. Сүмелерни белеткээрде, оларның дуржулгазын барымдаалап көрген ирги бе?

— ССРЭ-ниң Күш-ажыл куркому-биле кады ВЦСПС ол дуржулганы кичээнгейлиг өөренген болгаш барымдаалап көрген. Социалистиг чурттарда бот-эргелел органнарынга администрацияның төлээлекчи болурунуң айтырыын аңгы-аңгы көрүп турар, а чамдыкта харын-даа чөрүшкек хевирлиг кылдыр көрүп турар. Чижээ, Югославияда болгаш Польшада бот-эргелелдиң органнарынга администрацияның төлээлекчилерин соңгувайн турар. Болгарияда бүдүрүлге чөвүлелдериниң даргаларынга директорларны соңгуурунга кызыгаарлаашкын чок. А Румынияда бүдүрүлге черлеринде партия организациязының секретарьлары чөвүлелдиң даргазы, а директор — ажылчы чоннуң чөвүлелиниң күүсекчи бюрозунуң удуртукчузу болуп турар. Венгрияда директор кижи чөвүлелдиң составынга дужаалының аайы-биле кирип турар, а ооң даргазынга азы даргазының оралакчызынга соңгуттурган туруп болбас.

Моон алгаш көөрге, хөй янзы хевирлер бар-дыр. Демократчыдылганы болгаш бот-эргелелди хөгжүдер талазы-биле партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның январь (1987 ч.) Пленумунуң айтыышкыннарын, Бүдүрүлге дугайында хоойлуда көрдүнген чүүлдерни удуртулга болдурбушаан, сүмелерни белеткээн бис.

— Степан Алексеевич, ажылчыннарның эргезинге когаралдыг шиитпирни ККЧ бир эвес хүлээп апса, ону канчаарыл? Күш-ажылчы коллективтиң бүгү кежигүннеринге албан болур чөвүлелдиң шиитпиринге бо таварылгада чагыртпайн барып болур бе? Күштүг болуп турар норма-чижектерге болгаш дүрүмнерге чөрүшкек шиитпирни чөвүлел хүлээп алза, ону канчаарыл?

— Ындыг таварылгалар болдуна берип магат чок, харын. Чижээ, эрткен чылдың декабрьда ККЧ шын эвес болган хоойлуга удур мындыг шиитпирни хүлээп алган дижик: декабрь планын хуусаа бетинде ажыр күүседир болгаш ажыл төлевирин өстүрер төлээде, хүнде 10 шак ажылдаар, дыштаныр хүннерни база ажыл хүнү болдурар. А ындыг шиитпирни хүлээп албас болгаш оортан ойталаар кижилер эвээш болуп магат чок.

Мындыг хевирлиг таварылга туруп кээп магат чок. Чижээ, Бүдүрүлге дугайында хоойлу күштүг болган байдалдарда нормадан ажыр ажылдаар дугайында айтырыгны шиитпирлээр эргени коллективке азы ККЧ-ге тыпсырын ажыл-агыйның чамдык органнары, харын-даа хоойлу-дүрүм камгалаар органнар безин биске саналдап турган. Ол дээрге дыка айыылдыг орук болур ийик, ындыг орук ажыл шагын дендии улгаттырарынга чедирер болгаш дыка хоралыг уржуктарлыг болур. Нормадан ажыр ажылдаарының хемчээли — 120 шактан ашпас ужурлуг — ол дугайын хоойлуда тодаргайлаан, ынчангаш аңаа чөрүшкек кылдыр ККЧ-ның хүлээп алыр шиитпири демократияга чөрүшкек болгаш удур болур ийик. Бир эвес ындыг шиитпир хүлээп алдынар болза, нийти хуралга чугаалажып көөр кылдыр доп-дораан тургузары, ККЧ-ның шиитпири хоойлуга чөрүшкек болуп турарын бадыткап көргүзери — профкомнуң херээ-дир. Кажан ККЧ бодунуң эрге-хүлээлгелеринге болгаш хоойлуга дүүштүр шиитпирни хүлээп алганда, ооң шиитпири коллективтиң бүгү кежигүннеринге ам албан болур. Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуда ынчаар айыткан.

— Степан Алексеевич, удуртукчуларның соңгулдалыг болурунуң дугайында чамдык айтырыглар бар. Хамыктың мурнунда айтырыг: удуртукчуларны соңгууру чүге чугула болу бергенил? Ылаш ажыл-агый чериниң директору турдуңар. Ол албан-дужаалга силерни томуйлап каан турган. Ооң сөөлүнде силерни ыяш, целлюлоза-саазын болгаш ыяш болбаазырадыр кылыр үлетпүрнүң министринге томуйлаан. Директорнуң албан-дужаалынга силерни томуйлаары аргежок чугула турган деп санаар силер бе? Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Директорга мени катап соңгуур болза, күзелдиним-биле хүлээп алыр ийик мен. Бо дугайын сагыш-сеткилимниң ханызындан чугаалап тур мен. Томуйлаашкын ёзугаар албан-дужаалды хүлээп алыры — шөлээн болгаш шоолуг шүүт чок болбайн аан. Ынчалзажок томуйлаткан директорну чүгле чаңгыс таладан — үстүкү удуртулгадан эки көрүп, аңаа идегеп турарын ол билир. Аңаа идегээн коллектив ону канчаар көрүп турарын, бетти дээрге-ле, баштайгы үе-чадада ол эки билбес болур. Ынчангаш удуртукчу кижи бодун шын үнелеп билиринге, көөрүнге соңгулдалыг чорук эргежок чугула болур. Оон ыңай, соңгуттурган директор кижи бодунга бүзүрелдиг болгаш хөй эргелиг болур. Коллективтиң идегел көргүскен мандады — ол дээрге дыка улуг үнелиг капитал-дыр, ынчангаш ол мандат аңаа улуг аргаларны ажыдып берип турар.

— Моон соңгаар бүгү удуртукчуларны хуралдарга соңгуур апаар бе?

— Ийе, Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлунуң 6 чүүлүнде кирген албан-дужаалдарга бүгү удуртукчуларны соңгуур апаар. Ол дээрге бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, каттыжыышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң структура барымдаалаан адырларының, цехтерниң, салбырларының, участоктарының, фермаларының болгаш звеноларының удуртукчулары, а ол ышкаш мастерлер болгаш бригадирлер-дир.

Ынчаарга чамдык ведомстволар бүдүрүлгениң онзагай байдалдарын чылдак кылып, оларның адырларының азы салбырларының удуртукчуларын соңгулдалыг чоруктан хостаар дугайында саналды киирип турарын демдеглээр херек. Бүдүрүлге удуртукчуларының соңгулдалыг болурундан хостаарынче, ылангыя ССРЭ-ниң Орук харылзаа министерствозу, Хөмүр-даш үлетпүр министерствозу болгаш чамдык өске-даа министерстволар чүткүп турар. Оларның саналдары хүлээп алдынмаан. Бүдүн адырларның күш-ажылчы коллективтеринге идегевес деп чүве черле турбас.

— Чамдык коллективтер шөлээн, чиик чурттаарын харааш, кедергей ооржум, «чааш» болгаш негелде чок директорну соңгуп алырын күзээриниң ондактыг оралдажыышкыны тургустунуп келбес ирги бе?

— Кижилер колдуунда негелделиг болуп, ол ышкаш негелделиг. Ынчалзажок чөптүг болгаш мергежилдиг, билдилиг удуртукчуларны соңгуп алырын күзеп турарын практика бадыткаан. Ынчалзажок боттарынга «таарыжыр» директорларны соңгуп алыр дээн оралдажыышкыннар база турган. Ындыг болза-даа «таарыжыр» директор-биле үр чурттаары черле болдунмас болгай.

— Ресторанны чижек кылдыр ап көрээли. Ол онзагай байдалдарлыг-даа болза, күш-ажылчы коллектив-тир. Оон директорунга кымны соңгуур ирги: шыңгыы, ылаптыг, ажыл-агыйжы кижини бе азы бодунуң ажылын өскелерге кылдырар «чааш» дарганы бе? Ындыг таварылгада «хээли» хевирлиг орулга ооң кол шалыңындан шаңналдар бар, чок-даа болза, ыракта хөй болу бериp магат чок ирги?

— Ажыы-биле чугаалаарга, билбезим айтырыг-дыр. Бо таварылгада нийтилештирген түңнелди кылбаза эки деп бодаар-дыр мен. Ынчаарга Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлу болза Кеземче хоойлузунуң негелде чүүлдерин күш чок кылдыр соксатпайн турарын демдеглээр херек.

— Соңгуттурган удуртукчуну кандыг таварылгаларда албан-дужаалындан хостаарыл?

— Удуртукчуну хуусаа бетинде хостаарының айтырыын күш-ажылчы коллектив, ККЧ, партия, совет, профэвилел организациялары болгаш үстүнде турар ажыл-агый органнары көдүрүп болур. Бо таварылгада ол органнар боттарының үндезилеттинген саналдарын күш-ажылчы коллективтиң нийти хуралының азы ооң чөвүлелиниң мурнунга тургузуп киирер.

— Удуртукчуну хостаар дугайында шиитпирни хурал хүлээп албас болза, канчаарыл?

— Ындыг таварылгада удуртукчуну хостап болбас.

— ККЧ-ге болгаш удуртукчуларның соңгулдалыг болурунга хамаарышкан айтырыгларны бүрүнү-биле чугаалажырынга делгереңгей беседаның безин чедишпези хомуданчыг-дыр.

— Беседаның делгереңгей болганынга чүгле өөрүүр-дүр мен. Хөй айтырыглар тургустунуп, харын-даа чөрүлдээлиг байдалдарның безин тыптып кээп турары — ол дээрге соңгулдааларның чүгле ёзу хевир-биле эртпейн, ККЧ-лерниң эреңгей тургустунмайн турарының барымдаазы-дыр. Дириг, боттуг ажыл-херекке айтырыглар кезээде хөй тургустунар. Ылангыя баштайгы үе-чадада арбын болур. Ол айтырыгларны шиитпирлээриниң аргазын үе болгаш практика бүрүнү-биле айтып бээр, ынчангаш олче чүткүүр ужурлуг бис.

Беседаны М. БЕРГЕР бижээн.

(«Известия» солундан).

«Тыва кобальт» комбинатының гидрометаллургия цегиниң бирги ээлчээнде Лариса Викторовна Литвиненко хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи.

Ол-ла ээлчегниң улуг аппаратчызы Николай Васильевич Нестеренко мергежилди маңаа шиңгээдип ап, ажылчын аңгының одуруунда быжыг турушту ээлээн. Бир эвес оларга болгаш өске-даа эштеринге билдинмес, берге айтырыглар тургустунуп кээр болза, мастер Евгения Боранаевич Куулар бодунуң билиин болгаш дуржулгазын харамнанмас болгаш кандыг-даа таварылгада дуза кадарынга эш-өөрүн ээлеңдээринге бе-[illegible]

ЧУРУКТА: ээлчег кежигүннери Л. Литвиненко Н. Нестеренко болгаш мастер Е. Куулар.

Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң малчыны Дагба-Лама Пар-оол төрүүр хойларны кадарып турар. Хойлар хураганнап эгелээн. Малчыннар болгаш аныяк сакманчылар кызымак ажылдап, хураганнарны чидириг чокка доруктуруп турар.

Сакманчылардан Дагба-Лама Саяна 30 ажыт хураганны [illegible], нелеринге ыдар. Ооң баштайгы он ажыг хураганнары көк сигенни чип турар апарган. Бо хойжулар чүске онааштыр чүс баш хураганны менди алыр дээн хүлээлгезин боттандырар дээш, хамык малдың ажаалдазынче, чемгериглдезинче чугула кичээнгейни салып турарлар.

ЧУРУКТА: сакманчы Дагба-Лама Саяна хураганнарының чанында.

Олдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛДАН ХОСТААРЫ— ӨСКЕ АЖЫЛГА КИИРЕРИ

Баштай ажылга киирер, оон штат кызырар

Бүдүрүлгелерден ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны хостаарының чуруму болгаш оларны өске ажылга киирери — хүнниң чугула айтырыы. Бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, организацияларда хөй-хөй штаттарны кызырып турар. Штат кызырылганы-биле ажылдан хостаттаннарны ажылга киирериниң чурумунуң дугайында айтырыгларны номчукчулар редакциядан салып турар. Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы Б. К. СВЕРДЮКОВТУҢ бо талазы-биле түңнүн парладывыс.

Ажылдакчыларны ажылдан хостаары, катап өөредири болгаш чаа ажылга киирери-биле холбашкан айтырыгларны Күш-ажыл хоойлузунга, Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ хоойлузунга, демократчыдылга болгаш калбак ажык-чарлыг чорукка дүүштүр күш-ажылчы коллективтерниң идепкейлиг киржилгези-биле чорударын «Чурттакчыларны ажылга хаара тудуп турарының ажыктыын хандырарының, ажылга киирериниң системазын сайзыраңгайжыдарының болгаш ажылчы чонга социал магадылалды күштелдирериниң дугайында» СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалында көрүп турар.

Кижилерни ажылдан хостаарда, бүдүрүлгелерниң, министерстволарның удурукчулары, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары оларны ажылга киирер талазы-биле улуг кичээңгейни салыр ужурлуг. Күш-ажыл чорудулгазынга үзүктелиишкиннерни эвээжедириниң, ажыл төлевиринге түр чидириглерни болдурбазының хемчеглерин чорудар. Өске ажылга кирериниң бергедээшкиннери бар болгай.

Ажылдан хосталырының дугайын ийи айдан эрттирбейн бүдүрүлгениң, албан чериниң администрациязы ажылдакчыга дыңнадыр. Штат кызырылганы-биле ажылдан хостаар дугайында сагындырбышаан, ол-ла бүдүрүлгеге өске ажылче киирерин сүмелээр. Күштүг болуп артып каап турар хоойлу-дүрүмге дүүштүр чаа албан-хүлээлгезиниң талазы-биле ажыл төлевириниң байдалдарын, чингелделерни, орнунга тургузар чүүлдерни тургузар. Чижээ, доктаамал ажыл стажын хөй чылдарда ажылдааны дээш бир удаа шаңнаарын, бажың алыр ээлчээн, санатор-курорт эмнээшкининиң болгаш өске-даа чүүлдерни ол кижиге арттырары болгаш өске-даа.

Таарзыр эртеминиң болгаш мергежилиниң аайы-биле ажыл тывылбаанда, ол-ла бүдүрүлгеде өске ажылче шилчиирин ажылчын хүлээп албайн барган таварылгада, ажылга улус киирер черже ол баар эргелиг, чок болза боду ажылга тургустунар. Ооң-биле кады ажылдан хостаар деп турар ажылдакчының дугайын ажылга улус киирер черже дыңнадыр. Дыңнадыгга ооң эртемин, мергежилин болгаш күш-ажылының төлевириниң хемчээлин айтыр.

Бир эвес олар ак сеткилдиг, долу күш-биле ажылдап, күш-ажылдың бедик түңнелдерин чедип ап турар база коллективте ат-алдарлыг болза, пенсия назыны чеде бергеннерге күш-ажылчы харылзааларны бүдүрүлгеге арттырар эргени администрация биле профэвилел комитединге тургузар. Ол чорук хоочун болгаш аныяк ажылдакчыларның күш-ажылын шын тургузарынга ажыктыг.

Долу пенсия тыпсырынга херек болуп турар стажы бар пенсия назылыг өске ажылдыкчылар бар болгай. Ийи таланың (ажылдакчы биле бүдүрүлге удуртукчузунуң аразында) дугуржулгазын ёзугаар күш-ажылчы керээни 2 чыл чедир узадып, күш-ажылчы харылзааларны уламчылап, чок болза, профэвилел комитединиң чөпшээрелин ёзугаар администрацияның инициативазы-биле керээни соксадып болур. Ол кижилер ажылга кирип алырының база ажылдан үнгенде дузаламчы акша алган үезинде айда ортумак ажыл төлевирин алыр эргелиг бе? Ажылга кирип алырынга шак-үени үндүрүп чорууур пенсия хандырылгазы алыр эргелиг кижиге бодаарга, алыр кылдыр пенсиязын күрүне тыпсыпкан пенсия назылыг кижилерниң категориязы чингелделиг болуп турарын СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң доктаалында болгаш Күш-ажыл хоойлузунда демдеглээн. Штатты кызырар талазы-биле боттандырып турар хемчеглер-биле холбашкан күш-ажыл керээзиниң соксаашкынының түңнелинде ажылдан хосталган ажылдакчыларга айда ортумак ажыл төлевириниң хемчээлинге деңнеттинген ажылдан үнгенде дузаламчы акшаны бээр.

Ажылдан үнгенде бир айның дузаламчы акшазы-биле кады ийи айдан хөй эвес үениң ортумак ажыл төлевири артып калыр. Чижээ, ажылдакчы ажылдан март 1-де үнген болза, ол айның ажыл төлевириниң хемчээлинге деңнеттирген дузаламчы акшаны алыр. Бир эвес апрельде тургустунуп четтикпээн болза, ол айның ортумак ажыл төлевирин ажылдакчы алыр.

Ажылга киирер черниң шиитпирин ёзугаар, бир эвес ажылдакчы баш бурунгаар (ажылдан үнгенден бээр ийи неделя эрткенде) ол органга барып кирген, ажылга киирер чер ону ажылга тургузуп шыдаваан болза, үшкү айның ортумак ажыл төлевири, ону ховар таварылга кылдыр көрүп, ажылга киирер үениң дургузунда ажылдакчыга артып калыр.

Ажылдан үнгенде, бир айның дузаламчы акшазын база айларда ортумак ажыл төлевирин эрги ажылдап турган черинден үндүрер. Бир эвес ажылдан үнген сөөлүнде ажылга үзүктелиишкин үш айлардан эртпээн болза, ажылдакчының күш-ажыл стажы үзүктелиишкин чок артып калыр.

Бүдүрүлгелерни, организацияларны, албан черлерин эде организастаан азы дүжүрүп каапкан болза, ажылдан хосталган ажылдакчыларга ажылга кирип алырының үезиниң дургузунда, ынчалза-даа үш айлардан эртпес, ажылдан үнгенде бир айның дузаламчы акшазы болгаш үзүктелиишкин чок ажыл стажы-биле кады ортумак ажыл төлевири артып калыр.

Бир эвес чаа ажылдап кирген черинде ол бүгү чоруптурар болза, хөй чылдарда ажылдааны дээш хуулуг немээшкин, чаңгыс угда алыр шаңнал, өске-даа чингелделер болгаш төлевирлер база ол ышкаш чаа ажылдап турар черинге чыл шелээзин кайы-даа үеле алыр үргүлчүлелдиг ажыл стажы ажылдан хосталган ажылдакчыга артып калыр.

Ажылдан чардыгыышкын-биле катап өөренип, мергежилин бедидип чорутканда, ортумак ажыл төлевирин, бүдүрүлгеге ажылдап тура, катап өөредилгени эртип турар бүгү үениң дургузунда ортумак ажыл төлевиринге чедир немелде төлевирни ажылдан хосталган ажылдакчыга эрги ажылдап турган черинден үндүрүп бээри көрдүнген.

Администрация биле профэвилел комитединиң дугурушканын ёзугаар чаа мергежил-биле ажылдап киргеннерге мурнунда ортумак шалыңынга чедир немелде төлевирин, үш айлардан эрттирбес, эрги ажылдап турган чериниң аайы-биле бээр. Күш-ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чурумун үрээн таварылгада ажылчынга немелде төлевирни казыыр.

Моон мурнунда ажылдап турган черинге ажылдакчының бажың алыр ээлчээниң кайы хире болу бергенин албан барымдаалап, өске бүдүрүлгелерже ажылдай берген ажылдакчыларның чуртталга байдалдарын экижидериниң айтырыгларын ол-ла бүдүрүлгениң администрациязы, профкому болгаш күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели шиитпирлээр. Бир эвес эргиле чурттап турганы хоорайда, районда болза, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, пионерлер лагерьлерин ажыглаар эрге ук ажылдакчыларга артып калыр.

Чамдык таварылгаларда (онза ачы-хавыязы, кадының байдалы болгаш өске-даа) администрацияның болгаш профэвилел комитединиң инициативазы-биле, күш-ажылчы коллективтиң чөпшээрели-биле ажылдан хостаткан ажылдакчыларның чуртталга байдалдарын экижидериниң учёдун эрги ажылдап турган черинге арттырып болур.

Штаттар кызырарының чорудулгазы Күш-ажыл хоойлузунга, ажылдан хостаткан ажылдакчыларның эргелеринге болгаш социал магадылалдарынга дүүшкек, хамаатыларның эрге-ажыктарын кызагдалга чедирбес ужурлуг. Биргээр чугаалаарга, кадрларның штадын кызырар бетинде, ону ажылга киирерин бодаар, черле ынчаш, администрация-даа, ажылга улус киирер чер-даа «баштай ажылга киир, оон штадың кызыр» деп принцип-биле ажылдаары чугула.

Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР

Арага ишпес чорук дээш демиселдиң эки тура ниитилелиниң район организациязының конференциязы болуп эрткен.

Аңаа 1987 чылда арага ишпес чорук дээш демиселдиң эки тура ниитилелиниң район организациязының кылып чоруткан ажылы болгаш моон соңгаарты сорулгаларының дугайында илеткелди оон даргазы К. К. Самбуу кылган.

Эки тура ниитилелиниң район организациязының тургустунганындан бээр ийи чыл ажып турар. Ол үениң иштинде ниитилелдиң пленумун 3 удаа, оон баштаар чериниң хуралын 4 катап эрттирген.

Районда 30 эге организация ажылдап турар. Ында ниитизи-биле 690 кежигүн хаара туттунган. Олар боттарының отчёт-соңгулдалыг хуралдарын организастыг байдалга шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлелдиг адаа-биле эрттирип, аңаа санал бергеннер моон соңгаарты кылыр ажылдарга доктааган.

«О. Шынаа». «Кызыгаар» совхозтарда, Самагалдайның ийи школазында, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинде, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде эге организациялар эки ажылдап, боттарында хөй кежигүннерни хаара тудуп турар.

«Арагалаашкынны болгаш алкоголизмни узуткаар талазы-биле СЭКП ТК-ның доктаалдарының күүседелериниң болгаш бо ажылды иделкейжидериниң дугайында айтырыгны СЭКП Төп Комитеди база катап чугаалажып көрген. Ооң ачызында кижилерниң күш-ажылчы хамаарылгазы экижип, ооң бүдүрүктүлүү бедээн. Чоннуң амыдырал-чуртталгазы, культуразы, өг-бүлениң экономиказы быжыгып, экижип турары көскүзү-биле илдең апарган. Ооң чижээнге, районнуң чонунуң ажаалга кассазында акша шыгжамырынга 1986 чылда 2340 кижи турганындан 1987 чылда 2508 кижи четкен. Олар эрткен чылын 186 муң рубльди немей шыгжаткан.

Районда 486 кижи арага талонун албас деп шиитпирлээн. Шак бо чижектерден алгаш көөрге, оон хоралыын кижилер херек кырында билип, оон чайлаарын бодап турары ол.

Ындыг-даа болза, бо талазы-биле чон ортузунга кижизидилге ажылын, араганың хоразының дугайында лекция, беседаларны четпес организастап чорудуп турарын илеткелчи болгаш санал бергеннер демдеглеп чугаалааннар.

Ооң уламындан автотранспортту ээриик башкарып чорааны дээш 112 кижи КАИ черинге хемчег алыскан. Ооң иштинден 85 чолаачы машина башкарар эргезин казыдып, торгаал-хемчээлге онаашкан. Хөй-ниити черлеринге, кудумчуларга ээриик чоруп чорааш, 308 кижи ээриктер сергедир черге кирген. Ооң иштинден Самагалдай суурдан 101 кижи ол черге хонган. Араганы боттары кылып тургаш, хөй саныг кижилер 100-150 рубль чедир торгаалга таварышкан. Шак ындыг фактылар Шуурмак болгаш О. Шынаа кодээ Советтериниң девискээрлеринге хөй болгулаан.

Районда күш-ажыл кылып шыдаар назылыг кижилерниң чүгле 11 хуузу ол ниитилелдиң кежигүнүнде хаара туттунган. Ол дээрге эң кудуу көргүзүг-дүр. Ниитилелдиң болгаш ооң эге организациялары амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунуп, чедир ажылдавайн турарын, моон соңгаар көскү ажылдарны кылып чорударын конференцияга санал бергеннер чиди-биле болгаш чөгтүү-биле шүгүмчүлээн.

Ол ышкаш чер-черде тургустунган эге организацияларның отчёттуг үениң иштинде кылып чоруткан ажылын ниитилелдиң баштаар чериниң хуралынга дыңнап чугаалашпаан. Ооң түңнелинде чамдык эге организациялар боттарының ажылын сулурадып, чон ортузунга дээштиг чорууп көргүспээн.

Болат-оол ТИРЧИН.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 70 чылынга

ЭРЕС-ДИДИМ ЧОРУКТУҢ ОРУУ-БИЛЕ

Совет Армия бодунуң берге оруунга хөй санныг эрес-дидим чорукту кылган. 1918 чылдың январь 28-те Улус Комиссарының Чөвүлели «Ажылчын-тараачынның Кызыл Армиязын организастап тургузар дугайында Декретти» хүлээп алган.

Февраль 23 болгаш 24-теле ооң баштайгы кезектери Советтерниң аныяк республиказының девискээринче халдап кирген немец шериглерниң халдаашкынын (Псков чоогунга) ойтур шапкан. Ол болза Кызыл Армияның баштайгы дайынчы дадыгыышкыны болган.

70 чыл эрткен, ынчалза-даа дайзынның шериин доктаадып, оларны Петроградче — революцияның кавайынче Кызыл Армияның эрттирбейн барганын улус утпаан. Баштайгы тиилелгеге алдар болдуруп, Псков чоогунда тулчуушкун болган черге тураскаалды тудуп тургускан.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарынга бурунгу Псков черинге бистиң шериивис оңуп читпес алдарны чедип алган. Төрээн чурттуң хосталгазы дээш тулчуушкуннарга мөчээн маадырларга алдар болдуруп, үгербооларның уинарындан тураскаалды тудуп, Билдиимес солдаттың хөөрүнге Мөңге отту кывыскан.

ЧУРУКТА: дайынның хоочуну, Псков чоогунга тулчуушкуннарның киржикчизи, халажылгада генерал-майор Б. И. Богомолов-биле аныяк дайынчыларның ужуражылгазы.

* * *

Ульяновскиниң ийи дакпыр Кызыл Туктуг, Кызыл Сылдыс орденниг В. И. Ленин аттыг гвардейжи танк шериниң дээди командылал училищези Совет Чепсектиг Күштерниң үежизи.

Ону ыракты он сес чылда тургускан. Ол үеден бээр ооң өөреникчилери дайынчы алдарны шудургу болгаш эрес-дидим чоруу-биле көвүдедип келгеннер. Оларның аразында Совет Эвилелиниң 70 Маадыры бар. Амгы үеде Афганистанның улузунга дуза көргүзүп турган интернационалчы дайынчыларының аразында Ульяновскиниң училищезиниң ээзаш эвес доозукчулары бар. 80 чылдарның курсантылары боттарының акыларынга болгаш адаларынга бүгү тала-биле дөмей болурунче чүткүп турарлар. «Лениниң төрээн чуртунга В. И. Ленин аттыг училищеге ленинчи ёзу-биле чурттаар болгаш өөренир» деп девиз кижи бүрүзүнге дүрүм болуп турар.

ЧУРУКТА: марш үезинде шериг кезээ.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

Бүгү-эвилел чизези

БЕЛЕТКЕЛГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИР

1989 чылдың январьда чурттакчыларга Бүгү-эвилелдиң ээлчеглиг чизе бүрүткели болуп эртер. Ам болур ол чизе улус ажыл-агыйынга онза дузалыг болгаш политиктиг чугула кампания болуп турар. Ооң эрткен түңнелинден совет чоннуң амыдыралынга кандыг үндезин өскерилгелер болганы илереп кээр. Ылаңгыя Октябрьның социалистиг Улуг революциязының тиилээниниң соонда, бистиң чуртувустуң экономиказы болгаш культуразы көскүзү-биле хөгжээн. Совет эрге-чагырганың чылдарында бистиң чонувустуң чедип алган чедиишкиннери чизениң ол материалдарынга көстү бээр.

Социалистиг ниитилелдиң байдалынга чурттакчыларның дугайында долу болгаш кончуг шын дыңнадыгны алыры — экономика, социал болгаш культура айтырыгларын хөгжүдериниң планарын ажылдап кылырынга чугула. Кайы-бир адырның планын ажылдап кылырда, бир-ле дугаарында чурттакчыларның өзүп орар херегледерин, амгы күш-ажылчы курлавырны өөренип көөрү албан. Ынчангаш чурттакчыларның долу, шын саны, кандыг черде турары тодаргай эвес болза, эрткен болгаш келир үениң планнары-биле оларны хандырып шыдавайн баар бис. Ол ышкаш бүгү чурттуң база республикаларның, крайларның, областарның, районнарның болгаш хоорайларның экономиктиг культура амыдыралын башкарары болдунмайн баар.

План тургузарда чүгле чурттакчыларның ниити саны билдинер-ле болза, ажырбас дээр хөөн шын эвес. Аңаа эр, херээжен улустуң саны, назы-харының ылгалы, оларның кажы хоорайда, кодээде чурттап турары, үлетпүрде, кодээ ажыл-агыйда, тудугда, транспортта садыгда болгаш өске-даа адырларда чежези ажылдап турары, а инженерлер, агрономнар, эмчилер, башкылар, экономистер, эртем ажылдакчылары, ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар чеже бары, оларның мергежилдери, эртем-билии, чуртта чежези өөренип турары болгаш оон-даа өске.

Күш-ажыл курлавырының составы болгаш саны база оон ажыглалы билдинмес болза, бүдүрүлгени болгаш тудугну хөгжүдер планны тургузары болдунмас. Бараанаарының кайы-бир хевириин бүдүрериниң планын тургузарда, чурттакчыларның составы болгаш саны ылап-ла херек. Эр, херээжен улустуң база элээди болгаш чаш уругларның назы-харының санының дугайында дыңнадыг чокта чуртта садыг бүдүрүлгелериниң четкизинге планнарның шын үлелгезин кылыры бергедей бээр.

Бистиң чуртувус чуртталга тудуун калбак хемчээлдиг боттандырып келген. Тудугнуң планнаашкынын экижидеринге, квартираларның хемчээлин, өрээлдерин тодарадырынга ниити квадрат метрин билиринден аңгыда, бир чурттакчыга ортумаа-биле чеже онаажырын, өг-бүлениң составы, эр-кызы, назы-хары, өгленир деп турары чежел, оларның уруг-дарыы дээн чижектиг фактылар эргежок чугула. Моон алгаш көөрге, республика, край, область, хоорай, район-даа планы тургузарда, чүгле чурттакчыларның бүгү саны эвес, эр болгаш херээжени, назы-хары болгаш өске-даа шынарлары негеттинер. Чурттакчыларның составы болгаш санының дугайында көргүзүглер билдинмес болза, күрүне база ажыл-агый органнары, культура-чырыдыышкын организациялары боттарының ажыл-чорудулгазын боттандырып шыдавайн баар.

Чурттакчыларның дугайында үндезин көргүзүглер эртип турар ээлчеглиг чизениң болгаш чоннуң ала-чайгаар шимчээшкининиң база ыңай-бээр үнүп чоруурунуң эрткен учёду болур. Ынчалзажок эрткен учёттан чурттакчыларның составының дугайында тодаргай болгаш долу дыңнадыг алдынмас. Эрткен учёттуң материалдарынга ниити санаашкын-биле чергелештир, чурттакчыларның эр, кызын болгаш назы-харын аңгылаары, ол ышкаш ССРЭ чурттакчыларының билииниң деңнели болгаш социал составы база кирер. Чурттакчыларның составының дугайында өске чугула көргүзүглер (өг-бүле байдалы, национальны, төрээн дылы, чурттакчыларның улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында хаара туттунганы, оларның кылып турар ажылы) чүгле чоннуң чизезиниң соонда алдынып болур.

Улус депутаттарының чер-чер кодээ Советтер күүскомнарының чанында, бүдүрүлгелерде, албан черлеринде, организацияларда, совхозтарда, бажың эргелелдериниң чанында тургустунгулаан чизе комиссиялары чизе белеткелдеринге биче эвес дузаны чедирер. Ынчангаш чизе белеткелинге идепкейлиг киржири — бүгү ниитиниң сорулгазы. Чонну долу учётка алыр. Чизе үезинде чаңгыс-даа өг-бүле, ооң кежигүнү, чурттакчы бажың чыдып калбас кылдыр бүрүткелге бүрүн алыр. Чурттакчыларның чизе белеткелинге идепкейлиг дузалажыры — хамааты бүрүзүнүң хүлээлгези болгаш хереэ.

Эдуард СКУМАН,
чурттакчыларга чизе чорударынга дуза чедирер комиссияның республика кежигүнү.

Бөмбүрзектиң судалы

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

УЛАН-БАТОР. Моол Арат Республиканың соңгу талазында турар 20 кодээ суурларның чурттакчылары телевидение дамчыдылгазын көрүп эгелээн. Чаа радиореле шугумун чоокта чаа ажыглалга киирениниң ачызында ол суурларның чурттакчылары чүгле телевидение дамчыдылгазын көрүп эгелээн эвес, а радио болгаш телефон харылзааларын чурт иштиниң болгаш даштыкы чурттарның чамдык хоорайлары-биле туда берген. Радио дамчыдылгазының шынары мурнукузундан экижээн.

Бо радиореле шугумун совет специалистер дерип тургускан. Ол ажыглалга кирген соонда Моолдуң чурттакчы чонунуң 68 хуузу теледамчыдылганы көөр аргалыг апарган, «Орбита» системаны дамчыштыр ССРЭ-ниң теледамчыдылгаларын база көрүп турар.

БУХАРЕСТ. Румынияның Мьеркуря-чук хоорайында трактор заводу чуртта улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи болур. Чоокта чаа ооң чыып эптээр конвейеринден 36 муң дугаарлыг трактор үнген.

Завод бо хүннерде 15 янзы хевириниң тракторларын бүдүрүп турар. Илчирбелиг ол тракторларны чурттуң улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажыглап турар. Ылаш ажыл-агыйынга болгаш тудугга ажыглаар тракторларның шынары делегейде эки деп үнеледи алган. Чамдык тракторларны кадыр-даа, малгаштыг-даа черлерге ажылдап болур кылдыр бүдүрүп турар. Ындыг тракторларны даштыкы чурттар хөйү-биле садып ап турар.

СОФИЯ. Болгар Улус Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш Болгар Профэвилелдерниң чөвүлели бот-эргелеп башкартынар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының ажыл төлевириниң чаа системазын хүлээп алган. Ажыл төлевири ындыг коллективтерниң ажылының түңнел көргүзүүнден кол хамааржыр. Бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң эртем-билиин, профессионал белеткелин база план күүселдезинге киириштирип турар үлүг-хуузун, кылган ажылының шынарын, ажыл төлевириниң чаа системазын тодаргай көрүп турар.

Чаа системада кижилерниң болгаш оларның ажылдап турар коллективиниң эрге-ажыктарын тодаргай барымдаалап көрген. Ооң түңнелинде бот-эргелеп башкартынар коллективтерниң ажылы экижиир болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедиир.

БУДАПЕШТ. Будапештиниң «Ферихедь» аэропортунга социалистиг чурттарның авиакомпанияларының штурманнарының «Эң эки мергежилдиг» деп конкурс-көрүлдези болуп эрткен. Аңаа совет «Аэрофлоттуң», болгар «Балканның», ГДР-ниң «Интерфлюгу», Польшаның «Лот», Чехословакияның «Ча», Венгрияның «Малев» дээр компанияларының командалары киришкен.

Бирги черни ГДР-ниң «Интерфлюг» авиакомпаниязының командазы алган.

ХАНОЙ. Вьетнамның болгаш Афганистанның улустарының аразында найырал болгаш эп-сеткил каттыштырылгазын улам ыңай быжыглаарының оруунга чаа чугула базым болза, 1987 чылдың декабрьның төнчүзүнде Вьетнамның найысылалынга чарган найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында керээ болгаш өске-даа документилер болган. Ол дугайын ВСР-ниң Күрүне чөвүлелиниң аңаа болган хуралының дугайында информастыг дыңнадыгда айыткан. Ол хуралга ВСР болгаш Афганистан Республиканың аразында найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында керээни күштүг болдуруп бадылаан.

(СЭТА).

БУРУУ ШАПКАН

ЛУАНДА. (СЭТА). Анголаның мурнуу чүгүнге, Квито-Кванавале чоогунга, мурнуу-африканчы шериглер-биле тулчуушкуннарга Анголаны хостаарының улусчу чепсектиг күштери (ФАПЛА) химиктиг чепсекти ажыглаан дээр дугайында Мурнуу-Африка Республиканың расисчилериниң хоозун нүгүлдээшкиннерин улусчу Ангола шуут буруу шапкан деп, Ангоп дээр информация агентилели айтып турар.

Ол пропагандисчи кажарлаашкынның дузазы-биле Преторияның ёзу-чуруму бодун халдакчы эвес, а каражадаан тала кылдыр көргүзерин оралдажып, оон-биле АУР-га удур расисчи дайынзырактарның ээлчеглиг интервенциязынга удур делегейде калбарып турар удурланыышкынын кошкадырын оралдажып турар деп, ол тайылбырда айтып турар. Апартеид күрүнезиниң баштыңнары ол чөңгээлээшкинин бодунуң океан ындында камгалакчыларының күткүү-биле кылганында чигзиниг чок. Нүгүлдээшкинин нептередири-биле Мурнуу-Африка Республиканың эрге-чагыргазы америк ЮПИ агентилелдиң дузазын ажыглаан. Ону олар АУР-га удур хоралакчы чаа кампанияны калбартып чорударыбиле меге чүүлдер кылырынга сундулуг барыын чүктүң парлалгазын идепкейжидеринче чүткүлдүг кылган.

Анголаның удуртулгазы шериг талазы-биле ФАПЛА-дан артык күштү чедип алыры-биле мурнуу-африканчы халдакчылар АУР-га удур өрттедир бомбаны болгаш хораннаар бүдүмелдерни чаңгыс эвес удаа ажыглап турганын тодаргай фактыларга көргүзүп турган деп, Ангоп онзалап айтып турар. Анголаның девискээриниң чамдыызын хоойлуга удур ажелеп алгаш турарын делегейниң хөй-ниитизинден чажырып, апартеидтиң ёзу-чурумунуң бодун агартывар дээн оралдажыышкыны кымны-даа мегелеп шыдавас. Күрүне терроризминиң политиказын чорудуп турар апартеидтиң ёзу-чуруму Африканың мурнуу чүгүнде айыылдыг байдалдың кол буруулуг талазы болуп артар дээрзин Анголаның мурнуу районнарынга удур Мурнуу-Африка Республиканың чорудуп турары амгы агрессиязы бадыткап турар.

АДМИНИСТРАЦИЯНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫ

ВАШИНГТОН. СЭТА-ның корреспондентизи Н. Туркатенконуң дамчытканы болза: «күштүг Америка» дээш демисежип турар АКШ-та консервативтиг организацияларның активчилеринге АКШ-тың президентизи Р. Рейган чүве чугаалаан. Вашингтоннуң эрге-чагыргазы үези эрткен шоюккан чаңчыл-биле ам-даа угаап бодавышаан болгаш делегейде боттуг херектерниң байдалындан ырак туруп турарынга ооң чугаазы херечи болган. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээни чарарынга чедирип келген боочепсекке контроль тургузар айтырыглар талазы-биле Совет Эвилели-биле чугаалажыышкыннар чорударынга дузалаарынга АКШ-тың белениин чарлап турза-даа, америк администрацияның баштыңы «сылдыстар дайынының» программазының аайы-биле ажылдарны үргүлчүлээринге шиитпирлиг чорууп бадыткаан. Сураглыг специалистерниң, оон иштинде америк специалистерниң айтып турары-биле алырга, ук программаны боттандырып чорудары стратегтиг боочепсекти кызырарының аргазын чок кылып каап шыдаар.

АКШ-тың «Күштүг болурунуң» политиказын моон соңгаар-даа чорудар, өске чурттарның болгаш улустарның херектеринге холгаарлап киржиринин дугайын президент медеглээн. «Боочепсекти кызырар дугайында чугаалажыышкыннар чорудары, хосталга дээш демиселчилерге (Вашингтонда контрреволюсчуларның дээрбечилерин ынчаар адап турар) улуг түңнүг дуза көргүзери — америк даштыкы политиканың тодаргай сорулгалары болур» деп, Ак бажыңның баштыңы айыткан.

XV кышкы Олимпиада

БАШТАЙГЫ ЧЕМПИОН

Вида Венцене — Калгари оюннарынга бирги чемпион болган. 27 харлыг совет хаакчы херээжен 10 километрге алдын медальды чаалап алырга, чүгле журналистерни эвес, а специалистерниң дуврээзинин база хайныктырган. Спортчунуң ады-сураа ол хүнге чедир кымгадаа билдингир эвес турган. Бо чылдың январь айның ортан үезинде Кавголовога (ССРЭ) делегей кубогу дээш болган он километр хемчээлдиг маргылдаага Вида норвег спортчу Ингер-Хелен Нюбретенге ойнадыпкан. Ол 1987 болгаш 1988 чылдарда ол-ла хемчээлге ССРЭ-ниң чемпиону турган. Олимпий чемпиону болурунга ол чедиишкиннер ам-даа четпес деп, дыка хөй специалистер санап турган. Ол 19 харлыында хаактап эгелээн. Вида беш чыл иштинде чиик атлетикага күзелдии-биле маңнап турган. Ооң маңнаарынга ынак хемчээли — 400 метр.

Виданың узуну 168 сантиметр, деңзизи 62 килограмм. Боду кончуг чугаакыр, чазык чаңныг.

— Маңнаар чер берге-даа болза, меңээ дыка-ла чиик болду. финиш бетинде бадар чер кудургай-даа болза, мен оон кортпадым, бистиң командавыстың Кэнморга оң хонук бурунгаар келгени меңээ улуг дуза болду. Баш дээскиндирер кудургайларга өөренип калганым ол-дур ийин, деп Венцене маргылдаа соонда чугаалаан.

Вида өг-бүлелиг. Ашаан Данюс деп адаар. Ол биология башкызы. А боду Вильнюста башкы институдунуң студентизи. Ол 1961 чылдың май 21-де Литваның Куренай деп бичии суурунга төрүттүнген.

— Мээң бир дугаар тренерим Вильмонтас Гинейтис кончуг кызымак кижи турган. Хаак спорту Литвада нептереңгей эвес. Ынчангаш мен аңаа күжүмну болгаш шак-үемни халаска эрттирбээнимге хомудалым чок — деп, Вида түңнелинде чугаалаан.

В. ПИМЕНОВ,
Ю. САЛОМАХИН,
СЭТА-ның тускай корр.

ХОККЕЙЖИЛЕРНИҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

Совет хоккейжилер «Коргал» деп катокка Норвегияның командазын 5:0 санга уткаш, олимпийжи турнирни тиилелге-биле эгелээн. Январьда эш хуу ужуражылгаларынга бистиң командавыс норвег хоккейжилерни ийи катап хөй санга утса-даа, бо удаада берге болган.

Хаалганы Мыльников камгалап турган. Самойлов бо удаада ойнаваан. Фетисов, Касатонов, Гусаров, Стариков, Стельнов болгаш Бякин камгалалга, Ларионов, Быков, Семенов еске ийи эштери-биле халдаашкынга, дөрткү звенога Ломакин — Черных — Могильный ойнап турган. Чаңгыс оюнга чээрби кижиден хөй эвес спортчуну ойнадыр. Курлавырга Кожевников, Белошейкин, Кравчук олар артып калган.

Эге санны камгалакчы Гусаров ажыткан. Ооң соонда 19 хар безин четпээн Могильный санны немеп, эки ойнаан. Дараазында санны Хомудов, Крутов киирген. Камгалакчы Стельнов бешки санның автору болган.

— Бирги оюн олимпий чемпионнарынга аажок сүрээдендирер болган, ынчалзадаа олар чоорту оожургай берген. Камгалакчылар шайбаны бурунгаар дамчыдып берип, халдакчылар кызымак ойнап эгелээн, түңнелинде удурланыкчылар турупкан — деп, ССРЭ-ниң шилиндек командазының тренери И. Дмитриев оюн соонда демдеглээн.

Өске оюннар журналистерниң-даа, специалистерниң-даа, көрүкчүлерниң-даа манаваан түңнелдерин көргүскен. ГФР-ниң шилиндек командазы Чехословакияның командазын 2:1 санга удуп алган. Бисте тергиинне команда бар, кандыг-даа удурланыкчыны удуп ап шыдаар болгаш кандыг-даа удурланыкчыга... уттуруп алыр деп, спортчу тайылбырлакчы И. Дюришин ол оюн соонда бодунуң бодалын илереткен. Бо удаада тренерлер Старши болгаш Послишил ойнакчыларны тиилелгеже хей-ат киирип шыдавайн барганнар.

АКШ-тың шилиндек командазында колдуунда-ла — студентилер. Бо команда Австрияның хоккейжилерин 10:6 санга удуп алган. Делегей чемпионнары — шведтер баштайгы оюнун улуг тиилелге-биле дооскан. Олар французтарны 13:2 санга тиилээн.

ЧАҢГЫС ХҮНДЕ ИЙИ КАТАП

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң шаңналы дээш хостуг хүрешке республика чемпионады болуп эрткен. Он үш райондан болгаш Кызыл хоорайдан спортчулар аңаа киришкен. Шупту 129 кижи. Маргылдаа үш хүн үргүлчүлээн. Маргылдаа солун эрткен.

Ылаңгыя биче деңзиниң мөгелери чараш аргаларны ажыглап, кызымаккай хүрежип турганын көрүкчүлер сонуургаан. Сүт-Хөлдүң мөгези Уран-оол Ондар биле Бай-Тайганың төлээзи Михаил Карл арбитрниң эдискизиниң соон дарый эрес-каштагайы-биле хүрежип, удур-дедир чартыктажып, буттажып, ийи-үш катап аңдара октажып тургаш, саннарны ап турганнар. Сөөлгү секундалар артканда Уран-оол чараш арганы көргүскеш, ийи санны алгаш, тиилээн.

Өвүрнүп Торгалыг чурттуг Виталий Дембрел биле Павел Мартына хүрешкен. Бежен ийи килограммның ол мөгелеринден бичии Виталик акызындан бир санны ойнап апкан. Хоочун мөге Павел чоорту саннарны ап турган. Акызынга октатсадаа, Виталий ундараваан. Күштүг болгаш дуржулгалыг кижи тиилээр апаар.

Эң-не солун хүреш Василий Хураган (Тес-Хем) биле Радислав Намажап (Кызыл) оларның аразынга болган. Олар кайызы-даа спорт мастерлери. Ийи мөгениң узуну-даа, эът-ханыдаа дөмей. Кымның тиилээри билдинмес. Баштайгы санны Радислав ажыткан. Ийи-үштеп саннар улажып эгелээн. Чапсарга чедир сан 0:10 болуп, Радислав мурнай берген. Чапсар соонда Василий ийи санны ойнап алган. Ынчалза-даа сан 2:17 апаарга судьялар хүрешти соксаткан. Арыг тиилелгени Р. Намажапка берген.

Республиканың хууда бирги чери дээш маргылдаа соонда, шилиндек команданы тургускан. Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназының маргылдаазы март айда Новосибирск хоорайга болур. Ам аңаа белеткелди ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери, улуг тренер Александр Доржу чорудуп эгелээн.

Тыва АССР-ниң хүреш федерациязының шиитпири-биле хостуг хүреш маргылдааларының соонда ылап-ла тыва хүрешти эрттирер. Бо удаада 32 шилиндек мөге хүрешкен. Мөгелерниң аразындан Радислав Намажап ылгалып турган. Ол баштайгы салыгда республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи Орлан Кызыл-оолду октаан. Ооң соонда Владимир Моңгуш база буттаткан.

Дөрт мөге артканда сураглыг мөге Алексей Хомушкуга (Чөөн-Хемчик) таварышкан. Р. Намажап ону хевисти бир кылыр сүрүп, чай алындырбайн турарга, Алексей көк сыг дүшкен. Эң сөөлүнде ийи мөгени хончулаштырыпкан. Алексей өрү көдүрүп эккелгеш, будубиле мүндүргаш, октаар деп чыдырда, Радислав ужуп чыда, Алексейниң будун удур боду мүндүрүпкаш, октаан.

Ш. Сүктер (Тес-Хем) биле Анатолий Моңгуш (Кызыл) хүрешкен. Анатолий Шиметти буттапкаш, көдүрүп чыда, долгадыпкан.

Сөөлгү салыгда Шимет Сүктер биле Радислав Намажап таварышкан. Шимет 104 кг деңзилиг, а Радислав 67 кг деңзилиг. Ийи мөгениң назы-хары, мага-боду база ылгалдыг. Радислав база-ла буттааш, өрү көдүртеш, Шиметти октап каан.

Ол хүн Радислав Намажап бодунуң деңзизинге болгаш тыва хүрешке катай ийи дакпыр чемпионнаан.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

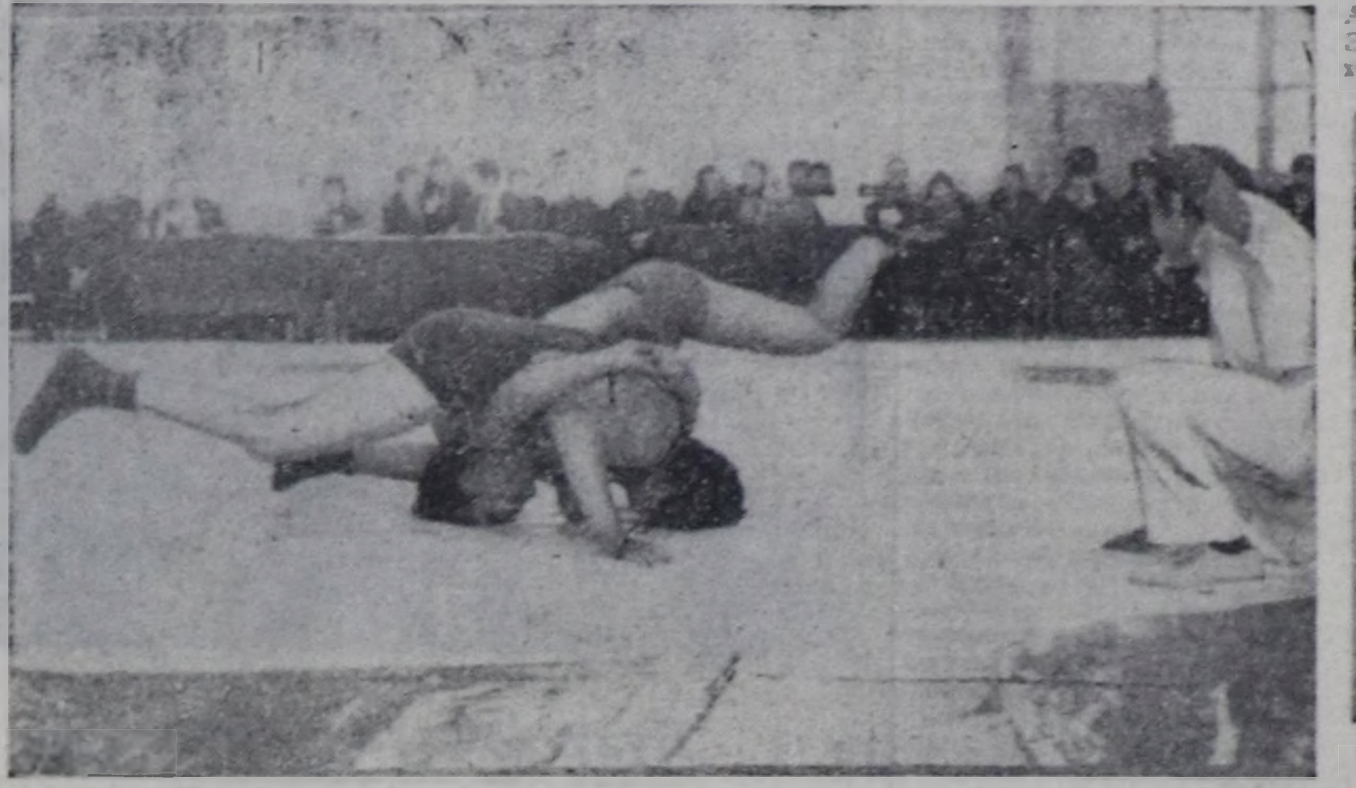

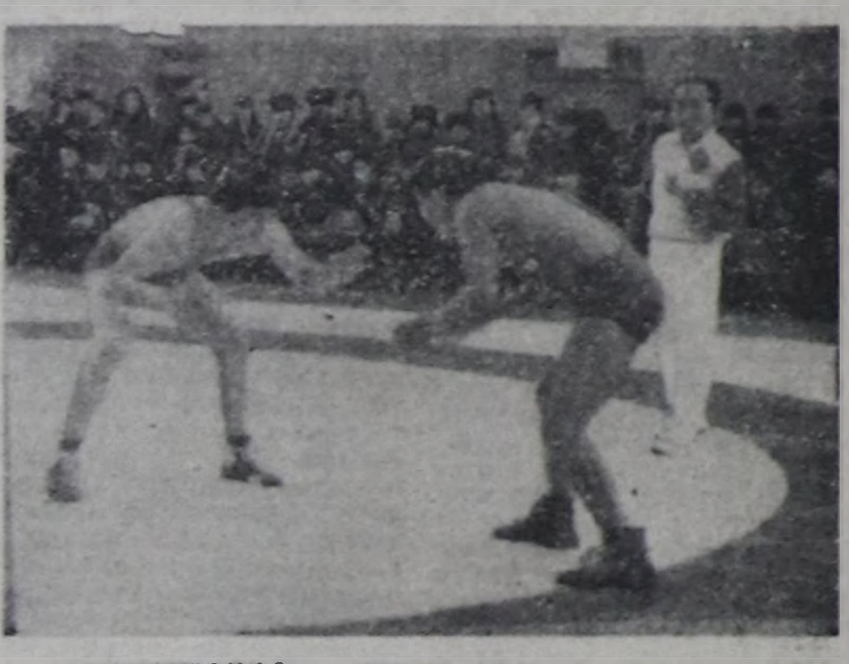

ЧУРУКТАРДА: хүреш үезинде.

Шүлүктер допчулалы

ЧҮГЛЕ КЫЙГЫ. ПОЭЗИЯ КАЙЫЛ?

Редакцияга кээп турар чагааларның эң-не хөйү — чогаалдар. Чыл төнчүзүнде келген чагааларның иштинден чүгле шүлүктерни санап көөрүмге, 96 болду. Оларны тускай чагаа кылдыр дансылап кааның барымдаалап алырга, ынча авторнуң чоруткан шүлүү-дүр. Эрги чылдың сөөлгү айының элээн «чүъгү»-биле катай биске шүлүк чогаалдары эрбип келген. Бир эвес ону тускай ном кылдыр парлаар болза, шору кылын шүлүк номну үнүп келир ийин. «Аяк шай» деп литературлуг арнывыска дээрелерниң эң-не дээре чогаалдары кирер ийик.

Редакцияга кээп турар чогаалдарның саны кончуг хөй. Чүгле оларның шыйары негелдеге дүүшпес дээрзин моон мурнунда үндүргүлээн допчулалдарывыска айыттывыс. Ынчалза-даа өскерилгелер барык чок. Кызыы бодалдарга шимчээр арга чок кылдыр так хүлүдүп алган, чурттalганың каас-чаражынга таалаан, өскелерге сургаашкын колдаткан шүлүктерни авторларывыс бижиишаан.

Тема талазы-биле чамдык таа чүүлдер бар-дыр. Арагалаашкынга удур, даргаларның шүшпеҥ, бюрократыг аажызын тыва шүлүк тургузуунуң аяннажылгазы-биле сөстер кошкан шүгүмчүлел оду сыдырткайндыр тып турар шүлүктер бар-дыр. Маңаа чижек кылдыр Чадаанадан Аракчаа Ондарның бир шүлүүн авторнуң канчаар бижээни-биле киирээлинер.

Чемтерикчи чериисти
чалгаапайлар
Чедир ажаап куруктурбайн
чемелээр-дир.
Чеже чылда чашкан тараам
дүжүт бербээн
Чеже бичии дошпу баштаан
чөгендим! — дээр —
Хараганның хөгүн сөкпээн,
дажын чыгбаан
Кара хөрзүн, өдек төкпээн
аңгыстарны
Суггаргаштың аңдарарга
дүжүт бербес.
Сулазында өде чүткүп
чашпан өзер —
Үнген күжүн төлеп, шаңнап
деткип турда.
Үүле-херээ түңнели чок
хоозун болур
Дуржулгазы байыыр туржук
дедир чүткүүр
Туткан холу кошак эштии
чок деп болбас.

Авторнуң «Чалгаапайлар» деп үш строфа шүлүү ол-дур. Бир дугаарында шүлүкчүнүң грамматика талазы-биле кайы хире частырыглыг бижиирин оваарып көрүңер. Хараган көъгү, холу кошкак деп сөстерни канчаар бижиирин билбес. Оон ыңай мында дыл поэзиядан оранчок хоорлу берген. Домактарның тургузуу логиктиг ритмче шилчээн, бижик демдектери турар черлеринде салдынмайн барган.

Кандыг-даа бижик-билигге өөренмээн, ол хирезинде чоннуң аас чогаалын кедергей билир, дыл-домаа чеченмерген, чаяанындан салымныг кижилер база тургулаар. Олар эртем-сургуулга өөренмээн болганда, грамматика, стилистикага аажок бергедээрлер. Оларга дуза чедирери эргежок чугула. Чамдыкта кандыг-даа утка чок, сөс-домаа кагылчак чогаалдарны бижээн авторларның негелде-хомудалы кулак дюк апаар-дыр.

Шүлүктүң техниктиг тургузуунда улуг хажыдышкыннар чүгле А. Ондарның эвес, бөгүнгү сайгарып олурарым өске-даа чогаалдарда хөй. Оозу ындыгдаа болгай-ла. Редактор грамматиктиг частырыгларны эдипдаа турза чүл. Ынчаарга поэзия деп адаарывыс терминниң өзүлүт негелдезин кайы хире күүседип турар бис? Үстүнде чогаалдың сайгарарын кызыдып көрейн. Өске авторларда база моон дээредевес шүлүктер бар болдур ийин. Ук шүлүктү номчааш, эстетиктиг таалалды алыры бергедеп келбес хире-дир бе? Шүлүкчү кижи ылап-ла боду тускай ритмниг ышкажык. «Бо эки шүлүк бижиттине берип-тир. Чүгле мээң ритмимни өттүнүп турар кандаай эш боор?» деп, , бир сураглыг шүлүкчү өске эжиниң чаа шүлүүн номчааш, чугаалааның сакты-дыр мен. Кончуг ийи өске тема. Ол хирезинде дуржулгалыг эштерниң чараш чогаалдары шала «төрелдежи» берген. Ийи шүлүкчү бот-боттарынга кайы хире негелделии, шүлүк чогаалының нарыны моон илдең ышкажыл.

Автор теманы шын шилип алган-дыр. Ынчаарга ол дугайын поэзия дылы, аяны-биле дамчыдарынга талант негеттинери чугаажок. Черни чөп ажыглап билбес, чалгаа, бодунуң мурнунга салган сорулгазынга ээ-харысалга чок чоруктарны сойгалаап, хамааты лирика моон үнүп кээп болур турган. Деңнелгелер, сагыш-хөөннү көдүрүп келир уран сөстер чокка, анаа-ла амыдыралда бар четпестерни кара чугаа-биле шүгүмчүлел кылгаш, ону чогаал дээривиске канчап тааржыр.

Ритм чечен чогаал дылынга онзагай черни ээлеп турар. Ону сагывас болза, уран чогаал бижиттинмейн барган деп дорту-биле чугаалап болур. Проза чогаалының дылы логиктиг ритмге чагырткан болур. А поэзияны ындыг эвес. Ында сөстерниң дес-дараалашкаа ритмниг паузалар-биле тургустунган. Ынчангаш поэзия дылы онзагай талаларлыг, прозадан дыка ылгалдыы чугаажок. Үстүнде сайгарганывыс шүлүкте ындыг чугула негелде күүсеттинмейн барган.

Шүлүк дээрге. сеткилхөөннүң кедергей уран аялгазы-дыр. Азы өскээр чугаалаарга, чаш кижиге аваның опей ыры. Хоозун алгаашкын, куруг черге магадаашкындан кижи сеткилинге чүү артарыл? Ол-ла авторнуң «Ала Ленин», «Угбаларым», «Нениң өөрүшкүзү», «Сайгылганның дузазы-дыр», «Гвардейжи дагдыныкчы» деп шүлүктеринге амыдыралды алгап-йөрээген, аки амыдыралды кайгап-магадаан боордан башка, поэзия кончуг көзүлбейн турар. А. Ондарның он бир шүлүүнден солунга чырыдыптар чаңгыс-даа орта бижиттинген чогаал тыппадым.

Бистиң эң-не хөй чогаал чорудар авторувустуң бирээзи Тес-Хемден Моторк Тирчин. Ук эштиң чогаалдарын тарыылап база допчулалдарга киирип келген бис. Бо удаада ол «Эки турачы ачам» деп шүлүктү болгаш үлегер домактар, тывызыктар, катнезиниң йөрээлин чоруткан. Он дөрт строфадан тургустунган улуг хемчээлдиг шүлүүн номчувайн чыда-ла, «ынчаар бижээп чадавас ирги бе?» деп, кижи бодай бээр. Шынап-ла, автор чаш оол турган. адазы фашистерни согар дээш ынак кадайы-биле байырлажып, оглунга чагыын бээр. Оон ол келбейн баар. Авазы назылааже дээр бот-бозаң артып калган, ажытелүн азыраар дээш ажылишке оорга-мойну ыстап-шылааң болур. Тываның Россияга каттышканын, гвардейжи адазының адын сактып, оглу ам чолаачы боол хап турар. Адазының салым-чолун бодап, чаа дайын ырай бээрин күзеп чоруур. Ол-ла-дыр. Чогаал ынчаар эгелээн, салым-чол магалыг-чаагай орук-биле бергелер чок чоруп олурар.

Чогум дыл-домааның чигези-биле баштайгы авторлардан ол элээн ылгалып турар. Ынчалза-даа сагыжында бар чараш бодалдарны поэзия ачызы-биле каракка чурутунуп келир овур-хевирлиг амыдырал кылдыр ол көргүзүп шыдаваап.

М. Тирчинниң чаңгыс черчуртташтары Биче-оол Дойндуп, Өөлет Чиңмит оларның шүлүктери база биезги-ле ырлап каапкан одуругларывысты катаптавышаан. Боттарыдаа чалгаарай бербес чүве бе? Кол-ла чүве — номчукчуларны хүндүлеп көөрү болгай. Ук авторлар боттарының чогаалдарынга хамаарыштыр Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң поэзия секторунга сайгарылгадан кылдыртып, оон чогуур түңнелден үндүрери күзенчиг-дир. Бистиң амыдыралывыста эде тургустунуушкун чоруп турар. Чогаалчылар база ону эдерип, номчукчуларның сеткилин хомудатпас ужурлуг.

Кызылдан Виктор Сагаан-оол — элээн каш номнарның автору. Ооң шүлүктери база чаңгыс черде таптап туруп берген. Сайгарылга кылыр болза, баштайгы эштерден бичии-даа ылгалбас. Ол ышкаш Өвүрден Николай Ооржак база шала хирелиг чогаалдар чоруткан. Бут кырынла туруп келген эшке негелде улуг. Ынчангаш ооң дөрт шүлүүнден номчукчулар бичии-даа таалал албазын бодааш, чырыкче үндүрер аргавыс чок болду.

Ол-ла райондан Мадон Моңгуштуң «Мөңге назын» деп чыындызының чырыкче үнгенин номчукчулар билир. Ында ынакшыл лиригазы колдаан ышкажык. М. Моңгуштуң редакцияже чоруткан дөрт шүлүү база ындыг. Аныяк чылдарында бир кыска торгу хээлиг аржыыл белекке бергенин сактып, акшый берген назынында биче чаштың ынакшылын илереткен сарыннарын «Сактыр сен бе?» деп шүлүүнде айыткан. «Чүрээм ээлеп чор сен», «Таксисчи кыс» деп чогаалдарында база ынакшылдың уяралдары. «Ынак-ла мен» деп чеже чугаалаарыл? Бир эвес ынакшаан кижизинге хүн үнер, даң адар санында ынакшылын сөглеп-сөглеп-ле турар болза, аңаа дыка шуугулданчыг болу бээр ийик. Авторга чүвениң өйүн, чижээн бодап көөрүн сүмелексээн ийик мен.

Сайгарып олурар шүлүктеривистиң саны кончуг хөй. Бир эвес оларның чүгле аттарын адаар болза. бүдүв арын чеде бээр. Маңаа атсывы номчукчуларга билдингир апарган эштерниң чогаалдарын сайгардывыс. Ынчаарга мында бир дугаар бижип турарлар хөй, ийи-үш катап парладыпканнар безин бар. Чамдык чогаалдарны номчуп олурарга, шүлүк тургузуун безин билбес болгулаар-дыр. Назы-хары, кылып турар ажыл-ижи база аңгы-аңгы. Алдан чедикнээн назылыг, школачы, студентилер, ажылчыннар дээш кымнарны чок дээрил? Ук эштерниң чогаалдарын шуптузун номчуп көрдүм. Ийи каракты шимгеш, чырыкче үндүрүптер чогаал тывылбады. Со-[illegible] арның бодап, ук авторларның ажылдарын нийти сайгарылгаже киирдивис.

Чутаавыстың түңнелинде чуну кылзывысса экил? Бодум хуумда мындыг саналдарны киириксээн мен. Чүс чыгап турар шүлүктерни барык ийи катап номчудум. Меңээ чүү хире үе негеттиниргенил? Ону кым-даа билир. Бир эвес оларны чаңгыстап сайгарып, авторларга харыылаар апаар болза, оон-даа берге. Бир эвес авторларның ынча хөй шүлүктерин чаңгыстап харыылап олуруп алыр болзувза, корреспондент хүлээлгем уттуидура бээр, а үе менде — бзулут алдын.

Төп солун, сеткүүлдерге база хөй-хөй шүлүктер, проза чогаалдары кээп турар. Унмес ужурлуг шүлүктерге рецензия кылбайн турар. Элээн шуудай берген авторлар бисче кошкак чогаалдарын чорудуп-ла, чорудуп-ла турарлар Оларга бис аас-биле база бижимел-биле харыылап турар бис. Рецензия кылбайн турза кандыгыл? Бир удаа бижип турарлар-биле харылзаавысты ылап тургузар, херек апаарга оларга арга-сүмени кадарын утпайн турар бис. Ол-ла стиль, ол-ла тема, биезги-ле шаптылап каапкан одуруглар-биле редакцияларны эргилдир чорудуп турар эштер боттарының сзнал-оналын база кадары күзенчиг.

Школаларда чечен чогаал кичээлдери, чамдык черлерде чечен чогаал каттыжыышкыннары бар. Баштай аңаа шүлүктерин эки сайгарып, каш катап эде кылгаш, ам парлалгаже чорударын улуу-биле күзээр-дир бис. Оон ыңай, хөй-ле шүлүк бижип турар эштерге Чогаалчылар эвилели, Тываның Ном үндүрер чери-биле харылзажыр, профессионал эштерден сүмеден алырын сүмелексээр ийик мен.

Парлалгада эде тургустунуушкунну чамдык эштерниң арай соора билип турары дыка хомуданчыг. Шала-була шорбажылап каан шүлүк бижип алгаш, ону чүге үндүрбээнил деп чагаалап, эде тургустунуув алганынар кайыл деп негелде тургузарлар ам мырыңай көвүдээн. Чүгле бышкан чогаалды чырыкче үндүрер — парлалга черлериниң эде тургустунуушкуну ындыг.

Эдуард ДОНГАК.

КАЙДА ЧОР СЕН?

Эргим редакция! 1980 чылда өг-бүле тутканымдан бээр малчыннап чорааш, дөрт уруумнуң удуу школага өөрени бээрге, ооң аайы-биле, Ак-Даш суурда чурттай бердим. Телевизор көөрүнге, солуннар номчуурунга ынак мен. Моон эскерген чүвем — уруглар дугайында, ылаңгыя өскүстер дугайында көргүзүглерниң болгаш чүүлдерниң көскү апарганы. Ону чүге бижий бердим? Ам тайылбырлаайн.

Мээң акым Ооржак Хуна Анмай-оолович, өг-бүлезиниң аайы-биле, Каа-Хемниң Бояровкага чурттап турган. Чаавамның адын Саая Дянзеңмаа азы Катя дээр. Көрбээн-даа мен. Алдыгы класска турумда, 1973 чылдың мартта, олар Март-оол деп оолдуг болганнар. Оон кайызы-даа аажок арагалаар боорга, оолду уруглар бажыңынга дужаатттырыпкан. Чогум кайда уруглар бажыңынга дээрзин билбес мен. Акым ам чок, чаавам өске апрактыг. Ынчангаш ол чартык өскүс дуңмамның кайда чоруурун билип алыксадым, эргим редакция.

Улуг идегел-биле Роза **МОҢГУШ.**

РЕДАКЦИЯДАН: 1973 чылдың мартта төрүттүнген Март-оол Хунаевич Ооржакты таныыр, билир, ооң дугайын дыңнаан азы ооң ам турар черин билир кижилерден ону бээр дыңнадырын дилеп тур бис. Каа-Хем райкүүском (даргазы Ч. А. Удумбара), Бояровка кожээ Советиниң күүскому (даргазы В. И. Щербак) маңаа дуза чедириптер дээрзинге бүзүредивис.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Кино

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Единожды солгав» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30. Клуб друзей кино: «Полёт над гнездом кукушки» 19.30 шактарда. Бичии залга: «Фантомас» 9.00, 14.00, 19.00, «Белые волки» 12.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.40, 13.10, «Армия Трясогузки снова в бою» 11.10, к-клуб: «Подружка» 15.00, «Праздник Нептуна» 17.10, 19.00, 20.50 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Забавы молодых» 15.00 (узаткан), 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шантажист» 15.00, 17.20, 19.30 (узаткан) шактарда.

Агаар

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Соңгу-барыын чүк углуг хаттың дүргени — 3—8 метр. Агаар дүне 28—33, чамдык районнарга 20—25 градус соор. Хүндүс 18—23, өске арт-кашнарынга 10—15 градус соор.

Кызылга хар чагбас. Агаар дүне 29—31, а хүндүс 20—22 градус соор.

Автооруктарга кестүрү эки.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ ОБЛАСТЬ ЧӨВҮЛЕЛИ

май 3-тен 21-ге, июнь 18-тен июль 6-га, июль 7-ден 25-ке, август 11-ден 27-ге, сентябрь 8-тен 25-ке чедир Моол Арат Республика баар турисчи бөлүктерни белеткеп эгелээн. Путёвканың өртээ 375 рубль.

Айтырыгны № 3-29-33 телефон дамчыштыр билип ап болур.

ТЫВА АССР-НИҢ АГРОҮЛЕТПҮРКҮР-КОМУНУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-КУРС КОМБИНАДЫ

«Токарь», «III класстың автомобиль чолаачызы» профессияларга ажылчыннар белеткээри-биле өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур. Өөредири-биле 18 болгаш оон улуг назылыгларны хүлээп алыр. Өөренип кирерин күзээннер бүдүрүлге черинден өөредири-биле чорутткан бижиктиг, хамааты болгаш шериг учёдундан үндүр бижиткен паспорттуг болгаш шериг билеттиг болур.

Өөредилге 1988 чылдың март 1-ден эгелээр.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: 667000, Тыва АССР, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 в, телефону — 6-14-80.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Факт». Уран-чечен фильм. 10.05— Медээлер. 10.15 — «Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 1-ги дамчыдылга — «Чоокшулаашкын». 11.00 — 14.00 XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 30 км. Эр кижилер. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Дүрген сыылап бадары. Эр кижилер. Хоккей. ССРЭ биле Австрияның шилиндек командалары. АКШ биле ЧССР-ниң шилиндек командалары. 15.00— Медээлер. 15.15—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.25 — «Алыс уткалы-биле чугаалажыылылар» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.50 — Уругларга дириг амытаннар дугайында. 16.20 —«Төөгүнүң арыннары». Патриотизмге кижизидери болгаш төөгү. 16.50 — «Черниң уруглары чуну дугайында ырлажып турарлары» 17.25 — «Найырал ыяжы». ЮСФР-ниң делгелдии. «Тито — партия». Москвадан. 17.55 — Школа: эде тургустунуушкун куннуң нарын айтырыглары. 18.25— Поэзия минуталары. 18.30— «Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 2-ги дамчыдылга — «Ажып эртиишкин». 19.15— XV кышкы Олимпиада оюннары. Ийилеп чуңгулаары. 20.15 — Бөгүн делегейде. 20.35 — «Экспресс» концерт ансамблиниң оюн көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Туруш». Грэм Грин-биле ужуражылышкыннар. 23.00 — 23.15 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Дмитрий Овцынның ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 10 класс. Хана солунну ЭСМ кылып турар. 9.05 — Немец дыл. 10.05— ОПТУ сургуулдарынга. Физика. Электролиз. 10.35; 11.35 — Төөгү. 9 класс. Москвага декабрьның боо-чепсектиг тура халыышкыны. 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Анаа дайынның Александр Матросов». Уран-чечен фильм. 13.25 — Бирманың национал танцы ансамблиниң концерти. 13.55 — Медээлер. 14.05 — 15.15 — «Талант». 2-ги сериязы. «Чамыктыг ажылдарның бүгү-делегей конторазы». 16.25 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Херээженнер. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Слалом. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.05 — «Сонуургактарга». Школачыларга дамчыдылга. Тываның Араттың Революсчу Шериниң төөгүзүнден. 18.35 — Телефильмнер программазы. 19.15 — «Азия тову». Үндүрүкчү. Медээлер. «Улусчу контроль». 19.45 — Медээлер.

МОСКВАДАН

19.55— «Тамчыктыг удуар, чаштар». 20.10 — Даштыкы фильм экраны. «Күзүн база час тургулаар». 1-ги сериязы (КУР). 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Күзүн база час тургулаар». 2-ги сериязы. 23.05 — «Ашхабадтың хүн демдеглели». Курлавыр шериглериниң бир дугаар бүгү-эвилел чыыжының дугайында. 00.00—01.05 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — «Кедээниң шагы». 19.10 — «...[illegible]...» 19.55—20.10 — «Тамчыктыг удуур, чаштар». 21.00 — «Чиптиң ужурунда».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, хетпур килдизиниң 3-36-73, культура килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, [illegible] 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-те долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудус. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң полиграфия комбинады. Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2667. ТС—00446.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 18 четверг № 41 (13641)

1925 чылдан үнделээттинген. Өртээ 3 копеек.

СЭКП ТК-ның Пленуму

МОСКВА, февраль 17. (СЭТА). СЭКП Төп Комитединиң Пленуму февраль 17-де Москвада ажыттынган.

«Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының болгаш ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында» илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев кылган.

Пленум бодунуң ажылын уламчылап турар.

ОРТУМАК БОЛГАШ ДЭЭДИ ШКОЛАНЫҢ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНУНУҢ ЧОРУП ТУРАРЫНЫҢ БОЛГАШ ОНУ БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПАРТИЯНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. ЛИГАЧЕВТУҢ илеткели

Бистиң социалистиг ниитилеливистиң шынар талазы-биле чаартылгазының эң чугула айтырыгларының бирээзин чугаалажып көөр кылдыр Төп Комитеттиң амгы Пленумунуң хүн айтырыынга киирген. Бистиң эгелээнивис улус өөредилгезиниң системазының реформазын ханыладыр дугайында чугаа болуп турар.

Амгы үеде совет школаның бүгү чадаларында болгаш хевирлеринде 57 миллион өөреникчилер болгаш студентилер эртем-билигни болгаш мергежилди шиңгээдип ап, эртемнерниң курузун эртип турар. Ол дээрге статистиканың саны-дыр. А ол санны политиканың дылынче шилчидерге чүл дээрге, 1985 чылдың апрельде эгелээн дүргедедиишкинниң болгаш чаартылгашкынның, ниитилел чаартылгаларының политиказын боттандырар талазы-биле ажылдың дыка улуг кезиин боттарының эктинге ырак эвес келир үеде хүлээп алыр салгакчыларны амгы үеде чогум-на класстарда база аудиторияларда өстүрүп, кижизидип турары-дыр. Ол салгакчыларның ниити билиг болгаш профессия талазы-биле белеткели кандыг болурундан, мировоззрениениң кандыг билиишкиннериниң болгаш мөзү-шынарның кандыг үнелиг чүүлдерин шиңгээдип алырындан XXVII съездиге хүлээп алдынган СЭКП Программазының күүселдези, чурттуң келир үези, социализмниң бодунуң салым-чолу шиитпирлии-биле хамааржып апаар.

Эде тургустунуушкун школаны дамчыштыр база чоруттунуп турар. Ынчангаш бистиң школавыста ажыл-херектиң байдалын, ооң перспективаларын Төп Комитет улуг политиканың айтырыы кылдыр көрүп, олче бүгү партияның, бүгү чоннуң кичээнгейин угландырары эргежок чугула деп санап турар.

Улус өөредилгезиниң системазынга шиитпирлиг чаартылгалар чокка, ында үези келген айтырыгларже бүгү ниитилелдиң кичээнгейин чокка тургустунуушкунуң бедик темпилерин чедип алырывыс, шиитпирлиг бедик кодурлуурувус болдунмас деп тодаргай билиишкин партияның удуртукчу органнарында, активинде, хөй-ниитиниң калбак бөлүктеринде тургустунган.

I. Улус өөредилгезинге шынар талазы-биле чаа деңнелди хандырар

Бистиң эгелээнивис школа херээниң, дээди болгаш ортумак тускай өөредилгениң реформазы — үениң кыйгырыынга, эде тургустунуушкунуң негелделеринге ниитилелдиң дүрүм ёзугаар харыызы-дыр.

Эрткен үе-чадаының таарымчалыг түңнелдеринге чүнү хамаарыштырып болурул? Бирги ээлчегде чүл дээрге, төпте болгаш чер-черде партия, совет, ажыл-агый органнары улус өөредилгезиниң бүгү айтырыгларын тодаргай шиитпирлеп турар апарган. Өөредилгениң утка-шынарында болгаш методтарында, школачыларның күш-ажыл кижизидилгезинде чамдык эки өскерилгелер болдунуп турар. Бүдүрүлге болгаш эртем-биле дээди школаның харылзаазы күштелип турар. Школаны акша-хөреңгилер-биле хандырарының практиказынга чаартылгаларны боттандырган. Социал-культурага акша-хөреңгилерни артканын барымдаалап бээр чорук чайлаттынып турар. Школаның материалдыг херегселдерин чер-чер органнарының болгаш улус ажыл-агый адырларының талазындан көөрү чаартынып турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, реформаның чылдарында эрткен орукту түңнеп көрбүшаан, болдунуп турар өскерилгелерни эскербейн баар болза, шын эвес болур ийик. Ынчалзажок, «реформа ёзугаар көрдүнген хемчеглерниң боттаныышкынының темпилери болгаш ханылаашкыны бистерни амдаа хандырып шыдавайн турар» деп, М. С. Горбачевтуң СЭКП-ниң XXVII съездизинге кылган түңнелиг илеткели амдаа чугула болуп артып турар. Ол дээрге кол чүүлге — өөредилгениң утка-шынарынга, өөредилге болгаш кижизидилге методтарынга хамааржыр. Бо талазы-биле херектиң байдалы амдызында улуг эвес базымнар-биле кызыгаарлаттынып турар. Чуртта улам калбарган шапкын хөгжүлдениң байдалының болгаш ортумак база дээди школаның амгы байдалының аразында карышкак чорук илдең. Кижилер ону билип, сеткил дүвүрээшкинин илергейлеп турар.

Ниити билиг болгаш профессионал школаның реформазы эң-не улуг бергелерге таваржып турар. 1985 чылдың апрель мурнунда эгелээн школа реформазы социал амыдыралдың чүгле чаңгыс талазынга — өөредилге талазы-биле чаартылгаларны кылырының оралдажыышкыны болган. Харын-даа бүгү өөредилгениң эвес, а ооң чүгле эге талазының чаартылгазын кылыр дээн оралдажыышкын-дыр. Чуртта эде тургустунуушкунуң чедип алдынган дүржүлгазының туружундан көөрге, реформада көрдүнген хемчеглерниң четпезин оларны эрги методтар-биле боттандырар дээн чүткүл илдең-дир.

Биргээле, реформаның эволюстуг, чорук хөгжүүр бүдүштүг партияның эгелээни ниитилелдиң эде тургустунуушкунунуң революстуг утказынга чөрүшкен болу берген. Тургустунуп келген айтырыгларның кол чылдагааннарының бирээзи ында болган.

Ийикде, школа бодунуң социал сорулгазын шиитпирлээрин экстенсивтиг ёзу-биле көөрүнче реформаның концепциязы угланган. Ол үстүкү класстыларны эң бодүүн мергежилдерге массалыг белеткээрин калбартырынче ниити билиг школазын албадаан. Ажылдакчыларны белеткээриниң чогум-на деңнелинге болгаш шынарынга улам бедик негелделер салдынып турар амгы социал-экономиктиг боттуг амыдыралга ындыг көрүүшкүн чөрүшпес болуп турар.

Үште, улус өөредилгезиниң системазын ханызы-биле демократчыдарының программазы реформада көрдүнмээн. Школаның эде тургустунуушкунунуң чорудулгазынга бүгү ниитилелди киириштирериниң механизмин тургузары-биле реформа быжыглаттынмаан.

Көрдүнген чаартылгаларны бурунгаарладыр талазы-биле организакчы ажылдың сулазы-биле школа реформазы база «шуудавайн» барган. Реформаны удуртур чаңгыс аай топтуң чогу база салдарлыг болган. ССРЭ-ниң Чырыдышкын министерствозунуң, Профтехөөредилге талазы-биле күркомитеттиң талазындан школаны башкарырын колдуунда бюрократчы методтар-биле, эргижирээн ёзу-биле чорудуп турар. Адырлар аайының чамдык министерстволары школага «буянныг авыралчы» болур психологиязындан хостап шыдаваан.

Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарынга хамаарыштыр бистиң ниитилеливисте калбарган дискуссияның утказын илеткелчи чугаалааш, чогумчалыг хөй саналдар-биле черлештир хүлээп алдынмас чамдык туруштарның барын демдеглээн.

Улус өөредилгезиниң дээштиг эде тургустунуушкунунуң чогумчалыг оруктары кандыгыл? Ниити билиг болгаш профессионал школаның реформазының угланыышкыннарынга хамыктың мурнунда үндезин өскерилгелерни киирериниң барымдаалары бар. Ниитилелдиң бодунуң эде тургустунуушкунунуң идеологиязынга болгаш практиказынга дүүшкен өскерилгелерни киирери чугула. Принцип талазы-биле алырга, ол өскерилгелер мону чедип алырынче угланган болур ужурлуг:

— бедик мергежилдиг ажылчыннарны болгаш специалистерни бүгү шугумнар аайы-биле дараазында белеткээринге баала кылдыр аныяктарның бүгү-ниити ортумак өөредилгезиниң концепциязын тургузары болгаш боттандырары;

— ортумак, профессионал болгаш дээди школаның техниктиг эде дериишкинин улуг хемчээлдиг кылдыр боттандырары, улус өөредилгезиниң адырларының хөгжүлдезин нормативтиг ёзугаар планнаары, кедизинде барып оларның чамдыызының чарыгдалдарны боттары дуглаар байдалдарны тургузары;

— ведомстволарның башкаланчак чорууң чайладыры болгаш улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүнениң чаңгыс аай политиказын херек кырында чорудары, ниитилелдиң материалдыг курлавырларын болгаш угаан-бодал талазы-биле күжүн ажыктыг кылдыр ажыглаарының эрге-ажыынга дүүштүр өөредилге черлериниң бүгү хевирлериниң, эртем болгаш бүдүрүлге коллективтериниң быжыг дем каттыштырылгазын хандырары;

— улус өөредилгезин эргелеп башкарарының командылаар методтарындан ойталаары, өөредилге черлериниң коллективтериниң бот-тускайлаң чорууң болгаш харыысалгазын бедидери, оларга, ол ышкаш улус депутаттарының чер-чер Советтеринге болгаш эргелеп башкарылганың девискээр органнарынга бүрүн эргелерни эң улуу-биле дамчыдып тыпсыры; улус өөредилгезиниң чаартылгазының болгаш хөгжүлдезиниң чорудулгазынга чурттуң бүгү хөй-ниити күштерин демократияның механизмнерин дамчыштыр киириштирери;

— педагогика кадрларын белеткээриниң болгаш немей белеткээриниң системазын үндезини-биле чаартыры, улус өөредилгезиниң талазы-биле эртем-шинчилел ажылын эде организастаары, ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң сорулгаларынче ону угландырары болур.

Бистиң школавыс чаңгыс аай болгаш ындыг болуп артар дээрзинге чигзиниишкин чок. Идей-кижизидилгелиг угланыышкынының талазы-биле чаңгыс аай, боттарының салым-чаяаның аргаларын, хөй-ниити чүткүлүн илередип эгелээринге деңнээргалары кижи бүрүзүнге берип турар бүгү кижилерге бир дөмей школа болур.

Совет школа болза күш-ажылчы болгаш улам-на улуг хемчээлдии-биле ындыг болур ужурлуг дээрзинге чигзиниишкин чок. Биргээр чугаалаарга, бодунуң сургуулдарын коллективтиг ажылдаар кылдыр бичиизинден эгелеп өөредир, күш-ажылды болгаш күш-ажыл кижилерин эң-не бедии-биле хүндүлээр кылдыр херек кырында кижизидери-дир. Школага күш-ажыл тодаргай сорулгалыг, ниитилелге ажыктыг болуру чугула.

Бистиң школавыс политехниктиг болуп артпышаан, дээштиг сайзырап шыдаар дээрзинге чигзиниишкин чок. Ол чүл дээрге бүдүрүлгениң бүгү кол адырлары-биле өөреникчилерни теория болгаш херек кырында таныштырарының эргежок чугулазы-дыр.

Чаңгыс аай, күш-ажылчы болгаш политехниктиг школаның принциптери-биле бүгү кижилер чөпшээрежип турар. Ынчалзажок оларны холум эрттир бодүүнчүдүп ужур эдертип турган бис. Бодунуң үнелиг чүүлдерин хажык чокка камгалап турар ёзулуг социализм ажыл-херекти чорударының хевирлерин база аргаларын дегейлендир чаңгыс аай болдурары-биле, болалдарның мөзү-чуруму хөделиишкиннерин таптаңдыр чаңгыс аай болдурары-биле кончуг эптежип шыдавас.

Социализмни ханыладыры дээрге-ле шынны албадап сыгавазы, а барымдааларның туруштарының ажыы-биле деңнештирилгезиниң үезинде демократтыг аргалар-биле ооң тодаргайлаттынып турары, социалистиг практика-биле хынаттынып турары, хөй хевирлерлиг амыдыралдың хөй янзылыы-дыр.

Бистиң ниитилеливистиң хамаатыларының соксаал чок өөрениринин системазынга ёзулуг баала звено кылдыр ниити билиг школазының тургустунарын бирги ээлчегде хандырары чугула деп бодалдарның хөй нурууну санап көрген. Ниити билиг школазы болза ооларга болгаш уругларга шынарлыг ортумак билигни бээр сорулгалыг. А ооң сөөлүнде хуузунда болгаш хөй-ниити эрге-ажыктарын, хууда арга-күзелдериниң болгаш белеткелиниң деңнелин барымдаалап көрбүшаан, дээди өөредилге черинге азы техникумга кирерин, профессионал-техниктиг училищеге өөредирин азы профессияны бүдүрүлгеге дорт шиңгээдип алырын меделдерин-биле шилдир арганы оларга бээр ужурлуг.

Билиглерниң шынары бирги черге турар апаар. Амгы үеде ол негелде ийиги черге турушунче үндүр кыстырган. Чарлаттынган бүгү-ниити ортумак өөредилгениң болгаш өөреникчилерниң хөй нуруузунуң белеткелиниң херек кырында деңнелиниң аразында карышкак ылгал илдең. Ол карышкак ылгалды чайладыры чырыдышкын системазында бүгү байдалды экижидериниң эң чугула негелделериниң бирээзи болур.

Өөредилге-кижизидилгениң чорудулгазын шиитпирлиг интенсификастаары, эртемнерниң санын кызырбышаан, өөредилге курстарын каттыштырары, өөредилгени тускайлап чорудары, албан шиңгээдип алыр программалардан ажыр билиглерни шиңгээдип алырынче өөреникчилерниң чүткүлүн хөгжүдери эргежок чугула. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, өөреникчилерниң хуузунда тус-тус аргаларын сайзырадырынче кол кичээнгейни угландырар. Амгы үениң делегейинде — ол дээрге школа, ол ышкаш дээди өөредилге херээн бурунгаар хөгжүдериниң кол угланыышкыны-дыр. База бир эң чугула айтырыг — профессионалдыг угланыышкынның системазын организастаар болгаш таарыштыр эде тургузар дугайында айтырыг база-ла ооң-биле холбашкан.

Ниити өөредилгениң шынарын бедидериниң эрге-ажыын барымдаалааш, ортумак школага өөреникчилерниң массалыг профессионал белеткелин үргүлчүлээри чогуур бе дээрзин база катап деңнеп көөрү эргежок чугула. Улуг аналыш кылыырының үнелиин-барымдаазымында чок дээрзин практика херечилеп турар. Ындыг болган төлээде, улус ажыл-агыйынга херегләэр ажылчын кадрларның массалыг профессионал белеткелин кылыр хүлээлгени бистиң школавыстан казааш, бодунуң күжениишкинин аныяктарның ниити билииниң болгаш күш-ажыл кижизидилгезиниң эң-не бедик шынарлыг болуру хандырарынга мөөнизэриниң аргазын аңаа берзе чогуур. Херек кырында байдалы болдунар арганы берип турар ындыг черлерге школачыларның профессионал белеткелин үргүлчүлеп болур болбайн аан.

Бисте профессионал-техниктиг өөредилгениң системазы ажылчын кадрларның баулуг дарганнап үндүрер чер апарган деп, илеткелчи оон ыңай чугаалаан. Ынчалзажок амгы үениң үг-шииниң бедиктеринден ап көөрге, ук система амдызында бүдүрүлгениң хөгжүлдезинден чыдып каап турар. Ынчангаш профессионал-техниктиг өөредилгени колдуунда ниити ортумак өөредилгениң баазазынга тургузары негеттинип турар.

Оон ыңай Е. К. Лигачев аңаа хамаарыштыр үндезиниг барымдааларны киирбишаан, аныяк оолдарның болгаш кыстарның чамдык кезии кандыг-бир чылдагааннарның уламындан ниити билиг школазынга өөредилгени доозуп шыдавас болуп турар деп демдеглээн. Ону барымдаалап көргеш, ындыг аныяктар профессияны, а быжыг педагогика баазазы бар черлерге — ортумак өөредилгени база чедип ап болур аргалыг кылдыр профтехучилищелерни хевээр артырза чогуур.

Өөреникчилерниң профессионал белеткелиниң шынарын бедидериниң, материалдыг баазаны экижидериниң эрге-ажыын барымдаалааш, профтехучилищелерниң хевир-янзызын бүгү хемчеглер-биле байлакшыдар херек. Перспективалыг угланыышкын — хамыктың мурнунда улуг-улуг хоорайларга нарын болгаш каттыштырган профессияларның талазы-биле амгы үениң мергежилдиг ажылчыннарын белеткеп шыдаар аргалыг тускайлаттынган училищелерин тургузары, ындыг ПТУ-ларны девискээр-адыр болгаш адырлар аразының өөредилге черлери кылдыр шилчидери болур.

Дээди школаның мурнунга улуг сорулгаларны үе салып турар. Бүгү-ле аңгыларның болгаш социал бөлүктерниң, бистиң чуртувустуң бүгү-ле национарларының болгаш улустарының төлээлекчилери-биле улусту интеллигенцияның хүрээлелинче четчелээри дээш харыысалга аңаа онаажып турар.

Эрткен чыл дээди школаның ажыл-чорудулгазынга улуг өскерлиишкиннерниң эгези болган. Ону эде тургузарының кол-кол угланыышкыннарын экономикада, социал хөгжүлдеде, бистиң амыдыралывыстың бүгү-ле талаларында чаа чүүлдерни барымдаалап көрүп тургаш, ажылдап кылган. Хүлээп алган документилерниң принципиалдыг онзагай чүүлү — өөредилгени, бүдүрүлгени болгаш эртемни каттыштырар дугайында ленинчи бодалды боттандырарынга дыка бурунгаарлаашкынны кылырының аргазын берип турар оларның комплекстиг характерлии. Ол — кол чүүл. Ынчангаш олче бүгү күштерни угландырар херек.

Академиктиг болгаш адырлар институттары-биле, бүдүрүлгелер-биле болгаш каттыжышкыннар-биле ындыг кооперастажылга дээди школага эртем шинчилелдериниң база специалистер белеткээриниң кол хевири болган турар ужурлуг. Ведомстволарның аңгылаашкынын оон чайладыры чугула.

Айтырыг мынчаар тургустунуп турар: бир эвес чугаа дээди школаның академиктиг болгаш адырлар институттарының ындыг демниг хөделиишкининиң организастаар болза, ынчан ниитилел ооң күсели-биле база улуг чарыгдалдар чокка-ла эртем күжүнүң канчаар-даа аажок улуг немежиишкинин, эртемниң база техниканың эң чугула угланыышкыннарының талазы-биле специалистерин белеткээриниң болгаш катап белеткээриниң бедик деңнелин алыр. Үе болза ындыг каттыжышкынның калбак хевирин — тур үениң эртем-техниктиг коллективтеринден база дээди өөредилге черлериниң башкыларының академиктиг институттарга стажировкалаарындан эгелээш, ийи дакпыр чагыртканн (академиялар база министерстволарның дээди өөредилге черлери) эртем-шинчилел институттарынга база лабораторияларга болгаш эртемнер академияларының организацияларынга, дээди өөредилге черлериниң кафедраларының салбырларынга чедир негеп турар. Амгы үеде хөй-хөй дээди өөредилге черлери, ховуда үнген ыяш ышкаш, чааскаанзыргай болуп турар. Ол байдалды өскертпес болза, дээди өөредилгеге принципиалдыг чаа чүүл чедип алдынмас.

Чурттуң ниитилел амыдыралының эде тургустунуушкуну, эртем-техниктиг депшилгениң дүргедээшкини кадрларның мергежилин бедидериниң база катап белеткээриниң айтырыын туруп көрбээн чидиг-биле тургузуп турар. Сорулга чүл дээрге бүгү-ле деңнелдерниң черлериниң болгаш байдалдарның чүгле миллион эвес, харын он-он миллион ажылдакчыларының арга-мергежилин доктаамал өстүрериниң болдунар аргазын хандырар өөредилге төптериниң адырланчак четкилерин, хөй талалыг системазын тургузары болур. Ынчаарга ооң-биле черлештир чүгле сан талазы-биле хаара тудуушкунну эвес, харын билиглерниң база мергежилдерниң шынар талазы-биле немежип көвүдээрин чедип алган турар.

Ындыг ажылды ниити күрүне хемчээли-биле шыңгыы тургузар дээш СЭКП ТК-зы болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели тодаргай хемчеглерни төлевилээн. Ниитизи-биле чугаа болза, үзүктелиишкин чок өөредилгениң бүгү чүвени хаара тудуп турар системазын тургузар дугайында болуп турар. Ол система школа мурнунуң кижизидилгезин, ниити билиг белеткелин, профессионал өөредилгени, ажылчыннарның болгаш специалистерниң билиглерин доктаамал байыдарын болгаш арга-мергежилиниң деңнелин бедидерин бодунда хаара тудуп турар.

Улус өөредилгезиниң материалдыг хандыртыныышкыны байдалын илеткелчи тодаргай анализтээн. Чүгле ортумак болгаш дээди школаның негелде-херегселдеринге бүгү улустуң кичээнгейин салыр болза, маңаа чаа шынарже үнүүшкүнү чедип алыр деп, ол медеглээн. Сөөлгү чылдарда алгылаан хемчеглер турза-даа, школаларның материалдыг баазазы аар-берге байдалда турар дээрзин ажыы-биле хүлээп көөр херек.

Класстарга өөреникчилер санын доктааттынган хемчээлинге чедир кудуладыр, алды харлыындан эгелеп өөредиринче шилчилгени доозар, буступ дужер чыгаан база аңаа таарыштырып каан школа бажыңнарын солуур, а ол ышкаш кичээлдерни ээлчег-биле эрттирер чорукту колдуунда узуткаар төлээде, ниити билиг школазынга 1990—2000 чылдарда 28 миллион хире өөреникчи олуттарын киирери эргежок чугула болуп турар, тодаргайлаарга, бо беш чыл-биле (7,4 миллион олут) деңнээрге, он үшкү-даа, он дөрткү-даа беш чылда ажыглаалга киирери барык-ла ийи катап өөр ужурлуг. Ол беш чылдарда школа назыны четпээн уругларның албан чериниң тудуушкунун беш чыл санында-ла дөрт миллион олут деңнелинге тургузары эргежок чугула. Чырыдышкынның негелде-херегселдерин хандырар, ол ышкаш өөредилге шөлдерин нормаларынга чедир калбартыр, дээди база ортумак тускай школаның бирги ээлчегниң социал-культура сорулгаларын шиитпирлээр төлээде, капитал салыышкыннарын барык-ла ийи катап улгаттырары негеттинип турар.

Уруглар садтарындан эгелээш, дээди өөредилге черлеринге чедир бүгү школаның ниити четпес чүүлү болза, өөредилге-кижизидилге чорудулгазының техниктиг хандырылгазының куду болуп турары болур. Улус өөредилгезин техника-биле чаартыры — бөгүн айтырыгларның айтырыы болуп турар. Маңаа шуут-ла революция кылыры, эң-не чаа, делегей деңнелинге дүгжүп турар өөредилге дериишкиннерин болгаш өөредилгениң техниктиг херекселдерин ажылдап кылырының база бүдүрүлгезин организастаарының талазы-биле хемчеглерниң комплекзин боттандырары негеттинип турар. Школаларны болгаш профтехучилищелерни компьютеризастаарының сорулгазын дараазындагы беш чылдың эгезинде шиитпирлээр дээш бедик шынарлыг компьютер техниказын улус өөредилгезиниң системазынга чорудуп бээрин шиитпирлиг дүргедеткен турар ужурлуг. Амгы үениң профессионал ЭСМ-нерин четчир санныгны дээди өөредилге черлеринге чорудуп бээрин боттандырары база эргежок чугула.

Уругларның болгаш аныяктарның күш-дамыр сайзыралынга, өөредилгеден дашкаар үени дыштаныгланы ажыктыг кылдыр организастаарынга, өөреникчилерниң чемненилгезин экижидеринге херегләэр материалдыг баазаны быжыглаарының талазы-биле сорулгаларны оон ыңай илеткелде салган. Улус өөредилгезиниң системазынга ном парлап үндүрериниң ажыл-чорудулгазын эде тургузарының угланыышкыннарын тодаргайы-биле илереткен.

Улус өөредилгезин эргелеп башкарылын организастаарында таптаашкынны, догматизмни ажып эртериниң айтырыгларынга илеткелчи доктааган. Ону кылдырын чырыдыышкынның ажылдакчылары, педагогтар-практиктер, партия болгаш совет ажылдакчылары күжениишкинин-биле негеп турар деп, ол онзалап демдеглээн. Чырыдышкын министерствозунуң, Күрпрофөөредилгениң болгаш Дээди өөредилге черлериниң министерствозунуң аразында аңгыланыышкын аажок бедик болгаш аажок быжыт, ол чорук өөредилге талазы-биле чаңгыс аай политиканы чорударынга шаптыктап турар деп, олар демдеглеп турар.

Чырыдышкын ведомстволарын каттыштырарының, улус өөредилгезиниң талазы-биле күркомитеттерни тургузарының дугайында саналдарны дыка хөй республикалар киирген. Ол айтырыгны ниити эвилелдиң деңнелинге чугаалажып көөрү болгаш шиитпирлээри чугула болуп турар.

Бисте улус өөредилгезин демократтыг эргелеп башкарарының амгы үедеги концепциязы, эргелеп башкарылганың консервативтиг методтарындан демократтыг, чамдыкта — экономиктиг методтарынче шилчип кирери эргежок чугула. Чугаа болза, хамыктың мурнунда школаның болгаш дээди өөредилге черлериниң бот-эргелелин эң-не делгеми-биле калбартып чорударының дугайында болуп турар. Школаларга болгаш ПТУ-ларга өөредилге черлериниң чөвүлелдерин тургузары чугула. Оларга педагогика коллективтериниң, партия, комсомол, профэвилел болгаш өөреникчилер организацияларының база бүдүрүлгелерниң, а ол ышкаш ада-иелерниң төлээлекчилери кирип болур.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ханызы-биле бодаар, инициативтиг ажылдаар ужурлуг ээдеш эвес айтырыглары бар. Ооң-биле холбаштыр чуртка 30 чылдарда чоннуң калбак киржилгези-биле ажылдап турган улус өөредилгезиниң талазы-биле чөвүлелдерниң эки дуржулгазының дугайын илеткелчи сагындырган. Улус өөредилгезиниң талазы-биле чөвүлелдерниң идеязын чаа утка-биле немеп долдурары чугула деп, ол онзалап демдеглээн.

Улус өөредилгезин эргелеп башкарарының күрүне-ниитилел системазы эртем талазы-биле быжыг баазага даянып ужурлуг. Педагогиканың эртемнериниң академиязын ханызы-биле эде организастаар, ону улус өөредилгезиниң системазының эртем-шинчилел организацияларын каттыштырып турар бүгү-эвилелдиң, ведомстволар аразының академиязы кылдыр эде тургузар, ооң эртем кызыгаарларын калбартыр үе келген.

II. Школага партийжи удуртулганың утка-шынарын байыдар, методтарын экижидер

Совет школаның ниитизи-биле кадрларны белеткээриниң болгаш оларның билиин бедидериниң ниити системазын эде тургузары партияның, ооң бүгү звеноларының, коммунист бүрүзүнүң ону боттандырар дээш идепкейлии-биле ажылдаарындан ол улам чедиишкинниг болур.

Аныяктарга шынарлыг билигни бээри — бистиң ортумак, тускай болгаш дээди школавыстың сорулгаларының чүгле бирээзи. Совет аныяк оолдарны болгаш кыстарны революстуг идеяларның болгаш чаңчылдарның ханы бердинген нептередикчилери, партияның политиказын камгалаарынче чүткүп турар болгаш ону камгалап база амыдыралга боттандырып шыдаар кижилер кылдыр кижизидери оон бичии эвес чугула сорулга болур. Школага бистиң аңгы талазы-биле негелдевис ындыг.

Совет школаның доозукчулары чуртка, улуска онаашкан шылгалдаларны төлептиг-биле тудуп турар. Ооң-биле кады аныяк салгалдың амыдыралының байдалын эмин эрттир идеалчыдары шын эвес болур ийик. Кижизидилгеде бүгү-ле багай чүүлдерни чүгле школага хамаарыштырып болбас. Ынчалза-даа чамдык буруу ында база бар. Ону барымдаалаар чорук, көскүлең хемчеглерже сундугары, назы-хар негелделерин барымдаалап көөрүн билбези азы күзевейн турары школаның болгаш дээди өөредилге черлериниң ажыл-херектеринде бар. Улус өөредилгезиниң талазы-биле бистиң системавыста ол бүгү чоруктан шиитпирлии-биле адырлыр херек.

Маңаа коммунистерниң элээн каш айтырыгларже кичээнгейин угландырары эргежок чугула. Обществоведение бөлүүнүң эртемнериниң башкылаашкынының шынарының дугайында айтырыг хамыктың мурнунда туруп турар. Дээди өөредилге черлеринде обществоведениениң амыдыралдан хоорук чорууң ооң ажып эртип турар. Аныяк кижилерге амгы үениң диалектиктиг угаап-бодаашкынын, аңгы талазы-биле туруштаан ниитилел бөлүүшкүннарын үнелеп көөрүн билирин кижизидери кол сорулга болуп турар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ОРТУМАК БОЛГАШ ДЭЭДИ ШКОЛАНЫҢ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНУНУҢ ЧОРУП ТУРАРЫНЫҢ БОЛГАШ ОНУ БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПАРТИЯНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Амыдыралдың боттуг чөрүлдээлерин, хөй талаларын угаап билип алырынга оларга дузалаар херек.

Чүге дээрге эрткен азы амгы үениң чамдык эрге-ажыктарга дүгжүп турар бир талазын кайы-хамаанчок ушта тыртып алыр ийикпе, азы тодаргай сорулгазынга дүүшпес талазын тооп көрбейн баар таварылгалар бо хүннерде ховар эвес боор турда ол кончуг чугула. Бистиң эртемивиске, литературавыска, уран чүүлүвүске, бистиң нийти херээвиске кончуг хөй багай уржуктарны таварыштырган субъективизм ындыг янзылыг нептерей кээр, субъективизм — болуушкуннарны шын эвес көргүзеринче, частырыглыг түңнелдерни үндүрүп, шын эвес шиитпирлерни хүлээп алырынче дорт орук-тур. Революсчу теорияны ханы шиңгээдип, шын эртемниг метод болур диалектика методун өөренип алган кижи ёзулуг марксист боор болур. Маңаа хамаарыштыр аныяктарның В. И. Ленинниң өөредиин номчуп өөренири, ооң ажылдарының утказын боттары угаап сайгарган турарын чедип алыры кончуг чугула. Бо талазы-биле алырга Ставропольениң, Ульяновскиниң областың болгаш Казаньның партия организациялары өөредилге черлеринге эки дузаны көргүзүп турар.

Боттуг амыдыралды боду угаап сайгарар арга кижи бүрүзүнге ажыттынган. Ону шугумчулелдиг ёзу-биле сайгарып чугаалажырынга-даа. Ындыг байдалдарда өскениң айтып бергени-биле эвес, а бодунуң угаан-бодалының, чүрээниң чүткүлү-биле социализмниң идеалдарын болгаш үнелиг чүүлдерин камгалаар дээш туржуру кончуг үнелиг чүүл болур.

Бистерни шугумчулелди эмин эртир кыла берген болгаш шугумчулелдиг саналдар кылырынга орукту шуут ажыдыпкан деп буруудадыксаар кижилер-биле чөпшээрешпейн турарын Төп Комитет каш удаа илергейлээн. Херек кырында алырга ханы утказыг болгаш чүвени эки сайгарган шугумчулелдер бисте ам-даа четпес болуп турар. Айтырыг дээрге шуут өске чүвениң дугайында боор турар. Ол чүл дээрге эң чидиг шугумчулелдиң безин чогуур түңнелди чамдыкта бербейн турары-дыр.

Бир эвес аныяктарны таптыг дыңнап көөр болза, оларның чогум-на бо айтырыг дүвүредип, сагыш човадып чоруур. Багай чүүлдерин шуптувус буруу шаап илереттивис, ол дугайын индирлерден чугаалап, солуннарга бижип-ле турар, а херек кырында эки талаже өскерлиишкиннер болбайн турар деп, олар чугаалажып турар. Шынап-ла, ындыг чүүлдерниң бары чажыт эвес.

Ооң-биле кады илереттикип турар четпестерни чүгле төп черден, эрге-чагырга органнарындан элер ужурлуг деп санаар болза, ол шын эвес болур. Ындыг бодалдан улуг хамаатылар-даа, амыдыралче чаа кирип чоруур аныяктар-даа уштунар ужурлуг. Социализм, ооң боттуг көргүзүү, улам ыңай-гы хөгжүлдези — ол бөгүн дээрге чоннуң бодунуң холу-биле тудуп тургузар чүүлү, энергилиг болгаш угаан-бодалы-дыр. Обществоведение эртемнериниң башкылаашкынынга социал азырадыкчы хөөннерге болгаш политика талазы-биле идепкей чок чоруктарга удур чүүлдер кирген турар ужурлуг. Социализмниң хөгжүлдениң пынар талазы-биле чаа-чаа бедиктеринче бурунгаарладыр дээш туржур шиитпирлиг демиселчилерни, бергелерге таварышкаш ундарап-муңгаравас, а оларны ажып эртер дээш, кызымаккай демисежир чоруур кижилерни баштыклап кижизидер херек.

Обществоведение эртемнерин шиңгээдип ап тура, аныяктар амыдыралды ангы талазы-биле медереп билиринге өөренгеш, кижилерниң нийти эрге-ажыктары биле ангыларның эрге-ажыктарының аразында харылзааларны угаап билген турарын чедип алыры кончуг чугула. Ооң-биле кады бистиң чуртувуста боор турар чаартылгаларның ангы талазы-биле ужур-утказын медереп билген турарын чедип алыры база чугула. «Совет ниитилелдиң либералчып бар чыдарының» дугайында идейжигешти даштыкыдан бисте нептередип турар. Буржуаз либерализмниң бистер кажан-даа боттарывыска үлегерлеп албас бис, ол политиктиг мегелээшкинге кажан-даа алзыпас бис. Бистиң оруувус билдингир. Бистер ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр демократияны калбартырынче, күш-ажылчы чоннуң ёзулуг бот-башкартынылгазын хөгжүдеринче, ниитилелдиң политиктиг доктаамал чоруун быжыглаарынче чоруп орар бис. Ынчангаш совет улус боду ооң социалистиг чаалап алышкыннарынче кандыг-даа либералчы халдаашкыннарны кажан-даа болдурбас.

Обществоведение эртемнериниң аразындан төөгүнү онзалап көөрү эргежок чугула. Ону үндезини-биле, угаазылалдыг өөренип көөрүнде кончуг улуг кижизидикчи күш туруп турар. Ылангыя бистиң Төрээн чуртувустуң революстуг эрткен үезиниң дугайында, ооң социалистиг тургузуушкунга чедиишкиннериниң дугайында билиглер аңаа хамааржыр.

Бөгүн бисте бистиң амыдыралывыстың эрткен үелерин шын, ылгавылалдыг билип алырынга ыканыштыг методологтуг арга бар. Ол болза Улуг Октябрьның 70 чылынга тураскаатакан байырлыг хуралга М. С. Горбачевтуң илеткели болур. Ында айыткан чүүлдер болгаш үнелелдер төөгү эртемин хөгжүдеринге-даа, төөгүнүң башкылаарынга-даа улуг шиг болуп турар.

Амгы үеде төөгүлүг шын дугайында хөй чугаалап турар. Ол кандыг-даа варышкылыг болза, ол дугайын амгы болгаш келир үеге кичээндирингни алыры-биле чугаалаар, бижиир херек. Чаа салгалдарга долу, канчаар-даа кызырбаан ылап шынныы эмин эртир карартпайн-даа, кааставайн-даа чедирер ужурлуг. Маңаа бүгү-ле чүүлдер — тиилелгениң өөрүшкүзү-даа, частырыгларның бергези-даа, маадырлыг болгаш коргунчуг-даа чүүлдер тургулаан. Ынчалза-даа кол чүүл бистиң артывыста улуг улустуң улуг төөгүзүнүң бары.

Ада-чурттуң төөгүзү тодаргай, кижилер ону тургузуп турганнар, оларның дилээшкиннери, демиселдери, чүткүлдери кылдыр көстүп келир ужурлуг чаа өөредилге номнары эң-не негеттинип турар. Биске эртемге домейлешкен кончуг аар болгаш үне чок сенсация хевирлиг чүүл эвес, а уран чогаал болгаш эртем-нептеределдиг литератураның эң эки шынарларын каттыштырып турар эрткен үевистиң дугайында номнар болгаш очерктер херек. Төөгү документилерин болгаш патриотчу уткалыг литература чогаалдарын парлаар, «Правда» солуннуң үндүрери «Родина» журнал аңаа бараан болур.

Төөгү өөредип турар. Ол бүгүдени хөй чүүлге өөредип турар. Аныяктарга хамаарыштыр чүл дээрге, ол төөгүнүң эң чугула кичээндирииң — улуг салгалдан ол социализмге бердинген чорукту, ооң шылгараңгай чаалап алышкыннарын хүлээп алган деп алыс шынны бодунга шиңгээдип алыр ужурлуг.

Аңаа чөрүштүр чамдык кижилер бистиң оруувусту частырыгларның болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң оруу кылдыр кара турназында көргүзерин оралдажып, эрткен болгаш амгы үениң улуг чедиишкиннерин мыттавайн турар. Совет эпоханың төөгүлүг салгалын бактап, бис өске социализмны тургузуп алган-дыр бис деп чугаалап, совет улуста чашпаа чорук бар деп нугулдеп, совет культураның улуг кижилерин ол-бо деп «шиидип» шугумчулээрин оралдажып турар. Бо бүгүну ажык-чарлыг чорук-биле чагдынып кылып турар. Ол бужар херек-тир.

Социализмниң баштайгы изекчилериниң ат-алдарын камгалаары — бистиң хүлээлгевис. Бистиң школавыстың сорулгазы — совет улустуң салгалдарының уламчылаашкынын бүгү хемчеглер-биле быжыглаары, бодунуң өөренижчилеринге социализм дээш демиселчилерниң төөгүлүг дуржулгазын ковудедиринче чүткүлдү кыпсыры. Ол бедик медерелдиг, бодунуң революсчу угун, бодунуң Ада-чуртун, бодунуң ниитилел тургузуун эки билип турар кижилерни кижизидер ужурлуг.

Эстетиктиг өөредилге элээн сандаргай байдалда туруп турар. Ооң чылдагааныңдан амгы үеде улусчу үндезини чок, илеэзы чок, эстетика талазы-биле куду деңчелдиг «массалыг культураже» хөлүн эрттир сундугуушкун көстүп келген.

Чижээлээрге, чогенчиг бодүүн музыканың нептерей бергениниң онзагай, аныяктар культуразының херетелди-дир деп агартып тайылбырлап турар. Бүгү-ле «модалыг» чүүлдерге орукту бээр херек деп үнер үнүп турар. Хамык ужур чүгле ыктыг тиниг ансамбльдерде эвес. Классиканың, бөлүг, улусчу уран чүүлдүң чамдык кезиниң чидип бар чыдары сагыш човадып турар.

Улустуң музыка чогаадылгазының чаңчылдарын хевээр арттырарының болгаш хөгжүдериниң, ону аныяктар ортузунга пропагандалаарының үлегери Грузия, өске-даа чамдык эвилелдешкен республикалар болуп турар, а Россияның чамдык областарының, ылангыя Москва дугайында ынчаар чугаалап шыдавас бис.

Аныяктарның эстетиктиг кижизидилгези — школаның, ог-бүлениң херээ. Ынчалзажок чүгле оларның эвес. Ол болза уран чүүл интеллигенциязының чогаадыкчы эвилелдериниң, культура албан черлериниң херээ. Литератураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары, ооң иштинде уругларга болгаш элээди аныяктарга чогаалдар бижип турар ажылдакчылар бистиң ниитилеливисте улуг бүзүрелди алган, олар кижилерниң угаанынга болгаш сеткил-сагыжынга ханы салдарны чедирип турар. Аныяктарның салым-чолу дээш олар улуг харысалгалыг. Литература болгаш уран чүүл социализмниң херээниң шипчызынга бистиң аныяктарывыстың бүзүрелин быжыглаар, сорук кииркчи чүүл болур ужурлуг.

Бөгүн башкылаашкын, ада-иелерниң боттарының эстетиктиг эки белеткелин чедип алыры, уругларны болгаш элээди аныяктарны кижизидип турар бүгү күштерниң чаңгыс аай каттыжышкыжын чедип алыры, школа болгаш культура албан черлериниң аразында ведомстволар аразының моондактарын ажып эртери, ада-чурт болгаш делегей классиказының, улустуң уран чүүлүнүң баазазынга урутларының болгаш элээди аныяктарның уран чүүл чогаадылгазын бүгү хемчег-биле хөгжүдери кончуг чугула. Ынчан ёзулуг үнелиг чүүлдерге кижизиттирген бистиң аныяктарывыс бак солукчу чүүлдерни ажыгларындан ойталап каптар.

Бо бүгү совет ниитилелдиң культуразын бүгү талалыг хөгжүдер, ооң ёзулуг улусчу үндезиннерин быжыглаар болгаш ооң социалистиг утказын байыдар дээш партияның чорудуп турары кончуг улуг ажылының эң чугула кезээ болуп турар.

Совет аныяктар хөй националдыг чуртта өзүп турар деп, Е. К. Лигачев уламчылаан. Ол оон ыңай нийти кижи төрелгетенниң эрге-ажыктары-биле боттарының аразында холбашкан, ынчалза-даа чөрүлдээлер-биле аңгыланып турар делегейде өзүп турар школаның, институттуң хүлээлгези — бодунуң доозукчузунга ёзулуг, өскээр чугаалаарга, шудургу патриоттуң болгаш интернационалчының мөзү-шынарын кижизидери. Бөгүн патриот болгаш интернационалчы болуру дээрге — эде тургустунуушкунуң чедиишкиниг болуруң бүгү-ле күш-биле чедип алыры-дыр. СЭКП-ның Программазында төлевилеттинген чүүлдерни боттандырып чорудары, совет ниитилелди шынар талазы-биле чаа деңнелче үндүрери — бистиң интернационалчы хүлээлгевис дээрзин барымдаалап турар бис.

Совет патриоттуң кезээде камнап, үнелеп чоруур болгаш бодунуң камгалап база быжыглап чоруур албан-хүлээлгези кылдыр санап чоруурувус социализмниң чаалап алышкыннарының аразында эң-не кескү черде бистиң чуртувустуң улустарының найыралы туруп турар. Барыын чүкте ССРЭ-ге национализм илерээшкиннериниң үнүп келиринге кордаашкынны кылып турар. Националдар аразының харылзааларында айтырыг турбазының дугайында нептереп турар сагыш амыр бодалдарга өөредилге системазының албан черлериниң алзы бээрин болдурбас ужурлуг.

Национал, орус ийи дылды хөгжүдери доктаамал кичээнгейни негеп турар. Дыл бүрүзү — бистиң нийти байлаавыстың чарылбас кезээ. Чамдык черлерде партия болгаш совет органнар ол айтырыгларга хамаарыштыр чүвени боттуг, эптиг ёзу-биле көөрү, а чамдыкта харын-даа айтырыгны политика талазы-биле билири четпейн турары хараадаанчыг.

Дыл дугайында айтырыгга кандыг-даа артык эргелер азы кызыгаарлаашкыннар албадаашкыннар туруп болбас. Уругларны кандыг дылга өөредирин ада-иезиниң шилип алырының эки тура чоруундан ойталаары национал айтырыгга демократтыг принциптерни үрээринге чедирер ийик. Төрээн дылынга дүрүм ёзугаар ынак чорук дыл талазы-биле шовинизм болу бээрин база болдуруп болбас. Кандыг-бир республиканың девискээринде чурттап турар өске националдарның төлээлекчилериниң ол черниң национал дылын өөренип алырын бүгү хемчеглер-биле деткиири эргежок чугула.

Партия кижизидилге ажылын экижидеринче кыйгырыглар-биле кызыгаарланмайн, аңаа ут-шигин берип, ёзулуг удуртуп, ооң шынарын бедидеринге дузалаар ужурлуг. Айтырыг мынчаар туруп турар: школаның канчаар өөредип турарынга партия организациязы кезээде харысалгалыг, ооң канчаар кижизидип турарынга ийи катап улуг харысалгалыг болур ужурлуг.

Оон ыңай илеткелде улус өөредилгезинге партияның кадр болгаш организастыг ажылын күштелдирериниң айтырыглары сайгартынган. Башкылар дээрге ортумак болгаш дээди школаны эде тургузарынга кол рольду ойнаар кижилер болур деп, Е. К. Лигачев чугаалаан. Ынчаарга «башкы» деп бедик ат бедик культура, чаагай мөзү-шынар-биле кезээде тудуш чоруур болза, ол ынчан бодунуң алыс утказынга дүгжүр. Чүгле бедик культура, чаагай мөзү-шынар башкы кижиниң адын көдүрүп чоруур. Ындыг бедик шынарлыг башкылар чокта школа база школа болбас. Башкының эки үлегер-чижээ аныяк кижилерниң бүгү амыдыралынга истии арттырып каар.

Ортумак болгаш дээди школаны эде тургузарынга педагогтарның киирип турар шиитпирлиг салыышкынын демдеглевишаан, оларда таарымча чок чүүлдерниң барын база айтыр херек. Чамдык таварылгаларда башкыларның профессионал деңнелиниң чавыс боор турары, оларның эртем-билиин бедидеринче сонуургалының кудулап турары илереп турар. Педагогика ажылының шынары дээш чер болганга негелдеки күштелдирип, ону үнелеп көөрүнде болгаш ажыл төлевиринде деңнээшкинни шиитпирлии-биле үзе шавар херек.

Чугула сорулгаларның бирээзи — башкыларның ажыл-чорудулгазынга чогаадыкчы эгелерни быжыглаары, оларның хөй-нийти идепкейлиг чоруун деткиири болгаш аңаа идиг бээри болур. Партияның иштики болгаш даштыкы политиказының чугула айтырыгларының талазы-биле чүүлдерни педагогика ажылдакчыларынга үргүлчү таныштырып, чугаалап турары партия, совет, ажыл-агый органнарынга болгаш хөй-нийти организацияларынга быжыг дүрүм болган турар ужурлуг.

Үе башкыдан улуг негелдени салып турар. Ооң-биле чергелештир башкы дугайында улуг сагыш салырын ол база негеп турар. Башкының социал статузун шиитпирлии-биле бедидер, ооң материал-амыдырал байдалын кескүзү-биле экижидер сорулганы партия салып турар.

Партия комитеттери ог-бүлеге, уругларының кижизидилгези, өөредилгези болгаш сагылга-чуруму дээш ооң харысалгазынга хамаарыштыр боттарының туружун эде көөр ужурлуг. Ог-бүле биле школа — алызындан эвилелчилер, кижизидилгениң ийи күчүлүг кожу. Оларның күжүн каттыштырып алыр болза, өзүп орар салгалдың кижизидилге айтырыгларының хөй кезиниң шиитпирлеттингени ол болур. Уругларның кижизидилгези, школага дуза чедирип турары дээш коммунистерниң отчёттарын доктаамал алыры партияга чурум болган турар ужурлуг.

Ооң-биле чергелештир партия комитеттери, чер-чер Советтери ог-бүлеге доктаамал дузалаар хүлээлгелиг. Ада-иелерниң педагогика талазы-биле өөредилгезин организастаар, найыралдыг, күш-ажылчы ог-бүлелерниң, күш-ажылчы династияларның ат-алдарын көдүрер, урутлар кижизидер талазы-биле оларның дуржулгазын пропагандалаар.

Партия организациялары, хөй-нийти, ылаңгыя чону хөй уруглардыг девискээрлерниң черлеринде школа назыны четпээннерниң кижизидилгезиниң бар аргаларын улам долу ажыглаар талазы-биле ог-бүлелерге дузалаар хүлээлгелиг.

Өөреникчилер, студентилер коллективтериниң политиктиг удуртулгазы-биле холбашкан бүгү ажыл-херектерге партияның эки дузалакчылары бар. Аңаа хамаарыштыр илеткелчи школа, дээди өөредилге черлериниң комсомол организацияларының, Бүгү-эвилелдиң пионер организациязының ажылының айтырыгларының дугайын чугаалаан. Шаанда партийжи удуртукчуларның уруглар-биле, аныяктар-биле ужуражыры чаңчыл апарган турган деп, ол сагындырган. Ам ол кончуг ховар апарган. Ол чаңчылды катап тургузар болза эки. Пионерлер, школачылар болгаш студентилер-биле доктаамал харылзажырының чугулазын удуртукчу кадрларның угаан-бодалынга чедирери чугула.

Хөй-хөй школаларның, профтехучилищелерниң, техникумнарның партия организацияларынга доктаамал сагыш салыышкын, ажыл-херекчи тодаргай дуза негеттинип турар. Боттуг амыдыралдан ап көөрге, школаның партия организациязының кежигүннери эвээш санныг болур. Ынчангаш СЭКП район, хоорай комитеттери кайы-бир школаның амыдыралынга партийжи салдар чүгле ол школаның партия кежигүнү башкыларының кужу-биле эвес, харын база бааза бүдүрүлгелерниң партия организацияларының, партия кежигүнү ада-иелерниң күжениишкиннери-биле чедиртинген турарын бодап көөр апаар. Райкомнар ажылдакчылары боттары ол ажылга дээштиг кылдыр киржир ужурлуг.

Партийжи удуртулганың база бир чугула угланыышкыны — өөредилге черлериниң удуртукчу, улус өөредилгезиниң организакчы кадрларын шилип алыры, ажылга таарыштыр тургузары болгаш кижизидери болур.

Чамдык черлерде школа болгаш профтехучилище директорларын бир чылда солуп турары 20 хуу чедип турар. Ол черлерде удуртукчуларны шенеп көөр, чазып болур дээр метод-биле шилип ап, кадрларны үргүлчү солууру ажыл-херекти экижидериниң кара чаңгыс шын аргазы деп санап турар. Ол ондактыг бодал-дыр. Удуртукчу кадрлар-биле доктаамал ажылдаар, оларны үргүлчү өөредир херек. Херек апарган таварылгада оларга дузалаар, деткимчени көргүзер болгаш практиктиг ажылга шенеп тургаш, кадрларның идегелдиг курлавырын херек кырында тургузуп алыры чугула. Оларның эрге-хүлээлгезинге хамаарышпас ажыл-агый херектеринден оларны хоставаш, кадрлар аттестациязының, штат-саң-хөө, ажылдакчыларга материалдыг болгаш моральдыг идиг бериишкин бээриниң айтырыгларының талазы-биле амгызындан улуг эргелерни оларга бээри чугула.

Удуртукчуларны соңгуп алыры, коллектив мурнунга оларның отчёдун үе-үелеп дыңнаары дээн ышкаш удуртукчу составты четчелеп тургузуп алырының ындыг дээштиг хевирлерин өөредилге черлериниң парткомнары, партия эге организациялары ылаптыы-биле шиңгээдип алыр ужурлуг.

Е. К. Лигачевтуң түңнелинде чугаалааны болза: Амгы үеде СЭКП-ның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга практиктиг белеткел чоруп турар. Удуртукчу органнарның отчёттарының талазы-биле боор эрткилээн партия комитеттериниң пленумнары болгаш хуралдары коммунистерниң идепкейиниң өзүп турарын, партияның бүгү ажыл-чорудулгазын эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазының сорулгалары-биле чайгылыш чок дүүштүрери дээш оларның шиитпирлиин көргүскен.

Бистиң улус өөредилге системавыстың мурнунда туруп турар нарын болгаш улуг хемчээлдиг айтырыгларны шиитпирлээриниң эргежок чугулазы ол сорулгаларның бирээзи боор турар. СЭКП өөредилге болгаш кижизидилге херээн үндезинни-биле экижидериниң программазын бирги чергеже идип үндүрүп, совет школаны эң-не мурнакчы деңнелге тургузар сорулганы салып турар. Ону боттандырары — бүгү партияның, бүгү улустуң чугула сорулгазы.

(Үргүлчүлелдиг адыш часпаашкыны).

Илеткелди кызыра парлаан.

Кужувус—найыралда

ӨҢНҮҮМНҮҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Бис эң-не баштай Москвага, партия школазынга ужурашкан бис. Бисти ол школаның дыңнакчылары кылдыр хүлээп алган. Өөредилгениң үш чылының дургузунда, аразындан суг өтпес дикири шикаш, дыка-ла найыралдажы берген бис. Чаңгыс бөлүкке, журналистика бөлүүнге өөренип, чаңгыс өрээлге чурттап, дүъште кады столоваялап, эртенги, кежээки чемнерни боттарывыс белеткеп, кожа кичээлдеп, чамдык айтырыгларны иелээн бот-боттарывыска тайылбырлажып тургаш, тодарадып, ужурун билип ап турган бис.

Партия школазын дооскаш, боттарывыстың областарывысче ийи тарай чаныпкан бис, ол — Смоленскизинче, мен — Тывамче. Оон бээр үр үе эрткен-даа болза, боттарывысты каашкаан бис, чагаа-харылзаавыс үзүктелбээн. Пенсияже үнгенивистиң соонда аалдарывыска аалдажып чедип, сеткиливис хандыр хөөрежип турар бис.

Төрээн чуртувус бодунуң 70 чылын байырлады. Бистиң улуг Ада-чуртувус байлак-даа, күчүлүг-даа. Хамыктың мурнунда ол бодунуң хөй национал улустарының найыралы-биле күчүлүг. Дима-биле (ийин кара чок өңнүүмнү Дмитрий Никитьевич Микшаков дээр) мээң найыралдажып чоруурум бис ийиниң хууда херээвис болур болзажок бодумнуң орус өңнүүмнүң, ол биче сеткилдиг, ажылгыр кижиниң дугайын тыва номчукчуга кысказы-биле-даа болза, чугаалап берикседим ажок.

Өңнүүмнүң күш-ажылчы намдарындан ооң кедээ ажыл-агыйга тураскаатканы соолгу он чылдарынга хамаарыштыр чугаалаайн. Алызында ол — дайынның хоочуну, (партизан-разведчик), партия, комсомол ажылдакчызы, журналист.

Ынчаарга 1974 чылдың төнчүзүнде мээң өңнүүм Дмитрий Микшаков «Восход» колхозтуң даргазынга соңгуткан. Даргага соңгуткан соон-дарый колхозтуң девискээрин эргээш, Димага өөрүүр, магалаар чүве-даа чок болган. Хөөнү карартып турар кол-ла чүве колхозтуң шөлдериниң тулаалыг шынаалар, арыглар, алаактар аразында кезек-кезек, тарамык, аразы ырак кылдыр тургустунганында болгаш чаңгыс-даа эки шөлдүң чогунда. Колхозчулар-биле чугаалажырга, колхоз, шөлүнүң дүжүт бээр шинээниң чогу илерээн. Смоленск тарааччыннарын шаг-шаандан бээр азырап келген хендир безин чүгле карылгалыг болуп турар. А тараа дугайын чугаалаан-даа херээ чок. Чүгле эң дүжүткүр дээн чылдарда безин гектар черден 8 центнерни ап турган.

А бир-тээ черниң беримчези багай болганда, мал база арган болур. Кайы-даа суурга баарга, ойбак-дыдык кажааларның дээвирлерин ирий берген адагаштарда буступ кээп дүжер чыдаан ылдыртыныр турар. Харын буступ дүже-даа берген болур.

Хомудаңчыын чүү дээр! Чер болганда кедээ ажыл-агый хөгжүп эгелээн, дүжүт бээп турар, мал ажылы чаазы-биле сайзырап турар апарган үеде, бо черни чаартылга оюп эртип турар чүве дег.

— Эрги чаңчыл-биле ажылдап болбас. Бүгү-ле эргижирээн байдалдарны үрээр херек — деп, Микшаков чугаалаар. Ооң ол сөстеринге харыы кылдыр «Үреп көр даан харын, кандыг болурун бис көрээли» — дээн сөстер чамдыкта дыңналгылаар. Чамдык кижилерниң чаа ёзу-биле ажылдаарын күзевейн турарын ол билип турган. «Хөделир херек» — деп, ол бодун боду сорук кирер.

Ол үеде колхозка сес аңгы тарылга ээлчештирилгези турган. Суур бүрүзү боду тускай тарылга ээлчештирилгелиг. Ындыг боорга, чазын, кажан бир тракторну ийи трактор болдуруптар арга болза деп бодай бээр үеле, техниканы он-он километрлер ажылдыр бир шөлден өске шөлче ыңай-бээр көжүргүлээр деп чүвени болап-даа көрүнер даан.

Бир-ле катап Дмитрий Никитьевич санап үндүрген илчирбелиг трактор ажыктыг ажылдарга херелгээриндеи хөй энергияны көжүрүүшкүннерге чарыгдап турары илерээн. Шак-ла ынчаарда безерек тарылга ээлчештирилгелериниң хуу-салымы шиитпирлеттинген: сестиң орнунга ийи арткан.

Ынчаарга чер ажылының продуктулуун бедидеринге чүгле тарылга ээлчештирилгези чааскаан кол чүүл болуп шыдавас деп чүве билдингир. Черни болбаазырадырының технологиязын база бүрүнү-биле сайзырандайжылар херек. Чүгле күзүн андарылган болгаш эки чемишчиттинген шөлдерге часкы тарылганы чорударын Микшаков чедип ап турган. Колхоз чоорту-ла чемишчидилгеге херелгээр торф белеткелин көвүдедип, фермаларда чыылган өлекти бүрүнү-биле ажыглап, фондулар ёзугаар минералдыг чемишчидилгелерни догерезин ап, оларны немей бээрин дилеп турар апарган.

Культиваторларга аммиактыг суг кудар саваларны быжыглаан. Хоозураан черге тарылга чорударының ажык чогун бүгү кижилер билип алзыннар дээш мээң өңнүүм бүзүреднишкиниң хөй-ле сөстерин чугаалаар ужурга таварышкан.

Кижилерниң сагыш човаашкынынга харыы кылдыр чер доп-дораан-на беримчелиг болу бербээн. Ооң үнүш-дүжүткүр болу бээринге үе херек-ле болгай. Ындыг-даа болза чаа ажыл-үүлениң эгези салдынган. Онгу беш чылдың баштайгы чылының дүжүдү өөрүшкүнү хайныктырган. Дүжүт санап турган кижилер бир гектар чер 19 центнер дүжүт берген дээр дугайын Микшаковка чугаалаарга, мээң ол партизан өңнүүм, бодунуң назынында муң өлүм көрген кижи дижирии ышкаш кадыг-бергени көрүп чораан кижи, карманындан дүмчук аржыылын ужулбушаан, хая көрнү берген — оон карактарынга чаштар бүлденейни берген турган — деп ол үениң бир кижизиниң чугаазын мөңээ дамчыттылар. Ол болза өөрүшкүнүң карак чаштары-дыр. Ынчаймайн канчаар, тараажының боттанган күзелинден чаагай чүү турар деп.

Немешкен дүжүттүң центнерлериниң кончуг чугула болганы чугаажок, ынчаарга оон-даа чугула болган чүве чүл дээрге кижилерниң психологиязынга үндезин өскерилгениң болганы. Колхозтуң чери чаагай дүжүттү берип болур-дур дээрзинге идегел, а ооң-биле чергелештир аңаа шуут бүзүрел кижилерниң медерелинде тыптып келген. Ооң дараазында чылда дүжүт бир гектардан 19, а 1978 чылда барык-ла 25 центнер чедир бедий бээрге, кижилер ону оларның күш-ажылы дээш беримче-шаңнал-дыр деп билгеннер.

Бир чугула барымдаа бо. 1975 чылда колхоз күрүнеже 43 тонна тараа чүдүрүп чорудуптарга, тараа хүлээп алыр черниң лаборантылары ону хүлээп алыр бе азы дедирлендирер бе дээр хөөн-биле хөй катап хынап турганнар. А 1978 чылда ол бичии колхоз 224 тонна тараазы күрүнеге саткан. Ооң барык шуптузу эки сорттуг болган. Ажыл-агыйның бодунга база тараа курлавыры тургустуна берген. Ынчангаш тараа складын немей тудар дугайында айтырыгны бачым кадында шиитпирлээш, тудар ужурга таварышкан. Оон мурнунда ындыг айтырыг көдүрүлбейн турган. 450 тонна тараа шыгжаар складты болгаш тараа сайгарар чаа шаңны тудуп алганнар.

Чер ажылының бурунгаарлаашкыны мал ажылынга чаагай салдарлыг болган. Шынар талазы-биле шуут чаа чемгерилге баазазы тургустунган. Бир эвес 1975 чылда чүгле 340 тонна силос, 200 тонна сенаж белеткеттинген турган болза, 1978 чылдың күзүнүнде колхоз 1850 тонна силосту, 600 тонна сенажтыг болган.

Дмитрий Никитьевич бодунуң даргалаашкынының баштайгы хүннеринден эгелээш-ле эргижирээн байдалдарга удур ёзулуг дайынны чарлаан. Хамыктың мурнунда колхоз товунге 200 баш инек турар амгы үениң чаа инек кажаазын туткан. Ооң чоогунга 350 бызаага чаа кажааны база туткан. Сут безин чок турган инек кажааларының алдызын чаартып кылган. Суг тарадыр дорт башняны туткан болгаш дөрт километр хемчээлдиг суг дамчыдар хоолайны шөйген. Фермаларга чаа амыдырал эгелээн.

Мурнуку чылдарда «Восход» колхозтуң саанчылары мурнакчылар даңзызынга барык-ла кирбейн турган. А 1978 чылда оларның ужу: З. Иванова, Т. Лукъянова, Н. Чичикова районнуң мурнакчыларының составынга кирген.

Онгу беш чылдың баштайгы үш чылдарында колхоз күрүнеге сүт садарын 2660 центнерге көвүдеткен болгаш сүт биле эът садарының беш чыл планын күүседир чыгай берген.

Боттарының колхозун хожудаңгайларның аразындан мурнакчы ажыл-агыйларның деңнелинге чедирер дээш канчаар кызып ажылдап келгенинин дугайында өңнүүмнүң болгаш ооң чаңгыс чер-чурттугларының чугааларын дыңнааш, оларның патриотизмин дээш, өңнүүмнүң организакчы чоруу, кижилер-биле ажылдаар билири, колхозтуң ажыл-херээн экижидер аргаларны мерген тодарадып ап турганы дээш мен оларга аажок чоргаарландым. Ынчанмайн канчаар, өңнүктериниң чедиишкини дээш канчап чоргаарланмас боор, алызында-ла бис алышкылар, төрээн кижилер дег чоок кижилер-дир бис.

Мээң өңнүүмнүң кадайы Татьяна Андреевна аалым ишти-биле кады чеде бээривиске, бисти уткуп ап, ошкап тура, мынча диди:

— Мен силерни четтикпейн манап турдум, эргимнерим, бис ам төрээн кижилер дег апарган бис.

Ийе, төрээн кижилер дег дээри-ле шын. Бистиң Төрээн чуртувустуң бүгү улустары, Ленинниң өлүм чок идеяларының ачызында акы-дуңмалышкы, найыралдыг апарганнар.

Колхозка 200 олуттуг клубту, 26 квартиралыг чуртталга бажыңнарын туткан. Куда байырлалдары, чаа квартиралар дойлары эртип турган. Дмитрий Никитьевич чер болгаш мал ажылының чугула айтырыгларынче кичээнгей салбышаан, кижилерниң херегледериниң дугайын утпаан.

Кижиниң херегдели деп чүл, кижиге хамаарыштыр янаа-ла кижизиг чорук деп чүл дээрзин дайын чылдарында Смоленскиниң партизан аргаларының кокпаларынга дайылдажып чоруп тура, ол көрген болгаш мага-боду-биле медереп билген.

Ажыл-агыйның ам бурунгаарлаашкыны кадрлар-биле холбашкан дээрзин Дмитрий Микшаков эки билип келген. Колхозтуң чаартылгазы боду-ла колхозтуларның аразындан кайгамчык специалистерни, бүдүрүлге мастерлерин, ажыл-агый адырларының удуртукчуларын шылгарадып үндүрген. Мурнакчы механизаторларның, саанчыларның болгаш малчыннарның хүрээлеңи калбарган. Белен эвес үүргени деңге чүктеп, шыдажып келгени дээш ханызы-биле хүндүлээр кижилерниң аттарын ол соксаал чокка адап-ла турду.

«Восход» колхозту ССРЭ-ниң Улус ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинге киирген, III чергениң дипломун ол алган. Колхозтуң чеди кежигүннери, оларның аразында колхоз даргазы Д. Н. Микшаков база УАЧД-ның хүлер медалы-биле болгаш өртектиг белектери-биле шаңнатканнар.

«Восход» колхоз бүзүрелдии-биле бурунгаарлап бар чыдар, ооң кайы-даа суурунга Дмитрий Никитьевич — бодунуң күзээн аалчызы, мээң эргим өңнүүм ам пенсияда — РСФСР-ниң республика ужур-дузалыг персоналдыг пенсионер, чазактың хөй шаңналдарының эдилекчизи.

Мээң ол эжим ийи оолдуг. Аныяк Микшаковтарның кайызының-даа ог-бүлезинге чораан бис, кайызы-даа аас-кежиктиг. Оолдарының авазы Татьяна Андреевна — коммунист. Улуг Микшаковтарның ажы-төлүнүң урут-дарыы үш бичии кижи сергелең өзүп турар, олар — кырган-ада-иезиниң өөрүшкүзү болгаш идегели.

Смоленскиде атомнуг электри станциязының «Мирный атом» деп хөй тиражтыг солунунда «Дайынның хоочуну Д. Н. Микшаков оглунуң бичии уруу-биле Рославль хоорайда мемориал чанында» деп адаанда бижиктиг чурукту көргеш, «Кезээде хүннеп турзун» деп ырны чайгаар сактып келдим.

Сергей ПАВУ.

Партийжи амыдырал: информациялар

ПАРТКОМНУҢ БААЗАЗЫНГА

СЭКП Бай-Тайга райкомунуң районда парткомнарның болгаш партия эге организацияларының секретарьларының семинарын «Бай-Тал» совхозтуң парткомунуң баазазынга эрттирген.

Аңаа «Бай-Тал» совхозтуң парткомунуң ында бүгү хөй-нийти организацияларынга партийжи удуртулганы, партия активи-биле ажылды канчаар чорудуп турарының дугайында илеткелди совхозта партком секретары Ю. Ш. Салчак кылган. Ол ажыл-агыйның социал-экономиктиг болгаш культура хөгжүлдезиниң, ооң перспективаларының дугайын ында профэвилел комитединиң даргазы С. Д. Ховалыг чыылганнарга таныштырган.

Семинарның киржикчилери арга-дуржулгазын база солушкан. «Бай-Тал» совхозтуң Туралыг бригада партия эге организациязының малчыннар ортузунга экономиктиг өөредилгени организастап турарының дугайын эге организацияның секретары В. Х. Калдар-оол чугаалап берген.

Ол-ла совхозта уруглар садиинде партбөлүктүң ажылы-биле болгаш Тээли ортумак школазында партия организациязының өөреникчилерниң кижизидилгезинче хөй-нийти организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң база ада-иелерниң күжүн мөөнңеп турарының дуржулгазы-биле семинарның киржикчилери база таныжкан.

Семинарның түңнелинде нийти беседалар эрткен. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы болгаш аңаа белеткелдер дугайын бо материалдың автору тодаргай чижектер-биле чугаалаан. Делегей байдалының дугайында лекцияны райкомнуң ниити килдизиниң эргелекчизи С. С. Хертек номчаан.

Партия обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов ук семинарның ажылынга киржикеш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге партия эге организацияларының ролюнуң, бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны нептередир талазы-биле ажылга партия организацияларының мурнунда турар чугула сорулгаларның дугайын делгерении-биле чугаалаан.

Николай МОНГУШ,
СЭКП Бай-Тайга райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ӨӨРЕДИЛГЕ

СЭКП Кызыл хоорккому партия эге организацияларының секретарьларының ээлчеглиг кичээлин эрттирген. Экономиканың кол угланыышкыннарының, демократияның, бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынның дугайында илеткелди СЭКП хоорккомунуң бирги секретары Б. П. Сиинцов кылгаш, ону хоорайның бүдүрүлгелериниң партия организацияларының ажыл-чорудулгазы, оларның моон соңгаарғы сорулгалары-биле холбаштырган.

Партия хоорккомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи Н. Т. Баскакова хоорайның партия организациязының шынар составының, партияга хүлээп алыышкынның байдалының дугайында чыылганнарга таныштырган.

Бистиң корр.

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИЛГЕ

Бистиң партия эге организациязының коммунистери Торгалыг кодээ Советке хамааржыр албан организацияларда ажылдап турарлар. Олар онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүсетпишаан, хөй-нийтиниң херээнге идепкейлиг киржип, күш-ажылчы үлүүн киирип келгеннер. Ылаңгыя «Торгалыг» совхозтуң малчыннарының коданнарын кезип, оларның ажыл амыдыралы-биле таныжып, ында четпестерни илередип, ону эдеринге практиктиг дузаны чедирип турар.

Кодээ Советтиң чанында партия эге организациязының коммунистери эрткен дыштаныр хүнде Чоза хойжу бригадазының малчыны Михаил Куулардың кыштаанга барып, ооң ажыл-ижинге дузаны чедирген. Хойжу аңаа өөрүп четтиргенин илереткен.

Малчыннарның коданнарын кезип, практиктиг дуза чедирерлеринге Тамара Сат, Сергей Натпит-оол, Кара-кыс Дамдын, Валерий Байыр-оол болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип турар.

Биче МОНГУШ,
партия эге организациязының секретарының оралакчызы.
Өвүр район.

«Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал сүт-бараан фермазының ажылчиннери он ийиги беш чылдың ийиги чылында шалыпчы ажылдаан. Эрткен чылдың планныг онаалдаларын чедиишкинниг күүсеткен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип, дорт чарыгдалдарны, мурнуку чылдарга бодаарга, эвээжедип, сүттүң шынарын экижиткен.

Коллективтиң күш-ажылчы чедиишкиннеринде саар инек коданының кадарчыларының үлүг-хуузу көскү. Инектерниң кададын таарыштырып, ажаалда-чемгерилгезин шынарлыг чорудуп турарлар.

ЧУРУКТА: саар инек коданының кадарчылары Мыйтың-оол Олчанмай биле Каадыр-оол Ховалыг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ТЫВАР

● *Специалистерниң ролю кайыл?* ●

Республикада эң көвей совхозтарлыг Улуг-Хем районнуң агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчылары эрткен чылын чогуур деңнелге чедир ажылдап шыдавайн барган. Ооң түңнелинде күрүнеге эът садар планны «ҮТКА 25 чылы» болгаш Жданов аттыг совхозтар, сүттүүн «Улуг-Хая», дүк садар планны Жданов аттыг база «ҮТКА 25 чылы» совхозтар күүседип шыдаваан. План ёзугаар инектиң баш саны 3700 болур турган, херек кырында ол көргүзүг 3211 болган. Инек бүрүзүнден-не 1668 килограмм сүт саап алдынган. Туберкулёз болгаш бруцеллёзтан чыл дургузунда 500 хире баш бода мал хораан.

Чер ажыл-агыйында база аткаарлаашкын болган. Районнуң тараа шөлдериниң ортумак дүжүткүрү эрткен чылын чүгле 13 центнер болган. Ооң бир чылдагааны болза, чайгы чер болбаазырадылгазын саададып турары болур. Чайгы чер аңдарылгазын июнь 10-га чедир дооскан турар ужурлуг, а район ол үеге чедир болбаазырадыр шөлдүң чүгле чартык кезиин белеткеп алыры чаңчыл апарган. Күскү чер аңдарылгазының планы база-ла чедир күүсеттинмейн келген. Бо-ла бүгүнү харылаар специалистер боттуг чүнү кылганыл?

Үстүнде сан-чурагайларны районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының төлээлекчилериниң тургузукчу конференциязынга райкүүском даргазының бирги оралакчызы Николай Тимофеевич Букша бодунуң отчёдунга киирген.

Мал болгаш чер ажылының беримчезин улгаттырарының аргалары эвээш эвес. Фермаларда тарып боозадылга ажылы багай тургустунган. Бо чылдың январь айда районга чаңгыс-даа хунажынны эдержилгеге киирбээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Январьда чорудкан сула эдержилге дээрге-ле, немелде сүт болгаш бода малдың баш санының өзүлдези ышкажыл! Он ийиги беш чылдың баштайгы ийи чылында районнуң совхозтары чогуур негелдеге четпес бода мал дужааганындан 362 муң рубль каражалыг болган. Сорттуг эвес сүт дужааганының каражазы 97964 рубль болган-дыр.

Эрткен чылын 900 баш бода мал, 15836 баш шээр мал, 1337 хаван өлүп хораан. Бо талазы-биле «Найырал» болгаш «ҮТКА 25 чылы» совхозтар эң көвей чидириглиг болган.

Малчыннарның амыдырал-чурттал газынче кичээнгей ам-даа кошкак. Районнуң барык бүгү фермаларында столоваялар, буфеттер, чамдык фермаларда уруглар садиктери ажылдап турар-даа болза, хойжуларга хамаарыштыр мындыг эки өскерлиишкиннер көзүлбейн турары хомудачыг. Дыка көвей малчыннар пенсияже үнген соонда безин сууржуң чурттаар арга чок боол турар. Совхозтарның салбырлары болур Иштии-Хем, Чодураа, Ийи-Тал, Арыг-Бажы, Арыскан, Кызыл-Даг суурларның социал хөгжүлдезинче ёзулуг ээ көрнүрү чугула апарган. Совхозтарның бүдүрүп турары кодээ ажыл-агый продукциязының кол нуруузун ол салбырларның ишчилери кылып турар болгай.

Бо чылдың январь 1-ден эгелеп АҮК-тың совхозтары долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче кирген. Ол дээрге агроүлетпүрнүң ажыл-чорудулгазында чаа арыннарның эгелээни-дир. Административтиг удуртулга экономиктиг башкарылга-биле солуттунар ужурлуг. Кижи бүрүзүнүң чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарының оруу ажыттынган. Чер ажыл-агыйынга индустриалдыг технологияны, мал ажылынга өг-бүле кержээзин нептередиринге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Ындыг турбуже, бо талазы-биле эде тургустунуушкун кончуг берге чоруп турар. Жданов аттыг совхозтуң экономиктиг албаны шыырак ажылдакчылардан тургустунган, ол хирезинде мында бир коданга чарыгдалды 18-19 муң рубльге планнааш, продукция бүдүрерин 13-14 муң рубльге доктааткаш элдеп.

Бүдүрүлге черлери боттарының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын тургузарда, күрүне чагыынга болгаш нормативтерге үндезилеп кылыр ужурлуг. Ынчалза-даа бот-башкарылга кол көргүзүглерни кудуладырынче эвес, оларны көдүреринче угланган турар ужурлуг. Чамдык совхозтарның специалистери планныг көргүзүглерин кудуладып алыр дээш дыка кызыдып келген. Чижээ, «Найырал» совхоз девискээриниң кезиин далайга алыскаш, ону кол көргүзүглерин кудуладып алырының барымдаазы кылдыр санап турар. Мында курлавырлар дилеп тываарынче чүткүл үттүндүрган.

Н. Т. Букшаны РАҮК даргазы кылдыр бадылааның соонда аңаа мындыг айтырыгны салган:

— Ам мурнуңарда кандыг программаны салган силер?

— Районнуң агроүлетпүр каттыжышкынының системазы бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн деп санап турар болгай бис. Херек кырында чамдык ажыл-агыйлар эрги ёзу-биле ажылдавышаан. Ажылчыннарның шалыңы бүдүрүлге продукциязының бот-үнезинден шоолуг дыкала хамаарышпайн турар. Материалдыг чарыгдалдар кайы хире-даа хөй болур болза, бис оларга долу шалың акшазын болгаш пландан ажыр центнерлер дээш шаңнал акшазын берип орар-дыр бис. Ол шын бе? Чок. Бо чылдан эгелеп шалың төлевириниң чарыгдалдарга удур системазынче кирер сорулгалыг бис. Бүдүрген нииги продукцияның өртээзинден аңаа үндүрген чарыгдалдарны казып каапкаш, ооң үнүп келир нииги орулга-биле амыдыраары бүгү коллективтерниң дүрүмү апаар. Бүдүрүлгени башкарарда албадап, дужаар аргадан долузу-биле уштунгаш, чүгле экономиктиг хемчеглер-биле кызыгаарлаттынар сорулга салдынган.

РАҮК-тың кол специалистерин бадылаан. Аңаа кижи бүрүзүн тургузуп, ооң кандидатуразын сайгарган. РАҮК аппарады чеди кижиге кызырылган. Экономиктиг килдисти дөрт кижиден ийи чедир кызырганын частырыг деп санаар апаар. Эргелеп башкарылганың чаа аргазынче шилчилгениң шуудавайн турары экономиктиг албанның кошкаанда.

Бо хүннерде районнуң совхозтарында башкарылга аппарадының 178 муң рубль шалыңныг 98 кижизин кызырган. Штаттыг расписаниениң кызырылгазы ам-даа уламчылаар.

Тургузукчу конференцияга 29 кижи составтыг РАҮК чөвүлелин тургускан. Ооң даргазынга «Улуг-Хая» совхозтуң директору Начын-оол Балчый-оолду, оралакчызынга «ҮТКА 25 чылы» совхозта хой бригадири Суузукай Каваанны, секретарынга АҮК-тың кол агроному Валентин Хангаевти соңгаан. Чаа тургустунган чөвүлелдиң ажыл планын бадылаан.

Кодур-оол ОЮН,
бистиң корр.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунга чугаалашкан

ЧУРТТУҢ АНКЕТАЗЫ

СЭКП ТК-ның Политбюрозунга 1989 чылдың январь айда чурттакчы чоннуң Бүгү-эвилел чизезин белеткээр талазы-биле практиктиг хемчеглерни чугаалажып көрген болгаш деткээн. Чурттуң социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезин боттандырарынга эргежок чугула статистика медээлерни чизе үезинде алыр. Ам болур чизе чурттуң анкетазынга тодаргай харыыны бээр.

Чурттакчы чоннуң ам болур чизезиниң онзагай байдалдарын Күрстатистика комитединиң даргазының оралакчызы В. И. Гурьев СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга чугаалаан.

— Чурттакчы чоннуң чизезин дайын соолгуүндеги чылдарда барык-ла он чыл болгаш эрттирип турар болгай. Ону 1959, 1970, 1979 чылдарда кылган. Ээлчеглиг анкетаны 1989 чылда чорударын көрген-дир. Чизе эрттирер хуусааны сагывайн барган ужуру чүл, чурттакчы чоннуң чаа чизезиниң ужур-дузазы чүл?

— Чурттакчы чоннуң чизезин эрттирериниң хуусаазын күрүнениң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын чогаадып турузарынга херектиг медээлерни алыры-биле кылыр. Чизе хуусаазын тодарадыры ЭДЧ-ның болгаш КНО-ның сүмелеринге база дүүшкен турар ужурлуг.

Ийет, чурттакчы чоннуң санының болгаш составының дугайында оперативтиг медээлер статистикада бар, ону үргүлчү парлап турар. Чизе материалдары хамаатыларның назы-харының, эр-кызының болгаш эртем-билииниң дугайында комплекстиг медээни бээр. Чизени күрүне хемчээлдиг чорударга ниитилелде бөлүктер-биле, кижилерниң националдар аайы-биле хуваалдазын биске таныштырар, чурттакчылыг чер, район, область, республика аайы-биле тодаргай медээлер-биле чепсегленир бис.

— **Ону билип алыры чүге чугула болурул?**

— Ындыг медээлер чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин планнаарынга, чоннуң материалдыг чаагай чоруун болгаш культурлуг деңнелин хандырарынга эргежок чугула. Чурттуң чамдык районнарының бүдүрүктүг күштерин улгаттырар талазы-биле планны чогаадырынга база херек. 2000 чылга чедир чурттакчы чоннуң өзүлдезиниң перспективазын билип алырынга дузалаар. Келир үеде чурттуң күш-ажыл курлавыры кандыг болурул, өске-даа айтырыгларга харыны чүгле чизеден алыр.

Кижи бүрүзүнүң дугайында медээлерни чыып бижээн чизе материалдары ниитилелдиң ниити-даа, чамдык аңгыларының бөлүктериниң-даа талазы-биле байлак болгаш бүгү талалыг материалды бээр. Чижээ, назылап кырааннар кажыл, бот хамаатылар кажыл, анаяктар, сургуулдар кажыл — харыны чүгле чизеден алыр.

Адактың соонда чүл дизе, 1979 чылдагы чизениң соонда он чыл иштинде чурттакчы чоннуң составында болган өскерилгелерни айыткан долу медээни алыр. 1979 чылдагы чизениң түңнелдерин аъш-чем, чуртталга, ачы-дуза чедирилгези дээн чижектиг программаларны ажылдап кылырынга ССРЭ-ниң Күрпланы, ССРЭ-ниң Күш-ажылкурком итеди, ВЦСПС болгаш өске-даа органнар калбаа-биле ажыглаан.

— **Ам болур чизениң программазында чаа чүү бар ирги?**

— Демография планы-биле алырга, амгы чизе 1979 чылдың чизезинден улуг ылгалбайн турар. Сөөлгү он чылда чамдык республикаларда болган өскерилгелерни анализтээр арганы чизе бээр. Маңаа хамаарыштыр чизе хуудузунда 18 айтырыгны киирген. Ооң дараазындагы 7 айтырыг чурттал га байдалдарының дугайында боол турар. Ындыг медээни 1926 чылдың соонда бир дугаар ап турары ол. Чурттуң янзы-бүрү районнарының чонунуң чурттал га байдалын тодараткаш, бирги ээлчегде кичээнгей угландырар черлерни тодарадыр.

— **Чизени эрттирериниң чуруму кандыгыл?**

— Мурнундагы чизе-биле домей, кижилерниң херек кырында чурттап турар черлеринге барып айтырар, харыыларны тускай майыктарга бижиир. Айтырыгларны тускай белеткээн санакчылар салып, чизени чорударлар. Олар чурттакчылыг бүгү бажыңнарга кирер. Чизе хуудузун айтырып турар кижиден кандыг-даа документ негевейн, айтырып долдурар. База бир чүве: хамаатылардан дыңнап бижээн медээлер конфиденциалдыг байдалдыг болганда оларны өскээр чарлап, дыңнатпас болгаш статистика органнары чүгле ниити түңнелдер алыры-биле ажыглаар.

Чизени январь айда, чоннуң аргыжылгазы эвээш үеде чорудар. Ону январь 12-де эгелээш, январь 19-ка чедир сес хонук иштинде эрттирер. Январь 11-ден 12-ниң дүнезинде 12 шакта байдалды чизеге киирер.

— **Бо улуг ажылга белеткел канчаар чоруп турар ирги?**

— 1989 чылдың чаа чизезинге чедир чыл четпес үе арткан. Чизени эрттирериниң программазын болгаш чуруумун, чизе хуудустарының хевирин бадылаан. Хоорайларның, хоорай эргелиг суурларның санын тодараткан.

Ооң-биле кады эвилелдешкен хөй республикаларда чорудуп турар ажылдарның шынары пат боол турарын айтыр херек. Айыткан хемчеглерни саадашкын-биле шүүшпен боттандырып турар. Кудумчуларның аттарын чурумчудар, кварталдарны, бажыңнарны: ылаңгыя хамаатыларның хуу бажыңнарында туруп турар албан черлерин дугаарлаар ажылдар саадап турар. Чамдык черлерде картография материалдарын багай белеткээн.

Күрүнениң бо чугула ажылынга совет болгаш ажыл-агый органнары идепкейлиг киржип, күрүнениң статистика органнарынга бүгү тала-биле дузалаар ужурлуг. Бо чугула ажылга Владимир Ильич Ленинниң хамаарылгазын база катап сагындырары чугула. «Чизелер херээ — ведомстволар аайы-биле херек эвес, а республиканың херээ, совет бүгү албан черлериниң херээ болур» деп, ол чугаалаан.

Ынчангаш ам эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күскомнары, чурттакчы чоннуң чизезин чорударынга дузалаар комиссиялар Бүгү-эвилел чизезин чорудар болгаш алган материалдарны ажылдап кылыр он-он муң кижилерни шилип алыр ужурлуг. Бо кижилерниң ажылдаар болгаш материалдар шыгжаар бажыңнарын тып белеткээр херек. Чизе документилерин белеткээринден эгелээш, статистика органнарын санаалга техниказы-биле, ылаңгыя оптиктиг санаалга тургузуглары-биле хандырарынга чедир кылыр ажылдар-ла хөй.

Ам болур чизениң сорулгаларының, ону эрттирериниң чурумунуң, бистиң ниитилелиивистиң хөгжүлдезин план ёзугаар эгелеп башкарарының ужур-дузазының дугайында массалыг тайылбыр ажылын чон ортузунда чорудуп эгелээн. Күрүне ужур-дузалыг чугула херекке чер-черде партия, совет органнары, чизеге дузалаарының комиссиялары (оларны хөй-нийти эгеге бүдүрүлгелерге, албан организацияларга, колхоз, совхозтарга тургузар) улуг рольду ойнаар ужурлуг.

Биргээр чугаалаарга, бистиң мурнувуста улуг болгаш харысаалгалыг ажыл тургустунган. Хамаатылар кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болза, чизени чогуур үезинде эртери, бодунуң дугайында чоптуг болгаш шын медээни бээри болур.

ЧӨВҮЛЕЛДИ ТУРГУСКАН

«Тыва хамааты тудуг» трестиң Өвүрде бот-орулга-чарылгалыг септелге-тудуг участогунуң коллективи эрткен чылдың ажыл-агый чорудулгазындан чогуур түңнелди үндүрүп, чедир кылдынмайн барган чүүлдерни ханы анализтеп көрген. Бо ажыл-агый чылында коллективтиң удуртукчуларының составын чаарткан. Чаартынган состав эде тургустунуушкунуң негелдезинге дүүштүр күш-ажылчы коллективти удуртурунуң чаа аргаларынга даянып эгелээн.

Бо чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында Хоойлуга үндезилеп коллективтиң бүгү кежигүннериниң хуралын база эрттирген. Ол Хоойлуда берген эргелерни бүрүн ажыглаары-биле күш-ажылчы коллектив чөвүлелин тургускан. Чөвүлелди тос кижи составтыг тургускан. Күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар, кылган ажылдың шынарын экижидер айтырыгны аңаа база чугаалашкан. Участоктуң администрациязы-биле профэвилел комитединиң аразында коллективтиг керээни ол хуралга бадылаан.

Бо чылын коллективтиң ажыл-ишчилери 620 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планныг. 16 аал ишти чурттаар сес бажыңны тудары, чурттал га бажыңнарының капитал септелгезин 70 муң рубльге кылыры, 42 муң рубльдиң чаагайжыдылга ажылдарын чорудары ында көрдүнген.

Чыл эгезинден эгелеп коллектив бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчээн. Бирги кварталда алды аал ишти чурттаар ийи бажыңны белен кылдыр туткаш, күрүне комиссиязынга дужаар, дөрт аал ишти чурттаар ийи бажыңның кол ажылдарын доозар хүлээлгеге тудугжуларның мурнунда туруп турар.

Сөглээн сөзүнге ээ болур, алган хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседир дээш кызымак ажылдап турарлар хөй. Хоочун тудугжу коммунист Базыскылаң Кара-Сал, Николай Монгуш, Тарас Куулар, Аңгыр-оол Ооржак, Александр Чылсын, Сергей Куулар, Хөөкүй-оол Монгуш чарыштың мурнуку одуруунда чоруп турар. Бирги кварталдың планныг онаалдаларын март 25-те күүседир дээш чарыш тудугжуларның ортузунда калбарган.

Намажаа КУУЛАР,
тудуг-септелге участогунуң ажылчыны.

ҮНДЕЗИННИГ БОЛДУРАР

«Шын» солунга В. Ивановтуң штат кызырылгазынга хамаарыштыр бижээн чүүлүн деткип турар мен. Даангаар ажылынга ээ-харысаалгалыг, бердингген кижи биле чалгаа кижи деңн шалыңныг боорга, өскү эки-жиишкин болбас дээрзин амыдыралчы дуржулгамдан көрүп келдим. Шалың үндезинниг болур ужурлуг. Ону чогум-на бүдүрүлгечи көргүзүглерге киирген тодаргай үлүү дээш төлээри чугула.

Деңнээшкинден уштунарының бир аргазы штат кызырылгазын бодамчалыг чорудары чугула. Бистиң «Тыва кобальт» комбинатта байдалды таныштырып көрейн. Тургустунганындан бээр ийи он чыл ашкан бүдүрүлгениң дериг-херекселдер-биле чепсеглээриниң айтырыы шиитпирлеттинип келген. Хол-биле кылыр ажылдар эвээжээни-биле ажылчын черлер хосталып турган. Эде тургустунуушкун үезинде эвээш ажыл кылгаш, хөй акша алыр дээн азыраддыкчы хөөннер турбас дээрзин кымга-даа билдингир. Күш-ажылчы коллективтер база бот-акшаланыышкынче шилчип эгелээн.

Чиик ажылдарга хөй кижи тудуп турары контрольдуң кошкаандан болуп турар чадавас. Гидрометаллургия цехинде үш участокта үш дарга бар. Участок бүрүзүнде алды хире кижи ажылдап турар. Үш даргаларның бирээзи начальник, ийи дугаары механик, үшкүзү мастер, дөрткүзү бригадир. Дөрт дарганың кылып турар ажылы чаңгыс. Оларның шалыны эвээш эвес. Кижи болаарга, чаңгыс кижи кылыпкы дег.

Конторада чүс ажыг кижи олуруп турар. Оларның чамдыызы аппаратчик деп санаттырып турар. Хол-биле кылыр ажыл бар эвес. Хөй саазын кырында саавырлар белеткеп турары ындыг бе? Чайлыындан ындыг ийикпе, оларны көөрге хөөрешкен, шайлаан турар. Бо дугайын бодап көрзе эки хире.

Күрүнениң өнчү-хөреңгизин калагалаары-биле дыка хөй таныылдарны үндүрген боор. Складтарда улуг, биче, эр, херээжен таңныылдарның саны элээн. Оларның бригадирлери мырыңай эңдерик. Эт-хөреңги шоочалыг черлерде-дир, сигнализацияны кылып ап болур-дур.

Комбинаттың директору А. А. Голиков, партком секретары С. М. Климошенко кылдынган ажылдарны шугумчулекчи ёзу-биле түңнеп, бүдүрүлгени орулгалыг оруктче киирериниң хемчеглерин алыры негеттинип турбаан бе?

Доржу ОНДАР,
«Тыва кобальт» комбинатта септелге-механика цегиниң ажылчыны.

Дузалал ажыл-агый дугайында бодалдар, сүмелер

ХӨГЖҮДЕР. ДЕТКИИР. БОДУ КЫЛЫР

Чоокта чаа «Шын» солунга «Саар инээм чүге чогул?» деп материалды парлааны-биле холбаштыр номчукчулардан хөй-ле чагаалар кээп турар. Оларның аразында хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер талазы-биле солун санал-оналдар-даа бар. Бо чагааларның кол нуруузунда чер-чер Советтериниң күүскомнарынга хамаарышкан айтырыгларны авторлар көдүрүп турар.

Моон адаанда парлаттынган үш чагааны Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажы, Улуг-Хемде Арыг-Үзүү кодээ Советтериниң күүскомнарының удуртукчулары номчуп таныжкаш, ол талазы-биле боттарының бодалдарын бисче бижип чорудуп, авторларга харылаар боор деп идегедивис.

Бистиң Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчыларының хуузунда малы ийи-үш чыл бурунгаар эвээш-ле өрегелерге турган болгаш оларны ниити кадып алгаш кадарбас-даа. Ооң уламындан өлүрчидер чоруу турганы чажыт эвес.

Сөөлгү үеде суурда мал черле элээн өзүп көвүдеп турары өөрүнчүг-дүр. Инекти 3 кезек бөлүктеп алгаш, кадарып эгелээн. Чыраа-Бажы суурда 432 өрегеде 1136 инек, 2680 шээр мал, 547 хаван, 50 чылгы бар. Чүгле саар инек безин 500 ажыг. Ынчангаш эът, сүт-биле бот-хандырылгалыг деп чугаалап болур. Артыкшылдыг эътти, сүттү, саржагны хуу чон совхозтуң планынга киириштир күрүнеге садып турар.

Улустуң хууда малынга сиген кезер, картофель, ногаа тарыыр черлерни дирекция база кодээ Советтиң күүскому үндүрүп берип турарын мактавас ол дээш өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок. Бистиң суурда картофель тарывайн турар өрегелер барык чок.

Хуузунда мал-маган өстүрүп азыраары берге ажыл, кызымак-ла кижи шыдаар. Чалгаа кижи хоржок. Бистиң суурда 119 өг-бүле кандыг-даа мал азыравайн турар. Чүгле күрүнеден хайырлаарын манап олурарлар.

Хамаатыларның хуузунда малынга сиген кезип алырының аргазын эде көрзе эки. Күзүн совхоз сиген кезериниң планын долу күүсетпээнде, азы 80—90 хуу чедирбээнде улус хуузунда малынга сиген белеткээрин чөпшээревес. Ол шын эвес деп бодаар мен. Ажыл-агый сиген планын күүседирин манап турарга, сиген сөөктелип каар-дыр. Хоолу чок сигенниң ажыы бар эвес, эң ылаңгыя медени чүгле четектелип турда кезер, бөлер ышкажыгай. Бо айтырыгны дирекция база кодээ Советтиң күүскому эде көрзе эки боор.

Кижи хуузунда сиген кезип алгаш, ону сөөртүр машина-техниканың хөлезиниң безин төлеп кааш, элээн үр манаар ужурга таваржыр. Ол ынчап турда, бичии сигенниини оор аппаар таварылгалар бар. Бистиң суурда улустуң шээр малы хөй. Мен бодаарымга, суурга хөй өшкү тударга таарымча чок ийин. Кудумчуларның арыг-шевеиринге эпчок, ол ышкаш тарып каан ыяштарны арттырбас, үреп, чип каап-тар-дыр. Мен бодаарымга, кодээ Совет, совхозтуң дирекциязы суурда хой, өшкүнү чооккy черлерге кыштаглар кылдыргаш, аңгы кадарар болза эки.

Оолчукай МОНГУШ,
Чөөн-Хемчик район,
Чыраа-Бажы суур.

• • •

«Саар инээм чүге чогул?» деп айтырыг кончуг-ла шын. Ону ыяк шиитпирлээр өйү келген. Мээң саар инээм, мунар аъдым-даа бар, ынчалза-даа оларның ажыын көрбейн чор мен. Чажыргаш чоор. Инекти суурга эккеп ааргa оор-суук берге-дир. Саар инээмден үш катап чарылган мен. Бирги инээмниң чаш бызаазы артып калган. Ийигизи төрүүрүнүң кырында турда чок, үшкүзү сувайлыкканда оор алгаш барды.

Бистиң суурда улустуң чамдыызының инек азыравазы оордан кээрээш, ынчанган деп бодаар мен. Бирги чылдагааны ындыг. А ийиде, бистиң Арыг-Үзүүнде суурнуң хуу инектеринге салыптар буга чок-тур. Та кымның бутажыгажы чүве, суурувуска чаңгыс кара молдурга бар чүве, ооң соңгу даваны аскааш, ол-бо хөлелерге тура чайлады. Кодээ Советтиң күүскому совхоз буга хөлезилеп алгаш, суурнуң инектеринге салыры-биле хемчег-даа албады.

Үшкү чылдагааныывыс, хууда мал аарый бээрге, мал эмчизи тывылбас боор-дур. Чалааш-даа тыппас сен. Хаван база мал-ла болгай. Эрткен чайын мээң үш хаваным аарааш, шупту өлдү. Саар инек, садар хаванга байдалывыс мындыг турувуста, олар канчап өзерил? Мен эш-өөрүмнү шугумчудаар дээш эвес, чоннуң амыдыралында бо тергиин чугула айтырыгларының бирээзин чогумчалыг шиитпирлээриниң бир чөвүн тывары-биле Арыг-Үзүү кодээ Советтиң күүскомунуң чаа даргазы И. Д. Чаптыгыр чеңле бир хемчегни алыр боор деп идегээш, бо санал-оналымны, дүвүреэзинимни бижидим.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ,
Улуг-Хем район, Арыг-Үзүү суур.

• • •

Эш Биче-оолдуң бодалын деткип, аңаа улажыксадым. Арыг-Үзүүнде ниитизи-биле 300 өреге, оларның чизезинде 433 бода, 1029 шээр мал, 532 хаван, 50 аът бар. 1700 хире чурттакчылыг кодээ суурда мал саны хөй муң. Чурттакчылыг Шагаан-Арыг-биле безин деңнежип турар-дыр.

Хууда мал тудары өг-бүле бүрүзүнге ындыг-ла белен эвес, мында шаптараазыннар-ла бар: сиген-ширбиниш, кажаа-хораа, өдек-кургаа, оор-суук («кижи кокай») — бо-ла чүүлдер доктаамал ажылды, хайгааралды негээр.

Ындыг болза-даа бистиң бодалывыска ооза чаңгыс саар инектиг болбас болза хоржок ийин, мал-маган тудуп болурунуң бүгү аргалары бар. Бистиң улуска сиген шөлүн аңгылап бээр, оларга бежиир чер, көнгүг-шыктыг хемчиг, гөш уну, суг-суггаттыг-даа. Тараа дужуду чаагай болганындан саванны чежени-даа салып эккеп алыр сен.

Четпестеривис чүлерил? Улустуң хууда инектери хаяу-биле кызырап турар, буга чок. Ынчангаш биске эдержилге пунктузун ажыдар боор деп күзелдиг бис. Улустуң хууда малы аарып-аржый бээрге, совхозтуң мал эмчилери черле дузалавас улус бо, совхоз малы эвес-тир дээр. Малдың аарыгларынга удур хемчеглерни шуут албас-тыр. А чамдык өг-бүлелер хуузунда инектерин организастыг кадатка киирбес, ооң уламындан совхозтуң тараа, сиген шөлдерин саза базар. Ам ол эштер келир частан эгелеп, шак ындыг хөннү уламчылаар чорууну соксадыр болза эки. 1983—1984 чылдарда бистиң совхоз хуу улустан сүттү садып ап турду, ам ол практиканы чүге уттаныл? Азы кооперация шугуму-биле садып алза?

Чоннуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери-биле партия болгаш чазактың доктаал-шиитпирлерин амыдыралга күүседир, эът, сүт бистерниң столувустан үзүлбейн турзун дээш, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң дирекциязы, зооветспециалистери, кодээ Советтиң күүскому чогуур дузаны чедирер боор деп идегеп тур мен.

Апыр-оол СОЛДУП.

М. И. УЛЬЯНОВА

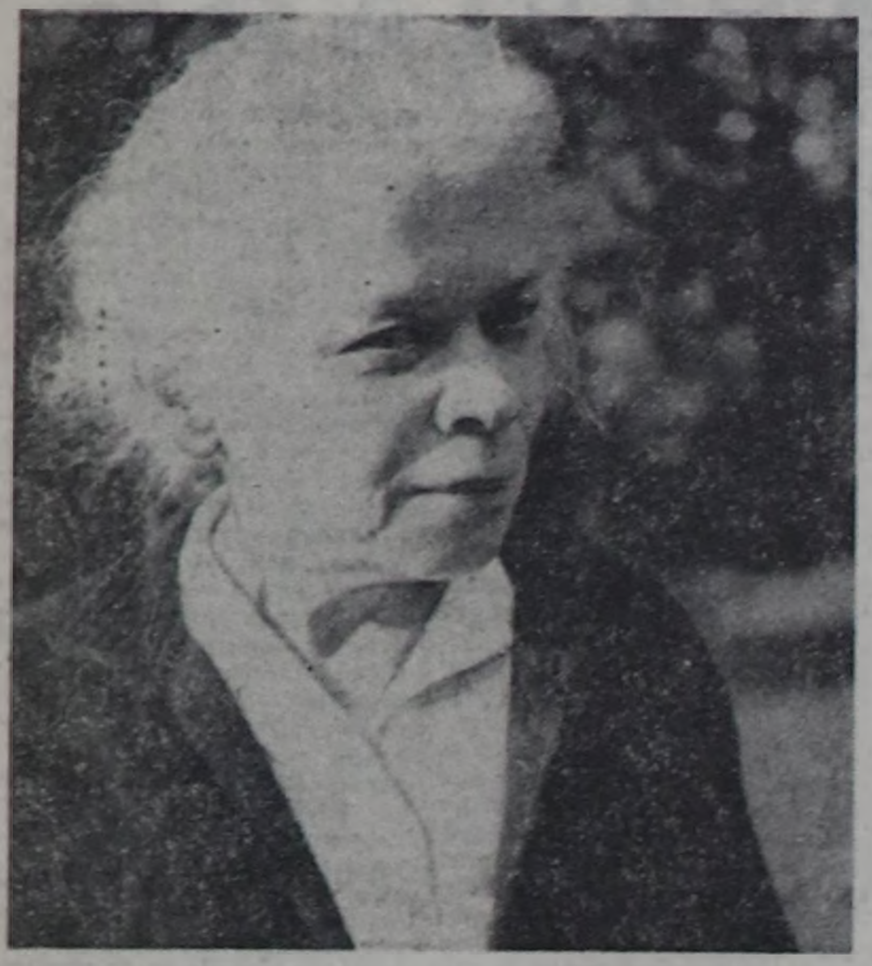

Бөгүн революстуг шимчээшкинниң идепкейлиг киржикчизи, Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң көскү ажылдакчызы, В. И. Ленинниң дуңмазы, оннуу болгаш доктаамал дузалакчызы Мария Ильинична Ульянованың төрүттүнгенинден бээр 110 чылы. Мария Ильинична кезээде большевиктиг туруштуг чоруктуң, марксизм-ленинизминиң идеалдарынга, ажылчын ангының херээнге шынчы болурунуң үлегер-чижээ боор келген.

Ооң ындыг бедик большевиктиг шынарлары бичии чажындан-на эгелээш, Владимир Ильичтиң салдарыбиле хевирлеттинип тургустунган. Мария Ильинична акызының үлегерин эдерип, аныяк чылдарында-ла революстуг шимчээшкинге киржи берген. Чажыт байдалга ажылдап, ленинчи «Искраның» орус организациязының бюро кежигүнүнге ажылдап, партия организацияларының харылзаазын быжыглаарынга хөй чүүлдерни кылган. Туттуруп хоругдаашкын, шөлүлге дашты-кыже көжер ужур — профессионал революстуну коргудуп шыдаваан. Февраль революциязының соонда М. И. Ульянова 12 чыл дургузунда «Правда» солунга харысалгалыг ажылдарга ажылдап турган. Мергежилиниң дугайында анкета айтырыынга ол «Журналист» деп бижиир чораан. Мария Ильинична Ульянова ленинчи школаның журнализи чораан болгаш совет парлалганы хөгжүдеринге хөй ажылдарны кылган. Ол ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң ажылчын-тараачын инспекциязының хомудалдар талазыбиле каттышкан бюрозун эргелекчилеп турган, партия организацияларының массалар-биле ажылын быжыглаарынче улуг кичээнгейни угландырып, кижилерниң хомудал, сүмелерин кичээнгейлиг-биле көөр турган.

Мария Ильинична чүрээниң сөөлгү согуунга чедир партийжи албан-хүлээлгезин кагбаан. М. И. Ульянованың кайгамчыктыг амыдыралы бистиң Коммунистиг партиявыстың төөгүзүнде кирген, ол болза революцияның херээнге кызыгаар чок бердингген болурунга, коммунизмниң тиилелгези дээш хей-аът кииреикчи күш-ажылдың херээнге бараан болурунга үлегер-чижек болган.

М. И. Ульянова 1895 чылда Москвага гимназия дооскаш, Херээжейлерниң дээди курузунга кирген. Брюссель университединге өөренип турган, элээн каш дашты дылды эки билир, музыкага ынак, фортепьянога ойнаар чораан.

Херээжей ажылчыннарны болгаш тараачыннарны коммунистиг чырыдыышкынга өөредиринге көргүскен маадырлыг күш-ажылы дээш 1933 чылдың март 8-те Ленин орден-биле шаңнаткан.

МИХАИЛ БУХТУЕВ

Документалдыг чугаа

Михаил Бухтуев 1925 чылдың ноябрь 20-де Севиниң үстүнде Кара-Хаш дээр бичии сууржугашка төрүттүнген. Ынчан Севиден өрү Бии-Хем кыдыынга бичии тарамык суурнуугаштарга орус чон чурттап турган. Олар тудуг ыяжының белеткекчилери, аңчылар, балыкчылар болгаш, ол черниң бойдус-байлаан эки ажыглап турганнар.

Ол чурттакчыларның бирээзи Бухтуевтерниң өг-бүлези. Ооң адазы Артемий Иванович, иези Раиса Семеновна олар уйгу-чыдын чок ажылгыр, тывынгыр улус чораан.

Ногаан шыктыг, чодураалыг, шивилерлиг, хем кыдыы, эрик кыры — улуг орук аксы черге дөрт өрээл тараачын бажың тудуп алгаш, аңаа чурттап чораан-нар.

Ол тайгалардан Бии-Хемче киргилээн бичии-бичии хемнерниң аастарында кара хөрзүннүг шөлчүгештерлиг хемчигештерниң унун суггарып, экижидип турган, аңаа ол чон сула тарааш, ону кыжын мал чеминге ажыглап, кок-тарааны таарымчалыг чылдарда чүгле чемге эвес, а харын келир чылдың үрезининге чедер дүжүттү ажаап, уруп алыр.

Бичии Михаил боду кончуг эрестиг, шимченгир, үениң хөй кезиинде-ле суурнуң бичии оолдары-биле саака дээр сыргак сөөктер октап, городок хап ойнаар, кыжын хаак-биле эзим-дагларга маңнап, ак мээстерден чуңгулаар, бедик моондактарны хаак-биле ажа халып, ырадыр шурадып, чайын өөрү-биле кады эзимнерден, арыглардан каттаар, хемге хемелээр, балыктаар, сугга эштир дээш дөскелчок-ла чораан эр. Михаил бодунуң үе-чергези оолдар дидинмейн турда-ла, Бии-Хемниң улуг адырларын кортпайн, эштип кешкеш келир: чер-ле эрези-биле өскелерден онзаланып көстүр оол болган.

1933 чылдың сентябрьда сес харлыг бичии Михаилди адазы ырак эвесте Орус-Шөлү дээр суурда эге школага киирип каан. Ынчан ол тайга арызында бичии суурда эге школаның эң баштайгы башкызы Константин Алексеевич Ситкин деп кижи.

Михаил Артемьевич Бухтуевтиң амыдыралында, ылаңгыя чалыы назын үезинде солун чүүлдер тургулаан-даа болбайн канчаар. Михаил чеди харлыг турда, адазы кожалары-биле кады бир-ле катап чазын тайгаже дүжүндү тооруктап чыып, белеткээр дээш аъттанып үнген. Миша база-ла оларны эдерип чорупкан. Тооруктулар ол-ла чоруп турда, тайга өлеңинге бир-ле чүве имиреш дээн. Аң-даа ышкаш, мал-даа ышкаш... Кезек топтап көрүп турарга, эжен-не бо — аът! Шилтигзимээр чүзүннүг. Бо канчап мында аңзый берген аът боор! Черликсирей берген мал. Аңныг, дезер. Хаайы безин эдип турар. Мишаның ону чарашсынып турары-даа аажок. Ооң дүвүрең чылгап турар черинге аргамчы-биле дузак салып тургаш, арай боорда тудуп ап-тырлар. Черликсий берген богба чагдатпас — хояр, чыдыргаар, тевер, кагар. Ону чаажыктырар дээш Бухтуевтер чогел теткен. Михаил ол богбаны мээңии деп, харын-даа Мелдерис (Мелдерек) деп адай шаап алган. Улуг улустан дилеп турраш, тооруктаарын безин соксап кааш, Мелдерээн чаңчыктырып — ажаап, азырап, суггарып, бодунга өөредип эгелээн. Чоорту-ла богба Мишага чаңчыгып кел чораан. Мишаның өөрүүрүн чүге деңнээр боор! «Мээн Мелдерээм анаа эвес аът боор оң! Ана Чапаевтиң ой аъды-ла» — дигилеп, мунуксааш четтикпес турган.

Мал түве черле өөрелгей-ле.

Хүннер, дүннер ынчаар-ла эртип, Михаил эр боол, угаан кирип, өзүп, от-көзүүнден, одаг-чадырындан эгелээш, орап-делегейни, Төрээн чуртун одуртур бодап турар от-кос дег, орлан-шоваа доругуп-ла кел чораан.

Үе-шаг база солчуп, тыдың дөрт эргилдези база-ла халажып, тыл саңында алдын күстү ак харлыг кыш солуп келген.

Бии-Хемниң шорааннарлыг, шаараштарлыг терең харлыг дожун өрү чиңге орук-биле шанактыг аъттар коңгулуурларын кыңгырады чоктап турар. Хүннүң-не ынчаар өрү чоктап турар, чайган дуруяа дег, хөй шанактарның соо-биле Михаил база базып орган.

Михаил дырбактыг кежи бөргүн, хой дүгүнден кылгаш, чымчак алгы-биле додарлап каан артыглыг элдиин кедипкен. Чолдак алгы тонун куржанып кан, эрестии кончуг ыңай-бээр харанып каап, чиик-чиик базып орган. Та, чеже хире базып келген кижи. Бир-ле базып олурда, бичии суурнуугаш көстүп келген. Хараал хем аксының адаанда, орус чон чурттакчылыг Үстүү-Оо хем дээр бичии суурнуугаш бо.

Дүүңгү аңчылар, балыкчылар, малчыннар, тараажылар Хараалга көжүп чеде бергеш, ам алдынчылар ажылчын аңгы апарган. Ол дээрге оларның амыдырал-чурт-талгазынга база бир эргилде болганы чугаажок. Ындыг болза-даа, «Алдын тывыжынче» дээн чамдык орус хамаатыларның ыңай-бээр кожууушкуну оларның школачыларының өөредилгезинге түр када база моондакты чедирген.

Ооң түңнелинде Михаил чүгле 1939 чылда Сарыг-Септиң чеди чыл школазының 5-ки клазын, 1940—1942 чылдарда Кызылдың бир дугаар школазының 6-7 класстарын доозар аргалыг болган.

Сарыг-Септе, Кызылга өөренип турган үелеринде чайгы каникулда Хараалче чанып чеде бергеш, Михаил аалынга черле анаа олурбаан: адазы алдын казар күштүг гидравлик дээр суг кужу-биле чер бузар, үстүүрер шорга-машинага ажылдап турда, аңаа үргүлчү дузалажып, тывылган алдынны чуп, довураандан арыглаарынга бодунуң чаңгыс класссчы эжи Петр Самороков-биле кады алдын тывыжының планын күүседиринге эр-хей диртип, дузалажып турган. Ол черниң школазының Уургай эргелелинге дузалажыры-биле чорудуп турганы улуг шефтеринге киржип эки ажылдааш, хөй удаа мактадып турган.

— Мен — кыжын өөреникчи, чайын — ажылчын кижи мен — деп, Михаил өөрүнге хөөрээр турган.

Михаил 1940 чылда Сарыг-Септе таныштарының бажыңынга чурттап тургаш, МТС-тиң чанында тракторнистерниң түр курузунга өөренип киргеш, ону доозуп, моторист-чолаачы деп мергежилдиң шынзылгазын холга алган. Ол тайга черге өскен болгаш, бойдуска бичезинден тура-ла дыка ынак. Адазын эдерип аңнап, балыктап, тооруктап чорааш, эрте назыда-ла чүвени көрүп, ажылга өөрени берген.

1941 чылда школага өөредилгеден дашкаар үелерни таарыштыр ажыглап тургаш, база-ла Сарыг-Септе Михаил радистерниң түр курузун доозуп, радист деп шынзылганы база холга тудкан.

Михаилдиң өөредилгеге, эш-өөрү-биле эп-найыралга төлептиин кады өөренип турган клазының өөреникчилери бедии-биле үнелеп, хүндүлээр. Ол хөй эш-өөрлүг чораан. Ооң эң чоок, аразындан «суг акпас» ынак, чаңгыс классчызы болуп чораан база бир эжи кижи, амгы Кызыл хоорай чурттуг, персоналдыг пенсионер Петр Михайлович Самороков ол.

Михаил Бухтуевтиң дугайында Петр Самороков мынча деп сактып чугаалаар:

— Михаил менден үш хар улуг чораан: чаңгыс бичии суурнуугашка кады ойнап өскеш, бирги класстан 7-ги класска чедир база-ла кады өөренип чордувус. Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Михаил Бухтуев онзагай солун бүдүштүг, аажы-чаңныг, бичиизинден тура-ла төлептиг, эп-найыралчы, эш-өөрүнге ээлдек-эвилең кижи чораан. Кызылга кады өөренип турувуста, Михаил чүгле эки, тергиин демдектерлиг өөренип турган эвес, а кайгамчык хөй-ниитичи, ботидепкейжи. Ооң эң-не ынак чүүлдери спорт: хол бөмбүү, чиик атлетика, походтаары, каникул үезинде аът мунары, чайын сиген белеткээри, балыктаары болуп чораан. Михаил ном номчуурунга база дыка ынак чораан кижи. Михаилдиң ол мөзү-шынары, төлептиг, эрес-дидим аажы-чаңы ооң келир үелери оруунга, салым-чаянынга халас барбаан.

1942 чылдың чазынында Михаил Кызылдың дугаары бир школазының 7-ги клазын эки демдектерлиг дооскан. Раиса Семеновна оглунуң 7 класс дооскан херечилелин номчааш, иениң өөрүшкүзү-биле оглун ошкап, чыттап, куспактап, кежээки чемин стол кырынга салып, белеткеп берген. Миша 7 клазын доозуп келзе-даа, арай хөг чок, муңгаргай байдалдыг болган. Ону Раиса Семеновна билип кааш:

— Чүү болду, оглум, чүге ындың чиде берди — деп айтырган.

— Аьай дайын! Немецтер Москва хоорайже халдап турганын радиодан дыңнап тур ышкажыывс чүл. Дайынның хүн бүрү күштелип турары билдинип тур. Дыка хөй совет хамаатыларын фронтуже чорудуп эгелей берген ышкажыгай. Баштайгы бөлүк улусту кыжын үдеп чорутту чоп. Ам чайын дыка хөй кижилер чоруур деп турарын дыңнадым. Авай, 17-18 харлыг оолдарның фронт чоруур дээн дилег билдириишкиннерин Кызылда элчин чери хүлээп ап турар дидир. Мээң билдириишкиним карманымда. Ам даарта аппарып берейн дээш — деп чугаалап чорда, Раиса Семеновна хенертен корткан шинчилиг сырбаш кылынгаш, арны хуулуп, сандайга барып олуруп алгаш, куду көрнү берген.

— Авай, адыр, элекке муңгарава, бо чылын ноябрь 20-де 17 харлааш, 18-че кирииптер болгай мен. Билдириишкинни хүлээп алган соонда, доораан-на фронтуже чорудуптар эвес. кижини шериг албанынга өөредип турда, үелер база эртер-ле болгай — дигилеп, Михаил авазын оожургадырын кызыдып олурган.

— Далашпа, оглум! Баштай ачавыстың дугайын бодап, шеглеп кээрээл. Хараал ырак болгай, азы чагаадан бижиир бис бе, оглум?

— Мен чер-ле Хараалче чоруптайн авай. Ам ынаар баарының чогум үези бо-дур. Ачам-биле сүмележир херек!

Оглунуң бодалын Раиса Семеновна чөпсүнүп, Хараалче кады чоруурунга белеткени берген. Удавааңда Терзиг-Аксы чурттуг, ынчан Сарыг-Сеп — Хараалдың сураглыг почтачызы, муңгаш-кара салдыг, мөге-кылырак, чугаакыр, орус сөстү чүгээр билир, аңчы Кара-Дарга дээрзи-биле кады нешкилер июнь айда, Хараалче аъттаныпканнар.

Михаил МЕНДУМЕ.
(Уланчылыг)

ГРИППТИ НЕПТЕРЕТПЕҢЕР

Кыш дүжери-биле кады улустуң аразында азырган, чөдүрген, бажы аараан, эъди изээн кижилерни бо-ла эскерер бис.

Ам база-ла грипп болгаш тыныш органының сооккa алзып, каданнап аарыыры (ОРЗ) чурттуң тос хоорайында — Москвада, Алма-Атада, Ашхабадта, Улан-Удэде, Читада, Куйбышевте, Воронежте, Тбилисиде, Ташкентиде дээш өске-даа черлерде нептерээн.

ОРЗ-биле аараанда тыныш оруктары каданнап аарыыр. Оон чылдагааны гриптиң вирустары ол оруктарны хораннаары. Бо чылдагы гриптиң хевири база-ла эмчилерге билдингир. Ол дээрге А база В хевириниң вирустары-дыр. Оларга удур эрткен күзүн массалыг тарыышкынны база чорүткан болгай. Тарыышкын аарыгның кедерээринге шаптыктаары чугаажок. Кижилер дүрген-не эмчи дузазын алган тудум, чиңги-биле аарып болур. Грипп — аар аарыг деп чүвени утпас болза эки, ол каданнаар болгаш эки эмнетпес болза, шуут кедерээр.

Инфекция аарыг улусту дамчыштыр халдап, тарап, нептерел турар. Чугаа үезинде, азырганда, чөдүргенде аарыгның вирустары чараа дамдылары-биле кады чаштап тараар. Агрыг улус, ылаңгыя баштайгы хүннерде, дыка халдавырлыг. Чиик хевир-биле аараан кижилер аарыын эскет чокка долганыдыр кижилерге халдадып чоруп бээри хоралыг. Грипп халдаачал, ылаңгыя бичии уругларга. Ол колдуунда улуг соок үезинде нептереңгей аарыг.

Грипп чыл санында кадыкшылга болгаш экономикага улуг каражаны чедирип турар. Хууда гигиена, санитар культуразын сагыыры кижилерге чугула. Шак ындыг байдал бисте черле четпес. Аарыг кижи грипти тарадып чоруп бээр.

Бөдүүн чурумну сагыыры кижи бүрүзүнден негеттинер: эмчини бажынче чалааш, аарыг кижини тускайлаар, марля масканы ажыглаар, аяк-савазы аңгылаар. Өрээлди агаарладыр, шаланы өл пөс-биле чодар.

Челбинип аарыыр чорукка уругларын кара бичезинден-не ала-нелер чаңчыктырып алган болур. Ээлбес кылдыр каъткаът хепкерип каар, ынчап кээрге дадыкпаан организм улам аарыычал болур. Уруглар садтарында, школаларда кадыкшылга ажылы чорбайн турар. Ынчангаш уруглар үргүлчү аарыыр.

Статистиканың көргүзүп турары-биле алырга, грипптеп турарларның 60—65 хуузу 14 хар чедир уруглар болуп турар. Оларны эмнээр хуусаазы-даа узун болгай — 2 неделя чеде бээр. Организмниң бодундан, аарыгның ханызындан бүгү чүүлдер хамааржыр. Грипп кедерээн үеде хоорай, бажыңнар кезиир, чыглыр чорукту эвээжедири чугула, уругларны онза хайгааралга алыр. Хууда гигиенаны сагыыр. Грипптиг кижи «маадырланып» бут кырынга аарып эрттирери хоралыг, оон аңгыда, эш-өөрүңерни база аартып турар-дыр силер. Ону болдурбаңар.

Зайнап МАТРАКШИНА,
эпидемиолог эмчи.

ДҮВҮРЭЭЗИННИГ ХЕВЭЭР

Тес-Хем районнуң девискээринде автотранспорт шимчээшкининде дүвүренчиг айтырыглар бар болуп турар. Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Моторк Тирчин ол районда КАИ инспектору А. К. Аймаа-биле ужурашкан.

— Районда ниити байдал дүвүренчиг. 1987 чылда орук шимчээшкининге 754 таварылганың түңнелинде он автоаварийдан 10 кижи бертик-бежел, аар кемдээшкинге таварышкан, бир кижи амы-тынындан чарылган. 112 чолаачы транспортту ээзирик башкарып чорааш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган. Оларның алдызы 2-3 катап ээзирик чорааны ол. Олардан 4 кижини судче шилчиткен. Оларның бирээзи удуртукчу албан-дужаалдыг, ийизи хуу автомашина ээлери, а бир тракторист «Чодураа» совхозтуң.

Орук шимчээшкинин сагываан 85 ээзирик чолаачы машина башкарар эргезин казыттырган. Он ийи чолаачы күрүне машиналарын амыхууда херээнге ажыглап турган. Оларның бирээзин истелге органынче шилчиткен.

Районга автоорук шимчээшкининиң талазы-биле материалдарны тус чериниң радиозунга үш удаа, республика солуннарынга база чырыдып турган бис. Чурттакчылыг суурларга, школаларга, бүдүрүлгелерге албан черлеринге лекцияларны, беседаларны, тайылбыр ажылын бистиң ажылдакчыларывыс чорудуп келген.

Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур болгаш алыксак-чиксек, ажык-кончаа сүрер чоруктар-биле демиселди күштелдирер, оларны баш бурунгаар болдурбазы-биле район-даа, көдээ Советтер ааййы-биле-даа тускай комиссиялар-ла хөй. Ол комиссияларның ажылының кошкаандан чолаачылар болгаш трактористер ортузунга кижизидилге ажылының четпес тургустунганын үстүнде фактылар херечилеп турар.

Районнуң чуртталга коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелели (начальниги Д. К. Кырлыг-Кара), Самагалдай көдээ Советтиң күүскому (даргазы Ч. Б. Даягыт) орук демдектерин кылдырып азарын кичээнгейге албаан.

1988 чылдың чүгле январьда безин 12 чолаачы ээзирик чорааш, КАИ ажылдакчыларынга туттурган.

«Чодураа» совхозтан С. О. Допуй, К. Ч. Кара-оол, тракторнистер К. М. Бодаалай олар 100 рубльге торгаткан, В. А. Адышпаа 1 чыл чолаачылаар эргезин казыткан. Техниктиг септелге бүдүрүлгезинден А. Ш. Оюн, К. Д. Чамгын-оол олар күрүне машиназын хуузунда ажыглааны дээш 10, 30 рубльдерге торгаалга таварышкан. Чылдың чүгле эгезинде бо хире хөй хажыдыышкыннар болуп турда, канчап дүвүревес боор.

Эрткен чылын «Чодураа» совхозтан 19, техниктиг септелге бүдүрүлгезинден 9 чолаачы хемчег алыскан. Ол организацияларга дыңнадыгларны чорудуп келген. Оларның удуртукчулары оон кандыг-даа түңнелди үндүрбейн турар.

КАИ ЭКРАНЫ

Эрткен чылдың сентябрь 4-те «Тувинская правда» солунга орук шимчээшкининиң айыыл чок чорууунуң дугайында тайылбыр үнген. Маңаа хамаарыштыр чамдык организацияларның удуртукчулары кандыг-даа ажылдарны кылып чорутпаан.

Чолаачыларның мергежилин бедидер курстарны организаставаан. «Е» болгаш «В» категорияның чолаачыларын өөретпейн турар. Автошколаның филиалдарын кайда-даа организаставаан. Хууда мотоцикльдиг кижилерниң 95 хуузу ону башкарар эргези чок. Оларны өөредир айтырыг база тургустунмайн турар.

Районда хөй-ниити организациялары-биле кады бир демниг ажылды организастап тургаш, орук шимчээшкининге озал-ондакты, хажыдыышкыннарны болдурбас дээш бүгү тала-биле хемчеглерниң алыры бистиң КАИ ажылдакчыларының кол сорулгазы болур.

ОЛИМПИАДАНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИНДЕН

Совет спортчулар база катап чедиишкинниг болган. Кенмор хоорайга херээжен хаакчыларның он километрге чарыжынга алдын болгаш мөңгүн медальдар чаалап алган Вида Венцене биле Раиса Сметанинаның соондарый шак-ла ындыг чедиишкинни эр хаакчылар чедип алган. Херээжен хаакчыларның соонда бир хонук эрткенде Владимир хоорайдан Алексей Прокуроров биле Алма-Атадан Владимир Смирнов 30 километрниң чарыжынга алдын болгаш мөңгүн медальды чаалап алганнар.

Мооң мурнунда чиңгиниг чокка бирги черни алыр турган швед хаакчылар бо удаа-ла чедиишкин чок болган. Оларның иштинден олимпий оюннарының ийи дакпыр чемпиону Гунде Сван тиилекчиге үш хире минута ойналыпкаш, он дугаар чер алган. Делегей кубогунуң эдилекчизи Торгни Могрен он бир дугаарын, а база бир олимпий чемпиону Томас Вассберг дөртен ийи дугаар черни алган. Хаакчыларның чедиишкин чок болганының бир чылдагааны хаак үстерин таптыг шилип албааны.

Ол хүн болган хаакчыларның байырлалынга шанак спортунуң талазы-биле чурттуң дөрт дакпыр чемпиону, Ленинград чурттуг 24 харлыг Юрий Харченко олимпиаданың хүлер медалын чаалап алгаш, киришкен.

Хоккейге бистиң шилиндек командавыс Австрияның командазын 8:1 санга уткан. Бистиң бөлүкте ойнап турар өске оюннар мынчаар төнген: АКШ—ЧССР 5:7, ГФР — Норвегия 7:3.

ФИЛЬМНИ ГОРЬКИЙГЕ ТЫРТТЫРАР

ГОРЬКИЙ. СЭТА-ның корреспондентизи Э. Кессарийскийниң дамчыдып турары болза: эрткен чүс чылдың трамвайын, ында олурар гимназистерни, полицейжилерни, агайларны болгаш дээргилерни бо хүннерде Горькийниң кудумчуларындан көрүп болур. Горькийниң «Ава» романын болгаш оон рассказтарын әзүгаар тырттырып турар «Хоругдуг кижилер» деп дөрт сериялыг уран-чечен фильмниң киржикчилери ынчаар көстүр.

Романның кол маадырының овуру — чалбыыштыг революстуг, Сормово чурттуг П. Заломов боор турар. Ол «Хоругдуг кижилер» деп аттыг сактыышкыннар номун бижээн. Чаа фильмниң ады оон үнген.

Кинога кирген чүүлдер Алдыы-Новгородта боор турар. Ынчангаш «Мосфильмниң» тырттырар бригадазы ам Волгада хоорайда чеде берген ажылдап турар. Ол хоорай Горькийниң аныяк чылдары-биле улуг холбаалыг, ол дугайын чогаалчы бодунуң номнарында уран-чечени-биле бижээн.

Фильмниң сценарийин режиссёр-тургузукчу Глеб Панфилов бижээн. Павел Власовтуң авазының ролюн Инна Чурикова күүседип турар. Алды чыл бурунгаар, ол-ла Г. Панфилов Горькийниң «Васса Железнова» деп чогаалын экранга тургузуп эгелээн, Железнованың ролюн база-ла И. Чурикова күүседип турган. Пролетаржы улуг чогаалчының номнарының талазы-биле өске-даа фильмнерни Волганың эриктеринге тырттырып турган. Чижээ, «Ава» деп романны режиссёр М. Донской экранчыткан.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының тургузукчу конференциязын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитет үш конференция бо чылдың февраль 20-де СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 10 шакта болурун дыңнадып тур.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИНИҢ ОБЛАСТЬ ЧӨВҮЛЕЛИ

май 3-тен 21-ге, июнь 18-тен июль 6-га, июль 7-ден 25-ке, август 11-ден 27-ге, сентябрь 8-тен 25-ке чедир Моол Арат Республика баар турисчи бөлүктерни белеткеп эгелээн. Путёвканың өртээ 375 рубль.

Айтырыгны № 3-29-33 телефон дамчыштыр билип ап болур.

ТЫВА АССР-НИҢ АГРОҮЛЕТПҮРКҮР-КОМУНУҢ ӨӨРЕДИЛГЕ-КУРС КОМБИНАДЫ

Токарь, III класстың автомобиль чолаачызы профессияларга ажылчыннар белеткээри-биле өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур. Өөредири-биле 18 болгаш оон улуг назылыгларны хүлээп алыр. Өөренип кирерин күзээннер бүдүрүлге черинден өөредири-биле чоруткан бижиктиг, хамаатын болгаш шериг учедундан үндүр бижиткен паспорттуг болгаш шериг билеттиг болур.

Өөредилге 1988 чылдың март 1-ден эгелээр.

Айтырыгны даараазындан адрестен тодарадыр: 667000, Тыва АССР, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1 в, телефону — 6-14-80.

1988 чылдың февраль 21-де (воскресенье) СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 14 шакта «Амгы делегейде Япония» деп темага лекция болур. Лектор — «Билиг» ниитилелиниң Новосибирск область организациязының баштаар чериниң делегей айтырыгларының талазы-биле лектору Н. С. Соболев.

Абонемент-биле кирер. Билеттерни лекция эгелээриниң мурнунда садар.

Кино

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полёт над гнездом кукушки» 9.30, 12.30, 18.30. Бичии залга: «Мультсборник» 10.00, «Фантомас» 11.30, 14.30, 17.30, 20.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.40, 13.10, «Армия трясогузки снова в бою» 11.10, 15.00, «И ничего больше» 16.40, «Праздник Нептуна» 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Забавы молодых» 15.00, 18.30, 20.10 (узаткан), «Иван Васильевич меняет профессию» 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шантажист» 19.30 (узаткан), «Инспектор без оружия» 15.00, 17.20 шактарда.

Агаар

Республикага шокар булуттаар, чагбас. Соңгу-барыын чүкче углай хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 33—35, чамдык черлерге 24—29 градус соок. Хүндүс 18—23, чамдык черлерге 10—15 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Соңгу-барыын чүкче углай хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне 35 — 37, хүндүс 21—23 градус чедир соок.

Автооруктарга туманнаар. Муң метр чедир көстүр.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — Мультфильмнер. 9.05—«Дириг амытаннар дугайында». 10.05 — «Киржикчилер». Загорскиде уруглар бажыңының нарын айтырыглары. 2-ги дамчыдылга — «Ажып эртиишкин». 10.50 — Медээлер. 11.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Трамплинден хаактыг шураашкыннар. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 14.45—Мультфильм. 15.05 — «Мария Ульянованың Вологдазы». Док. фильм. 15.25 — Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» 16.30 — XIX Бүгү-эвилел партконференциязынга уткуштур. Теория айтырыглары. 17.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 5 км. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле АКШ-тың шилиндек командалары. 20.15 — Бөгүн делегейде. 20.35 — И. Стравинский. Концерт. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Сибирь чер дугайында тоожу». Уран-чечен фильм. 23.25— Бөгүн делегейде. 23.35 —00.10 — Вильнюстуң күрүне квартеди ойнаар.

ИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Кызыл Армияның ыраажызы». Док. фильм. 8.35; 9.35—А. М. Горький. «Хартыга дугайында ыр». «Буревестник дугайында ыр». 7 класс. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.35; 11.35—Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. 9 класс. Өг-бүлениң психологтуг климады. 11.05 — Испан дыл. 12.05—«Күзүн база час тургулаар». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларры. 14.15 — Медээлер. 14.25 — 15.30 — «Таланты. 3-кү сериязы — «Бите шыажыты».

КЫЗЫЛДАН

18.00 — В. Сологуб — «Уян чүректен халап». Кызыл хоорайның аныяк көрүкчүлер театрының шиизи. 19.00— Уругларга фильм. 19.20 — «Тыва черде». Программада: Медээлер. «XIX Бүгү-эвилел партконференцияга уткуштур». «Техника септелгезинге — бедик шынарны». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Концерт. 20.30 — Ритмиг гимнастика. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—23.35 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Херээженнер. Коньки спорту. 5000 м. Эр кижилер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Поэзия». Л. Кондырев. 18.50—А. Глазунов. Лириктиг шүлүглел. 19.00 — «Аян-чорукчулар клуву». 20.00— 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Туманныгда чараа-чечен».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, хөдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, солун килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун кеземин барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажык. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия база ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2667. ТС—00448.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 19 пятница № 42 (13642)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 копеек.

1988 чылдың февраль 17—18-те СЭКП Төп Комитединиң ээлчеглиг Пленуму болуп эрткен. «Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының база ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында» айтырыгны Пленумга чугаалашкан.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Пленумга делгеренгей чүве чугаалаан.

Пленум чугаалашкан айтырыг болгаш эш М. С. Горбачевтуң чугаазының талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң ээлчеглиг Пленуму 1988 чылдың февраль 17-де ажылын эгелээн. Пленумну СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев ажыткан. Пленумга «Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының база ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында» айтырыгны чугаалажып көөрү-биле киирген. Бо айтырыг талазы-биле илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачев кылган.

Илеткел талазы-биле хуралга санал бергеннер: эштер В. И. Ситников — СЭКП Иркутск обкомунуң бирги секретары, Ф. Т. Моргун — Украинаның Компартиязының Полтава обкомунуң бирги секретары, Н. М. Ершова — «Ф. Э. Дзержинский аттыг машина тудуушкун заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының эптекчизи, Пермь хоорай, В. И. Мироненко — ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары, В. Т. Сайкин — улус депутаттарының Москва хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы, В. А. Коптюг — ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының оралакчы президентизи, ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының даргазы, К. М. Багиров — Азербайджанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, К. Г. Вайно — Эстонияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, Г. А. Ягодин — ССРЭ-ниң дээди болгаш ортумак тускай өөредилге министри, В. С. Шевченко — Украин ССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң даргазы, Н. А. Назарбаев — Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. Г. Колесников — ССРЭ-ниң электроника үлетпүрүнүң министри, Г. М. Марков — ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы, Ю. Ф. Соловьев — СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары, Е. Е. Соколов — Белоруссияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, А. В. Власов — ССРЭ-ниң иштики херектер министри, Д. И. Патиашвили — Грузияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, А. А. Логунов — ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының оралакчы президентизи, Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университединиң ректору, Г. И. Усманов — СЭКП Татар обкомунуң бирги секретары.

СЭКП ТК-ның Пленуму февраль 18-те бодунуң ажылын уламчылаан.

• • •

СЭКП ТК-ның 1988 чылдың февраль 18-те Пленумунга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары Е. К. Лигачевтуң «Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының база ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында» илеткелин чугаалажып көөрүн үргүлчүлээн. Илеткел талазы-биле санал берген эштер: Г. И. Марчук — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының президентизи, В. И. Зоркальцев — СЭКП Томск обкомунуң бирги секретары, А. Д. Лизичев — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң Политиктиг кол эргелелиниң начальниги, Е. М. Чехарин — РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, К. С. Демирчян — Арменияның Компартиязының ТК-ның бирги секретары, С. А. Шалаев — ВЦСПС-тиң даргазы, З. И. Боровикова — Краснодар крайның СЭКП Курганинск райкомунуң бирги секретары, А. П. Думачев — ССРЭ-ниң Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң даргазы.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Пленумга делгеренгей чүве чугаалаан. Чугааны солуннарга парлаар.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле делгеренгей доктаалды хүлээп алган болгаш ону солуннарга парлаар.

Пленумга эш М. С. Горбачевтуң чугаазының талазы-биле доктаалды хүлээп алган болгаш ону солуннарга парлаар.

Пленумга организастыг айтырыгларны көрген.

Пленум эш Ю. Д. Маслюковту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат кылдыр соңгаан.

Пленум СЭКП ТК-ның секретары эш Г. П. Разумовскийни СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң кандидадынга соңгаан.

Пленум эш О. Д. Баклановту СЭКП ТК-ның секретарынга соңгаан.

Пленум эш Б. Н. Ельцинни СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат хүлээлгезинден хостаан.

СЭКП ТК-ның Ниити килдизиниң эргелекчизи эш В. И. Болдинни, Казах ССР-ниң Амангельды аттыг совхозунуң механизатору эш Н. В. Геллертти, ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары эш В. И. Мироненкону СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидаттардан кежигүнүнче Пленум шилчиткен.

СЭКП ТК-ның Пленуму оон-биле бодунуң ажылын дооскан.

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЗЫН — РЕВОЛЮСЧУ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

1988 чылдың февраль 18-те СЭКП ТК-ның Пленумунга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Эштер!

Эде тургустунуушкунуң харысалгалыг үе-чадазында бистиң Пленумувус болуп эртип турар-дыр. Ниитилел амыдыралының демократчыдылгазы, экономиктиг үндезин реформа партияның ажыл-иштиң тодаргай перспективазын негеп турар. Партияның XIX конференциязының концепциязын ажылдап кылып тура Политбюро ылап-ла ону удуртулга болдуруп турар. Партияның стратегтиг ажылынга хөй чүүлдү ол тодарадыр ужурлуг.

Бистиң экономикавыстың, культуравыстың, социал болгаш угаан-бодал амыдыралывыстың хөгжүлдезин тодарадырының оруктарынче кандыг-даа туруш-биле келирививске кижиниң боду, ооң политиктиг болгаш интеллектуалдыг шынары, ооң мергежили, ооң патриотизи болгаш интернационалчызы, ооң чогаадыкчы чорукка салым-чаяаны, ооң хамааты туружу болгаш идепкейлиг чоруу шиитпирлиг фактор болур.

Школага, өөредилгеге болгаш кижизидилгеге хамаарышкан бүгү-ле чүүлдер социализмниң хөгжүлдези-биле, эде тургустунуушкун-биле дорт холбашкан дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас. Оон туржук ооң эң чугула угланыышкыны ол болур. Революция соондагының баштайгы, эң берге чылдарында В. И. Ленин совет школаны тургузары партияның эң соңгаарладып болбас херектериниң бирээзи деп санап турганын сагындырайн. Ол шын, чүге дээрге чаа кижиниң өөредириниң болгаш кижизидериниң социализмниң келир үези хамааржыр деп хөөрем чокка чугаалап болур.

Бистиң ниитилеливистиң шынар талазы-биле чаа байдалынче революстуг ёзу-биле шилчип турары бо үеде айтырыгны база ынчаар тургустунуп турар. Анаа хамааты кижиниң билии, бүзүрели, социализмге бердинген чоруу, ооң-биле кады идепкейлиг, дилеп тывар шынары, демократияның, коллективтериниң бот-тускайлаң ажыл-агыйжы чоруунга, боду база чурту дээш экономиктиг болгаш социал өзүп орар харысалганың байдалынга чурттап база ажылдап билир чоруу негеттинип турар.

Ындыг кижини белеткээринге бүгү деңнелдиг школаларның ролюнуң дугайында эш Е. К. Лигачевтуң илеткелинге-даа, өске эштерниң саналдарынга-даа чугааладып, ону катаптавас мен.

Бир-тээ, школага ындыг бедик негелдени тургузуп турар болганывыста, башкы кижиниң ат-алдары кандыг өндүр улуг болур ужурлугул! Билиглериниң кандыг улуг байлаа-биле чепсегленир, педагогика талазы-биле кандыг салым-чаяаның болгаш мергежилдиг болур ужурлугул! Өөредилгениң бүгү системазының эде тургустунуушкунунуң «үндезин звенозу» мында-дыр эштер.

Өөредилгениң чаа организастаашкыны-даа, чаа программа-даа, өөредилгениң материал-техниктиг хандырылгазы, ону компьютерлер-биле дериири-даа дарый херек болуп турары билдингир. Ынчалза-даа бистиң чаштарывыска боттарының билиглерин болгаш боттарының чүректерин берип турар кижилер чокта, улуг ужук-биле адзарывыс. Башкы чокта бо бүгү чүүлдер ёзу барымдаалаан болгаш артык күш үнген чүүл болур, ол ёзулуг ажыл-херекке четпейн баар.

Башкы — ол дээрге эде тургустунуушкунуң эң чугула киржикчизи-дир. Бисти ол бүзүрел-биле, быжыг билиг-биле болгаш чүткүл-биле деткиир болза — эде тургустунуушкунга чаа, ёзулуг хөй талалакчылар болгаш демиселчилер, революстуг социалистиг херектериниң уламчылакчылары тыптып келир! А бир эвес ёзу барымдаалап деткиир, сагыш амыр, тоомча чок чорук кандыг социал таптаашкынга, кандыг дедир шимчээшкинге чедирерин кым билирил?

Амыдыралдың бодунга идегел кажан-даа бары шын: бөгүн ол эде тургустунуушкунуң дылы — шынның дорт, ажык дылы-биле чугаалап турар, а эң эки социал педагогика ол эвес ыйнаан. Ындыг турбуже келир үеде идегелдиң кол кезиинде бистиң школавыстың ажылы-биле, ооң бодунуң эде тургустунуушкуну-биле, совет башкының педагогтуг талантызы-биле болгаш чогаадыкчы дилээшкини-биле холбаштырып турарывыс чоп.

Башкы кижиге хамаарылганы үндезини-биле, шиитпирлиг, шаптараазын болгаш чайгылыш чок өскертир херек. Ону үрмек харагалзаашкындан алырар, ооң чаа дилээшкиннеринге болгаш тывыышкыннарынга дадагалзаар, сеткир чорукту болдурбас. Башкы кижиниң күш-ажылынга хамаарышпас ажылдарны эвээжедир, ооң эң кол ажылынга чугула херек үени болгаш күштү бээр. Педагогикада чаартылгаларның оруктарында бүгү доктарларны болгаш моондактарны чайладыр, башкының чогаадыкчы күш-ажылынга чогумчалыг материалдыг байдалдарны тургузар. Ол дээрге — партия болгаш совет органнарының хүлээлгези-дир.

Чаштарны өөредириниң болгаш кижизидериниң оруктарын дилеп чоруур кайгамчык чаартыкчы педагогтар хөй националдыг совет школада ажылдап турар. Оларның аттары билдингир. Эң бедик мергежилдиг ындыг башкылар хөй болгаш тудум, чаңгыс үзел-туруштуг педагогика коллективтери хөйү-биле тывылган тудум, бистиң школавыс эрги чанчылдан, ёзу барымдаалаашкындан болгаш таптаашкынның ёзузундан дүрген чарлыр. Ол бистиң ажы-төлүвүске, оларның уругларынга, революстуг эде тургустунуушкунуң бүгү херээнге ажыктыг.

Ажылдың оон өске эң чугула угланыышкыны — ортумак болгаш дээди школаның материалдыг баазазы-дыр. Өөредилгениң бүгү хевирлериниң, өөредилге черлериниң бүгү хевирлериниң дугайын чугаалап тур мен. Моон соңгаар кажан-даа — төпке-даа, чер-черлерге-даа өөредилге баазазын хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга немелде аргаларны дилеп тывар ужурлуг бис. Оон өске арга-даа чок, ол турбас-даа.

Өөредилге реформазын боттандырарының айтырыгларын бистиң Пленумувус күрүне туружу-биле хамы чугаалажып көрген. Кол чүве чүл дээрге ортумак болгаш дээди школаның реформазын бүгү черлерге эчизинге чедир чорудар ужурлуг бис. Хожудаашкыннарны, кошкак хемчеглерни болгаш дугуржулга чок чүүлдерни болдурбас херек. Чайгылыш чок болгаш чүткүлдүг ажылдаар херек.

Бо ийи хүн дургузунда ажыктыг чугаа болду. Айтырыгларның кайы хире хөй чыылганын, канчаар чүткүлдүг ажылдаар ужурлуувусту ол база катап көргүстү. Совет школа шынар талазы-биле чаа бедик деңнелче көдүрттүнген турар ужурлуг деп ниити ирук билдингир-дир. Бо талазы-биле бистиң саналывыс чаңгыс.

Өөредилге системазын чаартырының тодаргай оруктарын маңаа, Пленумга, долузу-биле тодарадыр дээр болза шын эвес апаар деп бодаар мен. Бо дээрге болдунн эвес херек-тир. Маңаа бодунуң шиитпирлиг сөзүн калбак хөй-нити, хамыктың мурнунда — специалистер: башкылар, эртемденнер чугаалаар ужурлуг. Бистиң Пленумувустуң шиитпири бодунуң ээлчеглиг съездизинге белеткенип турар башкыларга партияның политиктиг сүмези болгай аан. Дээди болгаш ортумак тускай өөредилгениң ажылдакчылары-даа ол дугайын бодап көрзүннер. Чогум-на ынчаар көөр чорук демократчыдылганың ёзузунга, эде тургустунуушкунуң ёзузунга дүгжүрү чигзиниг чок.

Эштер! Мен бодумнуң чугаамга эде тургустунуушкунуң чамдык принципиалдыг идеологтуг чүүлдеринге доктаар бодай-дыр мен. А тодаргайлаарга болза бистиң бүдүрүп турар ажыл-херектеривис идеологтуг ёзу-биле көөрүнге, чүге дээрге чүү-даа чүве кижиниң угаан-медерелиниң дашты-биле анаа эрте бербес, чүү-даа ол чокта кылдынмас болгай.

Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының мурнуу чарында бодап көөрү, чугаалажыры херек болуп турар чамдык айтырыгларны баш удур тургузар дээш ол болдунар арганы база ажыглаар бодап тур мен.

Ам бистер хүлээп алдынган шиитпирлерни амыдыралга боттандырары дээш демиселдиң шиитпирлиг үе-чадазынче кирипкенивисте, политика хүн бүрүзүнүң практиказы апарганда, эде тургустунуушкун калбак делгемнерже үнүпкенде, ук эде тургустунуушкун он-он миллион кижилерни, бүгү ниитилелдиң амыдыралчы эрге-ажыктарын улам-на хаажызы-биле хаара тудуп турар. Ынчангаш харыызы мурнунда-ла бердинип калган ышкаш болуп турган айтырыглар ам база катап кончуг негелделиг болу берген. Ниитилелде болуп эгелээн чаартылгаларның ужур-утказын эки тодарадып алырын, эде тургустунуушкунуң алыс утказы болгаш ужур-дузазы чүдел, бис чүүже бар чыдар бис, кандыг чүүлдерни чедип алырынче чүткүп турар бис, чедип алырын күзеп турарывыс ниитилелдиң ол чаа шынарын канчаар билирил дээрзин билип алырын кижилер күзеп турар.

Ындыг күзел черле чайгаар тыптып кээр. Бистер ниитилел амыдыралының хевирлерин эде тургузуп эгелээн, чаа чүүлдү шиңгээдип ап, чанчыл апарган эрги чүүлдерден ойталап турар болгай бис. Чаартылгалар кижилерниң угаан-медерелинге болгаш психологиязынга, оларның эрге-ажыктарынга, ниитилелде, күш-ажылчы коллективтерде байдалынга база дээп турар. Шын чүвени чажырып канчаар боор — шаанда эки турган хөй-хөй кижилер хажыдышкыннар болгаш четпестер-биле чанчыгып калган. Оларны тоомчу чок көөр хевирлиг болуп, бодунуң социал идепкейлиг чоруун кудулаткан турган ышкаш. Хөй-хөй кижилер эгелей берген чаартылгаларның ужур-утказын дораан-на билип каатпаан. Эде тургустунуушкун амыдыралга чаа эчис сорулгаларны ажыдып, кижилерниң боттарын өрү көдүрүп турар, ук эде тургустунуушкун оларның материалдыг болгаш угаан-бодал эрге-ажыктарынга бүрүнү-биле дүгжүп турар дээрзин дораан-на эскербээн. Бодунуң күш-ажылы-биле, арыг арын-нүүрү-биле чурттавайн турган ындыг кижилерге, багай ажылдап турган кижилерге эде тургустунуушкун аңгы негелдени салып турар. Социалистиг ниитилелдиң хоойлуларының болгаш чижек нормаларының хажыгай хажыдышкыннарының дугайын маңаа чугаалавайн тур мен.

Бистиң хөделип турарывыс анаа эвес политиктиг болгаш идеологтуг байдал ындыг болуп турар деп чугаалап турар кижи-дир мен. Бүдүрүлге талазынга-даа, ол ышкаш угаан-бодал талазынга-даа эде тургустунуушкун дээш демиселдиң партия бо-ла чорудар ужурга таваржып турар-дыр. Ол демисел бисте амгы талазы-биле удурланышкак хевирлиг эвес болуп турар болбайн аан. Ынчалзажок оон кончуг чидиг болуп турарын бистер көрүп турар-дыр бис, эштер.

Эде тургустунуушкунуң таваржып турары ол шаптыктаашкыннар дугайында ачыр-дачыр маргылдаалар чоруп турар. СЭКП ТК-ның январь болгаш июнь Пленумнарының чаартыкчы шиитпирлери амыдыралда оожум, бергедээшкиннер-биле боттанып турары улусту дүвүредип турар. Санал-оналдарның социалистиг хөй янзы болур чоруунга (плюрализм) бистер хөй-хөй он чылдарның дургузунда бир-ле дугаарында херек кырында боттуу-биле таваржып турар-дыр бис. Ол чорук база-ла элдептиг болуп, чаңгыс аай эвес үнелеттинип, өөренип көөрүн, анализтээрин, тодаразырын негеп турар. Ынчалзажок бистер ол бүгү чүүлдерни оттур эң кол чүүлдү — эде тургустунуушкунуң политиказын чоннуң талазындан деткиириниң калбарып турарын көөр ужурлуг бис.

Социализмге ажыктыг болуп турар чүүлдү деткип турар болгаш деткиир-даа апаар бис, чоннуң эрге-ажыынга хоралыг бүгү-ле чүүлдерни ойтур шаап турар болгаш ойтур шаварда апаар бис деп чугаалап турар бис. Ылангыя ажылгыйны чорударының, ниитилел амыдыралының чаа, чалчыкпаан хевирлерин киирип турувуста, бистер социализмниң туруштарындан ойталаанывыс ол эвес ирги бе, марксистчи-ленинчи өөредигниң бодун ревизияга таварыштырганывыс ол эвес ирги бе? деп, чамдык кижилер ынчаар бодап турарын көрүп турар бис. Ол чүүлдерниң кайызы-даа аймылга таваржып турар деп санап турар марксизм-ленинизмниң «камгалакчылары», социализм дээш ыглап турарлар ам бедик бар апарганы эдеп эвес болбайн аан.

Ол чорук кайыын боор турарыл? Ындыг янзылыг ондаксынышкыннарның чылдагааны чүдел? Херектиң ужуру чүдел дээрге, эде тургустунуушкунуң бодун хоозар эвес янзы-бүрү кылдыр билип турар чорукта деп бодап болур. Олар эде тургустунуушкунуң ажы-шиинин киирер сентээшкин көрүштүг талазын каастап чараштаары, багай-даа болза ажылдап турар, туруп турар механизмниң бир янзы кылдыр «таарыштырып алыр», а чаа чүведен чүве үнери ам-даа билдинмес-тир деп көрүп турарлар. Чамдык кижилер социализмниң системазының бодун үндезининге чедир үреп бузарын негеп, он-он чылдарның дургузунда чоннуң чоруп келген оруун мөге-хоозун, чүге-даа чедирбес орук деп чарлап, социализмниң үнелиг чүүлдерин шуут-ла хей деп, оларның орнунга солуксуну буржуаз либерализмниң болгаш национализмниң арсеналындан үлегерлеп ап турарлар. Үшкүлери колдуунда-ла хоозун чугаа-соотка хандыкшып, эде тургустунуушкунуң ужур-утказын херекке албайн, социалистиг хөгжүлдениң үе-чадаларын ажа халыырынче кыйгырып турарлар.

Мээң чугаалаан бүгү чүвемде хөөредиишкин чок, айтырыгларны өжегээр чидиглендирген чүве чок. Ийет, ол бүгү чүүлдер бар. Ындыг байдал эде тургустунуушкунуң калбарганындан, ооң хаңылаанындан, чаа үе-чадаларже ооң үнгенинден. Бистиң эчис сорулгаларывыс болгаш планнарывыс херек кырында боттуг, ленинчи илергейлээшкинниң херегээрге олар «шынап болгаш үр үени» болу берген хөй журуунга тодаргай апарганда төрүттүнүп келген.

Принципиалдыг айтырыгларга угаан-бодалдыы эде углап-шиңгээри-биле холбашкан ол канчаар-даа аажок улуг бергелерни барымдаалап көрбейн барып болбас. Бистиң төөгүвүске ындыг чүүл турган болгай. Бодунуң кооператив планын ажылдап кылбышаан, Ленин мынчаар айыткан: «...социализмге бистиң бүгү үзел-бодалывыстың үндезини-биле солуттунганын хүлээп көөр ужурга таварышкан бис». Ынчалзажок ону чедип алыры-биле партия кайы хире күжениишкиннерни салыр ужурга таварышканын бистер билир бис. Ооң херечизи — ол үеде болуп турган маргылдаалар ол. Социализмниң чаа ёзу-биле көөр чорук партияга болгаш чуртка деткимчени алганынга Ленинниң ат-алдары болгаш мерген угааны херегжеттинген. Ол үениң кичээндириглерин бистер эки шиңгээдип алыр ужурлуг бис. Ол чорук ам биске амыдыралдыы эргежок чугула.

Чанчыгып калган чамдык чүүлдерни чаа ёзу-биле көөрүн, чүгле эрткен эвес, харын-даа эртер апаар орукту марксизм-ленинизмниң классиктериниң тодаразып каан дептиглениң ол барымдаалары-биле, чаа ниитилелдиң тургузуушкунунуң ол эчис сорулгалары-биле дозаалатырып көөрүн эде тургустунуушкун биске хүлээдип турар. Өске сөстер-биле чугаалаарга — бистиң практиктиг хөделиишкиннеривистиң угланыышкыннарын коммунистерниң чүс ажыг чыл дургузунда ут-шиг кылып келгени ол кол орук айтыр сылдыстар-биле дүүштүрери-дир. Ынчаарга кандыг-бир ёзулал ужуру дээш балыткаттынган шынарны анаа-ла катаптаары эвес, а тургустунган байдалдың салганы хөй-хөй айтырыгларга харыыны бодунуң дилеп тывары-дыр.

Ындыгның талазында идеологтуг ажыл-чорудулганың айтырыглары, социализмниң теориязының болгаш эде тургустунуушкунуң айтырыглары ындыг улуг ужур-дузалыг болуп турар-дыр, эштер. Идей-теоретиктиг айтырыглар бистиң кичээнгейивистен дашкаар артып калган деп чугаалап болбас. Олар партияның XXVII съездизинге Төп Комитеттиң Политиктиг илеткелинде, СЭКП Программазының чаа эдилгезинде, ТК-ның Пленумнарының материалдарында, өске-даа дыка хөй партийжи документилерде калбаа-биле чырыттынган. Ниитилелдиң экономиказынга, политиктиг, социал болгаш угаан-бодал талаларынга эде тургустунуушкунуң сорулгаларын тургузары теорияга даянышкын чокка, идеологтуг үндезилээшкин чокка болдунар арга чок турган.

Октябрьның 70 чыл оюу-биле холбашкан документилерге бистер совет улустуң эрткен оруунга херек кырында боттуг, деңзигүүрлеп көрген үндезилээшкинниң бээрин, совет кижилерниң сагыш-сеткилин хайныктырып турар хөй-хөй нарын айтырыгларга харылаарын оралдашкан бис. Ынчалзажок ам — ону харын онзалап демдеглеп каар херек — ол айтырыгларны чаа негелделерин барымдаалап өөренип көөрү, оларны үндезилелдиг-биле шиитпирлээри аажок негеттинип турар.

Чогум-на партия эрткен үениң болгаш амгы үениң дугайында, хөгжүлдезиниң херек кырында боттуг перспективазы бар болуп турар угланыышкыннар дугайында эртем билиглери-биле бүрүн чепсегленип алганы, ниитилелге социалистиг угаан-бодалдың хевирлеттинип тыптырының чорудулгаларын баштаар хүлээлгелиг. Чогум-на партия эде тургустунуушкунуң киирип турар бүгү чаа чүүлдерни барымдаалап көрүп тургаш, социалистиг тургузуушкунуң чаа үе-чадазын теория талазы-биле чырыдып шыдаар болгаш чырыдар-даа ужурлуг.

Бүгү ниитилелге ажыктыг, социализмге ёзулуг-ла баралган болур, ооң хөгжүлдезиниң сонуургалынга дүгжүр, а бистиң кандыг-бир өске, «өөп алган» сорулгаларга эвес, харын социалистиг сорулгаларже шимчедип олурар ёзулуг-ла ындыг чүүлдерни шилип алгаш, оларны ажыглаар херек.

Эде тургустунуушкунче хамыктың мурнунда эрткен үениң чаңгыс черге таптаашкындан укталган эң-не соңгаарладып болбас айтырыгларны шиитпирлээринче чүткүл бисти эжелген. Эде тургустунуушкун улам хамы калбарган тудум, ооң ниити ужур-утказы болгаш социализмге салым-чолдуг ужур-утказы улам-на билдингир апар чыдар.

Эде тургустунуушкун — ол дээрге совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң шынар талазы-биле ооң чаа үе-чадаже шилчиир ужурлуг ылап эргежок чугула үе-чадазы-дыр дээрзин бо хүнде тодараттынган. Бистер бүдүрүлге күштеринге болгаш бүдүрүлге харылзааларынга үндезин өскерилгелерни, ниитилел база политиктиг структурага революстуг чаартылгаларны, ниитилелдиң угаан-бодал, интеллектуалдыг күштериниң өзүлдезин хандырар ужурлуг бис. Бис амгы үеде чаа тургузугнуң ленинчи мөзү-шынарын катап тургузар, ону дадарык болгаш кемдиигир-чамдыгыр чоруктардан аштап арыглаар, ниитилелге шаптыктап болгаш социализмниң арга-курлавырларын долузу-биле ажыглаар арганы бербейн турган бүгү-ле чүүлдерден хостаар болгаш социализмниң күштерин долузу-биле ажыглаар ужурлуг бис. А кол-ла чүүл — амгы делегейниң бүгү-ле боттуг чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, социалистиг ниитилелге чаа шынарны киирер апаар бис.

Социализмниң утка шынары ажылчы чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаары, бадыткаары, кижиниң, ажылчын аңгының, бүгү чоннуң чаагай чоруун мурнады хөгжүдери болуп турар. Социализмниң алыс-ла сорулгазы — дарлалдыг ниитилелде бар болуп турар кижиниң эрге-чагыргазын, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринден, бодунуң күш-ажылының түңнелдеринден, угаан-бодал эртинелеринден социал талазы-биле дорук чоруун чок кылыры болуп турар.

Шак ол төөгүлүг сорулганы шиитпирлээринче орукту Октябрь революциязы ажыткан. Эргилде ужур-дузалыг принципиалдыг базымнар болза, ажылчы чоннуң эрге-чагыргазын доктаадып тургусканы, бүдүрүлгениң чепсек-херекселдеринге хууда өнчүнү соолааны, кижини кижи дарлаар чорукту узуткааны болур. Ол дээрге, социализмниң үндезинин чаалап алышкыннары-дыр.

(Уламчызы 2-ги арында).

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЗЫН — РЕВОЛЮСЧУ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

70 чылдарның дургузунда бистиң партиявыс болгаш чонувус социализмниң идеяларын-биле хей-аът кирип, ону тургузуп келген. Ынчалза-даа даштыкы база иштики чылдагааннарның уржуундан бистер чаа ниитилел тургузууну ленинчи принциптерин бүрүн долузу-биле ажыглап шыдаваан бис. Аңаа чаңгыс кижиге чүдүүр чорук, эргелеп башкарылганың 30 чылдарда тыптып келген дужаап командылаар системазы, бюрократтыг, догматиктиг болгаш волюнтаристиг хажыдыышкыннар, хоойлу-дүрүм хажыдыышкыннары, а 70 чылдарның төнчүзүнде база 80 чылдарның эгезинде — таптаашкынга чедирген ниитилелде чок болгаш шаптараашкынныг болуушкуннар орта аажок-ла шаптыктаан. Ол болуушкуннар болгаш бистиң үевисче чедип келген оон артыкчылары катап эглип келбес кылдыр узуткаттынар апаар.

Бистер социализмден, совет кижилерниң салгалдарының салып тургузуп келгени кедилиг кол үндезиннеринден ойталап турар эвес ирги бе дээр чигзиниишкиннерге харыы база бо. Чок, социализмден, марксизм-ленинизмден, чоннуң чаалап алганы болгаш кылып бүдүргени бүгү-ле чүүлдерден бистер чаңгыс базым-даа атказарлавас бис. Ынчаарга бистер аңаа эптежип олурар, догматиктиг, бюрократтыг болгаш волюнтаристиг артынышкыннардан шиитпирлии-биле ойталаар бис, чүге дизе, оон марксизм-ленинизм-биле, ёзулуг социализм-биле бичии-даа ниити чүвези чок.

Чогаадыкчы марксизм-ленинизм — ол болза хөгжүп турар дириг амыдыралдың чаптут, ханы эртем анализи-дир. Чүден-даа дедирленмес, чүнү-даа чажырбас, кандыг-даа шындан кортпас, ындыг шүгүмчүлекчи анализти берип турар. Чүгле ындыг анализ социализмге чүүлдеш. Ылап эртем ёзузу-биле дилээшкинге кандыг-даа ындыг кызыгаарлаашкыннар чок болгаш турбас-даа ужурлуг. Теорияның айтырыглары кандыг-даа декреттер-биле шиитпирлеттинмес болгаш шиитпирлеп шыдавас-даа ужурлуг. Угаан-сарыылдың хостуг чарыш-маргылдаазы херек. Оон чүгле бистиң хөй-ниити угаан-бодалывыска ажыктыг болур, оон чүгле бистиң чүвени баш бурунгаар көрүп, билип алыр кужувус, ындыг болганда — партияның политиказын тодарадып кылырынга идегелдиг үндезин болур аргавыс көвүдээр.

Марксизм-ленинизм — ол болза ниитилел хөгжүлдезин шинчилеп билип алырынга, коммунистиг тургузуушкунну практиказынга партийжи арганың эртем баазазы-дыр. Алыс-ла гуманизм сиңниккен сорулгалар, чогаадыкчы эгелээшкин, болуушкуннарны чептүг болгаш шын үнелеп көөрү, бодунга аажок негелделиг база бот-шүгүмчүлекчи чорук — оон негелделери ол. Бистер боттарывыстың чедишкиннеривисти болгаш шиитпирлээр ужурлуг чыглып келген айтырыгларывысты ылап-ла өөренип, угаан бодал көөр болгаш совет ниитилелдиң эде тургустунуушкунунуң база чаартылгазының үезинде ажылга оон түңнел үндүрер бодап турар бис. Ынчангаш моон ужурунда эрткен совет үевисче кижээгейлиг хая көрнүп турар бис, ынчангаш төөгүнүң айтырыглары бистерни ынчалдыр дуурезип турар.

Партияның болгаш совет ниитилелдиң ёзулуг, чөптүг, шынныг төөгүзүн тургузар дугайын чугаалап тура. Чүнү канчаап бодап турар бис, ынчаш? Бо айтырыг болза, мен бодаарымга, аажок улуг ол ажылдың чугула чарылбас, кижилерге хамаарышкан чээ болуп турар болгаш чүгле кайы-бир аттарны адап каары, хөй черге уттундурган кижилерни хүндүлеп сактып каары-биле кызыгаарлаттынмас. Ужуру чүл дээрге чоннуң амыдыралының болгаш демиселиниң ёзулуг төөгүзү болур шын болгаш долу төөгүнү бижиириниң айтырыы туруп турар. Ол дээрге төөгү талазы-биле шинчилелдерниң марксисчи-ленинчи методологиязының кол айтырыы-дыр.

Миллион-миллион кижилер канчаар чурттап база ажылдап келгенин, кандыг чүүлдерге идегеп чорааның, тиилелгелерни болгаш аштырышкыннарны, ажыдыышкыннарны болгаш частырыгларны, өөрүнчүг болгаш халаптыг-даа чүүлдерни, массаларның революстуг көдүрлүүшкүнүн болгаш социалистиг хоойлу-дүрүмнүң үрээшкинин, а харын-даа кем-буруулуг үүлгедиглерни канчаар хамаарыштырып турганын марксисчи-ленинчи методологияга үндезилээш, тодаргай көргүзер херек. Ол дээрге улуг массаларның ажыл-чорудулгазының түңнели болуп турар төөгүнү эртемге үндезилеп, материалистиг ёзу-биле көөрү болур ийин. Ол дээрге чаңгыс талалаар чорукту болдурбайн, төөгүнү, оон бүгү хевирлерин, нарының болгаш чорудулгазын барымдаалап көрбүшаан, түс-түс талаларын хөөретпейн, диалектиктиг ёзу-биле билири-дир.

Ниитилелдиң төөгүзүн марксисчи-ленинчи ёзу-биле анализтеп көөрү дээрге, шыдамыккай, күженишкинниг болгаш шүгүмчүлекчи ёзу-биле ажылдаары-дыр. Ол дээрге үени, талантыны болгаш харысалгалыг болур чорукту негээр апаар. Бистиң эрткен үевистиң хаалчак, чажыт арыннарын дүрген көөрүн хөй-ниитиниң четтикпейн күзеп турары черле билдингир. Ынчаарга ол күзээшкин болза болдунган чорудулгаларның бүгү нарының көргүзүп шыдавас, чүгле кырыы-биле кылдынган түңнелдерге чедирип болур бачым чүүлдерни кыла бээринге, үнелеп көрүүшкүннерге кандыг-бир далажыр чорукту болдурарынга агартыышкын болуп шыдавас. Ёзулуг эртем шинчилелдериниң кырының орнунга шынны чырытпайн, шуут-ла караңгыладып келир чайгылчак меге чүүлдерни кыла бээр чорукту болдуруп болбас. Ындыг чоруктан чайлаар ужурлуг бис.

Бистиң төөгүвүстү чаңгыс талалап, субъективтиг ёзу-биле үнелеп көрүүшкүннер соолгу үеде тыптып келгени-биле холбаштыр сеткили дүвүреп, сагыш човаан кижилерниң хөй чагаалары Төп Комитетке, массалыг информация чепсектериниң редакцияларынга кээп турар. Чартык чүс чыл бурунгаар болуушкуннарның дугайында кижилер бөгүнгү айтырыглар ышкаш, изиг-биле сонуургалдыг бижип турар. Ийе, ында кандыг-даа элдептиг чүве чок-ла харын. Биске эң-не кол чүүлзүң дугайында — социализмниң канчаар көөр дугайында, чоннуң маадырлыг тиилелгелери-биле чергелештир аңаа удур кем-херек үүлгедиглерни канчап болдуна бергенинин дугайында чугаа болуп турар.

Бистерниң шуптувуска нарын бо айтырыгга хамаарыштыр чүнү чугаалап болуру? Социализмниң боттуг кестүүшкүннерин ону хажыткан чүүлдерден, боттуг чылдагааннар-биле болдунган чүүлдерни субъективтиг фактор-биле болдунган чүүлдерден ылгаадыр тодаргай көөрү эргежок чугула. Ынчаарга бо турушту ёзугаар бистиң төөгүвүстү ылаптыг шинчилээрин СЭКП-ниң XX съездизиниң соолгунде эчизинге чедир кылбааны дыка хомуданчыг-дыр. Бо нарын айтырыгларга оон соңгаар дегбейн, оларны оюп эртерин оралдажып келген. Ынчалзажок идея талазы-биле амыдыралга хос чер турбас ужурлуг. Ол хос чер чаржынчыг хоозун чүүлдер-биле азы шуут-ла өжээтен идеология-биле ыштелип турган. Амгы үеде кол чүүл — шолээн, боттуг ажылдаарынга байдалдарны тургузары, бистиң төөгүвүстүң айтырыгларын чугаалажып көөрүнге хамыктың мурнунда чоннуң бодунуң идепкейлиг киржиринге, а ол дээрге — ону кижизидеринге, төөгүнү шын медереп билир чорукка, ону кижизидеринге идиглиг ол ажылдың ажык-чарлыг чоруун хандырары-дыр.

Бистиң төөгүвүсче катап көрүүшкүн болза эрткен үени аңаа-ла сонуургааны-биле болдуна бербээн дээрзин база катап онзалап демдеглээр бодай-дыр мен, эштер. Төөгүвүсче катап эглип көөр чорук бөгүнгү ажылга эде тургустунуушкунуң сорулгаларын шиитпирлээринге амыдыралчы эргежок чугула болуп турар. «Социализмни улам-на сайзыраңгайжыдар!» деп лозуңну чарлаан бис, үнелиг кандыг чүүлдер болгаш принциптер амгы үеде ёзулуг социалистиг болуп турарын сайгарып, билип алыр ужурлуг бис.

Чаартылганың төөгүлүг чадаларынче социализм көдүрлүп үнген. Ынчангаш бүгү чүүлдер чаартынып турар. Практика-даа, теория-даа. Оон-биле кады эде тургустунуушкун база чаартынып турар — ол дээрге бистиң оон мурнунда социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал бүгү хөгжүлдевистиң түңнели, мооңдан болу берген бүгү чүүлдерден хостанып турарывыс амгы үеде «ойталаашкындан ойталаарывының» бир янзы фаза-чадазы-дыр. Эде тургустунуушкунуң угаан-бодал хемчээшкиннерин ап көөр болза, ол дээрге социалистиг үнелиг чүүлдерниң кайгамчык улуг ужур-дузазын, оларның аразында кол чүүлдү — күш-ажыл кижизиниң үнелеп көөрүн бүгүдениң караанга көзүлдүр долу хемчээлдиг кылдыр катап тургузар дээн шиитпирлиг оралдажыышкыннарның бирээзи-дир. Бюрократизмниң дадыы социализмниң үнелиг чүүлдеринден болгаш идеалдарындан арылдыр узуткаар, кижиниң эң чаагай, тургузукчу күштерин солуурун оралдашкан кижизиг эвес, бужар бүгү чүүлдерден ол күштерни арыглаар, хостаар, кижиниң угаан-бодал чечектелишкинин хандырар херек.

Парад эрттирерде ышкаш, деңнештирилгениң оруу-биле эвес, а кижилерниң янзы-бүрү аргаларынга, чүткүлдеринге, эрге-ажыктарынга, мергежилдеринге үндезилээш, оларны херек кырында сырый каттыштырып шыдаар идеяларны ниитилелге эде тургустунуушкун саналдап турар. Эде тургустунуушкун болза кижи бүрүзүнүң билиглеринге, угаанынга болгаш дуржулгазынга, кижилерниң эң эки мозу-шынарларынга даянып турар. Кижилерни амыдырал-биле, ниитилел чаартылгаларынга киржириниң хуузунда дуржулгазы-биле кижизидеринге эң-не улуг аргаларны эде тургустунуушкун ажыдып берип турар. Чүгле ажыдып берип турар эвес. Ол аргаларны боттуу-биле, херек кырында ажыглаарын эде тургустунуушкун негеп турар. Эде тургустунуушкунуң алыс утказы чогум-на ында.

Ооң бо кол угланыышкынында ажыл-херек ам канчаар чоруп турарыл? Практиктиг экономикага, демократияга, ажык-чарлыг чорукка кижилер өөренип ап турар. Идепкей чок эвес, а ажыл-агыйны башкарарының чаа методтарын шиңгээдип алырынга херек кырынга кирипшишаан, өөренип ап турар. Эде тургустунуушкун деп чүл дээрзин, чурттап база ажылдап турары тодаргай байдалдарда оларның канчаар ажылдаарын эде тургустунуушкунуң негеп турарын кижилер партия хуралдарынга, массалыг информацияның чепсектеринге маргылдааларны, санал-оналдарның үскүлежиишкинин дамчыштыр хуузунда практиказынга билип ап турар.

Шилип алыышкынның мурнунга кижини амыдырал бодуу доктаамал тургузуп турар. Бригаданың, цехтиң, бүдүрүлге чериниң бүгү коллективиниң ажылын организаставышаан, кандыг хевирлерни шилип алырыл? Күш-ажылды канчаар төлээрил, удуртукчу кылдыр кымны соңгуп алырыл, кымга чүнү идегеп, бүзүреп болурул? Холбаалыг бүдүрүлгелер-биле харылзааларны канчаар тургузарыл? Ниитилел амыдыралында, литературада болгаш уран чүүлде чаа болуушкуннарны канчаар көөрүл? Азы эрги, ынчалзажок чаңчыкпаан талалары бөгүн көстүп келген болуушкуннарны канчаар көөрүл? Ындыг айтырыглар эвээш эвес болгаш кижиниң мурнунга хүн бүрүде тургустунуп кээп турар. Шилип алырының эргежок чугулазы амгы үеде кижиниң, ооң бодаашкыннарының болгаш аажы-чаңының идепкейлиин, бот-тускайлаң чоруун болдуруп, сорук кирип турар. Бо талазы-биле маргылдаалыг кыры-биле көрдүнген ам-даа хөй чүүлдер бар. Ынчалзажок угаазылалдыг үндезин, үези келген чүүлдерни чөптүү-биле шиитпирлээри, социализмниң принциптеринге дүүшкен хүн бүрүнүң таарымчалыг амыдыралы бодунуң херээн чедип алыр.

Кол чүүл дээрге, демократчыдылга-дыр, эштер. Ол дээрге эде тургустунуушкунуң алыс сорулгаларын чедип алырының шиитпирлиг чепсээ-дир. Социализмниң ленинчи концепциязының алыс утказынга демократчыдылга дүгжүп турар. Чедип алыр дээш Октябрь революциязын боттандырган идеалдарга бистиң ниитилеливистиң чедеринге арганы демократчыдылга бээр. Ниитилел амыдыралының бүгү талаларын ханызы-биле чаартырынга, башкарылганың болгаш бот-башкарылганың чорудулгаларынга кижи факторун чүгле демократчыдылганы дамчыштыр долу хемчээлге киириштирип болур дээрзин бүгү партияга тодаргай билген турары эргежок чугула. Ханызы-биле дазылданып сиңниккен сонуургал чок чорукту чүгле демократчыдылганы болгаш ажык-чарлыг чорукту дамчыштыр чайладып, ажылчы чоннуң социал-политиктиг идепкейлиинге күчүлүг идигни берип болур. Ниитилелдиң бүгү ажыл-херектеринге ажылчы чоннуң чүгле сонуургалдыг болгаш мергежилдиг киржилгезин дамчыштыр социализмниң бүгү янныг эчис сорулгалары боттанып болур.

Совет социалистиг демократияга хамаарыштыр ленинчи идеяларның, бодалдарның болгаш практиктиг сүмелерниң бүгү эртинезин теорияга-даа, ылангыя практикага-даа эчизинге чедир шиңгээдип албайн, эрткен үеде кайы хире хөй чүүлдерни чидиргенивисти ам ханызы-биле медереп билип турар-дыр бис. Ону онзалап демдеглээри чугула-дыр, эштер. Чамдык кижилер шыжыгып, бистерни мынчаар сагындырып турганнар: сандараашкынныг байдалды демократия болдура бээр чадавас. Ынчаарга чогум чүнүн дугайында ол кижилер сагыш-сырап турганнарыл, көрээли. Ниитилелге амыдыралчы чугула айтырыглар дугайында сагыш човавайн турганнар. Хамыктың мурнунда боттарының хуузунда кызыы эрге-ажыкның дугайында сагыш-сырап турганнар. Ол дээрге удуртукчу составта партия кежигүннеринге мырыңай чүүлдешпес туруш-тур.

Партия болза өске-даа ажыл-херектерге демократизмниң үлегерин көргүзер ужурлуг. Бо дугайын аңаа-ла чугаалавайн тур мен. Эргижирээн, ханызы-биле дазылданып сиңниккен багай чүүлдерниң бирээзи — чагырып командылаар методтарга партияның чамдык комитеттериниң, оларның аппаратының сиңнигип хандыкшааны, бүгүдени албадаар, бүгү кижилерниң ады-биле оларны мурнап шиитпирлексээр чүткүлдү ажып эртери кайы хире берге болуп турарын көрүп тур бис. Аңаа чүнү ажыглавайн турар дээр! Чамдык партия органнарында, чижээ, селектор дамчыштыр човүлел хуралдарга хандыгып, чамдыкта оларны айда 40 чедир эрттирип: кежээкиниң 11 шакта бирээзин дооскаш, а даараазында эртенгиниң 8 шакта өскезин катап эгелеп турар. Хүн бүрүде ынчаар кылып турар. Ооң херээ черле чүл? Райкомнуң бирги секретары туруп келгеш, холу-биле ылаптыг ёзулап турарын көөр дээш «Обком-райком» дээр телекөвүргүнү ажыглай берген-дир деп, районнар ажылдакчылары чидиг шоодуг-биле чугаалажып турар.

Ажык-чарлыг чорукту, демократияны боттарынга таарыжыр кылдыр чорудар, парлалганы аңаа ажыглаар, хөй-ниитиниң санал-оналын барымдаалавайн, хөделир дээн хөй санныг оралдажыышкыннар ам-даа бар. Кайы-бир черде ириндиленчек, ажыл-агыйжы эвес чоруктарга, хажыдыышкыннарга удур туржуп үнген «ыржым үрекчизин» кызып-кыйып турар. Өскезинге — колхозчуларның эргелерин тооп көрбейн турар. Үшкүзүнде — удуртукчуну соңгуурун кандыг-ла бир хөөредиишкин кылыптар. Дөрткүзүнде — кижилерниң санал-оналын херекке албайн, оларның эрге-ажыктарынга болгаш хоойлу ёзугаар эргелеринге чүүлдешпес шиитпирлерни хүлээп ап турар. Мында бистиң кадрларывыста дыка хөй чылдарның дургузунда сиңниккен — бүгү-ле чүвени «холга мооңней тудуп алыр», бүгү-ле ажыл-херектерге эң дээди чагырга болур, күш-биле албадаарының арга-хевири-биле хөделир деп чаңчылдар илереп турары илдең. Херек кырында алырга, олар оон аңгы аргаларны хүлээп көрбейн-даа турар. Кижилерниң өзүп турар идепкейн оларны шуут-ла коргудуп турар.

Ынчалзажок мындыг чүүлдү быжыы-биле удуртулга болдурар херек — эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында партия бодунуң удуртукчу, авангардчы ролюн ажылдың чүгле демократчы аргаларын ажыглап тура хандырып шыдаар. Чүгле ынчан массаларны ханы чаартылгаларже бодунуң соо-биле эдертип болур. Бис кижилерниң инициативазын, чогаадыкчы чоруун, бот-тускайлаңын долузу-биле ажыдып, орук берип шыдавааныывыстан дыка хөйнү чидирип келген болгаш ам-даа чидирип турар бис. Чогум-на мында эде тургустунуушкунуң эң улуг, эң берге, ынчалзажок эң чугула сорулгазы туруп турар. Ону шиитпирлээринге бөгүн, хооредиг чок, бүгү-ле чүве үзүп турар. Инициатива чокка, чогаадыкчы кижилер чокка кандыг-даа бурунгаар шимчээшкин болдунмас. Оон эрткеш — революсчу өскерилгелер болдунмас. Мону чүге чугаалап тур сен дээр болза, инициативаны ажыл-херек кырында удурланып көөр, хүлээп көрбес чоруктар-биле ховар эвес таваржып турар бис. Ооң кадында дыка хөй таварылгаларда херектиң ужур-човүн сайгарып көөрүн-даа күзевес, а инициатива үндүрген кижини кара өжегээр соксадыры-биле чылдактар тывар болгай. Ам дээрезинде ол дыка нептерээн болуушкун. Мындыг байдал-биле бис эптежип шыдавас бис. Оон башка эде тургустунуушкун бурунгаарлавас. Бо бүгүнү бис медереп билген турар ужурлуг бис, ниитилелге инициативаны хөгжүдерин бүгү аргалар-биле деткиири эргежок чугула. Бөгүн бисте он-он муң чаартыкчылар, дидим, тыптыныы чоруур, инициативалыг, чаа чүүлдерден кортпас кижилер бар. А олар даарта безин чүс-чүс муң, соңгузу хүн — миллион-миллион болур ужурлуг.

Социализм — ол дээрге инициативалыг кижилерниң ниитилели-дир. А социализмни бодун ап көөр болза — ол дээрге төөгүде эң өндүр улуг инициатива-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, инициатива — шаптык, доктар эвес, амыдыралга эптештинмес чүүл эвес, кандыг-ла бир кампания эвес, а депшилгениң эң чугула чарылбас негелдези-дир.

Демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң чорудулгаларының улам калбарарынга партийжи пропаганда болгаш агитация, массалыг информацияның чепсектери кайгамчык улуг рольдуг. Ажыы-биле чугаалаарга, эштер, бистиң пропагандистеривистиң, лекторларывыстың, идеология ажылдакчыларының хөй санныг армиязының чорудуп турар улуг ажыл-чорудулгазының түңнелдерин бис ам-даа шала тыртым, дыка хөй кезиинде арай чедир үнелеп көрбейн баар бис. А херек кырында оларның сөзү-биле партияның идеялары, ниитилелди чаартырының идеялары кижилерниң угаан-бодалын, сагыш-сеткилин чаалап ап турар.

Бистиң солуннарывыс, ниитилел-политиктиг болгаш уран-чечен журналдарывыс, телевидение, радио, лекция пропагандазы, мурнакчылар-биле, эде тургустунуушкунуң «орук изекчилери-биле» дорт ужуражыышкыннар чаа хамаарылганы, байдалды тургузарынга, угаан-бодалды чаарты углаарынга, эде тургустунуушкунуң бүгү талаларынче кичээнгейни көдүреринге болгаш янзы-бүрү санал-оналды чыып, мөөңнээринге эвээш эвести кылган болгаш кылып-даа турар деп чугаалаар ужурлуг мен.

Парлалга болгаш телевидение ажык-чарлыг чоруктуң одун бодалдыы-биле азы чедир билбези, шыдавазы-биле эде тургустунуушкунга удурланып база шаптыктап турарларга удур углап турарлар. Энтузиастарны деткип, оларның дуржулгазын нептередип, бүгү сагыш-сеткилинден чаа ёзу-биле ажылдаарынче сиңниккен, ёзулуг боттуг ажыл-херекке частырыглар кылырындан кортпас, эде тургустунуушкун улам-на бурунгаарлазын дээш бодунуң хууда харысалгазын билир кижилерни чөптүг эвес чүүлдерден камгалап турарлар.

Массалыг информацияның чепсектериниң шак ындыг ажылын бистиң деткип турарывыстың дугайын СЭКП ТК-га болган ужуражыышкыннарга чугаалап турган болгай мен. Ол дээрге мында бүгү чүве шуптузу эки деп турары ол эвес болдур ийин. Партияның болгаш чоннуң шиитпирлеп турар сорулгаларының бүгү нарының болгаш чаартыкчы болуп турарын массалыг информацияның чепсектери чамдыкта чедир көргүзүп шыдавайн турар. Журналдарга, солуннарга сула салдыныышкыннар ийи-чаңгыс бо-ла көстүпүлеп келир — хөөредиишкин кииреринден тыртынып шыдавайн баары, амгы болгаш эрткен үениң болуушкуннарынга кызыы үнелелдер бээри, бөлүглежир хевириниң илерээшкиннери ам-даа таваржып турар. Күш-ажылчы коллективтерде, хоорайларда болгаш районнарда, областарда болгаш республикаларда, төпте-даа эде тургустунуушкунуң дуржулгазының дугайында материалдар элээн хөй апарза-даа, олар ам-даа дыка эвээш. Эде тургустунуушкунуң нарын, берге байдалдыг чоруп турары, дилээшкиннер-биле холбашканы билдингир. Ынчалзажок эде тургустунуушкунуң херээн бис, ооң айтырыгларын болгаш эки талалыг түңнелдерин сайгарып көрбүшаан, шиитпирлиг болгаш быжыы-биле бурунгаарладыр бис. Массалыг информацияның чепсектериниң кичээнгейи ынаар хаара туттунган турар ужурлуг.

Эштер! Демократчыдылганың чорудуу бистиң ниитилелге хоойлулар сагыырының дугайында айтырыгны чидии-биле тургузуп турар. В. И. Ленинниң кам-хайыра чокка демисежип чорааны эрге-хоойлуну херекке албас чоруктар дужаап-башкарарының аргаларының ажыглаттынып турарының байдалдарында дыка нептерээн турган. Чүге дээрге, бир талазында, эмин эрттир төптүүлге болгаш албан-дужаал ажылгаары, өске талазында — түс черниң эрге-ажыын тыртары эрге-хоойлу чурумунга эптежири чогенчиг болгай. Оларга Шедринниң «хоорай чагырыкчыларын хоойлулар-биле кызагазының дугайында» хоойлужудулганы бүгү сагыжы-биле үр-ле манап келген хоорай чагырыкчызының бодал-сарыылы дыка тааржыр ийин.

Эде тургустунуушкун шак ындыг кара туразындалаашкынның болгаш эрге-дужаалзырак чоруктарның оруунга күчүлүг демократчы моондакты салып, бүгү органнарны болгаш бүгү кадрларны боттарының хеделиишкиннерин эрге-хоойлу-биле доктаамал дүүштүреринче албадап турар. Дыка хөй кижилер аңаа чаңчыкпаан. Ынчалзажок чаңчыгар апаар. Бис эде тургустунуушкунуң эрге-хоойлу бызаларын быжыглаарынче шүгүмнү быжыы-биле чорудар, а чүнүң-даа мурнунда күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуну болгаш экономиктиг реформаның өске-даа хоойлужудулга актыларын янзы-бүрү хевирлиг ведомство саавырлары болгаш айтыышкыннары-биле будалдырарындан камгалаар ужурлуг бис.

Ниитилелди демократчыдарын улам ыңай ханыладырының угланыышкыны социалистиг эрге-хоойлуну чайгылыш чок быжыглаарын негеп турар. Чоннуң эрге-чагыргазы — ол дээрге ооң күзел-чүткүлүн илередип турар хоойлуларның долу болгаш кызыгаар чок күштүг болуру ол. Чогум-на ынчангаш мен бистиң бо Пленумувуска чугаалаттынган чурттакчы чоннуң бүгү кезектерин, төпте болгаш чер-черде бистиң бүгү кадрларывысты хаара тудуп турар чаңгыс аай комплекстиг ниити күрүне ужур-дузалыг программа болур юридиктиг бүгү-ниити өөредилгезин организастаарының идеязын шиитпирлии-биле деткиксеп турар ужурум ол.

Ниитизи-биле бистер, эштер, демократчыдылга чорудулгалары кедизинде барып кайы хире түңнелдерлиг апаарын, партияның болгаш күрүнениң ажыл-чорудулгазынга, кадрларның ажылынга, бистиң чуртувустуң бүгү хамаатыларының амыдыралынга болгаш күш-ажылынга хамааржып турар айтырыгларны кайы хире чаазы-биле салып турарының дугайын боттарывыс ам-даа долузу-биле эскербейн турар боор бис. Социалистиг ниитилелди шиитпирлии-биле демократчыдарының эргежок чугулазын хүлээп көрбези азы чедир үнелевези — ол болза чонга бүзүревези, ооң социализмге бердингенинге бүзүревезинден өске чүве эвес-тир.

Революстуг чаартылгалар культура, ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралының айтырыгларынче чайлаш чок халып кирер.

Дүүнгү болгаш бөгүнгү саналдарга бо айтырыгны эштерниң калбак болгаш сонуургалдыы-биле тургузуп турганының дыңнаары өөрүнчүг болду. Чоннуң ниити культуразын бедидер дугайында сагыш салыышкын бистиң Пленумувуска дыка дыңзыг дыңналып турду. Санал берген кижилер ол дугайын школаның янзы-бүрү эртемнерин башкылаарының үе-шагын хуваарынга холбаштырып, ортумак болгаш дээди өөредилгениң шынарын бедидериниң эргежок чугулазынга холбаштырып, амгы үениң техниктиг депшилгезиниң херегледдери-биле холбаштырып чугааладылар. Ол дугайын амгы үеде литература болгаш уран чүүлдүң, ниитизи-биле уран-чечен чогаадылганың ролюнуң талазы-биле, ог-бүлеге культура талазы-биле, адактың соонда партия ажылының сорулгалары-биле холбаштырып чугааладылар. Айтырыгны мынчаар тургускан чорук дүрүм ёзугаар боор турар, чүге дизе, кижилерже дидими-биле, коргуш чок чоокшулаары, оларның-биле кады кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп чугаалажырынга белен болуру — кандыг-даа чаданың удуртукчузунуң культуразының херечизи. Культура чокта демократия турбас деп Пленумга санал бергеннер чугаалап турду. Ол, шынап-ла, ындыг. Культура айтырыын националдар аразының харылзаалары-биле, аныяк салгалды интернационализмге кижизидери-биле эштерниң холбаштырганы онза чугула болду.

Культура чокта, культурадан дашкаар кандыг-даа социализм турбас дээрзин Улуг Октябрьның бүдүүзүнде өттүр көрген. Культура революциязының ленинчи программазын амыдыралга боттандырган чорук бистиң ниитилеливисти культура депшилгезиниң көстүп көрбээн бедиктеринче көдүрген, ооң бир чугула үндезини апарган.

Ам кажан бистер эде тургустунуушкунуң социалистиг ниитилелди чаартырының, демократияны калбаа-биле хөгжүдериниң айтырыгларын шиитпирлеп турувуста, угаан-бодал культуразының айтырыглары хөй чүүлдерге чаа ёзу-биле тургустунуп турар. Ол айтырыгларның чаа чүүлдери амгы үеде кижини канчаар көрүп турарывыс-биле, ооң боттуг овур-хевиринче, шыдал-күчүзүнче, негелде-херегледиинче кандыг янзылыг кичээнгейни салып турарывыс-биле тодараттынар. Чүге дээрге кижи чүгле кырының дугайын бодавас-ла болгай, амгы үениң материалдыг кежиктери-даа ооң негелделерин бүрүн хандырып шыдавас. Ол шын болгаш арын-нүүр-биле, чөптүг чорук болгаш хосталга-биле, арыг сеткилдиг база гуманизм-биле чурттап турар. Культура айтырыгларын болгаш социализм хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазын чаа ёзу-биле тургузуп турар: ооң чаартылгазы социалистиг үнелиг чүүлдерге сонуургалды бүгү делегейде катап тургузуп, чаңгыс черге таптаашкынның үрегдекчи уржуктарындан, тогдунар болгаш угаан-бодал талазы-биле кызыы чоруктардан ооң хоорлуп турары бөгүн безин билдингир апарган. Амгы амыдырал — көстүп көрбээн интенсивтиг харылзажылганың, кады хөделиишкиннерниң, эртем, культура, информация талазы-биле солчуушкун делегейи: хүн бүрүдеги болгаш чидиг үскүлежиишкиннерниң, удур-дедир демиселдиң, ынчалза-даа мурнакчы, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин бот-бодунга байлакшыдарының делегейи ол негелделерни чаа ёзу-биле тургузуп турар.

Чүгле эки ажаап, сайзыраткан хөрзүнге культуралар чаа культурлуг каътты тургузар деп эрги шагның алыс шыны чугаалап турар. Марксизм боду делегей культуразының дөрт оруунга тыптып келген. Большевизм Россияның улуг культуразының мурнакчы гуманныг чаңчылдарын бодунга сиңирген. «Эрги» культураның байлаа болгаш гуманизми — а ону В. И. Ленинниң бедик-биле үнелеп чорааның билир бис — делегей цивилизациязынга кайгамчык улуг салыышкын апарган. Бистиң революциявысты баштап турган кижилер чогум-на харын аңаа кижизиттингени. Ынчангаш бистер ам бистиң мурнувуста турган кижилерниң тургусканы бүгү угаан-бодал байлаан ажыглавышаан база хөгжүтпүшаан, эде тургустунуушкунуң культурлуг каъдын улгаттырар болгаш калбартыр ужурлуг бис.

Биргээр чугаалаарга, сорулгаларны ленинчи ёзу-биле тургускан чорук — «кижи төрелгетенниң бүгү хөгжүлдезиниң тургусканы культураның билиглери-биле» бодун байлакшыдары бөгүн безин ужур-дузазын чидирбээн. Аңгы болгаш ниити кижи төрелгетенниң амгы тодаргай байдалдарында боттуг диалектиканың илерээшкини ында боор турар.

Эрткен үеден бистиң түңнел үндүреривис кол кичээндириглеривистиң бирээзи дараазында чүүл болур: бистер экономикага чагырып командылаар методтардан шиитпирлии-биле ойталап турар болганывыста, ындыг янзылыг аргалар ниитилелдиң угаан-бодал депшилгезинге шуут таарышпас. Демократизм, кижилерге бүзүрээр чорук, чаңчыкпаан чүүлдерни шыдажып эртери, чаа чүүлдерни дилеп тывары, инициативаларны болгаш чаартыкчы чоруктарны шаңнап-мактаары, талантыларны деткиири — культура айтырыгларынга, эде тургустунуушкунуң угаан-бодал талазынга партия ажылының кол принциптери ол болур.

Бистиң ниитилеливистиң угаан-бодал талазында чоруп турар чорудуушкуннарны билдилиг болгаш өттүр көөр сагыш салыышкын сиңниккен угланыышкынны партия быжыы-биле туткан, ону арыг тударынга болгаш байлакшыдарынга, ооң мөзү-шынар күштерин болгаш тургузукчу деңзигүүрүн өстүреринге дузалап турар.

Чугаа болза бо талада болуушкуннарны ала-чайгаарлаашкын байдалынче кириптериниң, бистиң идеологиявыска болгаш моралывыска чүүлдешпес болуушкуннарны болдурарының дугайында болбайн турар. Айтырыгны ындыг янзылыг тургузары биске таарышпас. Чоннуң эрге-ажыын, социализмниң эрге-ажыктарын барымдаалаары — эде тургустунуушкунуң болгаш ооң иштинде угаан-бодал талазының уг-шииниң иле демдектери ол.

Эде тургустунуушкунуң сорулгаларын кижилерниң инициативазын болгаш бот-тускайлаң чоруунга база оларның идепкей чок чоруун ажып эртеринге улам идиг бээринге болгаш удуртулганың дужүметсиг стилиниң болдурган багай уржуктары болур хамааты туруш чок, чүнү-даа угаап бодавас болгаш бодаашкыны бот-тускайлаң эвес чоруктарны болдурбазынга дүүштүр шиитпирлээри чугула. Бүгү чүвени эскерип көөр херек: тыртылыышкынның күштери угаан-бодал талазында база бар боор турар. Харын-даа ында өске черлерден артыкшылдыг боор турар чадавас.

Чамдык кижилерге өөренген чаңчыл аайы-биле чурттап амыдыраары чиик, белен болгаш шөлээн-даа боор турар. Ынчаарга хөйнү күзээн, бүгү чүвени хары угда чаартыптарын бодаан кижилер база бар. Ындыг болза-даа тоолда ышкаш чүве турбас-ла болгай. Бистиң сорулгаларывыс канчаар-даа аажок улуг болгаш нарын. Эде тургустунуушкун дээрге — ажылдаар, ажылдаар база катап ажылдаар дээни ол. Күженишкиниг, эрес-маадырлыг, хүн бүрүде ажылдаар дээни ол. Ону медереп билип ап, эде тургустунуушкунуң чедиишкини дээш харысалганы эки бодап чорууру — угаан-бодал хөгжүлдезинге бурунгаар бир базымның кылдынганы ол болур. Совет кижилер, совет интеллигенция ол дугайын эки билир, боттарының сагыш човангыр чоруун, партияның сорулгаларын деткип турарын олар ажыл-херээ-биле бадыткап турарлар.

Интеллигенцияның эде тургустунуушкунга, эртем-техниктиг депшилгениң дүргедедиринге, бистиң үевисти идей-теоретиктиг угаап билип алырынга, чурттуң ниитилел медерелин хөгжүдеринге, совет кижилерниң күзел-соруун, медерелин, чүткүлүн, сеткил-сагыжын уран арга-биле көргүзеринге кирип турар салыышкыннарын бис көрүп, бедии-биле үнелеп турар бис. Бурун бүзүрээр мен, бистиң хайныышкынныг үевисти төлептиг-биле көргүскен чогаалдарны номчуй бээр бис, көре бээр бис, дыңнай бээр бис.

Бистиң культуравыстың онзагай демдээ — ооң хөй националдыы. Ол дугайын үргүлчү чугаалаарынга чаңчыга берген-даа болзувусса, ону чедир үнелеп өөренмээн боор бис. ССРЭ-ниң улустары төөгүлүг салым-чолдуң ниитилешкээ-биле тудуш кылдыр доңнашкан. Ол ниитилешкек чорук кончуг берге шылгалдаларны эрткен бистиң акы-дуңмалышкы болгаш төрелдешкек чорувустуң үндезини болур. Бистиң күжүвүстүң үнер дөзү — акы-дуңма улустарның болгаш бүгү кижи төрелгетенниң угаан-бодал дуржулгазы-биле байыкшыттынган национал культураларының хостуг хөгжүлдезинде.

Улус бүрүзүнүң ат-алдарын, культуразын, дылын болгаш төөгүзүн ханызы-биле хүндүлеп көрген, улустарның аразында калбак харылзаалар тургустунган таварылгада ёзулуг интернационализм, улустарның ёзулуг найыралы тургустунар. Национал культураларның бот-боттарының аразынче ханылажырынга, бот-боттарын байлакшыдарынга, оларның хөгжүүрүнге болгаш чечектелишкининге бүгү талалыг дузалаар ужурлуг бис.

Совет патриотизм — бистиң канчаар-даа аажок улуг үнелиг чүүлүвүс. Национализмниң болгаш шовинизмниң кандыг-даа илергейлээшкиннери ооң-биле эптешпес. Национализмниң кандыг-даа хевири мугулай. Боду тускайлаттынар дээн кордаашкыннар угаан-бодал талазы-биле дөгейленчек чорукка чедирер. Социалистиг революцияның хемчээлин, ооң өндүр чаагайын база кижизиг тодаргай чоруун, партияның болгаш чоннуң социализм, социалистиг Ада-чуртту камгалаары дээш демиселиниң долу шынын база маадырлыг чоруун медереп билип алыры совет патриотизмниң үнер дөстеринин системазын быжыглаар. Маңаа бис эң чугула айтырыгга — революцияны болгаш Совет эрге-чагырганы дамчыштыр улус бүрүзүнүң национал чоргааралын болгаш национал байлаан социалистиг ниитилелдиң интернационализми-биле каттыштырарының дугайында чугула айтырыгга келир бис.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы үе-чадада национал политиканы кончуг үндезинниг боттандырар ужурлуг бис. Бүгү угланыышкыннарга — теорияга-даа, практикага-даа. Ол — бистиң ниитилеливистиң эң-не принципиалдыг, эң-не амыдыралчы айтырыы болур. Төп Комитеттиң Пленумнарының бирээзин национал политиканың айтырыгларынга тураскаатса эки деп бодаар мен.

Пленумга санал берип тургаш, культура болгаш идеология айтырыгларынга хамаарыштыр, кайы-бирээзин көдүрүп мактаар чоруктарны болдуруп болбазының дугайын чугаалап турган эштерге бүрүн каттыжар мен. Бистер угаан-бодал талазынга, шынап-ла, маңаа бирги ээлчегде, бистиң марксисчи-ленинчи принциптеривисти удуртулга болдуруп ажылдаар ужурлуг бис. Кандыг-даа чылдагаан-биле ол принциптеривисти хажыдып болбас бис, эштер. Ленинниң-биле алырга, принципиалдыг политика — кончуг шын политика ол.

(Уламчызы 3-кү арында).

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЗЫН — РЕВОЛЮСЧУ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Эштер! Экономиктиг үндезин реформа бистиң мурнувуска хөй, чаа, ооң иштинде өөренип көөрүн болгаш шиитпирлээрин негеп турар идеологтуг айтырыгларны салган. Ол реформа калбак делгемче үнүп, херек кырында улус ажыл-агыйының бүгү талаларын хаара туда берген деп бөгүн чугаалап болур бис. Планнаашкынның, бот-акшаланыышкынның, бот-башкарылганың, күш-ажылдың төлевириниң чаа методтарын массалыы-биле шиңгээдип алыры эгелээн. Эргелеп башкарылганың организастыг тургузуу эде тургустунуп турар. Экономиканда байдалдың чаа чүүлү болза, янзы-бүрү адырларда кооперацияның хууда күш-ажыл ажыл-чорудулганың өзүп эгелээни болур. Херектиң алыс утказы-биле алырга, социалистиг экономиканың кооперация сектору чаа үндезинге тургустунуп эгелээн.

Эргелеп башкарылганың болгаш ажыл-агый чорударының принциптеринге, экономиктиг харылзааларның бүгү системазын организастаарынга үндезин өскерлиишкиннерни бо бүгү кирип турар. Ам, анаа чугаалаарга, күрүнениң чаагай салыышкынынга ынанып болбас. Хамыктың мурнунда бодунуң күжүнге, улам-на ажыктыг ажыл-агыйжы шиитпирлерни дилеп тывырынга, эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин калбаа-биле нептередиринге, кадрларның бедик мергежилинге болгаш билиинге, ажылчы чоннуң инициативазынга ынанар херек. Бис, эштер, ажыл-херекке улустуң хамаарылгазының канчаар өскерлип турарының херечилери болуп турар-дыр бис. Олар күш-ажылчы болгаш материалдыг курлавырларның үнезин улам-на тодаргайы-биле медереп билип, оларны хумагалыг, дээштиг ажыглавайн бедик алыс түңнелдерин чедип албазын биле бергеннер. Ам эрги аргалар-биле ажылдаар, боттарының хүлээлгелерин эрги ёзу-биле көөр болза, чаа сорулгалар күш четтинмес дээрзин кижилер билип эгелей берген.

Бот-орулга-чарылганы чорударынче бис чүгле чаа шилчип кирип турар болгай бис. Ооң системазы сайзырангайжыыр апаар. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин мөөңнеп садарынче шилчилге, дорт харылзааларны, кооперацияны хөгжүдери, өртек доктаадырының реформазы моон соңгаар боттаныр. Ол бүгү чүүлдерни эртер, шиңгээдип алыр болгаш быжыглаар ужурлуг бис. Ынчалза-даа бот-орулга-чарылганы нептередири ооң амгы хевиринде безин дыка хөй айтырыгларны тывылдырган болгаш тывылдырбышаан, моондактарга таваржып, шаптыктаашкынның ам-даа ачизинге чедир буза шаптынмаан механизминин янзы-бүрү талаларын илередип турар.

Реформаның кол-кол айтырыгларын тодараткаш, Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуну ажылдап кылгаш, бүгү чон-биле кады чугаалажып көргеш, хүлээп алган бис. Ында бижиттинген чүүлдерге бичии-даа хажыдыышкын болдурбайн, ам ажылдаар херек. Ынчалза-даа төпте болгаш чер-черде эрги ёзу-биле бо-ла ажылдаар, улус ажыл-агыйын эрги методтар-биле чорударын оралдажыр чоруктар-биле амыдыралда амдызында таваржып турар бис.

Нийти көргүзүглер дээш төпте ам-даа так туттунуп, күрүне чагыгларын дамчыштыр чагырып дужаар чорук илереп, ажыл-агыйны чорударының экономиктиг методтарын чагырып командылаарының билдиртпес хевирлеринче киирер дээн оралдажыышкыннар чоруп турар. Күш-ажылчы коллективтерниң санал-оналын барымдаалавайн, курлавыр баазазы болгаш бүдүрүлге күчүлери-биле холбаштырбайн, Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлуну үреп, даалгалар берип турар фактылар бар.

Бот-орулга-чарылганың байдалдарында ажыл-чорудулгага дыка хөй бүдүрүлгелерниң белеткеттинмээни бүдүрүлгелерниң деңнелинге илерээн, болдунар улуг аргаларны болгаш эргелерни амдызында кошкак ажыглап, дыка хөй ажыл-агый кадрлары манагзынып, кандыг-бир чүүлдерге ынанып, ажыл-агыйны чорударының чаа методтарын шиңгээдип алырының талазы-биле ажылче оожум кирип турар. Эрги ёзу-биле ажылдаарынче чүткүл медергей күштүг болуп турар. Чоннуң негеп турары херек продукцияны бүдүрүп үндүрерин көвүдеткеш, хөй орулга алыр арга бар турда безин ону ажыглавас, чүге дизе хөй материалдыг чедимче — тамчыктыг амыдырал дээре деп бодаар-дыр. Ол чорук дыка хөй таварылгаларда экономиктиг нормативтер-биле чамдык чүүлдер таарымчалыг эвес болуп турары-биле тайылбырлаттынар боор чадавас. Ынчалза-даа кол чүве тургустунуп келген психологияда, харысалгадан чайлаар дээш хөлүн эрттир камгаланырында, а чамдыкта ужурун билбезинде болуп турар-дыр.

Ол бүгү болуушкуннарда кандыг-бир хире-чергезибиле база ужур бар болбайн аан, эштер. Бот-орулга-чарылгаже бүдүрүлгелерниң шилчииринин боттуг чорудулгазы чүгле чаа эгелээн болгай. Ону ынчаар билип болур, ынчалза-даа бир эвес ындыг янзылыг хөөннерни ажып эртпес, ажыл-агыйны чорударының чаа методтарын канчаар көөрүн өскертпес болзувусса, ажыл-херек чогуур-биле бүтпес дээрзин чогуур үезинде сагындырар херек.

Кооперативтиг шимчээшкинниң, хуу күш-ажылчы ажыл-чорудулганың, коллектив, өг-бүле керээзиниң болгаш ооң оон-даа өске хевирлериниң хөгжүлдези база эвээш эвес айтырыгларны тывылдырган. Ол улуг ажыл-херекте бүгү чүве дески чорун турар эвес болганда, шын эвес буруу хажыдыышкыннар база болуп, ажыл-агыйны чорударының ол хевирлерин ажыглаарының чөптүг, чөптүг эвезиниң дугайында айтырыгларны көдүрүп, ол чугула социал-экономиктиг чорудулганы өжегээр саададып турар фактылар бар. Манаа чүнү чугаалап болурул? Дуржулганы топтуг болгаш ажыл-херекчи ёзу-биле мөөңнеп, чиижең хөөннерин үзе шаап тургаш, чүнүң-даа мурнунда экономиктиг, үндүрүг аргазы-биле, адактың соонда, ажык-чарлыг чоруктуң салдары-биле хөделип тургаш дуржулганы алыр ужурлуг бис.

Эргелеп башкарылганың организастыг структураларын сайзырангайжыдарында база шыңгы өскерлиишкиннер болуп турар. Оларның шуут өйү келген, эргежок чугула апарган, олар экономиканы удуртурунуң чагырып дужаар, командылаар методтарының уламчылаашкынын ажып эртеринче углангаан. Ынчалза-даа эрги аргалар областың-даа, республиканың-даа, эвилелдиң-даа деңнелдеринге шыңгы демисел чокка дужуп бербес.

Эштер, ол бүгү чүүлдер анаа эвес байдалды тургузуп, чүткүлдерниң хайныгаарын, санал-оналдарның демиселин өскүдүп, дортубиле чугаалаарга, бүдүрүлге ажыл-херектеринге-даа, идеология адырынга-даа билдингир күжениишкинни тургузуп турар-дыр. Бир чамдык кижилер болуп турар өскерлиишкиннерни бүрүнү-биле хүлээп алгаш, кижилерниң эгелекчи болгаш тывынгыр чоруунга даянгаш, ажыл-агыйны чорударының чаа методтарының оруу-биле бурунгаар бүзүреңниг чорup, реформага чогаадыкчы салыышкынын киирип турар. Оон өскелери нийти шимчээшкинниң хажызынга артып каарын күзевээн ышкаш болуп, ынчалза-даа чымчаа-биле чугаалаарга, олар ажыл-херек кылган улус өттүнүп, безерек хемчеглер-биле кызыгаарлаттынып турар, ол чорукту кандыг-даа таварылгада агартып болбас. Реформага алызындан удур, ажыл-агыйны чорударының экономиктиг методтарын нептередиринге сагыштыы-биле шаптыктаар, оларны боттуг чылдагааннарга, а оон эрткеш ажыл-ишчилерниң санал-оналынга сылдаглап алгаш, бүгү талазы-биле баксырадырын оралдажыр кижилер база бар дээрзин барымдаалап көөр херек.

Аңаа холбаштыр чүнү чугаалап болурул? Үндезин экономиктиг реформаны амыдыралга боттандырарын эң улуг политиктиг сорулга кылдыр салган бис. Ооң чедиишкининден социал-экономиктиг депшилгениң бедиктеринче чурттуң үнери хамааржыр. Оортан атkaaр-лаашкын черле турүп болбас. Харын кайнаар атkaaр-лаар боор ынчаш. Аңаа шуптү идепкейлиг болгаш эчис сорулгалыг хөделир ужурлуг. Бис оруктуң ортузунга ийикпе, азы ооң эгезинде бир черге ызыртынып доктаай бээривис ындыг чорукту болдурбас херек.

Оон улам-на бурунгаарлаар херек. Ону барымдаалап көрүп тургаш, бүгү ведомстволарның, партия, совет, ажыл-агый кадрларының туруштарын болгаш бир эвес күзээр болзуңарза, күш-ажылчы коллективтерниң-даа туруштарын тодарадып көөрү негеттинип турар.

Бо айтырыгны мен калбаа-биле тургузарын күзеп тур мен. Экономиктиг реформа дээрге нийтилел системазы болур социализмниң эде тургустунуушкунунуң, чаартыныышкынының үзүлбес тудуш кезээ болур болгаш аңаа соксаал чок деңнештирилге амгы үеге чедир кайда-ла арткан болдур, ону хензиг-даа артынчы чок кылдыр сиврип каaптас болзувусса, бурунгаар шимчевес, эде тургустунуушкунуң сорулгаларынга күш четпес апаар бис.

Ийет, социализм — социал магадылалдарның нийтилели-дир, ол амыдырал-чуртталганың бергелеринге болгаш чедимче чок чоруктарынга таварышкан кижини чааскаизырадыр арттырып кагбас. Совет кижилерниң социал камгаланы хууда өнчү-хөреңгини болгаш дарлалмөлчүгеддн узуткап чок кылганынга ажылчы чоннуң эрге-чагыргазынга үндезилеттинген. Кижиниң социал камгалалының принциви бистиң хоойлуларывыста быжыглаттынган, хөй чылдарның практиказы-биле бадыткаттынган. Чуртта эң чугула социал магадылалдар — чурттаар чер алыр эрге, ажыл-биле хандырары, халас өөредилге болгаш медицина хандырылгазы тургустунган.

Бо талазы-биле хөй четпестер болгаш чедир кылыынмаан чүүлдер бар-даа болза, ол чаалап алыышкыннарның принципиалдыг ужур-дузазынга чигзиниг черле турбас. Ынчалза-даа нийтилелге социал камгалалдың деңнели национал байдааның хемчээлинден, а ол бодунуң ээлчээнде — социализмниң «кижи бүрүзүнден шыдаар шаа-биле, кижи бүрүзүнге — ажылдаан шаа-биле» дээн принцивин шын болгаш чайгылыш чок ажыглаарындан хамааржыр. Ол принципти ёзугаар кижиниң амыдырал-чурттталгазының чаагай чоруу, байдалдары, ооң арга-мергежилин, талантызын ажыглаанындан, ооң нийти херекке салыышкынындан дорт хамаарылгалыг бооп турар. Социализмниң амыдыралчы аргазының үндезинин чогум-на ында-дыр. Чогум-на ажыл-ишчи бүрүзүнүң талантызындан болгаш чурттуң нийтилел байлааанче тодаргай салыышкынындан хамааржыр. Оон-биле чергелештир бис каяа-даа илереп кээр болза, акша-хөреңги сүрер чоруктарның кандыг-даа илерээшкиннерин шиитпирлиг үзе шавар ужурлуг бис. Чүгле бистиң хоойлуларывыска болгаш бар болуп турар нормачижектерге дүүштүр шынчы болгаш ак сеткилдиг күш-ажыл бедик материалдыг шаңналдыг база хөй-нийти үнелелдиг боор болур.

Эштер! Экономиканы хөгжүдериниң планы бисте кончуг улуг. Олар силерге билдингир. Ынчалза-даа ол улуг хемчээлдиг ажылды калбартып чорударынга бүгү күштү үндүрерде, чоннуң хүн бүрүдеги хереглел-негелделеринден хоорулбас ужурлуг.

Бистер эде тургустунуушкуннуң бодун үндезинин, амыдыралчы ужур-дузалыг айтырыгларның негеп келгенин ёзугаар эгелээнивисти сагындырып тур мен. 80 чылдарның эгезинде чуртка тургустунган байдалды тодарадырыбиле чаңгыс эвес удаа чугаалаар ужурга таваржып келген мен. Бо талазы-биле чамдык бодалдарны аңаа немээрин күзеп тур мен. Биске экономиктиг хөгжүлдениң темпизин кудулаашкын, эң дүвүренчиг деңнелге четкен турганы билдингир болгай. Амгы үеде билдиниң келгени-биле алырга, темпилер колдуунда эки эвес чүүлдерге, коньюктурлуг факторларга үндезилээш, чедип алдынып турган. Нефтиниң ынчаарда доктааттынган улуг өртектер-биле делегей рыногунга садып, ээзиртир суксуннарны садарын кандыг-даа чылдагаан чокка көвүдедип турганын ынчаар чугаалап тур мен. Бир эвес немелде өзүлдениң экономиктиг көргүзүглерин ол факторлардан аңгылаар болза, бистерге херек кырында дөрт-беш чылдарның иштинде национал орулганың абсолюттуг немелде өзүлдези улгатпаан болгаш 80 чылдарның эгезинде харын кызырлып эгелээн боор турар. Херек кырында байдал ындыг-дыр, эштер! Экономиканың өзүлдези чүгле ам кээп кадык байдалга үндезилеттинип улгадып эгелээн.

Эрткен үеде тургустунган байдалдың уржуктарынга бистер ам-даа таваржып турар бис. Делегей рыногунуң коньюктуразы чавызаан, чоннуң социал кадыкшылының эрге-ажыы дээш вино-водка кылыгларын бүдүрерин болгаш садарын кызырар ужурга таварышканывыс амгы үеде чурттуң экономиказы шыңгыы сан-хөө айтырыынга таварышкан. Ээзиртир суксуннарны садарын кызырганының түңнелинде күрүне сөөлгү үш чылдың иштинде 37 миллиард ажыг рубльди чедир албаан. Оон аңгыда, валютаның четпезинден оларны садып алырын кызыгаарлаар ужурга таварышканывыс киир садар бараанарны сатканындан кирер орулга 1985 чылдыы-биле деңнээрге 1987 чылда 9 миллиард рубльге эвээжээн.

Хары угда ийи угланыышкынга: экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынга-даа, экономиктиг амгы байдалды экижидеринге, бистиң чурттакчы чонувустуң хүн бүрү негелдезин хандырарынга-даа аажок улуг, деңнежир чүве чок дээр ийик мен, күжениишкиннерни үндүрерин тургустунган байдал бистен негеп турар.

ТК-ның июнь Пленумунга бүгү айтырыгларның иштинден бирги черге айтырыгларынга — аъш-чем, чуртталга айтырыгларын болгаш эргежок чугула бараанnaр болгаш ачы-дуза-биле чонну хандырар айтырыгларны онзалап көргенин утпаан боор силер. Чурттуң республикаларының крайларның, областарның хемчээлибиле алыр болза, бистиң хүлээп алган шиитпирлеривис херек кырында ажыл-херектер-биле канчаар бадыткаттынып турарыл? Ону партия, чон билген турар ужурлуг, эштер.

Хамыктың мурнунда аъш-чем дугайында. Он ийиги беш чылдың ийи чылында тарааның нийти чыылдазы 17 хуу улгаткан. Эът бүдүрери, он бирги беш чылдың чылда ортумак бүдүрүлгези-биле деңнээрге, 2,1 миллион тонна өскен, азы 13 хуу, сүт — 8,2 миллион тонна, азы 9 хуу, дагаа чуургазы — 7 миллиард борбак, азы 9,4 хуу өскен. Көрүнер даан, өзүлде бар ышкажыл. Аъш-чем-биле хандырылганы ол элээн экижиткен. Валюта киирип алыышкынын эвээжеткениндеп бо продуктуларны даштыкыдан киир сөөртүп алырын кызырганда-даа турган болза, ол элээн экижээн. Ынчалзажок аъш-чем курлавырларының байдалы бистерни хандырып шыдавайн турар, ону чүткүлдүү-биле өстүрер ужурлуг бис. Мында курлавырлар улуг, ынчалзажок ону ажыглап турарывыс янзы-бүрү.

Бир талазында, сөөлгү чылдарда көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин элээн көзүдедип турар чамдык республикалар болгаш областар бар боор турар. Чижээ, Орёл областың көдээ ажыл-агыйы чоокка чедирле бодунуң хөгжүлдезинге шыңгыы чыдып каап турду. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ында эки талаже өскерлиишкиннер боор турар. Күш-ажылды организастаарының болгаш ажыл төлевириниң ажыктыг хевирлериниң ажыглаарынче областың ажыл-агыйларында улуг кичээнгейни салып турар болу берген. Барык бүгү үнүш ажыл-агыйы керээлиг ажылдарның янзы-бүрү хевирлери — коллективтиг, хөлезилээр, өг-бүле болгаш хууда керээлер-биле хаара туттунган. Керээ ёзугаар ажылдаар принциптерже шилчилге мал ажылында база доостурунуң кырында келген. Моон мурнунда турганынга бодаарга, суурларның социал хөгжүлдезинче улуг кичээнгейни угландырган. Областың хожудап турар ажыл-агыйларынга эрткен чылын ортумаа-биле 50—100 квартираны, школаларга 40 чаа олуттарны, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге 43 олуттарны ажыглалга киирген. Суурларның кадрлар-биле хандырылгазын экижидеринге ол чедирген, чер болгаш мал ажылының продуктулуун бедидеринге таарымчалыг байдалдар тургустунган. Ооң түңнелинде 1986—1987 чылдарда көдээ ажыл-агыйның нийти продукциязы моон мурнундагы беш чылдың чылда ортумак деңнели-биле деңнээрге 18 хуу улгаткан, а күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 27 хуу өскен. Пландан ажыр бүдүрүлгениң ачызында түс черниң чурттакчыларын хандырары-биле эът садары сөөлгү ийи чылда 33 хуу, сүт продуктулары — 17 хуу өскен. Чорудуп турар эде тургустунуушкуннуң үретүңнелин чон боттуу-биле биле берген.

Ажылды чер болганда шак ынчаар чорутпайн турары хараадаанчыг. Армения, Новосибирск, Воронеж, Ярославль, Кировоград, Кострома, Ростов областарда шөлдерниң болгаш фермаларның продуктулуг чоруу, ажыл-агыйларның экономиказының ажыктыг чоруу кудү болуп артпышаан. Сүдүн алыр мал ажылында хожудаашкыннарның уржуундан түс черниң чонун сүт-биле хандырар планныг онаалдаларны безин бо черлер күүсетпээн. Эът-биле хандырылгада шак ындыг чорук Азербайджанга, Грузияга, Узбекистанга, Чечен-Ингушетияга, Одесса, Чарджоу областарга болган.

Байдалды өскертири-биле азырадыкчы хөөнну, аъш-чем-биле хандырылга айтырыгларын төптен чаа-чаа дилеглер кылып турган шиитпирлексээр түс черлерниң дыка хөй удуртукчуларының чүткүлүн шиитпирлин-биле чайладыр херек. Манаа кол чүүл чүү болурул? Колхозтарны болгаш совхозтарны дужаарын, командылаарын соксадыр херек. Аграр секторнуң ажылчыларының бот-идепкейлиг, тывыңгыр ажыл-чорудулгазынга делгем орукту ажыдары, күш-ажылды организастаарының болгаш ажыл төлевириниң бүгү-ле ажыктыг хевирлерин колхозтарга, совхозтарга коллективтиг, хөлезилиг, өг-бүле керээзин, РАУК шугуму-биле чаа чүүлдерни база идепкейлиг ажыглаары чугула.

Чурттаар оран-бажың тудуунуң болгаш социал адырны хөгжүдериниң чамдык айтырыгларының дугайында. Бо талазы-биле сорулгалар хүлээп алдынган болгаш оларны дүргени-биле шиитпирлээр хемчеглерни боттандырып турарын билир болгай силер. Ажылдың баштайгы түңнелдери мындыг боор турар: 1987 чылда акшаландырыышкынның бүгү-ле дөстериниң күсели-биле 130 миллион дөрбелчин метр чыгам чурттаар оран-бажың туттунган болгаш планнаттынганындан барык-ла 2,5 миллион дөрбелчин метр хөй боор турар болгаш 1986 чылдың түңнелдеринден 10 миллион дөрбелчин метр артык боор турар. Моон мурнундагы кайы-даа чылга көөрде, ол хөй. Чүгле эрткен чылда безин нийти билиг школаларын ажыглалга киирери 18 хуу, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринин — 7 хуу, профтехучилищелерниң — 61 хуу, поликлиниктарның — 17 хуу, клубтар болгаш культура бажыңнары киирери — 36 хуу улгаткан.

Чурттаар оран-бажың тударда Казах ССР-де кандыг дилээшкиннерни болгаш тывыышкыннарны кылып турарының дугайында моон мурнунда-даа чугаалап турган болгай мен. Эрткен чылын Казахстанның тудугжулары эки ажылдаан: олар чыл программазын Улуг Октябрьның 70 чыл оюн таварыштыр күүсеткен. Ооң түңнелинде оочурда турар беш өг-бүлениң бирээзи-ле квартира алган. Шак ындыг чедиишкиннер турда, республиканың 1987 чылдың эгезинге чедир учётка алдынган бүгү ажылчы чоннарын чурттаар оран-бажың-биле 1991 чылга чедир хандырар чаа сорулганы боттут шиитпирлеп болур арганы берип турар.

Социал адырны хөгжүдер талазы-биле хөй талалыг ажылды Эстонияда чорудуп турар. Бо черде доктааттынган планнарны чылдан чылче доктаамал күүседип келген, чурттаар оран-бажың-биле чуртта эң бедик хандырылганы чедип алган, чоннуң акша-хөреңгизин билдилиг киириштиргени маңаа эвээш эвес салдарлыг болган. Өске бир эргежок чугула сорулга — ажыл-агый бүрүзү көдээ черлерге школалыг, уруглар сад-яслилиг, клубтуг, столоваялыг болур, оон-биле чергелештир оларны чогуур үезинде болгаш эки шынарлыг кылдыр тудар сорулганы план ёзугаар шиитпирлеп турар. Эстон тудугжуларының чедиишкиннери боттарының-на материал-техниктиг баазазын мурнады хөгжүдеринге даянып турары онзалап демдеглексенчиг-дир.

Чурттаар оран-бажың тудар талазы-биле хожудап турары дээш дыка хөй республикаларның болгаш областарның удуртукчулары ТК-ның июнь Пленумунга шүгүмчүлеткенин билир болгай силер. Ындыг чүүлдер ам-даа бар-дыр. Таджикистанда, Россия Федерациязының чамдык девискээрлеринде, ылангыя Горький, Новосибирск, Пенза, Рязань, Чита областарда болгаш Дагестанда чурттаар оран-бажың болгаш социал тудуг оожум чорup турар.

Чүү болганыл? Хожудаашкынның кол-кол чылдагааннары чүл? Бир эвес шупту черлерде байдалдың эге үндезиннери херек кырында дөмей апарганын ап көөр болза, бо айтырыгга харыыны бир-ле дугаарында хоочураан эрги аарыгның катаптааанындан — сөс биле ажыл-херектиң карышкаанындан дилеп болур. Кайда-даа багай эвес программаларны ажылдап кылып турар, ынчалза-даа чер болганга ону боттандырары организакчы, ажыл-агыйжы ажыл-биле ыракта быжыглаттынмайн турар.

Бо хүннерде ТК-ның Политбюрозу СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хоорайларга болгаш көдээ черлерге хуу бажың тудуун сайзырадыр дугайында доктаалын чугаалажып көрген болгаш деткээн. Көрдүнген хемчеглер мурнунда турган үндезин чок кызыгаарлаашкыннарны дүжүрер болгаш хуу бажыңнарны тударынга чээли бээринге база аңаа тударынга таарымчалыг байдалдарны тургузар. Бо бүгү бистиң социал программавысты боттандырарынга кошку деткимче болур ужурлуг. Түс чер органнарының хуу тудугжуларга эргежок чугула кичээнгейни көргүзеринден болгаш оларга херек дузаны чедиреринден бүгү ажыл хамааржыр.

Нийтизи-биле, эштер, хөй талалыг хемчеглер алдынып турарын көрүп тур силер. Чуртталга айтырыын дүрген шиитпирлээр дээш, совет улуска эки байдалдарны тургузар дээш бөгүн ону идепкейлии-биле ажыглаар херек. Үнелелдерге чаныш-сыныш чок болуп көрээлинер, эштер: чуртталга болгаш социал-культура тудуунуң планын күүсетпези — өршээл чок болгаш чүнүң-биле-даа ол шынзыттынмас. Онаалдаларны үскениниң фактыларын чер бүрүдеге ажык-чарлыг болдурар, а чугула социал программаны күүсетпээнинге буруулуглар ажылчы чон мурнунга харысалганы чүктээр апаар.

Бараан бүдүрериниң болгаш чонга ачы-дуза чедирилгезиниң талазы-биле байдал шыңгыы дүвүрелди болдуруп турар. Чоннуң хереглел бараанnaрын бүдүрерин дүрген хөгжүдериниң хемчеглери чамдык түңнелдерни берип турар. Сөөлгү ийи чылда үлетпүр бараанnaрын чонга бүдүрери 16,5 миллиард рубльге хөй болган азы 9,4 хуу өзүлдени алган, ооң иштинде чиик үлетпүр 3,3 миллиард рубльге хөй болган азы 4 хуу өскен. Ындыг турбуже, хереглел рыногу чедимче чок болуп артпышаан, чонну садып алыр бараан-биле чедир хандырбайн турар. Эрткен чылын үлетпүр чонга бараанны планда көрдүнгениннен 3,6 миллиард рубльге эвээшти бүдүрген. Хөй хемчээлдиг продукцияны, ылангыя чурттакчы чоннуң хереглели улуг амгы үениң техниктиг деңнелиниң кылыгларын эвилел министерстволарының бүдүрүлгелери чедир бербээн. Чоннуң хереглел бараанnaрының шынарын экижидеринче угланган караанка илдигер өскерлиишкиннер херек кырында болбаан. Чонга ачы-дузаны калбартырының материал-техниктиг баазазы дыка оожум немежип турар.

Чурттуң экономиказын эргелеп башкарарының алыс түңнел эде тургустунуушкуну болза адырлар министерстволарының харысалгазын ап кагбайн, кижилерниң бараанnaрга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге хереглелин хандырар база чурттакчы чоннуң акша орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансылаттынганын дүүштүрер талазы-биле практиктиг ажылдың кол үг-шиин чогум-на республикаларже, крайларже, областарже угландырып турар. Янзы-бүрү чылдагааннар-биле бо амыдыралчы чугула айтырыгларны шиитпирлээринге киржиринден ойталаар оралдажыышкыннар чиидиг бурүү шавыышкынга таваржыр ужурлуг.

Мындыг айтырыгны база бодап көөр болза эки: чоннуң хереглел бараанnaрын бүдүрерин өстүргени дээш күш-ажылчы коллективтерниң болгаш адырларның бистиң хүлээп алганывыс экономиктиг идиг бериишкин механизми чүү хире чедир ажылдаттынганыл? Бараанnaрның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң санының болгаш шынарының айтырыгларын чүгле административтиг методтар-биле шиитпирлээр дээн оралдажыышкыннар амга чедир эвээш ажыктыг болуп келген. Борта кылдынган частырыглар дээш миниринден корткан хереэвис чок. Харын-даа олар дүрген-не эскертинген болгаш эттинген турар болза, улам эки, улам дүрген беримчени алыр бис. Чүгле чаңгыс негелде өскерлиш чок хевээр артар: айтырыгларны «үр хааржаккe» чылдырбайн, дарый шиитпирлээр херек.

Чугааның бо кезээн дыннааш, кым-бир кижи мындыг айтырыгны салып-даа магат чок: эде тургустунуушкуннуң идеологтуг талазынга бо кандыг хамаарылгалыг чүвел? Мында харылзаа дорт деп бодаар мен — бо сорулгалар канчаар шиитпирлеттинип турарындан хөй кезиинде кижилерниң байдалы болгаш медерели, оларның хөөнү, ажыл-херекке, партияның политиказынга, эде тургустунуушкунга хамаарылгазы хамааржыр.

Эштер! Бистер экономиктиг реформавыс, демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң чорудуунуң хөгжүлдези, угаан-бодал-мөзү-шынар алырының чаартылгазы, тодаргайлаарга, революстуг эде тургустунуушкун деп билиишкин-биле холбап турар бүгү чүүлдер чаңгыс дөстүг. Олар боттарының аразында сырый харылзаалыг болгаш хамаарылгалыг, ынчангаш эде тургустунуушкунну оларның бирээзинге эгелээш, өскезинге уламчылаарын бистен негээр.

Ынчангаш бистиң политиктиг системавысты эде тургузары эргежок чугула апарган деп түңнелге келген бис. Ынчанмайн канчаар, бистиң системавысты өскертириниң дугайында эвес, а нийтилелдивистиң хөгжүлдезин чедиишкиниг хандырып шыдаар, шынар талазы-биле чаа структураларны болгаш элементилерни киирип, чаа утка-шынарны болгаш өскерлиишкиннерни немээриниң дугайында чугаа чоруп турар-дыр. Ук айтырыгларны шагда-ла чуртта калбаа-биле идепкейлиг чугаалажып чорup турар. Бо таварылгада эвес-тир. Эде тургустунуушкун улам ханылаан. Ол бүгү-ле талаларны, эң чугула тала болур нийтилелдиң политиктиг системазын хаара тудар.

XIX партконференцияга чедир ук айтырыгларны ам-даа үндезини-биле чорударывыстың дугайын чугаалаан болгай мен. Бистиң политиктиг системавыстың хөгжүлдезиниң сорулгазы болза — ёзулуг демократтыг контроль тургустунуп, чугула политиктиг болгаш күрүне айтырыгларын шиитпирлеп турар үеде болдуна бээр шын эвес чүүлдерни шиитпирлии-биле эвээжедирин, харын-даа шуут чок болдурарын база бистиң политиктиг системавыстың бүгү «чадаларынга» субъективизмниң тыптып келирин шуут болдурбазын хандырар эрге-хоойлуну чурумчудуп алыры болур. Принципиалдыг шиитпирлер чоннуң идепкейлиг киржилгези-биле ажылдап кылдынарын база хүлээп алырын чедип алыр сорулгалыг бис. Бо чорук бистиң социалистиг демократиявыска дүгжүп турар.

Чүнүң-даа мурнунда чугаа бистиң нийтилелдиң политиктиг системазының кол ээзээ болур Советтерниң ролюнуң бедээниниң дугайында, күрүне эрге-чагыргазын оларның боттарында сиңиргениниң дугайында чоруп турар. Советтерни тургузарда болгаш ажылдадырда, социализмниң демократтыг принциптерин бир дугаарында боттандырар херек. Тодаргайлаарга, бөгүн бистер Советтерниң эрге-чагыргазын ленинчи ёзу-биле катап тургузарының эргежок чугулазының дугайын чугаалал турарывыс ол. Советтерниң бүгү-ле деңнелдерин күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың тодаргай ажылдыг, бот-идепкейлиг, долу эргелиг төвү кылдыр тургузар херек.

Бо дээрге Советтерниң канчаар тургустунарын хынамчалыг бодаарын негээр апаары чугаажок. Ынчангаш Советтерниң ажыл-чорудулгазын эде тургустунуушкуннуң сорулгалары-биле дүүштүр уун шыдавтар мергежилдиг кижилерни хынамчалыг шилип алырынга болгаш эрге-чагырга органнарын тургузарынга кижилерниң идепкейлиг киржилгезин хандырар соңгулда системазын улам ыңай сайзырангайжыдары чугула ышкажыл. Советтерге бистиң чурттуң хөй янзы онзагай байдалдыын, ооң иштинде национал байдалдарны база бодаар. Ол ышкаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазының айтырыгларын база оюп кагбас ужурлуг бис. Ажылдың ажыктыг чоруун күштелдирериңге хамааржыр, Президиум баштадыр, сессиялар, комиссиялар болгаш депутаттарның ажыл-чорудулгазынга чедир ооң ролюн чаазы-биле бодамчалыг көөр апаар.

Политиктиг системаның реформазының үндезин айтырыынга, партия болгаш күрүне органнарының хүлээлгелерин ылгаары база хамааржыр. Моон үндезининге ленинчи идеялар турар ужурлуг. Партияның башкарыкчы болгаш удуртукчу ролю болза, социалистиг нийтилелдиң ажыл-чорудулгазының болгаш хөгжүлдезиниң чугаажок негелдези. Партия политиктиг курсту теория кырынга ажылдап кылыр болгаш таарыштырып турар. Ол ажылдап кылганы политиказын массаларга чедирип, салдынган сорулгаларны боттандырарынга оларны каттыштырып база организастап, кадр политиказын чорудуп турар. Нийтилелдиң политиктиг авангардчызы болур партияның үндезин хүлээлгези чогум-на мында. Ам эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың байдалдарында партия, социализм байдалдарында ооң ажыл-чорудулгазының дугайында долузу-биле ленинчи өөредиг катап тургустунар ужурлуг. Бо айтырыгларга хамаарыштыр ханы бодаттынган, коллективтии-биле кады ажылдаан саналдарлыг Бүгү-эвилелдиң партконференциязынга ужуражыр апаар бис.

Тургузуп турар политиктиг системаны, ажылының кол утказы болгаш арга-дуржулгазы үндезини-биле өскерилген хөй-нийти организацияларының хөгжүлдезиниң системазы чокка бодаары болдунмас. Болу онзагай байдалдарлыг болгаш эрге-ажыктарлыг, тодаргай социал бөлүктерлиг хөй-нийти организациялары барда, ол үндезилеттинер. Сорулга чүл дизе...

(Уланчызы 4-кү арында).

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЗЫН — РЕВОЛЮСЧУ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда).

эе, оларның ылгалдарын чок кылырындан эвес, харын-даа оларны долузу-биле тодарадыр, өөренип көөр болгаш ниитилел хөгжүлдезиниң херээнге кииририптирер. Хөй-ниити организацияларының кол сорулгазы болза, социал-политиктиг, идепкейжи чорукту сайзырангайжыдар, хөй янзы негелделерин хандырар, хамаатыларны хөй-ниитиниң эргелеп башкарылгазынга чаңчыктырары болур.

Хөй-ниити организацияларының төлевилелиг ажылдакчыларының арбыдап көвүдээнин, төп органнарның бүрүн эргелериниң чартык-чамдызын адаанда турар органнарга дамчыдып бергеш, амын эрттир организастаар база дүжүметсиг чорукту чок кылырын сорулга кылдыр идип үндүрери биске эргежок чугула деп бодалдыг мен. Хөй-ниитиниң адакы организацияларының үстүкү аппараттардан базым бүрүзүнде чөпшээрежилге алыр чоруундан хостаар.

Хөй-ниити структураларының системазын сайзырангайжыдарының, социал, профессионал болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилерни каттыштырып турар хөй-ниити организацияларын тургузары негеттинип келгени билдинип турар-дыр. Күрүне органнары чүгле хөй-ниити организацияларының киржилгези-биле шиитпирлээр айтырыгларны калбартыры күзенчиг.

Социалистиг демократизм — ол дээрге бистиң социалистиг принциптеривистиң болгаш үнелиг чүүлдеривистиң баазазынга үндезилеттинген социал болгаш политиктиг амыдыралдың янзы-бүрү хевирлери-дир. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, партия конференциязының ажылдап кылыр шиитпирлериниң үндезининге ол идея салдынар ужурлуг.

Ол чүүл национал харылзааларның, национал-күрүне тургузуунуң айтырыгларынга база хамааржыр. Бистер амгы үеде чурттуң бүгү нацияларында болгаш биче улустарында национал бот-медерелиниң өзүп турарының, национал мининишкиннериниң (чамдык таварылгаларда багай талалары-биле-даа) илергейлеттинип турарының дугайын чугаалап турар бис. Бо бүгү амыдыралдың чөптүг айтырыглары-дыр, ынчангаш оларны шиитпирлээр апаар. Республикаларның аразында харылзааларның улам ынайгы хөгжүлдезиниң хевирлерин, оларның эргелерин, ооң иштинде төп күрүне органнарынга төлээлелгезиниң-даа талазы-биле быжыглаар дугайын бодаары негеттинип турар.

Айтырыглар хөй чыылган дээрзин билип тур боор силер. Кезик-чамдык хемчеглер-биле ол бүгү шиитпирлеттинмес. Удавас болур партия конференциязынга чоннуң социалистиг бот-эргелелиниң дугайында партияның XXVII съездизиниң, ТК-ның Пленумнарының идеяларынга үндезилеттинген политиктиг системаны сайзырангайжыдарының база ниитилелде боор турар демократчыдылганың бистиң чуртувуста боор турар чорудулгаларын өөренип көөрүнүң талазы-биле делгеренгей саналдарны белеткээр сорулга бистиң мурнувуста туруп турары тодаргай.

Ам эде тургустунуушкун идеологиязының чамдык делегей айтырыгларынга доктаап көрейн, эштер.

Эрткен үениң дуржулгазын болгаш кичээндириглерин угаан-бодалывыстың, сеткил-сагыжывыстың хавызындан бүгү талалыг сайгарып көргеш, бистер бодувустуң мурнувуска мындыг сорулганы салган бис: чурттап турар ниитилеливисте чүү боор турарын билип алыр, өөренип көөр, ужурун тывар. Делегей байдалынга хамаарыштыр айтырыгны база-ла ындыг янзылыг тургускан бис: билип алыр, ужурун тывар, бистиң чуртувустуң чурттап турар делегейинде чүү боор турарын өөренип көөр. Боттуг анализти кылгаш, бистер эде тургустунуушкун болгаш чаа политиктиг бодаашкын чугула деп түңнелге келген бис. Делегейниң амгы үедеги боттуг чүүлдерин эртем ёзузу-биле билип алырынга ындыг янзылыг бурунгаарлаашкын болдунган, ындыг билип алыышкын чаартыкчы болгаш идепкейлиг политикаже шилчээн.

Съезд мурнунда-ла, 1986 чылдың январь 15-те кылган медеглеливиске кижи төрелгетенниң дириг артарының чугула негелдези болур ядролуг чепсек чок делегейже бурунгаарлаашкынының программазын чарлаан бис. СЭКП-ниң XXVII съездизи ийи чүс чылдың аразында үеде тайбын кожа-хелбээ чоруннаашкынның калбак философтуг тайылбырын берген болгаш тайбынның бүгүдени хаара туткан болгаш делегейниң айыыл чок чоруунуң концепциязын үндезилээн. Боо-чепсекти дүжүрериниң болгаш делегей аремазынга өске-даа айтырыглар талазы-биле бистиң эгелекчи саналдарывыс ам даап бодаашкын, мооң мурнунда турганы ышкаш барык таланың кандыг-бир хөделиишкининге хамаарыштыр кылдынган анаа харын эвес апарган. Ук саналдар быжыг, үр үеде турар болгаш эртемниг баазаны алган.

Женеваже, ооң соонда Рейкьявикче, адак соолунде ядролуг чепсекти кызырарының дугайында дээди деңнелге кылдынган бирги дугуржулга болур ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Керээге Каттышкан Штаттар-биле ат салыр дээш Вашингтонче углаан оруктар ындыг янзылыг изеттинген. Ук Керээниң ужур-дузазының дугайын үнелеп көрбүшаан, бистер шуптувус 1985 чылдың апрель Пленумундан эгелээн болгаш XXVII съездиге теория болгаш политика талазы-биле үндезилеттинген политиканың шынныын ол бадыткап турар дээрзинге чөпшээрежир боор бис деп бодап тур мен. Вашингтонга ат салдынган Керээни чепсегленишкинниң боттуу-биле дүжүрериниң эгези деп санап турар бис. Ындыг болуруп бистер күзеп турар бис. Ооң уламчылаашкынныг болуруп чедип алыр дээш туржуп турар бис.

Канчалза-даа ол эки түңнел. Социалистиг чурттарның, өске-даа депшилгелиг болгаш тайбынга ынакшылдыг күрүнелерниң, массалыг хөй-ниити шимчээшкининиң, Каттышкан Нацияларның Организациязының, каяа-даа каттышпазының шимчээшкининиң ядролуг айыылга удур демиселиниң күжениишкиннериниң үре-түңнели, эртемниң, культураның, хүрээ черлериниң көскү ажылдакчыларының идепкейлиг чоруунуң, оларның бир демниг туржуп, бот-боттарын билчип келгениниң үре-түңнели-дир. Ол түңнел хөй-хөй политиктерниң, ажыл-херекчи болгаш шериг бөлүктериниң төлээлекчилериниң угаан-сарыылдыг болгаш идепкейлиг чоруунуң ачызында база чедип алдынган.

Керээ — делегейниң күттүзүнүң чедип келген деңнелин көргүзүп турар бир янзы көргүзүг. Чаа бодаашкын кижилерниң угаан-бодалында чүгле нептереп эгелээн эвес, а харын делегей политиказынга салдар чедирип эгелээнин ол көргүзүп турар. Керээни ажылдап кылып турда, чедип алдынган дуржулга боду база өөредиглиг. Берге болгаш күжениишкинниг болза-даа деңэргелиг чугаалажыышкыннарның түңнелдиг болуру бадыткаттынган. Ындыг чугаалажыышкыннарга бот-боттарының эрге-ажыктары болгаш ийи таланы дүвүредип чоруур чүүлдер кончуг хынамчалыг өөренип көрдүнер.

Ындыг болзажок, Керээге ат салдынганы — оожургаарының болгаш сеткил амыр олурарының чылдагааны болбас ужурлуг. Ол чепсегленишкинни дүжүрери болгаш тайбын дээш демиселдиң, ооң иштинде идеологтуг демиселдиң ээлчеглиг үе-чадазын ажыткан деп чугаалап болур. Керээ чардынганының баштайгы хүннеринден эгелээш-ле, ССРЭ-биле харылзааларны чогумчударының удурланыкчылары ук Керээни күштүг кылдыр бадылаарын болдурбас дээш демиселге күштерин мөөңнеп алыры-биле «янзы-бүрү тыыштарны» кылып эгелээн, а америк администрациязы сөзүн тудуп, Керээ дээш туржуп турзажок, антисоветчи, антикоммунистиг шуугаашкында кончуг салдарлыг барыын күштерниң аайынга кирип турар. Чүгле сөс кырында аайынга кирип турар эвес, а «улгадып турар совет айыыл» деп чүвеге сылдаглап алгаш, тодаргай хөделиишкиннери-биле оларны деткип турар. Бистиң кызыгаарывыска чөңгээлиг үүлгедиишкинни кылган чорукка бистер таварышкан бис. АКШ-че аян-чоруктуң үезинде тургустунган байдал чамдык кижилерге таарышпайн турары билдингир.

НАТО-нуң Европа талазында милитарисчи ажыл-чорудулгазы көскүзү-биле күштелип турар. Керээ ёзугаар узуткаттынар ракеталарның «орнун тургузуп алырын» организастаарынче далажып турарлар. Керээде ол дугайы көрдүнмээн болгай деп ыят чок чылдак тыртып алгаш, ядролуг чепсектиң «өске хевирлерин», ылангыя далайга болгаш агаарга таарыштыр модернизастаарын база санын көвүдедирин планнап турарлар. Чоокку келир үеде безин ядролуг чепсекти узуткаарындан ойталаан шыгы медеглелдер Лондондан, Парижтен, НАТО-нуң Брюссельде штаб-квартиразындан дыңналып кээп турар. Стратегтиг боо-чепсекти кызырар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың Керээзинге болгаш чугаалажыышкыннарынга хамаарыштыр кылдынган деткиишкин сөстери Франция болгаш Англия ядролуг чепсек бүдүрерин көвүдедиринден ойталавайн турар деп медеглелдер-биле капсырлажып турар. Харын-даа шуут дедир. Керээге ат салдынган соонда НАТО күрүнелери ийи болгаш хөй талалыг шериг интеграциязының талазы-биле кончуг идепкейлиг хөделиишкиннерин көргүзүп эгелээн.

Бистиң эде тургустунуушкунувуска хамаарыштыр улуг эрге-дужаалдыг ажылдакчыларның кылып турар боттуг чугааларында «коммунизмниң экспанциязының дугайында» шуугаашкыннар, «кымнар-биле харылзаа тудуп турарын» утпас дугайында сагындырыглар болгаш амгы совет удуртулга бодунуң системазын өскертпес дээнде ооң «дипломатчы хүлээп көрүүшкүннеринде» база-ла ужур бар дээн уткалыг сөстер дыңналып турар. ССРЭ-биле кандыг-даа чугаалажыышкын кылган ажыы чок, чүге дээрге «бүзүрээр арга чок» дээн хевирлиг шуугаазынның ам база көдүрлүп турар. Реакцылыг, эң-не антисоветчи күштерниң мөөңнелиишкини болуп турар. Янзы-бүрү «аналитиктер» болгаш кремленологтар чазактарга сүртенчиг сүмелерни берип, хөй-ниитиниң мээзин тооредип, бир эвес боо-чепсекти дүжүрер чорудулга уламчылаар болза Барыын түк «озалдыг» халапка чедер деп коргудуп турар.

Эде тургустунуушкун болгаш боо-чепсекти дүжүрериниң айтырыгларының талазы-биле идеологтуг демиселди бистиң девискээривисче, бистиң амыдыралывысче чая каар дээн оралдажыышкын күштелген. Совет ниитилелде совет удуртулгада демиселдиң чидигленгениниң дугайында, эде тургустунуушкунда болгаш СЭКП-ниң даштыкы политиктиг угланыышкынында «оппозиция» тыптып келген болгаш өзүп турар дугайында чоңгээлиг хоп-нүгүлдү «радиоүннер» нептередип турар. Партияның салган эгис сорулгаларын чедип алырының аргаларынга бүзүрел чок, бүзүревес чорукту тывыдырар деп турар. Антисоциалистиг күткүүшкүннерниң топтери чүгле Совет Эвилелинге хамаарыштыр ындыг чөңгээлер болдуруп турар эвес дээрзин эки көрүп турар бис. Социализмни улам ынай болбаазырангайжыдарының чайгылыш чок чорудулгазы болуп турар. Социалистиг өске-даа чурттарга удур хоралакчы ажылдың чаа аргаларын олар далаш-биле ажылдап кылып турар. Чурт бүрүзүнге олар онзагай аргаларны ажыглап турар, чүге дээрге национал онзагай талаларны барымдаалап хөделири ол.

Оларның чүге дүвүреп эгелээнин билип турар бис. Боо-чепсекти дүжүрер чорук шериг-үлетпүр комплексиниң орулгазынга болгаш ооң чанында орулга кирип ап турарларга когарал чедирип болуру-биле эвес болдур ийин. Харын-даа социалистиг идеяларның сорунзалыг күштериниң тыптып кээринден, ажылчы чоннарның ниитилели болур социализмниң ат-алдарының улам өсе бээринден сестиишкин база эвес болдур ийин. Олар бистиң чуртувуска хүндүткелдиң база катап улгады бээринден, Совет Эвилелиниң чаа «ажыдыышкынының» болуп турарындан коргуп турар.

Бо чүүлдер «дайзынның овур-хевирин» баксырадыр, а ол дээрге антисовет болгаш империалистиг политиканың идеологтуг үндезининиң баксырадыры-дыр. Сөөлгү он чылдарда реакционерлерге идегелдиг бараан болуп келген чүүлдер сандарап эгелээн. ССРЭ-ниң инициативазының, тайбынга ынак политиказының «барыын үзелдиглерге» таарымча чок чоруунуң чылдагааны бо болуп турар. Боо-чепсек дүжүрүүшкүнүнүң дүргедеп орар маңын доктаадыр күзел оон тыптып турар. Бо бүгү чүүлдерни бистиң идеологтуг ажылывыска болгаш пропагандага көөр болгаш чогуур хемчеглерни алыр ужурлуг бис.

Эштер! ТК-ның мооң мурнунда болган Пленумундан бээр эрткен үеде ортумак, биче ыракшылдыг ракеталар дугайында Керээ-биле чергелештир делегей ужур-дузалыг өске бир болуушкун болза афган айтырыын шиитпирлээр талазы-биле базымнар болур. Ол мурнундан бээр совет кижилерниң сагыш-сеткилинге, бистиң бүгү ниитилеливиске хаңы болгаш дорт дээп келген.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң соонда Политбюро тургустунган байдалды шынгыызы-биле, шынныы-биле сайгарган болгаш байдалдан үнериниң аргазын ооң соонда дилеп эгелээн. Ындыг-даа болза девискээрде ол эң нарын чөрүлдээниң кол дорун чежер айтырыгларны херек кырында шиитпирлээри белен эвес болган. Афганистанның политиктиг мурнуку одуруунче 1986 чылдың төнчүзүнде Наджибулла баштаан ёзулуг национал күштерниң үнгеениниң соонда аргалар ам ажыттынган. Афганистан хамаарышпас, нейтралдыг, каяа-даа каттышпас күрүне кылдыр чөрүлдээни шиитпирлээринге ол чурттан дашкаар таарымчалыг байдалдар база тургустунган. Ол чорук афган чоннуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар. Ол бистиң күрүне эрге-ажыывыска база дүгжүп турар.

10 хонук бурунгаар парлаттынган Медеглелди эки билир силер. Бистиң чүнү кылырывысты-даа, чүге идегеп турарывысты-даа мында шуптузун чугаалаан. Ону бистиң улузувус, бистиң эвилелчилеривис, делегейниң калбак хөй-ниитизи болгаш өнүктеривис ханы медереп билген болгаш деткээн. А афган айтырыын хуу сорулгага дарлап ажыглаар деп турарларга ол чүүл чаа боттуг айтырыгларны тургузуп турар, ону барымдаалавас арга оларда чок. Афганистанда байдалды политиктиг таарыштырарынга киржип турар бүгү киржикчилерниң туружун келир айлар илдениң-биле көргүзер.

Афган чөрүлдээзинге бистиң киржилгевис нарын айтырыг дээрзин билдингир, эштер, эде тургустунуушкун үезинде болгаш чаа угаашкынны практиктиг политикаже чайгылыш чок шилчилгезинде ажып эртип турар бүгү чүүлдеривиске ол хамааржып турар. Ындыг турбуже мында эң кол чүүл чүл дээрге, бо айтырыг талазы-биле Политбюро СЭКП-ниң XXVII съездизиниң принципиалдыг шугумунга дүүштүр ажылдап турар.

Чаа угаап бодаашкынның айтырыгларын эртем ёзузу-биле ажылдап кылыышкыны болгаш оларның идеологтуг үндезилели эге үе-чадада турар дээрзин чугаалаары чугула. Ажылдың ажык-чарлыг болуруунуң калбарып турар байдалы эвээжевес. Бүгү-ле чүвени боттары билип алыр, боор турар чүүлдерни эки билип алыр, ынчангаш дайын айыылынга удур, улустар аразының харылзааларынга ниити улустуң демиселинге херектиг эки билири-биле киржири совет кижилерниң чайгаар күзели боор турар.

Чогум-на харын, ынчангаш даштыкы политиктиг пропаганданың информация болгаш интеллектуалдыг деңнелин шиитпирлии-биле бедидер, делегей айтырыгларының талазы-биле суртаалчы болгаш тайылбырлакчы деңнелин бедидер дээш бүгү эргежок чугула байдалдарны тургузуп турар. Бо — бистиң идеологтуг ажыл-чорудулгавыстың дыка чугула участогу болур. Чүге дизе, бистиң иштики байдалывыста идеялар болгаш чаартылгалар-биле холбаштыр чаа угаап бодаашкынның уткасын билип ап турарында будулгаазыннар чамдык кижилерде тыптып турар. Элдепсингеш канчаар: айтырыглар дыка улуг, олар улам улгадыр болгаш оларны доланлыр демисел калбарар.

Бистер, делегей төөгүзүнүң улуг диалектиказының тургусканы элдептиг чугаалар хевирлиг коступ көрбээн болуушкуннарның херечилери болгаш киржикчилери боор бар чыдар бис. Делегей чергелиг хөй чорудугларның шапкын интернационалчыдылгазы чурттарның болгаш улустарның национал база девискээр хөгжүлдезиниң хевирлериниң санының болгаш онзагай чоруунуң көвүдээни-биле капсырлажып турар. Ынчалзажок оларның кайызы-даа делегейниң бүрүн, бүдүн турарын быжыглап турар. Теорияда ындыг янзылыг чүүлдерни ам-даа шынгыызы-биле шиңгээдип алыр болгаш политикаже шилчидер апаар. Теоретиктиг-даа база практиктиг-даа сорулга ындыг, ол хөй адырларлыг.

Күш дөгээриниң политиказынга үндезилеттинген милитаристчи доктринага удур бистер «эрге-ажыктар балансызының» болгаш бот-бодунга-даа дең айыыл чок чоруктуң концепциязын удур тургускан бис. Бистиң күрүне эрге-ажыктарывыс өске кандыг-даа ниитилелдиң улустарының, ажылчы чоннар массаларының эрге-ажыктарынга удур эвес боор турар. Тайбынны камгалавас болза кандыг-даа депшилге шуут турбас, бо сорулганы шиитпирлевейн чыткаш, моон дашкаар кым-бир кижиниң эрге-ажыының дугайын чугаалаары — утка-бодал чок чүве-дир. Делегей политиказындан дайынны үндүрери дээш демисел — ол дээрге миллион-миллион кижилерниң, чүнүң-даа мурнунда — кандыг-даа дайыннардан кымдан-даа дүрген болгаш кымдан-даа хөй качыгдап турар ажылчы чоннарның амы-тынын алыры дээш демисел болур. Бистинден өске системалыг күрүнелер-биле чогуур ажыл-агыйжы харылзааларны тургузары бо чүүлдерден аңгыда, антисоветизмни божаңнадып турар, а ол дээрге антикоммунизмни божаңнадып, демократтыг чаалап алыышкыннарже болгаш чүткүлдерже реакцияның ыйлышкынын кошкадып турар. Милитаризмни узуткаары — ол дугайында айтырыгны бис чидии-биле тургускан болгаш ону ажыл-агыйжы, боттуу-биле көрүп турар бис — чүгле эң реакцылыг күштерни чүгенизээринге дузалап турар эвес, харын чер болганга ажылдаар черлерниң санын көвүдедип турар. Күш-ажылчы кижилерге дорт ажыктыг чүүлдерни бээринден аңгыда ажылчы чоннар массаларының экономиктиг болгаш идепкейлиг кезээн калбартырынга чедирип кээр, биргээр чугаалаарга, демократияның болгаш депшилгениң социал баазазынга чедире бээр.

Делегейге чаа экономиктиг чурум дээш демисел база «үшкү делегейде» илерээп турар кризис болуушкуннарын ажып эртери дээрге, алызында барып, бүдүн диптерниң миллион-миллион чаа кижилери кижизиг чурттап, догуннаарынга байдалдарны тургузары болгаш оларны төөгүлүг чогаадыкчы ажылынга кииришиптерери болур. А ол дээрге, делегей депшилгезиниң, хамаарышпас хөгжүлдениң, революстуг чаартылгаларның чугула фактору болур.

Делегей чорудуушкуннарының нарын бергези болгаш делегей политиказының «көштериниң болгаш эргилделериниң» байдалын баш удур чугаалап болдунмазы, делегейге коступ көрбээн деткиишкинни алган бистиң хүлээп алганывыс тайбың шаап халдаашкынның улуг хемчээлдии болгаш өзүп турары, тайбың бот-догуннаашкынга боттуу-биле сонуургал чок күчүлүг күштерниң удурланыышкыннары, адактың соонда — бистиң шын билген турарын чедип алырының эргежок чугулазы — бо бүгү чүүлдер чүгле бистиң политиктиг эвес, харын теоретиктиг харысалгавысты бүдүн чадага улгаттырып турар. Марксистерниң мурнунга-даа, оларның кагжыкчыларының мурнунга-даа чугула боор тургустунуп келген үндезин теоретиктиг айтырыг — аңгы болгаш ниити кижи төрелгетен эгелерин боттуг тайбың хөгжүлдеге, ынчангаш политикага база холбаарының дугайында айтырыг болур.

Октябрьның 70 чылының дугайында илеткелде маңаа хамаарыштыр принципиалдыг чүүлдерни айыткан. Үндезин кол айтырыгны тургускан: делегейде бот-бодунга хамаарылганы болгаш ооң бүдүн-бүрүн турарын XX чүс чылдың төнчүзүнде чедип алган амгы үе-чадада империализмниң бүдүшшынарын, ооң эң айыылдыг илерээшкиннерин дозуп, доктаадып болгу дег ындыг салдар туруп болур бе? Янзы-бүрү социал системаларның чарыжының барымдааларын болгаш октаргайның айыыл-халапка таварыштырбайн баар ындыг хевирлерге оларның боттуг догуннаарының аргаларын айыткан. Бистиң ниитилел эртемивистиң угаан бодалы чаа үе-чаданың онзагай байдалдарының болгаш кол шынарларының анализинче дидими-биле кирип эгелээн.

Делегей хөй-ниитизиниң кайгамчык улуг кезии бистиң эде тургустунуушкунувусту бүгү кижи төрелгетенге чаагай чорук кылдыр санап, бистиң эгелээнивис чаартылгаларны, бистиң даштыкы политикавысты чөптүү-биле, харын-даа таарзыныг-биле көрүп турар, а оларның хөй кезии — ону ажыы-биле болгаш идепкейлиг деткип турар. Келир үеже идегелдии бүгү делегейге тургускан бис. Ол — улуг моральдыг капитал. Бис ону камнаар хүлээлгелиг бис. Чер болганда коступ турар ол идегелди шыназдар ужурлуг бис. Кижи фактору-биле дорт холбашкан, ынчалза-даа амгы үениң чөптүг чорудуушкуннарынче дазылы-биле ханылап бар чыдар херектиң бир талазы ындыг.

Өске талазы — тергиидеп турган капиталдың болгаш ниитилелдиң боттуг өскерилгелерге таварышканы болур. Оон аңгыда, амгы делегей хөгжүлдезинге шуут чаа факторларның тыптып келгени болур. Олар болза ядролуг чепсектиң айыылы, эртемде болгаш техникада тыптып келген революцияларның социал болгаш делегей уржуктары, бүгүдеге хамааржыр экология айыылы, информацияда болгаш коммуникацияларның бүгү хевирлеринде тыптып келген принципиалдыг чаа байдалдар болур. Делегей чергелиг айтырыгларның чидиглээни, оларны шиитпирлээринге делегей кады ажылдажылгазының эргежок чугулазын угаап билгени — бо бүгү чүүлдер тайбынның болгаш боо-чепсекти дүжүрериниң эрге-ажыынга бараан боор турар. Фашизмниң болгаш делегейниң ийиги дайынның коргунчуг дуржулгазы хөй-хөй чурттарның кижилеринге доктаамал психологтуг салдарны чедирерин уламчылап турар.

Бо бүгү чүүлдер капитализмниң болгаш ооң делегей-политиктиг үзелдериниң байдалдарында «дайын партиязының» болгаш «тайбың партиязының» аразында, Лениниң чугаалааны-биле алырга, барыын чүкте тергиидеп турар аңгының «хеде-буржуаз», «дайынзырак буржуаз», «реакцылыг-буржуаз» партияларының болгаш «пацифисчи лагерьниң» аразында деңзигүүрнү өскертип турар.

Чаа угаап бодаашкын — материалистиг диалектиканың аргазы-биле анализке таварыышкан чаа боттуг чүүлдерниң шын билип алыры болур. Бо дээрге, революстуг ленинчи дуржулга болгаш марксизм-ленинизмниң кол принциптери-биле холбаштырып шуушкурген ындыг анализтиң түңнелдери база болур. Ол ышкаш демдеглээр ужурлуг мен: чаа угаап бодаашкын империализм дугайында ленинчи теорияга кажан-даа «эки» апарбас империализмниң мөзү-шынарынга хамаарыштыр В. И. Лениниң шинчилелдеринге даянып турар. Бо айтырыгга хамаарыштыр чигзиниг биске турбаан болгаш турбас.

Чаа угаап бодаашкынның төп звенозу — ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдериниң чаа ролю. Оларның ужур-дузазын К. Маркс-даа, В. И. Ленин-даа айтып турган. Ынчаарга ол дээрге оларның өөредииниң чаагай сеткилдиг эге-үндезининден келген чүгле ниити бодалдар эвес-тир. Делегейге боор турган интернационализация чорудулгаларының ужур-дузазын онзалап демдеглевишаан, бистиң улуг баштыңчыларывыс ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдериниң херек кырында боттуг үндезинин ажыдып, оларны социал-аңгы үндезиннери-биле диалектиктиг холбаштырган. Ам ол бүгү чүүлдер практиктиг политиканың үндезин шугуму болу берген. Ынчаарга политикага шак ындыг негелде амгы үениң таарымчалыг эвес болгаш ол ышкаш чогумчалыг-даа чорудулгалары-биле: бир талазында — кижи төрелгетен аймааның бодунуң догуннаашкынынга кыжанган айыылдарның туруп көрбээн калбарганы-биле, өске талазында — күрүне иштинге болгаш делегей политиказынга массаларның база ниити демократтыг факторнуң ролюнуң улгатканы-биле холбашкан.

А ол чорук делегей харылзааларын шуут өскертирин негеп турар. Чогум кандыг болур ужурлугул? Кандыг принцип оларга үндезин болгаш хажыттынмас чүүл болур ужурлугул? Бис ону адап тургулаан бис. Ооң дугайын бүгүде дыңнаар кылдыр чугаалаан болгаш АКШ-тың президентизинден эгелээш, национал хамаарышпас чорук дээш, база социализм дээш бистиң өнүктеривис демиселчилерге чедир — бүгүдеге катаптаарын соксатпас бис. Ол принцип — улус бүрүзүнүң, чурт бүрүзүнүң социал болгаш политиктиг шилилге кылырының хостуун хүлээп көөрү-дүр. Айтырыгны ынчаар тургузар чорукта хоозун ынаныштарның-даа, бүтпес күзелдерниң-даа ора-сомазы база чок. Ол принципти хүлээп көөрүнүң эргежок чугулазынга Барыын чүкте дипломаттыг эвилеи-зөлдек чоруктар-биле болгаш пропаганда-биле бүзүредир эвес дээрзин бистер кончуг эки билир бис.

Бистиң чаагай тура-соруувустуң, бистиң делегей ажыл-чорудулгавыстың чаа стилиниң, удурланыышкак ниитилел системаларының төлээлекчилериниң аразынга болдунуп болур бичии-даа бол бүзүрелди чедип алырының ужун ажык болгаш үре-түңнелдиг чүтааны кылырынче бистиң чүткүлүвүстүң, күрүнелер аразының харылзааларын идеологизастаарындан бистиң шын сеткилдиг ойталап турарывыстың, кайы-кайызынын-даа айыыл чок чоруунга когарал болдурбайн, бир домей байдалдарга дугуржулганы кылырынга белениивистиң — чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкун үезинде совет даштыкы политиканы илередип турар бүгү-ле чүүлдерниң ужур-дузазын канчап-даа бичелетпес болбайн аан.

Ынчалзажок бодунуң турумы-биле өскээртен холгаарлаашкын чокка чурттаар дээн улустарның эргезин хүлээп көөрүнүң херээнге кол «чырыдыкчы» болза, — бурунгаарлаан тудум улам-на улгадыр харын — ол дугайы үстүнде чугаалаттынган болгаш чаа угаан-бодалда илереттинип турар амгы делегейниң олла херек кырында боттуг чүүлдери-дир. Ынчаарга чогум-на ол чүүл делегейни шын хереелдендир көргүзүп турар, ынчангаш бис ону чүгле биске эвес, харын арткан бүгү делегейге база таарржыр деп санап турар бис. Олар, ол боттуг чүүлдер, кымны-даа бодун барымдаалап көөрүнче албадап турар, чүге дээрге алызында барып кол чүве — кижи төрелгетенниң дириг чурттап артары, сайзыралдың бодунуң догуннап турары-дыр. Бо чүүлдер империализмге база тодаргай кызыгаарлаашкынны тургузуп турар.

Ынчаарга социализмниң, демократияның болгаш депшилгениң күштериниң эң чугула хүлээлгези, мен бодап көөрүмге, төөгүлүг сорулгазы чүдел дээрге, ол чүүлдерни агрессияның болгаш интервенцияның күштериниң ажып эртип шыдаваазы шаптыктаашкын кылдыр хуулдуруп шыдаптар аргалыг чаа херек кырында боттуг чүүлдерни калбартырында база быжыглаарында, а харын-даа чааларын тургузарында боор турар.

Бис, Совет Эвилели, бодувустуң эде тургустунуушкунувус-биле ол боттуг чүүлдерни тургузуп база быжыглап турар бис. База катап чугаалап каар бодай-дыр мен: бистиң бүгү-ле даштыкы политиктиг чедиишкиннеривис болгаш тайбынны камгалаарының херээ боду-даа мында — эде тургустунуушкунуң чедиишкиннеринге, силер-биле бистиң кылып турар ажылывыска үндезилеттинип турар-дыр, эштер. Ынчалзажок бистиң бүгү-ле кижилеривис дедир харылзааны-даа эки билип алыры чугула: чаа бодалга үндезилеттинген даштыкы политика чокка эде тургустунуушкунуң чедиишкиннери болдунар арга чок.

Эштер! Эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында ооң идеологтуг айтырыглары бистиң мурнувуска иштики болгаш даштыкы политиктиг талаларның өмектешкен диалектиктиг харылзаалары кылдыр ынчаар тургустунуп кээп турар. Ынчаарга олар база катап — харын-даа он катап улгаттырган күш-биле — чыл мурнунда ТК-ның январь Пленумунга кончуг чидии-биле тургустунган айтырыгже, — кадрлар дугайында айтырыгже бистиң кичээнгейивисти угландырып турар-дыр.

«Чаа идеяларны билбес кижи-дир мен. Оларны чүге билип алза чогуурул дээрзин безин билбес кижи-дир мен ийин» деп чугаалап турар Щедринниң чогаалының маадыры-биле домей кижилерниң турар чери дириг, хайнышкынныг, идепкейлии-биле эде тургустунуп турар организакчы, политиктиг болгаш идеологтуг ажыл-чорудулгада чок болур ужурлуг.

Бистиң амгы үеживис ынчаар бодап турар болза ол багай. Партия кежигүнү, партийжа удуртукчу ындыг сеткил-хөөннүг апаар болза ол каш катап багай. База катап дакпырлап чугаалап каайн: демократизмниң үлегер-чижээн партия, кандыг-даа албан-дужаалда олуруп турар коммунист бүрүзү көргүзер ужурлуг. Ындыг эвес болза демократчыдылга чорудулгазы боттанмас.

Эде тургустунуушкунну партия бодундан, бодунуң кадрларындан эгелээн.

СЭКП ТК-ның январь Пленумунуң соонда партияның кадр ажылынга эвээш эвес чүүлдер кылдынган. Бистиң удуртулга болдуруп турар кол чүүлүвүс — эде тургустунуушкунга хамаарылга. Эде тургустунуушкунну удуртуп турарының дугайында бүгү-ле парторганизацияларга эрткилээн соңгулдалыг органнарның отчеттары чүгле чаа доозулган. Коммунистерниң колдуг хөй нуруузу ажыл-агыйжы эвес, харысалга чок, эрги чаңчыл-биле ажылдаар, эде тургустунуушкунну тоомча чок көөр чоруктар-биле эптежир бодавайн, хоозун чулчуруушкун кылыр кижилерни арттырбайн турарын отчеттар көргүскен. Хуралдарның эртип турган үезинде, 4800 ажыг парткомнарның болгаш партбюроларның ажылын четпес деп санаан, соңгулдалыг органнарның 89 муң ажыг кежигүннерин халаан. Ол дээрге — эде тургустунуушкунуң херээ дээш кадрларга эң-не бедик негелделиг болур чорукту байдалын партияга тургусканының дүрүм ёзугаар болган түңнели-дир.

Ол орук-биле чайгылыш чок бурунгаарлаар ужурлуг бис, а ынчаар бурунгаарлаар дизе демократизмге соксаал чок өөренири чугула, ону эде тургустунуушкун негеп турар. Демократизмге өөренири берге херек. Ындыг-даа болза ындыг өөредилгениң идегелдиг иле демдектери, идегелдиг ленинчи методу бисте бар.

Ол дээрге шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди коргуш чокка хөгжүдер дээни-дир.

Ол дээрге — массаларның аразынга, амыдыралдың эң чидиг айтырыгларының аразынга турарын күзээн доктаамал чүткүл дээни-дир.

Ол дээрге — ажылчы чоннуң, ниитилелдиң бүгү кезектериниң чугула эрге-ажыктарын, негелде-херекселин, сеткил-хөөнүн холга тудуп алыр дээни-дир.

Адак соолунде, ол дээрге — ажылдың ленинчи, ажыл-херекчи стилин хүн бүрүде бадыткап тургузаар дээни-дир. Ол стильдиң кол демдээ — массаларга даянып болур.

Соңгулдалыг органнарның ролюн бедидерин дамчыштыр, партия эге организацияларының дайынчы чоруун шиитпирлиг күштелдирерин дамчыштыр демократчыдылга партияның иштики амыдыралын бүрүн хаара туткан турар дээрзи черле билдингир.

Партияның удуртукчу ролюн үстүнден кезээ-мөңгеде турар кылдыр кым-даа бербээн, а ону коммунистерниң ээзин каш салгалдары социализм дээш, күш-ажыл кижилериниң эрге-ажыктары дээш бердинген демиселли-биле чаалап алган дээрзин бистер бодап чоруур хүлээзелиг бис. Ниитилелдиң революсчу чаартылгазының авангарды болур бодувустуң эргевисти амгы үеде-даа — хүн бүрүде, шак бүрүзүнде — чоннуң херээ дээш, Төрээн чуртувустуң херээ дээш кызымаккай күш-ажылывыс-биле бадыткаар, көргүзер ужурлуг бис.

Бир эвес бистиң амгы амыдыралывысты эде тургустунуушкунну эгелээрниң мурнунда турганы-биле деңнеп көөр болза, барык-ла үш чыл дургузунда эвээш эвес чүүлдер кылдынган дээрзин чугаамны доозуп тура, демдеглээр бодаан кижи мен, эштер. Ынчалзажок бир эвес эде тургустунуушкундан бистиң манап турар чүүлүвүс-биле деңнеп база бистиң ниитилеливистиң кылып болур аргаларын ап көөр чүве болза, ам-даа кончуг эвээш чүве кылдынган болуп турар-дыр. Совет ниитилелдиң шынар талазы-биле чаа байдалынче орукта шиитпирлээр ужурлуг хөй-хөй берге сорулгалар туруп турар.

Бис Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязынга уткуштур чоруп орар бис. Эде тургустунуушкунуң байдалдарынга амыдыралдың үш чылының база ажылдың болгаш ылангыя бүдүрүлге дугайында хоойлунуң күштүг болуп эгелээниниң баштайгы айларының принципиалдыг түңнелдерин үндезилелдии-биле анализтеп көөр апаар. Демократчыдылга чорудулгаларын калбарткаш, үндезин экономиктиг чаартылганы эгелээш, партия болгаш ниитилел кандыг туруштарда үнүп келгенил база үнүп турарыл дээрзин тодарадыр апаар. Бистиң политиктиг системазын сайзырангайжыдар дугайында база чурттуң хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазында политиктиг авангард болур партияның ролюнуң дугайында тодаргай шиитпирлерни хүлээп алыр. Бистиң революстуг эде тургустунуушкунувуска ооң-биле чаа күчүлүг идиглиг бээр.

Ынчангаш, мурнувуста — улуг күжениишкинниг ажыл. Сөөлгү үеде партияда болгаш ниитилелде тургустунуп кээп турар чогаадыкчы идеяларның болгаш саналдарның хемчээли канчаар-даа аажок улуг. Хөй санныг тодаргай айтырыгларның хемчээли улуг болгаш доктаамал өзүп турар.

Оларны канчаар шиитпирлээрил? Төлевилеттинген оруктап базым-базымы-биле бурунгаарлавышаан, бистер бир демниг ажылдаар ужурлуг бис. Чоргаарлыы ёзу-биле, дидими-биле болгаш ооң-биле чергелештир ажыл-херекчи, харысалгалыг ёзу-биле дилеп тывар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ленинчи, большевиктиг ёзу-биле ажылдаар, хөделир херек.

(Чугааны улуг кичээнгей-биле дыңнаан болгаш үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп турган).

(СЭТА).

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1988
чылдың
февраль
20
суббота
№ 43 (13643)
1925 чылда
үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

XIX БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНГА УТКУШТУР

Партияның, чурттуң амыдыралынга улуг болуушкунга хынамчалыг белеткенир

СЭКП Төп Комитединиң июнь (1987 ч.) Пленуму Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XIX Бүгү-эвилел конференциязын бо чылдың июнь 28-те эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлериниң боттанып чоруп турарының, он бешки беш чылдың бирги чартыының кол түңнелдериниң болгаш эде тургустунуушкун чорудулгазын ханыладыр талазы-биле партия организацияларының сорулгаларының дугайында база партия болгаш ниитилел амыдыралын улам-на демократчыдар талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгларны аңаа чугаалажыр.

Коммунистер ол дыңнадыгны улуг сонуургал-биле чүүлдүгзүнүп хүлээп алган. Партия конференциязынга чугаалажыр айтырыглар СЭКП-ниң XXVII съездизиниң соонда партияның меңнеп алган политиктиг дуржулгазын түңнээр, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң бурунгаар базымнарынга үнелелди бээр, экономиканы эргелеп башкарарының үндезин реформазының боттаныышкынының чорудулгазынга, эде тургустунуушкунга партия болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының күрүне, ажыл-агый органнарының киржилгезинге анализти бээр.

Партия конференциязынга белеткелди идей-политиктиг болгаш организастыг бедик деңнелге чорударынче бүгү партия организацияларын, коммунистерни партия Төп Комитеди кыйгырган. Ынчангаш бистиң республиканың партия организациялары партияның хүрээлеңин улам-на быжыглаарынче, партия биле чоннуң чаңгыс эвин быжыглаарынче, ажык-чарлыг чорукту, демократияны ханыладып, калбартырынче, партия ажылының стилин болгаш арга-методтарын сайзырангайжыдарынче, экономиканы эргелеп башкарарын үндезини-биле эде тургузарынче, кижи факторун бүгү талалыг идепкейжидеринче кичээнгейни угландырган. Бо талазы-биле кылдынып турар ажылды чоокта чаа болуп эрткен СЭКП Кызыл хоорконуң, райкомнарының пленумнарынга, коммунистерниң хуралдарынга түңнеп чугаалаткан, кол кичээнгейни бюро кежигүннериниң чедир кылбайн, шиитпирлевейн турар айтырыгларынче угландырган, айыткан четпестерни чайладырының дээштиг хемчеглерин алырын, кадрлардан даандырган ажыл-херек дээш партийжи негелдени күштелдирерин чугулалап айыткан.

СЭКП Төп Комитеди «Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш бүдүрүлге мурнакчыларының Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур талазы-биле инициативазының дугайында» айтырыгны чугаалажып көрген. Ук доктаалда совет кижилерниң күш-ажылчы болгаш политиктиг деңнелиниң өскенин, эде тургустунуушкунуң херээнге боттарының салыышкынын киирериңге чүткүлдүүн демдеглээн.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 70 чылынга алдар болдурган социалистиг чарышка Тываның улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажыл-ишчилери эң-не идепкейлиг киришкен. Үлетпүрнүң, агроүлетпүр комплекизиниң, тудугнуң болгаш транспорттуң дыка хөй бригада, участок, цех болгаш ферма коллективтери боттарынга алган социалистиг хүлээлгелерин хуусаа бетинде боттандырып, чылды чедиишкиннииг доосканнар. Оларның күш-ажылчы салыышкынының ачызында республиканың ажыл-ишчилери багай эвес көргүзүглерни эрткен чылын чедип алган. Үлетпүр бүдүрүлгелери 1987 чылда социалистиг хүлээлгелерин хуусаа бетинде күүседкеш, пландан ажыр 9 миллион ажыг рубльдиң продукциязын бүдүрген. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң даалгазын ажыр боттандырган. Тудугжулар 172 муң дөрбелчин метр чурталга шөлүн ажыглалга киирген, ол дээрге 1986 чылдан 30 хуу хөй. 1986 чыл-биле деңнээрге, малдың ниити продукциязын бүдүрериниң хемчээли 1987 чылда 9,9 хуу өскен. Республика күрүнеге эът, дүк, сүт, дагаа чуургазы садарының чыл планнарын күүсеткен. Юбилейлиг чылда эки көргүзүглерни Бии-Хем район, Кызылдың даараныг фабриказы, «Тыва сүт тудуг» трест, № 1 автотранспорт бүдүрүлгези, Каа-Хем районнуң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели, Кызыл районда «Тиилелге» совхоз болгаш өске-даа коллективтер чедип алган.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы партияның болгаш чурттуң амыдыралында эң-не чугула болуушкун, аңаа күш-ажылчы чедиишкиннииг ужуражыры-биле чурттуң улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларының коллективтери, бүдүрүлгелери бедиткен хүлээлгелерни алган. Оларның чамдыктары конференция ажыттынар хүнүнге чедир беш чылдың үш чылының планныг онаалдаларын күүседирин, өскелери күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин, продукцияның шынарын экижидерин, чиг эт болгаш материалдар чарыгдалдарын эвээжедирин, чаа техниканы болгаш технологияны бүдүрүлгеже күчүлерин шиңгээдириниң хуусаалары кызырарын, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирерин көвүдедирин хүлээлгелеринде айыткан.

Тываның ажыл-ишчилери партияның Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур дээш социалистиг чарышты улус ажыл-агыйының адыр бүрүзүнде калбарткан ажылдап турар В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннары, «Тыва тудуг» трестиң тудугжулары, «Тиилелге» совхозтуң малчыннары болгаш өске-даа коллективтер хүлээлгезин багай эвес күүседип турарлар. Оларның чедиишкиннииг ажылдаарынга бүдүрүлгени эргелеп башкарарының чаа байдалынче, долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилге делгем аргаларны ажыдып, курлавырларны тып турар. «Тыва тудуг» трестиң тудугжулары бо чылын ажыглалга кирер объектилерниң шуптузун хуусаа бетинде дужаарын хүлээлгезинде айыткан, ынчангаш сөглээн сөзүнге ээ болур дээш бо хүннерде шалыпчы ажылдап турарлар. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга алдар болдурган күш-ажылчы маргылдаага январьда трестиң № 48 тудуг эргелели эки көргүзүглерни чедип алган. Чылдың баштайгы айында 238 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр тургаш, 8 хуу ажыр боттандырган. Партия конференциязынга күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш шак ындыг мурнакчы ажылдап турар коллективтер республикада эвээш эвес.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур талазы-биле социалистиг хүлээлгелерни алган күш-ажылчы коллективтерниң, бүдүрүлгениң мурнакчыларының болгаш чаартыкчыларының инициативазы болза, совет кижилерниң политиктиг медерелиниң, эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында партияның социал-экономиктиг политиказын боттандырарынга оларның тодаргай, чогаадыкчы киржилгезиниң бүзүреңнииг бадыткалы болуп турар болганда, ону чүүлдүгзүнүп деткиир ужурлуг деп партия Төп Комитединиң доктаалында айыткан. Ынчангаш партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнары партияның Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур дээш хүлээлгелерни алганнарны деткиир, оларның үлегерин эдеринче өскелерни эвилелдээр хүлээлгелиг. Бистиң республиканың чамдык күш-ажылчы коллективтеринде бо чугула болуушкунга алдар болдурган социалистиг чарыш ам-даа калбак нептерели албаан, ындыг болганда ол четпести кыска хуусаада чайладырының хемчеглерин алыр, ажыл-ишчи бүрүзү аңаа хаара туттунган турзун дээш организакчы ажылды күштелдирери партия организацияларындан негеттинип турар.

Социалистиг чарышты үндезин экономиктиг реформа-биле, ниитилел амыдыралын демократчыдары-биле, күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында ССРЭ Хоойлузунуң негелделери-биле бүрүн дүүштүрүп, холбаштырып тургаш, партия, профэвилел, комсомол организациялары ону сайзырангайжыдар, дээштиг болдурар ужурлуг.

СЭКП Төп Комитединиң февраль (1988 ч.) Пленумунга М. С. Горбачев чугаазынга партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының улуг ужур-дузазынга доктаагаш, мынча дээн: «Бистиң политиктиг системавысты сайзырангайжыдар дугайында база чурттуң хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазында политиктиг авангард болур партияның ролюнуң дугайында тодаргай шиитпирлерни хүлээп алыр. Бистиң революстуг эде тургустунуушкунувуска оон-биле чаа күчүлүг идигни бээр».

Бо чугула болуушкунга бүгү талазы-биле белеткелдиг ужуражыр дээш партия организациялары идей-политиктиг болгаш организастыг ажылды бедик деңнелге чорудар, партия биле чоннуң чаңгыс эвин быжыглаар, ниитилел чаартылгаларының чорудулгазын улам ханыладыр сорулгалыг.

СЭКП-НИҢ ТӨП РЕВИЗИЯ КОМИССИЯЗЫНДА

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының хуралы февраль 18-те болган. Комиссияның 1987 чылда кылган ажылының түңнелдерин болгаш партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр база эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында 1988 чылда сорулгаларны чугаалажып көрген.

СЭКП-ниң Төп Ревизия Комиссиязының даргазы И. В. Капитонов илеткел кылган. СЭКП ТК-ның январь (1988 ч.) Пленуму партияның болгаш чурттуң амыдыралында политиктиг чугула болуушкун болуп турар деп, ол чугаалаан. Партияның амгы үе-чадада идеологтуг ажылының эң чугула сорулгаларын СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Пленумга тодаргай болгаш ханы утка-шынарлыг чугаазынга айыткан.

Партияда ревизия ажылы ниитизи-биле элээн идепкейжээнин илеткелчи болгаш сапал бергеннер демдеглээн. Ревизия комиссияларының хөй нурууз боттарының хүлээлгелерин болгаш эргелерин улам долу хемчээлдии-биле боттандырып турар апарган. Оон-биле чергелештир, оларның иштинден эвээш эвес ревизия комиссиялары эрги ёзунуң хожудааштыын ажып эртпээн, ажылды ёзулуг калбартпаан. Ынчангаш ревизия ажылында болдунган таарымчалыг базымнарны эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында ханыладыры, ол ажылды чаа утка-шынар-биле долдуруп, хандырары эргежок чугула.

Улуг-Хем районда Жданов аттыг совхозка Виктор Маспык-оол моон мурнунда чолаачылап турган. Совхозтуң администрациязы хой ажылынга ажылдаар кижилер чедишпес боорга, аңаа ажылдаарын В. Маспык-оолга сүмелээн.

Ол бодунуң өг-бүлези-биле төрүүр хойларны хүлээп алганнар. Амгы үеде оларның күш-ажылчы көргүзүү багай эвес. 430 баш хойдан 280 ажыы хураганнаан. Чидириг чок. Оларның чымыштыг ажылынга аныяк сакманчы Долаан Шолбаана улуг дузаны чедирип турар. Оон ажаап турары чүс ажыг хураганнарның деңгилдези эки.

Хойжу өг-бүле бот-орулга-чарылганың депшилгелиг аргазынче шилчээн. Артык чарыгдалдарны болдурбайн турар. Ам төрүүр болгаш чаа хураганнаан хойларның чемгерилгезин экижидкен.

ЧУРУКТА: сакманчы Долаан Шолбаана.

Ондар ОХЕМЧИК,
Иван ДАМБА
оларның фотозу.

Реформаны — амыдыралга!

АЖЫКТЫГ БОЛДУРАРЫ-БИЛЕ

СЭКП ТК-ның чаа болуп эрткен Пленумунга СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачёв илеткелинге «Школага күш-ажыл тодаргай сорулгалыг, ниитилелге ажыктыг болуру чугула» деп чугаалаан. Школа реформазының бир кол айтырыы болза, өөреникчилерни бүдүрүкчүлүг күш-ажылга кижизидери болгай. Ам-на ол ажыл шуудаар дээрзинге бүзүрээр апаар. Ынчалза-даа ону шиитпирлээринге бааза бүдүрүлгелерниң талазындан ам-даа хөй деткимче херек. «Аныяктарны — мал ажылынче!» деп чеже кыйгырар, лозуң салыр. Чугаадан ажыл-херекче кирер үе келген.

Аныяк салгалды мал ажылының эге билиглери-биле чепсеглеп, оларны амыдырал-биле холбаары чугула. Бистиң «Коммунизмче орук» совхозтуң дирекциязы болгаш Солчур ортумак школазының администрациязы дугуруушкаш, 5—10 класстарның өөреникчилеринге бүдүрүкчүлүг күш-ажылды организастап, 350 хураганны суурга азыраар кылдыр үзүп берген. Ук ажылда 236 өөреникчи хаара туттунган. Малдың ажаалда-чемгерилгезин хоочун башкы Мюкит Доржу Дамдынович Монгуш удуртуп турар Кодээ школазының өөреникчилери мал чемгерип билир эвес дээр хөөннер эгезинде туруп турган. Сөөлгү үеде ол хамаарылга өскерилген. Өөреникчилер зоотехниктиг билиглерни эге чадазын элээн шиңгээдип алган, ам улуг сонуургал-биле ажылдап турар.

Ажылды үениң негелдезинге дүүштүр чорударынга чүү шаптыктап турарыл? 236 өөреникчи чылда 20 муң 475 рубль түңнүг продукция бүдүрер. Ол санны бир өөреникчиге хамаарыштыр алырга 86 рубль болур. Бистиң кылып турар ажылывыстың бүдүрүкчүлүү ам-даа куду. Оон бир чылдагааны күзүн биске хенче, орай төрүттүнген хураганнарны бергенинде. База бир негеттинип турар чүүл — бистерге черни, техниканы, малды кеээр ёзугаар быжыглааш, үениң негелдези-биле кергээдиг аргаже шилчидери.

Совхоз школаның күш-ажыл кижизидилгезинге өөрүүр деткимчени көргүзер болза, совхозтуң тракторис терниниң ажылын чоокку 2-3 чылда ийи ээлчегге тургузуп болурун хандырар арга бар. Ынчангаш өөреникчилерниң бүдүрүкчүлүг күш-ажылын организастаарынга материалдыг бааганы ам-даа быжыктырары чугула боор турар.

Бюрбюжеп МОНГУШ,
башкы.

Үндезин реформаның оруу-биле

САНАП ӨӨРЕНИР

Чыл эгезинден эгелеп «Тыва даг-дүгү» комбинат бот-акшаланыышкынче кирген. Чаа аргаже шилчилгеге коллектив хынамчалыг белеткенген. Эрткен чылын ажыл-агыйны эргелеп башкарарының чаа аргаларынга өөренип, бо чылдың чагыгларын херелекчилер аайы-биле тодарадып, элээн ажылдарны кылып чоруткан. Техниктиг эде дериишкинниң, социал айтырыгларның чугулазын барымдаалааш, бо талазы-биле хемчеглерни алган. Ажыл төлевириниң чаа хемчээлдеринче херек кырында шилчээн.

Бо ап чоруттунган хемчеглерниң түңнелинде, даг-дүгү бүдүрери 135 муң тонна четкен, азы мурнуку чылдыындан 10 муң тонна хөй болган. Беш чыл эгезинден алырга, планныг онаалдадан ажыр 20 муң тонна продукцияны бүдүрген.

Депшилгелиг аргаже шилчилгениң белеткели үре-түңнелдиг болуп турар. Комбинат үлетпүр бүдүрүлгезинден 4028 муң рубль арыг орулганы алган. Планнаанындан ол 44 хуу хөй болган. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 21,6 хуу өскен. Кижи бүрүзүнге хамаарыштыр ажылдап кылыышкын өскен.

Бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче шилчээн үеде кадрлар белеткелиниң ужур-дузазы улгаткан. Эрткен чылын комбинаттың өөредилге курстарынга 722 кижи, оон иштинде 617 ажылчын билиин бедиткен. Эге болгаш эде белеткээриниң курстарын ийи чүс хире кижи эрткен. Дөрт чүс ажыг кижи мергежил аайы-биле өзүлдени алган. Штат кызырылганындан хостаалган бежен ажыг кижини чаа мергежилге өөреткен.

Экономиктиг өөредилгениң «Бүдүрүлгени интенсификастаары» деп курузунда, тодаргай экономиканың «Экономиканың интенсивтиг хөгжүлдези» деп школада муң ажыг кижи өөренип турар. Бо санаар отчёттарда бижиттинген. Херек кырында ажылчыннар чаа арганың ужур-утказын амдыгаа чедир эки-ле шиңгээдип албаан. Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында Хоойлуну хандыр өөренирин организастаары негеттинип турар. Удуртукчу кадрлар ону бүдүрүлгениң бодунуң экономиканың тодаргай айтырыгларынга даянып тайылбырлаар болза эки.

Чыл планын тургузуп тура, продукцияга херелекчилер кайы хирел дээрзин комбинат удуртукчулары өөренип көрген. Сентябрьга чедир херелекчилерден 147 муң тонна даг-дүгүнге чагыг кирген. Бүгү-ле чарыгдалдарны санап көргеш, ону 140 муң тоннага доктааткан. Социал айтырыгларже, материалдыг идиг бериишкин фондузунче, шалыңче үнер чарыгдалдарны ылавылап көрген.

Арыглаар фабриказында № 3, 1 ээлчеглерниң күш-ажылчы чедиишкиннерн беримчелиг ажылдап болурун бадыткаан. Өске звеноларның ажылын бо деңнелче кедүрер болза, 140 муң тонна даг-дүгүн бүдүрүп болурунуң аргазы бар. Эрткен чылын үүрмектеп сорттаар комплекс 151 ажыл хүнүнүң планын үскеш, фабрикага 457 муң тонна руданы чедир бербээн. Бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цех 166, бодүүнүн арыглаар цех 121 хүн чедир ажылдаваан болгаш ниитизи-биле 8162 тонна даг-дүгүн чедир бербээн. Бо түңге эрткен чылын бүдүргени 135 муң тоннаны кадыптарга, амгы планнаттынганындан ажыг, ынчангаш хүлээлге күүсеттинер. Өске-даа курлавырларны дилеп тывары эргежок чугула апарган.

Комбинат бодунуң адырынга коллективтиг кереэ-биле ажылдаарынче бир дугаарында шилчээн. Ажылдаар черлер аттестациязын чорутканының түңнелинде, ажылчыннарның ортумак разряды 3,9-тан 3,5-ке чедир кудулаан, оон 198,4 муң рубль шалың фондузунуң камналгазын алган. Инженер-техниктиг ажылдакчыларны, өске-даа башкарылга аппаратындан 49 кижини кызырган, оон 125,1 муң рубль камнаттынган. Нормативтерни эде көргениинден, администрацияның чөпшээрели-биле шөлээ хонуктарын кызырганындан 157,7 муң рубль камнаттынган. Чогаадыкчы болгаш чаартыкчы саналдарны бүдүрүлгеге ажыглаанындан 241,3 муң рубльди камнап ап, 155 ажылдаар черлерни хостаан. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде, ажылчыннарның ортумак шалыңын 17,9 хуу, инженер-техниктиг ажылдакчыларның 27,8 хуу өстүрген.

Штат кызырылгазын тудуг-септелге участогу, дузалал ажыл-агый, комбинат эргелели, чуртталга коммунал ажыл-агый эргелели ам-даа чорутпаан. Шалың өзүлдези министерствонуң деңнелинден ийи катап улуг. Бир эвес үстүнде адааныывыс болгаш профкомга чагырткан албан черлерни ажылдаар черлер аттестациязын шынчыгы көөр болза, шалыңның чаа хевиринче шилчилге улам турумчуур.

Чуртталга тудуун кичээнгейге алган. Эрткен чылын алдан аал чурттаар бир, ийи аал чурттаар беш бажыңнарны ажыглалга киирген. 23 квартираны чурттакчылар боттарының күжү-биле тудуп турар. Ам сес кижиге бажың тударын немей чөпшээрээн. Тудуг эргелели № 137 бажыңны хуусаазында дужаавайн барган. Ону ажыглалга киирген соонда, элээн өг-бүлелерни бажың-биле хандырар. Эштир бассейнниг 280 олуттуг уруглар садигин тудуп турар. Тудугжулар суурунга база бир садикти тудар.

Капитал болгаш агар септелгеге кордунген акшаны долузу-биле чараан. Дузалал ажыл-агыйны сайзырадыры-биле Көл-Холдуң балыын тудуп эгелээн. Арыглаар фабриказының цехтериниң доозунналыышкынын эвээжедири, ТЭЦ-тиң хоолайларынга ыш тудар дериглерни тургузары дээш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри негеттинип турар. Чаартыкчы саналдарның экономиктиг ажыктыы 100 муң рубль чедип турар. Ону бүдүрүлгени дериип чепсеглээринче колдуу угландырар. Эрткен чылын бо сорулгаларга 1814 муң рубльди чарыгдаан.

Чоруттунуп турар ажылдар-биле чергелештир комбинаттың удуртулгазы күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарының хемчеглерин чугулага алган. Ажыл шагының чидирии ниитизи-биле 26 хуу кызырылган. Экономиктиг эде тургустунуушкунуң эге базымнары чамдык чедиишкиннерни чедип алырынга идиг болган. Чаа аргаже шилчээн соонда, чарыгдалдарны эвээжедип тургаш, орулгалыг ажылдаары бирги чергениң сорулгазы болуп турар. Санап өөренири — кол негелде.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

АЗЫРАДЫКЧЫ ХӨӨННЕРДЕН УШТУНАР

Кайы-даа коллективтиң ажыл түңнелин көөрде, эки талаларын улам ханыладып ажыглавышаан, четпестерни ажыы-биле миннип, оон аар уржуктарын катаптавас дээш анализтээр, чогуур хемчеглерни алыр.

Бистиң Тожу районнуң совхозтарының ажыл-чорудулгазы сөөлгү он чылдарда элээн хожудаан. Чеден чылдарның ортаа үезинден бээр мал бажы өспестээн, оон чаш төлүн алыры, черле продуктулуг чоруу кудулаан. Оон бээр документилерни көдүрер болза, мал бажы чылдың-на кызырлып орар. Чогум чүге ындыгыл?

Совхозтарның материал-техниктиг баазазы 1,5-2 катап өскен, капитал салыышкынын күрүнеден харам чокка берип келген. А ол хиреде оон беримчези куду. Ынча хөй акша-хөреңгини ажыглап билбес-тир бис. Ажыл-агыйларның өрези баш ашканы, самчыгдал көвүдээни аңаа-ла таварылга бе? Мал продукциязын садып алырының ортээ күрүнениң өстүргени-даа дузалавайн келди. Бо бүгүнүң кол чылдагааны болза, ажыл-агыйны ажыктыг кылдыр тывынгыр камналгалыг организастаар дугайында аңаа-ла чугаа-биле кызыгаарлаттынган, тодаргай ажыл-херек шимчевейн турар-дыр.

Тожунуң совхозтарының экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турар болганда, ону бүт кырынга тургузуп албайн, оон баш саның көвүдедир, продуктулуг чоруун бедидер дугайында чугаа-даа турбас ужурлуг. Бисте малдың өлүп хорап турарының кол-ла чылдагааны аңаа чем баазазының дыка кошкаа. Ону тургузуп алырының аргазы бар. Районда чайгаар үнген сиген шөлүн чоп ажыглаар чүве болза, чеже-даа сигенни белеткеп ап болур. Аңаа чүгле тура-соруг, организастыг чорук херек. Чамдык берге чылдарда Кызыл, Улуг-Хем районнар безин Тожудан чүс-чүс тонна сигенни белеткээш, сөөртүп ап турду. Ол ышкаш 50—60 чылдар үезинде колхоз-совхозтарның сигени чыл ажып, артыкшылдыын харын өске районнарга безин садып турдувус. Самолёт-биле-даа сөөртүп ап турдулар. Чеченчидип чугаалаарга, бистиң совхозтарывыс техника-биле «дижинге» чедир чепсегленген, ол хиреде мал чеми белеткээриниң планын чылдың-на күүседип чадап каар-дыр, мал чудааш, хорап турар.

Мал чеми белеткээринге чүткүл чок, эккелиңер-ле дээр апарган бис. Районда ындыг хөөнүң дазылы дыка ханы. Муң-муң рубльди чарыгдап, кывар-чаар материалдарны артыкка үндүрүп, техниканы дилеп ап тургаш, Кызылдан чылдың-на мал чеминиң үрелиинерин эккеп ап тур бис, а оон огулуг түңнел чоп үнмезил?

Тожуга мал чемин тарыырынга удур эвес мен, ону чүгле ажыктыг кылдыр, чогуур негелде-биле тарып өстүрер, ажаап алыр херек. Районнуң девискээринде агаар-бойдустуң байдалын көрүп тургаш, үнүштү тарыза. Чежени-даа чажып тарып каарга, ол шириин агаарлыг черге соокка алзыптар боорга, оон кандыг ажык-дуза үнерил? Ол дугайын эрткен чылын журналист Эдуард Донгак солунга шын бижээн. Ону бистиң районнуң удуртур-баштаар даргалары, специалистери чүге өөренип көрбээнил?

Черниң чайгаар үнген сигени малга хоолу чок дээр «эртем теориязы» база бисте тыптып келген хевирлиг. Ол дээрге окта шын эвес. Бистиң не-черивис, муң-муң чылдар иштинде бодунуң үнүш-дүжүдү-биле мал-маганны, кижилерни азырап, чемгерип келген. Ынчангаш черниң чайгаар үнген сигенин тоомчага албас чорук чалгаа дээрден мааңай маңап, аксын ажып алгаш олуруксаар кижилерниң сеткил-дир. Олар ындыг арга-биле боттарын агартынар бодап турарлар.

Ажыл чок мал-дыр дээш ийи муң хире өшкүнү, хой чем чиир-дир дээш хавын фермаларын бистиң Тожуда узуткап каапты. Шынында экономиктиг ажыын алыр болза, эң-не ажыктыг малдар ол-дур. Статистиктиг, экономиктиг аналистер ол дугайын бадыткап турар болгай. База бир хараадаанчыг чүүл бар: инекти, хойну районга дыка өстүрбейн, чаңгыс-ла деңнелге тургузар, оон орнунга кажаа-хораа, артык чем улуг херелевес чылгы биле иванни өстүрер дээш кезек ажылдаза-даа, оон чогуур түңнел база үнмеди. Ол малдарның баш саны өзер хамаанчок, база-ла эвээжээн. Иви биле чылгының сүдүн ажыглаары безин кагдынды. Оларны транспорт кылдыр ажыглап турар-дыр бис бе? Шанак, терге-даа чок. Малчыннар ам совхоз төвү-биле чорук-херек кылырда безин самолёт, вертолет дээш малмаганын ай-айы-биле ээн каапкаш, вокзал кадарып олурары аңаа бир чаңчыл апарган. Ынчап турда, ол мал-маган чидип бөрү, адыг араатан аксынга чазый сеткилдиг кижилерниң аспаанга кирип хорап турар.

База бир аарышкылыг айтырыг — малчыннарның арын-нүүрү, ээ-харыысалгазы. Мал ажылы кызымак, уйгу-чыдын чок эрес соруктуг чорукту негээр. Ындыг кижилер Тожуда чок эвес. Ындыгларга Кол Даш-оол, Лопсан Базыр, Бадыраа Сүүр-оол дээн ышкаш хойжуларны, ивижилерни айтып болур. Харыысалга дугайында чүнү чугаалаарын ол дээрге. Тожунуң малчыннары сөөлгү үеде мал чеми белеткээринге шоолуг киришпестээн, одек-кыштаан, чурттаар бажыңнарын боттары септеп чылыглавастаан, ону совхоз төвүнден улус кээп кылып берзин дээр азырадыкчы хөөн эмин эрткен. Кижи караа дежип каар чыгыы сырый арга-арыгның ортузунга олургаш безин одаар ыяжын шефчилер кылып берзин деп олурарга, таан-даа чогенчиг-дир ийин. Мен шеф дузазынга удур эвес мен. Дем чок улуска, оон аңгыда, агаар-бойдустуң хай-халавы болу бээрге, малчыннарга дузалашпайн канчаар, черле оларга дуза-ла херек харын. Ынчалза-даа дуза база ойлуг-ле болгай. Азыразын, дузалазын дээр хөөннүг малчыннар чогум ам чүү дээш акша-шалың алыр ужурлугул, ону хандыр бодаза.

Ам бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде бүгү-ле чүве үе-шаглыг, ойлуг-хемчээлдиг, өртекүнелиг болур ужурлуг. Экономиканың ол негелдезин барымдаалавайн, тодаргай ажыл-херектиң алыс түңнели чок, аңаа эренгей ёзу-биле ажылдап, хоозун чугаадан уштунгаш, совхозтарның удуртукчулары, тускай эртемниглери, бодунун ажылчыннар хол-биле шуут ажылдың тудуп кирипсе. Эде тургустунуушкунуң дүргедээшкиниң негелдези ындыг.

Василий ТАМДЫН-ООЛ,
Тожу район.

«ШЫННЫҢ» КӨРҮНЧҮҮНДЕ:

Каа-Хем районда „Ленинчи орук“ совхозтуң Мерген сүт-бараан фермазы

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛДЕРИ. БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГАНЫ УЛАМ ХАНЫЛАДЫР. КОММУНИСТЕРНИҢ РОЛЮ КАЙЫЛ? СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАРНЫ ДҮРГЕН ШИИТПИРЛЭЭР

Кудулатпаан болза

Он ийиги беш чылдың ийиги чылында ферманың ажыл-ишчилери канчаар ажылдааныл? 1987 чылда 4875 центнер сүт бүдүрер, 1 инектен 2000 килограмм сүт саар, 490 центнер немелде деңзини алыр планның турган. Херек кырында 4957 центнер сүттү бүдүрген, 1 инектен 2083 килограмм сүттү саган, 546 центнер немелде деңзини алган. Кол көргүзүглерни ап көөр болза, план ажыр күүсеттинген-дир. А бир эвес продукция бүдүреринге үндүрген чарыгдалдар биле продукцияның өртээ деңнээр болза, ооң бот-үнези көвей бооп, чарыгдалдар орулгалардан көвүдээн. 1987 чылда план ёзугаар 1 центнер сүттүң бот-үнези 34 рубль 89 көпеек боор ужурлуг турган болза, 48 рубль 34 көпеек чедир өскен. 1 центнер немелде деңзиниң бот-үнези планда кордүнгениндеен 2 рубль 72 көпеек хөй болган.

Эрткен чылын коллектив кержээзиг ажылдаар дугаайында дугуржулганы совхоз-биле чарган. Ээзээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, 5200 центнер сүттү бүдүрериң, 490,5 центнер немелде дириг деңзини алырын хүлээнген. Продукция бүдүреринге үндүрген дөрт чарыгдалдарны камнап алганының өртээниң 50 пландан ажыр бүдүрген продукцияның өртээниң 20 хуузун, 1-ги сорттуу кылдыр күрүнеге дужааган сүттүң өртээниң 3,9 хуузун, пландан ажыр алган немелде деңзиниң өртээниң 18 хуузун коллективке совхоз шаңнал кылдыр төлеп бээр деп турган. Ол негелделер кержээзиг ажылдаар дугайында ферманың совхоз-биле чарган дугуржулгазында айыттынмайн барган. Ону «Ленинчи орук» совхозтуң кол экономизи А. И. Клепикова коллективтиг кержээ дугайында документилерни шын эвес долдурган бистиң буруувус деп, корреспондентиге тайылбырлаан.

Каа-Хем районнуң мурнакчы коллективтериниң бирээзи Мерген сүт-бараан фермазының ажыл-ижин каксы таныжарга мындыг. А бөгүн ферманың ажыл-ишчилериниң сорулгалары, ону күүседир дээш тура-соруу кандыгыл?

Эргелекчи А. В. Шелегов-биле чугаа:

— Александр Васильевич, силерниң удуртуп турарыңар коллективтиң 1987 чылда ажылының түңнелдериниң дугайында чүнү бодап турар силер?

— Планның онаалдаларын күүсеткен-даа болзувусса, көргүзүглеривис 1986 чылдың деңнелиинге бодаарга, кудук болган. Бурунгу чылын 5311 центнер сүттү бүдүрген бис. Ону барымдаалап көрге, 5200 центнер сүттү 1987 чылда бүдүрер деп коллективтиг кержээ кирип тура, хүлээнген бис. Ону күүседип шыдавайн бардывыс. Харын-даа көргүзүглер оранчок кудулаан. Эрткен чылын бурунгу чылга бодаарга, сүттү 354 центнерни эвээш бүдүрген бис. Немелде деңзи алганывыс база 1986 чылдыынга деңнээрге, 5 центнер кудук болган. Он ийиги беш чылдың ийиги чылында, баштайгызындан сула ажылдаанывыс сан-чурагайлардан илдең-дир.

— Ооң чылдагааны чүде деп бодаар силер?

— Сүт бүдүрүлгезиниң немелде деңзи алырының кудулааны фермада специалистерниң, мээң база саанчыларның, кадарчыларның ажылының кошкааның түңнели болганы чугаажок. Ынчалза-даа продукция бүдүрүлгезиниң фермада эвээжээни чүгле бистиң буруувус эвес деп чугаалаксай-дыр мен. «Инектиң сүдү дылында» деп чоннуң үлегер чугаазы бар. Бир эвес мал чеми эвээш, ооң шынары багай болза, инектиң продуктулуу кудук боору чугаажок. Чогум-на ындыг болганындан фермада саар инектерниң сүдү кудулаан, азыралдар мыйыстыг база малдың күш-шыдалы шоолуг эвес болган. «Ленинчи орук» совхозтуң экономиказы мал болгаш чер угланыышкынныг. Ажыл-агыйның бо ийи адыры аразында сырый харылзаалыг. Малдан хөй продукция алыр дизе, аңаа эки шынарлыг, четчир хемчээлдиг чемни бээр ужурлуг бис. Мал ажылын үндезини-биле сегидер дизе, хамыктың мурнай чер ажылын экижидип, мал чеми белеткээр быжыг материалдыг баазаны тургузар херек. А бистиң совхоз мал чемин чылдың четчир кылдыр белеткеп ап шыдавас. Фермавыста инектерге чем белеткеп бээриниң баазазы быжыгап туржук, харын-даа сандарап турар. Каа-Хем ол чарыында сиген шөлдерин «Кызыл тук» совхозка дамчыдып берген. Ферма чоогунда суггаттыг шөлдерден ап-ла хөй сигенни фермага белеткеп берип турган. Амында картофель олуртуп турар. Сарыг-Сеп суур улгадып өскен, суггаттыг сиген шөлдерин эжелеп эгелээн. Фермаже чорупта органы бодуңар көрдүнер ыйнаан. Бир эвес эки шынарлыг мал чемин четчир хемчээлдиг белеткеп бээр болза, бистиң фермавыска эът-даа, сүт-даа бүдүрүлгези көвүдээри чугаажок. Кол-ла чүве — мал чеми.

— Мал продукциязы бүдүрериниң эвээжээни чүгле мал чеминиң чедишпези, шынарының багайы деп бодаар силер бе? Ооң өске курлавыр чок бе?

— Кол-ла чүве — мал чеми. Курлавырлар бар болбайн аан.

— Кандыг?

— ...

— Курлавырларның оңгээзи саар инектерниң чүгле чемгериштезин эвес, а ажаалда-тежээлдезин экижидери эвес бе?

— Ындыг харын...

— Сөөлгү үеде саар инектиң продуктулуун бедидериниң бир аргазы, ону арыг-силиг тудары деп санап турар болгай.

— Силерниң удуртуп турарыңар фермада инектерни көөрүмге, хирлиг кончуг-ул? Балдырларында, өөзүнде чыпшынып, дона берген өдек 1-2 сантиметр хире бар-дыр. Оларны багай ажаап турарының көскү демдээ ол эвес бе?

— Ону канчаар аштаар боор.

— ...

— Хирээнди барда, арыг турган инектер чүве. Ыяш ажыл-агыйының пилорамазы үрелген. Хирээндиниң курлавыры тенгсен. Мал адаанга чаттайн тур бис. Ынчангаш хирлени берген инектер-дир ийин.

— Оларны айда ооза бир катап аштап алыр аргазы бар бе?

— Инектерни кыжын чуурга, дона бергей. А чыпшына берген өдекти сүвүрерге, дүгү сойлуп, кежи кызыл-анай апаргай-ла.

— Инек кажаазының иштин чылыг ышкажыл. Одап турар. Кежээ аштап, чуп каар болза, инек хондур кургай бербес бе?

— Чугаалаарга белен — кылыры берге.

— Силерниң фермада сүткүр симменталь уксааның инектери бар-дыр. Оларны көвүдедир дээш кандыг ажылды чорудуп турар силер?

— Колдуунда сандан үнген кодан-дыр ийин бо. Шыырак инектер каш санныг деп болур. Планны күүседир, сүттү саар апаар болгай. Ынчангаш сүткүр, сүткүр эвес-даа болза, шуптузун тудуп-ла турар улус бис. Хөлүн эрттир кырып, азы аарып, чемдей бээрге, эътке дужаар-дыр бис. Аныяк инектерни шилиveйн-даа, шуптузун саар коданга кадып алыр-дыр бис. Ооң өске арга чок. Бо чылын база 70 хире аныяк инектерни саар коданче киирдивис.

— Саар коданны быжыглаары-биле инектерниң аразындан эң сүткүрлерин шилип, аңгы бөлүк тургузуп турар силер бе?

— Тургузуп турар...

— Ол дугайында документилер бар бе? Көрүп болур бе? Чижээлээрге, инектерниң сүткүрүнүн азы оларны шинчилеп, продуктулуун үнелээниниң дугайында дептерни...

— Ындыг дептер чок.

— Ынчаарга уксаажыдылга ажылы чорбайн турар эвес бе? Саар коданны быжыглаары-биле сүткүр, шыырак инектерниң шилилгезин чорутпайн турар ышкажыл силер?

— Шагда-ла чорбайн келген ажыл ыйнаан бо.

— Ынчаарга эң-не кол курлавыр ажыглаттынмайн турар ышкажыл?

— Ындыг бооп турар-дыр...

Саанчыларга сөс:

Екатерина Дулзукей, ферманың саанчызы, амгы үеде ферманың столовазында повар:

— 20 ажыг чыл иштинде Мерген сүт-бараан фермазынга саанчылап ажылдадым. Ажылдаары дыка берге турган. Кара эртенден орай кежээге чедир саанчы кижиниң ажылы үргүлчүлээр. Хамык ажылды, инекти чемгереринден эгелээш саарынга чедир, хол-биле кылып турган бис. Ам саанчыларның ажылы алээн чиңгээн-дир. Инекти электри күжү-биле саап, чемгерерин механизастаан. Ынчалза-даа саанчы кижиниң ажылын черле белен дээр бе. Сөөлгү чылдарда саанчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары-биле элээн хемчеглер ап чоруттунган. Саанчылар ийи ээлчег-биле ажылдап эгелээн. Хүнүнүң баштайгы чартында бирги ээлчегде, ийиги чартында ийиги ээлчегде саанчылар ажылдаар. Ол черле эптиг-дир. Бажыынче чардыкпайн, инекти саап, ажаап-тежээп турар. Ээлчег соонда бажыңында ажылын саанчы шуптузун кылып ап болур. Столованы база ажытты. Эртен 8 шакта, дүъште 2 шакта саанчыларны, кадарчыларны чемгерип тур мен. Эът, сүт аймаа-биле совхоз столованы четчир кылдыр хандырып турар. Аргалыг-ла болза чемни янзы-бүрү кылдыр белеткээрин кызар-дыр мен.

Нина Сыгыртаа, фермада профэвилел бөлүүнүң даргазы:

— Саанчыларның амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдал ам-даа болур-чогууру-биле тургустунмаан. Кышкы үеде чунар-бажың шуут ажылдавастай бээр. Бо кыжын база ындыг-дыр. Мерген суурда хууда чунар-бажыңныг ог-бүлелер бар-ла харын. А артканнары каяа чунарыл? Суурда садыг база бар. Ында чүгле эргежок чугула барааннарны, чем аймаан садып турар. А үлетпүр барааннарын, хеп аймаан сатпас. Чүге дээрге магазинниң бажыңы үлетпүр барааннары шыгжаарынга таарышпас. Печказы иштинде болгаш, барааннар ыштальп, хирлени бээр. Аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары садар магазинни Мерген суурга ажыдарын саанчылар, кадарчылар негеп турар, чаа бажың тудар азы магазинниң ам турар бажыңының иштинде печканы даштыгаар үндүр тудар болза эки. Ынчан үлетпүр барааннарын хирлендирбейн шыгжап болур. Бо айтырыгны хурал-суглаага үргүлчү тургузар улус-тур бис. Ынчалза-даа чылдан чылче шиитпирлеттинмейн келген. Саанчылар база чараш хепти кедиксээр, аянныг эт-херекселди бажыңынга садып алыксаар, өске кижилер-биле домей улус-тур. Үргүлчү фермага ажылдап турар болгаш садыг-магазин баар үевис кызыы. Ынчангаш Сарыг-Септиң магазиннеринге эки барааннар садып турган деп чүгле сураан дыңнаар-дыр бис. Мерген суурда магазинни дамчыштыр чамдык барааннарны чагыыр-даа-дыр бис, чамдыызы күүсеттинер, чамдыызы күүсеттинмес боор-дур. Саанчыларга эки барааннарны арттырып, тускай доктааттынган шакта садып турза кандыгыл деп-даа саналдарны киирип турдувус. Огулуг харыы чок ийин.

Мерген суурда эмнелге пунктузу чок. Сарыг-Сеп кирип эмчилээр-дир бис. Бир эвес манаа эмнелге пунктузу турган болза, район төвү кирип турбас. Шүүдел чокка эмчиге кире тыртып алыр. Ийи, бир чыл бурунгаар эмнелге пунктузун ажыткан чүве харын. Ынчалза-даа ажылы шуудавайн барды. Пункттаа хагдынган, эргелекчизи-даа өске черже ажылдап чоруткан. Эмнелге пунктузу турган бажыңда кырган кижи чурттап орар. Ону оон үндүрер эрге чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, пунктуну катап ажыдар, оон ажылын экижидер дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээр болза эки.

Бир чидиг айтырыг — чуртталга бажыңнары. Фермада оларның хөй кезин эрги. Барык шуптузун үндүр бижинип четкен. Чаа бажыңнар кончуг эвээш туттунуп турар. Саанчыларның, кадарчыларның чамдыызының чурттап орар бажыңнары буступ дүжер четкен деп чугаалап болур. Мээң бажыңымның дээвиири ойлуп кээп дүшкен. Ооң соонда чаа бажың бердилер. Орлапай Салчактың бажыңының ханазы буступ кээп дүжүп турду. Эрги бажыңнарны совхоз септеп келген. Эрткен чылын тудуг материалдарын үндүрүп берип, бажыңнарны боттарыңар септеп алыңар деп турдулар. Андрей Люндуп бажыңын септеп ап шыдаиты. Кижи бүрүзү тудуг ажылдарын кылып шыдавас болгай. Фермада чуртталга бажыңнарын совхозтуң күжү-биле септээр болза, эки деп санап турар бис. А совхозтуң удуртукчулары ажылчын холдар чедишпес дээр-дирлер. Фермада чуртталга бажыңнарының тудуу он ийиги беш чылда эгелээн. 1987 чылда ийи аал чурттаар 1 бажың ажыглалга кирген. Бо чылын 2 аал чурттаар 2 бажыңны тудуп турар. Чуртталга тудуунуң темпизи оожум деп санап турар бис.

Ферма-биле телефон харылзаазы чок. Хензиг-ле чорук дээш район, совхоз төвү чедер апаар. Телефон турган болза, чамдык чүүлдерни ыңай-бээр чорук, шүүдеп турбайн, чаңгыс черге ора, чогудуп алыр чүве-дир ийин. Бир эвес фермага өрт болза канчаарыл? Сарыг-Сепче маңнап бар чыдырывыста, шупту өрттенип каар-ла ыйнаан.

Амыдырал-хандырылга чериниң пунктузун Мергенге ажыдар аргазын өөренип көрзе деп бодалдыг бис. Телевизор септээр мастерлер, химиктиг ашталгага дужаар хеп хүлээп алыр кижи, парикмахер доктааткан хүннерде фермага кээп ажылдап турза. Амыдырал хандырылга чериниң удуртукчулары пунктуну ажыдып болур бис, чүгле тускай бажың херек дээр-дирлер. Чуртталга бажыңнары-биле кижилерни хандырып шыдавайн тургаш, хүлээп алыр пункт тургузар бажыңны совхоз кайын тудуп шыдаар деп. Бир эвес саанчыларның негелдезин хандырар деп бодаар болза, бир аргазы черле турар-дыр ийин.

Бо айтырыгларны хурал-суглаа бүрүзүнге тургузар улус бис. Ынчалза-даа кончуг оожум шиитпирлеттинип турар.

Галина Салчак, Мерген суурда комсомол эге организациязының секретары:

— Чүгле бистиң ферманың саанчыларын эвес, өске-даа фермаларның ажыл-ишчилерин дүвүредип турар чүүл — аныяктарның фермаларга эвээш ажылдап кээп турары. Боттарывыстың шаавыс-биле аныяк уругларны фермага ажылдадыр дээш кызып-ла турар-дыр бис. Сарыг-Сеп школазының өөреникчилери-биле ужуражыышкыннарга барып, кылып турар ажылывыстың дугайын чугаалап бээр-дир бис. Фермага кээп ажылдаңар деп аныяктарны чалап-даа турар-дыр бис. Ажылдаксаар оолдар, уруглар эвээш. Ооң бир чылдагааны ажылдың бергези эвес, а солун кылдыр ажылдап чурттаарынга байдалдың тургустунмааны. Эрткен чылын мындыг таварылга болган. Фермага бир уруг ажылдап келди. Аныяк кижи ажылга өөрензин дээш, аргасүмени берип дузалажып-даа турдувус. Ынчалза-даа фермага ону ижиктирип чадаштывыс. Ажылдаар болза ажылдап шыдаар кижи Үнүп-кирип тургаш, шуут каапкаш чоруй барды. Амгы үеде саанчылар солуур саанчы чок. Ферманың саанчыларының аразында аныяк дээнне кижилер ортумаа-биле 30 харлыг бистер-дир бис. Аныяктарны фермага ажылдадыры-биле хемчеглерни ап, амдыгааштан эгелеп таарымчалыг байдалды тургуспас болза, бистиң соовуста та кым саанчылап кээр. Ам безин, кайы-бирээвис кандыг-бир чылдагаан-биле ажылче үнмейн баарга, ооң инектерин үлежип саар-дыр бис.

Эге организацияның салдары эвээш

Мерген сүт-бараан фермазында партия, комсомол болгаш профэвилел эге организацияларының ажылының дугайында сонуургап көрдүм. Хөй-ниити организацияларын удуртуп, баштаар ужурлуг коммунистер кандыг ажылды чорудуп турарының дугайында ылаптыг харыыны берип шыдавайн барганнар. Партия эге организациязының секретары И. Наксыл, комсомол эге организациязының секретары Г. Салчак, профэвилел бөлүүнүң даргазы Н. Сыгыртаа оларга совхозта партия, комсомол болгаш профэвилел комитетиниң талазындан дуза чогун, кажан сүт саалдазы эвээжеп, план күүселдезин бергедей бээрге, даргалар халдып кээр, а оларга база кол чүүл инек саары, план күүседирин деп, үстүнде адын адааным эштер чугаалады.

Мерген сүт-бараан фермазында 31 кижи ажылдап турар. Оларның 8-и коммунистер. Коллективтиң хөй-ниити амыдыралын углап баштаарынга, ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринге партия эге организациязы шимчедикчи күш болур ужурлуг. Бодунуң ролюн фермада партия организациязы күүседип шыдавайн турары ужуражканым коммунистер-биле чугаадан илдең болду. Чугаалашканым коммунистер эштериниң партийжи даалгазын безин билбес. Партия эге организациязының хуралдары доктаамал эвес эртип турар.

Партия организациязында кандыг ажыл чорup турарын, кандыг айтырыгларны аңаа шиитпирлээнин коммунист Наталья Салчак билбес болду. Бичии уруглуг болгаш, шөлээлеп турганы, 1987 чылдың май айдан эгелээш, ажылче үнгени-биле ону тайылбырлады. Барык бир чыл чыгыы ажылдааш, бодунуң партия организациязында чүү болуп турарын билбес коммунистиң дугайында чүнү чугаалап болуруул? Бир болза чүгле ат астып алгаш чорууру, азы фермада коммунистер кандыг-даа ажылды чорутпайн турары ол-дур. Хамыктың мурнунда Мерген фермазында партия эге организациязының багай ажылдап турары-биле ол тайылбырлаттынар. Партия эге организациязының секретары И. Наксыл кандыг-даа ажыл чорбайн турарын корреспондент-биле чугааның эгезинде-ле дыңнаткан. Партийжи ажылдың дуржулгазы секретарьда чок, СЭКП Каа-Хем райкомунуң эң ылаңгыя совхозтуң партия комитединиң талазындан эргежок чугула дузаны аңаа көргүзер ужурлуг турган. Партия эге организациязының секретарының кичээнгейин хаара тудупку дег айтырыглар фермада хөй. Саанчыларның, кадарчыларның, ферманың бүгү коллективиниң ажылында эде тургустунуушкунну партия эге организациязы канчаар удуртуп турарының, коммунистерниң аңаа киржилгезиниң дугайын чаңгыс-даа катап чугаалажып көрбээн. Коммунист бүрүзү партийжи даалгалыг. Кым ону канчаар күүседип турарының дугайында коммунистерниң чаңгызын-даа дыңнап көрбээн. Саанчыларның, кадарчыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды, бар аргаларны ажыглап тургаш тургузары, кыштаглаашкынга белеткел дээш өске-даа чугула айтырыглар коммунистерниң кичээнгейинге турбаан. Чаңгыс чижек: 1987 чылда коллективтиг кержээ ажылдааш, Мерген сүт-бараан фермазы бодунуң хүлээлгезин күүседип шыдаваан, харын-даа мурнуку көргүзүглерин кудулаткан. Ол чүүл коммунистерни улуг дүвүреттээн. Продукция бүдүрүлгезиниң фермада эвээжээниниң чылдагаанын мал чеминиң чедишпези, ооң шынарының багай болганы деп сеткилин оожургадып алганнар.

Кандыг курлавырларны ажыглавайн барган бис деп айтырыг коммунистерни дүвүретпээн. Бо айтырыгны коммунистер хуралдарының бирээзинге чидии-биле тургузуп болур турган. Чогумна бо чылдагаан-биле ферманың саанчылары, кадарчылары, харын-даа удуртукчулары безин сүт саалдазының эвээш болганын, немелде деңзини чедир албаанын чүгле мал чеминиң чедишпези, ооң шынарының багайы-биле тайылбырлап турар эвес ыйнаан. Коммунистиг күш-ажылдың коллективи Мерген сүт-бараан фермазында коммунистер боттарының партийжи хүлээлгезин күүсетпейн турар-дыр. Олар мурнакчы шимчедикчи күш болзун дээш негелдени күштелдирер, бот-башкарлып ажылдаар чорууп чедип алыры чугула апарган. Эде тургустунуушкун үезинде эге организацияның ролю күштелир ужурлуг.

Партия эге организациязының шимченгир эвес чоруундан чедир кылдынмайн турар чүүлдер тодазы-биле көстүп келир. Чижээлээрге, чылдан чылче, пландан планче шилчип, чидиглениp келген айтырыг — чунар-бажың янжик. Кышкы үеде чунар-бажыңны изиидер арга чок, соок деп бодалды ол дугайында чугаалаан кижи бүрүзү илеретти. Ындыг бодал хоозун чугаалаан үнген деп чүвени чунар-бажыңының иштинче кирип көрген ажыл-агыйжы кижи бүрүзү билип каар. Бөгүн чунар-бажыңның байдалы мындыг. Ону кышка шуут белеткевээн. Соңгалары чаңгыс каът, бузук, суг изидер печканың пажынга, соок суг кудар доскаарга суг арттырып, ону доңурган. Доңган суг печканың пажын чара тепкен. Чунар-бажыңны ажылдадыр дизе, доскаарларда доңган сугну эргискеш, ниитизи-биле септеп чылыглааш, изидир одап болур. Доскаарларга сугну доңурганы чунар-бажың ажылчынының дорт буруузу. Улусту чундурган соонда, сугну төптер турган-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга кышка белеткевээн чунар-бажыңны чылыдыр одап, кижилер чундурары бергедээн. Суурнуң чурттакчыларының амыдырал - чуртталгазында чугула ол черни болур-чогууру-биле ажыглавайн турар. Келир чайын чаа чунар-бажыңны Мерген сүт-бараан фермазының девискээринге тудуп, ону ферманың төп одалга системазынга кожар деп планнап турар.

Мерген сүт-бараан фермазында кыштаглаашкын бо хүннерде улуг нарыыдаашкын чок эртип турар. Ооң бир магадылалы ферманы кышка багай эвес белеткээни, кажааларны хынамчалыг чылыглааны. Одалга системазын септээн. Инектерге чарба биле концентраттар холумактыг чем белеткеп бээр бөдүүн дериг-херекселди от салыр черде кылган. Хүндүс даштыгаа тургаш, инектер чылыг суксунну ижип ап болур. Чаш бызааларның ажаалдазы фермада эки. Бызаа кажаазының иштиn чылыг, кургаг. Сиген, саваң аймаан оларга бус-биле ылбыраткаш берип турар. Суксун кылыр база бөдүүн мал чеми ылбырадыр дериг-херекселди

Коммунист Наталья Салчак фермада социалистиг чарыштың бирги одуруунда чоруп турар. Ол Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң кежигүнү, Сарыг-Сеп көдээ Совединиң депутады. Наталья Энелеевна бо фермада дуржулгалыг саанчыларының бирээзи апарган. Ажылынга кызымак, амыдыралынга төлептиг.

ЧУРУКТА: Н. Э. Салчак. Ян ЧОЛДАК чураан.

ферманың ажылчыннары боттары кылган. Чемниң хоолулуун көдүреринге ол дузалыг болган. Курлавырларны дилеп тывар, оларны ажыглаар талазы-биле баштайгы базымнар фермада бар. Чүгле маажым, даамчыргай чорук ону дүглап турары моон илдең.

Фермага 1988 чылда планның онаалдаларын амга чедир тодаргайлап бербээн. Сүт бүдүрериниң планы эрткен чылдыындан улуг боор чадавас деп коллектив манап турар. Чүге дээрге «Ленинчи орук» совхозтуң Бояровка сүт-бараан фермазындан саар 200 ажыг инекти эът планынга эрткен чылын дужааган. Ол инектер бруцеллёз аарыг болган. Ажыы-биле чугаалаарга, совхоз бүдүн сүт-бараан фермазы чок арткан. Ынчангаш совхозтуң сүт бүдүрер планы Мерген сүт-бараан фермазынга чудурлур.

Коллективтиң мурнунга белен эвес сорулгалар салдынып турар болганда, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер дээш кандыг аргаларны ажыглаар, курлавырларны шиңгээдип ап болур деп айтырыгга ферманың эргелекчизи А. Шелегов-даа, саанчылар-даа тода харыылавааннар. Эки шынарлыг, четчир хемчээлдиг мал чеми чокта хөй продуктуну мыйыстыг бода малдан ап шыдавас деп бодап турарлар. Ол ындыг-ла харын. А бөгүн ажыглап болур курлавыр саар инектерниң ажаалдазын экижидери, коллективтиг кержээни — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң, кижилерниң ажыл-ишке харыысалгазын шыңгыырадырының аргазын шиңгээдип алыры. Ооң ыңай бо хүнден эгелээш, эң бедик продуктулуг инектерни шилип ап, саар коданны чаартырынга ажыглаар бөлүктү тургузары. Чедишкиннерни быжыглап, оларны кудулатпас дизе, бо чижектиг база оон-даа өске айтырыгларны коллектив бөгүн шиитпирлеп эгелээр ужурлуг. Даартагы хүннүң чедишкиннериниң магадылалын бөгүн тургузар.

Арынны «Шын» солуннуң корреспондентизи Шаңгыр-оол СУВАН белеткээн.

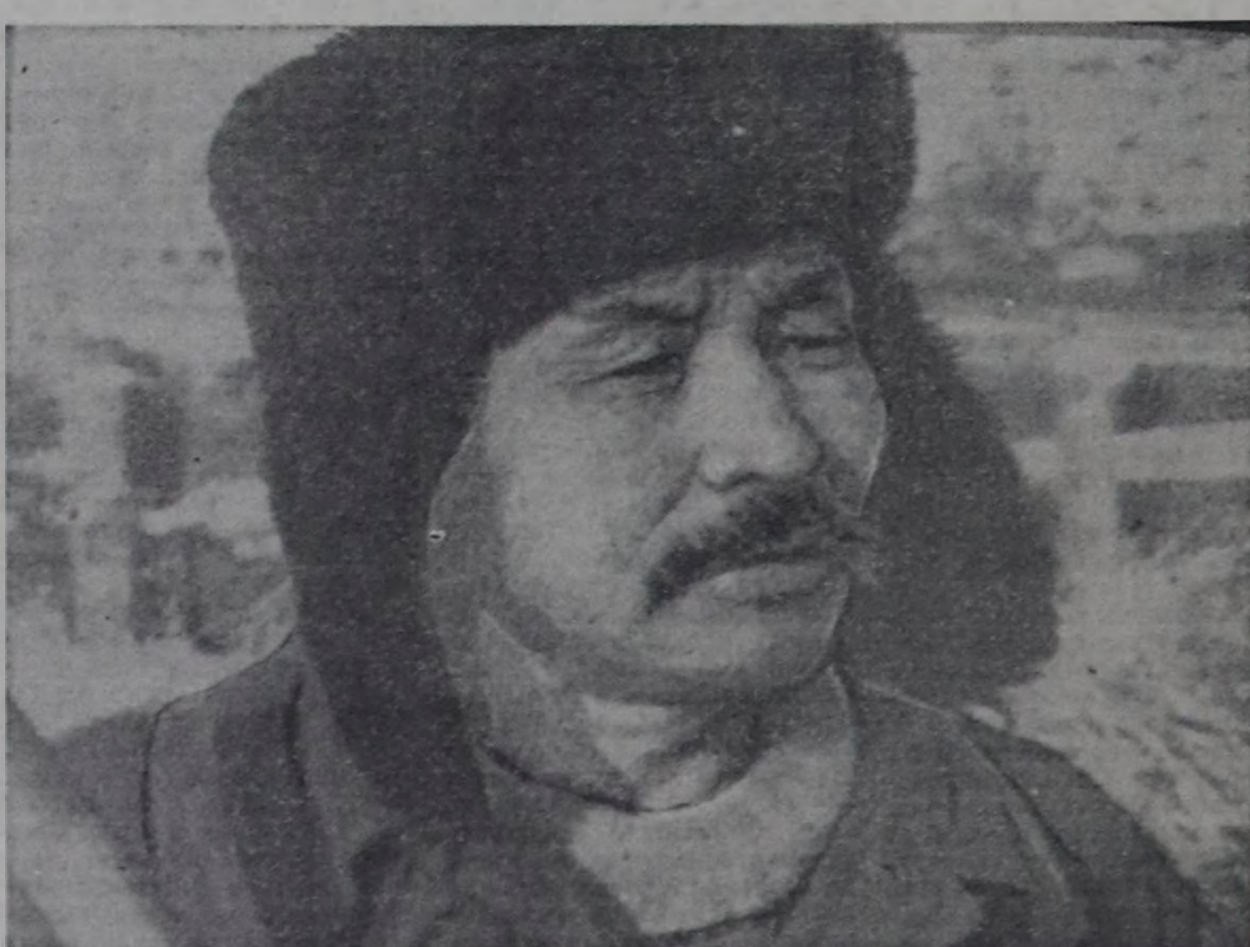

Д. Б. Карма Мерген сүт-бараан фермазының хоочуннарының бирээзи. Доржу Будуевич бо фермага 30 ажыг чыл иштинде ажылдап келген. Кылган ажылынга ак сеткилдиг, чүткүлдүг-биле ол ажыл-ишке ылгалдыг.

Сөөлгү чылдарда Доржу Будуевич бызаа кадарып кыдыындап көөрге бөдүүн, ханылап кире бээрге, нарын чүүлдер хөй кадарчының ажылынга аныяктарны өөредип, арга-дуржулгазын дамчыдып берген.

Кыдыындап көөрге бөдүүн, ханылап кире бээрге, нарын чүүлдер хөй кадарчының ажылынга аныяктарны өөредип, арга-дуржулгазын дамчыдып берген.

Сөөлгү чылдарда Доржу Будуевич бызаа кадарып ажылдап келген. Ооң азыраан бызааларының күш-шыдалы шыырак.

ЧУРУКТА: Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы, хоочун кадарчы Доржу Карма.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫ ТАНКИСТЕРНИҢ ДАЙЫНЧЫ ОРУУ

1944 чылдың январьдан 1945 чылдың май 9-ка чедир үе Ада-чурттуң Улуг дайынының, фашистиг эвилелди чылча шаварының, дайзынның аг-шериглерин ССРЭ-ниң кызыгаарларының даштынче үндүр сывырарының, Европа чурттарын эжелелден хостаарының, фашистиг Германияның бүрүнү-биле буурап дүжерининиң болгаш ооң чугаа чокка дүжүп бээрининиң доозукчу үе-чадазы болган. Ол дээрге тылдың күштериниң эң улуг күжениишкининиң болгаш немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселдиң бүгү фронтуларынга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дайынчыларының чижеглээр чүве чок массалыг маадырлыг чорууунуң үези турган. Дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш, фронтуга бар-ла шаа-биле халас материалдыг дузаламчыны берип база чепсекти холга туткаш, ССРЭ-ни камгалаарынга киржир чүткүлдүг турган тыва улуска ооң Совет Эвилелиниң улустарының акы-дуңма өг-бүлезинге кирер дээн алыс күзели чогум-на ол үеде боттанганы, ооң эң эки оолдары болгаш кыстары Совет чазактың чөпшээрелин ёзугаар Кызыл Армияның хүрээлелинге немежип киргени онза уттундурбас болгаш эртим болган.

1944 чылдың февральда 2-ги Украин фронтузунуң 52-ги армиязының составынга тыва эки турачылардан болгаш совет танкистерден подполковник Соколовка командылаткан 25-ки танк полугу тургускан. Ол үеде фронтунуң шериглери немец-фашистиг армияларның «Мурнуу чук» бөлүүчүң кол күштериниң Днестрниң соңгу талазындан барыын чүкче аткаарлаарының оруун үзе кирер сорулга-биле Умань-Ботошани операциязын боттандырарынга белеткенип турган.

2-ги Украин фронтузунуң шериглери 8-ки болгаш 6-гы фашистиг армияларның камгалалынче шаап халдаашкын кылыр ужурлуг, аңаа Умань угланыышкынынга дайзынның эң-не күштүг болгу моощнеттниген турган.

Март 5-те дан бажында элээн хөй үгер-боолар болгаш миномёттар, артиллерия белеткелин эгелээн. 27-ги, 52-ги, 4-кү гвардейжи нити шериг, 2-ги, 5-ки гвардейжи болгаш 6-гы танк армиялары составтыг кол шаап халдаар белүктүң шериглери дайзынга хеп-хенертен болган шаап халдаашкынны кылган. Хенертен болган өлүмнүг согуушкун дайзынның камгалалын дүрген үрээрин хандырган. Шаап халдаашкынның бедик темпилерин үзүктелдирбези-биле 6-гы танк армиязын тулчуушкунче киирген. 52-ги, 5-ки гвардейжи болгаш 6-гы танк армиялары Даглыг Тикич хемни ол-ла дораан кешкеш, Мурнуу Буг хемче орукта сөөлгү камгалал шугумун ээлеп алгаш, дайзынны оон ыңай истеп, сүрүп чорупкан.

Март 10-да совет шериглер 1-ги немец танк армиязының кол хандырылга баазазын — Умань хоорайны ээлеп, байлак олчаны эжелеп алган. Ынчан дайзын удурланыышкынының чугула белдири — Христиановканы база каапкаш барган. Март 11-де танк шериглериниң мурнакчы отрядтары Мурнуу Бугка чеде бергеш, ооң 100 км кезээн дайылдашпышаан кешкеш. Умань чоогунга чылча шаптырган дайзынның Мурнуу Бугтуң оң талакы эриинге камгалал организастаарынга чай бербээн.

Уманьны хостаары дээш тулчуушкуннар кызымак, кадыг-шыңгыы болгаш дүрген болган. Аңаа чер кырында болгаш агаарда күштерниң деминг хөделиишкининиң тергиин эки боттандырган. 140-гы гвардейжи ийи дакпыр Кызыл Туктуг, Богдан Хмельницкий орденниг штурмнаар полктуң ужудукчулары дайылдажып турар нити шериг болгаш танк кезектерин дуглап камгалавышаан, дайзынның дириг күжүнге болгаш техниказынга улуг когаралды чедирген.

Умань дээш тулчуушкуннарга шылгараан кезектерниң болгаш каттыжыышкыннарның аразынга 25-ки танк полугу турган, ооң кезектери ынчаш 24 самолётту, 80 автомашинаны хунаап ап, 800 хире шериг тудуп алгаш, оон ыңай шаап халдаашкынның оруун ажыткан. «3» дугаарлыг Т-34 танк дайзынның аэродромунче баштай чаза таварып киргеш, бодунуң контуг дүрген манёвру болгаш от күчүзү-биле дайзынның хөделиишкиннерин шуут шимчеш кылбаан, ол чорук 25-ки полкка дайзынның дайынчы техниказын эжелеп алырының база солдаттарын болгаш офицерлерин тудуп алырының талазы-биле чедиишкинниг операция чорудар аргазын берген. Танкының экипажы акы-дуңма улустарның оолдарындан тургустунган (командири улуг лейтенант Михаил Шашин — орус, адигжы-радизи Иван Парфенов — орус, октакчызы Петр Колбаса — украин, механик-чолаачызы биче лейтенант Хомушку Чүргүй-оол — тыва). Ооң мурнунда үш хонук бурунгаар Рыжановка суурнуң чанынга болган тулчуушкунга Х. Чүргүй-оол база шылгараан турган. Ооң танкызы дайзынның камгалалының ханызынче эң-не дүрген чаза таварып киргеш, оду болгаш гусеницазы-биле дайзынның от точкаларын болгаш дириг күжүн узуткаан. Аңаа ол дайзынның үгер-боозу биле пулемёт точказын чуура бастырган, ынчалза-даа хенертен траншеяга дүже берген. Ийи шак дургузунда бүгү экипажы-биле кады Чүргүй-оол гитлержилерниң атаказын ойтур шаап келген. Танкының командири М. Шашин балыгланы бээрге, Чүргүй-оол экипажтың командылалын хүлээп алгаш, дайзынның танкыны буза тепсирин оралдажып турган 20 солдадын боду узуткаан. Дайзын пулемёт болгаш автомат-биле боолап турда-ла, ол траншеяны чире каскаш, бодунуң танкызын база катап тулчуушкунче киирген. Март 13-те Мурнуу Буг хемни дайылдашпышаан кежерде, Чүргүй-оол бодунуң машиназын суг адаа-биле хемниң барыын талакы эриинге кончуг дүрген чедипе бергеш, дораан-на тулчуушкунче киирген, дайзынның чадаг шериин 6 км черге сүрүп чорааш, танкызының гусеницазы-биле 25 солдатты, 2 хол пулемёдун болгаш 1 миномётту узуткаан. Эң-не шылгараан 21 кезектерниң болгаш каттыжыышкыннарның иштинден 25-ки танк полугунга «Уманьның» деп атты тывыскаш, Кызыл Тук орден-биле шаңнаан. Оон эгелээш, ону Уманьның Кызыл Туктуг 25-ки танк полугу деп адаар апарган.

Днестрда плацдармдан шавар халдаашкынны күштелдирип тургаш, 27-ги, 52-ги нити шериг, 2-ги, 6-гы танк армиялары март 26-да 85 км фронтуга Яссының соңгу талазынга ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарынга үнүп келгеннер. Оларның-биле кады Тываның оолдары — эки турачы танкистер Октябрьның тиилекчи тугун бедик тудуп чорааннар! «Үжен үш ай мурнуңда дайзынның каржызы-биле үрээн бистиң Ада-чурттувустуң үр манаан, үш дакпыр күзээн күрүне кызыгаары ол-ла болгай» — деп, 1944 чылдың март 27-де «Правда» солун бижээн.

2-ги Украин фронтузунуң эрес-дидим шериглеринге Москва салюттап ёзулаан. Төрээн чурт муң-муң солдаттарны болгаш офицерлерни ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаан. Ада-чурт дайынының орденнери-биле шаңнатканнарның аразында тыва танкистер О. Дыртык, Т. Нурсат, Х. Чүргүй-оол, Т. Шойдун болгаш оон-даа өскелер бар болган.

Марттың 28-че дүнезинде 2-ги Украин фронтузунуң шериглери Прутту дораан кешкеш, тулчуушкуннарны Румынияның девискээринге чоруда берген. Апрельдиң ортан үезинде олар Карпаттарга четкеш, Ботошани хоорайны ээлеп алгаш, Яссының болгаш Кишинёвтуң чоогунга үнүп келген. Фашистиг армияларның мурнуу кевээн бүрүнү-биле узуткаарынга боттуг байдалдар тургустунган.

25-ки танк полугунуң болгаш ооң танкистериниң дайынчы оруунуң дугайын литературада кончуг эвээш бижээн, амдызында оларның поход амыдыралының чамдык эпизодтарының дугайында чүгле четче эвес медээлер бар. Ол айтырыгны шинчилээр болгаш кызыл исчилер чаа-чаа дилээшкиннерни кылыр апаар. Ынчалдажок сөөлгү чылдарда бистиң тыпкан чагааларывыстың аажок шынныын болгаш үнелиин хүлээп көөр херек. Оларны чамдык эки турачы танкистер фронтунуң мурнуку одуруундан боттарының төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге чоруткан турган. Ол чагааларны кижи номчааш, шылгалданың кадыг-берге чылдарының тынышын, эрес-дидим, ак сеткилдиг болгаш бердинген кижилерниң холдары-биле бижээн сөстерниң шынныын эскерип каар.

Бай-Кара Биче-оолдуң (27. 08. 1944 ч.) болгаш Кыргыс Идамның (1. 12. 1944 ч.) чагааларында Горький хоорайда танкистерниң өөредилгезиниң болгаш фронтуже чорударының шагын оларның четтикпейн манап турарының дугайын дыңнаткан. Ылаңгыя Б. Биче-оол мынча деп бижээн: «Тиилелгеге дээш тулчуушкунче дидим болгаш шиитпирлиг кирер хүлээлгелиг бис. Тиилелгеже бурунгаар! Бистиң херээвис шынныг, бис тиилээр бис. Дайзынга өлүм болгаш каргыш». 1944 чылдың май 7-де Кыргыс Идам Яссының кыдыында 4 км черде камгалалды тыва танкистер ээлеп турарын, Д. Уйнук-оол биле Б. Биче-оол дайынчы даалга күүседип чорааш өлгенин, дайынчы эштериниң дайзындан өжээнин негеп алыр дээн күзели хайныгып турарын бижээн. 1944 чылдың май 20-де Хомушку Чүргүй-оол бодунуң чагаазынга шериглерниң шаап халдаашкыны чедиишкининиг чоруп турар, тыва эки турачылар үш хоорайны болгаш чурттакчыларлыг он-он черлерни хостаарынга киришкен, ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарынга чедир 150 хире км арткан, Д. Уйнук-оол өлүрткен дээрзин дыңнаткан. Май 30-де О. Дыртык Яссыдан 4.5 км черде тур бис, ынак эштерим Уйнук-оол биле Биче-оол тулчуушкуннарга өлген деп дыңнаткан.

Эки турачыларның дайынчы оруун танкист Тюлюш Конгар бодунуң чагааларынга эң-не долузу-биле тодарадып бижип турган. Ол хары үдэ 25-ки полктуң дайынчызы болгаш Тыва телеграф агентилелиниң (ТывТА-ның) шериг корреспондентизи болуп чораан. 25-ки полктуң танкистери эге шугумда чедип келген болгаш шавар халдаашкынга белеткенип турар деп информацияны ол 1944 чылдың февраль 29-та эң баштай дамчыткан. Шериглер март 5-те шавар халдаашкынче кирген, тыва танкистер Черкасск облазының Рыжановка суурнуң чанынга дайынчы шылгалданы эрткен, аткаарлап бар чоруур дайзынны сүрүп чорупкан, хөй фашист солдаттарны болгаш офицерлерни узуткаан, 34 кижини тудуп алган. Шойдун чиигибиле балыгланган деп, Т. Конгар март 6-да бижээн. Дайзынны истеп сүрбүшаан, 300 ажыг км черни тулчуп чорааш эрткен, Умань хоорайны, демир-оруктуң улуг белдири Крыжопольду болгаш он-он суурларны хостаан, март 11-де Мурнуу Бугже шавар халдаашкын үезинде Дерновка суурнуң чанынга дайзынның миназы Д. Уйнук-оолдуң танкызын чаза тепсипкен болгаш ол эрес-дидимнерниң өлүмү-биле мөчээн дээрзиниң дугайында элээн тодаргай дыңнадыгны Т. Конгар элээн сөглээредир март 27-де чоруткан. Т. Конгарның 1944 чылдың апрель 12-де чоруткан чагаазында эки турачы танкистер 300 ажыг км орукту тулчуп чорааш эртккениниң, дайзынны дүн-хүн чок чылча шаап чорааш, адак сөөлүнде, Румыния биле ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарынга үнүп келгенинниң, Крыжополь станциязынга тур доктааган үезинде боттарының машиналарының үүрмек септелгезин кылып турарының дугайын чугаалап турар. Т. Конгар май 15-те чагаазынга эки турачылар март 5-тен эгелээш, демиселдиң үргүлчү мурнуку одуруунда чоруп турарын, ам Яссы чоогунда камгалал шугумнарын ээлеп, Яссыны алыры дээш кадыг-дошкун, чаныш-сымыш чок болгаш хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннарны чорудуп турарын, Яссының барык-ла кыдыынга Бай-Кара Биче-оол маадырлыы-биле өлгенин дыңнадып бижээн. Т. Конгарның 1944 чылдың июнь 21-де чагаазында Яссыдан 3 км черде немец траншеяларының мырыңай 300 метр чоогунда камгаланып тур бис, оортан Чүргүй-оол биле мээң машиналарывысты үгер-боолар-биле адып, бистиң турушталарывысче үнүп халдап, а ол ышкаш агаардан хөй удаа бомбалап турлар деп дыңнаткан. Ынчалза-даа бис чаңгыс-даа катап мөгүдевейн, дайзынның шуурганныг одунуң адаа-биле чүгле дүне када старшиналарның аъш-чем болгаш ок-чемзектер эккеп берип турганы чугула. Бедикти 10 хонук дургузунда быжыг турушутуг камгалавышаан, фашистерниң турамык халдаашкыннарын дүн-хүн бүрүзүнде ойтур шаап чанчыта берген бис — деп, Тюлюш Конгар чагаазын төндүрген.

Үстүнде киирген чагаалардан, ылаңгыя Т. Конгарның сөөлгү ийи чагаазындан Хомушку Чүргүй-оолдуң май 10-да бижээн чагаазы делгеренгейи-биле, дайылдажып турар арминың амыдыралының болуушкуннарын дидим түңнээни-биле шылгалып турар. Ында Чүргүй-оол мынча деп бижээн: «Бистер, Тываның аныяк танкистери, Румынияда онча-менди дайылдажып чоруп тур бис. Дайын өске чуртта болуп турар болгаш, ол онза кадыг-дошкун апарган, дайзынның адып турар черлеринден чаштынар оңгар-даа, ыяш-даа чок, ынчангаш кедергей улуг чидириглерлиг болуп тур бис».

Ю. АРАНЧЫН,
төөгү эртемнериниң доктору.

(Уланчылыг).

ЧУРУКТА: тыва эки турачы танкистер. Ондар ОХЕМЧИК дүжүрүп тырттырган.

Бөгүн В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының тургузукчу конференциязы ажыттынар

ШКОЛА — ТӨРЭЭН БАЖЫҢЫ

Бистиң чуртта чаасказынырак болгаш аас-кежик чок уруглар чок. Ниитилелдиң келир үезиниң чаа кижилерин бүгү тала-биле белеткээринге Коммунистиг партия болгаш Совет чазак ада сагыш салыышкынны Октябрь революциязының тиилээн сөөлүнде хүн бүрүнүң кичээнгейинге ап келгенин билир бис. Эрткен чылын бистиң чуртка В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузун тургусканы ооң бир көскү херечизи-дир.

Чербиниң дузалал школазының башкылар коллективиниң мурнунда улуг сорулгалар салдынган. Мында өөренип турар 170 уругларның сезен дөртү өскүстер болгаш ада-иези мораль талазы-биле будалган өг-бүлелерден үнген уруглар болуп турар. Уругларны тускай шинчилээниинден алгаш көөрге, чамдык социал айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турарының харааза-биле кадыкшылы кошкак уругларның саны эвээш кызырлып турары тодараттынып келир-дир.

Кадыкшылының байдалы-биле чигеткен программада өөренип турар уругларга билиглерни бээри, оларны күш-ажылга чаңчыктырары ындыг школаларның кол сорулгазы. Педагогиктиг арга-дүржулгазы улуг, өөреникчилерге билиг бээриниң чогаадыкчы аргаларын хүн бүрү байыдып чоруур мурнакчы башкылар бисте бар. Башкылар Көк-оол Чамыян, Зоя Даржаа болгаш өскелер-даа кичээлдеринге көргүзүг материалдарын хөй-биле ажыглап, башкылаашкынның методтарын янзы-бүрү болдурганнар.

Черби школазын моон мурнунда дооскан өөреникчилеривистиң аразында улус ажыл-агыйында макталдыг ажылдап чоруурларның саны хөй. Ындыг эки чаңчылывысты улам байыдар дээш школада өөредилге-кижизидилге ажылын бедик деңнелге тургузарын чедип алырын кызып турар бис. Кабинет системазын долу күчүлүг ажыглаары ажылывыска эки түңнелдерни берип болур. Школада 11 класс-кабинеттер дериттинген.

Школавыстың сески клазының доозукчулары күш-ажылга бир мергежилди чедип алган турарынче улуг кичээнгейни угландырган бис. Чижээ, даараныгганың үш, чазаныгганың ийи, идик даараарының мастерскаяларының ажылы эки түңнелдерни берген. Күш-ажыл кичээлиниң чазаныгга кабинединге өөреникчилер стол, сандай, согааш, бала, деспи болгаш өске-даа чүүлдерни боттары кылып турарлар. Даараныгга кичээлин дөрткү класстан эгелээр. Мында уруглар чиик хептерни боттары быжып, даарап өөренип алырлар. Оларның даараан хевин чайгы үеде школага артып калыр уругларга кедирип, шынарлыг кылдынганын садып сайгарарының хемчеглерин моон соңгаар алыр. Ол ышкаш оолдарны идик даараарынга өөредири элээн экижип келчидар. Оолдарның дааран идиин база-ла өөреникчилерниң боттарынга кедер кылдыр ажыглап турар бис. Ынды идиктерни элээн шынарлыг кылдыр даарап, экилерин садыгларга-даа дужаадывыс. Чүгле мында кара чаңгыс четпес чүүл бар. «Тыва обувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкыны (директору Валентина Салгылар) бистиң-биле харылзааны кошкак тудуп турар. Өөреникчилеривистиң даараан идиктери республиканың делгелгезинге багай эвес үнелелди алган. Ынчангаш идик даараар мастерлерни моон белеткеп берип болурувустуң бүгү аргалары бар.

Күш-ажыл кичээлдерин багай эвес эрттирип турар башкыларывыска Биче-кыс Балчий-оол, Лариса Якушева, Александра Седенбал болгаш Александр Иргит олар хамааржыр. Оларның ажылы улам экижип болур ийик. Чүгле материалдыг баазаны багай тургусканывысты, директор мээн четпес ажылдап турарымны ажыы-биле миннип апаар. Чижээ, чазаныгга ажыглаар чымчак материалдарны тып алыры тергиин берге. Бүгү-ле чүүлдү өскээртен эккелиннер деп чарбыттынар чорук үениң негелдезинге коңгус дүүшпес. Ынчангаш чамдык хемчеглерни шыдаар шаавыс-биле ап чорудар ужурлуг бис.

Республика мал, чер ажыл-агыйлыг. Школаның доозукчуларын малчыннар, механизаторлар болур кылдыр белеткээри чугула. Дузалал ажыл-агыйывыста он баш хаван бар. Эрткен чылын Бай-Тайга районга он бир ангор үксааның анайларын садып алдывыс. Өшкү кажаазын тудуп, өөреникчилеривиске мал ажылының талазы-биле берип турар теоретиктиг өөредилгевисти практика-биле холбаштырарын чедип алыр бис. Ук дузалал ажыл-агыйын чүгле школаның амыдыралынга херегleeдеринден ангыда, уругларны мал ажылынга сундулуг болурунга чаңчыктырар бис. Ол ышкаш ногаа, чечек өстүрерин чайгы үеде база организастадывыс. Ийи «чүс» гектар шөлге ыяштың чаш өзүмнерин бистиң өөреникчилер чылдын олуртуп турарлар. Күш-ажылга дадыгыышкынның бир хевири ол.

Чербиниң дузалал школазында бүгү чүве эки деп мактанмайн тур мен. Боттарывыс кужувус-биле кылып ап болгу дег ажылдар хөй. Чогум-на оол уржуу-биле чамдык күш-ажыл кичээлдерин эреңгей байдалга эртип турары шын. Оон ыңай уругларны идик-хеп-биле хандырыгавыс колдуу-ла багай деп болур. Дурт-сыны улуг уругларга кышкы хеп аймаа тывылбас. Идиктер база коңгус ховар келир.

Чамдыкта чөгенчиг чүүлдерни чыл-чылы-биле бүдүрүп шыдавайн баргылаар-дыр. Столовайда соодукчулар үрелген. Оларны улуг өртек-биле үш чыл дургузунда септедип келдивис. Ам олар база катап ажылдавайн барган. Ол ышкаш школаның телевизорлии ёзугаар 150 өөреникчи турар ужурлуг. Херек кырында чээрби кижи артык. Уругларның чурттаар үш корпузу тар, мында санитар белдирлери шагда-ла үрелген хевээр.

Ындыг янзылыг бергелер бар-даа болза, школаның башкылары болгаш техниктиг ажылдакчылары чарбыттынар хөңнү чок. Уруглар фондузунуң ажылының эгелей бергенинге сорук кирип, чаштарга аас-кежиктиг келир үе дээш боттарывыстың үлүг-хуувусту киирер бис. Чүге дизе школавыста өөреникчилериниң чартыындан хөйү өскүстер болгаш чартык өскүстер. Оларга школа төрээн бажыңы болуп турар.

Бөгүн В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының тургузукчу конференциязы республикага ажыттынар. Аңаа кижизидилгениң чугула айтырыгларының көдүртүнери чугаажок. Бир дугаарында, уругну өг-бүлезинге ыңчы кижизидерин, берге кижизидилгелиг уругларның чүге тывтып кээп турарын чугаалапса эки деп бодаар мен.

Бүгү-ле чүве өг-бүледе таарымчалыг байдалдан эгелээр. Арага-дарыга хандыкшылдыг, черле мораль талазы-биле будулчак өг-бүлелерниң уруг-дарыы өске эш-өөрүнден оранчок чылым каап турарын амыдырал бадыткаан болгай. Чамдык таварылгаларда мындыг болур ышкажык. Арагачы ада. Ол ажылдап-даа турар болза, ооң тура-соруу өг-бүлеге боттанган, херек кырында бүттүнген турар. Өг-бүле кижизидилгезинге адаларның ролюн бедидериниң айтырыы чогум-на маңаа көдүрлүр боор.

Сергей СЕДЕНБАЛ.
Чербиниң дузалал школазының директору.

ӨӨРҮШКҮЛҮГ ӨССҮННЕР

Школаның 7-ги клазында кижизидикчи башкылап турар мен. Дузалал школазының кижизидикчи башкызы үениң хөй кезиин өөреникчилер-биле кады эрттирер. Интернат оларның төрээн бажыңы ышкаш кылдыр байдалды, ол тургузар хүлээлгелиг.

Кижиниң төрээн иези, өг-бүлези дег чүве кайда боор. Ылаңгыя чаш кижилерге бо ийи чүүл эң-не эргим болгаш үнелиг. Школада өөренип турарларның сагыш-сеткилинге өөрүшкүнү чүгле башкылары кыпсыр. Ынчангаш кижизидикчи башкының ажылы шак эрттирип каары-биле кызыгаарланмайн, интернатты төрээн бажыңы ышкаш кылдыр тургузар.

Мээн харыылап турар клазымда 16 өөреникчи бар. Тускай школаның программазының негелдезин ёзугаар оларны тус-тус бөлүктерниң аайы-биле чарып алыр. Кижи бүрүзүнүң хостуг шагында кылып шыдаптарының аргазы-биле даалгаларны бээр. Кол-ла чүүл кижизиттирикчилерниң келир үезеги салым-чолунуң дугайында бир дугаарында сагыш салыр ужурлуг бис. Азы өскээр чугаалаарга, ие кижи бодунуң ажы-төлүн амыдыралга канчаар белеткеп турарыл, бистер база ындыг ажылдарны кылып чорудар бис. Арыг-шеверни сагыыры, культурлуг аажы-чаңга кижизидилге ажылын чорударын чүгле чугаа, тайылбыр-биле боттанмас. Өөреникчиниң чурттап олурар черинин арыг-шевериин доктаамал тудары, идик-хептин чараштыр кедери болгаш өске-даа чүүлдерни херек кырынга тайылбырлаар, өөредир. Хоржок болза кызымак өөредир.

Бистер аажы-чаң кижизидилгезин чамдык таварылгаларда ийиги черниң айтырыы кылдыр шын эвес көре бээр бис. Бедик культуралыг хамаатыны белеткээрде, ук негелде эргежок чугула дээрзин чүгле башкылар эвес, кижи бүрүзү билген турар ужурлуг деп бодаар мен.

Тускай школаның кижизидикчи башкызы болганымда, харыылап турар клазымның өөреникчилеринге эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш шыдаар шаам-биле ажылды чорудуп турар мен. Кижизидилге ажылының шактарында уран номчулгалар, янзы-бүрү темаларга беседалар, политиктиг информация болгаш өске-даа ажылдарны кылып турар бис. Ук хемчеглерни өөреникчилерниң боттарынга дагзып, оларны башкы боду баш удур белеткеп каарга, улам ажыктыг.

Хостуг шактарда өөреникчилер чалгаарап турбас кылдыр чамдык ажылдарны чорудуп, кичээлдерге эки белеткендирип турарымның ачызында, тос кижи эки өөредилгелиг. Ынчаарга мээн харыылап турар клазымның өөреникчилери школаның хаваннарын алыраар кылдыр хүлээнип алганнар. Хаванның кажаазын аштап арыглаар, оларны чемгерер, төлүн ажаар дээш, мында ажыл-да хөй.

Школада калбарган социалистиг чарышка клазымның өөреникчилери бирги черни ап келген. Өөредилге, корум-чурум дээш өөреникчилер ортузунда калбарган социалистиг чарышка олар тиилекчи болганы дээш шаңналдарны ап келди. Шушенское сууржe ийи удаа, Красноярск хоорайже бир катап экскурсиялап чордувус. Ам чазын Москва хоорайже чорууурунга белеткенип турар бис.

Бо хоорайларже чорууурда акша-төгерик чарыгдалы негеттинер. Ону өөреникчилерниң боттарының ажылдап алган акшазы-биле чорудар. Шак ындыг боттуг хемчеглер өөреникчилерниң күш-ажылга кижизидеринге аажок деткимчелиг болур чораан.

В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының тургузукчу конференциязының республикага ажыттынар деп турары тускай школалар коллективтеринге өөрүнчүг-дүр. Хайгаарал чок өөреникчилер турбас, өг-бүлеге чаштарның кижизидилгезинче улуг ажылдар моон соңгаар улам калбарар дээрзинге бүзүреп олур мен.

Арага-дарыга хандыкшып, бодунуң кижи мөзүзүн ышкынгаш, ада-ие эргезин казыттырганнар ам-даа бисте хөй. Чогум-на ындыг өг-бүлелерге өскен уругларның угаан-сарыыл өзүлдези дыка куду болур. Берге кижизидилгелиг уруглар-даа моон үнер.

Амыдырал дең-дески эвес болганда, кандыг-даа таварылгалар болгулаар. Өскүстер чок ниитилел кайда боор. Чаштар кезээ шагда өөрүшкүлүг чораан, олар аас-кежиктиң ойейнге таалап өссүннер деп, бистерниң, ие кижилерниң, күзели ындыг. Амыдыралдың бо хоойлузун башкы ажылымның чугула принциви кылдыр бодап чоруур мен.

Лидия САГДЫ,
Чербиниң дузалал школазында кижизидикчи башкы.

Албан эрттирип турар чери — Афганистан

КЕЗЭЭДЕ СОЛДАТ...

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. А. Громыко февраль 12-де Ленин орденни болгаш Совет Эвилелиниң Маадырының Алдын Сылдызын подполковник Валерий Александрович Востритинге тыпсыкан. Афганистан Республикага интернационалчы дуза көргүзер талазы-биле даалгазын чедиишкиннинг күүсеткени база аңаа көргүскен эрес-дидим болгаш маадырлыг чорук дээш Төрээн чурттуң бедик шаңналы-биле ол шаңнаткан.

Афганистанга болгулаан тулчуушкуннарның киржикчилериниң аразындан Востритинни кончуг дидим кижи дижир. Ол совет шериглерниң баштайгы кезектери-биле десант ротазының командири боор чеде берген. Рязаньның дээди агаар-десант училищезиниң доозукчузу аңаа баргаш, дайынчы шылгалданы бир дугаар тудкан. Аар балыглаткан. Госпиталь соонда батальон командылап турган. Эрес-дидим болгаш маадырлыг чорук дээш Кызыл Тук болгаш Кызыл Сылдыс орденнер-биле шаңнаткан. 1985 чылда М. В. Фрунзе аттыг шериг академиязын дооскаш, парашют-десант полугунуң командири боор, Афганистанга катап чеде берген. Удатпаанда Кызыл Сылдыс орден-биле ийиги удаа шаңнаткан.

Моон мурнунда ооң дугайында элептиг-ле коргуш чок кижи дижир турган.

— Ынчаарда, 80 чылдарның эгезинде, атакаже бир дугаарында туруп кирерин хүлээлгем кылдыр көрүп турган мен — деп, Валерий Александрович сактып чугаалаар.

Ам ооң дугайында: аныяк-даа бол, мерген угааныг деп хүндүлеп чугаалажыр апарган. Шынап-ла, аңаа командирниң бышкан мөзүү шынары дүрген келген.

— Командирниң кол төлептиг чоруу — сорулганы күүседири болгаш кижилерни арттырып алыры — деп, ол чугаалап турар. Ам ооң командылалында чүс-чүс кижилер бар дээрзин ол эки билир. Солдаттың бижээн өөрүшкүлүг чагаазы ооң өг-бүлезинге чедер бе, четпес бе азы «...шериг хүлээлгезин күүседип чорааш, өлген» деп дүвүренчиг медээге чедире бээр бе? Бо чүүлдер Валерий Востритинден хамааржыр ол билир.

Востритин хөй тулчуушкуннарга киришкен. Оларның шуптузун чугаалаары берге болгаш узун. Ынчалза-даа ооң ийизи-биле таныжаалы.

«1987 чылдың май 19-тан июнь 16-га чедир үеде Хисарак болгаш Джаджи дээр баазa районнарга тура халышкан душманнарны чылча шавары-биле Пактия мөжүга тулчуушкунну удуртуп турган. Ол ышкаш Афганистан Республиканың чепсектиг күштериниң Алихейль дээр районче чедирер чүъктериниң бүрүн-бүдүн болуруп хандырып турган. Полктуң кезектери эң берге участоктарга дайылдажып турган...» (Офицер В. А. Востритинниң партия характеристиказында ынчаар бижээн).

Характеристикада айыткан тулчуушкун үезинде офицер Востритин шериглериң тергиин билдилиг удуртуп, артиллерияның болгаш ужар чүүлдүн деткиишкинниг шын ажыглаан. Ынчаарда ол тулчуушкунга совет шериглерге удур шаажылакчыларның «араб» батальону чаалажып турганы илерээн. Ол батальонну Пакистанның девискээринге тургускан. Аңаа Египетке, Сауд Аравиязынга болгаш өске-даа араб чурттарга эң дерзии кем-херектер үүлгеткеш, өлүрер кылдыр азы хөй чылдар хуусаалыг кара-бажыңга шиитттирген хөлезиленикчи идегеттер кирип турган. Олар өске улустуң ханын төп, өлүрүп тургаш, хосталыр аргалыг турганнар. Оларны Джадран деп терел бөлүктүң удуртукчузу хөйге билдингир апарган Джелаллуддин хей-аът киирип турган.

Хөлезиленикчи өлүрүкчүлерни үр өөретпээн медээдерге — адып эгелээр, ийи дугаар ээрге — атакаже кирер. Оларга аткаарлаар ужур турбас...

«Араб» батальонунуң өлүрүкчүлери востритинчилер-биле тулчуушкунга угаан-кудун ышкынган, 800 ажыг кижизиниң сегин кааргаш, артканнары Пакистанче деже берген.

Удатпаанда чаа тулчуушкун. «...1987 чылдың июнь 26-дан июль 8-ке чедир үеде подполковник Востритин Сантлах кыдаазынга чаштынып турган дээрбечилерни бүзээлеп узуткаарынга киришкен» (Подполковник В. А. Востритинниң шаңнал хуудузундан).

Совет дайынчыларның кайгамчыктыг маадырлыг чоруу бо одуругларда кирген Даалганы күүседир дээш полктуң командири Востритин баштаан мурнакчы кезектери дайзынның тылынче 65 км рейдини кылган. Олар кадыр даглардыг, соок хаттыг, мөңге доштарлыг черлеп 4300 метр бедикче үнгеннер. Дайзынны оон сывырып чоруткаш, кол күштериниң кээринге чедир хонук дургузунда дайзын-биле тулчуп турган.

Бодунуң командири эң озалдыг черлерге тулчуп турганын гвардейжилер көрген. Олар 44 складты ээлеп алган. Дээрбечилерниң артканнары Пакистанче дескен.

Москвага кээп шаңналды алган соонда, Востритин Афганистанче катап чорупкан. Чүге дизе ол — солдат, кезээде солдат боор артар. Ооң адазы — солдат. «Катюша» сөөртүр машинаның чолаачызы чораан.

Солдат боор төрүттүнмес дижир. Ынчалза-даа Востритинниң полугунда солдат бүрүзү маадырлыг чорукту кылып турар. Эзирлер. Маадырлар. Командирниң алган Алдын Сылдызында оларның маадырлыг херектери база бар.

О. МОСКОВСКИЙ.

БАШТАЙГЫ ТАНЫЖЫЛГА

Таныш артист Н. Д. Ажыкмаа биле театр чуруукчузу Н. К. Рушев олар Моолга сургакчылап барып, ажылдап турганнар. 1952 чылдың январь 31-де Улан-Баторга ол интернационалчы өг-бүлеге кыс уруг төрүттүнген. Ону Надя деп адап алганнар.

Надя сөөлүнде барып, салым-чаяанныг чурукчу болган. Тываның комсомол шаңналының лауреады Надежда Рушева чырык чер кырынга чүгле он чеди ажыг хар иштинде чурттаан. Ынчалза-даа ол кыска чуртталгазының дургузунда угаан-бодалдың кайгамчык байлаа — 10 муң ажыг чуруктарын арттырып каан.

Уран чүүлдүң ат-сураглыг кижилери — академиктер Д. С. Лихачев, В. А. Ватагин, чогаалчы И. Л. Андроников Наданың шылгарааңгай угаанныг, салым-чаяанныг уруг деп адааннар. Чурукчу Рушеваның дугайында хөй-хөй чүүлдер болгаш очерктер бижиттинген. В. М. Киселевтуң «Артекке бир ай» деп номунда ооң амыдыралының чүгле хензиг кезиин — Артекке дыштанып турган үезин боттуг фактылар-биле көргүскен. Бодунуң амыдыралының дугайында Надя эжинге мынчаар бижээн: «Мээң амыдыралым — Артекке чедир база ооң соонда деп ийи бөлүкке чарлыр»...

Аныяк чурукчу Надя Рушеваның чуруктарының делгелгезин бистиң чуртувустуң дыка хөй улуг-улуг хоорайларга, ол ышкаш даштыкыга — Япониятa, Моолга болгаш Польшага база болгулаан.

В. М. Киселевтуң «Артекке бир ай» деп номундан үзүндүнү очулдургаш, парладывыс.

Сарыг-хүрең баштыг уруг диштерин чугбушаан, чугар-демир чанында көрүн. чүкке көрнүп турган. Ол уруг шагдагы-ла таныжым ышкаш, оожум чугааланган:

— Чедип келдиң бе? Сени Надя Рушева деп билип алдым, ынчангаш манап турдум. А мени Ольга дээр. Сээң кээриң дугайында бисте дыңнаткан. Оруннарывы сээң-биле солчуп алыр дугайында кожам Ритка-биле дугуруштум. Канчаар сен? Бир эвес ындыг болза, бистиң оруннарывыс кожа болур...

Ольга-биле кады олургаш, Надя чүрекке чоок боop артып калган Тываның ак-көк хемнериниң кижилериниң дугайында, аваа хөлүнде-ле чугаалап эгелээн. Бичиизинде чураан чуруктарының дугайында боданып каап, шала оожум чугаалап олурган.

— Авам мени эдертип алгаш төрээн чуртунче. Кызылче чоруур деп турда, мен үш хар ажып турган мен. Ачам биле Костя кырган-ачам ынча ырак черже бичии кижи канчап чедерил, ур ужудуушкунга канчап шыдажырыл деп коргуп, чөгенип турганнар. Ындыг бичии-даа болзумза, түс чериниң агаар-бойдузунга шыдажып, авамдан дорайтаваан мен. Самолёт чиндиш дивес, мен удуп каап чордум.

Кызылга өөрүшкү-маңнайлыг дүштүвүс. Бажыңда альбомда фото-чуруктарны көрүп шаг болган болгаш, авамның уткуп келген төрелдерин ырактан-на таныып кааптым. Рая даай-авайны, ооң ашаа — Олег Саган-оолду база таныдым. Ол ынчан-на ат-сураа алгый берген тыва чогаалчы турган.

Красноармейская кудумчузунда даай-авам сугга чурттап турганывысты сактыдыр мен. Кызылдың театрын база. Мээң ачам биле авам баштай аңаа таныжыкан. Шиилерниң шимелдекаасталгазын ачам кылып турган. Өг-бүле тудкан соонда, бир өрээл хөлезилеп алганнар. Оозунуң печказы безин чок. Авам чемин даштыгаа кылып турган. Өрээлче кирер эжик даштыыртан шуут дорт. Ынчалза-даа аңаа эки, харын-даа аас-кежиктиг чурттап турганнар...

Бис Енисейниң эриинде паркче барып каап турган бис. Енисейни мен эң баштай, тоолдар билир болгаш, Пушкинниң чогаалында тажы ышкаш, Елисей деп соора адап турган мен. Авамның «Ээлдек шыңгыраашы» деп ынак танцызын теп турганы эстрада баркта артып калганын кайгаан бис. Ооң ады уран-чечен чараш-тыр бе?...

Ольга, шыпап-ла, танцының адың магадаан.

— Ооң соонда меңээ төөгүлүг черлерни көргүскүлээн. Оларның ужур-утказын-даа орта билбээн мен, авамның чогум чүү чүвеге кончуг чоргаарланып турарын ат аайын тыппаан мен. Өскези-даа хамаан, Азия деп чогум чүл деп чүвени соонда билген мен. Кызыл дээрге, шынап-ла, Азия диптиң географтыг төвү чүве ышкажыл.

Ооң соонда дөрт чыл болгаш бүдүн өг-бүле составы — үш Н Кызылга келдивис. Шупту Н-нер бис — аттарывыстың эге үжүктери аан: Надя, Наташа, Николай.

— Ленинградтың кино тырттырыкчылары Тыва дугайында документалдыг фильм тургузар дээннер. Чурук тырттырар бөлүкке ачамны кииреп алганнар. Чүге дээрге ачам Тываның бойдузунуң онзагай чараш чүүлдерин билир. Тыва хээлер, тыва араттарның эдилелдери, хептери, бөрттери дээш шупту чүүлдерни ачам чуруп, шыйып шаг болган. Ынчангаш ачамның арга-дуржулгазы оларга аажок херек болган. Улустан дыңнаарымга, ачам аныяанда Тывага чүгле чурукчу эвес, а волейболист база турган чорду. Кызыл хоорайның спортчу алдарын камгалап, волейбол маргылдаазынга хөй удаа киржип чораан...

— Ачам ам мээң күш-культура талазы-биле сайзыралымны хайгаарап турар. Чайын шупту моогулеп, Москва чоогунун арга-арыын доора-хөөре эргип-кезип шаг боор бис, а кыжын хаактаар бис...

Ийи дугаар баарда, Кызылга чүгле ийи хүнзээн бис. Чүге дээрге кинога тырттырар чер Чадаана хемниң уну болган чүве-дир. Кинофильмниң ады уран-чечен: «Ак-көк хемнерниң кижилери». Ол хүннерде мен авамны «Азияның товунге» чедире бердим. Шөл-шөл-ле болгай, ынчалза-даа «төпче» кирип келгеш, хүндүткел-биле көрүп тур мен... Черниң өзээ...

Енисей ындында, тывалап ону Улуг-Хем дээр, дагга даштарны чыскаай салгаш, агартыр чугайлап каан улуг сос номчудум: «Ленин». Ооң карак четпес талыгыр делгемнер угаан-сагышка кирип келди...

Чадаанаже автобустуг хап орган бис. Орук кыдыында өргелер сөйтүңайндыр «чыкчык» кылдыр эдип-эдип, үңгүрлеринче довураан бурт кылдыр кире халчыр. Ачам экскурсовод боор, Тываның экзотиказын оорунге чугаалап берип чораан. А мен авамның чанында, ооң чашкы шааның дугайында чугаазын дыңнап чораан мен.

Орукка чоруп олурувуста, меңээ ёзулуг өгнү көргүстүлер. Мен өгнү улуг майгын ышкаш боор деп бодап чораан мен. Майгынга кижи кыжын чурттап шыдаар бе?

Огнү көрүп каапш, хөй-ле чаа сөстер сактып келген мен. Орун, ширтек, идик, азашулбус дээш өөн-даа өске...

Элээн каш өг кожа хонуп алган болза, ону аал дээр. Авам Баян-Колда аалга төрүттүнген. Ооң ачазы — көшкүн, малчын арат. Ол кырган-ачамны Дойдал дээр. Авам ооң хеймер уруу. Кызыл-даваан чаа-ла маңнап турар үеде авазы чок, өскүс артканын-даа ол билбээн. Бир-ле катап Баян-Колга «аза-шулбус» эргип келген соонда-ла, өглерде улус оспадан (быжар-думаа) аарып эгелээн. Оон аваның аңаа болгаш кырган-авам өлгеннер. Быжар-думаадан улай-улай өлгеннерни хөөржүлүп четтикпейн турганнар... Он харлыында школа ажыттына бергенде, авам ааңынче чоруй барган...

Ам ында оспа дугайы дүшке безин кирбес болган, уруглар квас-чараш, чырык, делгем школаларже катык-хөглүг чоруп турар. Авамга кандыг бергелер таварышкылааның, ооң чону бодунуң төөгүзүнде кандыг-кандыг кадыг-берге моондактарны ажып эрткенин чугаалааш канчаар мен.

Ольга чугааны үзе кирген:

— Көрдүң бе, революцияның кызыл дээрзин бодун-на бадыткандың. Ада-өгбелериң чуртунга ийи катап барган дыр сен, ынчангаш сеңээ адаарга-дыр мен. Мен чаңгыс-даа барбаан мен. Мээң ачам Ленинград облазы чурттуг кижи, ында Уголовка суурда төрелдеривис чурттап турар. Олар-биле ужуражып көрзе деп күзеп чоруур мен.

Олар туруп келгеш, корпузу «Фиалкаже» базып чорупканнар.

— Аваңны черле сакты берген ышкаш-тыр сен, Надя — деп, Ольга чыды чаагай сигенни дайнап чоруй, чугаалаан.

Виктор КИСЕЛЕВ.

Николай ДАМДИНОВ.

ЫНАКШЫЛ

• Дөрттээн шүлүктер •

Ийи чалгын артың орта сылдырт дээриң,
Не-чериң хөглүг ырын дыңназыңза,
Ырак хала өшпээн чырыын эскерзиңзе,
Ынакшыл сээң чүрээң бүргей туткан деп бил.

• • •

Ындыг-мындыг дүвүрээзин оожургазып,
Ынакшыл боду өшпес одун кыпсыпкан-дыр.
Семээр күш чок улуг чалбыыш өөскүп үнген,
Сен база хып-ла, хып-ла, ынакшаан чүрек!

• • •

Соккан чүрек шыны черле балаттынмас,
Соора-меге, кара сагыш олап артпас.
Хилинчекте ынакшылдың эми турбас,
Кижизиг боор чүгле эм-дом эмнеп шыдаар!

• • •

Ынакшылга арга-сүме кадып хоржок.
Ынды-бети кыдыг-уш чок, хемчээли чок.
Хуулупкаш, сылдыстарже кылыйтыр сен,
Курлак чедир, черге чедир мегеер сен.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ очулдурган.

АҢЧЫ ИВИЖИНИҢ КОЖАМЫКТАРЫ

Анаа черде туруп алган
Алаң кайгап туру так мен,
Аспанныглап ашкан болзам,
Анай аңнап чигей эртик.

Доора черде туруп алган
Догуум чайып туру так мен,
Тожамалап ашкан болзам,
Тош-ла аңнап чигей эртик.

Куруг черде туруп алган
Кудук кайгап туру так мен,
Кускуннуглап ашкан болзам,
Куудай аңнап чигей эртик.

Ээн черде туруп алган
Эктим чайып туру так мен,
Эглирбелеп ашкан болзам
Элик аңнап чигей эртик.

А. НУГУУРАК.

САЛЫМЫҢНЫ ЧЕКТЕВЕ

• Пародия •

...Чаашкын манаан кызыл чечек халывчал бол,
Чаш-ла чүрээм соглуучалы оон дора.
Чаражымны майап чадааш, катап сактыр
Сайда боолган балыктан-даа дора-дыр мен.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ.

• • •

Чаашкын манаан кызыл чечек боду билир.
Чалын частып, күзүн торлаар — салымы-дыр.
Ынчаарга сээң чүрээң соолган сылдаа чүү деп.
Ыйгылактың чылбай, хүнзүг хөлтүү эвес.

Сугга чоруур балык кужур ындыг-ла ыйнаан,
Судак, сайга муңгашталып, азып болгай.
Чаражынга дүшкүп чадааш хейде болуң
Салымыңны аңаа деңнеп, торганма даан...

Карына ТҮЛҮШ.

СПИД — БОЖУДУЛГА БАЖЫҢЫНДА

Губернатор Марико Куомонуң дужаалын ёзугаар Нью-Йорк штаттың кадык камгалал органнары тускай программаны боттандырып эгелээн. Ооң кол-ла сорулгазы — СПИД-тиң вирузу штатта кайы хире тараанын тодарадыры. Тускай система ёзугаар ол программаны боттандырып тура, ханның 100 муң пробазын хынаар.

Баштай-ла чаштарны хынаан. Алдынгаан түңнелдер ур чар үндүрбээн. Бир эвес нези аараап болза, чаш уруунга база халдаар деп эмчилер санап турар. Байдал багай болуп турарын саннар бадыткаар.

Хынал турар үеде штатка төрүттүнген 15157 чаштардан хан хыналдазын чоруткан, эмчилерниң дүвүрээзинни ол болдурган. СПИД-тиң вирузу 148 таварылгада таварышкан.

СПИД-тиң антителолары ханында бар бичии уругылап-ла аарыыр дээрзин бадыткавайн турар. Оларның 40 хире хуузу-ла айыылдыг аарыгдан аарып чадавас деп санап турар.

Бо талазы-биле алырга, Нью-Йорктуң Бронкс районунда дүвүрээзинниг. Моон 43 уругнуң бирээзи-ле ханында аарыглыг болган. Ооң соонда Манхэттен району — 1,96 хуу, азы 51 уругнуң-на бирээзи аарыг. Бруклинден — 58 уругнуң-на бирээзи аарыг. Штаттың өске черлеринде байдал моон дээре.

Келир үеде ава болур деп турарларның аразында байдал база ындыг. Нью-Йорктуң кадык камгалал эргелелиниң шинчилээнин ёзугаар сааттыг херээженнерниң 1,37 хуузунуң ханында аарыгның вирузу бар болган. Шинчилээшкинин чажыт байдалга чоруткан-даа болза, кара кештиглерниң база испан дылдыг херээженнерниң — 25 хардан 29 хар аразындаарының база ядыы өг-бүлелерде халдавыр нептергей болган.

Ханында вирустуң антителозу бар херээженнерни иштелбезин деп сүмелеп турар. СПИД-биле аараан кошкак организмге иштелип саатталыры аар-берге.

1988 чылда эмчилерниң манап турары-биле алырга, Нью-Йоркка ханында ол аарыгның вирузу бар муң ажыг чаштар төрүттүнер.

Губернатор Марио Куомо штаттың хоойлу-дүрүм үндүрүкчүлеринге чыл бүрүзүндеги илчекелинге «Хилинчектиг өлүмге баш бурунгаар-ла кызамдаткан уруглар төрүттүнери дег, ындыг коргунчуг чүве чок» деп демдеглээн.

Вилюс КАВАЛЛУСКАС, ИМА-ның тускай корр.

Шоодуглар

ПОНЕДЕЛЬНИК — ЧИИК ХҮН

Шошкун чоруур ашак «чыраалады» келди. Аданбышкааның чиигин-даа ооң. Тудугга кады ажылдап турган бис, оон пенсия үнген кижи. Понедельник санында-ла ондап-остап, дер-бузу бурулдаан, чөдүрген-каккырган турар ажылга он шак ажа бергенде чедип кээр ашак. «Бо чүге озалдап каар кижи сен?» — дээрге: «Багай акыңарның «моторув» баксыраан. Уёх! Чүрек дээрге чүрек эвес, аңаа бир дон эът, дон эът! Дүүн хөлүн эрттирипкен ышкаш мен. Понедельник — аар хүн бо» — дээш, сирилээш холдарыбиле кээппе орай бээр...

Ам бо келгеш, мындыг де:

— Че, оолдар, чеже дыштаныр мен. Мени бригадаңарга кызып ап көрүңер. Арат-чонга, ал-ботка-даа ачы-дуза-ла ыйнаан. Ажылдаксай бердим.

— Кырган кижи дыштаныза — диштивис.

— Аа, богда дуңмаларым, олурарга ора кырыыр чүве-дир. Ооң орнунга силерниң одунар-кезүңер салып, суксугтадыңар узуп берип көрейн деп дедир тепти.

Ажылга хүлээп алдывыс. Чүү деп бодаар силер: черле үктүг шевер чүвен эжик, соңга эптеп, шүнчүк, шоота салып турда амыр-ла. Бис, харын, аастарывыс ажып алган кайгап тур бис.

Понедельникте ажылга кээривиске, киживис: «Чүү кончут удуур силер» — деп от салып, сакпында шай хайындырып алган, бисти манап олур.

— Понедельник аар дээр ышкажык сен?

— Аа, хупура! Шагда демги ол «калчаа кара»-биле соруулдалажып чорувуста, ындыг турган чүве-дир ооңар. Ам улуг-хүн эрттирери меңээ аартаан. Хүнниң батпазын чүү дээр сен. Аныяк болза дагга, хемге селгүүстеп чүңгүлап-даа чорбазыкпе. Понедельник — чиик, өөрүнчүг хүн чүве-дир моонар!

ЧҮГЭЭР...

Чээним оолдан айтырдым:

— Кайы хире өөренип тур сен моң, кайгал?

— Чүгээр.

Малчын даайым кирип келди.

— Мал-маган хүр-ле ыйнаан, даай?

— Чүгээр.

— Сени эмчиге чыткан дээр, кадыың кандыг-дыр, чаавай?

— Чүгээр.

Бригадирим мээн кылган печкамны көргеш:

— Чүгээр-дир — дээн.

Даргавыс ай түңнелин үндүргеш, түңнеди:

— Чүгээр ажылдаан-дыр силер — диди.

Профком соцчарыш түңнелин үндүргеш:

— Чүгээр-дир. Шаңнап тур бис — дээн.

Эң-не элдептиг чүве: кылып чоруткан ажылды партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралынга чүгээр деп каш чыл улаштыр демдеглеп келдивис. «Чүгээр» деп сөстү чогум чүнүң-биле хемчээр чүвел?...

Николай ООРЖАК.

Бо чылдың январь 30-де үнген «Шында» кроссвордтуң харыызы

ДООРА ДУРГААР: 1. Кулаб. 6. Долгандырыг. 9. Торга. 10. Нарын. 13. Чарба. 14. Чавыдак. 15. Шылба. 17. Базырык. 18. Кожамык. 20. Ыржым. 21. Агроном. 22. Ыштык. 25. Балет. 26. Сыдым. 29. Кижизидикчи. 30. Күзен.

УЗУН ДУРГААР: 1. Каргы. 2. Барык. 3. Шорга. 4. Андазын. 5. Шынаа. 7. Болбаазырал. 8. Кыжырыышкын. 11. Чарылга. 12. Заломов. 13. Часкы. 16. Артек. 18. Полунин. 23. Пекин. 24. Кымчы. 27. Бижек. 28. Киӂен.

Сонуургактарга

ТААКПЫЛААРЫН ХОРААН

Таакпылаар американнарның амыдыралы улам-на нарыыдап бар чыдар. АКШ-ка таакпылаар чорукка удур ниити национал демисел чээрби ажыг чыл мурнунда эгелээн. Таакпы ыжын тыылгаш, ооң уржуу-биле боттарының кадыкшылынга база-ла когарал таварыштырып турар таакпылавас кижилер ол демиселдиң эң-не идепкейлиг киржикчилери апарган. Ооң түңнелинде таакпы тыртар кижилерниң саны сөөлгү чылдарда ол чуртта үргүлчү кудулап турар.

Таакпылаар чорукка хамаарыштыр тускай саавыр болгаш кызыгаарлаашкын питат бүрүзүнде бар. Чижээ, Нью-Йоркта ажылдаар черге, магазиннерге, аалчылар бажыңының залдарынга, кинотеатрларга, банкыларга, ооредилге черлеринге, хөй-ниитиниң транспортунга таакпылаарын хорутдаан. Ону хажыдар болза 250 долларга торгаар. Чикагода таакпылаар кижилерни кызамдаар чорук дыка шыңгыы. Хоорайның бир бүдүрүлгезиниң дирекциязы ажылдакчыларының боттарының бажыңнарынга безин таакпылаарын хоруур деп турар. Ук кижи бодунуң бажыңынга таакпылаан бе, азы таакпылаваан бе дээрзин хынаарынып түскай аргазын ажылдап кылган. Хыналданың түңнели таакпылаан дээрзин бадыткап турар болза, буруулуг кижини администрация ажылдан үндүрүп болур. Шак ындыг янзылыг шыңгыы хемчег арай-ла хөлүн эрттир боор деп, юристер чигзинип турар.

Байдал ынчап баарга, таакпы бүдүрер улуг фирмалар чүнү канчаар бодап турарыл? Үениң негелдезин олар угаап билгеш, чамдыктары боттарының бүдүрүлгелерин көдээ ажыл-агыйның өске продукциязын болбаазырадыр кылдыр чаарты кылып турар.

ХААРЫКТААР БОЛЗУҢЗА...

Чер кырында улуг кижилерниң чартык кезии удуп чыткаш, хаарыктаар болуп турар. Амгы үениң медицина эртемниниң чедиишкиннериниң ачызында оларның дыка хөйү ырак эвес келир үеде ол четпес чоруундан адырлып ап болур аргалыг апаар. Белградтың медээ агентилелиниң дыңнадып турарын ёзугаар алырга, хаарыктаар чоруктан эмненир эмни Югославияда чогаадып кылган болгаш бо чылдың апрельде сада бээр.

Ол болбаазын эмни эм кылыр Франьо Кайсез деп кижи чогааткан. Ооң кылган «бокослип» дээр эми боду бүткен он ийи чүүлден тургустунган болгаш кижиниң организминге кандыг-даа багай салдар чедирбес. «Бокослипти» чеден хонук дургузунда шенеп көргенниниң түңнели ынанныштыг болуп турар: кончуг хаарыктаар муң кижиниң 580-и шуут «сегээн». Өскелерниң аразындан эвээш-ле кижиде кандыг-даа чогуучалыг өскерлиишкин болбаан.

(«Известия» солундан).

ХОВАР ТАВАРЫЛГА

Францияның Тулон хоорайда сураглыг мал эмчизи дириг амытаннарның янзы-бүрү берге, нарын аарыгларын эмнеп шаг болган. Ынчалза-даа бир катап элдептиг болгаш берге байдалга таварышканын ол утпас. Ол кончуг ховар таварылганы ук чериниң солунунга бижиир бодаан.

Ол мындыг болган: дүн ортузунда телефон кыңгыраткайны бээрге, ол оттуп келген. Билбейн, дүш боор, сейфте диис шоочалаттына бергенин, аңаа дузадан чедирерин дилээн, девидээн сирилээш үн дыңналган. Ашаа аэропортче чоруй барган соонда, кадай сейфтиң кылын, каң эжиниң артында диистиң кээргенчиг эткенин хенертен дыңнап каан. «Арааан» кужүрге мал эмчизин дүрген чедип келген. Диистиң хорудаткан тар «кара-бажыңынче» чадагтерге насозу-биле агаарны эмчи урдурүп ора хонган. Оон өске канчаар-даа арга чок дээрзин ол билген. Эртенинде сейфти ажыдып шыдаптар өске бир кижини чалап эккелген. Ол дораан ажыдыптарга, диис хирт кылдыр үне халаан. «Бо операция дээрге мээң назыным иштинде практикамда кончуг ховар бир дугаар таварылгам-дыр» — деп, эмчи чугаалаан.

ПЕЧКАЛАР ЧЫЫКЧЫЗЫ

Мюнхен хоорайда чурттап турар Макс Вальдхаузер чүс хире печка чыып алган. Оларның эң эргизи — 1770 чылда, а чаазы — 1900 чылда. Карак кызыл чыыкчы печкаларны үрелген бажыңнардан, бок төгер черлерден-даа тыпкаш, аштап-түлгүп, ээлип чаартып алыр. Ооң коллекциязында печкаларны делгелгелерге-даа салып, театр сценазынга шиилерге-даа ажыглап, тырттыргаш, киноларга-даа көргүзүп шаг болган.

УЛУГ, КАЙГАМЧЫК ЭР

Чоокта чаа француз фирма косметика кылдыр арынбашка чагдынар чүүлдер бүдүрүп үндүрген. Ол продукцияның аразында чүгле улуг, кайгамчык эр кижиге ажыглаттынар духи бар. Продукция бир онзагай болганда, ооң чарлалын база онзагай кылдыр кылган. Чүл дээрге фирма бажыңының мурнун орта ол улуг, кайгамчык эр кижиниң дүрзү-хевирин тургускан. Ооң бедии 10 метр, ону тудуп тургузарынга 389 килограмм металл, 100 метр каң хана-карак демир, 600 метр картон, 50 килограмм хырба, 150 килограмм эзирил, 600 килограмм резина, 20 литр ацетон кирген.

ТЫВЫЗЫКТАР

1. Черде черзи мөге,
Чонда чолдак мөге.
(Баажызы эдилелде).
2. Боду ак-даа болза,
Сагыжы кара.
(Баажызы бүдүмелде).
3. Ийи өгнүң чүлгүүжү чаңгыс.
(Баажызы азырал малда).
4. Хомду долу коңгураа кажык.
(Баажызы азырал малда).
5. Хоор аъдым хомду кудурукттуг.
(Баажызы аңда).
6. Межиргениң кым чиген?
Мезил-көк чиген.
Кым ынча диген?
Кыйдың кара ынча диген.
(Баажызы дириг амытаннарда).
7. Ыдын мунган,
Хоюн чүктээн,
Тевезин четкен,
Аъдын хойлаан.
(Баажызы дириг амытанда).
8. Дээр оглу тейинде демдектиг.
Кудай оглу кудуруунда демдектиг.
(Баажызы дириг амытанда).
9. Хоолургактың холу чолдак,
Кулугурнуң кудуруу узун.
Чиктигбейниң читкези калбак.
Кайгамчыктың караа достак.
(Баажызы дириг амытанда).
10. Турум чыглыымның дуюу чок.
Турган чериниң оълу чок.
(Баажызы бойдуста).

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Кино

Февраль 20-де

«НАЙЫРАЛ»: «Полёт над гнездом кукушки» 9.30, 12.30, 15.30, 18.30, бичии залга «Кинг-Конг» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.20, 12.40, «Армия Трясогузки снова в бою» 10.50, «Единожды солгав» 18.20, «Сокровища византийского купца» 14.20, 16.20, 20.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Шантажист» 14.00, 15.50, 19.20 (узаткан), «Инспектор без оружия» 17.40, «Бродяга» (2 серия-лыг) 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Праздник Нептуна» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Агаар

Республикага шокар булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге биче хар чаар. Соңгу-барыын чүк угаар хаттың секундада дүргени 5—10 метр. Дүне 29—34, хүндүс 18—23 градус соок.

Кызылга шокар булуттаар. Чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне 32—34, хүндүс 19—21 градус соок.

Театр

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

Февраль 20, суббота.
Чыыгчы ОНДАР.

ЧАРБА, ШЛЯПА БОЛГАШ ЫНАКШЫЛ

(Ийи кезектиг комедия).

Серенниң ролюнга Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи **Чадамба МОНГУШ** ойнаар.

Эгелээри 19 шакта.

1988 чылдың февраль 21-де (воскресеньеде) СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдылгазының бажыңынга 14 шакта «Амгы делегейде Япония» деп темага лекция болур. Лектор — «Билиг» ниитилелиниң Новосибирск область организациязының баштаар чериниң делегей айтырыгларының талазы-биле лектору Н. С. Соболев.

Абонемент-биле кирер. Билеттерни лекция эгелээриниң мурнунда садар.

Совет уруглар фондузунуң Тыва салбырының тургузукчу конференциязын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитет ук конференция бөгүн, февраль 20-де, СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдылгазының бажыңынга 10 шакта болурун дыңнадып тур.

Февраль 21-де, воскресеньеде, Кызылдың үлетпүр магазиннери 10 шактан 15 шакка чедир чапсар чок ажылдаар.

Телевидение

Февраль 20-де

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — Концерт. 8.45 — «Мен — атомоход «Сибирь» мен». Телефильм. 9.15 — «Дирижёрлар». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 9.45 — «Чурукчулар дугайында рассказтар». С. Красаускас. 10.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 15 км. Эр кижилер. 10.40 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 11.35 — Бүгү-эвилелдиң номчулга конференциязы. «Знамя» журнал. 12.50 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының бүгү-делегей фестивалы. «Улустуң ырлары болгаш танцылары» (Мали). 13.20 — «Социализм чурттарында». 13.50 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Ярославльда социал-культура объектилерин ажыглалга кииреринде меге бижиндилге кылып турар чоруктар дугайында. 14.30 — Бөгүн делегейде. 14.50 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Корабль өрээлдеринде кижилер лыңнанар». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 17.00 — Билдинир-даа болза, элдептиг. 18.00 — Концерт. 18.40 — «Йорданга тураушкун». Делегей амыдыралының редакциязы көргүзүп тур (ВУР телевидениези). «Наркоманияга — чок» (КНО фильми). 19.40 — ТТ экранында эң баштай. «Расписаниеден дашкаар поезд». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — Уран чүүл мастерлериниң концерти. 23.00 — Улуг кижилерге мульт-фильмнер. 23.25 — «Ийиги тынышы». Маңнаарынга ынак кижилер клувуның дугайында. 23.55—00.05 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Чаңгыс аайлажыышкын. К. Симонов. Шүлүктер. Хүн демдеглелдери. Сактыышкыннар. Д. Шостакович. «7-ги симфония». Музыка арыннары. 9.55 — Эде тургустунуушкун болгаш эрге. 10.10 — «Оруктарда хайхалаптар». Арагалаар чоруктуң хоразының дугайында. 10.25 — «Дириг амытаннар дугайында». 11.25 — «Кижи. Чер. Октаргай». 12.30 — Философия дугайында беседалар. 13.15 — Компьютер-биле чугаа. 14.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Шанак спорту. Ийилеп чункулаары. Дагга хаактаашкынның ийи хевири. Дүрген бадары. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле ГФР-ниң шилиндек командалары. 17.00 — С. Прокофьев. Концерт. 17.25 — «Полковник Шалыгинниң маңаашкыны». Уран-чечен фильм. 18.50 — «Вундербеби». Фильм-шии. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Кузькага бажың». 20.15 — Поэт Ю. Марцинкявичюстуң чогаадыкчы чылының арыннары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45—23.15 — РСФСР-ниң улустуң чурукчузу Б. М. Неменский-биле ужуражыышкын.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агыйл килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларының 3-37-11, бухгалтериязының 3-43-41, солун келбейн баарга 3-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2668. ТС—00454.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 21 воскресенье № 44 (13644)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 копеек.

ЧАЗАКТЫҢ БЕДИК ШАҢНАЛЫН ТЫВЫСКАН

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев февраль 19-та Кремльге СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Украинаның Компартиязының ТК-ның бирги секретары В. В. Щербицкийге Ленин орденин тывыскан. Коммунистиг партияның болгаш совет күрүнениң мурнунга улуг ачы-хавыязы дээш ол шаңнаткан.

Шаңналды тывыскан турда, эштер А. А. Громыко, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, М. С. Соломенцев, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, П. Н. Демичев, В. И. Долгих, Ю. Д. Маслюков, Г. П. Разумовский, Ю. Ф. Соловьев, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, А. П. Бирюкова, А. Ф. Добрынин, А. И. Лукьянов, В. А. Медведев, И. В. Капитонов олар турган.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң февраль 19-та болган хуралынга ТК-ның февраль (1988 чыл) Пленумунуң шиитпирлериниң күүселдезин организастаар бирги чергениң айтырыгларын чугаалашкан. Пленумнуң айтышкыннарынга дүүштүр ортумак болгаш дээди школаның реформазын ханыладырынче болгаш калбартырынче угланган хемчеглерни боттандырарын партия комитеттеринге, күрүне органнарынга, хөй-нийти организацияларынга сүмелээн. М. С. Горбачевтуң Пленумга чугаазында айыттынган принципиалдыг чүүлдерни барымдаалай көргеш, эде тургустунуушкунунуң чаа үе-чадазының идеологтуг хандырылгазын экижидер талазы-биле практиктиг ажылды калбартырын СЭКП ТК-ның Секретарналынга, чер-черде партия органнарынга даазкан. ТК-ның Пленумунуң кижилериниң берген шугумчулелдиг саналдарын болгаш санал-оналдарын боттандырарының чурумун тодараткан.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналдап киирген «ССРЭ-де кооперация дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин Политбюро чугаалажып көрген. Кооперация дугайында ленинчи идеяларны хөгжүдериниң үндезининге кооперативтерниң ажыл-чорудулгазының экономиктиг, организастыг болгаш эрге-хоойлу негелделери ССРЭ Конституциязынга дүүштүр база бистиң чуртувуста социализм тургузуушкунунуң амгы үе-чадазынга таарымчалыг кылдыр ажылдап кылдынганы демдеглеттинген.

Кооперацияның ролюн болгаш ужур-дузазын үр үениң дургузунда кудуладып келген. Ооң ажыл-чорудулгазы кызыылап, колдуунда кодээ ажыл-агый болгаш көдээде чоннуң садыг хандырылгазы-биле кызыгаарлаттынган турган. Ооң түңнелинде кооперация шимчээшкининиң эң күштүг талалары, ылаңгыя улус ажыл-агыйының, ооң дузазы-биле бараанны бүдүрериниң болгаш ачы-дуза чедирериниң кижилерниң өзүп турар негелделерин хандырарынга күш-ажылчы болгаш материалдыг курлавырларны ажыктыг ажыглаарын хандырып болур аргазы баксыраан турган.

Чаа Хоойлу кооперацияның канчаар-даа аажок улуг потенциалдыг күчүлүг аргаларын ажыдар, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге ооң ролюн бедидер, ажыл-агый амыдыралын демократчыдарының чорудулгаларын күштелдирер, кооператив шимчээшкининге чоннуң калбак кезектерин хаара тударынга эки байдалдарны тургузар хүлээлгелиг.

«ССРЭ-де кооперация дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин СЭКП ТК-ның Политбюрозу чүүлдүг деп көргеш, ону бүгү улустуң чугаалажып көөрүнге киирерин саналдаан.

Кооператив болгаш хуудa күш-ажылчы ажыл-чорудулганың чамдык айтырыгларының талазы-биле саналдарны деткээн. Чоннуң бараан-нарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге негелделерин улам долу хандырарынче, кижилерниң кадыкшылдыг дыштанылгазын организастаарынче угланган кооператив шимчээшкинин калбартырынга улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ролюн бедидери көрдүнген.

РСФСР-ниң кара эвес хөрзүннүг зоназынга автомобиль оруктарын тударының болгаш чаартырының талазы-биле чазактың ажылдап кылганы күрүне программазын Политбюро деткээн. 1988—1995 чылдарда автономнуг республикаларның найысылалдарын болгаш областар төптерин бүгү районнар төптери-биле, а районнар төптерин колхозтар, совхозтар төптери, салбырлар, фермалар болгаш агроулетпурнуң өске-даа объектилери-биле, шывыглыг оруктар-биле тудуштурары көрдүнүп турар.

Орук тудуунуң улгадып турар хемчээлин курлавырлар-биле хандырар, ооң баазазын хөгжүдер, автомобиль оруктарын төлевилээриниң, тударының болгаш ажыглаарының шынарын экижидер талазы-биле улуг хемчеглерни боттандырары чугула. Орук тудуунда, чаартылгазында ажылдап турар ажылдакчыларның ажылын организастаарынга болгаш оларның күш-ажылынга идиг бериишкиниң дептшилгелиг хевирлерин ажыглаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын планнап турар. Күрүне программазын боттандырары кара эвес хөрзүннүг зонаның чаартырынга, ооң экономиказын көдүреринге, чоннуң материалдыг болгаш культурлуг амыдыралының деңнелин бедидеринге чугула политиктиг болгаш социал ужур-дузалыг дээрзин хуралга демдеглээн.

Индияның камгалал министри К. Ч. Пант-биле М. С. Горбачевтуң болгаш Н. И. Рыжковтуң ужуражылгаларының, Д. Т. Язовтуң чугаалажылгаларының түңнелдерин чугаалажып көрген болгаш чүүлдүг деп санаан. Индияның удуртулгазы-биле доктаамал харылзаалар база чагаа-бижик солчулгалары Азияга болгаш делегейге ниитизи-биле идегелдиг тайбыңны база айыыл чок чорукту хандырарынче угланган совет-индий найыралдың кады хөделиишкиниң чугула чүүлү боор турары демдеглеттинген. Индия-биле бүгү талаларга — политикага, садыгга, экономикага, эртемге, техникага, камгалалга кады ажылдажылганы моон соңгаар-даа хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга чайгылыш чок угланыышкынныг болуп турарын Политбюро бадыткаан.

Великобританияның дашты херектер болгаш кады ажылдажылга талазы-биле министри Дж. Хау-биле М. С. Горбачевтуң беседазының болгаш Э. А. Шеварднадзениң чугаалажылгаларының түңнелдерин Политбюро чүүлдүг деп санаан. Ийи чурттуң удуртукчуларының ужуражылгаларының үезинде угланыышкынны болгаш тодарадылышкынны алган совет-британ чугаалажылгалар улам хөгжүп турары демдеглеттинген. Ол чүгле ийи талалыг харылзааларга эвес, а Европа болгаш делегей политиказынга чугула фактор болу бээр чадавас.

Совет-британ харылзааларда тургустунуп келген эки чүүлдерни быжыглаарының, бүгү талаларда тургустунуп эгелээн харылзааларның инфраструктуразын ханыладырының болгаш калбартырының, кады ажылдажылганың бадыткаттынган амгы болгаш үр хуусаага санаттынган чаа хевирлерин хөгжүдериниң чугулазы демдеглеттинген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга партия болгаш күрүне тургузуушкунунуң өске-даа чамдык айтырыгларының талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынган.

СЭКП ТК-НЫҢ ЧИҢГИНЕ СЕКРЕТАРЫ ЭШ М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ СЭКП ТК-НЫҢ ПЛЕНУМУНГА ЧУГААЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

1988 чылдың февраль 18-те СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң

ДОКТААЛЫ

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң «Чаартылганың идеологиязын — революсчу эде тургустунуушкунга» деп чугаазында айыттынган чүүлдерни болгаш түңнелдерни СЭКП Төп Комитединиң Пленуму чаңгыс үн-биле чүүлдүг деп көрген. Ооң чугаазында эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазынга ханы анализти берген, ооң идеологтуг хандырылгазының программазын тайылбырлаан.

Партия организацияларының бүгү идеологтуг ажыл-чорудулгазы ажылчы чоннарны, күш-ажылчы коллективтерни эде тургустунуушкунуң кол сорулгаларын — экономиктиг үндезин реформаны, бүгү ниитилел амыдыралын демократчыдарын, өзүп орар салгалдың, ажылчы чоннар массаларының өөредилгезин болгаш кижизидилгезин боттандырарынче мобилизастаарынга чагырткан турар ужурлуг деп, Пленум демдеглээн.

Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдың хевирлерин болгаш методтарын шиитпирлиг-биле чаартырын, совет ниитилелдиң революсчу чаартылгазының сорулгаларынга дүүштүр социал чоптуг чорукту бадыткап тургузарын Пленум эргежок чугула деп санаан.

М. С. Горбачевтуң чугаазында даштыкы политиканың айтырыгларының талазы-биле чүүлдерни болгаш үнелээшкиннерни Пленум чүүлдүг деп көрүп, делегей харылзааларынга деӊ эргениң болгаш бүгү-нийти айыыл чок чоруктуң принциптерин бадыткап тургузарынче угланган СЭКП-ниң болгаш совет күрүнениң делегей ажыл-чорудулгазының гуманистиг утказын база сорулгаларын калбаа-биле тайылбырлаарының чугулазын демдеглээн.

Эде тургустунуушкунуң идейлиг утказынче, СЭКП-ниң массалар-биле харылзаазын быжыглаарынче активтиг, бүгү коммунистерниң кичээңгейлиг шиитпирлиг-биле угланарының эргежок чугулазынче, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарының, идеологтуг чепсек-херекселдериниң, экономика, социал политика болгаш угаан-бодал амыдыралының талазында, бүгү кадрларның демниг хөделиишкиннерин чедип алырынче күштүг угландырарын СЭКП ТК-ның Политбюрозунга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга, обкомнарынга, хоорокомнарынга, райкомнарынга, партия эге организацияларынга Пленум даашкан. Политиктиг ажылдың бүгү-ле чепсектери-биле эде тургустунуушкунуң коммунист бүрүзүнүң партийжи херээ, хамааты бүрүзүнүң патриотчу хүлээлгези болган турарын чедип алыры эргежок чугула.

Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының база ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң

ДОКТААЛЫ

Нийти билиг болгаш профессионал школаның, дээди болгаш тускай ортумак өөредилгениң эде тургустунуушкуну болза, төөгүлүг амгы үе-чадада партияның шиитпирлеп турар сорулгаларының комплекизинде онзагай черни ээлеп турар деп, Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Пленуму демдеглеп тур. Боттандырып турар чаартылгаларның алыс сорулгазы чүдел дизе, аныяктарны өөредириниң болгаш кижизидериниң, кадрларны белеткээриниң база оларның мергежилин бедидериниң чаа шынарын хандырарында, совет ниитилелдиң социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал депшилгезин дүргедедиринге, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң салган сорулгаларын шиитпирлээринге эргежок чугула байдалдарны ооң-биле тургузарында болур.

I.

1. Ортумак болгаш дээди школа айтырыгларынче партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының, хөй-нийти организацияларының кичээңгейин улус өөредилгезиниң системазының эде тургустунуушкунунуң үезинде күштелгенин СЭКП Төп Комитединиң Пленуму демдеглеп тур. Сургуулдарны өөредириниң утка-шынарында, күш-ажылчы кижизидилгезинде таарымчалыг чамдык өскерлиишкиннер чедип алдынып турар. Профессионал-техниктиг өөредилгениң системазынга ажылчыннарның хөй талалыг калбак мергежилдерин белеткээри сайзырап турар. Дээди школаның эртемниң болгаш бүдүрүлгениң күштерин каттыштырарының чорудулгазы калбарып турар. Улус өөредилгезинге акша-хөреңгилерни бээри ковудаан.

2. Ооң-биле чергелештир ортумак болгаш дээди школада чаартылгаларның ханызы болгаш темпилери эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында ниитилелдиң негелделеринге дүүшпейн турар деп, СЭКП Төп Комитединиң Пленуму санап тур. Өөредилгениң болгаш кижизидилгениң методтарын сайзыраңгайжыдары, техниктиг хандырылга, өөредилге-кижизидилге чорудулгазын эргелеп башкарары, башкыларны белеткээри ышкаш, ындыг чугула угланыышкыннарда бурунгаар базымнар ам дээрезинде шоолуг эвес болуп турар. Педагогиканың мурнакчы дуржулгазын калбартыры болур-чогуур-биле нептеревейн турар.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунга чедир реформа талазы-биле айтышкыннар улус өөредилгезиниң системазын демократчыдарының хемчеглери-биле быжыглаттынмаан. Ону боттандырарынга башкылар, ада-иелер, хөй-нийтиниң калбак бөлүктери, күш-ажылчы коллективтер херек кырынга ээзүлүг киришпээн. Реформаның үезинде өөредилге черлериниң ажыл-чорудулгазы ынчаарда экстенсивтиг хөгжүп келген улус ажыл-агыйының күш-ажыл курлавырларының талазы-биле херегцелдерин хандырарынче угланган турган. Школага болгаш профессионал-техниктиг өөредилгениң системазынга профессионалдыг белеткел-биле нийти билиг белеткелин холбаштырарының практиказынга айтырыглар болгаш нарын чүүлдер тургустунуп келген.

Реформаны чорудар талазы-биле органиастыг ажыл четпес болган ССРЭ-ниң Чырыдыышкын министерствозу, ССРЭ-ниң Профөөрүкүрүкому, а ол ышкаш улус өөредилгезиниң чер-черде органнары өөредилгени хөгжүдериниң үези келген айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле идепкей чок, шалыпкын эвес чоруктарны болдуруп турар. Башкыларга дуза болза нийти айтышкыннар-биле, үүрмек сүме бээри-биле ховар эвес кызыгаарлаттынып турар. ССРЭ-ниң Дээди өөредилге болгаш ортумак тускай өөредилге министерствозу дээди болгаш ортумак тускай школаны эде тургузар талазы-биле ажылды кошкак калбартып турар. Чер-черде партия комитеттери, совет болгаш ажыл-агый органнары улус өөредилгезиниң айтырыгларын шиитпирлээринче эргежок чугула кичээңгейни угландырбайн турар. Өөредилгениң, өөредилге черлериниң херегцелдерин адырлар аайы-биле хөй-хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның талазындан артканын барымдаалап хандырар чорук оожум чайлаттынып турар.

3. Партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринге, СЭКП-ниң Программазының негелделеринге дүүштүр улус өөредилгезин эде тургузарынга шиитпирлиг өскерилгени хандырарының сорулгазын партия, күрүне органнарының, хөй-нийти организацияларының мурнунга СЭКП-ниң Төп Комитеди идип үндүрүп тур. Экономиктиг болгаш социал депшилгениң шиитпирлиг факторларының бирээзи, кижи төрелгетенниң мөөңнеп алган угаан-бодал байлактарын камгалап алырының, хөгжүдериниң болгаш салгалдан салгалче дамчыдып бээриниң күчүлүг чепсээ болур өөредилге күрүне политиказынга эң чугула чүүл болган турар ужурлуг.

Өөредилгениң бүгү системазын эде тургузарынга шиитпирлиг чүүл башкы болур дээрзин СЭКП ТК-ның Пленуму барымдаалап көрүп тур. Ооң билиглеринден, педагогиктиг бедик мергежилинден, ооң идепкейлиг, бүзүрелдиг, улуг чүткүлдүг туружундан шиитпирлиг чергези-биле төлевилеттинген чаартылгаларның чедиишкини хамааржыр. Партия болгаш совет органнарының хүлээлгези — башкыга хамаарылганы үндезини-биле, шиитпирлиг-биле, чылдыырыышкын болгаш чайгылыышкын чок өскертири, ону хол дашты-биле көөр харагалзаашкындан, башкы ажылынга таарышпас хүлээлгелерден хостаары, чогаадыкчы, таарышкак дилээшкиннерин деткиири, кол чүүлге — өөреникчилерни өөредиринге болгаш кижизидеринге эң-не хөй үени бээри.

II.

1. СЭКП Төп Комитединиң Пленуму өөредилге реформазынга дараазында өскерилгелерни киирерин чогумчалыг деп санап тур:

аныяктарның бүгү-нийти ортумак өөредилгезиниң концепциязын бедик мергежилдиг ажылчыннарның болгаш специалистерниң кадрларын, кижини бүгү талалыг хөгжүдеринге бааза кылдыр тургузар болгаш боттандырып чорудар;

нийти билиг, профессионал болгаш дээди школаны улуг хемчээлдерге техниктиг дерир, ону он үшкү беш чылдан эгелээш улус өөредилгезин хөгжүдеринге эртем талазы-биле үндезилеттинген нормативтерни планнаашкынга ажыглаар;

улус өөредилгезиниң ведомстволар аразының ангылаңнышкыннарын чайладыр болгаш аңаа күрүнениң чаңгыс аай политиказын херек кырынга боттандырып чорудар, өөредилге черлериниң, эртем болгаш бүдүрүлге коллективтериниң бүгү хевирлериниң аразында быжыг холбаазын калбартыр.

улус өөредилгезин бүгү хемчеглер-биле демократчыдар, өөредилге черлериниң коллективтериниң бот-тускайланыын болгаш харысалгазын бедидер;

педагогика кадрларын белеткээриниң болгаш билиин бедидериниң системазын чаартыр, улус өөредилгезиниң талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын үндезини-биле экижидер.

Профессионал болгаш ортумак тускай школага ортумак өөредилгениң баазазынга аныяктарга долу эвес ортумак школаны доосканының соонда профессионалдыг эртемни чедип алыр арганы хевээр арттырбышаан, колдуунда-ла аңаа ажылчыннарны болгаш специалистерни белеткээрин хөгжүдер. Нийти билиг школазынга ажылчын профессияларга өөредирин эргежок чугула байдалдарның тургустунганының хирези-биле өөреникчилерниң болгаш ада-иелерниң күзелин барымдаалап боттандырып чорудар.

2. Аныяктарның бүгү-нийти ортумак өөредилгезинче шилчилгези ниитилелге нийти билиг школазының социал ролюн үндезини-биле өскерткен, өөредилге болгаш кижизидилгениң дээштии дээш ооң харысалгазын улуу-биле бедиткен, чаңгыс аай, күш-ажылчы, политехниктиг школа болур социалистиг школаның ленинчи принциптерин амгы үениң утказы-биле долдурарының негелдезин идип үндүрген.

Бистиң школавыс чаңгыс аай болбушаан, бодунуң бүгү доозукчуларынга долу ортумак эртемни берип база оларның мурнунга деӊ аргаларны ажыдып бээри принципиалдыг ужур-дузалыг деп, СЭКП ТК санап тур. Өөредилгениң сорулгаларының болгаш эчис сорулгаларының чаңгыс аай чоруу школаларның чүүл бүрүзү-биле, өөредилге планнарының болгаш программаларының таарыштынныычалы-биле дүүштүртүнүп, мурнакчы педагогика практиказынга даянып, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чаа методтары-биле сырый каттышкан турар ужурлуг.

Өөреникчилерниң хууда салым-чаяанныын хөгжүдеринче улуг кичээңгейни салыр, оларның негелделеринге болгаш чүткүлдүүнге дүүштүр аңгы-аңгы өөредилгени калбартып чорудар. Янзы-бүрү эртемнерни ханызы-биле өөренир тускай школаларның болгаш класстарның четкизин хөгжүдер.

Школа болза сургуулдарны бүдүрүкчү күш-ажылга, хөй-нийти күш-ажылчы харылзаалар системазынга идепкейлиг киржиринге дузалаар, оларга күш-ажылдың янзы-бүрү арга-мергежилин бээр хүлээлгелиг. Өөреникчилерниң күш-ажылы чогумчалыг, амыдыралдың бот-тут негелделери-биле холбашкан, ниитилелге болгаш оң-бүрээге ажыктыг, билип алырының болгаш өөрүшкүнүң үнер дозу болур ужурлуг.

Политехниктиг школаларны чайгылыш чокка ханыладыр, чаа технологиялар дугайында кол билигни, амгы үениң экономиктиг, эрге-хоойлу, экологтуг билиглерин бээр, ортумак өөредилгениң эртем-техниктиг болгаш угаан-бодал депшилгезиниң негелделериниң деңнелинге доктаамал дүгжүп турарын хандырар. Аныяктарның профессионал угланыышкынының хөй адырлыг күрүне системазын тургузарын дүргедедир, ооң чугула звенозу нийти билиг школазы болган турар ужурлуг.

Школага нийти билиг, күш-ажылчы нийти культура болгаш моральдыг белеткелди аныяк кижилерге билии-биле, ниитилелдиң негелделерин барымдаалап профессияны, күш-ажыл кылыр черни, өөредилгезин уламчылаарынга орукту шилип алырынга, ниитилел-политиктиг амыдыралга идепкейлии-биле киржиринге дузалаар хүлээлгелиг.

3. Социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедириниң эң чугула негелдези болза, ажылчын кадрларның профессионал болгаш нийти билиг белеткелиниң бедик шынарлыын хандырары, ажылчын аңгының аныяк салгалының политиктиг болгаш хамаатылыг медерелин бедидери болур. Бо чугула айтырыгны шиитпирлээринче профессионал-техниктиг өөредилге системазының, улус ажыл-агыйы адырларының өөредилге-бүдүрүлге четкилериниң кичээңгейин мөөңнээри эргежок чугула. Бааза бүдүрүлгелерниң чанында профессионал-техниктиг училищелерни, а ол ышкаш нарын болгаш холушкак мергежилдер талазы-биле бедик билиглиг кадрларны белеткеп шыдаар адырлар аразының тускайжыттынган училищелерин улам ыңай хөгжүдери чугула. Каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер-биле керээ ёзугаар ажылчын кадрларны белеткээриниң болгаш билиин бедидериниң практиказын бүгү тала-биле калбартыр. Профессионал өөредилгениң бүгү хевирлеринге ажылчын кадрларны белеткээриниң шынары дээш күрүне контролюн күштелдирер.

4. Дээди болгаш ортумак тускай школаны эде тургузар талазы-биле кужениишкиннерни партия, күрүне болгаш ажыл-агый органнары, хөй-нийти организациялары улгаттырар хүлээлгелиг. Чаартылганың көрдүшкен программазы комплекстиг боттанган турар ужурлуг деп, СЭКП Төп Комитединиң Пленуму демдеглеп тур. Специалистерни белеткээриниң шынарын үндезини-биле бедидер, оларны улус ажыл-агыйынга чоп ажыглаар, эртем шинчилелдерин улам ыңай хөгжүдер сорулгаларны дээди школаны бүдүрүлге-биле, практика-биле харылзаазын быжыглаарының үндезининге шиитпирлээри эргежок чугула. Ол сорулгаларны боттандырары-биле дараазында чүүлдерни кылыр:

аңгы-аңгы мергежилдиг болгаш эртем-техниктиг депшилгениң, экономиканың үндезин реформазының, бот-эргелелдиң демократчыдарының болгаш хөгжүдериниң негелделеринге дүгжүп турар специалистерге ниитилелдиң негелдезин чогуур үезинде хандырар арганы берип турар кадр белеткелиниң эптиг системазын хевирлеп тургузар. Бүгү өөредилге черлеринге специалистер белеткээриниң шынарын экижидер, кол-кол университеттерни быжыглаар, а эргежок чугула апарганда кадр болгаш материал-техниктиг хандырылга талазы-биле кошкак дээди өөредилге черлерин кол-кол университеттерниң болгаш институттарның филиалдары кылдыр тургузар;

дээди школаның бүдүрүлге болгаш эртем-биле харылзаазының ажыктыг хевирлерин идепкейлиг нептередир, дээди школаның улус ажыл-агыйы-биле кады ажылдажылгазының организас-экономиктиг механизмин сайзыраңгайжыдар; дээди өөредилге черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң, ийи чагыргалыг (Эртемнер академиязы болгаш Дээди өөредилге черлериниң министерствозу) эртем-шинчилел институттарының болгаш лабораторияларының кады ажылдаар өөредилге-эртем-шинчилел комплекстерин тургузар. Дээди өөредилге черлери-биле бүдүрүлгелерниң дорт керээзин ёзугаар доозукчуларны ажылдадып чору-

(Уланчызы 2-ги арында).

Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының база ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң

ДОКТААЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

дуп болурунуң аргазын көрүп турган, дээди өөредилге черлериниң бүдүрүлгелер база каттыжыышкыннар-биле чергелиг харылзаазын хөгжүдер.

Нити күрүне ужур-дузалыг айтырыгларны ажылдап кылырынга дээди школаның эртемденнериниң салыышкынын көскүзү-биле улгаттырарын хандырар 1991-2005 чылдарга чедир үеде ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң концепциязын ажылдап кылып турар үеде дээди школага эртем шинчилелдериниң хөгжүдеринге күрүнениң акша-хөреңгизиниң үлүүн улгаттырарын ССРЭ-ниң Күрпланы, ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күрүне комитеди ССРЭ-ниң Дээди өөредилге черлериниң министерствозу-биле болгаш ССРЭ-ниң Эртемнер академиязы-биле кады көөр.

ССРЭ-ниң Дээди өөредилге черлериниң министерствозу, адырлар аайы-биле министерстволар болгаш ведомстволар ортумак тускай школаны шынар талазы-биле чаа деңнелче үндүрер, кадрлар белеткээриниң структуразынга болгаш ужур-утказынга, өөредилге-кижизидилге чорудулгазын организастаарының хевирлеринге өскерилгелерни чогуур үезинде киирер ужурлуг.

5. Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң күрүне системазын тургузар талазы-биле СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң ажылдап кылган хемчеглерин боттандырарынче онзагай кичээнгейни угландырарын министерстволарга болгаш ведомстволарга, партия организацияларынга СЭКП ТК-ның Пленуму дагзып тур. Дээди болгаш ортумак тускай школаның, профессионал-техниктиг училищелерниң аргаларын эң долузу-биле ажыглавышаан, массалыг бүдүрүлге өөредилгезиниң аңгы-аңгы хевирлерин бүгү талалыг хөгжүтпүшаан, өөредилге черлериниң тус-тус четкилерин тургузарын доозары эргежок чугула.

6. Нити билиг болгаш профессионал школаның реформазының, дээди болгаш ортумак тускай өөредилгени эде тургузарының талазы-биле мурнунда хүлээп алдынган документилерге өскерилгелер болгаш немелделер дугайында саналдарны СЭКП ТК-ның Пленумунга чугаалашканын барымдаалап киирерин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

III.

1. Кижизидилгениң болгаш өөредилгениң бүгү звеноларын — школа назы четпээн болгаш школадан дашкаар албан черлерин, нити билиг болгаш профессионал-техниктиг школаны, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин, кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазын хаара тудуп турар үзүктел чок өөредилге системазын чуртка тургузар дугайында СЭКП-ниң XXVII съездизиниң стратегтиг айтыышкынын боттандырарын СЭКП Төп Комитединиң Пленуму практиктиг сорулга кылдыр көрүп тур. Кижи бүрүзүнүң иштики негелдези, хүн бүрүдеги херээ, амыдыралдың совет хевириниң чарылбас кол кезии бот-өөредилге болган турар ужурлуг.

Өөредилгениң аңгы-аңгы хевирлерин, ооң иштинде экстернатты, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге системазын, улусчу университеттерни, аңгы-аңгы курстарны, лекторийлерни дамчыштыр билиглерин доктаамал бедидер арганы кижи бүрүзүнге бээри чугула. Бо сорулгага массалыг информация чепсектерин, ылаңгыя телевидениени болгаш ном-парлалга херектерин идепкейлиг ажыглаары эргежок чугула. Билиг чедип алырынче, угаан-бодал өзүлдезинче чүткүл деткимчени, нитилелдиң күрүнениң үнелелин калбаа-биле алган турар ужурлуг.

2. Ортумак болгаш дээди школаны эде тургузарын дүргедедириниң шиитпирлиг негелдези болза школа херээн организастаарының ленинчи принциптерин улам долу боттандырары, улус өөредилгезин эргелел башкарарының аңгы демократтыг структуразын тургузары болур.

Бо сорулга-биле бот-эргелел үндезиннерин калбаа-биле хөгжүдери, өөредилге черлериниң бот-тускайлан чорууну эргежок чугула бүрүн эргелерни тыпсыры, аныяк салгалды өөредириниң база кижизидериниң бедик шынары дээш оларның харыысалгазын бедидери негеттинип турар. Школаларга болгаш профессионал-техниктиг училищелерге педагогика ажылдакчылары-биле капсырлаштыр сургуулдар, күш-ажылчы коллективтер, хөй-нити организациялары, ада-иелер база калбаа-биле киржир ужурлуг хөй-нити органнарын — чөвүлелдерни тургузары чогумчалыг. Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин эргелеп башкарарынга коллегиалдыг, демократтыг хевирлерни хөгжүдер. Өөредилге черлериниң база оларның кол-кол салбырларының удуртукчуларының соңгулдалыг болгаш отчёттуг болур принцибин хажык чокка боттандырар.

Районнарга база хоорайларга улус депутаттарының Советтериниң чанынга өөредилгени углап башкарар күрүне-хөй-нити органнарын — улус өөредилгезиниң талазы-биле чөвүлелдерни тургузары чогумчалыг деп санаар, оларны конференцияларга соңгуур. Оларның сорулгазы болза, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң мурнанчы дуржулгазын деткиири база нептередири, педагогиканың бүгү-нити өөредилгезин сайзырадыры, өөредилге черлериниң материалдыг хандырылгазын экижидери-биле хемчеглерни алыры.

Улус өөредилгезиниң бүгү звеноларының демиг хөделиишкинниң күштелдирер, оларның эргелел органнарын каттыштырарынга байдалдарны тургузары-биле ажылды чорудар.

Улус өөредилгезиниң эде тургустунуушкунун эртем талазы-биле хандырарынга ССРЭ-ниң Педагогика эртемнер академиязының ролюн болгаш харыысалгазын бедидер, ведомстволар аразының угланыышкыныг кылган, эртемденнериниң күжениишкиниң кижини хевирлеп кижизидериниң, соксаал чок өөредилгениң, коммунистиг кижизидилгениң чугула айтырыгларын комплекстиг ажылдап кылырынче мөөңнеп турган, ону эде чаарты тургузар.

3. Улус өөредилгезиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, ооң техниктиг чаартылгазының талазы-биле улуг хемчеглерни боттандырып чорударының эргежок чугулазын СЭКП Төп Комитединиң Пленуму онзалап демдеглеп тур.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге херегледдерин бүрүн хандырарын; школаларга колдуунда чаңгыс ээлчегже шилчиирин; педагогиканың дээди өөредилге черлериниң, башкылар билиин бедидер институттарының үре-түңнелдиг ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузарын; район база хоорай бүрүзүнге школадан дашкаар албан черлерин тургузарын; дээди, ортумак тускай болгаш профессионал школаның материалдыг баазазын бооттуу-биле быжыглаарын; башкыларның, студентилерниң болгаш сургуулдарның социал-амыдырал байдалдарын экижидерин чедип алыр дээш оларның хөгжүлдезинче угландырган акша-хөреңгини көвүдедир. Бо сорулгаларны республика база девискээр бүрүзүнге шиитпирлээриниң тодаргай хуусааларын ССРЭ-ниң Күрпланы, ССРЭ-ниң министерстволары болгаш ведомстволары, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери тодарадып доктаадыр.

Өөредилге черлериниң техниктиг эде дериишкининиң талазы-биле улуг хемчээлдиг хемчеглерни боттандырар. Улус өөредилгезиниң системазынга база улус ажыл-агыйының адырларынга-даа амгы үениң деңнелинге дүүштүр өөредилгениң техниктиг чепсек-херекселдерин, өөредилге-эртем дерилгезин, приборларны, уруглар ойнаарактарын чогаадып кылгаш бүдүрерин калбартырын баш бурунгаар көөр. Өөредилге-кижизидилге албан черлериниң амгы үедеги төлевилелдерин чогаадып кылырын дүргедедир болгаш оларны ук төлевилелдер ёзугаар кысказа хуусаада тудуп киирерин хандырар.

Өөредилге номнарын база өөредилгениң көргүзүг херекселдерин, педагогика литературазын белеткээриниң болгаш парлап үндүрериниң херээн үндезини-биле экижидери эргежок чугула. Оларга өөреникчилерниң, башкыларның, ада-иелерниң херегледдерин долу хемчээлге хандырар, хостуг садар кылдыр өөредилге номнарын немей парлап үндүрерин организастаар.

IV.

1. Партия, совет, хөй-нити организацияларының педагогика коллективтериниң эң чугула сорулгазы болза, сургуул аныяктарның коммунистиг кижизидилгезин күштелдирери, оларның медерелин эде тургустунуушкунуң ёзузунга дүүштүр кижизидери болур деп, СЭКП Төп Комитединиң Пленуму санап тур. Нитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартыр талазы-биле партияның теоретиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазының чаңгыс аайынга үндезилээш, аныяктарны диалектиктиг угаап бодаашкынга өөредири, студентилерни база сургуулдарны «революстуг чаңгыс аай үзел-бодалга» (В. И. Ленин) кижизидери — хажыдып болбас сорулга. Партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның Пленумнарының шиитпирлеринде болгаш материалдарында, эш М. С. Горбачевтуң «Октябрь болгаш эде тургустунуушкун: революция уламчылап турар» деп илеткелинде, бо Пленумга ооң чугаазында кирген идеяларның байлаан ханы болгаш билдингир кылдыр көргүзер. Салгакчыларның салгал дамчыырын ылаптыг көргүзер, чуртта болуп турар чаартылгаларның партия биле чоннуң маадырлыг үүлези-биле чарылбас харылзаазын тайылбырлаар, бистиң улузувустуң улуг чаагай эртинези үезин харыысалгалыы-биле ажыдып тайылбырлаар, социализм дээш демиселчилерниң төөгүлүг дуржулгазын көвүдедир чүткүлге аныяк кижилерни кижизидер.

Нитилел эртемнерин башкылаарының бүгү практиказы өөреникчилерни бот-тускайлаң угаап бодаар аргага чаңчыктырар, амыдыралдың диалектиказын көргүзүп турар эртем талазы-биле түңнелдерин олар ханызы-биле билип алган турарынга дузалаар ужурлуг. Аныяктарны бедик идейлиг чорукка, эртем-материалистиг үзел-бодалга, нитилел болуушкуннарын аңгы талазы-биле туруштан үнелеп билир чорукка кижизидер.

2. Школа болза амыдыралдың күш-ажылчы овур-хевирин бодунуң бүгү ажыл-чорудулгазы-биле нептередир. Өөреникчилерниң болгаш студентилерниң кол күш-ажылының — өөредилгезиниң ат-алдарын болгаш кижизидикчи ролюн бедидер ужурлуг. Күжениишкинниг өөредилге күш-ажылының, билиглерни шиңгээдип алырын сонуургалдыг, чогаадыкчы, харыысалгалыг ёзу-биле көөрүнүң байдалын өөредилге чер бүрүзүнге бадыткап тургузар херек. Негелделиг чорукту бедидери-биле чергелештир, тергиин эки өөреникчилерге идиг бериишкиннерин күштелдирери, эртем болгаш эртем-техниктиг чогаадылгага аныяктарның киржилгезин мактап деткиири, ол ажылдың хевирлерин янзы-бүрү болдурары чугула. Өөредилге чорудулгазы-биле холбаштаан янзы-бүрү ажылдарга болгаш хемчеглерге студентилерни болгаш өөреникчилерни чардыктырып, өөредилге үезинде кириштирер чорукту канчап-даа болдуруп болбас деп, СЭКП ТК санап тур.

3. Улам ханылаан демократияның байдалдарында чурттаарынга болгаш ажылдаарынга аныяктарны херек кырында өөредири эргежок чугула. Ол сорулга-биле ажыт-чажыт чок болгаш ажык-чарлыг чорукка, башкыларның болгаш өөреникчилерниң, профессорларның болгаш студентилерниң бот-боттарын хүндүлежиринге, кады ажылдажырынга бүгү байдалдарны өөредилге черлеринге тургузар; бот-тускайлаң чорукка өөреникчилерни болгаш студентилерни чаңчыктырар, оларның ажыктыг инициативазынга болгаш чогаадылгазынга делгем орукту ажыдар херек. Нити, политиктиг болгаш хоойлу-дүрүм культуразынга, социалистиг демократизмниң культуразынга кижизидери, ССРЭ хамаатызының Конституцияда көрдүнген эргелерин болгаш хүлээлгелерин аныяктарның ханызы-биле билген турарын чедип алыры чугула. Чоннуң бүгү бөлүктеринге, төпте болгаш чер-черде бүгү кадрларга бүрүн хамааржыр күрүнениң чаңгыс аай нити программазы болур юридиктиг бүгү-нити өөредилгени организастаар.

4. Аныяктарның патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезин бооттуу-биле күштелдирери негеттинип турар. Совет Төрээн чурттуң чаңчылдары болгаш үнелиг чүүлдери-биле, бистиң хөй националдыг чуртувустуң улуг төөгүзү-биле холбаа-харылзаалыын бодап билиринге, бодунуң Ада-чуртунуң шынчы камгалакчылары болур ыдыктыг хүлээлгезин медереп билиринге аныяктарны чажындан эгелеп чаңчыктырып кижизидер. Өөредилге черлеринде бүгү байдал болза интернационализмниң, совет улустарның найыралының болгаш акы-дуңма чоруунуң ёзузу-биле сиңниккен турар ужурлуг.

Национал-орус ийи дылды билир чорукту идепкейлиг хөгжүдери. ССРЭ-ниң улустарының дылдарын, националдар аразынга харылзажырының чепсээ кылдыр совет кижилерниң эки тура-биле хүлээп алганы орус дылды өөренирин база башкылаарын үндезини-биле экижидери, орус болгаш төрээн дылының кырынга кады өөрениириниң практиказын школаларга калбартыры чугула. Тус черниң национал дылын өске националдарның аныяктарының өөренирин, мактап деткиир. Өөредилгени кандыг дылга чорудар дугайында айтырыгга хамаарыштыр артык эргелиг болур чорукту азы кызыгаарлаашкынны, албадап дужаар чорукту канчап-даа болдуруп болбас.

5. Өзүп олурар аныяк салгакчыларның коммунистиг мөзү-шынар кижизидилгезинче, атеистиг кижизидилгезинче кичээнгейни күштелдирер. Чаагай угаан-бодал херегледдеринге болгаш эстетиктиг сонуургалдарга, күш-дамыр сайзырадыр чүткүлге аныяктарны кижизидери эргежок чугула.

Бичии чаштарның, уругларның болгаш оолдарның эстетиктиг кижизидилгезин күштелдирер, сарыыл чок шаарланчак чорукту хүлээп албас, «массалыг» буржуаз культураның салдарынга алыспас, быжыг туруштуг оларны кижизидер сорулга-биле оларны делегей болгаш Ада-чурт культуразының эң эки чедиишкиннери-биле хандыр таныштырары, уран-чечен чогаадылганы бүгү талалыг хөгжүдери, чоннуң ёзулуг уран чүүлүн билдилиг болгаш шыдамыккай пропагандалаары эргежок чугула. Ол сагыш салыышкынны школа-биле чергелештир комсомол, профэвилелдер, чогаадыкчы эвилелдер, ССРЭ-ниң Культура министерствозу, ССРЭ-ниң Күркинозу, ССРЭ-ниң Күртелерадиозу боттарынга алыр ужурлуг.

Күш-культурага болгаш спортка аныяктарны калбаа-биле кириштирер төлээде, кайы албан черинге чагырткаындан хамаарылга чокка өөредилге черлериниң, спорт нитилелдериниң, бүдүрүлгелерниң бар баазазын быжыглаар болгаш чөп ажыглаар, күш-культура кадрларын белеткээрин экижидер, улус өөредилге органнарының, ССРЭ-ниң Спорткүркомунуң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның күжениишкиннерин ол сорулгаларга холбаштырар.

Өөредилгеден дашкаар үеде, чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылын бүгү талалыг калбартырын соңгаарладып болбас сорулгаларның бирээзи кылдыр СЭКП ТК санап тур. Бо талазы-биле кол чүүл — бичии уруг, элээди, аныяк кижи бүрүзүн ажыктыг хемчеглерге сонуургалын барымдаалап кириштирери, оларның хостуг үезин техниктиг болгаш уран-чечен чогаадылга-биле, спорт болгаш туризм-биле хандырары-дыр. Аныяктарның бот-ажыл-чорудулгалыг каттыжыышкыннарынче доктаамал кичээнгейни угландырар, оларның ажыл-чорудулгазының нитилелге ажыктыг угланыышкынынга аныяктарның чаагай сонуургалдарын болгаш херегледдерин хандырарынга идигни бээр херек.

6. Партия, совет, хөй-нити организациялары, күш-ажылчы коллективтер болгаш бүгү нитилел болза быжыг, мөзү-шынар талазы-биле кадык, угаан-бодал талазы-биле байлак өг-бүлени тургузар дугайында сагыш салыышкынны, не-херээжен кижиниң дугайында, чурттуң келир үези болур бичии чаштарның дугайында сагыш салыышкынны күштелдирер ужурлуг. Боттарының уругларын кижизидери, амыдыралга болгаш күш-ажылга оларны белеткээри дээш ада-иелерниң харыысалгазын бедидери эргежок чугула. Өг-бүлениң, школаның, күш-ажылчы коллективтерниң дем каттыштырып ажылдаарын ханыладыр.

Кижи болуп сайзыраарының эң чугула үе-чадазы болгаш ооң улам ыңайгы хөгжүлдезин улуу-биле тодаргайлаар ындыг чада болур школа назынынга чедир кижизидилгениң системазынче онза кичээнгейни угландырары негеттинип турар.

7. Бичии уругларның болгаш аныяктарның өөредилгезиниң база кижизидилгезиниң бүгү талаларынга политиктиг удуртулганың деңнелин шиитпирлиг бедидерин, өөредилге черлериниң ажылының утка-шынарын хандыр көөрүн, тургустунуп келир айтырыгларны билдилиг, ажылчын ёзу-биле шиитпирлээрин эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партияның крайкомнарынга, обкомнарынга, хооркомнарынга, райкомнарынга СЭКП ТК-ның Пленуму дагзып тур. Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунун боттандырарынга, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң шынарын бедидеринче бүгү башкылар коллективиниң, а ол ышкаш өөреникчилерниң база студентилерниң күжениишкиннерин эвилелдээринге өөредилге черлериниң партия эге организацияларының ролю бедиир, оларны быжыглаар дугайында сагыш салыышкын илергейлеттинген турар ужурлуг.

Школаларның, училищелерниң, техникумнарның партия организацияларының санының эвээжин барымдаалаш, партияның район болгаш хоорай комитеттери оларның коллективтериниң амыдыралынга партийжи салдарның өзүлдезин чүгле партийжи башкыларның күжү-биле эвес, харын-даа коммунист ада-иелерниң, бааза бүдүрүлгелерниң партия организацияларының, партия райкомнарының болгаш хооркомнарының ажылдакчыларының күжү-биле хандырар хүлээлгелиг.

Башкы кадрларның белеткелин үндезини-биле экижидери эргежок чугула, педагогика өөредилге черлеринге өөредири-биле чаштар-биле ажылдаарынга сундулуг, ону бодунуң күзели деп санаар аныяктарның эң эки төлээлекчилерин шилип алыр. Өөредилге черлериниң удуртукчуларын соңгуур практиканың калбарып турары, педагогика кадрларының аттестастаашкыны эргежок чугула политиктиг, ажыл-херекчи болгаш мөзү-шынарлыг, төлептиг ажылдакчыларны педагогика ажылынче делгидери дээш партия комитеттериниң харыысалгазын бедидип турар.

Ортумак болгаш дээди школаны чедиишкинниг эде тургузарынга, соксаал чок өөредилгени совет кижиниң төлептиг мөзү-шынарларга кижизидериниң чаңгыс аай чорудулгазының эң чугула звенозу кылдыр калбартырынга партияның бүгү идеологтуг ажылы идиг бээр ужурлуг.

8. Чоннуң билиин болгаш культуразын бедидери — Совет эрге-чагырганың, ооң төпте болгаш чер-черде органнарының эң чугула сорулгазы. Калбак хөй-нитиге даянгаш, улус депутаттарының Советтери аныяктарның бүгү-нити ортумак өөредилгезин, оларның мергежилшилиишкининиң болгаш белеткелин, ажылга киирерин, өөредилге черлериниң, школа назы четпээн болгаш школадан дашкаар уруглар албан черлериниң материалдыг баазазын быжыглаарын болгаш хөгжүдерин, башкыларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга байдалдарны экижидерин хандырар талазы-биле бүгү ажылдың организакчылары болур ужурлуг.

9. Өөредилгени эде тургузарын, аныяктарның эртем-билигже, бодунуң профессионал мергежилин бедидеринче чүткүлүн хөгжүдерин, ооң коммунистиг мөзү-шынарын, Төрээн чуртунга бараан болурунуң бедик хамаатылыг хүлээлгезин хевирлеп тургузарын комсомол бодунуң ажыл-чорудулгазының чугула угланыышкыны кылдыр санаар. Комсомол организацияларының ажылын аныяктарга чогаадыкчы чүүлдү бүгү талалыг хөгжүдеринче, ажыл-херекке харыысалгалыг болурунче, херээжек болгаш азырадыкчы хөөннерге удур ооң бүгү талалыг негелде-херегледдерин болгаш сонуургалдарын хандырарынче угландырар.

Пионер ажылының утказын чаартыры чугула, ону уругларга сонуурганчыг, оларның өзүлдезинге ажыктыг кылдыр тургузар. Пионер коллективтериниң ажылынга хөй-нитини, литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларын кириштирер. Пионер вожатыйларының идей болгаш профессионал белеткелиниң деңнелин бедидер.

10. Өөредилге черлериниң хайым амыдыралы, аныяктарны кижизидериниң хөй хевирлиг сорулгаларының чедиишкинниг шиитпирлеттинери калбак хөй-нитиниң болгаш ооң хөй санныг организацияларының сонуургалдыг хамаарылгазы чокка болдунмас. Школа болгаш өөредилге черлериниң башкыларының, кижизидикчилериниң, сургуулдарның болгаш студентилерниң күш-ажылының, амыдыралының болгаш дыштанылгазының байдалдарын экижидери — профэвилелдериниң бирги чергелиг сорулгазы. Уран чогаадылганың, кадыкшыл-спорт ажылының материалдыг баазазын быжыглаар талазы-биле оларның кандыг-даа эгелээшкинин бүгү талалыг деткиир. Совет салгалдарның үзүктел чок харылзаалары хандыртынып турар, нитилелдиң морал-политиктиг чаңгыс аайн быжыглаарының хөй-хөй сорулгалары шиитпирлеттинип турар өөредилгеге болгаш кижизидилгеге дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының, Бүгү-эвилелдиң «Билиг» нитилелиниң, эртем болгаш инженер нитилелдериниң эвилелиниң база ол ышкаш чаартыкчылар болгаш чогаадыкчылар нитилелдериниң, ДОСААФ-тың, чогаадыкчы эвилелдериниң, Культураның совет фондузунуң организацияларының болгаш өске-даа черлерниң күжүн кириштирериниң улуг аргалары бар. Хөй талалыг бо ажылга В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузу болгаш херээженнер чөвүлелдери онза рольду ойнаар ужурлуг.

11. Улус өөредилгезиниң реформазын ханыладыры-биле холбаштыр харыысалгалыг сорулгалар массалыг информацияның чепсектеринге онаажып турар. Телевидение, радио болгаш парлалга школа амыдыралын, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң нарын чорудулгаларын билдилиг болгаш шынныы-биле чырыдар. Өөредилгени эде тургузарында четпес чүүлдерни болгаш бергелерни илередиринге, башкының ат-алдарын, ооң чиик эвес, хүндүлүг күш-ажылын үнелээринге, улус өөредилгезин организастаарында болгаш эргелеп башкарарында консерватизмни, догматизмни чайладырынга массалыг информация чепсектериниң ролюн бедидер.

• • •

Улус өөредилгези, өзүп орар салгалдарның өөредилгези болгаш кижизидилгези партияның болгаш нитилелдиң кичээнгейиниң төвүнге доктаамал турар дээрзин демдеглевишаан, СЭКП Төп Комитединиң Пленуму партияның XXVII съездизиниң программныг айтыышкыннарының чайгылыш чок боттаныышкынын хандырар, улус өөредилгезиниң системазын шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрер дээш партия комитеттери, күрүне органнары, хөй-нити организациялары, совет башкы коллективтери, профессорлар, башкылар, күш-ажылчы коллективтер бүгү чүүлдерни кылыр дээрзинге быжыг бүзүрелин илередип тур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГАЖЕ БҮРҮН ШИЛЧИИР

Эргелел башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын сайзырангайжылар болгаш бодунуң чарыгдалын долу дуглаарының, бот-акшаланыышкынның аргазынче шилчиирин сайзырангайжылар талазы-биле республиканың Харылзааның (каттыжыышкынның) бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң ажылының дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң хуралынга чугаалашкан.

Долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчиир талазы-биле салдынган сорулганы күүседир дээш Харылзааның (каттыжыышкынның) бүдүрүлге-техниктиг эргелези практиктиг хемчеглерни ажылдап кылган болгаш оларны боттандырып турар дээрзин хуралдың киржикчилери демдеглээн. Бүдүрүлгелерге эргежок чугула методиктиг документилерни, хыналда саннарны, күрүне чагыгларын болгаш лимидин, 1988—1990 чылдарның экономиктиг нормативтерин киирген. Бо ажылды хайгаарап турар комиссияны дужаал ёзугаар тургускан.

Чаа аргаже шилчииришкиниң бүдүүзүнде бүдүрүлгелерниң удуртукчулары-биле, экономика-бухгалтер албаның ажылдакчылары-биле семинарларны болгаш экономиктиг өөредилгени эрттирген. Бүгү ажылдакчылар «Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын» деп курсту өөренип эрткен. Ол ышкаш Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынның) дугайында ССРЭ Хоойлузун коллективтерге болган хуралдарга таныштырган.

Эргелелдиң адырларының структурлуг схемазын сайзырангайжылар талазы-биле ажылды кылып келген. Ооң түңнелинде Харылзааның (каттыжыышкынның) бүдүрүлге-техниктиг эргелезин тургускан, ооң составынга структурлуг 21 единица болгаш «Союзпечать» агентилели кирип турар. Организастыг структураны эде тургусканының түңнелинде 61 ажылдакчының, ооң иштинде административ эргелеп башкарылганың 5 кижизиниң штадын кызырган. Шалың телевидениниң чаа системазы шиңгээдип алдынып, эргелеп башкарылганың район звенозу быжыгып турар. Ажылдакчыларның аттестациязын эрттирген, келир чылдың социал-экономиктиг хөгжүлде планын ажылдап кылган.

Долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилгеже белеткелди харылзаачылар чогуур негелде ёзугаар чоруттаан дээрзин хуралга шүгүмчүлээн. Чаа арганың принциптеринче колдуунда эргелелде колдады кирген, ону арткан бүдүрүлгелерже кошкак нептереткен, бригадалар участоктар, цехтер иштики бот-орулга-чарылгаже чүгле чаа кирип эгелеп турар.

Экономиктиг нормативтерни салбырларның саң-хөө байдалынга таарыштыр тургускан, ол чорук хемчээл улгаттырар, шынар бедидер күш-ажылчы болгаш материалдыг курлавырлар камнаар харылзаа ачы-дузазын калбартыр дээш сонуургалды бедиппейн турар. Шалың телевизорин ажылдакчы бүрүзүнүң күш-ажылчы киржилгези-биле, ажылдың эчис түңнели-биле холбаштырбаан, бригада кероэзи оожум шиңгээдип алдынып турар. Бот-акшаланыышкынче шилчилгеге белеткел үезинде ёзу барымдаалаашкынны болдурганындан, салбырларның саң-хөө байдалы ханы сайгартынмаан, орулгалыг орукче, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринче, арыг орулганы көвүдедиринче угланган хемчеглер кошкак алдынган.

Эргелел аппаратының ажылдакчылары чер-черлерге чорааш тургустунган айтырыгларны шиитпирлээриниң хемчеглерин чедир албайн турар, коллективтерге негелделиг чорукту, ажыл-агыйга хумагалыг хамаарылганы, ажыл-ишчи кижи бүрүзүнүң эде тургустунуушкунга дорт киржилгезин чедип албайн турар.

Бо болгаш өске-даа четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылган доктааалды хуралга хүлээп алган.

СОВЕТТЕРНИҢ ИДЕПКЕЙИН БЕДИДЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының үшкү сессиязының хүлээп алганы «СЭКП-ниң XXVII съездизиниң негелделеринге дүүштүр улус депутаттарының чер-чер Советтериниң сорулгаларының дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле Каа-Хем, Тес-Хем район Советтериниң канчаар ажылдап турарының дугайында айтырыгны ук хуралга чугаалашкан.

Каа-Хем болгаш Тес-Хем районнарының ишчилери күрүнеге сүт болгаш эът садарының ийи чыл планын күүседишкен деп хуралга демдеглээн. Үлетпүр продукциязын бүдүрериниң болгаш садарының планнарын база ажыр боттандырган. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрер талазы-биле планныг көргүзүглер база өзүлделиг болган.

Советтер бодунуң девискээрлеринге социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир талазы-биле харыысалгалыг болур, олар сагылгачурумну быжыглаар, экономика хөгжүлдезинде тапталашкыннарны ажып эртер, күш-ажылчы коллективтерниң ролюн бедидер, кижи факторун идепкейжидер талазы-биле ажылдарга улуг рольдуг болур дээн негелдени үстүнде райкүүскомнар кошкак боттандырып турар дээрзин шүгүмчүлээн. Райкүүскомнар хөй кезиинде идепкей чок болуп, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң эвес чоруун көргүзүп турар.

Каа-Хем болгаш Тес-Хем райкүүскомнарының ажылында контрольду организастап турары четпес. Алдынган шиитпирлерниң күүселдезин контрольдавайн турар, дыка хөй үени хурал эрттирери-биле, янзы-бүрү саалыннар болдурары-биле эрттирип турар. А ол үеде саң-хөө болгаш материалдыг курлавырларны камнаар талазы-биле практиктиг ажылдар хажызынга артып турар. Районнарның ажыл-агыйларында бүдүрүлгелеринде мал чемин, кывар-чаар материалдарны, артык кезектерни, чемишчилгелерни чарыгдап турарының контролю кошкак. Ол бүгүнүң түңнелинде ук районнарның ажыл-агыйлары кодээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң болгаш садарының талазы-биле чамдык даалгаларын үзүп турар. Ол ышкаш малдың өлүп хораар, оорга алзыр чоруун кайы-даа районнарда совхозтар болдуруп келген.

Бо четпестерни чайладырын, тодаргай хемчеглерни алырын Каа-Хем болгаш Тес-Хем райкүүскомнарының удуртукчуларынга даасканы.

КЫШТАГЛААШКЫННЫ ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТТИРЕР

Бии-Хем районнуң ажыл-агыйлары бо чылдагы кыштаглаашкын үезинде нитиниң малын 1574 башты оскунган. Ылаңгыя «Саян», «Хадын» болгаш «Өөк» совхозтарда ол хөй болуп турар. Бо айтырыгны база Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң президиумунуң хуралынга чугаалажып, РАУК чөвүлелиниң даргазы И. В. Шушеначевтиң илеткелин дыңнаан.

Бо чидириглерниң болган чылдагааны — районнуң дыка хөй ажыл-агыйлары кыштаглаашкынга кошкак белеткенгениндең болган деп хуралдың киржикчилери демдеглээн. Дыка хөй мал кажааларын чогуур үезинде шынарлыг септевээн. Кышкы үеде малды чемгерериниң экижидериниң практиктиг хемчеглерин албаан. Чамдык кошааннарда сүт-биле хандырылга чогуур негелдеге четпес. Чаш малды доруктурарының технологиязы хажыттынып турар.

Малдың аарыыр чоруун болдурбас талазы-биле профилактиктиг хемчеглерни үзүп келген, ол ышкаш эмнер база чедишпейн турар.

Малчыннарның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар база чедир тургустунмаан деп хуралга шүгүмчүлээн. Оларның кыштагларда бажыңнарын чедир септевээн, чунар-бажыңнар чамдык черлерде чок. Медицина болгаш садыг хандырылгазын экижидери ам-даа негеттинип турар.

Кыштаглаашкынга белеткел үезинде ындыг четпестерни болдурганы дээш Бии-Хем РАУК чөвүлелиниң даргазы И. Шушеначевке шыңгыы доңгуулданы онааган болгаш айыттынган четпестерни бо чылдың март 1-ге чедир чайладырын, кыштаглаашкынны эки эрттирер талазы-биле эң дарый хемчеглерни алырын дааскан.

Социалистиг Чехословакияның 40 чылы

...Октябрьның Улуг революциязының 70 чылы... Чехословакияга Февраль революциязының 40 чылы. Ол болуушкуннар сырый холбаалыг. Олар социализмче шилчииришиниң тѳѳгү талазы-биле дүрүм ёзугаар болуп турарын, ооң хевирлериниң байлаан, янзы-бүрүзүн көргүзүп турар.

Бис хөй чүүлдерни эрткен, кады хөй чүүлдерни чедип алган бис. Социализм чурттарының мурнунга тѳѳгүнүң салган сорулгалары чежемейниң-даа улуг болза, оларны бис шиитпирлеп шыдаарывыска бүзүреп турар бис. Ооң магадылалы — бистиң партияларывыстың тура-соруу, социалистиг ниитилел тургузуунуң эгээртинмес аргалары, бистиң улустарывыстың найыралы.

М. С. ГОРБАЧЕВ,
СЭКП ТК-ның Чиигине секретары.

Прага, 1987 чылдың апрель.

ЧУРУКТАРДА: 1988 чылдың январьда СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң ЧКП ТК-ның Чиигине секретары Милош Якеш-биле ужуражып турары.

Прага — социалистиг Чехословакияның политиктиг, административтиг, экономиктиг болгаш культура төвү.

Чехословакияның Братислава хоорайында бөгүн дөрт чүс муң ажыг кижи чурттап турар.

ЧССР-де чаш уруглар дыштанылгазынга кончуг эки таарымчалыг байдалды тургускан.

ФЕВРАЛЬДАН ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНЧЕ

1945 чылда катап тургустунган чехословак күрүнениң улусчу характери дээш политиктиг демисел 1948 чылдың февральда дедир эгиттинмес кылдыр шиитпирлеттинген. Ынчан буржуаз партияларның удуртур бөлүктери контрреволюсчу тура халышкынны организастааш, буржуаз эрге-чагырганы катап тургузарын оралдашкан. Ынчалзажок чурттуң күш-ажылчы чону реакцияның кордаашкынын буза шапкаш, национал-хосталгалыг демиселдиң чаалап алышкыннарын камгалап алган. Февральда чедип алдынган тиилелге бистиң чурттувуска социализм тургузарының делгем оруун ажыткан.

1948 чылдың март 10-да чаа чазак болунуң программазын Национал хуралга киирген. Ажылчы чонуң эрге-ажыктарын камгалаан чаа Конституцияны хүлээп алырын саналдаан. Ол программаны ол-ла чылдың май 9-та — Совет Армияның Чехословакияны фашизмден хостааныңдан бээр үш чыл болган соң таварыштыр национал хуралдың депутаттары бир үн-биле чүүлдүгзүнүң хүлээп алган.

Оон бээр эрткен дөрт он чылдарның дургузунда чуртка политиктиг, экономиктиг болгаш социал улуг чаартылгалар болгулаан. Чурттуң экономиказының шапкын хөгжүлдези Чехословакияны сайзыраңгай үлетпүрлүг социалистиг күрүне болдурган.

Ындыг эки түңнелдер чедип алдынган болза-даа, хөгжүлдениң темпилери бистиң социалистиг күрүневистиң бар аргаларынга дүүшпейн турар деп санап турар бис. Ынчангаш ЧКП-ның XVII съездизи болгаш ТК-ның ооң дараазында болган пленумнары чаартылгаларның улуг программазын, ниитилелдиң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш эде тургустунуушкунунуң стратегтиг угланыышкынын ажылдап кылган.

Чехословакияда күрүне эрге-чагыргазының дээди органы болур Федералдыг хуралдың ажыл-чорудулгазы эде тургустунуушкун чорудулгаларын бижиглаарынче угланган. Федералдыг хуралдың депутаттары чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказының кол сорулгаларының боттанышкынын дээш харысаалга оларга онаажып дээрзин эки угаап билирлер.

Чурттуң экономика хөгжүлдезинде чамдык четпес чүүлдер бар-даа болза ол бедик темпилиг бооп келген. Дайын мурнундагы үеге деңнээрге баштайгы 20 чылдарда-ла аар үлетпүрнүң бүдүрүлгези 7 катап өзүлделиг болган. Чоннуң херегзел бараанарын бүдүрери үш катап өскен. Продукцияның чамдык хевирлерин бүдүрер талазы-биле бистиң чуртувус амгы үеде сайзыраңгай капиталистиг чурттарны ашкан. Чижээлээрге, каң бүдүрерииниң, хөмүр-даш казып тыварының, электроэнергия, цемент, идик бүдүрериниң талазы-биле кижи санынга онаалтыр алырга, Чехословакия кайы-даа капиталистиг чуртту ажып турар.

Амгы үеде чуртта боттанып эгелээн социал-экономиктиг чаартылгаларның байдалында үлетпүр бүдүрүлгези улам шапкын хөгжүүр. Эде тургустунуушкунуң чылдарында бүдүрүлге черлериниң төп органнар-биле харылзаазының чаа системазы тургустунар. Олар бот-тускайлан эге-биле ажылдап, өске бүдүрүлгелер болгаш садыг черлери-биле харылзаазын улам ханылаткаш, бүдүрүлге чорудулгазының болгаш эргелеп башкарылгазының айтырыгларын боттары шиитпирлээр апаарлар. Төп-чүткен экономиктиг нормативтериниң үндезиниге харылзаа тудуп турар бүдүрүлгелер болгаш садыг черлери-биле керээни чарып алгаш, ажыл планын боттары тургузуп алыр эргелиг болган. Чаа реформаның негелделери ёзугаар бүдүрүлгелер ажылдап алган арыг оралгазының чеже хире хуузун бодунга арттырып алырын база кайы хире акшаны күрүне бюджединче шилчиделерин баш удур билип алыр аргалыг апарган. Күрүне бюджединче шилчидер хүлээлгезин доктаамал күүседип келген коллективтер ажылы баксыраан таварылгада күрүнеден дотацияны база ап болур эргелиг.

Чуртка коллективизация айтырыы кончуг нарын байдалдарда шиитпирлеттинген. Бистиң чуртувуска чер үе-төөгүден бээр өнчү дамчып келген. Хууда черинге ажылдап өөренген тараачыннарның психологиязын өскертип, оларны коллективтиг ажыл-агыйже киирери, шынап-ла, берге турган. Ону барымдаалааш, партия, чазак үүрмек хуу ажыл-агыйларны кооперастаар политиканы боттандырган. 2 миллион хире тараачыннарны хаара туткан кооперативтер амгы үеде кедээ ажыл-агый продуктуларының 65 хире хуузун бүдүрүп турар. Олар күрүне ажыл-агыйлары-биле кады чурттуң кедээ ажыл-агый продуктуларынга негелдезиниң 96 хуузун хандырып турарлар. Кооперацияларда күш ажыл механизастаттынган, тараачыннар хүнде 8 шак ажылдап, төлевирлиг шөлээни ап, пенсия хандырылгазын ажыглап турар.

В. ВЕДРА,
ЧКП ТК-ның кежигүну, ЧССР-ниң Федералдыг хуралының даргазының оралакчызы.

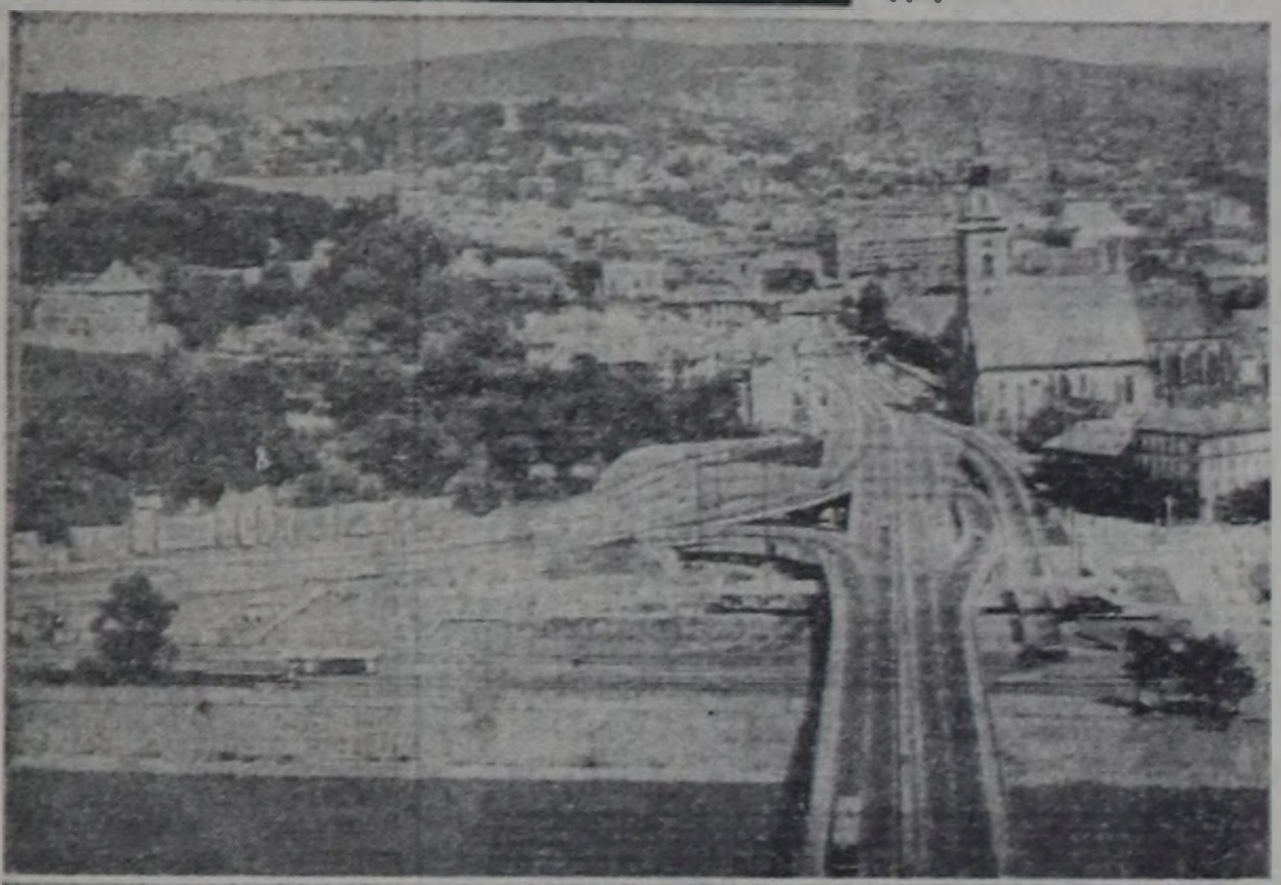

ЧААРТЫНГАН ДУКОВАНЫ

Дукованы — Моравияның мурнуу талазында улуг эвес сууржугаш. Каш чыл бурунгаар аңаа эвээш санныг бажыңнар турган. Тараа, ногаа үнер шөлдерлиг ол суурнуң эр улузу кылыр ажыл чогундан чоогунда турар Иванчице, Тржебич, Брно хоорайларга чыл санында ажылдааш, амыдыралга херектиг акша тыптынып алыр турган.

70 чылдарның эгезинде ол суурнуң чоогунга чуртта үш дугаар атомнуг электростанцияны тудар деп шиитпир хүлээп алдынган. Оон эгелээш-ле каш борбак бажыңнарлыг турган суур чаартынып, сайзырап эгелээн.

— Мооң мурнунда ээнзиргей байдалдыг турган черде ам амыдырал хайныгып турар. Бергелер база тургулаан. Ол девискээрниң чери тараачыннарның өнчүзү кылдыр санаттынып турган. Ону күрүне улуг өртек-биле садып алган. Маңаа тудуг ажылдары эгелээрге бистиң чонувустуң ажыл-амыдыралы база өскерилген. Эр улус энергетиктер, херээжен чон магазиннер, амыдырал хандырылга болгаш өске-даа черлерниң ажылдакчылары, албан-хаакчылар апарган. Оларның ажы-төлү дээди эртемниг инженерлер болгулай берген — деп, Дукованының национал комитединиң даргазы Ольга Сыслова чугаалап турар.

Муң-муң чурттакчылыг Дукованы Чехословакияда сайзыраңгай хөгжүлделиг черлерниң бирээзиниге бо хүннерде санадып турар. АЭС-тиң дөрт блогу чыл санында 440 мегаватт электроэнергияны ажылдап кылып турар.

Чехословакияның дөрт атомнуг электростанциязы 1985 чылда чурттуң ажыглап турар электроэнергиязының 14,5 хуузун ажылдап кылган. 1990 чылда ол көргүзүг 30 хуу чедир өзер.

М. КОРОЛ,
журналист.

ЧУРУКТА: 1948 чылда Клемент Готвальдың чаа чазактың тургустунганын чарлап турганы.

ЧОН ТИИЛЭЭН

Чехословакия, 1947 чылдың төнчүзү. Үр үеде болган кандаашкындан дүжүт мырыңай чок болган. Он-он муң кижилерге аш кыжаны берген. Улус ажыл-агыйын катап тургузарының болгаш хөгжүдериниң ийи чыл планы күүсеттинмес хире болу берген.

Дайынга орулга ап байый берген Америка чехословак чазактың тараа садар дугаайында дилээн тооп көрбейн барган. Индустрияда болгаш кедээ ажыл-агыйда сандараашкынны баш удур көрүп, чурттуң фабрика ээлери болгаш помещиктери «кудумчу улустарынга багай болган тудум, биске эки болур» деп амырап турганнар.

Ол аар-берге байдалда акы-дуңмалышкы улуска Совет Эвилели дуза көргүскен. Ол үеде кандаашкынга Кубань, Украина, Поволжье таварышкан-даа болза, эң кыска хуусаа иштинде Чехословакияга эң-не ажыктыг байдалга алды чүс муң тонна тараа садарын Совет Эвилели хүлээнип алган.

Оон-биле кады Чехословакияның Компартиязы тараачыннарга немелде дуза көргүзериниң фондузунга акша-хѳреңги чыып алыры-биле миллионерлерге үндүрүг онаарын саналдаан. «Байлар төлезин!» деп лозунгу ажылчы чон калбаа-биле деткээн. Оларның албадаашкыны-биле чазак үндүрүгнүң чаа хевириниң дугайында хоойлу төлевилелин хүлээп алыр ужурга таварышкан.

1947 болгаш 1948 чылдарда чурттуң чаа конституциязы дээш демисел эң-не чидыгленип берген. Конституцияга чоннуң хөй кезииниң тура-соруун илередип, социал-экономиктиг болгаш политиктиг хөгжүлдениң чедип алган деңгелин бижиглаарын болгаш чуртка чаа орукту — социализмче орукту ажыдарын ЧКП саналдаан.

Чехословак ниитилелге хүннүң кол айтырыы тургустунуп келген: оон ынай чүү болуру — социализм азы капиталистиг тургузугну катап тургузары бе?

1948 чылдың февральдың дүшкүүрлүг хүннеринде чехословак буржуазия ажык-биле хөделип үнерин шиитпирлээн. Национал хуралга болгаш чазакка ооң төлээлекчилери чуртка эң чугула хоойлуларны чугаалажып көөрүнге шаптыктаан. Февраль 22-де национал-социалистиг, улусчу болгаш демократтыг партияларны төлээлеп турган 12 министр халажы берген.

Оларның бодалы илдең: К. Готвальдыга баштаткан чазактың ажыл-чорудулгазынга шаптыктаар, күш кирип олурган революсчу чорудулганы соксадыр болгаш кандыг-даа арга-биле республиканы Барыынче угландырар.

Шиитпирлиг тулчуушкунуң үези келген. ЧКП-ның кыйгырыы-биле чүс-чүс муң ажылчы чоннар улус-демократтыг тургузугну камгалай берген.

Буржуазияның эң-не реакцылыг кезээ боо-чепсектиг хөделиишкинни кылырын артык эвес деп санап турар болганда, боо-чепсекти ажылчы ангы бодаа холга алган. Чурттуң эң улуг бүдүрүлгелеринге улусчу милицияның отрядтарын тургузуп эгелээн.

Дайын үезинде Лондонга чылыг кабинеттерге олурган министрлер болгаш чуртка фашистерге бараан болуп турган үлетпүр ээлери болгаш помещиктер чехословак улустуң өзе берген бот медерелин, чажыт байдалга демисел чорударынга ажылчы ангының дуржулгазын болгаш партизаннарның демиселиниң дуржулгазын, хожазында хостакчы чурт Совет Эвилелиниң кончуг улуг ат-алдарын чедир үнелеп шыдавааннар.

Февраль 21-де Прагага Староместская шөлдең Клемент Готвальд «Мен силерни бүгүдеңерни, ак сеткилдиг чех болгаш словактарны, силерниң шуптуңарны — ажылчыннарны, тараачыннарны, үс-тывышчыларны болгаш үүрмек садыгжыларны, интеллигентилерниң таңгыс эпче болгаш сырый каттыжарынче кыйгырып тур мен. Бир эвес таңгыс ааӊ болгаш шиитпирлиг болур болзуңза, силерниң шыныңар тиилеп үнер» деп кыйгырган.

Оон соонда күрүне албан черлериниң болгаш массалыг организацияларның коллективтери реакцылыг кижилерден хосталып эгелээн. Заводтар чөвүлелдериниң съездизиниң кыйгырыы-биле чуртка бир шак иштинде ажылчы чоннуң негелделерин деткээн бүгү-ниитиниң ажыл соксадышкыны болган.

Февраль 25-те хамык чүве шиитпирлеттине берген. Президент Э. Бенеш К. Готвальдыга баштаткан чазактың чаа составын бадылаан. Аңаа коммунистер, чуртка социал-политиктиг чаартылгаларны деткип турган өске партияларның төлээлекчилери кирген. Контрреволюсчу эргилде кылырының оралдажышкыны болбайн барган. Буржуазияның баштыңнары Барыынче чүкче чоруурү-биле догерипн эгелээннер.

Февральдың төнчүзүнде Чехословакияга час дүжер. Дөртен чыл бурунгаар республикага аңаа час эвес, а чаартылганың, чаа амыдыралдың чазы дүшкен.

Февраль бүгү чурттакчы чонунуң чартыындан хөй ажылчын ангы болуп турар индустриалдыг чуртка социалистиг угланыышкынының тиилелгези болган. Ажылчын ангының бедик медерелдии, организастыг болгаш шиитпирлиг чоруу ЧКП-ның удуртулгазы-биле улуг чедиишкининг болуп доозулган. Политиктиг аренага буржуазия бодунуң турар черин аңаа чайлап берген. Чурттуң салым-чолу чоннуң быжыг холунга кирген.

Александр КУРАНОВ,
СЭТА-ның корреспондентизи.

Комментатор колонказы

ЯПОНИЯНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫ

Япония экономиктиг өзүлдениң болгаш эртем-техниктиг депшилгениң темпилеринге өскелерден артык апарганының түңнелинде, экономиктиг хөгжүлде талазы-биле АКШ-ка мырыңай деңнежир чоокшулап келген, а чамдык чугула көргүзүглер талазы-биле ону ажып турар апарган.

60 чылдан бээр 80 чылдарга чедир чоннуң кижи санынга онаалтыр ниитилел продуктузунуң энис түңнелиниң хемчээли АКШ-тыңынга хамаарыштыр алырга, Японияга 22-ден 75 хуу, капитал салыышкыны 13-тен (1951 чыл) 158 хуу чедир өскен. 1989 чылда электроника-саналга машиналарының эң шыырак күчүзүнден 10 катап хөйну бүдүрүп кылырын планнап турар. Чаа хевирниң роботтарын, үлетпүрнүң чаа материалдарын чогаадып тургузарының, Делегей океаның шинчилээриниң, а ол ышкаш биотехнологияның, генетика болгаш өске-даа эртем-техниктиг депшилгениң кол чугула угланыышкыннарының калбак программазын хүлээп алгаш, боттандырып турар.

Японияның девискээринде чиг эт база энергетика баазазы кошкак, ынчангаш бо талазы-биле өске чурттардан дыка хамаарылгалыг. Эртем-техника талазы-биле чединишкиннери кеску болза-даа, АКШ-тан Япония технология талазы-биле шыңгыы хамаарылгалыг болуп турар. Япон үлетпүр эртем-техниктиг хөгжүлде деңнелиниң талазы-биле Барыын Европаны четкен болза-даа, капиталистиг делегейде ийги черже үнген, а ниитизи-биле АКШ мурнап турар. 70 чылдарның эгезинден бээр Япония нииты национал продукция болгаш үлетпүр бүдүрүлгезиниң талазы-биле Италияны, Францияны, Англияны база ГФР-ни ээлчештир эрткеш, капиталистиг делегейге ийги черге кирген. Каң, автомобиль, телевизор, радиоприемник, янзы-бүрү электроника болгаш электрониктиг дериг-херекселдер, пластмасстар болгаш өске-даа чүүлдер бүдүрер талазы-биле мурнуку одуругну Япония ээлеп турар. Ылаңгыя автомобиль, робот тудуп кылырынга, видеотехника база электротехника бүдүреринге мурнап турары тода кеску болу берген.

Бедик хөгжүлделиг капиталистиг бүгү чурттарга эрге-чагырганы үр эвес үе эртенде кайы-бир буржуаз партия ээлеп, а удаванда ону өскези солуп турар болгай, а Японияда эрге-чагырганы либерал-демократтыг партия үжен ажыг чыл дургузунда холунга ап, чуртту чагырып келген. Ол чагырыкчы партия монополистиг капиталдың эрге-ажыктарын камгалап турар. Ооң ангыда, либерал-демократтыг партия бодунуң үндезилеп тургустунганы 1955 чылдан эгелээш, 70 чылдарның ортаа үезинге чедир, чээрби чылдар иштинде парламенттиң кайы-даа палаталарынга (адаккы болгаш үстүкү) хөй нуруузу болуп, быжыг черни үр үеде ээлеп келген.

АКШ-тың соон дарый Японияның ССРЭ-ге удур экономиктиг кызагдаашкынының буруузу-биле совет-япон садыглажышкыны кудулденнелде туруп турар. 1982 чылда ол 3682 миллион рубль турган болза, 1984 чылда 2927 миллион рубль чедир кызырылган. Ооң түңнелинде ССРЭ-биле садыглажып турар капиталистиг чурттарның аразынга Япония ийги черге турганындан алдыгы черже аткаарлай берген, чазактар аразынга керээни үрээш, Токио чурттар аразынга эртем-техниктиг дугуржулганы күүседиирин соксаткан турган.

Японияның чазааның ол базымы япон улуска кандыг-даа чүвени бербес. Совет-япон харылзаа ам чаа үе-чада-даже шилчииришиниң үезинге кирген болгаш экижилгениң чаа чүүлдериниң болу бээрин ийи чурттуң чону күзеп турар.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

ПРАГА. (СЭТА). Чехословак улустуң тѳѳгүзүнде ийи алдарлыг хүнге — тиилелгелиг Февральдың 40 чылынга болгаш Чехословак-совет найырал эвилелиниң 40 чылынга тураскааткан байырлыг хурал Прагага болган. Ону Найырал эвилелиниң федералдыг болгаш республика эвилелдериниң Төп Комитеттери эрттирген.

Илеткелди Чехословак-совет найырал эвилелиниң Төп Комитединиң даргазы Зденек Горжени кылган. Чехословак-совет найырал ЧССР-ниң даштыкы политиказының, бистиң бүгү улузувустуң стратегтиг кол угланыышкыны болур деп, ол онзалап демдеглээн. Амгы үеде эвилелдерниң кол сорулгазы — ЧКП-ның XVII съездизиниң болгаш ЧКП ТК-ның ооң соонда болган пленумнарының ажылдап кылганы эде тургустунуушкуннуң, ниитилелде өскерилгелерниң бүгү талалыг программазын күүседиринге киржири.

ЧКП ТК-ның Президиумунуң кежигүну, ЧССР-ниң Федералдыг хуралының даргазы Алоис Индра Найырал эвилелдеринге чоруткан ЧКП Төп Комитединиң байырлыг чагаазын номчаан. Ында ийи чурттуң болгаш улустарның аразында акы-дуңмалышкы найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаарынга Чехословак-совет найырал эвилелиниң хөй миллион кежигүннериниң шудургу ажылынга бедик үнелелди берген.

• • •

Чүс суургалыг Прагага удавас база бир суурга — бо удаада телевидение суургазы ажыттынар. Ооң тудуу амгы үеде кидин түлүк чоруп турар. Ону Праганың Жижков районунда тудуп турар. Телевидениениң дамчыдыкчызын хоорайның төвүнде турар тейлерниң бирээзинде тудуп турар. Ооң ачызында Праганың чурттакчылары болгаш ооң аалчылары удавас аңаа кээп, найысылалды куш ужар бедиктен сонуургап көрүп болурлар.

КОНФЕРЕНЦИЯ ДООЗУЛГАН

ДЕЛИ. СЭТА-ның корреспондентизи С. Соловьевтуң дамчытканы болза: Азия болгаш Оожум океан чурттарының юристериниң делегей конференциязы бодунуң ажылын дооскан. Конференция дайынны хоойлудан дашкаар тургузарын, ядролуг чепсекти болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин чугаа чокка хоруурун негээн.

21 чурттан юристер, ооң иштинде Индияның, ССРЭ-ниң, Японияның, Афганистанның, Кампучияның, КУР-нуң, Моолдуң, Филиппинниң, Бангладештиң юристери тайбың дээш, Азия-оожум океан девискээринге социал-экономиктиг хөгжүлде болгаш кижиниң эргелери дээш демиселге бодунуң киржилгезин идепкейжидериниң айтырыгларын чугаалажып көргеннер.

ПАТРИОТТАРНЫҢ ЧЕДИИШКИНИ

ГАВАНА (СЭТА). Национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг фронтузунуң отрядтарының Дуартениң ёзу-чурумунуң шериглеринге удур чедиишкинниг дайынчы хөделиишкиннериниң дугайында медээ Сальвадордан кээп турар. Эрткен неделяда тура халыкчыларның «Венсеремос» радиостанциязының дамчыткан медээзин ёзугаар алырга, боо-чепсектиг месилдежиишкиннерниң үезинде Национал хосталга фронтузунуң дайынчылары 130 ажыг шаажылакчыларны узуткаан. Партизаннар чиик танкыны, шеригниң чүък сөөртүр ийи машиназын чок кылган болгаш америк бүдүрүлгениң хөй санныг боо-чепсээн хунаап алган.

Сальвадорда үшкү улуг хоорай болур Сан-Мигель хоорайга олар шеригниң телекоммуникация станциязын үрей тевискен. Амгы үеде патриоттар чурттуң херек кырында бүгү девискээринде боттарының хөделиишкиннерин идепкейжиткен. Дуартениң ёзу-чурумунуң Гватемалага чедип алдынган дугуржулга ёзугаар боо-чепсектиг месилдежиишкинни, ниитизи-биле национал кризисти политиктиг таарыштыр шиитпирлээр дугайында тайбың чугаалажыышкыннарны эгелээр дээн саналын хүлээп албааныңдан ол болган.

ПРЕЗИДЕНТИНИ СОҢГААН

ХЕЛЬСИНКИ (СЭТА). Келир алды чылда Финляндия Республиканың президентизинге Мауно Койвисто база катап соңгуткан. Соңгукчулар коллегиязынга бадылаашкынның соонда ол билдингир апарган. Ооң кандидатуразын 301 соңгукчулардан 189 кижи деткип бадылаан.

Бадылаашкынның чаа системазын ёзугаар январь 31-де болгаш февраль 1-де чуртка президентиниң эң баштайгы дорт соңгулдазы болган. Эң-не хөй бадылаашкынны алган кандидат күрүне баштыңы болуп болур. Ынчалза-даа беш кандидатураларның кайызы-даа ындыг түңнелди чедип ап шыдаваан болганда, президентиниң соңгуур дугайында айтырыгны ынчан тургускан болгаш соңгукчулар коллегиязынга дамчыдып берген.

Бо чурукта АКШ-тың Кентукки штадының Брэтхит деп черинде чурттап орар Бейкер деп кижиниң өг-бүлези. Америкада ындыг янзылыг ядыыларның саны барык тос миллион чедип турар. Бейкер ышкаш кижилерни даштыындан көөрге өскелерден онзаланып ылгалбас. Олар кылыр ажылдыг, кандыг-даа бол хире бээр оран-бажыңныг.

Ындыг болзажок оларның амыдырал-чурттаалгазы сөөлгү чылдарда шуут ядыы кижилерден ылгалбас апарган. Оларның ап турар ажыл төлевири кончуг эвээш. Акша камнап алыр дээш магазиннерде ыт чемгерер кылдыр садып турар продуктуларны садып алгаш, оон-биле хырның тоттурук чоруурлар

МИНУСИНСКИДЕ УЧИЛИЩЕ

1947 чылда Красноярск крайның культура-чырыдыышкын училищелериниң бирээзин Минусинск хоорайга ажыткан.

— Дөртен чыл бурунгаар үш-ле башкы өөредилгениң материал-техниктиг баазазы чок, салбырлар аайы-биле уран чүүл башкылары чок черге ажылдап эгеледивис — деп, училищениң директору Александр Васильевич Гурков чугаалады.— Ам училищеде тускай эртемниг 70 ажыг башкы бар. Оларның аразында бир кижи РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, 21 кижи культура ажылының тергиини деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Үжен башкы училищеде 10 чыл ажыр ажылдап турар. Училище 40 чылдың иштинде хүндүскү болгаш кежээки курстарга 4000 ажыг специалистти белеткеп доостурган. Ам крайда бистиң доозукчуларывыс ажылдавайн турар чер ховар. Оларның дыка хөйү — хүндүлүг аттарның эдилекчилери, мактаадыг ажылдап чоруурлар.

Александр Васильевичтен училищени доосткан тыва сургуулдар дугайын сонуургадым. 1953 чылда 12 кижи доозуп үнгенин, оларның фамилияларын-даа адаар болду. А долузу-биле ону кадрлар килдизинден билип алырын чугаалады. 1960 чылдарда бистиң Тывадан бо училищеге 12 орус, тыва оолдар, кыстар өөренип турганын билир мен. Оларның иштинде Марк Оюн Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы болганын сактып, директорга чугаалаарымга, база билир болду. 1950 чылдан эгелээш училищени Тыва чурттуг чеже специалистер доостаан дээр деп бодап келгеш, силерниң башкыларыңарның аразында Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы ат алган башкы бар бе деп айтырарымга, А. В. Гурков боданганы «чок» дээр болду.

Училищеде концерт болгаш спорт залдары, эртемнер аайы-биле аңгы-аңгы кабинеттер болгаш лабораториялар, 30 ажыг санныг рояль болгаш пианино, 130 баян болгаш аккердеон, 100 ажыг хылдыг хөгжүм херексели, үрер болгаш эстрада оркестрлери, хеп солуп кедер тускай залдар бар.

— 40 ажыг чылдарның иштинде партия, чазактың ачы-дузазы-биле бистиң училищевис быжыг баазалыг өөредилге чери болу берген. Ам бистиң училищевиске аныяк оолдар, кыстар хореография, ниити ыры, улусчу инструментилер оркестри, үрер болгаш эстрада оркестрлери, культура-чырыдыышкын ажылы, клуб ажылдарының режиссёру болгаш органызакчы удуртукчулары деп тускай эртемнерни чедип ап турарлар — деп, Александр Васильевич чугаалады.

Училищениң бөгүү сургуулдары изиг, соок суглар-лыг, чаагайжыды туткан общежитиеде хөй янзы нация эш-өөру-биле чаңгыс кижиниң төлдери дег чурттап турарлар. Беш каът общежитиени долгандыр чыскаалдыр олурткулаан ранеткалар, яблоктар, кат-чимис, чодураа делгем девискээрни ээлеп, каастап турар. Сесерликтиң дал ортузунда «Кым-даа, чүү-даа уттунмаан» деп мемориал-обелиск тургускан шөлде Ада-чурттуң Улуг дайынынга торээн чурту дээш амы-тынын берген фронтучуларның аттарын бижээн болгаш таңкыны тураскаал кылдыр тургузуп каан. Ук шөлдү сургуулдар боттары ажаап, кадагалап турар болду.

Училищениң бодунда сонуургактарның болгаш хандыкшылдыгларның каттыжыышкыннары, клубтар, танцының, ырының агитбригадалары, классиктиг хөгжүм, уран чурулга, фото болгаш кино бөлгүмнери, ритмиг гимнастика болгаш спорт секциялары ажылдап турар.

Училищени дооскан специалистери Красноярск крайның бүгү районнарынче, хоорай, суурларынче чорудар. Ам училищениң 8 доозукчузу РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы аттың, 100 ажыг кижи культура ажылының тергиини деп ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң хөрек демдээниң эдилекчилери. Доозукчуларның аразында партия, совет, комсомол ажылдакчылары болгаш чоннуң депутаттары болуп ажылдап чоруурлар хөй.

Училищениң башкылар коллективи өөредилге, кижизидилге ажылын эде тургустунуушкунуң негелдезинге дүүштүр тургузуп, оларны ёзулуг шынчы болгаш арын-нүүрлүг, бот-идепкейлиг специалистер кылдыр белеткээр сорулганы салып алган ажылдап турар.

Училищеде бо өөредилге чылында Тывадан 10 ажыг оолдар, кыстар бирги курста өөренип кирген.

Алексей БӨЛГҮМ-ООЛ.

ТУМАН АРАЗЫНДА ДЕГ

Академик Ф. Г. Угловтуң «Таакпылаары — амызынга чоорту четтинери-дир» деп чүүлүн «Шын» солуннуң бир номериндэн сонуургап номчудум. Таакпылаары — кижиниң организмин үрээр, кижини эрте кырыдар болгаш эрте өлүрүнге чедирер дээрзин билип алдым. Дыка-ла коргунчуг болгаш хөөн караңчыг-дыр. Таакпылаары дээрге эки туразы-биле организмин үрээри ол ышкажыл.

Чамдык чурттарда таакпылаарынга удур демиселди күштелдирип, ону арагалаары-биле дең кылдыр, кончуг хоралыг деп көрүп, таакпы бүдүрүлгезин кызырар дээш дидим, дээштиг хемчеглерни ап турар. Бистиниң де ол талазы-биле демисел кончуг кошкак деп бодаар мен. Харын янзы-бүрү сорттарның папиростарын даштын дыка чараштыр каастап чурааш, хоруг чок эндерге садып турар. Дашты каас-даа болза, оон иштинде никотин деп хораан барын утту каапкаш, чамдык синиен сеткилдиг аныяктар аянзыраар бодал-биле папиростуң эң чаражын, эң хөйүн, эң улуг өртектиин садып алырлар. Ынчангаш ону чырыктапкаш, туралаан-на черинге аянзырап тыртып чоруурлар.

Өөреникчилерни көрүп турда, башкылар таакпылай бээри тергиин багай чаңчыл. Өөреникчилерге ол багай үлегер-чижек болур. Соолунде барып өөреникчилери башкызының үлегерин эдерип, таакпылай берип болур. Бистиң О. Шынаа ортумак школада таакпылаар өөреникчилер бары илерээн. Ону башкылар коллективинге сайгарып, ада-иелери-биле база чугаалажып көрген.

Бистиң О. Шынаа суурда, улуг Культура бажыңы ажыттынган. Ында таарымчалыг, делгем спорт залы база бар. Аңаа янзы-бүрү спортчу маргылдаалар, секциялар эртип турар. Шыдыраага хандыкшылдыглар бистиң суурда хөй. Ол талазы-биле маргылдаалар бо-ла болгулай бээр. Ынчалза-даа шыдыраачыларның аразында таакпылаар кижилер база бар. Олар билинмес чүве дег, шыдыраалаар өрээлин долдур таакпылап алган тургулаар. Кижилер ында, туман аразында дег, бүлүртүн көстүгүлээр.

Кадык-шыырак чурттаарын күзээр кижи болза, арагалаа ишпес, таакпы-даа тыртпас херек. Ол дээрге чүгле кижиниң бодундан, быжыг туттунарындан хамааржыр.

Чамзырай ДАГБА.
Тес-Хем район.

Чагаалардан

БЕРГЕ-ЛЕ-ДИР

Хүндүлүг Мергелдей!

Амыдырал-чурттаалгавыста, ажыл-иживисте бергелер хөй боорга, дуза дилеп, силерже бижип ор бис. Республиканың Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйы чери Кызылдың адаанда, Улуг-Хем эриинде хайыы черде турар дээрзин билир боор силер. Ында хаван, инек, хой дээш азырап турар малывыс хөй.

Кол ажылывыс — хаван өстүрери. Ынчангаш ажылчыннарның хөй кезии хаван ажаакчылары. Хаван фермазында ажылдаарынга таарымчалыг чүүлдер чедир тургустунмаан. Чыт, хир, малгаш аразында ажылдап турар улус ажылдап чоруурунуң мурнунда чунуп алыр душ чок. Чунар-бажың ажылдавайн турар.

Почта хандырылгазы — бир берге айтырыывыс ол. Бистиң бичии суурда 39 өреге бар. Чурттакчыларның ниити саны 148. Ырак черде турар безерек чеже почтачылар кайын баар ийик. Хоорайның төп почтазында абонемент хааржаандан ап турар бис. Ону барып алырда ыяап машина херек. Ол чокта солун, журналдар неделязы-биле-даа чыдар. Оон келирге, кижиге келген чагааларны чазып каапкан-даа болур. Солуннарын улус четче албайн турар. Машина-балгат бажын билип турар даргаларывыс солун, журналдар чедирилгезин экижидерин чедип албайн турар.

Хоорайдан ырак та чурттап турар улуска кандыг-даа чүве таваржып болур. Улуг кижилер-даа, уруг-дарыг-даа бергедеп аарып болгай. Дүрген дуза машиназын долгаар апаар. Долгаар дээрге телефон бисте чок. Эмчи пунктузу-даа чок. Кижи саны эвээш дээш эмчи пунктузун ажытпаан. Оода участок эмчизи доктаамал кээп турза кандыгыл?

Бирден онгу класска чедир 26 өөреникчивис бар. Сукпак суурже оларны автобус-биле дажыглап турар. Дузалал ажыл-агыйы чериниң ийи автобузу эргижирээн, бо-ла үрели берген турар. Автобустар үрелген болза, уруглар дүъш соонда школадан чапарда кылаштажып кээр.

Чоокта чаа ажылдап турар черивиске херээженнер хуралынга ажыл-ижививисте, амыдыралывыста эде тургустунуушкун канчаар чорупп турарын чугаалажыр дээш директорувус А. Кенденни чаладывыс. Мал эмчизи, зоотехник... дээш өске-даа специалистерни чалаарын директордан диледивис. Даргавыс оларны чалаваан, Ынчангаш келбедилер. Директорнуң бодун каш катап чалап тургаш кел деп алдывыс. Чалап алган директорувус хуралдың төнчүзүнге чедир олурбайн үне берген.

База бир чижек: бот ие Валентина Куулар мурнунда хаван ажаап турган. Ам үш уруглуг, 2 уруу школада өөренип турар. Үшкү уруу чаш, чаа бир харлаан. Ол чүгле 50 рубль пособие-биле амыдырап олурду. Хаван ажаакчылап ажылдаарга, чаш уруун хайгаараар үези чок болур. Бисте ясли-садик чок-ла болгай. Контораның техниктиг ажылчынынга хүлээп ап көрүңер деп ол билдирииишкин киирген. Директор мынча дээн: «Бо гаражта дозулаар, чугайлаар черлер бар, аңаа ажылдазын». Амыдырал байдалы чединмес кижиге доктаамал ажыл херек-ле болгай. Ону директор бодаваан. Амгы үеде конторада аштакчылап турар уругну өске ажылче шилчидип болгай. Байдалы эки, аныяк кижи-дир. Теплицага-даа, вахтага-даа ажылдап болур. Ол хуралга херээженнер А. Кенденден хөй-ле айтырыглар салган. Огулуг харыылар-даа бербейн, чоруй барган. Удуртукчу кижи мындыг боорга болур бе? Бистиң ажылывыста, амыдыралывыста бо бергелерни чогумчалыг шиитпирлежип бээрин силерден улуу-биле диледивис, хүндүлүг Мергелдей.

Светлана УРТУНАЙ,
Валентина КУУЛАР,
Зоя КУУЛАР,
болгаш өскелер-даа.

ЧАЙЛАГДА

Сөзү Д. САНЧАТТЫЫ.
Аялгазы И. ТУЛУШТУҮ.

Чаагай үе, чараш бойдус —
Чайлагны мен магадаар
мен.
Чаптыг оъттаан, шуушкан
малдар
Саарыгда шокар даш-ла.
Кедек черде малчын
аалда
Эрес диртген оол-даа
орар.
Эрик черде хойжу өгде
Келин диртген кыс-даа
орар.
Ыяжы дагдан кадарчы
кыс
Ырын хоюг бадыргылаар.
Делгем шөлден кадарчы
оол
Дембилдейин кынгырт
кылыр.
Ээзи адаа мээң чайлаам —
Элбекшилдиң эртинези.
Арыг агаар, аккан
хемим —
Амыдырал аржаан эми.
Чаагай үе, чараш бойдус —
Чайлагны мен магадаар
мен.
Саглаң-хөлбең одар.
белчиир
Чалгып-шиилээн далай-
хем-не!

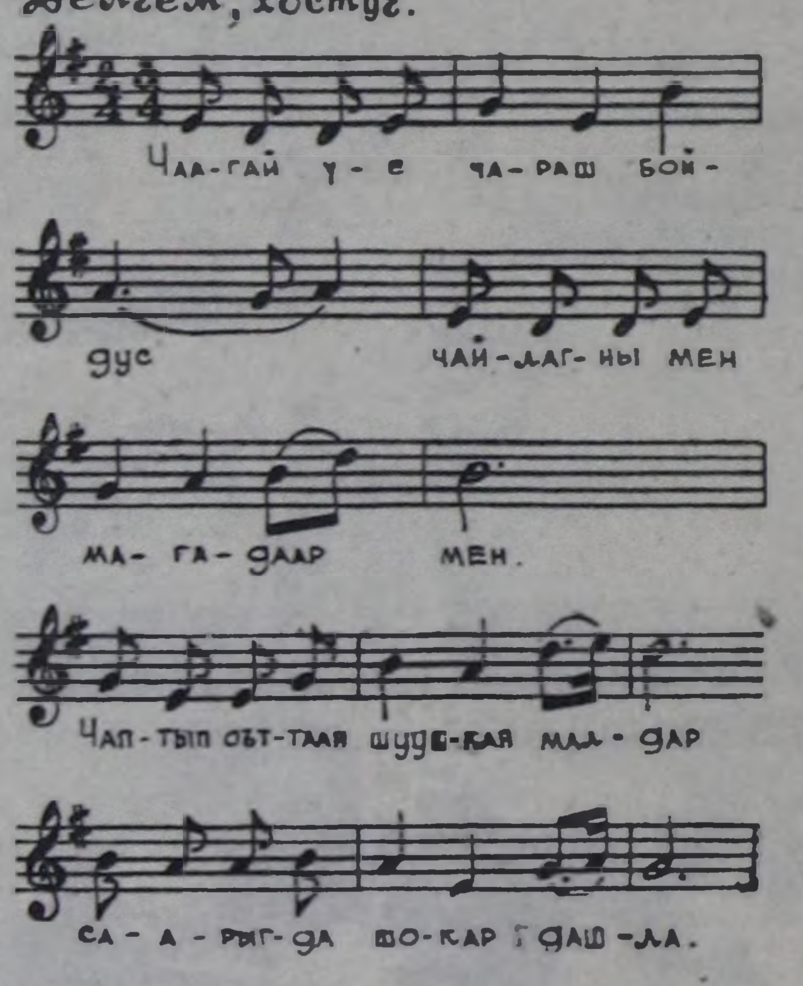

КУБОК ХЕВЭЭР АРТКАН

Каа-Хем районда «Бурунгаар» совхозтуң шаңналы дээш үш суурнуң — Бүрен-Хем, Суг-Бажы, Каа-Хем суурларның хоочун спортчуларының хол бөмбүүнге, стол теннизинге, шыдыраага чаңчыл болган ужуражылгалары чоокта чаа эрткен. Моон мурнунда шилчиир кубокту ийи чыл улаштыр Каа-Хем суурнуң спортчулары чаалап алган. Бир эвес ол суурнуң хоочуннары бо удаада тиилээр болза, кубок оларга мөңгезинбиле артып каар. Совхозтуң дирекциязының шиитпири ындыг.

Маргылдааны хол-бөмбүкчүлери эгелээн. Каа-Хем суурнуң хоочуннары оюннуң эгезинден тура-ла эки ойнааш, ийи суурнуң командаларын үткеннар. Хол бөмбүүнге «эки халдакчы» болгаш «эки камгалакчы» деп тускай шаңналдарны доктааткан. Аңаа Кызыл районнуң төлээлери Калзан Донгак биле Эрес-оол Ооржак төлептиг болганнар.

Шыдыраага болгаш стол теннизинге база-ла Каа-Хем суурнуң хоочун спортчулары шылгараан. Ынчангаш кубок үш чыл улаштыр бирги черни алган Каа-Хем суурнуң хоочун спортчуларында артып калган.

Маргылдааның түңнелинде командаларның кежигүннери спортту хөгжүдер талазы-биле чүгле хоочуннарның ортузунга эвес, аныяктарны эвилелдевишаан доктаамал ужуражылгаларны чорударын дугурушканнар.

Николай ООРЖАК,
маргылдааның судьязы.

Таварылгалар

ААЗААНЫН ҮШ ЧЫЛ МАНААР

«Эттиң чаазы, эштиң эргизи» — деп эпти-ле чугаалажы бээр ышкажык бис. Мен база ынчалган болгай мен. Ынчан электроника кужугбиле ажылдаар шактарже улус көрбес апарган турган. Оон эки, багай талаларын шагда-ла биле берген болгаш ындыг бе, ортузунда саннар чырыткыланып турар шактар садыг дола берген чыткылаар. Мергелдей шак чок канчап чоруур, шагда-ла эжим кижи белек кылдыр бергени эрги шагым эленчизи чедип келген. Ол та чүм ыйнаан, чүтээр чорупп турар шагымны октапкаш, чаа шак сада шаап ап, эрги шаганың эди дээш хөөкүй эдимни бок аразынче киир кааптым. Эттиң чаазы херек деп өөредигниң кужу ындыг болганы ол-дур.

Караңгы дүне безин оду хып чоруур чаа эдим «аажычаңын» көргүзүп эгелээн. Манаа номчукчуларны шыладып олургаш-даа канчаар, допчулаптайн. Кызыл хоорайның шак мастерлеринге бак карак болу бердим. Артык кезектер чок-ла болур. Оон бээр дөрт дугаар чыл эрте берген. Чүү дээр ийик моонар, аазаанын үш чыл манаар... А мен дөрт дугаар чыл манап келгеш, ам-на хөннүм калган.

Мергелдей чүве метелеп чораан эвес, четпестерни чандыр көрбес чаңым ышкажык. Ынчалза-даа чамдык таварылгаларда мээң каң бештыг демир-үжүүмге таваржыкканнар хомудап, өрү-куду чаргызын чарып алыр дээш ыыт-шимээн үндүре бээрлер. Фактылар каракка көстүп турзун дээш, чарылбас эдим фотоаппарат чок чоруур эвес мен. Мергелдейлеп эгелээр чылымда садып алганым «Зенит-3М» деп маркалыг фотоаппарат дугайын амгы шагның аныяктары кайын билирлер. Көөрүнге эрги-даа болза, кандыг-даа объективти суптар, магалыг эт боор. Дуран ышкаш узун объективим суп алгаш, кайы ырактан туразында чурук тырттырып олурар болгай мен. Чарлып болбас чаңгыс эдим үрелгеле үр болган. Кызылда фотоаппарат септептер мастерская чогун билир мен. Ынчалза-даа чоңга ачы-дуза чедирериниң дашты көрүштүг бажың-балгады найысылалывыста бар ышкажык. Аңаа баарыңга, фотоаппарат септээр мастер чок дээрге, кайгап кагдым.

Эттиң чаазы чеже-даа ажыктыг болза, чамдыктары идегел чок болгулаар. «Зенит» деп марканың кандыг-даа фотоаппараттары садыглар да кижи албас чыткылаар-дыр. Мээң чалыы шаамдан бээр чүктеп келген эрги эдим ышкаш эвес, янзы-бүрү объективтер суктунмас-тыр. Доп-дораан фотоаппарат херек апарган. Чоннуң амыдырал хандырылга министриниң оралакчызы Мария Кыргысовна Нурзатче телефон долгадым. Ооң харыызы допчу болгаш чаңгыс: «Фотоаппарат септээр мастер бисте чок». Эр-хей! Чаңгыс сөстүг, шынчы дарга бо-ла чорду кылдыр бодап олуржук мен.

Үргүлчү-ле чорук кылып, чер кезип чоруур Мергелдейге чараш идик-хеп база херек чүве ыйнаан. Тываның дөртен градус ажа бээр соогунга утлу бербес, ол-шык эрттирбес, хөмден дааараан идик кедиксей бердим. Эрткен чылдың сентябрь төнчүзүнде Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда идик дааараар мастерскаяга чеде бердим. Делгелгеде дозулап каан чүве ышкаш, кылаңайнып турар кара булгаардан дааараан сапожканы салып каан туру-ла. Дугаары база менээ аажок тааржыр. «Мону садып тур силер бе?» — деп, чагыглар хүлээп алыр кыстан айтырдым. «Чок! Бо делгелгевис-тир. Чагыгдан киирип каңар! Хуусаазы бир ай» — дээш, квитанцияны боду-ла бижий берген. Соокчар эгелээр бетинде кара саар идик кедер кижи-дир мен деп бодап, амыраарымны канчаар силер.

Чурттап турар черим адрезин, ажылымда телефонум дугаарындан өрү бижип алганнар. «Боттарывыс дыңнадыптар бис» — деп, чагыглар хүлээп алыкчызы ынча диген.

Ам кыш эртип, частың башкы айы үнеринге чедир каш-ла хонук арты ышкажыл. Теп-теп кылаштаар, деге саар идик кедер дээн күзелим боттанмайн барган. Ам база үш чыл манаар кижи боор мен бе? Ол дугайын «Тыва обувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының директору Валентина Комбуевна Сарыглардан курлак чедир могейгештиң айтырып олур мен. База ээлдек-эвилең харыы келир боор он. Чүгле: «Манаңар!» деп харыы келзе, чажым чана бербес-ле боор.

Эрткен кышты ниитизибиле соок чок дижирлер. Дүн-хүн чок чер кезиир кижи менээ ындыг эвес, чамдыкта база ойун эрттир соок хүннер тургулады. Тес-Хемниң О. Шынаага чорупп тура, эрги тон кедип алган аныяк уругга ужураштым. Ол мени танып каан. Маадыр Татьяна Кызыл-ооловна деп, ооң адын долузу-биле силерге таныштырайн. Эрткен чылдың чай эгезинде химиктиг аштаалга черинге 367 рубль өртектиг, норка кежи моюндуруктуг тонун дужааган уруг чүве-дир. Чайладыр манааш, чадап каан. Кыштың соогу үрүп келирге, шыдавайн, Кызылга боду хап келген. 1987 чылдың июль 28-те Самагалдайже чорудупканын аңаа тайылбырлааннар.

Татьяна аңаа чеде бергеш, алаң кайгап калган. Тонну Кызылдан районнуң бүдүрүлге эргелелиниң ажылдакчылары хүлээп алырын хүлээп алган, а тон читкен. Канчап-даа барганы билдинмес. Тонуң ээзи сүрүшкеш турарга, ооң чартык өртээн төлеп берген. Төгериниң орнунга амзааны дээре ыйнаан, Татьяна тонунуң чартык өртээн ап, садыгларга баргаш, эки тон садып алыр дээш чадашкан.

О. Шынаа суур чурттуг Т. Кызыл-оолдуң читкен тонунуң дугайын база-ла министрниң оралакчызы Мария Кыргысовнадан айтырар ужурга таваржыттым.

Бо удаада улуг чазыг кылган мен де! Херээжен кижиге эвилең-ээлдек болур деп чаңчылдарывысты үрепкен чордум. Мария Кыргысовна-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан кижи мен. Оон башка доң черни довук чедир базып тургаш, бараан болур ийик мен. Улуг эрге-дужаал эдилеп олурар дарга кижи болурга, найыр-дой болган черде чалаткан, шала дошкун, дедир аажылыг кыска домейлевейн барган, буруум ол-дур. «Чагыкчы Татьяна Маадыр читкен тонунуң чартык өртээн бээрге, чүге чөпшээрежипкенил? Чүге силерге хомудап турар кижил? Амыдырал хандырылга чериниң ажылдакчыларының дүрүмү ёзугаар, читкен тонуң өртээн бергендир. Ам аңаа чүү херегил?» — дээш, даргам дедир тепкеш чыдыпкан. Чөрүү бызаа-биле сөөртүнчүп турарга, кайы хире берге ийик. Мария Кыргысовнаны хомудадыпканым дээш, алды арганың алдаалдырзын ажыглаажтың чадашкан мен.

Тываның хөгжүм-шии театрының март айда РЕПЕРТУАРЫ

4. О. Фельцман, Ю. Хмельницкий. «Донна Люция азы Чарлея угбая».
Баштайгы көргүзүү. Эгелээри 19 шакта.
6. А. Борусевич, И. Карнаухова. «Кызыл чечекчигеш». Эгелээри 12 шакта.
6. Г. Лорка. «Ханныг куда». Эгелээри 19 шакта.
7. О. Фельцман, Ю. Хмельницкий. «Донна Люция азы Чарлея угбая».
Баштайгы көргүзүү. Эгелээри 19 шакта.
11. А. Гельман. «Сандай». Эгелээри 19 шакта.
12. А. Кудрявцев. «Иван болгаш Мадонна». Эгелээри 19 шакта.
13. А. Борусевич, И. Карнаухова. «Кызыл чечекчигеш». Эгелээри 12 шакта.
13. А. Гельман. «Сандай». Эгелээри 19 шакта.
17. М. Горький. «Кырган». Эгелээри 19 шакта.
18. О. Фельцман, Ю. Хмельницкий. «Донна Люция азы Чарлея угбая».
Баштайгы көргүзүү. Эгелээри 19 шакта.
19. Ч. Ондар. «Чарба, шляпа болгаш ынакшыл». Эгелээри 19 шакта.
20. Э. Колмановский. «Ак харжыгаш». Эгелээри 12 шакта.
20. В. Серен-оол. «Иелер шииткелин». Эгелээри 19 шакта.
23. Г. Лорка. «Ханныг куда». Эгелээри 19 шакта.
24. А. Борусевич, И. Карнаухова. «Кызыл чечекчигеш». Эгелээри 10 шакта.
25. С. Михалков. «Билиирген койгун». Эгелээри 10 шакта.
25. В. Вербин, М. Мишин. «Капитан Бладтың оргулуу». Эгелээри 19 шакта.
26. М. Рамазанова. «Күске оглу». Эгелээри 10 шакта.
26. А. Кудрявцев. «Иван болгаш Мадонна». Эгелээри 19 шакта.
27. М. Рамазанова. «Күске оглу». Эгелээри 12 шакта.
27. Конкурс тиилекчилериниң ажылдарын көргүзүг. Эгелээри 19 шакта.
29. М. Рамазанова. «Күске оглу». Эгелээри 10 шакта.
30. Э. Колмановский. «Ак харжыгаш». Эгелээри 10 шакта.
30. М. Горький. «Кырган». Эгелээри 19 шакта.
31. А. Борусевич, И. Карнаухова. «Кызыл чечекчигеш». Эгелээри 12 шакта.
31. В. Вербин, М. Мишин. «Капитан Бладтың оргулуу». Эгелээри 19 шакта.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Кино

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полет над гнездом кукушки» 9.30, 12.30, 15.30, 18.30, бичии залга: «Кинг-Конг» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Армия Трясогузки снова в бою» 9.20, 12.40, «Сказка о прекрасной Айсулу» 11.00, «Единожды солгав» 16.20, «Сокровища византийского купца» 14.20, 18.20, 20.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Лиловый шар» 10.00, «Шантажист» 11.30, «Бродяга» 2 сериялыг, 13.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Приключения Марка Твена» 14.00, «Забавы молодых» 15.40, 17.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Роня — дочь разбойника» 11.00, 13.00, «Праздник Нептуна» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Агаар

Республиканың чамдык черлеринге шоолуг эвес хар чаар. Хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 28—33, чамдык районнарга 18—23 градус соор.

Кызылга хар чагбас. Хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне 29—31, хүндүс 18—20 градус соор.

Театр

ФЕВРАЛЬ 21, ВОСКРЕСЕНЬЕ

А. Кудрявцев.

ИВАН БИЛЕ МАДОННА

(Ийи кежегелиг трагикомедия).

Эгелээри 19 шакта.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.20 — «120 минута». 8.15 — «Расписаниеден дашкаар поезд». Уран-чечен фильм. 9.50 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. Эстафета 4Х5 км. Херээженнер. Хоккей. ССРЭ биле ЧССР-ниң шилилдек командалары. 12.55—13.05 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — Молдав телевидение программазы. 16.50 — Музыка чогаалдарының шыгжамыры. О. Респиги. «Пинии Рима». 17.25 — «Студент армияже чорупкан...» Телефильм. 17.55 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки спорту — 10000 м. Эр кижилер. Хоккей. ССРЭ биле ЧССР-ниң шилилдек командалары. 20.55 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга тураскааткан байырлыг хурал. Байырлал концерти. Кремльдиң Съездилер Ордузундан дамчыдылга. Чапсарда — «Үе». 00.45—01.30 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35, 9.35 — В. Лермонтовтуң хосталгага ынак лириказы. 8 класс. 9.05; 11.10 — Итали дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. 10.35; 11.40 — Бойдус эртеми. 3 класс. Ховуларның бойдузу. 10.55 — «Скифтер». Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.00 — «Мен сеп дээш харысалгалыг мен». Уран-чечен фильм. 13.20 — «Бүгү үелерниң болгаш улустарның уран чүүлү». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.40 — Медээлер. 13.50 — «Тулчуушкунче чүгле «кырганнар» баар». Уран-чечен фильм. 15.20 — 16.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Бобслей. Ийилеп ойнаары. Дагга хаак спорту. Супергигант. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.00 — Уруглар фильм. 18.30 — «Аныяк гвардия». Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга тураскааткан дамчыдылга. 19.20 — Телефильм. 19.35 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. Февраль 23 — Совет Чепсектиг Күштерниң 70 чылы. Тыва АССР-ниң шериг комиссары В. М. Козловтуң чугаазы. «Хүннүн айтырыгларынга» Юрист Б. К. Сердюков-биле интервью. 20.05 — Медээлер. 20.15 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.20 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 — «Лейгарид» улустуң аас чогаал ансамблиниң оюн көргүзүү. 21.00 — «Ыраккы Чоон чүк». Киножурнал. 21.15 — «Музыкалыг киоск» 21.45 — Реклама. 21.50 — Кыска рассказтың антологиязы. А. Серафимович — «Стрелочник». 22.50 — Концерт. Төнгенде — «Үе». 23.30 — М. Глинканың симфониялыг миниатюралары. 00.00—02.20 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. Эстафета 4Х10 км. Эр кижилер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Хөглүг старттар. 19.00 — Көрүкчүлерниң дилээ-биле. «Фронтудан байыр». Уран-чечен телефильм. 20.20 — 20.35 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Ажырбас он».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаңда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2668. ТС — 00457.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 45 (13645) | 1988 чылдың февраль 23, вторник | 1925 чылда үнделиттинген | Өртээ 3 көп.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дайынчыларынга болгаш хоочуннарынга СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим эштер!

Бүгү улустуң байырлалы — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылы-биле холбаштыр социалистиг Ада-чурттуң алдарлыг камгалакчылары—Совет Чепсектиг Күштериниң дайынчыларынга болгаш хоочуннарынга СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели чүректиң ханызындан байыр чедирип тур!

Хамааты дайынның одунга төрүттүнген, Ленинниң партиязынга удурткан Совет армия болгаш флот большевиктерден болгаш кызыл гвардейжилерден чаныш-сыныш чок болгаш амы-тынын хайыралавас чорукту, коргуш чок болгаш маадырлыг чорукту, эрес-дидим чорукту болгаш патриотизмни, идейлиг бүзүрелди болгаш революцияның херээнге кызыгаар чок бердинген чорукту салгап алган. Оларның дайынчы туктары мөңге алдар-биле шыптынган. Улуг Октябрьның чаалап алыышкыннарын камгалаар талазы-биле дайынчы херектиң чыл демдеглелинде эң-не чырыткыланчак арын болза, Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң тиилелгези болур. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дайынчы оруу чоннуң иштинден үнген алдарлыг полководчулар бөлүүнүң аттары-биле чырыттынган.

Октябрь революциязының, Хамааты болгаш Ада-чурт дайыннарының маадырларының, интернационалчы дайынчыларның маадырлыг чоруун Төрээн чурт ханы өөрүп четтириишкин-биле алдаржыдып турар.

Бистиң Ада-чуртувусту камгалаарынга база интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш, амы-тынын бергеннерге совет улус мөгейип турар. Оларга алдар болгаш кезээ мөңгениң тураскаалы!

Бо хүннерде ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери эде тургустунуушкунда идепкейлиг киржип, чурттуң камгалал күчүзүн быжыглаар талазы-биле партияның XXVII съездизиниң шиитпирлериниң боттандырарынга төлептиг салыышкынын кирип турар.

Ол эде тургустунуушкунуң кончуг чугула сорулгазы — Совет Чепсектиг Күштериниң шынар байдалын болгаш дайынчы күчүзүн, оларның дайынчы белеткелиниң бедидери, сагылга-чурумну болгаш организастыг чорукту быжыглаары, хуу составтың бедик идейге болгаш политиктиг серемчилелге, интернационализмге болгаш акы-дунма армияларның дайынчылары-биле дайынчы кады ажылдажылгага, Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң революсчу болгаш дайынчы чаңчылдарынга бердинген чорукка кижизидери болур.

Делегей байдалында чамдык экижиишкиннер болган-даа болза, барыын таланың империалистиг бөлүктери социал реваншты алыр идегелин ам-даа салбаан, ынчангаш партия болгаш Совет күрүне чурттуң камгалал күчүзүн империализмниң шериг күчүзү социализмниң күчүзүнден ажа бербес деңнелге тургузар дээш моон соңгаар-даа бүгү чүүлдерни кылыр.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң солдаттары болгаш матростары, сержантылары болгаш старшиналары, прапорщиктери болгаш мичманнары, офицерлери, генералдары болгаш адмиралдары Төрээн чуртунуң мурнунга боттарының ыдыктыг хүлээлгезин алдарлыы-биле күүседир, совет улустуң тургузукчу күш-ажылын, социализмниң чаалап алыышкыннарын серемчилелдиг болгаш идегелдиг камгалаар, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга дайынчы күш-ажылынга чедиишкиннерлиг ужуражыр дээрзинге быжыг бүзүрелин СЭКП Төп Комитеди, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели илереткейлеп тур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң алдарлыг Чепсектиг Күштери делгерезин!

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИ   ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУ   ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

ЯН ЧОЛДАКТЫҢ ЧУРААН ПЛАКАДЫ.

ОКТЯБРЬНЫҢ ТӨРЭЭН ЧУРТУНУҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Совет Чепсектиг Күштериниң тоогузу делегейде бирги социалистиг күрүнениң тургустунганы-биле кады эгелээн. Чаа ниитилел тургузуун камгалаарынга база быжыктырарынга Совет Россияга армия онза чугула болу берген.

Пролетар революциязының шериг программазын, социалистиг Төрээн чуртту камгалаарының дугайында өөредиглиг эртемге үндезилеп ажылдап кылган В. И. Лениниң дорт удуртулгазы-биле Коммунистиг партия Чепсектиг Күштерин тургускан. Советтерниң III Бүгү-россия съездизи Совет Россияның бирги конституциялыг документизин — В. И. Лениниң бижээни «Ажылчы чоннарның болгаш дарлаткан чоннуң эргелериниң декларациязын» 1918 чылдың январь 12-де бадылаан. Ажылчыннарның болгаш тараачыннарның социалистиг Кызыл Армиязының өөредилгезин ында чарлаан. Январь 28-те Үлетпүрчүн-тараачын Кызыл Армияны, а февраль 11-де Үлетпүрчүн-тараачын Кызыл Флотту организастап тургузарының дугайында декрет хүлээп алдынган.

1918 чылдың февраль 23-те Петроградтың, Москваның болгаш оон-даа өске үлетпүр төптериниң Советтери болгаш большевиктиг партия организациялары революсчу Петроградче халдаан немец армияга удур демиселче ажылчыннарны, тараачыннарны мобилизастаарынга «Социалистиг Төрээн чуртту камгалаарының хүнүн» эрттиргеннер. Кызыл Армияга эки тура-биле кирикчилерниң массалыг бүрүткелин кылган, ол-ла дораан фронтуже чорудуп эгелээни оон баштайгы кезектери тургустунган. Нарва, Ревель база Псков чоогунга болгулаан тулчуушкуннарга чаа Армияның баштайгы тиилелгелери болган. Ол болуушкунга алдар болдуруп, февраль 23-түг Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң төрүттүнген хүнү, бүгү улустуң байырлалы кылдыр чарлаан.

Кызыл Армия тулчуушкуннарга төрүттүнген болгаш дадыккан. Аныяк Совет республика фронтувун 8 муң хире километр узун дурттуг дээрбээнге куржадыпкан турган. Аштаңгы, түреңги, үш дайынчы-ла чаңгыс винтовкалыг, ажылчыннарның, тараачыннарның армиязын Октябрь революциязын сандаратсын дээш империализмниң ыдалааны, профессионал шериг кадрлар-биле байлак, техника-биле хандыртынган, то-дуг-догаа, бажын ажыр чепсегленген ак-шеригни канчап шыдаар шапканын барын шериг тоогучулер ам-даа угаап чадап турарлар. Кызыл Армия бүгү фронтуларга бодунуң масштавын болгаш согуглуг күжүн чүге доктаамал улгаттырып турары: Чөөн чүкке контрреволюцияның каттышкан күжүн узуткады. Мурнуу чүкке ак казак армияның шаап халдаашкынын ойтур шапты, Соңгу чүкке интервентилерни доктаатты, колчакчыларның 300 муң шериглиг армиязын чылча шапты, ак паннарлыг Польшаны тиилеп үнду, Крымга Врангельди басты, Ыраккы чөөн чүктен японнарны болгаш ак гвардейжилерни үндүр сывырды.

Күш кайызын кээп турары? Бо айтырыгга харыы — ленинчи состерде: «Бодунуу Совет эрге-чагырга— ажылчы чоннарның эрге-чагыргазы дээш, культураның бүгү чаагай чоруун, кижиниң күш-ажылының бүгү чаяалгазын хандырар тиилелгелиг херек дээш туржуп чорааның билир, миннир болгаш көрген ажылчыннарлыг, тараачыннарлыг чонну кажан-даа тиилеп шыдавас».

Чаа ниитилел тургузуун камгалап тура, кызыл шериглер өлүм чок эрес-дидим чоруктарны, демир дег быжыг турушту болгаш массалыг маадырлыг чоруктарны кылган. Кызыл Армияның 350 кезектери, салбырлары болгаш каттыжыышкыннары дайынчы шылгаралы дээш хүндүлүг революсчу Кызыл Туктар-биле, а 15 муң хире дайынчылар болгаш командирлер Кызыл Тук орден-биле, Эвилелдешкен республикаларның орденнери-биле шаңнаткан.

Тайбың тургузуушкунуң чылдарында-даа УТКА-ның болгаш Флоттуң дайынчы белен туружун доктаамал сайзырангайжыдарының дүрүмү совет республиканың камгалалынга шыңгыы, күженишкиниң белеткенир, шериг херээнге ёзулуг өөренир дээш ленинчи чагыг болган. Капиталистиг делегей будундан бажынга чедир чепсегленген, үс манап орар, тергиин дээн стратегтиг байдалды, халдаарының аргаларын шилип алган деп чүвени В. И. Ленин өөредип чорааны дээрзин утпаза эки. Ол чаңгыс эвес удаа бадыткаттынган. Кызыл Армия барыын Украинаны база барыын Белоруссияны хостаар, ак финнер-биле дайылдажыр дээш Хасан хөл болгаш Халхин-Гол хемге база тулчур ужурга таварышкан. Империализм чаа делегей дайыны белеткеп турар деп чүве билдинип келген турган.

Ынчан Коммунистиг партия, Совет чазак, чурттуң камгаланыр аргазын быжыглаар болгаш Совет Чепсектиг Күштериниң дайынчы аргашинээзин бедидер талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап эгелээн. Ынчалза-даа бүгү чүвени кылып аптар, бүгү чүвени баш бурунгаар билип алыр чай албаан, частырыглар, соора санаашкыннар-даа турган... Ынчалза-даа совет улус өжээн негээрниң хылыжын шиитпирлиг чаартып, кажан олче дайзын халдай берген болза, бедик патриотизмни, массалыг маадырлыг чоруун болгаш бедик дайынчы мергежилдиин көргүскүшкаан, хылыжын хайыра чокка чайып турган деп чүвени бистиң күрүневистиң тоогузунуң арыннары бадыткап турар.

Бистиң Төрээн чуртувусче фашистиг Германияның оор ёзу-биле халдааның бирги хүнүнде-ле социалистиг күрүнениң быжыынга, чоннуң кузел-соруунуң чайгылыш чогунга, Армияның дайынчы бедик шынарынга делегей бүзүрээн. Дайынның бирги алдан хонуунда совет-герман фронтуга гитлержи ак-шериг Европага тиилелгелиг марыжының 660 хонуунда чидирин хире, ынча шериин оскуннган.

(Эгези. Уланчызы 2-ги арында).

Өг-бүле керээзи: баштайгы базымнар

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

«Бай-Тал» совхозтуң партком секретарының кабинединге мал ажылының тускай эртемниглери эртен эрте чыглып келген, эртксн чылда өг-бүле керээзинче шилчээш, эки ажылдаан малчыннарның түс-түзүнда көргүзүглерин улуг ама саазыннарда парлап бижип, 4 бригада төптеринге болуп эртер ээлчеглиг кичээлдерге малчыннарга барып таныштырар, кызыл-булуңнарга үлегер кылдыр азар деп белеткээн турлар. Оларның бирээзиниң ажыл-иши-биле таныштырарын диләэримге, хоочун хойжу Калдар-оол Салчакович Күнзүктүң кыштаанга барып, боду-биле ужуражырын сүмеледилер.

Бо делгем болгаш долем девискээр хой одарладырынга дыка таарымчалыг, ооң ой-чиктеринче хат-шуурган шоолуг кирбес. Дагларның мээстери, кырларында кыдын чагган харны эрткен айда хадаан хат оът-сигенин ажылдыр шүрбип аппарган. Аяс, чылыг хүн караанда кодан хой тоо-бударады чапты берген оъттап чор.

Өг-бүлениң эр ээзи хоюн дозуп кааш, дүъштеп алыры-биле чаа-ла кээп, бажынынче кирип четтикпээнде ужуражып, баштай кажааже кады кирдивис. Кадайы, сакманчызы Салбак Күнзүк хураганнар чемгерип, чай-чапсар чок ажылдаан турлар. Кажааның иштиг курлаг, чылыг, чырык. Делгем клеткалар иштинде хураганнарның сиилии аажок, баштай төрүттүнгеннери дешкилежип, үскүлежип турда чаптанчыг.

— Төрүүр 239 хойнуң шуптузу оолдапкан. Ийистээннери база бар. Шуптузу онча-менди доруттуп тур — деп, малчын чугаалааш, чанында турган сакманчы кызынче көрдү.

— Эм-таң-даа, чем-даа амдызында четчир. Эминиде сүт чок хойлар бар, хураганнарын ангылааш, эмистеп азырап тур бис— дээш, Салбак Күнзүк өөрүшкүлүг хүлүмзүрдү.

Эрткен 1987 чылдың эгезинде бригада төвүнге болган хуралга ажыл-агыйның организастаарының ажыктыг болгаш депшилгелиг аргазы болур өг-бүле керээзинче шилчиир дугайында чугаа болган. К. С. Күнзүк ону ниии-биле деткип, төрүүр 268 хоюнуң чүс бажынга онаалтыр 85 хураганы менди ап, өстүрүп доруктурар, түс чериниң уксаазы бүгү хоюндан 536 килограмм дүктү кыргыырын, хой бүрүзүн 53 килограмм чедир семиртирип хүлээнгеш, совхозтуң дирекциязы-биле керээни чарып, адын салган.

Чаа ёзу-биле ажылдаарын хүлээнген хойжуга эгезинде билдинмес чүүлдер хой турган. Экономиктиг өөредилгениң кичээлдеринге үргүлчү барып, республиканың районнарында хойжуларның арга-дуржулгазын солуннардан өөренип, кожазында өшкү кадарчызы, өг-бүле керээзинче кады кирген эжи Маннай Иргитович Энеш-биле каш-даа катап чугаалашкан. Бүгү чурталгазы мал ажылы-биле холбашкан, ниитиниң малын 27 чыл иштинде мактадыг кадарып келген бедик арга-дуржулгалыг хойжу берген сөзүнге ээ болуп шыдаанын дараазында түңнел сан-турагайлар бадыткаар. Керээде айытканынга немей 1834 рубль өртектиг, 950 килограмм деңзилиг 38 хураганны совхозка доруктурган, хүлээткен 525 рубль өртектиг 55 килограмм дүктү ажыр берген.

Кодан хойну ажаап-тежээринге кордунген 6640 рубль түңнүг дөрт чарыгдалды 4460 рубльге чедир эвээжеткен.

Өг-бүле керээзинге даянгаш, эки ажылдаар болза, малчынга-даа, совхозка-даа ажыктыг дээрзинге К. С. Күнзүк бүзүрээн. Чыл төнчүзүнүң санажылгазынга холга 915 рубльди алган. Малдың баш саны хөй турган болза, оон-даа хөй түңнүт акшаны ап болур. Кыштагларда кажаалар бичии, одар-белчиир эвээш болганда, амдызында коданнар улгаттырарынче далашкан херээ чок. Ону совхозтуң дирекциязы чоорту өөренип көөрү чугула дээрзин хойжу шыны-биле эскерип орар.

Кыштаглааашкын эгелээниңден бээр керээлиг өг-бүлениң мал чеминге, машиналыг ажыглалынга, эмнерге камналгазы хөй дээрзин чекке дүүштүр көрүп, ай санында санажып турары кыдырааштарда демдеглелдерден көскү.

Керээниң негелдезин ёзугаар харысалга аажок улуг, кылыр ажылдар хөй. Моон соңгаар оттулар чүүл, бодунуң оңгачалар, шагжалар, кажаа-хоражаның үүрмек септелгези дээш, совхозтан негелде кылбазын, ыңай-бээр кожерде, аар-саар түък соортурде аътты ажыглаарын өг-бүле дугурушкан. Бо чылын боттарының күжү-биле 15 тонна сигенни белеткээрин, мал эмчилериниң сүмези-биле 10 килограмм артышты, составында микроэлементилерлиг ааржыны кургаткаш, курлавырлап алырын база планнаан.

Малчынның бо хүннерде негелделери, сагыш-сеткилин дүвүредип турар айтырыглары база бар.

Совхоз мурнунда малчыннарже почта чедирип турган кижилерни штат , кызырар сорулга-биле ажылдаарындан хостааш, бригадирлер тарадыр кылдыр шиитпирлээн соолунде, чагыткан солуң-сеткүүлдерни айда ийи удаа экономиктиг кичээлдер эртирер бригада төптеринге эккеп үлээр. Амгы үениң кижизинге солуннар, журналдар номчуваайн, хүннер эрттирери берге. Хемчик бажында улуг хар чагганындан 425 өшкүлүг Сүге-Маадыр Бичеоолду К. Күнзүктүң кыштаанче кежүрген.

Ынчангаш ийи коданга одар-белчиир арай чедишпес. Сиген курлавыры төнер четкен, одекте тургузу азырап турар хойнуң баш саны көвүдээн, кадыг харга даваннары тастап турар. Ынчангаш совхоз дирекциязы бо коданче оязагай кичээнгей салыры негеттинип турар.

Александр ХЕРТЕК,
«Шынның» корр.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга тураскааткан ужуражылгалар болуп эрткилээн. Акы-дуңма Афганистанга шериг хүлээлгезин чедиишкинниг эрттиргеш, ам ажылдап, өөренип турар интернационалист дайынчылардан Оңдар Май-оол, Юрий Сарыг, Хомушку Алдын-оол Тываның чогаалчыларының, эртем ажылдакчыларының хүндүлүг аалчылары болганнар.

ЧУРУКТА: Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң залынга Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары-биле ужуражылгалар үезинде Совет Армияның 70 чылынга тураскааткан юбилей медальдарын тыпсып турган үези.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТИИЛЕКЧИЛЕР БОЛГАН

«Шекпээр» совхозтуң механизаторлары часкы тарылгага машина-техниканы дөрт звено болуп алгаш септеп, белеткеп турар. Звено бүрүзүнде 3-4 кижи бар. Олар ам кожуг машиналарының септелгезин дооскан. Кварталда септээр ужурлуг 18 тракторнуң ийизи арткан. Ону март бирээге чедир доозар. Т-150 марказыг ийи тракторнуң артык кезектерн тогу-биле ам-даа анаа турар.

Септекчилер ортузунда чарыштың түңнелин айда ийи удаа үндүрер. Январь айның түңнели-биле Чаай-оол Сарыглар база Куулар Калындүү оларның звенолары тиилекчилер болган.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Хадын-Аксы сүт-бараан фермазының саанчылары дуржулга солуп, Тока аттыг совхозтуң Кулузун фермазынга чорааннар. Аалчылар ук фермада кажаа-хоражаны, малчыннарның ажылдап турарынга таарымчалыг чүүлдерни тургусканын, күш-ажылды организастаанын сонуургап көргеннер. Ниитизи-биле ол коллективте байдал черле экидир дээрзин Хадын-Аксының малчыннары көрген. Фермада арыг-силиг столовая, ларек ажылдап турар.

Кулузунчулар келген аалчыларынга солун концертти бараалгаткан. Ийи ферманың малчыннары аразында харылзааны улам быжыглаар дээш, бот-бодун социалистиг чарышка кыйгырган.

Алексей СААЛ.
Сосновка суур.

1988 ч. февраль. № 2

АЧАМНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Бистиң ачавыс — Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Намгаевич Чүргүй-оол бо чылдың майда 70 харлаар турган. Ачавыс барык он чыл бурунгаар мөчээн. Төрээн чуртунуң, чонунуң мурнунга хөйнү кылып, кезээде ак сеткилдиг чораанынга ооң урут-дарлы бистер чоргаарланыр бис.

Тываның Араттың Революстуг шериниң хүрээлеңинге ол 1936 чылда он сес харлыында келген, аңаа арегэ, ооң соонда ТАРН-ның кежигүнү апарган.

1943 чылдың майда баштайгы эки турачы он тыва танкист дайынчылар фронтуже чорупкан. Оларның бирээзи бистиң ачавыс Хомушку Чүргүй-оол турган. Ооң механик-башкарыкчы боор турган экипажы узун болгаш алдарлыг дайынчы орукту эрткен дээрзин ачавыстың сактыышкыннарындан, улуг улустарның чугаазындан хөй удаа дыңнаан бис. Ук экипаж ыраңгыя украин черге тулчуушкуннарга онза шылгараан. 52 дугаар армия танкыларының күчүлүг согуушкунунуң соонда, Чернокаменецк чоогунга немецтерниң камгалалын чара шапкаш, Уманьче шавар халдаашкынны кылган. Ынчалза-даа хоорайны дораан-на алзап, хостаар аргажок болган. Ынчан командылал черн 25 танк полктарын хоорайның артынче, Хомушку Чүргүй-оолдуу-биле катай ийи танкыны удур шаап халдаашкынче киирер деп шиитпирлээн.

Эрес-маадырлыг сес танкист дайынчылар ук тулчуушкунга дайзынның 24 самолёдун, 80 машиназын узуткаан болгаш 800 солдаттарын, офицерлерин дужуп бээринче албадаан. Олар дайзынның удур шаап халдаашкынын өйтүр шаппышаан, боттарының полктарының танкылары келгиже чедир маадырлыы-биле тулчуп турганнар. Шак ол дидим, коргуш чок болгаш маадырлыг тулчуушкун дээш Хомушку Чүргүй-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан.

Оон соонда ол Румынияны, Венгрияны болгаш Чехословакияны хостаарының тулчуушкуннарынга киришкен, дайынның сөөлгү хүннерин Прагадан ырак эвеске эрттирген.

Хомушку Намгаевич фронтудан төрээн Тывазынга 1945 чылда ээп келгеш, эртем-билиг-биле чепсегленип, тайбың ишче кирген. Партия школазын дооскан. Республиканың аңгы-аңгы районнарынга партия, совет, көдээ ажыл-агый органнарының харыысалгалыг ажылдарынга ажылдаан. Мен бичиимде билир 'келиримге-ле ачавыс Чаа-Хөл суурга МТС-ке партком секретарьлап турган. Ынчан Чаа-Хөл чер ажыл-агыйлыг, кылыр иш-ле хөй. Чазын механизаторлар чер андарар, күзүн дүжүт ажаар дээш оон-даа өске. Ындыг чымыштыг үелерде ачавыс ийи, үш хүннерде, чамдыкта неделя-даа ажыр бригадалар кезиир кижи.

1957 чыл. Ававыстың кадының аайы-биле Самагалдай суурга кожуп келдивис. Ачам Самагалдайга МТС-ке ажылдай берген, аңаа келгеш ийи хире чыл болган соонда өг-бүле байдалының аайы-биле Берт-Даг суурга ажылдаан. Ачавыс база-ла совхозтуң чаартылгазынга улуун киирип, ажыл-агый эргелекчилеп, көдээ Совет күүскомун даргалап, кадрлар килдизинге ажылдап, чурттаалгазының сөөлгү хүннеринге чедир ак сеткилдиг ажылдавышаан, ыраңгыя аныяктарның революсчу, дайынчы, күш-ажылчы кижизидилгезинге бодунуң улуг-хуузун киириштирип, оларның-биле бо-ла ужуражыр чораан кижи. Ажы-төлү бистерни кандыг-даа ажылга ак сеткилдиг, кызымаккай болуңар деп үргүлчү чагыыр.

Амгы үеде ооң адын эдилээн кудумчулар, парктар, пионер отрядтары, дружиналар-даа бисте бар. Тес-Хемниң бир улуг ажыл-агыйын Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхоз кылдыр адап каан.

Бо-ла бүгү чүүлдер дээш партия болгаш чазаавыска, чонувуска бистиң өг-бүлевис өөрүп четтиргенин илередип, чоргаарланып чоруур.

Иван ЧҮРГҮЙ-ООЛ
«О. Шынаа» совхозта ажылчын.
Тес-Хем район

ЧОРГААРАЛДЫҢ БАЙЫРЫ

Оглувус Вадим Кызыл-оол Калинин областа шериг албаны эрттирип турар. Ооң турар кезээниң командириниң шериг хүнүнүң бүдүүзүнде оглувустуң шериг хүлээлгезин канчаар эрттирип турарының дугайын тодаргай бижээн өөрүнчүг бижик алдывыс. Таңма баскаш, командир адын салганы «Оглуңарга чоргаарланыр эргелиг силер. Төрээн чуртувустуң шынчы камгалакчызы төлептиг оолду өстүрүп, кижизидикчиннер дээш силерге өөрүп четтирдивис» дээн чылыг сөстерлиг бижикти тандыр номчааш, кызыгаар чок өөрдүвүс. Дөрт оолдуң чаңгыс кызының ада-иези бис. Ак-Тал суурнуң үндезин чурттакчылары бистер — чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге өөредип, хөй чылдарда школага башкылап ажылдап келген хоочуннар бис.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чыл оюнун улуг байырлалында оглувуска, ооң командиринге, дайынчы өөрүнге солун дамчыштыр дайынчы болгаш политиктиг белеткелге тергиин чедиишкиннерни күзевишаан, чоргааралдың байырын дамчыттывыс.

Вера Дагбалдаа
КЫЗЫЛ-ООЛДАР.
Улуг-Хем район

ОКТЯБРЬНЫҢ ТӨРЭЭН ЧУРТУНУҢ КАМГАЛАЛЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

1418 каржы хүннер, дүннерлиг ханныг дайынның бүгү дургузунда дайынчы болгаш күш-ажылчы маадырлыг чоруктуң өндүр чаагайы чоннуң угаанынга мөңгеде уттундурбас. Төрээн чурту дээш тулчуушкуннарга киржип турган, эрес-дидими-биле өлгеннер база амгы хүннерде диртиг арткан нар 35 шаап халдакчы операция кирген 50 ажыг стратегтиг операцияларның киржикчилери болур. Олар дээрге 1941-1942 чылдарның кышкы кампаниязында Москваже углаан дайзынның 50 дивизиязын чылча шапкан кол күш-түр. Сталинград биле Курск тулчуушкуну ышкаш тулчуушкунну төөгү билбес. Волга унунга тулчуушкуннарга дайзын совет-герман фронтуларга киржип турган 1,5 миллион солдаттарын болгаш офицерлерин чидирген. Курск дээрбээнге фашист аг-шеригни чылча шапканы Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде үндезин өскерилгени болдурган, гитлержи эжелекчилерни совет девискээрден шиитпирлиг үндүр сывырары болгаш Европа чурттарын фашист кулданыгдан хостаары эгелээн.

Ийиги делегей дайынының чылдарында Советтер чуртунуң Чепсектиг Күштери гитлержи Германияның 607 дивизиязын болгаш ооң чалчаларын узуткаан, Японияны дужуп бээринче албадаан.

Шылгалданың чылдарында чон Тиилелге дээш Армияга хлебти, хептн, ок-чемзекти, дайынчы техниканы берип турган...

Өндүр эрес-дидим чоруктарга, тулчуушкуннарга болгаш күш-ажылга чонну Коммунистиг партия хейээт киирип турган. Партияга бүзүрел кажангызындан-даа артык күштүг турган. Коммунистер кезээде мурнунга чораан. Дайын эгезинде 100 дайынчының 13-ү коммунистер, а төнчүзүнде — 25 болган. 3 миллион коммунистер тулчуушкуннарга өлүрткен, 5 миллион ажыг кижи ол кадыг-дошкун чылдарда партия кежигүнүнге кирген. Совет Эвилелиниң Маадырларының 70 ажыг хуузу (ол атты дайын үезинде алганнарның) — коммунистер.

Совет улустуң болгаш ооң Чепсектиг Күштериниң чүс-чүс чылдарда оңуп читпес маадырлыг чоруу кижи төрелгетенни човулаңның кыжанындан камгалааш, аңаа хостуг чурттаар эргени тыпыскан. Дайынның түңнелинде делегей хөгжүлдези дыка өскерилген: империализмниң тергиндели кызыгаарлаттынган, делегей аренанга быжыг туруштуг социализмниң тайбың системазы ээлээн, колониализм буступ дүшкен, ажылчын массаларның боттарының национал база экономиктиг хамаарышпас чоруу дээш демисели бүгү угланыышкын-биле идепкейжээн. Тайбың дээш демисежирде база дайынга удур туржурда, ол эгелевээнде-ле, идепкейлиг болгаш демниг демисежир деп чүвеге бисти Тиилелге өөреткен.

Бодунуң бирги декрединден эгелээш бо хүннерге чедир Черге тайбың амыдыралдың оруқ айтыкчы сылдызы ышкаш туржуп келген бистиң чуртувуска бөмбүрзектиң чону идегелдиг көрүп турар. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар талазы-биле 1987 чылдың декабрьда Вашингтонга ат салдынган дугуржуушкун 1988 чылдың январь 15-те Совет Эвилелиниң идип үндүргени ядролуг чепсекти Чер кырынга 2000 чылга чедир долузу-биле узуткаарының программазының амыдыралчызын болгаш боттуун бүгү делегейге бүзүредип көргүскен.

Совет Чепсектиг Күштерниң кол дайынчы күжү — стратегтиг ядролуг күштер — харыы согугну бээринге доктаамал белен турушта турар стратегтиг сорулганың ракета шерии. ШДФ-ның база ШАК-тың стратегтиг күштери. Эргежок чугула камгалал дайынчы күчү-шыдалдыг Чепсектиг Күштерниң оон өске хевирлери база сайзырап турар — курган чер шерии, авиация болгаш флот, АХУК шерии. Оларның чепсек-биле хандырылгазы сөөлгү чылдарда үндезини-биле өскерилген. Чепсектиг Күштерниң каттыжыышкыннарының бүгү хевирлериниң шеригниң бүгү хевирлериниң кезектериниң болгаш салбырларының оттут база кур күштерни маневрлап ажыглаар аргазы каш катап улгаткан.

Кажан чурт эде тургустунуушкуннуң херии базымында турда, кажан экономиктиг реформаның үндезин чорудулгазы, ниитилел амыдыралының политиктиг демократчыдылгазы ажык-чарлыг, социал чоптуг чорук дээш чер-черде демисел ниитилелдя шыва алган турда, Совет Чепсектиг Күштер бодунуң 70 чыл юбилейин демдеглеп эрттирип турардыр.

Эде тургустунуушкун шериг амыдыралында база калбарган. Ол дээрге — чылдан четпестерни шиитпирлиг ажып эртери, шериг амыдыралга дадагалзаалыг чүүлдерни болдурбазы, дайынчыларның чаа мораль-политиктиг байдалды чедип алыры, сагылга-чурумну үндезини-биле экижидери, эң сөөлүнде — дайынчы белен турушту кошкатпазы.

«Кызымак күш-ажыл, үлегерлиг шериг албаны база эң дээди сагылга-чурум — Төрээн чуртту камгалаар херекке бистиң үлүүвүс!» деп девизтиг социалистиг чарыш шеригде калбарган. Шериг мергежилге тергиин билигни чедип ап, чедиишкиннерни быжыглаар, дайынчы албанны бедик идегел-биле хандырар дээш дайынчылар чүткүп турар. Дайын чылдарында кезектерниң болгаш каттыжыышкыннарның алдарлыг дайынчы туктарының адаанга шериг албаны эрттиреринге дайын хоочуннарының оолдарынга, оолдарының оолдарынга ыянчыг эвес болзун дээш, Афганистанда түр совет шеригниң дайынчылары ның көргүзүп турары ышкаш ындыг идегелди амгы дайынчылар көргүзерлер.

1988 чылдың июньда болур СЭКП-ның Бүгү-эвилел XIX конференциязын төлептиг үткүүр дээш совет дайынчылар бо хүннерде белеткенип турар. Төрээн чуртунуң, партияның, чонунуң база социалистиг дем каттыжылгазының мурнунга эң дээди харыысалгалыын билир кылдыр шериг хүлээлгезин алдарлыг, арын-нүүрлүг эрттирери — бистиң шыдамык күш-ажылывыстың кол сорулгазы болур. Бистиң кайгамчык чараш чериниске тайбың чогаадыкчы күш-ажылдан өске үнелиг шаңнал совет дайынчыга херек чок.

Ок-чемзээн тураскаал музейинге эккеп дужаапкаш, Улуг Октябрьның Төрээн чуртунуң, бөмбүрзекке тайбыңның камгалакчызы — эң сөөлгү солдат хүлээлге күүседип турган чериндеп чоруптар үе келир чадавас. Чериниң чурттакчызынга — кижиге аңаа бүзүрээри күзенчиг. Ол дээш Октябрьның чуртун карак огу дег камгалаары-биле Армияның дайынчы белеткелинге доктаамал ыяк белен туруш негеттинер.

Ю. П. МАКСИМОВ,
стратегтиг сорулганың ракета шериниң Кол командылакчызы — ССРЭ-ниң камгалал министриниң оралакчызы, Совет Эвилелиниң Маадыры, армия генералы.

ГАРНИЗОННУҢ ДАЙЫНЧЫЛАРЫНДА

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң юбилейлиг байырлалының бүдүүзүнде Кызыл гарнизонунуң дайынчыларының чымыштыы, аңаа хүннерниңге көөрде, каш катап чайзыраңчыг болган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелге база шериг негелдеге капсырлаштыр уран чүүл-көрүлдези, спортчу маргылдаалар дээш сагыш салыр чүве-ле хөй болган.

Гарнизоннуң клуву. Гарнизонда партия организациязының секретары капитан И. П. Панасюк-биле аңаа ужуражып, чугаалаштывыс.

Юбилейинге үткүштүр дайынчыларның кылып чорутканы ажылдарындан каш чижек. Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга тураскаадып, гарнизонга чарлаан социалистиг чарыштың тиилекчилери — мурнакчы офицерлерге кежээни организастап эрттирген. Байырлалга тураскааткан социалистиг чарышты түңнеп, тиилекчи дайынчыларга өртектиг белектерни грамоталарны, шилчиир вымпелдерни тывыскан. Херээженнер чөвүлели-биле болгаш хоорайның пионерлери-биле кады белеткээн концертин дайынчылар Пионерлер бажыңынга ада-иелерге болгаш өөреникчилерге бараалгаткан.

«Енисей» Культура бажыңынга дайынчылар «Кажан солдаттар ырлажып турда» деп конкурска идепкейлиг киришкен. Бо чижектиг уран чүүл кежээлери-биле кады спортчу маргылдаалар гарнизонга доктаамал эртип келген. Танкист сержант Р. Ш. Миникаев, мотоадыгжы биче сержант А. Н. Иванов, артиллерист биче сержант И. Н. Хайрулаев олар байырлалга тураскааткан чарыштың бүгү хевирлеринге эң эки үлегер-чижек болганнар. Капитан В. В. Коноваловтуң командылааны салбыр дайынчы болгаш политиктиг белеткелге тергиин деп санадып, мурнуку одуруже үнген.

— Гарнизонда чээрби ажыг нацияның төлээлекчилери шериг албаны эрттирип турар болганда интернационалчы кижизидилге кол черде. Интернационализм болгаш патриотизм — дайынчының мораль-политиктиг шынарында ийи эң чугула тала болур. Чижээлээрге, аныяк дайынчы Чепсектиг Күштерниң хүрээлениинге киргеш, бодунуң төрээн культуразы-биле харылзааны үспес ужурлуг. Бо талазы-биле бисте четпестер бар. Кандыг? Шериг албанныгларга, солдаттарга национал дылдарга литература бистиң библиотекавыста кончуг ховар. Ооң-биле кады эвилелдешкен болгаш автономнуг республикалардан келдирткен дайынчыларның чамдызының орус дылды билири дыка кошкак. Ажы-биле чугаалаарга, орус дылды кошкак билирлерге армияга дыка берге. Эде тургустунуушкунуң базымы бүгү чуртта херии болгаш дидим апарган амгы үеде чедир кылдынмайн турар айтырыгларывысты демниг шиитпирлээр апаар бис — деп, капитан Панасюк чугаалады.

Валентина САТ.

ЧУРУКТАРДА: танк командири биче сержант В. А. Губин биле механик-башкарыкчы ефрейтор В. К. Досов олар септелге үезинде; гарнизоннуң дайынчылары хостуг шакта.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

АНАА ДАЙЫНЧЫ ШҮРГЕ

Августуң дуңгаргай, изиг хүннери. Дайынчы амыдыралын чаа эгелеп чоруурларга ооң бергезин кым билбес боор. Аал-оранынга болза, чиик кылдыр кеттинип алгаш, шөлээн чоруур чүведир ийин. Сарыг хүнү бадыр эштип-даа болур болгай. Шеригге ындыг эвес. Шериг уставтың негелделери чиик эвес болдур ийин. Шериг кижиниң хеви мунгаш болгай. Хөйлеңниң өөгүн безин чежерин чөпшээревес. Чиик майыктааштарга бодаарга, сапыктар аар-даа, изиннчиг-даа. Ону алган кедер, аңаа шуут чаңчыгар. Сөөлүнде барып кижи бүрүзү дайынчы амыдыралдың байдалдарынга чаңчыга бээр.

— Бергезин — деп, Тывадан келген эжим Шүрге Маадырга чугаалап турдум.

— Мен Тожудан кижидир мен. Бо хеп аңаа хөлчок тааржыр ышкаш — деп, ол меңээ чугаалап турду.

Анчы өг-бүлениң оглу болгаш, чаңгыс чер-чурттуум каш-даа шак дургузунда бут кырынга чоруп шыдаар, маңнаан, шаа черле тонмес кижи. Аңнаашкын үезинде оон-биле таварышкан ужурралдарын чугаалаарынга ынак. Оозун шала хөөреди аарак бадырар. Дыңнаксанчыы аажок. Эжимни дыңнааш, дайынчы амыдыралдың бергелерин уттуптар турдум. Чүгүрүп маңнаарынга, спортка чүткүлдүг эжим база бергедээшкиннерге таваржып турган. Орус дылга чугаалаарынга элээн бергедеп турган боор.

Бир катап меңээ солун чагаа келген. Ону номчудар дээш эжимниң турар черинге маңнап келдим. Маадыр Шүргени манаан, сураг. Канчап барган кижи боор дээш, айтырган мен. «Гаутвахтада, үш хонгаштың оон үнер» деп харыы дыңнадым. Бүзүревейн каш катап айтырдым. Дээр мээң кырымче чавызап келгензиг. Канчап чурум үрептер кижи боор деп сөстер хөрээмни өттүр өрүмнеп турганзыг болган, дашкаар үне халый бергенимни билбейн бардым.

Үш хонук дүрген эртер. Ынчалза-даа, бо удаада ол хуусаа меңээ узун кылдыр сагындырган.

— Эжиң үнүп келди! — деп, бир кижиниң үнү мени сырбаш кылындырган.

Кезек болганда Маадыр меңээ каттырымзал маңнап келди.

— Чүдек чүве, эш, удуй бергеш, хемчээттирип турдум. Күжүмнү шын эвес кылдыр санап алгаш, ынчап бардым. Нарядче чоруур мурнунда дыштанып албайн, маңнап каапкан, шуут тургузур аан. Оон башка бо чөгенчиг байдалга кайын таваржыр ийик. Дайынчы дуржулга эвээш деп чүве ол-ла болгай. Ам думчукка кертип алдым — деп, кижим хөөреп турду. — Дыка-ла багай болду, эжим. Дужумде-даа чок чүвеге таварыштым.

Маадыр Шүргениң командири дыштанып ал деп сагындырарга, ол ынчан херекке албайн барган болган. Бичии-даа сагындырыгны кичээнгейге албас болза, оон чүү-даа чүвеге таваржып берип болурун ынчан билип алган мен.

Эжим ооң сөөлүнде чаңгыс-даа катап торгаалга таварышпаан. Эрес-кежээзи-биле бодун шеригге көргүзүпкен кижи болгай. Ыраңгыя спорт шөлүнден ол черле ыравас. Хостуг үе келиргенде чеде берген турар. Дыштаныр хүннерде он беш километрге чадаг чарышка киржири бисте чаңчыл апарган. Ону чорударынга идепкейлиг киржип турарларның бирээзи Шүрге Маадыр. Чадаг чарышка ол үргүлчү бир дугаарында маңнап келир кижи болгай. Эжим «Воин-спортсмен» деп херек демдээнин эдилекчизи.

М. САЛЧАК.

Саннар, фактылар

● 1918 чылдың январь 28-те В. И. Лениниң даргалааны Улус Комиссарлар Чөвүлелиниң хуралынга Үлетпүрчүн-тараачын Кызыл Армины организастаар дугайында декрет хүлээп алдынган. Февраль 11-де Улус Комиссарлар Чөвүлели Үлетпүрчүн-тараачын Кызыл Флотту организастаар декретти хүлээп алган. Февраль 13-те аңаа В. И. Ленин ат салган.

● 1918 чылдың февраль 22-де Совет чазак В. И. Лениниң бижээни «Социалистиг Төрээн чурт айыылда!» деп декредни парлап үндүрген. Империалистиг Германияның шаап халдаашкынындан Совет Республиканы камгалаарынга тураскааткан ленинчи декрет бүгү ниитиниң деткимчезин алган болгаш ажылчы чоннуң революсчу энергиязын көдүрген.

● Социалистиг Төрээн чурттуң камгалалы дээш бистиң чоннуң массалыг көдүрлүүшкүнүнүң база фашист эжелекчилерге удур аныяк Кызыл Армияның эрес-дидим удурланыышкынының хүнүн — февраль 23-түн хүнүн чыл санында Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү кылдыр демдеглеп турар.

● 1920 чылдың күзүнүнде Совет Чепсектиг Күштерниң саны 5,5 млн. кижи чедип турган. Хамааты дайынының чылдарында 6 шериг академия база 150 ажыг курс ажылчыннардан, тараачыннардан бүгү мергежилдерниң 60 муң командирлерин белеткээн.

● Кызыл Армия болгаш Флот үш чыл ажыр ак гвардейжилер-биле болгаш даштыкы интервентилер-биле ачыр-дачыр тутчуп келген. Перекоп, Каховка, Волочаевка, чапаевчи маадырлар, будёновчу кызыл шериглер, балтийжи матростар болгаш хамааты дайынының оон-даа өске маадырлары чоннуң угаан-медерелинде мөңге чурттап чоруур.

● Совет Чепсектиг Күштерниң хууда составының хөй кезиини ажылчын аңгы толдээн. 1925 чылда шеригже келдирткеннерниң чүгле 13,44 хуузу ажылчыннар турган болза, 1939 чылда үштүң бири, а 1959 чылда барык чартыы, амгы үеде — 67,7 хуузу ажылчыннар боор турар.

● Делегейниң ийиги дайынының үезинде 160 хире шериг мергежил санадып турган, 50 чылдарының эгезинде — 400, ам барык 2 муң хире четкен.

● Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-дидим чоруу дээш 7 миллион ажыг совет дайынчылар орденнер, медальдар-биле шаңнаткан, 350 ажыг кижи кезектериниң болгаш корабльдериниң даңзызында мөңгези-биле киир бижиткен. 10 муң ажыг полктар болгаш дивизиялар орденнер-биле шаңнаткан, 29 кезек база каттыжыышкын бет болгаш оон хөй орденнерлиг, 17 ниити шериг болгаш танк армиялары, 82 корпус, 215 дивизия, элээн каш кезектер база корабльдер гвардейжи атты алган.

● Хуусаалыг шериг албаның эрттирип турарларының 80 хуузу дээди болгаш ортумак эртемниг.

● 1946 чылдың февральдан эгелеп Кызыл Армияны Совет Армия деп эде адаан.

● Афган черге интернационалчы хүлээлгезин күүседип турган кылган эрес-маадырлыг чоруу дээш совет 40 дайынчы Совет Эвилелиниң Маадыры болган.

Алышкыларның чагааалары

Республиканың шериг комиссариазының ажылдакчызы М. М. Жиң дайынчы алышкыларның чагааларын солунга эккелген. Ол чагааларны моон адаанда парладывыс.

«Эжим, Михаил Маркович. Чагаа, фото-чурук, открытка база солун дээш четтирдим. Харыыны саададыпкаш бижидим. Буруулуг болдум. Чагаа бижиир үе чок турду. Үргүлчү — агаар. Дээрге ажылдаары биске чиик эвестир. Дужур аттырып тур бис. Дайзынның ужар чүүлүн ыыт чок маңнап орар. Чүнүң дугайын бодавас дээр боор. Чер кырынга дужуп кээривиске, чугаавыс «токтур».

Чоокта чаа Джелабадка база ужуп четтим. Чаңгыс чер-чурттугларымны дилээш тыппадым. Кызыл-Мажалыктан келген Александр Саая Хост хоорай дээш дайылдашкан, өске бир оол — Асадабадка, ушкузу застава камгалалында. Хомуданчыыың чүү дээр боор. Кады чурукка тырттырып алыр арга таварышпайн барды. Чаңгыс чер-чурттуумга — Турандан келген прапорщик Лидия Васильевна Волошинага Кабул хоорайга ужураштым. Оон меңээ чугаалааны болза, Тывадан келген албан-хаакчылар болгаш офицерлер Кабулда хөй. Оларның адрезин билбезинге хомудап турар кижи чорду. Бичии када ужурашкан бис, дораан чорупкан мен.

Силерниң ажыл-херектериңер кайы хире чоруп тур? Чаа чүү барыл? Оолдар клубту тургузуп алды бе?! Кандыг дуза херегил? Орлан Кожаганы кончут эки билир мен, шериг-патриоттуг кижизидилге клувун ол чорудуп шыдаар. Шериг албан хүлээлгезин Афганистанга эрттирип тура, бодун эки көргүскен кижи.

Интернационалчы, шериг-патриотчу кижизидилгеге ажыглаар болза, мээң кадабымда — Клара Бимбиева[illegible]да афган ырларының пластинказы бар. «Каскад», «Голубые береты» ансамбльдер аан. Ол Бүрен-Хемде ажылдап, чурттап турар кижи. Пединститутта оолдарда база бар-дыр ийин. Ужуражы берзиңерзе, менден байырны чедирип көрүңер.

Хүндүлел-биле, Силерниң капитан Л. В. Кара-оол.
1987 чылдың декабрь 28.
Афганистан.

Төрээн чуртка, бүгү чаңгыс чер-чурттугларымга байыр!»

• • •

«Солун дамчыштыр авамга ынаамның, ол кижиге өөрүп четтиргенимниң дугайын бижикседим. Төрээн иезинге бодунуң [illegible] илередип[illegible]севес оол кайда боор. Мээң авамның оолдары үш. Мен база улуг акыларым ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң шериг албанында бис. Оолдары дээш ававыстың сагыжы хөлзеп чоруур. Удавас бистиң улуг байырлалывыс — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылы. Ол дээрге авамның, Төрээн чурттуң камгалакчыларының — иелериниң база байырлалы. Ниитизи-биле алырга, чоннуң байырлалы.

Шыны херек, шериг амыдырал кадыг-берге, харын-даа дошкун. Берге-даа болза ыдыктыг хүлээлгени эрттиреринге төрээн школавыс, баш[illegible]ада-иелеривис бисти белеткээн. Төрээн чуртка ынак болурунга, төөгүнү тураскаал өөрениринге, оларның кайызы-даа башкы, ада-иевис бисти кижизидип чораан. Афганистанга тулчуушкунга мээң акыларымның Төрээн чурттан алган шаңналдары, шериг албанынга мээң бичии чедиишкиннерим (аалче чаныып, дыштаныр кыска хуусаалыг шөлээ-биле ийи катап шаңнаттым) безин оларның. Билир мен, бичии-даа чедиишкин улуг күжениишкиннериниң, эрес-дидим чоруктуң түңнели. Аал-орандан ыракта-даа болзувусса, иевистиң чаагай сеткили [illegible]ти бүргеп чоруур. Оолдарының шуптузу шериг албанында боорга, ада-иевиске чылыг бажыңны совхоз чиигелде болзун дээш берген. Ол дугайын авамның бижээни оо[illegible]рунчуг чагааны сеткил таныышкын-биле номчудум. Ол дээш совхозтуң ажыл-ишчилеринге улуу-биле өөрүп четтирдим. Кана-даа, кажан-даа дайынчыларның ада-иезинге мындыг сагыш човангыр болуру күзенчиг.

Хөй чүвениң херээ чүл, кижиге чоок хамаарылга болгаш деткимчеден аңгыда аан. А бистер бүгү кижилерниң аас-кежиин дээш Төрээн чурттуң камгалалында бис. Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң улуг байырлалының бүдүүзүнде бүгү иелерге болгаш эдаларга быжыг кадыкшылды болгаш аас-кежикти күзедим. Төрээн акыларым Леонид болгаш Юрийге чоргаарланыр, олар дег болуксаар мен.

Шолбан КАРА-ООЛ.
Коми АССР».

ССРЭ-ниң камгалал министриниң

ДУЖААЛЫ

1988 чылдың февраль 23. № 70 Москва хоорай.

Эштер, солдаттар болгаш матростар, сержантылар болгаш старшиналар!

Эштер, прапорщиктер болгаш мичманнар!

Эштер, офицерлер, генералдар болгаш адмиралдар!

Эштер, Совет Чепсектиг Күштерниң хоочуннары!

Бөгүн бистиң улузувус болгаш оон дайынчылары Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылын байырлалдыы-биле демдеглеп турарлар. Оларның тургустунганы болгаш хөгжүлдези бистиң Совет күрүневистиң маадырлыг төөгүзү-биле тудуш харылзаалыг. Ленинниң партиязының тургусканы Совет Чепсектиг Күштер алдарлыг дайынчы орукту эрткен. Хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайыннарының кадыг-дошкун тулчуушкуннарынга олар бодунуң социалистиг Төрээн чуртунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап ап, боттарын балалып читпес алдар-биле бүргеткен.

Улуг Октябрьның херээнге кызыгаар чок дидим, чүреккир бараан болуушкуну-биле, бистиң чуртувустуң дайзыннары-биле тулчуушкуннарга болгаш интернационалчы хүлээлгезин күүседиринге көргүскен маадырлыг болгаш эрес-дидим чоруу-биле совет дайынчылар бистиң улузувустуң ынакшылын, социалистиг чурттарның ажылчы чоннарының, бүгү депшилгелиг кижи төрелгетенниң хүндүткелин чедип алган.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң юбилейин байырлаары эде тургустунуушкунуң, демократчыдылганың болгаш үндезин чаа реформаның, бистиң ниитилеливистиң эртем-техниктиг болгаш социал депшилгезин дүргедедириниң байдалдарында эртип турар. Коммунистиг партияның ажылдап кылганы совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларын революстуг чаартырының стратегиязын совет улус херек кырында боттандырып турар.

Даштыкы политиканың ленинчи принциптеринге бердинген Коммунистиг партия болгаш Совет күрүне СЭКП-ниң XXVII съездизиниң айытканы делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгү чүвени хаара туткан системазын тургузарынче болгаш шериг айыылын кошкадырынче угланыышкынын быжыг болгаш чайгылыш чок боттандырып турар. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың аразында чоокта чаа Вашингтонга ат салдынган Керээ бо чорудулгада чугула черни ээлеп турар. Делегей байдалын экижидеринге болгаш чымчадырынга боттуг байдалдар тургустунуп келген. Ындыг болзажок, дайын айыылы мурнуку хевээр артып турар, а социал реванш барын таланың стратегиязының болгаш милитаристиг программазының кол ээзи боор турар. Эрткен чылдарның кичээндириглери конгүг бедик серемчилелдиг болурувче, кандыг-даа агрессорга өлүмнүг согугну бээринче белен турарын кыйгырып турар.

Бо хүннерде ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштери акы-дуңма социалистиг чурттарның армиялары-биле кады социализмниң чаалап алыышкыннарының, тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң камгалалында серемчилелдиг турар. Бистиң ниитилеливисте ниитизи-биле ышкаш, боттуг чорудулгалар Совет Армияда болгаш Шериг-Далай Флодунда күштелип орар. Шериг болгаш күш-ажыл коллективтеринде чаа политиктиг болгаш мөзү-шынар-психологтуг байдал, ажыл-херекчи болгаш четпестерге эптеп чок чорук быжыгып турар. Бедик дайынчы чорукту хандырарынга, организастыг чорукту база сагылга-чурумну быжыглаарынга хууда составтың идепкейни болгаш эгелекчи чоруу бедип турар.

Эштер, дайынчылар болгаш ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннары!

Бүгү улустуң байырлалы — Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чыл ою-биле силерге байыр чедирип тур мен!

Дайынчы болгаш политиктиг белеткелге, амгы үениң чепсээн болгаш шериг техниказын шиңгээдип алырынга, өөредилгени черге, агаарга болгаш далайга сайзырангайжыдарынга моон соңгаар-даа чедиишкиннерни чедип алырын база шериг чурумун бүгү талалыг быжыглаарын Армияның болгаш Флоттуң хууда составынга күзедим.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң хоочуннарынга быжыг кадыкшылды, ниитилел амыдыралының болгаш эде тургустунуушкунуң бүгү талаларын революстуг чаартырының херээнге дайынчы ёзу-биле киржирин күзедим.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылын демдеглээри-биле дужаарым болза:

Бөгүн, 1988 чылдың февраль 23-те, тус черниң шагы-биле 21 шак турда бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы Маадыр-хоорай Москвага, эвилелдешкен республикаларның найысылалдарынга, Маадыр-хоорайлар Ленинградка, Волгоградка, Одессага, Севастопольга, Новороссийскиге, Керчиге, Тулага, Смоленскиге, Мурманскиге, Маадыр-шивээ Брестиге база ол ышкаш Калининград, Львов, Донда-Ростов, Куйбышев, Свердловск, Новосибирск, Чита, Хабаровск, Владивосток болгаш Североморск хоорайларга байырлал фейерверигин кылыр.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чыл ою делгерезин!

Маадырлыг совет улус болгаш оон шылгаттынган авангарды— Совет Эвилелиниң Ленинчи Коммунистиг партиязы делгерезин!

ССРЭ-НИҢ КАМГАЛАЛ МИНИСТРИ АРМИЯ ГЕНЕРАЛЫ Д. ЯЗОВ.

АЛЫС ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Ак-Довурактың хлеб заводунда ажыл-иш хайнып-шкынныг. Ында үш ээлчегде 9 бригада дүн-хүн иштинде чапсар чокка ажылдап турар. Ажылчын хоорайның, Кызыл-Мажалыктың, район девискээринде улуг-биче суурларның чурттакчыларын хлеб-биле хандырар берге болгаш харыысалгалыг ажыл ук заводка онаашкан.

Эртенгиниң 8 шак. Контора аппарадының ажылдакчылары олуттарын ээлепкен. Херим иштинде дөрт автомашина кожа турупкан, дүне быжырган хлебти районнуң ыраккы булуңнары — Хөндергей, Эрги-Барлык, Аянгаты, Аксы-Барлыкче дүрген чедирери-биле чүдүртүнген тур. Магазин бүрүзү бо удаада кайы хирени алырын баш бурунгаар демдеглээн чагыг дептерин ажыткаш, хайгаарап, хлеб, булочка аймаан санап, хүлээп ап, фактураларны бижип долдурган, ак халаттыг кыстарның шалыпкыны аажок.

Технолог, ында профэвилел комитединиң даргазы Татьяна Магрицкая мени баштай-ла хлеб, булочка быжырар цехке эдертип эккелди. Электри-биле ажылдаар печкалар иштинден ужулган чемни ажылчыннар клеткаларга салып турда, лаборант ооң шынарын ол-ла черге тодарадып, чедер-четпезин демдеглеп тур.

Кожазында эң-не арыг-силиг, эрткен чылын ажыткан кондитер цегинге келдивис. Оон чаагай чыт кээп тур. Демир деспилерде тудуп үскен далганга янзы-бүрү холуксаалар немеп, хевирлеп, быжырарынга белеткээн. Белен продукцияны магазиннер столоваяларже чорудары-биле шоодайлаан, хааржактарда салгылаан.

— Бо цехке он ажыг янзы-бүрү продукцияны бүдүрер бис. Ажылдаар херекселдер четчир. Дериглелер доктаамал ажылдап тур. Планны ажыр-даа күүседириниң аргазы бар. Ажылдаар кижилер-ле чедишпес-тир — деп, бригадир Валентина Федоровна Прихоренко тайылбырлады. Аңаа ону билир тускай эртемниг кижилер херек. Дарый дилеп тывар, чалап эккеп ажылдадыры-ла чугула.

Пряник кылыр цехтен Сүт-Хөл райондан келген автомашинаның чолаачызы 2,2 тонна пряникти шоодайларга чүдүрүп алгаш, фактуразын хүлээп ал сал-ла чорупту.

Завод бо чылын 300 тонна пряник бүдүрер планын ажыр күүседирин хүлээнип, Өвүр, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга районнарының хереглекчилер ниитилелдериниң баштаар черлери-биле керээлерни чарган. Ол черле өөрүнчүг-дүр. Пряник — чугула хереглелдиң чеми. Ылангыя малчыннар ону дыка сураглаар. Кызылдан-даа айтырып, садып ап турганын билир, көрген мен.

Хлеб заводунуң бо чаа цеги хүнде 1,8-2 тонна продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар. Ынчалза-даа автоматтыг механизмнер, дериглелер бола үрели бээр. Эрги механизмнерни Чадааның хлеб заводу адыргаш, үндүр октагылапкан чыдырда, ону аштап-арыглап, эккеп алгаш кээп салгылаан улус болду. Ак-Довуракта чугула бүдүрүлгениң шиитпирлеттинмээн бир айтырыы бо-дур.

Бо чылдың январь айда 84 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер турган херек кырында оон хөйнү берген. Эки-дир. Февральдың эгезинде бүдүрүлге бот-орулгачарылгаже шилчээн. Ажыл улуг, бергелер бар. Хөй ниитиге даянып херек. Күш-ажылчы коллективтер дугайында хоойлуга дүүштүр чөвүлелди Зинаида Ооржак баштады тургусса-даа, амдыызында тодаргай планы чок. Коллективтиг керээни ам-даа чедир ажылдап, бадылап албаан. Экономиктиг өөредилгениң кичээлдери хаая эртер. Коммунист кижи коллективте чаңгыс-даа чок. Оксана Борисенкога удурткан 18 кежигүннүг комсомол организациязы бар, оон ажылынга хоорайның база районнуң-даа комсомол комитеттери боттуг дуза чедирбейн турар. Мындыг турда, мында хөй-ниити организацияларының рольунуң дугайында кандыг чугаа турарыл?

Бүдүрүлгениң ишти-даштында лозунг-плакаттар, стендилер көзүлбес. Ажылчыннарның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспаан. Аныяк алды ажылчынны «Тыва дагдүгү» комбинаттың ниити чуртталга бажыңынга арай боорда киирген. Заводтуң хоочун ажылчыны Ольга Жукова (өг-бүлезиниң кежигүннери 7 кижи) аргажок, эрги барактың бир соок өрээлинде сыңмарлажып чурттап олурар. Бажың негеп, дилеп, ооң барбааны-ла даргазы хоорайда чок. Эрткен чылын заводтуң шугуму-биле ийи аал чурттаар бир бажыңны ажыглалга киир-генде, Ольга Жуковага берип болур турган. Директор база профком-даа ажылчыннарның чуртталга байдалын өөренип көрбейн турар. Ол ышкаш ясли-садиктерге ажылчыннар боттарының бичии уруглары тургузарының айтырыын директор Владимир Тян база профком-даа деткивес.

Боттарының күжү-биле-ле кылып алыр чүүлдерни ында кылбайн турарын кижи кайгаар: кызыл-булуңну дерип кылбаан, хеп чуур черлер база ындыг. Ажылчыннарның ажылдан үнер-кирер чоруу эвээжевейн турары социал айтырыгларны шиитпирлевейн турарында.

База бир айтырыг: продукция бүдүрериниң планы күүсеттинип турза-даа, шынары багай. Ол дугайында «За асбест», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга шугумчулеп бижип, районнуң улусчу контроль комитединге чугаалажып турду. Эрткен чылын 8 тонна хлебти шынары багай, стандартка дүүшпес дээш бракталп каапкан. Ону үргүлчү хынап турган болза, оон-даа хөй болур ийик. Ак-Довурактың магазиннеринде хлеб четчир кылдыр делгеп каан турда-ла, кожазы Бай-Тайга районнуң Тээли суурже Ак-Довурактан аргышкан улус дедир чанарда оон ыяап-ла хлеб садып ап кээп турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Бо чылдың январьда 2 тонна хлебти база улуска садар арга чок болган. Хлеб ажыткызын-даа холаан. Чогум хлебтиң шынарын экижидер дээш кандыг хемчеглер алырын директор В. А. Тян билбейн турар.

Четпестерни эдери-биле чүнү кылза эки? Хааныктың мурнунда хөй-ниити организацияларының рольун бедидер. Орта хоорайның база районнуң удуртур органнарының дузазы херек. Ниити күш-биле социал хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырар. Заводтуң херимниң иштинде янзы-бүрү бокту, демир-дести арыглаар, көскү агитацияны дерир, экономиктиг өөредилгени организастаар херек. Ак-Довурак хоорай Совединиң күүскомунуң депутаттарының дузазы херек. Бо бүдүрүлге ам РАҮК-түң эргезинде турар. Бодунуң дорт харылзаары апарган заводту агропромпур каттыжыышкынының (М. Кара-Сал) чанчаар удуртуп, ында ажылды организастаар бодап турарыл? Ол бүдүрүлге мындыг байдалы-биле ажылдап шыдавас, негелде улуг дээрзин бодаза. Кадр айтырыы бирги черге боор турар. Хлеб быжырарының технологиязынга улусту өөредир херек. Шүүмчүлел адрестиг, харыылыг болур. Манап тур бис.

Александр ХЕРТЕК,
«Шынның» корр.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

КАБУЛ. Бахтар агентиллелдиң дыңнадып турары-биле алырга, Афганистанның чөөн үзелдиг демократтыг партияларының эвилелиниң план чөвүлелиниң хуралы болган. Аңаа Афганистан талазы-биле СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң болгаш Афганистан Республиканың Президентизи Наджибулланың медеглелдеринге турасказткан документини хүлээп алган.

Чөөн үзелдиг демократтыг партияларның эвилели Афганистанда байдалды таарыштыр шиитпирлээриниң айтырыгларының талазы-биле билдингир болгаш быжыг туруштуу ээлеп, ук айтырыгны тайбың, политиктиг аргалар-биле шиитпирлээри дээш туржуп турар болгаш бодунуң талазындан ону кылырынга бүгү-ле эргежок чугула базымнарны кылыр деп, документиде айтып турар.

Чурттуң иштинде болгаш даштыкыда турар бүгү политиктиг күштерге тургустунуп келген төөгүлүг арганы халас эрттирбезинче база хан төгүүшкүнүнден улусту хостаарының херээнге идепкейлиг-биле киржиринче эвилел кыйгырган. Афган улус даштыкыдан кандыг-даа киржилге чокка боду бодунуң салым-чолун шиитпирлеп шыдаар деп, документиде онзалап айыткан.

ПРАГА. Буржуаз реакцияны тиилээн чехословак улустуң ажылчы чоннарының Февраль революциязынга тураскааткан уран чурулга делгелгезин «Кижилер, амыдырал, күш-ажыл» деп адаан. Оон көргүзүг чүүлдеринде чурулга уран чүүлүнүң 600 ажыг чогаалдарын — чуруктарны, графика болгаш скульптура чогаалдарын көргүскен. Оларны республиканың мастерлери сөөлгү дөртен чыл иштинде тургускан. Көрүкчүлерниң кол кичээнгейин сураглыг чехословак чурукчулар Властимил Раданың, Ян Эрзавойнуң, Франтишек Гросстуң, Йозеф Листерниң ажылдары хаара туткан. Оларның чогаадылга ажылында чурттуң боттуг амыдыралын реалистиг ёзу-биле көргүскен.

ЛУАНДА. Анголага кыска үеде аян-чорук кылып чораан КНО-нуң чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр Африканың мурнуу чүгүнүң айтырыгларын чөптүг шиитпирлээринге делегей ниитилежилгезиниң белеин бадыткаан. Анголаның президентизи Жозе душ Сантуш-биле чугаалажыышкыннарның үезинде Мурнуу-Африка Республиканың чорудуп турары агрессиви политиказының түңнелинде ол чурттуң кырында туруп келген айыыл-биле холбаштыр ханы сагыш човаашкынын илереткен. Преторияның ёзу-чуруму Намибияны хоойлуга удур эжелээрни соксадырындан ойталап, Анголага удур доктаамал халдаашкынны чорудуп, КНО-нуң Уставын каржызы-биле үреп турар деп, Перес де Куэльяр онзалап демдеглээн. Африка күрүнелеринге диптиң мурнуу чүгүнүң улустары болгаш күрүнелери-биле эп-сеткил каттыштырылгазын быжыглаарынче болгаш Мурнуу-Африка Республикада апартеидтиң системазын узуткаары дээш демиселге боттарының салыышкыннарын көвүдедиринче ол кыйгырган.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

БЕРЛИН. ГДР-ниң найысылалында ядролуг чепсек чок зоналар тургузарының айтырыгларының талазы-биле делегей ужуражыышкынының белеткел комитедин тургускан. Аңаа республиканың хөй-ниитизиниң сураглыг ажылдакчылары кирген. Комитеттиң ажылы ГСЧП ТК-ның Чиңгине секретары, ГДР-ниң Күрүне Чөвүлелиниң Даргазы Э. Хонеккерниң хайгааралы-биле чоруп турар.

Комитет бүгү диптерниң хөй-ниитизинге кыйгырыг хүлээп алган. Ында кижи төрелгетенниң делегей айтырыгларын шиитпирлээриниң кол аргазы чепсегленишкинни дужүрери болур деп онзалап демдеглээн. Ол чорудулгага эгени ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле совет-америк Керээ салган дээрзинге бүзүрелди ында илереткен. Ядролуг узуткаашкынның айыылын чайладырының оруу соңгу болгаш мурнуу, чөөн болгаш барыын чүктерге ядролуг чепсектен хостуг девискээрлерни, зоналарны болгаш кудумчуларны тургузарының идеязы болур.

ДЕЛИ. Көрей Улус-демократтыг Республиканың премьери Ли Гын Монуң Индияже албанныг аян-чоруу эгелээн. КУДР-ниң чазаа-ның удуртукчузу биле Индияның премьер-министри Раджив Гандиниң аразында чугаалажыышкыннар болган. Чугаалажыышкыннар үезинде ийи чурттуң кайызынга-даа сонуургалдыг айтырыгларны чугаалажып көрген. Көрей аалчыга алдар болдурган дүштеки шайлалгага Көрей чартык ортулукка тайбынны болгаш доктаамал чорукту камгалап алырынче угланган бүгү хемчеглерни Индияның деткип турарын Раджив Ганди бүзүредип чугаалаан. Бодунуң ээлчээнде Ли Гын Мо Индияның тайбынга ынакшылдыг политиказын, Делиге СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары Михаил Горбачевтуң аян-чоруунуң үезинде ат салганы Дели декларациязын бедик-биле үнелеп турарының дугайын чугаалаан.

ЖЕНЕВА. «Палестина болгаш Мурнуу Африка кижиниң эргелерин эң-не улуу-биле үреп турар районнар болур» деп, КНО-нуң кижиниң эргелериниң талазы-биле комиссиязының 44-ү сессиязынга Араб чурттарның лигазының чиңгине секретары Шедли Клиби медеглээн. Израильдиң эжелеп алганы араб девискээрлерде байдаа сөөлгү үеде Тель-Авивтиң эрге-чагыргаларының чорудуп турар истеп сүрүүшкүн политиказының ужурундан улам-на баксырап турар. Израиль эжелекчи эрге-чагыргалар эжелеттирген араб девискээрлерде чуртталга бажыңнарын доктаамал узуткап, муң-муң патриоттарны үндүр шөлүп, араб черлерни хавырып, ол черниң үндезин чурттакчыларынга сугну болгаш бойдустуң өске-даа курлавырларын бербейн турар. 1967 чылдан бээр ам 25 муң чуртталга бажыңнарын узуткаан. Араб черлерни колония болдурарының база арабтарга, палестиннерге ылгай көрүүшкүн политиказын чорударын үргүлчүлеп турар. Делегей ниитилежилгези колониалдыг ындыг политика-биле моон соңгаар эптежип шыдавас.

(СЭТА).

ЧӨВҮЛЕЛДИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ТОКИО. (СЭТА). Ядролуг болгаш водородтуг чепсекти хоруурун дээш бүгү япон чөвүлел (Генсуйкио) чурттуң девискээринге болгаш ооң далай чоогу черлеринге америк ядролуг чепсекти тургуспазын болгаш делегейниң дүшкүүрлүг чоруун чавырылдырарынга дузалаарын чазактан негээн. Ол дугайын ук чөвүлелдиң хүлээп алган медеглелинде айыткан. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында совет-америк Керээниң чардынганы ядролуг чепсекти узуткаарының оруунда баштайгы базым болур. Ядролуг дайынның өскүп үнерин чайладыр дээш делегейниң бүгү чурттары улам күжениишкинниг хөделир ужурлуг.

Японияның чазаа ядролуг чепсекти узуткаар дугайында хоозун кыйгырыгларны кылып турза-даа, херек кырында аңаа шуут удурланышкак политиканы боттандырып турар деп, медеглелде айыткан. Чазактың чөпшээрели-биле Японияның далай порттарынга атомнуг чепсектиг америк корабльдер үргүлчү кээп турар. Чурттуң девискээринде америк шериг баазаларында атомнуг чепсектиг самолёттар хөй.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН

КОПЕНГАГЕН. (СЭТА). Данияның найысылалында ГДР-ниң, Болгарияның, Венгрияның коммунистиг партияларының болгаш Данияның, Бельгияның, Нидерландының социал-демократтыг партияларының төлээлекчилериниң аразында үшкү конференциязы чоокта чаа болган.

Ужуражыышкынның киржикчилери ийи хүн иштинде ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында совет-америк керээге ат салганының соонда, Европада байдалдың хөгжүлдезин үнелеп көөр болгаш дипке экономиктиг кады ажылдажылга айтырыгларының дугайында санал-оналдарын солушкан. Камгалал стратегиязын ёзугаар НАТО-нуң болгаш Варшава Керээзиниң Организациязының чепсектиг күштериниң тургузуунуң өскерлип болур аргаларынга улуг кичээнгейни конференцияга үндүрген.

АРГЕНТИНАДА НАЦИЗМНИҢ ӨЗҮМНЕРИ

Чечинде фашистиг кас демдек чураан оол телекаменаның объективинче чиге көрүп тура: «Адольф Гитлер чораан болза, амгы шагның төөгүзүнүң шылгараңгай кижизи турар ийик деп ханы бүзүрээр мен» деп чугаалады. Ооң арын-шырайында эгениишкинниң демдээ безин чок. Национал-социалистиг шимчээшкин талазы-биле Гитлерниң кады үүлгедип чораан «сурукчулары» деп бодунуң бүзүрелинге ол «быжыы-биле» бердинген-дир деп чүве мырынай илдең болду. Оозун ол бичии-даа чажырбады.

Аргентин найысылал телевидениезиниң 13-кү каналының репертёрунуң кичээнгейин Буэнос-Айрестиң эң хөй кижилерлиг төп кудумчуларының бирээзинде үстүнде айытканывыс «шимчээшкинниң» активчилериниң эрткен-дүшкен кижилерге саналдап турары номнарны делгей салган стол хаара туда берген. Оларның утказын билип алыр төлээде, ук номнарның аттарын чүгүрту көөрге-ле четчир. Оларның тус бүрүзүнде фашизмниң ёзузу, ССРЭ-ге удур дерзии үзел-бодал сиңниккен. Номнарның картында нацисчи кас демдектерни чураан.

«Бистиң шимчээшкинивис хөй чүүлдер талазы-биле герман национал социализмниң идеяларын барымдаалаан, ынчалзажок Аргентинаның онзагай байдалдарын база өөренип көрүп турар. Марксисчилер биле еврейлер бистиң чуртувуска кыжаныышкын болуп турарынга бүзүрелдиг бис, ынчангаш оларга удур демисежир дээр долу шиитпирлиг бис» — деп, номнарның аныяк садыгжызы чугаалады.

Элдепсиниш, кайгай берген журналист ол оолчугаштан «арыг кеш-сөөктүң» идеяларын суртаалдаары-биле Гитлерниң шагда үжен чылдар үезинде ажыглап турган лозуннарын база дагын суртаалдап болур чүве бе ынчаш? А албадал лагерьлеринге хилинчектеттирген, газтыг камераларга, хуюктаар суугуларга хуюктадып өлүрткен миллион-миллион еврейлерниң өске-даа национальдарның төлээлекчилериниң дугайында тураскаалды канчаарыл? деп айтырган. «А шупту-ла, чогум-на, харын ындыг болганының бүзүредилгези кайдал? — Фотографиялар, фильмнер? — Олар шупту ужунга үндүр нүгүл, хажыдыышкыннар ышкажыл» деп, ол оол маргыжып харыылаан.

Бо телерепортажты каш хүннер мурнунда көрүп, а оон биче мурнунда радиодамчыдылгаларының бирээзинден «дайын чылдарында кандыг-даа концлагерьлер турбаан» дээрзиниң дугайында ол янзылыг медеглелди дыңнаан мен. «Концлагерьлер» дижир чүве «кызылдарның боттарының даап бодап алган чүвелери» ышкажыл деп дамчыткан. Германияның Федеративтиг Республиказының шагдан бээр оралдажып келгени дайын талазы-биле кем-буруулуг нацисчи Йозеф Франц Лео Шваммбергерни Кордова дээр аргентин можуга чоокта чаа тудуп хоругдаан. Дайын үезинде гитлержи эжелел чылдарында Польшага ханныг өлүрүкчү изин арттыр-

Политиктиг беседа

ган, ол биеэги эзэсчи еврей «геттоларны» тургузуп, чүс-чүс кижилерни шуут боду боолап өлүрүп, оларже овчарка ыттарны салып, дорамчылап өлүрген кижилериниң алдын диштерин кыскаштар-биле туруп ап, оларны муң-муну-биле Освенциумче болгаш өске-даа концлагерьлерже чорудуп турган. «Хей чүве чугаалашпаңар, ол бүгү дээрге даап бодаан чүвелер-дир» деп херечилерниң бирээзи радиодамчыдылгазынга чугаалаан. — Мен бодум немец кижи мен, дайын чылдарында шеригге офицер турдум».

Аргентина Чили ышкаш, Парагвай азы Бразилия ышкаш «үшкү рейхтиң» чылча шаптырганының соонда он-он муң гитлержилерге идегелдиг турлаг болу берген. Немец колонистерниң суурлары бөгүн чурттуң янзы-бүрү районнарында бар, биеэги нацистер күрүне албан черлеринге болгаш хууда фирмаларга он-он чылдар ажылдап, полицейжи күштерни болгаш чажыт албан черлерин тургузарынга киржип келген. Чамдык сан-медээлер ёзугаар алырга, Мартин Борман, Йозеф Менгеле болгаш дайын талазы-биле улуг кем-буруулуг өске-даа дыка хөй идегеттер өске аттар-биле Аргентинага хөй чылдарда чурттап келген. Оларның чамдыктары сөөлзүреди кожазында өске чурттарже дезе-даа бергилээн.

Аргентиннерниң бөгүнгү салгакчыларынга эрткен үениң коргунчуг халавының дугайында херек кырында чүү-даа билдинмес. Барыын талакы «шинчилекчилер» төөгүнүң медерелдии-биле дыка кажар хажыдып турар болганда, гитлержилерни чылча шаварынга кол рольдуг болган дээр аян-биле америк солдаттарның «эрес-маадыр» чоруктарының дугайында фильмнер кинотеатрларда болгаш телевидениениң тус-тус каналдарында барык хүнүңүн чоруп турар болганда, аныяктар шынны кайын билип алыр боор. Концлагерьлерни экранга санаторийлер чыгыы кылдыр көргүзүп, туттурган америк, британ азы француз солдаттарның болгаш офицерлерниң чаа шериг хептер кедип алган коларгап чоруп, футбол ойнап турар кылдыр көргүзүп, а бир эвес олар дезип чоруптарын бодай бээр болза, фашистер кажар арга-биле мегелеп каап тар кылдыр көргүзер болганда, концлагерьлерниң коргунчуг халаптарының дугайында аныяк аргентиннер чүнү билип алыр боор.

Боттарын национал-социалистиг шимчээшкин азы националистиг катап тургузулганың лигазы кылдыр адаттынган бүгү-ле чүзүн-баазын неофашистиг бөлүглежиишкиннер Аргентинада бөгүн хөделип турарында кижи кайгаар чүве чок. Мырынай чоокта чаа ол организацияларның митингизинге чораан мен. «Марксисчилер биле еврейлер» чазакта турушталарны эжелеп алган, республиканың президентизи Рауль Альфонсин аргентин улустуң «саттыныкчызы» болуп турар. «Ынчалза-даа бистин чуртта чүү болуп турарын сагыш амыр көрүп олурбас бис. Боо-чепсекти албан-биле сегирип алыр хүнүвүс келир» деп, ораторларның бирээзи чулчуруп турган.

«Германия хамыктың дээдизи!» деп гитлержи лозуңдан хоолгалап алганы «Аргентина хамыктың дээдизи!» деп лозуң-биле ол митинг эрткен.

Олег КОЛЕСНИКОВ,
СЭТА-ның корр.
Буэнос-Айрес.

Сандиножу революцияны болгаш регионга национал-хосталгалыг шимчээшкинни чок кылырынче чүткүп, Вашингтоннуң администрациязы Төп Америкада дүшкүүрлүг байдалды улам-на чидиглендирип турар. Төп Америкада эң-не дүшкүүрлүг черлерниң бирээзи — Сальвадор. Ында хан төгүүшкүнүг хамааты дайыны эгээн каш чылдар иштинде үргүлчүлеп турар.

Сальвадордан кээп турар дыңнадыглар ёзугаар алырга, Каттышкан Штаттарның бүгү талалыг деткимчези-биле Хосе Наполеон Дуартениң чалча ёзу-чуруму шаажылакчы операцияларны калбартып, тайбың чурттакчы чонга удур террорну улам күштелдирген. Шаажылакчылардан дезип, сальвадор тараачыннар төрээн черин каггаш, даштыкыже хоргадал дилеп чоруп турар.

Национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг фронтузунуң (ФНОФМ) удуртулгазының сан-түңү-биле алырга, сөөлгү чеди чыл иштинде АКШ чонга удур дайынны чорударынга 3,2 миллиард ажыг долларны үндүрген. Пентагон Дуартениң ёзу-чуруму нга самолёттар, вертолёттар болгаш зар артиллерия ышкаш амгы үениң шериг техниказын берип турар. Шаажылакчы операцияларны чорударынга чалча шеригни америк чөвүлекчилер өөредип турар. Ол чөвүлекчилер Вьетнам дайынынга киржип чораан-нар болур.

Кандыг-даа бергелер турбуже Сальвадорнуң улузу чалча ёзу-чурумга удур демиселин үргүлчүлеп турар. ФНОФМ-ниң дайынчылары чурттуң бүгү 14 департаментилеринде чедиишкиннг хөделип турарлар.

ЧУРУКТА: автобуска чораан пассажирлерни чиндирип болгаш документилерин хынаары Сальвадорда хүн бүрүнүң аңаа болуушкуну болу берген.

(СЭТА-ның фотохроникази).

Өвүрнүң Торгалыг суурда, «Херел» ясли-садта, малчыннарның, тудугжуларның болгаш механизаторларның дээш өске-даа мергежилдиң ажыл-ишчилериниң уруглары ойнап-хөглеп, дыштанып, өзүп турарлар.

Ында эки ажылдыг кижизидикчи башкылар, ажаакчылар бар. Кижизидикчи башкы Таисья Сарыгларовна Донгак ында 1977 чылдан ажылдаан. Чаштарга ол солун оюннарны өөредип, эки аажычанга кижизидип турар. Өңнүг чуруктарлыг номнарны уругларга номчуп, тайылбырлап берип, чуруктарны чурудуп, тоолдарны чугаалап берип, чаа-чаа ырларны, шүлүктерни өөредип турар.

ЧУРУКТА: «Херел» ясли-садтың кижизидикчи башкызы Таисья Донгак бодунуң бөлүүнде чаштар-биле.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

Культура медээзи

СОЛУН БЕЛЕК

Москвада «Малыш» ном үндүрер чер РСФСР-ниң улустарының тоолдарының чыындызын үндүрген. Ол чүс муң тиражтыг номнуң ады — «Ак куу». Номда тыва улустуң «Өскүс-оол хаанны канчаар кажарлап каныл» деп тоолу база кирген. Ону М. Ватагин ажылдап кылган.

В. СУПРУН.
Махачкала.

СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Шагаан-Арыг хоорайга «Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш шыдыраага солун маргылдаа болуп эрткен. Аңаа оң алды шыдыраачы киришкен.

Бирги черни М. Анай-оол алган. Ол алза чогуур 15 сандан 13,5 санны алгаш, эки түңнелди көргүскен. Чемпионну түгле АКМК-ның проравы В. Хертек уткан. Район чемпиону М. Түлүш чаа чемпиондан ийи сан чыдып калган. Үшкү черни В. Хертек алган.

Сөөлгү үеде районнуң иштинде шыдыраа маргылдааларын хөйү-биле эрттирип турар апарган. Ол маргылдааларга Ак-Туруг школазындан А. Түлүш, Шагаан-Арыг школазындан О. Дарый киришкеш, үнелиг дүржулганы алган.

Николай ШИШИГИН.

МИХАИЛ БУХТУЕВ

Документалдыг чугаа

(Уланчызы. Эгези № 41 «Шында»).

Авашкылар Хараалга чедип келгеш, каш хонуп турда-ла, Артем Ивановичиге фронтуже келдиришкин бижик Кызылдан чедип келген. Адазының ажылдап турган коллективинге ажылчын болуп кирип алгаш, Михаил нези-биле адазын Кызылга чедир фронтуже үдеп келгеннер.

1942 чылдың чайынында Хараалдан Артем Ивановичини ооң кадайы Раиса Семеновна, оолдары, төрелдери-биле кады фронтуже үдеп турганнар.

Артем Иванович фронтуже аттанып тура, чай аразында кадайын улус аразындан шөлээн черге аппаргаш, арай хөлзээн аян-биле чагаан:

— Куржурум, эргимим, Рая! Дыка-ла үр үелер иштинде магалыг, эки чурттап чордувус але. Дайын чүгле бистиң эвес, хөй-хөй кижилерниң хостуг чуртталгазын үреп турар-дыр. Ам канчаар, ыдыктыг хүлээлге-дир. Эттеп, чүү-хоовусту кыжын шанак оруу-биле Кызылче чедиртип алырын бодап көр. Мен-даа ыдыктыг хүлээлгемни күүседир орукче аттанып тайн. Дайын —дайынна болгай, хуу-салым-на билир-дир, ийин. Оолдарыңны эки-ле хайгаарап көр. Чедип баргаш, турум доктааган черимден бижиир мен. Михаилдиң хары дайын доозулбаанда чеде берзе, ол фронтуже черле чоруур апаар, ооң бетинде-даа чоруптарыдаа магат чок. Сен ону билип ал. Михаил кажан, каяадаа мээң изим-биле чоруур оол-дур ийин.

Фронтучуларны үдээн, хайым чоннуң кызыл туктарлыг, «Төрээн чурт делгерезин!», «Кызыл Шериигге алдар!», «Немец-фашистерге өлүм!» дээн лозуңнарлыг митинг дооступ турда, Кызылдан келген командирлер чаа шериглерни аттаныптарынче командылап эгелей берген.

Михаил адазын Кызылдан фронтуже үдеп чорупкаш, бодунуң бодап-ла чораан күзелдериң тодарадып алыры-биле, Кызылга бир неделя хиреде доктааган.

Шериг комиссариады, совет эргээ черинге барып тургаш, ында таныжары эш-өөрү-биле чугаалажырга, Михаилдиң билдиришкинин хандырган — ону дараазында чоруурун чөпшээрээн.

Дайын үезинде Михаилдиң адазы Артем Иванович Кызылга чурттаар бажыңны садып алган. Ол бажың Кочетов кудумчузунда, амгы чаа тос каът бажыңның чанында турган.

1942 чылда Михаил Бухтуевтиң база бир улуг күзели бүткен. Школага өөренип турган, чыл эгезинде ону Тываның Аныяктарының Революстуг Эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алгаш, 1480 дугаарлыг арөвэ кежигүнүнүң биледин тывыскан. Ол дээрге Михаилдиң ажыл-амыдыралынга дыка чугула, кедилиг, деткимче документ апарган. «Адазының алыс соруун оглу эдерер, иезиниң изиг чаңын кызы эдерер» — деп үлегер чугаа дыка-ла шын-дыр ийин. Михаил 1942 чылдың чайынында алдын уургайынга ачазының ажылдап турган участогунга кирип алгаш, алдын уургайының хоочун ажылдакчызы Иван Владимирович Барковтуң башкарып турганы мурнакчы бригадазынга ажылдап эгелээн.

Ол чылын дайып үези дээш, алдын уургайының ажылчыннары немец эжелекчилерге удур тулчуп турар маадырлыг Кызыл Шеригниң тиилелгезин дүргедедири-биле ээлчеглиг шөлээ чокка ажылдаарын боттары доктаадып алганнар.

Күзүн октябрьда диңнээр үе чедип кээрге, чамдык ажылчыннар чүгле дыштаныр улуг хүннерин ажыглап, суур долгандыр Хараал-Хемниң пөштүг тайгаларындан диинннегилер турганнар. Михаил улустуң оозун көргеш, мурнунда адазы-биле кады диинннеп турганын сактып, адазының белек кылдыр садып берген дүүргезин аштап, чүлгүп, холаларын кожудедир октап алгаш, бир-ле дыштаныр хүнде суур кедезинде пөштүг сынче диинннеп базып үнген.

Михаил дүшке чедир ол сынның хүнгээр талазының пөштүг кудураалериндеи он ажыг дииң боолап алгаш, хүндүс бедик тайганың кырынга үнүп келгеш, харанып турган. Ойнаа, Демирхемнерниң баштарында бедик тайгалар дээрже шаштыгып үне бергилээн, оларның сүүр баштарын күстүң башкы хары ак торгу аржыыл-биле ораапкан ышкаш көстүп чыткылаан. Михаил ону магадап харап турарга, аалының чоогунда көстүп чыдар «Чеди-Үгбалышкы» дээр тайгалар-даа сагыжынга кирип, олар ооң караанга көстүп келген ышкаш боор турган.

Михаил орайтадыр бажыңынга чедип кээрге, авазы Раиса Семеновна дыка-ла маңаан, ында Мишаның даг-дыныкчызы болур Иван Владимирович Барков база олурган.

— Бо кончуг улуг тайга черге чааскаан чер чоруй баар, кончууңну. Аза берзиңзе канчаар сен, адыг-мажалай-даа бар болгай — деп, Иван Владимирович, бодунуң оглу дег кылдыр Мишаны чемелээн.

— Адыг-мажаалай дидинер, Иван Владимирович. Ол чүвенерниң изинге таварыштым, боду көзүлбес-даа эр болду —деп, Миша баштактанган.

Михаилдиң эккелген олчазын Иван Владимирович мактап, магадап көрүп олурган.

• • •

1942 чылдың ноябрь — Бухтуевтерге кончуг аар качыгдалдың айы болган. Ноябрьның эгезинде почта-биле Артем Иванович Ленинград чоогунга дайылдажып тургаш, сентябрь айның төнчүзүнде өлүрткенинин дугайында дыңнадыг бижик келген. Ол хүн Раиса Семеновнага кончуг аар болгаш узун болган. Куржур удуп чадап, оттуп, ыглап, харындаа базар-баар чер тыппаан, туруп, олуруп каап, кылаштап-ла турган. Михаил авазының чанынга эртен чер чырыгыже чедир олурган. Ол үеде Михаил чүнү бодаваан дээр боор.

— Ам черле саадаан херээ чок. «Сени өлүрүп каапса, мен фронтуже дораан чоруур мен» —деп, ачамны үдеп тура, аңаа даңгыраглаан-на болгай мен. Ам бо хүн почта-биле шериг комиссарларынче база бир чагаа бижиир мен —деп, чугаалап олура, авазының чанында улуг аптара кырынга боданып чыда, удуп калган.

Иешкилер чырык имир турда-ла эртенги чемниң соонда ажылдаар черинче чорупканнар. Ол хүн ажылдап турарга Михаилдиң бодалынга база хөй-ле чүве кирер: качыгдал, ынакшыл база бар, фронтуже кажан келдирерин база манаар.

Хол хирээзи-биле калбак ыяштыг эптештир хирээлеп дооскаш, хөндүрлүп кээрге, Таня чедип келген, артында кыт чок, көжээ дег апарган бо турган. Михаилдиң арны изипп дээн, ооң чүрээ соп, хамык чүвени эргилдир бодап каапкан. Воробьева Татьяна Васильевна — алдын уургайында контора ажылдакчызы, Михаилдиң душтуу, идепкейлиг комсомолчу уруг, оон артык хөлзээн турган. Михаил биле Таня эрткен чайын клубка кады хана солуну үндүрүп тургаш таныжып эгелээннер. Оларның ол ынакшылын күске чедир кым-даа эки эскербейн турган.

Михаил ам топтап көөрге, Таня тонунуң дырбактыг кежи моюндуруунуң кырында улуг кара шокар аржыыл кедип алган болган.

— Менээ чор сен бе, Таня?

Таня кудуу көрүпкен, ыыт чок турган. Кезек када кайызы-даа ыыттажпааннар.

Михаил биле Таня Раиса Семеновнага боттарының байдалын ажык-биле чугаалаар деп сүмелешкеш, кежээ чеде бергеннер.

Бажыңга кирип кээп, Таня перүктепээ-даа, Раиса Семеновна-биле чараш, чаагай уругзуу-биле мендилешкен соонда, Миша ооң хевин уштуп, олур деп чалаан.

— Авай, мээн өңнүүм, душтуум бо-дур. Таня дээр, таныжып ап көр, моон соңгаар-даа бистиң харылзаавыска удурланмас-ла боор сен. Таня, авам биле таныжып ап көр —дээш, авазынга кады чоокшулап келген.

Мишадан бир хар биче, чүвеге эки өөренип чаңчыкпааны-биле Таня арай девидексеп, арны кызып чоруй, база-ла шуудунга кирип чугаалаан.

— Раиса Семеновна, Михаил биле бис үш ай ажыг таныжып келдивис. Бистиң эң улуувус —силерниң Артём Ивановичиниң фронтуга маадырлыы-биле чок болган дугайында силерниң-биле кады ханы качыгдап тур бис, эки-ле туттунуп, быжыглаңып көрүңер, Раиса Семеновна.

— Авай, Таня-биле байдалымны сеңээ мынчага ыыттавайн чораанымга буруулуг болдум, таныжа аарак-ла, фронтуже чоруй баарга, кымга-даа берге-ле болгай деп бодап чордум — деп, Миша тайылбырлаан.

(Уланчылыг).

Редактор В. С. ШАРАВИН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ

23. Вторник

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — «Арминяның тургустунганы» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Эстафета 4x10 км. Эр кижилер. Дагга хаак спорту. Супергигант. Херээженнер. Хоккей. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 12.40— «Чеди дидим». Шериг-патриоттуг оюн. 13.55 — «Силерге, хоочуннар». Киноконцерт. Өңнүктер-эштер дугайында. 14.45 — «Төрээн чурттуң океан талазындан камгалалы». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.10 — «Дужаал». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1—2 сериялары. 17.20 — Бөгүн делегейде. 17.40 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки спорту. 500 м. Херээженнер. Хоккей. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 19.30 — Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга. «Солдаттар ырлап турар шагда». Солдат ырның бүгү-эвилел телефестивалы. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Солдаттар ырлажып турар шагда» дамчыдылганың уланчызы. 23.05 — 23.25 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 — Долгандыр турар бойдус. 2 класс. Бистиң армиявыс. 9.05 — Француз дыл. 9.35 —«Тоску чалгыг». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Нинти биология. Үнүштерни камгалаарының биологтуг аргалары. 10.35; 11.35 — Төөгү. 6 класс. Христофор Колумбуның аян-чоруу. 11.05 — Француз дыл. 12.05 — 13.35 — «Офицерлер». Уран-чечен фильм. 16.15 —Медээлер. 16.25 — «Үе болгаш бот дугайында». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

17.25 — Уругларга фильм. 17.35 — «Тыва арынар». Док. фильм. 18.25 — «Дайынчы алдар». Чита, Иркутск, Бурят, Кызыл телестудияларының ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 70 чылынга тураскааткан программазы. 19.15— «Тыва черде». Программада: Медээлер. «Бөгүн — ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 70 чылы» «Херээженнер чеөүлелдери болгаш эде тургустунуушкун». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Концерт. 21.00— «Үе».— 21.35 — 23.05 —«Старшина». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.25 — «Кино болгаш көрүкчү». «Ийи эжишки албан эрттирип турган» деп уран-чечен фильмниң көрүлдези болгаш сайгарылгазы. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Чалгынныг элчиген чигеш».

24. Среда

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 —XV кышкы Олимпиада оюннары. Биатлон. 10 км. 10.05 — Хөглүг стартар. 10.50 — 11.00—Медээлер.15.20 — Медээлер. 15.35 — «Эртемниң база күш-ажылдың эвилели». «Великополье» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.05 — «Дугуйлар кырынга өлүм». Арагалаар чоруктуң хоразының дугайында док. фильм. 16.15 — Төөгүнүң арыннары. Төөгү болгаш патриотизмни кижизидери. 16.45 — «Экии, музыка». 17.35 — «Совет Эстония. Чаартылышкынның хрониказы». Телефильм. 18.25 —Бөгүн делегейде. 18.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Трамплинден шураашкыннар. Коньки спорту. 3000 м. Херээженнер. Фигурлуг чуңгулаашкын. Хостуг танцы. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Виктория». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00—23.20— Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Андрей Тимофеевич Болотов, аңы XVIII чүс чылдан чагаалар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Музыка. 4 класс. А. П. Бородинниң музыказында маадырларның овур-хевирлери. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралдың этиказы болгаш психологиязы. Кижилер аразында харылзаалар. 10.35; 11.35 — С. Музыка. 2 класс. Э. Григ. «Пер Гюнт». 11.05 — Немец дыл. 12.05 —«Старшина». Уран-чечен фильм. 13.30 — «Хоорайлар болгаш кижилер». «Витебск», «Душанбе — ол дээрге понедельник». Телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 14.00 — Медээлер. 14.10 — 15.20 — «Баштайгы өөрүшкүлер». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.05 — «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның 1-ги класстарның өөреникчилеринге телешкола. 18.25 — Уругларга фильм. 18.45 — Делегей байдалының дугайында беседа. 18.55 — Телефильм. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «XIX Бүгү-эвилел партконференциязынга уткуштур». «Бот-орулга-чарылга: хүнүңү боттуг чүүлдери». 19.45—Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң орус ырның Үлегерлиг нинти ырының концерти. 21.00 — «Үе» 21.35 — Совет Армияның Төп Бажыңынга поэзия кежээзи. 22.50 — 23.25 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15—Ритмниг гимнастика. 18.45 — «Кижи болгаш компьютер». Телефильм. 19.00 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» 19.45 — Док. фильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Эң биче ном».

25. Четверг

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — «Студенейда кыштаг». Уран-чечен телефильм. 9.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Эстафета. 3x10 км. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Дагга хаак спорту. Улуг слалом. Херээженнер. 13.30 — 13.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — «Кувейтиниң дүвүренчиг хүннери». Телеочерк. 16.25 — Музыка чогаалдарының шыгжамыры. О. Респиги. «Римниң байырлалдары». 16.55— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.40 — «Сеткил ханызындан... Ленин болгаш Грузия. Сактышкыннар, документилер». Док. фильм. 18.30 Бөгүн делегейде. 18.50 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00— «Үе». 21.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Дагга хаак спорту. Улуг слалом. Херээженнер. 00.15 — 00.35 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 —«Боданыышкын». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Музыка. 5 класс. Н. А. Римский-Корсаковтуң «Снегурочка» деп операзы. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — «Россияның Эртемнер академиязы». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. Хээкчилер болгаш койгуннар. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Улуг утбазы». Уран-чечен фильм. 13.40—«Бойдус-биле чаңгыс аай». Телефильмнер. 14.20—Медээлер. 14.30—15.40— «Баштайгы өөрүшкүлер». 2-ги сериязы. 16.40 — Медээлер. 16.50 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Эстафета 3x10 км.

КЫЗЫЛДАН

17.50 — «Сылдысчыгаш». Өөреникчилерге тележурнал. 18.25 — «Тыва черде». Программада: Медээлер. XIX Бүгү-эвилел партконференциязынга уткуштур. «Социал программа боттаныышкында». 18.55 — Медээлер. 19.05 — «Эде тургустунуушкун — үениң негелдези». Тыва АССР-ниң Чурттаар-коммунал ажылагый министерствозунуң ажылынга хамаарыштыр телекорукчулерниң шугумчулелдеринге харыы кылдыр хүлээп алдынган хемчеглер дугайында. 19.35 —Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.40 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 19.55 — ЧССР-ниң культура хүннеринин ССРЭ-де ажыдышкыны. Э. Сухоньнуң «Святоплук» деп операзы. Словак национал театрның шиизи. 20.50 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.00 —«Үе». 21.30 — 23.30 —«Святоплук» операның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.50 — Уран чүүл мастерлери. ССРЭ-ниң улустуң артизи Д. Баниония. 19.00 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Ярославль хоорайга социал-культура объектилерин ажыглалга кирип турган кылдынган немей бижилгелер дугайында. 19.40 — 19.55 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Винтик болгаш шпунтик — хөглүг мастерлер».

26. Пятница

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35 — «Виктория». Уран-чечен телефильм. 10.00 —XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 20 км. Херээженнер. 11.30 —«Дирижёрнуң көрүүшкүнү». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 12.00 —12.10—Медээлер. 14.45 — Медээлер. 14.55— Агроүлетпүрнүң ажыл-херээ болгаш сагыш човаашкыннары. «Даартагы хүннүң тараазы» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.15 —Горький телестудиязының программазы. 16.10 — «Чүүден болгаш чүге». 16.40 —Экономика эртемнериниң үндезиннери. «ТелеЭКО» журнал. 17.10—XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 20 км. Херээженнер. 18.55—Чогаалчының сөзү. Д. Картер-биле беседа. (Канада). 19.05 —Бөгүн делегейде. 19.25 — Экранда — кинокомедия. «Бриллиант хол». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —ССРЭ-ниң улустуң артизи Т. Синявскаяның концерти. 22.40 —23.10 — Интермедээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15— «Алдарлыг Новгород хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35—9.35 — К. Г. Паустовский «Мещера талазы». 6 класс. 9.05 — Англи дыл. 10.05 —ОПТУ сургуулдарынга. Эстетиктиг кижизидилге. Кижи болгаш ат. 10.35 — 11.35—Музыка. 7 класс. М. Мусоргский. 11.05 —Англи дыл. 12.05 — «Сээң сонуургалдарың». Телефильм. 12.55 — «Кодээниң шагы». 13.55 —Медээлер. 14.05—15.15 — «Баштайгы өөрүшкүлер». 3-кү сериязы. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 —«Культура болгаш амыдырал». Үзел-бодалдар белдири. Уругларның хостуг үезин организастаарының нарын айтырыглары. 19.00 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «КАИ экраны». 19.50 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —XV кышкы Олимпиада оюннары. Дагга хаак спорту. Улуг слалом. Эр кижилер. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.35—23.00 — Даштыкы фильм экраны. «Сээң-биле кады чоруур мен». (ЧССР).

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.05 —Медээлер. 18.10 —Э. Мелжелитис. «Лириктиг этюдтар». 19.00 —«Диринг амытаннар дугайында». 20.00 —20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Чараа-чеченнер-биле ужуралдар».

27. Суббота

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.25 — «120 минута». 8.25—XV кышкы Олимпиада оюннары. Биатлон. Эстафета 4x7,5 км. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 11.35 —«Социализм чурттарында». Тележурнал. 12.05 — Бөгүн делегейде. 12.25 —Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. 13.00 — «Диринг амытаннар дугайында». 14.00 — «Эң ку студия». 15.00 —XIX Бүгү-эвилел СЭКП конференциязынга уткуштур. Алыс утказы-биле чугаа. Партком болгаш эде тургустунуушкун. Чаа байдалда Донецк партия организациязының ажылын чаартыр дугайында. 16.30 —Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Каң хааржак». «Идик иштинде кадаг». «Ээрип турар ыт». (Ирландия). 16.50 —Поэзия минуталары. 16.55 —Өг-бүле экраны. «Кестинмээн черлик чечектер дилиндээ». Уран-чечен фильм. 18.30—XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки. 10.00 Херээженнер. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —Суббота кежээзинде. Телевизор дамчыштыр таныжылга. Евгений Евстигнеев. 23.00 — «Театр директору». В. А. Моцарттың чаңгыс кожегелиг каттырынчыг операзынга даянып тургускан телефильм. 23.25 —23.40 —Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15— Теледопчулал. 8.55 — Театр телеабонементизи. В. Шекспир «Гамлет». 9.45 —«Чуртта, Чер!». 10.45—«Кадыкшыл». 11.30 — Шажын болгаш политика. 12.00 —Өг-бүле академиязы. 12.30 — «Билдингир-даа болза, элдептиг». 13.30 —XV кышкы Олимпиада оюннары. Дагга хаак спорту. Слалом. Херээженнер. 14.00—«Ынакшылдың баш удур эскерири». Уран-чечен фильм. 15.05 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 16.50 — Силерге, автомобильге сонуургактарга. Москва чоогунуң автомобильчилеринге техдуза көргүзериниң чаа хевирлериниң дугайында. 17.20 —Реклама. 17.25 —«ХТК-88». Ивановскиниң Күрүне мединститудунуң болгаш Башкир көдээ ажыл-агый институдунуң командаларының ужуражыышкыны. 19.30 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Москвага селгүүстээшкин». 19.45 —«Ойна, гармонь!». РСФСР-ниң алдарлыг артистери Г. база А. Заволокиннер программаны чорудар. 21.00 —«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.20 — «Улуг утбазы». Уран-чечен фильм.

28. Воскресенье

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Медээлер. 8.15— Ритмниг гимнастика. 9.00 — «Спортлото» тиражы». 9.15 —«Будильник». 9.45 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 10.45 —Эртенги почта». Музыкалыг программа. 11.15 — «Дундүгүр кижиниң чугаазы». Эстон ССР-ниң улустуң чурукчузу И. А. Торкениң дугайында телефильм. 11.40 — «Музыкалыг киоск». 12.10 —«Кодээниң шагы». 13.10 — «Кадыкшыл». 13.55 —Тоол аалдап келген. «Каролинаның мөңгүн хендирии». Уран-чечен фильм. 15.30 — «Эде тургустунуушкун: нарын айтырыглар болгаш шиитпирлер». Школа болгаш амыдырал. 17.00 —Мультфильмнер. «Үш адыг». «Плюх база Плих». 17.20 —«Объектив». 18.00—Поэзия минуталары. 18.05 —«Делегей панорамазы». 18.50 —XV кышкы Олимпиада оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. Херээженнер. Хостуг программа. 19.50 —«Дөспес чорук азы Кинода байдал кандыгыл?». Кино чылының түңнели. 21.00—«Үе». 21.35 —Концерт. Х. Фелисиано (АКШ). 22.30 — 22.45 —Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.20— Авам школазы. 8.50 — Портреттер. И. Пущин. 9.50 —Социология: айтырыглар база тайылбырлар. 10.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 50 км. Эр кижилер. 11.55 — «Бир эвес силерге...» 12.40 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Бобслей. 13.25 —Музыка телеабонементизи. «Күүселдениң уран аргазының дугайында». 14.25 — «Ойна, гармонь!». 15.35 — «Арыг фиалкалары». Уран-чечен фильм. 17.05 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 — «Мухинниң оттуруптунар». Уран-чечен фильм .18.45 — Концерт. 19.40 — «Интеграция — келир үеже базым». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Эки дилги». Мультфильм. 20.15 —«Достоевскийниң чуруктары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 20.35 —Реклама. 20.40 — Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Каң хааржак», «Идик иштинде кадаг». «Ээрип турар ыт» (Ирландия). 21.00 —«Үе». 21.35—00.55 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Дагга хаак спорту. Слалом. Эр кижилер. Коньки спорту. 1500 м. Херээженнер. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Трамплинден шураашкыннар. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Аас-кежик мугулдуру» 11.50, 13.50, 15.50, 17.50, 19.50. Мультфильм 10.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Атака» 15.00. «Чаңгыс катап мегелээш» 17.20, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Нептун байырлалы» 16.50, 20.00, «Үрекчи» 15.00, 18.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» К-6: «Лиловый шар» 15.30, «Иван Васильевич мергежилин солуп тур» 20.00 шактарда.

Агаар

Республикага шокар булуттаар. Чамдык черлерге биче хар чаар. Соңгу-барыын угланыышкынныг хаттың кужу секундада 5—10 метр. Дүне 30—35, чамдык районнарга 21—26 градус соок. Хүндүс 15—20, чамдык районнарга 6—11 градус соок болур.

Кызылга шокар булуттаар, хар чагбас. Соңгу-барыын углуг хаттың кужу секундада 5—8 метр. Дүне 32—34 градус, хүндүс 17—19 градус соок болур.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизинии 3-36-82, совет тургузуг килдизинин 3-37-11, үлетпүр килдизинин 3-36-73, чагаа килдизинин 3-39-03, культура килдизинин 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизинин 3-41-16, социал айтырыглар килдизинин 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаша 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2669. ТС 00026.

Тывинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 24
среда
№ 46 (13646)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

СИБИРЬНИҢ ХӨМҮР-ДАЖЫ

КРАСНОЯРСК. «Красноярскуголь» каттыжыышкынының коллективи одаар чүүл казып тыварынга эң-не бедик темпилерни чедип алган. Чыл эгезинден бээр херглекчилерге пландан ажыр чартык миллион тонна хөмүр-дашты чорудуп берген.

Канск-Ачинскиниң экономиктиг девискээр комплекизиниң бүдүрүлгелеринде дагжылар хөмүр-даш казып тыварының технологиязын сайзырангайжыткан. Чижээлээрге, Россия Федерациязында эң-не улуг «Бородинскийи» разрезте күчүлүг ротор комплекстери чүгле кол участоктарда ажылдап турар. А өдериңчи карттардан хөмүр-дашты өске агрегаттар казып турар. Оон чыл санында-ла үш миллион тонна хөмүр-дашты казып алырын төлевилээн. Каттыжыышкында эң улуг, шакта 5000 тонна одаар чүүл казар роторлуг комплекс төлевилээн күчүзү-биле ажылдап турар. Ону А. Летягинниң удурткан экипажы башкарып турар.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг уткуур дээш коллективтерде чарыш калбарган. Оон ажылдыкчылар хүнүнге чедир дөртен ажыг бригада хөмүр-даш казар талазы-биле беш чылдың үш чылының планын күүседирин хүлээнген.

(СЭТА).

ЧААРТЫЛГАНЫҢ ИДЕОЛОГИЯЗЫ

СЭКП ТК-ның Пленумунуң шиитпирлери идепкейлиг ажыл-ишче кыйгырып тур

Февраль 17-18-те СЭКП Төп Комитединиң Пленуму болган. Ук Пленумга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев «Чаартылганың идеологиязы — революсчу эде тургустунуушкунга» деп эгелиг чүве чугаалаан. Эде тургустунуушкунның чаа үе-чадазын ханызы-биле аңаа анализтээн, ооң идеологтуг хандырылгазының программазын тодараткан.

Пленум «Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чоруп турарының болгаш ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, ТК-ның секретары Е. К. Лигачев кылган.

Улус өөредилгезиниң реформазын ханыладырының айтырыгларын партияның, күрүнениң калбак туружундан сайгарып тура, Пленумнуң киржикчилери эде тургустунуушкунуң эң харысалгалыг үе-чадазында ол болуп турар дээрзин демдеглээн. Школага, өөредилгеге болгаш кижизидилгеге хамаарышкан бүгү чүве эде тургустунуушкун-биле дорт холбашкан. Шынар талазы-биле чаа байдалче революсчу шилчилгени боттандырып турар ниитилелге бедик билиглиг, социализмге бердинген, чаа ёзу-биле амыдырап база ажылдап шыдаар идепкейлиг хамааты херек. Чүү-даа чүве кижиниң кыйыы-биле эртпес, кижи чокта чүү-даа кылдынмас.

Ниитилел амыдыралының демократчыдылгазы, экономиктиг үнделин реформа бөгүн-даа, перспективада-даа тодаргай ажыл-ишти партиядан негеп турар. Партияның моон соңгааргы стратегтиг ажылынга хөй-ле чүүлдү тодарадыр СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының концепциязын ажылдап кылып тура, ТК-ның Политбюрозу чүгле ону удуртулга болдурган. Амгы үеде, конференцияның бүдүүзүнде, эде тургустунуушкунуң чамдык принципиалдыг идеологтуг талаларын бодап, чугаалажып көөрү чугула апарган.

Эде тургустунуушкун миллионнарның, бүдүн ниитилелдиң амыдыралчы эрге-ажыктарынга улам ханызы-биле дээп турар апарган. Чаартылгалар чорудулгазының ужур-уткызын болгаш сорулгазын, чаартылгаларның ыраккы болгаш чоокку сорулгаларын кижилерниң эң-не эки билип алыксап, оларның боттарының хамаарылгазын тодарадыксап турары чөп. Дегейлентен чоруктан болгаш «эптиг» чаңчылдардан адырлыры чүве тоовас чоруун, социал идепкей чогун ажып эртери — нарын-на херек. Өскерилгелерни аңгы-аңгы хүлээп ап турар. Чамдык кижилерниң социализмниң туружундан өскээр базып тур эвес бис ыйнаан дээр сезиглелдери база салдарлыг болуп турар. Чамдык кижилерге бо өскерилгелер таарышпайн турары база билдиңгир. Партия «нарын черлерни» чымчаткайн, чаартылгаларның улам кевүдеп турар бүзүрелдиг талалакчылары аңаа эвес политиктиг болгаш идеологтуг байдалга ажылдаар апаар дээрзин ажыы-биле чугаалап турар. Чоннуң немежип орар деткимчези — ону партия эң кол деп санап турар. Социализмге ажыктыг болур бүгү чүүлдерни партия деткип турар болгаш деткиир-даа дээрзин СЭКП ТК-ның Пленумундан бүгүдеге дыңналдыр медеглээн.

Эде тургустунуушкун калбарып база ханылавышаан, эртken орукту болгаш Ленинниң чагааны келир үедеги орукту кичээнгейлиг-биле дүүштүрерин негеп турар. Чамдык ёзу-чурум бодап, эртken чүүлдү катаптаары-биле эвес, а улам идегелдиг утланыышкынны тып алыры-биле дүүштүрер херек. Амгы үеде идеологтуг ажыл-чорудулганың айтырыгларының, социализмниң болгаш эде тургустунуушкунуң теория айтырыгларының улуг ужур-дузалыг болуп турар ужуру-даа ында. Ол СЭКП-ниң XXVII съездизиниң Политиктиг илеткелинге, ооң Программазының чаа эдилгезинге ТК-ның Пленумнарының материалдарынга, өске-даа чамдык документилерге, ылаңгыя Октябрьның 70 чылынга тураскааткан документилерге калбаа-биле чырыттынмышаан, партияның кичээнгейинден кажан-даа үнмээн. Бо айтырыгларны чаа негелделерни барымдаалавышаан шиитпирлээри, оларның-биле ылаптыг ажылдаары ам негеттинип келген. Чүгле партия эртken болгаш амгы үе дугайында, хөгжүлдениң тенденцияларының дугайында эртем-билиглери-биле чепсегленген ниитилелге эң-не амгы үениң социалистиг медерелиниң чорудулгазын башкарып, социалистиг тургузугнуң чаа үе-чадазын теоретиктиг чырыдып, ооң чедиишкиннерин практика кырында хандырып шыдаар болгаш ынчаар хүлээлгелиг.

Бистиң ниитилеливистиң тѳѳгүзүнге марксистиг-ленинчи турушту ёзулуу-биле бадыткаары эде тургустунуушкунга база чугула болуп турар. Ол үени, салым-чаяанны болгаш харысалганы негеп турар, угаан-бодалдың туруштуг, эрес-шудургу болгаш шүгүмчүлекчи ажылын негеп турар. Үнелел кылырда далажыр чоруктуң, арыг шынны чажырып турар хоюглаан чүүлдерни калбак хөй-ниитиже үндүрер чүүлдүң херээ чок. Ындыг хоюглаан чүүлдер бистиң чамдык солуннарывыска болгаш журналдарывыска таваржып турары база хомуданчыг. Фактылар-даа, эртемниң бүзүредилгелери-даа чок чүүлдерни олар чогаадып турар.

Совет эртken үени кичээнгейлиг өөренмишаан, бис эде тургустунуушкунуң болгаш ниитилелди чаартырының бандалдарында ажылдаар чүүлдерни тып ап турар бис. Эде тургустунуушкун — ол дээрге бистиң чиик эвес дуржулгавысты барымдаалаары, бистиң бурунгаар шимчээривиске шаптык болуп турар бүгү чүүлдерни чайладыры-дыр. Бүгү чүвени кижиге, кижиниң чаагай чорууңга деп чайгылып чок эртиневисти катап тургузарын болгаш хөгжүдерин эде тургустунуушкун илередип турар. Партия кижи бүрүзүнүң билиинге, угаанынга, дуржулгазынга, кижиниң эң тергиин шынарларынга идегеп, кижилерни амыдыралга, хөй-нийти ажылынга кижизидеринге, экономикага, демократияга, ажык-чарлыг чорукка, чаа чүүлдү бадыткаарынга аргаларны эң улуу-биле ажыдып турар.

Эде тургустунуушкунуң эмис сорулгаларын чедип алырынга шиитпирлиг чепсек — ниитилелди улам ыңай демократчыдары. Чүгле демократияны дамчыштыр кижи факторун ниитилелдиң ханы чаартылгаларынче бүрүнү-биле киириштирип, аңаа чаа идиглн берип болур. Партия демократизмниң үлегер-чижээн көргүзер хүлээлгелиг. Хамыктың мурнунда хөй-хөй партия комитеттериниң оларның аппараттарының шагдан бээр чаңчыгып калганы командылаксаар, бүгү-ле чүвени холгаарлаар, өскелерниң орнунга ажылдаксаар хоонун ажып эртери эргежок чугула. Демократияны кызыгаарлаар, хөй-ниитиниң саналоналын тоовас дээр оралдажыышкыннарны база соксадыр апаар. Эң-не демократтыг арга-методтарны ажыглап тургаш, партия эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында удурткучу, авангардчы ролюн хандырар, кижи бүрүзүнүң, күш-ажылчы коллективтерниң инициативазын, чогаадыкчы чоруун хөгжүдер хүлээлгелиг.

Массалыг информацияның болгаш пропаганданың чепсектеринге онзагай роль онаажып турар. Сөөлгү чылдарда чедип алган чүүлдерни олар быжыглап база хөгжүтпушаан, партияның болгаш чоннуң шиитпирлеп турар сорулгаларының нарынын, чаалын көргүзер, кыдыра, далаш үнелелдер кылырын болдурбас, күш-ажылчы коллективтерде, хоорайларда болгаш районнарда, областарда болгаш республикаларда, төпте эде тургустунуушкуннуң дуржулгазын ам-даа ханы болгаш тода кылдыр көргүзер ужурлуг. Демократчыдылганы, ажык-чарлыг чорукту калбартырынга пропагандистер, лекторлар, идеология ажылдакчылары улуг рольдуг. Хоойлу-дүрүмнү, сагылга-чурумну, корум-чурумну шыңгыы сагывас болза, эде тургустунуушкун болдунмас. Нийти күрүнениң чаңгыс аай комплекстиг программазы кылдыр юридиктиг бүгү-ниити өөредилгени организастаар деп, Пленум саналдаан.

Ниитилелди шиитпирлиг демократчыдар дээш турушпушаан, партия мынча деп медеглээн: демократияны сайзырадырын болгаш калбартырын хүлээп көрбезин база чедир үнелевезин дээрге-ле чоңга, ооң демократияга хандыкшылынга бүзүрел чок чорук деп санаар апаар. Эде тургустунуушкуннуң «культура талазын» дидим болгаш чүткүлдүг улгаттырар, калбартыр, бистиң хөй националдыг культуравыстың ховар дээн байлааан улам кевүдедир, кижилерниң совет патриотчу болгаш интернационалчы сеткил-сагыжын быжыглаар херек.

Социализмниң чаартылгазының, ону амгы үениң база шимченгир хевирлери-биле байыдарының чарылбас кезээ болза үндезин экономиктиг реформа болур деп партия санап турар. Ол дээрге демократияны ханыладырының, бүдүрүлгениң, бүгү чурттуң ёзулуг ээлери — ажылчы чоннуң эртелев башкарылгага киржириниң боттуг үндезини. Мында бергелер ам-даа эвээш эвес. Кижилерниң ажыл-херекке хамаарылгазы өскерлип турар. Ак сеткилдиг, кызымак ажылдың хүндүзүн көдүрбүшаан, чөптүг эвес деңнээшкинден чайлаар дээн чүткүл улам тодарап орар. а ындыг деңнээшкин күш-ажылга ак сеткилдиг хамаарылгага, ооң бүдүрүкчүлүүн бедидеринге шаптыктап турар болгай.

Экономиканы хөгжүдериниң улуг хемчээлдиг пландарын боттандырарынга бүгү күштү бээрин үе негеп турар. Ооң-биле кады чоннуң хүн бүрү херглелдерин, негелделерин уттуп болбас. Чугаа болза бирги чергениң айтырыгларының — азып-чем, чурттаар орун-бажың айтырыгларының, чонну эки шынарлыг бараанныр болгаш ачы-дуза-биле хандырарының дугайында болуп турар. Ол талазы-биле көрдүнген программалар чамдык черлерде чогуур үезинде болгаш долу хемчээл-биле күүсеттинмейн турары хомуданчыг.

Бистиң политиктиг системавысты ону демократчыдарының туружундан эде тургузарынче ам кирер деп турарывыстың дугайын Пленумга демдеглээн. Маңаа кол чүүл болза дээштиг, демократтыг, контрольдуг, принципиалдыг чугула шиитпирлерни ажылдап кылырынга чоннуң идепкейлиг киржилгезин магадылап турар эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга механизмин тургузары болур. Чугаа болза Советтерниң ролюн бедидериниң дугайында болуп турар, олар төпке-даа, чер-черге-даа ёзулуг-ла эрге-чагырга болган турар ужурлуг. Чугаа болза соңгулда системазын сайзырангайжыдарының, ооң демократчыдылгазының дугайында болуп турар. Чугаа болза партия болгаш күрүне органнарының эрге-хүлээлгелерин аңгылаарының, партия дээрге ниитилелдиң политиктиг авангарды-дыр дээн ленинчи айтышкынны херек кырында бадыткап тургузарының дугайында болуп турар.

Эде тургустунуушкун дээрге партияның кадр политиказын сайзырангайжыдары база болуп турар. Партияның бо талазы-биле кол-ла үнелел-барымдаазы кадрларның эде тургустунуушкунга хамаарылгазы. Партияның кадрларга бедик негелдези ажыл-херекти орта кылбас, харысалга чок чорукту, куруг аазааашкынны, ажыл-херекти тоомча чок көөр чорукту буруу шапканы болуп турар. Ону эде тургустунуушкунну удуртуп турарының дугайында соңгулдалыг органнарның отчёдун бергени парторганизацияларның хуралдарының база партия комитеттериниң пленумнарының киржикчилери илергейлээн. Ук отчёттарны коммунистерниң бедик негелделиг чугаалажып көргениниң түңнелинде 4800 ажыг парткомнарның болгаш партбюроларның ажылын багай деп көрген, соңгулдалыг органнарның 89 муң ажыг кежигүннерин солаан.

Партия бодунуң XIX конференциязынче дуржулгазы байлакшаан, эде тургустунуушкунну, ниитилелде революстуг чаартылгаларны эчизинге чедирер деп долу шиитпирлиг бар чыдар. Аңаа эде тургустунуушкуннуң байдалдарында үш чылдың эң ылаңгыя бүдүрүлге дугайында Хоойлунуң ажылдап эгелээниниң баштайгы айларының амыдыралының болгаш ажыл-херээниң принципиалдыг түңнелдерин сайгарып көөр. Демократчыдылганы калбарткаш, үндезин реформаны эгелээш, бистиң партиявыс болгаш ниитилеливис чүнү чедип алганын тодарадып көөр. Бистиң политиктиг системавысты сайзырангайжыдарының база чурттуң хөгжүлдезиниң чаа үе-чадазында политиктиг авангард — партияның ролюнуң дугайында тодаргай шиитпирлерни хүлээп алыр. Ооң-биле бистиң революстуг эде тургустунуушкунувуска чаа күчүлүг идиглн бээр.

СЭКП Төп Комитединиң Пленуму М. С. Горбачевтуң чугаазында кирген чүүлдерни болгаш түңнелдерни бир эп-сеткил-биле чүүлдүг деп көрген. Эде тургустунуушкун коммунист бүрүзүнүң партийжи херээ, хамааты бүрүзүнүң патриотчу хүлээлгези апаарын политиктиг ажылдың бүгү-ле аргалары-биле чедип алыры эргежок чугула.

(«Правданың» февраль 21-де номеринде мурнуку чүүлү).

СОЦИАЛИЗМНИҢ БОЛГАШ ТАЙБЫҢНЫҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң төөгүзү Улуг Октябрьның тиилелгезинден чарылбас тудуш. Бистиң чуртувустуң Чепсектиг Күштери чоннуң революстуг чаалап алыышкыннарының камгалалынга, тайбыңның болгаш күш-ажылдың камгалалынга чеди он чылдар дургузунда бараан болуп турар. Революцияны камгалаар кылдыр Коммунистиг партияның, В. И. Лениниң тургусканы Совет Чепсектиг Күштер совет улустуң тургузукчу күш-ажылын идегелдиг камгалап, Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезин, бодунуң интернационалчы хүлээлгезин алдарлыы-биле күүседип турар.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга тураскааткан Москваның ажылчы чонунуң төлээлекчилериниң болгаш пайысылал гарнизонунуң дайынчыларының байырлыг хуралы Кремльдиң Съездилер ордузунга февраль 22-де болган.

Эштер **М. С. Горбачев, В. И. Воротников, А. А. Громыко, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, Н. И. Рыжков, Н. Н. Слюньков, М. С. Соломенцев, В. М. Чебриков, Э. А. Шеварднадзе, А. Н. Яковлев, В. И. Долгих, Ю. Д. Маслюков, Н. В. Талызин, Д. Т. Язов, О. Д. Бакланов, А. П. Бирюкова, А. Ф. Добрынин, А. И. Лукьянов, В. А. Медведев, И. В. Капитонов** оларны чыылганнар адыш часкаашкыны-биле уткаан. Чамдык министерстволарның болгаш ведомстволарның удурткучулары, кѳскү шериг начальниктери, дайынның хоотуннары, эртемденнер, партия, совет болгаш хөй-нити организацияларының төлээлекчилери президиумга база олурган.

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылының байырлалынга келген Болгария Улус Республиканың, Венгрия Улус Республиканың, Вьетнам Социалистиг Республиканың, Герман Демократтыг Республиканың, Кампучия Улус Республиканың, Корей Улус-Демократтыг Республиканың, Куба Республиканың, Лаос Улус-Демократтыг Республиканың, Моол Арат Республиканың, Польша Улус Республиканың, Румыния Социалистиг Республиканың, ЧССР-ниң, Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының шериг делегациялары олурушкан.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары, СЭКП-ниң Москва хооркомунуң бирги секретары **Л. Н. Зайков** хуралды ажыткан.

ССРЭ-ниң Күрүне гимнизин күүсеткен.

Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң дайынчыларынга болгаш хоочуннарынга СЭКП Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чедирген байырын Л. Н. Зайков номчаан.

«70 чылдар дургузунда социализмниң болгаш тайбыңның камгалалында» деп илеткелди СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге кандидат, ССРЭ-ниң камгалал министри армия генералы **Д. Т. Язов** кылган.

Бистиң социалистиг Төрээн чуртувустуң маадырлыг намдарының чеди он чылдарын чоокта чаа демдеглээн Октябрь байырлалдарының херели-биле Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү 60 чылын чайынандыр чырыттынган деп илеткелчи чугаалаан. Бистиң социалистиг Ада-чуртувустуң болгаш ооң Чепсектиг Күштериниң төрүттүнген хүнериниң чоок болганы ханы уткалыг Улуг Октябрьның тоолу — бистиң Армиявыстың революстуг бодужу, социализмниң чаалап алыышкыннарын, күш-ажылчы чоннуң эрге-чагырганың камгалаар ооң бедик хүлээлгези ында илергейлеттинген.

Социалистиг күрүнениң Чепсектиг Күштерин тургусканы Улуг Октябрьның тиилелгезиниң сөөлүнде Владимир Ильич Лениниң болгаш большевик партияның шиитпирлээни эң-не нарын, эң-не харысалгалыг сорулгаларның бирээзи болган. Доктаамал армияны, ынчалзажок чаа, социалистиг хевирниң армиязын, чондан хоорулбас тудуш, ооң эрге-ажыын камгалаар хүлээлгелиг армияны организастаарының идеязын Ленин көдүрген. Ындыг армия тургустунган.

Бистиң Чепсектиг Күштеривистиң улусчу бүдүжүнүң чаа демдектери дайыннар аразының үезинде улам тода көстүп келген. Чурт база чаартынып, сайзырап турган. Ооң Чепсектиг Күштери база чаартынып, күштелип турган. Чепсектиг Күштериниң социал баазазы калбарып, быжыгып келген. ССРЭ-ниң тургустунганы хууда составтың интернационалдыг улам сырый каттыжыышкынынга идиигни берген.

Кол кужу герман фашизм болуп турган империалистиг реакция делегейниң чаа дайынынга белеткелди шапкынчыткан. Фашизм-биле чайлаш чок сегиржип алыышкынны партия баш удур билип, чуртту болгаш Чепсектиг Күштерин агрессияны ойтур шаварынга эки белеткээр дээш хемчеглерни ап турган. Шериглерге чаа боо-чепсек болгаш дайынчы техника кээп эгелеп турган.

Ынчалзажок төлевилеттинген чүүлдер дыка хөйү доостунмайн барган. Төөгүден хемчээттинген үе биске четпес болган. Чепсектиг Күштериниң белеткелинге частырыглар бар турганын ыттавайн база барып болбас. Сталинге чүдүүр чоруктуң үезинде кылдынган репрессиялар бистиң командылал болгаш политиктиг кадрларывыска улуг когаралды чедирген. Ол бүгү дайынның биске аң таарымча чок болган баштайгы үезинде болуушкуннарга салдар чедирбес арга чок болган.

Фашизмни болгаш милитаризмни чылча шапканы, бистиң тиилелгевис кижи төрелгетенниң салым-чолунга эң улуг, ёзулуг-ла эргилделиг ужур-дузалыг болуушкуннар болган. Бөмбүрзектиң улустарының мурнунга социал депшилгениң болгаш быжыт тайбыңның келир үезиниң магадылалы ажыттынып турган. Ынчалзажок Барыын чүктүң дайынзырак бөлүктери социал ожээп негээшкиниң чедип алыры-биле антисоветчи, антикоммунистиг «соок дайынны» эгелээн. Делегейниң ийи дайыннарының оосқудуктузу — империализм кижи төрелгетенни үшкү таварылгада — ядролуг дайынче кызап кел чораан деп, Д. Т. Язов демдеглээн. Дайын айыылының күштелгени бистиң чуртувусту бодунуң айыыл чок чоруун хандырары-биле харыы хемчеглерни алырынче албадаан. Дайын соолундеги үеде социализмниң чаалап алыышкыннарының болгаш тайбыңның идегелдиг камгалалын хандырар херекке чугула базым болза 1955 чылда социалистиг күрүнелерниң камгалал эвилелин — Варшава Керээзиниң Организациязын тургусканы болур. Ол дээрге 1949 чылда НАТО блогун тургусканынга болгаш ооң халдакчы шериг кужун өстүрүп турарынга харыы хемчег болган. ССРЭ биле АКШ-тың, Варшава Керээзи биле НАТО-нуң аразында шериг-стратегтиг деңбайдалды чедип алганы ёзулуг тѳѳгүлүг ужур-дузалыг чүүл болган. Ол чорук социализмниң депшилгелиг бүгү күштерниң туружун быжыглаан, делегейниң ядролуг дайынынга тиилелге чедип алыр деп империалистиг реакцияның кордааашкынын бууратkan. Кижи төрелгетенниң ядролуг тамыже ооң киир октап шыдавайн барганынга Совет күрүнениң Чепсектиг Күштериниң бичe эвес салыышкыны кирген.

Ракета-ядролуг чүс чылдың боттуг чүүлдерин, кижи төрелгетенниң дириг аргарының эрге-ажыктарын ханы медерей билир чорук политиктиг чаа бодалдың эргежок чугулазын негеп турар деп, илеткелчи уламчылаан. Дайынны политика чепсээ кылыр ажык-дужүгүнүң шуут чогун, шериг талазы-биле артык күштүг болурунче чүткүлдүң оруунуң мугажын, боо-чепсекти эндере бүдүрериниң сарыыл чогун ол барымдаалап турар. Дайынның болгаш тайбыңның айтырыглары амгы дег, мурнунда кажан-даа ындыг чидиг турбаан. Кижи төрелгетенниң дириг артарының, а дайын болур болза чер кырынга бүгү дириг чүүлдүң чүү-даа чок кырлырының ындыг дециндтирилгези мурнунда чер кырынга кажан-даа турбаан.

Делегей харылзааларын чаа политиктиг бодал-биле дүүштүр үндезини-биле эде тургузарының эргежок чугулазын хүн айтырыынга киирерин амыдырал негеп келген. Варшава Керээзиниң шериг доктриназының дугайында документиде ол кирген. Ол дээрге — ёзулуг-ла камгалалчы доктрина-дыр. Ол амгы үениң эң чугула политиктиг сорулгазынга ядролуг-даа, анаа-даа дайынны болдурбас дээринге чагыртkan болуп турар.

Чепсегленниишкинниң дүжүрери дээш демисежип тура, бис бодувустуң салым-хуувусту шериг күчүзүн өстүрүп азы ону кызырар дээш дугуржурундан ойталап турарлавга бүзүреп шыдавас бис. Кайы-даа күрүнеже — Варшава Керээзиниң киржикчизи күрүнеже даштыкыдан халдаар болза, ону ойтур шавар составтыг, ындыг деңнелдиг кылдыр бистиң чуртувустуң-даа, эвилелчилеривистиң-даа чепсектиг күштерин тудуп турар чылдагаанывыс-даа ында. Бис бодувустуң келир үевисти делегей айтырыгларын шериг кужу-биле шиитпирлээри-биле холбаштырбайн келген-даа, холбаштырбас-даа бис деп, министр демдеглээн. Тайбыңны быжыглаарынче угланган бистиң инициативаларывыс, саналдарывыс, практиктиг базымнарывыс бүгүдеге билдингир.

Бир эвес политиктиг турасорук бар болза, эң-не нарын айтырыглар шиитпирлеттинип болур деп чүвениң чижээ болза ССРЭ биле АКШ-тың ортумак болгаш биче ыраккышылдыг ракеталарын узуткаар дугайында оларның аразында Керээ боол турар. Бо дээрге ядролуг чепсекти боттуг дүжүрериниң оруунга баштайгы, ынчангаш онзагай чугула базым. Ону совет кижилер, бистиң эвилелчилеривис болгаш өңнүктеривис, чер кырында бүгү-ле депшилгелиг, тайбыңга ынак күштер ийиг деткиишкин болгаш идегел-биле хүлээп алганы чөптүг-даа.

Совет Эвилели, чаагай күзел-сорукту, ОЫР болгаш БЫР талазы-биле Керээниң чүүлдерин боттандырарынче бодунуң чүткүлүн илереткишаан, февраль төнчүзүнде ГДР биле ЧССР-ниң девискээринде турар ОЫР-22 ракеталар-биле чепсегленген ракета кезектерин үндүрүп эгелээр. Ол совет ракеталарны болгаш салып үндүрер туркузугларны керээниң күштүг болдуруп бадылаан соонда оларны чок кылдыр узуткаар деп турар черлеринче дорт аппаар.

ОЫР-БЫР талазы-биле совет-америк керээ ракеталарның бо класын Азиядан база ырадып, узуткаарын көрүп турар, ол дээрге бо девискээрге шериг чавырлыышкынынга принципиалдыг ужур-дузалыг. Азия-Оожум океан девискээринге байдалдың экижииринге салдар чедирип турар чугула фактор болза Кыдат Улус Республика-биле бистиң харылзааларывыстың эки талалыг өскерилгелери болур.

М. С. Горбачевтуң Афганистанга политиктиг таарыштырылганың боттуг оруктарын айыткан чоокта чаагы Медеглели канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг.

Бистиң чурттап турар үевис — харысалгалыг, төөгүлүг ужур-дузалыг шиитпирлерниң болгаш төделимишкиннериң үези. Ол үе күрүнелер аразында байдалдың бодалдыг дендигүүрлэй үнелеп көөрүн, оларның кайызының-даа, ол ышкаш бүгү-ниити-даа айыыл чок чоруктуң эрге-ажыктарын өөренип көөрүн чугулалап негеп турар. Шак ындыг айыыл чок чорукту тургузарының оруу бар-даа. Ол орукту Совет Эвилели хажык чок эдерип чоруп орар. Ол дээрге — бүзүрежилгени быжыглаары-дыр. Совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларында революсчу чаартылгалар чорууп, эде тургустунуушкун боол турар деп, министр демдеглээн. СЭКП ТК-ның чаа-чаа болуп эртken Пленумунуң шиитпирлери партияның XXVII съездизиниң программалыг айтышкыннарын боттандырарынче угланган. М. С. Горбачевтуң Пленумга чугаазында совет ниитилелди чаартырының идеологиязы тодараттынган, амгы үеде партияның болгаш чоннуң күжениишкиннерин мөөңнээр чугула утланыышкыннар айыттынган. Бүгү совет улус-биле бир демей, Армияның болгаш Флоттуң дайынчылары ук чугааның программалыг айтышкыннарын удуртулга кылдыр хүлээп алган.

Эде тургустунуушкун чорудулгалары Чепсектиг Күштерле база-ла ханылап турар. Олар бүгү чурт-биле кады эде тургустунуушкуннуң ийиги үе-чадазынче кирген. Чүнүң-даа мурнунда шериг кадрларының ажыл-чорудулгазының стилин бүгү талалыг сайзырангайжыдарын, дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң ажыктыын бедидерин, шыңгыы устав чурумун бүгү черлерге бадыткап тургузарын ийиги үе-чадаының кол сорулгалары кылдыр көрүп турар бис.

Чепсектиг Күштериниң бүгү маадырлыг төөгүзүнде ышкаш, бо хүннерде-даа ооң дайынчы күчүзүнүң тодарадыкчы үндезини ленинчи Коммунистиг партияның удуртулгазында деп, министр онзалап демдеглээн. Чепсектиг Күштериниң амыдыралының бүгү талазын хаара туткан партийжи-политиктиг ажыл ооң онза чепсээ боол келген болгаш боол артар-даа. Ол ажылдың дээштиг болуру эде тургустунуушкуннуң чедиишкиниг болурунуң кол үндезиннериниң бирээзи.

Бистиң бүгү партиявыс-биле бир демей, Чепсектиг Күштериниң партия организациялары XIX Бүгү-эвилел партконференцияга уткуштур чоруп орар. Аңаа белеткел коммунистерниң ажыл-херекчи, идейлиг болгаш харысалгалыг чоруунуң өзүп турары-биле, корум-чурумну быжыглаарынга болгаш дайынчы белен чорукту база серемчилелди күштелдиреринге партийжи салдарның дээштиг боол турары-биле демдеглеттинип турар.

Совет Чепсектиг Күштерниң бүгү төөгүзү — бистиң социалистиг Төрээн чуртувуска кызытаар чок бердинген чоруктуң төөгүзү болур деп, Д. Т. Язов демдеглээн. Совет Чепсектиг Күштер акы-дугма чурттарның армиялары-биле кады социализмниң болгаш тайбыңның идегелдиг камгалалында турар.

Москваның ажылчы чонунуң өмүнээзинден Ада-чурттуң Улуг дайынның киржикчизи, Күрүнениң бирги подшипник заводунуң ажылчыны Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры **П. А. Виндюков**, хоочуннарның өмүнээзинден Совет Эвилелиниң Маадыры армия генералы **А. Ф. Щеглов** чүве чугаалааннар. Болгар Улус Республиканың улустуң камгалал министри армия генералы **Д. Джуров** Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылы-биле холбаштыр байыр чедирип, чүве чугаалаан.

• • •

Байырлыг хуралдың соонда улуг концерт болган.

(СЭТА).

ДҮҮН КЫЗЫЛГА

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чылынга тураскааткан Кызылдың ажылчы чоннар төлээлекчилериниң болгаш ныысылалдың шериг гарнизонунуң дайынчыларының байырлыг хуралы дүүн Кызылга Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

«Октябрьның чаалап алыышкыннарының камгалалында 70 чылда» деп илеткелди Тыва АССР-ниң шериг комиссары В. Н. Козлов кылган.

Байырлыг хуралдың киржикчилеринге байырлал концертин көргүскен.

Күрүне бүдүрүлгелериниң (каттыжыышкыннарының) күш-ажылчы коллективтериниң чөвүлелдерин соңгуурунуң болгаш оларның удуртукчуларының соңгулдаларын база специалистерниң албан-хүлээлгелеринге шилилге конкурстарын эрттирер чурумунуң дугайында

СҮМЕЛЕР

Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр бүдүрүлгелерниң эргелерин болгаш бот-тускайлаң чоруун калбартыры, оларны долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидери, эргелеп башкарылгага демократтыг эге үндезиннерни хөгжүдери бүдүрүлгелерниң бүдүрүлге-техниктиг болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, оларның кадр курлавырларын быжыглаарынга чаа аргаларны болгаш курлавырларны ажыдып, күш-ажылчы коллективке болгаш ажылдакчы бүрүзүнге бүдүрүлгеге бодун ёзулуг ээ кылдыр илередип көргүзеринге аргаларны берип турар.

Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдерин тургусканы, бүдүрүлгелерниң болгаш оларның кезектериниң удуртукчуларын соңгуурун ажыглап киирген, конкурстуг үндезинге специалистерниң албан-хүлээлгелеринге шилилгени практикалаарын калбартканы бот-башкарылганың болгаш чаңгыс кижиниң удуртурунуң принциптерин быжыглап, чарылбас түдүш кылдыр каттыштырып, удуртукчуларның болгаш специалистерниң ат-алдарын көдүрүп турар болгаш бүдүрүлгелерде, каттыжыышкыннарда база организацияларда ажылдап турар бүгү кижилерниң алыс бедик түңнелдерни чедип алыры дээш коллективтиг сонуургалын болгаш харыысалгазын күштелдирер.

Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазының болгаш удуртукчуларның соңгулдазының үндезини болза Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ Хоойлузу, ол ышкаш ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның өске-даа хоойлужудулгалары болур.

Бүдүрүлгелерге болгаш каттыжыышкыннарга күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдериниң болгаш удуртукчуларның соңгулдаларын, специалистерниң албан-хүлээлгелеринге шилилге конкурстарын белеткээри болгаш эрттирери партия эге организацияларының удуртулгазы-биле боттанып чоруттунар. Ону боттандырып тура, партия организациязы СЭКП-ның кадр политиказын чорудуп, күрүнениң, күш-ажылчы коллективтиң болгаш ажылдакчы бүрүзүнүң эрге-ажыктарының түдүш дүүштүрүлгезин хандырар, ол ажылды калбак демократияның болгаш ажык-чарлыг чоруктуң үндезининге чорудар.

Сүмелерни бүдүрүлгелер коллективтеринге, оларның администрациязынга, партия, профэвилел органнарынга күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдерин, бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарының) удуртукчуларын соңгууру болгаш специалистерниң албан-хүлээлгелеринге шилилге конкурстарын организастаарынга методиктиг дуза көргүзер сорулга-биле ажылдап кылган.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТЕРНИҢ ЧӨВҮЛЕЛДЕРИН СОҢГУУРУ

1. Күш-ажылчы коллективтиң бүрүн эргелерин хуралдар (конференциялар) аразында үеде бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) күш-ажылчы коллективиниң чөвүлели боттандырып чорудар.

2. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелин бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) коллективиниң нийти хуралы (конференциязы) чажыт азы ажык бадылаашкын-биле 2-3 чыл хуусаалыг кылдыр соңгуур.

Чөвүлел соңгуурунуң талазы-биле хуралды эрттирериниң дугайын соңгулдаларга чедир 15 хонуктан эрте хуусаада чарлаарын сүмелеп турар.

3. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң кежигүннерин күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) партия, профэвилел болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының, тургустунганы эге кезектерниң коллективтериниң, ол ышкаш күш-ажылчы коллективтиң кежигүннериниң дорт депшиткени кандидаттар иштинден соңгуур. Партия, профэвилел болгаш хөй-нийти организациялары, администрация хуралга кандидаттарның чаңгыс аай даңзызын саналдап болур.

4. Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелин соңгуур күш-ажылчы коллектив хуралын (конференциязын) профэвилел комитеди бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның) администрациязы-биле кады чыылдырар. Конференцияга делегаттар төлээлелиниң нормазын база-ла олар тодарадыр. Бир эвес хуралда коллектив кежигүннериниң чартыындан хөй кезии, а конференцияда — делегаттарның үштүң ийи кезииниден хөйү киржип турар болза, ону күштүг деп санаар.

Күш-ажылчы коллективтиң хуралда киржип турар кежигүннериниң (конференцияның делегаттарының) хөй кезииниң соңгааны кандидаттарны соңгуткан деп санаар. Чөвүлелдиң кежигүннериниң санын күш-ажылчы коллективтиң нийти хуралындан (конференциязындан) доктаадыр. Ол күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелинге даандырып турар сорулгаларны чогуур үезинде болгаш шынарлыг күүседип хире ынча санныг болур, ынчалзажок 30 кижиден ашпас ужурлуг.

Чөвүлелге ажылчыннарны, бригадирлерни, мастерлерни, специалистерни, администрацияның, партия, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилерин соңгуур. Администрацияның төлээлекчилери күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң кежигүннериниң нийти санының дөрттүң бир кезиинден ашпас ужурлуг. Кандидатура бүрүзүн хуралга тус-тузунда сайгарып чугаалажырын сүмелеп турар.

Соңгулдаларның түңнелинде соңгуттурган кижилерниң (бадылаашкынның хөй кезиин алганнарның) саны хуралдың доктааткан сандан хөй апаар болза, хурал чөвүлелдиң сан составының талазы-биле бодунуң шиитпирин эде көөр ийикпе, азы чөвүлелге хуралдың (конференцияның) киржикчилериниң эң хөй бадылаашкын бергеннерин арттырар.

Дараазында соңгулдаларда чурумчутканың ёзугаар, чөвүлелдиң составының үштүң бир кезиинден хөйүн чаартыр.

5. Чөвүлелдиң даргазын, даргазының оралакчызын болгаш секретарын чөвүлелдиң составындан ооң организастыг хуралынга хөй бадылаашкын алганы-биле соңгуур.

Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даргазынга мурнакты ажылчыннарны, бригадирлерни, специалистерни, участоктар, цехтер, киллистер, өске-даа ол чижектиг кезектерниң удуртукчуларын соңгуурун сүмелеп турар. Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдериниң даргаларынга бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарның, организацияларның) болгаш хөй-нийти организацияларының удуртукчуларын соңгуурун сүмелевейн турар.

Чөвүлелдиң бүгү кежигүннери, даргазын, ооң оралакчызын, секретарын кириштир, хостатпаан ажылдакчылар болур болгаш боттарының хүлээлгелерин хөй-нийтичи эге-үндезинге күүседир.

6. Бир эвес чөвүлелдиң кежигүнү аңаа көргүскен идегелди шынзытпайн турар болза, ону ооң составындан күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) үндүрүп кааптып болур.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРГЕ (КАТТЫЖЫЫШКЫННАРГА) УДУРТУКЧУЛАРНЫ СОҢГУУРУ

7. Соңгулдалыгның принцивин бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарның) тургустунган эге кезектериниң бүдүрүлге кезээниң, цехтериниң, салбырларының, участоктарының, фермаларының, звеноларының болгаш өске-даа кезектерниң удуртукчуларынга, ол ышкаш мастерлерге база бригадирлерге хамаарыштыр ажыглаар. Бүдүрүлгениң удуртукчузунуң оралакчыларын, юридиктиг болгаш бухгалтер албаннарының база шынар контролюнуң албанының удуртукчуларының база албан-дужаалдарга бүдүрүлгениң удуртукчузу томуйлаар болгаш хостаар, ону үстүнде турар органга күштүг кылдыр бадылаар.

Күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели бүдүрүлге чорудулгазының онзагай талаларын барымдаалап тургаш, соңгулдалыг үндезинге шилиир ужурлуг ол азы бо албан-хүлээлгеге соңгулдаларны чорударының тодаргай хүнүн доктаадыр.

8. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлерин доосканының соонда бүдүрүлгеге (каттыжыышкынга) хуваалда ёзугаар келген аныяк специалистерни соңгулдалыг үндезинге солуттунар албан-хүлээлгелерге чогуур коллективтерниң чөвүлелдери-биле дугурушканын ёзугаар соңгулда чокка удуртукчу томуйлаар.

9. Чаа туттунуп турар азы тургустунуп турар бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарның) удуртукчуларын албан-хүлээлгеге үстүнде турар органдан томуйлаар. Ол удуртукчуларны соңгуурунуң хуусааларын үстүкү органнар-биле дугурушкаш, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң шиитпири-биле доктаадыр.

10. Соңгулдалыг үндезинге шилиир албан-хүлээлгелерге кандидаттарны, оларның боттарының чөпшээрешкени-биле, партия болгаш хөй-нийти организациялары, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлели, бүдүрүлгениң администрациязы, кезектерниң коллективтери болгаш үстүнде турар орган депшидип болур. Ол ышкаш ажылчы бүрүзү бодунуң кандидатуразын саналдаар эргелиг.

11. Удуртукчуларның албан-хүлээлгезинге эң-не төлептиг кандидаттарны илередир сорулга-биле оларны соңгударын күзээннерден конкурстуг үндезинге соңгуур. Чогуур коллективтерниң шиитпирин ёзугаар мастерлерниң болгаш бригадирлерниң, участоктар, фермалар, звенолар удуртукчуларының, ол ышкаш ындыг чергелиг кезектерниң удуртукчуларының соңгулдаларын конкурставас үндезинге-даа эрттирип болур.

12. Бүдүрүлгелерниң болгаш ооң кезектериниң, каттыжыышкынның тургустунган кезектериниң удуртукчуларының, ол ышкаш мастерлерниң болгаш бригадирлерниң соңгулдазының дугайында чарлалдарны, билдириишкин киирериниң хуусааларының, кандидаттарның профессионал болгаш квалификация база өске-даа шынарларының талазы-биле негелделерниң дугайында медээлерни [illegible]ның, республиканың болгаш тус черниң заводтуң [illegible]газынга, хана солуннарга база информацияның [illegible]даа чепсектеринге соңгулданың доктааттынган хуусаазынга чедир бир айдан эвээш эвес үеде парлаарын сүмелеп турар.

Кандидаттарны депшидери болгаш соңгулдаларга киржир дугайында билдириишкиннерни хүлээп алыры, чурумчуй бергениниң ёзугаар, оларны эгелээринге чедир ийи неделя артканда доостур.

13. Соңгулданы эрттирерин организастаар талазы-биле конкурс комиссиязын күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң болгаш бүдүрүлгениң администрациязының кады шиитпири-биле тургузуп болур. Ооң составынга, чурумчааны-биле, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң, администрацияның, партия, профэвилел болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилери, ол ышкаш бодунуң болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң, организацияларның база эргелеп башкарылганың үстүнде турар органнарының мурнакчы ажылчыннарын, эртем ажылдакчыларын, кол-кол специалистерни киирер. Конкурс комиссиязы удуртукчунуң албан-хүлээлгезинге шилидеринге кирген кандидаттар-биле таныжар, оларның ажыл-агыйжы, политиктиг, профессионал, моральдыг болгаш өске-даа шынарларын өөренип көөр.

Соңгулдаларга белеткел талазы-биле организас-техниктиг ажылды күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң даасканын ёзугаар бүдүрүлгениң кадр албаны кылып чорудар.

14. Удуртукчуларның албан-хүлээлгезинге шилидер кандидаттарга доктааткан чурум ёзугаар бүдүрүлге-биле таныжар, оларның сонуургап турары медээлерни алыр, бүдүрүлгениң чогуур кезектеринге барып чедер арганы бээр.

Конкурс комиссиязы, бир эвес таарымчалыг болуп турар болза, соңгударын күзээннерге бүдүрүлгениң азы ооң кезээниң мурнунда тургустунган эң чугула бүдүрүлге-экономиктиг, социал болгаш эргелеп башкарылга сорулгаларын шиитпирлээриниң талазы-биле саналдарны ажылдап кылырын сүмелеп болур.

Конкурс комиссиязы материалдарны өөренип көргениниң база кандидат-биле беседаларның үндезининге оларның чамдыызынга боттарының кандидатураларын бадылаашкынга киирбезин сүмелеп болур.

15. Эрттирген беседалажышкыннарның болгаш ужуражылгаларның соңгударын күзээннерниң саналдарын өөренип көргениниң а ол ышкаш киирген документилерни сайгарып көргениниң үндезининге, партия, совет болгаш профэвилел органнарының, күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң санал-оналын барымдаалап конкурс комиссиязы албан-хүлээлгелерге шилидер кандидатуралар дугайында түңнелдерин белеткээр болгаш оларны күш-ажылчы коллективтиң хуралынга (конференциязынга) дыңнадып киирер.

16. Соңгулдаларга киириштирери-биле кандидаттарның даңзызын болгаш оларның допчу намдарының база ажыл-чорудулгазының дугайында кол-кол медээлерни соңгулдаларга чедир неделядан орай эвес үениң иштинде коллективке дыңнаткан турар. Хамаарышкан кезектиң коллективиниң инициативазы-биле кандидаттар-биле ужуражышкыннарны эрттирип болур.

Соңгулдалыг албан-хүлээлгеге депшидип турар кандидат бүрүзү соңгулдаларны чорудуп турганының кайы-даа үе-чадазында соңгулдаларынга киржиринден ойталап болур эргелиг.

17. Удуртукчулар соңгуур талазы-биле хурал (конференция) конкурс комиссиязының материалдарын сайгарып көөр болгаш соңгуур ужурлуг кандидаттарны бадылаашкын даңзызынга киирер дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

Соңгулда даңзызында кирген кандидаттарга коллектив мурнунга чүве чугаалаар, бодунуң ажыл-чорудулгазының программазын допчулап чугаалап бээр арганы бээр ужурлуг. Шак ындыг чугаалажып көрүүшкүнге күш-ажылчы коллективтиң кандыг-даа кежигүнү киржип болур.

18. Удуртукчуларны соңгуп турар үеде хуралдың (конференцияның) бүрүн эргелиг болуру күш-ажылчы коллектив чөвүлелин соңгууру-биле бир дөмей болур. Бир эвес хуралдың (конференцияның) киржикчилериниң чартыындан хөйү бадылаан болза, бадылаашкынның хөй кезиин алган кандидатты соңгуттурган деп санаар.

Бир эвес кандидаттарның кайызы-даа бадылаашкынның хөй кезиин албайн баар болза, дагын бадылаашкынны чорудар. Эң хөй санныг бадылаашкынны алган ийи кандидатты ол бадылаашкынга киириштирер. Бир эвес дагын бадылаашкында кандидаттарның кайызы-даа чартыындан хөй бадылаашкын албайн баар болза, чаа соңгулдаларны чорудар.

19. Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның тургустунган эге кезээниң удуртукчуларын күш-ажылчы коллективтиң нийти хуралынга (конференциязынга) чажыт азы ажык бадылаашкын-биле (хуралдың азы конференцияның чүүлдүг деп саанаы-биле) 5 чыл хуусаалыг соңгуур болгаш үстүнде турар органга бадыладыр.

Күш-ажылчы коллективтиң соңгуп алганы кол эге кезектиң (кол бүдүрүлгениң) удуртукчузун каттыжыышкынның удуртукчузу кылдыр үстүнде турар орган бадылаар.

Кажан каттыжыышкынны тускай аппарат эргелеп башкарып турар апарганда, каттыжыышкынның удуртукчузун ооң эге кезектериниң болгаш бүдүрүлгелериниң күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилериниң конференциязынга соңгуур.

Бүдүрүлгениң адырларының удуртукчуларын, ол ышкаш мастерлерни болгаш бригадирлерни хамаарышкан коллективтерни чажыт азы ажык бадылаашкын-биле (коллективтиң шиитпирлээни-биле) 5 чыл чедир хуусаада соңгуур болгаш бүдүрүлгениң удуртукчузу бадылаар.

20. Бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның), каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң удуртукчузунуң албан-хүлээлгезинге кандидатты соңгуур дугайында күш-ажылчы коллективтиң хуралының (конференциязының) шиитпири ол кандидатты албан-хүлээлгеге эргелеп башкарылганың үстүнде турар органының бадылаарынга үндезин барымдаа болур.

Бир эвес күш-ажылчы коллективтиң соңгуп алганы кандидатты үстүнде турар орган ук албан-хүлээлгеге бадылавайн баар болза, соңгулдаларның түңнелдерин бадылаарындан ойталааның чылдагааны күш-ажылчы коллективке ол тайылбырлап бээр ужурлуг.

21. Бүдүрүлге кезээниң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) удуртукчузунуң албан-хүлээлгезинге кандидатты соңгуур дугайында коллектив хуралының шиитпири чогуур албан-хүлээлгеге ол кандидатты бадылаар дугайында дужаал үндүреринге ол бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) администрациязынга барымдаа болур.

Бир эвес хамаарышкан коллективтиң соңгуп алганы кандидатты бүдүрүлгениң администрациязы ол албан-хүлээлгеге бадылавайн баар болза, соңгулдаларның түңнелдерин бадылавайн барганының чылдагаанын ол коллективке администрация тайылбырлап бээр хүлээлгелиг болгаш коллектив чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар чаа соңгулдаларны чорудар.

22. Кажан бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарның), каттыжыышкыннарның тургустунган эге кезээниң удуртукчулары боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип шыдавайн барган таварылгаларда ийикпе, азы өске чылдагааннар бар болганда, оларны албан-дужаалындан хуусаа четпээнде хостаарын күш-ажылчы коллективтиң нийти хуралының (конференциязының) шиитпиринге үндезилээш, доктааттынган чурум ёзугаар үстүнде турар орган боттандырып чорудар. Ынчан удуртукчунуң албан-хүлээлгезинден хуусаа четпээнде хостаар айтырыгны күш-ажылчы коллектив, күш-ажылчы коллектив чөвүлели, партия, совет, профэвилел, үстүнде турар ажыл-агый органнары көдүрүп болур. Ол таварылгада үстүнде айыткан органнар күш-ажылчы коллективтиң нийти хуралының (конференциязының) азы ооң чөвүлелиниң мурнунга бодунуң санал-оналын үндезин барымдаалыг тургузар.

Тускай эргелеп башкарылга аппараттыг каттыжыышкын удуртукчузун албан-хүлээлгезинден хуусаа четпээнде хостаарда ооң тургустунган эге кезээниң (бүдүрүлгелерниң) күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилериниң конференциязының шиитпирин ёзугаар боттандырып чорудар.

Бир эвес кезектер удуртукчулары, ол ышкаш мастерлер болгаш бригадирлер боттарының албан-хүлээлгелерин күүседип шыдавайн турар болза, хамааржып турары кезектиң коллективиниң шиитпиринге үндезилээш, доктааттынган чурум ёзугаар бүдүрүлгениң удуртукчузу оларны албан-хүлээлгезинден хуусаа четпээнде хостап болур.

23. Бүрүн эргезиниң хуусаазы төнгеш, албан-дужаалындан хостаткан бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар эге кезээниң удуртукчулары, ол ышкаш мастерлер болгаш бригадирлер соңгулдалыг албан-хүлээлгеден хостатканнарга хамаарыштыр хоойлуда доктааттынган чурум ёзугаар база катап соңгудуп ийикпе, азы өске ажылче шилчиттирип болур.

24. Бүдүрүлге (каттыжыышкын) удуртукчузун болгаш каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң удуртукчузун соңгуурунуң чурумун хажыткан дугайында билдириишкиннерни кады чугаалажып көөр кылдыр үстүнде турар ажыл-агый болгаш профэвилел органнарынга киирер, а бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) кезектериниң удуртукчуларын, мастерлерни болгаш бригадирлерни соңгуурунуң чурумун хажытканының дугайында билдириишкиннерни күш-ажылчы коллектив чөвүлели бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) администрациязы-биле профэвилел комитеди кады көөр.

25. Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ Хоойлузунга үндезилээш, ол ышкаш бо сүмелерге болгаш бүдүрүлгениң онзагай байдалын барымдаалап күш-ажылчы коллективтер чөвүлелин соңгуурунуң база күш-ажылчы коллектив хуралынга (конференциязынга) бадыладыр удуртукчуларның соңгулдазын чорудар чурум дугайында саавырны бүдүрүлгеге ажылдап кылыр.

СПЕЦИАЛИСТЕРНИҢ БОЛГАШ УДУРТУКЧУЛАРНЫҢ АЛБАН-ХҮЛЭЭЛГЕЗИНГЕ КОНКУРСТУГ ҮНДЕЗИНГЕ ШИЛИП АЛЫРЫ

26. Ажылдакчыларның профессионал арга-мергежилин онза ужур-дузалыг болур албан-хүлээлгеге бедик мергежилдиг специалистерни шилип алырын чөптүг болдурарын бедидер сорулга-биле хостуг албан-хүлээлгелерге шилилге болгаш солуушкун чорударда конкурс системазын ажыглаарын сүмелеп турар.

Кол специалистерниң, специалистерниң, ол ышкаш соңгууру көрдүнмээн удуртукчуларның албан-хүлээлгезин шилилге конкурс үндезининге кылып болур. Кандыг хостуг албан-хүлээлгеге шилилгени конкурс үндезининге чорудуп болурунуң дугайында шиитпирни бүдүрүлгениң удуртукчузу күш-ажылчы коллектив чөвүлели-биле кады хүлээп алыр.

ССРЭ-ниң чазааның тускай шиитпирлеринде доктааттынган албан-хүлээлгелерге шилилге конкурстарын эрттирериниң чурумунга болгаш негелделеринге конкурстар эрттирериниң бо чуруму дегбейн турар.

27. Конкурс эрттиреринде бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) удуртукчузунуң шиитпири-биле конкурс эрттирер комиссияларны тургузар. Чамдык таварылгаларда бүдүрүлгениң удуртукчузунуң шиитпирин ёзугаар элээн каш хостуг албан-хүлээлгелерге шилилге кылыр кылдыр конкурс комиссиязы конкурсту эрттирип болур. Коллективтер чөвүлелдериниң, администрацияның, партия, профэвилел болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилерин, чогуур мергежилдиң бедик мергежилдиг специалистерин комиссияларның составынга киирер.

Конкурс эрттирер комиссияның кол-ла сорулгазы — конкурска киришкен кижилерниң иштинден кайы-бир кижини албан-хүлээлгеге томуйлаар дугайында бүдүрүлгениң удуртукчузунга сүме бээри.

28. Конкурстар эрттирериниң, билдириишкин киирер хуусааларның, кандидаттарның профессионал-мергежилинге болгаш өске-даа мөзү-шынарынга негелделерниң дугайында чарлалдарны адырның болгаш тус черниң парлалгазынга парлаарын, конкурстуң чорупу турарын болгаш ооң түңнелдерин бүдүрүлгениң массалыг информация чепсектериниң дузазы-биле калбаа-биле чырыдарын сүмелеп турар.

29. Конкурс үндезининге шилилге кылыр ужурлуг албан-хүлээлгеге кандидаттарның боттарының чөпшээрешкенин ёзугаар партия болгаш хөй-нийти организациялары, күш-ажылчы коллектив чөвүлели болгаш кезектер коллективтери, ол ышкаш бүдүрүлгениң администрациязы кандидаттарны депшидип болур. Кайы-бир албан-хүлээлгениң негелделеринге профессионал-мергежил болгаш өске-даа мөзү-шынар бүдүжү-биле таарыжып болгу дег кандыг-даа ажылдакчы конкурска киржир кылдыр бодунуң кандидатуразын саналдап киирер эргелиг.

30. Кандидаттар-биле чугаалажып беседалашканынга, ол ышкаш киирип келген документилеринге үндезилээш, ажылдап болурунуң эргежок чугула дуржулгазының, билииниң деңнелиниң оларда бар-чогун, ол албан-хүлээлге талазы-биле негелделерге оларның тускай эртеми болгаш мергежили дүгжүп турарын, кандидаттар дугайында күш-ажылчы коллективтиң санал-оналын барымдаалап, комиссия кандидаттарны үнелеп көөр. Бо негелделерге дүгжүп турар кандидаттарга, ол специалистерниң билиинин ханызын хынаар сорулга-биле, оларның келир үеде ажылы-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле рефераттарны кылырын оларга комиссия саналдап болур эргелиг.

31. Кандидаттар-биле чугаалажып беседалашканынга, оларның белеткеп кылганы рефераттарынга үндезилээш, оларның ажыл-ишчи мөзү-шынарын өөренип көөрүнүң өске-даа аргаларын ажыглап тургаш, конкурс үндезининге хостуг албан-хүлээлгеге шилип алыр кылдыр кайы-бирээ кижини сүмелээр дугайында шиитпирни конкурс эрттирип турар комиссия хүлээп алыр.

Конкурс эрттирип турар комиссия ажык азы чажыт бадылаашкын үезинде хөй кезииниң бадылаашкыны-биле шиитпирни хүлээп алыр. Бадылаашкыннар деӊ болу бээр болза, конкурс эрттирип турар комиссияның даргазының бадылааны шиитпир күштүг болур.

32. Конкурстарның түңнелин ёзугаар томуйлаашкынны конкурс эрттирген комиссияның шиитпирин барымдаалап бүдүрүлгениң (каттыжыышкынның тургустунган эге кезээниң) удуртукчузу чорудар.

• • •

Күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдериниң болгаш удуртукчуларның соңгулдаларын чорудары, конкурстуг үндезинге албан-хүлээлгелерге специалистерни шилиири ажылчы чоннарның бүзүрелин чаалап алган, профессионал бедик мергежилдиг, мораль-политиктиг эки мөзү-шынарлыг, социалистиг өнчү-хөреңгини ажыл-агыйжы ёзу-биле ажыглап билиринге ханы сонуургалдыг, нийтилелдиң, коллективтиң болгаш ажылдакчы бүрүзүнүң эрге-ажыктарын дүүштүрерин хандырып шыдаар арга-мергежилдиг ажылдакчыларны бүдүрүлгени эргелеп башкарарынче хандыкшыдарын хандырар ужурлуг.

Айланмаа Монгуш биле Оюмаа Ооржак эрткен өөредээге чылда Даваажык ортумак школазын дооскан. Доозукчулар боттарының күш-ажылчы базымын мал ажылындан эгелээр деп шиитпирлээннер. [illegible] XXII съездизиниң аттыг совхозтуң хоочун малчыны Шооча Шоевна Саттың кодаанда сакманчылап турарлар. Айланмаа 58 кураганы, Оюмаа 70 кураганы ажаан, меңги өстүрүп турарлар.

ЧУРУКТА: сакманчылар Айланмаа Монгуш биле Оюмаа Ооржак.

Борис КУЖУГЕТТИҢ фотозу.

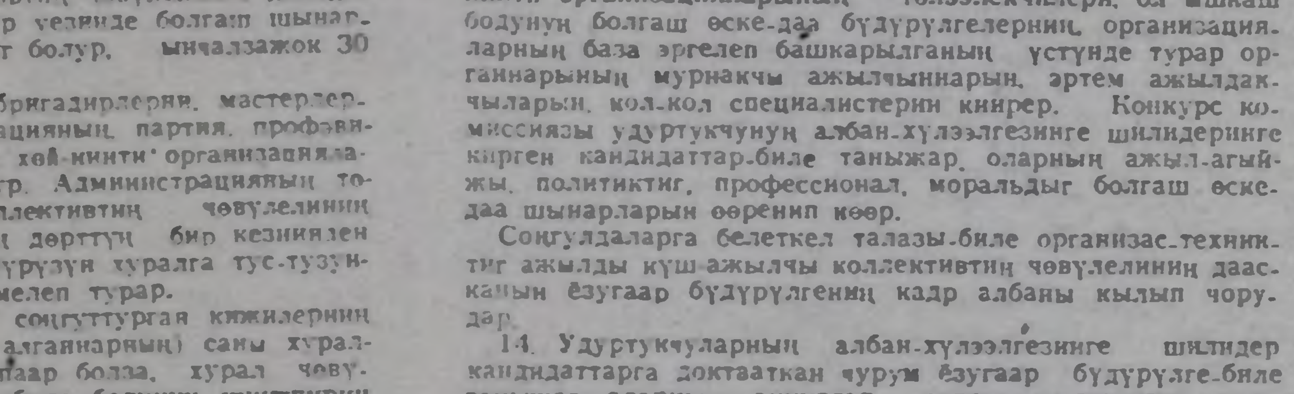

Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң Таңмалык сүт-бараан фермазының мурнакчы саанчыларының бирээзи Татьяна Кол. Эң бедик көргүзүгнү ол Улуг Октябрьның 70 чылының бүдүүзүнде чедип алган. Хөй сүттү саап он ийиги беш чылдың ийиги чылының планныг онаалдазын 1987 чылдың октябрь айда күүсеткен.

Бо фермада кыштаглаашкын белен эвес байдалда эртип турар. Ынчалза-даа, дуржулгалыг саанчы сүт саалдазының деңнелин кудулатпас дээш кызымак ажылдап турар.

Шаңгыр-оол СУВАҢНЫҢ фотозу.

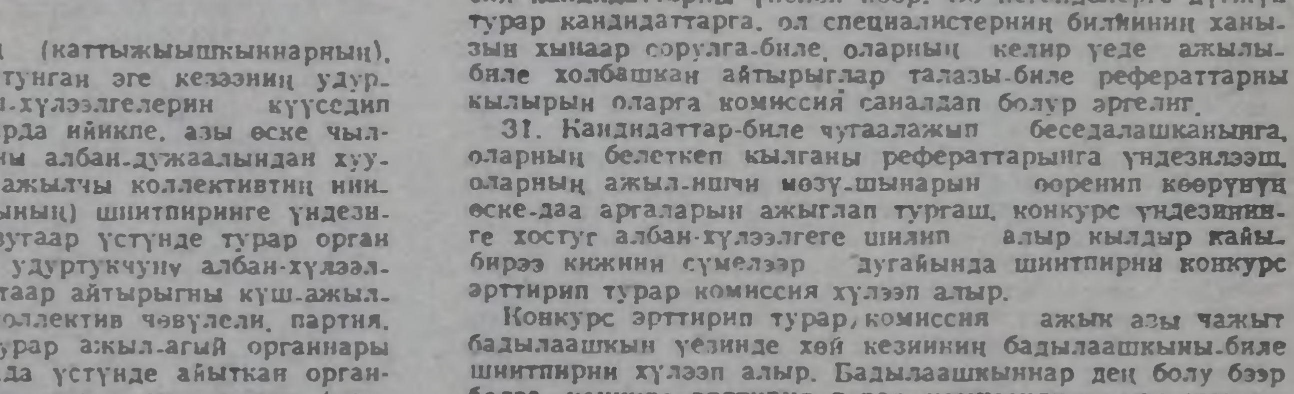

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫ ТАНКИСТЕРНИҢ ДАЙЫНЧЫ ОРУУ

(Төнчүзү. Эгези № 43 «Шында»).

Бо хүнге чедир, тодаргайлаарга, май 10-га чедир, бистен ийи кижи өлген, ийи кижи чиигн-биле балыглаткан. Бисти кандыг салым-чол манап турарын баш удур чугаалаары берге, чүге дээрге «бурунгаар!» деп команда ёзугаар чалбыышталып хып турар отче, бомбаларның болгаш снарядтарның ырма сынчыг частыышкыннарынче чоруп турар бис, оон ужурунда хөлүн арттыр хөй кижилер олуп турар. Ону канчаар-даа аргажок, ынчалза-даа дайын доозулган соонда оон түңнелдерин көре бээр боор силер. Өске талазындан алырга, бистиң полугувустуң командирин багай кижи-дир деп бодаар мен. Машиналарны карак огу дег камгалаар, оларны ажыглаарының дүүсааларын узадыр дээш бистиң оолдарывыс бүгү күжүн үндүрүп, кызып турда-ла, кандыг-бир үрелиишкин болу бээрге билек-ле, ол бо-ла чедип келир, пистолетин уштуп алгаш, адып каар деп алгырып-кышкырып, кыжанып туруп бээр. Ол чорук бистиң шуптувуска кедергей таарымча чок-тур. Ол биске хамаанчок, оон туржук хандап-даа, өлүмнүң бодун-даа безин корткас бис, бистиң Төрээн чуртувустуң хөрээ дээш, Тыва Арат Республиканың намының болгаш чазааның ат-алдары дээш, төрээн тыва улузувустуң чагыының күүселдези дээш чүгле бурунгаар чорур бис.

Бисте чедиишкиннер чок деп бадыткаар болза, шын эвес болур, харын бистиң атакаларывыстың күжү-биле дыка хөй хоорайлар хостаттынган дээрзин түңнелинде чугаалаксадым. Ылангыя бис Уманьны хостаарывыска, бистиң полугувуска Кызыл Тук орденин бергеш, «Уманьның» адын тывыскан. Оон ыңай Украинаны болгаш Молдавияны хостаарынга киришкенивисти, фашистерден арыглаар сорулга-биле Румынияның девискээринче тулчуп чорааш, ханылап киргенивисти бодувустуң чедиишкинивис деп чоргаарал-биле санап турар бис.

Бо одуругларны мурнуку турушта, оңгуда бижип, олар мээң төрелдеримге чедип бээр боор деп ынанып олур мен».

Уманьның Кызыл Туктуг 25-ки танк полугу Яссы чоогунга тургаш, өске шериглер-биле кады дайзынның фронтузунга удур идепкейлиг тулчуп турган. Дайзын далдыг черни болгаш эмгежок хөй хемнерни ажыглааш, күчүлүг ханы эшелоннуг камгалалды (80 км чедир) тургузуп алган. Яссы болгаш Кишинёв чоогунга болган аар-берге тулчуушкуннарга Кызыл Арминың муң-муң дайынчылары маадырлыы-биле өлген, оларның аразында Бай-Кара Биче-оол биле Кыргыс Идам база бар.

Барык-ла бүгү июньнуң дургузунда Х. Чүргүй-оолдуң, Т. Конгарның болгаш оон-даа өскелерниң танкыларының экипажтары фашистиг траншеялардан 300 метр черде бедикти хөй удаа адыышкыннарга болгаш бомбалаашкыннарга таварышпышаан, быжыг туруштуг камгалап тургаш, дайзынга бир метр-даа бурунгаарлаар арганы бербээн. Оон соонда командылалдың даалгазын ёзугаар танкистер дайзынга удур тулчуп, хайгыылга удаа-дараа үнүп турган үеде, Х. Чүргүй-оол болгаш оон-даа өске эки турачы танкистер салдынган сорулгаларны күүседир дээш чаңгыс эвес удаа үнер ужурга таварышканнар. Бир ындыг халдаашкын үезинде Х. Чүргүй-оолдуң танкызы малгашка дүже берген, аңаа дузалажыр дээш чеде берген О. Дыртыктың танкызы база дүшкен, ынчангаш Т-34 деп ийи танк дайылдажып турар ийи таланың оттарының аразында турар апарган. Боттарының танкистери чедип келгеш, оларны малгаштан үндүрүп алгыже чедир, дайзын ийи неделя дургузунда ол совет танкыларны эжелеп алырын хөй удаа оралдашкан. Боттарының шериглериниң от деткимчезинге даянгаш, эрес-дидим танкистер хоме таварып келген фашистерни шиитпирлиг ойтур шаап турган.

Ынчангаш-биле Яссы чоогунга тулчуушкуннар аар-берге болгаш хан төгүүшкүннүг болган. Немец-румын кезектер калчаалыг атакаларже кирип турган. Совет шериглер дайзынның танкыларынга болгаш ужар чүүлүнге деткиткен улуг күштериниң 10—20 шаап халдаашкыннарын ойтур шавар ужурга таварышкан. Дайзын кижи болгаш техника талазы-биле улуг когаралдыг болган.

Августуң 20-ден 29-ка чедир 2-ги болгаш 3-кү Украин фронтуларының шериглери Кара далай флоду болгаш Дунайның шериг флотилиязы-биле демниг хөделгеш, Яссы-Кишинёв операциязын боттандырган. Ол операцияның түңнелинде дайзынның армияларының «Мурнуу Украина» бөлүү чылча шаптырган, 22 немец-фашистиг дивизиялар узуткаттынган, румын дивизиялар барык-ла шуптузу чылча шаптырган, 208,6 муң кижи (оон иштинде 25 генерал) туттурган, 2 муң ажыг үгер-боолар, 340 танкылар болгаш штурмнаар үгер-боолар, 18 муң хире автомашиналар болгаш оон-даа өске дайынчы техника хураап алдынган, 490 танкылар болгаш штурмнаар үгер-боолар, 1,5 муң үгер-боолар, 300 хире самолеттар, 15 муң автомашиналар узуткаттынган. 2-ги болгаш 3-кү Украин фронтуларының шериглериниң чидириглери 76 муң ажыг кижи болган. Молдав ССР болгаш Измаил область хостаттынган, Румыния фашистиг эвилелден үнгеш, гитлерлиг Германияга удур дайын чарлаан.

Совет шериглер дайзынның элээн каш чүс км дурттуг стратегтиг фронтузун үзе киргеш, 36 хүн дургузунда 750 ажыг км черни эртип, румын-венгр болгаш румын-югослав кызыгаарга үнүп келген. 2-ги Украин фронтузунуң шериглери оон соонда Дебрецен (1944), Будапешт (1944 — 1945), Вена (1945 чылдың март-апрель) болгаш Прага (1945 чылдың май 6—10) операцияларын чедиишкинниг чорудкан. Онча-менди, дириг арткан 7 тыва танкист ол операцияларга дыка хөй тулчуушкуннарның киржикчилери болган.

Яссы-Кишинёв операциязын тергиин эки боттандырганы дээш 18 муң ажыг дайынчылар ССРЭ-ниң орденнерин болгаш медальдарын алган. Оларның дыка хөйүнге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан, а 20-ги танк бригадазының командири Совет Эвилелиниң Маадыры С. Ф. Шутов ийиги «Алдын Сылдыс» медаль-биле шаңнаткан. Умань-Ботошани болгаш Яссы-Кишинёв операцияларынга тулчуушкуннарга маадырлыг херектери дээш Х. Н. Чүргүй-оолду Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывсырынга киирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бижиинде мынча дээн: «Совет Эвилелиниң Маадыры эш Хомушку Намгаевич Чүргүй-оолга. Немец эжелекчилер-биле демиселдиң фронтузунга командылалдың дайынчы даалгаларын күүседирде көргүскен силерниң маадырлыг чорууңар дээш 1945 чылдың март 24-те ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму бодунуң Чарлыы-биле Силерге **Совет Эвилелиниң Маадыры** атты тывыскан».

Совет Арминың дайынчылары-биле кады тыва танкистер ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын катап тургускан кижилерниң аразынга чорааш, Румынияны, Венгрияны, Чехословакияны хосташкаш, дайынны Прагага төндүрген. Ол дээрге Европаның чурттарын фашизмден хостаан аңгы-аңгы националдыг кижилерниң эрес-дидим болгаш массалыг маадырлыг чорууунуң, акы-дуңмалышкы чоруктуң идеязының болгаш улустарның найыралының дайынчы оруу-дур. Улуг сержант Бай-Кара Биче-оол, старшина Донгак Уйнук-оол, сержант Кыргыс Идам, Сержант Ондар Дыртык, улуг сержант Оюн Портуй-оол, сержант Тюлюш Конгар, биче лейтенант Тюлюш Нурсат, сержант Тюлюш Шойдун, старшина Тюлюш Кызыл-Тас, улуг сержант Ховалыг Сайын-оол, биче лейтенант Хомушку Чүргүй-оол боттарының аттарын Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнге алдын үжүктер-биле бижээн.

Шак ындыг алдарлыг дайынчыларны өстүрген тыва улус бодунуң маадырларының аттарын билир болгаш камныг кадагалаар, оларның үлегеринге патриоттарның болгаш интернационалистерниң чаа-чаа салгалдары кижизидер.

Юрий АРАНЧЫН,
төөгү эртемнериниң доктору.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда улус өөредилге килдизиниң инспектору Галина Ивановна Цыганов школаларга хыналдаларны организастап эрттирериинге идепкейлиг киржип, башкылаашкын талазы-биле чогаадыкчы арга-сүмелерин берип турар.

Кызыл хоорайның школа коллективтери СЭКП ТК-ның февраль (1988 чыл) Пленумунуң материалдарын ээлиг чүүлдүгзүнүүшкүн-биле деткип, ону амыдыралга боттандырарынга идепкейлиг киржир деп, ол чоргаарал-биле чугаалап турар.

Галина Ивановна школаларга он ажыг чыл башкылааш, оон соонда хоорайның улус өөредилге килдизинге ажылдаан, ында ам сес чыл ажыр инспекторлаан. Башкы ажылынга чогаадыкчы болгаш кызымак чоруу дээш «Улус чырыдылгазының тергиини» деп хорек демдээ-биле шаңнаткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Бөмбүрзектиң судалы

ЧАА БЕДИКТЕРЖЕ

СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң түңнелдери делегейниң хөй ниитизиниң болгаш парлалгазының төвүнде. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Пленумга «Чаартылганың идеологиязы — революсчу эде тургустунуушкунга» деп чугаазын калбаа-биле парлап база тайылбырлап турар. Амгы үениң боттуг чүүлдерин эртемге үндезилеп билип алырынга Совет Эвилели, СЭКП улуг ажылды кылган деп массалыг информацияның чепсектери демдеглеп турар. Боо-чепсекти эңдере бүдүрерин эвээжедиринче, девискээр айыы-биле месилдежиишкиннерни узуткаарынче, делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүдени хаара тудкан системазын тургузарынче угланган улуг хемчээлдиг совет эгелекчи саналдар үр үениң быжыг баазазын тургузуп алган деп онзалап демдеглээн. Чуртта чорул турар революсчу эде тургустунуушкунга күчүлүг идигни берип, совет ниитилел чаа бедиктерже үнген.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның кежигүнү Е. К. Лигачевтуң «Ортумак болгаш дээди школаның эде тургустунуушкунунуң чорун турарының база ону боттандырар талазы-биле партияның сорулгаларының дугайында» илеткелин чугаалажып көрүп тура, Пленум ССРЭ-ге бүгүдениң хаара тудуп турар үзүктел чок өөредилге системазын тургузарын саналдаан. Ол болза, эде тургустунуушкун политиказын боттандырып чорударынга боттуг болгаш улуг хемчээлдиг салдарлыг болур деп, парлалга демдеглеп турар.

НЬЮ-ЙОРК. Совет Эвилели социализмден, марксизм-ленинизмден, совет улустуң чаалап алган бүгү-ле чүүлдеринден чаңгыс-даа базым аткаарлавас деп, М. С. Горбачевтуң медеглээнин америк ЮПИ агентилел дамчыткан. Марксизм-ленинизм-биле, ёзулуг социализм-биле кандыг-даа ниити чүүлү чок болганда, Совет Эвилели догматиктиг, бюрократтыг болгаш волюнтаристиг чүүлдерден шиитпирлии-биле ойталап турар деп, СЭКП ТК-ның Пленуму онзалап демдеглээн.

Амгы үеде афган чорулдазын таарыштыр шиитпирлээр дээр болза, Афганистан хамаарышпас, нейтралдыг, кала-даа каттышпаан чурт кылдыр тургустунары таарымчалыг болуп турарын совет удуртукчу онзалап демдеглээн деп, АП агентилел дыңнаткан. Ындыг чорук афган улустуң болгаш Совет күрүнениң эрге-ажыктарынга дүүшкек. Афган айтырыгның бодунуң хуу ажыының сорулгаларынга ажыглаар деп турар кижилер барымдаалап көөр ужурлуг чаа боттуг чүүлдерге таваржырлар деп, совет удуртукчу медеглээн.

ЛОНДОН. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Кэрээ ёзугаар узуткаттынар ужурлуг боо-чепсекти катап эгидеринче угланган боттарының ядролуг курлавырларын сайзырангайжыдып турары дээш совет удуртукчу Англия болгаш Францияны чидии-биле шүгүмчүлээн деп, Ай-ти-ви дээр британ телекомпания дамчыткан. Оон-биле кады Великобританияның премьер-министри М. Тэтчер Европага ядролуг чепсекти чок кылырынга база катап удурланган деп, телекомпания дыңнадып турар. Ядролуг чепсек бар болуп турары-биле сөөлгү 40 чыл иштинде дайын болбаан деп, ол бадыткап турар. «Мен ядролуг чепсек чок Европа дээш эвес, а дайындан хостуг Европа дээш туржуп турар мен» деп, ол медеглээн. Бодунуң туружун агартырын оралдажып, Барыын Европага ядролуг чепсекти узуткап кааптар болза, «аңаа болгаш химиктиг чепсек талазы-биле Совет Эвилелиниң улуг артык күштүг чоруунуң мурнунга Европаны «камгалал чок» арттырып каары ол-дур» деп, ол бадыткап турар.

(СЭТА).

Кадыкшыл — байлаавыс

АВА БОЛУРУ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Сут-Холдуң район эмнелгезинде херээженнер консультациязында акушерлеп ажылдап турар мен. Район девискээринде чурттап турар саатты херээженнерни ойшаанда учётка тургузуп, оларны эмчи хайгааралынга киирип алыры — мээң дорт хүлээлгем. Учётка кирбейн баар азы үр үеде озалдаар таарымча чок байдалдар, таварылгалар бо-ла туруп кээр.

Чурттакчы чоннуң муң кижиге онааштыр хөй бичии чаштар төрүттүнүп турар девискээрлерге бистиң район база хамааржыр. Божуур херээженнер бистиң консультациявыска болгаш чер-черлерде эмчи пунктуларында ийи дакпыр учёт-хайгааралда турарлар.

Районда дуржулгалыг херээженнер эмчизи Долчатмаа Чыласовна Монгуш биле аныяк акушер-гинеколог Лариса Леонидовна Павлинская ол ажылды суурларда акушеркалардан болгаш менден негеп, учётту шын тургузарынга дузалажып турарлар.

Ие болурунга белеткенип турар херээженнерни хөй-ле айтырыглар хөлзедип, дүвүредип чоруур. Оол азы кыс төрүттүнер ирги бе, уругну кым деп адап алырыл, ол чараш, угаанныг, дыңнангыр болур ирги бе, эң-не кол чүве — кадык-шыырак болур ирги бе деп, айтырыгларны олар бо-ла салгылай бээр. Ол айтырыгларның харыызы эки болуру хөй кезиинде-ле оларның боттарындан, амыдырал-чуртталгазының байдалындан, арыг-шевер чаңчылдарындан, ог-бүлениң эп-найыралындан, бичии чаштарның кижизидилгезинге кичээнгейлиг болурундан, оон келир үелеги салым-чолунга харыысалгалыг болурун бодап билиринден кончуг хамааржыр.

Сөөлгү чылдарның эртем-шинчилелдериниң бадыткап турары-биле алырга, уругнуң кадыкшылының кол дөзү — оон организминиң шимченгири, ие иштинге өзүп чоруур үезинден кончуг хамааржыр. Ынчангаш херээженнер консультациязының ажылының кол көргүзүүнүң бирээзи иштиг-саатыг херээженнерни үш ай хуусаадан ашпаанда учётка ап, хайгаараары болур. Бисте чамдык саатыг херээженнер учётка орай кирип турар. Бистиң чуртувуста кижилерниң кадыкшылының талазы-биле айтырыг чидии-биле тургустунуп турар. Саатыг херээжен кижи төрүттүнер толунуң мурнунга харыысалгалыг болуп, эмчи хайгааралынга эрте туруп алыры чугула.

Саатталышкын үези чогумчалыг эвес херээженнерге хуусаазы четпээнде божуур чорукту болдурбазы-биле, ол ышкаш патологиялыг божуур, кадыы кошкак херээженнерни саадының бүгү дургузунда доктаамал хайгааралга тургузары чугула.

Чаа төрүттүнген чаштарның олуп хораар чоруун болдурбазы-биле Алдан-Маадырда эмчи пунктузунуң акушеркаы Чечек Часыг-ооловна Ооржак хөй ажылдарны кылып чорудуп келген. Ол чон мурнунга албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, буянын көргүзүп билиин, күжүн харамнанмайн чонның кадыын камгалаарынга бараалгадып чоруур. Оон бир тодаргай херечизи: 1987 чылда оон харылап турары девискээринден хорамча чок болганы.

Саатталган иелерни эрте учётка ап турарга, оларга ажыктыг сүмелерни берип, ылангыя бодун канчаар арыг-силиг алырын болгаш эмнелге гимнастиказы-биле, аъш-чемни таарыштыр чемнениринин үйгу-дыштың чөп ажыглаарының дүрүмнери-биле таныштырып турар. Оларның божуурунуң мурнунда база божаан соонда шөлээ хонуктарын шын санап тургузуп берип турары өөрүнчүг. Мени мындыг айтырыглар дүвүредип чоруур. Чамдык иелер божаан соонда, уруу чашта удавайн сааттаалып алган боор. Кажан 3-4 улай ынчаар аразы чоок-чоок божаан түңнелинде, шак ындыг ог-бүлелерниң уруглары чамдык таварылгаларда чаш уругларының кадыы кошкак аарыычал, азы өлүп хораар чоруу база бар апаар-дыр.

Бичии чаштарны кадык шыырак кылдыр өстүрерде ада-иениң талазындан кончуг улуг күш негеттинер. Аразы чоок божаан уруглар аарыычал база болгулаар. Ынчангаш ада-иелер хайгааралды шыңгыырадыр ужурлуг. Партия, чазак иелерге төлевирлиг узун хуусаалыг шөлээни берип турар болганда, чамдык авалар ону соора ажыглаар чүүлдер база бар. Ынчангаш божуурунуң аразы 2-3 чыл болза эки боор деп бодаар мен.

Саатыг иелер херээженнер консультациязынга 13-тен эвээш эвес катап келир ужурлуг турбуже, чүгле 3-4 катап келирлери-даа бар. Каш чыл бурунгаар «Шын» солунга профессор М. М. Бубнованың «Иелерге чагаалар» деп номундан 3 чагаа парлаттынган. Ону мен иелер ортузунга беседа кылырынга ажыглап-даа турдум.

Ынчангаш саатыг херээженнер учётка эрте туруп алырын сүмелеп, боттарының чаш төлүнүң кадыкшылы эки болзун дээш сагыш салып, харыысалгалыг болурунче кичээнгейлиг болурун сүмелеедим.

Оюмаа БАЛДАН-ООЛ

КИЧЭЭНГЕЙ ХЕРЕК

Эмчилер дугайында «Шын» солунда парлаттынып турар материалдарны бо-ла номчуур мен. Ылангыя багай ажылдыг, хүлээлгезин орта күүсетпес эмчилер дугайын номчааш, шак мындыг эде тургустунуушкун үезинде бары-барып эмчи кижи, холу сула ажылдап орарын кижи кайгаар. Бо чылдың февраль 7-де «Шында» материалда Кызылдың поликлиниказынга, № 301 кабинетке аарыг Ондарны канчаар хүлээп алганы кижини элдепсиндирбес арга чок.

Эмчи дээрге аарыг кижиниң салым-хуузун, аас-кежиин камгалаар кижи деп бодаар мен. Кандыг-даа эртемде эмчи эртеми дег эң-не харыысалгалыг, хүндүлүг, чаагай эртем чок. Эмчи кижи аарыг кижилерге эптиг-ээлдек, оларның салым-хуузун денге үлежир болза, аарыг кижилерге чиик болур деп бодаар мен. Аарыг кижи хөглеп, хөөреп чорбас, оон сагыш-сеткили аар, муңгаргай, шылагзынып чоруур илден. Аңаа чораш кижи черле мен аарыг мен деп бодун хилинчектеп чорбас-ла болгай.

Аарыг-ла кижини көре тура, «сен кадык кижи-дир сен, сен херекчок, аарыг улузувус хөй» деп сөглээнин номчуурга безин аар-ла-дыр. Аарыг билбес, специалист эвес кижи эммежок эмни канчап бижий бергени элдептиг-дир.

Чаңгыс-ла кижи чыдар бүрүн Кызылдың-даа, Шагаан-Арыгның-даа эмнелгелеринде чок болганы база элдеп. Чаңгыс анализтен бүгү чүве тодаравайн-даа барып болгай-ла. Ынчангаш бүгү чүвени комплекстиг көөрү чугула-дыр. Эмчилерни сургаар бодавайн-дыр мен. Бисте аарыгны канчаар-даа тып тодарадыр нарын аппаратура безин хөй болган.

Чоокта чаа болган мээң билирим таварылганы ап көрээли. Кара-Хөл чурттуг Хертек Таңмаа 7-8 чыл иштинде баары аарып келген, ону Кызылдың онкодиспансери каш удаа эмнеп, шинчип келген. Хоочураан гастрит деп турган. Чоокта чаа ол аарыы кедерээш, мырыңай өлүм кырында кээрге, рентгенге шинчип көөрге, өтү дапталы берген болган. Ону дораан кескеш, эмнеп каан. Аас-кежиктиг ие, сес уругнуң авазы айыылдыг аарыгдан чайлап адырылган. Аңаа кижи бодаарга, ону баштайгы шинчилгелер үезинде-ле эки хайгаараан болза, аарыг шагда-ла билдинер турган-дыр.

Кичээнгей чок, ханы анализ кылып, ылавылавас болза, аарыг кайын илерээрил. Эмчи улус черле ажылын эде-хере тыртынмас болза кайын таарыжыр.

Вера КУЧУН,
пенсионер.
Кызыл район.

ЮБИЛЕЙНИ ДЕМДЕГЛЭЭН

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Парагвайның Коммунистиг партиязының 60 чылынга тураскааткан массалыг чыскаалдар болгаш митингилер Аргентинаның найысылалынга болуп эрткен. Ол массалыг хемчеглер «Стресснерниң диктатуразы сонезин!», «Парагвай улус тиилээр!» деп кыйгырыгларның адаа-биле эрткен. Улуг Октябрьның болгаш делегейде баштайгы ажылчын-тараачын күрүнениң идеяларының ачызында 1928 чылдың февраль 19-та Парагвайга Коммунистиг партия тургустунган.

Юбилей байырлалынга Аргентинаның найысылалының хөй-ниитизи, ол чуртта турар парагвай болгаш латин-американ өске-даа политэмигрантылар 60 чылдарның дургузунда Коммунистиг партияның эрткен маадырлыг оруун — Латин Американың болгаш бодунуң чуртунуң ажылчы чоннарының хосталгазы, деңэргези болгаш депшилгези дээш чорудуп келген демиселин демдеглеп турган.

Эрес-дидим парагвай коммунистер — ТК-ның бирги секретары чораан А. Майданы болгаш оон-даа өскелерниң аттары партияның болгаш чурттуң төөгүзүнде алдын үжүктер-биле кирип бижиттинген. Антонио Майданы 20 чыл кара-бажыңга чыткаш хосталып үнүп кээрге, 1980 чылда ону эрге-чагырганың айбычылары оорлап аппаргаш, өлүрүп каан.

Диктатурну дужурерин, Парагвайга демократияны тургузары тиранияга удур туржуп турар бүгү күштерни каттыштырарын негеп турар деп, бо хүннерде боол эртип турар массалыг хемчеглерниң киржикчилери демдеглеп турар.

ИДЕПКЕЙЖЭЭН

ГВАТЕМАЛА. СЭТА-ның корреспондентизи А. Трушинниң дамчытканы болза, Гватемалада эң-не барыын үзелдиг күштер элээн каш террористиг хөделиишкиннерни, оон иштинде депшилгелиг ажылдакчыларны оорлап болгаш өлүрерин уламчылап, бодунуң хөделиишкиннерин идепкейжиде берген.

Ол кем-херек үүлгедиишкиннери Винисио Сересога баштаткан чазактың ат-алдарын баксырадыр талазы-биле тодаргай бөлүктерниң ажылдап кылган планының кезээ болур деп, аңаа болган парлалга конференциязынга чурттуң иштики херектер министри Хуамахосе Родиль Перальта медеглээн. Оон авторлары мурнунда турган ёзу-чурумнун ажыглап турганы күчүлээшкин политиказынче амгы чазак катап эгли бергенин дээрзин бистиң улузувуска угаадырын оралдажып турарлар. Күрүне ажылдакчыларындан кым-даа оорлаашкыннарга-даа, өлүрүүшкүннерге-даа киришпээнин бис харыысалгалыы-биле медеглеп тур бис. Ол кем-херек үүлгедиишкиннерин кылып турарлар амгы чазактың эгелей бергени демократтыг чорудулганы чок кылырын күзеп турар деп, министр онзалап демдеглээн.

Оон-биле кады чурттуң президентизинче халдаашкыннар күштелген. Чижээлээрге, Национал хосталга шимчээшкинни дээр эң-не барыын үзелдиг партияның удуртукчулары чуртту эрткен үеже албадап турар барыын үзелдиглерни шыгыызы-биле шүгүмчүлээниниң соонда, олар Винисио Сересону «диктатор» кылдыр буруудаткан.

СЪЕЗДИНИҢ ШИИТПИРИ

МАДРИД. (СЭТА). Испанияның Коммунистиг партиязының XII съездизи боол эрткен. Испанияның ажылчы чонунуң амыдыралчы эрге-ажыктары дээш, ниитилелдиң социал чаартылгазы, демократия, социализм дээш, тайбың база делегейниң дүшкүүрлүг чоруун чавырылдырары дээш демиселге партияның сорулгаларын тодараткан документилер — политиктиг тезистерни, стратегтиг программаны съезд чүүлдүг деп хүлээп алган. Хүлээп алдынган документилерде 1982 чылдан бээр эрткен үениң чедиишкиннери, четпестери болгаш аштырыышкыннары долу анализтеттинген, келир үениң сорулгалары тодараттынган.

Партия хурээлениң өстүрерин бирги чергелиг сорулга деп, съезд санаан. Амгы чазакка удур туржуп турар бүгү күштерниң бир демниг хөделиишкинин чедип алыры демдегдеттинген.

Съездиниң делегаттары ИКП ТК-ның чаа составын соңгаан.

ШЕНЕЛДЕЛЕРНИ ЧОРУТКАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Каттышкан Штаттар ядролуг «Першинг-2» ракеталарының эштиг шенелдезин чорудкан. Өөредилге октарлыг алды ракеталары Канаверал пеназынде (Флорида штат) АКШ-тың шериг-агаар күштериниң полигонундан салып үндүрген. АКШ-тың шериниң төлээлекчизиниң медеглеп турары-биле алырга, шенелделерниң сорулгазы дериг-херекселдерниң ынаныштыын хынаары болгаш дайынчы байдалда шериг албанныгларның хөделиишкиннериниң өөредиин чорудары болур.

Амгы үеде америк 108 ындыг ракеталары ГФР-ниң девискээринде тургускан. Совет-америк дээди деңнелге ужуражышкын үезинде Вашингтонга ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле Кэрээ ёзугаар ол ракеталарны узуткаар ужурлуг турбуже, оларның дайынчы белеткелиниң хыналдазын чорудкан. Амгы үеде бүгү делегейде ол чугула дугуржулганы күштүг болдуруп бадылаарын ядролуг чепсекти дүжүрерниң оруунга боттуг базым кылдыр көрүп турар. Ону АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң хоойлу үндүрер дээди органнары чугаалажып көрүп турар.

«Бир эвес ону конгресс күштүг болдуруп бадылаптар болза, ук Кэрээниң күштүг болу бергениниң соонда «Першинг-2» ракета системазын узуткаарынга Каттышкан Штаттар ам-даа үш чылдыг болур. Амдызында, манап турары-биле алырга, шенелделерни үргүлчүлээр» деп, ЮПИ информация агентилели демдеглеп турар.

ЧУРУКТА: Израильдиң эжелеп алган девискээрлеринде бүгү улустуң тура халышкыннары үргүлчүлевишаан. Иордан хемниң барыын эриинде дескеннерниң лагерьлеринде, Газа секторунда израиль шаажылакчылар-биле палестин чурттакчы чоннуң аразында месилдежиишкиннер болуп турар.

СЭТА-ның фотохроникасы.

Көдээниң социал айтырыглары

ДӨКҮЛЧЕК БАЖЫҢНАРЛЫГ СУУР

Таптыг-ла беш чыл бурунгаар О. Шынаага чораащ, очерк бижээнимни сактыдыр мен. Ынчан «О Шынаа» совхоз тургустунга-ла үр болбаан, ынчалза-даа хире-шаа-биле бүт кырынга туруп кел чыткан. Ажыл-агыйының экономиказын коон сонгаар быжыктырарының дугайында чүтааны тускай эртемниглер-биле кылган мен. Үжен чылдарда каскан, ынчалза-даа ажылын бербээн Чеди-Кара-Бугазын бадырар, хой ажылдыг совхозка эвээш-биле-даа бол чер ажылын хөгжүдер, мал чемин тарыыр, саар инектиң сүт күрүн чедип алыр — О. Шынааның чонунуң күзел-бодалы-ла ындыг турган чүве ийин оң.

Ам Орукку-Хемден сүт О. Шынаа суурже чыраалап бады келген. Буга-сумунуң шынаа талазында ажыглап болур черлер чыпшаан. Ынча чылдар эрте берзе-даа, ажыл-агыйның экономиказында онзагай өскерлиишкиннер чок. Сүт-бараан фермазының инектериниң саны-даа өспээн, чылда бир инектен сагган сүт дөрт чүс литр...

«Чеди-Кара-Бугазын кандыг сорулга-биле бадырып алган силер?» — деп, совхоз директору М. Эртине, партком секретары К. Биче-оол, профком даргазы М. Түлүштен айтырдым. «Суурнуң чаагайжыдылгазынга огород сайзырадырынга херек дээш» — деп, удуртукчуларның харыызы чаңгыс.

Келергей эки сорулга. Өрген чок, чай болурга ымыраа имилеме, кыш болурга, мурнуу чүктен каккан чывар сыыладыр үрүп турар дээрден башка чүү-даа чок ээн шынаага амгы үениң телевидение-биле туттунган бажыңнар бичии када чыскаалышкан оран болгай. Ынчалза-даа бот-боттарындан ылгалышпас бажыңнардан өске чүү-даа чок, харын-даа чыл келген тудум чурттаалга бажыңнарының көрүш чогу кончуг апар чыдар.

Чеди-Кара-Бугазын эвээш эвес чарыгдалды үндүрүп тургаш, бадырып алган-дыр. Ам ооң ажыын көөрү арткан. Ону суур бажыңга эккелгеш, хемче дедир чайыткан. Суурнуң кудумчулары-биле бадып, бажың бүрүзүнге чеде бээр кылдыр кылырынга ам-даа ажыл хөй. Чүге дээрге, О. Шынаа шынаа чоогунда, шала немдик черде турар. Бир эвес бута суун кайы-хамаанчок суурже сула салыптар болза, иштики кудумчунуң бажыңнары чиндиңнээштей берип болур. Ынчангаш, ону кудумчу канализациязының бөлүүн аргазы-биле ажыглаза эки.

О. шынаажылар каш чылдар манап келген күзелин ам-на чедип алган. Суурнуң чаагайжыдылга айтырыы бо частан эгелей бээри чугаажок боор. Ынчаарга херимнери буступ калгылаан, ооң иштинде чүгле хүл, шлак долган боктуң орнунга ногаа, чимис коступ кээр ужурлуг.

Тестиң алдыы ужунда шынаа, Успа-Хөлдүң ыйгылаажы — Таңды-Уланың мурнуу талазында эң-не изиг черлериниң бирээзи. Маңаа чай шала орайтады дүжери ылын. Хөрзүн база эки эвес. Ынчалза-даа мында шала шык чоогунда бажыңнар картофельди тарып, оон багай эвес дүжүттү ап турар.

О. Шынаада ногаа тарып турар өг-бүле чаңгыс-даа чок. Помидор, огурец, көк согуна, капуста, морковь болгаш өске-даа ногаа аймаан маңаа канчаар-даа өстүрүп ап болурунуң бүгү аргалары бар. Ол талазы-биле чонда дуржулга чок. Өөренир, өөредир апаар. Ажыл-агыйда тарылга шөлү чок болганда, суурда саар инек фермазының өдээ кайда-даа ажыглал чок чыдар. Ону парник кылгаш, огурецти, арбузту-даа бажың бүрүзүнге өстүрүп ап болур.

О. Шынаа чайын недергей изиг, ымыраалыг болгаш, маңаа кандыг-даа мал тудары тергиин берге. Чүгле эвээш өг-бүле мында саар инектерин чайын тудуп эгелей берген. Чай-даа, кыш-даа чок чон мында сүт чок амыдырап олурар. Школа, уруглар албан черлеринде, эмнелгеде, суурнуң столовязында картофель безин чок. Бо чылын аңаа чартык ай чурттааш, ол бүгүнү көрдүм. Чүгле мал продуктулары-биле аштанып-чемненир, ол чанчылывыс деп бодалдан уштунуп, сууржуң амыдыралдың негелдезинче чүге черле кирер хөңнүвүс чогул? Амыдыралдың байдалын экижидип алыры чүгле кижилерниң бодундан хамааржыр. Бир эвес О. Шынаага огород, сад ажылын сайзырадыр чүве болза, ол эки салдарны чоңга чедирер деп бодаар мен. Совхозта сезоннуг ажылдарның хемчээли кызыы. Кижи бүрүзүн ажылга хаара тударының база бир аргазы бо эвеспе? Ам кайда-даа кооперативтер тургустунуп эгелээн. Чеди-Кара-Бугазының баткан унунга кулактардан үндүрүп, аңаа картофель болгаш өске-даа чүүлдерни тарывын чедип алза! Чижээлээрге, мында ортумак школа диңмик. Ооң чоогунга өөредилге-бүдүрүлге бригадазын тургузуп алырының бүгү аргалары бар. Чүгле күзел, чүткүл херек. Бодунуң кылып турар ажылын чаартырын школа коллективи бодаар ужурлуг.

Ажыл-агыйда агроном кижи чок. Чер ажылы көңгүс чорувайн турар болганда, аңаа ындыг кижиниң хереэ чок болбайн. Ынчаарга эвээш-биче-даа бол, чер ажылын хөгжүтпеске, совхозтуң экономиказы чаңгыс черге таптаашкынга турарын районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының харыысалгалыг кижилери эскербейн келгени элдептиг.

Ниитиниң ажыл-агыйы биле чоннуң дузалал ажыл-агыйын быжыг холбаштырары ажыктыг. Бир эвес «О. Шынаа» совхоз ногаа аймаан эгелээринден арай «сестир» хире болза, чон ортузунга ону чедип алырынга дузалы катса. Кижилер ук ажылды боттарынга кылып өөренип алгаш, ооң соонда ниитиниң ажылынга улам сайзырадыр болгай. Азы баштай совхозка өг-бүле, кооператив аргазы-биле бригада, звеноларны тургузуп, ногаадан өстүргеш, чонну аңаа өөредирин чедип ап болгай.

Успа-Хөл ыйгылаажы мээң төрээн черим. Аңаа ногаадан аңгыда, чимисти база өстүрүп болур чер. Инек-карааның кандыг-даа сорттарын, малинаны (мыжыраш-кат), яблоняның, сливаның, вишняның эрте быжар сорттарын, ранетканы маңаа өстүрер болза, багай эвес дүжүттү бээр.

Аңаа чоруп тура, совхозтуң тускай эртемниглери-биле ужуражып, көдээге социал амыдыралды экижидеринге интеллигенцияның киржилгезиниң дугайында чугаалажып көрдүм. Чон ортузунга чүгле тайылбыр ажылы-биле кызыгаарланмайн, боттары хол-биле тудуп өөрединге чедир хемчеглерни бо чылын алыр хөөнү кижилер аңаа илереткен. Совхоз директору Мөңгүн-оол Эртине, партком секретары Кара-оол Биче-оол, профком даргазы Маадыр-оол Түлүш олар бир демниг ажылдап, бистиң көдээ черлерде чыдып каап турар база бир айтырыывысты үзе шиитпирлээриниң хемчээн алыр сорулгалыг үлүс болду. Суурда хереэженнер чөвүлели көдээ Советтиң удурткулгазы-биле ук ажылды черле амыдыралга боттандырар боор.

Республиканың чамдык районнарының чурттакчылары Кызылга келгеш, садыглардан ногаа садып алгаш чанарлар. Шынында хоорай улузу көдээ чурттакчыларның өстүрген ногаазының артыкшылын садып чиир ужурлуг. А бисте байдал көңгүс дедир.

Мээң бо көдүрүп турар айтырыым чамдык кижилерниң «шугулдады» бээр база чадавас. Ооң черле ажыы чок. Чамдыкта чогенчиг байдалдарга таваржы бергилээр бис. Чижээ, «О. Шынаа» совхозта шагдан бээр тудуп келген саар инек фермазы бар. Малдың уксаазын экижидерниң хемчеглерин албаандыдан, бир инектен ап турар сүт өшкүден безин дээредевес. Мындыг болганда аъш-чем айтырыын канчап шиитпирлээрил?

О. Шынаада амдызында үлүстүң хуу бажыңнары чок. Ында чурттаалга тудуунуң айтырыы багай эвес шиитпирлеттинип турар. Чүгле чаңгыс-даа бажың чанында кожаар ыяш чок. Бок долган бузук херимнер, огород өстүрүп, мал тудуп турар чурттакчы барык чок. Дөкүлчек бажыңнарлыг суурнуң арын-шырайы чараш болур бе?

Эдуард ДОНГАК,
«Шынның» корр.

ОЛИМПИАДАНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИ

Чалыыңнарлыг даглар бүргээн улуг эвес хоорайжыгашта — Калгарида Олимпиаданың киржикчилериниң маргылдаалары уламчылавышаан. Воскресеньеде аңаа хаакчылар маргышкан. Ынчан 4х5 километр хемчээлдиг эстафетага совет хаакчылар тиилээн. Москвачы Светлана Нагейкина, ленинградчы Нина Гаврылюк, Ижевск чурттуг Тамара Тихонова болгаш Москва соогуунуң төлээлекчизи Анфиса Резцова олар бо маргылдаага чүгле тиилеп алган эвес, а харын ийиги черни ээлээн Норвегияның командазын 1 минута 49 секунда мурнап келгеннер. Шак мындыг улуг маргылдаага ол кончуг ховар болур таварылга-дыр. Бистиң командавыстың үези — 59 минута 51,1 секунда. Хүлер медальдың ээлери — Финляндияның спортчулары болган. Оларның үези — 1 шак 01 минута 53,8 секунда.

Үстүнде адааныыс дөрт хаакчыдан чүгле Нагейкина Олимпиадага бир дугаар киржир турар. Ындыг-даа болза, ол бодунуң командазынга артыкшылдыг үени берип шыдаан. А арткан спортчулар спорттуң бо хевиринге аңгы-аңгы үелерде делегей чемпионнары болуп турганнар. Бодунуң эштериниң ужуктап каан оруун сөөлгү этапка доозар чаңчылдыг А. Резцова 1985 болгаш 1987 чылдарда делегей чемпиону атты чедип алган турган.

Маңаа бир демдеглеп каар чүве болза, Олимпиаданың болуп эрткен беш программазының дөртүнге совет хаакчыларның тиилээни болур.

«Овал» катокка конькижилер маргылдаазын доосkан. 28 харлыг швед Томас Густафссон амгы Олимпиаданың ийи дакпыр чемпиону болган. Ол баштай 5000 метр хемчээлге чемпионнааш, эрткен воскресеньеде 10.000 метрге кымга-даа аштырбаан. Сөөлгү дистанцияга ол база-ла делегей рекордун тургускан. Ооң үези — 13 минута 48,20 секунда болган. А бистиң конькижилеривис бо удаада база-ла шаңналдыг черге четпейн барган. Оларның эң-не «дүргени» алдыгы черни ээлээн. Ол болза Москва чурттуг Юрий Клюев-тир. Бистиң конькижилеривистиң Калгариге чедиишкини шоолут эвес — бир алдын, бир хүлер медаль.

Боттарының баштайгы таңцыларын 14 чурттуң фигуристери «Стэмпид коралл» катокка күүсеткен. Ылап-ла күүседир ийи таңцының соонда делегей чемпионнары Наталья Бестемьянова биле Андрей Букин өске спортчуларны мурнай берген. Ийиги черде база-ла совет спортчулар — Мария Климова биле Сергей Пономаренко.

«Б» бөлүктүң хоккейжилериниң түңнел оюннары улуг сонуурганы болдурган. ССРЭ биле ЧССР-ниң база ГФР биле АКШ-тың командалары ойнаан. ССРЭ-ниң шилиндек командазы баштайгы минуталардан-на эки ойнааш, чехтерни 6:1 саңга уткан.

ГФР-ниң командазы база эки ойнаан. Олимпиаданың ийи дакпыр чемпиону — АКШ-тың командазын 4:1 саңга тиилээн. Австрияның болгаш Норвегияның хоккейжилери ужуражылгазын хайыын доосkан. Оларның саны — 4:4. Түңнел оюнче бистиң командавыс кирген.

(СЭТА-ның тускай корр.).

УРУГЛАР САДЫНДА

Өвүр районнуң «Кызыл-туг» совхозунуң «Челээш» уруглар садынга кире бээрге, ооң иштиниң кеземде чылыг, чырык, арыг-силиг. Уругларның удуп турар орууннарының душтарында ээлериниң аттарын бижээш аскан, орууннар шупту дутаарлыг. Ойнаарактарны аяныг кылдыр эмгелеп салган. Уруглар садында 45 чаштар өзүп турар. Оларны хар-назы аайы-биле 3 бөлүкке чарган. Уругларны бүгү чүүлдер-биле хандырып турары эки. Садиктиң даштында уруглар часкы, чайгы, кышкы үелерде ойнаар шолчүгештер бар. Уруглар садының эргелекчизи комсомолчу кыс Светлана Даш-ооловна Саая уруглар аразынга элээн хөй чыл ажылдап келген, коллективти билдилиг удуртуп турар. Уругларның кадыкшыл байдалын эмчилер хүн бүрү хынап ап турар. Коллективте кижизидикчи башкылар Татьяна Успуң, Нина Ооржак, няналар Калдар Ооржак, Нина Ооржак, повар Шүжүкмаа Сат, одакчы Дозулдай Ооржак оларны ада-иелер хүндүлээр, мактаар. Коллективти дүвүредип турар чаңгыс айтырыг бар, уруглар садының бажыңы бичии болуп турары. Чаа, делгем, хөй оруннуг уруглар садын тудары негеттинип турар.

Кызыл-оол САТ.

АЖЫКТЫГ БОЛУР

Чоокта чаа районнуң улус өөредилге килдизиниң болгаш комсомол райкомунуң организастааны семинарга районнуң школаларының 8-10 класстарының дээржинчилер отрядтарын тургускан. Ол ышкаш 5-7 класстарга милицияның аныяк оциуктериниң составын школа бүрүзү соңгуп алган. Иштики херектер килдизиниң назы четпестер хереэниң талазы-биле инспектору Л. Шижээ лекцияны кылгаш, оларның кылып чорудар ажылдарын тодаргай чугаалап берген.

Районнуң ертке удур камгалал инспекциязының начальниги, капитан А. Хомушку школаларда ертке удур эки тура дружиналарының ажылының дугайында делгеренгей чүве чугаалаан болгаш ертке удур камгалал чериниң аныяк оциуктеринге кежигүн билеттерин тывыскаш, херек демдектерин берген.

Кудумчу шимчээшкининиң талазы-биле инспекторларның аныяк оциуктериниң дружиналарын база-ла ол семинарга тургускан. Аңаа хамаарышкан лекцияны КАИ инспектору, улуг сержант К. Түлүш номчаан. Семинарга ол ышкаш аныяк кызыгаарчылар отрядтарын база тургускан.

Мындыг янзылыг семинарларны ой-ойлеп эрттирип турары өөреникчилер аразынга өөредилге-кижизидилгелиг ажылдар чорударынга, өөреникчилерни школачы чылдардан эгелээш активчи, хой-ниитичи болурунга чаңчыктырарынга база ол ышкаш оларның эки өөреринге корум-чурумнуг кылдыр кижизиттинеринге ажыктыг болур.

Өөлет ЧИНЦМИТ.

МАСТЕР ЧАЛААР БЕ...

1990 чылда делегей чемпиону Гарри Каспаров-биле ойнаар эрге дээш кордакчылар маргылдааларының база бир чадазы эрткен. Канадада Сент-Джон хоорайга болган маргылдааның түңнелдери совет шыдыраачыларга багай болган деп совет болгаш даштыкы-даа солун, сеткүүл, специалистер санап турар. Шынап-ла, Рафаэль Ваганян, Андрей Соколов, Валерий Салов дээн шыырак гроссмейстерлеривис удурланыкчыларын ажып шыдавайн барган. Артур Юсупов харын чаңгыс командадан эжи Л. Эльвести уткан.

Бистиң шыдыраачыларывыска көөрге Англиядан Н. Шорт-биле Д. Спилмэн боттарының удурланыкчыларын чиңги-биле удуп ап, ол чурттуң шыдыраага сөөлгү үеде чедиишкиннери таварылга эвес деп чүвени бадыткааннар.

1987 чылдың сентябрь айда «64 — шыдыраа» деп сеткүүлдүң 17-ги номеринде олар РСФСР-ниң болгаш Грузин ССР-ниң алдарлыг тренери Марк Дворецкийге интервьюзунга ол чедиишкиннерниң чамдык чылдагааннарын айытканнар. Найджил Шорт сөөлгү 15 чылдарда шыдыраа сайзыралының чуртунда улуг базымны кылганын бир-ле дугаарында аныяк шыдыраачыларны шилиириниң, оларны маргылдааларга киириштирериниң чурумун экижиткениңде деп санап турар. Ол ышкаш дыштаныр хүннер таварыштыр эртип турар ажык маргылдааларга кижи бүрүзү киржир эргелиг. Аңаа бир кижи-ле хүнде 3 салыг ойнаар. Суббота, улуг-хүнде шупту 6 салыг. Ол маргылдаалар, ылаңгыя арга-дуржулга чедип алырынга, чугаажок улуг дузалыг.

Спортту чон ортузунга сайзырангайжыдарының ажыктыын англи шыдыраачыларның көргүзүп турары бо. Совет шыдыраа школазының туружу быжыг-даа болза, англи шыдыраачыларның арга-дуржулгазын өөренип көрзе деп бодаар мен. Ынчангаш бистиң Тывага шыдыраа сайзыралын бичии оолдар аразынга тайылбырлаары күзенчиг.

Сөөлгү үеде «Шын» солун бо айтырыгже улуг кичээнгейни салып турары өөрүнчүг. Чижээ, эрткен чылдың ноябрь айда бо одуругларның авторунуң «Шыдыраа чүге сайзыравайн турарыл» деп чүүлүнде аныяк шыдыраачылар чүге чогун, шыдыраның республикада сайзыралының багайын чамдык барымдаалар-биле үндезилеп бижээн болгай. Ол чүүл үнген соонда, декабрь айда, республиканың ээлчеглиг чемпионадынга 42 эр кижи киришкен. Ол маргылдааның онзагай чүүлү аныяк шыдыраачыларның ковей болганы. Бирги черни хоочун шыдыраачы Идам Сүрүң (Каа-Хем) алган-даа болза, аныяктарның төлээзи Орлан Моңгуш (Кызыл) ийиги черни ап, республиканың 4 дакпыр чемпиону Леонид Моховту 3-кү черже кызыпкан. Орландан өске аныяк шыдыраачыларның дээрези он бирги черни алганы оожургаар эргени бербейн турар. Чоокку чылдарда С. Севен, А. Хертек, (Ак-Довурак), Н. Норжунмаа (Тожу), О. Сарыглар (Чөөн-Хемчик), С. Куулар (Сүт-Хөл) олардан чедиишкиннерни манап болур деп идегел улуг.

База-ла «Шын» солуннуң арыннарынга хоочун шыдыраачы Моңгуш Бора-Хоевич Кенин-Лопсан шыдырааны сайзырадыр дизе, өске черлерден мастер кижи чалааш, аңаа чурттаар, ажылдаар байдалды тургузуп бээрин саналдаан болгай. Ол болза, өске улуг хоорайларда ажыглаттынып турар бир арга-дыр, ында эки тала хөй. Ынчалза-даа бо дугайында бодумнуң бодалдарымны чугаалаксадым.

Спортка мастер ат чедип аары белен эвес. Ылаңгыя шыдыраага: мында спорт, эртем, уран чүүл холушкан дээрзи аңаа эвес болгай. Ону чедип алырынга чүгле төрүмелинден чаяаны эвээш. Хөй чыл иштинде белеткел херек болгай: нийти эртемниң культуразын бедидери, күш-культура-биле мага-бодун дадыктырары... Ол ышкаш маргылдааларга киржип, арга-дуржулга чедип аары түгула. Бо бүгүнү чедип аар дизе, аныяк кижиден хүн бүрүде бодун сайзырадыр ажыл негеттинип турар.

Улуг шыдыраачыларның намдарын номчуп орарга, олар аныяанда дыка-ла хөй бергелерни эрткен боор-дур. Ылаңгыя шыдыраааны амыдыраар мергежил кылдыр шилип алганнар.

Баштайгы совет гроссмейстерлерниң бирээзи Александр Котов инженерниң дипломун алгаш, элээн ажылдааш, шыдыраа-биле инженер ажылын холбаарга берге боорга, «30 харлыымга чедир шыдыраага ат чедип албас болзумза, улаштыр инженерлээр мен» деп сорулга салган турган. Ол Пионерлер бажыңынга шыдыраа бөлгүмү эрттирер ажылче (акшазы инженерге кайын чедер) киргеш 1-ле чыл болганда, гроссмейстер болган.

Өске черден мастер чалавайн, Тываның иштинге ону белеткеп аар болзувусса, кайы хире чоргаараанчыг-дыр. Ынчан шыдыраааның ёзулуг-ла массалыг апаары магат.

Ынчангаш республиканың Спорткүркомитеди чылдыңна күш-культура институттарының шыдыраа факультеттеринче аныяктарны өөредип чорудары-биле шүүлде оюннарны эрттирип, ол талазы-биле пропаганда ажылын чорудары негеттинип турар.

Бо дээрге мээң саналым-дыр. Өске номчукчуларның бодалдары чүү ирги?

Мерген АНАЙ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

УЗУН ОРУК-БИЛЕ

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскааткан массалыг кроссту республикага организастаан турган болгай. Аңаа Барыын-Хемчиктиң Шекпээр ортумак школазының үстүкү класстарының өөреникчилери база киришкен.

Шекпээр ортумак школазынга байырлалдыг шугум чыскаалы болган. Үжен ажыг оолдар болгаш уруглар хаактар туткан, спортчу чиңк хевин кедипкен, ырак-узак маршрутче чоруптарынга белен, өөрүнгү мурнунда омак-сергек чыскаалыпкан турганнар.

Баштай аңаа школа директору М. Эрес-оол кросстуң маршрудун болгаш аңаа чогум кымнар киржир дугайында дужаал номчааш, спортчу дадыгылганы бадыткап, узун болгаш белен эвес аян-чорукче үнгеш, төрээн школазынче чедиишкинниг, амыр-менди ээп кээрин башкылар коллективиниң мурнундан ол күзээн. Ооң соонда республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң эге шериг белеткелиниң талазы-биле методизи О. Отук-оолга сөс берген. Кижиниң кадыынга-даа, шериг-патриоттуг кижизидилгеге-даа спорттуң ажык-дузазының дугайында кысказы-биле ол чугаалааш, бот-боттарындан чыда калбайн, узун оруктуң торлуш чок шалыпкын, эп-демниг эртерин күзээн.

Берге болгаш ырак-узак маршрутче хаактыг үнген өөреникчилерни Аянгаты биле Шекпээр аразынга болгаш Кызыл-Мажалыкка комсомол райкомунуң ажылдакчылары уткуп, хайгааралга алганнар. Кросстуң киржикчилерин школада күш-культура башкылары С. Эрес-оол болгаш С. Кужугет олар баштап, удуртуп чораннар.

Олар Шекпээр — Аянгаты — Эргй-Барлык — Бижиктиг-Хая — Кызыл-Мажалык — Шекпээр аразында узун болгаш берге маршрутту эрткеш, эрес, хеглүг ээп келгеннер.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

ЧАРЛАЛДАР

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге **кирип өөренир салбырларынга** курсантылар чыып алырын Тыва АССР-ниң ИХМ чарлап тур.

Өөренир хуусаазы: дээди школаларга дөрт чыл, ортумак школаларга — ийи чыл. Школалар ИХМ органнарынга ажылдаары-биле дээди болгаш ортумак юридиктиг эртемниг специалистерни белеткээр.

Хүлээп алырының негелделери: Омск, Волгоград, Горький, Рязань, Хабаровск, Киев хоорайларының дээди школаларынга, Ленинград болгаш Иркутскиниң өрт-техниктиг училищелеринге, а ол ышкаш Новосибирск, Красноярск, Брянск, Калининград, Воронеж, Краснодар, Владимир, Барнаул хоорайларының ортумак школаларынга Совет Армияга шериг албанын эрттирген, 30 хар чедир назылыг, ортумак эртемниг, кадыкшылының талазы-биле ИХМ органнарынга ажылдап болур эр кижилерни хүлээп алыр.

Школага кирерин күзээннер конкурстуг кирериниң экзаменнерин дужаар: **орус дыл болгаш литература** (аас болгаш бижимел-биле) ССРЭ төөгүзү, обществоведение (чүгле дээди школаларга), а Ленинград болгаш Иркутскиниң өрт-техниктиг училищелеринге кирерлер ССРЭ төөгүзүнүң орнунга **математиканы** (аас-биле) шылгалда дужаар.

Дээди өөредилге черлеринге кирерин күзээннер 1988 чылдың май 15-ке чедир, ортумак өөредилге черинге кирерин күзээннер июнь 15-ке чедир Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинге медицина комиссиязын эртери-биле чедип келир болгаш дараазында документилерни болур:

кадыкшылының дугайында эмчи шынзылгазы, ортумак эртеминиң дугайында аттестат (боду-биле), шериг биледи азы кирр бижидилге херечилели, сөөлгү ажылдап турган азы өөренип турган черинден (албан эрттирип турган черинден) **бүдүрүлге болгаш партия-комсомол характеристиказы,** 4х6 см. хемчээлдиг бөрт чокка **4 фото-чурук.** СЭКП азы ВЛКСМ хоорукомунуң, райкомунуң **өөредири-биле чоруткан бижии.**

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинден кирериниң шылгалдаларын дужаары-биле бижик алганнарга Кызыл хоорайдан өөредилге чериниң турар хоорайынга чедир чорууру болгаш оон дедир келири халас.

Конкурс эрткеп кандидаттарны дыңнакчылар кылдыр кирир санаар болгаш халас чемгерер, идик-хеп-биле болгаш общежитие-биле хандырар. Оон аңгыда, айда 40 рубль хемчээлдиг стипендия бээр.

Айтырыглары Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң кадрлар килдизинде № 107 кабинеттен тодарадыр, телефону — 92-2-55.

САДЫГ МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ МАТЕРИАЛ-ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГА КОНТОРАЗЫНГА склад эргелекчизи, кладовщик, материалдыг бөлүктүң бухгалтери, склад ажылдакчызы херек. Шалыңны шак-үе барымдаалап шаңналдыг төлевир дүүтаар бээр.

Айтырыгны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Депутат кудумчузу, 2 — А, телефоннары — 2-67-71, 2-66-90.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. А. Рамазанованың чогаадыкчы отчёду 1988 чылдың февраль 26-ла Кызылдың уран чүүл училищезинге болур. Эгелээри 19 шакта.

ЧААРТЫЛГАЛАР

Бистиң Мугур-Аксы ортумак школаның башкылары уругларга быжыг билиг бээр, кижизидилге ажылын чогаадыкчы ёзу-биле чорудар дээш, чаа-чаа дилээшкиннерни кылып турарлар.

Амгы үеде 50 ажыг башкы кичээлдерин ажык кылдыр чарлаан. Эртемнер аайы-биле тургустунган методиктиг тос каттыжыышкынның кежигүннери башкыларның кичээлдеринге олуруушкаш, оон коллективтиг сайгарылгазын кылыры чаңчыл апарган.

Бистиң башкыларывыс Красноярск крайның школаларының калбаа-биле ажыглап турары кичээлди бүгү талазы-биле сайгарарының дуржулгазын ийи чыл ажыглап турар. Аңаа үндезилеп сайгарылганы кылган соонда, башкылаашкынның эки талазы, кичээнгей салыр ужурлуг четпестери тодаратынып келир.

Класстар ийи ээлчегде өөренип турза-даа, 300 ажыг өөреникчи 20 ажыг бөлгүмде, секцияда сонуургал аайы-биле хаара туттунган. Аңаа районнуң Культура бажыңын, спорт залын база ажыглап турар бис. Өөреникчилерниң янзы-бүрү эртемнерге күзел-чүткүлүн барымдаалап, 8-ки классчыларны орус дыл, математика эртемнерин хандыр өөренир кылдыр ийи класста тускайлап чарган.

Школада эртемнер аайы-биле дериттинген он беш кабинетте кол-кол көргүзүг материалдары, техниктиг херекселдер бары өөредилгениң чорударынга улуг идиглиг.

Раиса ДОНГАК,
Борбаанай СААЯ,
школада өөредилге эргелекчилери.

Редактор
В. С. ШАРАВИН.

АГААР

Республикага булуттаар, аязыр. Чамдык черлерге шоолуг эвес хар чаар. Хат кошкак. Агаар дүне 26—31, чамдык районнарга 18—23 градус соор. Хүндүс 15—20, чамдык районнарга 6—11 градус соор.

Кызылга шоолуг эвес хар чаар. Хат кошкак. Агаар дүне 26—28, хүндүс 16—18 градус соор.

Автоорукtarга костуру эки.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Мульт-сборник 9.20, по заявкам зрителей: **«Бродяга»** 10.40, 13.50, 17.00, 20.10, бичии залга: **«Фантомас»** 9.00, 12.10, 15.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Невеста подземного принца» 9.40, **«С чертями не шутят»** 11.20, 13.10, **«Профессия гордая моя»** к/клуб 15.00, **«Полёт над гнездом кукушки»** 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-Хем» «Единожды солгав» 15.00, 17.20, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Король шутки» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 24-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Биатлон. 10 км. 10.05 — Хөглүг старттар. 10.50 — 11.00 — Медээлер. 15.20 — Медээлер. 15.35 — «Эртемниң база күш-ажылдың звилели». «Великополье» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.05 — «Дугуйлар кырынга өлүм». Арагалаар чоруктуң хоразының дугайында док. фильм. 16.15 — Төөгүнүң арыннары. Төөгү болгаш патриотизмниң кижизидери. 16.45 — «Экии, музыка». 17.35 — «Совет Эстония. Чаартылышкынның хроиказы». Телефильм. 18.25 — Бөгүн делегейде. 18.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Трамплинден шураашкыннар. Коньки спорту. 3000 м. Хереэженнер. Фигурлуг чуңгулаашкын. Хостуг таңцы. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Виктория». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 — 23.20 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Андрей Тимофеевич Болотов, азы XVIII чүс чылдан чагаалар». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Музыка. 4 класс. А. П. Бородинниң музыказында маадырларның овур-хевирлери. 9.05 — Немец дыл. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Өг-бүле амыдыралының этиказы болгаш психологиязы. Кижилер аразында харылзаалар. 10.35; 11.35 — С. Музыка. 2 класс. Э. Григ. «Пер Гюнт». 11.05 — Немец дыл. 12.05 — «Старшина». Уран-чечен фильм. 13.30 — «Хоорайлар болгаш кижилер». «Витебск». «Душанбе — ол дээрге понедельник». Телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 14.00 — Медээлер. 14.10 — 15.20 — «Баштайгы өөрүшкүлер». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.05 — «Орус дылды өөренип тур бис». Национал школаларның 1-ги класстарының өөреникчилеринге телешкола. 18.25 — Уругларга фильм. 18.45 — Делегей байдалының дугайында беседа. 18.55 — Телефильм. 19.15 — «Азия товуу». Үндүрүлгеде: Медээлер. «XIX Бүгүэвилел партконференциязынга уткуштур». «Бот-орулга-чарылга хүнүнүң боттуг чүүлдери». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — ССРЭ-ниң Күрттелерадиозунуң орус ырның Үлегерлиг ниити ырының концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Совет Армияның Төп Бажыңынга поэзия кежээзи. 22.50 — 23.25 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмниг гимнастика. 18.45 — «Кижи болгаш компьютер». Телефильм. 19.00 — «...Оң алды харга чедир болгаш оон улуг назы» 19.45 — Док. фильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Эң биче гном».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНның ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солуп келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 2669. ТС — 00029.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 47 (13647) | 1988 чылдың февраль 25, четверг | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

ЧОГААДЫКЧЫ, ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ

Эрги стильден, аргалардан чайлаар

Партия ажылының стиль, методтарын эде тургуспайн, амгы үениң чугула айтырыгларын шиитпирлээри болдунмас дээрзин СЭКП-ниң XXVII съездизи айыткаш, партийжи удуртулгага чүгле политиктиг аргаларны шиңгээдип ажыглаарынче партия комитеттерин угландырган.

Ажылдың чаа стилин чүткүлдүг шиңгээдип ажыглаарынга, ону калбартып нептередиринге партия органнарының удуртукчулары, ылаңгыя бирги секретарьлар кол рольду ойнаар ужурлуг. Оларның шиитпирлиинден, үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап билиринден, кижилер аразында боттарын канчаар ап чоруурундан түс черде партия ажылының шынарлыы, дээштии, түңнелдии дорт хамааржыр.

Эде тургустунуушкунуң негелделеринге дүүштүр чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап, партийжи удуртулгага чамдык эки чүүлдерни боттандырып турар удуртукчулар бисте бар. Чижек кылдыр СЭКП Каа-Хем райкомунуң бирги секретары В. А. Бакулинни ап көрээли. Ол өскелерден чүнүң-биле ылгалдыгыл? Хөй чылдарда партия ажылынга ажылдап келген дуржулгалыг удуртукчу болурундан аңгыда, ол кижилер-биле сырый харылзаалыг ажылдаарынче чүткүлдүг. Оларның санал-оналдарын дыңнап, өөренип, барымдаалап билири, бодун бөдүүн ап чоруурy, чаа чүүлче сундулуу, тургустунуп келген айтырыгларны дядим шиитпирлеп билири, бодунга база өскелерге негелделии-биле ылгалдыг.

Партия Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел, идеология талазы-биле секретары С. А. Саая чон ортузунга кижизидилге ажылын күштелдирериниче, ажыл-агый удуртукчуларын, хөй-нииити организацияларын өлче бүрүн хаара тударынче, чоннуң культурлуг дыштанылгазын шынарлыг организастаарынче, ук ажылдарның чаа арга-хевирлерин дилеп ажыглаарынче эвээш эвес кичээнгейни салып турарлар. Ол ышкаш чижектер өске-даа черлерде бар.

Ынчалзажок партияның хоорай, район комитеттериниң секретарьларының хөй кезии чогаадыкчы дилээшкиннерже, ажылдың чаа стилин, арга-хевирлерин шиңгээдип, сайзырадып, нептередиринче чүткүлдүг чоруун ам-даа чедир көргүспейн турар. Харын-даа оларның чамдыктары дужаап-албадаар, бюрократсыг, күрүне, ажыл-агый органнарының дорт кылыр ажылын солуур, холгаарлаар азы кабинетке олуруп алгаш, ол-бо черлерже телефон долгап, хөй сан медээлер чыып, саазын-биле ажылдаар стилинден мынчага чедир ойталаваан. Ол дугайын чоокта чаа эрткен пленумнарны белеткеп турганының үезинде коммунистерден, ажылчы чондан кирген хөй санныг чагаалар, анкеталарга харыылар, партия активи-биле ужуражылгалар үезинде болган шүгүмчүлелдиг санал-оналдар, илеткелдерде кирген анализтер бадыткап турар. Олардан чамдык олуруглар. «Партия райкомунуң секретарьлары ажыл-агый удуртукчулары-биле харылзаалыг. Ол СЭКП райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чихачевка база хамааржыр. Ажыл-агыйларга келгеш, партия ажылын, партком секретарының канчаар ажылдап турарын сонуургап көөрүнүң орнунга, бир-ле дугаарында ажыл-агый удуртукчулары-биле чугаалажыр, ажыл-агый айтырыгларынче кичээнгей салыр боор-дур. А бистер оларның, райком секретарьларының ажылының стиль, методтарын үлегерлеп алырын бодаар болгай бис...» — деп, «Ээрбек» совхозтуң партком секретары У. Бай-Кара партия Бии-Хем райкомунуң XI пленумунга саналынга чугаалаан.

СЭКП Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Өвүр, Тес-Хем райкомнарының бирги секретарьлары Б. С. Нурзат, В. С. Неделин, Б. Д. Монгуш, С. С. Куулар олар ажылының эрги стиль, методтарын ам-даа кагбайн турарынга, суурларга сургакчылап келгеш, чүгле ажыл-агый айтырыглары сонуургап, совхозтар директорлары, кожээ Совет күүскомнарының даргалары-биле ужуражыр, хөй сан-медээлер негээр, ынаа партия ажылының канчаар чорup турарын хандыр сонуургавас, харын чамдыкта партком секретары-биле безин ужурашпайн чоруй баар. Партия эге организацияларының секретарьлары-биле, бөдүүн ажылчыннар-биле орта ужуражып, чугаалашпас, боттарының адрезинге шүгүмчүлел хүлээп албас, чон ортузунга бодун ап чоруурy хоңгун-шириин, ооп эртсе негелде-ле кылып тур мен дээш, эки-бак сөстер-биле кижилер чаннаар чоруунга ук районнарда партком секретарьлары О. Куулар, Э. Серен, Б. Натпит, С. Донгак дээш өскелер-даа хомудалын пленумнарга илереткеннер.

Бо дээрге совет, ажыл-агый органнарының, хөй-нииити организацияларының удуртукчуларынга долузу-биле бүзүревейн, оларның бот-идепкейин болгаш бот-башкарнып чоруун базып, оларның харыысалгазын, күүседикчи чуруумун бедидериниң орнунга, харын улам кудуладып, ону ам-даа уламчылап турарының херечизи-дир. Ооң уламындан чамдык ажыл-агыйлар удуртукчуларында азырадыкчы хооннер, дааңган ажылы дээш харыысалга чок чоруу, эрги ёзу-биле хөй сан-медээ чыып, саазын-биле ажылдаары ам-даа читпээн. Ылаңгыя кожээ ажыл-агый хөгжүлдезиниң организакчылары, технологтары болур хүлээлгелиг РАҮК-түң хөй санныг даргалары, специалистери боттарының дорт ажылын орта кылбайн, холдуунда-ла партия райкомунга, райкүүскомга хөй янзы сан-медээлер чыып бээр кижилер апарганын Бай-Тайга, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Тожу болгаш өске-даа районнардан медээлер бадыткап турар. Ол дугайын Эрзинде «Нарын» совхозтуң директору М. Дүгер мынчаар чугаалаан: «РАҮК-түң ажыл-агыйларга ажыы чок, чүгле медээлер чыырынга өйлежип турар 20 ажыг специалистери совхозтарның азырадыкчылары апарган».

«Коллективтиг керээже, ийи ээлчеглиг ажылче шилчиир дугайында бир чыл ажыг үеде чугаалажып келдивис, ынчалза-даа шимчээн чүве чок. Бистерниң кандыг санаашкыннар барымдаалап, канчаар ажылдаарывысты кым-даа көргүзүп, тайылбырлап бербээн». Каа-Хем районда «Бүрен» совхозтуң саанчызы, СЭКП обкомунуң кежигүнү С. Анандының бо сөстери база үстүнде айтырыгга дорт хамааржыр.

Ооң-биле чергелештир ажыл хүнүнде, шагында хөй улус чардыктырып, хурал-суглаа эрттирер чоруктарның чамдык черлерде ам-даа уламчылап турарынга ажыл-агыйлар удуртукчулары хомудап турар. «Мурнакчы» совхозтуң директору К. Л.-С. Хертек партия райкомунуң пленумунга санал бергеш, мынча дээн: «Хуралдаарывыс кончуг хөй-дүр. Ылаңгыя чайын, күзүн мал чеминиң белеткелиниң үезинде янзы-бүрү хуралдар, чыыштар неделяда 3-4 чеде бээр. Райком-даа хуралдап-ла турар, райкүүском, РАҮК-даа контроль комитеди-даа хуралдап-ла турар. Ол хуралдарның соонда ол-бо даргаларга бичии-бичии хуралчыгаштар эгелей бээр, мырыңай кижи бажы ээдерeп каар. Ооң кадында, чамдыкта райкомнуң-даа, райкүүскомнуң-даа, ылаңгыя РАҮК-түң-даа хуралга чугаалашкан айтырыглары чиг белеткеттинген, үүрмек болгулаар. Хүлээп алган доктаал-шиитпирлерниң күүселдезин дээш контроль база кошкак». Совхоз директору К. Л.-С. Хертек районда даргаларның сургакчылап турарынга доктаагаш, мынчаар чугаалаан: «СЭКП райкомунуң, райкүүскомнуң-даа аппаратының ажылдакчылары, ооң килдистер эргелекчилери болгаш инструкторлары совхозтарже сургакчылаарда 1-2 шак улгатса-ла чүгле чартык хүн болур-дур. Ийи-чаңгыс-ла кижилер хонуп дүжүп, ажылдап чорууp боор. Ол келгеш, чүгле бодунуң килдизинге хамаарышкан, кызы айтырыглар шиитпирлээринге өйлежир, өске улустар-биле безин орта ужурашпас, четтикпес, практиктиг дузаны эвээш чедирер, аас-биле сургап каар. Экономиктиг анализтер кылбас, ону билбес болгулаардыр».

Чер-черге сургакчылап чорааш, чидиг айтырыглар шиитпирлээринге дуза кадар боор хөй аазаашкыннар кылгаш күүсетпес, олчаан уттуптар кижилер чүгле хоорайларда, районнарда эвес, харын республика чергелиг даргалар аразында барынга чон хомудап турар. Бо бүгү дээрге ажылывыстың стиль, методтарында ам-даа хөй четпестер барын, эрги өөренген чаңчылывыстан адырлып чадап, чаа ёзу-биле ажылдаарынга хандыр өөренип шыдавайн турарывыстың база бир херечизи-дир.

Кижи бүрүзүнүң ажылдаар стили ылгалдыг. Ынчалзажок үндезин негелде чаңгыс — ленинчи ёзу-биле эде тургустунуушкунуң негелдези-биле ажылдаар, политиктиг чаа аргаларны чүткүлдүг шиңгээдип ажыглаар, нептередир. Хүн бүрүнүң айтырыгларын шиитпирлээринге өйлешпейн, ажылдың кол утланыышкыннарын тодарадып, күштү олче мөөңнээри, бот-идепкейлиг, шиитпирлиг, чаа ёзу-биле угаап бодап, хөделип билир кижилерни деткиири, партия эге организацияларының, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери, масса чон ортузунга, ооң санал-оналдарын дыңнап өөренип, барымдаалап ажылдаары, кижилерге эвилең болуру тоң чугула. Эргижирээн стильден, арга-методтардан чайлаар херек.

![ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР]

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ХҮЛЭЭНГЕН

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта хойнуң чартык кезии оолдашкан. Кодаңнарда мал чеминиң курлавыры четчир. суглу үзүктел чок чедирип турар. Сарыг-оол Күжүгет, Шооча Сат, Евдокия Ондарның кадарган малының нииити байдалы эки, хураганнары менди доругуп турар. Олар бо чылын кыштаглаашкынны организастыг доозарын, хураганнарны 98 хуудан эвээш эвести камгалап алырын, кыштагның үүрмек септелгезин май 20-ге чедир доозарын, күрүнеге садар хойнуң дириг деңзизин 42 килограмм чедирерин хүлээнген.

Вячеслав МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

ШАҢНАТКАН

«Барлык» совхозтуң Аксы-Барлык салбырында хой оолдаашкыны түлүктээн. Даңзызы Содунам, Эрес-оол Хертек оларның кодаңнарында улуг хөй болгаш чаш хураганнар онча-менди. Комсомолчу Юрий Хомушку дуржулгалыглардан дудавайн турар. Чоокта чаа ол районнуң аныяктар слёдунга эки ажылдыг малчын дээш шаңнаткан. Үстүнде адааны хойжуларда сакманчылар Сергей биле Любовь Хомушкулар, Аяс Хертек, Чайка Саая олар кызымак чорууп көргүзүп турар.

Байкара БАГЫТ-ООЛ,
Барыын-Хемчик район.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНДЕ

СЭКП Төп Комитеди Курлавырда аныяк дайынчыларның бүгү-эвилел чыыжының түңнелдерин чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде албан эрттирип турар аныяк кижилерниң социал болгаш политиктиг идепкейиниң сөөлгү үеде бедип турары хүлээп алдынган доктаалда демдеглеттинген. Курлавырже үнген оолдар күш-ажылчы болгаш өөредилге коллективтериниң нииттилел-политиктиг амыдыралында идепкейлиг киржип турар. Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип келген аныяк кижилер боттарының идепкейлиг чоруун онза илередип турар. Хөй-хөй партия, комсомол организациялары шериг албанындан халажып келген дайынчыларны аныяктарның болгаш элээдилерниң шериг-патриотчу, интернационалчы, күш-дамыр кижизидилгезинче билдилиг хаара тудуп турар. Чурттуң чамдык республикаларында, областарында интернационалчы-дайынчыларның клубтары, чөвүлелдери тургустунуп турар. Оларның хөй кезииниң ажыл-чорудулгазын албанның тускай организациялары деткиир, хөй-нииити хүлээп, көрүп турар.

Ооң-биле чергелештир идея талазы-биле когарал чедирер үзел-бодалдыг, амин эрттир хууда эрге-дужаал хараар чамдык кижилер эде тургустунуушкун чорудулгазында бергелерни, чылыы назының негелделериниң аажок улуун, интернационалчы-дайынчыларга күрүнениң тургускан чиигелделерин болгаш артык эргелерин боттандырарында ёзу барымдаалаар фактыларның барын ажыглап алгаш, аныяктарның ол бөлүүн нииттилелге чугула ажыл-херектерден оспаксырадыр, комсомолдан хоорулдурар, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга удур тургузар дээн оралдажыышкыннарны кылып турарының фактылары бар дээрзин доктаалда демдеглээн.

Шериг албанынга чораан-нарның тодаргай, ажыктыг ажыл кылыры-биле каттыжып алыр дээн күзелин ВЛКСМ ТК чогуур үезинде деткип, оларның күжениишкинин аныяктарның шериг-патриотчу кижизидилгезиниң сорулгаларын шиитпирлээринче угландырып, шын турушту ээлээн.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге албан эрттирерин аныяктарны белеткээр айтырыгларны чыышка улуг сонуургал-биле чугаалажып көрген, чон ортузунда камгалал-массалыг болгаш спорт ажылын тургусканында четпестер демдеглеттинген. Дайынга балыгланган болгаш бертинген кижилерже, амытынын бергеннерниң өг-бүлезинге болгаш ат-алдарынга чамдык организацияларның база албан-дужаалдыг кижилерниң талазындан кичээнгей чок боор турарын саналдарга чугаалап турган. Ооң-биле чергелештир чыыштың киржикчилериниң дыка хөй кезии чамдык аныяк кижилерниң талазындан нииттилелге бодунуң онзагай чорууп, онза байдалын көргүзер дээр сеткил-хөөнүн деткивээн. Албан эрттирген дайынчыларның билиин болгаш дуржулгазын аныяктарның база элээдилерниң кижизидилгезиниң херээнге идепкейлиг ажыглаарынче угланган түңнел документини чыыш демократчы ёзу-биле ажылдап кылгаш, хүлээп алган.

Аныяктар ортузунга шериг-патриотчу ажылга курлавырда аныяк дайынчыларның идепкейлиг чоруун бедидер талазы-биле ВЛКСМ ТК-ның ап чоруткан хемчеглерин СЭКП Төп Комитеди чүүлдүгзүнген.

Аныяктарның ол ажыктыг эгелээшкинин бүгү хемчеглер-биле деткиирин партия, совет, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа организацияларга сүмелээн. Аныяк кижилерни совет нииттилелдиң эрткен төөгүлүг оруун шын билип алырынга, делегейде баштайгы социалистиг күрүнениң чедиишкиннерин дээш чоргааралга, партияның болгаш чоннуң революстуг, дайынчы база күш-ажылчы чаңчылдарын көвүдедиринге белен болур чорукка кижизидер. Аныяк оолдар болгаш кыстарны интернационализмниң болгаш аңгы талазы-биле эп-сеткил каттыштырылгазын медереп билир чорукка кижизидери-биле патриотчу ажылды сырый холбаар.

Шериг-патриотчу болгаш камгалал массалыг ажылды чорударынга эргежок чугула организастыг болгаш материалдыг белеткел тургустунган турарын чедип алыр дээш ол ажылды чорудар ужурлуг бүгү ведомстволарның база организацияларның ажыл-чорудулгазын дүүштүрерин экижидеринче партия комитеттериниң кичээнгейин угландырган.

Курлавырда аныяк дайынчыларның бүгү-эвилел чыыжының киржикчилериниң саналдарын чугаалажып көөрүн, оларны боттандырып чорудар талазы-биле чогуур хемчеглерни ап чорударын, өөренип база чурттап турар черинин аайы-биле аныяктарның болгаш элээдилерниң шериг-патриотчу кижизидилгезинге курлавырда дайынчыларның киржилгезин улам идепкейжидериниң айтырыгларының талазы-биле ээлчеглиг чыышты белеткээринге ВЛКСМ ТК-га болгаш шериг албанынга чораанннарның инициативалыг бөлүүнге дуза көргүзерин министерстволарга база ведомстволарга дааскан.

Өөредилге черлеринге шеригниң эге белеткелиниң удуртукчулары кылдыр курлавырда аныяк дайынчыларны, хамыктың мурнунда интернационалчы хүлээлгезин күүседип чорааннарны, улам-на калбаа-биле ажыглаарының аргазын чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Чырыдылганың министерствозунга, ССРЭ-ниң Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитединге, ССРЭ-ниң Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге министерствозунга, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга дааскан. Оларны шынарлыг шилип алырын болгаш өөредирин чер-черниң шериг эргелел, улус өөредилге болгаш профессионал-техниктиг өөредилге органнары хандырар.

Партия, күрүне, профэвилел, комсомол органнарының кичээнгейин балыгланган болгаш бертинген интернационалчы дайынчыларга, мөчээннерниң өг-бүлелеринге болгаш оларның тураскаалынга ёзу барымдаалаар, сагыш-човаг чок хамаарылганы болдурбазынче угландырган болгаш күрүнениң оларга тургускан чиигелделерин болгаш артык эргелерин боттандырып чорудар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап чорударын негээн.

ВЛКСМ ТК-га, чер-черниң комсомол организацияларынга интернационалчы-дайынчыларның кадыкшылын эмнеп турар госпитальдарга, эмнелге-профилактика албан черлеринге шефтээшкинниң идепкейжидерин саналдаан.

Өзүп орар аныяк салгалдың шериг-патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезиниң талазы-биле партия, комсомол, совет, күрүне, хөй-нииити организацияларының чогаадыкчы эвилелдериниң, шериг кезектериниң ажылының дуржулгазын массалыг информацияның чепсектери калбаа-биле чырыдар ужурлуг деп доктаалда демдеглээн.

Шагаан-Арыгдан Иннокентий Карповтуң бригадазының ажылчыны Ооржак Дамбаевич Байлаң-оол ол хоорайның тудугларын он чыл ажыр кылчып, төлептиг ажылдап келген. Ол даштының, бызанчының, монтаж кылырының мергежилдеринге өөренип алган.

Бо бедик мергежилдиг ажылчын тудугларга каңнаашкын кылырының мергежилин база шиңгээдип алган. Ол ам беш каът бажыңның хаалаларын салчып, монтаж ажылдарын шалыпкын кылып, каңнаашкынны бедик шынарлыг күүседип турар.

Оңзар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Эрзинниң улусчу контроль комитеди биле «Шын» солуннуң каттышкан рейдизи

«ХООЧУЗУНДАН» ХООРУЛБААН

Ындыг аттыг материал 1987 чылдың ноябрь 20-де «Шын» солунга үнген. Эрзин районнуң «Нарын» совхозунда нииттиниң малының кыштаглаашкынынга белеткелде четпестерни аңаа шүгүмчүлээн. Шүгүмчүлелдиг материалга харыыны СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары К. Моң редакцияже чоруткан. Кыштаглаашкынга белеткел дээш харыысалгалыг эштерге четпестерни чайладыр талазы-биле организастыг хемчеглерни ап чорударын дааскаными, малчыннарның чуртталга бажыңнарының, кажаалар-ның үүрмек септелгезин кылганын, кыштагларда оңгачаларны, шагжаларны четчелеп турарын, мал чеминиң сөөртүлгезин уламчылавышааныи, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга нииттинин малын хүр кыш ажырар дээш эргежок чугула хемчеглерни ап чорудуп турарын редакцияга дыңнаткан. Материалда бижиттинген чамдык фактылар шынга дүүшпээнин база харыыда демдеглээн. Харыыны, аңаа редакцияның тайылбыры-биле 1988 чылдың январь 7-де «Шын» солунга парлаан. Кыштаглаашкынга белеткелдиң көрүнчүү — кыштаглаашкын боду деп демдеглээш, шүгүмчүлелдиг чүүлче, аңаа харыыже, Эрзин районда нииттиниң малының кыштаглаашкынынче катап эглип көөрин редакция номчукчуларга дыңнаткан. Ынчангаштың Эрзин районнуң улусчу контроль комитеди-биле калы «Шын» солун каттышкан рейдини чоруткан. 1987 чылдың ноябрь айдан 1988 чылдың февраль айга чедир нииттиниң малының кыштаглаашкынында түү өскерилгениl, шүгүмчүлелдиг чүүлде айыттынган четпестер чайлаттынган бе?

Эрткен күзүн чүгле «Нарын» совхозтуң кыштагларынга чораан болзувусса, бо удаада «Мөрен» совхозтуң малчыннарынга база четтивис. Кайы-даа совхозтуң малчыннарының кыштагларында ажылдар долузу-биле кылдынмаан болду. Чайның изиг, күстүң сериин хүннеринде кылдынмаан ажыл кыштаглаашкынның чымыштыг үезинде кайын четче кылдынар деп. Ындыг-даа болза, сеткилди өөртүп келир фактылар-биле рейдиниң материалдарын таныштырып көрээли. «Нарын» совхозтуң малчыны А. Ч. Хумбуннуң кадарган төрүүр хою оолдап эгелей берген. Чаш хураганнар тудар кажааның иштин арыглап, чугайлаан, иштин кургаткан. Хоюнуң кажаазы шык эвес. Аалынга четкенивис малчыннарның аразындан чаңгыс бо хойжу чаш хураган кажаазын белеткеп алган болду. Ол дээрге малчынның дузалакчы кадарчы боор ажылдап турар уруу Антонина Хумбуннуң эрес-кежээ чоруу-дур деп, чамдык эштер тайылбырлады.

Ол-ла совхозтуң мурнакчы малчыны С.-Д. Д. Нимааның хоюнуң 30-40 хирези оолдапкан. А малчын чаш хураган тудар кажааны белеткеп албаан. Малчынны агартыптар хире чылдагаан бар харын. Ол кыштагга малчын бо кыжын бир дугаар келген. Кожуп чедип кээрге, сандаргай кыштаг болган. Чуртталга бажыңынга капитал септелге херек. Ону совхоз келир чайын кылыр. Кажаа төрүүр хойга таарыштыр шуут дериттинмээн. Малчынны мактаңкы дег чүве база бар. Хураган тургузар шаараш үтек кажаалар эптээр ханалар-биле совхоз хандырбас боорга, эрги манзылар дээш янзы-бүрү ыяш аймаан малчын холдан ииттинден чыып, кежээлерде ханаларны боду кылып турар. Шак мындыг чижекти «Мөрен» совхозтуң хойжузу Х. Л. Оңгуданың аалынга база көрдүвүс. Боду бир дугаар чыл хой кадарып турар-даа болза, ооң кыштаанда байдал хөй чыл хойжулаан чамдык эштерниң кыштагларында байдалдан дээрези илдең болду. Чаш хураганнар тургузар шаараш кажааларны эрткен чайын кезип алганы чиңге шет, талдан кылып турар. Хөй, хураганның тыныжының бузун дээвиирге хыраалатпас дээш ооң шыгын адаандан өрү тыртып үндүре бээр узун ыяш хоолайны кажаа иштинче киир, черге чартык метр четпес кылдыр кылган. Шагжаларны база чиңге шет, тал кезип ап, кылыр сагыштыг Хүлер-оол Ламажапович, Серен-Доржу Доржуевич ышкаш малчыннарның бот-башкарлып ажылдаар чорууп деткип, өскелерниң аразынга ол эгелээшкинни нептередир болза эки. Эки эгелээшкинни бар-даа болза, чаш хураганны ажаап алырынга хөй төрүп эгелээрижке чедир белен эвес болган деп оларны дөмей-ле чемелээр апаар бис.

Кыштаглаашкынның эртип турарында четпестер колдуунда чаңгыс аай. Хөй кажааларын кышка багай белеткээн. Ханаларда дээвиирде үттер, дыдыктар хөй. Кажаа үттүг, таар болган тудум, ооң иштии улам хыраалаар. Эң ылаңгыя чазын хыраа эрээш, ооң суу көржеңге сиңип, кажаа иштин шыгылдар, ол чорук хөй, хураганның сырыңгылап аарырын хойжулар, мал ажылының специалистери канчап билбес болду. Ханалар үттүг боорга, үт дужунга хонган хөй соок салгынга таваржып доңар, оон аарыыр болгай. Бо бүгүнү малчыннар, мал ажылының специалистери херекке албайн турар. Кышкы үеде хөй хөй бажын оскунуп турарының бир чылдагааны ында.

Чаш хураганнарны онча-менди камгалап алырынга төрүүр хой кадарып турар малчыннарның хөй кезии баш удур белеткенмээн. Кажаалар иштиі, үтек кажаалар тудар ханалар чугайлаттынмаан. Чаа төрүттүнген хураганнар чугайлаттынмаан ханалар, оңгача, шагжа чылгап, хемнирип, иштин аарып болгуруп биле-тура, ону болдурбазы-биле белеткел ажылдарын чорутпаан. Хөй төрүп эгелей бээрге, удур кылып турар.

Мал чеми «Нарын», «Мөрен» совхозтарның кайызында-даа четчир хемчээлдиг белеткеттинмээн. Эң ылаңгыя тараа аймаандан кылган чем аймаан өске черлерден удур сөөртүп турар. Боос хойларга безин немелде чемни дыка кызамдап берип, чер өъткарып кадарбышаан. Ындыг турбуже малчыннарның хөй кезии сигения, көк-суланы черге тарадыр октап берип турар. Бо кыштаглаашкынга белеткелдиң бир кол негелдези шагжа, оңгача-биле кыштагларны долу четчелээри дээрзин чугаалажып турзада, херек кырында күүсетпээн. Зооветспециалистер ол ажылды багай организастаган, малчыннар боттары-даа хемчег албаан. Мал чемин черге октап берип турарының чылдагааны шагжа чедишпезинде деп тайылбырлаар болдулар. Ону чөптүг тайылбыр деп болур бе?

Аалдарынга чедип чораанывыс малчыннарның аттары бо. «Нарын» совхозта Чыргал Сал, Кыргыс Чес, Серен-Доржу Нимаа, Эрес-оол Серен, Аракчаа Хумбун, Сергей Саны-Хоо. «Мөрен-де» Шой Чылбак, Чүгүү Хорлуу, Бегзи Ойдуп, Сүге Базыр дээш өскелер-даа. Бо малчыннарның кыштагларынга чораащ, үстүнде айыткан четпестерни көрүп болур. Оларның адынга кылган шүгүмчүлелди малчыннарның чамдызы шын деп хүлээп алыр хөңнү чок. Бодунга сагыш бар. Ак-Өлек деп черде кыштаглыг «Мөрен» совхозтуң аныяк хойжузу Шой Чылбак, ооң дузалакчы кадарчызы Авир Очур-оол райкүүском даргазының кылган шүгүмчүлелинге удурланыр улус болду. Бир эвес багай ажылдап турар болзувусса, хоюңарны дедир хүлээп алыңар дээр сагыштыг. Очур-оол Авир дээрзи бодунуң хууда 10 ажыг ангор өшкүлеринге совхозтуң ногаан суладын аңгы кажаада черже чада каап берип, чемгерип турар. Ол хирезинде нииттиниң малының азыралынче сагыш салбаан.

СЭКП Эрзин райкомунуң бирги секретары К. Моңнуң редакцияга харыызында айыттынган хемчеглер канчаар алдынып чоруттунганы үстүнде фактылардан илдең-дир.

Районда мал ажылының удуртукчуларындан «Кыштаглаашкынның мал-маганның байдалы кандыгыл?» — деп айтырарывыска, «Чүгээр» — деп харыылаар улус чорду. Арай бузурел чок чорук харыыда илдең. Харны хат хоргуктеп, хойларның буду тастаан дээрден башка, кыш «чымчак» болуп турар. Ынчангаш мал-маганның деңгели ылап-ла чүгээр. Бир эвес «кадыг» турган болза, шак мындыг белеткел-биле нииттиниң малын бо кыжын ынчаш улуг чидириг чок ажырары берге-ле турган боор.

Рейд үезинде илереттинген четпестерни Эрзин районнуң малчыннарының кыштагларынга чүгле бо чылын эвес, а мурнуку-даа чылдарда көрүп болур турган. Олар чылдан чылче катаптаттынып келген. Кыштаглаашкынга багай белеткелдиң түңнелинде район чүгле 1987 чылда 8564 баш малды чидирген. Ол дээрге 1986 чылга деңнээрге 1918 мал хөй-дүр. Эрткен чылын шээр малдың 4618 чаш төлүн оскунган. Оларның хөй кезии кыжын, чазын өлген. Ол хире улуг чидиригни малчыннар, зооветспециалистер-даа агаар-бойдустуң берге байдалы-биле тайылбырлап чадчыккан. Бо кыжын база ындыг. Кыштаглаашкынга чаңгыс-ла чылын долу белеткенип алыры берге. Ол дээрге чылдан чылче доктаамал, эки шынарлыг кылыр ужурлуг ажыл. Аңаа малчыннарның, мал ажылының удуртукчуларының хамаарылгазын эде тургузуп, «хоочураан» байдалдан херек кырында уштунар херек.

Соян ОРУС-ООЛ,
Эрзин районнуң улусту контроль комитединиң даргазы.
Шаңгыр-оол СУВАҢ,
«Шын» солуннуң корр.

Беш чылдың кижилери

Дуржулга станциязының мурнакчы саанчызы М. Н. Кыргыс социалистиг чарыштың мурнуку одуруунга чорбушаан. Таңды районда үш муң литр сүт сагган шалыпчыларның санынга кирген. Районда үш муңчулар клувунуң кежигүнү Минчий Наксыловна келир чылдың үлүүнге киириштир ажылдап турар. Ол ак сеткилдиг кызымаккай ажылы дээш СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Анатолий ЗАЙЦЕВТИҢ фотозу.

Эрзинде «Нарын» совхозтуң хоочуннарының бирээзи К. Ч. Белчир дуржулгалыг малчын. Хар-назынының аайы-биле пенсияже үнзе-даа, Кыргыс Чусумаевич күш-ажылчы тура-соруун ам-даа салбаан. Хойжулап ажылдап чорааш, билип алган дуржулгазын аныяк хойжу оглу Дайынчыга дамчыдып берип турар.

ЧУРУКТА: Кыргыс Белчир.

Шаңгыр-оол СУВАННЫН фотозу.

«Тиилелге» совхозтуң сурагдыг хойжузу Татьяна Иргитовна Баавыя эрткен чылын өг-бүле кертээзинче совхозундан баштай-ла киргеш, 100 хойдан 113 хураганны доруктурган.

Амгы үеде ооң кодаңында 367 хою барык шупту ооладыпкан. Хураганнары онча-менди.

ЧУРУКТА: Т. Баавыя.

Владимир КАЗЫРЫКПАЙНЫҢ фотозу.

ШЫНАР ЭКИДЕ—ЧАГЫКЧЫЛАР ХӨЙ

● Долу бот-орулга-чарылгаже 1989 чылда кирер бүдүрүлгениң январьда канчаар ажылдааны
● Чаа арга-биле ажылдаарынга курлавырлар ●

Сөөлгү үеде бо-ла эскерер-дир мен, айтырыгга бүдүрүлге удуртукчузу харыы бээриниң мурнунда бир дугаарында демдеглелдерин ужээр. Ында баш удур санап, сайгарып каан сан-чурагайларын дилээр апарган. Оларның бир кезиин демдеглей шыйып, аңгылай тыртып, айтырыг демдектери-биле доза салып каан болур. А бир эвес айтырыгга харыыны бижимелдерниң арызындан тыппайн барганда, чамдык удуртукчулар самбың азы электроннуг санакчы дузазы-биле айтырыгга херек харыыны санап тывар. Ховар таварылгаларда бүдүрүлгелеринде экономика албаның ажылдакчыларын киириштирер, колдуунда боду санап алырын кызыдар. Ол дээрге бүдүрүлгениң чорудулгаларын экономиктиг аргалар-биле башкарарын өөренип турарының, ону шиңгээдип ап эгелээниниң бир бадыткалы.

Чөөн-Хемчик районда чоңга ачы-дуза чедирериниң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальниги В. Б. Сат база ажыл-ижин санап, бүдүрүлгениң сан-чурагайларын кичээнгейге ап турар удуртукчу болду. Ооң тускай эртеми — экономист. Элээн үениң дургузунда бухгалтерия албанынга ажылдаан, амыдырал хандырылга шугумунда ооң күш-ажылының стажы чээрби чыл чоокшулап орар. Улус ажыл-агыйының чүгле чаңгыс ол-ла адырынга эвээш эвес үениң дургузунда ажылдап келген специалист эрткен күстен бээр чүс ажыг кижи бактаап турар бүдүрүлгени удурту берген. Күш-ажылчы коллективтиң экономиказын, ында ажылдап турар кижилерниң амыдырал-чурталгазын экижидери ажыл-агыйны удуртурунга бир кол негелде.

Бүдүрүлге бо хүннерде долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынче шилчииринге белеткенип турар, экономиктиг аргаларның чамдык шенелдезин чоруда бергенинден бээр ийи чыл ажа берген. Удуртукчунуң санап турары-биле алырга, 1989 чылга чедир үениң дургузунда долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын-биле ажылдап кирерингe белеткелдиң кол нурууун доозар.

Ону бадыткаары-биле дараазында байдалды көрүп көрээли. Баштай бир бөдүүн чижек. Идик септекчизи Михаил Сат январьда коллективинге 400 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ооң септелгеге чарыгдаан нитки материалдарының өртээ 49 рубль болган. Ажыл төлевиринге 200 рубльди санап берген. Чарыгдалга, ажыл төлевиринге үнгенинден артып калганы бүдүрүлгениң ажыглалынче кирген.

Идик септекчилери дөрт кижи мооң мурнунда дөрт аңгы ажылдап турган. Ам бир коллектив кылдыр каттыжып алган. Бот-боттарынга дузалажып, арга-дуржулгазын солчуп, бир дем-биле ажылдап турарлар. Январь айда 900 рубльдиң продукциязын бүдүрер турган. 1400 рубльдиин бүдүрген. Планныг онаалданың 155 хуу кылдыр күүсеттингени ол. Орулганы өстүрүп болурунуң магадылалы идик септекчилеринде тургустунуп турар. Чүге дээрге кылып, септеп турар продукцияның шынары эки. Шынар экиде — чагыкчылар үргүлчү келир, оларның-биле харылзаа улам быжыгар. Ол чорук бүдүрүлге харылзааларының үргүлчүлелдиин, доктаамал болурун хандырып турар.

Кижиниң кедип чоруур хевинден эң коскүлени буттарында идиктер-ле болгай, идик багайда эжик ырак дээриниң утказы оон тывылган. Чүгле Чөөн-Хемчик районда эвес, республиканың кайы-даа районнарында идикти септеп кедерниң айтырыы шиитпирлеттинмээн. Ол «кур-терни» Чадааның идик септекчилери кайы хире шиңгээдип алырындан бүдүрүлге эргелелиниң бот-акшаланыышкынче шилчиири база хамааржыр.

Валентина Базыр-Сатовна Сат идик септекчилериниң күш-ажылының шынарын мактап ора, олардан хөй акша-хөреңгини киирип турар фотографтарның ажылын чемелексеп орду. Кереэ бзугаар көрдүнгенин болза, коллективке киирген орулгазының ужен хуузун фото-чурук тырттырыкчызы ажыл төлевиринге алыр. Планны ажыр күүсеткени дээш немелде төлевирни база көрген. Ынчангаш фотограф кижи чамдыкта 780 рубльди ажыл төлевиринге ап турар. Фото-чурукка херегдел районда улуг. Документилерге, бажыңга альбомга, төрелдеринге, чоок кижилеринге, кажан-даа, кажан-даа турасказдың бир хевири — фото-чурук херек.

— Фото-чуруктарның шынары негелдеге ам-даа четпес, эки тырттырарының аргаларын дилеп тывары, чогаадыкчы чорук-биле ажылдаары — хүннүң айтырыы — деп, В. Б. Саттың чугаалаанынга каттышпас арга чок.

Чүге дээрге Чадаанага тырттырган фото-чуруктарның композициязы, көстүрү хирелиг чорду. Оон үнүп келир түңнел чаңгыс: ак сеткил кызымак чорук-биле ажылдап өөренири, чагыкчыларның сеткилин хомудатпазы, оларның чагыын ылап кылдыр хандырары.

Чоңга ачы-дуза чедирериниң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде эң улуг цех — дааранылга чери. Ында чиик платье даарап турар бир дугаар бригада январьда планныг онаалдазын көрдүнгениинден ажыр күүсеткен. Күш-ажылдың бүдүрүктүлүүн бедидер дээш карак кызып турар кижилер немежип турар.

Январь айда планын күүсеткеш, 16600 рубльдиң деңнелинге ачы-дузаны бүдүрүлге эргелели чедирген. Ылаңгыя бажың иштиниң техниктиг эдилелдерин септээриниң хемчээли өзүп турар. Холодильниктер септээриниң планы 135 хуу күүсеттинген. Телевизорлар септээр талазы-биле муң рубль хемчээлдиг ачы-дузаны чедирген.

Бот-акшаланыышкын-биле ажылдаарынга херек курлавырларны коллектив дилеп турар. Маңаа кол-ла чүүл — ачы-дуза чедирикчилериниң чаа бзу-биле ажылдаарынга өөредири, оларның билиг-мергежилин, культуразын бедидери.

— Бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгени ажылдаар черлерже чоокшулаткан, аңаа киржири мээң пропагандисчи, удуртукчу хүлээлгем — дээш, В. Б. Сат уламчылады. — Бүдүрүлгениң эргежок чугула көргүзүглериниң, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң кайы хире болуп турарын кичээлдерге сайгарып турар. Ол ажылга дыңнакчыларның киржилгези идепкейжии, сонуургалдыг көдүрлүг берди. Кажан олар боттарының планын билиг-мергежилиниң кайы хире ажылдап болурунуң дугайын чугаага көдүрүп кээрге, кичээлдер солун, үе эрткени билдиртпейн баар болду.

Коллективтиң удуртукчузу (В. Б. Сат) дараазында айтырыгга онзалап доктааган. Херээжен хөй ажылчыннарлыг бүдүрүлгеге ажык-чарлыг чорук, кижи бүрүзүнге кичээнгейлиг болуру чугула. «Дидир-дидир, ол кижи, бо кижи мынча дээн» деп дамчыыр чугаалар бүдүрүлгениң ажыл-ижинге-даа, тус-тус кижилерге-даа аартык болуп турар. Бот-боттарын артыктажыры, херекчок-ла черге аас-дыл кылыры, өске-даа багай чүүлдер бар болгай. Ол чоруктарга удур боттуг фактыларны, чижектерни амыдыралдан ап, кичээлдерге база сайгарып чугаалажып турар.

— Чүвениң ужурун билип, фактыларын ылавылап албайн айтырыг көдүрери анаа-ла шуугаашкын болу бээр. Чамдык кижилер-биле чугаалажырга, кичээнгей салбас ужурлуг чүүлдерге оларның хөй күжүнүң, энергиязының үнүп чорааны илереп база келир. Кижилер-биле тус-тус чугаа, беседа күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге, коллективке кадык чаагай байдалды тургузарынга эки салдарлыын билип тур мен — деп, эргелел начальнигиниң чугаазын чепсүнүүшкүн-биле дыңнадым.

Чагыкчыларның талазындан болуп турар таарымча чок чүүлдер болгулаар. В. Б. Саттың чугаалап турары болза, бүдүрүлгеге септедириниң дужааганы хептериниң квитанцияларын чидирип алгаш келирлер база бар. Даараткан хеви, септеткен идии, тырттырган фото-чуруу дээш квитанция чок келирге, кымга-даа билдингир, дужааган чүүлдерин катап алыры бергедээр. Бо таварылгада канчап санажырыл? Дужаап турар, ылаңгыя химиктиг ашталгага, хептиң кармактары боктут, таакпылыг болгулаар. Довураан аштаваан хирлиг идиктерин дужаар, септедип алыр дээш кызыларлар бар. Ол чоруктар чагыкчының культуразының кудузун, чоңга ачы-дуза чедирип турар амыдырал хандырылга ажылдакчыларының күш-ажылын чедир үнелеп көрбейн турары-дыр.

Чоңга ачы-дуза чедирип турар ажылчыннарының арга-дуржулга солчуушкунунуң, билиг-мергежил бедидериниң айтырыгларын В. Б. Сат чугулалап демдегледи. Арга-дуржулга солчуушкунунуң эптиг аргалары ам-даа тургустунмаан. Чижээ, Чөөн-Хемчик районда телемастерлерни белеткээр арганы Кызылда бистиң каттыжышкынывыс бербейн турар деп, ол хомудаан. Бо талазы-биле инициативаны боду база үндүрбээн. Бир ай дургузунда Кызыл болгаш өске-даа черлерде бедик мергежилдиглерниң чанынга ажылдаан болзумза деп санал-оналды киирип турарлар база бар. Дуржулгалыгларның Чөөн-Хемчикте чалап-даа болурунуң аргалары бар болбайн аан.

Дааранып цехтиң ажылчыннарынга чагыглар эвээш кирип турар. Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынның бүдүүзүнде бо байдал дүвүренчиг болбайн аан. Эки байдалче үнүп алырының таарымчалыг аргаларын дилеп тывары, курлавырларны ажыглаары — хүннүң чугула айтырыы. Чижек кылдыр алырга, тыва национал аян-биле болгаш сезон аайы-биле кедер чиик хептерни даарап өөренир күзенчиг. Мурнуу районнар, оларның аразында Өвүр национал аян-биле дараан хептерни чоңга бараалгадып турар. Олардан өөренип болгай. Бир эвес хөй алгызын эттеп, оон хеп даарап өөренип алыр болза, чагыкчылар хөй болур деп бодаар мен. Тываның ажыг соогундан камгалап шыдаар хеп аймаа эвээш. Бир эвес ол «скафандр» чылыг, чараш, дуртсынга тааржыр болза, кым-даа ону кедиксээр.

Чоңга ачы-дуза чедирериниң Чөөн-Хемчик районда амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелели бөгүнде долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкынның бүдүүзүнде турар боорга, ол коллективтиң чамдык айтырыгларының дугайын бижидим.

Араңчор ОКСУР,
«Шынның» корреспондентизи.

БЕЛЕТКЕЛДИ ДҮРГЕДЕДИР

Кыштың сөөлгү айы төнериниң кырында келген, часкы хову ажылдарының эгелээринге чедир эвээш үе арткан. Бо хүннерде байдал-биле алырга, Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында культиваторлар, андазыннар, илиирлер база тараа чаштырар машиналарның септелгези адакталган. А тракторлар септелгези саадап турар. Ооң чылдагааны директорларының, кол инженерлерниң олуттай чоруунда, маажым хөөннерде база артык кезектерниң чогунда. Кайы-даа ажыл-агыйның автопарыгында септелгеде доктаамал ажылдап турарлар эвээш. Септекчилерниң ортузунда чарышты организастааны кошкак.

Бир эки чүүл болза, бот-орулга-чарылга бот-акшаланыышкынче ажыл-агыйларның шилчээни-биле холбаштыр «Хемчик», «Барлык», «Дон-Терезин» совхозтарда экономиктиг өөредилгени чүгээр организастааны. Коллективтиг кердээлерни чарган. Ажылдаар звеноларны, бригадаларны четчелеп тодараткан.

Бо чылын районга интенсивтиг технологияны бир-ле дугаарында 450 гектар черге ажыглаар. Эрткен чылын «Барлык» совхоз черни чалдап турган, гектар бүрүзүнден 203 гектар картофель дүжүдүн алганы республикада безин эң дээре көргүзүг болгап. Ынчангаш ол дуржулганы районнуң ажыл-агыйларынга шуптузунга ажыглаар.

1988 чылдың часкы тарылгазынга 250 тонна тараа, 600 килограмм ногаа, 300 тонна картофель үрезини херек. Чамдык үрезинни Красноярск крайның ажыл-агыйларындан алыр кылдыр РАҮК-туң кол агроному Иван Магавал дугурушкан, ногаа үрезинин республиканың Агроүлетпүркүркомун дамчыштыр алыр.

Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары апрель 1-ге чедир бүгү техниканы септеп доозар соруглганы салган.

Александр ХЕРТЕК.

Бодалдар, саналдар

ХОЙЖУ СУГГА БАРЫКСААР МЕН

«Тиилелге» совхозтуң мурнакчы хойжуларының бирээзи Мортуй-оол Ооржакович Акай-оол-биле чугаалажып олур мен. Оон-биле кады Чедерниң ховуларынга сигенденип турган аныяк шаавыс чоокта чаа-даа ышкаш сагындырды. Ынчалза-даа Мортуй-оолдуң ажы-төлү тос апарган. Ийизи школа назыны четпээн, а ужу школада, өскелери улгаткан, өглүглери-даа бар. Үр ужуражпааны эжи-биле душтуп келгеш, кижиниң сеткили өөрүүр. Эрткен-барган хөй-ле чүүлдү коптарып чугаалажыр, ындыг-ла боор болгай. Бис база ындалдывыс.

Мортуй-оол Акай-оол черле бүдүжү томааныг, хөй сөс чок, ажыл дээнде, ылап-ла эчизинге чедирер чаңныг кижи чүве. Ол ам 20 чыл дургузунда ниитиниң малын ажаап кадарып келген. Бо үениң дургузунда ол та чеже хойну өстүрген, кайы хире хөй дүктү дужааган. Өг-бүле кертээзи шаандан тура-ла турган болза, ол бүгү сан-түң ам билдингир турар-дыр ийин.

— Кыштың байдалы берге-дир. Ынчалза-даа мал чеми четчир. Массалыг оолдаашкын үезинде малды турузу азыралпкан бис. Тускай эртемниглерниң, сакманчыларның демниг ажылының түңнелинде байдалым эки. Төрүүр бүгү хоюм барык шупту оолдапты. Хүлээлгем 100 хойдан 95 хураган, а план 85. Дора дизе план күүсеттинер — деп, Мортуй-оол Ооржакович тайылбырлады. Чаш хураганнарны ажаап, азыраарынга Кызылда кедээ ажыл-агый техникумунуң сургуулдары ээлчежип ажылдааның, эң ылаңгыя Эрес Монгуш, Орлан Сарыглар дыка кызымак болганын хойжу демдеглеп олур.

Чээрби чыл дургузунда малчыннап келгеш, ооң дуржулгазы-даа улгаткан. Эки көргүзүглер алырының кол чажыттары чайгы үеде малды эки семиртип алыры, оон аңгыда эрте оолдадыры чугула деп санап турар.

Ам малга сиген белеткеп алырының бергезин ол сеткилиниң ханызындан сагыш-сырап чугаалады. Бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр ам механизаторну сиген кезилдезинге киириштирип хоржок сен. Оларда база хамык-ла чүүлдү санап, түңнеп каан. Ынчангаш Мортуй-оол Акай-оол эрткен чылын Чиңге-Даг баарында ол-бо черлерде хол кадыры-биле сигенни кезип шенеп көрген. Шык сигени дег эвес, кадыр бизи шуут арттпас, халап чүве болган-дыр. Хову сигениниң дөзү кадыг, тарамык-даа, хол-биле кезерге хоржок болган. Ынчангаш ам малчыннарга сиген кезерде аът машиназын тып бээри кандыг ирги деп, Мортуй-оол Акай-оол айтырып, бодунуң бодалын чугаалап олур. Чок болза хойжуларга чаңгыс-ла трактордан — «Беларусьтан» берзе деп диледи. Малчыннарның сиген кезер черниң аразы 5—6 километр. Бир хүн иштинде ындыг трактор-биле чеже-даа сигенни кезип каап тар. Дараазында грабль-биле бөле тыртып бериптер. Арткан ажылды хойжулар боттары шыдаптар.

Малчынның бо саналын совхозтуң дирекциязы специалистери өөренип көөрү-ле чугула-дыр деп бодадым. Аътты ажыглаар деп чугаа «Шын» солунда үргүлчүлеп, улус боттарының санал-оналын удаа-дараа киирип турар-дыр. А «Тиилелге» совхозтуң хойжузу Мортуй-оол Ооржакович Акай-оолдуң бодалы база ындыг-дыр.

Эрензен ТЕЖИТ,
Кур-Чер суур.

ДЕТКИДИМ

Малчыннарның чымыштыг ажыл-ижиниң дугайында бо чылдың январь 30-де «Шын» солунга Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы Д. Карыманың бижээни «Бодалымны илередийн» деп материалын номчааш, ында кирген чүүлдерни деткии тур мен.

Кижи бодунуң бердингенин чымыштыг ажыл-ишке турда шаг-үениң эрте бээри белин билдиртпес болгулаар-дыр. Школа дооскаш, комсомолчу [illegible] гениниң сактырынга, ындыгла үр болбаан ышкаш-тыр. А херек кырында санап олурарыга, 26 чыл эрткен. Ынчан бистиң бо Мөңгүн-Тайгага колхоз тургустунга-ла үр болбаан турган чүве. Район мал ажылдыг болган-да, ол үеде араттарның ажы-төлү амыдыралче бир янзы көрүп, боттарының амыдырал-чурталгазынга ада-өөзүнүң соон салгаар, ынчангаш хөй-ле кижи малчыннап чорун турган чүве. Ол үениң [illegible] базымы ындыг турган.

Мөңгүн-Тайга дээрге, Тываның кадыг-дошкун агаар-бойдустуг, ынчалза-даа чараш болгаш байлак булуңнарының бирээзи. Мында ук черниң агаар-бойдузунга таарышкан, чаңчыккан, ажыл-ишке алыс чүлдү-чүрээнден бердинген кижилер ажылдап, чурттап чоруур.

Мөңгүн-Тайгага шуурган-ның бергенде берге-ле: сайдовурак, дүвүлеңген хары дээр-биле тутчу бээр. Оларда чораан мал маган, кадарчылар боттары ааддарынче дедир башкарлып келири бергедек бээр, ынчан чамдыкта черге-даа ховар сен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бистиң районнуң агаар-бойдузу республиканың төп районнарындан дыка ылгалдыг. Чайы кыска, кыжы узун, майнюнь айларда безин соок хат-когурум хадыыр.

Районнуң совхозтарында сөөлгү үеде малчыннаар кижилер тывылбастай бээр апарган. Бистер, малчыннар, шолээ алгаш дыштанып, курорттап чорууруувус берге-дир. Чай-шөлээ чок, ийи талазында хойну түр кададаа хүлээдип бээр кижилер тывылбас, улус ынаашпас. [illegible] дөрт ээлчээнде дыштаныр хүннер, байырлалдар-даа дивейн, үргүлчү-ле мал-биле кады чорууруувусту улус билир.

Ынчангаш ам малга 30-35 чыл иштинде үзүктел чок ак сеткилдиг ажылдап келгеннерни алдан хар четпээнде-ле пенсияже кандыг боор чүвел? Ол дугайында эш Д. Карыманың саналын деткиир-дир мен. Бо талазы-биле айтырыгны чогуур черлерге турзузун, өөренип көрзе кандыгыл?

Кан-оол БОРАРГАН,
ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң кадыкчызы.

Малчыннарга экономиктиг өөредилге

ЧЕК-БИЛЕ САНАЖЫЛГА БОЛГАШ КОНТРОЛЬ

Бот-орулга-чарылганың бир кол документизи — чек. Үндүрген чарыгдалдарны контрольдаарынга база өске коллективтер-биле санажылгага ол аажок эптиг. Чекте хамык көргүзүглерниң дузазы-биле совхозтуң удуртукчулары, специалистери база чек-биле ажылдап турар кижи бүрүзү, коллектив-даа продукцияның хемчээлин чогуур үезинде билип алыр. Ооң дузазы-биле кайда, чүү камнаттынганын азы ажыр чарыгдаттынганын, кайыже кол кичээнгейни угландырза экил дээрзин көрүп, билип алыр. Чек дептери малчынга турарындан аңгыда, склад эргелекчилеринге, мал эмчизинге, мал чеми бээр кижиде болгаш черле материал-өртектиг чүүлдер үндүрер кижилерге турар. Оон аңгыда, совхозтуң бухгалтериязынга малчынның адының кырынга тускай бүдүрүлге учёду (чарыгдалдарын болгаш алган продукциязын айыткан) турар, ооң корешогунга чарыгдалдарның аттарын, хемчээлин болгаш өртээн айыткан реестрлер турар.

Чек дептерин улуг малчынга тыпсып бээриниң мурнунда эге арнынга ооң фамилиязын, адын, адазының адын бижээш, чектиң арын бүрүзүн дугаарлаар. Ону малчынга берген дугайында тускай дептерге демдеглээш, тывыскан ай, хүнүн айыткаш, холунуң ужуун салдырар. Чүге дээрге ол болза, коллектив база өг-бүле кертээзи-биле ажылдап турар улустуң, өг-бүлениң чарыгдалдарын контрольдаар, санажыр акша документизи-дир. Ону камныг эдилээр, чаңгыс арын-даа чидирип болбас, камналга дээш алыр акша-төлевириниң үнер дөзү база ол. Чек дептериниң эге арнының иштинде талазынга малчынның айда, кварталда чарыгдалдарының аттарын, өртээн бижээш, совхозтуң план киилдизи кол бухгалтерге, кол экономиске ат салдыргаш, директорга бадыладып бээр. Ол ышкаш малчынның алыр продукциязының адын, хемчээлин, өртээн айыткан турар ужурлуг.

Чек дептерин ажыглап дооскан соонда, улуг малчын кижи ооң корешокталынга үндезилээш, чарыгдалдарның аттарын, хемчээлин, өртээн тускай реестрге айтып бижээш, ону план киилдизинге азы бухгалтерияга дужаар. Ажыглаттынган дептерни чыл төнгүже чедир шыгжаар. Ооң ужуру чүл дээрге чылдың кайы-даа үезинде кертээлиг өг-бүле азы коллектив-биле санажылга дугайында маргылдаалыг айтырыг турупкаар болур, ынчан ону тодарады. рының бүдүрелдиг документизи чек дептери.

Ынчаарга ам чек доостурга, улуг малчын кижи ооң корешоктарын барымдаалап, реестр кылыр азы чыскаай бижиир дээн болгай бис. Ол-ла малчынның бот-орулга-чарылгалыг коллективтер-биле санажып турган, үзүп берген арыннары (саазыннары) ай төнчүзүнде бухгалтерияга база чыглып келир болгай. Ол документилер ёзугаар бухгалтерия база шак-ла ындыг реестрни (даңзы-бүрүткел) кылгаш, малчынның бодунуң дужааганы документилери-биле шүүштүрер. Кандыг-бир карышкак сан-чурагай үнүп кээр болза, ону чектиң ээзи-биле кады сайгарып тодарадыр херек. Меге бижилге, эдилге кылганда, буруулуглары торгап-даа болур.

Чекке база ооң корешогунга бүрүткелди мындыг янзылыг айтыр: чектиң азы корешоктуң дес-дараалаан дугаары (1, 2, 3...10). демдеглел кылган хүнү, айы (чижээ, 16. II. 88 чыл); дараазында кезенээ — кымга (коллективке) бижип бергени — мал эмчизинге, МТМ-ге, малга чем бээр кижиге; санажылга кылган чарыгдалдарның аттары — эмнер, автомашина ажыглалы, сиген хемчээлиниң ады — руб. тонна-километр, тонна; хемчээли — 60 тонна-километр, 5 тонна; бирээзиниң өртээ — 0,12 коп., 50 руб. эң сөөлгү кезенек — ниити өртээ, чижээ, 60 руб., 12 руб. дээн ышкаш ынчалдыр санап каар. Ол-ла бүгүнүң ниити түңүн база айтыр.

Чектиң саазыннарын кайы хамааанчок үзүп болбас. Ооң-биле санажырының үелери бар. Ол үелерни совхозтуң план киилдизи тодаратгаш, схемалааш, улгаттыр бижип аскан турар. Оон ылап-ла көрүп, билип алыр херек. Чижээ, мал чемин кадарчылар үргүлчү ажыглап турар болгай. Ындыг болганда, мал чеми үндүрүп бээр кижи-биле он хонгаш-ла санажыр. Оон аңгыда акша-биле ай төнчүзүнде бухгалтерия-биле чаңгыс катап санажыр. Мал эми алганы дээш, автомашина, трактор ажыглааны дээш он хонгаш-ла аптека, гараж эргелекчилери, трактор-хову бригадазының удуртукчузу болгаш отчёттуг кижилер-биле санажыр. Мында аптека эргелекчизи дээривис малдың улуг эмчизи ол эвеспе. Ынчалза-даа бот-орулга-чарылгалыг өг-бүле боттары алган чүүлдериниң аттарын, сан-түңүн, кым кажан эккеп бергенин, каш километр черге эккелгенин арыг кылыраашка аңгы демдеглеп бижип ап турар болза улам эки. Орта материал азы мал чеми эккелген трактористтиң чолаачының адын салдырып турза чогуур.

Ам чекти канчалдыр долдурарын көрээлиңер: чек ийи талалыг — оң талазы чектиң боду, солагай талазы — корешогу. Оларның аразында үзе тыртар шугумнуг болгай. Санажылга кылырда, азы кандыг-бир материал эккелгенде, ол ийи таланы кады долдургаш, корешогун үзүп бээр. Ында бижээн чүүлдер шуут-ла дөмей, бичии-даа карышкак чок турар ужурлуг. Чек талазынга улуг малчын боду, а корешокка — санажып турары кижи (чолаачы, тракторист, мал эмчизи) ат салыр.

Чижээ, улуг малчын мал чеми дээш 10 хонгаш санажыр дээн болза, бодунуң демдеглел кыдыраажын ап алгаш, мал чеми үндүрүп бээр кижиде лимит-картада (ол дээрге № 117 майык, ол документини совхоз бээр) бижилге-биле шүүштүрери артык эвес. Черле ынчаш малчын кижи алган бүгү-ле чүүлдерин ылаптыы-биле демдеглеп ап, өй-шаанда санажып ап турары өг-бүле (коллектив) кертээзиниң кол негелдези. Ол ышкаш чурттап турар чери-биле совхоз төвүнүң аразында хемчээлин ылак тодарадып алыр. Чүге дизе чыл иштинде малчыннар одарларын (турар черин) каш-даа катап солуур болгай.

Амгы үеде бир маргылдаалыг айтырыг — суг сөөртүлгези. Совхозтар малчыннарга колдуунда 3 тонна деп каан штампалаан талоннар берип каан. А чолаачылар колдуунда 1,5—2 тонна суг эккеп бергеш, 3 тоннаның талоннарын малчыннардан ал турар. Оон түңнелинде хойдан алыр продукцияның бот-үнези аартаар. Бо таварылгада канчаарыл ам? Совхозтуң дирекциязы малчыннарга 0,5 тоннаның талоннарын бээр, азы суг кудар доскаарның иштириин хемчээр тускай ыяшты (демирни) кылып берзе эки. Малчыннар ону дирекциядаа негээр ужурлуг. Ындыг херекселдиг болза, хойжу кижи эккелген сугну боду-ла хемчээп алыр.

Чекти ажыглаарының чамдык айтырыглары мындыг-дыр. Өг-бүле кертээзиниң бүгү негелделерин шыңгыы сагыыры чугула. Ону малчын бүрүзү долдуруп, ажыглап-даа билир ужурлуг. Чамдык ажыл-агыйларда малчыннарның чектерин бухгалтерияда шыгжап турар. Ол көңгүс шын эвес, чүгле хойжунуң бодунга турар.

Александр КААДЫР-ООЛ,
экономист.

Чагаа-бижиктер-биле ажыл кандыгыл?

КҮҮСКОМНУҢ ЧЫМЫЖЫ

Самагалдай кодээ Советиниң ажылдакчылары-биле ужуражып, чоннуң чагаа-бижиктери-биле ажылды канчаар тургусканын сонуургаан мен. Кодээ Совет күүскомунуң даргазы Чеден Балдарович Дангыт, секретарь Саара Капсыл-ооловна Дугар-оол олар үстүнде ажылды ниитизи-биле багай эвес чорудуп турар. Кол документация, ылаңгыя хамаатыларның хомудалдары, чагааларны мооң мурнунда элээн сандаргай байдалга турганын күүском даргазы демдеглеп турду. Сөөлгү үеде бо бүгүнү элээн чурумчудуп, тускай дептерлерни кылгылаан. Бо айтырыгны Советтиң бодунуң сессиязынга, райкүүскомга база дыңнап тургулаан. Ажылды экижидерин айтып турган.

Чурттаар оран-бажың дугайында хомудалдыг-даа чагаалар ол черден редакцияга-даа кээп тургулаан. Ниитизи-биле чурттаар оран-бажың айтырыын канчаар шиитпирлеп турарын база сонуургадым. Хамаатыларның бо талазы-биле ооржуру райкүүскомда. Харын бажың септедир талазы-биле билдириишкиннер хөй, күүском даргазының чугаалап турары болза, Самагалдайда ниити бажың ээлчээнде 150 хире өг-бүле бар. Чыл санында бажыңнарны тударын көвүдедир, чамдык ведомство организацияларның боттарының күжү-биле чуртталга тудуу кылырын бо чылдан эгелээр. Мынчап кээрге бо чылда 40 хире бажыңны албан ажыглалга киирери планнаттынган, ону амыдыралга боттандырарының кырында келген.

Кодээ Совет секретарынга кирер дээн, айтырыглыг хамаатылар ол эртен безин хөй болган. Чай-хос аразында чугаалажыр аргалыг болган бис.

Эрткен 1987 чылда кодээ Советке бижимел болгаш аас-биле 132 чагаа-бижик кирген. Ооң 127-зи сайгартынган, беш айтырыгны харыылап шиитпирлээри берге болуп арткан.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринге уругларын тургузар дээн билдириишкиннер база бар. Оларны дөгерезин доп-дораан шиитпирлээри болдунмас, чүге дээрге Самагалдай суурда ындыг тудуг-суур чедишпес, ам ээлчегде 100 хире уруг манап турар, 140 уруг турар чаа ясли-садты тудуп эгелээриниң дугайында чугаа чоруп-ла турар. Бо айтырыг шиитпирлеттине бээр болза, ада-иелерге-даа таарымчалыг, ындыг айтырыг-даа чидиг тургустунмас ийик.

Кирген бижиктерниң дептерлерин күүском секретары-биле көрүп ордувус. Айтырыглар хөй янзы, чогум шуптузун бижип, даңзылап-ла турар (ол ам-даа арыг, тода, күүселдезин ылап бижээн, демдеглээн болуру чугула), бир чамдыктары дораан шиитпирлеттине бээр айтырыглар бар болбайн аан. Черле кандыг янзылыг бижиктер, чагаалар кирип турарын тодарадырымга, секретарь мынча диген:

— Чүгле бо чылдың эрткен хүннеринде безин ниитизи-биле чеден ажыг кижи янзы-бүрү айтырыглыг келген. Шынзылга бижиктер кончуг хөй. Оларны дораанна бижип берип, кажан тайылбыр-херекте айтып-даа берип турар. Манаа кээп турар хамаатылардан аңгыда почта-биле келир бижиктер база хөй. Кызыгаар зоназында чурттап турар төрелдериниң дугайында янзы-бүрү чөпшээрелдер. Бо айтырыгларны милиция, райкүүском черлеринче чорудуп, шиитпирледип турар.

Өскүс калган ажы-төл оларны интернаттарга тургузарының айтырыы, пенсия, пособие төлевейн турарынга хомудалдар, районнуң социал хандырылга килдизи, районо дээш өске-даа организациялар-биле кады шиитпирлээри чугула айтырыглар хөй. Колдуунда хуусаазында көрүп, тодарадып, шиитпирлеп-ле турар. Новосибирск, Балгазын дээш өске-даа ПТУ-лардан сургуулдар келдирткен бижиктер хөй кээп турар. Өөредилгезин каггаш, чанаттаар чоруктар бак чаңчыл болган, кодээ Совет бодунуң талазындан хемчээн ап, тыпкаш чорудуп-ла турар, чок болза хамаарышкан Советтерже чорудуп берип турар.

Сөөлгү үеде чидии-биле тургустунуп турар айтырыгларның бирээзи, мал садып алыр дээш чээли чөпшээредилгези база бажың-балгат чанынга херим-кажаа тударынга тудуг материалы дээш чээли айтырып турары. Эрткен чылын тудуг материалы алыр чээли дугайында 18 хамаатының билдириишкинин хандырган. Ооң аңгыда бо чылын бажың тударынга чээлини берип эгелээрин база чөпшээрээн, ол черле эки херек. Мал садып алыры-биле алган чээлини шын ажыглап турарын база хайгаарап көрүп турар. Чээли алыры-биле билдириишкин киргеннерниң документилерин коммунал ажыл-агый болгаш социал хандырылга талазы-биле доктаамал комиссияга сайгарып көрүп турар. Бо чылын 32 кижиге чээлини бээр деп турар.

Эң-не шиитпирлээри берге айтырыгларның дугайын база чугаалаштывыс. Оларның эки шиитпирлеттинеринден Самагалдай суурнуң чамдык чурттакчыларының амыдырал байдалын экижидери хамааржыр. Ол чүү айтырыглар-дыр? Бажың септелгезиниң айтырыы 1973 чылдан бээр бергедеп келген, ам ол айтырыгны үзе шиитпирлеп, бажыңнын септедир хамаатыларның тускай даңзызын райкүүскомда аскан. Кайы бажыңга кандыг септелге чорударын коммунал ажыл-агый чериниң төлээзи-биле тургускан. База бир берге айтырыг — Сут-Бажы кудумчузунга кудук тударының айтырыы. Ол айтырыг хөй чылдар дургузунда шиитпирлеттинип чадап турар. Ону кылыр ужурлуг организациязы (Кызылда) үш кудук орнунга ийи-бирни-даа кылыр деп турар. Ам хамык үжүр дүрген хөделиринде. Чоннуң чагаа-бижиктери ынчан долу харыыны алыр.

Хүн бүрү амыдыралда шиитпирлээри чугула болуп турар айтырыглар кончуг хөй. Ону болур-чогуур-биле шиитпирледип алыр, дилег тургузар дээш кижилер черлерже эрге-чагырга органнарынче чагаа-бижиктерни киирип, дуза дилеп турар. Аңаа кичээнгейлиг болуру, тургустунуп турар айтырыгларга харыыны чогуур хүүсаазында, бүрүн, долу бээри бөгүнгү чугула сорулгаларның бирээзи. Самагалдай кодээ Советинде бо талазы-биле байдалды каксы көрдүвүс, ажыл чүгээр чоруп турар, ынчалза-даа шиитпирлээр дүрген доозар ужурлуг чүүлдер ам-даа хөй.

Бопуймаа ДИРЧИН.

Бот-орулга-чарылга

«СУКПАКТА» ШУУДАЙ БЕРГЕН

Ажылчын бүрүзү төнчү продукция дээш ажылдап турар. Ёзулуг ээ болу берген

Республиканың совхозтарын бот-орулга-чарылгаже киирериниң бетинде ол чаа арга кандыг болурун шенеп көөрү-биле баштай-ла шилчиткен ажыл-агыйларның бирээзи — «Сукпак». Экономиктиг чаа механизм ында бодунуң шиин тыва берген. Чер болгаш мал ажылында бот-орулга-чарылга орукталган, а чолаачылар хууда кезээже чоокта чаа кирип, ону улам билдингир кылдыр тодарадып ап турарлар.

Эрткен чылдың түңнели-биле бо совхоз 1500 муң рубль орулганы алган. Бир-тээ, ук ажыл-агый республиканың бөлүк совхозтарының аныяк бода малын хүлээп алгаш, ону өстүрүп семирткеш дужаап турар болганда, кооперацияның кежигүннеринге орулганың 90 хуузун үлеп бээр, артканы бодунга онаажыр.

Мал семиртир комплексте кажаа-шөл аайы-биле дөрт звено бар. Бир звенода он кижи — үш механизатор, чеди малчын бактаап турар. Чаңгыс ажылчынга 180 шарыжыгаш онаажыр. Звено бүрүзү бот-орулга-чарылгалыг даалгалыг болгаш совхозтуң администрациязы-биле керээлиг. Ажыл төлевирин аккорд-шаңнал системазын ёзугаар бээр. Немелде деңзи алганы дээш ай санында төлеп бээр, ол ышкаш ай санында-ла механизаторга класс, а малчынга «Мал ажылының мастери» ады, звено удуртукчузунга ажылды углап башкарып турары дээш төлээр. Пландан ажыр продукцияны алганы дээш ону сайгарарының өртээ-биле 10 хуузун квартал түңнелинде санап бээр. Ажылчыннар ооң аңгыда дөрт чарыгдалдарны кызырганы дээш ооң ниити түңүнүң 30 хуузун база алыр. Ол-ла шаңналдарны өске кым-даа эвес, звенонуң чөвүлели кымның канчаар ажылдап келгенин барымдаалааш хуваар. Ол ёзугаар бухгалтерия даңзы тургускаш төлээр. Ол ышкаш совхозтуң бухгалтериязында звено бүрүзүнүң дөрт чарыгдалдарының база бүдүрген продукциязының учёду бар. Чарыгдалдарны чеч-биле контрольдап турар.

Мал семиртир комплексте звенолар аразында социалистиг чарыштыг. 1987 чылдың түңнелинде бирги черни Шилек Константинович Дилгижектиң удурткан коллективи алган. Керээлиг бо звено чыл дургузунда бир шарыжыгаштан ортумаа-биле 600 грамм немелде деңзи алыр тургаш, херек кырында 685 граммны алган. Ооң түңнелинде семирткеш дужааганы шарыжыгның ортумак деңзизи 379 килограмм болган. Ол ышкаш ажаап, семиртип турганы 1641 шарызының 99,2 хуузун камгалап алган. Дөрт чарыгдалдарны камнап алганы дээш звенонуң кижи бүрүзү 800-900 рубль немелде төлевирни алган.

Чаа арга-биле ажылдаарга, ооң ачызы кандыгыл дээрзин Ш. К. Дилгижектен айтырарымга:

— Ажылчын бүрүзү төнчү продукция дээш ажылдап турар. Ёзулуг-ла ээ апарган бис — дидир.

Ёзулуг ээ! Бо сөстерниң утказы ханы. Чылда канчаар ажылдааның звено түңнеп тургаш, кижи бүрүзүн тургузуп, ол черле кандыг кижил, ажылынга хамаарылгазы кандыгыл дээрзин боттары сайгаргаш, бир эжин звенодан үндүрген-даа, өөрүнүң идегелин шынзыктырып шыдаваан, сула ажылдаан. Ажылды хол дашты-биле кылыксаар кижилер ам херек чок деп дорту-биле чугаалаанныр. Чүге дизе керээ-биле ажылдаары дээрге кижи бүрүзү чүгле бодунуң-на ажылы эвес, харын ниити коллективи дээш туржур апаар. Демократчыдылганың ачызы ол.

Звенонуң составында зоотехниги Сергей Ондар, техник — ветеринар Роман Хомушку олар киржип турар. Коллективте ийи тракторну, бир бульдозерни бижыглаан. Звенода бирги, ийиги класстың малчыннары бар. Бо чылдың февральдан эгелээш, мал семиртир комплексте звенолар аренда керээзинче кирген. Бир-тээ, керээниң ындыг аргазынче шилчээн болганда, тракторларын гаражка хондурганы дээш бензин ооң хөлезинин боттарының карманындан төлээр. Кажаа-хораның боттарының доктаап чыглыр бажыңының хөлезин база бар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бичии-ле ачы-дуза дээш санажыр апаар. Бот-орулга-чарылга деп чүве ол. Ындыг болганда, камналга дээш кижилер аажок-ла сагыш салыр апарган.

— Мурнунда болза, а бистер шак дээш ажылдаар турган бис. Эртен чогуур үезинде кээр, кежээ ажыл шагы доостурга чанар. Ол-ла. Ам ындыг эвес. Хөй-ле чүүлдү манаа, мал семиртир шөлге кылып алырын, камнап алырын бодаар бис — деп, звено удуртукчузу тайылбырлады. Кывар-чаар материалдарны, мал чемин, эм-домну шуптузун садып алыр болганда, оларны эвээшти чарыгдаар, ынчалза-даа малмаганы терги семис, шыырак болурун чедип алыр. Ооң башка чеже-даа материалды камнап алырга, малдың деңзизи чиик, арган-дорган болур болза, боттарынга база совхозунга-даа ажык чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бот-орулга-чарылга үезинде кижилер бодунуң кылып турар ажылын ёзулуг-ла бир янзы көөр апарган. Бо таварылгада ажылчын кижи-биле совхозтуң (хөй-ниитиниң) эрге-ажыы ылап-ла дүгжүп турар. Бот-орулга-чарылганың бир чугула фактору ында.

Мал семиртир комплексте шарыжыктарны хүнде үш катап чемгерер амгы үеде 18-20 килограмм силос, 4-4,5 килограмм чарба, саваң база хыргылышты 12 килограммны оларга бээр. Малдың адаанга саваңны, хыргылышты бирээзинге-ле 3 килограмм онаажыр кылдыр чадар.

Мал чеми-биле улуг бергедээшкиннер бар дээрзин комплекстиң начальниги Артур Иванович Грудинин дүвүреп чугаалап турар. Чүге дээрге кооперацияның кежигүннери ажыл-агыйлар керээзинде айтып каан турза-даа мал чеми эккелбес. Ооң аңгыда боттарының девискээрлеринде бар-даа болза, саваңны бөлүп, пресстевес. Ооң уламындан мал чеминиң бот-үнези бедик. Бир центнер эътти бүдүреринге чарыгдал 1987 чылдың түңнели-биле 190 рубль болган. А совхозтар боттары шарыжыктарны семиртирге ол көргүзүг 800-900 рубль чеде бээринге бодаарга, «Сукпакта» дыка эвээш ышкажыл. Ынчалза-даа аргаларны долу ажыглаар болза, ооң-даа эвээжедип, немей орулгаларны ап болур. Амгы үеде Успа-Хөлдүң шынаазында «Сукпактың» төлээлери 16 кижи мал чеми белеткеп турар. Автотранспорт бүдүрүлгелеринден улуг «КамАЗтар» хөлезилеп алгаш, хыргылышты сөөртүрге ооң хөлезин улуг, 14 тоннаның орнунга 8-9 тоннаны-ла чүдүрүп эккеп болур. Мында безин кайы хире ылгал бар-дыр? Эъттиң бот-үнезин аартадып турар чарыгдалдарның бирээзи ол-дур. Бо ажыл-агый кооператив кежигүннери боттарының девискээрлеринде саваңны безин бөлүп прессевезин А. И. Грудинин кайгаар. Чаа экономиктиг аргаже — бот-орулга-чарылгаже киргенде, ам харын совхозтарывыс ындыг-ындыг чарыгдалдарны боттары санай бээр, ынчангаш мал чемин боттары керээ ёзугаар сөөртүп эккеп бээр апаар чадавас боор деп сеткилин ол илередип турар чорду.

Мал семиртир кооперацияның бо-ла бүгү айтырыгларының дугайын эрткен субботада ооң кежигүннери түңнеп чугаалашкан. Бот-орулга-чарылганың байдалында ук айтырыгларны бир янзы көрүп, чаа ёзу-биле шиитпирлээр апаар боор дээрзи билдингир. Чүге дизе, ажыл-агыйжы эвес чорук ам биске турбас ужурлуг. Бөдүүнү-биле чугаалаарга, совхозтан чаңгыс кадаг, чаңгыс килограмм мал чеми-даа кайнаар барганын санаар, ооң өртээн эгидер, тыртар ужурлуг.

«Сукпак» совхоз керээлиг ажыл-агыйларындан бирээзи-ле чайын 90, а кыжын 120 килограмм дириг деңзилиг шарыжыктарны хүлээп алгаш семиртип эгелээр. Оларның бирээзи 350-380 килограмм чеде бээрге, күрүнеге дужаар. Азыраарының хуусаазы ортумаа-биле бир чыл. А бир эвес мал чеми хөй, шынарлыг болза, ооң-даа эвээш үе негеттинер, ынчангаш эъттиң бот-үнези улам чиигээр. Өске ажыл-агыйлар шарыжыктарны ынча хире деңзилиг кылдыр барык үш чыл дургузунда ажаап, азырап келир. Үш биле бир чылдың аразында ылгал улуг.

Амгы үеде «Сукпак» совхоз 6600 шарыжыктарны ажаап, чемгерип турар. Мында бир солун чүүл бар: ынча инектиң орнунга ол-ла шөлге 2200 шарыжыкты чемгерип семирткеш, 6600 шарыжыкты дужааганы-биле демей, орулганы киирип ап болурун комплекстиң начальниги чугаалады. Чүге дээрге мал чеми ам эвээш болуп турар. Хөй чем-биле эвээш малды чемгерерге ажыы аңгы дээрзи ол.

Бо ажыл-агый малдың семиртилгезин улам экижидери-биле амгы үеде мал чеми белеткээр улуг цехти тудуп турар, ону бо чылын ажыглалга киирер. Ам бо хүннерде саваңны, хыргылышты-даа ол-ла бодун берип турар. Ынчангаш хоолуду эвээш чемге мал эки семирбес чүве билдингир.

Экономиктиг эргелеп башкарылганың чаа аргазынче киргенде, кол-ла чүүлдерниң бирээзи — кижилерни өөредири. Шынап-ла, ооң ажыг утказы чүл. Мурнунда ажылдап турганындан ылгалы кандыгыл деп чүүлдү эки угаап билбес болза, кижилерден чүнү негээрил? Ынчангаш «Сукпак» совхоз бөгү улуг кичээнгейни салып турар. Семиртилге шөлүнүң ажылчыннары неделяда бир катап кичээлдеп, бот-орулга-чарылга, бригада, звено керээзинге хамаарышкан айтырыгларны өөренип ап турарлар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Сукпак» совхоз бот-орулга-чарылганы шиңгээдир талазы-биле элээн чогумчалыг дуржулгалыг апарган. Ынчангаш оларның бо талазы-биле ажыл-ижиниң дугайында плакатты парлап үндүрери-биле белеткеп турар.

Седен ХЕРТЕК.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

ПРОГРАММНЫГ ДОКУМЕНТ

СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң материалдарын болгаш аңаа СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң чугаазын делегейниң массалыг информация чепсектери тайылбырлап бижиирин үргүлчүлеп турар. Совет Эвилелин, СЭКП чурттуң иштинде болгаш делегей аренназында боот турар болуушкуннарны эртем ёзузу-биле сайгарып көрүп, бүгү угланыышкыннарга боттуг бурунгаарлаашкынны чедип алырының программныг документилерин ажылдап кылып турар. Чуртта боот турар революсчу чаартылгаларны боттандырарынга СЭКП ТК-ның бо Пленуму төлептиг салыышкынны киирген. Боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксадырынче болгаш атомнуг чепсекти узуткаарынче угланган совет саналдар быжыг, үр хуусаалыг баазалы алган. Тус-тус девискээрлерде боот турар хан төгүүшкүннүг демиселди соксадыр дугайында совет санал тайбыңның эрге-ажыынга дүгжүп турар деп делегей парлалгазы бижип турар.

БУДАПЕШТ. СЭКП ТК-ның февраль Пленуму социализмниң ленинчи концепциязынга бүрүнү-биле дүгжүп, Улуг Октябрьның идеяларын боттандырарынга совет ниитилелге чаа күштүг немээн деп, Венгрияның МТИ агентилели дыңнаткан. Ниитилел амыдыралының бүгү талаларында боот турар революсчу чаартылгаларның үндезин экономиктиг реформаны боттандырарынга кижи факторунуң ролюн бедидерин чүгле калбак демократчыдылганың ачызында чедип ап болур деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Чүгле демократчыдылганың болгаш ажык-чарлыг чоруктуң адында ажылчы чоннуң политиктиг болгаш күш-ажылчы идепкейин чедип ап болур. Ынчан олар ниитилел амыдыралының чаартылгазынга үре-түңнелдиг киржип болурлар. СЭКП-ның өске-даа бүгү чүүлдерге ышкаш, демократчыдылгага бодунуң үлегер-чижээн көргүзер ужурлуг дээрзин Пленумдан онзалап демдеглээнин агентилел дыңнаткан.

ВАРШАВА. М. С. Горбачевтуң Пленумга чугаалаан чугаазын СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының үр хуусаага кылдынган программныг документизи кылдыр санаар апаар деп, «Трибуна люду» солун бижээн. Совет удуртукчу чуртта эгелээн эде тургустунуушкуннуң болгаш революсчу чаартылганың баштайгы чылдарынга ханы анализти кылган. Чаа политиктиг бодаашкын улам ыңгайгы хөгжүлдени алган. М. С. Горбачев Совет Эвилелиниң хөгжүлдезиниң эрткен үезинге болгаш амгы амыдыралынга марксистиг-ленинчи шынчы анализти берген.

Делегей байдалының дүшкүүрлүг чоруун чавырылдырарынга, тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту камгалаарынга девискээрлер аайы-биле боот турар чаа-дайынны соксадыр дугайында совет санал боттуг идигни берген. Афганистанда боот турар болуушкуннарга хамаарыштыр ССРЭ бодунуң туружун тодаргай медеглээн, аңаа хамаарыштыр кандыг харыыны барыын таланың кылырын делегейниң хөй-ниитизи манап турар деп, солун улаштыр бижээн.

ЛОНДОН. Ортумак болгаш ооң биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээ ёзугаар узуткаттынар ужурлуг ядролуг чепсектиң орнун тургузуп алыр дээш Англия биле Франция улуг күжениишкиннерни кылып турар деп совет удуртулга чидиг шүгүмчүлелди кылган. Ынчаарга Великобританияның премьер-министри М. Тэтчер Европада тургустунган ядролуг ракеталар ол диңке тайбыңны камгалаарынга магадылал боот турар дээш оларны узуткаарын болдурбас хемчеглерни ап, ол туружундан бичии-даа чайлаваан деп. Ай-ти-ви телекомпания СЭКП ТК-ның февраль Пленумунга хамаарыштыр дыңнаткан чүүлүнге тайылбырлаан.

ПАРИЖ. Француз коммунистерниң «Юманите» солуну СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң дугайында бижээн чүүлүнге «Эде тургустунуушкун — совет ниитилелдиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында чугула херектиг боттуг чүүл болур» деп онзалап демдеглээн. Совет Эвилелиниң иштики болгаш даштыкы политиказының тудуш харылзаалының дугайын демдеглевишаан, солун совет даштыкы политика бүгү делегейге тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаарының чугула фактору боот келген болгаш боот турар-даа деп айыткан.

(СЭТА).

ДЖ. ШУЛЬЦТУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). Совет Эвилелинге чорааныныың соонда АКШ-тың күрүне секретары Джордж Шульц СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев болгаш ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе-биле чугаалажыышкыннар «үре-түңнелдиг болгаш ажыктыг болган» деп чугаалаан. Ол дугайын президентиниң парлалга харылзаазының талазы-биле дузалакчызы дыңнаткан.

Күрүне секретары Москвага болган чугаалажыышкыннарның түңнелин телефон-биле президентиге дыңнадып берген болгаш телеграмманы база чоруткан.

Дж. Шульц Москвадан Брюссельге баргаш, Москвага чугаалажыышкыннарның түңнелин АКШ-тың НАТО талазы-биле эвилелчилериниң удуртулгазынга дыңнаткан. Дүүн ол Вашингтонче ээп-кен.

БЮДЖЕТ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

ВАШИНГТОН. (СЭТА). АКШ-тың президентизи Рейган 1989 чылда чурттуң федералдыг бюджединиң төлевилелин конгресске киирген.

Ында чазактың чарыгдалдарын 1,09 триллион долларга планнаан. Чоондан тыртар үндүрүглерни улгаттырарын, күрүне өнчүзүнде турар бүдүрүлгелерниң чамдыктарын садарын, элээн хөй социал программаларны чок болдурарын көрген-даа болза, бюджеттиң чарыгдалдарын дуглаарынга 129,5 млрд. доллар четпес боот турар.

ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

ВАРШАВА. (СЭТА). Ядролуг чепсекти дашкаар үндүреринге контроль талазы-биле делегей дугуржулгаларының киржикчилери болур социалистиг чурттарның бөлүүнүң чөвүлел хуралы Варшавага болган.

Боттуг санал-оная солчуулгазының үезинде ядролуг чепсекти нептеретпезиниң чурумун быжыглаарынга болгаш ол талазы-биле МАГАТЭ-ниң (Атомнуг энергетика талазы-биле делегей агентилели) ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хөй санныг айтырыгларны чугаалажып көрген. Чөвүлел хуралдың киржикчилериниң кичээнгейин ядролуг материалдарны, дериг-херекселдерни болгаш технологияларны дашкаар үндүр сөөртүрүнге контрольду күштелдирери-биле холбашкан айтырыгларже угландырган.

УЗАМДЫКТЫРЫП ТУРАР

МАНАГУА. (СЭТА). Төп Америкага тайбыңны тургузарынга шаптыктаарын орайладып, сомосочу хөлезилекчилерниң баштыңнары кара өжегээр аткылажыышкынны соксадыр дугайында чугаалажыышкын н а р н ы узамдыктырып турар. Ол дугайын Никарагуаның иштики херектер министри Томас Борхе медеглээн. Никарагуада иштики политиктиг байдалды чидиглендиреринче, национал эптежилгени чедип алырынга революсчу чазактың күжениишкиннерин бергедедиринче чүткүп турар эң-не барыын үзелдиг күштерниң чөңгээлиг үнүүшкүннерин республиканың найысылалынга чүве чугаалап тура, ол шынгыы шүгүмчүлээн.

Төп Америкага тайбың дугайында Гватемала дугуржулгазын хажыт чокка күүседиринче чазактың чүткүп турарын никарагуа министр бадыткаан. Ооң-биле кады дайынны соксадырынга Никарагуа болгаш Каттышкан Штаттарның аразында дөрт чугаалажыышкыннар эргежок чугула, чүге дээрге Вашингтон республикага удур боо-чепсектиг агрессияны органиэастап чорудуп турар болгаш акша-хөреңгини берип турар деп, ол онзалап демдеглээн.

САН-ХОСЕ. (СЭТА). Гондурастың христиан-демократтыг партиязы ол чурттуң чагырыкчы ёзу-чурумун Төп Американың беш чуртунуң президентилериниң Гватемалага ат салганы тайбың дугайында дугуржулганы күүседирин күзевейн турарынга буруудаткан. Гондурастың национал эрге-ажыктарын мурнукузу ышкаш Рейганның администрациязының шериг-стратегтиг сорулгаларынга чагыртып турар деп ук партияның медеглелинде айтып турар. Гватемала дугуржулгаларынга карыштыр Гондурастың эрге-чагыргалары чурттуң национал девискээрин контрастың дээрбечилеринге ажыглаар арганы берип турар. Контрастың дээрбечилери кожазында Никарагуаның байдалын баксырадырынче чүткүп турар болганда АКШ-тан оларга кандыг-даа хевирниң дузаламчызын бээриндек ойталаарын негээр ужурлуг турган. Христиан-демократтыг партияның медеглелинде Аскона Ойонуң чазаа демократчыдылга, кижиниң эргелерин хүндүлээр талазы-биле бодунга алган хүлээлгелерин база-ла күүсетпейн турар.

Бөгүн—Кувейт күрүнениң национал байырлалының хүнү

Эль-Кувейттиң архитектуразы янзы-бүрү болгаш кончуг солун. Даштыны хевириниң талазы-биле найысылал Европа хоорайларынга домейлешкек калбак, дөрт кудумчулары, делгем шөлдерлиг, хөй санныг скверлер болгаш сиген таараан шөлчүгештерлиг, каас бассейннер, фонтаннар ында бар. Ооң-биле чергелештир хоорайның овур-хевиринде хөй санныг тускай, онзагай араб шиниң база артып калган. Эль-Кувейтке чоон чүк шинчизин он-он дутаннар киирип турар. Олар боттарының хевириниң аян-нашкаа болгаш арыг-силии-биле, ак-сарыгзымаар болгаш ак-кок өңнери-биле улустуң кичээнгейин таара тудуп турар.

Тудугнуң уран араб аргазының өске тураскаалы болур ордуда (чурукта) ак-сарыгзымаар өң колдап турар. Ында эмирниң турар чери бар. Ол болза элезинниг ховунуң өңү, оон Персид мугулдурунуң эриинге арабтар чедип келген.

Куна-СЭТА-ның фотозу.

ӨРТ АЙЫЫЛЫН БОЛДУРБАС

Өрт айыылын болдурбазы кичээнгейден кажан-даа үнмес ужурлуг. Сөөлгү чылдарда өрттүң улуг айыыл-халаптары хөй-хөй кижилерниң амы-тынынга четкен, материалдыг улуг когаралды болдурган. Эрткен үш-беш чылдарның дургузунда өрттүң болуп турары көвүдээн, ол чорук-биле эптежир арга турбас ужурлуг.

Амыдыралдың социал талаларынга өрт халавы улуг каражаны чедирип турар. Чуртта ортумаа-биле алырга, ында туттунган чуртталга бажыңнарының ийи хуузу өртке алзып турар. Өрт халавы-биле арагалаашкын тудуш холбаалыг. Боттарының бажыңнарынга өрттен өлгеннерниң 60 хуузу — ээриик кижилер болган.

Бистиң чуртувуста болуп турар өрттерниң сезен хуузу чуртталга бажыңнарынга, дачаларда, огородтарда бажыңчыгаштарга болуп турар. Оигу өрт бүрүзүнүң кыпсыкчызы — от-биле ойнаан бичии чаштар, алды дугаар өрт бүрүзү — бир кижиниң амы-тынын үзүп турар. Чаа чылдың баштайгы айы эрткен. Чыл чаа эгелээн-даа болза, республикага чеден өрт болган. Ооң уржуундан беш бичии уруг амызындан чарылган.

Бо талазы-биле байдал кодээ черлерде дүвүренчиг. Республикада эң харысалгалыг үе — мал оолдаашкыны. Чаш хураганнарны онча-менди камгалап алыр дээш коданнарның ажылчыннары хостуг үе барык чок ажылдап турар. Оларның чаш ажы-төлү өглерде, бажыңнарда хайгаарал чокка артып каап турар таварылгалар эвээш эвес. Олар от-биле ойнааш, таарымча чок өске-даа байдалдарга таварышкаш, өрт халавынга чедип турарының чижектери бар.

Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң Чараш деп черге хойжу Хертектиң бичии уруглары от-биле ойнап тургаш, өгнү өрттеткен. Ада-иези дөрт харлыг Хүлер-оолду, бир харлыг Күдер-оолду өгге арттырып каапкаш, кажаага ажылдап турган. Ооларын камгалап алыр дээш адазы өртке чидиртен. Ынчалза-даа орай болган — чаштарның амы-тыны камгалаттынмайн барган. Бай-Тайга районнуң Ийи-Тейге бир өг өрттенген. Аңаа база-ла бичии уруглар турган. Үш харлыг Чодураа от-биле ойнап тургаш, өрт болу бээрге, корткаш үнe халаан. Ооң бир харлыг дуңмазы угарлай берген.

Өрт-биле холбашкан айыылдыг озал-ондактарның дугайында солуннарга хөйнү парлап турар. Ынчалза-даа чамдык ада-иелер чаш уругларын бажыңга ээн кааптар, харын-даа чаш уругларны бажыңга шоочалап каптар чоруктар уламчылавышаан. Кызыл районда Баян-Кол суурга ийи чаш уруг бажың иштиниң ыжынга февраль 2-де өлген.

Эрткен 1987 чылда оттан, өрттен чеди уруг амы-тынындан чарылган. Уругларны өрт айыылындан камгалаңар!

Ирина ШОГЖАЛ,
Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өртке удур камгалал килдизиниң инспектору.

4 apr. 1988 февраль 25

ААЛЧЫЗЫ — АГИТМАҢНААШКЫН КИРЖИКЧИЛЕРИ

ССРЭ-нин Чепсектиг Күштериниң 70 чылынга, кышкы Олимпий оюннарынга, ТАР-ның Күш-культура болгаш спорт талазы-биле Төп чөвүлелин организастаанындан бээр 50 чылынга тураскааткан агитмаңнаашкын февраль 17-де Кызыл — Кочетово — Межегей — Ильинка маршруду-биле чорааш, февраль 20-де Кызылга ээп келген.

Агитмаңнаашкынның киржикчилери эртенгиниң 10 шакта ВЛКСМ обкомунуң чанынга чыглып келгеш, В. И. Ленинге тураскаалга чечектер салгаш, маршрут ёзугаар Кочетово суурже углай чорупкан. Агитмаңнаашкынны ВЛКСМ обкомунуң секретары Вячеслав Яндай-оол удуртуп чораан.

Орук узун боорга, бистер амыдыралга таварышкылаан солун болуушкуннар дугайында хөөрежип, ырлажып, «Азия төвү» ансамбльдиң күүсеткен ырларын магнитофонга өйлеп-өйлеп салып каап чораан бис.

«Чайынныг ай черниң кырын чырыткылаан,
Чаагымны күскү доңат ошкап суйбаан,
Сыдымымны дергилепкеш, чылгы дозуп,
Сылдыстыгда дүне када халдып ор мен..».

Шаңгыр-оол Доржунуң бижээни бо одуругларын магнитофонга ырлай бээрге, аът мунуп алган чылгы дозуп чоруур тыва эрлерниң овур-хевирин шынап-ла каракка көстүп келир. Ырыны оркестрге үдеп турары тааланчыг, кижиниң катап-катап дыңнаксаазы кээр.

Кочетовога 30 хире километр четпейн чорувуста машиналар доктаай берген. Хаакчылар спортчу хептерин кеткеш, «Буранның» изи-биле бистер машиналарывыс-биле оруувус уламчылап чорупкан бис.

Суурга халдып келиривиске, ВЛКСМ Таңды райкомунуң ийиги секретары А. Дандаян ол хүнүң программазы-биле эки таныштырган. Бир-ле дугаарында школаның спорт залынга хол бөмбүүнге ужуражылгалар эгелээн. Оолдар командаларының аразынга беш оюн болган. Сан 2:3-ке аалчыларның тиилелгези-биле доозулган. Чыылганнар Радик Моңгуш-оолдуң, Успун Кызыл-оолдуң, Маадыр Норбунуң болгаш өскелерниң-даа хол бөмбүүнге чараш ойнап турарын сонуургал-биле көргеннер. Дараазында баскетболга эш хуузунуң ужуражылгазын организастаан. База-ла агитмаңнаашкынның (оолдар болгаш уруглар командалары) киржикчилери шөлдүң ээлерин сан талазы-биле удуп алган. Автоорук техникумунуң 2-ги курузунуң сургуулдары Долаана Ондар, Лидия Ооржак, Сайлык Ойдуп-оол бо удаада эки ойнааннар.

Спортчу оюннар соонда, агитмаңнаашкынның киржикчилери-биле ужуражылга болган. ВЛКСМ обкомунуң секретары В. Яндай-оол аалчыларның мурнундан чүве чугаалаан. Агитмаңнаашкынның улуг назылыг киржикчизи (68 харлыг) Кирилл Филимонович Шишигин, хаак спортунга республиканың каш дакпыр чемпионнары Леонид, Николай Чуруто алышкылар, ИХМ-ниң ажылдакчызы Анатолий Иванович Шедогубов болгаш Вячеслав Кара-Тонгуг олар күш-культура болгаш спорттуң кижиниң кадыынга кайы хире ажыктыын, республикада күш-культура болгаш спорттуң сайзыралының дугайында база кышкы Олимпий оюннарынга совет спортчуларның кайы хире киржип турарын Культура бажыңынга чыылганнарга чугаалап берген. Оон программа ёзугаар автоорук техникумунуң сургуулдарының концерти болган. Өңнүт-музыкага аныяктарның оюн-тоглаазы-биле кежээ доозулган.

Эртенинде Межегей суурга келгеш, школа чанынга доктаадывыс. Агитмаңнаашкын дугайында билир кижилер ховар, чарлал-даа чок болган. Аңаа чүгле спортчулар чыып алгаш, школаның спорт залынга хол бөмбүү, баскетболга ужуражылгалар эрттирген. Спортчу оюннарга шөлдүң ээлери тиилээн.

Кежээликтей 6 шакта Культура бажыңынга бардывыс. Ооң ажылдакчызы: «Концерт, ужуражылга дугайында чүнү-даа билбес мен. Өөреникчилерге кино болур» — дээш концерт, ужуражылга кежээзин эрттирерин чөпшээревээн.

Агитмаңнаашкынның киржикчилери ол кежээ Бай-Хаакка хонгаш, эртенинде маршрут ёзугаар Ильинка суурже чорупкан. ВЛКСМ райкомунуң ажылдакчызы Аванды Алдын-оол арт кырынга уткуп алгаш, Ильинкага болур программа-биле таныштырган. Ильинка аразы элээн хери чер. Хаакчылар «Буранныг», а бистер ак «Нива» соондан чорупкан бис.

Ильинка ортумак школазынга бир-ле дугаарында шыдыраага ужуражылга эгелээн. Автоорук техникумунуң сургуулу Шолбан Ооржак Ильинка ортумак школазының өөреникчилери Чечен-оол Даваа, Алдын-оол Самдан-биле хары угда ойнаан. Шолбан Чечен-оолга уттургаш, Алдын-оолду удуп алган. Ийиги шөлге техникумнуң башкызы Валерий Дажыма Сергей Зубковту удуп алган.

Дельтаплан спортунга республиканың алдарлыг оолдар аразынга чыынды командазының кежигүнү Сергей Делгерниң көргүзүг ужуушкунун ильинкажылар четтикпейн манап турган. Сергей дельтапланны бедик тей кырынга белеткеп алгаш, ужуп үнүптерге хат шаптыктап каан. Ол хондурар ужурга таварышкан.

Ильинканың спортчулары-биле база-ла хол бөмбүүнге маргышканнар. Көдээ спортчулар аалчыларны удуп алган. Оон программа ёзугаар спортчулар-биле ужуражылга, техникумнуң сургуулдарының концерти-биле кежээ доозулган.

Анатолий Куулар, Дарья Куулар, Олег Күрү, Шолбан Ооржак, Оюн-оол Түлүш болгаш өскелерниң-даа уран талантызын көдээниң ажылчыннары сеткил хандыр магадап, сценаже катап-катап чалап турган. ДОСААФ обкомунуң ажылдакчызы Игнат Акимович Огнев барган суурларывыска тирге кара боолаарын организастап чораан.

Мындыг хевирлиг агитмаңнаашкынны чылдың-на организастаары күзенчиг. Аңаа шыырак спортчуларны партияның, комсомолдуң болгаш дайынның база күш-ажылдың хоочуннарын киириштирип, аныяктар ортузунга агитас-массалыг ажылдарны чорудар талазы-биле ажылды күштелдирери чугула.

Иван ХЕРЛИИ.

ЧУРУКТАРДА: Межегейниң шыдыраачылары-биле эш хуузунуң ужуражылгазы.

Агитмаңнаашкынның киржикчилери-биле ужуражышкын.

Авторнуң фотолары.

МИХАИЛ БУХТУЕВ

Документалдыг чугаа

— Олур, олур, уруум Таня. Ам удавас чемненир бис. Чедип келгениңер кончуг эки-дир. Мен ам чүү дээр мен. Биске кончуг эки-дир, барып-барып мындыг өйде, уруглар ым. Михаил удавас фронтуже чоруй баар, ону билир сен ыйнаан? Манап шыдаар болзуңза, меңээ кончут-ла эки болур ийик, уруум. Василий Васильевич база фронтуда болгай. Евдокия Ивановна-биле бис база чугаалажыр-дыр бис — деп кааш, столга кады чемненип олурупкан.

Раиса Семеновна Таняны көрүп олурарга, мага-боду Михаилден дыңзыг, бажының дүгү узун, кара-сарыг, чоон өрүглүг чаштыг, чымчак ак арынныг, кара хавактарлыг, төгериксимээр карактарлыг, чараш дурт-сынныг, каттырарга, ийи чаактары деңге чараштыр демдектелип кээр, оожум чугаалыг уруг болган.

Раиса Семеновна чем соонда, аяк-сава чуп дузалажып турган Таняны көрүп-көрүп: «Бо айыылдыг дайынның кадыг-бергезинге шыдажып, Михаилди ак сеткил-биле манап шыдаар болза, мээң кенниим болгай сен. Алыс боду ажылгыр, аажы-чаңы чараш-чаагай хире кыс-тыр» — деп бодап каан.

Ол кежээ Раиса Семеновна Таняның бажыңынга база барган. Уругнуң авазы Воробьева Евдокия Ивановна биле оолдуң авазы Раиса Семеновна ийи кудашкы сеткилдиң ханызындан чугаалажып кежээлээн. Михаил биле Таня клубка барып кинолап, танцылап алгаш орайтадыр, кыштың сүт дег айдың дүнезинде хөөрежип, сагыжынга чедир кылаштажыпканнар. Михаил ол кылаштап чоруй, хенертен доктаай хонгаш, айтырган:

— Таня, мени манап шыдаар сен бе?

— Миша, ол чүү дээриң ол? Мен сени чүгле манап шыдаар эвес, а харын чөпшээрээр чүве болза, сээң-биле кады фронтуже чорупталынга кажан-даа белен мен — дээш, Мишаны дыңзыдыр куспактап каан.

1943 чыл. Качыгдал чеже-даа аар болза, Раиса Семеновна Октябрь байырлалын, оглунуң төрүттүнген хүнүн, Чаа чылды эш-өөрү-биле кады база Евдокия Ивановнаны чалап алгаш, демдеглеп эрттирген. Моон соңгаар чурттал ганы бир янзы эде көрзе чүл деп, Раиса Семеновна ам боданып эгелээн. Михаил он сес харлап бар чораан. Ону ам фронт чоруурундан кымдаа доктаадып шыдавас.

Ол кыжын алдын уургайынга ажыл-херек улам-на шиңгыырап, бүдүрүлгеде арткан эр, херээжен кижилер фронтуда Кызыл шеригниң улуг чедиишкиннеринге харыы кылдыр чыл планын хуусаа бетинде күүседир дээш, кайгамчык күженишкиннig, дүн хүн чокка ажылдап турганнар.

Майның төнчүзүнде бир-ле кежээ Михаил кино көөр дээш, хостуг сандайлар чанынга олурда, алдын уургайының директору ооң чанынга кээп саадапкан.

— Миша, эртен бригадиріңге соглеп кааш, конторага чеде бээр сен, биче када чугаалажыр бис — деп, директор мындыг болган.

Кинодан келгеш, Миша ону авазынга дыңнаткан. Ол дүне Мишаның сагыжынга хөй чүве кирип, удуп чадап чыда, эртен даң бажында амна удуп калган.

Раиса Семеновна оглунуң эртен чиир чемин печка кырынга соовас кылдыр таарыштыр тургузуп кааш, караңгы имирде ажылче үнүпкен.

Михаил сес шак четпээнде-ле, конторага чеде бергеш, даргазын манап олурган.

Директор ажылга чедип келген дораан, Мишаны өрээлинче кире берген.

— Чаа, Михаил, сен бүдүрүлгениң эки ажылчыннарының бирээзинге санадып турар апарган кижи-дир сен. Аваң база идепкейлиг ажылдап турар — деп чоруй, столун ажыткаш, типография үжүктерн-биле парлап каан бижик уштуп эккелген. «Бухтуев Михаил Артемовичиге фронтуже чоруурун чөпшээрээн. Чогуур документилерни июнь 10-да Кызыл хоорайның шериг комиссариадынга хүлээп алыр» — деп, шериг комиссариадындан ат салган бижикти директор Михаилге көмчүп берген.

Раиса Семеновна ынчан кижи ортузу эртип, улгадып келген турган. Бодунуң далаш чок, бодамчалыг чаңы-биле база-ла эргеледи чугаалаан:

— Чаа, ам удуулу оглум, кежээки угаандан эртенгизи эргим дижир болгай, мен боданып көрейн, оон соонда сээң-биле сүмелешкей бис аан.

Авашкылар столун эмгелеп кааш, удуп чыдып алганнар.

Дараазында хүн, кежээки чем үезинде Раиса Семеновна улуг тынгаш, хөлзээзинден үнү безин сирилей аарак чугаалаан:

— Че, ындыг-дыр, оглум. Ачаңның изи кайнаар углаан болдур, черле ынаар барып чораан кижи-ле болгай сен. Чоруур дээнде, чоруур апарган-дыр сен ийин, оглум. Ам белеткенир-дир — дептерге. Миша тура халааш, авазын дыңзыдыр куспактап, оштап кааш:

— Четтирдим, авай! — дээн.

Раиса Семеновна бодунуң ээлчеглиг шөлээзиниң чамдыызын Кызылга эрттирерин алдын уургайының удуртулгазындан чөпшээредип алгаш, Хараал аксындан Бичии-Хемни куду бадар улуг салбиле Кызылга чедир оглун үдеп келген.

Нешкилер айыткан шагында Щетинкин-Кравченко кудумчузунда хоорайның Совет хамаатылар клувунуң чанынга чедип кээрге, кижиниң хөйү кудумчу долу. Шериглер сөөртүп чоруур машиналар кудумчуну куду чыскаалыпкан.

Михаил авазын ошкап-ошкап, караанның чажын чодуп тура, чагыын бергеш, байырлашкан.

Михаил Бухтуев Челябинск обласда бир-ле шериг хоорайынга кээп доктаагаш дораан-на, танкистер школазынга өөренип кирипкен. Ол өөренип турган хоорайындан Михаил авазынче чагааларны үргүлчү бижип, харыызын ап, Тывазы-биле харылзаазын үспейн турган. Михаил өөредилгеге кызымаан, чүвеге мергежилдиин дораан көргүзе берген. Танкыны бирден бирээ чок эки билип кылдыр шиңгээдип ап, «Т-34» деп танкының кол башкарыкчызы апарган.

(Уламчылыг).

(Уламчызы. Эгези № 41, 45 «Шында»).

ДОЛУЗУ-БИЛЕ БИЖИИР

Телевидение, радио болгаш парлалгага кижилер аттарын хураангайлап каан болур. Чижээ, мени Сарыглар Тава-Самбу Сюр-оолович деп документимде бижээн. Бир эвес мээң дугайымда солунга бижээн азы мээң чүүлүм үнген болза, аңаа-ла Т.-С. Сарыглар деп каар ышкажык. Сарыглар фамилиялыг кижилер хөй. Чогум чүү кижил дээрзин билдинмес.

Бо талазы-биле бодум хуумда бодалдыг мен. Парлалгага кижилер аттарын долузу-биле бижиир эки. Маңаа база мындыг чижектен киррикседим. Кандыг бир черден корреспондент кижиниң кылган материалы дижик. Эки ажылдаан азы арага-дарыга суңдулут кижилер дугайында бижиирде, М. Ооржак, Д. Ооржак, К. Ооржак дээш-ле фамилияларын салып каар. Ооржактар хөй суурга чогум кымнарыл дээрзин чаңгыс чер-чуртташтары безин билип алыры дыка берге.

«Шын» солунда кижилерниң адын, фамилиязын кады бижип турар апарганы эки-дир.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барын-Хемчик район.

БИЛИП АЛДЫМ

Мен районнуң архив эргелекчизинде ажылдап турар мен. Ол ажылга үр болбаан болгаш, ажыл-херектиң угштин эки билбес турдум. Чоокта чаа республиканың архив эргелекчилериниң семинары болган. Ол семинар архив эргелекчилеринге, ылаңгыя меңээ дыка ажыктыг болган.

Семинарга Кызыл район архивиниң эргелекчизи Галина Багласованың ажылы-биле таныштывыс. Ол архив херээн эки организастап турар болду. Черле ынчаш, Моңгун-Тайгадан Чечекмаа Иргит, Каа-Хемден Инна Ершенко, Тожудан Валентина Ондар дээш ажылынга кызымак, дуржулгалыг эргелекчилер бар-дыр. Семинарга өөредилгеден болгаш өөрүмнүң чугаазындан ажыктыг чүүлдерни билип алдым.

Клара ЧИНМИТ.
Тес-Хем районнуң архив эргелекчизи.

УЛАМ САЙЗЫРАДЫР

Ак-Довурак хоорайга «Бичии уругларның өөредилгезин болгаш кижизидилгезин нийти билиг школазының реформазының негелделеринге дүүштүр сайзыраңгайжыдарының сорулгаларының дугайында» деп темага семинар эрткен. Аңаа районнуң уруглар албан черлериниң ажылдакчылары, херээженнер чөвүлелдериниң даргалары киришкен.

Семинарның киржикчилеринге «Теремок» уруглар садынга кижизидикчи башкы В. П. Власова «Кышкы үеде чүнү сонуургаар силер» деп темага көргүзүглүг кичээлди улуг бөлүкке бедик деңнелге эрттирген. Уруглар кышкы бойдустуң дугайында ыры, шүлүктерни күүседип, аңнарны чуруп, пластилинден янзы-бүрү хевирлерни кылып турганнар. Кичээлдиң төнчүзүнде уруглар «Ак-көк шанактар» деп Төрээн чурт дугайында ырыны чаптанчыг чараш күүсеткеннер.

Дараазында «Светлячок» уруглар садынга кижизидикчи башкы Н. М. Илюшинаның улуг бөлүктүң уругларынга күш-ажыл кичээлин эрттиргенин семинарның киржикчилери сонуургааннар. Кижилерниң күш-ажылын, хлебти камнаар дугайында ажык чугааны кылган. «Золотой ключик» уруглар садынга хогжум болгаш дыл сайзырадырының көргүзүглүг кичээлдеринге эвээш эвес ажыктыг чүүлдерни билип алганнар.

Семинарга кижизидикчи башкы Н. А. Тагачакова «Бичии уругларның өөредилгезин болгаш кижизидилгезин школа реформазының негелделеринге дүүштүр сайзыраңгайжыдар сорулгалар дугайында» илеткелди кылган. «Чаш назын болгаш өг-бүле», «Ада-иелер болгаш уруглар сады» деп беседаларны семинарның киржикчилери сонуургал-биле дыңнааннар. «Алды харлыгларны арыг-шеверге кижизидери» деп беседаны районнуң санэпидстанциязының кол эмчизи Б. М. Чикчит кылган. Семинарга райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң ажылдакчыларының киришкени уруглар албан черлериниң ажылынче оларның кошкан кичээнгейн салып турарын көргүзүп турар.

Семинарның киржикчилери февраль-апрель айларда уруглар албан черлериниң ортузунга көрүлдени чарлаан. Социалистиг чарышты организастап турары четпес. Районда уруглар албан черлериниң арыг-шевер байдалы кошкак, кичээлдериниң шынары куду деңнелде, амдаа кылыр ажылдар хөй дээрзин семинарны түңнеп турда, санал бергеннер демдеглээннер. Уругларның аъш-чеминиң ассортиментизинче, санитар-гигиеналыг байдалынче чер-черде кодээ Совет күүскомнары, херээженнер чөвүлелдери чогуур кичээнгейни углаар ужурлуг.

Дииженмаа СААЯ.

84

БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ

Спорт

Чурт үлетпүр болгаш коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң шугуму-биле эртип турар спортчу маргылдааларының спартакиадазынга кириштир команда болгаш хууда бирги чер дээш боодалга маргылдаазынга 22 команда болгаш 118 адыгжы киришкен.

Дөрт эр, ийи херээжен кижи составтыг командалардан Тываның электри четкилериниң командазы бирги черни ээлээн. Олар алыр ужурлуг 600 сандан 545 санны алган. «Тыва коммунэнергонуң» командазы 506 санны аткаш, ийиги черни ээлээн. Үшкү черге 480 санны алган Кызылдың чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң чаагайжыдылга комбинадының командазы төлептиг болган.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага электри четкилериниң төлээзи А. Бутырев, 95 санны аткаш, тиилекчи болган. 93 санныг В. Елисеев (чаагайжыдылга комбинады), — ийиги, 92 санныг П. Зуев (Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы) — үшкү черлерни ээлээннер. Херээженнер аразынга бирги черге база-ла электри четкилериниң төлээзи А. Грисюк, 90 санны аткаш, төлептиг болган.

Эрткен маргылдааларга 116 кижи боодалгага ГТО нормативтерин, 28 кижи разрядтарны дужааган.

ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР

Бистиң республикада, бүгү чуртта дег, Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң 70 чыл оюнга тураскааткан камгалал-массалыг ажылдарның айы чоруп турар. Кызылда ол айга тураскааткан хемчеглерниң иштинден эң массалыг киржилгелиг янзы-бүрү маргылдааларны адап болур.

Кара боолаарының талазы-биле хоорайның ДОСААФ эге организацияларының аразында маргылдааны ийи бөлүкке эрттирген. Бирги бөлүкке — бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң эге организацияларының аразында маргылдаага 73 команда киришкен. Олардан хоорай командаларының бирги черин П. Попов, П. Терентьев, А. Бутырев олар составтыг киришкен Тываның электри четкилериниң командазы адар ужурлуг 300 сандан 290-ны боолааш, алган. Олардан чүгле чаңгыс санны эвээшти аткан аэропорттуң командазы ийиги, а 282 санныг болган Тываның геология-шинчилел экспедициязының командазы үшкү черни ээлээн.

Ийиги бөлүкке — өөредилге черлериниң болгаш школалар командаларындан бирги черни Кызылдың № 11 ортумак школазының командазы ээлээн. С. Иванов, О. Харин, В. Домрачев составтыг бо команда 280 санны аткан. Ийиги черни Кызылдың автоорук техникумунуң командазы, үшкүзүн — садыг-кооператив училищезиниң командазы ээлээн. Оларның алган саннары дараалаштыр 265 болгаш 264 болган.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага бүдүрүлгелер болгаш албан черлериниң командаларындан 219 адыгжылар киришкен. Аэропорт командазындан В. Корюхин болгаш электри четкилеринден П. Терентьев кайызы-даа 98-98 санны аткан. В. Корюхинниң атканы бокнек болганындан бирги черни аңаа тывыскан. База-ла электри четкилериниң адыгжызы А. Бутырев 97 санны аткаш, үшкү черни ээлээн.

Өөредилге черлеринден болгаш школалардан № 11 школаның адыгжылары С. Иванов (95), В. Домрачев (94) олар бирги, ийиги черлерни ээлээн. Үшкү черни автоорук техникумунуң сургуулу А. Харламов алган.

Маргылдааларга ГТО-нуң боодалга талазы-биле нормативтерин 273 кижи дужааган, 124 кижи разряд нормаларын күүсеткен.

Алексей ЕФИМОВ,
ДОСААФ хоorkомунуң даргазы.

Редактор
В. С. ШАРАВИН.

Агаар

Республикага бүргеш, аязыр. Хат кошкак. Агаар дүне 33—38, хүндүс 25—26 градус соор. Кызылга хат кошкак. Агаар дүне 33—35, хүндүс 20—22 градус соор.

Кино

ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Мультсборник 9.20, «Бродяга» 17.00, 20.10, «Твое последнее танго» 10.40, 12.50, «Точка отсчёта» 15.00, бичии залга: «Фантомас» 9.00, 12.10, 15.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.30, 13.10, «С чертями не шутят» 11.00, «Залив счастья» 15.00, «Полёт над гнездом кукушки» 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ёлнож-ды солгав» 15.00, 17.20, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Короли шутки» 10.00, 12.00, «Этот безумный, безумный мир» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Праздник Нептуна» 18.00, 20.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. А. Рамазанованың чогаадыкчы ажылының отчёду 1988 чылдың февраль 26-да Кызылдың уран чүүл училищезинге болур. Эгелээри 19 шакта.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 25-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30 — «Студеныйда кыштаг». Уран-чечен телефильм. 9.45 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Эстафета. 3х10 км. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Дагга хаак спорту. Улуг слалом. Херээженнер. 13.30 — 13.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.55 — «Кувейттиниң дувуренчиг хүннери». Телеочерк. 16.25 — Музыка чогаалдарының шыгжамыры. О. Респиги. «Римниң байырлалдары». 16.55 — «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.40 — «Сеткил ханызындан... Ленин болгаш Грузия. Сактышкыннар, документилер». Док. фильм. 18.30 Бөгүн делегейде. 18.50 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.00 — «Үе». 21.30 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Дагга хаак спорту. Улуг слалом. Херээженнер. 00.15 — 00.35 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Боданыышкын». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Музыка. 5 класс. Н. А. Римский-Корсаковтуң «Снегурочка» деп операзы. 9.05 — Испан дыл. 10.05 — «Россияның Эртемнер академиязы». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 — Биология. 7 класс. Хээкчилер болгаш койгуннар. 11.05 — Испан дыл. 12.05 — «Улуг угбазы». Уран-чечен фильм. 13.40 — «Бойдус-биле чаңгыс аай». Телефильмнер. 14.20 — Медээлер. 14.30 — 15.40 — «Баштайгы өөрүшкүлер». 2-ги серияазы. 16.40 — Медээлер. 16.50 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак маргылдаазының ийи хевири. Эстафета 3х10 км.

КЫЗЫЛДАН

17.50 — «Сыдысчыгаш». Өөреникчилерге тележурнал. 18.25 — «Тыва черде». Программада: Медээлер. XIX Бүгү-эвилел партконференциязынга уткуштур. «Социал программа боттанышкында». 18.55 — Медээлер. 19.05 — «Эде тургустунуушкун — үениң негелдези». Тыва АССР-ниң Чуртталга-коммунал ажыл-агый министерствозунуң ажылынга хамаарыштыр телекөрүкчүлерниң шугумчулелдеринге харыы кылдыр хүлээп алдынган хемчеглер дугайында. 19.35 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.40 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 19.55 — ЧССР-ниң культура хүннериниң ССРЭ-де ажыдыышкыны. Э. Сухоньнуң «Святоплук» деп операзы. Словак национал театрының шиизи. 20.50 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.00 — «Үе». 21.30 — 23.30 — «Святоплук» операның уламчызы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 — Уран чүүл мастерлери. ССРЭ-ниң улустуң артизи Д. Банионис. 19.00 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Ярославль хоорайга социал-культура объектилерин ажыглалга киирип тургаш кылдынган немей бижиглелер дугайында. 19.40 — 19.55 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». «Винтик болгаш Шпунтик — хеглуг мастерлер».

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-25, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн баргаңда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2670 ТС — 00033.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 48 (13648) | 1988 чылдың февраль 26, пятница | 1925 чылда үндезилеттинген | Өртээ 3 көп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН БОЛГАШ ШКОЛА

СЭКП ТК-ның Пленумунуң шиитпирлери педагогиктиг чогаадылгага делгем орукту ажыдып турар

Хлебтен ангыда, чонга эң үнелиг чүүл — школа. Ынчаар шаандан бээр чугаалажып келген бис, ынчалза-даа оон чоштүүн ам улам-на чаазы-биле билип турар бис. Улус өөредилгезиниң шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларының болгаш оон перспективаларының дугайында СЭКП ТК-ның Кремльге болган Пленумунга ийи хүн дургузунда чугаалажып келген.

Кремльдиң иштиринден чүү-даа чүве тода көстүп турар — ындыг хүннерде бистиң билиивис делгемчиир, бодалдарывыс мергенчиир.

Социализмниң үлүүнге онаашкан бүгү ажылга болгаш демиселге бистиң школавыс чондан хоорулбайн келген. Бистиң эрткен үевис ында, чурттуң алдарын болгаш күчүзүн, оон угаан-бодал байлакшылын, мөзү-шынар эртинелерин оон ап турар. Ында бистиң амгы үевис. Шупувус школа уктуг бис. Бистиң төлептиг мөзүвүс болгаш четпес талаларывыс бисти бөгүн өөрүп болгаш дүвүредип турар, даянып азы демиселге албадап турар бүгү чүүлдеривис школа парталарының артынга эгелээн.

Школа биле ниитилел чарылбас тудуш. Бистиң келир үевис — чоокку чылдарда эде тургустунуушкунче идепкейлиг кирер, экономиканы хөгжүдериниң чаа дүрген аргаларын болгаш шынарын шиңгээдип алыр, ниитилел харылзааларының чаартылгаларын уламчылаар, социализмниң салым-хуузу дээш харысалганы бодунга алыр салгакчыларывыс амгы үеде класстарда болгаш аудиторияларда дадыгып турар.

Школа ниитилел эде тургустунуушкунунуң соонда калып турар дээрзин өзүп турар дүвүрел-биле көрүп келген бис. 1984 чылда чарлаттынган реформа «тайгактап», хөй-хөй айтырыглар болгаш чөрүлдээлер шиитпирлеттинмейн турар. Педагогика коллективтериниң энергиязын бюрократчы эргелеп башкарылга, инспектураның кайы хамаанчок ажылааштынары, ээзу барымдаалаар чорук, хуу сүрер чүүлдер моондактап алган. Оон түңнелинде шиитпирлиг күштер — башкылар, өөреникчилерниң болгаш студентилерниң бот-башкарылгазы школаның эде тургустунуушкунну дээш демиселдиң хажызында арткан. Билиглерниң үнези, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң шынары көзүлдүр-ле баткан.

А чырыдышкын ведомстволары ёзулуг байдалды өөредилгениң «чогумчалыг» көргүзүглери-биле, бүгү нийти хаара тудуушкун дугайында ыттыр медээлер биле принципи чок чаап базырып турган. Парлалганың сагындырыглыг, шүгүмчүлелдиг чүүлдерин журналистерниң чүвени чедир билбези, даап бодааш кынын деп тайылбыр кылып, тоомчага албайн келген. Ындыг хөөннер чүге чедиргенил? Бо өөредилге чылында күрнспекция органнары дээди өөредилге черлериниң бирги курузунда өөренип турар — школалар болгаш ПТУ-лар доозукчулары 27 муң кижиниң нийти билиг белеткелин хынаан. Студентилерниң 25 хуузу, техникумнар сургуулдарының 45 хуузу хыналда онаашталарны күүседип шыдаваан.

Өөредилге черлеринде эде тургустунуушкунга шаптыктап турар бүгү факторларны ханы анализтээринге партия ТК-ның Пленумунуң документилери өөредип, херек кырында байдалды болгаш совет школаның келир үезин дидим, ажык, эрги ёзудан уштунган туруш биле көөрүнүн үлегерин хамыктың мурнунда көргүзүп турар. Амыдыралдың үткалышнарынга, социализмниң аргаларының байлакшылынга дүгжүп турар хөй янзы шиитпирлер оон үнүп турар. Ылавылаан шиитпирлиг хөделиишкиннер база оон үнүп турар.

Нийти билиг болгаш профессионал школаның реформазынга киирген үндезин өскерлиишкиннер ниитилелдиң калбарып чорткан эде тургустунуушкунунуң идеологиязынга болгаш практиказынга дүгжүп, оон ниити хемчээлинизинге — кижиже оон дорт херекселдеринче болгаш эрге-ажыктарынче угланышкынга дүгжүп турар.

Догматиктерниң албадааны чаңгыс аайлашкак чоруктуң дужаамындан хосталып, бистиң школавыс нийти билиг бээр хүлээлгезин күштелдирип, ону кижи бүрүзүнге таарыштыр хөгжүдер, кижи бүрүзүнге бодунуң салымчаяанныын илередиринге дең арганы берип, өөредилгени түс-түс чорудар ужурлуг. Өөредилгениң сорулгаларының чаңгыс аайлыг школаларның янзы-бүрү болуру биле, өөредилге планнарының болгаш программаларының эде тургустунуучалы-биле тудуп холбажып каттышкан, мурнакчы педагогика практиказынга, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң чаа аргаларынга даянган турар ужурлуг.

Чылдар эвес, он-он чылдар иштинде «чырыдышкын» министерстволарының башкыларның чаартыкчы күзел-бодалын дуй шаап, дүжүметтиг айтышкыннардан өскелелип турар кандыг-даа эгелекчи саналды базарын оралдажып турган. Ындыг чылдагаан биле та чеже салым-чаяанныг башкылар школаны каттап чорбаан дээр! Бүгү парлалганың бижип турганы чаа хевирниң өөредилге чериниң (школа-комплекс) перспективтиг тепеллдезин школаның чаңгыс аайлыының принциптериниң дугайында оон бодалынга таарышпас болганындан бир кабинет ээзи шуут буруу шапкан чоденчиг таварылга база турган болгай. Парлап үндүреринге белен турган номну (өрүп каан турда ону тоңкен) болгаш ону белеткээринге киришкен кижилерни база хемчег алган.

Ине, чаңгыс черге таптаашкынче союп кирип турган чылдар чаа чүүлдү тургузарынга туруш-бодалдар эвээш болган тудум-на, частырыг болу бээриниң айылы улуг дээрзиниң, талантыларының, инициативаларының чаартылгаларының илерен келириниң аргазы кызыы болур дээрзиниң шынгыы кичээндирип болган.

Школаларның башкылар өрээлдеринге, дээди өөредилге черлериниң кафедраларынга партия Пленумунуң документилерин сорук кириштиниг өөренип көөрү биледиг: «Салым-чаяанныг, дөгейленчек эвес бодап билир база ажыл-херекке бердинген педагогтарның ажыл-чорудулгазы биле тодараттынып турар бисте көстүп келген школаларның азымнерин чок кылбайн, а бүгү аргалар-биле хайыралап өстүрер» деп партийжи шынгыы болгаш камныг чалыг сагыш-сеткилдиң өөрүп четтиришкиниин болдурары чугаажок.

Пленумнуң саналдааны үзүктел чок өөредилгениң концепциязында ниити билиг школазынга — соолуунде барып бедик мергежилдиг ажылчын кадрлар болгаш специалистер белеткээринге, кижиниң бүгү талалыг сайзыраарынга бот-өөредилге болгаш мергежилин бедидип алырынга баазa звено болур роль онаашкан.

Өөредилге системазын оон тургустунган бүгү келектери-биле бот-боттарының аразында сырый холбашкан социокультуражын бүдүн институду кылдыр комплекстиг чаартырының сорулгазын эң баштай салган. Ол болза өөредилге айтырыгларынга чаа көрүүшкүнүн эң чугула талазы. Оон ыйнг, оон эвээш эвес чугула талазы — өөредилге системазын эде тургустунуушкунуң ниитилел хөгжүлдезиниң эң-не дээштиг күштериниң бирээзи кылдыр көрүп турары.

Бүгү-ле үелерде школа ниитилелдиң бир янзы модели болуп келген. Бөгүн ол ниитилел хөгжүлдезиниң дүргедевилээниниң ролюн бодунга эгидип алыр ужурлуг. Кижи факторун хевирлеп тургузарының кол күжү, революстуг эде тургустунуушкунунуң ара доктаавазын хандырып турар механизминиң шимчедикчи кезээ болур ужурлуг.

Улус өөредилгезиниң бүгү шиитпирлеттинмээн айтырыглары, бүгү бергелээшкиннери ТК-ның Пленумунга ханы тодараттынган. Нийти өөредилге, профессионал болгаш дээди школаның техниктиг хандырылгазын көскүзү-биле чаартырының ведомстволар аразында моондактарны чайладырының болгаш улус өөредилгезинге күрүнениң чаңгыс аай политиказын херек кырында чорударының, бүгү өөредилге черлериниң эртем болгаш бүдүрүлге коллективтериниң быжыг харылзаазын тургузарының талазы-биле комплекстиг программа тургустунган.

Өөреникчилерниң кызымаккай чоруунуң ниитилел ужур-дузазын бедиткен. Билиг чедип алырының ажылын өөредилге чорудулгазы-биле холбашпаан өске сорулгалар-биле дуй базып болбас. Күрүне аттестады, диплом ханы билигге дүүшкен турар ужурлуг.

ПТУ доозукчуларының мергежилиниң деңнели бүдүрүлге хөгжүлдезиниң техниктиг айтырыгларындан чыдып каап турары таарышпас. Профессионал-техниктиг өөредилге келир үеже угланган болгаш бедик мергежилдиг кадрлар белеткээриниң чаңгыс аай күрүне системазы кылдыр хөгжүүр болгаш быжыглаттынган турар ужурлуг.

Улус ажыл-агыйының инженер кадрлар-биле хандырылгазында үр үеде уламчылап турар диспропорцияны чүгле эргелеп башкарылганың шушпен болгаш хүнүн бодаар чоруктары-биле тайылбырлап болур. Дээди өөредилге черлери чамдык мергежилдер аайы-биле хөй кижилерни артыкка белеткеп үндүргеш, техниктиг дешпилгениң чугула угланыышкыннары — электроникага, машина тудуушкунунга, автоматикага, робототехникага, биотехнологияга кадрларны четпес белеткеп турар. Дээди школа шалыпкын чаартылып орар. Оон эде тургустунуушкунунуң оруктарын экономиканың болгаш социал хөгжүлдениң амгы негелделеринге дүүштүр ажылдап кылган. Тургустунган чаартылгалар программазы кандыг-даа хажыдышкын чокка комплекстиг боттанган турар ужурлуг.

Ындыг көрүштүң үлегерин партия Пленуму биске берген. Пленумну белеткээринге хөй-ниитиниң улуг күжүн мобилизастаан, чүс-чүс янзы-бүрү саналдарны, төлевилелдерни, санал-оналдарны чыгтап, анализтээн болгаш ниитилештирген. Ынчангаш түңнелдер улуг хемчээлдиг, идип үндүрген программа боттут болгаш демократчы база дилеп тывыкчы хевирлиг болган.

Улус өөредилгезинге болгаш өөреникчи аныяктарның кижизидилгезинге политиктиг удуртулганың деңнелин шиитпирлиг бедидерин, өөредилге черлериниң ажылының утказынче ханылаарын, тургустунуп кээп турар айтырыгларны ажыл-херекчи болгаш билдилиг шиитпирлээрин Төп Комитеттиң Пленуму эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга, обкомнарынга, хоорккомнарынга болгаш райкомнарынга дааскан. «Улус өөредилгезинге партийжи удуртулгада педагогика кадрларының дугайында сагыш салырындан, башкының ниитилел ат-алдарын көдүрериниден артык харысалгалыг чүве чок» деп доктаалда онжээп.

Ол хүннерде бис шуптуеус шылгалда тудуп эрткеп бис. Дүвүрел сиңникен ханы бодалдар дыка хөй болган. Башкылар, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары, бүдүрүкчүлер, аңгы-аңгы деңнелдиң партия болгаш совет ажылдакчылары — кижи бүрүзү школаның салым-чолу дээш хамааты, кижизиг сагыш сыралдын, сонуургалдыг илерээшкиннин көргүскен. Чежезин ол дээр! Чүгле чиигине башкылаашкын албан черн — Педагогика эртемнериниң академиязы чааскаан ыыт чок арткан. Ол мурнукузу дег, үстүнден удуртулга болур айтыышкыннар манап, социал агаар чок тунукка чурттап орган. Ниитилел ПЭА-ның аазааны нийти билигниң ортумак школазының талазы-биле концепцияны, дыка хөй өске-даа концепцияларны оон хөй-ле манап арткан.

Бо фактыдан түңнелдерни үндүрери чугула. ПЭА-ның амгы удуртулгазындан школаның болгаш педагогика эртемнериниң ёзулуг-ла эде тургустунуушкунунуң талазынче чайлышкынын моон соңгаар-даа манап олурары хоозун чүүл болур ийин. Ол ышкаш ол эде тургустунуушкунну кылырын академияның чаарты организастаттынарынга чедир манаары база шын эвес. Школаны болгаш педагогиканы чаартырының тодаргай программазын ажылдап кылыры-биле ведомстволар аразының түр шинчилел коллективин, аңаа эң дээре бүгү педагогика күштерин кииримштирип тура, бөгүн-не тургузары эргежок чугула. Ындыг шимчедиир болгаш чогаадыкчы күштер ССРЭ-ниң ПЭА-ның иштинде безин эвээш эвес санныг бар. Ол коллективтиң бирги чергелиг сорулгаларының бирээзи болза, педагогика теориязын догматизмниң эрене йлээшкининиң болгаш эрги чүүлдеп халбактаныының аспаандан адырары болур.

Школаның революстуг чаартылгазы оон хөгжүлдезинге шаптыктап турар бүгү-ле чүвелерни узуткаар, оон иштики кижизидикчи база билиг берикчи аргаларын, оон ниитилелчи чаартыкчы, социалистиг курлавырларын эң күштүг ажыдары болур ужурлуг. Ол дээрге — педагогиканың дидим болгаш делгем чогаадылгазын, башкылаашкынның чаартыкчы чоруун бүгү талалыг хөгжүдеринге орукту ажыдары-дыр. Педагогикада бюрократия эде тургустунуушкунуң дыл-домаан идепкейлии-биле шиңгээдип ап, бодунуң аайынга янзы-бүрү бүгү-ле чаа чүүлдерни таарыштырып ап турда, мурнакчы болгаш чыдып калган күштериниң демисели идиглеңген байдалдарда бис педагогика теориязында болгаш практиказында ёзулуг шыныг болгаш хоозун чаартылганы ылаптыг ылгап билиринге өөренир ужурлуг бис.

Бөгүн биске чырыдышкын кабинеттеринге тывылган, оон мурнунда үелерден-не билдинер, башкылаашкынның үндезин чок эгелээшкиннери херек чок. Башкылаашкынның чамдык «теоретиктериниң» талазындан чагырып дужаар педагогиканың таптталган, бодун бүурады көргүскен идеяларын чаартылганың үг-шии-биле эртирер дээр семээшкиннерн-даа бисти мегелеп шыдавас. «Пленум совет башкыларның, профессорларның болгаш дээди школа башкыларының ажыл-чорудулгазынга чогаадыкчы эге-үндезинин хөгжүдерип оларның хөй-ниитичи идепкейин көдүрерин онза ужур-дузалыг деп санап турар» деп доктаалда демдеглээн.

СЭКП ТК-ның февраль Пленумунуң мурнунда дыка хөй дискуссиялар, маргылдаалар, чугаалар болган. Ол бүгүнү бис амыдыралдың нормазы деп хүлээп көрүп турар апарган бис. Бүгү улустуң чугаалажып көрүүшкүнү оон-биле доозулбаан, а Пленумнуң тодарадып үндүрген идеяларының бедик деңнелинге уламчылаап апаар. Ынчаалдажок бистиң маргылдааларывыс ажыл-херекке бараан болур ужурлуг. Бис школаның эде тургустунуушкунуң, бүгү-ле бергедээшкиннерин бала шаптараазыннарны ажыы эртпишаан, чер болганга энлничге чедирер ужурлуг бис. Ам — тодаргай ажылдың, хөделиишкиннерниң үези келген! Шудургу ажылдың болгаш педагогиктиг делгем чогаадылганың үези келген.

(«Правданың» февраль 14-те номеринде мурнуку чүүлү.)

Беш чылдың кижилери

Ак-Туругнуң Аргалактыгда малчын Петр Күдерниң кыштаа бар. Ол кадайы Седии Опуйлаа биле өшкүлер кадарып турар. Бо малчыннар чыл санында бедиткен социалистиг хүлээлгелерин ап, «Ак-Туруг» совхозтуң малчыннарынга үлегер-чижектиг ажылдап келгеннер.

Эрткен чылда олар түс башка онаашты тозан анайны мендш алганнар. Бо чылын база ол хире хүлээлгени алгаш, кыштаглаашкынны эки эрттирип турар. Уруу Оксана Күдер сакманчылап турар. Күдээзи Борис Монгуш өшкүлерни далбыглаап черлерде кадарып турар.

Седии Монгушовна Опуйлаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады турган. Петр Күдер район Совединиң депутадынга деңшидип, хөй нийти ажылдарынга база киржип келген.

ЧУРУКТА: өшкү кадарчызы Седии Опуйлаа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЫШТЫҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрүкомунуң коллегиязы болгаш республиканың агроүлетпүр комплекизиниң профэвилел обкомунуң президиуму 1987 чылда юлээ ажыл-агый ажылдакчыларының аразында социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрген. Фермаларның, бригадаларның, звенолорның аразынга социалистиг чарышка Бии-Хем районда «Хадың» совхозтуң Хадын, Каа-Хем районда «Ленинчи орук» совхозтуң Мерген сүт-бараан фермаларын, Кызыл районда ногаа тарып өстүрер «Кызыл» совхозтуң Нина Бызовага удурткан ногаажылар звенозун тиилекчилер деп санаан.

Саар 1 инектен 2500 килограммдан хөй сүт саап алган саанчыларны, торуур 100 хойдан 100-тен хөй хураган алган, кадарган хоюнуң баш санын 97 хуудан хөйнү камгалап алган хойжуларны, 1 бызаадан хонукта ортумаа-биле 500 грамм немелде деңзи алган бызаа ажаакчыларын, торуур 100 сарлыктан 90-тан хөй бызааны алган, малының баш санын 90 хуудан хөйнү камгалап алган сарлыкчыларны, торуур 100 беден 85-тен хөй кулунну алган, малдың баш санын 100 хуу камгалап алган чылгычыларны, дүжүт ажаалдазының үезинде планның 200 хуудан ажыр күүсеткен комбайнерлерни, планның онаалдаларын 130 хуудан ажыр күүсеткен трактористтерни социалистиг чарыштың тиилекчилери деп санаарын шиитпирлээн.

1987 чылдың социалистиг хүлээлгелерин болгаш планның даалгаларын күүседиринге бедик көргүзүглерни чедип алган дараазында мурнакчыларга:

100 өшкүден 122 анайны камгалап ап, бир өшкүден 1,3 килограмм дүктү кыргаан «Күш-ажылдың хостуу» совхозтан кадарчы Василий Хууракович Доржуга;

100 хойдан 118 хураганны, бир баштан 4,0 килограмм дүктү кыргып алган С. Тока аттыг совхозтуң хойжузу Торлаа Долаанович Тортуй-оолга;

бир инекке онаапныр 4020 килограмм сүттү саган «Кок-Тей» совхозтуң саанчызы Борис Даш-оолович Сатка;

100 бедеп 100 кулунну камгалап өстүрген «Хендергей» совхозтуң чылгычызы Демчик Карбы-Доржуевич Кара-Салга;

аныяк малдап хонукта ортумаа-биле 814 грамм немелде деңзини ап турар «Кок-Тей» совхозтуң бызаа ажаакчызы Валентина Степановна Трунпка;

100 сарлыктан 100 бызааны алган, 90 хуузун камгалап өстүрген, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң сарлыкчызы Очур Хомушкуевич Дастанга;

7,8 грамм ортумак немелде деңзини алыр планын 10 грамм чедирген (аңаа хүнде ортумаа-биле 20241 дагаа ооллдарын бызылглаан турган) Кызылдың куш фабриказының куш ажаакчызы Лидия Караоолоена Тюлюшке;

340 тонна планныг тургаш, 742 тонна тарааны бастырган «Саян» совхозтуң комбайнери Маадыр-оол Маадырович Байкарага;

план ёзугаар эталонче шилчиткен 2700 гектарның оорунга «К-700» тракторга 4047 гектарны ажылдап кылган «Тиилелге» совхозтуң тракторизи Кызыл-оол Хертекович Люндюпка;

план ёзугаар эталонче шилчиткен 750 гектарның оорунга «МТЗ-82» тракторга 1470 гаңы ажылдап кылган «Сукпак» совхозтуң тракторист-машинизи Кузьма Филимонович Поникалога;

2351 тонна планныг тургаш, сезон дургузунда 4460 тонна силос массазын ажааган «Күш-ажылдың хостуу» совхозта силос ажаар «КПТКУ-75» комбайнның тракторист-машинизи Александр Базыр-оолович Монгушка мергежил аайы-биле «1987 чылдың чемпиону» атты база чемпионнуң кожаазын кады тывсыр деп доктааткан.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1988 чылдың март 1-ден эгелеп ССРЭ-ниң Чиик болгаш аъш-чем, машина тудуушкун база амыдырал хандырылга приборларының министерствозун дужурген.

РСФСР-НИҢ КАРА ЭВЕС, ХӨРЗҮННҮГ ЗОНАЗЫНЫҢ ЭВИЛЕЛ-РЕСПУБЛИКА АГРОҮЛЕТПҮР КҮРҮНЕ КОМИТЕДИН ТУРГУЗАР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң Кара эвес хөрзүннүг зоназының эвилел-республика агроүлетпүр күрүне комитедин тургузар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы В. ОРЛОВ.
РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары С. ЧИСТОПЛЯСОВ.
Москва, 1988 чылдың февраль 24.

БРОШЮРА КЫЛДЫР ҮНГЕН

СЭКП ТК-ның 1988 чылдың февраль 17—18-те болган Пленумунуң материалдары тускай брошюра кылдыр үнген.

Брошюраны Политиздат үндүрген.

(СЭТА).

СОВЕТ ЧАЗАКТЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Ортумак болгаш оон биче ырактыылдыг ракеталарны узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың аразында 1987 чылдың декабрь 8-те ат салдынган Керээге дүүштүр база ортумак ырактыылдыг америк ракеталарны Барыын Европаның чамдык чурттарынга тургусканынга харыы хемчеглер кылдыр ГДР-ниң болгаш ЧССР-ниң девискээрлеринде тургускан биче ырактыылдыг совет ОТР-22 (СС-12) ракеталарны узуткаары көрдүнүп турар.

Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелериниң Политиктиг Консультативтиг Комитединиң 1987 чылдың майда Берлинге болган хуралынга чедип алдынган дүгуржулгаларга дүүштүр Совет чазак тайбың күзелдерин илереттинваан, ГДР-ниң болгаш ЧССР-ниң девискээрлеринден совет ОТР-22 (СС-12) ракеталарны, оларны салып үндүрер установкаларны, оларга хамаарышкан өске-даа дериг херекселдерни ол чурттарның чазактары-биле дугурушкаш, ортумак болгаш оон биче ырактыылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээ күштүг болуп кирбээнде-ле үндүрүп аппаар деп шиитпирин хүлээп алган. Оларны 1988 чылдың февраль — март айларында Керээде айыттканы-биле хол баштыр эге көргүзүглерни тодарадыр талазы-биле дугуржулга дугайында Меморандумда айыттынган ССРЭ девискээринде черлерже үндүрүп аппаар.

Ак-Довурактан медээлер

РУДНИКТЕ

«Тыва дан-дүгү» комбинаттың рудниктe 23 кижи составтыг септекчилер коллективи бо чылдың эгезинден бот-орулгалаарынче шилчээн. Коллективтиң кежигүннери күш ажылдың болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чурумнарын сагып, ажылга айыыл чок чоруктү хайгаарап, кылган ажылының шынарынче онза сагыш салып келгеннер. Оон бээр ам элээн үе эрте берген. Ажылдан озалдаар, сагылга-чурум үрээр чоруктар дугайында чугаа болбастаан. Улуг биче үрелиишкиннерге таварышкан экскаваторларны, чер оруннаар станоктарны, бульдозерлерни дүрген, шынарлыг септеп турар.

Валерий Кемзин, Михаил Сергейко, Виктор Петерев, Николай Куулар ышкаш мурнакчыларынга рудник чоргаарланыр.

УРУГЛАР ФОНДУЗУНЧЕ

Ак-Довурактың АТБ-ниниң Х. Ю. Тулгаевче удурткан № 1 автоколонназы эрткен чылдың дөрткү кварталының планын ажыр күүсеткен, чарышка тиилекчи болган. Тиилекчилерге 200 рубль түңнүг акша шаңналын тывыскан. Коллективтиң кежигүннери аразында сүмелеш кеш, ол алган шаңналын В. И. Ленин аттыг уруглар Совет фондузунче шилчиткеннер.

ЯНВАРЬНЫҢ АЖЫРГАН

«Тыва дан-дүгү» комбинаттың септелге-тудуг эргелели январь айның планнарын 113,8 хуу күүсеткен, чарышка бирги черни алган.

В. З. Мартин, Н. И. Грудько, К. М. Кужугет оларның бригадалары планнарын ажыр боттандырган. Сонгу рамазы кылып турар Седен Кужугет хууда планын 250 хуу күүсеткен.

Александр ХЕРТЕК.

Ажыглалга кирер тудугда

ҮШ АЙ УЗААН

Ак-Довурак хоорайның Тудугжулар суурунда он салбырлыг холушкак бараанлар садыын эрткен чылдың ноябрь айда ажыглалга киирер турган. Ол тудугну кылырынга «Тыва дан-дүгү тудуг» эргелелдиң шилиндек бригадаларын кииримштирген-даа болза, объект үезинде дужааттынмайн барган. 478 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарының чүгле 287 муң рубль хирезин шиңгээттинген.

Тудуг каңчап узамдыыкаан? Кол-ла чылдагаан — материалдар чедишпээни.

Бо чылын оон тудуун катап эгелээн. Ында Дмитров Мөңге-Назынның бызанчылар, Зинанда Салчактың болгаш Галина Колядааның шеверлекчилер бригадалары, сантехниктер ажылдап турар. Кылыр ажылдар ам-даа адак талбаан. Бажыңның кырын шывары, 600 дөрбелчин метр дан холуксаалыг шаланы кудуп, хоюглаары, кол залдың ханазын шилдээри арткан. Чаңгыс ханага безин 720 кезек шил херек.

— Дуралап тудуг организацияларын боттарының кылза чогуур ажылдарын хуусаазында доосклан турган болза, шеверлел ажылдарын шалыпкын, эки шынарлыг кылыпкан турар ийик бис. Ажылды организастаарында четпестерден чайлаары күзениг — деп, мастер Анна Поченко чугаалады.

Эргелел начальниги Е. Э. Пацуктан үениң негелдезинге дүүштүр тудуг ажылын эде организастаары негеттинип турар.

Мөңге-Байыр ООРЖАК.

Коммунист дугайында чугаа

КЫЗЫП-ЛА ЧОР МЕН

Сесер-оол биле Болат Базыр-оолдар хып дээн аныяк шаанда-ла бот-боттарын эки билчир болгаш, боттарының салым-чолун каттыштырып, өг-бүлени тудуп, амыдыралдың шылгалдазын, кадыг-бергелерин кады ажып эртер, өөрүшкүзүн, аас-кежиин деңге үлежир деп шиитпирлеп алганнар. Ынчангаш 1960 чылда боттарының күзелин боттандырып, өг-бүле болуп, чаңгыс черге кады чурттап эгелээннер, ийи аңгы аал-оранга төрүттүнгеш, доругуп өскен болгаш кижизиттинген болганда, оларның аажы-чаңында дөмейлешпек-даа, ылгалдыг-даа чүүлдер тургулааны чугаажок, ынчалза-даа оларның ниити салган соруу чаңгыс аай, дөмей болган. Өгленгениниң амдыы чылында аныяктарның ниитиниң малын ажаап өстүрер дээн изиг күзелин боттанып эгелээн — ынчангы «Коммунизмче орук» колхозтуң баштаар чери оларга бир кодан хой кадарарын бүзүрээш, хүлээдип берген. Оон бээр элээн хой чылдар эрткен, өг-бүлениң кежигүннери он чедир өскен.

Чоокта чаа, бо чылдың февральдың эгезинде, оларның Алдырыкта кыштаанга бир эртен чеде бердивис. Улуг кадарчы Сесер-оол Моңгушович одарже үндүрүпкен хойларының бажын доларыбиле аъттаныр дээш, эзеңгизин тевериниң кыры турда, чедип келген болдувус. Амыр-менди айтыржып, каш сөс солчуп турувуста, чолаачывыс Иван Дамба ону кадайы-биле кады чурукка тырттырып ап четтигипкен.

— Мен-даа силерниң-биле оон ыңай хөөрежир чайым чогул, хойларым ажыт кире берди, амдыы кижи — Болат Көковна силерге бирден-бирээ чокка тө каап бээр, бистиң аалывыста болгаш бригадавыста ажылывысты шуптузун билир, ону башкарып турар кижилерниң бирээзи ол болдур ийин — дээш, Сесер-оол Моңгушович бистиң-биле байырлажып, аъттаныпты.

Ам-на бис бажыңче кирип, Болат Көковна-биле чугаалажып, ооң куткан хоюг, сарыг шайын аартап, тавактарда долдур салган манчыларын, малчынның бодунуң быжырганы «пружиналыг» ак хлебти чооглап, «Кызылдың хлеви кажан мындыг апаар ирги» дижип, магадап олурдувус. Бажыңның дөрүнде ханазында «1986 чылдың чемпиону», «1987 чылдың чемпиону» деп лентаарны хере аскылап кааның, Улуг Октябрьның 70 чыл оюнга алдар болдурган социалистиг чарышка эң эки түңнелдерни чедип алганы дээш шаңнатканы СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның Хүндүлел бижиин делгеп асканын сонуургап көрдүвүс.

Малчыннарның коданында төрүүр 411 хой январь 15-тен эгелээш, ийи чеди хонук дургузунда колдуу оолдапкан, ам төрүүр чүгле 60 хой арткан, 351 хураган шупту онча-менди болду. Чылдың-на ол өйде колдуунда чүгле чартык ай дургузунда кураганнар төрүттүнерге ук черниң байдалынга кончуг таарымчалыг, сырыңгы, хор-хорамча чок болурун боттарының дуржулгазындан бүзүрээнин Болат Көковна биске тайылбырлады. Оон аңгыда, төрүүр хойларының чайгы деңгилгезинче улуг сагыш салырының чугулазын, чайын Хөрлээтиде чайлаанга хойларны одарладып тургаш, оон кезек када Көк-Каътта тайга оъдунга элээн семиртип ап турарын ол кончуг үнелеп демдегледи.

— Он бирги беш чылда төрүүр 100 хойдан 95, 1986 чылда — 100, 1987 чылда — 101 хураганны, ол-ла чылдарда бир хойдан 1700—1750 грамм дүктү ап келген. Бир эвес хойнуң аарыы берге эвес болза, мал эмчилери, зоотехниктер чокка боттарывыс эмнеп, сыкыртып тургаш, экиртип алыр кылдыр өөренип алганывыс бистиң ажылывыска дыка дузалап турар. Сакманчылар херекпевес, боттарывыс хураганнарны ыдып, доруктуруп ап турар бис. Эрткен чылын бодувустуң күжүвүс-биле 17 тонна сиген белеткеп, 15 тонна өдек бөлүп алганывыс биске ажыктыг болду. Бо чылын бистиң бо черге улуг хар дүшкен, хат хадааш, оңгарларның, чоогаларның эки оъттуг черлерин дүй хөртүктеп каапкан. Ынчангаш одар-белчиир айтырыы элээн нарыыдап турар. Камналгалыг болурун чедип алыр дээш база оралдажып турар бис. Бир машина чүъгү тонпак-ыяш дүжүртүп алгаш, ооң-биле 5-6 чыл дургузунда көржең өзектеп одаарывыс чаңчыл апарган. Хой кажаазының иштинге бир хонук бурунгаар хар төккеш, даартазында хөртээнниң хоорарга, үлбас, калбак шириктер ышкаш болур, ынчалбаска доозазы чуурлуп каар — өдек апаар. Калбак ширик ышкаш хөртээннерни даштыгаа чыгтаж, кургадып алырга, кедергей кывар, оду отчуг көржеңнер ол болур чүве-дир. Бот-орулга-чарылгаже шилчээн амгы үеде ол арга дыка камналганы бээр. Хөмүр-даш садып, сөөртүрүп алырының чарыгдалы оон оранчок улуг болгай. Ам бистиң Улаатай хойжу бригадазында хой чарыгдал сут сөөртүрүп алырынга үнүп турар, бир машина сутнуң өртээ ортумаа-биле 288 рубль (литрде 8 көпеек) — деп, Болат Көковна, шынап-ла, өөнүң ээзиниң дем аъттанырда чугаалааны ышкаш, биске бүгү чүвени бирден бирээ чокка тө каап берди.

Болат Көковна 1980 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, районнуң болгаш хойжу бригаданың хой-ниити амыдыралынга идепкейлиг киржип турар. Ол — партия райкомунуң кежигүнү, ынчангаш ол хойжу бригадада райкомнуң төлээлекчизи болуп, ында тургустунуп келген кол-кол айтырыгларны шиитпирлээринге болгаш шалыпкын хемчеглерни ап чорударынга киржип, партия райкомунуң ында база бир кежигүнү К. Н. Моңгуш-биле кады малчыннарны эде тургустунуушкуннуң негелделеринге дүүштүр кызып ажылдаарынче кыйгырып, организастыг-даа, политмассалыг-даа ажылдарны чорудуп турар, ылаңгыя херээженнер ортузунга чорудар ажылдар талазы-биле киирген үлүг-хуузу биче эвес. Райком кежигүнү хүлээлгезин ёзугаар күүседип келген бүгү ажылдарын тускай кыдыраашка демдеглеп ап турар, ында бижиттинген демдеглелдер эвээш эвес. Болат Көковна — бригадада Тоорук Моңгуш биле Олег Кенен-оолдуң дагдыныкчызы. Хойжунуң белен эвес мергежилин аныяк малчын Олегтиң шиңгээдип алырынга дузалажып, сагылга-чурумнуг болгаш харысалгалыг болурунга бодунуң үлегерин көргүзүп, партийжи салдарын чедирип турар. Оон ыңай ол — арага ишпес чорук дээш демисел чорудар эки тура ниитилелиниң хойжу бригадада эге организациязының даргазы. Ук организация алкоголизмге болгаш арагалаашкынга удур демисел талазы-биле боттуг хемчеглерни ап чоруткаының түңнелинде, бригадада байдал экижээн. Хүлээнгени күштүг дижир болгай, ынчангаш бодунга хүлээндирген болгаш даандырган ажылдарны күүседир дээш шыдаар шаа-биле кызып чоруурун ол онзалап демдегледи.

Партия райкомунуң бюрозунуң эде тургустунуушкунну удуртуп турарының дугайында отчёдун чугаалашкан пленумга Болат Көковна санал бергеш, мынча деп шүгүмчүлээн: «РАУК даргазы Ш. С. Куулар, ооң специалистери ажылын үениң негелдезинге дүүштүр эде тургуспайн турар. Ол дугайын Улаатай хойжу бригадазының ажылы бадыткап болур. Малчыннарның манаар аалчылары автомагазиннер боор чүве-дир, оларда бараанар кончуг ховар, райпо даргазы В. Куулар бараанарның деңхуваалдазын кылбайн турар. Райкүуском даргалары И. У. Успуң, О. В. Стихин аалдар кезивес, оларны малчыннар танывас. Ол ышкаш СЭКП райкомунуң секретарьлары Б. Д. Моңгуш, Ч. М. Моңгуш, З. Ш. Бады-Хөө чүгле бригада хуралдарынга хүндүлүг аалчылар болуп олурар, а сөөлгү үеде чоң ортузунче база кирбейн турар.»

Шүгүмчүлел дээштиг болганы чугаажок, бис чугаалажып олурар аравыста партия райкомунуң бирги секретары Базыр Даваaевич Моңгуш кирип келди. Аңаа Болат Көковна бодунуң аалында болгаш бригадазында байдалдарны база райком кежигүнү хүлээлгезин канчаар күүседип турарын тодаргай илеткеп, демдеглелдерлиг кызыл кыдыраажын көргүзүп турду, ооң соонда херек чүүлдерни негээн: автомагазин айда чүгле 2-1 удаа келир, сут үзүктелген — сут сөөртүр машина үрелген, чагыдып алган солуң сеткүүлдери: «Шын», «Тываның аныяктары», «Агитаторнуң блокноду» 7—10 хонукта келзе-ле келир, арам-саар чүве-дир ийин деп олурду.

Адак сөөлүнде малчын коммунист сеткили хомудап, пат-ла чегенгенин илеретти:

— Малчыннарның аалдарында радиоприёмниктер батареялары чогундан ажылдавас боор-дур. Бо дугайында айтырыгны чеже-даа катап тургузуп-ла турар, түңнел чок, райондан-даа. Кызылдан-даа келген даргалар бижип алгаш чоруп-ла турар сураг баар. Ол дугайын солуннарга-даа бижип, шүгүмчүлеп-ле турар, түңнел чок боор-дур. Малчыннарны райпо, Респотребсоюз хандырар дижир-дир, ол организацияларның удуртукчуларынга ук негелделер, дилеглер четпейн турар чоор бе азы кандыг аай чоор. Олар солуннар номчувас боор чүве ирги бе, батареялар черле шуут чок бе дээрге база ындыг эвес, шак ындыг батареялар-биле ажылдаар магнитофоннарны хоорай, суурларда хой оолдар, уруглар ырладып, халчып турар боор-дур. Бо үеде, ылаңгыя эде тургустунуушкун үезинде, солун, сеткүүл чогуур үезинде номчувас, радио база дыңнавас боорга кайын боор, партия болгаш чазактың кижи дээш сагыш човаашкынынга дүүшпес чорук-тур деп бодаар мен. Сес уругнуң ие кижи-дир мен, оларның бичиилери — ийизи ам-даа школада өөренип турар, мен билиглерни, медээлерни солун, сеткүүлден, радиодан аңгыда кайын билип алыр мен, бодап-даа көрүңер даан, радиоприёмник ажылдап турда, магалыг чүве, чайлыг үезинде медээлерни-даа «Хойжуларның радиостанциязын-даа» дыңнап алыр. Чаңгыс мен эвес, мен ышкаш ындыг негелделиг малчыннар республикада эмгежок-ла болгай.

Малчынның ол айтырыының дугайын Респотребсоюзтуң улуг товароведи О. М. Романовская-биле чугаалажырымга, ук айтырыг талазы-биле тодаргай харыыны солун дамчыштыр республиканың малчыннарынга бээрин аазады.

Мөңге МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Сесер-оол биле Болат Базыр-оолдар.
Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

ЧУРУКТА: Кызылдың пассажирлер автобусурулгезиниң септелге цехинде мурнакчы ажылчын Мирон Георгиевич Малев агрегаттарны септеп кылырын бедик шынар-биле күүседип турар. Бо чылдың январьда септелге планын ажыр боттандыргаш, социалистиг чарыштың тиилекчилериниң бирээзинге санаткан.

Ооң ажылдап турар бригадазы септелгеге кирген агрегаттарны дүрген кылып, үрелгеп автобустарны ажыглалга киирерин сааддатпайн турар. Мирон Георгиевич аныяк септекчилерин бодунуң мергежилинге өөредип турар.

Мирон Малев пассажирлер автобусурулгезинге 1958 чылда-ла ажылдап кирген. Септелге ажылынга байлак арга-дуржулгалыг бо мастерниң күш-ажылын бедик биле үнелеп, Күш-ажылчы Алдар орденниң үшкү чергези-биле шаңнаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Г. В. Пузанов Таңдыда Дуржулга станциязының үш дугаар хову турлаанга 17 чыл ажылдаан. Амыдырал аайы-биле механизатор мергежилин солуур ужурга таварышкан. Ындыг шиитпирин хүлээп алырынга 1955 чылда ус-тывыш училищезинге өөренип, шиңгээдип алганы токарь мергежили дузалаан. Ол ам шалыпчыларның одуруунда. Геннадий Васильевич аңаа кирген чагыг бүрүзүн ак сеткилдиг күүседип турар. Шыварлыг ажыл кажан-даа мактаалдыг. Ону коллектив кежигүннери хүндүлээр.

Анатолий ЗАЙЦЕВТИҢ фотозу.

БАШТАЙГЫ ДАРГАВЫС

«Эки кылган ажыл элеп читпес эртине» дээр болгай бис. Бо сөстерниң утказынга дүүштүр, шынап-ла, кызыл суглуг Баян-Колдуң чонунга эң-не эки чүүлдерни кылган кижилерниң бирээзи 1949 чылда аңаа тургустунган колхозтуң баштайгы даргазы Байкара Дүвенчикович Балдай-оолду аалап болур. Хуу, көшкүн амыдыралдыг араттарны каттышкан ажыл-агыйже баштап киирип деп чүве ындыг амыр бе. Ол ам бистиң аравыста чок. Ынчалза-даа Баян-Колдуң чону колхозунуң баштайгы даргазының дугайын утпаан.

Мен бодум хуумда Баян-Колга эң-не баштай тургустунган тыва колхозтуң бирги даргазы-биле ужуражып, ооң удуртулгазы-биле ажылдаан турган болгаш, ол дугайын черле утпас-тыр мен. Оон кижилер-биле чугаалажып билип эптиг-ээлдээ, улуг-биче кижилерни хүндүлээри, көшкүн араттарга колхоз дээрге ёзулуг-ла чаагай амыдырал дээрзин тайылбырлап, угаадып турганы мээн сеткилимде ол-ла хевээр артып калган. Ооң баштайгы даалгазын күүседип турганывыс ам бодаарга, бирде-бирде хоптуг-даа. Ынчан чаа-ла Тураннын чыл хуусаалыг кодээ ажыл-агый школазының зоотехниктер курузун дооскан мен. Колхозка кирген хой, ошкуну чыггаш, улустан тыпкаш кадартырын, мени хой бригадазын удуртур кылдыр томуйлааның Б. Балдай-оол менээ бир-ле катап чугаалаан. Колхозтуң ревизия комиссиязының кежигүнү Чадамба Манзырыкчы, мал эмчизи Байкара Асыгбай үжелээ ынчан аалдарны эргип кезип, Баян-Кол уну, Кызыл-Чыраа ынчаар чоруп, падыв бараан бис. Бир аалга баргаш, изиглениипкеш, колхоз даргазынга шыңгыы хемчээткен черим база бар. Ажылды эп-чеп-биле кылырын ол ынчан менээ угаадып тайылбырлаан эвеспе.

Бистиң ачылыг чаңгыс черчурттуувус Байкара Дүвенчикович Балдай-оол 1906 чылда төрүттүнген, 1930 чылда тыва бижик чаа-ла чырыкче үнүп, сайзырап орар үеде партияга кирген. Хөй уругларлыг ядыы анчы ашактың улуг оглу чораан. Боду дөрт оолдуг, ийи кыстыг кижи чүве. Черле ылыс идепкейлиг, дыннангыр, чүреккир болгаш ол төрээн черинге арбан, суму даргалап, оон нам үүрүнүң секретарынга-даа ажылдап чораан. Ортумак дурт-сынныг, делгем хөректиг, моге, шыырак, дүрген, былыраш чугаалыг кижи. 44 харлыг тургаш, Баян-Колга баштай тургустунган колхозту даргалап, Кара-Тал суурнуң тевээн салышкан.

Негелдези улуг, шиитпир хүлээп алыры дүрген, дорт, турушттуг коммунист чораан. Ынчан баштайгы үеде колхозтуң конторазы безин бар эвес, ынчангаш активтер Балдай-оол дарганың өөнге чеде бээр бис. Ооң аалы Үстүү-Бош-Даг баарынга хем уңунга турган чүве. Аңаа, дарганың өөнге, хамык ажылды дугуржуп алгаш, актив кижи бүрүзү бодунуң кылыр ажылынче аъттаныптар, ооң даартазында база катап чедип келгеш, түңнээр турган бис. Байкара Балдай-оолдуң өөнүң ээзи Баазан Дондуковна эвилең ээлдек, чугаакыр, аъштыг-чемниг кижи чораан. Ол боду база-ла партия кежигүнү, мурнунда сумуга дасык (херээженнер) даргазы чораан деп, улус чугаалажыр чораан.

Баян-Колдуң араттарын чаагай орукче баштап кирген ол хоочун коммунистиң төрээн чериниң чону эки, чаагай амыдыралдыг чорзун дээш туржуп турган ачылыг кижиниң дугайын бистиң Баян-Колдуң чурттакчылары улуг чоргаарал болгаш өөрүп четтиргениниң сөстери-биле чугаалажып турар бис.

Баян-Колдуң амгы сайзыралы ооң ажылы-биле сырый холбашкан. Бистиң совхозувус быжыг экономикалыг, сайзырангай ажыл-агый апарганында Баян-Колдуң баштайгы колхозунуң даргазы коммунист Б. Д. Балдай-оолдуң кирген салыы бар.

Опаа ТАС-ООЛ.
Баян-Кол суур.

ИРТТЕРИ ХҮР-МЕНДИ

Булуң-Бажы деп черде «Х Улуг хурал» совхозтуң ирт кадарчылары Антон биле Зинаида Дозур-Хаалар кыштаглап турар. Оларның коданында 561 ирт бар. Малдың ниити байдалы эки.

Малчыннар өг-бүле керээзинче киргеш, бир иттен 3,5 килограмм дүктү кыргырын, 15 тонна сигенни белеткээрин, кажаа-хораазын септеп алырын хүлээнген.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Кызыл район.

НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛГАН

Барыын-Хемчик районнуң совхозтарында мал кыштаглаашкыны нарын байдалдарда эртип турар. Эрткен чылын эвээш белеткеттинген мал чеми төнериниң кырында келген. Республика курлавырындан ап турар сула, чарба болгаш холуксаалыг мал чеми эвээш. Кожалары Хакас автономнуг областан, Красноярск крайдан алырының аргазы база берге. Ол черлерде артык курлавырлар чок болуп турар.

Сөөлгү медээ-биле алырга, районда 14 муң баш шээр мал азыралда кирген. Чаа немешкен 8700 хураганның өлүп хораар чоруу читпейн турар.

Чем чедишпезинден эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, сүт саалдазы 20 хуу, эът садары 50 хуу эвээжээн.

Тургустунган берге байдалды СЭКП райкому, райкүуском чугаалажып көргеш, район төвүнде машина-техникалыг бүдүрүлгелерни, организацияларны бергедеп турар коданнарга доктаамал дуза көргүзери-биле быжыглаан. РАУК-түң септелге-техниктиг бүдүрүлгези, № 741 КМК, мал эмнелгезиниң лабораториязы, партия райкомунуң, райкүускомунуң коллективтери шиви, тал бүрүлери, оларның чинге, бичии бүдүкчүгаштарын кыштагларга чедирип, даваны тастаан малды эмнеп, кемдик черлерин шарып берип, чаш хураганнар эмистиктээр чүүлдерни чедирип берип турар.

«Барлык» совхозтуң төп шаңында агроном Шожукай Моңгуш баштаан 10 кижилиг звено чиңге тал баштарын, хараганнарны дээрбедээш, оон алганы 3 тонна витаминниг далганны эң-не бергедеп турар улуг харлыг Бижиктиг-Хая хойжу бригадазының коданнарынга чедирип бергеш, үлештирген. Ол бригадада Өлчей-оол Доңгактың, Багай-оол Сарыглардың, Маадыр-оол Саяның коданнарынга практиктиг дузаны күштелдирген.

Бүгү малчыннарны, ылаңгыя бергедеп турар коданнарны шыңгыы учётка ап, арган малды аңгылап, арткан мал чемин норма ёзугаар үлээр, малдың бажын хоратпас дээш болдунар аргаларны ажыглап турар.

Александр ХЕРТЕК.

Бо чылдың дүжүдү дээш

ДЕМ ХЕРЕК

Тараа культураларының бедик дүжүдүн өстүрүп алырының магадылалы — интенсивтиг технология. Депшилгелиг чаа арга-биле тараа өстүрерин углап баштап, агротехниктиг ажылдарны кажан, канчаар чорударын кодээ ажыл-агыйны химизастаарының төлевилел-шинчилел станциязының агрохимиктери ажыл-агыйларның агрономнарынга сүмелеп турар. Оларның саналдарын агрономнар шыңгыы сагыыр, негелделерин күүседир. Чүге дээрге ол саналдар хөрзүннүң база тарааның өзүмнериниң анализтериниң түңнелдеринге үндезилеттинген. Интенсивтиг технология-биле тараа өстүрериниң теоретиктиг болгаш практиктиг аргаларын тус черниң байдалынга таарыштыр ажылдап кылып турар төлевилел-шинчилел станциязының сүмелерин ажыл-агыйлар канчаар сагып, күүседип турары?

Бо айтырыгны 1987 чылдың август айда хөрзүннүң агрохимиктиг шинчилелдерин кылыр килдистиң ажылдакчызы Н. К. Аушиновка салырывыска интенсивтиг технология-биле тараа өстүрүп турар совхозтарның планныг онаалдаларын, ооң күүселдезин көргүскен сан-чурагайларны кылын дептерден номчуй каапты. Ук документиде кирген ол факт-барымдаа кымны-даа кайгадыптар. Оларны ажыл-иш-биле харылзаштырып, чаа технологияны шиңгээдип алырының ийиги чылында агрономнарның, тараажыларның канчаар ажылдааның сайгарарын шенеп көрээлиңер.

Эрткен чылда интенсивтиг технология-биле тараа өстүреринге белеткел 1986 чылдың күзүнүнде-ле эгелээн деп чугаалап болур. Ынчан 6,6 муң тонна чемишчидилгениң көвей кезиин интенсивтиг шөлдерге чажар турган. План күүсеттинмейн барган. Шак ынчаар, эгезинден тура, интенсивтиг технология үстүп эгелээн. Арткан 4,4 муң тонна чемишчидилгени ховуларга чазып барып чашкан. Өске хову ажылдары-биле капсырлашкаш, чемишчидилгени шынар чок чоруткан. «Шамбалыг», «Сукпак» совхозтар, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы чемишчидилгени шөлге деңдески эвес кылдыр аңаа тарадыр чажып каан. Ону күзүн колдады чажарын агрохимиктер сүмелеп турар. Чазын чашкан чемишчидилге болур-чогуур-биле өй-шаанда ээлбейн баар. Тарааның өзеринге, дүжүткүр боорунга шоолуг-ла салдар чок боор. Интенсивтиг шөлге чаштырган хамык үрезинниң шынары куду, негелдеге дүүшпес болган. Часкы хову ажылдарының үезинде агрегаттарны таптыг өйлеп албайн үрезин-биле минералдыг чемишчидилгени кады чаштырарының өй-чижээн сагывайн турганы хыналдалардан илерээн. Интенсивтиг технологияның база бир кол негелдези — тарааның өзүмүн хынап тургаш, немелде минералдыг чемишчидилгени, бир эвес херек болза, өй-шаанда чорудары. Кодээ ажыл-агыйны химизастаарының төлевилел-шинчилел станциязының агрохимиктери чамдык совхозтарның шөлдерин тараа чаа-ла үнүп, сыпталыц, салбакталы берген үезинде барып, хөрзүннүң, тараа өзүмнериниң анализин ап, ону шинчилеп көргеш, немелде чемишчидилгени ажыглаарын азы ажыглаваазын сүмелээн. Совхозтарның агрономнары ону шуут херекке албаан. Чүгле Кызыл районнуң «Тиилелге» совхоз интенсивтиг технологияның негелделерин сагып, агрохимиктерниң сүмелерин күүсеткен. Совхозтарның агрономнары тарааның өзүлдезиниң аңгы-аңгы үе-чадаларында хөрзүнну, тарааның сывын интенсивтиг шөлдүң аңгы-аңгы участоктарындан алгаш, кодээ ажыл-агыйны химизастаарының төлевилел-шинчилел станциязының лабораториязынга хынаткаш, анализтерниң түңнели-биле шөлге кандыг немелде чемгерилгени чүү хире өй-чижектиг ажыглаза эки деп сүмени ап, ону күүседир ужурлуг. Чайны өттүр кайы-даа ажыл-агыйның («Шамбалыг» аңгыда) агрономунга тарааның өзүмүн хынадып, шынарын илередип, сүме дилеп келбээн. Ооң бир чылдагааны интенсивтиг шөлдерде бригадаларны, звеноларны коллективтиг керээ ёзугаар ажылдаарынче шилчитпээни азы ол ажылды эрецгей органызастааны. Агроном, тараажы бүрүзү интенсивтиг шөлдүң ёзулуг ээлери болзун, ажылдың алыс түңнели, эки шынарлыг хөй продукция дээш ажыл төлевири алзын дээш керээ-биле ажылдаарын калбартыр херек.

Эрткен чылын 46 муң га черге интенсивтиг арга-биле тараа өстүрген. Чаа арганың негелделерин сагываанының түңнелинде тарааның дүжүдү чер-черлерге дески эвес, бышканы шокар болган. Чижээлээрге, «ҮТКА 25 чылы» совхозка мироновская деп сорттуг кызыл-тастың дүжүдүн 1 гадан 25,2 центнерин, «Найырал» совхоз — 15,3 центнерни ажаап алган. Кодээ ажыл-агыйны химизастаарының төлевилел-шинчилел станциязында сан-чурагайлар ёзугаар бо совхозтарга кызыл-тастың дүжүдүнүң бедик болганын бойдустуң хайыразы деп санап боор. Ол ажыл-агыйларга интенсивтиг технологияның негелделерин күүсеткен болза, дүжүт оон-даа бедик боор чыгыы турган ышкажыл. Каа-Хем районнуң «Кызыл тук», «Совет Тыва» совхозтар интенсивтиг технологияны сагываанындан 1 гадан чүгле 6 центнер кызыл-тас дүжүдүн ажаап алганнар. Бир эвес интенсивтиг технология-биле тараа өстүрер ажылды эки органызастаан болза, түңнелдер оон-даа эки боор болур турган.

1988 чылда 55,7 муң га шөлге тарааны интенсивтиг технология-биле өстүрери планнаттынган. Ол шөлге 7,5 муң тонна чемишчидилгени чажар ужурлуг. Оон көвей кезиин 1987 чылдың күзүнүнде чажарын планнаан турган. А херек кырында 19,7 муң га черге 3,9 муң тонна чемишчидилгени чашкан. Чүгле чаңгыс «Шамбалыг» совхоз планын күүсеткен. Чемишчидилгени эки шынарлыг чоруткан 2000 га интенсивтиг шөлге 260 тонна чемишчидилгени чашкан. «Совет Тыва» совхоз ол ажылды шуут чорутпаан. Арткан совхозтар планының чартыын безин күүсетпээн. 1986 чылдың частыры 1987 чылдың күзүнүнде база дагын катаптаттынган-дыр. Чаа чылдың планнары баш бурунгаар бүтпестеп эгелээн. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чазын чашкан үрезин күзүн алдын-сарыг аар салбак болзун дээш, интенсивтиг технологияны херек кырында шиңгээдип алыр дээш харысалгалыг эштерниң талазындан күженниишкин чок. Чүгле республиканың Агроүлетпүрккомитединде безин бо чаа депшилгелиг арганы шиңгээдип алырынга хамаарылгалыг элээн каш бөлүктер бар. Ол дээрге тарааны болгаш техниктиг культураларны бүдүрериниң база болбаазырадырының, черни ажыглаарының болгаш чер ажыглалын таарыштырарының, үрезин ажылының, кодээ ажыл-агыйны химижидериниң, адактың сөөлүнде мурнакчы дуржулганы нептередириниң болгаш пропагандалаарының дээш бөлүктер-ле хөй. Интенсивтиг технологияны шиңгээдип ап келгени ийи чыл иштинде оларның кайызы-даа дээштиг хемчеглерни албаан. Тарааның дүжүдүн бедидериниң ажыктыг болгаш магадылалдыг аргазын республиканың тараажылары дүрген шиңгээдип алзын дээш кодээ ажыл-агыйны химизастаарының төлевилел-шинчилел станциязының ажылдакчыларының кызымаккай ажылы республиканың Агроүлетпүркүркомитединиң талазында херек кырында ылаптыг деткиишкинни албайн, күзенчиг түңнелдерни бербейн турар.

Ажылды шуудадыр дизе, дем херек.

Шаңгыр-оол СУВАН,
«Шынның» корр.

ДАГ-КАРАБАХКА БОЛГАН БОЛУУШКУННАРГА ХАМААРЫШТЫР

БАКУ, февраль 24. (СЭТА). Даг-Карабах автономнуг обласка (ДКАО) тургустунуп келген байдалды экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни Бакуга болган республиканың партия активиниң хуралынга чугаалажып көрген.

Сөөлгү хүннерде Азербайджан ССР-де Даг-Карабах автономнуг обласда Даг-Карабахты Армян ССР-ниң составынга киирерин негээн армян чурттакчы чоннуң чамдызының хөделиишкининиң болганын Азербайджанның Компартиязының ТК-ның бирги секретары К. М. Багировтуң илеткелинге болгаш саналдарга демдеглээн. Харысалга чок, экстремисчи хөөннүг кижилер хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээрин күткүп үндүрген.

Амгы туруп турар национал-девискээр тургузуун эде көөрүнче угланган хөделиишкиннер Азербайджан болгаш Армян ССР-лериниң ажылчы чоннарының эрге-ажыктарынга дүүшпес, националдар аразының харылзааларынга хора чедирип турар дээрзин хуралдың киржикчилери бир эп-сеткилдиг демдеглээн.

ДКАО-да тургустунуп келген байдал автономнуг областың партия болгаш совет органнарының идепкей чок, манагзынган туружунуң уржуундан болур аргалыг болган база оларның удуртулгазы тургустунуп келген байдалды, нептерей берген хөөннерни үнелээрин эрецгей көргениңден болган деп санал бергенннер демдеглээн. Ол айтырыгны республика органнары база чогуур-биле көрбээн.

Бөгү-ле политиктиг болгаш идеологтуг салдар чедирииишкинин ленинчи национал политиканы, ооң амгы үе-чадада алыс утказын тайылбырлаарынче угланыдарын хүлээп алган доктаалда айыткан. Национал айтырыг ажылчы чоннуң национал онзагай чүүлдерин, психологиязын ханы болгаш доктаамал кичээнгейге алырын, ооң амыдыралчы эрге-ажыктарын барымдаалаарын негеп турарын бүгү ажылга үндезин болдурары эргежок чугула.

РЕСПУБЛИКА АКТИВИНИҢ ХУРАЛЫ

ЕРЕВАН, февраль 24. (СЭТА). Даг Карабахка болган болуушкуннар-биле холбаштыр Ереванга байдалды чогумчудар болгаш ол айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның доктаалын күүседир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни республиканың партия активиниң аңаа болган хуралынга чугаалажып көрген.

Армениянын Компартиязының ТК-ның бирги секретары К. С. Демирчян дыңнадыг кылган.

Актив хуралы СЭКП ТК-ның доктаалын тургустунуп келген байдалда кара чаңгыс шын кылдыр чүүлдүгзүнүп көрген болгаш ону чайгылыш чок күүседир удуртулга кылдыр хүлээп алган. Республиканың партия активиниң партия болгаш улус мурнунга онза харысалгазын онзалап демдеглээн. Партия хооркомнары, райкомнары, партия эге организациялары шиитпирлиг хемчеглерни ап чорудар, тургустунуп келген байдалды чогумчудар талазы-биле ажылды баштаар массаларга, күш-ажылчы коллективтерге СЭКП ТК-ның доктаалынга дүүштүр сорулгаларны тайылбырлаар талазы-биле ажылды калбартыр ужурлуг деп, хурал санаан.

ПЛЕНУМ БОЛГАН

СТЕПАНАКЕРТ, февраль 24. (СЭТА). Партия Даг-Карабах обкомунуң пленуму болуп эрткен, аңаа организастыг айтырыгны чугаалашкан.

Ажылга болдурган четпестери дээш Б. С. Кеворковту пленум партия обкомунуң бирги секретары болгаш бюро кежигүнү хүлээлгелеринден хостаан. Мооң мурнунда облкүүскомунуң даргазының бирги оралакчызынга ажылдап турган Г. А. Погосян партия Даг-Карабах обкомунуң бирги секретарынга соңгуткан.

ДАГ-КАРАБАХТАН ДЫҢНАДЫГ

СТЕПАНАКЕРТ, февраль 24. (СЭТА). Обласка боop эрткен партия активиниң хуралы Даг-Карабах автономнуг областа тургустунуп келген байдалды СЭКП ТК-ның шыңгыы байдал деп үнелээнин долу болгаш бүрүнү-биле хүлээп көрген.

Азербайджан ССР-ниң болгаш Армян ССР-ниң ажылчы чоннарының эрге-ажыктарынга дүүшпес Даг-Карабах автономнуг областың амгы национал-девискээр тургузуун эде көөрүнче угланган хөделиишкиннер болгаш негелделер националдар аразында харылзааларга хора чедирип турарын болгаш, бир эвес ам харысалгалыг хемчеглерни албас болза, баш удур чугаалаары болгаш эдери берге уржуктарга чедирип болур дээрзин хурал демдеглээн. Харысалга чок кижилерниң кылып келген кыйгырыгларының база ол ышкаш автономнуг областың партия болгаш совет органнарының идепкей чок туружунуң түңнелинде бо бүгү болдунган.

Партия обкому, Степанакерт хооркому, райкомнары, партия эге организациялары политиктиг болгаш идеологтуг салдар чедириишкиниң бүгү аргаларын ленинчи национал политиканы, ооң амгы үеде алыс утказын чоңга тайылбырлаарынче угландырары принципиалдыг ужурдузалыг деп хуралдан саназн.

Национал айтырыг ажылчы чоннуң национал онзагай чүүлдерин, психологиязын ханы болгаш доктаамал кичээнгейге алырын, ооң амыдыралчы эрге-ажыктарын барымдаалаарын негеп турарын бүгү ажылга үндезин болдурары чугула.

Областың партия организацияларының, идеология албан черлериниң активиниң сорулгазы болза СЭКП ТК-ның доктаалында айыттынган айтырыглар талазы-биле ажылды массаларга, күш-ажылчы коллективтерге калбартыры, ук документиде айтышкыннарны ажыл-ишчи бүрүзүнүң угаан-медерелинге болгаш сеткил-чүрээнге чедир тайылбырлаары, байдалды дүрген чогумчудуп экижидерин чедип алыры болур.

Эде тургустунуушкун: социал айтырыглар

АМДАННЫГ ЧЕМНИҢ КЫЛЫКЧЫЗЫ

Эрзин райпозунуң ниитиниң чемненилге черинге хөй чыл ажылдап келген Мария Андреевна Татурну столовада ажылдап турар ортумак болгаш аныяк салгалдың поварлары башкывыс дижирлер. Ол хүндүлүг дыштаныылгазынче үнзе-даа, аңаа олуруп шыдаваан. Аныяк кулинарларны баштап алган төп столованың бир өрээлинде торт болгаш далгандан кылып янзы-бүрү амданныг чемнерни быжырып турар. Хоочун поварның кылыышкан амданныг торттары, рулеттери, печеньелери, боовалары районнуң суурларының магазиннеринге бо-ла көстүп кээр. Садып алыкчылар оларны дораан арыдыптар.

КӨСКҮЗҮ-БИЛЕ ЭКИЖИТКЕН

Ак-көк от — газ тырттакчы чоннуң амыдыралынга ажыктыг, эптиг, одаар чүүлге камныг, үе-шак хөй чарыгдаттырбас чүүл. Каш чыл бурунгаар Эрзин суурга газ ховар кээр болгаш кижи бүрүзүнүң газ талазы-биле херегледи хандыртын-майн турду. Газ баллону шыгжаар тускай склад чок турганындан газты чүгле тускай машиналарга эккеп турган. Кызыл баллоннар доладур дыгаан, шаараш харжактыг машина келирге-ле, газы төнген улус уткуй маңнажыптар. Мурнаан кижилер аптар, соңнаанnary куруг каар турду.

Ийи чыл бурунгаар Николай Степанович Климов газовиктеп ажылдап эгелээш сооңда, байдал шуут өскерилген. Ажыглал чок турган эрги, даш гаражты септээш, даштын херимнээш, ону газ балоннары шыгжаар склад кылдыр дерээн. Эрткен чылын газ сөөртүр тускай машинаны районга берген. Газ-биле чоннуң хандырылгазы көскүзү-биле экижээн.

Ламажап КЫРГЫС.

АНЫЯК-ДАА БОЛЗА...

Анай Комбуевна Монгуш Чөөн-Хемчик районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң хеп даараар цегинде 8 чыл ажылдап турар. Ол үениң иштинде А Монгуштуң мергежили бедээн. Назыны аныяк-даа болза, дуржулгалыг даараныкчы деп коллективинде санадып турар. 1987 чылдың күш-ажылчы түңнелдери-биле аныях даараныкчы цехте бирги черни алган. Чыл планын ол 104,7 хуу күүсеткен.

Январь айның планын Анай Монгуш чедиишкинниг күүсеткен. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур бедиткен социалистиг хүлээлгени ол алган.

Борис КҮЖҮГЕТ.

АВТОМАГАЗИННЕРГЕ ДУЗА ХЕРЕК

Барыын-Хемчик районнуң херглекчилер ниитилелиниң садыгжылары бараан саарылгазының планын, арага саткаиын санаваска, 100,1 хуу күүсеткен. Маңаа райпода ажылдап турар чеди автомагазиннериниң киирген үлүг-хуузу база улуг болган.

Олар аразында социалистиг чарыштыг. Эрткен чылдың түңнелдери-биле бедик көргүзүглерни хоочун чолаачы-садыгжы Василий Доржуевич Биче-оол чедип алган. Ол чылда 98,1 муң рубльдиң бараанын садып саарар турган. 100 муң рубльдиң бараанын саткан. Садыг шугумунуң хоочуну коммунист В. Биче-оолдуң дугайында хөйнү чугаалап болур. Ол автомагазинге ажылдааш, ам 14 чыл болуп турар. Бодунуң харылап турары «Шекпээр» совхозка — чайын ырак тайгаларга, кыжын хөртүк-харлыг кыштагларга чурттап турар малчыннарга ол үргүлчү чедип, оларның херелээн чагыгларын күүседип, янзы-бүрү бараанnарны, аъш-чем аймаан садыглап чоруур. Амгы үеде ол кыштагларда малчыннарга чугула херек чүүлдерни үзүктелиишкин чокка чедирип турар.

Хөй чылдарда ажылдап келген чолаачы-садыгжылар Хертек Долгар-оол, Николай Чалзып олар база-ла ай квартал, чыл планнарын үргүлчү ажыр күүседип турар. Олар ам Аянгатының, Бижиктиг-Хаяның, Аксы-Барлыктың малчыннарынга чедип, оларның чагыгларын күүседип чорууурлар.

— Планныг онаалдаларны күүседириниң көргүзүглери моон-даа бедик болуп, чоңга хөй бараанnарны садып болурувуң аргазы бисте бар. Ынчалза-даа бистиң ажылывыска шаптыктап, бергелерге таварыштырып турар чүүлдер бар. Ол бир дугаарында, кывар-чаар материалдарның чедишпези-дир. Райпога бензин фондузун эвээшти берип турары-биле, биске база эвээш бензинни талону бээр. Ол ыракта чурттап турар малчыннарны кезип, садыглаарынга чедишпес. Совхозтар биске бензин бээринден база-ла ойталап турарлар. Ынчангаш кывар-чаар материалдар чогуидан чамдыкта аңаа тургулаар ужурга таваржыр-дыр бис. Ол ышкаш бистиң гаражта таарымчалыг байдалдар амдаа тургустунмаан. Ооң ишти соок, кежээ келгеш сугну төгер, эртен катаг кудар, артык ажылдар-ла хөй — деп, садыгжы-чолаачылар хомудап чугаалап турар.

Оларның хомудалдары чөптүг. Эң ылангыя бензин айтырыын, малчыннарга чугула херек бараанnар хандырылгазын дарый шиитпирлезе чогуур.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КАМНАЛГА БАР АПАРГАН

Республиканың дыка хөй бүдүрүлгелери бот-орулгачарылгаже бот-акшаланыышкынче кирген. Бо чаа арга-биле ажылдаары белен эвес. Шак ынчаар ажылдаарынга коллективтиң кежигүн бүрүзү аңаа баш бурунгаар белеткенир апаар. Бирээде, керээлиг ажылдаар чүве болганда, эт-септен эгелээш, бүгү-ле талазы-биле камналгалыг, үе-шакты-даа болза чидириг чок ажыглаар, бот-харысалгалыг күш-ажылдың ниитиниң-даа сагылга-чуруму бедик болуру негеттинер. Ынчангаш, коллектив кежигүннери-биле бир домей, салдынган сорулганы чедип алыр дээш, бүгү күжүмнү, билиимни үндүрүп ажылдаарын хүлээнип турар мен.

«Рембыттехникада» шак септээр салбырының ажылчыны мен. Бригадамда дөрт кижи бис. Мурнунда шак кезектерин аңаа-ла ынча акшага дээш складтан үндүрүп бээр турду. Ынчан ажылдың организастаашкыны, камналга болгаш үе-шак чарыгдалы чогуур негелдеге четпес турганын ону амгы ажылдап турар чевис-биле деңнеп көөрге билдинип турар. 1986 чылдан бээр бригада аргазы-биле ажылдап кирдивис. Ынчан ажыл бир янзы апарган. Шактың артык кезектерин алырда, квитанцияда айыткань-биле складтан бээрин чурумчуткан. Мынчаар чурумчуткан соонда, артык кезектерни кайы хамааныок чарыгдаары читкен. Ол талазы-биле камналга, күш-ажылдың сагылга-чуруму-даа экижээн. Алыр шалыңывыс чүү хире кылганывыстан хамааржыр апарган.

Ажылывыска чамдыкта шаптыктыг байдал тургустунуп келир. Ол чүл дээрге электроннуг шактарның кезектери доктаамал турбас. Ону «Минск» заводтан чагыдып ап турар бис. Ажылга туруушкун болдурбазы-биле шак кезектери чорудар заводтарже квартал аайы-биле баш бурунгаар чагыгларны киирип каары чаңчылчаан.

Чаа чыл үнер бүдүүзүнде ажыл-иживисти анализтеп, шүгдүндүвүс. Бүдүн цех чыл планын 8 муң рубльге ажырган. Амгы үеде марттың үлүүнде ажылдап турар. Бо хүннерде ол-ла темпивисти салбайн, чаа арга-биле ажылдаарын улам ханыладыр сорулга-биле кол инженер Игорь Тенниң удуртулгазы-биле экономиктиг билиглерни өөренир кичээлди ийи удаа эрттирдивис.

Чаа арга-биле ажылдаарынга өөренип, белеткенип алырывыска, чиик болур дээрзин билип турар бис.

Юрий ООРЖАК,
Кызыл хоорай.

БЕЛЕК ЧЕДЕ БЕРГЕН

АДДИС-АБЕБА (СЭТА). Кандаашкынга таварышкан Эфиопияның чонунга ССРЭ-ниң Кызыл Крест болгаш Кызыл Чартык Ай ниитилелдериниң эвилелиниң белээн Аэрофлоттуң тускай рейизи-биле чедирген. Ында 2 муң тонна медикаментилер, 10 тонна аъш-чем концентраттары болгаш бир тонна бичии уруглар чеми бар.

Эфиопияның Кызыл Крест ниитилелиниң чиңгине секретары Бекеле Гелете белекти хүлээп ап тура, совет улустуң дузаламчызы чогуур үезинде келген деп чугаалаан. Республиканың ынанныштыг эвилелчилериниң болгаш өңнүктериниң барын белек база катап бадыткаан.

Эрткен чылдың төнчүзүнде эгелээн ээлчеглиг кандгашкын Эфиопияның соңгу болгаш төп районнарының чамдызынга болган. Албан ёзузу-биле санап турары-биле алырга, амгы үеде аъш-чем болгаш өске-даа дузаны 5,2 млн. кижи херсглеп турар. Чаагай сагыыл-сеткилди илереттишаан, ССРЭ-ниң чазаа акы-дуңмалышкы африканчы чуртка аъш-чемни халаска бээрин, ында туруп турар авиатранспорт болуунуң турар хуусаазын узадырын шиитпирлээн. Эфиопияже совет геологтарны база чорудар, олар аңаа суг үнер черлерни шинчилеп тывар.

Эфиопияга боop турган бойдус халавының уржуктарын чок кылырынга ССРЭ хөй удаа киржип келген. 1984—1985 чылдарда эң-не берге кандаашкынның үезинде маңаа авто болгаш авиатранспорт отрядтары ажылдап турган. Олар аъш-чемни болгаш өске-даа 120 муң тонна чүъкту сөөрткен болгаш чазак программазынга дүүштүр кандаашкынныг районнардан үнүш-дүжүткүр районнарже 240 муң кижини көжүрген.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистан Республиканың президентизи Наджибулла чоокта чаа Кандагар можунуң төрел-аймак улустарының баштыңнары болгаш төлээлекчилери-биле ужурашкан. Беседалажыышкынга президент чуртка тайбың амыдыралды дарый доктаадып тургузарының, Афганистанда боop турар болууш-кунарны тайбың арга-биле шиитпирлээриниң чугулазын онзалап айыткан. Ол бүгүнү чедип алырының оруктары мээң моон мурнунда кылган медеглелимде тодаргайы-биле илереттинген деп, ол чугаалаан.

Афганистанда турар совет шериглерни чуртунче чорударының бүгү аргалары тургустунуп келген, ындыг болзажок афган улустуң дайзыннары совет шериглерни чурттан чорудуптары билек, национал эптежилгениң политиказынга удур үүлгедиг кылырынга баш удур белеткенип турарын президент дыңнаткан.

Чуртка каттышкан чазакты тургузарынга хамаарыштыр чүве чугаалааш, Наджибулла ол дээрге афган улустуң иштики хереэ болур, аңаа кайы-даа даштыкы чурт киржип болбас ужурлуг деп демдеглээн.

4 МУҢНУ ҮНДҮРЕР

ПАРИЖ. (СЭТА). Францияда эң улуг автомобиль компанияларының бирээзи — «Пэжонуң» администрациязы келир чылдың чайынынга чедир ук компанияның бүдүрүлгелеринден 4 муң ажылчынны ажылындан үндүрер деп планны тургускан. Бүдүрүлгениң ажыктыг чоруун бедилери-биле администрация ындыг шиитпирни хүлээп алган. Кызырлыышкынга бирги ээлчегде аңаа ажылчыннар болгаш ортумак техниктиг звено таваржыр. Даштыкы чурттардан келген ажылчыннарны чурттарынче үндүрүп чорудуптарының хемчеглери база ажылдап кылдынып турар.

Чурттуң эң улуг профэвилелдер каттыжыышкыны болур — Күш-ажылдың бүгү-нииити конфедерациязы ажылчыннар санын кызыраарынга удурланып турар. Ажылчыннар саны бо хире турда-даа, «Пэжо» компания эрткен чылын 6 млрд. франк акша орулганы алган деп, конфедерация дыңнаткан.

Париж хоорайның чоогунда турар «Ситероен» компанияның автомобиль заводу база хагдынар деп турар.

Бөмбүрзектиң судалы

Эжелеп алганы араб девискээрлерде дерзии үүлгедиишкиннерин Израиль үргүлчүлеп турар. Палестин чоннуң массалыг удурланыышкынынга удур дижинге чедир чепсегленген шериг бөлүктерин октап турар. Боо-чепсектиг шериглер чыскаалга кирииишкен чонну боолап, тудуп хорутдап турар.

ЧУРУКТА: израиль шериглерниң тудуп алганы база бир кижи.

Рейтер — СЭТА-ның фотозу.

АФГАНИСТАНДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА) Афганистан Республиканың чазаа национал эптежилгениң политиказын чарлаан соонда даштыкы чурттарже деле берген өг-бүлелерниң төрээн черлеринче ээп кээри улам көвүдээн. Оон-биле черге-лештир революсчу чазакка удур тулчуп чоруп турган душманнарның бөлүктери эрге-чагырганы дужуп берип турар. Чоокта чаа Фарьяб можуга өлүм-чидим тарып чоруп турган 200 кижилиг бөлүк эрге-чагырганың талалынче шилчээн. Ол кижилерден улусчу ополчен отрядын тургускан, олар ам чаңгыс чер чурттугларының күш-ажылын камгалап турарлар.

Ниитизи-биле национал эптежилге политиказын боттандырып эгелээнден бээр даштыкы чурттардан 53 муң кижи ээп чанып келген.

Ынчалза-даа чурттуң иштики болгаш даштыкы дайзыннары улусчу чазакка удур демиселдин соксаал чок чорудуп турар. Чоокта чаа Гильменд можуже хөй санныг дээрбечилерни Пакистанның девискээринден киирген. Күрүнениң айыыл чок чорук органнарының шешиглери оларны бүрүнү-биле узуткаан. Хөй санныг чепсек-херекселди болгаш частыр бүдүмелдерни хунаап алган.

Инициатива болгаш дуржулга

КУЛЬТУРАНЫҢ СОВЕТ ФОНДУЗУ: баштайгы чылдың түңнелдери

Культураның совет фондузунуң (КСФ) удуртукчузу Д. С. Лихачев хөй-ниитиниң чаа ол организациязының ажылының баштайгы чылда түңнелдериниң дугайында парлалга конференциязынга мынча деп чугаалаан.

— Культураның эртинезин, тураскаалдарын камгалаары, көвүдедири — фондунуң кол лозуңу-дур. Аныяктарның ёзулуг каттыжыышкыннарын чүүлдүгзүнүүшкүн-биле көрүп, оларны дузалакчыларывыс кылдыр санап турар бис. Патриотизмниң идеялары национализм-биле холбажы бээрінге удур бис. Совет интеллигенцияга, ылангыя орус интеллигенцияга, национализм кезээде чорушкек болгаш өжээтен болуп келген.

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

Кылдынган чүүлдер дугайында саннар болгаш фактылар-биле көргүзери чугула. Культураның совет фондузунуң шугуму-биле чыл дургузунда республикаларның 15, республика эргелиг 2 (Москвада болгаш Ленинградта) фондуларны, автономнуг республикаларда, крайларда болгаш областарда 135 салбырларны организастап тургускан. Фондунуң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын ажылдап кылган. Ол дээрге — «сактыышкынның тураскаалы», «Пушкин — салгакчыларның чүрээнде», «Аныяктар болгаш культура», «Эглип келгени» деп узун хуусаалыг программалар-дыр.

Культура фондузун тургузар талазы-биле бистиң чуртувуска эрткен бир чыл дургузунда баштайгы базымнар кылдынган 2 миллион 500 муң рубль фондуга кирген. Культураның совет фондузунга чыл дургузунда даштыкы чурттарның фирмаларының болгаш фондуларының база хөреңгитен бөлүктериниң төлээлекчилери-биле 150 ужуражыышкыннар, беседалар болгаш чугаалажыышкыннар болган.

Бир чыл дургузунда ажылдың кол түңнели — ол дээрге бүгү чоннуң эки тура барымдаалаан хөй-нииити организациязының тургустунганы-дыр. Ынчангаш фондуну долгандыр бот-ажыл-чорудулгалыг каттыжыышкыннарның системазы тургустунуп эгелээн. Боттарын долгандыр кадык, сарыылдыг, медерелдиг күштерни каттыштырып, чаагай, төлептиг үндезинниг болгаш патриотизмниң база интернационализмниң ёзузун илергейлеп турар боттуг организацияларның эгелээшкинин, ажылын фонд деткип келген болгаш моон соңгаар-даа деткиир апаар.

Фондунуң деткээни хөй-нииити инициативаларының бирээзи — буянныг чаагай сеткилдиг ажыл-чорудулганың чаңчылдарын катап тургусканы-дыр. Ол ажыл-чорудулганың түңнелинде кирген акша-хөреңгилерни культураның херсккүдеринге, янзы-бүрү музейлерни ажылдарынга, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын катап тургузарынга, камгалаарынга. Ада-чурт культуразының улуг мастерлеринге алдар болдурган тураскаалдарны кылырынга ажыглап турар. Чижээ, бүгү делегейге алдаржаан ыраажы Федор Иванович Шаляпинниң Москвада бажыңын катап тургузуп, септээр талазы-биле хөй-нииити бөлүк Культураның совет фондузунуң чанында тургустунган болгаш ажылдап эгелээн Салым-чолдуг аныяк ыраажыларга дузалаар, оларны өөредир талазы-биле ол бажыңны Төп кылдыр организастаар сорулга салдынган. Ол төпке материалдыг дузаламчыны фонд көргүзер бодап турар.

Культураның совет фондузунуң (КСФ) баштаар чериниң президиум кежигүннеринге хөй-нииитиниң сураглыг болгаш төлептиг төлээлекчилери соңгуттурган. Тураскаалдың хүнүн бүгү чоннуң байырлалы кылдыр ССРЭ-ге доктаадып тургузар дугайында саналды КСФ-ниң баштаар чериниң президиумунга киирген. Хөй-нииитиниң чугаалажып көрүүшкүнүнге киирген кыйгырыг мынча деп айыткан «Тураскаалдың хүнү болза мурнакчы үеп-бодалдар, бүзүрел дээш амы-тынын бергеннерге тураскаал болзун, мурнакчы ол үзел-бодалдар, бүзүрел болза социалистиг Ада-чуртувустуң күчүлүг баганазынга идигни берген болгаш амгы үежилеривистиң чүректеринде кыптыгып турар. Бот-амыдыралчы чоруу дээш, боттарының идеалдары болгаш социал чөптүг чоруктуң ниитилелин тургузар эрге дээш демисежип чораан кижилерге тураскаал болзун».

Аныяк чурукчуларга, артистерге, чогаалчыларга, хөгжүмчүлерге тыпсыр кылдыр КСФ-ниң тускай стипендияларын доктаадып тургускан. ССРЭ-ге болгаш даштыкы чурттарга барып командировкалаарынга, чогаадыкчы аян-чоруктарны кылырынга фондунуң күсели-биле арганы оларга бээр. Даштыкы чурттарның сураглыг элээн каш фирмалары-биле харылзааларны тургускан, чижээ, совет коллекционерлерниң хуузу чыып алган чүүлдериниң делгелгелерин Скандинавия чурттарынга организастаар дугайында керээни чарган.

Фондунуң агар санында (№ 702) 13 миллион ажыг рубль кирген, организациялардан болгаш тус-тус кижилерден акша-хөреңгилер амдаа кирип турар. Даштыкы садыг банкызында фондунуң агар санында (70000002) база эвээш эвес акша-хөреңгилер бар.

Чамдык республикаларда фондулар база чедиишкинниг ажылдап эгелээн. Чижээ, улус депутаттарының Тбилиси хоорай Советиниң күүскомунуң шиитпирин ёзугаар 10 муң дөрбелчин метр шөлдүг девискээрни Культураның грузин фондузунга тускайлап берген. Аңаа ийи бажыңны тудар болгаш уран чүүлдер бүдүрүлгелерин тургузар. Чоннуң уран-шевер үе-тывыш ажылдарының бүдүрүлге комбинаттарын Культураның грузин комитеди организастаан. Чурт музейинге хамаарышкан ажыл-чорудулганы Латвияда фонд идепкейлиг чорудуп турар. КСФ-ниң Ленинград салбыры боттывынгыр коллективтерге дузалап, делгелгелерни организастап, концерттерни көргүзүп, оортан кирген акша-хөреңгилерни буянныг сорулгаларга, чижээ, төөгүнүң база культураның тураскаалдарын катап тургузарынга ажыглаар кылдыр шилчидип берип турар. Видеокассеталарга бижиттинген шилилдерниң бир янзы банкызын амгы үеде ленинградчылар тургузуп, шии уран чүүлүнүң эң эки чогаалдарын болгаш күүселделерин келир үениң салгакчыларынга шыгжап, кадагалап эгелээн.

1988 ЧЫЛДА КОЛ СОРУЛГАЛАР

1988 чылда Культураның совет фондузунуң кол сорулгаларының дугайында академик Д. С. Лихачев дооочулап чугаалаан. Ол дээрге бирээде, дөрт кол программаларны күүседирин уламчылаары-дыр. Ийиде, эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазынга фондуну идепкейлиг болгаш тодаргай киириштирери ол сорулга-биле практиктиг ажыл-херектерин кылыры боттуг түңнелдерни чедип алыры-дыр. Үште, демократчыдылганың чорудулгазынга боттуг салыышкынны киирери, хөй-нииитиниң инициативаларын кичээнгейлиг болгаш дүрген деткиири-дир. Эде тургустунуушкуннуң байдалдарында тургустунган Культураның совет фондузу бодунуң бүгү-ле кужу болгаш аргалары-биле эде тургустунуушкунга дузалаар апаар.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА МЕДЭЭ

...Америк хөреңгитен Арманд Хаммер чоокта чаа Айвазовскийниң чураан чуруун КСФ-ке дамчыдып берген. Францияның хамаатызы Александр Полонский — Гогольдуң чагаазын. Лихтенштейн хоорайда Эдуард Фальц-Фейн — Вильгельм-Георг Штайнның архивин дамчыдып берген. Ленинград чанында Екатерина ордузундан алдарлыг «Янтарь өрээлин» гитлержилер дайын үезинде сөөртүп аппарган. А ол эртинениң кайда чыдарын дилеп тывар арганы архивтиң документилери дузалаар магат чок. КСФ тургустунган сөөлүнде эрткен кыска үениң дургузунда даштыкы кижилерниң берген белектериниң чүгле чамдыктары бо-дур. Культураның совет фондузунга бистиң чуртувустуң ажылчы чону база дузалап турар.

Г. ПЕТРОСЯН.
(ПМА).

Школа реформазы: орус дылды башкылаары

ШКОЛАГА КИРЕРИНГЕ БЕЛЕТКЭЭР

Ясли-садтарга орус дылды өөредири улус чырыдыышкынының нийти системазының эге чадазы болгаш кезии болбушаан, өг-бүле-биле кады уругларның кижизидилгезин болгаш оларның школага киреринин белеткелин хандырар ужурлуг.

Уругларны интернационализмге кижизидеринге орус дылды эки билип алыры ужур-дузалыг. Ынчангаш ол сорулга-биле республиканың колдуунда тыва уругларлыг садтарынга орус дылды 5 хардан эгелеп өөредири ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1979 чылдың июнь 29-та үндүрген доктаалынга үндезилеп көрдүнген. Тыва уругларлыг садтарга орус дылды өөредириниң программазын педагогика эртемнериниң кандидады Ф. М. Бартан тургускан.

Амгы үеде республиканың 70 хире шак ындыг садында орус дылды неделяда 2 шак иштинде 1183 уруглар өөренип турар. Оларга орус дылды 112 кижизидикчи башкы өөредип турар. Олардан Сүт-Хөлдүң «Хүнчүгеш» уруглар садында Г. Х. Очур-оол, Алдан-Маадырда уруглар садында эргелекчи М. Д. Сарыглар, Карл Маркс аттыг совхозтуң «Солнышко» уруглар садының баазазында алды харлыг уругларның белеткел клазында Р. Б. Ондар, Барыын-Хемчикте «Чечек» ясли-садтың башкылары М. Б. Хомушку, И. Б. Куулар, Чөөн-Хемчиктиң «Чечена» ясли-садтың башкылары У. Ш. Сат, Я. Д. Монгуш болгаш өскелер-даа боттарының билиг-мергежилин доктаамал бедидип, уруглар орус сөстерни эки шиңгээдип алырынга көргүзүг болгаш дидактиктиг материалды, фланелографты, янзы-бүрү сюжеттиг чуруктарны, оюннарны ажыглап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар.

Школа реформазы орус дылдың башкылаашкынынче улуг кичээнгейни салырын негеп турар. Бо айтырыг талазы-биле башкылар билиин бедидер институт уруглар албан черлериниң орус дыл башкыларының курстарын доктаамал чорудуп турар. Чижээлээрге, башкылар билиин бедидер институттуң орус дыл кафедразының эргелекчизи Ф. М. Бартан, ол кафедраның башкылары С. В. Селиванова, Б. К. Ондар, пединститут башкылары Л. С. Саая, О. О. Иргит, педучилище башкызы Е. Д. Масляницына, башкылар билиин бедидер институтта кабинет эргелекчизи А. И. Ростовцев, Кызыл хоорайның уруглар бажыңының логопеди А. И. Шубина, № 4 школаның логопеди А. А. Машковская болгаш өскелер-даа орус дылды өөредиринге техниктиг херекселдерни, дидактиктиг болгаш фонетиктиг оюннарны, фланелографты ажыглаары ону өөрединиринге уругларның психологтуг аажы-чаңын билири, эге школа-биле харылзаалыг ажылдаары, тыва болгаш орус фольклорну өөредири, уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры, үн аянын өскертип тургаш, ударениени шын чугаалаары деп темаларга ажыктыг болгаш солун лекцияларны, семинар-кичээлдерни, дуржулга солчуушкунун эрттирип турарлар. Ол ышкаш Кызыл хоорайда уруглар бажыңының логопеди А. И. Шубина тыва уругларны орустап өөредип турарының дуржулгазын республиканың уруглар албан черлериниң кижизидикчи башкыларынга доктаамал таныштырып турар.

Ынчангаш орус дылды өөрединге башкы кижиниң билиин бедидери, уруглар албан черлериниң материалдыг баазазы, методкабинеттерниң уруглар албан черлериниң «Программазының» негелдезинге дүүштүр дерилгези улуг салдарны чедирип турар. Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунуң директору В. О. Оюн ясли-садтың материалдыг баазазын тургузарынче улуг кичээнгейни салып турар. Чамдык совхоз директорларының уруглар албан черинче кичээнгей салбас чоруу школа назыны четпээн уругларның кадыкшылынга, мөзү-шынар кижизидилгезинге, школага белеткелинге улуг таптараазынны болдуруп турар. Чижээлээрге, «Дең-Терезин» совхозтуң директору Д. Н-С. Саая ясли-садтың материалдыг баазазынче кичээнгей салбайн турар. Бо ясли-садтың өөредилге-кижизидилге ажылы куду деңнелде, эргелекчилери үргүлчү солчур, методизи амдыгаа чедир чок.

Орус дылдың башкылаашкынын күштелдирери, уругларны школага белеткээри улус өөредилге килдистериниң улуг хамаарылгалыг. Район бүрүзүнге методиктиг ажылдың янзы-бүрү хевирлерин: уруглар албан черлериниң орус дыл башкыларының методиктиг каттыжыышкыннарының ажылын экижидери, район иштинге курстарны, семинарларны, конференцияларны, педагогтуг номчулгаларны доктаамал эрттирери, эге класстар башкылары-биле харылзааны тудары — районнуң уруглар албан черлерин харыылап турар методистериниң дорт хүлээлгези.

Бичии кижилерниң орус дылды шиңгээдип алырынга база бир чугула чүүл — ада-иелерге беседаларны кылыры, консультацияны бээри. Ада-иелер булуңунга «Орус дылды өөренип тур бис», «Уругларынар-биле орус дылды өөрениңер» деп стендилерни, делгелгелерни, тускай папкаларны кылыры чугула.

Орус дылды өөредирин чүгле кичээл-биле кызыгаарлаттынмайн, бүтү хүн дургузунда чорудары — агаарлаашкын, чемненилгеде-даа үезинде база ойнап, маңнап-даа турда, орустап чугаалажыры чугула.

Орус дыл өөредириниң талазы-биле шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа авазаш эвес. Кызылдың педагогика институдунда школа назыны четпээн уруглар башкыларын белеткээр факультет ажыттынмайн турары садиктер башкыларын уламчылап өөрединге чедимче чок бооп турар. Ынчангаш педучилище дооскан кижизидикчи башкылар вединституттуң янзы-бүрү факультединче кирип турар.

СЭКП ТК-ның чаа болуп эрткен Пленумунга СЭКП ТК-ның секретары Е. К. Лигачёвтуң илеткелинде «Национал, орус ийи дылды хогжүдери доктаамал кичээнгейни негеп турар. Дыл бүрүзү — бистиң нийти байлаавыстың чарылбас кезээ» деп чугаалаан болгай. Ынчангаш уруглар албан черлериниң чугула сорулгазы школа назыны четпээн уругларны тыва дылга болгаш орус дылга шын чугаалап өөретпишаан, оларны школага бүгү талалыг белеткээри болур.

Белек-кыс МОНГУШ,
республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң кабинет эргелекчизи.

МИХАИЛ БУХТУЕВ

Документалдыг чугаа

(Төнчүзү. Эгези №№ 41, 45, 47 «Шында»).

Улуг лейтенант Комаровтуң командылааны Бухтуевтиң танк экипажында хөй национальностарның төлээлери бар. Михаилдиң өөрү — украин, татар, белорус, башкир, орус...

Командир дайынчыларының чанынга келгеш, хөглүг беседалажып эгелээн. Бухтуевтиң экипажының танкизи татар оол ындыг шүлүк бижип алган, оозун бүдүү номчуп каап олурган:

Аравыста — орус, татар,
тыва, башкир...
Ады, чолу аңгы-даа бол,
соруу чаңгыс.
Адаларга, огбелерге
аазаан сөстүг.
Арааатанны кыра базып,
ажып тиилээр!
Акы-дуңма Гомель чери —
чуртун
Арааатандан аштап-ширбип,
камгалаар бис.
Ада-чуртка маадыр болуп
эртерлерге
Алдын хээлиг тураскаалдар
көстүп келир.

— Оо, Мамед, сен кедизинде баргаш, чогаалчы кижи болур эвес сен бе, моң? — деп, командири айтырган.

— Эжим командир, харын бо дайын бистиң тиилелгевис-биле дүрген төнер чүве болза! Кым-даа кижи тайбың чурттап, чогаалчы, чурукчу-даа, ужудукчу, инженер-даа болур ийик — дээш, Мамед биче када боданы берген.

Ыя аразында командир ам ном тудуп алган олурган Михаилден:

— А сен, Михаил Артемьевич, кым болуксаар сен?

— Мен, эжим командир, школага өөренип тургаш, башкыларымны көрүп-ле, иштимде харын адаарган-даа, мен база башкы болуйн деп күзеп чордум. Ынчап чорааш, бо техника деп чүвеге хандыкпааш, машина башкарыкчызы болуп өөренип, оон-биле кады радистер курузун доскан, механик-радист деп документилерлиг кижи мен. Дайын төнерге, институт дооскаш, инженер болурун күзеп чорур, ындыг-ла кижи болгай мен — деп каан.

— Мээң чуртум — Башкирия. Чылгы болгаш өске-даа мал-биле бай оран. Мен зоотехник азы ветеринар болур күзелдиг мен — деп, бир эжи чугаага кирипкен.

Командир Дмитрий Евлампиевич Комаров дайынчыларының чугаазын кичээнгейлиг дыңнап олуруп-олуруп:

— Силерниң күзелиңер дыка чогумчалыг-дыр, оолдар. Шынап-ла, Мамедтиң шүлүүнде ышкаш бо немец-фашистиг арааатаннарны аштап-ширбип каапкаш, бистиң интернационалчы чонувус бы-жыг тайбыңны чугаажок, чаалап ап шыдаар. Ол келир тайбың болгаш эчис эп-найырал дээш тулчуп турарывыс бо-ла болгай — дээш, экипаж-биле байырлашкаш, кезек када база-ла дыштаныпт турар өске экипажтарже кылаштапкан.

Михаил Бухтуев танкистер училищезин дооскаш, Белоруссияның Төп фронтузунуң 15 дугаар гвардейжи танк бригадазының 20-ги дивизиязының танк кезээнге кирген.

1944 чылдың бирги чартында Белоруссияның Минск — Бобруйск угланыышкынының фронтузу Гомель областың Октябрьск деп районун хостаар дээш, маадырлыг тулчуушкунну эгелээн. Немецтерниң танк кезектери чадаг шериг-биле кады ол районнуң таварып эртер демир-орук шугумунда Черные Броды (Кара-Кежиг) деп станцияда ээлеп алганы боттарының чепсек баазазынга быжыглаттынып турган.

Немецтерни ол станциядан үндүр ойлатпас, оларны орта чылга шаппас болза, фронтунуң бурунгаарлаашкыны берге байдалга таварышыр турган. Ол аразында барын чүкче аткаарлап бар чораан немецтерниң боо-чепсек, куяк танкылар, кывар, частыр чүүл сөөрткен хөй вагоннарлыг демир-оруунуң дыка узун составы станцияның соңгу талазындан көстүп кел чыткан.

Лейтенант Комаровтуң танк кезээ немецтерниң демир-оруун ол станцияны таварыштыр эрттирбейн, узуткаар деп дайынчы сорулганы салып алган. Ук станцияның дужун орта демир-орук шугумунче бистиң танкыларывыс чоокшулап турда, немецтерниң миномёттары, үгер-боолары оларны боолап-ла эгелээн. Чамдык танкылар үрелип, өрттенип эгелей берген. Ол аразында дайзыннарның аг-шериг станция ол талазынга улам быжыгланып, халдап кирипкен. Немецтерниң куяк поезиниң баазы станцияның дужунга келгелек чорда, радио дамчыштыр командириниң үнү дыңналган:

— Экипажтар, танкистер! Машиналарыңарның шимчедикчилерин хөделдиргеш, бурунгаарлаңар!

Михаил Бухтуев ол демир-орук шугумун доора эрткен чадаглыг улуг орук көрүп каал. Ол танкызын ынаар ужуктур халыткаш, ээй тырткаш, демир-орук шугумунче дорттап көөрге, бензинниг цистерналар сөөрткен поезд карааңнадыр эртип бар чораан. Үр боданыр чай чок. Михаилдиң эът-мага-бо-ду чым-сырт болгаш, үердалай, от-яс дег хайныгыш, ам таварыжыр өлүмнү удур корбүшпаан, корзун чокка радио дамчыштыр командылап-ла дужурген:

— Эжим командир! Мен немецтиң поездизин буза үстүрери-биле шаап кирипттим! Төрээн чурт дээш, бурунгаар! — деп дыңнады каапкаш, танкызының эң дүргени кара маңы-биле шураткан хевээр дайзынның бензин, чепсек сөөрткен куяк поездиниң хажызындан кээп үстүрген. Чүгле карак оду кызаш дээн. Үскүлешкип, какпылашкан каң демирлерниң дааш-шимээни, оон коргунчуг частыышкын чаңгыланган. Чалбыыш дээр шаар, ол-бо чүкче станцияның девискээрин чайынандыр шыва апкан.

Буза үстүрүүшкүн карак чивеш дээр аразында болганындан, поездиниң кывар-чаар, частыр чүүлдер, ок-чепсек сөөрткен хөй вагоннары оруундан чайлып, үстүп чаштап, кывар-чаар чүүлдер өрттенип, поезд дургаар өрт хөме алы берген. Эндерлип, чайлып баткан вагоннар янызы-биле Комаровтуң танкылары немецтерни чылча базып эртип турган. Кызыл Шеригниң кезектери чаңгыс, динмиирээшкинниг дээр дег, ураалап киргеш, немецтерниң камгалалын чара шаап, Кара-Кежиг станцияны бүрүнү-биле хоставышаан, фронтунуң оруун ажыткан.

Хөй-хөй вагоннар, танкылар, демир-орук шугуму улуг чалбыыштың ортузунда өрттенип, хайлып чыдар. Сержант Михаил Бухтуевтиң экипажы база. Олар ол ыдыктыг улуг дайынга Николай Гастеллонуң, Александр Матросовтуң кайгамчыктыг эрес-маадырлыг чоруун база катап дагыннааннар.

Михаилдиң танк экипажы — механик-башкарыкчы сержант Михаил Артемьевич Бухтуев-биле кады дөрт гвардейжи танкистер ынчаар маадырлыы-биле калган.

Кайгамчык, чижектеп деңнээр чүве чок, маадырлыг ол чоруу дээш Михаил Артемьевич Бухтуевке ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1944 чылдың август 22-де үндүрген Чарлыы-биле Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан.

Тываның маадыр оглу гвардейжи сержант Михаил Артемьевич Бухтуевти болгаш оон дайынчы эштерин 1944 чылдың июнь 25-те Черные Броды станцияда ха-дуңманың хөөрүнге орнукшуткан.

Михаил МЕНДУМЕ.

Бистиң

аалчывыс

Бо хүннерде бисте Москвада М. Горький аттыг литература институдунуң башкызы, билдингир совет шүлүкчү Роберт Иванович ВИНОНЕН чедип келген. Ол литература институдунга бо чылын ажыттынар тыва очулдурукчулар салбырынга өөренир сургуулдарны чыып, олар-биле тускай чугаалажылга кылыры-биле сургакчылап келген. Оон чамдык шүлүктерин силерге бараалгаттывыс.

КЫДЫРААШ

Анаа ажык кыдырaашка
Аажок көвей шүлүктерни
(Адап берейн, мугур чүс
де)
Бичии, келир салгалдарга
Бижип каарын күзевээн
мен.
Сөстер хостуг тынзып
дээштиң,
Сөөлү барып, хөлдер
кыры
Чалгыглярга эрттиргенин
Салым-чолун билзин
дээштиң
Чажыт чокка сөглексээн
мен.
Шак бо чырык өртемчейге
Шаа барып кырый
бергеш,
Аас-кежиктиг чордуң бе
деп,
Айтырыгны салзыннар
дээт
Ажыы-биле бижип каап
мен.

ӨШПЕС ХҮН

Улуг хемниң дувун чедип
албазым дег,
Уйгум чогул — черле удуп
чадап кагдым.
Хайныг, сылдыс! Хөлегеин
самнадывыт!
Харын мээң чырык хүн
боор хуула берем.
Делгем черниң дувү болур
дүне када
Деңгер-ле бо, дужун болуп
чидиривит.
Уйгу-дыш чок ажылымдан
адырывыт.
Ужур-чөвүн салгынынга
сымыран даан.

МУҢГАРАВА

Чүтүргештиң чиде берген
сылдыс көргеш.
Чүгле харын кижи уржуун
муңгарава.
Чүс-чүс чылда маңаа
чурттаар салымныг мен.
Чүү-даа болза шак моон
ырап шыдавас мен.
Каас-кол улуг сөстер
сөглевээн мен,
Хайнмыкаштын өртени-даа
берген боор мен.
Ынчалза-даа черниң ханы
дүвүнден мен
Ырак дээрде сылдыстарны
кывыскан мен.
Орулундан Олег СУВАК-
ПИТ очулдурган.

Туранның № 2 ортумак школазының эге класстар башкызы Кара-кыс Өмүкеевна Монгуш 20 ажыг чыл иштинде бичии чаштарны коммунистиг ёзуга өөредип, кижизидип келген. Чоокта чаа кызымак башкыга өөреникчилерниң өөредилгезинге болгаш коммунистиг кижизидилгезинге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы хүндүлүг атты тывыскан. Кара-кыс Өмүнеевна ам школа амыдыралында эде тургустунуушкунга төлептиг үлүүн киириштирер дээш улам идепкейлиг, кужениишкиннинг ажылдап турар.

ЧУРУКТА: башкы К. О. МОНГУШ.
Сөзү болгаш фотозу Владимир КАЗЫРЫКПАЙНЫЫ.

ТЫВА ДУГАЙЫНДА

«ССРЭ. Эвилелдешкен республикаларның административтиг-девискээр хуваалдазы» деп чаа справочник (тайылбырлыг дептер) Москваның «Известия» деп ном үндүрер черинде үнген. Оон тиражы — 104 муң кезек.

Бо ном калбак номчукчуга, партия, совет ажылдакчыларга, төрээн черин өөренирлерге, аян-чорукчуларга онза чугула болур. Ол номда Тыва АССР-ниң дугайы база кирген.

Республиканың девискээри, чурттакчы чону, хоорайлар болгаш суурларның хамаарылгазы, район төптери, хоорайлар дугайын оон эки билип алыр силер. Кызыл хоорай 1914 чылда үндезилеттинген. Аныяк хоорай Ак-Довурак 1964 чылда тургустунган. Номдан ажыктыг, солун чүүлдерни хөйнү билип ап болур силер.

Георгий ХОБОТЬЕВ.
Москва хоорай.

Редактор
В. С. ШАРАВИИ.

Агаар

Республикага чагбас. Агаар дүне 31—36, чамдык районнарга 21—26 градус соор. Хүндүс 20—25, чамдык черлерге 11—16 градус соор.

Кызылга чагбас. Агаар дүне 31—33, хүндүс 20—22 градус соор.

Автоорукитарга көстүрү эки.

Кино

ФЕВРАЛЬ 26-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Твоё последнее танго» 9.30, 11.40, 13.50, 15.40, 18.10, 20.20 (узаткан), бичии залга «Фантомас» 9.00, 12.10, 15.20, 18.40 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.40, 13.10, «С чертями не шутят» 11.10, 15.00, «Этот безумный, безумный мир» 17.10, 20.10 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Приключения Марка Твена» 15.00, «Год телёнка» 17.20, 19.20 шактарда.
«ВОСТОК»: «Трое мужчин и младенец в люльке» 15.00, 18.40, 20.30, «Единожды солгав» 16.50 шактарда.
«ЕНИСЕЙ»: к/ф. «Двое на острове слёз» 18.00, 20.00 шактарда.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

26-да. М. Горький. «ИРЕЙ». Шии. Эгелээри 19.00 шакта.

27-де. Аныяктарга дыштанылга кежээзи 19.00 шакта эгелээр.

28-те. А. Борусевич, И. Карнаухова. «КЫЗЫЛ ЧЕЧЕКЧИГЕШ». Уругларга шии. Эгелээри 12.00 шакта. А. Кудрявцевтиң «ИВАН БОЛГАШ МАДОННА» шиизи 19.00 шакта эгелээр.

«ЕНИСЕЙ» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

27-де. «Илбилиг экран» видеоклуб чалап тур. Эгелээри 10.00 шакта. Видеозал 16.00 шактан ажылдаар.

27-28-те. Дискотекалар. Эгелээри 19.30 шакта.

«КОЛОС» КУЛЬТУРА БАЖЫҢЫ

27-28-те. Аныяктарга дыштанылга кежээзи 19.00 шакта эгелээр.

28-те. Танцы бөлгүмү 11.00 шакта эгелээр. Дыштаныр хүннүң клуву 12.00 шакта ажылдап эгелээр.

27-28-те. Ч. Ондарның «730 ДҮННЕР БОЛГАШ ХҮННЕР» деп шиизи 17.00 шакта эгелээр.

УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИНИҢ КОНЦЕРТ ЗАЛЫ

28-те. Көк-Тейле уругларның № 2 уран чүүл школазының отчёттуг концерти. Эгелээри 12.00 шакта.

«ТЫВА ТУДУГ» ТРЕСТИҢ ОБЩЕЖИТИЕЗИ
(Чехов кудумчузунда 8 дугаар бажың).

27-де. ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчылары — философия эртемнериниң кандидады М. С. Байыр-оол болгаш улуг эртем ажылдакчызы А. Ч. Ашак-оол-биле ужуражылга. Эгелээри 19.00 шакта.

27-28-те ПАРККА танцы кежээлери 19.30 шакта эгелээр. Хаак баазазы, теннис, биллиард болгаш ойнаар автоматтар залдары 10.00 шактан эгелеп ажылдаар.

Шыдыраа клубунга хоорайның бирги чери дээш маргылдаа февраль 27-де 15.00, а 28-те 10.00 шактан эгелээр.

«ХЕРЕЛ» СПОРТ ЗАЛЫ

27-28-те. Ак-Довурактың спортчуларының киржилгези-биле хоорайның бирги чери дээш атлетиктиг гимнастикага ажык маргылдаа 10.00 шакта эгелээр.

«СОВЕТ ТЫВАНЫҢ 50 ЧЫЛЫ» СТАДИОН

Хоорайның бирги чери дээш мячилиг хоккейге маргылдаа февраль 27-де 15.00, а 28-те 12.00 шактан эгелээр.

27-28-те. Коньки спортунга республиканың бирги чери. Эгелээри 11.00 шакта.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУНУҢ ХОККЕЙ ШӨЛҮ

Шайбалыг хоккейге хоорайның бирги чери дээш маргылдаа февраль 27-де 15.00, а 28-те 12.00 шактан эгелээр.

«ХҮРЕШ» СТАДИОН

27-28-те. Конькилер болгаш хаактар хөлезилээр чер 10 шактан 16.00 шакка чедир ажылдаар.

«ТАЙГА» СТАНЦИЯЗЫНДА ХААК БААЗАЗЫ

27-28-те. Чырыдыышкынның дээди школаның, эртем албан черлериниң ажылдакчыларының ГТО комплекизиниң нормаларын дужаары 11.00 шактан эгелээр.

Автотранспорт болгаш чазаглыг оруктар ажылдакчыларының профэвилелдер обкомунуң бирги чери дээш хаак маргылдаазы 11 шакта эгелээр. Бо маргылдаа февраль 28-те болур.

ЧАРЛААЛДАР

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ! КЫЗЫЛДЫҢ ҮЛЕТПҮР БАРААННАР САДЫЫ альпах, атлас пөстерден кылган национал тон садып алырын күзээннерден чагыгны хүлээп ап турар.

Айтырыгларны үлетпүр бараннар садыының садыг килдизинден тодарадыр, телефону — 3-25-42.

УЛУГ-ХЕМ ЫЯШ-ҮЛЕТПҮР АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ЧЕРБИДЕ ЫЯШ БЕЛЕТКЭЭР ПУНКТУЗУНГА ажылдаары-биле улуг бухгалтер херек. Квартира-биле хандырар. Хөй чылда ажылдааны дээш шаңнал бээр, 36 ажыл хүннүг шөлээ бээр болгаш үш чыл болганда, 24 ажыл хүннүг немелде шөлээни бээр.

Айтырыгны даразында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Правобережная, ыяш-үлетпүр ажыл-агыйы.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ БОТ-ТЫВЫНГЫР УРАН ЧҮҮЛ БАЖЫҢЫ республиканың кино сонуургактарын «Бойдус — бистиң нийти бажыңывыс» деп киноконкурска киржиринче чалап тур.

Кинонуң темазы тыва бойдустуң каас-чаражы, үнүш болгаш дириг амытаннар камгалалы, хоорайларда болгаш суурларда, парктарда болгаш камгалалдыг черлерде экологтуг байдал, төлээлекчилер-биле демисел боор болур.

Конкурска 5-тен 10 минута чедир үнер өңнүг болгаш ак-кара кинофильмнерни хүлээп алыр. Фильмниң авторларының дугайында медээни тускай хапка сугар, аңаа сюжетти тайылбырлап бижир. Чагаа хаптарын конкурсту эрттирериниң болгаш тиилекчилерни илереткен соонда ажыдар.

Конкурстуң тиилекчилеринге дипломнарны болгаш шаңналдарны тургускан: бирги шаңнал — 250 рубль, ийиги — 100 рубль, үшкү ийи шаңнал — 50-50 рубль. Мактал шаңналды база тургузар.

Конкурска кирген фильмнерни 1988 чылдың октябрь 1-де киргүзер.

Консультацияларны болгаш киноматериалдарны Профэвилелдерниң бот-тывынгыр уран чүүл бажыңындан алыр. Адрези: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 25.

Театр

Февраль 26, пятница.
М. Горький.

«ИРЕЙ»
(Дөрт кежегелиг драма).
Шииниң кол рольдарында: Ирей — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Л. Солун-оол, Мастаков — РСФСР-ниң улустуң артизи Б. Бады-Сагаан, Кадай-кыс — Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Р. Серен-оол.
Эгелээри 19 шакта.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАЛГА ШӨЛҮ АЛЫР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ УЧЕТКА АЛДЫНГАН ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Чуртталга шөлү алыр талазы-биле учётка алдынган хамаатыларның ээлчеглиг катап даңзылаашкынын хоорукүүскомунуң чуртталга килдизи эгелээн.

Катап даңзылаашкынга даразында ээлчег ёзугаар кежик: башкылар болгаш туберкулёз аарыг кижилер — февраль 11—16, бирги ээлчегниң өске кижилери — 16—29 хүннеринде келир. 1969—1975 чылдарның нийти ооруунда кижилер — март 2—12 хүннеринде, 1976—1980 чылдарның — март 14—22, 1981—1986 чылдарның — март 23—31 хүннеринде келир.

Өг-бүлениң бүгү кежигүннериниң документилерин ап алгаш келир. Даңзылаашкынны воскресенье хүнүнден өске хүннерде 15—18 шактарда, суббота хүнүнде 8—12 шактарда кылыр.

КЕЛИР АДРЕЗИ: Кочетов кудумчузу, 29, кабинет № 13.

ХООРКҮҮСКОМ.

Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи М. А. Рамазанованың чогаадыкчы ажылының отчёду 1988 чылдың февраль 26-да Кызылдың уран чүүл училищезинге болур. Эгелээри 19 шакта.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 26-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Виктория». Уран-чечен телефильм. 10.00 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 20 км. Херээженнер. 11.30 — «Дирижёрнуң көргүүшкүнү». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 12.00 — 12.10 — Медээлер. 14.45 — Медээлер. 14.55 — [illegible] 15.15 — [illegible] 16.10 — [illegible] 16.40 — [illegible] «ТелеЭКО» журнал. 17.10 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаак спорту. 30 км. Херээженнер. 18.55 — Чогаалчылар [illegible] 19.25 — [illegible] 19.05 — [illegible] 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторлу. 21.45 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Т. Синявскаяның концерти. 22.40 — 23.00 — Интермедия.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Алдарлыг Новгород хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35 — 9.35 — К. Г. Паустовский. «Мещера талазы». 6 класс. 9.05 — Англи дыл. 10.05 — ОПТУ уругларынга. Эртемниг [illegible] 11.05 — Англи дыл. 10.35 — 11.35 — Музыка. 7 класс. М. Мусоргский. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — [illegible] 12.55 — «Бодаңныг [illegible]» 13.55 — Медээлер. 14.05 — 15.15 — «Баштайгы сонуургалдарның» [illegible] 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — «Культура болгаш амыдырал». Улел-бодалдар бедиири. Уругларның хостуг үезин организастаары. 19.00 — «Азия тову». Уйдурулге: Медээлер. 19.50 — Медээлер. «КАН экраны».

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар». 20.15 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Даггы хаак спорту. Улуг слалом. Эр кижилер. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.35 — 23.00 — Дашгыны фильм экранда «Сэн-биле кады өөрүүр мен» (ЧССР).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.10 — 9. Медээлер. 19.00 — «Лириктиг этюдтар». 19.00 — «Дирижер [illegible]». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар». «Чараш-чечен-нер» [illegible]

Адресивис: 667000
Кызыл хоорай,
Красноармейская
кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжы амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, чагаа килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кадагалыг ажыл килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 3-32-75-те долгаар.

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга хуудазы.
Тиражы 24637 экз.
Солуннуң индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың №1.
Чагыг № 2670 ТС—00035

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 27 суббота № 49 (13649)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ УДУРТУКЧУ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ СПЕЦИАЛИСТЕРИНИҢ МЕРГЕЖИЛИН БАЗА БИЛИИН БЕДИДЕРИНИҢ СИСТЕМАЗЫН ЭДЕ ТУРГУЗАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП Төп Комитеди болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Улус ажыл-агыйының удуртукчу ажылдакчыларының болгаш специалистериниң мергежилин база билиин бедидериниң системазын эде тургузарының дугайында» доктаалды хүлээп алганын моон мурнунда дыңнаткан болгай.

Партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның январь болгаш июнь (1987 ч.) Пленумнарының ажылдап кылганы эде тургустунуушкунче, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче угланыышкынын боттандырары улус ажыл-агыйының удуртукчу ажылдакчыларының болгаш специалистериниң ылап билдилиг болурунуң бедик деңнелин, чогаадыкчы инициативазын, амгы үениң негелдезинге дүүштүр экономика талазы-биле угаап билир мергежилдиин, ажыл-агыйны чорударының чаа методтарын, долу бот-орулга-чарылганың база ниитилел амыдыралының бүгү талаларының демократчыдылгазының байдалдарында ажылдың аргаларын шиңгээдип алырын негеп турар деп, СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглээн.

Эртем-техниктиг революцияның, экономиканы эргелеп башкарарын үндезини-биле эде тургузарының чоруп турар үезинде ажылчы чоннуң үзүктелиишкин чок өөредилгези каттыжыышкыннарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның албан черлериниң күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң дээштиг ажыл чорудулгазын хандырарының эң чугула факторларының бирээзи апарган.

Оон-биле чергелештир удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң мергежилин болгаш ниити билиин бедидериниң системазының өөредилге черлериниң салбырларының ам ажылдап турар четкизи хемчээлиниң-даа, өөредилгениң шынарының-даа талазы-биле ажылдакчыларның профессионал билиин шалыпкын чааартырынга улус ажыл-агыйының улам бекен негелделерин хандырбайн турарын доктаалда демдеглээн.

Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң, экономиканы эргелеп башкарарының үндезин реформазының амгы үениң кадр политиказын амыдыралга боттандырарының талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге улус ажыл-агыйының кадрларының мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазын үндезини-биле эде тургузары негеттинип турары демдеглеттинген.

СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң мергежилин база билиин бедидериниң чаңгыс аай күрүне системазын чаа үндезинге тургузарының тодаргай хемчеглерин боттандырарын — он ийиги беш чылда кадрларның өй-өйлеп өөренириниң үзүктелиишкин чок өөрениринче шилчиирин эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга партия крайкомнарынга, обкомнарынга, округкомнарынга, хооркомнарынга болгаш райкомнарынга, ССРЭ-ниң Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге министерствозунга, ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге дааскан. Мергежил болгаш билиг бедидериниң өөредилге черлериниң болгаш салбырларының мооңнелгеш база байдалга дүрген таарыштынычал четкизин хевирлеп тургузарының бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның шуут боттарынга үзүктел чок бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгениң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдериниң сорулгазы салдынган. Ол сорулгага дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң арга-курлавырларын долу хемчээлге ажыглаары чугула.

Ажылдакчыларның үзүктел чок мергежил бедидерин организастаары, оларның мергежилиниң бедик деңнелин тургузары, бүдүрүлге-даа, бүдүрүлгечи эвес-даа талаларга күш-ажылчы чаа хүлээлгелерге чогуур үезинде белеткели дээш хууда харысалганы министерстволарның болгаш ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның албан черлериниң, совхозтарның болгаш колхозтарның удуртукчуларынга онааган.

Удуртукчу болгаш специалист бүрүзүнүң бодунуң мергежилин доктаамал бедидерин оон албан ёзугаар дорт хүлээлгези деп санаар.

Министерстволарның болгаш ведомстволарның, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң удуртукчуларынга партия база профэвилел организациялары-биле кады кадрларның үзүктел чок мергежил бедидеринге, профессионал мастерствозунуң өзүлдезинге материалдыг болгаш моральдыг идиг бээриниң дээштиг системазын тургузарын сүмелээр, ажылдакчыларның билиглерин доктаамал немээри болгаш чааартыры дээш хууда сонуургалын болгаш харысалгазын бедидер. Удуртукчуларның болгаш специалистерниң эрге-дужаал аайы-биле шилчилгезин, оларга ажыл төлевириниң чогуур хемчээлин доктаадырын өөредилгениң түңнелдери-биле, алган билиглерин херек кырында ажыглаары-биле холбаштырарын чугула деп көрген.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының өөредилге черлеринге дыңнакчыларның өөредилгезиниң түңнелдери-биле оларның профессионал билиглериниң болгаш ажыл-агыйжы шынарларының комплекстиг үнелелин бээрин, оон үндезининге ажылдакчыларны оон ыңайгы ажыглаарының талазы-биле сүмелерни ажылдап кылырын дааскан.

Профессионал ылап билдилииниң өзүлдезин ажылдакчыларның аттестациязының үезинде эң чугула үнелекчи негелде кылдыр көөрүн саналдаан. Ажылдакчыларның күш-ажылчы бүгү ажыл-чорудулгазының дургузунда кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының өөредилге черлеринге (салбырларынга) өөредилге эрттиргениниң дугайында медээлерни ажылдакчыларның профессионал деңнелин бадыткап турар чаңгыс аай майыктыг кол документ болур квалификация аттестазынга киир бижиирин чурумчуткан.

Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ-ниң хоойлузунга дүүштүр кадрларга негелделиг чорукту күштелдирерин, оларның профессионал мергежилин доктаамал өстүрер дугайында сагыш салыышкынны илергейлээрин, удуртукчу албан-дужаалдарга соңгуурда, ажылдакчыларның белеткелиниң деңнелин бүрүнү-биле барымдаалап көөрүн күш-ажылчы коллективтерге сүмелээн. Эң-не мергежилдиг ажыл-ишчилерни бедик-биле хүндүлеп көөрүнүң, оларның авторитеттиг болурунуң байдалын бүгү чер болганга тургузар. Профессионал өөредилгениң, чаа билиглерниң болгаш мергежилдерни идепкейлиг чедип алырының, бүдүрүлгениң мурнакчы дуржулгазын шиңгээдип алырының хүндүткелдиин бадыткаар. Чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин күш-ажылдың шынарын бедидеринге ажыглап турарының дугайында ажылдакчыларның отчёттарын күш-ажылчы коллективтерге дыңнаар.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазынга өөредилгениң үзүктелиишкин чогун хандырар ындыг өөредилгениң дараазында кол хевирлерин доктаалда айыткан:

ажылдакчының дорт чагыртканы удуртукчузунуң баштайлаары база оон контролу-биле күүседир хуузунда планы ёзугаар оон бот-тускайлаң (бот-өөредилге-биле) үргүлчү өөренири;

ажылдап турар чериниң аайы-биле болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге база организацияларга бүдүрүлге болгаш экономиктиг айтырыглар талазы-биле доктаамал ажылдаар семинарларга айда бирээден эвээш эвес катап киржири;

ажылдап турар чериниң аайы-биле азы кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының өөредилге черлеринге (салбырларынга) кыска хуусаада (эргежок чугула болганда, ынчалзажок чылда бирээден эвээш эвес катап) өөренири;

кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының өөредилге черлеринге (салбырларынга) узун хуусаада (беш чыл дургузунда бирээден эвээш эвес катап) үе-үеде өөренири;

мурнакчы бүдүрүлгелерге, кол эртем организацияларынга, дээди өөредилге черлеринге, оон иштинде даштыкы чурттарга херек кырында ажылдап өөренири;

хамаарышкан организацияга азы бүдүрүлге черинге сонуургалдыг темалар аайы-биле тодаргай сорулгалыг аспирантурага, докторантурага өөренири;

академияларга, мергежил бедидериниң институттарынга, дээди өөредилге черлериниң тускай факультеттеринге болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң салбырларынга билиин бедидери — чаа тускай мергежилди чедип алыры.

Өөредилге чорудулгазын эде тургузарын, ону партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның январь болгаш июнь (1987 ч.) Пленумнарының негелделеринге дүүштүрерин ССРЭ-ниң Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге министерствозунга, ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң өөредилге черлериниң удуртукчуларынга, партия организацияларынга дааскан. Теоретиктиг болгаш практиктиг белеткел талазы-биле удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң боттуг негелделерин хандырарының эргезин ажыынга дүүштүр оларның өөредилгезин тус-тузунда таарыштыр көөрүн хандырар.

Ажыл-агыйны чорударының эң чаа методтарын дыңнакчыларның идепкейлиг шиңгээдип алырын, улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын эде тургузары-биле, бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарынче адырларның шилчиири-биле, Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ-ниң хоойлузун боттандырары-биле холбашкан айтырыгларны оларның ханызы-биле өөренирин хандырар сорулганы айыткан. Ниитилел амыдыралының бүгү талаларын демократчыдарының байдалдарында күш-ажылчы коллективти эргелеп башкарарының аргаларын удуртукчу ажылдакчыларның шиңгээдип алырын хандырар. Системалыг анализтиң, системотехниканың, социологияның, психологияның, хоойлу-дүрүмнүң, саңхүүнүң, кооперацияның, дашкыкы экономиктиг харылзааларның болгаш специалистерге база удуртукчуларга эң-не чугула өске-даа айтырыгларның талазы-биле белеткелдин улам-на калбартыр.

Профессия талазы-биле өөредилге болза эртемниң болгаш техниканың, технологияның болгаш күш-ажылды организастаарының хамаарышкан адырларында эң-не чаа чедиишкиннерни, Ада-чурттуң болгаш дашкыкының мурнакчы дуржулгазын, бойдус байлактарын чөп болгаш комплекстиг ажыглаарының, күш-ажыл болгаш материалдыг курлавырларны камгалалыг ажыглаарының аргаларын удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң дүрген шиңгээдип алырынче угланган турар ужурлуг. Электроннуг санаалга техниказын специалист бүрүзү ажылга идепкейлиг ажыглаар, амгы үениң эртем-техниктиг информациязын удуртулга болдуруп, практиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге ону ажыктыг кылдыр ажыглап билир ужурлуг.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидер талазы-биле бүгү ажыл болза чурттуң болгаш тус-тус черлерниң, улус ажыл-агый адырларының, каттыжыышкыннарның, бүдүрүлгелерниң, колхозтарның болгаш совхозтарның планнарын күүседиишкининиң күүседиринге, эртем-техниктиг болгаш социал депшилгениң темпилерин дүргедедиринге чагыртканы турар ужурлуг.

Мергежил болгаш билиг бедидериниң өөредилге черлерин аттестастаарынга үндезилээш, оларның четкизин организастаарының адыр аайын барымдаалаан принцивин адырлар аразының калбак болгаш тус-тус черлерниң кооперациязы-биле холбаштырбышаан, ол өөредилге черлериниң четкизин чурумчударын 1988 — 1989 чылдарның дургузунда боттандырарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал органнарынга, ССРЭ-ниң Курагроүлетпүрүнге, ССРЭ-ниң Күртудуунга, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, ССРЭ-ниң Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге министерствозунга, ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга дааскан.

Чамдык дээди өөредилге черлериниң чанында үлетпүр бүдүрүлгезиниң, тудугнуң болгаш планнаашкынның организакчыларын белеткээр талазы-биле факультеттерниң баазазынга удуртукчу кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң адырлар аразының институттарын тургузарын чугула деп санап көрген.

Удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң мергежилин бедидер талазы-биле адырлар аразының институттарын эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң чанынга тургузары база көрдүнген.

Кооперативтерниң удуртукчуларын болгаш специалистерин калбаа-биле өөредирин организастаары Центросоюзтан, сонуургалдыг министерстволардан болгаш ведомстволардан негеттинип турар.

Мергежилин бот-тускайлаң бедидип турар кижилерге консультацияларны чорударын организастаарын кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының өөредилге черлериниң, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң удуртукчуларынга доктаал дагзып турар.

Мергежил болгаш билиг бедидериниң өөредилге черлеринде (салбырларында) өөредилге ажылының деңнелин, башкы кадрларның шынар составын, материалдыг баазаның байдалын комплекстиг үнелеп көөр сорулга-биле оларның аттестастаашкынын беш чыл дургузунда бир катап хамаарышкан министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады чорударын ССРЭ-ниң Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге министерствозунга дааскан.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазынга өөредилге чорудулгазын штаттыг дакпырлап ажылдаарының болгаш шак барымдаалап төлээриниң байдалдарын ёзугаар киириштирер кол эртемденнерниң, улуг специалистерниң, партия, совет болгаш ажыл-агый удуртукчуларының, эң чаа техниктиг шиитпирлерниң, технологтуг чорудулгаларның чогаадыкчыларының, бүдүрүлгениң чааартыкчыларының күжү-биле колдадыр боттандырар.

Дээди өөредилге черлериниң ниитилел эртемнериниң башкыларының мергежилин бедидер институттарның ажылын үндезини-биле экижидер хемчеглерни эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары-биле, партия крайкомнары, обкомнары болгаш хооркомнары-биле кады ап чорударын ССРЭ-ниң Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге министерствозунга доктаал дагзып турар. Социал-экономиктиг эртемнерни башкылаарының эде тургустунуушкунунуң эртем-методиктиг хандырылгазынга ол институттарның ролюн боттуу-биле күштелдирер.

Ниитилел эртемнериниң бүгү башкылары ажылдан хосталыр алгаш, азы хосталбайн, партия, совет, ажыл-агый органнарынга, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге ниитилел-политиктиг стажировканы эртерин доктааткан.

Удуртукчу ажылдакчыларны болгаш специалистерни, а ол ышкаш кадрларның мергежилин база билиин бедидериниң системазының, дээди өөредилге черлериниң башкыларын бүдүрүлгениң, эргелеп башкарылганың, эртемниң болгаш техниканың кол адырларында мурнакчы дуржулганы өөренир кылдыр дашкыкы чурттарның бүдүрүлгелеринче, фирмаларынче, организацияларынче болгаш өөредилге черлеринче командировкалап чорударын эртем-техниктиг деңнелгей харылзааларының планнарынга баш бурунгаар айтып киирерин ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге сүмелээн. Бүдүрүлге болгаш эртем-техниктиг дорт харылзааларны боттандырып турар бүдүрүлгелерниң база организацияларның, тергиидежип харылзашкан регионнарның аргаларын ол сорулгаларга калбаа-биле ажыглаар.

Удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң мергежилин база билиин бедидер талазы-биле күрүнениң чаңгыс аай политиказын чорударынга ССРЭ-ниң Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге министерствозунуң ролюн күштелдирери, кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазынга организас-методиктиг удуртулганы хандырары, ол системаны хөгжүдериниң база сайзыраңгайжыдарының кол угланыышкыннарын тодарадырын, кадрларның үзүктелиишкин чок өөренириниң бүгү хевирлеринге күрүне хыналдазын, өөредилге черлериниң ажылын холбаштырарын, өөредилге чорудулгазының уткаазынга болгаш шынарынга контрольду аңаа дагзыры эргежок чугула деп СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели санап көрген.

Күрүне эргелелиниң дээди звенозунуң удуртукчу ажылдакчыларының мергежилин болгаш билиин бедидерин боттандырып турар өөредилге черлеринге (салбырларынга) эртем-методиктиг удуртулганы күштелдирерин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Улус ажыл-агый академиязынга доктаал дагзып турар.

Удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң билиин база мергежилин бедидериниң системазының өөредилге черлериниң (салбырларының) бирги ээлчегде информация хандырылгазын, а ол ышкаш экономиканы, эртемни болгаш техниканы хөгжүдериниң мурнады хөгжүүр угланыышкыннарының, адырлар болгаш адырлар аразының айтырыгларының талазы-биле өске-даа материалдар, үндүрүлгелер база нормативтиг документилер-биле оларны хандырарын боттандырар сорулга ССРЭ-ниң Эртем болгаш техника талазы-биле күрүне комитединиң, ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының мурнунда салдынган. Бо өөредилге черлериниң болгаш эртем-техниктиг информация ниити адырлар төптериниң ажылын сырый холбаар. Таблыр-информация албаның тургузарын бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчуларынга сүмелээн.

Мергежилин бедидип турарларга дуза кылдыр бөлүк дамчыдылгаларны организастаарын база өөредилгениң видеопрограммаларын үндүрерин өске министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады боттандырар дааланы ССРЭ-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединге, ССРЭ-ниң Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге министерствозунга дааскан.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң талазы-биле ажылдың дуржулгазын өөренири болгаш чырыдары адырлар журналдарының чугула сорулгазы деп санаан.

Удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының өөредилге черлериниң (салбырларының) өөредилгениң шынары дээш харысалгазын бедидер сорулга-биле 1988 чылдан эгелеп оларны бот-орулга-чарылганың байдалдарынче шилчидерин боттандырарын эргежок чугула деп санаан.

Удуртукчу ажылдакчыларның болгаш специалистерниң мергежилин болгаш билиин бедидерин өөредилге черлериниң (салбырларының) министерстволар, ведомстволар, каттыжыышкыннар, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери-биле чарган керээ ёзугаар боттандырарын доктааткан. Ол черлер кайы-даа ведомствога чагыртпайн турары хамаан чокка өөредилгеже чоруткан ажылдакчызы дээш үстүнде кирген өөредилге черлеринге дорт төлээр.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидериниң системазының материал-техниктиг баазазын 2000 чылга чедир быжыглаарының тодаргай программазын хүлээп алдынган.

Кадрларның мергежилин болгаш билиин бедидип турар өөредилге черлерин дериири-биле санаалга техниказының акша-хөреңгизин тус-тус министерстволарның болгаш ведомстволарның фондузунуң күсели-биле ол фондуларның хемчээлиниң 5 хуузу чедир министерстволарның болгаш ведомстволарның мооңнеп тускайлаары чыл планнарынга кииририн ССРЭ-ниң Санаалга техниказы болгаш информатика талазы-биле күрүне комитединге дааскан.

Өөредилгеже чоруткан специалистерниң болгаш удуртукчу ажылдакчыларның материалдыг байдалдарын болгаш чурттаар байдалдарын экижидерин көрдүнген.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажылдакчыларының соксаал чок өөредилгезин хандырарынче кичээнгей салырын, ол сорулгага эргежок чугула байдалдарны тургузары дээш удуртукчуларының харысалгазын көдүрерин доктаал эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга, обкомнарынга, округкомнарынга, хооркомнарынга болгаш райкомнарынга, ССРЭ-ниң министерстволарынга болгаш ведомстволарынга, эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге хүлээндирген.

• • •

Улус ажыл-агыйының удуртукчу ажылдакчыларының болгаш специалистериниң мергежилин база билиин бедидериниң системазын ченеишкинниг эде тургузарын, ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле СЭКП-ниң XXVII съездизиниң салганы программаның сорулгаларын шиитпирлээринге бедик көргүзүглерни партия, совет, профэвилел болгаш ажыл-агый органнары, каттыжыышкыннар, бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлериниң коллективтери чедип алыр дээрзинге бүзүрелин СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында илергейлээн.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң февраль 25-те болган хуралынга чиик үлетпүрүң техниктиг эде дериглезиниң талазы-биле чазактың киирген саналын чугаалашкан. Чиик үлетпүрүң хөгжүдеринче солуг үеде кичээнгейниң дыка салдынып турары, ындыг болбажок чугула кылыгларның бүдүрүп үндүрериниң ажырва хожудап турары ол айтырыгны чугаалажып турган үеде демдеглеттинген. Ассортимент кошкак чааартынып, продукцияның шынары эки бедибейн турар. Чиик үлетпүрүң бүдүрүлге болгаш эртем баазазының техниктиг хожудаашкынындан колдуунда ындыг байдал тургустунган. Алыр хөй санныг эрги-кирээн дериг-херекселдерин ажыглап, ында ажылдап турар кижилерниң күш-ажылының, амыдыралының болгаш дыштанылгазының байдалдарын экижидер айтырыгларны оожум шиитпирлеп турар.

Чиик үлетдүрге эртем-техниктиг депшилгени дүргедедир талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирип келген программазын Политбюро чүүлдүг деп санаан. 1988 — 1995 чылдарда бүдүрүлгени үндезини-биле эде чааартырының, амгы үениң техниказын болгаш технологиязын калбаа-биле ажыглаарының үндезининге бараанныр бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин көвүдедири болгаш оларның шынарын бедидери көрдүнген. Бичии уругларның, анныяктарның болгаш назылап берген кижилерниң хептерин, кижилерниң спортка болгаш дыштаныглага ажыглаар хептерин бүдүрерин калбартырынче, чоннуң негелдези улуг боон турар чаа, модага дүүшкен бараанарны бүдүрерин көвүдедиринче кол угланыышкын алдынган.

ССРЭ-ниң Энергетика программазын боттандырарының, электроэнергетиканы хөгжүдериниң айтырыгларын чугаалашкан. Амгы үеде одаар чүүлге болгаш энергияга улус ажыл-агыйының база чоннуң негелде херекселдерин идегелдиг хандырарының улуг ужур-дузалыы болгаш ол болза эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын херек кырынга күүседириниң, идепкейлиг социал политиканы боттандырарының чугула чүүл болур дээрзи айыттынган.

Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң Энергетика программазында көрдүнген чамдык чугула онаалгаларның четтикпес күүседиттинип турары демдеглеттинген. Экономиканы интенсификастаарының, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң үндезини болур электроэнергетикада улуг хожудаашкынның дүвүренчиг байдалы тургустунуп турар. ССРЭ-ниң Аар машина тудуушкун министерствозу улуг камгалалыг дериг-херекселдер болгаш приборлар бүдүрерин хандырбайн турар, оон уламындан энергия камнап алырының, электростанцияларны техниктиг эде дерииириниң болгаш чааартырының политиказын боттандырарының темпилери хожудап турар.

ССРЭ-ниң Энергетика программазын ыяап-ла күүседир дээш бүдүрүлге күчүлерин немей тургузар, ажыглалын экижидер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглерни боттандырарын одалга-энергетика болгаш машина тудуушкун комплекстер адырларының удуртукчуларынга сүмелээн. Энергомашина тудуушкун чугузун улгаттырарынче, одалга-энергетика курлавырларының камгалга чурумун күштелдиреринче онза кичээнгей салдынган турар ужурлуг.

АКШ-тың күрүне секретары Дж. Шульцтуң Москвага аян-чорук кылып келген үезинде М. С. Горбачев болгаш Н. И. Рыжковтуң оон-биле беседаларының, Э. А. Шеварднадзениң чугаалажыышкыннарының түңнелдерин Политбюро чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан. Вашингтонга чедип алдынган дугуржулгаларны боттандырарынга, Москвага дээди деңнелге болур чаа ужуражыышкынга айтырыгларны ажылдап кылырынга болгаш документилерни белеткээринге дээди деңнелге удаа дараа эртип турар совет-америк политиктиг ужуражыышкыннарның канчаар-даа аажок чугула ужур-дузазы демдеглеттинген.

Ракетага удур камгалал талазы-биле Керээни 1972 чылда ат салдынганын ёзугаар хевээр сагыырының байдалдарында стратегтиг шаап-халдакчы чепсекти 50 хуу кызырарының дугайында Керээни ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың удуртукчуларының удавас болур ужуражыышкынынга чарып алыры ядролуг чепсекти боттуг кызырарынга, бүгүдеге айыыл чок чорукту быжыглаарынга улуг бээзм болган турар ийик.

Чугаалажыышкыннар үезинде кылдынган совет саналдар чепсегленишкинниң дужуурериниң хөй бөлүк айтырыгларының талазы-биле ийи чурттуң кайызынга-даа таарымчалыг боттуг чүүлдерин дилеп тыварынга, тус-тус девискээрлерде боо-чепсектиг демиселдиң чогумчалыг шиитпирлээринге, совет-америк харылзааларны ниитизи-биле делегейде байдалды экижидеринге чаа идиг бээринче угланган. Делегейниң бүгү ниити байдалының таныбыш хөгжүлдези дээш Совет Эвилелиниң болгаш Каттышкан Штаттарның боттарының харысалгазын медереп билип көөрү турарын херечилеп турар чептиг болгаш кичээнгейлиг байдалга ол айтырыгларны моон соңгаар-даа шиитпирлежиринге совет удуртулга белен.

Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелерниң дашкыкы херектер министрлериниң Прагага болган ужуражыышкынының түңнелдериниң дугайында Э. А. Шеварднадзениң дыңнадыын дыңнаан. АКШ биле ССРЭ-ниң харылзааларынга хамаарыштыр оларның-биле дугуруштунган боттуг болгаш чайгылыш чок угланыышкынны ужуражыышкын үезинде эвилелчилерниң бир эп-сеткилдиг деткээнин Политбюро сеткил ханыышкын-биле демдеглээн.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң экономиктиг база социал политиказының өске-даа чамдык айтырыгларын чугаалажып көрген.

Таңды район Совединиң депутады Михаил Петрович Хайницкий Дуржулга станциязының машина-трактор мастерскаязында дизель болгаш одалга аппаратуразын септеп, 17 чыл ажылдаан. Ол үениң дургузунда арга-дуржулга-даа мооңнеттинген. Оон кылган эки ажылын механизаторлар мактап, өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин чугаалап турар.

Александр ЗАЙЦЕВТИҢ фотозу.

ХОЙЖУЛАРНЫҢ ЧЫМЫЖЫ

МӨГҮР-АКСЫ. (Радио-биле). Ниитиниң малын кыштан хүр ажырар, малдың чаш төлүн менди доруктуруп алыр дээш районнуң мал ажылдакчылары бо хүннерде шалыпчы ажылдап турарлар. Амгы үеде хой оолдаашкыны түлүктээн. Партия, совет, комсомол, ажыл-агый органнары бүгү күштү бо чугула кампанияны чедиишкинниг эрттиреринче угландырган. Оон түңнелинде байдал чүгээр болуп турар.

Мөңгүн-Тайга районда ниитизи-биле чээрби чеди муң хире төрүүр хой бар. Оон чээрби муң хирези оолдаан, төрүүр чүс баш хойга онаашкыр 66 хураганны алган, бо болза баган эвес көргүзүг. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң хойжулары төрүүр чүс хойдан-на 74 хураганны менди доруктуруп турар. Бо ажыл-агыйның хойжузу Салчак Тас СЭКП-ның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга алдар болдурган социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп орар, ол төрүүр чүс хойдан-на 92 хураганны ам безин менди доруктуруп турар.

Шой-оол НАМЫ,
СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң инструктору.

КАДАРАРДА ХОЮМ ЧАРАШ

Эргим хойжулар! Республикада хой ажылының талазы-биле эртем-практиктиг конференция бо чылдың апрельде болуп эртер. Аңаа Тывага хой ажылының янзы-бүрү айтырыгларын чугаалажып көөр болгаш ол талазы-биле сүмелерни хүлээп алыр. Эде тургустунуушкунуң негелдези-биле бисте, шынап-ла, экономиканың бо чугула адырында кылыр ужурлуг ажылдар аажок хөй. Ол дугайында мурнундан бээр чугаалажып, хойжулар, специалистер-даа боттарының санал-оналын киирип тургулаан. Бөгүн ол чугаавысты уламчылаалыңар.

«Кадарарда хоюм чараш» деп арынны моон соңгаар өскээр адааш, орта республиканың мал ажылының хамык айтырыгларын чырыдар деп шиитпирлээн бис. Ол арын айда база бир удаа үнер, чамдыкта чүгле хой азы чылгыга, чок болза өшкүге, сарлыкка-даа, чамдыкта бүгү малдың айтырыгларынга-даа тураскааткан бооп болур. Ынчангаш дараазында март айда ол арын өске ат-биле үнер.

Уксаажыдылга — кол айтырыг

ЫНЧАН ЭКИ ТҮҢНЕЛДИ ЧЕДИП АЛЫР БИС

Чурттуң тыва хойларын чиңге нарын дүктүг красноярск уксаалыг кошкарлар-биле хайнакташтыргаш, үр үениң иштинде оларны ажыглап келгениниң түңнелинде, хайнактар эмин эрттир нарыыдааш, шынары сулараан, дензизи кудулаан, дүгүнүң хемчээли кызырылган. Чаңгыс уксааны үргүлчү улаштыр эдериштирип келирге, шынары илдең-не баксыраарын бистиң практикавыс бадыткап турар.

«Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле» СЭКП ТК-ның ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарын күүседири-биле СЭКП Тыва обкомунуң 1985 чылдың октябрь 5-те бадылааны республиканың улус ажыл-агыйынга эртем-техниктиг депшилгени дүргедедир талазы-биле кол хемчеглерниң планын база Сибирьниң мал ажылының төлевилел-технология эртем-шинчилел институду-биле дугурушканың ёзугаар хайнакташкынның хан чаартыр аргазын чиңге нарын дүктүг хойларга ажыглаары көрдүнген. Ынчангаш республиканың уксаажыдылга каттыжышкыны 1985 чылда Сибирьниң эът-дүк угланыышкынныг чартык нарын дүктүг даг корридели дээр уксааның 104 кошкарын садып эккелген. 1986 чылда ол кошкарларның үрези-биле төп зонаның 36 муң хоюн тарып боозаткаш, 1987 чылда ол хойлардан 35750 хураганны алган. Оларның төрүттүнгенде бирээзиниң-не диириг дензизи ортумаа-биле 4.5 килограмм, а нелеринден аңгылап турда, 24 килограмм болган. 1987 чылда чиңге нарын дүк угланыышкынныг хойлут 17 ажыл-агыйларга 70 муң хойну ук кошкарларның үрези-биле тарып боозаткан. Бо ажылды чорударда тарып боозадыр хойларның нийти бүдүжүн, дүгүнүң кыргылдазын, шынарын специалистер өөренип көрген.

Ол кошкарларның кол-кол шынарлары: арыг дүгү ортумаа-биле 5,0 килограмм, диириг дензизи 94, тергиннери 120 килограмм; ортумаа-биле 3,0-3,5 килограмм дүк алыр, диириг дензизи 55-60 килограмм. Дүгүнүң узуну 13-15 сантиметр, дүктүң чоону 27-29 микрон хемчээлдиг, дүгү тереӊ, ак, кылагар, элээн чуңгактыг, хаваанын дүгү карактарынга четпес.

Республиканың уксаажыдылга каттыжышкынының планнап турары болза, ол хайнактардан алган бир дугаар салгалдың кыс хоюн красноярск уксааның кошкарлары-биле катап эдериштирери. Ынчап тарып боозадылгага чүгле элита (эң тергиин шынарлыг) кошкарлар кирер. Бонитировка үезинде оларны ыяк шилип алыр. Кошкарларның диириг дензизи 85 килограммдан, кыргыырга нийти дүгү 10.5 килограммдан куду эвес, дүгүнүң узуну 9 сантиметрден өрү, ак, азы сарыгзымаар өңнүг, чуңгактыг, шынары эки. Шак ындыг шынарлыг кошкарларның үрези-биле хойну тарып боозадыр болзувусса, ынчан эки түңнелдерни чедип ап болур бис.

Ону чорударының мурнунда ажыл-агый бүрүзүнге эң эки шынарлыг кыс кошкарларны коданнарга шилип алыр. Олардан алган хураганнарны шилээш кошкаржыгаштарны кыс хураганнарны аңгылаар. Ынчангаш бир харназылыг турда, бонитировкалаар. Ооң түңнелинде эки дээн кошкаржыгаштарны ажыл-агыйга арттырып алыр, азы өске совхозтарга садар кылдыр аңгылаар, кыс хураганнарны коданнааш, эдержилге үези кээрге, оларны эки шынарлыг кошкарларның үрези-биле тарып боозадыр ийнкпе ындыг кошкарлар-биле эдериштирер.

Республиканың агаар-бойдузун, одар-белчиирин барымдаалап тургаш, Тыва АССР-ниң Кодээ ажыл-агый министерствозу 1985-1990 чылдарда республиканың девискээринге — **нарын дүктүг хойларны** Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Бии-Хем, Тожу, Каа-Хем районнарга, **чартык бөдүүн дүктүгүн** — Бай-Тайга, Эрзинге, **бөдүүн дүктүг хойларны** — чүгле Мөңгүн-Тайгага, **чартык бөдүүн** болгаш **бөдүүн дүктүг хойну** — Өвүрге, **парын база чартык бөдүүн дүктүгүн** — Сүт-Хөл, Тес-Хемге база Кызыл районга өстүрер деп көрген.

Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозунда 17 коданда 6000, а Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта 15 коданда 5500 красноярск уксаалыг хайнактар бар. «Чодураа»ның хайнактарын 1987 чылда даг корридели уксааның кошкарларының үрези-биле тарып боозаткан, ол ажылды моон соңгаар-даа уламчылаар.

Малдың уксаалыг чоруун бедидерниң ынанныштыг аргазы — тарып боозадылга дээрзин чамдык удуртукчулар база малчыннар-даа амдыгаа чедир эки билбейн турары хомудандыг. Ам апрель айда болур эртем-практиктиг конференцияга хойнуң уксаажыдылгазының айтырыы кол черни ээлээри чугаажок.

Валентина СААЯ,
республиканың уксаажыдылга каттыжышкынының кол зоотехниги.

ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

Соолгү үеде бистиң республикада хойнуң уксаазы шуут-ла ала-чайгаарлаашкынче кирген. Кандыг-даа уксааны сайзырадыр база черле бедик продуктулуг малды өстүрүп алыр дээр болза, орта ыяап-ла хынамчалыг хөй ажыл, үе херек. Элээн каш чыл мурнунда бистиң Тывага кандыг уксаалыг хойну өстүрер дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы үнген турган. Ону херекке албайн барган бис. Уксаа талазы-биле ажылды эчизинге чедирбээн-дир бис. Бо ажылды углап башкарар, контрольга алыр ужурлуг республиканың уксаажыдылга каттыжышкыны, ооң специалистери анаа-ла хажызында хайгааракчылар болуп артканы элдептиг. Мен бодаарымга, Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар кайы зонага кандыг уксаалыг хойну өстүрер дээни шын турган. Ол документини чүге күүсетпээн бис? Үстүкү черниң айтышкынын директорларга, зоовет специалистерге база малчыннарга-даа дорт хамааржыр.

Хой малды өстүрер, ооң уксаазын экижидер талазы-биле эртем ажылдары бижип, ону камгалап алган эштер бисте база бар. Олар ам чүге анаа олуруп турарыл? Шыырак специалистерни бүдүрүлгеже чоокшуладыр ажыл кошкак эвеспе. Оода чадаарда Тываның кодээ ажыл-агый дуржулга станциязының специалистери кайыл? Бистиң мал ажылывыста кол черни хой ээлеп турар болгай. А эртем товүвүс болуп турар ол станцияның специалистериниң талазындан Тывага хой ажылының талазы-биле кандыг сүмелер киргенил, ону кайда, кайы ажыл-агый ажыглап турарыл? Ук станцияның баазазы болур «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының түңнелдерин көөрге чоп падыл? Чүс хойга онаалтыр республика деңнелинден безин эвээш хураган ап турарын чугаалаарга-ла оларның ажылы илдең эвеспе? Чогум ук станцияны кым удуртуп, баштап турарыл, чүге ында специалистерден түңнелдиг негелде чогул? Ында эде тургустунуушкун чоруп турар бе, ол коллективтиң ажылының ажык-чарлыг чоруу кайыл?

Бистиң Тес-Хем районнуң совхозтарының орулгазының хөй нуруузу хой ажылындан кирер. Ынчалза-даа мында частырыглар улуг. «Чодураа» совхоз үр үениң дургузунда чиңге нарын дүктүг хойларны өстүрүп, красноярск уксааның кошкарлары-биле кандыг-даа система чокка хайнакташтырып келгениниң түңнелинде хойнуң дүгү будалган, дензизи чавызаан, дүк эвээжээн, хураганнар ырбыска, өлүп хораар чоруу көвүдээн турду. Ынчап баарга, чамдык малчыннар зоовет специалистерден чажырып, кожазы совхозтардан тыва уксааның кошкарларын коданынга салып ап турду. Ынчангаш бо ажыл ала-чайгаарлаашкынче кирген дээрим ол. Ынчалза-даа бо соолгү чылдарда «Чодураа» совхозта хойнуң уксаазын катап экижидип чоруп олур. Ам харын шын угланыышкынче кирген деп бодаар мен.

Бистиң «Кызыгаар» совхоз чартык бөдүүн дүктүг хойларны өстүрер угланыышкынныг. 1986 чылда бир хойдан 2,0 килограмм дүк алганы багай эвес көргүзүг. Бистиң хоювустуң ол дүгүн фабрикага дужаарга, арыг дүк бир хойга онаалтыр 1,280 килограмм, а «Чодураа» совхозтуң 2,5 килограмм болган, моон алгаш көөрге, ылгал чүгле 40 грамм болган ышкажыл.

Малдың уксаазын совхозтуң дирекциязы, зоовет специалистер, бригадирлер база малчыннар боттары-даа эки билген турар ужурлуг. Ол чүл дээрге дүгүнүң байдалы, чөөгү, сыр"йы, узун-кысказы, хылган дүгүнүң хемчээли, нийти дүктүң массазы (дензизи): малдың мага-бодунуң байдалы: дурт-сынының хемчээли, даван-даяаның узун-кысказы, бедии, шын туружу, диириг дензизи, эъткири; ук черниң агаар-бойдузунга таарыжыры, янзы-бүрү аарыгларга шыдамыы, чайын дүрген семирири, чемге херегленир, соокта шыдамыы, кастынып оъттаар-оъттавазы; төлгүр болуру, сүткүрү.

Тыва улус шаанда малын боттары ыяк шилип алыр ышкажыгай. Ынчангаш улуг, шыырак, дүккүр болгаш төлгүрү тыва хойларның аразынга хөй турган.

Бистер, зоотехниктер, чазын хой кыргылдазы эгелевээнде, малдың дүгүн көрүп, дижин ажып, эмиглерин шинчилеп, аарыг-кадыын көрүп тургаш, төрүүр хойларны шилиир, холуур бис. Ооң кыргылда соонда ынчан имнеп көрүп алган хойларывысты (кулаанын бажындан дөрт одура кезип каан болур) учёттааш, аңгылаар болгай бис. Ындыг хойларны бисте бир коданга-ла 600—800 чедир аңгылап турар. Оларны эки оъттуг, суглуг черлерге кадарып, немелде чем бээрге, күзүн сентябрьда дужаар, ынчан оларның бирээзиниң диириг дензизи 55—57 килограмм чеде бээр болду. Бистиң совхозтуң хою февраль-март айларда төрүүр, хураганнарны июнь 20-ден ыңай аңгылаар. Ол үеде бир хураганның ортумак дензизи 22—25 килограмм чеде бээр.

Аныяк малдарның бонитировказын майла чорудар бис. Ооң түңнелинде хойларны класстап аңгылаар, тускай учётка тургузар. Кыргылда соонда аңгы-аңгы коданнар кылгаш, кадарчыларга хүлээдир.

Бонитировка талазы-биле бистиң республикада бир четпес чүүл — чартык бөдүүн дүктүг хойну бонитировкалаар чаңгыс аай негелде чок. Бо талазы-биле бистиң эртемденнеривис болгаш специалистеривис чүү деп бодап турар чүве ийик?

Ам хой талазы-биле эртем-практиктиг конференция болур деп турар-дыр. Эрткен чылдан бээр ону чылдырып келди. Ынчангаш бо ажылды дарый тодарадып, чаңгыс аай ажылдаза эки.

Дак-Хөө БУДУ-САНАА,
зоотехник.
Тес-Хем район.

ТЫВА ХОЙ БАЗА ХЕРЕК

Чидирип алырывыс ол бе?

Республиканың улуг назылыг кижилери-биле бир дөмей, мал-маган аразынга өзүп келдим. Көдээ ажыл-агый талазы-биле ортумак эртемниг мен. Соолгү чылдарда «Кара-Хаак» совхозка хой кадарып, сакманчылап-даа чордум. «Шын» солуннуң арыннарынга хой ажылының, эң ылаңгыя ооң уксаазының дугайында материалдарны үргүлчү номчуп, таныжып келдим. Ол айтырыгны хой ажылының талазы-биле эртем-практиктиг конференцияга чугаалажыр, шиитпирлээр деп турары аажок чүүлдүг-дүр.

Шын харын, ажыл-агыйга эки шынарлыг мал-маган, продукция херек. Амгы демократчыдылга үезинде кижи бодунуң санал-оналын хөйге чарлап чугаалаар, сүмезин киирер чүве болганда, республикага хой ажылының дугайында чамдык бодалдарымны солунга черле бижиир бодай-дыр мен. Мен бодаарымга арыг тыва уксаалыг хойну бистиң амгы специалистеривис безин көрбээн-даа чадавас. Амгы үеде Мөңгүн-Тайгада тыва уксаалыг хой арткан дижир. Ол арыг тыва хой эвес, Моолдан келген кара баштыг ак хойлар-дыр.

Ёзулуг тыва хойлар Бай-Тайга районнуң Хемчик бажы ол ынчаар турган. Улуг ирттиң дензизи 100 килограмм, дүгү 8 килограмм чеде бээр чүве чораан. Ону мен Ада-чурттуң улуг дайынының үезинде ынчангы Хөл сумузунга АРЕВЭ үүрүнүң даргазы тургаш, араттардан мал садып ап, күрүнеге дужаап тургаш көрген мен. Тыва хойларны өзээрде кижиниң холу иштинге четпес боор чүве. Ону бодап көөрге, тыва уксаалыг хойлар молдурга дег чыгыы турган-дыр. Шак ындыг улуг шыырак, чаагай эъттиг малды чүге ам тывылбас кылдыр чарыгдап, узуткап алганывыс ол. Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң ажылдакчызы эш Н. Кунчүңнүң эрткен чылын үнген материалында шаанда ССРЭ-ден келген специалистер — эртемденнер тыва хойну магадаан, ону харын өстүрүп, көвүдедири чугула дээрзин документилерде бижээнин ук материалдан номчудум.

Чер кырында бар чамдык диириг амытаннарның когун үспес дээш чизелеп, бүрүткеп, ону «Кызыл дептерге» кийир бижип, өстүрер талазы-биле аажок күженишкинниг ажылдап турар ышкажыгай. А бис боттарывыстың тускай тыва уксаалыг хойларывысты ам чидирип алырывыс ол бе? Улуг назылыг тыва кижилер ооң эъдин чип, кежин тон кылып, дүгүн кидис кылып ап, өзүп, доругуп келдивис. Тыва хойнуң тыптыры-ла берге боор. Олар арткан болза, Хемчик бажында, Кара-Хөлде улустуң хуузунда малынла бар боор. Тыва уксаалыг коданнарны черле бар черинге тургусса эки. Мен хойну хайнактаар, уксаазын экижидери дээш ийи хол-биле бадылаар мен. Ынчалза-даа тыва уксаалыг бир кошкар бир хой-даа арткан болза, оларны өстүрер, арттырар.

Шаанда Бай-Тайга кожууннуң Хөл сумузунга каракуль кошкарлар эккелгеш, ооң-биле тыва уксаалыг хойну эдериштирип турган чүве. Ооң хураганнарының дүгүнүң дыдыражын кижи магадаар чоржук. Чогум улгадып кээрге, суук кара, узун дүктүг хойлар боор чораан. Ол хойларны чүге өстүрүп болбас деп?

Роман ОЧУР-ООЛ.
Чербй суур.

НЕГЕЛДЕ ЁЗУГААР АЖЫЛДАП КИРИПТЕР БООР

Селекционерлер, техниктер кайда силер?

Тывада хой ажылының чамдык айтырыглары мени черле сеткилдиң ханызындан дүвүредип чор. Мен база зоотехник Чымба Хураган-оолдуң бодалынга каттыжып барык совхоз бүрүзүнде уксаажыдылганы харылаар зоотехниктер бар, ол хиреде ол ажыл негелдеге дүүшпейн турарын кайгаар-дыр мен. Шынап-ла, ажыл-агыйларда селекционер-зоотехниктер, ооң аңгыда малды тарып боозадыр техниктер бар. Оларның санал-оналы «Шын» солуннуң арыннарында көзүлбейн-дир. Ооң чылдагааны, мен бодаарымга, ук ажылда түңнел эрэңгей боор турар, бижиптер чүве чок аан. Экиниң, бактың чылдагааны чүдел, четпестерни канчап чайладырыл, депшилгелиг чүүлдү улам өскүдерииниң аргазы чүл дээрзин кадарчы, зоовет-специалист база совхоз директору-даа кижи хамыктың мурнунда бодаар ужурлуг. Ынчап-мынчап турувуста түңнелдер баксырап, дүвүренчиг байдалда келген-дир бис. Ону ам кээп эскерип турар, а мурнунда чүнү көрүп турган бис?

Амгы үеде совхозтар долу бот-орулга-чарылгаже кирген, ажылдаарынга баштайгы үеде дыка-ла бергелер турар харын. Ынчалза-даа ол тергиин кедилиг арга. Кижиниң сонуургалын көдүрер. Малчыннарны өөредип херек. Ол ышкаш селекционер-зоотехник-биле мал тарып боозадыр техниктиң ажылы шуут сырый холбаалыг. Казы ажылдаар улус-тур ол. Тарып боозадылгага чамдык совхозтарда эрэңгей чорук турары кымга-даа чажыт эвес. Хой тарып боозадыр сезон кээрге, бүү-даа белеткенин эгелээр. Ам өг-бүле кереэзинче киргенде, хойну малчын кижи боду тарып боозадып алыр болза эки. Малчынны ол ажылга өөредир херек.

Бисте ол ажылды чамдык малчыннар болза, зоотехниктиң, тарып боозадыр техниктиң херээ-дир деп, кончуг тоомча чок бодаар. Ол ышкаш ындыглар хоюн тарыдып келгеш, анаа-ла базып тургулаар болгай. Айтырар болза, хоюнуң уксаазын безин билбес. Хой тарыыр үеде техник кижи безин чамдык совхозтарда тывылбастай бээр. Аңаа сонуургал чок кижилерни эвээш хуусаалыг семинарже чорудуптар, ону доозуп алгаш келгеш, ийи-бир чыл ажылдаза экизи-ле ол.

Малды тарып боозадыры дээрге, эң харыысалгалыг ажыл. Чамдык эштер кошкарның үрезин безин хынавас, баллын тодаратпас болгулаар. Ону хынаары ындыг-ла берге эвес, микроскоп бар-дыр. Өг-бүле кереэзинче киргенде, малчыннарга бо арганы ыяап-ла өөредир болза эки.

Хойну тарып боозадырынга хереглээр спиртти безин ижип алыр чорук чажыт эвес. Нийти түңнел дээш сонуургал чокта ындыг болур. Бисте чамдык совхозтарда хой бүдүн чыл дургузунда төрүүр дизе хөөредиг эвес. Чайын төрээн хураган канчап кыш ажарыл, бодап көрээлиңер даан. Тарып боозадырын өй-шаанда чорудар хамык малды селекционерлер, тарып боозадыкчы техниктер учётка алыр болза ындыг чүве турбас. Хойнуң баш санын көвүдедир сорулга-биле чамдыкта элээди кыс хураганнарга кошкар салыр чоруктар шуут-ла кем-буруулуг херек-тир деп көөр херек.

Бис ам хойнуң уксаажыдылгазы «хойтпакталган» деп чугаалажып, бот-бодувусту буруудадып, удур-дедир шүгүмчүлежип тур бис. Бисте харын дээди эртемниг специалистер хой, зоотехник-селекционерлерде база ындыг улустар бар. Мен бодаарымга, олар мурнундан бээр ажылдап келген дуржулгалыг эштерниң чүү дээрин манап, боттары эгелекчи саналдарны киирип, боттут ажыл кылбайн турарында. Селекционер дээрге шинчилээчи, харын мырыңай эртемден кижи ышкажыл. Ол эртем ажылы кылыр, совхозунда малдың уксаазын, продуктулуун шуптузун өөренип көөр, эки малды шилип алыры-биле шенелде кылыр ужурлуг.

Бир-тээ, ам хой ажылының талазы-биле эртем-техниктиг конференция белеткеп турар чүве болганда, зоотехник-селекционерлерниң ажыл-дуржулгазын солун ажылдакчылары база ол специалистер боттары-даа бижиир ужурлуг. Эки чүүлдерге үндезилеп тургаш, нийти хөгжүлдени чедип алгай бис. Зоовет специалистер совхозта мал ажылының талазы-биле ханы анализ кылбайн турар. Хамык четпестерниң бир кол чылдагааны ол. Ам харын бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче совхозтар шилчээнде зоовет специалистерниң алыр төлевири мал ажылының нийти байдалындан хамааржыр болганда олар негелде ёзугаар ажылдап кириптер боор деп бодаар мен.

Василий МАСПЫК-ООЛ.
«Улуг-Хая» совхоз.

Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен» совхозтуң хойжулары Мөңге Күрседиевич биле Чечек Иргитовна Иргиттер малчынаа-ла ам он беш чыл болур. Бо аразында олар доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Чечек Иргитовна район Совединиң депутады. Бо чылын оларның коданында 338 хой бар. Хураганнары онча-менди.

ЧУРУКТА: М. К. Иргит.

В. ЯРОВИКОВТУҢ фотозу.

Чугаалажып көрээлиңер

ХОЙЖУЛАР КЛУВУН ТУРГУССА ЧҮЛ?

Машиналыг саалда операторларының «3000» деп республика клувунуң кежигүннериниң кыйгырыын бо чылдың февраль 13-те үнген «Шын» солундан номчааш, ону ажыктыг эгелээшкин деп деткидим. Саар 1 инектен 3000 килограмм сүттү саап алыры Тываның саанчыларының чедип ап болуру, ынчалза-даа белен эвес күш-ажылчы бедик-тир. Ону чедип алырынга оларга клуб дузалаар боор.

Мурнакчы саанчыларның кыйгырыы-биле танышкаш, оларның клуву ажыттынган деп билип алгаш, хойжулар база боттарының клувун тургузуп алза кандыгыл деп бодай бердим. Ол өттүнүүшкүн эвес, а хойдан хураган азы төрүүр 100 хойдан 100 хураган алыр дээн тура-соруктуг хойжуларның клуву болур. Хойдан хураган алыр дээш канчаар ажылдап турарының дугайында арга-дуржулгазы, бодалдары-биле хойжулар «Шын» солун дамчыштыр солчуп болгай. Ол кончуг эптиг. Тускай семинар, чыыш-даа эрттирип турган хереэ чок. «Шын» солун номчукчуларының аразында ажык чагаалажыр, чугаалажыр чери болгай. Клубтуң ажылын, аңаа үнүп турар чугааны ооң чөвүлели «Шын» солун дамчыштыр углап баштаар. Клуб чөвүлелинге хойжулардан аңгыда мал ажылының специалистери, «Шын» солуннуң ажылдакчылары кирер болза эки. Чөвүлел клубтуң ажылын удуртур. Клубтуң арнын «Шын» солунга кажан, канчаар үндүрерин, аңаа кымнар киржирин, кымнарның дуржулгазын, хүн бүрүде ажылын чырыдар деп чүвени баш бурунгаар планнаар. Клубтуң адын чогаадыр. Ооң ады «Чүсчүлер» азы «Хойдан — хураган» дээн-даа чижектиг болгай-ла. Хамык ужур клубтуң адында эвес, а ооң ажыл-ишке дузалыг болуру. Клубтуң ажылынга хойжулардан аңгыда, мал ажылының специалистерин идепкейлиг кииριштирер. Оларның ажылындан төрүүр хой бүрүзүнден хураганны алыры база дыка хамааржыр болгай.

Мээң бодумнуң ажылымда улуг мактаныр чүве чок. 4 чыл хойжулап ажылдааш, төрүүр 100 хойдан 100 хураган ап көрбээн мен. Эрткен чылын төрээн хой бүрүзүнүң хураганын камгалап алдым. Дүк, немелде деңзи алыр талазы-биле планныг онаалдаларымны күүсеттим. 100 хойдан 100 хураган албаанымның чылдагааны чүдел? Мээң коданымга төрүүр хойларның чамдыызы оолдавайн барган. Оларның кызыраанының чылдагаанын сула эдериштирилгени чорутканындан, хойларның кадыының байдалындан дилээр алаар. Төрүүр коданнарны тургузарда аңаа киирер хойларның шилилгезин шыңгыы чорудар, тарып боозадырынче, хой биле кошкарның сула эдериштирилгезинче шыңгыы кичээнгейни салыр деп чүвени бо чижек көргүзүп турар-дыр. Хойну малчынның бодунуң канчаар ажаап, азырап турарындан база дыка хөй чүүл хамааржыр. Мынчап кээрге, хойдан хураганны алыр дизе, шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй-дүр. Аңаа хойжулар клуву идиглиг боор деп бодаар мен.

Төрүүр 100 хойдан 100 болгаш оон хөй хураган алган малчыннарны клубтуң кежигүнүнге албан киирзе эки. Оларның ажылының дуржулгазы 100 хойдан 100 хураганны алыр дээн шимчээшкинге аажок үнелиг. Төрээн хой бүрүзүнден хураганны алган база бедик көргүзүглерни чедип алыр сорулгалыг малчыннар клубтуң кежигүннери бооп болур. Оларның ажылында эки чүүлдер клубтуң кичээнгейинге болур ужурлуг.

Мээң саналым мындыг. Ону республиканың хойжулары деткиир боор деп идегээрдир мен. Мурнакчы хойжуларның ажылын, арга-дуржулгазын чырыдарынга, хөй хураган алыр дээш ажылды кичээнгейге доктаамал тударда, хойжуларның клуву дузалаар боор деп бодаар-дыр мен.

Даш-оол ДҮГЕР,
Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң хойжузу.

Хойжуга сүме

ЧАШ ХУРАГАННАРНЫ АЖААП ӨСТҮРЕРИ

Хураганның кадык шыырак болуру ону төрүттүнген соондарый ажаап азыраарындан кол хамааржыр. Ол төрүттүнер билек-ле хинин иштинден бээр 8-10 сантиметр черден кезер болгаш йодка өттүрүп каан удазын-биле шарыыр, үзе кескен черин йод-биле немей чаар. Хинин таварыштыр соокка-даа алзып болур, оон аңгыда янзы-бүрү аарыгларның микробтары кире бээр чадавас.

Хураганның аксы-думчуунда шараны хол-биле сыы тудуп каапкаш, иезинге кургады чылгадыр. Чок болза, аржыыл-биле кургады ыяк чодуп аштап каaптар. Аргалыгла болза иези чылгааны дээре, чүге дээрге хураганның хан эргилдезинге база кургаарынга ажыктыг. Аксы-думчуун сыы туттаска, оон тынарынга бергедей бээр.

Чаш хураган төрүттүнген соонда чартык шак чедирбейн, иезиниң уургаан (аазын) эмзирер. Баштай-ла иезиниң эмиин долгандыр хирлиг узун дүктерин хачы-биле кыртып каапкаш, чылбай суг-биле эмиин чуур. Кургады чүлгүп каапкаш, сүт барчогун ыяап-ла хынаар. Эң ылаңгыя аныяк хой сүдү чокдаа болур. Баштай ийи-үш дамды уургакты саа тудар, чүге дизе аңаа үр үеде чыылган багай сүт турар. Ол хоралыг. Чаш хураган баштай иезин эки-ле ээп шыдавас. Ынчангаш 2-3 шак болгаш-ла эмзирери чугула.

Бир эвес хой сүткүр болур болза, хураганы чүгле чаңгыс эмиг эмгеш-ле тодуп алыр. Бо таварылгада өске эмииниң сүдүн саап алыр, чок болза иези тоттурбас өске хураганга чагыштырар. Оон башка эмиг безелир — мастит деп аарыг тыптыр. Хойнуң соңгузу дүже бээрин манап туруп, ыт-мал-даа чивес кылдыр өрттедиптер. Хойнуң төрээн черинде одекти ап каапкаш, оон дезинфекциялаар.

Чаш хураганны баштайгы беш хонукта хүнде беш катап, 20 хонук чедир 4 катап, 20 хонган соонда хүнде 3 катап эмзирер херек.

Төрээн хой оглун тоттурбас азы хураган ийис болур болза, 30 градус чедир чылдып каан инек сүдү-биле үстүнде айытканы ышкаш кылдыр эмискиктээр. Инек сүдүн чемгир кылыр дизе, 1 литр сүтке 3 дагаа чуурганың азы улуг омааш ниити балык үзүн холааш, ойлей дузааш, чедиштир булгааш, баштайгы 5 хонукта хүнде-ле база 5 катап, үстүнде чугаалааны-вис чуруум ёзугаар эмискиктээр.

Хураганның турар чери кургаг, чылыг болур ужурлуг. Соңгалардан, эжиктерден, азыглардан өл-шык кирип турар болза, ол аарыыр. Өл-шык болбазын дээш, ол черлерниң чоогунга бир шору улуг савага шынарлыг чугайны салып каар. Өл-шыкты бодунче сиңире тыртып турар. Бир эвес кажаа ишти чытталып келзе (аммиак тыпты бээрге ындыг) ине бүрүлүг ыяштарның (пөш, шиви, хадыңның) будуун эккеп салып каар.

Он хонгаш-ла 10 хуулуг чугай-биле хураганның турар кажааларын, клеткаларын чугайлаар. 1 килограмм чугайны 9 литр сугга эзилдирип-терге, он хуулуг чугай ол болур. Хураганга суг кудуп бээр, чемин салыр оңгачаларын, деспилерин өске-даа саваларын үргүлчү арыгсилиг тургузар. Ол дээрге хураганны аарытпазының эң чугула негелдези-дир. 10-15 хонганда хураганга эки шынарлыг сигенни бичиилеп берип эгелээр. Ол-ла үеде оларга дусту база 4-5 грамм онаажыр кылдыр бээр. 2-3 неделя чеде бээрге, хураганнарны тараа чарбазынга өөредип эгелээр. Ол чарба арбай, сула холумактыг болза эки. Бүдүн сула азы арбай бээрге ижинге багай. Ол чарбага чугайны, сөөк далгазын бир хураганга 5-5 грамм кылдыр холуп бээр. Кажаа иштинге суг үргүлчү турар ужурлуг. Ол үргүлчү арыг, кандыг-даа багай чыт чок болур. Чүгле 10 литр сугга 17 дамды йодту эзилдиргеш бээр, ынчан хураган дүк чивес. Ол суг бедигээшке турар, оон башка хураганнар ону то-чая базып каaптар, хирленир. Сугнуң эң эки өйүнде температуразы + 12 градус чылыг болур.

Бо бүгү аргаларны ажыглаар болзувусса, хураганнарның өлүп хораар чоруу илдекне эвээжээр.

Шылаа МОНГУШ,
Агроүлетпүркүркомнуң ветеринария килдизиниң мал эмчизи.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР

НОМЧУКЧУЛАР САНАЛДАП, СҮМЕЛЕП, ШҮГҮМЧҮЛЕП ТУР

БАЗА КАТАП НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Фамилиязын, адын, адазының адын, адрезин, ажылдап турар черин тода айытпаан (анонимка) чагааларны сайгарбас, солунга парлавас дугайында тускай доктаал үнген-даа болза, чүгле фамилиязын бижээш адын, а адазының адын, адрезин тода айытпаан чагаалар «Шынның» редакциязында ам-даа келбишаан. Солуннуң бижикчилериниң кичээнгейинге ол дугайында тускай материалды бо чылдың февраль чедиде парлаан-даа болза, ону чамдык бижикчилер кичээнгейге албаан.

Солунда парлаттынып үнүп турар материалдарда авторларның чүгле фамилиязын эвес, харын адын база бижип турарын эскерип тур боор силер. Кандыг-даа автор бүрүзүнүң материалы чүгле ындыг байдал-биле солун арнынга парлаттынар апаар. Бижип турар материалында (мактаалдыг-даа, шүгүмчүлелдиг-даа) бижип турар кижилерниң адын, фамилиязын тода биживес чоруктар база черле шын эвес. Чамдык эштер О. Сергей, У. Монгуш суг деп каар, оон кижи чүнү билип алырыл. Черле ынчаш кым-бир кижиниң дугайын бижип тура, ол кижиниң чүгле адын адап каарга таарымча чок.

Сөөлгү почта-биле келген каш чагаадан көрээлинер. Каа-Хемниң «Ленинчи орук» совхозтуң бөлүк аңчылары дээш хөй-ле фамилиялар бижээш атталрын эге үжүктер-биле бижээн чагаа келген, ол материалда бойдус камгалалынга, төтчеглекчи чоруктарга хамаарышкан шүгүмчүлелдер база кирген, ынчанмыже авторуу тодаргай эвес болганындан материал сайгартынмайн арткан. Өвүрде «Коммунизмче орук» совхозтуң «бөлүк малчыннары» деп ат-биле ол совхозта чурттаар оран-бажың айтырыын шын эвес шиитпирлеп турарын, ылангыя малчыннарга бажыңны ховар берип, оларның ээлчээн барымдаалавайн турарын шүгүмчүлээн. Шүгүмчүлел чидиглаа болза, авторлар аттарын долу салып биживаэниинден чагаа сайгарылга чок болганы ол.

Эрзинниң Нарын суурдан келген база бир чагаа. База-ла «бөлүк чурттакчылардан». Суурда хөй уруг-дарыглыглар, бот-нелер, инвалидтер база бар. Тос-тостуң соогунда оларга оттулар ыяш айтырыы бергедеп турар. Одаар чүүл айтырыын кым шиитпирлээри билдинместээн, ыяш ажыл-агыйы чурттакчы чонну хандырбас дээр, совхоз хандырзын дээр, а чурттакчы чонну совхоз база хандырбас болуп турар. Амыдыралчы чугула айтырыглыг чагаа автор чогундан аңаа хилис арткан.

«Шынның» номчукчулары силерден база катап сагындырып дилээривис болза, бижээн материал санынга ат, фамилия, адазының адын, адрести, бижээн маадырларынарның ат-сывын база кончут тодаргай бижип турарынарны база катап сагындырып тур бис.

Эде тургустунуушкун дугайында

ҮЕНИҢ ҮНЕЗИ

ОНУ ЧӨП АЖЫГЛАП ТУРАР БИС БЕ?

Эде тургустунуушкунувустуң бир кол шимчедикчи күжү — үениң үнези. Оожумнаашкын, чаңгыс черге таптаашкын үезиниң арттырып кааны ажыл-агыйга чылыш чок чорук, чаа чүүлдер шиңгээдип алырда, оон коргар, сестир чүүлдер ажыл шагын шын хуваап билбезивис ам кээп «эде тургустунуп чадажып турар» деп түңнелге дужүп турар. Үениң маңы дег шалып, дидим чорукту эде тургустунуушкун негеп турар. Хөй-ле аар-саар айтырыгларга хойтпакталып, ону ай-айы, хонук-хонуу-биле шиитпирлеп чадап турар организациялар бар. Дидим кижилер хөй айтырыгларга ынак эвес, ону дарый шиитпирлеп каптарлар. Ындыгларның ажылында кескү бурунгаарлаашкын бар.

Чон аразынга чоруп чорааш хөй-ле таварылгаларны кижи эскерип чоруур боор-дур.

Бажың туткан тудугжуларга чеде бергеш, херим тургузар чагы ору казып чыткан мөге-шыырак эштен айтырдым.

— Кежээден бээр чаа херим болур-дур аа?

— Кежээден бээр деп чүнүл? Бо неделяда кылыр ажылым-дыр. Бир хүн ийи чагы ору каскаш, ону тургузуп каар кижи мен. Бөгүнгү нормам болган. Дүъ хана салган оолдар ажылын доосуже, таакпылап чыдар мен.

Эңир малчын аалга чеде бергеш, улуг-ла хураган кажаазы коптарып, доозар чеде берген оргаан хоижудан айтырган мен.

— Делгем-не кажаа-дыр але? Дүүн-не эгелээниңер ол бе?

— Чок. Бо эртен хөй үнери билек эгеледим. Хоюм кажаазын үш хондур каскаш доозуп алдым. Шагда болза халап чүве-ле болгай але? Улус айбылаар, ужа-тура ижер...

Шынап-ла, малчын делгем хой кажаазын баскаш, көржеңин чыып каан тур. Малчын оон ыңай кылыр ажылының шагын, хүнүн айтып, салаа базып санап каапты. Бо-даа олут орбас, үени үнелеп билир кижи-дир деп бодадым.

Шаанда мээң чудурукчулеп чорааным тракторист эр бар чүве. Малчыннарже сиген чедирер дээш, эртен эрте чудуртунуп алган үнүптер бис. Дүътеки чем безин четпээнде бир кыштагга келгеш, сигенивис дүжүр идипкеш, көзерлеп ора хүнзээр бис... Тракторизмни чоруулу дээрге «ажыл шагы төнзүп, кежээ чоруур бис» деп каар. Ам бодап чорууругма, ол үениң иштинде ийи-үш-даа кыштагларга сиген чедирип бериптер турган-дыр бис ийин. Тракторувус аал өдээнге хүнзеди «подүледи» ажылдап тура хүнзээр. Бис ол ынчап чорувуста, мээң бир чолаачы эжим эртен куш данда машиназын ажылдаткаш, Чадаана — Ак-Довурак аразынга хөмүр-даш сөөртүп, үш рейсти кылып каапкан боор кижи болгай. Ындыг тура-соруктуг кижилер эде тургустунуушкунуң шимчедикчи күжү болуп чоруурлар. Ажылга харысалга чок чорук үе чылзырының бир хевири.

Тудугга өөреникчилеп кирип алганывыста, бригадир биске, дөрт оолга, пок тегер улуг оңгар кастырып каан. Хүнзеди каскаш, кежээ доозупкан бис. Эртенинде прораб келгеш, «аңаа эвес, маңаа казар чүве» дээш, оңгарывысты дедир хөмдүргеш, өске чер айтып берген. Ону катап казып кааш, эртенинде бригадиривистен ажыл айтырарывыска, оюн-баштаа-даа билдинмес. «Бо акыларыңарга таакпыдан кыпсып берип туруңар» дээрге, маңаа ынчап хилис үе эрттирер эвес дээш, кылаштажып чана берген бис. Каш хонгаш тайгага ыяш кезип турувуста, ыяш үндүр сөөртүр тракторувустуң илчирбези адырлы берген. Тракторист акый бир хүн бир ээрил ээрип, ийи хүн ийи ээрил ээрип тургаш, сүүрже арлып чана берген. Бис база ооң «үлегерин» эдерип, ажылывыс каггаш, тарай бергилээн бис. Ол трактор аңаа тонаттынган. Чылдар эрткенде ол черге баарымга тракторувус «сөөгүн» ам-даа чиңгис тудуп чий берген турар чораан. Шалып, дүргең хөделген болза, ол трактор чеже ажыктыг ажыл-үүле бүдүрүп кагды ыйнаан. Амгы бо эде тургустунуушкуннуң негелделиг үезинде мындыг чижектер ажыл-агыйга кайы хире аар уржуктуун миннип бижидим.

Ажыы-биле чугаалаарга, ажыглалга кирбээн, чедир шиңгээттинмээн, орнун казып каан бажыңнар, он-он чыл болган, «кырып, чөнзээн» тудуглар ам-даа бар. Ол бүгүнү тударынга көрдүнген үени биске кым эгидип бээрил? Бисте ажыл шагы үспейн, хүнзеди стол артынга карандаш-даа сүвүртүп орза ажырбас дээр хөөннер бар. Ындыг эштер чамдык албан ужун кудумчута чораан өөрүн көргеш «Көрдүң бе, ол кижи ажыл чок кудумчуда базып чор» суг дигилээр.

Чамдык удуртукчу эштерни, башкыларны, албан-хаакчыларны эскерип чоруурга, дүн ортузу эрткиже бажыңының чырыы өшпес, ажылдап оргулаар боор чүве чорду, оон эртенинде база-ла улай ажылдап чоруй баар, та канчап четтигип турар чүве — бо кижи магадаар. Сезон үезинде тараажылар, мал оолдай бергенде малчыннар кайы хире чымыштыг, харысалгалыг ийик — кижи бүрүзү ажылынга шак ындыг негелдени салыр болза, үениң үнези улгадып, эде тургустунуушкувустуң базымы херечи апарбас бе? Ажыл чылдырар чорук дег бак чүве чок. Бир эшке даргазы даалга бээрге, «мен ол ажылды бурунгу хүн кылдым чоп, ам өске улус кылгай-ла» дээш, базып чоруй барды. Бир таварылга назынымда өөредиг болган.

Школавыстың ажыл-агый эргелекчизин башкывыс ногаа шөлүнүң эжиин кылып каап көр, чаш өзүмнер олуртуп кагдывыс деп дилээн чүве. Ашак «эртен кылып каай мен аан» дээш, данза сыптап олуруп калды. Эртенинде югаавыс суттарар дээш кээривиске, чаш өзүмнеривисти инектер, хаваннар дүне дойлап каапкан болган. «Башкывыс бажыңынга өстүрүп алган өзүмнеривис» дээш, уругларывыс караан чажын чодуп турдулар. Чылдар эртерге безин ону кижи утпас боор чүве чорду.

Үе-шагның эргилдезин херекке албайн, үнелеп көрбейн чорааныывыстан, чаңгыс черге таптаашкынның, тургустунуушкунуң шимчевес чоруктуң элементилери тыптып келгилээн турганы чадавас.

Николай ООРЖАК.
Өвүр район.

Мөзү-шынарга хамаарыштыр

КӨРБЭЭЧЕҢНЕП ЭРТТИРБЭЭЛИ

Бодунуң чаңында четпес чүүлүн кижи боду билбейн барып болур. Борта эжиниң ол четпес аажы-чаңын эдип алырын күзээр болзунза, ооң арнынга шыныын чугаалап, сүмең кат.

Чамдык кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазын эскерип кааш, ындыг болбаан болза деп бодаар бээр таварылгалар база туруп кээр.

База-ла декабрь 15-те «Шын» солунга парлаттынган «Эки эмчи болза...» деп чүүлдү номчааш, мында чүгле кижи кижиге кичээнгей чок, долгандыр турар чүүлдерге тоомча чок чорук тургустуна берген деп бодаар-дыр мен.

Мындыг чорукка хамаарыштыр, мен бодум хуумда таварышкан таварылгамны бижиирин кызыдайн. Бо таварылга эмчи кижилерге эвес-даа болза, хөй-ниити черинге чамдык кижилерниң бот-боттарынга херек үеде деткимче бербес чүүлге доктааксадым. Бодум көзээ черден хоорайга ажыл-херек, амы-хууда-даа бо-ла чеде бээр мен. Хоорайга-даа чурттап өспээн, өскен-төрээн суурумда ажылдап, чурттап чоруур кижи мен.

Январь айда Кызыл хоорайның «Каа-Хем» кинотеатрга индий кино көөр дээш чеде бердим. Кино үнериниң бетинде, билет хынап киирип турган херээжен ажылдакчы, артыкы олуругда аныяк оолдарже таакпылап орарын хоруп, чүве чугаалаарга, тоовайн олурарга, чанынга чеде бергеш соксадырга, харын-даа дорамчылап сөглеңилер. Үне бээрин диләэрге-даа тооваан нар. Чадап кааш ук херээжен олурган бүдүн залда чондан дилег кылды: «Чурум үреп турарларны соксадыры-биле хемчег алдым, түңнел чок-тур, дузалап көрүңер» дээрге, ыттаар кижи чок болду. Херек кырында залда кандыг-даа кижилер орган болгай бис. Оон ол ажылдакчы «бир эвес таакпылаарын соксатпас болза, кинону үндүртпес мен» дептер орта оон моон «ындыг эргенер чок, бис дыштаныр дээш келген бис», «милициядан долгаптыңар, ол-дур, оларның херээ ышкажыл» деп үннер чидигчидиг апарды. Ам канчаар, кино эгелей берген. Демги оолдар «тиилекчилер» болуп таакпызын уламчылап, кинону көрүп төндүрду.

Мен ам-даа ол херээжен ажылдакчыны кээргеп чоруур-дур мен. Орта ийи-үш эр кижилер туруп келгеш, күш-биле үндүр иткилептер турган. Оон ыңай автобуска база ындыг-дыр, удур-дедир сөглежип, бот-боттарын оон кедерезе, эки-бак сөглээш, дорамчылай бээр-дир.

Ол дээрге кижилерниң бот-боттарынга хүндүткел чок, четпес аажы-чаңы-дыр. Чүве херекке албас, мээң кандыг херээм боор, мен-не аңаа чорзумза деп бодал кончуг багай.

База бир таварылга. Эмчи кижи дээрге, хуулгаазын кижи-биле дөмей, «эмчи» деп чаагай адынга дүүштүр бодун кала-даа буянныг кылдыр ап чоруур ужурлуг. Чамдыктар бодунуң четпес аажы-чаңы-биле частырыгларны кылгылай бээри эмчи кижиниң ат-алдарынга канчап-даа дүүшпес. Бистиң суурга магазин хаар душта, хоорайдан аныяк херээжен кижи садыгжылардан арага садып алыры-биле дилег кылган. Талон негээрге, оон ол аныяк херээжен «меңээ чаныл келбес эвес силер, мен эмчи кижи мен» — диди. Ында турган бөдүүн чон: «ий дадайым, эмчи кижиге чалынмайн кымга чаныр боор» — диштилер. Мен база хуумда ынчаар бодап кагдым. Аарый бергеш, эмчиге барбайн, кайнаар баар боор. Черле ынчаш ол аныяк специалистиң канчап ынча деп диттиге бергенин кайгаар-дыр мен. Ажыг арага дээш, арыг, буянныг эртемин «садыгаап» турарга болур бе? Ол эмчиниң адын билбес, таныбас болганывыста оода мону номчааш, сактып кээп, бодунуң четпес аажы-чаңын эдип алыр боор дээрзинге бүзүреп артым.

Черле чуртталгада ийи чаңгыс үүрмек-даа болза, эпчок кылдыр тургустунуп кээр чүүлдерни көрбээчеңнеп, билбээчеңнеп, дыңнаачаңнап эртип турбайн, болур-болбас-даа болза, харыдан кижи бүрүзү берип чоруур болза, ынчан сагылга-чурум черле чүтээртээр боор деп бодаар мен.

Елизавета ГРАЧЕВА,
улус депутаттарының Теве-Хая кодээ Советиниң күүскомунуң секретары.
Чөөн-Хемчик район.

ТҮҢНЕЛ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Чедер хөл дугайында А. Борбак оолдуң бо чылдың февраль 16-да «Шынга» парлаттынган чагаазын номчааш, ол айтырыгның сөөлгү он чылдарның дургузунда аңгы-аңгы эгелер-биле солун арнынга хөй удаа парлаттынганын билир мен. Ынчалза-даа «огуур орган» нар ону тоомчага албайн келген. Мен бодум база ол курортка дыштанып-даа келген, ойдалын кончут эки билир мен.

Айтырыгны шиитпирлеп, шиитпирлеп көрбейн турары сагыжым саарзыктадырып турар. Ол хөлга чеже чылда туруп келген чүве, ам ооң соглуң кадып каап турар хуусаалын айтып турары «эртен азы ууган» ол бе? Бежен чыл дээрге хөй эвес, азарганчыг үе-дир. 64 харлыг кырган мен хөлдүң соглуп каарын көрбес-ле мен ыйнаан харын. Ынчалза-даа ажы-төлүм хөй. Оларның салгалы төнчү чок. Ооң ужурунда ол хөл чонга, ажы-төлүнге мөңге турза эки деп бодаар мен.

Профсоюзчуулел Кадык камгалал министерствозу болгаш бойдус камгалалының ниитилели тодаргай хемчеглерден алза экидир. Чедер хөлдүң сыкап, кадып чыдарының чылдагааны кай-халынында, хар-чаъс эвээжинде, хөлче кирип чыдар шык суун моондактап турар чазаглыг улуг орук кылганында болгай.

Бойдустан болур хайырлал шанавайн, харын бойдусту камгалаар, херек болза чаартыр, сайзырадыр апаар. Хөлдү оскунмас хемчеглерни алыр боор деп идегедим.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик район.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

КОЛ АРГА — ХӨЙ-НИИТИНИҢ КҮЖҮ

Арагалаашкынга удур демиселдиң күш-ажылчы коллективтерде ам-даа кошкак чоруп турарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга чугаалажып көрген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. Оңдар ук айтырыг талазы-биле информацияны аңаа кылган.

1987 чылда, мурнунда чыл-биле деңнээрге, арагалаар чорук өскен. Арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур чидиг демиселдиң чоруттунмайн турганындан кем-херек үүлгедир, автотранспортка озал-ондакка таваржыр чоруктар үргүлчүлевишаан. Арагалаашкынның уржуундан кем-херек үүлгедир чорук Эрзин районда, Улуг-Хемде, Тожуда, Чөөн-Хемчикте, Бай-Тайгада, Сүт-Хөлде, Кызыл хоорайда, Каа-Хем районда өскен.

Арагачылар, наркотиктер хереглээр кижилер-биле демиселди Кызылда чорудуп турарының деңнели негелдеге дүүшпес. Багай салдарның арагалаар чаңчылдың аспаанда туттура бергеннерге чон мурнунга баш өрү кодүрер аргажок байдалды тургузар ужурлуг.

Арагачыларны, бажынга кылымал арага белеткекчилерин чүгле тудары, торгаары-биле хоорукүүскомнуң райкүүскомнарның иштики херектер килдистери кызыгаарлаттынып турар. Эки тура улусчу дружинаның, хөй-хөй комиссияларның, калбак хөй-ниитиниң күш-ажылчы коллективтерниң күжүн арагалаар, ооң уламындан ниитиниң корум-чурумун үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур мөөңневейн турар.

Арага ишпес зоналар кылдыр Эрзин, Өвүр болгаш өске-даа районнарда чарлаттынган девискээрлерде арагалаар чорук катап тургустунган. Арагага сундулуг кижилерни харысалгалыг ажылга тудуп турар чоруктар чамдык Советтерде бар болуп артпышаан.

Арагалаар чоруктарга удур чаңгыс кол арга — хөй-ниитиниң күш-ажылчы коллективтериниң күжүн хоралыг ол чаңчылга удур эвилелдээри. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

ШАҢНАЛГА — ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ

«Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаар талазы-биле Тес-Хем районда совет, ажыл-агый органнарының болгаш күш-ажылчы коллективтериниң ажылының практиказының дугайында» айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга чугаалажып көрген.

Улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазы С. М. Достайның бо талазы-биле илеткелин дыңнааш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң демдеглээни болза, районда улус депутаттарының чер-чер Советтери медаль-биле шаңнаар талазы-биле чамдык ажылды кылып чорутканн.

Ынчалза-даа медаль-биле шаңнаар дугайында күштүг болуп турар дүрүмнүң негелделеринге дүүштүр улус депутаттарының чер-чер Советтери, ажыл-агый органнары, күш-ажылчы коллективтер боттарының ажылын чедир эде тургуспайн турар. «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаар талазы-биле айтырыгны улус депутаттарының район Совединиң күүскому элээн каш чылдарның дургузунда бодунуң хуралдарынга чугаалажып көрбээн. «Күш-ажылдың хоочуну» медальга шаңналга киирериниң 1983 чылдың декабрь тоста ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Доктаалы-биле бадылаттынган чуруму база ол медальды тыпсырының дугайында инструкция күш-ажылчы коллективтерде чок болуп турар. Ооң уламындан шаңналга киирер дугайында дилегниң чуруму, шаңналга киирип турар кижилерниң ажылдап турары, күш-ажылчы коллективтиң санал-оналы сагыттынмайн турар. Шаңналга киирип турарларның күш-ажылының үре-түңнелин, бүдүрүп турар продукциязының шынарын база ол ышкаш ниитиниң сагылга-чурумун быжыглаарынга оларның киржилгезиниң кайы хире болуп турарының дугайында бүгү талалыг болгаш ханы үнелээшкинин өөренип көрбейн баар таварылгалар бар.

Шаңналга төлептиг база хажык чок күш-ажылдыг хоочуннарны шаңналга киирбейн барганының база ооң-биле чергелештир күрүнениң бо бедик шаңналынга төлеп чоктарның ады киире бергениниң чижектери бар болуп турар. Шаңнатканнарның учёдунче кичээнгей салбас чорук улус депутаттарының район Совединиң күүскомунда, районнуң бүдүрүлгелеринде, албан черлеринде болгаш организацияларында бар. Ооң уламындан чамдык кижилерни шаңналга катап киирипкениниң таварылгалары бар. Райпо, арга-ыяш ажыл-агыйы болгаш районнуң чамдык совхозтарынга ол чорук болгулаан.

«Күш-ажылдың хоочуну» медалын тыпсырынга чер-чер Советтери чогуур ужурлуг харысалганы тургуспайн турар. Ону тыпсырының хуусаалын хажыдып турар. Байырлыг эвес байдалга база төлээлеттирбээн кижилер ол шаңналды тыпсы бээр таварылгалар эвээш эвес. Райкүүскомнуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизинге шаңналды райпланның улуг экономизи, «Кызыгаар» совхозтуң ажылдакчыларынга — кадрлар талазы-биле килдистиң инспектору тывыскан.

Күш-ажыл дептерлерин шын долдурарынче республиканың министерстволары, ведомстволары, адырлар аайы-биле профэвилел комитеттери чогуур кичээнгей салбаан. Шаңналдар дугайында бижимелдерни ында киирбейн турар, ону кылырының хемчеглерин ам-даа албаан. «Чодураа», «Кызыгаар» совхозтарда, Кызыл-Чыраа, Ү. Шынаа ортумак школаларда болгаш районнуң өске-даа организацияларында ажылдакчыларның саның, оларның күш-ажылының стажын база ажылга хүлээп алганын тодарадыры берге болуп турар. Күш-ажыл дептери чокка ажылга хүлээп ап турар чоруктар районнуң бүгү совхозтарында бар. Ажылдавайн турарларның база херектээннериниң күш-ажыл дептерлери кадр талазы-биле инспекторларда шыгжаттынып турар.

Шаңнатканнарның чедиишкиннерин районда сайгарып көрүп турары четпес. Күш-ажылдың хоочуннарының фотостендилери коллективтерде чок болуп турар. «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаашкынның ажыкчарлыг чоруу чогуур негелделе эвес, ол ажылды чорударынга түс черниң радиодамчыдылгазын ажыглавайн келген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаал хүлээп алган.

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИЛГЕНИ МАГАДЫЛААР

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының чер-чер Советтериниң 1987 чылда организастыг ажылдарының дугайын база ук хуралга чугаалашкан. Республиканың улус депутаттарының организастыг ажылы партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның Пленумнарының шиитпирлерин, 1986 чылда июль 25-те партия Төп Комитединиң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир дээш улус депутаттарының Советтериниң ужур-дузазын улам ыңай бедидер база харысалгазын күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалың күүседиринче ажылчы чонну мөөңнээринче углап келген.

Программа болуп турар ол документилерниң айтышкының улус депутаттарының Советтери боттандырбышаан, боттарының ажыл-чорудулгазынга демократтыг эгелээшкиннерни ханыладыр, ажылчы чоннуң массалары-биле харылзааны калбартыр, берген бүрүн эргелерни долузу-биле ажыглаар, улус ажыл-агыйларының адырларын социал болгаш культура тургузуушкунунуң айтырыгларын удуртурунуң деңнелин бедидер талазы-биле хемчеглерни ап турар.

Республикага 1987 чылдың июнь 21-де улус депутаттарының чер-чер Советтеринге сонгулдалар болуп эрткен. Ооң шуптузу организастыг эрткен. Совет эрге-чагырга органнарынга долу демократия болгаш ажык-чарлыг чоруктуң үндезиннинге элээн каш кандидатураларны идип үндүрер, чугаалажып көөр, эң төлептиг, ат-алдарлыг кижилерни боттарының округтарының округтарынга депутаттар кылдыр сонгуур арга республиканың суурларының болгаш хоорайларының чурттакчыларынга тургустунган. Хөй мандаттыг система талазы-биле шенелде байдалга сонгулдаларны Барыын-Хемчик районга эрттирген.

Советтерниң болгаш оларның сессияларының ажылының экижидериниң чорудулгалары эрткен чылын элээн коступ турган. Хоойлу-дүрүмде доктааттынган хуусааның дургузунда сессиялар чер бүрүзүнге доктаамал эртип турган. Советтиң харылап турар девискээриниң иштинде турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң ниитилел бүдүрүлгезиниң болгаш продукцияның шынарының ажыктының бедидериниң камналгазының чуруму быжыглаарының, социал адырның хөгжүлдезиниң айтырыгларын сессияларга чугаалажып көрген.

Сессияларга чугаалажыр айтырыгларны күш-ажылчы коллективтерге ажылчы чоннуң чыыштарынга баш удур чугаалажып көөрүнүң практиказы калбарып орар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң аппараттарының харысалгалыг ажылдакчыларындан аңгыда, министерстволарның, ведомстволарның эргелелдерниң удуртукчулары чер-чер Советтериниң сессияларының ажылынга киришкен.

Ооң-биле чергелештир чер-чер Советтериниң сессияларының ажыктыг негелдеге ам-даа четпейн турар. Таңды болгаш Тожу район Советтериниң сессияларының ажыл-чорудулгазында экижиишкин көзүлбейн турар. Таңды районда улус депутаттарының чер-чер Советтеринге республиканың Дээди Совединиң талазындан эвээш эвес дузаны чедирип турган, ынчалза-даа райкүүскомнуң даргазы турган Т. С. Тюлюштүң удуртулгазының деңнелиниң чавыс болуп турганындан оларның ажылынга экижиишкин көзүлбээн.

Күүсекчи комитеттерниң килдистериниң доктаамал комиссияларның отчёттарын, депутат хүлээлгелерин депутаттарның күүседип турарының дугайында дыңнадыгларны республиканың чамдык Советтеринге дыңнавайн барган. Сессияларга хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин контрольдап турары четпес. Ынчангаш депутаттарның көдүрүп турганы чамдык айтырыглар шиитпирлеттинмейн турар. Контроль чорудуларының аргалары чедир ажыглаттынмаан.

Ук айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

П. КУЭЛЬЯРНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). КНО-нуң чиңгине секретары Перес де Куэльяр Африка диптиң чурттарынга дуза чедирип, ол черниң берге айтырыгларын шиитпирлээринге идепкейлиг киржиринче делегейниң бүгү чурттарын кыйгырган. Африка чурттарын эргип чоруп тургаш ол Гананың, Камеруннуң, Габоннуң, Конгонуң, Заирниң база Анголаның удуртукчулары-биле политиктиг болгаш экономиктиг айтырыглар талазы-биле чугаалажышкыннарны кылган. Ооң түңнели-биле ол ындыг кыйгырыглыг медеглелди кылгаш, бүгү чурттарның күрүне удуртукчуларынче тарадып чоруткан.

Африка чурттары Мурнуу-Африка Республиканың доктаамал халдаашкыннарының түңнелинде улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Ынчангаш ол айтырыгны делегей ниитилежилгези дарый шиитпирлээр дээш тодаргай хемчеглерни алыр ужурлуг. КНО-нуң Айыыл чок чоруу Чөвүлелиниң резолюциязынга дүүштүр Мурнуу Африка Республика бодунуң шериин Анголада ажелеп алган черлеринден үндүрер ужурлуг.

Африка чурттарының экономиказынга структурлуг реформа чорударынче чүткүлүн делегей ниитилежилгези бот туу-биле деткиир ужурлуг, оон башка ол чурттарның социал-экономиктиг байдалы моон соңгаар улам баксыраар. Африка чурттарының экономиказын экижидериниң оруу үр-даа болур болза, сайзыраңгай чурттар оларга дузаламчыны көргүзүп, оларны цивилизацияның оруунче үндүр тыртар ужурлуг деп, Перес де Куэльяр медеглээн.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

ДЕЛИ. (СЭТА). Индияның президентизи Р. Венкатарамана парламент сессиязын ажыдып тура, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң Афганистан талазы-биле кылган медеглелинге байыр чедирген. Афганистан айтырыының талазы-биле Женевага болур чугаалажышкыннар үре-түңнелдиг болурунга идегеп турарын ол чугаалаан.

Ооң-биле чергелештир Афганистанда боор турар болуушкуннарны политиктиг арга-биле шиитпирлээринге саат ужураштырар дээш чамдык бөлүктерниң кужениишкиниңг хөделип турарын президент демдеглээн. Ол айтырыгга сонуургалдыг бүгү чурттар болгаш политиктиг бөлүктер-биле кады ажылдаарынга Индия кажан-даа белен, Афганистан бот-догуннаан, туска хамаарышпас болгаш кала-даа каттышпас күрүне болур ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Индияның премьер-министри Р. Ганди Афганистан Республиканың президентизи Наджибуллага албан бижик чедирери-биле Индияның информация болгаш радиодамчыдылгазының министерствозунуң секретары К. Арору Афганистанче чоруткан «Таймс оф Индия» солуннуң бижээни-биле алырга, ол Афганистаның удуртукчулары-биле ужурашкаш афган айтырыгны шиитпирлээриниңдеп Пакистанның ойталап турарынга хамаарыштыр чугааны кылыр.

Каттырбайн чүнүң чаңнаар...

Шоодуг болгаш дузаашкын

КЫРГАННЫҢ ҮҮЛГЕДИИ

— Чогум чеден беш харлыг мен, а улус чеден дөрт хардан кайын улгадыр сен дижир. Бажың чанының богун аштаар ажылдыг кижи мен. Бистиң бажыңывыстың богун бежен сес чыл дургузунда аштап келдим. Бо бажың мээң караамга көзүлдүр өскү. Кажан бо албан-хүлээлгемни күүседип кирип турумда бүдүн-чартык каът бажың турду. Ам — сес каът, чанында гараж, ногаанчыттынган девискээр...

Чаа ажылдап кирип турумда, «Егорка» дижир. «Егорка, ширбип каг»... «Егорка, барып эккел...». Ам «Егор Васильевич кырган» дижир.

Хаанныг чазакты-даа маназ дужуруштум, юнкерлерни-даа бо бажыңның серизинден үндүр хөөглеп турдум, немецтер Москва кырынга ужуп турда, бо бажыңның кырынга бомба дүжүрбес дээш аныяктар-биле кады туржуп турдум. Чамдык бомбалар дүшсе-даа чазылбас, анаа улус коргудар чүве болган. Мен он дөрт ындыг бомбаны, эник ышкаш, сугга дүлүп турдум. Ол дээш Москваны эки камгалааны деп медаль-биле база шаңнаткан мен. Ол медальды тыпсып тура, бистиң райкүүскомувустуң даргазы мынча дээн:

— Сени Москваның бүрүнгү тураскаалдары Хаан-хонга, Хаан-пушка-биле бир демей кылдыр даңзыга тургузар ужурлуг чүве-дир ийин, Егор Васильевич.

Шак ындыг эт-алдарлыг кижини мени эрткен неделяда улус судунга судтап турдулар. Чүү дээш деп че? Хулиган херек дээш.

Суд үнүп келгенде, мынчаар таныштырган:

— Хамааты Хухряков Егорь Васильевичиниң хулиган херек үүлгеткенин көөр бис. Буруудаттырган кижи мында бар бе?

— Мен мен ийин — дидим.

Анаа келген улус шуптуу бажын чайдылар. Бир кыс тургаш:

— Улуг назылыг хулиганны бир дугаар көрүп тур мен — диди.

А бирээзи:

— Бо кырган оглунуң оглу-биле бир чүве үүлгеткен боор — деп немеди.

Чыылганнарны оожургаткаш, судья:

— Херектиг чүге, канчаар үүлгеткениңерни суд мурнунга шынныы-биле чугаалап бериңер — деп негеди.

Мен өчүп эгеледим.

— Бистиң бажыңывыста бир херээжен чурттап турар. Ону азарганчыг чажындан тура билир мен. Дыка-ла ээлдек кыс, кара карактарлыг, оожум чаңныг... Кыжын үнүп келгеш: «Егор кырган-ачай, хар аштаарыңга дузалажыйн бе?» дигилээр.

Ол бичиизинде-даа кижизиг турган, өзүп келгеш-даа кижизиг чаңнын салбаан кижи. Оон өгленип алды. Ашаа база тергиин эки эр болган. Ээлдек, культурлуг. Инженер. Олар бот-боттарынга дыка-ла ынактар. Холдарындан четтинчипкен, баштарын кожаланыштырыпкан, буттарын деңге базып чоруурлар.

Ийет. Эрткен чылын ооң ашаан Урал ындынче ажылдаары-биле чорудупкан. Бир эвес доктаамал дээн болза кадайын эдертип аар турду ыйнаан, тур чүве-дир ийин. Бистиң Танявыс, ам Татьяна Александровна мында, а ашаа — муң-муң километр ыракта. Ашаа чоруй барза-даа, Татьяна Александровна сагылга-чурумнуг чурттап турду. Чээрби бир дугаарлыг квартирада силиң Распововага кайын дөмейлээр. Кежээ дүжерге-ле Распопова дискек караа четпес торгу платьезин кедиптер, дыргактарын чук-биле чаап алыр, идиин безин чаа мода ёзугаар дарааан. Өөнге та чүге олуруп шыдавас чүве, авазы билир ыйнаан. Арнын даң бажында-ла будуп алыр. Караанның кирбиктерин тас чүве кылдыр чула тыртып каапкан, ооң орнунда карандаш будуу-биле чуруп каан кирбик бар.

Ол Распововага кежээниңне чаа эр келир. Мээң шуваганчым үжен дөрт чедир санааш, будалып калган. Ооң соонда келгеннер санаттынмайн турар...

А Татьяна Александровна ашаанче чагаа чорударынга-ла ол чүве.

Бир кежээ дежурныйлап тургаш көөрүмге, Татьяна Александровна бир эр кижи-биле кады чоруп ор. Ашаа чанып келгени ол ирги бе? деп бодадым. Чок, өске кижи болду. Четтинишпээн, аразы элээн ырак кылаштажып орлар. Элээн чоокшулап кээрге, ону ам-на топтап көрдүм...

Чок, ол мээн сеткилимге кирбээн... Эрниниң салы безин модадан үнген, думчуунуң адаан даштыкы улус ышкаш түлүп алган, ийи кыдыын кыргып алган — сегел кырында мөчек дук. А чувурунуң тары дээрге, бо эртен чаа чаш уруг-даа кедип турган ышкаш. Иликтери базым санында-ла паровоз ышкаш дагжап чоруур. Ту. ту.. ту...

Херим эжиинче чедип келдилер.

— Мында чурттап турар мен — деп, Татьяна Александровна чугаалады.

— Силерни квартираңарга чедир үдеп каарын чөпшээреп көрүңер — деп бо ийин.

— Ажырбас. Байырлыг.

Херээжениниң холун ошкааш, ол чорупту. Ону көргеш сагыш-сеткилим сайзарай берген. Чер казанаамче бадып кээримге, шуваганчым база чогул. Бок тогер кочалын тудуп алган кирип кээрге, кышкырып-ла үндүм:

— Чүң дилеп чордуң?

Шуваганчым кайгаанындан аксын безин ажыткан, чаңгыс-даа диш чок.

— Ой, Егор Васильевич, сен дөртен чыл хиреде кымга-даа хүнневээн болгай сен...

Ийет. Даартазында кежээликтей кудумчу суггарып тургаш көөрүмге, дүүнгү солгу чок эр бо чоруп олур. Оон мени туразының улуу аажок байысаады:

— Эй, ширбикчи, дөрт дугаар квартира кайда чүвел?

Татьяна Александровнаның квартиразы ол.

— Солагай талазында, беш дугаар каътта дидим. «Куруг черге беш дугаар каътка четкей аан».

Херим аксынче ээпти. Чувурунуң өңү ак, хере базып каан. Хорадай бердим. Кудумчу суггарып турган херекселимни углааш, хөйлениниң бир чеңи биле чувурунуң хончуун оттүрүп каап-тым.

Виктор АРДОВ.

Ол доктаай бергеш, алгырды:

— Канчап бардың, чоңук шулбус! Сени сылба шааптарымга, ол чер безин арт-байн баар!

«Мээң чүм артары ам-даа билдинмес — деп бодадым. А сээң чартының кок моон эвеспе».

Ол кургаттынып, кезек силгингеш, бешки каътче углай чорупту...

Ындыг-ла болган. Даартазында суггарып турумда база чоруп ор. Чигирзиг кызыл арага биле чечектер тудуп алган кел чор. Билдиңер бе? Мен шуут тенний бер частым. Сугну олче хоме тудуптум. Ол мени бак соглээр дээш чадажып, сугга оптугуп тур.

— Сени ам.. ам.. ам.., — дээни дыңналыр.

Дириг кижиниң кургаг черге-ле сугга дүжүп олур дей бергенин чон көрүп каан. Ол мырыңай өө тынып, суг тыртынып эгелээн. Бир кижи мээң холумда херекселди ушта тыртып алгаш, сугну өскээр аксы берди. Мен чаныптым. Чүгле оон кок моон апарганын көрүп четтиктим. Бир кулаан куду кылдыр ийлендирерге-ле, оон чартык кочал суг токтуп.

Эртенинде Татьяна Александровнаның кожаларындан ацаа кижи келди бе деп айтырарымга «чок» дидилер. Ынчаар «суттарарга» ол кайын кээр. Та канчап бажыңынга чедип алган.

Ындыг-дыр. Үш дугаар хүн үнүп келген. База-ла суггарып тур мен. Ол база кел чор. Кедеңгирлеп, мени ол бээрин оралдажып чор. Бистиң бажыңывыстың ажылдакчызы мээң эш-өөрүм-не болгай, мынча дидилер.

— Егор кырган-ачай! Дүүнгү эжиндирип турган кижиң дөө ол кедеңирлеп чоруп ор...

Мен — олче, ол — мэндэн. Мен — ооң соондан. Ол меңээ четтирбейн баар деп чор, ынчанмайн канчаар, шаптыктаар чүве бар эвес, а мээң чүве суггарар херекселим шаптык боор чор. Сугну чаштырарымга-ла, былдай дүжер, черле алдырбас, чаштырарымга-ла, былдаптар. Ол чоок-кавыга чорааан чээрби хире кижини көк суг кылып каан боор мен. Ийи аътче, сес ытче суг кудуп кааптым. Бир моортай суг тыртынып өлү берген. Ынчап чорааш чыгшыр чеде берген мен. Кудумчуга олура дүжер орта, десиндэ чаш уруг ышкап кылдыр чүндүрүп каапкан мен.

Улус база чыглып келген. Суумну хаай каапкаш, мени тудуп алдылар. Меңээ чонаңныг-даа, каткым-даа кээр. Протоколду тургузуп эгелей бергеннер...

Мени шенелдеге шииткеннер.

— Ам база хулиганнаар болзуңза, шуут олуртуп кааптар бис, кырган — деп, судья меңээ сагындыртаан чүве. Оон аңгыда бир чүс бежен акшага база торгааннар. Бузурээр силер бе? Ол судка олурган хамаатылар бот-боттарындан бир чүс бежен рубльди чыгаш, дораан-на дужаап берипкеннер.

— Хоойлуга дүүшпес-даа болза, салган соругулган чоп турган-дыр, ирей — деп меңээ чугаалааннар.

Бир хамааты мени кыдыынче имнеп аппаргаш:

— Кадайлыг кижи мен. База ырак черже үр хуусаалыг чоруурум ол. Бистиң бажыңывыс даштын аштаар кылдыр шилчип ап кор — деп дилеп турган болгай...

1946 чыл.

Пародия

«ЭГЛИП КЕЛЕМ, ОЮМАА!»

От-кос дег орлан-эрес үезин кым сагынмас боор. Амыдыралга уттундурбас өөрүшкү-даа, аладгалдар-даа турар ыйнаан. «Эндег кылбас эр кижи кайдал?» дижири ышкаш, мен база бир улуг чазыгны кылганымны черле уттпас-тыр мен.

Хамык ужур ынакшылдан үнген чүве. Оюмаага дужуп алгаш, олут-чыдыы, уйгузу чок чоруп турган үем чүве. Болчашкан бир-ле шакта, чүрээм болган Оюмаам арай анчыг сөстер октапкан болбас бе! Ынчалза-даа кым билир оң, оюн-баштак-даа ыйнаан, орта билбейн барган болбас мен бе! Кандыг-даа оюн-баштакта шынныг чүүл база тургулаар.

— Сен бо канчап барган кижи сен? Аржааның душтуу чаңнап турла, чайык-кудук, артында идик-хевин безин өскелерден ылгалдыг кылдыр кедер. Анаа домейлээрге, сен ана эът-бурган кижи-дир сен — дээш, ол артында маңнап чоруй барган.

Оюмааның соондан сүрүп маңнаар харым чок, бажым дыба мон доңпак-биле чаа улдадыпкан ышкаш тур мен. Бажыңымга муңгарааш-дэнгерээн кылаштап келдим. Ооң мурнунда-ла номчуп каапканым «Өске кадай» деп ынак номумну катап сегирип алдым. Ында мээн кымдан артык ынак маадырым Сайлак чүве. Оон овур-хевирин чуразын арыннарны улаштыр номчуп олурдум.

Кайгамчык чоор Оюмааның мени чемелээн сөстери сагыжымга кирип келген. Сайдак ышкаш сула чаңнап чоруурга кылдыр бодап, чогаалчының бижээни ышкаш идик-хептен тыптынып, сула чаңнап чоруурун кылдыр бодай бердим.

Аныякта черле ындыг, оттүнчээм өшкү эдерген анайдан дора кижи болгай мен. Бо шагда идик-хеп чок дээр эвес, ада-иениң акша-төгерии эвээш эвес, садыгга барган, хептиң эң-не улуг өртектиин сада шаап алдым. Араганы чеже-даа хораан болза, херелээнде база амыр. Бир шилди сада шаап алгаш, эрелгимни дынзыдып, Оюмааның аалынче чоруптум оң.

Мегеленип-даа эвес, элээн алгыланкаш, шынап-ла билдир-билбес барган чордум. Өгге кирген дораан меңде-даа чок, шыдаар шаам-биле чаңнап-ла эгеледим.

— Эзирик сен бе? — деп, Оюмаа арай боорда чугаалады.

Ону-даа дыңнаар хире эвес, орустап, тывалап, оңнап-солагайлап чаңнап-ла тур мен. Оюмаам мени орталандырар дээш чалашкан. Эзирик кижиде менде чүү боор, далай безин чода ортузу четпес чүве-дир ийин. Душтуум кыстың чегели тенген. Чуга-соот-даа чок, ыыт чок олуруп алган. Чүгле кат-ием болур ужурлуг кадай түннел сөстер октапкан:

— Шак ындыг кижи-биле канчап душчу бергеним ол, уруум. Эрте дээре кыйбын чаңың соксат! Ооң-биле моон соңгаар черле ужурашпа! — дээш, уруун менден чажырып алгаш барган.

Ол-ла олчаан Оюмаамга душпадым. Дужар дээрге-даа, ыядыр арынныг кижиге берге чораан. Чүгле чаңгыс ырым ындын артып калчык.

> Сени дээштиң
> чалбыыштаан
> Сеткил-чүрээм
> ханызынга,
> Одаг салгаш, чүшкүрбейн
> Ол-ла олчаан баарың ол
> бе?

Халаптыг-ла «Өске кадай» болду. Ооң маадыры Сайдактың та канчап хевин кеде бергеним ол ийик. Чогаалдың авторун чүү дээш чарбыыр мен аан. Бодумнуң кончуг даңга бажымда-ла болгай. Чогаалга кирген кижини-ле өттүнер деп бодалым мени хайда таварыштырганы ол-дур. Кол-ла чүве чогаалчының сагындырымын билбээним-дир ийин. Сайдак ышкаш болбаңар деп автор чагып турган-дыр ийин. А мен мутулайың ону өттүнүп та чүм! Оон башка Оюмаам-биле оюн оя, чигин чире чурттап чорбас мен бе! Чалыы шаамның частырыын ам билип, дүне безин чугаалаңы бээр алардым:

«Эглим келем, Оюмаа!..»

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем район.

ПЕНСИЯҢ АЛГАШ, БЭЭР СЕН, АВАЙ

Бир-ле катап бодумнуң кара-чажымдан эдеришкен эжимге дужа берген мен. Ол мени бажыңынче чалаан, ынчан хостуг чораан болгаш чөпшээрештим. Орук ара эрткен-барганывыс хөөрешкеш, эжимниң бажыңынга чедип келгенивисти-даа эскербээн болдувус.

Оон бажыңынга база «экибак» чугаавыс уламчылаан. Ол коллдуунда болунуң амыдыралын тоогуп ор. Мынчага өг-бүле тутпаан, ынчалза-даа элээн шыдалдыг чурттап орарын чугаалады. Шалыны улуг, ол-бо черден база ажылдап ала кааптар, ынчангаш бичежек бажыңында чок-ла чүве чок, хевис, чадыг. Телевизор, холодильник аймаан чугаалаан-даа херээ чок.

Эжим шай хайнтыраан каапкан. Ону тавар аартавышаан, чугаавыс уламчылап ор бис. Кезек болганда эжимниң авазы кирип келди. Ол угбай мени база таныыр болгай. Авам, ачам сугну айтырып, база-ла хөөрежип ор бис. Угбай бистиң-биле кады деңге шайлап орган. Оон эжимниң авазы бир чай кадында мынча диди:

— Уруум, ам чаа үлетпүр бараанннар магазининден келдим. Чаа бараан кииргеңдир. Шагда-ла тыппайн чораамым, кырган кижиге, меңээ таарыыр платье тур. Бедүүн, хүрен өңнүг, сарыг-көк шокарлыг платье-дир ийин. Күүйүң садып алды, а мен алыр дээримге акша чок, пенсиям даарта үнер. Күүйүңден айтырарымга база чок, оон өртээ 9 рубльден берип көр — диди.

Ол сөстерниң соонда мээң манаваан чүве болду. Чүл дээрге эжимниң кезек ыттавайн, авазынче чиктиг сүргей көргүлеп олурары. Ооң ажынып, шыжыгып орары илдең. Бир-ле чүве чугаалаар дээш менден эпчоксунуп орар хире. Үнеринче далажы бердим. Эжим ону база эскерип кааш:

— Олур-олур — диди. — Ам-даа хөөрежир бис.

Оон тура халааш, шифоньерин ажыткаш, хөй-ле акша аразындан тудуш он рубль уштуп келгеш, авазынче соок көрүнгеш:

— Ма! — деп, доңгуну аажок чугаалады. — Пенсияң үнерге эккеп бээр сен.

Күжүр ие ону алгаш, «эккээр мен» дивишаан, дораан үнүпту. Бажы халагар. Эжим-биле хөөрежир хөңнүм база чок апарган. Төрүп-ле каан, азырап-ла каан иезинден он рубль негеп чыдар эжимниң чегенчиин аа! Байырлажырынче далажыпкан мен.

Анна МОҢГУШ.

— Завод девискээринче дүнеки үеде чүге туристер киирип турар силер?

— Чок, туристер эвес, а дүнеки ажылчыннары-дыр, дүъштеки чем кылып турары ол-дур.

✦

— Чок-чок, арага ишпестер ингтилелинге кирер дээн мен, силер-биле барбас мен.

Ян ЧОЛДАКТЫҢ чуруктары.

БАСНЯМ МААДЫРЫ СЕН

«Иргит кызы меңээ шулуун тураскаат» — деп
Ийи кулаам амдыгаа дээр конгаладыы.
Бирги бижээн басняның маадыры
Бичии-даа бол, сеңээ домей эвейикпе.

Ол дээш меңээ четтергениң соглеп көр че.
Оон өскээр арга черле тыппааным шын.
Эжим сени багай чаңдан уштуп аар дээш,
Эгиир шагда оралдажып чоруурум бо.

Лидия ИРГИТ.

ЧАА ҮЕ ЧАГЫЫ

Доозуп сиңген
Доктаал-шиитпир
Саазыннары
Сараатталган.
Кабинеттиң
Ханаларын
Байыр сөстүг
Мактал бижик
Чиргилчинней
Шимеп каастаан.
«Челиишкиге
Тоткан дарга
Четпестерин
Тоовады» — деп.

Чөвүн билип,
Соглээн улус
Доозазы
Доңгуттурду.
Шынын сөглээш
Шыдашпайн
Аңгы черже
Арылды-даа.
Серт чок дарга
Черле «шыдаар».
Дешпин чедер
Дээди дужаал
Тепкижин теп,
Дээрже үнду.

Ынчалза-даа
Ындыг мөзү
Ырмажокту
Ыратпас-даа.
«Серт чок» дарга
Серт кынган
Үе ону
Үндүр октаан.
Чыылган саазын
Сыртык болбаан.
Хая-даштан
Кадыг болган...
Бо-ла бүгү
Болган түүлдү

Аравыстан
Аңгы дарга
Соңгуп тура
Сойгалаап бис.
Удуртукчу
Улус-ла дээш
Сагыш салбайн
Салыптарга
Хоржок чорду.
Холга тудуп,
Коллективтен
Хоорбаңар —
Чаа үе
Чагыы-дыр ол.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

Шоодуг

ГАЗ ЭДИЛЕКЧИЛЕРИНГЕ ТАЙЫЛБЫР

— Эргим хамаатылар, бо бажыңның чаа ээлери! Силерге өөрүшкүлүг медээни дыңналыр-дыр мен: даартадан эгелеп квартира бүрүзү газтыг болур.

Газ деп чүл? Ол дээрге, эргим эштер, аъш-чемни дүрген хайындырары, от одаар үлүгден хосталга болгаш... озал-ондак-тыр! Ийет, ийет, озал-ондак-тыр! Чүге? деп че! Тайылбырлаайн. Дүүнге чедир суугу одап келген болгай силер. Ол база озалдыг дээрзинге маргыштпас боор силер. Суугунуң аксын ажык каап-тарга, азы печканың хоолайын эрте дуглап каап-тарга, кандыг ийик? Айыыл-озал болур болгай. Угаарлап болур.

Анаа дениээрге газтың айыылы оон-даа улуг. Чүгле угаарлап каар эвес, ол частып болур. Ийет, ийет. Ол дээрге көзүлбес, дыңналбас, билдинмес ондак-тыр. Оон үнүп турарын чүгле чыттап тургаш билип ап болур. Газ чыдын аңгылап билири чугула. Ынчангаш баштай от шагар бетинде кухняда газты чыттап көрүңер. А бир эвес соокка челбиигеп, ынчангаш думчууңар тунук болза, кадык кижини чалап алыңар. Маңаа кожаңарны-даа киириштирип болур силер.

А бир эвес чыт чок болза, одуңарны дидими-биле шаккаш, краңчыгашты ажыдыңар. Шуут тончузунге чедир эвес аан, чүгле газ хып турар кылдыр. Оон хоңектиң азы сакпыңның от кырынга салыр. Ол салырда баштай саваңар дүвүнде чүве бар азы чогун база хынаңар. «Чүге хынаар чүвел?» деп че? Тайылбырлаарын оралдажып көрейн: дүргедээшкин үезинде чурттап турар болгай бис, ынчангаш бир-ле черже далажып халып чоруур. Ол ынчап чорааш, оруула эш-өөрүвүске ужурай берген, далажып чорааныывысты-даа уттуптар ышкажык бис, хөөрежип туруп бээр аан.

А чамдыкта газ плитазының чанынга тура баштарывысче хөй-ле бодалдар кире бээрин уттупкан бис бе? Чижээ, «Ашак чүге бөгүн орайтап турар чоор, акшазын алган эвейикпе, азы эрги душтуунга дужа бержик ирги бе?» дээш-ле боданып туруп бээр бис.

Ынчангаш, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, газ чеже-даа эптиг болза, улуг-ла кичээнгейни негээр чүве ийин. А бир эвес ону сагывас болза, ол эптиг чүүл дыка-ла эпчок чүүлге чедирип болурун утпаңар, ынчангаш коммуникабельдиг болурундан чайлаарын бодап көрүңер. «Коммуникабельдиг» деп чүл? деп че? Ол дээрге кожазы-биле азы душ боор кирип келген кижи-биле хөөрежири-дир.

Ону чижекке көргүзейн. Плитага мүн тип каан дижик силер. Сооктуг эътти сугга суккаш, суугу кырынга салып каары билдингир болгай. А оон хайныры элээн үр, арай боорда манап алгаш, отту чавызаткаш, бок төгери-биле үнүп чорупкан-дыр силер. А бок төгер черге келириңерге кожаңар Аяңмаа Ангыр-ооловна чиңээлээрге аан чедип келген дижик. Оон-биле ийи-чаңгыс сөс солчупкан соонда чугаа-ңар-да узай-ла бээр. Черле чүнүң дугайын хөөрешпес боор, квартираларда соок дугайында, магазиннерде ховар бараанннар дугайында, экибагай ашактар дугайында...

Оон арай боорда чугаанар доскаш, чанып кээр силер. А эжиңер-биле хөөрежип турар үеңерде суугуда тип каан мүнүңер хөөреп келген, ийет, чогум бодун төгүлбээн аан, а чүгле ковуу ажа шурап эгелээн... Бо таварылгада чүү болурул, эштер? Адыр, артыкы одуругдан арай дыңналбайн-дыр. Ийет, суугуну хөме куда берген болур. Ол ковук чүү чүвеге айыылдыгыл? Газка бе? Адыр, дыңналдыр чугаалавыт аа. Газка деп че? Чо-ок, газка эвес, отка айыылдыг болбазыкпе. Оон өрт үнүп болур. А өрт үнмейн барып болур дидиңер бе! Ол база шын. Төгүлген ковук отту чавырылдырып-ла турар, а газың үнүп-ле турар эвеспе. Газка айыылдыг деп баштай чугаалаан кижиниң шын. А үнүп турар газ кижиниң кадыынга эң хоралыг, харын-даа чамдык эртемденнерниң, эртемденнерниң даа-дым специалистерниң санап турары-биле алырга, ол өлүмге чедирип болур. Айтырыг бар бе? Чүгле бижимел-биле бе? Ийет, бээр чорудуптуңар. Чүү дээн эвес. Хм. «Дилег. Газ чокка хоржок бис, ооң айыылын билип тур бис, ынчангаш хамык чурумну сагывышаан газты эдилээр бис». Че, ындыг-дыр, газты ажыгланар. Чүгле овааарымчалыг эвеспе. Тайылбырымны база катап эгелээйн.

Вячеслав САЯН.

Редактор
В. С. ШАРАВИИ.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 27-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.25 — «120 минута». 8.25—XV кышкы Олимпиада оюннары. Биатлон. Эстафета 4х7,5 км. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 11.35 —«Социализм чурттарында». Тележурнал. 12.05 —Бөгүн делегейде. 12.25 —Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге. 13.00 — «Дириг амытаннар дугайында». 14.00 — «Э. ку студия». 15.00 —XIX Бүгү-эвилел СЭКП конференциязынга уткуштур. Алыс утказы-биле чугаа. Партком болгаш эде тургустунуушкун. Чаа байдалда Донецк партия организациязының ажылын чаартыр дугайында. 16.30 —Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының делегей фестивалы. «Каң хааржак». «Идик иштинде кадаг». «Ээрип турар ыт». (Ирландия). 16.50 —Поэзия минуталары. 16.55 —Өг-бүле экраны. «Кестинмээн черлик чечектер дилиндээ». Уран-чечен фильм. 18.30—XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки. 10.00 Херээженнер. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —Суббота кежээзинде. Телевизор дамчыштыр таныжылга. Евгений Евстигнеев. 23.00 — «Театр директору». В.-А. Моцарттың чаңгыс кежегелиг каттырынчыг операзынга даянып тургускан телефильм. 23.25 —23.40 —Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.15—Теледопчулал. 8.55 — Театр телеабонементизи. В. Шекспир «Гамлет». 9.45 —«Чуртта, Чер!». 10.45—«Кадыкшыл». 11.30 — Шажын болгаш политика. 12.00 —Өг-бүле академиязы. 12.30 — «Билдингир-даа болза, элдептиг». 13.30 —XV кышкы Олимпиада оюннары. Дагга хаак спорту. Слалом. Херээженнер. 14.00—«Ынакшылдың баш удур эскерии». Уран-чечен фильм. 15.05 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 16.50 — Силерге, автомобильге соңуургактарга. Москва чоогунуң автомобильчилеринге тедуза көргүзериниң чаа хевирлериниң дугайында. 17.20 —Реклама. 17.25 —«ХТК-88». Ивановскиниң Күрүне мединститудунуң болгаш Башкир кодээ ажыл-агый институдунуң командаларының ужуражылгазы. 19.30 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Москвага сеткүүстээшкин». 19.45 —«Ойна, гармонь!». РСФСР-ниң алдарлыг артистери Г. база А. Заволокиннер программаны чорудар. 21.00 —«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.20 — «Улуг утбазы». Уран-чечен фильм.

Кино

ФЕВРАЛЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Должники смерти» 13.50, 15.50, 17.50, 19.50, (улуг зал); «Твоё последнее танго» 9.30, 11.40, бичии залга: «Фантомас» 9.00, 12.10, 15.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «С чертами не шутят» 9.30, 14.40, «Киносборник № 163» 11.20, 13.10, «Этот безумный, безумный мир» 16.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения Марка Твена» 15.00, «Год телёнка» 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Единожды солгав» 14.00, «Трое мужчин и младенец в люльке» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Агаар

Бөгүн республикага биче булуттаар, хар чагбас. Соңгу-чөөн чүктен хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне агаар 34—39, чамдык черлерге 25—30 градус соор. Хүндүс агаар 20—25, чамдык черлерге 10 — 15, градус соор.

Кызылга бүче булуттаар, хар чагбас. Хаттың күжү кошкак. Дүне агаар 36—38, хүндүс 21—23 градус соор.

Автоорууктарга кестүрү эки.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солуп келбейн баргаза 3-32-75 ле долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз. Солуушкун индекизи 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 2671. ТС—00037

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың февраль 28 воскресенье

№ 50 (13650)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

ПАРТИЯНЫҢ XIX БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНГА УТКУШТУР!

КОММУНИСТИҢ ОТЧЁДУ

Адын, ужур-дузазын улам бедик көдүрер

Партия кежигүнүнүң адын болгаш ужур-дузазын бедик, улам бедик көдүрериниче В. И. Ленин доктаамал сагыш салып чораан. Ленинчи чагыгларга дүүштүр коммунистерниң партияның херээнге бердингени, идеглиг бүзүрелде, коммунистиг моральдың ёзузунга кижизидерин, оларның күш-ажылга болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралга авангардчы ролюн бедидерин, амыдырал-чуртталгага үлегерлиг сагылга-чурумунуң дугайында сагыш салырын партия эге организациялары баштаарын СЭКП-ниң Уставында айыткан. Ынчангаш партия эге организациялары партия ажылының стилин өскертир, арга-методтарын, хевирлерин янзы-бүрү болдурарының хемчеглерин ап турар.

Партия ажылының өске хевирлери-биле чергелештир устав негелделериниң күүседиин турарының талазы-биле коммунистерниң отчёттарын пленумнарга, парткомнар, партия партбюро хуралдарынга чугаалажырын сөөлгү үеде практикалап турар. Аңаа коммунистиң даандырган ажыл-херээн, партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарын, хөй-ниитиниң херээнге киржилгезин, аажы-чаңын, амыдыралын амгы үеде эде тургустунуушкунуң партийжи негелделерин ёзугаар шыңгыы чугаалажып келген.

Сөөлгү чылдарда коммунист-удуртукчуларның, коммунистерниң отчёттарын ынчаар дыңнаарын көвүдеткен. Ол болза оларның ажылынга харысалгазын бедидеринге, эде тургустунарынга, партийжи даалгаларны күүседирин, хөй-ниити ажылынга киржилгезин улам идепкейжиткен. Районнарның үлетпүр бүдүрүлгелериниң, совхозтарның, күш-ажылчы коллективтерниң, организацияларның мурнунда салдынган социал-экономиктиг сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээринге, четпестерин чайладырынче бичеэвес ол ажыл салдарын чедирген.

Кызыл районда «Тиилелге», Бай-Тайгада, «Бай-Тал», Улуг-Хемде, «Ак-Туруг», Өвүрде «Торгалыг» совхозтарда, Кызылдың даараныкга фабриказында, Тываның геология-шинчилел экспедициязында, Азас ортумак школазында болгаш өске-даа партия эге организациялары коммунистерниң отчёттарын дыңнаарының, партийжи характеристикаларны бадылаарының шынарын экижиткен, четпестерин эдер талазы-биле хемчеглерни айыткан шиитпирлерниң күүселдезин организастап, хынап турар. Ол чорук бо коллективтерниң ажылын эде тургузарынга, чедиишкинниг ажылдаарынга салдарлыг болган.

Коммунистиң отчёдун дыңнаарынга белеткелди хынамчалыг чорудуп турар болу берген. Отчёдун дыңнаар коммунисти азы коммунист-удуртукчуну баш бурунгаар тодаратпаш, ол айтырыгны белеткээр эштерни томуйлаар, олар коммунистиң ажыл-чорудулгазында чедиишкиннерин болгаш четпестерин ханы анализтээр. Ооң экономиканы эргелеп башкарарын эде тургузарынга, социал айтырыгларны шиитпирлээринге, бот-орулга-чарылганы, бригада, өг-бүле кержээнин нептередиринге, корум-чурумну, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынга, организастыг чорукту экижидеринге хуула салымышкынын, ында четпестерин илередип турар.

Сөөлгү чылдарда Өвүр районга он сес коммунист-удуртукчунуң отчёдун дыңнап, партийжи характеристикаларын бадылаан. «Торгалыг» совхозтуң директору А. С. Кууларның отчёдун партия хуралынга дыңнааш, ооң ажылының стилинде, сагылга-чурумунда чамдык четпестер барын коммунистер шүгүмчүлээш, ону эдип алгаш, үениң негелделеринге дүүштүр ажылын эде тургузарын негээн. Коммунист ооң шын түңнелди үндүргеш, ажылды экижидип эгелээн. Ооң түңнелинде эрткен чылын ажыл-агый планның онаалдаларын күүсеткен, орулгалыг ажылдаан.

Социал айтырыгларны шиитпирлээриниң хемчеглерин ап турар. Шак ындыг чижектерни өске-даа бүдүрүлгелерден, совхозтардан кииргип болур.

Коммунистерниң отчёттарын дыңнаарын сөөлгү үеде элээн идепкейжидип, шынарын экижиткен болза-даа, бо чугула херекте четпестер ам-даа барын эде тургустунуушкунну канчаар удуртуп турарының дугайында айтырыгларны чугаалашкан пленумнарга, коммунистерниң хуралдарынга демдеглээн. Дыка хөй коммунист-удуртукчуларның отчёттарын бүдүрүлгелерде, совхозтарда партия эге организациялары хуралдарынга дыңнааш, оларның ажыл-чорудулгазында четпестерни шыңгыы шүгүмчүлээш, ол четпестерни эдериниң хемчеглерин, хуусааларын айыткан доктаалдарны хүлээп алган. Ынчалза-даа оларның дээштиг чавыс болганындан, удуртукчуларның күүседикчи сагылга-чурумунуң кошкаандан, партия организацияларының хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезинче, хыналдазынче доктаамал сагыш салбайн келгенинден отчёдун берген чамдык коммунистер айыткан четпестерни чайладыр дээш чаа ёзу-биле инициативалыг ажылдавайн, ажылының эрги стилинден адырлып шыдавайн турар. Ооң уржуу-биле республикада доктаамал планныг онаалдаларын күүсетпес бүдүрүлгелер, совхозтар бары хөйге билдингир болгай. Ылангыя малдың баш саны өспейн, продуктулуу бедивейн келген. Районнарның агроүлетпүр каттыжышкыннарының чөвүлелдериниң дargalарының, совхозтар директорларының болгаш оларның специалистериниң отчёттарын партия хуралдарынга чаңгыс удаа эвес дыңнаан, четпестерин эдериниң талазы-биле удаа-дараа доктаалдарны хүлээп ап турар, а оларның күүселдезинче сагыш салымыкын четпес, күүседикчилерден негелде кошкак болуп арткан. Ооң уламындан эрткен чылын 21 совхоз сүт, 15 ажыл-агый дүк садарының планын күүсетпээн. «Октябрь 30 чылы», «Өөк», «Кызыгаар», «Морен», «Шамбалыг» совхозтар бүгү коргузуглерин күүседип шыдаваан. Чурт үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери, алгы заводу, «Тудуг кезектер» комбинады бээр продукциязының планын үргүлчү үзүп келген. Республиканың чуртталга тудуунуң амыдырал хандырылганың ажыл-ишчилериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыглары четпес шиитпирлеттинип турар. Партия райкомнарының, хоорkomунуң партия эге организацияларының сан-медээлериниден алырга, дыка хөй коммунистер отчёттарын берген. Чөөн-Хемчиктиң партия организациялары сөөлгү үеде 57 коммунистиң отчёдун дыңнаан, бир эвес олар хуралдарының шиитпирлерин күүседир дээш эки ажылдаан чүве болза, четпестер эвээжээр ийик, а херек кырында район эрткен чылын күрүнеге эът, дүк садарының планын күүсетпээн.

СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленуму ниитилел амыдыралын демократчыдып, экономиктиг үндезин реформаны боттандырып турар үеде партияның кадр политиказын сайзырангайжыдарын айыткан болган. Ол болза эде тургустунуушкунуң чаа үе-чадазында бирги ээлчегде, коммунистерден негелдени күштелдиргенин, харысалганы улгаттырганы-дыр. Ындыг болганда партия организациялары ону боттандырар дээш ажылдаар херек.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга төлептиг ужуражыры-биле күш-ажылчы коллективтер, ажылчы ишчилер бедиткен хүлээлгелерни алган, оларның күүселдезин канчаар организастап, күүседип турарының дугайында коммунистерниң отчёттарын дыңнаары ам чугула болуп турар.

ХОЙЖУ ВАСИЛИЙ ЯНЧАТ

«Тиилелге» совхозта Василий Оюнович Янчаттың ады сураглыг. Бедик дүжүттү өстүрериниң мастери Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик аттыг. Кат чыл мурнунда ол бодунуң кадыының аайы-биле хой-жулап эгелээн. Чаа мергежилге база-ла мергежилдиин көргүзүп, эки түңнелдерни чедип ап, мурнакчы хойжуларның бирээзи болуп санадып турар. Бо хүннерде ооң коданында 400 ажыг хою оолдап турар, хураганнары онча.

ЧУРУКТА: В. О. Янчат.

Сөзү болгаш фотозу Владимир КАЗЫРЫКПАЙНЫЫ.

БЕДИТКЕН ХҮЛЭЭЛГЕ

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг ажыл-иш-биле уткуур дээш күш-ажылчы коллективтер бедиткен социалистиг хүлээлгелерни ап турар. Кызылдың № 3 автобүдүрүлгезиниң коллективи боттарының бар аргаларын санап көргеш, социалистиг хүлээлгелерин эде көрген.

Оларның социалистиг хүлээлгелеринде мындыг одуруглар бижиттинген:

— Бо чылдың алды айларында чүък сөөртүр планны июнь 28-те күүседир;

— пландан ажыр 10 муң тонна чүъкту сөөртүр;

— 10 муң рубльдиң орулгазын болгаш 5 муң рубльдиң арыг орулгазын немей алыр.

Беш чылдың үш чылының планныг онаалдаларын он чолаачы күүседирин хүлээнген. Оларның аразында бүдүрүлгениң мурнакчы чолаачызы коммунист Михаил Васильевич Клименко, Николай Перелыгин, Николай Березин болгаш өскелер-даа бар.

Дадар-оол ОЮН.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

Февраль 26-да РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Россия Федерациязының ажылчы чону, бүгү совет кижилер-биле бир демей, СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин болгаш СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң аңаа чугаазын ханы чүүлдүгзүнүүшкүн-биле хүлээп алган деп хуралга демдеглээн. СЭКП ТК-ның Пленумунуң шиитпирлеринде болгаш М. С. Горбачевтуң чугаазында программалыг чүүлдеринде амгы үе-чадада партияның болгаш чоннуң күженишкиннериниң кол угланыышкыннары тодаргайлаттынган, совет ниитилелди чаартырының идеологиязын, социализмниң демократтыг принциптерин боттандырарынга улус депутаттарының Советтериниң ролюн айыткан.

Чоннуң бот-башкарылгалыг хөй-ниити органнарын күрүне болгаш ниитилел амыдыралының айтырыгларын шиитпирлээринге киириштирер талазы-биле Иваново областың улус депутаттарының Советтериниң ажылын Президиумга чугаалажып көрген. Облкүүском даргазы В. Н. Тихомиров илеткел кылган. Бот-башкарылгалыг хөй-ниити организацияларын эде тургустунуушкунуң чорудулгаларынга калбаа-биле киириштирерин областың Советтериниң хандырбааны, оларны удуртурунуң стилин оожум чаартып турарын демдеглээн. Хамаатыларның чурттап турар чериниң аайы-биле ажылды чорударда, Советтер оларга кошкак даянып, оларның инициативазын болгаш ажыл-херекти чоруун бедитпейн турар. Четпес кижизидилгелиг ээлдилерниң, нарын байдалдыг өг-бүлелерниң, алкоголизмге удур хоойлуну хажыдып турар кижилерниң кичээнгейден дашкаар артып каап турары ховар эвес.

Демдеглеттинген четпестерни чайладырын, бот-башкарылгалыг хөй-ниити органнарын удуртур талазы-биле ажылдың деңнелин бедидерин, күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга хөй-ниити организацияларын калбаа-биле киириштирерин Иваново областың улус депутаттарының Советтеринге РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму даалган.

Ниитилелге ажыктыг ажыл-чорудулгага хамаатыларны киириштирер талазы-биле совет органнарның ажылының практиказын ханы-биле анализтеп көөрүк, бодунуң ажылынга демократтыг үндезиннерни уламна ханыладырынче угланган дээштиг хемчеглерни алырын, хөй-ниити организацияларының бот-тускайлаң чоруун болгаш харысалгазын доктаамал бедидерин, кижилерниң амыдырал байдалдарын экижидери-биле холбашкан сорулгаларны шиитпирлээрде, оларның күженишкиннерин сырый холбаштырарын автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарынга, Министрлер Чөвүлелдеринге, улус депутаттарының край, область, Москва болгаш Ленинград хоорай Советтеринге, оларның күүсекчи комитеттеринге сүмелээн.

Хөй-ниитиниң бот-башкарылгазын хөгжүдериниң, ажыктыг хөй-ниитиге идепкейлиг ажыл-чорудулгага чонну чурттап турар чериниң аайы-биле киириштирериниң дуржулгазын база айтырыгларын калбаа-биле тывыларын «Совет Россия» солуннуң редакциязынга, черчерде солуннарның, радионуң болгаш телевидениениң редакцияларынга сүмелээн.

Арагалаар чорукту кодуп үзериниче угланган хоойлуну күүседир талазы-биле РСФСР-ниң улус депутаттарының Советтериниң ажылының дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму чугаалажып көрген. Арагалаар чорукка болгаш алкоголизмге удур демиселди Россия Федерациязының улус депутаттарының Советтери сөөлгү үеде кошкаткаанын, ол демисел комплекс характерлиг болгаш чогуур системалыг үргүлчү чоруттунган турарын хандырбааның демдеглээн. Араганы боттарын кылыр чорукту илередир база узуткаар, ол айтырыгны шиитпирлээринге калбак хөй-ниитини киириштирер талазы-биле дээштиг хемчеглерни республикада албайн турар.

Арагалаар болгаш араганы боттары кылыр чорукту сый шавар талазы-биле ажылдың байдалын хандыр болгаш бүгү талалыг анализтеп көөрүн, таарымча чок ол болуушкуннарга удур демиселди күштелдиреринче угланган шиитпирлиг хемчеглерни алырын, ол айтырыгны эчизинге чедир бүгү талалыг шиитпирлээрин хандырарын автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарынга болгаш Министрлер Чөвүлелдеринге, улус депутаттарының край болгаш область Советтеринге сүмелээн.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээп алыышкын черинге хамаатыларның киирген дилеглериниң дугайында «Хамаатыларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын чугаалажып көөр талазы-биле Владимир хоорайның улус депутаттарының Советтериниң ажылының дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1986 чылдың апрель 16-да доктаалын күүседип турарының дугайында айтырыгларны Президиум чугаалажып көрген. Бо айтырыглар талазы-биле чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Республиканың күрүне амыдыралының өске-даа чамдык айтырыгларын Президиумнуң хуралынга база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

ПЛАНДАН АЖЫР АЛГАН

Бо чылдың эгезинден бистиң республиканың улус ажыл-агый адырларының бүдүрүлгелери, бригадалары, участоктары, цехтери партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур социалистиг чарышты калбартып, бедиткен социалистиг хүлээлгелерни ап турар. Бөгүн Чурт үлетпүрү Чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш Чоннуң амыдырал хандырылга министерстволарының чамдык коллективтериниң хүлээлгелери-биле таныжаалыңар.

Москваның мурнакчы бүдүрүлгелериниң партия конференциязын төлептиг уткуур дээн эгелээшкини-биле Чурт үлетпүр министерствозунуң чоннуң суй-белек бүдүрер цегиниң коллективи таныышкан болгаш ону деткээн. Ооң ишчилери боттарының бар аргаларын санап көргеш, бо беш чылдың баштайгы үш чылының планныг онаалдаларын кол көргүзүглер талазы-биле конференцияның ажыттынар хүнүнге, 1988 чылдың июнь 28-ке чедир күүседирин хүлээнген. Суй-белек бүдүрүкчүлери ол үеге чедир 1 млн. 780 муң рубльдиң бараанныг продукциязын бүдүрер болгаш сайгарар сорулганы салган ол дээрге үш чылдың планы-дыр.

Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозунуң «Рембыттехника» бүдүрүлгезинде соодукчулар септээр А. И. Бадрединов удурткан бригада бо чылдың июнь 10-га чедир чартык чылдың планныг онаалдазын күүседипшаан, пландан ажыр 3 муң рубльдиң ачы-дузазын чонга чедирерин хүлээнген. Ол ышкаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 2 хуу өстүрерин, электри энергиязын, септелге материалдарын 500 рубльге камгаарын, бир чаартыкчы саналды киирерин база хүлээнген.

«Тыва коммунэнерго» коллективи партия конференциязынга уткуштур электри болгаш чылыг энергиязын сангарарының чартык чыл планын күүседирин, планнаттынганындан 4 муң квт-шак электри энергиязын камнаарын, чурттакчы чонга 3 муң рубльдиң ачы-дузазын пландан ажыр чедирерин, иштики курлавырларны мөөннеп тургаш, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 2 хуу бедидерин хүлээнген.

«Тувашвейбыт» бүдүрүлге каттыжышкынының Кызылда «Берёзка» ательезиниң коллективи нийти хуралга үш чылдың планын ёзугаар 113 муң рубльге ачы-дуза чедирер дээн даалгазын июнь 20-ге чедир бурун күүседирин, ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын 3 хуу бедидерин, 4 кижини холушкак мергежилге өөредирин хүлээнген.

Бо бүдүрүлгелерниң чаагай эгелээшкинин түс-түс министерстволар болгаш ведомстволар, чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкому деткээн. Ук коллективтерниң ишчилери соглээн сөзүнге бо болур дээрзинге бүзүрел турар.

Александр КАКУЛИН,
чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы.

НЕМЕЙ 30 МУҢ ТОННАНЫ

СЭКП-ниң XXVII съездиниң база партия Төп Комитединиң ооң соонда болгулаан Пленумнарының шиитпирлерин амыдыралга боттандырбышаан, күш-ажылчы коллективтер эргелеп башкарылганың чаа методтарын болгаш хевирлерин шиңгээдип албышаан, ажыл-агыйны эргелеп башкарарының чаа байдалдарында боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээр дээш кызымак ажылдап турар. Он бештиг беш чылдың үшкү чылы база партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы болур бо 1988 чылда күш-ажылчы коллективтер бедиткен социалистиг хүлээлгелерни алгылаан.

«Тыва автотранс» бүдүрүлге каттыжышкынының бүдүрүлгелериниң коллективтери чүък сөөртүлгезин болгаш пассажирлер аргыштырылгазын организастаарын сайзырангайжыдып, камналга чурумун шыңгыырадып, долу бот-орулга-чарылганы болгаш бот-акшаланыышкынны нептередип, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглап тургаш, планныг онаалдаларны күүседир талазы-биле социалистиг хүлээлгелерни алган.

Каттыжышкынның Кызылда кожуп чоруур механизастаттынган колоннаның ийи бригадазы он бештиг беш чылдың үш чылының КМК-ның ниити коллективи 2,5 чылдың пландарын, Минусинск АТБ-ниң коллективи Шагаан-Арыг АТБ-ниң чолаачылар бригадалары чүък сөөртүлгезиниң хемчээлиниң, Тываның автосептелге заводунуң коллективи бараанныг продукция, чонга чүүлгүн дажыгааар талазы-биле конторанның ажылчы ишчилери чонга ачы-дуза чедирериниң саарылга хемчээлиниң талазы-биле бирги чартык чылдың планныг онаалдаларын СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының ажыттынар хүнүн таварыштыр күүседир деп хүлээлгени алган.

«Тыва автотранс» каттыжышкынның социалистиг хүлээлгелеринге кирген чүүлдерни көрзээл.

Чүък сөөртүлгезиниң болгаш пассажирлер аргыштырарының чыл планын хуусаа бетинде, декабрь 29-та күүседир, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының ажыттынар хүнүнге чедир 30 муң тонна янзы-бүрү чүъкту планга немей сөөртүр, керээлиг онаалдаларны долу күүселдезин чедип алыр, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн планда көрдүнгенинден 1 хуу бедидер, 1 рубль орулгага онаашпыр чарыгдалдарны 0,4 көпеекке кызырар.

Чолаачыларның болгаш септелгеде ажылдап турар ажылчыннарның профессионал мергежилин бедидип, техниканы хумагалыг ажыглаар дээш чарышты улам хөгжүдүп, техниктиг ажаалданың шынарын экижидип тургаш, 103,7 тонна бензинни, 250 тонна дизель одаар чүүлүн, 805 кезек дугуйну, 382 тонна демир-дашты, 242 муң киловатт-шак электри энергиязын камнап алыр.

Ажылчыннарның техниктиг чогаадылгазын хөгжүдүп тургаш, чылда экономиктиг ажыы 54,5 муң рубль түңнүг 180 чогаадыкчы саналдарны бүдүрүлгеге нептередир. Техниктиг ажаалдага болгаш үүрмек септелгеге хөй эдилгер-биле ажылдаарын чедип ап, септелгеде ажылдап турар ажылчыннарны коллективтиг керээже болгаш бот-орулга-чарылгаже шилчиткеш, автомашиналарны шупту иштиг үндүрериниң коэффициентизин чүък сөөртүр автомобильдерниң — 0,61, автобустарның — 0,72, таксилерниң — 0,78, кожуглар ажыглаарын — 0,65 кылдыр бедидерин чедип алыр. Контейнерлер-биле чүък сөөртүп чедирериниң хемчээлин 2 хуу, хаптап каан чүъктерниң — 6,7 хуу, кожууглуг машиналар-биле чүък чедирериниң хемчээлин 5 хуу улгаттырар.

Шимчээр составты ажыглаарын экижиткениниң, пассажирлер аргыштырылгазын организастаарын сайзырангайжытканының күчели-биле чоннуң херегледин бүрүн хандырарын чедип алыр. Чонну эки хандырар дээш социалистиг чарышты улам калбартыр.

Автосептелге заводунга дөрт чаа технологтуг дериглерни нептередип, ам бар бүдүрүлге шөлдерин ажыглаарын экижидип, бүдүрүп турар продукцияның шынарын бедиткеш, материалдыг болгаш энергетика курлавырларын камналгалыг ажыглап тургаш, 13 муң рубльдиң продукциязын пландан ажыр бүдүрүп үндүрер. Чонга амыдырал ачы-дузазын чедирер чыл планын 13,6 муң рубльге, ооң иштинде чоннуң чүъгүн дажыглаарын 12 муң рубльге ажыр күүседир.

Тудуг-монтаж ажылдарының чыл планын декабрь 25-те күүседир. Шагаан-Арыг хоорайга дөрт чуртталга бажыңын, Кызылга хоорайлар аразынга контейнерлиг чүък сөөртүр конторанның бүдүрүлге корпузун, № 1 автобүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйынга 50 баш хаван кирер кажааны, Минусинск хоорайга 100 орунуг ниити чуртталга бажыңын, № 3 автобүдүрүлгеге 10 квартиралыг чуртталга бажыңын, Шагаан-Арыг хоорайга 200 автомашина кирер автобүдүрүлге блаазазын тудуп, ажыглалга киирер.

Чыл дургузунда 250 чолаачыны септелгеге ажылдаар 120 ажылчынны белеткээр болгаш 50 ажылчынның, 27 специалистерниң болгаш албан-хаакчыларның мергежилин бедидер.

Азыл-чем программазын чедиишкинниг боттандырар сорулга-биле каттыжышкынның дузалал ажыл-агыйындан 6 тонна эът продуктуларын алыр болгаш 3 тонна югаа аймаан өстүрер. 1988 чылдың дүжүт ажаалдазының үезинде көдээ ажыл-агый продуктуларын кыска хуусаада чидириг чок сөөртүрүн чедип алыр. Ажылдап турар кижи бүрүзү социал-культура-амыдырал тудугларынга дөрттен эвээш эвес хүн ажылдаар.

Республиканың транспорттулары социалистиг хүлээлгелеринге немелде чүүлдү киир бижээн. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының ажыттынар хүнүнге чедир 30 муң тонна чүъкту планга немей сөөртүрүн олар шиитпирлээн. Ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарынче шилчээнивис хүлээлгелеривисти эде көөрүнче бистерни албадапкан деп транспортчулар чугаалап турар.

Маадай-оол ОЮН.

АЖЫК КОСМОСТА

Ужудуушкун башкарар Төп, февраль 28. (СЭТА). Башкарылгалыг «Мир» комплекстиң ужудуушкунунуң программазын ёзугаар Владимир Титов биле Муса Манаров ажык космосче үнгеш, хүн батареязының шенеп көөр секциязын быжыглаан. Москваныы-биле 12 шак 30 минута турда олар дериг-херекселдерин үндүрүп алгаш, ушкү хүн батареязынга ону улаан. Ук батареяны эрткен чылдың июнь айда Юрий Романенко биле Александр Лавейкин тургускан турган.

Ол батареяның чаа секциязын эки шынарлыг материалдан кылган, ооң ажылының коэффициентизиниң ажыктыы өскелерден бедик. Космонавтылар комплекстиң даштыкы кезээн хынап, чаа приборларны тургускан болгаш үр ажылдаан эрги материалдарның чамдык хевирлерин ап алганнар. Олар ажык космоска 4 шак 25 минута дургузунда ажылдааннар.

Космонавтыларның кадыкшының байдалы эки.

ДЕЛЕГЕЙ ДЕҢНЕЛИНДЕ

Львовтуң «Электрон» төп каттыжышкыны биле Варшаваның телевизор заводу дөрткү салгалдың телевизорларын шенеп көөрүн доосқан. Шенелде доозулган соонда ийи тала комплектацияның детальдарын бот-боттарынга бээр дугайында кады ажылдажылганың керээзинге ат салган.

Ол ажылды ССРЭ биле ПУР-нуң аразында 1985 — 1990 чылдарда телевизор бүдүрериниң талазы-биле эртем-техниктиг кады ажылдажылгада көрдүнген программа ёзугаар боттандырган. Чаа телевизор шынарының талазы-биле делегей стандартынга дүгжүп турар.

Львовтуң «Электрон» дээр телевизорларын ГФР, Бельгия, Голландия, Франция садып ап турар.

(СЭТА).

Кызылчыларның кичээнгейинге

1988 чылдың март 4-те 8 шактан 13 шакка чедир улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Надежда Лаврентьевна Верхотурова-биле школалар болгаш школа назыны четпээннерниң албан черлериниң ажылының айтырыгларының талазы-биле телефон дамчыштыр дорт чугаалажып болур. 2-34-51 дугаарлыг телефон дамчыштыр харылзажыр.

• • •

Арагалаашкын-биле демисел айтырыгларынга хамааржышкан Кызыл хоорайның төп районунуң хамаатыларының чыыжы «Найырал» кинотеатрынга март 2-де 17.00 шакта болурун хоорküүском дыңнадып тур.

Улусчу контроль

1988ч. февраль. № 2 (165)

Улусчу контроль комитеттеринде

БАЙ-ХААК

Кодээ ажыл-агыйда хөйү-биле ажыглаттынып турар электри шимчедикчилерлиг тургузугларының, оларны ажылдадыр аппараттарының база фермаларда янзы-бүрү механизмнерниң техниктиг ажаалдазын боттандырары-биле тускай тургустунган «Тыва агроүлетпүрэнерго» бүдүрүлге каттыжыышкынының чамдык районнарда бүдүрүлгелери оларга даандырган ажыл-херекти чогуу-биле чедир организастап шыдавайн, совхозтарның ажыл-херекчи дузалакчылары болур сорулгазын чедип чадап туруп берген.

Ыңзыг байдалдың тодаргай чижээн Бай-Хаакта ажыл-агыйлар аразының «Агроүлетпүрэнерго» бүдүрүлгезинге чоруткан хыналдаың түңнелдери көргүскен. Ол бүдүрүлге Таңды районнуң беш совхозтары-биле керээлиг ажылдап турган, эрткен чылын 4 совхозка керээлерин чедир күүседип бербээн. С. К. Тока аттыг, ССРЭ-ниң 50 чылы, «Коммунизмниң херели», «Россия» совхозтарга ниитизи-биле 38 муң рубль ортектиг ачы-дуза чедирер турган, чүгле 21,6 муң рубль өртектиг ажылдарны кылып күүсеткен. Кол чылдагааннар чүл дээрге, техниктиг ажаалдаың графиктериниң сагыттынмазы, ажылчыннарның кол хүлээлгезинден өскээр чардыгары, үргүлчү солчуру база дугурушкан талаларның бот-боттарынга контроль чогу болуп турар. Чижээлээрге, инек саар тургузугларның болгаш аппараттарының ажаалдазын кылыр звено чүгле ийи кижиден тургустунган, ажылынга четтикпейн, кылза чогуур операцияларны долу эвес күүседип турар. Графиктериниң үргүлчү үстүрүнүң болгаш ажаалданың куду шынарлының түңнелинде дериг-херекселдерниң үрелиишкиннери көвүдеп, оларны эдери-биле планнаттынмаан септелге ажылдары эдерик, байдалды улам нарыыдадып турар. «Агроүлетпүрэнерго нуң» удуртукчулары бригадаларын, звенолорун үрелиишкиннер эдери-биле ынайбээр октаарынга өйлежип, оларны профилактиктиг ажылдардан чардыктырып турар болган.

Багай ажылдың түңнелинде тыптып турар хөй септелге ажылдарын күүсеткениниң дугайында актыларга улгаттырган расценкалар ажыглап, совхозтардан артык төлевирни база бүдүрүлге ап турган. Ажыы козүлбес ачы-дузаның хөй чарыгдалдыының ужурунда 2 совхоз 60 чылын улаштыр керээлер чарбайн барган. Совхозтарга эргежок чугула дузаны багай организастааның түңнелинде чаа тургустунган бүдүрүлге херек кырында адын баксырадып эгелээн.

Таңды районнуң улусчу контроль комитеди бүдүрүлгениң ажылын чогуур ёзу-биле организаставааны дээш оон начальниги Н. Н. Машанокту доңгуткан, кол инженери М. Г. Роленковту сагындырган. РАҮК-түң удуртукчуларының фермаларда механизмнерниң техниктиг ажаалдазынче сула кичээңгей салып турарын, чаа бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазын хайгааралга чедир албайн турарын айыткан, оларның чогуур хемчеглер алыр дугайында аазаашкыннарын контрольга алган.

ХАНДАГАЙТЫ

Одалга-энергетиктиг курлавырларының чөп ажыглалының талазы-биле чоруттунган хыналдалардан Өвүр районнуң ийи совхозу, 7 организациязы электри энергиязын, 3 совхозу, 14 албан черлери хөмүр-дашты эрткен чылын лимиттен ажыр чарыгдааны билдинген. РАҮК-түң хамаарылгазында турар организациялар ниитизи-биле 195 тонна бензинни планнаттынганындан ажыр чарыгдаан.

Ыланғыя совхозтарда нефтепродуктуларының ажыглалы төтчеглекчи байдалдыг. Нефтескладтарның техниктиг байдалы багай, ажыдар, дуглаар краннардан, кудар шлангалардан, хоорзаларны улаштырган черлерден дамдылап агары хөй боор турар, доскаарларның аксы ажы дуглаттынмаан, сезон үезинде хову бригадаларынга чедирген кывар-чаар материалдар демир-хуугнап куттунуп турарындан төктүп-чайлыры хөй.

Электри энергиязын эң-не камналга чок чарыгдап, ооң учётун саңдаргай байдалга чорудуп турар ажыл-агый «Коммунизмче орук» совхоз болган. Эрткен чылын планда көрдүнгенинден 3488 киловатт-шак энергияны артыкка чарыгдаан. Оон аңгыда учёт чокка ажыглаттынып турар энергия, ону оорлаарының фактылары хөй илерээн. Совхозтуң электри четкизинден хандыртынып турар 6 организацияның иштинде, чурттакчы бажыңнарының 77-зинде санакчылар тургустунмаан. Солчур суурда электри удазының санакчылардан дашкаар, кажаа-хораа, сарайларже бүдүү улап алгаш, чырык ажыглаар хамаатылар хөй илерээн. Оларга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни совхозтуң удуртукчулары ап чорутпайн турар. Ажыглаан энергиязының хөлезиниң үр үеде төлевес хамаатылар-биле эптежип турар. 237 өрге өрелиг болганы илерээн. Өрениң ниити түңү 2 муң рубль ажып турар. Ооң-биле чергелештир совхоз бүдүрүлгезиниң улам электрижидериниң хемчеглери боттанмайн турар. Электри-биле чедир хандыртынмаанындан ыяш дилер, чазаныр цехтериниң, сүт-бараан фермазының дериг-херекселдери четче ажыглаттынмайн, электри шугуму малчын коданнарның доозазынга четпейн турар.

Өвүр районнуң улусчу контроль комитеди одалга-энергетиктиг курлавырларның камналгазының байдалын сайгарып көргеш, «Коммунизмче орук» совхозтуң удуртукчулары бо талазы-биле партия, чазактың айтыышкыннарын күүсетпейн турарын демдеглеп, совхоз директору К. Ш. Донгакты, кол бухгалтери В. М.-Д. Моңгушту шыңгыы доңгуткан, камналга чурумун сагыыр дугайында оларның аазаашкыннарын контрольга алган.

ТЭЭЛИ

Районнуң улусчу контроль комитединиң прокуратура-биле кады чоруткан хыналдазы совхозтарда шээр болгаш бода малдың алгы-кежиниң ажаалда-хайгааралында, кадагалалында шыдажыр аргажок четпестерни илереткен.

Удуртукчулар, тускай эртемниглер эътке хереглээн, өлген малдың кежин технологияны хажытпайн камныг соор, өй-шаанда дузаар, херек болгаш сайгарар хемчеглерни албайн келген. Эрткен чылын 4 ажыл-агыйларның ортумаа-биле алырга, 47700 рубль өртектиг 8615 шээр, 891 бода мал кештери белеткел конторазынга дужаатынмаан.

Чыл төнчүзүнде бар кылдыр отчёттарда көргүстүнген 484 инек, 3393 өшкү, хөй кештери херек кырында ынаар баарга, оранчок эвээш болган. Зоотехниктериниң, бригадирлериниң негелде чогуп ажыглааш, малчыннар кештер дужаавас, янзы-бүрү чылдагааннардан, хандавыр чок аарыглардан өлген малдың кежи-биле кады эрттедип, хоол турар таварылгалар кайы хөй.

Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң белеткел конторазы 5000 тонна кылыр алгылар хүлээп алыр планын доңгуп-ле 796 чедирген. Ону хуу малдыг кижилер саткан. Ниитиниң малының кештерин стандартка дүүшпес дээш хүлээп алырындан ойталаан.

Алгы-кештиң дужаалдазын болгаш кадагалалын эжижидер дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың август 27-де хүлээп алган № 1027 доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглер албааны дээш «Дөң-Терезин», «Барлык», «Шекпээр», «Хемчик» совхозтарының директорлары Д. Сааяны, И. Идам-Сүрүңнү, И.-С. Эрес-оолду, Д. Сааяны, кол зоотехниктер С. Ооржакты, В. Моңгушту, У. Моңгушту, А. Моңгушту, белеткел конторазының директору В. Моңгушту шыңгыы сагындырган.

Чөөн Хемчик районда улусчу контроль комитединиң, «Шынның» каттышкан рейдизи

БАРГАШ КАТАП КӨӨРГЕ...

● Саанчыларның күш-ажылының байдалдарын экижидери, фермаларга амыдырал хандырылганын, хеп солуп кеттинериниң өрээлдерин, душтаныр черлерни ажыглалга кирери РАҮК-түң, совхозтарның, ында инженер-техниктиг хандырылганың ажылдакчыларының дорт хүлээлгези.

● Хол-биле кылыр кадыг ажылдардан, өдекти, мал чемин сөөртүрүнден, бидонну сүттү чүъктээринден херээжен холдарны чайладыры-биле сүт-бараан фермаларынга долу механизастаашкынны чорудар, бирги ээлчегде, биче механизацияны, аът тергезин, оода чадаарда, чадаг-шанактарны ажыглаар.

Бүдүн бир хүннүң дургузунда бүгү фермаларга чедип, ында күш-ажылдың байдалы-биле таныжып четтигиптивис. Декабрь, январь айларга деңнээрге, хүн дурту узаан, кодээ ажыл-агыйның ишчилеринге таарымчалыг талаларын февраль көргүзе берген. Улуг соок чок боорга, малдың бир кезиин ажык шөлче дашкаар үндүрүпкен. Хүндүскү чемгериглгени инекчилер ында чорудуп турар.

Ийи чыл бурунгаар, 1986 чылдың февраль 21-де, Чөөн-Хемчик районда совхозтарның сүт-бараан фермаларында бүдүрүлге чорудулгаларын механизастааның, күш-ажылдың нормалаашкынының болгаш камгалалының байдалдарының дугайында айтырыгны республиканың Улусчу контроль комитединиң хуралынга чугаалажып көрген. Хол-биле кылыр кадыг ажылдарны долу механизастаашкынче кирбээни, ажылдаар черлерниң байдалдарын таарымчалыг кылдыр тургуспайн турары ынчан чидиг шүгүмчүлелге таварышкан. Садыг, медицина, культура амыдырал хандырылгазы үзүктелиишкинге таваржып турган. Бир кезек үе эрткенде республиканың Улусчу контроль комитеди чугаалажып көрген айтырыг талазы-биле хүлээп алган доктаалдың күүселдезин база хынап көрген.

Сүт-бараан фермаларында аар күш-ажылды механизастаарынга херек машиналарның, дериглерниң чагыгларын кирген, «Искра», «Большевик» совхозтарның инек кажааларын эде кылырының төлевилел-смета документилерин кылган. Ийи авточүдүрүкчүнү, мал чемнери үлээр ийи машинаны «Чыраа-Бажы» совхозка үндүрүп берген. Чамдык ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларында уруглар садтарын ажыглалга кирген. Садыг, буфет ажыглалынга хереглээр бажыңнарны туткан, аъш-чем бараанн арын ында садып эгелээн.

Саанчыларның, инек кадарчыларының, бызаа ажаакчыларының күш-ажылын чиигедир талазы-биле хемчеглерни чорудуп турары ам-даа оожум темпилиг болуп турарын көрдүвүс.

Техниктиг хандырылганы доктаамал хайгааралга алыр специалистерни, массалыг мергежилдиң ажылчыннарын совхозтарда белеткеп, өөредип база бижыглап турары четпес. Совхозтарның кол инженерлери үргүлчү солчуп турар. Доктаамал ажылдап турар инженер-техниктиг ажылдакчылар ховар. Инженер-техниктиг албаның харысалгалыг ажылдакчыларының ортузунда партийжи өзек колдуунда чок боор турар. СЭКП райкомунуң кодээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи Ч. Х. Чүлдүмнүң чугаалап турары-биле алырга, партия кежигүнү инженер кижи совхозтарда ховар. Негелдени күштелдире бээрге, тускай эртемниглер ажылын каапкаш, өскээр чоруй баар таварылгалар бар. Оларның орнунга ажылдаар белен специалист кайын тыптыр ийик. Ынчангаш инженер-техниктиг хандырылганың ёзулут ээзи тывылбайн турар.

Ооң уламындан дараазында четпестер чылдан чылче «кожуп» турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң Дөң-Терек сүт-бараан фермазын ап көрээли. Инек кажаазында бүдүрүлге чорудулгаларының чамдык кезектерин механизастаан-даа болза, ында амыдырал хандырылга, саанчыларның хевин солуттунуп кедер, ол хепти кургадыр өрээлдерни ажыглавайн турар. Оларның чамдызының эжиктерин дуй шаап каан, ажыктарын доң хыраа туда берген. Кочегарка бо черлерниң мырыңай чанында. Ооң чылыын ажыглаар дээр болза, он беш-чээрби метр хире хемчээлге чылыг шугумун чорудар. Ону кылып алырынга хөй чарыгдал-даа кайын үнер.

Сава чуур ужурлуг шөл база хааглыг. Ынчангаш кочалдар, бидоннар, өске-даа саваны чуур изиг болгаш соок суглуг өрээлдиң таарымча чогу аажок. Ынчанмайн канчаар, чуурунга ону белеткеп кылган эвес. Ынчангаш чуулдага ажыглаттынган 0.5 тонна сугну кочал-биле хүнүң-не дашкаар үндүр төгер. Бо ферманың осеменатору Римма Моңгуштуң ажылдаар черинин соогу даштын-биле домей.

Саар инектер турар чер харын чылыг. Ооң батареяларында, хоолайларында идиктерин, халаттарны кургадып турар.

Дөң-Терек сүт-бараан фермазында хамык чүъкту холдуунда хол-биле чүдүрер, дүжүрер. Бригадир Попов Моңгуштуң чугаалап турары-биле алырга, фермада бижыглаттынган «Беларусьтуң» кормораздатчик сөөртүр белдири ажылдавас, чогум кормораздатчиктиң боду — Чыргакыда. Ажыглаар ужурлуг өрээлдерин, механизмнерин, дериглгелерни эдип алырының, кылырының дугайында ол чүнү-даа ыыттавады. Өске улустарның маңаа чедип келгеш, кылып бээрин манап турар янзы бар.

Кайы-даа фермаларда бар чунар-бажыңнарның, душтаныр черлерниң, сушилкаларның ажыглалы долу эвес. Чай кадында изиг шай ижип алыр, чыныр, сандайга оруп, бичии дыштаныр арга эвээш болуп турар. Чүге дээрге күш-ажылдың байдалдарын экижидеринче кичээңгейни бригадирлер, профбөлүктер өөренип калган эрги чаңчылы-биле кичээнгей салбайн турар.

«Большевик» совхозтуң сүт-бараан фермазында иштин чаң-чаа механизастаан бир кажаага кирдивис. Чадаанадан кереэ ёзутаар келген монтажниктер бригадазы (бригадири Часыг-оол Лаа) 1.5 ай үениң дургузунда ол кажааны механизастап тургускан.

— Монтаж ажылдарын кылып чорударынга 6 муң рубльди үндүрген — деп, бригадир чугаалады.

Ынчалза-даа чедир дугуржуп албааныңдан, кажаа иштинде трактор эртер черни олар дуй монтажтап каан, оон чүгле аът тергези эртер кылып каан. Бүдүн улут системаны кышкы үеде катап эдер арга кайын турар ийик. Ону чүгле чайгы үеде катап эдер. Чаа чүүлдү ыяк кылдыр, автотранспорт-биле база эртер кылдыр чаңгыс аай кылып алган болза эки турган.

Биче механизация чогундан чүъктээр, хол-биле сөөртүр кадыг ажыл кайы-даа фермада бар болду. «Хондергей» совхозта Оймак сүт-бараан фермазында бүгү ажылды чүгле хол-биле кылып турар.

— Өл өдек сөөртүрү эң берге-дир — деп, саанчы Татьяна Сат бискe чугаалады.

Бо ферманың бригадири Урана Моңгуштуң чижеглей санааны болза, хонукта саанчылар, инек кадарчылары 4 тонна өдекти кажаа иштинден үндүр сөөртүп турар. Өдектиң хемчээли ол хире, чүге дээрге оон арасында хүл, хирээнди дээн ышкаш курган бүдүмелдерни инек адаанче, өл-шык эвээш болзун дээш, мында уруп турар улус болду.

Механизастаарынга дериг-херекселдер чедишпес чүве болганда, инек кажааларын кыска үениң дургузунда долу механизастаптар аргалыг эвес. Кайы-даа сүт-бараан фермаларынга аът, шары, теве күжүн ажыглаары күзенчиг. Тазтарның, демир ванналарның орнунга чадаг-шанактарны чүге ажыглап болбас деп?

Республиканың Улусчу контроль комитединиң контролюнда турар бир кол айтырыгның чамдык талаларын барып көрдүвүс. Херээжен ажыл-ишчилерниң ажылдап турар черлериниң күш-ажылының байдалын экижидери — РАҮК-түң (С. К. Долгар), совхозтарның, ында инженер-техниктиг хандырылганың ажылдакчыларының бирги ээлчеглиг хүлээлгези.

Комбу-Маадыр СЕГЛЕНМЕЙ,
районда улусчу контроль комитединиң даргазы.
Арапчор ОКСУР,
«Шынның» корр.

Ян ЧОЛДАКТЫҢ «Ажылчын хеп кургадыр тускай өрээл токта...» деп чуруу.

ДААСКАН ТУРБУЖЕ

Кызыл районнуң улусчу контроль комитединиң ээлчеглиг хуралынга улус өөредилге килдизиниң болгаш районнуң кижи эмнелгезиниң удуртукчуларының акша-хөреңгилерни саң-хөө чурумун каржызы-биле үреп, кайы хамааньчокка чарыгдап турганының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

Республиканың Саң-хөө болгаш Чырыдыышкын министерстволарының талазындан документалдыг хыналдаларны кылып чорутканының түңнелинде районнуң улус өөредилге килдизи (эргелекчизи С. Х. Ондар) штаттен дашкаар ажылдакчыларны туткаш, дыка хөй шын эвес төлевирлерни чорудуп турганының түңнелинде күрүнеге когаралды чедирген.

Мындыг янзылыг саң-хөө чурумуну үрээр чоруктар чаңгыс бо удаада эвес, моон мурнунда чылдарда удаа-дараа боор турганын улус депутаттарының Кызыл район Совединиң күүсекчи комитединиң 1986 чылдың март 19-та хүлээп алган шиитпиринде тодаргайлап айыткан болгаш бухгалтер учёдун үндезини-биле экижидер дугайында улус өөредилге килдизинге даасакан турбуже ол шиитпир херек кырында күүсеттинмейн, анаа-ла саазын кырында арткан.

Районнуң улус өөредилге килдизинде бухгалтер учёду багай тургустунганын 1987 чылдың июнь айда Саң-хөө министерствозунуң чоруткан хыналдазы катап шыңгыы демдеглээн турбуже, бухгалтер учёдун экижидер талазы-биле кандыг-даа хемчег албааның түңнелинде ол бөгүнге чедир багай боор артпышаан болгаш социалистиг өнчү-хөреңгини карак огу дег камгалаарының негелделеринге дүүшпейн турар. Ооң түңнелинде 1986 чылда канцеляр болгаш ажыл-агый чарыгдалдарынга 27,4 муң рубльди, дериг-херекселдер садып алырынга 19 муң рубльди, шалынга 34,6 муң рубльди, а 1987 чылдың 10 айларында шалың төлевиринге 50,3 муң рубльди ажыр чарыгдаан.

Удуртукчунуң бадылаваан актыларын ёзугаар 6,7 муң рубльдиң өртектиг чүүлдерин үндүр бижээн. Специалистерниң тускай хыналда, чөпшээрели чокка радио аппараттарын, музыка херекселдерин үндүр бижип турган.

Кара-Хаак ортумак школазы 1987 чылдың июль айда ийи хаванны Кызыл райпозунга дужааган турбуже, ооң өртээн декабрь 25-ке чедир шилчитпээн. Шамбалыг ортумак школаның ажыл-агый эргелекчизи С. Д. Моңгуш 1987 чылдың июнь айда дужааган ийи хаванның өртээн бодунга шиңгээдип алган.

Черби школа-интернадының директору М. П. Золотухин школага 10 хевис, 10 метр хевис чадыгларын алган турбуже, ол өртектиг чүүлдерин кинир даңзылавайн турганы хыналдадан илерээн.

Школаларда өре-самчыгдалдарны төлеттирер талазы-биле хемчеглер алдынмайн турар. 1987 чылдың ноябрь 1-ге чедир 9 кижиниң кырында ниитизи-биле 7,8 муң рубль түңнүг самчыгдалдар бар. Штаттан дашкаар 3 кижини туткаш, оларга ажыл төлевиринге 3,3 муң рубльди артыкка чарыгдаан.

Район эмнелгезинде байдал база дээредевес. 1987 чылдың ноябрь, декабрь айларында чоруткан документалдыг хыналдадан районнуң кижи эмнелгезинде саң-хөө чурумун каржызы-биле үр чылдарның иштинде үреп турганы илерээн. Ооң түңнелинде ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1981 чылдың декабрь 4-те «Професия талазы-биле дакпырлап ажылдаары болгаш ооң чурумунуң дугайында» доктаалын, ССРЭ-ниң кадык камгалал министриниң 1986 чылдың ноябрь 10-да дужаалын удуртулга болдурбайн, ону каржызы-биле доктаамал хажыдып келген. Ооң түңнелинде поликлиниканың чолаачыларынга санитаркалар хүлээлгезин «дакпырлап ажылдап турганы дээш» телеп турган, а херек кырында олар санитарка хүлээлгезин күүсетпээн-даа. Дакпырлаан дээш күрүне карманындан 7098 рубльди алганнар.

Ооң иштинде 1986 чылда 3235 рубльди, 1987 чылда 3863 рубльди ыракта ажыр чарып, чоннуң кадыын камгалаарынга үндүрген акша-хөреңгини боттарының тура-зы-биле чарыгдап, саң-хөө чурумун каржызы-биле үрээн. Бо акша-хөреңгини мынчаар ажыр чарып турда, райкүүскомнуң саң-хөө килдизи, иштики херектер килдизи та чүнү көрүп турган чүве? Мынча хөй акша-хөреңгини 2-3 чыл иштинде кол эмчи А. Н. Зайцевтиң кандыг-даа үндезиң чок, хоозун дужаалынга үндезилеп алгаш төлеп турган болган. Саң-хөө бо хире будулчак болганда, район эмнелгезиниң акша-хөреңги чарып турган документилери чидип турар апарган. Чижээлээрге, 1986 чылдың апрель айның саң-хөө документилери чок чиде бергени ревизия үезинде илерээн.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1973 чылдың август 6-да доктаалы-биле бадылаан касса операцияларын чорударының дугайында саавырны район эмнелгези каржызы-биле үреп турган. Санажылга төлевир ведомостарынга Спирина, Канзай, Хертек, Яровиков, Карпова, Петров оларның адын салдырып албайн 296 рубльди анаа-ла касса дептеринге чараан кылдыр үндүр бижип каан болган.

Оон аңгыда, ажыл төлевириниң талазы-биле кижилерден тыртып алган акша-хөреңгилерниң учёду багай тургустунган. Оон түңнелинде бараанннарны чээли-биле садып алганы дээш 2549 рубльди ажылдап турар кижилерниң шалыңындан тыртып албайн садыг организацияларынче шилчидип турган. Ниитизи-биле күрүнеге 28,2 муң рубль түңнүг когаралды чедирген, оон иштинде 18,9 муң рубльди пенсия болгаш пособиеге, 6 муң рубльди штаттан дашкаар артык кижилер тударынга, 3,3 муң рубльди ажыр чарыгдаан.

Районнуң улусчу контроль комитеди үстүнде адаан удуртукчуларның саң-хөө чурумун каржызы-биле үреп турганын чугаалажып көргеш, улус өөредилгезиниң килдизиниң эргелекчизи С. Х. Ондарны шыңгыы доңгуткан, кол эмчи А. Н. Зайцевке чедирген когаралдарның чамдык кезиин төледир сорулга-биле бир айның ажыл төлевирин тыртарын шиитпирлээн болгаш саң-хөө байдалдарын кыска хуусаада экижидип, эде тургузарын удуртукчуларга шыңгыы даашкан.

Александр КӨШКЕНДЕИ,
Кызыл районнуң улусчу контроль комитединиң штаттан дашкаар инспектору.

ФОТО-ЧУРУКТАР ШҮГҮМЧҮЛЕП ТУР

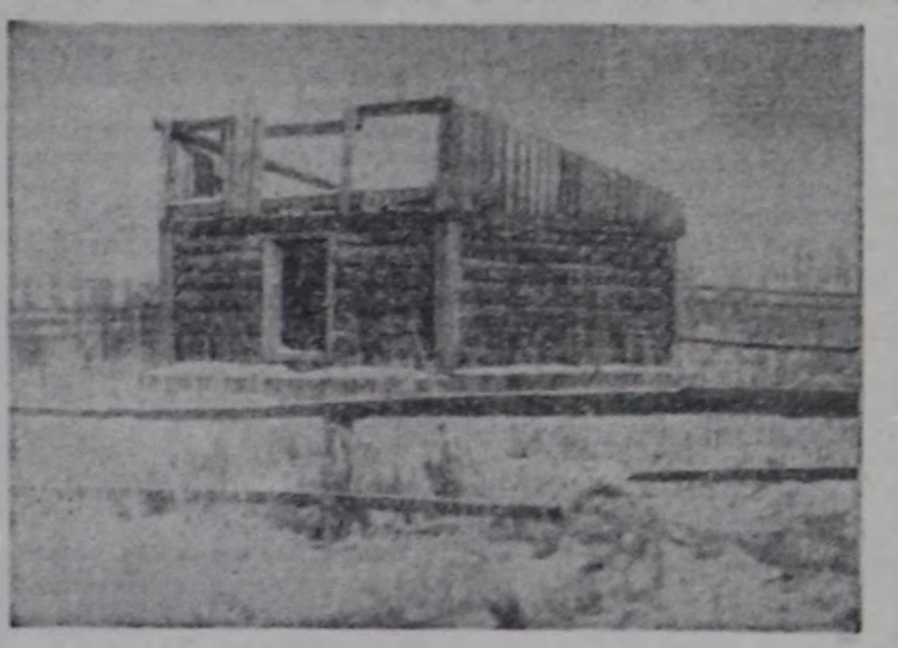

«Ак-Туруг» совхозтуң девискээринде ажыглал чок турар иштиг үрелик кудуктуң даштыкы хевири. Бир эвес ону ажыглалга кирип алыр болза, ук ажыл-агыйга эвээш эвес камналганы ол нагадылап болур.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

ЧУРУКТА: Кызылдың хлеб заводунуң хендир-биле кады быжырып каан булочказының артынчызы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу, шүлүү.

«Бурундуктуг» булочка

Бузурнуккан хаваннарлыг
Бузук кажаа кыдыындыва
Бурундуктуг булочка
Бургурт кылдыр кээп дүшкен.
— Ха...ха! Сени-даа але,
Кайынын үндүң, кадыг эр — деп,
Кадып калган кара хлеб
Хажыызындан хааштап-тыр.
— Булочка менде чүү деп!
Бурундуктааш салыптылар.
Садып алгаш, чиген кижи
Чанчаттыыгаш шывадапты.
Каттырып каан, шоодуп чыткан
Кара хлеб мынча деп-тир:
«Шилдер бузуу бар-дыр» — дигеш,
Шимеш кылган, чыдыр-ла мен.
Четпестерге чемелеткен
Сенде, менде буруу чүү боор.
Ажыл-кижи эде кылбас
Ажылчында болбазыкпе...
Кыжыраан дег, бурундуктаан
Кызыл хоорай булочказы
«Хлеб кылыр заводтуң
Хинчектиин» — дээш, ыглай берген.

БАШ УДУР КЫЛБААНЫНДАН

«Мээң суурум — мээң салымым», «Өг-бүле байырлалы», район төвүнге «Авам ачам база мен — спортчу өг-бүле бис» база интернационалчы найырал декадазы болгаш өске-даа солун чүүлдер эрткилээн. Сут-Бажы, Ильинка, Бояровка, Бүрен-Аксы болгаш оон-даа аңгы суурларның культура бажыңнары чурттакчы чоннуң дыштанылгазын организастаар дээш боттарының ажылын эде тургузуп турар.

Бичии уругларның урая чүүл школазы бодунун ажылын коскузу-биле экижидип, чурулгага, хөгжүмге чаштарны өөредип турар. Культура ажылының чамдык албан черлери чурттакчыларның сонуургалдарының аайы-биле бөлгүмнерни тургускулаан. Чижээ, Бүрен-Хемде — «Хозяюшка», Бояровкада — «Родник», «Зорьянка» болгаш оон-даа ыңай. Районнуң Культура бажыңында дискозал комсомолчуларының болгаш аныяктарның хостут шактарын эрттирер чери болу берген. Үжен хардан өрү назылыгларга дыштанылга кежээлерин база эрттирилээн.

Районда «Каа-Хемниң хаяалары» чечен чогаал каттыжыышкыны суурларже ыңып, отчёдун чоңга бараалгалып турар. Ооң кежигүннери дыңнакчыларның сонуургалын чаалап алган.

Ынчалза-даа культура-массалыг ажылдарны эде тургузары, культура албан черлерин чоннуң дыштанылгазынга долузу-биле ажыглаары оожум чоруп турар. Бүрен-Бай-Хаакта, Көк-Хаакта, Кундустугда кодээ культура бажыңнары боттарының мурнунда чугула сорулгаларны күүседиринге таарымчалыг эвес. Кодээ Советтерниң күүскомнары, совхозтарның удуртукчулары чоннуң культурлуг дыштанылгазын эрттирер черлерниң ажылын экижидеринче кичээңгейин салбайн турар.

Кодээ культура бажыңнарынга номчулга конференциялары, мурнакчылар-биле ужуражыышкыннарны, айтырыглар болгаш харыылар кежээлерин эки организаставайн турар. Ынчангаш чүгле кино көргүзери-биле кызыгаарлаттынып, кижилер-биле боттут ажылдар чоруттунмайн турар чоруктарның чижектерин бо-ла көрүп болур.

Кандыг-даа ажыл-иштии чорударынга арга-сүме, дуржулга солчуру албан болгай. Кундустуг, Көк-Хаактың культура бажыңнарында ындыг эвес. Ол черлерде чөвүлелдерни тургуспаан.

Бүрен-Хемниң Культура бажыңы тудуп доозкан чылында 40 муң рубль-биле янзы-бүрү хөгжүм херекселдерин болгаш дыштанылгага, культура-массалыг хемчеглерге ажыглаар дериг-херекселдерни совхоз садып берген турган. 1986 чылда база катап 6 муң рубльге хөгжүм херекселдерин саткан. Ынчалза-даа культура ажылдакчыларының буруузу-биле 3050 рубльдиң херекселин читкен. Бо дээрге Культура бажыңының директору М. Х. Дамбаштайның ажылынга ээ-харысалга чогу.

Эдилээн эт-херекселдеринге ээ-харысалга чок чоруктарны Кундустуг, Көк-Хаак, Ильинка культура бажыңнарында база көрүп болур турган.

Совхозтарда культура бажыңнары ында ажыл-агыйларның балансызында. Ынчалза-даа совхозтар культура одагларын септээрин, оларның ажыглалын экижидерин уттуп турар. Харын-даа Кундустугнуң, Көк-Хаактың культура бажыңнары шак доңган. Бо объектилерниң чылыг дамчыдылгазының системазы үрелип калган.

Көк-Хаактың Культура бажыңының капитал септелгезин кылып бээрин совхоз каш чыл улаштыр аазап турар. Системазы ажылдавас, шала кырында дош доңа берген бажыңга кандыг ажылды чорудуп шыдаар боор. Шак-ла ындыг байдал — Кундустугда. Библиотеканың кырындан төгүлген сут дыка хөй номнарны үрээн. Бүрен-Бай-Хаактың, Бүрен-Хемниң культура албан черлериниң иштии соок.

Культура бажыңнарын кадрлар-биле четчелээр ажыл база чедир шиитпирлеттинмээн. Кодээ культура бажыңнарының сес директорунуң чүгле ийизи тускай эртемниг. Урая чүүл удуртур ам-даа алды кижи херек. Чурттакчылар культура бажыңнары-биле культура ажылдакчыларын хандырары чидиг айтырыг болуп артпышаан.

Көк-Хаак, Кундустуг кодээ культура бажыңнарының септелгезин үе-шаанда кыдыртпааны дээш совхоз директорлары А. К. Дресвянников, Б. В. Трубинов, кодээ Советтерниң күүскомнарының даргалары Ю. Д. Лопсан, С. П. Шишкин олар чоннуң мурнунга буруулуг. Кижилер-биле ажылды олар аас кырында чугулалап, а херек кырында уттуп турар.

Александр КААДЫР-ООЛ,
Каа-Хем районда улусчу контроль комитединиң кежигүнү.

ҮЕНИҢ БАЙДАЛЫНГА ДҮҮШТҮРЕР

Республиканың комсомолчулары болгаш аныяктары партияның XXVII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турарлар. Олар эрткен чылын, бүгү совет улус-биле бир демей, Улуг Октябрьның 70 чылын политиктиг болгаш күш-ажылчы улуг көдүрлүүшкүн-биле уткаан. «Улуг Октябрьның 70 чылынга — шалыпчы 70 неделя!» деп лозунну күш-ажылчы ээлчегге улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларындан 35 муң ажыг аныяк ажылчыннар киришкен. Оларның 4 муңу боттарының планныг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин күүсеткениниң дугайын комсомолдуң область комитединге рапорттаан.

Оларның иштинде В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бөдүүн рудалар болбаазырадыр цегиниң ээлчээниң, Бай-Тайга районнуң чоннуң амыдырал хандырылгазы бүдүрүлге эргелелиниң даараныпга цегиниң, Мөңгүн-Тайга районнуң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң тудугжуларының болгаш өске-даа комсомолчу-аныяктар коллективтери ол чарыштың мурнуку одуруглаарынга кирип, эрткен чылды эки доосканнар. Чылдың баштайгы айларындан эгелээш бо коллективтер шалыпчы ажылдың темпизин кудулатпайн турарлар.

Ниитизи-биле республиканың комсомолчу-аныяктар коллективтеринде кылдынган чүүлдер бар, чедип алган чедиишкиннер эвээш эвес, кылза чогуур чүүлдер ам-даа хөй. Бо чылын бистиң Төрээн чурттувустуң комсомолчулары, аныяктары онзагай болуушкунну — Ленинчи комсомолдуң 70 чыл оюн демдеглээр. Ынчангаш республиканың бүгү комсомол организацияларының боттарының кылган болгаш кылып турары база моон соңгаар кылза чогуур ажылдарын сайгарып көрбүшаан, комсомолчу ажыл-херектерде чедир ажыглаттынмайн турар курлавырларны илередип, боттарының байырлалын төлептиг уткуур дээш кызымаккай ажылдап турарлар. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың, «Красноярск тудуттранс» трестиң Шагаан-Арыг автотранспорт баазазында чолаачылар, «Тыва тудуг» трестиң № 48 тудуг эргелелиниң аныяк ишчилери бо юбилейлиг чылдың баштайгы хүннеринден эгелеп ак сеткилдиг, шалыпчы күш-ажылдың үлегерин өскелерге көргүзүп, социалистиг чарыштың мурнуку одуруглаарында киргеннер. Хөй комсомол организациялары республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге боттарының үлүүн киирип турар.

Чижээ, ВЛКСМ Кызыл хооркому республика найысылалында аныяктарның чурттаалга комплекизиниң тудуун боттандырар талазы-биле хемчеглерни чорудуп эгелээн. Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунуң аныяктары боттарының күжү-биле спорт залы кылырын планнап алган. Тес-Хем районнуң «Чодураа» совхозунуң комсомолчулары аныяктарның хостуг үезин чөп организастаар талазы-биле кооперативти организастап турар. Өске-даа комсомол комитеттеринде инициативалыг, эки ажылдаарынче, аныяктарны ажыктыг ажыл-херектерже организастаарынче чүткүл бар.

Ынчалза-даа эде тургустунуушкунунуң чаа үе-чадазының негелделеринге дүүштүр алыр болза, комсомол организацияларының ажылының стиль болгаш арга-методтарында четпестер хөй, аныяктар ортузунга ажылда шиитпирлезе чогуур чүүлдер бар болуп турар. Амгы үеде ажыл-херекти экономиктиг аргалар-биле чорудар, күш-ажылчы коллективтерниң ролю улам улгадып турар болгай. Ындыг турбуже, дыка хөй комсомолчу-аныяктар коллективтериниң ролю чавыс, ында комсомол организацияларының идепкейи куду болуп артпышаан, ВЛКСМ-ниң Таңды, Тожу райкомнары бо талазы-биле дээштиг хемчеглерни албайн келген.

Чылдың эрттирип турар аттестацияны эреңгейлээр чоруктар чамдык комсомолчу-аныяктар коллективтеринде ам-даа бар. Ынчангаш бо ажылды комсомол организациялары кичээнгейниң төвүнге тургузуп, ону бедик деңнелге эрттирерин чедип алыр, комсомолчу-аныяктар коллективиниң кижизидикчи салдарын ажыл-херекке бадыткаары ажыктыг.

Юбилейлиг чылдың планныг онаалдаларын күүседиринге чугула черни социалистиг чарыш ээлээр. Комсомол комитеттери ону организастаарының бүгү-ле арга-хевирлерин чаартыр, хүлээлгелер күүселдезиниң түңнелдерин бүгү талалыг анализтеп көөр, чаа, бедик көргүзүглерни чедип алырынче аныяктарны мобилизастаар.

Комсомол органнарының ажылын эде тургузарындан, аныяктар ортузунга органзакчы, кижизидикчи сорулгаларны ВЛКСМ комитеттериниң чогаадыкчы шиитпирлээриңден хөй чүүлдер хамааржыр. Бо ажылды СЭКП обкомунуң VII пленумунуң салган сорулгаларынга дүүштүр боттандырары, аңаа болган шүгүмчүлелдерден чогуур түңнелдерни үндүрери бистен негеттинер. Үжүр барымдаалаар болгаш эмин эрттир организастаттынар моондактарны ажып эртеринге, аныяктар ортузунга кижизидилге ажылының утка-шынарын байыдарынга комсомол организациялары боттарының үлүүн киирер, аныяктарны чогаадыкчы ажыл-херектерже мобилизастаар сорулга салдынган.

Владимир ШОЙДАК,
ВЛКСМ обкомунуң ажылчын болгаш кедээ аныяктар килдизиниң эргелекчизи.

Делегей медээлери

ДХМ-НИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

БЕРЛИН. (СЭТА). Германияның Демократтыг Республиказының Даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизиниң АДН агентилелге берген медеглелин «Нойес Дойчланд», «Берлинер Цайтунг» солуннар парлаан.

Варен болгаш Бишофсвердэ районда тургускан совет оператив-тактиктиг ракеталарны хуусаа бетинде үндүрер дугайында дугуржулгага үндезилээш, ол ракеталарны февраль 24-тен эгелеп үндүрүп эгелээнин медеглелде чугаалап турар. Ол эгелээшкин болза ССРЭ-ниң, ГДР-ниң болгаш социалистиг өске-даа чурттарның боттуг тайбың политиказының тодаргай илергейлээшкини болур. 1987 чылдың декабрь 8-те ат салдынган совет-американ гээгүзүг Керээни күштүг болдуруп бадылаарынга ол улуг салымышкын болур деп, солуннар бижээн.

СОЛУН ШҮГҮМЧҮЛЭЭН

ПЕКИН. СЭТА-ның корреспондентизи Г. Арсановтуң дамчытканы болза: «ККП-ниң уезд комитединиң секретарынга алдар болдуруп хөй аъш-чем салган столду аңдара октапкан повар херээжен кижиниң шудургу чоруунга Шаньдун провинцияның эң ядыы уездизиниң бирээзиниң чурттакчылары изин-биле байыр чедирип турганнар» деп, «Чайна дейли» солун дыңнадып турар.

Ол шайлалганы үк черниң эрге-чагыргаларының төлээлекчилери-биле «чөвүлел хуралга чугаалажыышкыннарга» киржири дээш ында партия школазынга чедип келгеш, хүштеки шайлалгага киржир ужурлуг турган партсекретарьга болгаш өске-даа уездилерниң удуртукчуларынга организастаан турган деп, солун демдеглеп турар. Дөрт столдуң кайызынга-даа 14-14 таваактарга янзы-бүрү чемни салган турган.

Шаньдун провинцияның он дөрт уездилеринден Линьшу эң-не ядыы уезд болур болгаш чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырып шыдавас, он-он чылдарның иштинде күрүне дузаламчызын ап келген деп дыңнадып турар. Эрткен чылын уездиниң эң ядыы кежиктеринге дуза көргүзери-биле 6,55 млн. юань үндүрүп бээр ужурга таварышкан. Оон-биле кады уезд чазааның аалчылар хүлээп алыр бажыңы 1987 чылда чүгле шайлалгалар эрттиреринге 220 муң юаньны чарыгдаан. Ол черниң эң амданныг шаньдун чемнер кылыр ресторан эрткен чылын 400 муң юаньны ажылдап алган. Аңаа барып турарларның хөй кезии ол черниң административтиг болгаш партия органнарының төлээлекчилери болуп турган болгаш чиген чеми дээш олар боттарының хойнундан эвес, а хөй-ниитиниң хереңгизинден төлеп турар. Оон аңгыда эрткен чылын уезд чазаа «чугула аалчыларны» хүлээп алырынга 1,4 млн. юань-биле тускай бажыңны туткан ККП комитеди болгаш уездиниң чазаа тараачыннарга үндүрүп берген дизель кывар чүүлүн, продуктуларны база акша-хереңгини бодунга ап турган. Чижээлээрге, эрткен чылын төп органнарның тускай чагыы-биле өстүрүп турган 2,5 тонна каштанны боттарының херегледиинге чарыгдааннар. Бо бүгү чоннуң килеңнээшкинин болдурбас аргажок.

ШАҢНАЛДЫ ТЫВЫСКАН

ДАР-эс-САЛАМ. (СЭТА). Фредерик Жолио-Кюри аттыг «Тайбыңның алдын медалын» Танзанияның Революсчу партиязының даргазы Джулиус Ньерерге тывыскан. Черге тайбың, ядролуг дайынны чайладыры дээш демиселдин херээнге киирген улуг салымышкыны дээш ону шаңнаан.

Кижи төрелгетенниң деппилгезин быжыг тайбың чокка хандырып шыдавас деп, шаңнал тыпсырының ёзулалынга Дж. Ньерере чугаалаан. Дайынга удур, бүгү-ниити тайбың дээш демиселге планетаның бүгү улустары чаңгыс аай фронт болуп хөделири эргежок чугула.

Медальды тыпсырының ёзулалы Танзанияның Додома хоорайынга болган. Аңаа Тайбыңның Бүгү-делегей Чөвүлелиниң президентизи Ромеш Чандра киришкен.

Комментаторнуң харыызы

«ЕВРОПА ПАРЛАМЕНТИЗИ» ДЕП ЧҮЛ?

Кызыл хоорайның чурттакчызы В. И. Сенгижик ындыг айтырыгны салган. Аңаа хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин редакция тээгү эртемнериниң кандидады Геннадий Викторович Колмаковтан дилээн.

Европа парламентизи — Европа ниитилежилгелериниң — Европаның экономиктиг ниитилежилгезиниң, Европаның хөмүр-даш болгаш каң каттыжыышкынының, атомнуг энергия талазы-биле Европаның ниитилежилгезиниң кежигүннери чурттарның парламентарийлериниң каттыжыышкыны болур. Ону 1955 чылда Парижке тургускан болгаш колдуунда консультация бээр хүлээлгелиг. Европа парламентизи Европа ниитилежилгелериниң бюджезин бадылап азы хүлээп албайн баар эргелиг, ынчалза-даа ону өскертир эргези чок.

Европа парламентизиниң дээди органы чылда ийи катап Страсбургка (Франция) болгаш Люксембургка чыылдырар сессия болур.

Үк парламентиде элээн каш комиссияларны тургускан: ишкики, политиктиг, экономика болгаш валюта харылзааларының, аграр, даштыкы экономиктиг харылзааларның болгаш оон-даа өске.

Европа парламентизиниң сессияларынга энергетика, инфляция, чурттакчы чоннуң ажыл-биле хандыртынганы, бюджет болгаш өске-даа айтырыгларны чугаалажып көрүп турар.

1957 чылдың Рим керээзин ёзугаар даштыкы политиктиг айтырыглар Европа ниитилежилгелериниң органнарының эргезинге кирбейн-даа турар болза, Европа парламентизи политиктиг чамдык айтырыгларны (чижээлээрге, Европа ниитилежилгелериниң чурттарынга боо-чепсекти бүдүреринин болгаш садарының каттышкан программазының дугайында) чугаалажып көрүп турар.

1979 чылга чедир Европа парламентизиниң составынга 198 депутат кирип турган. Оларны Европа ниитилежилгелериниң киржикчилери чурттарның парламентилери боттарының национал үлүүнүң аайы-биле томуйлап турган. 1979 чылдың июньда Европа парламентизинге эң баштай бүгү-ниитиниң дорт соңгулдалары болган. Оон түңнелинде 5 чыл иштинде бүрүн эргелиг болур 410 депутатты соңгаан. Европаның экономиктиг ниитилежилгезинге азы «Ниити рынокка» Грецияның (1981 ч.), Испанияның болгаш Португалияның (1986 ч.) киргениниң соонда Европа парламентизиниң депутаттарының саны 518 чедир көвүдээн. Парламентиде фракцияларны партийжи принцип-биле тургускан. 1984 чылдың июньда соңгуткан Европа парламентизинде 41 коммунист бар. Неофашистерниң фракциязы база бар.

Ол парламентиде кирип турар коммунистер монополистиг интеграцияның политиказынга ниити харыы турул болур болгаш эргежок чугула, диптиң бүгү улустарының эрге-ажыктарынга дүгжүп турар ёзулуг демократтыг кады ажылдажылганы тургузары дээш каттышкан демиселдиң эргежок чугулазының дугайын медеглеп турарлар.

Европа парламентизи ниитилежилгелериниң өске органнары ышкаш ГФР, Франция, Англия болгаш Италияның арызында баштакчы эрге дээш адааннажылганың үнүп турар чери болур.

Совет Эвилели Европа парламентизинде кирбейн турар болгаш оон-биле кандыг-даа харылзааны тутпайн турар.

Бистиң чуртувус Экономиктиг Дузалажылга Чөвүлели-биле Европаның экономиктиг ниитилежилгелериниң арызында экономиктиг херектерге кайызынга-даа ажыктыг харылзааларны хөгжүдеринге белен. «Кандыг чуртка Европаның экономиктиг ниитилежилгези «политиктиг күш» болуп турар болдур, ындыг хемчегге делегейниң тодаргай айтырыгларының талазы-биле ниити чугаа кылырын дилээринге белен бис» деп, М. С. Горбачев 1985 чылда Италияның премьер-министри Б. Краксини хүлээп ап турган медеглээн.

ВТОРНИК САНЫНДА-ЛА...

Улуг-Хем районда Жданов аттыг совхозтуң төвү Ак-Тал суурда чоннуң даараныглга кылыгларының чагыгларын хүлээп алыр пункт бар. Көдээ Советтиң бир талазында ажыттынган ол пунктуну Натпит-оол Хөлчүкмаа эргелекчилеп, чагыгларны бижип, хүлээп ап турар.

Бир хүн аңаа баарывыска Хову-Аксында амыдырал хандырылга комбинадының кыстары чедип келген болду. Хеп быжыкчызы мастер Варвара Шырып хамаатыларның чагыгларын хүлээп ап, оларның дүрт-сынын хемчээп, бижип ап турду.

Баш таарыкчызы Тамара Шырап-оол чай чок ажылдаан тур. Ооң чанында бажының дүгүн таартыр дээн улус-ла хөй.

Хову-Аксында амыдырал хандырылга комбинадының ажылдакчылары неделяның вторник санында-ла мындаа кээп, кылып берген ажылдарын эккеп бергеш, чоңдан катап чаа чагыгларны хүлээп алгаш, чоруптарлар. Хептерни даараарының, септээриниң, химиктиг арыталгалар кылырының болгаш өске-даа он ажыг хевирниң ачы-дузазын чедирип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: баш таарыкчызы Тамара Шырап-оол; хеп быжыкчызы Варвара Шырып; хүлээп алыкчы Натпит-оол Хөлчүкмаа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КИЖИНИҢ ЧАРАЖЫ ЧҮДЕЛ?

Хүндүлээчел чорук — бистиң ада-өгбелеривистиң шаандан бээр уламчылап келген чаагай чаңчылы болгай. Кижиниң мөзү-шынарының эң эки талазы ол деп билир мен. Шынап-ла, улугну улуг, бичени биче деп билир, эвилең-ээлдек кижилер-биле чугаалажырга безин ааныныг. Ындыг улус кижиниң культурлуг аажы-чаңга өөрениринге чайгаар-ла албадаптар.

Культурлуг аажы-чаң деп чүл? Кандыг кижини культурлуг кижи дээр бис? Кижи бодун ниитилелге, хөй-нити черинге, бажыңынга канчаар ап чоруур ужурлугул? Кижизиг кижи, мөзүлүг кижи дижир болгай бис. Кымыл ол? Бо чижектиг айтырыгларны сонуургап чоруур кижилер хөй болгай. Мооң мурнунда ындыг айтырыглар солун арнынга көдүрлүп турган-даа болза, ам-даа бо дугайын уламчылаары артык эвес деп бодаар мен.

Кижи бодун культурлуг, чараш ап чоруурда ол чаңчылдарның тыптып келгенин билири чугула. Чижээ, ужуражып келген улус чүге бөргүн уштуп мендилежирил? Ол чаңчыл үе-дүпте тывылган. Шаг-шаанда кижилерниң чер кырынга чурттаары айыылдыг, бичии-ле маргылдаа болурга бот-боттарынга кыжаныр турган. Ынчангаш эки сеткилдиг, бак сеткил чок мен дээрзиниң демдээ кылдыр бөргүн уштуп, мөгеери чаңчыл турганы ол. Дошкун шаг-үе шагда-ла эрткен. А эки чаңчыл артып калган.

Амгы үеде хөй-нитти, албан черлеринге, бажыңнарга кирип келген кижи бөргүн уштуру кайда-даа чаңчылчаан. Ынчалза-даа чамдык кижилер, мыңгыя аныяктар бөргүн ужулбайн олургулаары багай чаңчыл-дыр.

Аныяк кижи улуг назылыгларның мурну-биле эртпези — тыва улустуң онзагай, хүндүлээчел чаңчылдарының бирээзи. Бодун өру көрдүнүп, тогдунмаан, хүндүлээчел чоруктуң херечизи ол. Бо болгаш өске-даа чаңчылдарны утпас болза эки.

Эки чаңчылдар. Ол дугайында хөй номнарны бижээн, киноларны үндүрүп, лекцияларны-даа номчуп турар. Бо бүгү чүүлдер амыдыралчы идепкейлиг турушка кижилерни кижизидеринге ажыктыг.

Чижээ, А. А. Дороховтуң «Культура чурумунуң дугайында» деп номунда кожалары-биле канчаар харылзажырын, чугаалажырының культуразын, аалчылар бажыңга келгенде бодун канчаар алырын, кыс уругларның херээженнерниң бодунга хүндүлелди канчаар чаалап алырының дугайын аажок солун кылдыр бижээн. Чех чогаалчылар Франтишек Ховарт биле Юрий Оршк оларның «Хүн бүрүнүң ээлдек чаңы» деп номунда аныяк кижиниң хүн бүрүдеги амыдыралга бодун канчаар ап чоруурунуң дугайын бижээн. Ылаңгыя ресторанга, кафеге, ажылдаар черинге, магазиннерге, кудумчуга бодун канчаар алза чараш костүрүл? Эш-өөрү-биле канчаар таныжып, хөөрежирил? Оюн-тоглаа, дыштанылга кежээлеринде, аян-чорук үезинде, өг-бүле байырлалында бодун канчаар алза экил, канчаар кеттинзе таарымчалыгыл? Таакпылаашкынның арагалаашкынның хоразы чүдел? Бо дугайын автор тодаргай бижип көргүскен. Ол ышкаш бөлүк авторларның «Бажыңга, ажылынга, улус арызынга» деп ному бар. Ол база солун болгаш ажыктыг ном.

Төлептиг мөзү-шынар деп чүл? Кижиниң ат-алдары, кижилерниң харылзааларының мөзү-шынар культуразы деп чүл? Ынакшыл болгаш мөзү-шынар деп чүл деп темаларга харыыларны өске-даа номнардан тып, номчуп болур бис.

Чогаалчы Анатолий Емельяновту республикада билбес кижи ховар. Тывага ол үжен ажыг чыл чурттап келген. Кижиниң мөзү-шынарының дугайында эвээш эвес материалдарны республика солуннарынга, бодунуң номнарынга парлаткылаан кижи. Ооң «Кижи болур» деп ному 1982 чылда чырыкче үнген. Бо номну чогаалчы «Чүү дээш чурттап чоруур мен», «Кажан кижи чараштал», «Костя — мелегей эвес» деп үш кезектиг солун эгелерлиг бижээн.

Мөзү-шынар, аажы-чаң талазы-биле бисте четпестер кайы хөй. Бо эде тургустунуушкуннуң, ажык-чаңлыг чоруктуң үезинде ону база сойгалап, когун үзери үениң негелдези-дир. Чамдыкта кандыг ийик, даштындан көөрге бүгү талазы-биле (кеттингени-даа, чугаалажыры-даа) культурлуг кылдыр көстүр, а сеткил-хөңнү, бодалдары арыг эвес «боралгактарлыг» улустар база чоруур боор-дур. Оларга алыскак-чиксек, дужаалзырак, хоп-нугулчу, каржы-доңгун кижилер хамааржыр деп билир мен. Ол ышкаш аксым-на бар дээш эш-өөрүн согленилей бээр, менден эрткен кижи чок дагдан бедик, хемден терең мен дээнзиг кижилер чамдык коллективтерде бар болгай. Бо дээрге бот-тоглунар, эргижирээн, чыдып калган аажы-чаң-дыр.

«Кижиде бүгү-ле чүве чараш болур ужурлуг: арнындаа, хеви-даа, сагыш-сеткилидаа» деп, А. П. Чеховтуң кайгамчык мерген сөстери бо темага хамаарыштыр кижи бүрүзүн ыяк бодандырып келбес аргажок. **Аажы-чаң кижизидилгезиниң талазы-биле бодалдарывысты солчуп, ажыт-чажыт чок чугаадан уламчылап көрээлиңер, эргим номчукчулар.**

Өолет ЧИНМИТ,
ажылчын.
Тес-Хем район.

ТУРЛАГ САНАЙ

Районнуң ажыл-ишчилери ниитиниң малының баш санын өстүрер, уксаазын экижидер, продуктулуун бедидер сорулганы салган ажылдап турар. Комсомолчулар болгаш аныяктар аңаа боттарының күш-ажылчы үлүүн киирип, эвээш эвес кижи хойжу, саанчы, дузалакчы кадарчы, сакманчы ажылында хаара туттунган. Оларның арызында мал ажылынга хандыкшылдыг, онаашкан херээн ак сеткилдиг күүседип чоруурларның саны чыл келген тудум-на көвүдеп орар.

«Ак-Чыраа» совхозта хойжу Света, Саяна Баазан уткашкылар, «Торгалыг» совхозта хойжу аныяк өг-бүле Юра, Лидия Доңгактар, «Кызыл тук» совхозта сарлык кадарчызы Виктор, Анна Кууларлар болгаш өскелер-даа кызымак ажылдап, эрткен ажыл-агый чылында багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Олар амгы үеде кыштаглаашкынны организастыг эрттирер, малдың чаш төлүн менди доруктуруп алырының хемчеглерин ап турарлар.

Бо херекке аныяктарның киржилгезин идепкейжидери-биле районнуң сакманчыларының слёдун эрттирген. Совхозтарның малчыннарынга дузалажыры-биле алдан ажыг сакманчыны чоруткан, олар бо хүннерде багай эвес ажылдап турарлар.

Виктор ОНДАР,
ВЛКСМ Өвүр райкомунуң инструктору.

ТААРЖЫР АЖЫЛДАРДА ХААРА ТУТКАН

1988 чылдың эгезинден эгелеп бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче шилчилге үезинде бистиң «Тээли» совхозка 8 специалист штат кызырылгазынга таварышкан. «Найырал» салбырның эргелекчизи хову-трактор бригадазының бригадиринде ажылдай берген. Совхозка мал эмчилеп, механиктеп ажылдап турган эштер чаа тургустунган «Кызыл-Даг» совхозта ол-ла ажылдарда ажылдай берген. Гидротехник штат кызырылган соонда сакманчылап ажылдап эгеледи. Ажыл чок калган өске-даа эштер боттарынга таарыжыр ажылдарда хаара туттунган.

Кызыл-Даг салбыры бистиң совхозка хамааржып турда 528 ажылчын турган. Үк салбыр совхоз болуп башкаланган соонда ажылчыннарывыстың саны 323-ке чедир кызырылган. Совхозта ажылчын турушта дэгере ээлеттинген. Сакманчыларывыс четтир.

Бистиң совхозтуң девискээринде ажыл кылбайн олуруп турар улус чок эвес, бар. Оларның хөй кезии аныяктар. Школа дооскан, шеригден чаа келген тып дээн чалыы кижилер. Бо тылын совхоз ажылчыннарындан он ажыг кижи пенсиялап, чөптүг дыштанылгазынче үнер. Кырганнарны кымнар солуурул? Аныяктар Олар-биле ажылывыс четпейн турганы шын. Орта ажыл чок аныяктарның даңзызын тургустувус. Келир үеде совхозтуң кадр айтырыын шиитпирлээри-биле аныяктарны чурттуң кедээ ажыл-агый талазы-биле дээди, ортумак өөредилге черлеринче өөредип чорудуп турар бис. Оларның иштинде совхозтуң стипендиаттары база бар.

Серекей ХЕРТЕК,
«Тээли» совхозтуң директору.

КЕЖЭЭ КЫСТАР

Малдың чаш төлүн менди доруктуруп өстүреринге Таңдыда Көдээ ажыл-агый дуржулга станциязының комсомолчулары болгаш аныяктары киржип турарлар. Ажыл-агыйда он чеди төрүүр кодан бар, хойжуларга дузалажып, сакманчылаары-биле он алды комсомолчуну путёвка-биле чоруткан, ам ниитизи-биле 34 аныяк ишчи ажылдап турар.

Даландырган ажыл-херекти ак сеткилдии-биле күүседип, чаңгыс-даа баш хураган хоратпас дээш дүн-даа, хүн-даа дивейн, кежээ ажылдап турарлар эвээш эвес. Хойжу Апан-оол Саянның коданындан комсомолчу Марина Бугалдай үш чыл сакманчылап турар, бо арызында ажылгыын, харыысалгалыын ол көргүскен. Бо малчында 315 хой төрээн, оларның хураганнары онча-менди, мында Маринаның киирген үлүү бар.

Хойжу Оюн Кашпык-Караның коданында 260 ажыг хой оолдаан, баштайгы хураганнар эки доругуп турар. Комсомолчу путёвка-биле мында Чечена Оюн сакманчылап чеде берген. Ооң шудургу ажылының түңнелдери багай эвес болуп турары ол.

Дуржулга станциязында комсомол комитеди, комсомолчулар мал ажылында четпестерни эдип алырынче, мал чемнерин шын, хумагалыг чарыгдаарынче доктаамал кичээнгейни салып келгеннер. «Комсомолчу прожектор» кежигүннери хыналдаларны кылгаш, оон түңнелин хана-солуннарга бижип, чогуур хемчээн алыры-биле совхоз дирекциязынга дыңнадып турар.

Анатолий ЗАЙЦЕВ,
Таңды район.

ШАЙЛААШКЫН ЁЗУЛАЛЫ

Шайлаашкын ёзулалы (японнап т я н о ю) японнарның сеткил-хөөн болгаш хөй-ниити амыдыралында хөй-хөй чүс чылдың дургузунда чугула рольду ойнап турар. Ёзулалга шай хайындырар мастер болгаш шайлаары-биле чалатканнар киржир. Мастерниң-даа, шайлаар-даа кижилерниң ёзулал үезинде боттарын алыры — олуруп алырындан эгелээш арнының шырайынга, чугаалаар аянынга чедир аңгы-аңгы болур. Тоолчургу чугаадан алгаш көөрге, шайлаашкын ёзулалы Кыдаттан эгелээн.

Буддизмниң бир дугааргы улуг ламазы Бодхидхарма бир катап карактары шимдинип, уйгузурап олурарын эскерип каан. Ынчан ол бодунга хорадааш, бодунуң карактарының хавыын тура соккаш, черже шывадапкан. Ол черге удавааңда амданныг чаагай бүрүлерлиг кайгамчыктыг үнүш өзүп келген. Оон соонда ооң өөреникчилери ол бүрүлерни сутка хайындырып турар апарганнар. Ол суксун оларга сергек болурунга дузалап турган деп тоолчургу чугаада бижээн.

А херек кырында шайлаашкын ёзулалы Кыдатка буддизм тыптырының ырак мурнунда-ла тывылган. Хөй-хөй барымдаалардан алгаш көөрге, ону Лао-Цзы эгелээн. Бистиң эрага чедир V чүс чыл үезинде ол бир аяк «алдын эликсирлиг» ёзулалды чогаадып тыпкан. Кыдатка ол ёзулал моолдарның халдаашкынынга чедир сайзырап турган. Оон соонда кыдаттар ол ёзулалын сагыырын соксаткаш, шай үнүжүнүң кургадып каан бүрүлерин анаа-ла хайындырып ижип эгелээн. Ол арганы бис ам ажыглап, шай хайындырып ижип турарывыс ол. А японнар шайлаашкын ёзулалын боттарының-биле улам сайзыратпышаан, уламчылап турарлар.

Япон философтар болгаш чурукчулар шайлаашкын ёзулалын шагдан тура-ла, боттарының ужуражылгаларынга ажыглап чорааннар. Шайлаашкын үезинде мерген сөстерни чугаалап, шүлүктерни номчуп, уран чүүл кылыгларын чугаалажып көөр турган. Чоорту ол ёзулалды чурттакчы чоннуң өске-даа кезектери кылып эгелээн. Ол ажыл хүнүнүң соонда дыштаныгларының бир хевири апарган. А ооң эң тускайлаң хевирлерин шайлааракчыларга эрттирер апарган.

Шайлаашкын ёзулалын эрттирер дээн шайлаарак ээзи чалалгаларны эш-өөрүнге баш бурунгаар-ла тарадыптар. А олары чалааны дээш шайлаарак ээзинге 2-3 хонук бурунгаар-ла өөрүп четтиргенин илередирлер. Айыткан хүнүнде аалчылар 15—20 минута эрте чыглып келирлер. Оон боттарының арасындан улуг эрге-дужаалдыг азы улуг назылыг кижини хүндүлүг аалчы кылдыр соңгуп алырлар. Ооң соонда ийи, үш... дугаарында кымнар болурун тодарадып алыр. Ол чурум аайы-биле аалчылар холдарын чуткаш, шайлаар өрээлге кирип, олуруп аарлар.

Шайлаашкын мурнунда чемненип алыр: мүн, рис, балык, картофель аймаан белеткеп каан болур. Шайлаар бажыңның ээзи аалчыларын ашкарып-чемгербишаан, оларга бир-ле солун чүвени азы болуушкунну чугаалап бээрин кызар. Ол аалчыларын чалгааратпас дээш дыка сагыш салыр. Чемнерни эвээштеп чиирлер, оон башка шайлаашкын ёзулалында утка-шынар чок болур.

Шайлаашкынны хоюг кылдыр белеткээн шайдан эгелээр. Баштай хайындырган ол шайны аалчылар шупту чаңгыс улуг аяктан ижерлер. Чаңчыл ёзугаар ол аякты бот-бодунга дамчыштырып шайлаар. Ол чорук чыглып келгеннерни чоокшулаштырар ужурлуг. Бирги аалчы торгу аржыылчыгашты азы торгу пөс быжындызын алгаш, ону солагай холунуң адыжынга салып алыр, а оң холу-биле аңаа аякты салыр. Оон кожазынга «силерни мурнай» деп имнеп-кеш, шайны үш чартык пакты ижер. Ооң соонда аржыылчыгашты чадыг кырынга салып кааш, аяктың эриин бодунуң саазын салфетказы-биле аштай тудупкаш, аякты дараазында аалчыга сунар. Арткан кижи бүрүзү база-ла ынчаар шайлаар. Аалчыларның шуптузу шайның чаагайын деп магадаар, а бирги аалчы шуптузунуң мурнундан ону канчаар хайындырарын чугаалап бээрин шайлааракчының ээзинден дилээр.

Бажыңның ээзи ол четкил шайның соонда суук кылдыр хайындырган шайны кудар. Ынчан аалчыларга пирожноелерни эккеп бээр. Суук шайны хары утда белеткеп бээр, кижи бүрүзү аңгы-аңгы аяктарга ижер.

Японияда шайлаашкын ёзулалының элээн каш хевирлери бар: дүнеки, хүн чаа-ла үнүп орда, кежээки, эртенги, дүъш соондагы болгаш тускай шайлаашкын.

Дүнеки шайлаашкын ай чырыында эгелээр. Аалчылар кежээкиниң 11 шак 30 минутада кээр болгаш дүнекиниң 4 шактан орай эвес чанар. Бүрүлерниң «дамыржыгаштарын» ап каапкаш, согаашка хоюдур соктаптар. Ындыг шай дыка четкил болур. Ынчангаш ону аш иштинге ижип болбас. Шайлааракчының ээзи баштай янзы-бүрү чемнерни бээр. Хүн үнүп орарының шайлаашкынын эртенгиниң 3 азы 4 шак үезинде эгелээр. Аалчылар эртенгиниң 6 шакка чедир олурарлар. Кежээки шайлаашкын кежээкиниң 6 шакта эгелээр. Эртенги шайлаашкынга аалчылар 6 шакта чыглып келир. Дүъш соондагы шайлаашкынны 1 шак соонда эгелээр. Шайны чүгле пирожное-биле кады бээр. Тускай шайлаашкынны кандыг-бир байырлыг байдалдарда организастаар.

Японнар шайлаашкын ёзулалы кижилерни бөдүүн, шевергин болурунга кижизидер деп санап турарлар. Ол ылап-ла ындыг ышкаш.

Амгы үеде японнарга ол чаңчылдарны сагыыры болдунмас хире, ынчалза-даа шайлаашкын ёзулалы Японияның амыдырал-чуртталгазында быжыы-биле кирген. Ындыг турбуже, үениң аяны-биле ёзулалды «ёзулуг» болгаш «бодүүнчүткен» деп аңгылап эрттирип турар.

Л. МОНГУШ очулдурган.

«АЛДЫН ДЭЭРБЕК» МАРШРУТ-БИЛЕ

Библиотекарь мен. СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң төвү Хайыракан суурда херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү боол, оң сес-хире чыл дургузунда чонум-биле кады хөй-ниити ажылынга киржип келдим. «Алдын дээрбек» деп маршрут-биле Совет Эвилелиниң чамдык алдар-аттыг хоорайларын эргип-кезиир халас путёвка-биле эрткен чылдың ийиги чартында шаңнаткан бис. Өөрүм хөй: кодээ Совет депутаттары комсомолчулар — совхозта мал чеми белеткээр бригаданың удуртукчузу Роман Сат, тракторист Виктор Сүрүң, чылгычы Дугур Миндов (төрүүр 100 беден 100 кулунну алгаш, 1987 чылда УАЧД-ның хүлер медалы-биле шаннаткан). Ол ышкаш ирт кадарчызы Адынаа Сат, Дөргүн сүт-бараан фермазының инек кадарчызы Кызыл-оол Монгуш, комбайнерлер Чкалов Ховалыг, Иван Донгак, саанчы Көк Кужугет олар-биле кады чордувус.

Кызылга көөривиске, өөрүвүс оон-даа көвүдээн: Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтан, Ак-Довурак хоорайдан — шупту 36 кижи Москвага чеде бердивис. Улуг, делгем Төрээн чуртувустуң ол-бо булуңнарындан ол-ла маршрут-биле чоруур дээш келгеннер 270 кижи болдувус.

Найырал поездизинге олуруупкаш, баштай Горький хоорайга келдивис. Улуг орус чогаалчы А. М. Горькийниң бажың-музейин, Волга, Ока хемнерниң каттышкан белдирин-даа сонуургап көрдүвүс.

Дараазында Кострома, Ярославль, Новгород, Псков, Ленинград хоорайларның төөгүлүг, солун черлерин, уттундурбас солун чүүлдерни көрген бис.

Баары, кээри-биле катай Москвага чеди хонган бис. В. И. Лениннин Мавзолейин, Улус ажыл-агыйының чединишкиннерниң делгелгезин, Кызыл шөлдү, Бородино панорамазын, Ломоносов аттыг университетти, Хаан коңганы, пушканы дээш оон-даа өске солун чүүлдерни көрдүвүс. Үжен каът, беш корпустуг аалчылар бажыңынга чурттап турдувус, метрону сонуургап, элээн каш метро станцияларынга чоргуладывыс.

Улуг Октябрьның төөгүлүг чеден чыл оюнда ындыг солун хоорайларны көрүп чорааныывыс — биске аас-кежик болган.

Моон-даа соңгаар улам хол дыңзыг ажылдап, эде тургустунуушкунга идепкейлиг киржип, төрээн совхозувус экономиказын быжыглажып, эң бүдүрүкчүлүг ажылдаар ужурлуг бис.

Чечекмаа МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик район.

Медицина кооперативи

БАЖЫҢГА ХУУДА ЭМЧИ

Душанбеде организастаан «Дуза» деп эмчи кооперативиниң диспетчери баштайгы чалалгаларны хүлээп ап эгелээн. Бедик мергежилдиг эмчини бажыңче чалап ап болур арга хоорайның чурттакчыларында тургустунган.

— Кооперативте шупту 15 мергежилдиң эмчилери — терапевтер, невропатологтар, кардиологтар, сексопатологтар каттыжып алган ажылдап кирипкен — деп, ооң даргазы Е. Путан чугаалап турар. — Аарыг улустарывыска кежээ барып турар бис. Бир чалалганың-на хөлезини 7 рубль. Чалалганы суббота-даа азы байырлал хүнүнде-даа кылып болур. Ынчан хөлези улгадыр. Эмчилерниң кылдын дээн процедураларын эмчи сестралары күүседир, олар база кооперативте кирип турарлар. Участок эмчилериниң ажылын катаптап солувайн турар бис. Бюллетеньни чүгле участок эмчилери бээрлер.

Аарыгны тодарадырынга анализтер кылыры чугула болбайн аан. Кооператив бодунуң аарыг улузунга анализтер кылдырарынга хоорайның бир поликлиниказын чугаалашкаш, кераэ чарып алган. Диагнозту улам тодарадыры чугула апарган таварылгада клиникаларның профессорлары дузалап турарлар. Бо бүгүге болгаш транспорт тударынга акша-хөреңги херек. Ынчангаш «Дузаның» эмчилери аңаа хууда практикалап ойталааш, чарыгдалдарга ажыглаар элээн улуг кассалыг эштежилгеге каттыжып алганнар.

Чалааңкының хөлезиниң, анализтер болгаш эмчи сестразының дузазы дээш төлевир улуг. Ынчалза-даа хоорайның чурттакчылары кооперативтиң дузазындан ойталавайн, харын ону деткип турарлар. Дыка хөй кижилер «боттары» эмчилиг болуксап турарлар. Ооң бир чылдагааны кадык камгалал херээниң байдалының хоорайда четпес болуп турарында. Байдал экиживес болза, төлевирлиг эмчи дузазынга хереглел хевээр артар.

Ам ол хоорайда диш эмнээриниң, невропатологияның кооперативтери тургустунуп турар.

(СЭТА-ның корр).

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮМ КАЙЫЛ?

♦ Амыдыралдан чугаа ♦

— Кижи бүрүзү-ле төрүттүнген хүннүг, ол хүнү келирге-ле аажок байырлаар боор чүве болгай. Чоокта чаа Санчат акыйның төрүттүнген хүнү болган: аңа магалыг-ла чүве! Кижи бүрүзү-ле акыйга чылыг сөстерни чугаалаар, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээр, белек-селектерлиг-даа келир чорду — дээш, ол аалга чорааның акым дыка сонуургап, чугаалаңган олурганын амдаа утпаан мен.

— Ээ-та, элдептиг чүве база тургулаар-ла чүве-дир ийин — дээш, акым уламчылады. — Мен мынча боткужеге төрүттүнген хүн талазы-биле дыка чегей кижи болдур мен ийин. Чүге ындыг болганын мынчага чедир экиле билбес мен: та ол үеде документ кылып турган даргаларның чүве эскербейн, ол санны бижипкениңде чүве, та ада-иемниң адап бергени ол чүве — кым билир боор ону?

Ынчап акымның ол хомудалының ужурун билбээн мен. Кижи бүрүзү-ле төрүттүнген хүнүн демдеглеп эрттирип турар дээрзин ол боду чугаалаан болгай. А бодунуң төрүттүнген хүнүн чүге эрттирбес кижил ынчаш?

Акым районда дээре аңчыларның бирээзи чораан. Аңнаар сезону чоокшулап олурда-ла, ооң сагыжы тайгада турар. Аңаа белеткелди дыка эрте эгелээр. Ол аңнап чоруткан болганда, олча-омактыг келири чугаажок, ооң дугайында сеткиңген-даа херекчок.

Бир-ле күзүн диинңеп чораан, тайгада бичежек бажыңчыгашка кире дүшкен. Оон ээзи — шагдан бээр эдержип чораан эжи, Балгазын суурда чолаачылап турар Кара-оол болган.

— Мындыг эрте бажыңыңда чедип келген олурарын бодаарга, шала хирелиг аңчы-дыр сен аа — деп, амыр-менди солчуп, чугаалашкан соонда акым чугаалаан.

— Бөгүн — төрүттүнген хүнүм чүве болгай, ынчангаш шала эртежик чедип келгеним ол, эжим. Дөрже эрткеш, шайдан иш, эът-чемден чи — деп, эжи чалаан.

— Төрүттүнген хүнүң-биле байыр чедирип тур мен, аңчы Ажыл-ижиңерге, амыдырал-чурттталгаңарга улуг-улуг чедиишкиннерлиг болурунарны күзедим — дээш, аңчы эжиниң холун дыңзыды туткаш, куспактап каан.

Каш чыл улаптыр бот-боттарын көрүшпээн ийи аңчы эрткен-барганын хөөрежип шаг-ла болганнар.

— Чаа, мен-даа чоруптайн. Чугаалажып дүгүржүп алганывысты утпайн көр: келир февраль төнчүзүнде төрүттүнген хүнүмге ыяап-ла келир сен, эжим — деп чагып-чагып, байырлашкаш, одаанче акым чанып кан.

Кара-оол гаражче чоруур дээш белеткенип турда, кадайы кухнядан алгырган: «Тес-Хемде эжиңниң төрүттүнген хүнү удавас-тыр эвес-пе, белеткенип алганың дээре боор». Чалааны кончуг, эжиниң төрүттүнген хүнүнче баары-биле Кара-оол белеткенип эгелээн. Саңныг хонуктар билдиртпейн эрте берген. Самагалдайның суур бажынга автобус маңнап келирге, кол кудумчу саң дөрт кылдыр кестүп келген. Харылзаа салбырының конторазының чанында бажыңче ол углапкан.

Ийи эжишки амыдырал-чурттталга, ажыл-иш дугайында дыка-ла үр хөөрешкен. Ынчап турда, бажың ээзиниң төрелдери, эш-өөрү база чыглып келген. Ханада азып каан календарьже Кара-оол эки көргеш айтырган: — Па, бөгүн март 1 чүве бе?

Эжиниң билбейн олурарын көргеш, акым оон баштактанып айтырган:

— Па, төрүттүнген хүнүм кайыл?

Акымның төрүттүнген хүнү календарьда ынчан база чок болган, чүге дээрге, февраль 29-түң хүнү дөрт чыл болгаш-ла келир чүве.

Бо чылын акымның 70 харлаар юбилейин билген ышкаш, февраль 29 календарьда безин кестүп келген.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

«ЖИВОТНОВОД» ЖУРНАЛ

1987 чылдың июльдан бээр кодээ ажыл-ишчилерге «Животновод» («Малчын») деп журнал үнүп эгелээн. Ол болза ССРЭ-ниң Күрагроүлетпүрүнүң болгаш агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел Төп Комитединиң ниитилел-политиктиг, эртем-делгеренгей база чурук каасталгалыг, массалыг журналы.

Бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынның ажык-дузазы чүл? Депшилгелиг технологияны канчаар шиңгээдип алырыл? Бо болгаш өске-даа айтырыгларны «Животновод» журналдың арыннарындан номчуп, билип ап болур силер. 1988 чылда ооң арыннарынга бүдүрүлгениң мурнакчызы база хожудап турар ажыл-агыйның ажылчыны, күш-ажылдың хоочуну база школаның бүдүрүлге бригадазындан совхозка чаа ажылдап келген аныяк кижи-даа бодунуң бодал-сагыжын бижиир. Номчукчулар-биле кады редакция фермаларда күш-ажылдың организациязын канчаар экижидерин, малчынның бажыңы кандыг болуруң-даа чугаалажыр. Кижи эмчизи ажыктыг сүмелерин бээр, хууда айтырыглар талазы-биле юрист тайылбыр бээр, журнал оон аңгыда силерниң болчукчуңар-даа болур.

«Мергежилдиң школазы» малчын болурунуң нарын аргаларын силерге өөредир. «Кодээ календарь» база «Бистиң долгандыр делегей» деп ниити эгелерден хөй-ле солун чүүлдерни билип алыр силер. Малдың уксаазының, оларның янзы-бүрү шынарларының дугайында материалдарны база парлаар.

Мал ажылында херээженнер хөй болгай. Ынчангаш журналдың редакциязы бажың ажылын канчаар аайлап чорударынга оларга сүме кадар. Ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйны хевжүдер, ногааны ажаап өстүрериниң аргаларын, дааранырының, хеп аргыырының, быжарының аргаларын тайылбырлап, көргүзүп өөредир.

«Животновод» деп журналды чагыдып алыңар. Ол дээрге малчыннарга ёзулуг өннүк болгаш дузалакчы. Ону кайы-даа айда чагыдып ап болур. Журналдың индекизи 70300, бир номерниң ортээ — 40 көпеек. Үш айда чагыдар болза 1 руб. 20, а 6 айда — 2 руб. 40 көпеек.

СПУТНИК ДАМЧЫШТЫР ОЙНААН

Чоокку бир дыштаныр хүнде шыдыраага делегей чемпиону Гарри Каспаров Францияның Канн хоорайга шыдыраа ойнааш, 8,5:1,5 санга удуп алган. Беш диптиң 10 аңгы чурттарында 10 аңгы хоорайда удурланыкчыларын — колдуунда делегей гроссмейстерлерни болгаш национал чемпионнарны ол барык шуптузун уткан. Сес оюнга тиилээш, англи М. Адамска уттургаш, москвачы аныяк оол, ССРЭ-ниң чемпиону М. Улыбин-биле хаймнашкан. Бо сеансыны спутник харылзааларын, компьютер дисплейлер, өске-даа амгы үениң электронгут техниказының дузазы-биле чоруткан. Чемпионнуң сапаң турары-биле алырга, маргылдааны тергиин эки организастаан, делегейге шыдыраа-ны нептередиринге ол ужур-дузалыг.

Кино

ФЕВРАЛЬ 28-те

«НАЙЫРАЛ»: «Должники смерти» 9.30, 11.30, 18.10, 20.00 (узаткан), «Твое последнее танго» 13.30, 15.50, бичии залга: «Фантомас» 9.00, 12.10, 15.20, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «С чертями не шутят» 9.30, 14.40, «Киносборник № 163» 11.20, 13.10, «Этот безумный, безумный, безумный мир» 16.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения Марка Твена» 11.00, 13.00, «Год телёнка» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киносборник» 10.00, «Трое мужчин и младенец в люльке» 11.10, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Мергелдейниң фельетону

БАЗА КАТАП «ӨЛҮГ СҮНЕЗИННЕР»

«Өлүг сүнезин» деп сөстер ам догейленип бар чыдар боор. Чүге дээрге ол сөстерни мурнуку үеде солуннарга-даа хөй удаа бижип, радио-телевидениеге-даа үргүлчү чугаалап келген. «Өлүг сүнезин» дептерге-ле саң-хөө чуруму хажыдып, чок кижилер ады тудуп бижээн акша ап турган самчыгдакчылар дугайында чугаа чоруп турары билдине бээр апарган.

Ону бодаарга, ындыг чоруктуң хоразын база улус билип турар хире. Шынап-ла, мете бижилге кылыр кижилер дугайында шак ынчаар хоон каранчыг кылдыр чугаалап кээрге, ындыг херек үүлгедиринден чалданмас чүве бе?

Кым билир, чамдык черлерде чалданып-даа турар ыйнаан, ынчангаш ындыг хажыдыышкыннар эвээжеп турар чадавас. А Кызыл районда чурттталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң чамдык харысалгалыг ажылдакчылары оон чалданмас улус чүве-дир. «Өлүг сүнезиннер» туткаш акша алыр үүлгедигни олар кылып турган ышкажыл. Барып-барып, күш-ажылчы эвес орулга алыр чорук-биле демисел күштелип турда, оон безин кортпас аан.

Шойуп турган канчаар, хамык чүвени дес-дараалай чугаалаарын оралдажып көрээли.

Аңаа, тодаргайлаарга, чурттталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң бухгалтериязының ажылын хынап тургаш, барык бүдүн чыл дургузунда оон шалың ап келген, херек кырында ажылдакчылар арасынга көзүлбээн кижилерниң аттары тывылган. Ол кижилер ук эргелелден алыр акшазын өске кижилерге бүзүрелдиг бижик кылгаш, төгерик таңма-биле бадыткап каан болган. Оларның ээлери бо-дур: В. П. Малышев, Л. К. Таскаракова, М. С. Изместьев, О. В. Одинцова, П. В. Тапыштай, В. Ф. Рогов, О. А. Плотникова. Шалың алыр бижикти ук эргелелдиң начальниги турган Л. Е. Тырышкина, Каа-Хем суур Совединиң күүскомунуң секретары турган А. С. Дандар олар бадыткаан.

Үстүнде «ажылдакчыларның» эргелелде хоочун-даа, аныяк-даа ажылчыннар таныбас боорга, кадр ажылын харыылап турар Н. Д. Гладышевадан оларның күш-ажыл дептерин көргүзерин хынакчылар дилээрге, чок болган. Дептерлер чок болган аан. Ооң чылдагаанын харыысалгалыг ол ажылдакчы тайылбырлап шыдаваан. А. Л. Тырышкинаның ат салган дужаалын ёзугаар алырга, үстүнде кижилер 1985 чылдан бээр эргелелге слесарьлар, одакчылар, кудук база септелге ажылчыннары боол келген. А херек кырында оларны көрген кижи чок, ынчангаш оларны «өлүг сүнезин» деп адаар апаар бис.

А олар кайыын тыптып келгенил? Эргелелдиң эрги начальниги турган Л. Е. Тырышкинаның чазый-чилби чоруунуң түңнелинде тыптып келген болган. Ол чок кижилер ады тудуп бижээш, дужаал үндүрүп каан. Бухгалтерия ук дужаалга үндезилээш, шалыңны санай бербес чүве бе! Шак ынчаар саазын кижилерге шалың 1985 чылдан бээр шуужуп келген. Ол «сүнезиннер» дугайында улуг бухгалтер Г. А. Евдокимова билир, оларны дириг кижилерже хуулдурар арга дилеп, бүзүрелдиг бижик кылдыртып, үстүкү албан черлеринче оларны ажылдап турар деп отчёттап кирип турган.

«Өлүг сүнезиннерниң» «ажылдап» алган акшазы кайнаар кирип турганыл? Билдингир болгай: Л. Тырышкина биле Г. Евдокимованың карманнарынче. Шак ынчаар үш чыл дургузунда олар 15.085 рубльди шиңгээткен. Ол түңну шалың дептеринде чеди кижиниң адынга мынчаар хуваган. «В. Малышев» — 5066 рубльди шалыңга алган, 543 рубльди шаңналга алган, 109 рубль он үшкү шалың, 580 рубль шөлээ акшазы болган. «Л. Таскаракова» шалың кылдыр 883 рубльди төлээн, шөлээзинге 62 рубльди санаан. «М. Изместьевтиң» шалыңы 1732 рубль, шаңнал акшазы 131 рубль болган. «О. Одинцовага» шалың дээш 2227 рубльди, 13-кү шалың дээш 198 рубльди, шаңнал кылдыр 227 рубльди төлээн. Оон-даа өске ниитизи-биле 7 «сүнезинге» мындыг янзылыг төлевирлер болган.

Удуртукчу турган Л. Тырышкинадан ол «чогаадылганың» чылдагаанын айтырган бис. Ол серт-даа дивейн, бүдүрүлге пландарын күүседири-биле, ажыл-агый соксаал чок хайнып турзун дээш артык кижилер ады киирген мен деп тайылбырлаан. Ындыг тайылбырның ужуру тывылбаза-даа, чогум кандыг чедиишкиннер чедип алдынып турган эвес дээш хынап көөрге, эргелел 1986 чылда чонга коммунал ачы-дузазы көргүзер планын күүседип шыдаваан болду. Ынчанмайн канчаар, бүдүрүлгеге немере киирер тургаш, ону оорлап турда, план кайын күүседир.

Ийн кажар удуртукчу ук акшаны алырда, боттары хол дегбейн турганын документилер бадыткаар. Ол акшаны ында ажылдап турар кижилерге мегелеп бижээн бүзүредилге бижик ёзугаар олар ап турган. Ону алгаш канчап турганын ведомостька ат салып турган кижилерден сонуургаан бис. Оларның бирээзи мынча деп тайылбырлаан:

— «Л. Таскаракова» деп аттың дужунга ат салып турганым шын, херек кырында холга акша тутпайн келген мен, ол акша кассирниң бодунга-ла артып каар чүве. Бир хүн харын 90 рубль холга туткан мен, дораан-на улуг бухгалтер Г. Евдокимова сүрүп келгеш алгаш баар чорду.

— Слесарь ажылдыг кижи мен — деп, өске ажылчын Н. Штейнберг чугаалаан. — Ынчалза-даа шалың алыр хүнде-ле мээн «эжим» өске слесарь В. Малышев деп кижиниң ады ведомостька кестүп каар. Болум алым дужун орта ат салгаш, ол акшаны ап алыр мен, а «Малышевтиң» дужунга чүгле ат салып каар мен.

Ол ынчаар чугаалап турза-даа, чогум кымга берип турганын чугаалаарындан даалгалзаан. Ынчанмас арга чок, ол боду база күш-ажылчы эвес орулга алырының орууңче кирген кижи-дир. Чүге дээрге ол слесарь хүлээлгезин күүседип турган хирезинде чолаачының шалыңын ап турган. Оон аңгыда, Н. Штейнберг чурттталга-коммунал ажыл-агый эргелелинге бир хүнде сес шак ажылдавышаан, септелге-тудуг участогунга база сес шак «ажылдааш», 1145 рубльди база апкан кижи-дир.

Эргелелге хамыкты хайындырган Л. Е. Тырышкина дээрзи ам ында ажылдавайн турар. Ону саң-хөө чуруму хажытканы дээш үндүрүпкен деп бодаар силер бе? Чок. Ол дешпий берген, Каа-Хем суур Совединиң күүскомунуң даргазында барган чүве-дир. Ооң бо өөлдежок чоруу билдинмээн турда дешшидипкени чадавас.

Кок-оол КАДЫГ-ООЛ,
РСФСР-ниң Саң-хөө министерствозунуң контроль-ревизия эргелелиниң Тыва АССР-ниң талазы-биле улуг контролер-ревизору.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Агаар

Республикага дүне 31—36, хүндүс 21—26, чамдык черлерге 11—16 градус соок болур. Соңгу-чөөн чүк угланыышкынныг хаттың дүргени секундада 5—10 метр.

Кызылга дүне 32—34 градус соок. Быскан хар чаар. Хүндүс агаарның температуразы 21—23 градус соок болур.

«Х Улуг хурал» совхозтуң дирекциязы, партия комитеди, Баян-Кол кодээ Совединиң күүскому персоналдыг пенсионер

Александр Сандакович ХӨПЕНЧИКТИҢ

үр аарааның соонда мөчээнин дыңнадып, ооң ег-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң Тываның Чурукчулар эвилелиниң болгаш Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң коллективтери Тываның хоочун чурукчузу

Всеволод Ламаевич ТАС-ООЛДУҢ

үр болгаш аар аараанының соонда мөчээнин дыңнатпышаан, ооң ег-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 29-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хаактаашкынның ийи хевири, 15 км. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. Бобслей. Дорттеп ойнаары. 14.10 — Инга Демьянова ырлаар. 14.30 — Медээлер. 14.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 14.50 — Аваның школазы. 15.20 — Татар композиторларның аялгалары. 15.35 — «Үежиивистиң портреди». 16.15 — XXI чүс чылче экспедиция. 17.15 — «Сибирь чери». «Ямалче чоруптум». Чурттуң соңгу чүгүнде газ тывыжының айтырыглары. 17.45 — «Телекорукчунун спутниги». 18.20 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Хоккей. Түңнел бөлүк командаларының маргылдаазы. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Фигурлуг чуңгулаашкын. Көргүзүглүг оюннар. 23.40 — Бөгүн делегейде. 23.50 — 00.40 — XV кышкы Олимпиада оюннарының байырлыг хаашкыны.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Шүлүкчүнүң сеткил-сагыжы». Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 — Бойдус эртеми. 3 класс. Ховуларның бойдузу. 8.55 — «Хүннүң белекке берген энергиязы». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Орус чугаа. 9.55 — «Бо бичии улуг оран». 10.05 — Чаңгыс дээвиир адаанда куштар болгаш дириг амытаннар. 10.35; 11.35 — Музыка. 1 класс. И. П. Чайковский. «Чылдың үелери». 11.05 — Чаңгыс дээвиир адаанда куштар болгаш дириг амытаннар. 12.05 — «Мухинни оттуруптунар». Уран-чечен фильм. 13.25 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». 14.10 — Медээлер. 14.20 — «Чурттталга магалыг-ла». Уран-чечен фильм. 15.55 — 16.40 — XV кышкы Олимпиада оюннары. Коньки спорту. 5000 м. Херээженнер. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Үеживис». «Тываның аныяктары» солун редакциязының хүн-бүрү ажылы». «Элээдя уруг болгаш хоойлу». 18.55 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар». «Соңгукчу. Депутат. Чагыг». 19.25 — Медээлер. 19.35 — «Эде тургустунуушкун — үениң негелдези». Социал айтырыгларны шиитпирлээрин — улус депутаттарының Советтериниң кичээнгейинге. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң чугаазы. 19.50 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — «Иллюзион», «Кадайлар». Уран-чечен фильм. 23.15 — 23.50 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Ногин аттыг ыр, музыка, танцы ансамблиниң оюн көргүзүү. 18.30 — «Шүлүкчү база артист». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 19.00 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». «Оваарымчалыг болуңар — шорта!». Мультфильм.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНЫНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, сурук кээрден бараан 3-32-75-че.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 24637 экз. Солуушкун индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузунуң булуңу, № 1.

Чагыг № 2671. ТС—00042.